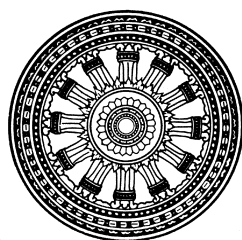

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

(ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑)

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์

© พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

ISBN 974-575-029-8

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๒ จำนวน ๑,๕๐๐ เล่ม

- งานพระราชทานเพลิงศพ พระครูปลัดสเม็ย กิตฺติทตฺโต เจ้าอาวาสพระพิเรนทร์

พิมพ์ครั้งที่ ๒ (เพิ่มศัพท์และปรับปรุง) พ.ศ. ๒๕๒๗ จำนวน ๙,๔๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๓ (เพิ่มภาคผนวก) พ.ศ. ๒๕๒๘ จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม

- พิมพ์ถวายมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดย “ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์”

พิมพ์ครั้งที่ ๔-๗ พ.ศ. ๒๕๓๑-๒๕๔๓ จำนวน ๓๑,๕๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๘ พ.ศ. ๒๕๔๖ (จัดเรียงพิมพ์ใหม่ด้วยระบบคอมพิวเตอร์)

ขนาดตัวอักษรธรรมดา ๕,๐๐๐ เล่ม และขนาดตัวอักษรใหญ่ ๕,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๘๗ - มีนาคม ๒๕๕๐ มิถุนายน ๒๕๕๑ (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑)

- คณะผู้ศรัทธาร่วมกันจัดพิมพ์เป็นธรรมทาน จำนวน ๑๐,๐๐๐ เล่ม

อนุโมทนา

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ที่พิมพ์แจกเมื่อแฉก้นออกไปในครั้งก่อน มาถึงบัดนี้ กล่าวได้ว่าไม่มีเหลือที่จะมอบให้แก่ผู้ใด กลายเป็นของหายากอย่างยิ่ง ผู้ศรัทธามากหลายท่าน จึงประสงค์จะพิมพ์พจนานุกรมฯ ฉบับนั้นเพิ่มขึ้น เพื่อใช้ศึกษาค้นคว้าเองหรือใช้ศึกษาในกลุ่มในหมู่ของตนบ้าง เพื่อแจกเป็นธรรมทาน เป็นการเผยแพร่ส่งเสริมความรู้ความเข้าใจในพระพุทธศาสนาให้กว้างขวางเพิ่มทวียิ่งขึ้น บ้าง ดังเป็นที่ทราบกันว่า ได้มีการรวมกลุ่มบอกแจ้งบุญเจตนาพร้อมกันไว้ โดยมีอาจารย์วิไลวรรณ เวชชาชีวะ เป็นศูนย์กลาง และต่อมา ได้มีกลุ่มที่รวมข่าวทางคุณกานดา อารยางกูร และคุณบุบผา คณิตกุล มาประสานเสริม จึงเพิ่มจำนวนผู้จะบำเพ็ญธรรมทานมากขึ้นๆ

แม้กระนั้น ญาติโยมผู้ศรัทธาก็ไม่อาจดำเนินการอะไรคืบหน้า เพราะทางด้านตัวผู้เรียบเรียงเองเสียบอยู่ ไม่รู้กัน จนกระทั่ง เมื่อทราบข่าวว่าผู้เรียบเรียงกำลังชำระเพิ่มเติมพจนานุกรมเล่มนั้นอยู่ ผู้ศรัทธา ซึ่งปรารถนาจะพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ด้วย ก็ได้ตกลงกันว่าจะรอพิมพ์พจนานุกรมทั้งสองเล่มพร้อมในคราวเดียวกัน

ในที่สุด เวลาผ่านไป ๒-๓ ปี บัดนี้ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ผ่านการชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ เสร็จแล้ว หนังสือกลายเป็นเล่มหนาใหญ่ มีเนื้อความเพิ่มขึ้นมากมาย ถึงโอกาสที่จะดำเนินการพิมพ์เผยแพร่ตามบุญเจตนาที่ได้ตั้งไว้

ขออนุโมทนาฉันทะในธรรมและไมตรีจิตต่อประชาชน ของท่านผู้ศรัทธาที่ใฝ่ในธรรมทานบุญกิริยา อันเป็นเครื่องเจริญธรรมเจริญปัญญาแก่ประชาชน หวังได้ว่าธรรมทานของผู้ศรัทธา จะเป็นส่วนช่วยดำรงรักษาสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา และเป็นปัจจัยเสริมสร้างประโยชน์สุขให้แก่ขยายกว้างไกลออกไปในโลก ขอให้ผู้บำเพ็ญกุศลจริยานี้ พร้อมญาติมิตรทั้งปวง เจริญด้วยจตุรพิธพรชัย ร่วมเย็นในธรรม มีความสุขเกษมศานต์ยั่งยืนนานทั่วกัน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๘ มิถุนายน ๒๕๕๑

บันทึกนำ - พิมพ์ครั้งที่ ๑๑

(ฉบับ “ชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๑”)

หนังสือนี้เกิดขึ้น ๒๙ ปีมาแล้ว เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๒ เดิมทีนั้นมุ่งให้เป็นงานสำหรับใช้ไปวาง โดยพนักงานพจนานุกรมเดิมที่เริ่มมาแต่ พ.ศ. ๒๕๐๖ ไว้ก่อน (มีความเป็นมาดังได้เล่าไว้ต่างหาก) และเป็นงานเร่งด่วน เฉพาะหน้า เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านอาจารย์พระครูปลัดสมัย กิตติพิโต อดีตเจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ ทำไว้เพียงเป็นข้อมูลพื้นฐาน สำหรับผู้เรียนนักธรรม และผู้แรกศึกษา จึงตั้งชื่อว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม พร้อมกับหวังว่าจะหาโอกาสปรับปรุงและเพิ่มเติมต่อไป

บัดนี้ งานพจนานุกรมเดิมที่เริ่มแต่ปี ๒๕๐๖ ซึ่งพักไว้ ได้กลายเป็นพับไปแล้ว ส่วน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ นี้ (เปลี่ยนเป็นชื่อปัจจุบันเมื่อพิมพ์ครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๕๒๗ เพื่อเข้าชุดกับ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ที่ได้เกิดขึ้นก่อนตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๘) ยังเป็นเพียงข้อมูลพื้นฐาน อยู่อย่างเดิม จนกระทั่งต้นปีที่แล้ว เดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๐ ผ่านเวลามา ๒๘ ปี บังเอิญผู้เรียบเรียงเกิดมีโรคแทรกที่ค่อนข้างยืดเยื้อ ก็เลยได้มีเวลาและโอกาสหันไปรื้อฟื้นงานเพิ่มเติมพจนานุกรมนี้ แต่กระนั้น ก็กลายเป็นงานยืดเยื้อ มีงานอื่นมาแย่งเวลาไปเสียมาก ถึงขณะนี้ ๑ ปีครึ่ง จึงยุติที่จะพิมพ์เผยแพร่ไปคราวหนึ่งก่อน

งานปรับปรุงและเพิ่มเติมนี้ ในที่นี้ เรียกว่า การชำระ-เพิ่มเติม เป็นงานใหญ่ ยากจะทำให้เต็มตามต้องการ จึงได้แบ่งงานนั้นเป็น ๓ ช่วง ดังนี้

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑: แก้ไขปรับปรุงข้อความตกบกพร่องที่พบเฉพาะหน้า โดยเฉพาะส่วนหลังตาที่บังเอิญพบ และเพิ่มเติมคำศัพท์และคำอธิบายที่ริบด่วน หรือบังเอิญนึกได้ รวมทั้งศัพท์ที่บันทึกไว้ระหว่างเวลาที่ผ่านมา (เลือกทำเฉพาะคำที่ไม่ซ้ำซ้อนนัก) และบางคำที่ท่านผู้ใช้นึกได้ใจแจ้งมาว่าเจอคำผิดหรือค้นหาไม่พบ

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๒: อ่าน-ตรวจตลอดเล่ม เพื่อจะได้มองเห็นคำพิมพ์ผิด คำตก จุดและแง่ที่จะแก้ไข-ปรับปรุง-เพิ่มเติมทั่วทั้งหมด พร้อมทั้งจัดปรับคำอธิบายศัพท์ทั้งของเดิมและส่วนที่เพิ่มเติม ให้เข้ามาตรฐานเดียวกัน ทั้งในแง่การแสดงความหมาย วิธีอธิบาย และอัตราส่วนความยาวที่สัมพันธ์กับความสำคัญของศัพท์นั้นๆ

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๓: มุ่งที่การจัดระบบ เพื่อให้สม่ำเสมอ กลมกลืน เป็นแบบแผนอันเดียวกัน และทั่วกัน เช่น มีคำอ่าน บอกที่มาในคัมภีร์ แสดงคำเดิมในภาษาบาลีและสันสกฤต และถ้าเป็นไปได้ ให้คำแปลภาษาอังกฤษของศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์ พร้อมทั้งแผนที่และภาพประกอบ

บัดนี้ ถือว่าเสร็จงาน **ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑** เนื้อหนังสือขยายจากเดิมเพิ่มขึ้น ๒๐๔ หน้า (จาก ๓๗๖ หน้า เป็น ๕๘๐ หน้า) มีศัพท์ที่ปรับแก้เพิ่มเติมประมาณ ๑,๑๐๐ คำ แต่พร้อมกับที่มีศัพท์และคำอธิบายเพิ่มขึ้นเป็นอันมาก ก็เกิดความไม่สมดุลขึ้น เพราะวาระที่ศัพท์เพิ่มใหม่ และศัพท์ที่ปรับปรุง (เช่น ปริตร, ภาณยักษ์, มานะ) มีคำอธิบายยืดเยื้อ ดังจะเป็นสารานุกรม แต่คำเก่าที่มีอยู่เดิมส่วนใหญ่มีคำอธิบายสั้นนิดเดียว

ทั้งนี้ ขอให้ถือว่าคงใช้ต่อไปพลางก่อน และให้ความเรียบร้อยราบรื่นเป็นเรื่องของ **การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๒ และ ช่วงที่ ๓** ที่อาจจะมิข้างหน้า

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๑๙ มิถุนายน ๒๕๕๑

ความเป็นมา

ในการ “ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑”: ม.ค. ๒๕๕๐ - มิ.ย. ๒๕๕๑

ก) งานในโครงการ ชะงัก-หายไป

ย้อนหลังไปถึง พ.ศ.๒๕๐๖ เมื่อหนังสือ *Student's Thai-Pali-English Dictionary of Buddhist Terms* เล่มเล็กๆ เสร็จแล้ว ผู้จัดทำหนังสือก็ได้เริ่มงานพจนานุกรมพระพุทธศาสนา งานค้างที่ ๑: เริ่มแรก คิดจะทำพจนานุกรมพระพุทธศาสนาเชิงสารานุกรม ฉบับที่ค่อนข้างสมบูรณ์เลยทีเดียว มีทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ โดยเขียนแยกเป็น ๒ คอลัมน์ ซ้าย-พากย์ไทย และ ขวา-พากย์อังกฤษ เริ่ม ๒๙ ก.ย. ๒๕๐๖ ถึง ๑๒ พ.ย. ๒๕๐๗ จบอักษร “บ” (ยังค้างชำระ บางคำ) ต้องเข้ารับงานที่มหาจุฬาราม แล้วยุ่งกับงานที่นั่น จนงานพจนานุกรมชะงักแล้วหยุดไปเลย งานค้างที่ ๒: เมื่อเห็นว่ายากจะมีโอกาสทำงานค้างนั้นต่อ จึงคิดใหม่ว่าจะทำฉบับที่มีเพียงพากย์ไทย อย่างย่อ โดยมีภาษาอังกฤษเฉพาะคำแปลศัพท์ใส่งเล็บห้อยท้ายไว้ แล้วเริ่มงานใน พ.ศ. --- แต่งานที่มหาจุฬาราม มาก พอทำจบ “ต” ก็ต้องหยุด (ต้นฉบับงานชุดนี้ทั้งหมดหายไปแล้ว)

(ระหว่างนั้น ในปี ๒๕๑๕ โดยคำนิมนต์ของท่านเจ้าคุณเทพกิตติโสภณ ครั้งยังเป็นพระมหาสมุทร สมบุณฺเณ ตกลงทำประมวลหมวดธรรมออกมาใช้กันไปพลางก่อน ทำให้เกิด *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ [ต่อมาเติมคำว่า ประมวลธรรม]* เสร็จเป็นเล่ม ใน พ.ศ. ๒๕๑๘)

งานค้างที่ ๓: ใน พ.ศ.๒๕๑๙ ไปเป็นนิสิตที่ Swarthmore College เมื่อกลับมาในปี ๒๕๒๑ ตั้งใจหยุดงานอื่นทั้งหมดเพื่อจัดทำสารานุกรมพุทธศาสนา โดยเริ่มต้นใหม่ ทำเฉพาะพากย์ภาษาไทย มีภาษาอังกฤษเพียงคำแปลศัพท์ใส่งเล็บห้อยท้าย พอใกล้สิ้นปี ๒๕๒๑ ก็จบ “ก” รวมได้ ๑๐๕ หน้า กระดาษพิมพ์ดีด และขึ้น “ข” ไปได้เล็กน้อย แล้วหันไปทำคำเกี่ยวกับประวัติเสร็จไปอีก ๘๐ หน้า

ต้นปี ๒๕๒๒ นั้นเอง ศาสตราจารย์ ดร. ระวี ภาวิไล จะพิมพ์ *พุทธธรรม* ได้ขอเวลาท่านเพื่อเขียนเพิ่มเติม แล้วการไปบรรยายที่ Harvard University มาแทรก กว่าจะเติมและพิมพ์เสร็จ ลินเวลา ๓ ปี งานทำพจนานุกรม-สารานุกรมเป็นอันหยุดระงับไป จากนั้น งานด้านอื่นเพิ่มขึ้นตลอดมา

ข) งานใหม่นอกสาย แต่เสร็จ: พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์

๑. ยุคพิมพ์ระบบเก่า

ต้นปี ๒๕๒๒ นั้นแหละ เมื่อเห็นว่าคงไม่มีโอกาสฟื้นฟูงานที่ค้าง ก็นึกถึงหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* (สำหรับวิชาใหม่ในหลักสูตรนักธรรม) ที่มหาจุฬาราม พิมพ์ออกมาใน พ.ศ.๒๕๐๓ ซึ่งแทบจะยังไม่ทันได้เผยแพร่ วิชาใหม่นั้นก็ถูกยกเลิกเสีย จึงพบหนังสือชุดนั้นเหลือค้างถูกทอดทิ้งอยู่มากมาย เห็นว่า มีข้อมูลพอจะทำเป็นพจนานุกรมเบื้องต้นได้ อย่างน้อยหัวศัพท์ที่มีอยู่ก็จะทุ่นแรงทุ่นเวลาในการเก็บศัพท์ไปได้มาก จึงตกลงทำงานใหม่ขึ้นที่ง่ายและรวดเร็ว โดยนำหนังสือชุดนั้นทั้ง ๓ เล่ม รวม ๙ ภาค (ศัพท์ น.ธ.ตรี-โท-เอก ชั้นละ ๓ วิชา จึงมีชั้นละ ๓ ภาค) มาจัดเรียงเป็น

พจนานุกรมเบื้องต้นเล่มเดียว พิมพ์ออกมาก่อน ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านอาจารย์พระครูปลัด สัมย์ กิตฺติหฺตฺโต (๑๙ พ.ค. ๒๕๒๒) เรียกชื่อว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม (เปลี่ยนเป็นชื่อปัจจุบันว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ เมื่อพิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ.๒๕๒๗)

หนังสือใหม่เล่มนี้ไม่เกี่ยวข้องกับงานที่ทำมาแล้วแต่อย่างใด งานเก่าที่ทำค้างไว้ทั้งหมดถูกพับเก็บเฉยไว้ เพราะในกรณีนี้ มุ่งสำหรับผู้เรียนขั้นต้น โดยเฉพาะนักเรียนนักธรรม ต้องการเพียงศัพท์ พื้นๆ และความหมายสั้นๆ ง่ายๆ จึงคงข้อมูลส่วนใหญ่ไว้ตามหนังสือศัพท์หลักสูตรภาษาไทยนั้น โดยแก้ไขปรับปรุงอธิบายเพิ่มหรือเขียนขยายบ้างเพียงบางคำ และเติมศัพท์นักธรรมที่ตกหล่นและศัพท์ทั่วไปอันควรรู้ที่ยังไม่มี เข้ามาบ้าง รวมแล้ว เป็นข้อมูลของเก่ากับของใหม่ราวครึ่งต่อครึ่ง

หลังจากพิมพ์ออกมาแล้ว พจนานุกรมเล่มนี้ก็มิใช่ตารางธรรมที่ขึ้นต่อระบบการพิมพ์ยุคนั้น โดยเฉพาะต้นแบบซึ่งอยู่ในแผ่นกระดาษที่ตายตัว แทบปรับเปลี่ยนอะไรไม่ได้เลย การพิมพ์ครั้งต่อๆ มา ต้องพิมพ์ซ้ำตามต้นแบบเดิม ถ้าจำเป็นต้องแก้ไข ก็แก้ไขเพียง ๔-๕ บรรทัด ยิ่งต่อมา แผ่นกระดาษต้นแบบก็ผุเปื่อย โดยเฉพาะพจนานุกรมนี้ ต้นแบบที่ทำขึ้นใหม่ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ได้สูญหายไปตั้งแต่พิมพ์เสร็จ การพิมพ์ต่อๆ มาต้องใช้วิธีถ่ายภาพจากหนังสือที่พิมพ์ครั้งก่อนๆ

แต่กระนั้น พจนานุกรมนี้ยังมีศัพท์และคำอธิบายที่จะต้องเพิ่มอีกมาก เมื่อแก้ไขของเดิมไม่ได้ พอถึงปี ๒๕๒๘ จะพิมพ์ครั้งที่ ๓ จึงใส่ส่วนเพิ่มเข้ามาต่างหากต่อท้ายเล่มเป็น “ภาคผนวก” (มีศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์เพิ่ม ๑๒๔ ศัพท์ รวม ๒๔ หน้า) จากนั้นมา ก็ได้แค่พิมพ์ซ้ำเดิมอย่างเดียว

๒. เข้าสู่ยุคข้อมูลคอมพิวเตอร์

เมื่อเวลาผ่านไปมาถึงยุคคอมพิวเตอร์ ก็มองเห็นทางว่าจะแก้ไข-ปรับปรุง-เพิ่มเติมพจนานุกรมนี้ได้ แต่ก็ต้องรอดูจุดตั้งต้นใหม่ คือพิมพ์ข้อมูลพจนานุกรมในเล่มหนังสือ ลงในคอมพิวเตอร์

แม้จะต้องใช้เวลาและแรงงานมาก ก็มีท่านที่สมัครใจเสียสละ ได้พิมพ์ข้อมูลหนังสือ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ลงในคอมพิวเตอร์ โดยมีได้นัดหมายกัน เท่าที่ทราบ ๔ ชุด เริ่มด้วยพระมหาเจิม สุวโจ แห่งมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ทำงานอยู่หลายปีจนเตรียมข้อมูลเสร็จแล้วมอบมาให้เมื่อวันที่ ๒๘ พฤษภาคม ๒๕๔๑ แล้วก็มีชุดของผู้อื่นตามมาอีก

ทั้งที่มีข้อมูลในคอมพิวเตอร์แล้ว ผู้จัดทำเองก็ไม่มีเวลาตรวจ เวลาผ่านไปจนกระทั่ง รศ. ดร. สมนศีล ฉานวงศ์ ราชบัณฑิต (มีบุตรหญิง-ชาย คือ น.ส.ภาวณา ตั้งแต่ยังเป็น ด.ญ.ภาวณา ฉานวงศ์ และน้องชาย คือ นายปัญญา ตั้งแต่ยังเป็น ด.ช.ปัญญา ฉานวงศ์ เป็นผู้ช่วยพิมพ์ข้อมูล) นอกจากพิมพ์ข้อมูลหนังสือลงในคอมพิวเตอร์แล้ว ยังช่วยรับภาระในการพิสูจน์อักษร (ตรวจปฏิรูป) ตลอดเล่ม นอกจากตรวจเองแล้ว ก็ยังหาพระช่วยตรวจทานอีก ให้แน่ใจว่าข้อมูลใหม่ในระบบคอมพิวเตอร์นี้ ตรงกับข้อมูลเดิมในเล่มหนังสือ แล้วในที่สุด พจนานุกรมนี้ก็พิมพ์เสร็จออกมาใน พ.ศ. ๒๕๔๖

เนื่องจากผู้จัดทำเองยังไม่มีเวลาแม้แต่จะตรวจปฏิรูป พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ที่เสร็จออกมาใน พ.ศ. ๒๕๔๖ ซึ่งเป็นครั้งแรกที่ใช้ข้อมูลในระบบคอมพิวเตอร์ จึงมีหลักการทั่วไปว่า ให้คงเนื้อหาไว้อย่างเดิมตามฉบับเรียงพิมพ์เก่า ยังไม่ปรับปรุงหรือเพิ่มเติม

ค) งานเริ่มเข้าทาง: ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑

๑. ผ่านไป ๒๘ ปี จึงถึงที่ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑

บัดนี้ เวลาผ่านไป ๒๘ ปีแล้ว นับแต่พิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ออกมาครั้งแรก ใน พ.ศ. ๒๕๒๒ ข้อมูลส่วนใหญ่ในพจนานุกรมนั้น ยังเป็นข้อมูลพื้นฐานที่ตั้งใจว่าจะชำระ-เพิ่มเติม แต่ก็ขัดข้องตลอดมา

ในช่วง ๒๔ ปีแรก ติดขัดด้วยระบบการพิมพ์ไม่เอื้อแล้วความบีบคั้นด้านเวลาก็ซ้ำเข้าไป ส่วนในช่วง ๔ ปีที่ติดใกล้กัน ทั้งที่มีข้อมูลสะดวกใช้อยู่ในคอมพิวเตอร์ ก็ติดขัดด้วยขาดเวลาและโอกาส

จนมาถึงขึ้นปีใหม่ ๒๕๕๐ นี้ เมื่อหาโอกาสปลีกตัวจากวัด พอดีโรคทางเดินหายใจกำเริบขึ้นอีก คออักเสบลงไปถึงสายเสียง พูดยากลำบาก ต่อด้วยกล้ามเนื้อยึดสายเสียงอักเสบ โรคยึดเยื่อเกิน ๒ เดือน ได้ไปพักรักษาตัวในชนบทนานหน่อย เป็นโอกาสให้ได้เริ่มงานชำระ-เพิ่มเติมพจนานุกรม แต่ในขั้นนี้เร่งทำเฉพาะส่วนริบด่วนและส่วนที่พบเฉพาะหน้าให้เสร็จไปชิ้นหนึ่งก่อน เรียกว่า “งานชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑” คิดว่าลุล่วงไปได้ทีหนึ่ง คงจะปิดงานจัดให้พร้อมเพื่อเข้าโรงพิมพ์ได้ทันก่อนโรคจะหาย แต่แล้วก็ไม่เป็นไปอย่างนั้น จึงมีเรื่องต้องเล่าต่ออีก

๒. อะไรมากับ และจะมาตาม การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑

งานชำระ-เพิ่มเติมนี้ คือการทำให้ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ มีคุณสมบัติเต็มตามความมุ่งหมาย เพราะหนังสือที่พิมพ์เรื่อยมานั้น จัดทำขึ้นอย่างรวดเร็วเพื่อพอใช้ไปพลางก่อน เพียงเป็นข้อมูลพื้นฐานอย่างที่กล่าวแล้ว (มีบ้างบางคำที่มีโอกาสขยายความไปก่อนแล้ว)

เนื่องจากตระหนักว่า จะไม่มีโอกาสทำงานชำระ-เพิ่มเติมอย่างต่อเนื่องให้เสร็จสิ้นไปในคราวเดียว จึงกะว่าจะแบ่งงานนี้เป็น ๓ ช่วง สำหรับช่วงที่ ๑ คิดว่าเพียงจะแก้ไขปรับปรุงข้อขาดตกบกพร่องที่พบเฉพาะหน้า โดยเฉพาะส่วนหลงตาที่บังเอิญพบ และเพิ่มเติมคำศัพท์และคำอธิบายที่ริบด่วน หรือบังเอิญนึกได้ เสร็จแล้วก็พิมพ์ออกไปทีหนึ่งก่อน งานปรับปรุงนอกจากนั้น เอาไว้ทำในช่วงที่ ๒ และ ช่วงที่ ๓

อย่างไรก็ดี เมื่อตกลงยุติงานช่วงที่ ๑ ว่าพอเท่านี้ก่อน (๑๖ มี.ค. ๒๕๕๐) พอได้ อ่านจดหมายของพระมหานิยม สีสลั้วโร (เสนารินทร์) ที่ส่งมาตั้งแต่ ๑๘ พ.ย. ๒๕๔๗ ก็มองเห็นว่า ท่านแจ้งคำผิด-ตก ที่สำคัญ แม้จะมากแห่ง ก็ใช้เวลาแก้ไขไม่มาก จึงทำให้เสร็จไปด้วยในคราวนี้ รวมเพิ่มที่แก้ไขอีกราว ๕๐ แห่ง อีกทั้งได้เห็นชัดว่า ด้วยฉันทะของท่านเอง พระมหานิยมตรวจพจนานุกรม โดยเทียบกับเล่มเดิมที่เป็นต้นฉบับไปด้วยนี้ ท่านใช้เวลาอ่านจริงจังละเอียด จนทำให้คิดว่า ในการชำระ-เพิ่มเติมช่วงที่ ๒ ที่จะอ่านอย่างตรวจปฏิพัทธ์ตลอดด้วยนั้น งานส่วนนี้คงเบาลงมาก จะได้มุ่งไปทำงานเพิ่มเติม-ปรับปรุงทั่วไป จึงขออนุโมทนาพระมหานิยม สีสลั้วโร ไว้ ณ ที่นี้

พอจะปิดงาน หันมาดูรายการศัพท์ที่พระธรรมรักษาแจ้งมาตั้งแต่ ๑๔ ธ.ค.๒๕๒๘ จนถึง ก.ค. ๒๕๒๙ ว่าไม่พบในพจนานุกรมฯ รวมได้ ๒๘ คำ เป็นศัพท์ในอรรถกถาชาดกแทบทั้งนั้น เห็นว่าน่าจะทำให้เสร็จไปด้วยเลย จึงตัดคำนอกขอบเขตออกไป ๖ ศัพท์ (๑๙ หัวศัพท์ที่ทำเพิ่มตามเสนอของพระ

ธรรมรักษา คือ จุลกฐิน ฉาดกภัย ฐภักดี นิพัทธทาน บุพจริยา ประชุมชาดก ปาฏิหาริย์ปักษ์ พาหิรทาน พาหิรภัณฑ์ วิตถารนัย สัตตสตกมหาทาน สัมมานะ สาธุกีฬา สุคติวาท อธิคมธรรม อภิสัมพุทธคาถา อสทิสทาน อุปีทวะ อุทยานบาล, อุทยานบาล) แล้วแถมเองอีกประมาณ ๒๐ คำ ใช้เวลาค้น-เขียนจนเสร็จอีก ๔ วัน (ของพระมหานियมราว ๕๐ คำพ์ ท่านตรวจใช้เวลามากมาย แต่เป็นการแก้คำที่พิมพ์ผิด-ตก จึงใช้เวลาเพียง ๖.๔๐ ชม. ก็เสร็จ ส่วนของพระธรรมรักษา แจ้งคำที่ไม่เจอ แม้จะน้อย ทำแค่ ๑๙ หัวคำพ์ แต่ต้องเขียนเพิ่มใหม่ จึงใช้เวลามาก) ขออนุโมทนาพระธรรมรักษาด้วย

มีจุดหนึ่งซึ่งการแก้ปัญหาค่อนข้างซับซ้อน คือ คำ “อสิตดาบส” ที่ได้รับความเอื้อเฟื้อจาก รองศาสตราจารย์ ดร.ภัทรพร สิริกาญจน แจ้งให้ทราบว่า ท่านที่ทำงานวิชาการ ทั้งฝ่ายผู้เสนองาน และฝ่ายผู้พิจารณา ประสบความติดขัด เพราะหลักฐานขึ้นต้นกับเอกสารอ้างอิง มีข้อมูลขัดแย้งกัน ใบแจ้งของ ดร.ภัทรพร สิริกาญจน ช่วยทำให้เข้าใจและได้ตรวจสอบข้อมูล ซึ่งได้แก้ปัญหาด้วยวิธีบอกข้อมูลไปตามที่เป็นของแหล่งนั้นๆ โดยไม่วินิจฉัย ขออนุโมทนาท่านผู้แจ้ง เป็นอย่างยิ่ง

เมื่องานปรับแก้เพิ่มเติมดำเนินมาถึงวันที่ ๒๔ มีนาคม ๒๕๕๐ มีคำพ์ที่ตั้งที่เพิ่มขึ้นและที่มีความเปลี่ยนแปลงราว ๓๑๗ หัวคำพ์ (ไม่นับการแก้คำผิด-ตก ที่พระมหานิพนธ์ช่วยแจ้งมา ราว ๕๐ แห่ง) หนังสือหนาเพิ่มขึ้น ๔๘ หน้า (จากเดิม ๓๗๖ หน้า เป็น ๔๒๔ หน้า) คิดว่าจะยุติเท่านี้และส่งโรงพิมพ์

อย่างไรก็ดี เมื่อเหลือบไปดูในหนังสือที่พิมพ์รุ่นเก่า พ.ศ.๒๕๒๗ ซึ่งใช้เป็นที่ทยอยบันทึกคำพ์ที่นึกขึ้นมาว่าควรเพิ่มหรือควรปรับปรุง ก็ได้เห็นว่าบางคำพ์น่าจะเติมลงไปในคราวนี้ด้วย ก็เลยรอเพิ่มอีกหน่อย พอทำคำนี้เสร็จ เห็นว่าคำนั้นก็ทำ ก็เติมอีกหน่อย แล้วมีงานอื่นที่เร่งแทรกเข้ามาเป็นระยะๆ รวมแล้วงานอื่นแทรกราว ๘ เดือน และมีเวลาทำยึดมาราว ๖ เดือน ทำไปทำมาก็ยุติลงในปีนี้นี้

การแก้ไขและเพิ่มเติมทั้งหมดนี้ เป็นการทำเป็นจุดๆ มุ่งจำเพาะไปที่จุดนั้นๆ จึงยังไม่ได้ตรวจดูทั่วตลอดทั้งเล่ม การแก้คำที่พิมพ์ผิดและการเพิ่มคำพ์ที่ใหม่จำนวนมาก เป็นเรื่องที่มาจากความบังเอิญ พบบังเอิญเห็น เช่น จะดูคำ “สรณคณ” ว่าควรอธิบายเพิ่มเติมหรือไม่ พอที่เหลือบไปเห็นคำ “สรภัญญะ” ซึ่งอยู่ใกล้ๆ ทั้งที่ไม่ได้นึกไว้ว่าจะทำอะไรกับคำนี้เลย แต่พอเห็นว่าได้ให้ความหมายไว้สั้นนัก ก็เลยเขียนอธิบายใหม่อย่างค่อนข้างยาว, จะอธิบายคำว่า “ภาณวาร” ให้ชัดขึ้น ก็พลอยนึกถึงคำว่า “ภณัยกษ” ด้วย ทั้งที่เดิมไม่มีคำนี้ และไม่ได้ตั้งใจมาแต่เดิม ก็เลยบรรจุ “ภณัยกษ” เข้ามาด้วย และอธิบายเสียยาว, คำว่า “ถวายพรพระ” “คาถาพาหุง” “ชัยมงคลคาถา” ฯลฯ ก็เข้ามาโดยบังเอิญทำนองนี้

แม้คำที่พิมพ์ผิด ซึ่งยังไม่ได้ตั้งใจจะตรวจรูป ก็พบโดยบังเอิญและแก้ไปมากมาย แม้กระทั่งเมื่อหนังสือใกล้จะเสร็จ เช่น จะเติมข้อความ ๑ บรรทัดว่า “ศาสนวงศ์ ดู ศาสนวงศ์” ตอนนั้นจะต้องรักษาให้ข้อความบรรทัดแรกและบรรทัดสุดท้ายของหน้านั้นคงอยู่ที่เดิม จึงต้องลดบรรทัดในหน้านั้นลง ๑ บรรทัด ทำให้ต้องอ่านหาคำคำพ์ในหน้านั้นซึ่งมีคำอธิบายที่พอจะบีบให้บรรทัดน้อยลง ก็เลยเจอโดยบังเอิญว่า ที่คำ “ศีล ๘” มีข้อความว่า “จะรักษาประจำใจก็ได้” เกิดความสงสัยว่า ไม่น่าจะมี “ใจ” จึงเปิดหนังสือเก่าสมัยปกสีส้มดู พบว่ามีแต่ “ประจำ” จึงได้แก้โดยตัด “ใจ” ออกไป หรืออย่างเมื่อตรวจดูความเรียบร้อยของหัวคำพ์ที่ขึ้นไปปรากฏบนหัวกระดาษ ก็ทำให้บังเอิญพบหัวคำพ์ที่พิมพ์ผิด “สพทวาริกังคะ” (สพทานวาริกังคะ) และ “อปโลกนธรรม” (อปโลกนกรรม) จึงได้แก้ให้ถูกต้อง

๓. การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ ทำให้มีความเปลี่ยนแปลงอะไร

การชำระ-เพิ่มเติมช่วงที่ ๑ นี้ ถือว่ายุติลงในวันที่ ๑๙ มิถุนายน ๒๕๕๑ ได้ทำให้ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์** มีศัพท์ที่เพิ่มขึ้นและที่มีความเปลี่ยนแปลงรวมประมาณ ๑,๑๐๐ หัวศัพท์ กลายเป็นเพิ่มอีก ๒๐๔ หน้า (จากเดิม ๓๗๖ หน้า เป็น ๕๘๐ หน้า)

หัวศัพท์ ที่มีการปรับแก้ และที่เพิ่มใหม่ในระยะ ๒ เดือนแรก มี ตัวอย่าง ดังนี้

กัป, กัลป์	กิริยา	กิเลสพันห้า	คงคา	คณาจารย์	เครื่องราง
ชุนนมเทวดา	ตั้งหา ๑๐๘	ทักษิณาบถ	ทีฆนขสูตร	ธรรมราชา	ธัญชาติ
นัมมทา	บริวาร	บุพการ	บุพนิमितแห่งมรรค	ปกตัตตะ	บัญญัติ
ปริตร, ปริตต์	ปัญญา ๓	พรหมจรรย์	มหานที ๕	มหายาน	มาตรา
มานะ	ยถากรรม	ยมนา	โยนก	โวการ (ซึ่ง จุโวการ)	สมานฉันท์
สรภู	สังคายนา	สังกิริยา	สังจาธิภูฐาน	สีหนาท	สุตะ
หีนยาน	อจิรวดี	อชิสฐาน	อชิสฐานธรรม	อภิสัมพุทธคาถา	อโศกมหาราช
อาภัพ	อายุ	อายุสังขาร	อาสภิวาจา	อุตราบถ	อุทยาน

หัวศัพท์ ที่มีการปรับแก้ และที่เพิ่มใหม่ในระยะ ๑๔ เดือนหลัง มี ตัวอย่าง ดังนี้

กรรมวาท	กลาป	คันธกฏี	คามวาสี	คิหิวินัย	จุนเณียบท
จุฬัมชณิมมหาศีล	จันเมื่อเดียว	ชยมังคัลลภูคคาถา	ชวณะ	ญาน ๑๖	เดน
ตุลา	ถวายพรพระ	ธรรมทูต	ธรรมสภา	บังสุกุลตาย-เป็น	ปฎิกรรม
ปรมัตตธรรม	ปานะ	โปราณภูคคาถา	พุทธาวาส	ภานยักร์	ยมกปาฏิหาริย์
รูปรูป, สุขุมรูป	วิถิจิต	วิปัสสนูปกิเลส	สมานฉันท์	สรณคมน์	สรภัญญะ
สังฆาวาส	สารีริกธาตุ	สุวรรณภูมิ	สุกรมัททวะ	อตัมมยตา	อภิธัมมัตถสังคหะ
อรรถกถา	อรัณวาสี	อชฎากาศ	อากาศ	อุปัฏฐานศาลา	เอตทัคคะ

การชำระ-เพิ่มเติมนี้ ทำให้ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์** มีลักษณะคืบเคลื่อนเข้าไปใกล้งานค่างที่ ๓ ซึ่งได้หยุดลงเมื่อใกล้สิ้นปี ๒๕๒๑ เช่น คำ “กัป, กัลป์” ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ พ.ศ. ๒๕๔๖ มีคำอธิบาย ๑๒ บรรทัด แต่ในฉบับชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ นี้ ขยายเป็น ๑๑๓ บรรทัด เมื่อนำไปเทียบกับฉบับงานค่างที่ ๓ นั้น (ในการเขียนขยายคราวนี้ ไม่ได้หันไปดูงานค่างนั้นเลย) ปรากฏว่า คำอธิบายในฉบับชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ นี้ ยังสั้นกว่าเก่าเกือบครึ่งหนึ่ง

ถ้าต้องการมองให้ชัดว่างานชำระ-เพิ่มเติมมีลักษณะอย่างไร จะดูได้ง่ายที่คำตัวอย่างข้างบนนั้น เฉพาะอย่างยิ่งคำว่า กัป, กัลป์; กิเลสพันห้า; เครื่องราง; ชาดก; ทักษิณาบถ; นัมมทา; บริวาร; ปริตร, ปริตต์; ภาณวาร; มานะ; ยถากรรม; สรภัญญะ; สังกิริยา; อชิสฐาน; อายุ

บัดนี้ งานชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ ได้เสร็จสิ้นแล้ว โดยกำหนดเอาเองว่าเพียงพอเท่านี้ แต่งานชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๒ และ ๓ ซึ่งรอข้างหน้า มีมากกว่า

ขอทำความเข้าใจร่วมกันว่า ตามที่คิดไว้ งานตรวจชำระ ๓ ช่วง จะเป็นดังนี้

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑: แก้ไขปรับปรุงข้อขาดตกบกพร่องที่พบเฉพาะหน้า โดยเฉพาะส่วนหลงตาที่บังเอิญพบ และเพิ่มเติมคำศัพท์และคำอธิบายที่ริบด่วน หรือบังเอิญนึกได้ รวมทั้งศัพท์ที่บันทึกไว้ระหว่างเวลาที่ผ่านไป (ได้เลือกทำแล้วเฉพาะคำที่ไม่ซับซ้อนนัก) และบางคำที่ท่านผู้ใช้หนังสือ ได้มีน้ำใจแจ้งมาว่าเจอคำผิดหรือค้นหาไม่พบ

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๒: อ่าน-ตรวจตลอดเล่ม เพื่อจะได้มองเห็นคำพิมพ์ผิด คำตกจุดและแง่ที่จะแก้ไข-ปรับปรุง-เพิ่มเติมทั่วทั้งหมด พร้อมทั้งจัดปรับคำอธิบายศัพท์ทั้งของเดิมและส่วนที่เพิ่มเติม ให้เข้ามาตรฐานเดียวกัน ทั้งในแง่การแสดงความหมาย วิธีอธิบาย และอัตราส่วนความยาวที่สัมพันธ์กับความสำคัญของศัพท์นั้นๆ

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๓: มุ่งที่การจัดระบบ เพื่อให้สม่ำเสมอ กลมกลืน เป็นแบบแผนอันเดียวกันและทั่วกัน เช่น มีคำอ่าน บอกที่มาในคำมกร์ แสดงคำเดิมในภาษาบาลีและสันสกฤต และถ้าเป็นไปได้ ให้คำแปลภาษาอังกฤษของศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์ พร้อมทั้งแผนที่และภาพประกอบ

งานชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ ได้เสร็จสิ้นลง โดยกำหนดเอาเองว่าแค่นี้ก่อน แต่**ช่วงที่ ๒** และ**ช่วงที่ ๓** ไม่อาจคาดหมายว่าจะเสร็จเมื่อใด หากไม่นิราศ-ไม่ได้โอกาสจากโรค ก็กล่าวได้เพียงว่า อยู่ในความตั้งใจที่จะทำต่อไป

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๑๙ มิถุนายน ๒๕๕๑

คำปรารภ

(ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐)

เมื่อกล่าวถึง พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ หลายท่านนึกถึง พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ด้วย โดยเข้าใจว่าเป็นหนังสือชุดที่มีสองเล่มรวมกัน แต่แท้จริงเป็นหนังสือที่เกิดขึ้นต่างหากกัน ต่างคราวต่างวาระ และมีความเป็นมาที่ต่างหากจากกัน และต่างแบบต่างลักษณะกัน

ก. ความเป็นมา ช่วงที่ ๑: งานสำเร็จ แต่ขยายไม่ได้

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม เป็นหนังสือที่ค่อยๆ ก่อตัวขึ้นทีละน้อย เริ่มจากหนังสือ *Student's Thai-Pali-English Dictionary of Buddhist Terms* เล่มเล็กๆ ที่จัดทำเสร็จใน พ.ศ. ๒๕๐๖ ต่อแต่นั้นก็ได้ปรับปรุง-เพิ่มเติม-ขยายขนาดขึ้นเรื่อยๆ และได้ขยายขอบเขตออกไปจนกลายเป็นงานที่มีลักษณะเป็นสารานุกรม

เมื่อเวลาผ่านไปๆ ก็มองเห็นว่างานทำสารานุกรมจะกินเวลายืดเยื้อยาวนานมาก ยิ่งมีงานอื่นแทรกเข้ามาบ่อยๆ ก็ยิ่งยากที่จะมองเห็นความจบสิ้น ในที่สุดจึงตกลงว่าควรทำพจนานุกรมขนาดย่อมๆ ขึ้นพื้นฐานออกมาก่อน และได้รวบรวมคัดเลือกหมวดธรรมมาจัดทำคำอธิบายขึ้น ซึ่งได้รวบรวมกับหนังสือเล่มเล็กเดิมที่สืบมาแต่ พ.ศ. ๒๕๐๖ กลายเป็นภาคหนึ่งๆ ใน ๓ ภาคของหนังสือที่รวมเป็นเล่มเดียวกันอันมีชื่อว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕

กาลล่วงมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๒๘ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ซึ่งพิมพ์ครั้งที่ ๔ จึงมีชื่อปัจจุบันว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม เพื่อให้เข้าคู่กับพจนานุกรมอีกเล่มหนึ่งที่เปลี่ยนจากชื่อเดิมมาเป็น พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์

ถึงวาระนี้ พจนานุกรมสองเล่มนี้จึงเสมือนเป็นหนังสือที่รวมกันเป็นชุดอันเดียว

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ที่ว่านั้น เป็นหนังสือที่เกิดขึ้นแบบทั้งเล่มฉับพลันทันที โดยแทรกตัวเข้ามาใน พ.ศ. ๒๕๒๒ ระหว่างที่งานทำพจนานุกรมซึ่งขยายขอบเขตออกไปจนจะเป็นสารานุกรมนั้น กำลังดำเนินอยู่

เนื่องจากผู้รวบรวมเรียบเรียงเห็นว่างานทำสารานุกรม คงจะกินเวลายืดเยื้อไปอีกนาน และ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ที่ทำเสร็จไปแล้ว ก็มีเฉพาะด้านหลักธรรมซึ่งจัดเรียงตามลำดับหมวดธรรม ควรจะมีพจนานุกรมเล่มเล็กๆ ง่ายๆ ว่าด้วยพระพุทธรศาสนาทั่วๆ ไป แบบเรียงตามลำดับอักษร ที่พอใช้ประโยชน์สำหรับผู้เล่าเรียนในขั้นต้น โดยเฉพาะนักเรียนนักธรรม ออกมาก่อน

พร้อมนั้นก็พอดีประจวบเหตุผลอีกอย่างหนึ่งมาหนุน คือ ได้เห็นหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* สำหรับนักธรรม ชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก ที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจัดพิมพ์ออกมาใน พ.ศ. ๒๕๐๓ เหลืออยู่จำนวนมาก และดูเหมือนว่าไม่มีใครเอาใจใส่

หนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* ชุดนั้น ทาง มจร. จัดพิมพ์ขึ้นมาเพื่อสนองความต้องการของนักเรียนนักธรรมที่จะต้องสอบวิชาใหม่ซึ่งเพิ่มเข้ามาในหลักสูตร คือวิชาภาษาไทย แต่แทบจะยังไม่ทันได้เผยแพร่ออกไป วิชาภาษาไทยนั้นก็ถูกยกเลิกเสีย หนังสือชุดนั้นจึงถูกทอดทิ้ง

ได้มองเห็นว่า หนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* นั้น ไม่ควรจะถูกทิ้งไปเสียเปล่า ถ้านำมาจัดเรียงใหม่ในรูปพจนานุกรม ก็จะใช้ประโยชน์ได้ อย่างน้อยศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์ที่มีอยู่ก็จะทุ่นแรงทุ่นเวลาในการเก็บศัพท์เป็นอันมาก

โดยนัยนี้ ก็ได้นำหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* ชุดนั้นทั้ง ๙ ภาค (ศัพท์สำหรับนักธรรมตรี-โท-เอก ชั้นละ ๓ วิชา จึงมีชั้นละ ๓ ภาค พิมพ์รวมเป็นชั้นละเล่ม) มาจัดเรียบเรียงเป็นพจนานุกรมเล่มเดียว ดังได้เล่าไว้แล้วใน “แถลงการจัดทำหนังสือ ประกาศพระคุณ ขอบคุณ และอนุโมทนา (ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑)”

ศัพท์จำนวนมากทีเดียว ที่ง่าย ๆ พื้น ๆ และต้องการเพียงความหมายสั้น ๆ หรือคำอธิบายเพียงเล็กน้อย ได้คงไว้ตามเดิมบ้าง แก้ไขปรับปรุงบ้าง ส่วนศัพท์ที่ต้องการคำอธิบายยาว ๆ ก็เขียนขยาย และศัพท์สำหรับการเรียนนักธรรมที่ตกหล่นหรือศัพท์ทั่วไปอันควรรู้ที่ยังไม่มี ก็เติมเข้ามา รวมเป็นของเก่ากับของใหม่ ประมาณครึ่งต่อครึ่ง จึงเกิดเป็นพจนานุกรม ซึ่งในการพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๒๒ เรียกชื่อว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม*

ต่อมา ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๒๗ พจนานุกรมเล่มนั้นได้เปลี่ยนมีชื่ออย่างปัจจุบันว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* คือหนังสือเล่มนี้

เมื่อมีการเผยแพร่มากขึ้น ผู้ขออนุญาตพิมพ์บางแห่งจึงได้นำพจนานุกรมทั้งสองเล่มนี้มาจัดรวมกันเป็นชุด และล่าสุดบางที่ถึงกับทำกล่องใส่รวมกัน

แม้จะมีประวัติแห่งการเกิดขึ้นต่างหากกัน แต่พจนานุกรมสองเล่มนี้ก็มีลักษณะที่เหมือนกันอย่างหนึ่ง คือเป็นงานในช่วงระหว่างที่งานทำพจนานุกรมซึ่งต่อเนื่องมาแต่เดิมและขยายออกไปจนกลายเป็นสารานุกรม แสดงอาการว่าจะเป็นเรื่องยืดเยื้อต้องรออีกยาวนาน

หลังจากการพิมพ์ลงตัวแล้ว พจนานุกรมสองเล่มนี้ก็มีชะตากรรมอย่างเดียวกัน คือขึ้นต่อระบบการดำเนินงานและการพิมพ์ยุคก่อนนั้น ซึ่งต้นแบบอยู่ในแผนกระดาษที่ตายตัว แก้ไขและขยายขยายได้ยาก ยิ่งเป็นหนังสือขนาดหนาและมีรูปแบบซับซ้อน ก็แทบปรับเปลี่ยนอะไรไม่ได้เลย

ด้วยเหตุนี้ การพิมพ์พจนานุกรมสองเล่มนั้นในครั้งต่อๆ มา จึงต้องพิมพ์ซ้ำตามต้นแบบเดิม ถ้าจำเป็นจริงๆ ที่จะต้องแก้ไข ก็แก้ไขได้เพียง ๔-๕ บรรทัด ยิ่งเมื่อเวลาผ่านมานานขึ้น แผนกระดาษต้นแบบทั้งหมดก็ผุเปื่อยหรือสูญหายไป (ต้นแบบของ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* ซึ่งทำขึ้นใหม่ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ได้สูญหายไปตั้งแต่เมื่อการพิมพ์ครั้งที่ ๒ นั้นเสร็จสิ้นลง) ทำให้การพิมพ์ต่อจากนั้นต้องใช้วิธีถ่ายภาพจากหนังสือที่พิมพ์ครั้งก่อนๆ ซึ่งจะได้ตัวหนังสือที่เลื่อนลงลงไปเรื่อยๆ ได้แต่รอเวลาที่พิมพ์ทำต้นแบบขึ้นใหม่ โดยจะถือโอกาสเพิ่มเติมด้วยพร้อมกัน

อย่างไรก็ตาม เนื่องจาก *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* นี้ มีศัพท์และคำอธิบายที่จะเพิ่มมากมาย เมื่อแก้ไขต้นแบบเดิมไม่ได้ ก็จึงใส่ส่วนเพิ่มเข้ามาต่างหากต่อท้ายเล่มในการพิมพ์ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๒๘ โดยทำเป็น “ภาคผนวก” (มีศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์เพิ่ม ๑๒๔ ศัพท์ รวม ๒๔ หน้า ขยายขนาดเล่มหนังสือเฉพาะตัวพจนานุกรมแท้ๆ ขึ้นเป็น ๔๖๖ หน้า) ต่อแต่นั้นมา ก็พิมพ์ซ้ำอย่างที่กล่าวข้างต้น

ข. ความเป็นมา ช่วงที่ ๒: เข้ายุคใหม่ มีฐานที่จะก้าวต่อ

ระหว่างรอเวลาที่พิมพ์ทำต้นแบบใหม่ พร้อมกับเขียนเพิ่มเติม ซึ่งมองไม่เห็นว่าจะมีโอกาสทำได้เมื่อใด กาลก็ล่วงมา จนถึงยุคคอมพิวเตอร์

ระบบคอมพิวเตอร์ได้ช่วยให้การพิมพ์เจริญก้าวหน้าอย่างมหัศจรรย์ ซึ่งแก้ปัญหาสำคัญในการทำพจนานุกรมได้ทั้งหมด โดยเฉพาะ

- การพิมพ์ข้อมูลใหม่ทำได้อย่างดีและคล่องสะดวก
- รักษาข้อมูลใหม่ไม่ให้สูญหายและยั่งยืน โดยมียุคคุณภาพคงเดิม หรือจะปรับให้ดียิ่งขึ้นก็ได้

• ข้อมูลใหม่ที่เก็บไว้ นั้น จะแก้ไข-ปรับปรุง-เพิ่มเติม ที่จุดไหนส่วนใด อย่างไร และเมื่อใด ก็ได้ตาม
 ปปรารถนา

ถึงตอนนี้ ก็เห็นทางที่จะทำให้งานทำพจนานุกรมก้าวต่อไป แต่ก็ต้องรอขั้นตอนสำคัญ คือจุดตั้งต้น
 ครั้งใหม่ ได้แก่การพิมพ์ข้อมูลพจนานุกรมทั้งหมดในเล่มหนังสือลงในคอมพิวเตอร์ ซึ่งต้องใช้เวลาและแรง
 งานมากทีเดียว

ถ้ามีข้อมูลที่พิมพ์ลงในคอมพิวเตอร์ไว้พร้อมแล้ว ถึงจะยังไม่มีเวลาที่จะแก้ไข-ปรับปรุง-เพิ่มเติม ก็
 อุุ่นใจได้ เพราะสามารถเก็บรอไว้ มีโอกาสเมื่อใด ก็ทำได้เมื่อนั้น แต่ต้องเริ่มขึ้นเตรียมข้อมูลนั้นให้ได้ก่อน

ขณะที่ผู้รวบรวมเรียบเรียงเองพิมพ์ผิดไม่เป็น กับทั้งมีงานอื่นพันตัวรุงรัง ไม่ได้ดำเนินการอันใดใน
 เรื่องนี้ ก็ได้มีท่านที่มีใจรักและท่านที่มองเห็นประโยชน์ ได้พิมพ์ข้อมูล พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวล
 ศัพท์ ทั้งหมดของเล่มหนังสือลงในคอมพิวเตอร์ ด้วยความสมัครใจของตนเอง โดยมีได้นัดหมาย เท่าที่ทราบ/
 เท่าที่พบ ๔ ราย เป็น ๔ ชุด คือ

๑. พระมหาเจิม สุวโจ แห่งสถาบันวิจัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้เริ่มจัดทำงานนี้ตั้งแต่ระยะ
 ต้นๆ ของยุคแห่งการพิมพ์ด้วยระบบคอมพิวเตอร์ ซึ่งทั้งอุปกรณ์และบุคลากรด้านนี้ยังไม่พร้อม ใช้เวลา
 หลายปี จนในที่สุด ได้มอบข้อมูลที่เตรียมเสร็จแล้วแก่ผู้รวบรวมเรียบเรียง เมื่อวันที่ ๒๘ พฤษภาคม ๒๕๔๑

ข้อมูลที่พระมหาเจิม สุวโจ เตรียมไว้ นี้ ได้จัดวางรูปแบบเสร็จแล้ว รอเพียงงานขั้นที่จะส่งเข้าโรงพิมพ์
 รวมทั้งการตรวจครั้งสุดท้าย นับว่าพร้อมพอสมควร แต่ผู้รวบรวมเรียบเรียงก็ไม่มีเวลาตรวจ เวลาที่ผ่านมาเรื่อยๆ

๒. รศ. ดร.สมศีล ฌานวงศ์ ราชบัณฑิต ได้เตรียมข้อมูลพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์
 (พร้อมทั้งพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม) โดยบุตรหญิง-ชาย คือ น.ส.ภาวณา ตั้งแต่ยังเป็น
 ด.ญ.ภาวณา ฌานวงศ์ และน้องชาย คือ นายปัญญา ตั้งแต่ยังเป็น ด.ช.ปัญญา ฌานวงศ์ ได้ช่วยกันแบ่งเบ
 ภาระด้วยการพิมพ์ข้อมูลทั้งหมดของเล่มหนังสือลงในคอมพิวเตอร์ ภายใต้การดูแลของ ดร.สมศีล ฌานวงศ์
 ซึ่งเป็นผู้ตรวจความเรียบร้อยและจัดรูปแบบข้อมูลนั้นตามเล่มหนังสืออีกทีหนึ่ง

๓. พระไตรปิฎก (ในแผ่น CD - ระบบคอมพิวเตอร์) ฉบับสมาคมนิกายเถรวาท มหาจุฬาลงกรณราช-
 วิทยาลัย ซึ่งเสร็จออกเผยแพร่ในช่วงต้นของ พ.ศ. ๒๕๔๓ ได้ขอบรรจุ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับ
 ประมวลธรรม และ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ไว้ในโปรแกรมด้วย ผู้จัดทำจึงได้พิมพ์ข้อมูล
 ทั้งหมดของหนังสือทั้งสองเล่มนั้นลงในคอมพิวเตอร์ แต่เนื่องจากเป็นข้อมูลสำหรับโปรแกรมคอมพิวเตอร์ จึง
 ไม่ได้จัดรูปแบบเพื่อการตีพิมพ์อย่างเล่มหนังสือ

๔. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ (ในแผ่น CD - ระบบคอมพิวเตอร์) รุ่น ๑.๕ (ในโปรแกรมว่า พจนานุกรม
 พุทธศาสตร์ Version <1.2>) พ.ศ. ๒๕๔๔ จัดทำโดยคณะวิศวกรรมศาสตร์คอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยรังสิต
 ซึ่งก็ไม่ได้จัดรูปแบบเพื่อการตีพิมพ์อย่างเล่มหนังสือ เพราะเป็นข้อมูลสำหรับโปรแกรมคอมพิวเตอร์

ข้อมูลทั้ง ๔ ชุดนี้ ผู้จัดทำชุดอื่นๆ ได้นำศัพท์ตั้งและคำอธิบายทั้งหมดใน “ภาคผนวก” รวม ๒๔ หน้า
 ๑๒๔ ศัพท์ ของฉบับเรียงพิมพ์ระบบเก่า มาแทรกเข้าไปในเนื้อหาของเล่มตามลำดับอักษรเสร็จเรียบร้อยด้วย

เมื่อมีชุดข้อมูลให้เลือก ก็แน่นอนว่าจะต้องพิจารณาเฉพาะชุดที่จัดรูปแบบไว้แล้วเพื่อการตีพิมพ์อย่าง
 เล่มหนังสือ คือชุดที่ ๑ และชุดที่ ๒

แต่ทั้งที่มีข้อมูลนั้นแล้ว เวลาผ่านไปๆ โดยผู้รวบรวมเรียบเรียงมิได้ดำเนินการใดๆ เพราะว่าจะมี
 ข้อมูลครบทั้งหมดแล้ว แต่ก็ยังมีงานสุดท้ายในขั้นส่งโรงพิมพ์ โดยเฉพาะการพิสูจน์อักษร (ตรวจปรึฟ) ตลอด
 เล่มอีกครั้ง ซึ่งควรเป็นภาระของผู้รวบรวมเรียบเรียงเอง

ถ้าจะให้ผู้รวบรวมเรียบเรียงพิสูจน์อักษรเองอย่างแต่ก่อน การพิมพ์คงต้องรออีกแรมปี หรืออาจจะหลายปี (ยิ่งมาบัดนี้ เมื่อตาทั้งสองเป็นโรคต้อหินซ้ำอีก ก็แทบหมดโอกาส) คงต้องปล่อยให้พิมพ์ครั้งใหม่ด้วยการถ่ายภาพจากหนังสือที่พิมพ์ครั้งก่อนต่อไปอีก

ค. ความเป็นมา ช่วงที่ ๓: พิมพ์ครั้งใหม่ ในระบบใหม่

การพิมพ์ในระบบใหม่คืบหน้า เมื่อ ดร.สมศีล วัฒนวงศ์ ช่วยรับภาระขั้นสุดท้ายในการจัดทำต้นแบบให้พร้อมที่จะนำเข้ารับการตีพิมพ์ในโรงพิมพ์

ในงนขั้นสุดท้ายนี้ สำหรับ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ซึ่งจัดเรียงใหม่ด้วยระบบคอมพิวเตอร์ และพิมพ์เป็นเล่มหนังสือไปแล้วเป็นครั้งแรก เมื่อกลางปี พ.ศ. ๒๕๔๕ นั้นผู้รวบรวมเรียบเรียงได้อ่านต้นแบบสุดท้ายก่อนยุค แต่เมื่อมาถึง พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ก็เป็นเวลาสำหรับผู้รวบรวมเรียบเรียงประสบปัญหาจากโรคต้อหินแล้ว รวมทั้งโรคต้อหิน จึงยกภาระในการตรวจพิสูจน์อ่านต้นแบบแม้แต่ครั้งยุคให้ ดร.สมศีล วัฒนวงศ์ รับดำเนินการทั้งหมด เพียงแต่เมื่อมีข้อผิดพลาดที่น่าสงสัยที่ได้ ก็เฝ้าถามปรึกษาเป็นแต่ละแห่งๆ ไป

พอดีว่า ผู้รับภาระนอกจากมีความละเอียดและทำงานนี้ด้วยใจรักแล้ว ยังเป็นผู้ศึกษาวิจัยเรื่องพจนานุกรมเป็นพิเศษอีกด้วย ยิ่งเมื่อได้คอมพิวเตอร์มาเป็นเครื่องมือ ก็ยิ่งช่วยให้การจัดเรียงพิมพ์ต้นแบบสามารถดำเนินมาจนหนังสือเสร็จเป็นเล่มในรูปลักษณะที่ปรากฏอยู่

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ซึ่งเป็นครั้งแรกที่ใช้ข้อมูลอันได้เตรียมขึ้นใหม่ด้วยระบบการพิมพ์แบบคอมพิวเตอร์นี้ **โดยหลักการ ได้ตกลงว่าให้คงเนื้อหาไว้อย่างเดิมตามฉบับเรียงพิมพ์ระบบเก่า ยังไม่ปรับปรุงหรือเพิ่มเติม** เนื่องจากผู้รวบรวมเรียบเรียงยังไม่มีเวลาที่จะดำเนินการกับคำศัพท์มากมายอันควรเพิ่มและสิ่งที่ควรแก้ไขปรับปรุงต่างๆ ที่บันทึกไว้ระหว่างเวลาที่ผ่านมา และจะรอก็ไม่มีการกำหนด (จุดเน้นหลักอยู่ที่การได้ฐานข้อมูลในระบบคอมพิวเตอร์ ซึ่งทำให้พร้อมและสะดวกที่จะปรับปรุงเพิ่มเติมต่อไป)

ทั้งนี้ มีข้อยกเว้น คือ

๑. นำศัพท์ตั้งและคำอธิบายทั้งหมดใน “ภาคผนวก” ของฉบับเรียงพิมพ์ระบบเก่า มาแทรกเข้าไปในเนื้อหาหลักของเล่มตามลำดับอักษรของศัพท์นั้นๆ (ข้อนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงด้านรูปแบบเท่านั้น ส่วนเนื้อหายังคงเดิม)

๒. เนื่องจากมีศัพท์ตั้ง ๘ คำ ที่ได้รับการปรับปรุงคำอธิบายไว้ก่อนแล้ว จึงนำมาใส่รวมด้วย พร้อมทั้งถือโอกาสแก้ไขเนื้อหาความผิดพลาด ๒-๓ แห่งที่ผู้ใช้พจนานุกรมฉบับนี้ ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์บางท่านได้แจ้งเข้ามานับแต่การพิมพ์ครั้งก่อนๆ ซึ่งขอขอบคุณ-อนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ด้วย

๓. มีการปรับปรุงเพิ่มเติมปลีกย่อยที่พบเห็นกันได้แล้วถือโอกาสทำไปด้วยระหว่างทำงานขั้นสุดท้ายในการจัดทำต้นแบบให้พร้อมก่อนจะส่งเข้ารับการตีพิมพ์ในโรงพิมพ์ กล่าวคือ คำอธิบายเล็กน้อยในบางแห่งซึ่งเห็นว่าควรจะและพอจะให้เสร็จไปได้ในคราวนี้ เฉพาะอย่างยิ่ง

- ได้ปรับคำอธิบายคำว่า ศิลปศาสตร์ และได้นำคำอธิบายการแบ่งช่วงกาลในพุทธประวัติ คือชุดทวารวดี-วิทวารวดี-สันติเกนิทาน ชุดปฐมโพธิกาล-มัชฌิมโพธิกาล-ปัจฉิมโพธิกาล และชุดบุริมกาล-อปปรกาล มาปรับรวมกันไว้ที่ศัพท์ตั้งว่า พุทธประวัติ อีกแห่งหนึ่งด้วย

- ได้แยกความหมายย่อยของศัพท์ตั้งบางคำออกจากกัน เพื่อให้เกิดความชัดเจนยิ่งขึ้น (เช่น คำว่า พยัญชนะ)

- ได้ตัดศัพท์ตั้งบางคำที่เห็นว่าไม่จำเป็นออก (เช่น วงศกุล, เทวรูปนาคปรก)

๔. เนื่องจากเดิมนั้น พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ นี้ จัดทำขึ้นโดยมุ่งเพื่อประโยชน์ของผู้เล่าเรียนขั้นต้น โดยเฉพาะนักธรรมตรี-โท-เอก ถ้อยคำใดมีในแบบเรียนนักธรรม ก็ได้รับการสะกดตัวโดยคงไว้อย่างเดิมตามแบบเรียนเล่มนั้นๆ เป็นส่วนมาก

แต่ในการพิมพ์ตามระบบใหม่ครั้งนี้ เห็นว่าควรจะคำนึงถึงคนทั่วไป ไม่จำกัดเฉพาะนักธรรม จึงตกลงปรับการสะกดตัวของบางศัพท์ให้เป็นปัจจุบัน (เช่น ปฤษณา แก้เป็น ปริศนา)

พร้อมนั้น ตามที่พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้หลักไว้ว่า คำที่เป็นศัพท์ธรรมบัญญัติ จะเขียนตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน หรือเขียนเต็มรูปอย่างเดิมก็ได้ และในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ แต่เดิมมาเขียนทั้งสองรูป เช่น โลกุตตรธรรม-โลกุตรรวม อริยสังข์-อริยสัง ส่วนในการพิมพ์ตามระบบใหม่ครั้งนี้ ถ้าคำนั้นอยู่ในข้อความอธิบาย ได้ปรับเขียนเป็นรูปเดียวกันทั้งหมด เช่น โลกุตตรธรรม อริยสังข์ ทั้งนี้ เพื่อความสอดคล้องกลมกลืนเป็นอันเดียวกัน แต่ผู้อ่านจะนำไปเขียนเองในรูปที่ประสงค์ก็ได้ตามคำชี้แจงต้นเล่ม

๕. แต่เดิมมาหนังสือนี้มุ่งเพื่อประโยชน์แก่ผู้มีความรู้พื้นฐานทางธรรมอยู่แล้ว โดยเฉพาะนักเรียนนักธรรม ซึ่งถือว่ารู้วิธีอ่านคำบาลีอยู่แล้ว จึงไม่ได้นึกถึงการที่จะแสดงวิธีอ่านคำบาลีนั้นไว้ แต่บัดนี้ได้ตกลงที่จะคำนึงถึงผู้ใช้ทั่วไป

ดังนั้น ในการพิมพ์ครั้งใหม่ด้วยระบบใหม่นี้ จึงได้แสดงวิธีอ่านออกเสียงศัพท์ตั้งบางคำเพื่อเอื้อแก่ผู้ใช้ที่ยังไม่คุ้นกับวิธีอ่านคำที่มาจากภาษาบาลีสันสกฤต เช่น สมลีสี [สะ-มะ-ลี-สี], โอมสวาท [โอ-มะ-สะ-วาด] แต่เนื่องจากยังเป็นทำนองงานแถม จึงทำเท่าที่นึกได้หรือพบเฉพาะหน้า อาจมีคำศัพท์ทำนองนี้อยู่อีกหลายคำที่ยังมิได้แสดงวิธีอ่านออกเสียงกำกับไว้

อย่างไรก็ตาม ในการพิมพ์ใหม่ครั้งนี้ ได้แทรก “วิธีอ่านคำบาลี” เพิ่มเข้ามาด้วย เพื่อให้ผู้ใช้ทั่วไปทราบหลักพื้นฐานที่พอจะนำไปใช้เป็นแนวทางในการอ่านได้ด้วยตนเอง โดย ดร.สมคิด ฉานวงศ์ ช่วยรับภาระเขียนมางานขั้นสุดท้ายที่จะเข้าโรงพิมพ์มีความละเอียด ซึ่งต้องใช้เวลาและเรี่ยวแรงกำลังมาก ประกอบกับผู้รับภาระมีงานอื่นที่ต้องรับผิดชอบอีกหลายด้าน นับจากเริ่มงานขั้นสุดท้ายนี้ จนต้นแบบเสร็จเรียบร้อยนำส่งโรงพิมพ์ได้ ก็ใช้เวลาไปหลายเดือน

ทั้งนี้เพราะว่า งานขั้นสุดท้ายก่อนรับการตีพิมพ์มิใช่เพียงการตรวจความถูกต้องของตัวอักษรเท่านั้น นอกจากอ่านปริิพตลอดเล่ม ทวนแล้วทวนอีกหลายเที่ยวแล้ว ได้ถือโอกาสแห่งการพิมพ์ที่เป็นการวางรูปแบบครั้งใหม่และมีคอมพิวเตอร์เป็นอุปกรณ์นี้ ตรวจทานจัดการเกี่ยวกับความสอดคล้องกลมกลืน-สม่ำเสมอ-ครบถ้วน โดยเฉพาะในเรื่องที่เป็นระบบแบบแผน ให้ลงตัวไว้เท่าที่จะทำได้ คือ

ก) ความสอดคล้องกลมกลืน ทั่วๆ ไป ไม่ว่าจะเป็นเครื่องหมายวรรคตอน หรือการพิมพ์คำ-ขนาดตัวอักษร-รูปลักษณะของตัวอักษร ทั้งคำทั่วไปและคำที่ใช้ในการอ้างอิงและอ้างอิง (เช่น ดู เทียบ คู่กับ ตรงข้ามกับ) ได้พยายามตรวจและแก้ไขให้สม่ำเสมอทุกแห่ง

ข) ความถูกต้องครบถ้วนทั่วถึง อีกหลายอย่าง ที่ยังอาจตกหล่นหรือข้ามไปในการพิมพ์ระบบเก่า โดยเฉพาะการอ้างอิง ได้ตรวจสอบเท่าที่ทำได้ เช่น ตรวจดูให้แน่ใจว่าศัพท์ตั้งทุกคำที่เป็นธรรมช้อย่อย ได้อ้างอิงถึงหมวดธรรมใหญ่ที่ธรรมช้อย่อยนั้นแยกออกมา

ค) **ระบบการอ้างอิง** ระหว่างศัพท์ตั้ง ได้จัดปรับให้สม่ำเสมอชัดเจนและครบถ้วนยิ่งขึ้น เช่น

- ได้สำรวจคำแสดงการอ้างอิงที่มีอยู่ ซึ่งยุติลงเป็น ๔ คำ และนอกจากได้ปรับขนาดและแบบตัวอักษรของคำแสดงการอ้างอิงนั้นให้สม่ำเสมอทั้งหมด กล่าวคือ ดู เทียบ คู่กับ ตรงข้ามกับ แล้ว ยังได้พยายามวางข้อยุติในการใช้คำเหล่านั้นด้วยว่าจะใช้คำไหนในกรณีหรือในขอบเขตใด

ในการนี้ พิจารณาว่า คำที่มักมากคู่กัน และเป็นคำตรงข้ามกันด้วย ในพจนานุกรมนี้ ใช้คำอ้างอิงว่า คู่กับ หรือ ตรงข้ามกับ อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยยังไม่ถือข้อยุติเด็ดขาดลงไป เช่น *โลกีย์ธรรม* คู่กับ *โลกุตตรธรรม*, *สังฆธรรม* ตรงข้ามกับ *อสังฆธรรม*

- ใช้การอ้างอิง แทนคำอธิบายบางตอนที่ซ้ำซ้อนเกินจำเป็น หรือช่วยให้ปรับเปลี่ยนคำอธิบายบางแห่งให้สั้นลง (เช่น ตัดคำอธิบายที่ *เบญจศีล* ออก เนื่องจากซ้ำกับ *ศีล ๕* แล้วใช้การอ้างอิงแทน)

นอกจากนั้น ยังมีงานแทรกซ้อนบางอย่างที่ใช้เวลาเพิ่มขึ้นอีกมากที่เดิวนอกเหนือความคาดหมาย เช่น ทุกครั้งที่มีการแก้ไขข้อมูล ซึ่งทำให้ข้อความและถ้อยคำขยายเปลี่ยนที่ ต้องตรวจดูความถูกต้องเหมาะสมในการตัดแยกคำท้ายบรรทัด โดยเฉพาะคำศัพท์บาลีสันสกฤต เช่น *ปาฏิโมกข์* และคำประสม เช่น *พระเจ้า นมสัณ* ถ้า *โมกข์* เจ้า หรือ *สัณ* เลื่อนแยกออกไปอยู่ต่างบรรทัด ซึ่งทำให้ผิดหลักอักขรวิธีการเขียนคำบาลีสันสกฤต หรืออาจชวนให้อ่านเข้าใจผิดในกรณีคำประสม ก็ต้องพยายามแก้ไขให้มาอยู่ในบรรทัดเดียวกันครบทั้งคำ หรือใช้วิธีใส่เครื่องหมาย - (ยติภังค์) หากเป็นคำบาลีสันสกฤตที่พอจะเอื้อให้ตัดแยกได้ เช่น *กุศลธรรม* (ดังในตัวอย่างนี้) และการแก้ไขนี้มักจะส่งผลกระทบต่อคำอื่นอยู่เนืองๆ ทำให้ต้องตรวจดูให้ทั่วซ้ำอีก

อนึ่ง การแก้ไขดังกล่าว ยังส่งผลกระทบต่อไปถึงการจัดหน้าหนังสือโดยรวม ซึ่งพลอยขยับเขยื้อนเปลี่ยนแปลงไปเนื่องจากการตัด เพิ่ม หรือเปลี่ยนแปลงข้อความนั้น อันจะต้องตรวจดูและจัดปรับให้ถูกต้องลงตัวด้วยทุกครั้งเช่นเดียวกัน

การทำงานพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* ก้าวมาจนถึงขั้นสำเร็จเสร็จสิ้นในบัดนี้ จึงหมายถึงการบำเพ็ญอุทิสบาปทั้ง ๔ ของ ดร.สมศีล ฌานวัจนะ และบุตรหญิง-บุตรชาย คือ น.ส.ภาวนา ฌานวัจนะ และ นายปัญญา ฌานวัจนะ ซึ่งขออนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เป็นอย่างยิ่ง

พร้อมนี้ ขอขอบคุณพระมหาเจิม สุวโจ แห่งมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้อุตสาหะวิริยะเตรียมฐานข้อมูลคอมพิวเตอร์ชุดแรกของ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* และมอบให้ไว้ แม้จะเป็นชุดที่มีได้นำมาใช้ในการพิมพ์ครั้งนี้ ก็ถือว่าพระมหาเจิม สุวโจ ได้มีส่วนร่วมในงานนี้ด้วย

อนึ่ง ระหว่างที่แก้ไขทวนทานเพื่อเตรียมต้นแบบสำหรับส่งโรงพิมพ์นี้ พระครูปลัดปิฎกวัณณ์ (อินศร จินดาปญโญ) และพระภิกษุหลายรูปในวัดญาณเวศกวัน ได้อ่านปฐพีพ็อกทีเยวหนึ่ง ช่วยให้การพิสูจน์อักษรถูกต้องเรียบร้อยยิ่งขึ้น จึงขอขอบคุณพระครูปลัดปิฎกวัณณ์และพระภิกษุทุกรูปที่ช่วยงาน ในโอกาสนี้ กระนั้นก็ตาม ก็คงยังมีข้อผิดพลาดหลงเหลืออยู่บ้าง หากผู้ใช้ท่านใดได้พบ ก็ขอได้โปรดแจ้งให้ทราบด้วย เพื่อช่วยให้การพิมพ์ครั้งต่อไปมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

หวังว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* ที่พิมพ์ด้วยระบบใหม่ครั้งนี้ จะเป็นอุปกรณ์อันเกื้อกูลต่อการศึกษา ที่สำเร็จประโยชน์ได้ดียิ่งขึ้น และเป็นปัจจัยหนุนให้เกิดธรรมไฟบุลย์ เพื่อประโยชน์สุขแก่พหุชนยิ่งขึ้นนานสืบไป

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๓ กันยายน ๒๕๔๖

บันทึกของผู้เรียบเรียง

(ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ - พ.ศ. ๒๕๒๗)

๑. หนังสือพิมพ์ฉบับนี้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๒ ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูปลัดสมัยกิตติพิตโต เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ มีชื่อว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม แต่ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ นี้ ได้เปลี่ยนชื่อใหม่ว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ทั้งนี้เพราะชื่อเดิมยาวเกินไป เรียกยาก

การที่มีคำสร้อยท้ายชื่อว่า ฉบับประมวลศัพท์ ก็เพื่อป้องกันความสับสน โดยทำให้ต่างออกไปจาก พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ของผู้เรียบเรียงเดียวกัน ซึ่งมีอยู่ก่อน

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ เป็นพจนานุกรมซึ่งรวบรวมและอธิบายคำศัพท์ทั่วไปทุกประเภทที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น หลักธรรม พระวินัย พิธีกรรม ประวัติบุคคลสำคัญ ตำนาน และวรรณคดีที่สำคัญ เป็นต้น ต่างจาก พจนานุกรมพุทธศาสตร์ (จะขยายชื่อเป็น พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม) ที่มุ่งรวบรวมและอธิบายเฉพาะแต่หลักธรรมซึ่งเป็นสาระสำคัญของพระพุทธศาสนา

๒. ศัพท์ที่รวบรวมมาอธิบายในหนังสือนี้ แยกได้เป็น ๓ ประเภทใหญ่ๆ คือ

๑) พุทธศาสนประวัติ มีพุทธประวัติเป็นแกน รวมถึงสาวกประวัติ ประวัติบุคคล สถานที่ และเหตุการณ์สำคัญในพระพุทธศาสนา ตลอดจนตำนาน และเรื่องราวที่มาในวรรณคดีต่างๆ เฉพาะที่คนทั่วไปควรรู้

๒) ธรรม คือหลักคำสอน ทั้งที่มาในพระไตรปิฎก และในคัมภีร์รุ่นหลังมีอรรถกถาเป็นต้น รวมไปถึงเฉพาะที่ศึกษาเล่าเรียนกันตามปกติ และเพิ่มบางหลักที่น่าสนใจเป็นพิเศษ

๓) วินัย หมายถึง พุทธบัญญัติที่กำกับความประพฤติและความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ และในที่นี้ให้มีความหมายครอบคลุมถึง ขนบธรรมเนียมประเพณี พิธีกรรมบางอย่างที่ได้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวคุณประสานสังคมของชาวพุทธไทยสืบต่อกันมา

นอกจากนี้มีศัพท์เบ็ดเตล็ด เช่น คำกวีซึ่งผูกขึ้นโดยมุ่งความไพเราะ และคำไทยบางคำที่ไม่คุ้นแต่ปรากฏในแบบเรียนพระปริยัติธรรม ซึ่งภิกษุสามเณรจำเป็นต้องรู้ความหมาย เป็นต้น

๓. หนังสือนี้รวมอยู่ในโครงการส่วนตัว ที่จะขยายปรับปรุงก่อนการจัดพิมพ์ครั้งที่ ๒ และได้เพิ่มเติมปรับปรุงไปบ้างแล้วบางส่วน แต่ตามที่ตั้งใจไว้ว่าจะปรับปรุงจริงจังและจัดพิมพ์ภายหลัง พจนานุกรมพุทธศาสตร์ (ฉบับประมวลธรรม) ครั้น ดร.สุจินต์ ทั้งสุบุตร ติดต่อขอพิมพ์เป็นธรรมทานในงานพระราชทานเพลิงศพบิดา ผู้เป็นนุรพการี จึงเป็นเหตุให้การพิมพ์เปลี่ยนลำดับ กลายเป็นว่าหนังสือนี้จะสำเร็จก่อน โดยเมื่อแรกตกลงว่าจะพิมพ์ไปตามฉบับเดิมที่ส่วนใหญ่ยังไม่ได้รับการปรับปรุง แต่ปัญหาข้อยุ่งยากติดขัดที่ทำให้การพิมพ์ล่าช้า ได้กลายเป็นเครื่องช่วยให้ได้โอกาสรีบเร่งระดมงานแทรกเพิ่ม ปรับปรุงแข่งกันไปกับงานแก้ไขปัญหา จนหนังสือนี้มีเนื้อหาเกือบจะครบถ้วนสมบูรณ์ตามความมุ่งหมาย นับว่าเจ้าภาพงานนี้ได้มีอุปการะมากต่อความสำเร็จของงานปรับปรุงหนังสือและการช่วยให้งานเสร็จสิ้นโดยเร็วไม่ยืดเยื้อต่อไป

อย่างไรก็ดี มีผลสืบเนื่องบางอย่างที่ควรทราบไว้ด้วย เพื่อให้รู้จักหนังสือนี้ชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น

ก) ในโครงการปรับปรุงเดิม มีข้อพิจารณาอย่างหนึ่งว่า จะรวมศัพท์ที่แปลกในหนังสือ ปฐมสมโพธิกถา และใน มหาเวสสันดรชาดก เข้าด้วยหรือไม่ การพิมพ์ที่เร่งด่วนครั้งนี้ได้ช่วยตัดสินข้อพิจารณานั้นให้ยุติลงได้ทันที คือเป็นอันต้องตัดออกไปก่อน แต่การไม่รวมศัพท์ในวรรณคดี ๒ เรื่องนั้นเข้ามาก็ไม่ทำให้พจนานุกรมนี้เสียความสมบูรณ์แต่อย่างใด เพราะศัพท์ส่วนมากใน ปฐมสมโพธิกถา และ มหาเวสสันดรชาดก เป็นคำกวีและคำ

จำพวกตำนาน ซึ่งมุ่งความไพเราะหรือเป็นความรู้ประกอบ อันเกินจำเป็นสำหรับการเรียนรู้ในระดับสามัญ ว่าที่จริงศัพท์สองประเภทนั้นเท่าที่มีอยู่เดิมในหนังสือนี้ก็นับว่ามากจนอาจจะทำให้เกิดความสับสนกับศัพท์จำพวกหลักวิชาได้อยู่แล้ว ส่วนความรู้ที่เป็นหลักการของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณคดี ๒ เรื่องนั้น กล่าวได้ว่ามีอยู่ในพจนานุกรมนี้แล้วแทบทั้งหมด

ข) การปรับปรุงอย่างเร่งด่วนแข่งกับเวลาที่บีบรัดทำให้เกิดความล้าหลังขึ้นบ้างในอัตราส่วนของการอธิบาย คือ บางคำอธิบายขยายใหม่ยืดยาวมาก เช่น *ไตรปิฎก* ยาวเกิน ๑๐ หน้า แต่บางคำคงอยู่อย่างเดิมซึ่งเมื่อเทียบกันแล้วกลายเป็นสั้นเกินไป เช่น *ไตรสิกขา* ที่อยู่ใกล้กันนั่นเอง และศัพท์บางศัพท์ยังคงหลงเหลือตาม เช่น *ไตรทศ, ไตรทิพย์* เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ข้อบกพร่องเช่นนี้เหลืออยู่น้อยยิ่ง โดยมากเป็นส่วนที่พิสดารเกินไปมากกว่าจะเป็นส่วนที่หย่อนหรือขาด และถ้ารู้จักค้น ก็สามารถหาความหมายที่ลึกละเอียดออกไปอีกได้ เช่น *ไตรสิกขา* ก็อาจเปิดดูคำย่อยต่อไปอีก คือ *อธิศีลสิกขา, อธิจิตตสิกขา, และ อธิปัญญาสิกขา* ส่วนคำจำพวก *ไตรทศ, ไตรทิพย์* ก็เป็นกึ่งคำกวี ไม่ใช่ศัพท์วิชาการแท้ เพียงแต่หาความหมายของศัพท์ ไม่ต้องอธิบายด้านหลักวิชา อาจปรึกษาพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้

๔. ความหมายและคำอธิบายศัพท์ นอกจากส่วนใหญ่ที่ได้ค้นคว้ารวบรวมและเรียบเรียงขึ้นเป็นเนื้อหาเฉพาะของพจนานุกรมนี้แล้ว มีแหล่งที่ควรทราบอีก คือ

๑) ศัพท์จำนวนหนึ่ง เกี่ยวกับการเรียนการสอนนิสิตนักศึกษาระดับมัธยม ซึ่งการตอบและอธิบายตามแบบแผนมีความสำคัญมากสำหรับผู้เรียนและผู้สอบในระบบนั้น (โดยมากเป็นศัพท์พระวินัย และมีศัพท์ทางวิชาธรรมปนอยู่บ้าง) ในที่นี้มักคัดเอาความหมายและคำอธิบายในแบบเรียนมาลงไว้ด้วย

๒) ศัพท์บางศัพท์ ที่เห็นว่าความหมายและคำอธิบายในหนังสือ *ศัพท์หลักสุตภาษาไทย* ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ชัดเจนและใช้ได้ดีอยู่ ก็คงไว้ตามนั้น

๓) ศัพท์ที่ใช้กันในภาษาไทย ซึ่งผู้ค้นมักต้องการเพียงความหมายของคำศัพท์ ไม่มีเรื่องที่ต้องรู้ในทางหลักวิชามากกว่านั้น หลายแห่งถือตาม *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน*

๔) ในขั้นสมบูรณ์ของพจนานุกรมนี้ ได้ตั้งใจไว้ว่าจะแสดงหลักฐานที่มาในคัมภีร์ของเรื่องที่เป็นหลักวิชาไว้ทั้งหมดโดยละเอียด แต่เพราะต้องส่งต้นฉบับเข้าโรงพิมพ์ทันทีที่พิมพ์แล้วจึงมีการแทรกเพิ่มปรับปรุงตามโอกาสภายหลัง การบอกที่มาให้ทั่วถึงจึงเป็นไปได้ ครั้งจะแสดงที่มาของเรื่องที่มีโอกาสแทรกเพิ่มหรือปรับปรุงใหม่ ก็จะทำให้เกิดความล้าหลัง ไม่สม่ำเสมอ จึงดัดไว้ก่อนทั้งหมด ผู้ใช้พจนานุกรมนี้จึงจะพบหลักฐานที่มาบ้างก็เฉพาะที่เป็นเพียงข้อความบอกชื่อหมวดชื่อคัมภีร์ อย่างเป็นทางการหนึ่งของคำอธิบาย ไม่มีตัวเลขบอกเล่ม ข้อ และหน้า ตามระบบการบอกที่มาที่สมบูรณ์

การเพิ่มเติมและปรับปรุงแม้จะได้ทำอย่างรีบเร่งแข่งกับการพิมพ์เท่าที่โอกาสเปิดให้ แต่ก็เห็นว่าใกล้ความครบถ้วนสมบูรณ์ ทำให้เนื้อหาของหนังสือขยายออกไปมากประมาณว่าอีก ๑ ใน ๓ ของฉบับพิมพ์ครั้งแรก มีศัพท์ที่เพิ่มใหม่และปรับปรุงหลายร้อยศัพท์ กระนั้นก็ตาม เมื่อถึงโอกาสก็จะมีปรับปรุงใหญ่อีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้กลมกลืนสม่ำเสมอโดยสมบูรณ์และเหมาะสมแก่ผู้ใช้ประโยชน์ทุกระดับ ตั้งแต่เด็กสอนจนถึงชาวบ้าน

อนึ่ง ในการเพิ่มเติมและปรับปรุงนี้ ได้มีท่านผู้เป็นนักสอนนักเผยแพร่ธรรมช่วยบอกแจ้งศัพท์ตกหล่นในการพิมพ์ครั้งแรกและเสนอศัพท์ที่ควรเพิ่มเติมหรือปรับปรุงคำอธิบายหลายศัพท์ คือ พระมหาอาจารย์ เขมจาโร วัดระฆังโฆสิตาราม รองเลขาธิการมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย บอกแจ้งมา ๑๔ ศัพท์ เช่น *จีวรมรดก,*

ดิติยปากันตกะ, อนาโรจนา, อุโปสถิกภัต เป็นต้น คุณหม่อมอมรา มลิกา เสนอเพิ่มเติม ๒๔ คัพท์ เช่น จังหัน, จาร, เจริญพร, ต້อง, ทุกกฏ, ทุพภาสิต, ธิติ, สังฆการี เป็นต้น และเสนอปรับปรุงคำที่อธิบายไม่ชัดเจน อ่านเข้าใจยาก หรือสั้นเกินไป ๒๓ คัพท์ เช่น กัปปิยภูมิ, กุทวะ, คันโพง, ดาวเคราะห์ เป็นต้น นับว่าได้มีส่วนช่วยเสริมให้หนังสือสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ในการพิมพ์ที่เร่งด่วนภายในเวลาที่จำกัด ต่อหน้าปัญหาความยุ่งยากกลับสนในกระบวนการพิมพ์ช่วงต้นที่ไม่ราบรื่นนั้น คุณชุตติมา ฐานะปุระ ได้มีจิตศรัทธาช่วยพิสูจน์อักษรส่วนหนึ่ง (คุณชุตติมา และคุณนงยุทธ ฐานะปุระ ได้บริจาคทุนทรัพย์พิมพ์พจนานุกรมนี้แจกเป็นธรรมทานจำนวนหนึ่งด้วย) คุณพนิตา อัจฉรินทร์เพ็ญ ได้ช่วยพิสูจน์อักษรอีกบางส่วน และช่วยติดต่อประสานงานทางด้านโรงพิมพ์ ทางด้านเจ้าภาพ ช่วยเหลือทำธุระให้ลุล่วงไปหลายประการ นับว่าเป็นผู้เกี่ยวกุศลแก่งานพิมพ์หนังสือครั้งนี้เป็นอันมาก

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ พิมพ์เสร็จสิ้นในบัดนี้ ก่อน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ไม่ยี่ดื้อยยาวนานต่อไป ก็เพราะคณะเจ้าภาพงานพระราชทานเพลิงศพ อาจารย์จิตร ทั้งสุบุตร ซึ่งมี ดร. สุจินต์ ทั้งสุบุตร เป็นผู้ติดต่อขอพิมพ์ ได้เพียรพยายามเร่งรัดติดตามงานมาโดยตลอด และได้สละทุนทรัพย์เป็นอันมากในการผลักดันให้การพิมพ์ผ่านพ้นปัญหาข้อติดขัดต่างๆ เป็นฐานให้การพิมพ์ส่วนที่จะเพิ่มเติมเป็นไป ได้โดยสะดวกและเสียค่าใช้จ่ายลดน้อยลง

นอกจากนี้ เจ้าภาพที่ขอพิมพ์เผยแพร่อีกหลายราย ก็ล้วนเป็นผู้มีจิตศรัทธาจัดพิมพ์แจกเป็นธรรมทานทั้งสิ้น

เจ้าภาพที่ขอพิมพ์จำนวนมากที่สุด คือ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แม้จะพิมพ์จำหน่าย มีใช้พิมพ์แจกอย่างให้เปล่า แต่ก็มิวัตุประสงค์เพื่อนำผลประโยชน์ไปบำรุงการศึกษาของพระภิกษุสามเณร นับว่าเป็นการกุศลเช่นกัน

นอกจากนี้ เมื่อมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยขาดแคลนทุนที่จะใช้ในการพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ก็บังเอิญให้ คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้ทราบ จึงได้เชิญชวนญาติมิตรของท่าน ร่วมกันตั้ง “กองทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์” ขึ้น กองทุนนั้นมีจำนวนเงินมากจนพอที่จะใช้พิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ เล่มนี้ด้วย เป็นเครื่องอุปถัมภ์ให้การพิมพ์สำเร็จลุล่วงสมหมาย ทำให้มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้พจนานุกรมทั้งสองเล่มสำหรับจำหน่ายเก็บผลประโยชน์โดยมิต้องลงทุนลงแรงใดๆ เลย

ขออนุโมทนากุศลเจตนา บุญกิริยา และความอุปถัมภ์ของท่านผู้ได้กล่าวนามมาข้างต้น ขอทุกท่านจงประสบจตุรพิธพร เจริญออกงามในธรรมยิ่งขึ้นไป และขอธรรมทานที่ได้ร่วมกันบำเพ็ญนี้จงเป็นเครื่องชักนำมหาชนให้บรรลุประโยชน์สุขอันชอบธรรมโดยทั่วกัน

พระราชวรมุณี
(ประยูรต์ ปยุตโต)

๑๓ ตุลาคม ๒๕๒๗

ควรรอบก่อน

๑. พจนานุกรมนี้ เหมาะแก่ครูและนักเรียนนักธรรม มากกว่าผู้อื่น

คำศัพท์ในวิชานักธรรม ซึ่งการตอบและอธิบายตามแบบแผนมีความสำคัญมากสำหรับผู้เรียนและผู้สอบในระบบนั้น (โดยมากเป็นศัพท์พระวินัย) ในที่นี้มักคัดเอาความหมายและคำอธิบายในแบบเรียนมาลงไว้ด้วยความหมายและคำอธิบายหลายแห่งเขียนอย่างคนรู้จักกัน คือ ผู้มีพื้นความรู้อยู่บ้างแล้ว จึงจะเข้าใจชัดเจนและใช้ประโยชน์ได้เต็มที่

อย่างไรก็ตาม ว่าโดยส่วนใหญ่ คนทั่วไปที่สนใจทางพระศาสนา ก็ใช้ประโยชน์ได้เป็นอย่างดี

๒. ศัพท์ที่อธิบาย มุ่งวิชาการธรรม พุทธประวัติ และวินัย เป็นใหญ่

ศัพท์ที่ควรอธิบายในวิชาทั้งสามนี้ พยายามให้ครบถ้วน เท่าที่มีในแบบเรียนนักธรรม ทั้งชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก แม้ว่าการจัดทำที่เร่งด่วนยิ่งนี้ ย่อมมีคำตกหล่นหรือแทรกไม่ทันอยู่บ้างเป็นธรรมดา

อย่างไรก็ตาม ศัพท์เกี่ยวกับศาสนพิธีบางอย่าง และเรื่องของคนทั่วไป และนักศึกษาอื่นๆ ควรรู้ ก็ได้เพิ่มเข้ามาอีกมีใช้น้อย เช่น กรวดน้ำ, ผ้าป่า, สังฆทาน, อารามาศิล, อารามพระปริตร, อารามธรรม, วิสุทธิมรรค, จักกวัตติสูตร เป็นต้น

๓. ลำดับศัพท์ เรียงอย่าง พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน เว้นต้นศัพท์ มี -ะ

คำที่เป็นต้นศัพท์ หรือแม่ศัพท์ แม้มีประวิสรรชนีย์ ก็เรียงไว้ก่อนคำที่อาศัยต้นศัพท์นั้น เช่น เถาะเรียงไว้ก่อน เถรวาท; เทวะ เรียงไว้ก่อน เทวดา, เทวทิต เป็นต้น

๔. การสะกดการันต์ มีปะปนกันหลายอย่าง ให้ถือว่าใช้ได้ทั้งหมด

ศัพท์ส่วนมาก เก็บจากแบบเรียนนักธรรม ซึ่งเขียนขึ้นเมื่อศตวรรษล่วงแล้วแทบทั้งสิ้น คือ ก่อนมีพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นเวลานาน แบบเรียนเหล่านั้น แม้เขียนคำศัพท์เดียวกันก็สะกดการันต์ไม่เหมือนกัน แต่ก็ถือว่าถูกต้องด้วยกัน อย่างน้อยตามนิยมในเวลานั้น

ยิ่งกว่านั้น พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ยังเปิดโอกาสสำหรับคำที่เป็นธรรมเนียมบัญญัติให้เขียนเต็มรูปตามภาษาเดิมได้ด้วย

ดังนั้น พึงทราบการสะกดการันต์ไม่คงที่ในหนังสือนี้ ว่าเป็นไปตามแหล่งเดิมที่เก็บถ้อยคำนั้นๆ มา หรือตามรูปคำที่ยอมรับในทางหลักภาษาว่ายกย่องไปได้

ตัวอย่างคำเขียนหลายแบบ เช่น กรรมฐาน, กัมมัฏฐาน; อริยสัจ, อริยสัจ; นิคคหะ, นิคหะ; ญัตติกรรม, ญัตติกรรม, ญัตติกรรม; ปริเฉท, ปริเฉท; ธรรมวิชัย, ธรรมวิชัย; จุลลวรรค, จุลลวรรค, จุลลวรรค เป็นต้น

ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ (ระบบคอมพิวเตอร์) ได้ปรับการสะกดตัวของบางศัพท์ให้เป็นปัจจุบัน (เช่น ปุจฉา แก่เป็น ปริศนา ซึ่งแผลงมาจาก ปริศนา ในสันสกฤต) และในข้อความที่เป็นคำอธิบายของหนังสือหากคำศัพท์ใดปรากฏซ้ำ ได้ปรับการสะกดตัวให้เป็นอย่างเดียวกัน

อนึ่ง คำศัพท์ที่มีหลายรูป เพราะเขียนได้หลายอย่าง เช่น อริยสัจ, อริยสัจ ถือเป็นปฏิบัติดังนี้

• ในคำอธิบายทุกแห่ง เลือกรูปใดรูปหนึ่งให้เป็นอย่างเดียวกันหมด เช่นในกรณีนี้ ใช้รูป อริยสัจ

- แต่ที่ศัพท์ตั้ง อาจมีรูป *อริยสัง* ด้วย โดยเขียนรูปที่ต่างๆ เรียงไว้ด้วยกัน เป็น “*อริยสัง, อริยสัง*”
- อาจยกรูปที่ต่างขึ้นเป็นศัพท์ตั้งต่างหากด้วย แต่ไม่อธิบาย เพียงอ้างอิงให้ดูรูปศัพท์ที่ถือเป็นหลักใน พจนานุกรมนี้ เช่น “*อริยสัง ดู อริยสัง*”
- ในบางกรณี ได้ชี้แจงไว้ท้ายคำอธิบายของศัพท์ตั้งที่ถือเป็นหลักนั้น ว่าเขียนอย่างนั้นอย่างนี้ก็ได้ เช่น ท้ายคำอธิบายของ “*อริยสัง*” มีข้อความชี้แจงว่า “เขียน *อริยสัง* ก็มี” หรือ “*อริยสัง* ก็เขียน”

ในกรณีที่เขียนศัพท์รูปแปลก และควรทราบว่า พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน เขียนอย่างไร ได้ชี้แจงกำกับไว้ด้วยว่า พจนานุกรม เขียนอย่างนั้นๆ คำว่า พจนานุกรม ในที่นี้ พึงทราบว่า หมายถึง พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓, พ.ศ. ๒๕๒๕ และ พ.ศ. ๒๕๔๒

๕. คำที่อ้างอิง มีคำอธิบายในลำดับอักษรของคำนั้น

เมื่อพบคำศัพท์ที่อ้างอิงในคำอธิบายของคำอื่น หลังคำที่แสดงการอ้างอิงคือ ดู เทียบ คู่กับ หรือ ตรงข้าม กับ พึงค้นหาความหมายของคำที่อ้างอิงนั้นเพิ่มเติม ที่ลำดับอักษรของคำนั้นๆ

นอกจากนี้ การอ้างอิงยังมีในคำบอกเลขข้อในหมวดธรรมภายในวงเล็บท้ายคำอธิบายของศัพท์ต่างๆ เช่น ที่คำ *หมะ* ข้างท้ายมี “(ข้อ ๒ ในฉราวาสธรรม ๔)” พึงทราบว่า คำเหล่านั้น (ในกรณีนี้ คือ *ฉราวาสธรรม*) ก็มีคำอธิบายอยู่ในลำดับอักษรของตนๆ

๖. พจนานุกรมนี้ เป็นกึ่งสารานุกรม แต่ให้มีลักษณะทางวิชาการเพียงเล็กน้อย

คำอธิบายของคำจำนวนมากในหนังสือนี้ มิใช่แสดงเพียงความหมายของศัพท์หรือถ้อยคำเท่านั้น ยังให้ความรู้อันพึงทราบเกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ อีกด้วย เช่น จำนวน ข้อย่อ ประวัติย่อ สถานที่ และเหตุการณ์แวดล้อม เป็นต้น เข้าลักษณะเป็นสารานุกรม แต่ยังคงชื่อเป็นพจนานุกรมตามความตั้งใจเมื่อเริ่มทำ และเป็นการจำกัดขอบเขตไว้ ให้หนังสือนี้ยังแตกต่างจาก *สารานุกรมพุทธศาสตร์* ที่จัดทำค้างอยู่

เพื่อทราบว่าพจนานุกรมนี้มีลักษณะและขอบเขตอย่างไร พึงค้นดูศัพท์ต่างๆ เช่น *กรวดน้ำ, จำพรรษา, กาลามสูตร, กาลิก, สารีบุตร, พุทธกิจ, นาลันทา, ลันโดษ, ชิวก, ไตรปิฎก, สังคายนา, ผ้าป่า, ราहुล, วรรค, สังเวช, สังฆราช* เป็นต้น

อนึ่ง หนังสือนี้เกิดขึ้นเนื่องด้วยเหตุการณ์จำเพาะหน้า เรียกได้ว่าเป็นงานฉุกเฉินนอกเหนือไปจากโครงการที่มีอยู่เดิม แม้ว่าจะอิง *สารานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับกลาง* ที่จัดทำค้างอยู่ก็จริง แต่เพราะเป็นงานผุดขึ้นกลางคัน จึงไม่ได้คิดวางรูปร่างแนวหรือวางแผนการจัดทำไว้ให้ชัดเจน เนื้อหาจึงมีความลักลั่นกันอยู่บ้าง เช่น คำศัพท์ประเภทเดียวกัน บางคำอยู่ต้นเล่มอธิบายสั้น บางคำอยู่ตอนปลายเล่ม อธิบายยาวกว่า ดังนี้ เป็นต้น

นอกจากนั้น เมื่อแรกทำ คิดเพียงแต่จะให้สำเร็จประโยชน์เป็นอุปกรณ์การศึกษาเบื้องต้นและให้มีขนาดไม่หนาหนัก (กะไว้ประมาณ ๒๕๐ หน้า) เพราะเวลาพิมพ์กระชั้นและกำลังทุนจำกัด จึงคิดจำกัดไม่ให้หนังสือมีลักษณะทางวิชาการมากนัก เช่น คำอธิบายศัพท์ให้มีเพียงเท่าที่ควรรู้โดยตรง ไม่มีขยายความเชิงวิชาการ และยังไม่บอกที่มาสำหรับผู้ต้องการค้นคว้าเพิ่มเติม

แม้ว่าบัดนี้ หนังสือนี้จะเป็นงานที่บานปลายออกไป แต่โดยทั่วไปยังรักษาลักษณะจำกัดทางวิชาการทั้งสองข้อนี้ไว้ โดยเฉพาะที่มาไม่ได้บอกไว้เลย

อย่างไรก็ดี ได้ตกลงใจว่า ในการพิมพ์ครั้งต่อไป เมื่อมีโอกาส จะเลือกบอกที่มาสำหรับบางเรื่องตามสมควร

วิธีอ่านคำบาลี

ภาษาบาลีเป็นภาษาที่บรรจุพระพุทธศาสนาไว้อย่างครบถ้วน ผู้นับถือพระพุทธศาสนาจึงควรจะรู้ภาษาบาลีพอสมควร หรืออย่างน้อยก็ควรจะรู้วิธีอ่านคำบาลีให้ถูกต้อง ซึ่งจะเป็นพื้นฐานในการอ่านคำศัพท์ธรรมบัญญัติจำนวนมาก ที่ยืมจากภาษาบาลี (และสันสกฤต) มาใช้ในภาษาไทย เช่น อนุப்புพิกถา, ปฏิจจสมุปปาท

การเขียนภาษาบาลีด้วยอักษรไทยและวิธีอ่าน

๑. รูปสระ เมื่อเขียนภาษาบาลีด้วยอักษรไทย สระทุกตัว (ยกเว้น สระ อ) มีทั้งรูป “สระลอย” (คือสระที่ไม่มีพยัญชนะต้นประสมอยู่ด้วย) และรูป “สระจม” (คือสระที่มีพยัญชนะต้นประสมอยู่ด้วย) ให้ออกเสียงสระตามรูปสระนั้น เช่น อาภา [อา-พา], อิลิ [อี-ลี], อุตุ [อุ-ตุ] ทั้งนี้ก็เช่นเดียวกับในภาษาไทย

ข้อพิเศษที่แปลกจากภาษาไทย คือ “สระ อ” จะปรากฏรูปเมื่อเป็นสระลอย และไม่ปรากฏรูปเมื่อเป็นสระจม ให้ออกเสียงเป็น [อะ] เช่น อมต [อะ-มะ-ตะ]

นอกจากนี้ “ตัว อ” ยังใช้เป็นท่อนให้สระอื่นเกาะ เมื่อสระนั้นใช้เป็นสระลอย เช่น เอก [เอ-กะ], โอม [โอ-คะ]

๒. รูปพยัญชนะ พยัญชนะเมื่อประสมกับสระใด ก็จะมีรูปสระนั้นปรากฏอยู่ด้วย (ยกเว้นเมื่อประสมกับสระ อ) และให้ออกเสียงพยัญชนะประสมกับสระนั้น เช่น กรณีย [กะ-ระ-นี-ยะ]

พยัญชนะที่ใช้โดยไม่มีรูปสระปรากฏอยู่ และไม่มีเครื่องหมาย . (พินทุ) กำกับ แสดงว่าประสมกับสระ อ และให้ออกเสียงพยัญชนะนั้นประสมกับ [อะ] เช่น รตน [ระ-ตะ-นะ]

ส่วนพยัญชนะที่มีเครื่องหมาย . (พินทุ) กำกับ แสดงว่าไม่มีสระใดประสมอยู่ด้วย ให้ออกเสียงเป็นตัวสะกด เช่น ฐม [ท่า-มะ], ปจฺจตฺต [ปัด-จัด-ตั้ง] หรือตัวควบกล้ำ เช่น พรหม [พะ-รัม-มะ] แล้วแต่กรณี ในบางกรณี อาจต้องออกเสียงเป็นทั้งตัวสะกดและตัวควบกล้ำ เช่น ตตฺร [ตัด-ตร์], กลฺยาณ [กัน-ลฺยา-นะ]

อนึ่ง รูป เอยฺย มักนิยมออกเสียงตามความสะดวก เป็น [ไอ-ยะ] ก็มี หรือ [เอย-ยะ] ก็มี เช่น ทกฺขิณฺเอยฺย ออกเสียงเป็น [ทักษิ-ไน-ยะ] หรือ [ทักษิ-เนย-ยะ] เมื่อยืมเข้ามาใช้ในภาษาไทย จึงปรากฏว่ามีใช้ทั้ง ๒ รูป คือ ทกฺขิณฺเอยฺย(บุคคล) และ ทกฺขิณฺเอยฺย(บุคคล)

๓. เครื่องหมายนิคหิต เครื่องหมาย ° (นิคหิต) ต้องอาศัยสระ และจะปรากฏเฉพาะหลังสระ อ, อิ หรือ อุ ให้ออกเสียงสระนั้นๆ (เป็น [อะ], [อี] หรือ [อุ] แล้วแต่กรณี) และมี [ง] สะกด เช่น อํส [อั่ง-สะ], เอวํ [เอ-วัง], กิํ [กิง], วิสุํ [วิ-สูง]

ตัวอย่างข้อความภาษาบาลีและวิธีอ่าน มีดังนี้

สพฺพปาปสฺส อกรรมํ	กุสฺสสฺสุปฺสมฺปทา
[สับ-พะ-ปา-ปัด-สะ] [อะ-กะ-ระ-นัง]	[กุ-สะ-ลัด-สู-ปะ-ล้า-ปะ-ทา]
สจฺจิตฺตปริโยทปนํ	เอตํ พุทฺธาน สาสนํ
[สะ-จิต-ตะ-ปะ-ริ-โย-ทะ-ปะ-นัง]	[เอ-ตั้ง] [พุต-ทา-นะ] [สา-สะ-นัง]

การอ่านคำที่มาจากภาษาบาลี (และสันสกฤต)

หลักพื้นฐานดังกล่าวข้างต้นอาจนำมาประยุกต์กับการอ่านคำไทยที่มาจากภาษาบาลี (และสันสกฤต) โดยอนุโลม แต่ยังคงต้องดัดแปลงให้เข้ากับรูปคำและวิธีออกเสียงแบบไทยด้วย เช่น การออกเสียงอักษรนำในคำว่า *สมุทัย* [สะ-หฺมฺ-ไท] แทนที่จะเป็น [สะ-มฺ-ไท]

นอกจากนี้ หากจะออกเสียงให้ถูกต้องตามความนิยมในวงการศึกษามหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนา ผู้อ่านต้องมีความรู้เพิ่มเติมว่า รูปเดิมของศัพท์คำนั้นเป็นอย่างไร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จะต้องทราบว่า พยัญชนะตัวใดมีพินทุกำกับด้วยหรือไม่ เช่น *ปเสนทิ* มีรูปเดิมเป็น *ปเสนทิ* จึงต้องอ่านว่า [ปะ-เส-นะ-ทิ] ไม่ใช่ [ปะ-เสน-ทิ] แต่ *อนุพุพพิกา* มีรูปเดิมเป็น *อนุพุพพิกา* จึงต้องอ่านว่า [อะ-นุ-ปุบ-พิ-กะ-ธา] ไม่ใช่ [อะ-นุ-ปุบ-พะ-พิ-กะ-ธา] หรือ *ปวิจจสมุบาท* มีรูปเดิมเป็น *ปวิจจสมุบาท* จึงต้องอ่านว่า [ปะ-ติด-จะ-สะ-หฺมฺบ-บาด] ไม่ใช่ [ปะ-ติด-จะ-สะ-หฺมฺบ-ปะ-บาด]

อักษรย่อชื่อคัมภีร์*

เรียงตามอักษรวิธีแห่งมคธภาษา
(ที่พิมพ์ตัว *เอน* คือ คัมภีร์ในพระไตรปิฎก)

อง.อ.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย อฏฺจกถา (มโนรตฺปนฺรณี)	ชุทฺทก.อ.	ชุทฺทกปาจ อฏฺจกถา (ปรมตฺตโศตฺติกา)
อง.อฏฺจก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย อฏฺจกถานิปาต	จริยา.อ.	จริยาปิฎก อฏฺจกถา (ปรมตฺตที่ปณี)
อง.เอก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย เอกานิปาต	ชา.อ.	ชาตกฏฺจกถา
อง.เอกาทสฺก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย เอกาทสฺกนิปาต	เถร.อ.	เถรคาถา อฏฺจกถา (ปรมตฺตที่ปณี)
อง.จตุทฺก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย จตุทฺกนิปาต	เถรี.อ.	เถรีคาถา อฏฺจกถา (ปรมตฺตที่ปณี)
อง.ฉกฺก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย ฉกฺกนิปาต	ที.อ.	ทีฆนิกาย อฏฺจกถา (สุมงฺคลวิลาสิณี)
อง.ติก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย ติกนิปาต	ที.ปา.	ทีฆนิกาย ปาฎิกฺกวคฺค
อง.ทสฺก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย ทสฺกนิปาต	ที.ม.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค
อง.ทฺก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย ทฺกนิปาต	ที.สี.	ทีฆนิกาย สีลฺกฺขนฺทวคฺค
อง.นวก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย นวกนิปาต	ธ.อ.	ธมฺมปทฏฺจกถา
อง.ปญฺจก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย ปญฺจกนิปาต	นิทฺ.อ.	นิทฺเทส อฏฺจกถา (สทฺธมฺมปชฺโชตฺติกา)
อง.สตฺตก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย สตฺตกนิปาต	ปญฺจ.อ.	ปญฺจปกรณ อฏฺจกถา (ปรมตฺตที่ปณี)
อป.อ.	อปทาน อฏฺจกถา (วิสุทฺทชนวิลาสิณี)	ปฎฺธิ.อ.	ปฎฺธิสมฺภิทามคฺค อฏฺจกถา (สทฺธมฺมปกาสิณี)
อภิ.ก.	อภิธมฺมปิฎก กถาวตฺต	เปต.อ.	เปตวตฺต อฏฺจกถา (ปรมตฺตที่ปณี)
อภิ.ชา.	อภิธมฺมปิฎก ชาตฺกถา	พฺทฺธ.อ.	พฺทฺธวีส อฏฺจกถา (มจฺจตฺตวิลาสิณี)
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺจจาน	ม.อ.	มชฺฌนิมิกาย อฏฺจกถา (ปปฺปญฺจสุทฺธิ)
อภิ.ปฺ.	อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคลปญฺจวตฺต	ม.อุ.	มชฺฌนิมิกาย อุปริปนฺนนาสฺก
อภิ.ยเมก.	อภิธมฺมปิฎก ยเมก	ม.ม.	มชฺฌนิมิกาย มชฺฌนิมปญฺจนาสฺก
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฎก วิมฺงค	ม.มฺ.	มชฺฌนิมิกาย มฺลปญฺจนาสฺก
อภิ.ส.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณี	มงฺคล.	มงฺคลตฺตที่ปณี
อิตฺ.อ.	อิตฺิวุตฺตก อฏฺจกถา (ปรมตฺตที่ปณี)	มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺหา
อุ.อ.,อุทาน.อ.	อุทาน อฏฺจกถา (ปรมตฺตที่ปณี)	วินย.	วินยปิฎก
ชฺ.อป.	ชฺทฺทกนิกาย อปทาน	วินย.อ.	วินย อฏฺจกถา (สมนฺตปาสาทิกา)
ชฺ.อิตฺ.	ชฺทฺทกนิกาย อิตฺิวุตฺตก	วินย.ฎีกา	วินยฏฺจกถา ฎีกา (สารตฺตที่ปณี)
ชฺ.อุ.	ชฺทฺทกนิกาย อุทาน	วิมฺงค.อ.	วิมฺงค อฏฺจกถา (สมโฆหวิโนทฺธิ)
ชฺ.ชฺ.	ชฺทฺทกนิกาย ชฺทฺทกปาจ	วิมาน.อ.	วิมานวตฺต อฏฺจกถา (ปรมตฺตที่ปณี)
ชฺ.จริยา.	ชฺทฺทกนิกาย จริยาปิฎก	วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
ชฺ.จฺ.	ชฺทฺทกนิกาย จฺพฺนิทฺเทส	วิสุทฺธิ.ฎีกา	วิสุทฺธิมคฺค มหาฎีกา (ปรมตฺตมถฺชฺสา)
ชฺ.ชา.	ชฺทฺทกนิกาย ชาตก	สงฺคณี.อ.	สงฺคณี อฏฺจกถา (อฏฺจกสาสิณี)
ชฺ.เถร.	ชฺทฺทกนิกาย เถรคาถา	สงฺคท.	อภิธมฺมตฺตสงฺคท
ชฺ.เถรี.	ชฺทฺทกนิกาย เถรีคาถา	สงฺคท.ฎีกา	อภิธมฺมตฺตสงฺคท ฎีกา (อภิธมฺมตฺตวิภาวินี)
ชฺ.ธ.	ชฺทฺทกนิกาย ธมฺมปท	ส.อ.	สยฺยตฺตนิกาย อฏฺจกถา (สารตฺตปกาสิณี)
ชฺ.ปฎฺธิ.	ชฺทฺทกนิกาย ปฎฺธิสมฺภิทามคฺค	ส.ช.	สยฺยตฺตนิกาย ชนฺทวาวคฺค
ชฺ.เปต.	ชฺทฺทกนิกาย เปตวตฺต	ส.น.	สยฺยตฺตนิกาย นีทานวคฺค
ชฺ.พฺทฺธ.	ชฺทฺทกนิกาย พฺทฺธวีส	ส.ม.	สยฺยตฺตนิกาย มหาวาวคฺค
ชฺ.ม.,ชฺ.มทา.	ชฺทฺทกนิกาย มทานิทฺเทส	ส.ส.	สยฺยตฺตนิกาย สคาถวคฺค
ชฺ.วิมาน.	ชฺทฺทกนิกาย วิมานวตฺต	ส.สพฺ.	สยฺยตฺตนิกาย สพฺยตฺตนวคฺค
ชฺ.ส.	ชฺทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต	สฺตฺต.อ.	สฺตฺตนิปาต อฏฺจกถา (ปรมตฺตโศตฺติกา)

* คัมภีร์ชั้นฎีกาแสดงไว้ข้างต้นเฉพาะที่ใช้กันอยู่ในวงการศึกษามหาวิทยาลัยในประเทศไทย ส่วนที่นอกจากนี้ไม่แสดงไว้ พึงเข้าใจ
เอง ตามแนววิธีในการใช้อักษรย่อสำหรับอรรถกถา ที่นำ อ. ไปต่อท้ายอักษรย่อของคัมภีร์ในพระไตรปิฎก เช่น ที.อ., ม.อ.,
ส.อ. เป็นต้น (ในกรณีของฎีกา ก็นำ ฎีก. หรือ ฎีกา ไปต่อ เป็น ที.ฎีก. หรือ ที.ฎีกา เป็นต้น)

สารบัญ

บันทึกนำ – พิมพ์ครั้งที่ ๑๑			ก
ความเป็นมา (ในการชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑)			ข
คำปรารภ (ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐)			ฅ
บันทึกของผู้เรียบเรียง (ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ – พ.ศ. ๒๕๒๗)			ท
ควรทราบก่อน			ด
วิธีอ่านคำบาลี			ถ
อักษรย่อชื่อคัมภีร์			ธ
ก	๑	น	๑๕๔
ข	๓๑	บ	๑๖๓
ค	๓๖	ป	๑๘๘
ฅ	๕๔	ผ	๒๕๐
ง	๕๕	พ	๒๕๔
จ	๕๕	ฟ	๒๖๘
ฉ	๖๕	ภ	๒๖๙
ช	๖๙	ม	๒๙๔
ฅ	๘๘	ย	๓๒๖
ฉ	๘๘	ร	๓๓๖
ญ	๘๙	ฤ	๓๔๙
ฎ	๙๑	ลิ	๓๕๐
ฐ	๙๓	ว	๓๕๕
ด	๙๓	ฬ	๓๘๘
ต	๙๖	ฬ	๓๙๓
ถ	๑๒๑	ห	๔๖๖
ท	๑๒๓	อ	๔๗๑
ธ	๑๔๑		
แถลงการจัดทำหนังสือ (ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑)			๕๘๑
ความเป็นมาของ พจนานุกรมพุทธศาสตร์			๕๘๓
ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์			๕๘๖

ก

กกุชานที แม่น้ำที่พระอานนท์ทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้า ให้ไปเสวยและสงฆ์ชำระพระกาย ในระหว่างเดินทางไปเมืองกุสินารา ในวันปริณิพพาน

กฏัตตาวาปนกรรม *ดู กัตตตาคารม*

กฐิน ตามศัพท์แปลว่า “ไม้สะดึง” คือไม้แบบสำหรับซึ่งเพื่อตัดเย็บจีวร; ในทางพระวินัย ใช้เป็นชื่อเรียกสังฆกรรมอย่างหนึ่ง (ในประเภทอุตติหุตติยกรรม) ที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตแก่สงฆ์ผู้จำพรรษาแล้ว เพื่อแสดงออกซึ่งความสามัคคีของภิกษุที่ได้จำพรรษาอยู่ร่วมกัน โดยให้พวกเขาพร้อมใจกันยกมอบผ้าผืนหนึ่งที่เกิดขึ้นแก่สงฆ์ ให้แก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งในหมู่พวกเขา ที่เป็นผู้มีคุณสมบัติสมควร แล้วภิกษุรูปนั้นนำผ้าที่ได้รับมอบไปทำเป็นจีวร (จะทำเป็นอันตรวาสก หรืออุตราสงค์ หรือสังฆาฏิกก็ได้ และพวกเขาทั้งหมดจะต้องช่วยภิกษุนั้นทำ) ครั้นทำเสร็จแล้ว ภิกษุรูปนั้นแจ้งให้ที่ประชุมสงฆ์ซึ่งได้มอบผ้าแก่เธอนั้นทราบเพื่ออนุโมทนา เมื่อสงฆ์คือที่ประชุมแห่งภิกษุเหล่านั้นอนุโมทนาแล้ว ก็ทำให้พวกเขาได้สิทธิพิเศษที่จะขยายเขตทำจีวรให้ยาวออกไป (เขตทำจีวรตามปกติ ถึงกลางเดือน ๑๒ ขยาย

ต่อออกไปถึงกลางเดือน ๔); ผ้าที่สงฆ์ยกมอบให้แก่ภิกษุรูปหนึ่งนั้นเรียกว่า **ผ้ากฐิน** (กฐินทูลสงฆ์); สงฆ์ผู้ประกอบกฐินกรรมต้องมีจำนวนภิกษุอย่างน้อย ๕ รูป; ระยะเวลาที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ประกอบกฐินกรรมได้ มีเพียง ๑ เดือนต่อจากสิ้นสุดการจำพรรษา เรียกว่า **เขตกฐิน** คือตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒

ภิกษุผู้กรานกฐินแล้ว ย่อมได้อานิสงส์ ๕ ประการ (เหมือนอานิสงส์การจำพรรษา; *ดู จำพรรษา*) ยืดออกไปอีก ๔ เดือน (ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔) และได้โอกาสขยายเขตจีวรกาลออกไปตลอด ๔ เดือนนั้น

คำถวายผ้ากฐิน **แบบสั้นว่า**: “อิมํ, สปริวารํ, กจินจิวรทูลํ, สงฆสฺส, โอโณชยาม” (ว่า ๓ จบ) แปลว่า “ข้าพเจ้าทั้งหลาย ขอน้อมถวาย ผ้ากฐินจีวรกับทั้งบริวารนี้แก่พระสงฆ์”

แบบยาวว่า: “อิมํ, ภนฺเต, สปริวารํ, กจินจิวรทูลํ, สงฆสฺส, โอโณชยาม, สาธุ โน ภนฺเต, สจฺโหม, อิมํ, สปริวารํ, กจินทูลํ, ปฏิกุคฺคหฺตฺวา, ปฏิกุคฺคเหตฺวา จ, อิมินา ทูลเสฺน, กจินํ, อตฺถรตฺถ, อมฺหากํ, ทิฆรตฺถํ, หิตาย, สุขาย” แปลว่า “ข้าแต่

พระสงฆ์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าทั้งหลาย ขอ
น้อมถวายผ้ากฐินจีวร กับทั้งบริวารนี้แก่
พระสงฆ์ ขอพระสงฆ์จงรับผ้ากฐินกับ
ทั้งบริวารนี้ ของข้าพเจ้าทั้งหลาย ครั้น
รับแล้ว จงกรานกฐินด้วยผ้านี้ เพื่อ
ประโยชน์และความสุข แก่ข้าพเจ้าทั้ง
หลาย ลี้เนกาลนาน เทอญฯ” (เครื่อง
หมาย , ใส่ไว้เพื่อเป็นที่กำหนดที่จะกล่าว
เป็นตอนๆ ในพิธี); กฐิน ก็เขียน

กฐินทาน การทอดกฐิน, การถวายผ้า
กฐิน คือการที่คฤหัสถ์ผู้ศรัทธาหรือแม่
ภิกษุสามเณร นำผ้าไปถวายแก่สงฆ์ผู้จำ
พรรษาแล้ว ณ วัดใดวัดหนึ่ง เพื่อทำ
เป็นผ้ากฐิน เรียกสามัญว่า **ทอดกฐิน**
(นอกจากผ้ากฐินแล้วปัจจุบันนิยมมีของ
ถวายอื่นๆ อีกด้วยจำนวนมาก เรียกว่า
บริวารกฐิน)

กฐินัตถการกรรม การกรานกฐิน

กตญาณ ปรีชากำหนดรู้ว่าได้ทำกิจเสร็จ
แล้ว คือ **ทุกข** ควรกำหนดรู้ ได้รู้แล้ว
สมุทัย ควรละ ได้ละแล้ว **นิโรธ** ควรทำ
ให้แจ้งได้ทำให้แจ้งแล้ว **มรรค** ควร
เจริญ ได้เจริญ คือปฏิบัติหรือทำให้เกิด
แล้ว (ข้อ ๓ ใน ญาณ ๓)

กตเวทิตา ความเป็นคนกตเวทิตา, ความ
เป็นผู้สนองคุณท่าน

กตัญญูตา ความเป็นคนกตัญญู, ความ
เป็นผู้รู้คุณท่าน

กตัญญูกตเวทิตา ความเป็นคนกตัญญู
กตเวทิตา

กตัญญูกตเวทิตา ผู้รู้อุปการะที่ท่านทำแล้ว
และตอบแทน แยกออกเป็น ๒ คือ
กตัญญู รู้คุณท่าน; **กตเวทิตา** ตอบแทน
หรือสนองคุณท่าน; ความกตัญญู
กตเวทิตาว่าโดยขอบเขต แยกได้เป็น ๒
ระดับ คือ กตัญญูกตเวทิตาต่อบุคคลผู้มี
คุณความดีหรืออุปการะต่อตนเป็นส่วน
ตัว อย่างหนึ่ง กตัญญูกตเวทิตาต่อบุคคล
ผู้ได้บำเพ็ญคุณประโยชน์หรือมีคุณ
ความดีเกื้อกูลแก่ส่วนรวม เช่นที่พระ
เจ้าปเสนทิโกศลทรงแสดงความกตัญญู
กตเวทิตาต่อพระพุทธเจ้าโดยฐานที่ได้ทรง
ประกาศธรรมยังหมู่ชนให้ตั้งอยู่ในกุศล-
กัลยาณธรรม เป็นต้น อย่างหนึ่ง (ข้อ
๒ ในบุคคลหาได้ยาก ๒)

กตัตตากรรม กรรมลักว่าทำ, กรรมที่
เป็นกุศลก็ตามอกุศลก็ตาม ลักแต่ว่าทำ
คือไม่ได้ตั้งใจจะให้เป็นอย่างนั้นโดยตรง
หรือมีเจตนาอ่อนไม่ชัดเจน ย่อมให้ผล
ต่อเมื่อไม่มีกรรมอื่น ท่านเปรียบเสมือน
คนบ้ายิงลูกศร ย่อมไม่มีความหมายจะ
ให้ถูกใคร ทำไปโดยไม่ตั้งใจชัดเจน; **ดู**

กรรม ๑๒

กตัตตาวาปนกรรม ดู **กตัตตากรรม**

กติกา (ในคำว่า “ข้าพเจ้าถวายตามกติกา
ของสงฆ์”) ข้อตกลง, ข้อบังคับ, กติกา

ของสงฆ์ในกรณีนี้ คือข้อที่สงฆ์ ๒ อาวาส มีข้อตกลงกันว่า ลากเกิดในอาวาสหนึ่ง สงฆ์อีกอาวาสหนึ่งมีส่วนได้รับแจกด้วย ทายกกล่าวคำถวายว่า “ข้าพเจ้าถวายตามกติกาของสงฆ์” ลากที่ทายกถวายนั้น ย่อมตกเป็นของภิกษุผู้อยู่ในอาวาสที่ทำกติกากันไว้ด้วย

กถา ถ้อยคำ, เรื่อง, คำกล่าว, คำอธิบาย
กถาวัตถุ ถ้อยคำที่ควรพูด, เรื่องที่ควรนำมาสนทนากันในหมู่ภิกษุ มี ๑๐ อย่าง คือ ๑. **อัปปัจจนกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย ๒. **สันตุฏฐิกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ ๓. **ปวิเวกกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสงัดกายสงัดใจ ๔. **อสังสัคคกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ไม่คลุกคลีด้วยหมู่ ๕. **วิริยารัมภกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ปรารถนาความเพียร ๖. **สีลกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล ๗. **สมาธิกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำจิตมั่น ๘. **ปัญญากถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดปัญญา ๙. **วิมุตติกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำให้พ้นจากกิเลสและความทุกข์ ๑๐. **วิมุตติญาณทัสสนกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดความรู้ความเห็นในภาวะที่หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์

กนิฐฐภคินี, กนิษฐภคินี น้องหญิง

กนิฐฐภาดา, กนิษฐภาดา น้องชาย

กบิลดาบส ดาบสที่อยู่ในดงไม้สักกะ

ประเทศหิมพานต์ พระราชบุตรและพระราชบุตรี ของพระเจ้าโอกกากราช พวกกันไปสร้างพระนครใหม่ในที่อยู่ของกบิลดาบส จึงขนานนามพระนครที่สร้างใหม่ว่า **กบิลพัสดุ์** แปลว่า “ที่หรือที่ดินของกบิลดาบส”

กบิลพัสดุ์ เมืองหลวงของแคว้นสักกะหรือคากยะ ที่ได้ชื่อว่า **กบิลพัสดุ์** เพราะเดิมเป็นที่อยู่ของ**กบิลดาบส** บัดนี้อยู่ในเขตประเทศเนปาล

กปิสีสะ ไม้ที่ทำเป็นรูปหัวลิง ในวันที่พระพุทธรูปเจ้าจะปรินิพพาน พระอานนทเถระยืนเหนี่ยวไม้นี้ร้องไห้เสียใจว่าตนยังไม่สำเร็จพระอรหัตต์ พระพุทธรูปเจ้าก็จักปรินิพพานเสียแล้ว

กพพิงการาหาร ดู **กพพิงการาหาร**

กรณียะ เรื่องที่ควรทำ, ข้อที่พึงทำ, กิจ

กรมการ เจ้าพนักงานคณะหนึ่งมีหน้าที่บริหารราชการแผ่นดินในระดับหนึ่งๆ เช่น กรมการจังหวัด กรมการอำเภอ เป็นต้น

กรมพระสุรัสวดี ชื่อกรมสมัยโบราณ มีหน้าที่เกี่ยวกับการรวบรวมบัญชีเลขหรือชายฉกรรจ์

กรรโชก ชูเอาด้วยกิริยาหรือวาจาให้กลัว (เพลงมาจาก **กรรโชก**)

กรรณ หู

กรรม การกระทำ หมายถึง การกระทำที่

ประกอบด้วยเจตนา คือ ทำด้วยความ
จงใจหรือจงใจทำ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เช่น
ชุดหลุมพรางดักคนหรือสัตว์ให้ตกลงไป
ตาย เป็นกรรม แต่ชุดบ่อน้ำไว้กินใช้
สัตว์ตกลงไปตายเอง ไม่เป็นกรรม (แต่
ถ้ารู้ที่อยู่ว่า บ่อน้ำที่ตนชุดไว้อยู่ในที่ซึ่งคน
จะพลัดตกได้ง่าย แล้วปล่อยปลະละเลย
มีคนตกลงไปตาย ก็ไม่พ้นเป็นกรรม),
ว่าโดยสาระ กรรมก็คือเจตนา หรือ
เจตนาตนเองเป็นกรรม, การกระทำที่ดี
เรียกว่า *กรรมดี* การกระทำที่ชั่ว เรียกว่า
กรรมชั่ว; เทียบ *กิริยา*

กรรม ๒ กรรมจำแนกตามคุณภาพหรือ
ตามธรรมชาติเป็นมูลเหตุมี ๒ คือ ๑.
อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล กรรมชั่ว
คือเกิดจากอกุศลมูล ๒. *กุศลกรรม*
กรรมที่เป็นกุศล กรรมดี คือเกิดจาก
กุศลมูล

กรรม ๓ กรรมจำแนกตามทวารคือทางที่
ทำกรรม มี ๓ คือ ๑. *กายกรรม* การ
กระทำทางกาย ๒. *วจีกรรม* การกระทำ
ทางวาจา ๓. *มโนกรรม* การกระทำทางใจ

กรรม ๑๒ กรรมจำแนกตามหลักเกณฑ์
เกี่ยวกับการให้ผล พระอรุณกถาจารย์
รวบรวมแสดงไว้ ๑๒ อย่าง คือ **หมวดที่**
๑ ว่าโดยปากกาล คือ จำแนกตามเวลาที่
ให้ผล ได้แก่ ๑. *ทิฏฐุธรรมเวทนิยกรรม*
กรรมให้ผลในปัจจุบันคือในภพนี้ ๒.

อุปปีชเวทนิยกรรม กรรมให้ผลในภพ
ที่จะไปเกิด คือในภพหน้า ๓. *อปราบริย-*
เวทนิยกรรม กรรมให้ผลในภพต่อๆ ไป
๔. *อโหสิกรรม* กรรมเล็กให้ผล **หมวด**
ที่ ๒ ว่าโดยกิจ คือ จำแนกการให้ผลตาม
หน้าที่ ได้แก่ ๕. *ชนกรรม* กรรมแต่ง
ให้เกิดหรือกรรมที่เป็นตัวนำไปเกิด ๖.
อุปถัมภกรรม กรรมสนับสนุน คือเข้า
สนับสนุนหรือซ้ำเติมต่อจากชนกรรม
๗. *อุปปีพกรรม* กรรมบีบคั้น คือเข้ามา
บีบคั้นผลแห่งชนกรรมและอุปถัมภก-
กรรมนั้นให้แปรเปลี่ยนทุเลาเบาลงหรือ
สิ้นเข้า ๘. *อุปฆาตกรรม* กรรมตัด
รอน คือกรรมแรงฝ่ายตรงข้ามที่เข้าตัด
รอนการให้ผลของกรรมสองอย่างนั้นให้
ขาดหรือหยุดไปที่เดียว **หมวดที่ ๓ ว่า**
โดยปากทานปริยาย คือจำแนกตาม
ลำดับความแรงในการให้ผล ได้แก่ ๙.
ครุกรรม กรรมหนักให้ผลก่อน ๑๐.
พหุกรรม หรือ *อาจิณณกรรม* กรรมทำ
มากหรือกรรมชินให้ผลรองลงมา ๑๑.
อาสันนกรรม กรรมจวนเจียน หรือกรรม
ใกล้ตาย ถ้าไม่มีสองข้อก่อนก็จะให้ผล
ก่อนอื่น ๑๒. *กัตตดากรรม* หรือ *กัตตดา-*
วาปนกรรม กรรมสักว่าทำ คือเจตนา
อ่อนหรือมิใช่เจตนาอย่างนั้น ให้ผลต่อ
เมื่อไม่มีกรรมอื่นให้ผล

กรรมกรรม เครื่องลงอาชญา, ของสำหรับ

ใช้ลงโทษ เช่น โข้ ทรวน ชื่อ คา เป็นต้น
กรรมกร บุคคลในคณะซึ่งร่วมกันทำงาน
 บางอย่างที่ได้รับมอบหมาย

กรรมกิเลส กรรมเครื่องเศร้าหมอง, การ
 กระทำที่เป็นเหตุให้เศร้าหมอง มี ๔
 อย่างคือ ๑. **ปาณาติบาต** การทำชีวิตให้
 ตกล่วงคือ ฆ่าฟันสังหารกัน ๒.
อทินนาทาน ถือนำของที่เจ้าของเขามีได้
 ให้ คือลักขโมย ๓. **กาเมสุมิฉาจาร**
 ประพฤติผิดในกาม ๔. **มฺสาวาท** พุดเท็จ;
ดู กิหิวินัย

กรรมฐาน ดู กัมมัญฐาน

กรรมบถ “กรรมอันเป็นทาง”, กรรมดี
 หรือชั่วซึ่งแรงถึงขั้นที่เป็นทางให้เกิดใน
 สุขคติหรือทุกข์คติ เช่น มฺสาวาทคือเจตนา
 พุดเท็จถึงขั้นทำลายตัดรอนประโยชน์
 ของผู้อื่น จึงเป็นกรรมบถ ถ้าไม่ถึงขั้น
 อย่างนี้ ก็เป็นกรรมเท่านั้น ไม่เป็น
 กรรมบถ, มีคำอธิบายแบบครอบคลุม
 ด้วยว่า กรรมทั้งหลายทั่วไป ชื่อว่าเป็น
 กรรมบถ เพราะเป็นทางแห่งสุขคติและ
 ทุกคติ และเป็นทางแห่งความสุขความ
 ทุกข์ของผู้ที่เกิดในคตินั้นๆ, กรรมบถ
 แยกเป็น **กุศลกรรมบถ ๑๐** และ
อกุศลกรรมบถ ๑๐

กรรมปัตตะ ดู กัมมปัตตะ

กรรมลักษณะ ดู กัมมลักษณะ

กรรมวิญญู ดู กัมมวิญญู

กรรมวาจา คำประกาศกิจในท่ามกลาง
 สงฆ์, การสวดประกาศ แบ่งเป็น ๒ คือ
 ญัตติ ๑ อนุสาวนา ๑

กรรมวาจาจารย์ พระอาจารย์ผู้สวด
 กรรมวาจาประกาศในท่ามกลางสงฆ์ใน
 การอุปสมบท

กรรมวาจาวิบัติ เสียเพราะกรรมวาจา,
 กรรมวาจาบกพร่องใช้ไม่ได้

กรรมวาจาสมบัติ ความสมบูรณ์แห่ง
 กรรมวาจา, คำสวดประกาศถูกต้องใช้ได้

กรรมวาท ผู้ประกาศหลักกรรม หรือผู้
 ถือนำหลักกรรม เช่น ยืนยันว่ากรรมคือ
 การกระทำมีและมีผลจริง ว่าแต่ละคนมี
 กรรมเป็นของตนและเป็นไปตามกรรม
 นั้น ว่าการกระทำเป็นเครื่องตัดสิ้นความ
 ดีเลวสูงทราม (มิใช่ชาติกำเนิดตัดสิน)
 ว่าการกระทำเป็นเหตุปัจจัยให้สำเร็จผล
 (มิใช่สำเร็จด้วยการอ้อนวอนดลบันดาล
 หรือแล้วแต่โชค) เป็นต้น; หลักการแห่ง
 กรรม, การถือนำหลักกรรม; พระพุทธเจ้า
 ตรัสเรียกพระองค์เอง (อง.ติก.๒๐/๕๗๗/๓๖๙)
 ว่าทรงเป็น **กรรมวาท** (ถือนำหรือกฎ
 แห่งการกระทำ) **กิริยวาท** (ถือนำการ
 อันให้กระทำ) และ**วิริยวาท** (ถือนำ
 ความเพียร); บางทีกล่าวถึงพระกิตติคุณ
 ของพระพุทธเจ้า (เช่น ที.สี.๙/๑๘๒/๑๘๗) ว่า
 ทรงเป็น**กรรมวาท** **กิริยวาท** (คือเป็น
 กรรมวาท และกิริยวาท นั้นเอง ต่างกัน

เพียงว่า กรรมวาท และกิริยวาท เป็นได้ ทั้งคำคุณศัพท์ของบุคคล และคำนาม แสดงหลักการ ส่วนกรรมวาที และกิริยวาที เป็นคุณศัพท์อย่างเดียว)

กรรมวาที *กรรมวาท*

กรรมวิปากญาณ ปรีชาหยั่งรู้ผลของกรรม แม้จะมีกรรมต่างๆ ให้ผลอยู่มากมายซับซ้อน ก็สามารถแยกแยะล่วงรู้ได้ว่าอันใดเป็นผลของกรรมใด

กรรมสิทธิ ความเป็นเจ้าของทรัพย์, สิทธิที่ได้ตามกฎหมาย

กรรมารหะ *กัมมารหะ*

กรรแสง ร้องได้ บัดนี้เขียน *กันแสง*

กรวดน้ำ ตั้งใจอุทิศบุญกุศลให้แก่ผู้ล่วงลับ พร้อมไปกับหลังรินน้ำเป็นเครื่องหมาย และเป็นเครื่องรวมกระแสจิตที่ตั้งใจอุทิศนั้นให้แน่วแน่; เริ่มรินน้ำเมื่อพระองค์หัวหน้าเริ่มสวดยถา รินน้ำหมดพร้อมกับพระหัวหน้าสวดยถาจบ และพระทั้งหมดเริ่มสวดพร้อมกัน จากนั้นวางที่กรวดน้ำลงแล้วประนมมือรับพรต่อไป; คำกรวดน้ำอย่างสั้นว่า “อิทฺ โน ณาติ นํ โหตุ” แปลว่า “ขอส่วนบุญนี้จงสำเร็จแก่ ... (ออกชื่อผู้ล่วงลับ) และญาติทั้งหลายของข้าพเจ้าเถิด” จะต่ออีกก็ได้ว่า “สุจิตา โหนตุ ณาตโย” แปลว่า “ขอญาติทั้งหลายจงเป็นสุขเถิด”

กระทุ้ หัวข้อ, เค้าเงื่อน

กระแศความ แนวความ

กระแศเทศนา แนวเทศนา

กระหย่ง (ในคำว่า “นั่งกระหย่ง”) นั่งคุกเข่าเอาปลายเท้าตั้งลงที่พื้น สันเท้าทั้งสองรับกัน เรียกว่า *นั่งกระโหย่ง* ก็ได้; บางแห่งว่าหมายถึงนั่งยองๆ

กรานกฐิน ซึ่งไม้สะดึง คือเอาผ้าที่จะเย็บเป็นจีวรเข้าซึ่งที่ไม้สะดึง เย็บเสร็จแล้วบอกแก่ภิกษุทั้งหลายผู้ร่วมใจกันยกผ้าให้เนนามของสงฆ์ เพื่ออนุโมทนา ภิกษุผู้เย็บจีวรเช่นนั้นเรียกว่า *ผู้กราน*

พิธีทำในบัดนี้คือ ภิกษุซึ่งจำพรรษาครบสามเดือนในวัดเดียวกัน (ต้องมีจำนวน ๕ รูปขึ้นไป) ประชุมกันในอุโบสถ พร้อมใจกันยกผ้ากฐินให้แก่ภิกษุรูปหนึ่งในหมู่พวกเขา ภิกษุรูปนั้นทำกิจ ตั้งแต่ ชัก กะ ตัด เย็บ ย้อมให้เสร็จในวันนั้น ทำพินทุกับปะอธิฐาน เป็นจีวรครองผืนใดผืนหนึ่งในไตรจีวรแล้วบอกแก่ภิกษุสงฆ์ผู้ยกผ้าให้เพื่ออนุโมทนา และภิกษุนั้นอนุโมทนาแล้วเรียกว่า *กรานกฐิน* ถ้าผ้ากฐินเป็นจีวรสำเร็จรูป กิจที่จะต้อง ชัก กะ ตัด เย็บ ย้อม ก็ไม่มี (*กราน* เป็นภาษาเขมร แปลว่า “ซึ่ง” คือทำให้ตั้ง *กฐิน* เป็นภาษาบาลี แปลว่า “ไม้สะดึง” *กรานกฐิน* ก็คือ “ซึ่งไม้สะดึง” คือเอาผ้าที่จะเย็บเป็นจีวรเข้าซึ่งที่ไม้สะดึง) เขียน

กราลกฐิน บ้างก็มี
กิริยา ในทางไวยากรณ์ คือรูปสันสกฤตของคำว่า *กิริยา*
กรีษ, กรีศ คุณ อุจฉาระ ชี
กรุณา ความสงสารคิดจะช่วยให้พ้นทุกข์, ความห่วงใย เมื่อเห็นผู้อื่นมีทุกข์ คิดหาทางช่วยเหลือปลดเปลื้องทุกข์ของเขา; **คุณพรหมวิหาร**
กรูย หลักที่ปักไว้เพื่อเป็นเครื่องหมายกำหนดแนวทางหรือระยะทาง
กฤดายุค, กฤตยุค **ดู กัป**
กလာป [กะ-หลาบ] ฟอน, มัด, กำ, แล่ง, กลุ่ม, หมวด, หน่วยรวม **1.** ในการเจริญวิปัสสนา การพิจารณาโดยกလာป คือพิจารณาธรรมอย่างรวมๆ โดยรวมเป็นหมวด หรือรวบทั้งกลุ่ม เช่นว่า รูปธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยง ฉานธรรมเหล่านี้ ไม่มีแล้วก็มีขึ้น มีแล้ว ก็ไม่มี ฯลฯ (มีคำเรียกหลายอย่าง เช่น กလာปวิปัสสนา, กလာปสัมมสนะ, นยวิปัสสนา, สมุททาย-มนสิการ) ซึ่งง่ายกว่าการพิจารณาโดยองค์ หรือโดยแยกรายข้อย่อย เช่นพิจารณาองค์ตามลำดับข้อ หรือเป็นรายข้อ (เรียกว่า อนุปทธรรมวิปัสสนา, อังกโต-สัมมสนะ) **2.** (คำเรียกเต็มว่า “รูปกလာป”), หน่วยรวมรูปธรรมที่เล็กที่สุด, หน่วยรวมเล็กที่สุด ซึ่งมีองค์ประกอบที่จำเพาะแน่นอนมารวมกันขึ้น

อันเป็นส่วนย่อยของรูปธรรมประเภทนั้นๆ โดยที่องค์ประกอบทั้งหมดมี “สหอุตติ” คือมีความเป็นไปร่วมกัน ทั้งเกิดขึ้นด้วยกันพร้อมเป็นอันเดียว (เอกุปปาพะ) ทั้งดับด้วยกันพร้อมเป็นอันเดียว (เอกนิโรธะ) และมีมหาภูตรูปเป็นที่อาศัยร่วมกันเป็นอันเดียว (เอกนิสสยะ); ตามหลักทางอภิธรรมหน่วยรวมรูปธรรมเล็กที่สุด ที่เป็นหน่วยย่อยพื้นฐานของรูปธรรมทั้งปวง ได้แก่ สุธัทธัญญกกลากาป (หน่วยรวมหมวด ๘ ล้วน) คือกလာปซึ่งประกอบด้วยอวินิพ-โภาครูป ๘ (รูปธรรมแปดอย่างที่มีอยู่ด้วยกันเป็นประจำเสมอไป ไม่สามารถแยกพรากรออกจากกันได้) อันได้แก่ ปลฐวี อาโป เตโช วาโย วัณณะ คันธะ รสะ โอชา

กလာป คือ หน่วยรวมย่อยของรูปธรรมทั้งหลาย มีอวินิพโภาครูป ๘ นั้นเป็นแกนยื่นพื้น ถ้าไม่มีองค์ประกอบอื่นร่วม ก็เป็นหน่วยรวมหมวด ๘ ล้วน เรียกว่า สุธัทธัญญกกลากาป (สุทธ=ล้วน + ธัญญก=หมวด ๘ + กလာป=หน่วยรวม) ดังกล่าวแล้ว แต่ถ้ามีองค์ประกอบอื่นเข้าร่วมเพิ่มขึ้น ก็เป็นกလာปต่างแบบออกไป โดยที่กလာปแต่ละแบบนั้นมีจำนวนองค์ประกอบร่วมอย่างเดียวกันเท่ากันตายตัว ถ้ามีองค์ประกอบ ๙ ก็เป็น

นวก=หมวด ๙, ถ้ามีองค์ประกอบ ๑๐ ก็
เป็นทสก=หมวด ๑๐, ถ้ามีองค์ประกอบ
๑๑ ก็เป็นเอกาทสก=หมวด ๑๑, ถ้ามี
องค์ประกอบ ๑๒ ก็เป็นทวาทสก=
หมวด ๑๒, ถ้ามีองค์ประกอบ ๑๓ ก็เป็น
เตรสก=หมวด ๑๓

กลาปแยกเป็น ๔ ประเภทตาม
สมุฏฐาน คือ ๑. **กัมมชกลาป** (กลาปที่
เกิดแต่กรรม คือมีกรรมเป็นสมุฏฐาน)
มี ๙ แบบ ได้แก่ **จักขุทสกกลาป** [๘ +
ชีวิตรูป + จักขุปสาทรูป], **โสตทสก~** [๘
+ ชีวิตรูป + โสตปสาทรูป], **ฆานทสก~**
[๘ + ชีวิตรูป + ฆานปสาทรูป], **ชีวหา-**
ทสก~ [๘ + ชีวิตรูป + ชิวหาปสาทรูป],
กายทสก~ [๘ + ชีวิตรูป + กายปสาทรูป],
อิตถิภาวทสก~ [๘ + ชีวิตรูป + อิตถิ-
ภาวรูป], **ปุริสภาวทสก~** [๘ + ชีวิตรูป +
ปุริสภาวรูป], **วัตถุทสก~** [๘ + ชีวิตรูป +
หทยรูป], **ชีวิตนวก~** [๘ + ชีวิตรูป] ๒.
จิตตชกลาป (กลาปที่เกิดแต่จิต) มี ๘ แบบ
ได้แก่ **สุทธัญจุกกลาป** [๘], **สัททนวก~**
[๘ + สัททรูป], **กายวิญญุตตินวก~** [๘ +
กายวิญญุตติรูป], **วจีวิญญุตติสัทท-**
ทสก~ [๘ + วจีวิญญุตติรูป + สัททรูป],
ลหุตาทีเอกาทสก~ [๘ + วิการรูป ๓],
สัททลหุตาทีทวาทสก~ [๘ + สัททรูป +
วิการรูป ๓], **กายวิญญุตติลหุตาที-**
ทวาทสก~ [๘ + กายวิญญุตติรูป + วิการ-

รูป ๓], **วจีวิญญุตติสัททลหุตาทีเตรสก~**
[๘ + วจีวิญญุตติรูป + สัททรูป + วิการรูป
๓] ๓. **อตุชกลาป** (กลาปที่เกิดแต่อตุ) มี
๔ แบบ ได้แก่ **สุทธัญจุกกลาป** [๘], **สัทท-**
นวก~ [๘ + สัททรูป], **ลหุตาทีเอกาทสก~**
[๘ + วิการรูป ๓], **สัททลหุตาทีทวาทสก~**
[๘ + สัททรูป + วิการรูป ๓] ๔. **อาหารช-**
กลาป (กลาปที่เกิดแต่อาหาร) มี ๒ แบบ
ได้แก่ **สุทธัญจุกกลาป** [๘], **สัททนวก~** [๘
+ สัททรูป], **ลหุตาทีเอกาทสก~** [๘ +
วิการรูป ๓]; ดู **มหาภูตรูป, อุปาถายรูป,**
อวินิพโกกรูป

กล่าวคำอื่น ในประโยคว่า “เป็นปาจิตติยะ
ในเพราะความเป็นผู้กล่าวคำอื่น” ถูกชัก
อยู่ในท่ามกลางสงฆ์ ไม่ปรารถนาจะให้
การตามตรง เอาเรื่องอื่นมาพูดกลบ
เกลื่อนเสีย

กถียุค ดู **กัป**

กวจิงการาหาร อาหารคือคำข้าว ได้แก
อาหารที่กลืนกินเข้าไปหล่อเลี้ยงร่างกาย,
อาหารที่เป็นวัตถุ (ข้อ ๑ ในอาหาร ๔)

กษัตริย์ พระเจ้าแผ่นดิน, เจ้านาย, ชนชั้น
ปกครอง หรือนักรบ

กสาวเภสัช น้ำฝาดเป็นยา, ยาที่ทำจาก
น้ำฝาดของพืช เช่น น้ำฝาดของสะเดา
น้ำฝาดกระดอม น้ำฝาดบอระเพ็ด
เป็นต้น

กสิกรรม การทำนา, การเพาะปลูก

กสิณ “ทั้งหมด”, “ทั้งสิ้น”, “ล้วน”, วัตถุที่เป็นอารมณ์อย่างเดียวกันในการเจริญกรรมฐาน เช่น ถ้าใช้ปลิวคือดิน ก็เป็นปลิวอย่างเดียวกัน ไม่มีอย่างอื่นปน จึงเรียกว่า “ปลิวกสิณ”, ตามที่เรียนกันบัดนี้ แปลกันว่า วัตถุอันจูงใจ คือ จูงใจให้เข้าไปผูกอยู่, เป็นชื่อของกรรมฐานที่ใช้วัตถุของล้วนหรือสีเดียวกันล้วนสำหรับเพ่งเพื่อจูงจิตให้เป็นสมาธิ มี ๑๐ อย่าง คือ **กุตกสิณ ๔**: ๑. **ปลิว** ดิน ๒. **อาโป** น้ำ ๓. **เตโช** ไฟ ๔. **วาโย** ลม; **วรรณกสิณ ๔**: ๕. **นิล** สีเขียว ๖. **ปีต** สีเหลือง ๗. **โลหิต** สีแดง ๘. **โอทาท** สีขาว; และ ๙. **อาโลโก** แสงสว่าง ๑๐. **อากาโส** ที่ว่าง

กสิณุกมาฏิมากาส ดู **อากาส** ๓, ๔

กหาปณะ ชื่อมาตราเงินในสมัยโบราณ ๑ กหาปณะเท่ากับ ๒๐ มาสก หรือ ๔ บาท

กะเทย คนหรือสัตว์ที่ไม่ปรากฏว่าเป็นชายหรือหญิง

กัณฑาเรวตะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เดิมเป็นบุตรของตระกูลที่มั่งคั่ง ชาวพระนครสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาที่พระศาสดาทรงแสดง มีความเลื่อมใสขอบวช ต่อมาได้สำเร็จพระอรหัตต์ ได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะในทางเป็นผู้ยินดีในฌานสมาบัติ

กัณฑาวิตรณวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยหมดสงสัยในนามรูป คือ กำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูปได้ว่า เพราะอะไรเกิด นามรูปจึงเกิด เพราะอะไรดับ นามรูปจึงดับ

กัณฑาดาล ระฆังวงเดือน

กัจจายนโคตร, กัจจายนโคตร ตระกูลพราหมณ์กัจจายนะ หรือกัจจายนะ

กัจจายนปุโรหิต ปุโรหิตชื่อกัจจายนะ เป็นปุโรหิตของพระเจ้าจันทรปัชโชต กรุงอุชเชนี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า บรรลุพระอรหัตต์แล้วขออุปสมบท มีชื่อในพระคาสนาว่า **พระมหากัจจายนะ** พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางอธิบายความของคำย่อให้พิสดาร; ดู **พระมหากัจจายนะ**

กัจฉะ, กัจฉประเทศ รักษะ

กัจฉณา เจ้าหญิงแห่งเทวทहनครเป็นพระมเหสีของพระเจ้าสีหหนุ ผู้ครองนครกบิลพัสดุ์ เป็นพระชนนีของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระอัยยิกาของเจ้าชายสิทธัตถะ

กัณฐกะ ชื่อม้าสีขาวที่พระมหาบุรุษทรงในวันออกผนวช

กัณฐชะ อักษรเกิดในลำคอ คือ อ, อา, ก, ข, ค, ฉ, ง และ ห

กัณฑ์ หมวด, ตอน, ส่วนของเรื่อง

กัณฑ์สามเณร ชื่อสามเณรรูปหนึ่งในครั้งพุทธกาล ผู้กล่าวต่อพระธรรม

เป็นต้นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติ
สิกขาบทที่ ๑๐ แห่งสัปปาณการรคใน
ปาจิตตियกัณฑ์ และทรงให้สังฆมหาเถระ
เธอเสียบ เขียนเป็น *กัณฎกะ* ก็มี

กัณฑ์เทศน์ ดู *เครื่องกัณฑ์*

กัณฑ์ปักข์, กัณฑ์ปักข์ “ฝ้ายดำ” หมายถึง
ถึง ข้างแรม; *กาพย์ปักข์* ก็เรียก; ตรงข้ามกับ
ชุลมปักข์ หรือ *สุกลปักข์*

กัตติกมาส เดือน ๑๒

กัตติกา 1. ดาวลูกไก่ **2.** เดือน ๑๒ ตาม
จันทรคติ ตกในราวปลายเดือนตุลาคม
ถึงเดือนพฤศจิกายน

กัตตุกัณมตัจฉนทะ ความพอใจคือความ
เป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำ, ความต้องการที่จะ
ทำ ได้แก่ ฉันทะที่เป็นกลางๆ ดีก็ได้ ชั่วก็ได้
แต่โดยทั่วไปหมายถึงฉันทะที่เป็น
กุศล คือกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ
ต่างจากกามฉันทะที่เป็นแต่ฝ่ายอกุศล

กัณดาร อัดคัต, ฝัดเคือง, หายาก, ลำบาก,
แห้งแล้ง, ทางที่ผ่านไปยาก

กัณฑ์, กัณฑ์ กาลกำหนด, กำหนดอายุของ
โลก, ระยะเวลายาวนานเหลือเกิน ที่
กำหนดว่าโลกคือสกลจักรวาล ปรลัย
ครั้งหนึ่ง (ศาสนาฮินดูว่าเป็นวันหนึ่งคืน
หนึ่งของพระพรหม) ท่านให้เข้าใจด้วย
อุปมาว่า เปรียบเหมือนมีภูเขาศิลาล้วน
กว้าง ยาว สูง ด้านละ ๑ โยชน์ ทุก ๑๐๐
ปี มีคนนำผ้าเนื้อละเอียดอย่างดีมาลูบ

ครั้งหนึ่ง จนกว่าภูเขานั้นจะสึกหรือสิ้น
ไป กัณฑ์หนึ่งยาวนานกว่านั้น; กำหนด
อายุของมนุษย์หรือสัตว์จำพวกนั้นๆ ใน
ยุคนั้นๆ เรียกเต็มว่า ‘อายุกัณฑ์’ เช่นว่า
อายุกัณฑ์ของคนยุคนี้ ประมาณ ๑๐๐ ปี

ที่กล่าวข้างต้นนั้น เป็นข้อควรรู้ที่พอ
แก่ความเข้าใจทั่วไป หากต้องการทราบ
ละเอียด พึงศึกษาชาติโบราณดังนี้

กัณฑ์มี ๔ อย่าง ได้แก่

๑. **มหากัณฑ์** กัณฑ์ใหญ่ คือ กำหนดอายุ
ของโลก อันหมายถึงสกลพิภพ

๒. **อสงไขยกัณฑ์** กัณฑ์อันนับเวลามีได้ คือ
ส่วนย่อย ๔ แห่งมหากัณฑ์ ได้แก่

๑) **สังวัฏฏกัณฑ์** (เรียกเต็มว่า สังวัฏฏ-
อสงไขยกัณฑ์) กัณฑ์เสื่อม คือ ระยะเวลาที่
โลกเสื่อมลงจนถึงวินาศ

๒) **สังวัฏฏฐายีกัณฑ์** (สังวัฏฏฐายี-
อสงไขยกัณฑ์) ระยะเวลาที่โลกพินาศแล้ว
ทรงอยู่

๓) **วิวัฏฏกัณฑ์** (วิวัฏฏอสงไขยกัณฑ์) กัณฑ์
เจริญ คือ ระยะเวลาที่โลกกลับเจริญขึ้น

๔) **วิวัฏฏฐายีกัณฑ์** (วิวัฏฏฐายีอสงไขย-
กัณฑ์) ระยะเวลาที่โลกเจริญแล้วทรงอยู่

ครบรอบ ๔ อสงไขยกัณฑ์นี้ เป็นมหากัณฑ์
หนึ่ง

๓. **อันตรกัณฑ์** กัณฑ์ในระหว่าง ได้แก่
ระยะเวลาที่หมู่มนุษย์เสื่อมจนส่วนใหญ่
พินาศแล้ว ส่วนที่เหลือดีขึ้นเจริญขึ้น

และมีอายุยืนยาวขึ้นจนถึงอสงไขย แล้ว กลับทรมานเสื่อมลง อายุสั้นลงๆ จน เหลือเพียงสิบปีแล้วพิณาศ ครอบรอบนี้ เป็นอันตรายกัปหนึ่ง ๖๔ อันตรกัปเช่นนั้น เป็น ๑ อสงไขยกัป

๔. **อายุกัป** กำหนดอายุของสัตว์จำพวก นั้นๆ เช่น อายุกัปของมหาพรหมเท่ากับ ๑ อสงไขยกัป

โดยทั่วไป คำว่า “กัป” ที่มาโดยดุษฎี มักหมายถึงมหากัป แต่หลายแห่งหมายถึง อายุกัป เช่นที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระองค์ได้ทรงเจริญอิทธิบาท ๔ เป็น อย่างดีแล้ว หากทรงจำนง จะทรงพระ ชนม์อยู่ตลอดกัปหรือเกินกว่ากัปก็ได้ “กัป” ในที่นี้ หมายถึงอายุกัป คือจะทรง พระชนม์อยู่จนครบกำหนดอายุของคน ในยุคนั้นเต็มบริบูรณ์ คือเต็ม ๑๐๐ ปี หรือเกินกว่านั้น ก็ได้

ตามคติที่บางคัมภีร์ประมวลมา บันทึกไว้ ฟังทราบ ว่า ตลอดมหากัปนั้น พระพุทธเจ้าจะอุบัติเฉพาะแต่ในวิวัฏฏ- จ्ञายกัป คือในระยะเวลาที่โลกกลับเจริญ ขึ้น และกำลังทรงอยู่ เท่านั้น และกัป เมื่อจำแนกตามการอุบัติของพระพุทธ เจ้า มี ๒ อย่าง ได้แก่

๑. **สุญกัป** กัปสูญ หรือกัปว่างเปล่า คือ กัปที่ไม่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ (รวมทั้งไม่มี พระปัจเจกพุทธเจ้า พระพุทธสาวก

และพระเจ้าจักรพรรดิธรรมราชาด้วย)

๒. **อสุญกัป** กัปไม่สูญ หรือกัปไม่ว่าง เปล่า คือ กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ แยก ย่อยเป็น ๕ ประเภท ได้แก่

๑) **สารกัป** (กัปที่มีสสารขึ้นมาได้ โดยมีพระพุทธเจ้ามาอุบัติ) คือ กัปที่มี พระพุทธเจ้าอุบัติพระองค์เดียว

๒) **มณฑกัป** (กัปเยี่ยมยอด) คือ กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ ๒ พระองค์

๓) **วรกัป** (กัปประเสริฐ) คือ กัปที่ มีพระพุทธเจ้าอุบัติ ๓ พระองค์

๔) **สารมณฑกัป** (กัปที่มีสสาร เยี่ยมยอดยิ่งกว่ากัปก่อน) คือ กัปที่มี พระพุทธเจ้าอุบัติ ๔ พระองค์

๕) **ภัทกัป** (ภัทกัป หรือภัทธกัป ก็ได้, กัปเจริญ หรือกัปที่ดีแท้) คือ กัป ที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ ๕ พระองค์

กัปปัจจุบัน เป็นภัทกัป มีพระพุทธ เจ้าอุบัติ ๕ พระองค์ คือ พระกกุสันธะ พระโกนาคมน์ พระกัสสปะ พระโคตมะ ที่อุบัติแล้ว และพระเมตไตรยที่จะอุบัติ ต่อไป

ในศาสนาฮินดู ถือว่า ๑ กัป (รูป สันสกฤตเป็น กัลป์) อันเป็นวันหนึ่งคืน หนึ่งของพระพรหม (กลางวันเป็นอุทัยกัป/ คือกัปรุ่ง, กลางคืนเป็นชยกัป คือกัป มลาย) ตั้งแต่โลกเริ่มต้นใหม่จนประลัย ไปรอบหนึ่งนั้น มี ๒,๐๐๐ มหายุค แต่

ละมหายุคยาว ๔,๓๒๐,๐๐๐ ปี โดยแบ่ง เป็น ๔ ยุค (จตุยุค, จตุรยุค) เริ่มจากระยะกาลที่มนุษย์มีศีลธรรมและร่างกายสมบูรณ์งดงาม แล้วเสื่อมทรามลง และช่วงเวลาของยุคก็สั้นเข้าตามลำดับ คือ

๑. กฤตยุค ยุคที่โลกอันพระพรหมสร้างเสร็จแล้ว มีความดีงามสมบูรณ์อยู่ ดังลูกเต๋าด้าน 'กฤต' ที่มี ๔ เต็ม เป็นยุคดีเลิศ ๑,๓๒๘,๐๐๐ ปี (สัตตยุค คือยุคแห่งสัจจะ ก็เรียก; ไทยเรียก กฤตายุค)

๒. เตรตายุค ยุคที่มีความดีงามถอยลงมา ดังลูกเต๋าด้าน 'เตรต' ที่มี ๓ เต็ม ยังเป็นยุคที่ดี ๑,๒๘๖,๐๐๐ ปี (ไทยเรียก ไตรตายุค)

๓. ทวาปรยุค ยุคที่มีความดีงามเสื่อมทรามลงไปอีก ดังลูกเต๋าด้าน 'ทวาปร' ที่มี ๒ เต็ม เป็นยุคที่มีความดีพอทรงตัวได้ ๘๖๔,๐๐๐ ปี (ไทยเรียก ทวาปรยุค)

๔. กลียยุค ยุคที่เสื่อมทรามถึงที่สุด ดังลูกเต๋าด้าน 'กลี' ที่มีเพียงแต้มเดียว เป็นยุคแห่งความเลวร้าย ๔๓๒,๐๐๐ ปี

กัปปมาณพ ศิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

กัปปาติกะ ผ้าทำด้วยฝ้าย คือผ้าสามัญ

กัปปิยะ สมควร, ควรแก่สมณะที่จะบริโภคน้ำ, ของที่สมควรแก่ภิกษุบริโภคน้ำใช้สอย คือพระพุทธเจ้าอนุญาตให้ภิกษุใช้

หรือฉันได้ เช่น ข้าวสุก จีวร ร่ม ยาแดง เป็นกัปปิยะ แต่สุรา เลื้อ กางเกง หมวก น้ำอบ ไม่เป็นกัปปิยะ สิ่งที่ไม่เป็นกัปปิยะ เรียกว่า **อกัปปิยะ**

กัปปิยการก ผู้ทำของที่สมควรแก่สมณะ, ผู้ทำหน้าที่จัดของที่สมควรแก่ภิกษุบริโภคน้ำ, ผู้ปฏิบัติภิกษุ, ลูกศิษย์พระ

กัปปิยกุฎี เรือนเก็บของที่เป็นกัปปิยะ; **กัปปิยภูมิ**

กัปปิยบริขาร เครื่องใช้สอยที่สมควรแก่สมณะ, ของใช้ที่สมควรแก่ภิกษุ

กัปปิยภณฑ ของใช้ที่สมควรแก่ภิกษุ, สิ่งของที่สมควรแก่สมณะ

กัปปิยภูมิ ที่สำหรับเก็บเสบียงอาหารของวัด, ครั้ววัด มี ๔ อย่าง คือ ๑. **อนุสทานันตिका** กัปปิยภูมิที่ทำด้วยการประกาศให้รู้กันแต่แรกสร้างว่าจะทำเป็นกัปปิยภูมิ คือพอเริ่มยกเสาหรือตั้งฝากก็ประกาศให้ได้ยินว่า “กัปปิยภูมิ กโรม” แปลว่า “เราทั้งหลายทำกัปปิยภูมิ” ๒. **โคนิสาทิกา** กัปปิยภูมิขนาดเล็กเคลื่อนที่ได้ จุดเป็นที่โคจ่อม ๓. **คหบดีกา** เรือนของคฤหบดี เขาสร้างถวายเป็นกัปปิยภูมิ ๔. **สัมมตিকা** กัปปิยภูมิที่สงฆ์สมมติ ได้แก่กุฎีที่สงฆ์เลือกจะใช้เป็นกัปปิยกุฎี แล้วสวดประกาศด้วยฉัตติหุตติกรรม

กัปปิเย ออกปิยสยลิตา อาการที่ต้องอาบัติด้วยสำคัญว่าไม่ควรในของที่ควร

กัปปิละ ชื่อพราหมณ์นายบ้านของหมู่บ้านพราหมณ์หมู่บ้านหนึ่ง ในแขวงกรุงราชคฤห์ เป็นบิดาของปิณฑลิมาณพ

กัมปิลละ ชื่อนครหลวงแห่งแคว้นปัญจาละ

กัมพล ผ้าทอด้วยขนสัตว์ เช่นลัทธิลาด

กัมโพชะ แคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้น

แห่งชมพูทวีป มีนครหลวงชื่อทวารกะ บัดนี้อยู่ในประเทศอัฟกานิสถาน

กัมมขันธกะ ชื่อหมวดหนึ่งในคัมภีร์จุลลวรรค พระวินัยปิฎก ว่าด้วยนิกกรรม ๕ ประเภท

กัมมขรูป ดูที่ รูป ๒๘

กัมมปัตตะ, กัมมปัตต์ “ผู้ถึงกรรม”, “ผู้เข้ากับกรรม”, ผู้เข้ากรรม, ภิกษุผู้เข้าร่วมทำสังกรรม โดยเป็นปกติตตะคือเป็นผู้มีสิทธิถูกต้อง และไม่เป็นกัมมารหะ คือมิใช่เป็นผู้ซึ่งถูกที่ประชุมสงฆ์ทำกรรม, สงฆ์ที่จะครอบงำประชุม เช่น สังกรรมที่ทำโดยสงฆ์จตุวรรคต้องมีภิกษุครบ ๔ รูป ก็คือมีกัมมปัตตะครบ ๔ รูป (สงฆ์ปัญจวรรคต้องมีกัมมปัตตะครบ ๕ รูป สงฆ์ทศวรรคต้องมีกัมมปัตตะครบ ๑๐ รูป สงฆ์วิสตี้วรรคต้องมีกัมมปัตตะครบ ๒๐ รูป); ดู

ปกติตตะ, กัมมารหะ

กัมมลักษณะ การอันมีลักษณะเป็น (สังฆ)กรรมนั้นได้, กิจการที่มีลักษณะอันจัดเข้าเป็นสังกรรมอย่างหนึ่งในสัง-

กรรมประเภทนั้นได้ แต่ทำไม่ได้ ออกชื่อไว้ และไม่อาจจัดเข้าในชื่ออื่นๆ แห่งสังกรรมประเภทเดียวกัน เช่น การอุปโลกน์แจกอาหารในโรงฉัน เป็นกัมมลักษณะในอุปโลกนกรรม, การประกาศเริ่มต้นระงับอธิกรณ์ด้วยติณวัตถารกวินัย เป็นกัมมลักษณะในญัตติกรรม, ญัตติหุติกรรมที่สวดในลำดับไปในการระงับอธิกรณ์ด้วยติณวัตถารกวินัย เป็นกัมมลักษณะในญัตติหุติกรรม, อุปสมบทและอัพภานเป็นกัมมลักษณะในญัตติจตุตถกรรม

กัมมวัฏฏ์ วนคือกรรม, วงจรส่วนกรรม, หนึ่งในวัฏฏะ ๓ แห่งปฏิจจสมุปบาท ประกอบด้วยสังขารและกรรมภาพ; ดู **ไตรวัฏฏ์**

กัมมวิปากษา อาพาธา ความเจ็บไข้เกิดแต่วิบากแห่งกรรม; ดู **อาพาธ**

กัมมัสัทธา ดู **สัทธา**

กัมมัญญตา ความควรแก่การงาน, ภาวะที่ใช้การได้ หรือเหมาะแก่การใช้งาน, ความเหมาะสมงาน

กัมมัฏฐาน ที่ตั้งแห่งการงาน, อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งการงานของใจ, อุบายทางใจ, วิธีฝึกอบรมจิตใจและเจริญปัญญา (นิยมเขียน **กรรมฐาน**); **กัมมัฏฐาน ๒** (โดยหลักทั่วไป) คือ ๑. **สมถกัมมัฏฐาน** กรรมฐานเพื่อการทำจิตใจให้สงบ, วิธี

ฝึกอบรมเจริญจิตใจ **๒. วิปัสสนา-กัมมัญฐาน** กรรมฐานเพื่อการให้เกิดความรู้แจ้ง, วิธีฝึกอบรมเจริญปัญญา; **กัมมัญฐาน ๒** (โดยการปฏิบัติ) คือ **๑. สัพพัตถกัมมัญฐาน** กรรมฐานที่พึงต้องการในที่ทั้งปวง หรือพึงใช้เป็นฐานของการเจริญภาวนาทุกอย่าง, กรรมฐานที่เป็นประโยชน์ในทุกกรณี ได้แก่ **เมตตา มรณสติ** และบางท่านว่า **อสุภสังขยา** ด้วย **๒. ปาริหิยกัมมัญฐาน** กรรมฐานที่จะต้องบริหาร (ประจำตัว) คือกรรมฐานข้อหนึ่งข้อใดก็ตาม ที่เลือกกว่าเหมาะกับตน เช่นว่าตรงกับจริตแล้ว หรือกำหนดเอาเป็นข้อที่ตนจะปฏิบัติเพื่อก้าวสู่ผลที่สูงขึ้นไปๆ แล้ว ต่อแต่นั้นก็ต้องเอาใจใส่จัดปรับบำเพ็ญตลอดเวลาเพื่อให้ก้าวหน้าไปและได้ผลดี, ทั้งนี้หมายความว่า ผู้ปฏิบัติทุกคนพึงปฏิบัติกรรมฐานทั้ง ๒ ข้อ เนื่องจากสัพพัตถกัมมัญฐานจะช่วยเป็นพื้นเกื้อหนุนต่อปาริหิยกัมมัญฐาน โดยผู้ปฏิบัตินั้น พอเริ่มต้น ก็เจริญเมตตาต่อประดาภิกษุสงฆ์และหมู่ชนตลอดถึงเทวดาในถิ่นใกล้รอบตัวจนทั่วสรรพสัตว์ เพื่อให้มีใจอ่อนโยนต่อกัน และมีบรรยากาศร่มเย็นเป็นมิตร พร้อมกันนั้นก็เจริญมรณสติ เพื่อให้ใจห่างจากทุจริตไม่คิดถึงอเนสนา และกระตุ้นเร้าใจให้ปฏิบัติจริงจัง ไม่ย่อหย่อน ส่วน

อสุภสังขยาจะมาช่วยให้โลภะหรือราคะเข้ามาครอบงำไม่ได้ เพราะจะไม่ติดใจ แม้แต่ในทิพยารมณณ์ แล้วก็มุ่งหน้าไปในปาริหาริยกรรมฐานของตน; **๓. กัมมัญฐาน ๔๐** คือ สิ่งที่ยินยอมใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญสมถภาวนา ซึ่งพึงเลือกใช้ให้เหมาะกับตน เช่นให้ตรงกับจริต มี ๔๐ อย่าง ได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อาหาระ-ปฏิบัติสังขยา ๑ จตุธาตววัตถาน ๑ อรูป ๔ **กัมมัสสกตญาณ** ความรู้ถึงภาวะที่สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว, จัดเป็นปัญญาที่ถูกต้องในระดับสามัญ (ยังไม่เป็นอภิปัญญา) และเป็นโลกียสัมมาทิฐิ; **กัมมัสสกตญาณ** ก็เขียน, **กัมมัสสกตปาปัญญา** หรือ **กัมมัสสกตปัญญา** ก็เรียก; **๔. สิกขา** **กัมมัสสกตาสัทธา** ความเชื่อว่า สัตว์มีกรรมเป็นของตัว ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว, เป็นคำที่ผูกขึ้นภายหลัง โดยจัดไว้ในชุด **สัทธา ๔** ส่วนในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทั้งหลาย มีแต่ **กัมมัสสกตญาณ**; **๕. กัมมัสสกตญาณ, สัทธา** **กัมมารหะ** ผู้ควรแก่กรรม คือบุคคลที่ถูกสงฆ์ทำกรรม เช่น ภิกษุที่สงฆ์พิจารณาทำปาปพหัชชานิยกรรม คฤหัสถ์ที่ถูกสงฆ์ดำเนินการคว่ำบาตร เป็นต้น; **๖. ปกตัตตะ, กัมมปัตตะ**

กัลบก ช่างตัดผม, ช่างโกนผม

กัลป์ ดู กัป

กัลปนา 1. ที่หรือสิ่งอื่นซึ่งเจ้าของอุทิศ
ผลประโยชน์ให้แก่วัด **2.** ส่วนบุญที่ผู้ทำ
อุทิศให้แก่ผู้ตาย

กัลยาณคุณ คุณอันบัณฑิตพึงนับ, คุณ-
สมบัติที่ดีงาม, คุณงามความดี

กัลยาณชน คนประพฤติดีงาม, คนดี

กัลยาณธรรม ธรรมอันดี, ธรรมดีงาม,
ธรรมของกัลยาณชน; ดู *เบญจธรรม*

กัลยาณบุุชชน คนธรรมดาที่มีความ
ประพฤติดี, บุุชชนผู้มีคุณธรรมสูง

กัลยาณมิตรตา ความมีกัลยาณมิตร,
ความมีเพื่อนเป็นคนดี ไม่คบคนชั่ว (ข้อ
๓ ในทิวฎฐัมมิกัตถสังวัตตินิกัทธิธรรม ๔)

กัลยาณมิตร “มิตรผู้มีคุณอันบัณฑิตพึง
นับ”, เพื่อนที่ดี (คุณสมบัติ ดู *เพื่อน*)

กัลยาณมิตรธรรม ธรรม คือคุณสมบัติ
ของกัลยาณมิตร; *กัลยาณมิตรธรรม ๗*
ดู *เพื่อน*

กัลยาณี นางงาม, หญิงงาม, หญิงที่มีคุณ
ธรรมน่านับถือ

กัลลวาลมุตตคาม ชื่อหมู่บ้าน อยู่ใน
แคว้นมคธ พระโมคคัลลณะอุปสมบท
ได้ ๗ วัน ไปทำความเพียรจนอ่อนใจ
นั่งโง่งงอยู่ พระพุทธเจ้าเสด็จไป
เทศนาโปรด จนได้สำเร็จพระอรหัตที่
หมู่บ้านนี้

กัศมีร์ แคว้นหนึ่งของชมพูทวีป ซึ่ง
ปรากฏชื่อขึ้นในยุคอรชกถาเป็นต้นมา
โดยมักเรียกรวมกับแคว้นคันธาระ เป็น
“กัศมีร์คันธาระ”, ในภาษาไทย บางที
เรียกว่า “แคชเมียร์”; ดู *คันธาระ*

กัสสปะ 1. พระนามพระพุทธเจ้าพระ
องค์หนึ่งในอดีต; ดู *พระพุทธเจ้า ๕ 2.*
ชื่อของพระมหากัสสปะเมื่อเรียกตาม
โคตร ท่านมีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า ปิปลิ
หรือ ปิปลิมาณพ **3.** หมายถึงกัสสปะ
สามพี่น้อง คือ *อูรุเวลกัสสปะ* *นทีกัสสปะ*
คยากัสสปะ ซึ่งเป็นนักบวชประเภทชฎิล
ถือลัทธิบูชาไฟ เป็นที่เคารพนับถือของ
ชาวราชคฤห์ ภายหลังได้เป็นพระอรหันต์
พร้อมกันทั้งสามพี่น้องและบริวารหนึ่ง
พัน ด้วยได้ฟังเทศนาอาทิตตปริยายสูตร
จากพระพุทธเจ้า **4.** คำเรียกชื่ออย่าง
สั้นๆ หมายถึงพระ*กุมารกัสสปะ*

กัสสปโคตร ตระกูลพราหมณ์กัสสปะ

กัสสปสังยุตต์ ชื่อเรียกพระสูตรหมวด
หนึ่งในคัมภีร์สังยุตตนิกาย รวบรวม
เรื่องเกี่ยวกับพระมหากัสสปะไว้เป็น
หมวดหมู่

กัจ ร้าย, กล้า, เก่ง

กาศย คำร้อยกรองที่แต่งทำนองฉันท
แต่ไม่นิยมครูลหุเหมือนฉันททั้งหลาย

กาม ความใคร่, ความอยาก, ความ
ปรารถนา, สิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่,

กามมี ๒ คือ **๑.กิเลสกาม** กิเลสที่ทำให้ใคร่ **๒. วัตถุกาม** วัตถุอันน่าใคร่ ได้แก่ **กามคุณ ๕**

กามคุณ ส่วนที่น่าปรารถนาน่าใคร่มี ๕ อย่าง คือ รูป เสียง กลิ่น รส และ โสภณวัตถุ (สัมผัสทางกาย) ที่น่าใคร่น่าพอใจ

กามฉันท์, กามฉันทะ ความพอใจรักใคร่ในอารมณ์ที่ชอบใจมีรูปเป็นต้น, ความพอใจในกามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณวัตถุ (ข้อ ๑ ในนิเวรณ ๕)

กามตัณหา ความทะยานอยากในกาม, ความอยากได้กาม (ข้อ ๑ ในตัณหา ๓)

กามภพ ที่เกิดของผู้ที่ยังเกี่ยวข้องอยู่ในกาม, โลกเป็นที่อยู่อาศัยของผู้เสพกาม ได้แก่ อปายภูมิ ๔ มนุษยโลก และ สวรรค์ ๖ ชั้น ตั้งแต่ชั้นจาตุมหาราชิกา ถึงชั้นปรนิมมิตวสวัตดีรวมเป็น ๑๑ ชั้น (ข้อ ๑ ในภพ ๓)

กามราคะ ความกำหนดด้วยอำนาจกิเลส-กาม, ความใคร่กาม (ข้อ ๔ ในสังโยชน์ ๑๐, ข้อ ๑ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๑ ในอนุสัย ๗)

กามสมบัติ สมบัติคือกามารมณ์, ความถึงพร้อมด้วยกามารมณ์

กามสังวร ความสำรวมในกาม, การรู้จักยับยั้งควบคุมตนในทางกามารมณ์ไม่ให้

หลงใหลหมกมุ่นใน รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส (ข้อ ๓ ในเบญจธรรม)

กามสุข สุขในทางกาม, สุขที่เกิดจากกามารมณ์

กามสุขัลลิกานุโยค การประกอบตนให้พัวพันหมกมุ่นอยู่ในกามสุข เป็นอย่างหนึ่งในที่สุดสองข้าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค ๑ อตตกิลมถานุโยค ๑

กามสุคติภูมิ กามาวจรภูมิที่เป็นสุคติ คือ มนุษย์และสวรรค์ ๖ (จะแปลว่า “สุคติภูมิที่ยังเกี่ยวข้องกับกาม” ก็ได้)

กามาทีนพ โทษแห่งกาม, ข้อเสียของกาม

กามารมณ์ 1. อารมณ์ที่น่าใคร่ น่าปรารถนา หมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส โสภณวัตถุ ได้แก่กามคุณ ๕ นั้นเอง **2.** ในภาษาไทย มักหมายถึงความรู้สึกทางกาม

กามาวจร ซึ่งท่องเที่ยวไปในกามภพ, ซึ่งเกี่ยวข้องอยู่กับกาม ได้แก่ ชั้นธ ชาติอายุตนะ ทุกสิ่งทุกอย่างประดามีที่เป็นไปในกามภพ ตั้งแต่โอเวจิมหานครถึง สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี; **ดู ภพ, ภูมิ**

กามาสาระ อาสวะคือกาม, กิเลสต้องอยู่ในสันดานที่ทำให้เกิดความใคร่; **ดู อาสวะ**

กามุปาทาน ความยึดติดถือมั่นในกาม ยึดถือว่าเป็นของเราหรือจะต้องเป็นของเรา จนเป็นเหตุให้เกิดริษยาหรือหวงแหน ลุ่มหลง เข้าใจผิด ทำผิด

กามสุมิจณาจาร ความประพฤติผิดใน

กามทั้งหลาย, ความผิดประเวณี
กามสุมิจฉาจา วรมณี เว้นจาก
 ประพฤติผิดในกาม, เว้นการล่วง
 ประเวณี

กายกรรม การกระทำทางกาย เช่น ฆ่า
 ลัทธิ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม
 หรือเว้นจากการฆ่าลัทธิ เว้นจากการลัก
 ทรัพย์เป็นต้น

กาย กอง, หมวดหมู่, ที่รวม, ชุมนุ่ม เช่น
สัตวกาย (มवलสัตว์) *พลกาย* (กอง
 กำลังทหาร) *รถกาย* (กองทหารรถ)
ธรรมกาย (ที่รวมหรือที่ชุมนุ่มแห่ง
 ธรรม) **1.** ที่รวมแห่งอวัยวะทั้งหลาย หรือ
 ชุมนุ่มแห่งรูปธรรม คือ ร่างกาย บางที่
 เรียกเต็มว่า *รูปกาย* **2.** ประชุมแห่ง
 นามธรรม หรือกองแห่งเจตสิก เช่น ในคำ
 ว่า “กายปัสสัทธิ” (ความสงบเย็นแห่งกอง
 เจตสิก) บางที่เรียกเต็มว่า *นามกาย* (แต่ใน
 บางกรณี *นามกาย* หมายถึงนามชั้นทั้งหมด
 ทั้ง ๔ คือ ทั้ง เวทนา สัญญา สังขาร และ
 วิญญาณ หรือ ทั้งจิต และเจตสิก); นอก
 จากความหมายพื้นฐาน ๒ อย่างนี้แล้ว ยัง
 มีความหมายปลีกย่อย และความหมาย
 เฉพาะ ตามข้อความแวดล้อมอีกหลาย
 อย่าง เช่น ในคำว่า “กายสัมผัส” (สัมผัส
 ทางกาย) หมายถึงกายอินทรีย์ที่รับรู้
 โภภุญัพพะคือสิ่งต้องกาย, ในคำว่า “กาย
 ทุจจริต” (ตุจจริตด้วยกาย) หมายถึง

กายทวารที่ใช้ทำกรรมคือเคลื่อนไหวแสดง
 ออกและทำการต่างๆ, ในคำว่า “กายสุข”
 (สุขทางกาย) หมายถึงทางทวารทั้ง ๕ คือ
 ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ซึ่งคู่กับเจโตสุข
 หรือสุขทางใจ, ในคำว่า “กายภาวนา” (การ
 พัฒนากาย) หมายถึงอินทรีย์สังวรคือ
 ความรู้จักปฏิบัติให้ได้ผลดีในการใช้ตา หู
 จมูก ลิ้น และกาย ดังนี้ เป็นต้น

กายกัมมัถยุตา ความควรแก่งานแห่ง
 นามกาย, ธรรมชาติที่ทำนามกาย คือ
 เจตสิกทั้งหลายให้อยู่ในภาวะที่จะทำงาน
 ได้ดี (ข้อ ๑๔ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

กายคตาสติ, กายสติ สติที่เป็นไปใน
 กาย, สติอันพิจารณากายให้เห็นตาม
 สภาพที่มีส่วนประกอบ ซึ่งล้วนเป็นของ
 ไม่สะอาด ไม่งาม น่ารังเกียจ ทำให้เกิด
 ความรู้เท่าทัน ไม่หลงใหลมัวเมา

กายทวาร ทวารคือกาย, กายในฐานะเป็น
 ทางทำกรรม, ทางกาย

กายทุจจริต ประพฤติชั่วด้วยกาย,
 ประพฤติชั่วทางกาย มี ๓ อย่างคือ **๑.**
ปาณาติบาต ฆ่าสัตว์ **๒.** *อทินนาทาน*
 ลักทรัพย์ **๓.** *กามสุมิจฉาจา* ประพฤติ
 ผิดในกาม; **ดู ทุจจริต**

กายบริหาร การรักษาร่างกายให้เหมาะ
 สมแก่ความเป็นสมณะ เช่นไม่ไว้ผมยาว
 เกินไป ไม่ไว้หนวดเครา ไม่ไว้เล็บยาว
 ไม่ตัดหน้า ไม่แต่งเครื่องประดับกาย ไม่

เปลือยกาย เป็นต้น

กายประโยค การประกอบทางกาย, การกระทำทางกาย

กายปัสสัทธิ ความสงบรำงับแห่งนามกาย, ธรรมชาติทำนามกาย คือ เจตสิกทั้งหลายให้สงบเย็น (ข้อ ๘ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

กายปาคุญญตา ความคล่องแคล่วแห่งนามกาย, ธรรมชาติทำนามกายคือ เจตสิกทั้งหลาย ให้แคล่วคล่องว่องไวรวดเร็ว (ข้อ ๑๖ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

กายมุกตา ความอ่อนโยนแห่งนามกาย, ธรรมชาติทำนามกาย คือ เจตสิกทั้งหลายให้นุ่มนวลอ่อนละมุน (ข้อ ๑๒ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

กายลหุตา ความเบาแห่งนามกาย, ธรรมชาติทำนามกาย คือ กองเจตสิก ให้เบา (ข้อ ๑๐ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

กายวิญญูติ ความเคลื่อนไหวร่างกายให้รู้ความหมาย เช่น ลั่นคีรีชะ โบกมือ ขยิบตา ดีดนิ้ว เป็นต้น; เทียบ **วจีวิญญูติ**

กายวิญญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะ โสภณเจตสิกกระทบกาย, โสภณเจตสิกกระทบกาย เกิดความรู้ขึ้น (ข้อ ๕ ในวิญญาณ ๖)

กายสมาจาร ความประพฤติทางกาย

กายสักขี “ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย”, “ผู้ประจักษ์กับตัว”, พระอรหันต์บุคคลตั้งแต่

โสดาบันขึ้นไปจนถึงผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค ที่เป็นผู้มีสมาธิในทรีย์แรงกล้า ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ (เมื่อบรรลอรหัตตผลกลายเป็นอนุโตนาคาวิมุต); ดู **อริยบุคคล ๗**

กายสังขาร 1. ปัจจัยปรุงแต่งกาย ได้แก่ กลมหายใจเข้า หายใจออก **2.** สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางกายได้แก่ กายสัญญาเจตนา หรือความจงใจทางกาย ซึ่งทำให้เกิดกายกรรม

กายสังสัคคะ ความเกี่ยวข้องด้วยกาย, การเคล้าคลึงร่างกาย, เป็นชื่ออาบัติสังฆาทิเสสข้อที่ ๒ ที่ว่าภิกษุมีความกำหนดถึงความเคล้าคลึงด้วยกายกับมาตุคาม, การจับต้องกายหญิงโดยมีจิตกำหนด

กายสัมผัส สัมผัสทางกาย, อาการที่กาย โสภณเจตสิก และกายวิญญาณประจวบกัน

กายสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะกายสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการที่กาย โสภณเจตสิก และกายวิญญาณประจวบกัน

กายสามัคคี ดู **สามัคคี**

กายสุจริต ประพฤติชอบด้วยกาย, ประพฤติชอบทางกาย มี ๓ อย่าง คือ เว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการลักทรัพย์ เว้นจากประพฤตินิन्दิตในกาม; ดู

กายสุจริต, สุจริต

กายนุปัสสนา สติพิจารณากายเป็น

อารมณ์ว่า กายนี้ก็ดีกว่ากาย ไม่ใช่สัตว์
บุคคลตัวตนเราเขา เป็นสติปัญญาข้อ
หนึ่ง; **ดู สติปัญญา**

กายิกสุข สุขทางกาย เช่นได้ยินเสียง
ไพเราะ ลิ้มรสอร่อย ถูกต้องสิ่งให้อ่อน
นุ่ม เป็นต้น

กายชุกตา ความซื่อตรงแห่งนามกาย,
ธรรมชาติที่ทำนามกายคือเจตสิกทั้งหลาย
ให้ซื่อตรง (ข้อ ๑๘ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

การก ผู้กระทำความได้ตามพระวินัยมี ๓
คือ **สงฆ์ คณะ** และ **บุคคล** เช่นในการ
ทำอุโบสถ ภิกษุตั้งแต่สี่รูปขึ้นไปเรียก
สงฆ์ สวดปาฏิโมกข์ได้ ภิกษุสองหรือ
สามรูป เรียก **คณะ** ให้บอกความ
บริสุทธิ์ได้ ภิกษุรูปเดียวเรียกว่า **บุคคล**
ให้อธิษฐาน

การกสงฆ์ “สงฆ์ผู้กระทำ” หมายถึงสงฆ์
หมู่หนึ่งผู้ดำเนินการในกิจสำคัญ เช่น
การสังคายนา หรือในสังฆกรรมต่างๆ

การงานชอบ **ดู สัมมากัมมันตะ**

กาล เวลา

กาละ เวลา, คราว, ครั้ง, หน

กาลกรรมณี, กาลกณี **ดู กาฬกรรมณี**

กาลกิริยา “การกระทำกาละ”, การตาย,
มรณะ

กาลทาน ทานที่ให้ตามกาล, ทานที่ให้ได้
เฉพาะเหตุการณ์ หรือเป็นครั้งคราวใน
โอกาสพิเศษ ไม่ใช่ให้ได้อย่างต่อเนื่อง,

ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้เดิม (อง.ปมจก.
๒๒/๓๖/๔๔) มี **กาลทาน ๕** คือ อาคันตุก-
ทาน (ทานแก่ผู้มาจากต่างถิ่น), คมิกทาน
(ทานแก่ผู้จะไปจากถิ่น), คิลานทาน (ทาน
แก่ผู้เจ็บไข้), ทุพภิกขทาน (ทานในยามมี
ทุพภิกขภัย), และทานคราวข่าวใหม่ มี
ผลไม่ใหม่ จัดให้แก่ท่านผู้มีศีลเป็นปฐม;
ปัจจุบันนี้ มักใช้ในความหมายว่าทานที่
ให้ได้เฉพาะภายในระยะเวลาที่กำหนด
ไม่มีการให้นอกเวลา หรือนอกเทศกาล
เช่น การถวายผ้ากฐิน การถวายผ้าอาบ
น้ำฝน เป็นต้น ซึ่งทายกจะถวายได้ตาม
กำหนดเวลาที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาต
เท่านั้น ก่อนหรือเลยเขตกำหนดไป ทำ
ไม่ได้; **ดู ทาน**

กาลเทศะ เวลาและประเทศ, เวลา และ
สถานที่

กาลวิภาค การแจกกาลออกเป็นเดือน
ปีกร์ และวัน

กาลัญญตา ความเป็นผู้รู้จักกาลเวลาอัน
สมควรในการประกอบกิจนั้นๆ เช่น รู้
ว่าเวลาไหนควรทำอะไร เป็นต้น (ข้อ ๕
ในสัปบุริสธรรม ๗)

กาลามสูตร สูตรหนึ่งในคัมภีร์ติกนิบาต
อังคุตตรนิกาย พระพุทธเจ้าตรัสสอน
ชนชาวกาลามะแห่งเกสปุตตนิคมใน
แคว้นโกศล ไม่ใช่ให้เชื่อมงายไร้เหตุผล
ตามหลัก ๑๐ ข้อ คือ อย่ายปลงใจเชื่อ

ด้วยการฟังตามกันมา, ด้วยการถือสืบทอดกันมา, ด้วยการเล่าลือ, ด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์, ด้วยตรรก, ด้วยการอนุมาน, ด้วยการคิดตรองตามแนวเหตุผล, เพราะเข้ากันได้กับทฤษฎีของตน, เพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าเชื่อ, เพราะนับถือว่าท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา; ต่อเมื่อใด พิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่าธรรมเหล่านั้นเป็นอกุศล เป็นกุศล มีโทษ ไม่มีโทษ เป็นต้นแล้ว จึงควรละหรือถือปฏิบัติตามนั้น เรียกอีกอย่างว่า *เกสปุตติยสูตร* หรือ *เกสปุตตสูตร*

กาลิก เนื่องด้วยกาล, ขึ้นกับกาล, ของอันจะกลืนกินให้ล่วงลำคอเข้าไปซึ่งพระวินัยบัญญัติให้ภิกษุรับเก็บไว้และฉันได้ภายในเวลาที่กำหนด จำแนกเป็น ๔ อย่าง คือ ๑. *ยาวกาลิก* รับประเคนไว้และฉันได้ชั่วเวลาเข้าถึงเที่ยงของวันนั้น เช่น ข้าว ปลา เนื้อ ผัก ผลไม้ ขนมต่างๆ ๒. *ยามกาลิก* รับประเคนไว้และฉันได้ชั่ววันหนึ่งกับคืนหนึ่ง คือก่อนรุ่งอรุณของวันใหม่ ได้แก่ ปานะ คือ น้ำคั้นผลไม้ที่ทรงอนุญาต ๓. *สัตตาทกาลิก* รับประเคนไว้แล้วฉันได้ภายในเวลา ๗ วัน ได้แก่เภสัชทั้งห้า ๔. *ยาวชีวิก* รับประเคนแล้ว ฉันได้ตลอดไปไม่จำกัดเวลา ได้แก่ของที่ใช้ปรุงเป็นยา นอกจากกาลิก ๓ ข้อต้น (ความจริง ยาวชีวิก

ไม่เป็นกาลิก แต่นับเข้าด้วยโดยปริยาย เพราะเป็นของเกี่ยวเนื่องกัน)

กาวาว ฉูดฉาด, หรรษา, บาดตา
กาสะ ไอ (โรคไอ)

กาสาวะ ผ้าข้อมผาด, ผ้าเหลืองสำหรับพระ
กาสาวพัสตร์ ผ้าที่ย้อมด้วยรสผาด, ผ้าข้อมน้ำผาด, ผ้าเหลืองสำหรับพระ

กาลี แคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นแห่งชมพูทวีป มีนครหลวงชื่อพาราณสี ในสมัยพุทธกาล กาลีได้ถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของแคว้นโกศลแล้ว

กาพกรรณิ, กาพกัณณิ “อันทำให้ที่ตนอาศัยพลอยเป็นดังสีด้าบมิดไป”, ตัวก่ออุบาทว์, ตัวนำเคราะห์ร้ายหรือทำให้อัปโชค, เสนียดจัญไร, อัปมงคล, บางที่เพี้ยนเป็น กาลกิณี; ตรงข้ามกับ *สิริ, ศรี*

กาพเทวิลดาบส เป็นอีกชื่อหนึ่งของอลิตดาบส; ดู *อลิตดาบส*

กาพปักษ์ “ซีกมิด” หมายถึง ข้างแรม; *กัณ्हปักษ์* ก็เรียก; ตรงข้ามกับ *ศุกลปักษ์* หรือ *ชุลมปักษ์*

ภาพลีลา สถานที่สำคัญแห่งหนึ่งในแคว้นมคธ อยู่ข้างภูเขาลิสิคิสิ พระนครราชคฤห์ ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์ และเป็นเป็นที่พระโมคคัลลานะถูกคนร้ายซึ่งรับจ้างจากพวกเดียรฉัตรไปลอบฆ่าด้วยการทุบตีจนร่างแหลก

กาฬโศธา มารดาของพระภักทียะ
กษัตริย์ศากยวงศ์

กาฬุทายี อามาศย์ของพระเจ้าสุทโธทนะ
เป็นสหชาติและเป็นพระสหายสนิทของ
พระโพธิสัตว์เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์
พระเจ้าสุทโธทนะส่งไปทูลเชิญพระศาสดา
เพื่อเสด็จมากรุงกบิลพัสดุ์ กาฬุทายีไป
เฝ้าพระศาสดาที่กรุงราชคฤห์ ได้ฟัง
พระธรรมเทศนา บรรลุพระอรหัตตผล
อุปสมบทเป็นภิกษุแล้ว ทูลเชิญพระ
ศาสดาพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์เสด็จกรุง
กบิลพัสดุ์ ท่านได้รับยกย่องว่าเป็น
เอตทัคคะในบรรดาผู้ทำตระกูลให้เลื่อมใส
กำลังของพระมหากษัตริย์ ๓ พละ

กิงกรณียะสุ ทักขตา ความเป็นผู้ช่วย
ช่วยเอาใจใส่ในกิจธุระของเพื่อนภิกษุ
สามเณร (ข้อ ๕ ในนาถกรณธรรม ๑๐)

กิงจญาณ ปรีชากำหนดรู้กิจที่ควรทำใน
อริยสังข์ ๔ แต่ละอย่าง คือรู้ว่า **ทุกข**
ควรกำหนดรู้ **สมุทัย** ควรละ **นิโรธ** ควร
ทำให้แจ้ง **มรรค** ควรเจริญ คือควร
ปฏิบัติ (ข้อ ๒ ในญาณ ๓)

กิงจาธิกรณ การงานเป็นอธิกรณ คือ
เรื่องที่เกิดขึ้นอันสงฆ์ต้องจัดต้องทำหรือ
กิจธุระที่สงฆ์จะพึงทำ; อรรถกถาพระ
วินัยว่าหมายถึงกิจอันจะพึงทำด้วย
ประชุมสงฆ์ ได้แก่ สังฆกรรมทั้ง ๔ คือ
อปโลกนกรรม ญัตติกรรม ญัตติทุติย-

กรรม ญัตติจตุตถกรรม

กิงในอริยสังข์ ข้อที่ต้องทำในอริยสังข์
๔ แต่ละอย่าง คือ **ปริญญา** การกำหนด
รู้ เป็นกิจในทุกข **ปหานะ** การละ เป็น
กิจในสมุทัย **สังฆิกิริยา** การทำให้แจ้ง
หรือการบรรลุ เป็นกิจในนิโรธ **ภาวนา**
การเจริญคือปฏิบัติบำเพ็ญ เป็นกิจใน
มรรค

กิงเบื้องต้น ในการอุปสมบท หมายถึง
ให้บรรพชา ถือนิสัย ถืออุปัชฌายะ จน
ถึงถามอันตรายิกกรรมในที่ประชุมสงฆ์
(คำเดิมเป็น **บุพกิจ**)

กิตติศัพท์ เสี่ยงสรรเสริญ, เสี่ยงเล่าลือ
ความดี

กิงร่วม ในประโยคที่ว่า “ภิกษุใดรู้ที่อยู่ กิง
ร่วมก็ดี อยู่ร่วมก็ดี สำเร็จการนอนด้วย
กันก็ดี” คบหากันในทางให้หรือรับอามิส
และคบหากันในทางสอนธรรมเรียนธรรม

กิมพิละ เจ้าศากยวงศ์หนึ่ง ออกบวช
พร้อมกับพระอนรุทธะ ได้สำเร็จอรหัต
และเป็นมหาสาวกองค์หนึ่งในจำนวน ๘๐

กิริยวาท ผู้ถือหลักการอันให้กระทำ,
หลักการซึ่งให้กระทำ; ๓ **กรรมวาท**

กิริยวาทิ ผู้ถือหลักการอันให้กระทำ; ๓
กรรมวาท

กิริยา 1. การกระทำ หมายถึงการกระทำ
ใดๆ ที่กล่าวถึงอย่างกว้างๆ หรืออย่าง
เป็นกลางๆ ถ้าเป็น “กิริยาพิเศษ” คือ

เป็นการกระทำซึ่งเป็นไปด้วยเจตนาที่ก่อให้เกิดวิบาก ก็เรียกว่า *กรรม*, การกระทำซึ่งเป็นไปด้วยเจตนาที่ไม่ก่อวิบาก เช่นการกระทำของพระอรหันต์ ไม่เรียกว่ากรรม แต่เป็นเพียง*กิริยา* (พูดให้สั้นว่าเจตนาที่ก่อวิบาก เป็น*กรรม*, เจตนาที่ไม่ก่อวิบาก ถ้ามีใช้เป็นวิบาก ก็เป็น*กิริยา*); *ดูกรรม 2.* ในภาษาไทย มักหมายถึงอาการแสดงออกทางกายในเชิงมารยาทบางที่ใช้ควบคู่กันว่า กิริยามารยาท *3.* ในทางไวยากรณ์ ได้แก่คำแสดงอาการหรือบอกการกระทำของนามหรือสรรพนาม, ในไวยากรณ์ไทย บางที่กำหนดให้ใช้รูปสันสกฤตว่า *กิริยา* แต่ในบาลีไวยากรณ์โดยทั่วไป ใช้รูปบาลี คือ *กิริยา*

กิริยากิตตะกะ (กิริยากิตก์) เป็นชื่อกิริยาศัพท์ประเภทหนึ่งในภาษาบาลี ใช้เป็นกิริยาลำคัญในประโยคบ้าง ใช้เป็นกิริยาในระหว่างของประโยคบ้าง และใช้เป็นคุณบทบ้าง เช่น *ปรีนิพพุโต* (ดับรอบแล้ว) *ปพฺพชิตฺวา* (บวชแล้ว) เป็นต้น

กิริยาอาขยาค เป็นชื่อกิริยาศัพท์ประเภทหนึ่งในภาษาบาลี ใช้เป็นกิริยาลำคัญในประโยค อันแสดงถึงการกระทำของประธาน เช่น *คจฺจติ* (ยอมไป) *ปรีนิพฺพตฺยิ* (ดับรอบแล้ว) เป็นต้น

กิลาส โรคกลาง

กิเลส สิ่งที่ทำให้ใจให้เศร้าหมอง, ความชั่วที่

แฝงอยู่ในความรู้สึกนึกคิด ทำให้จิตใจชุ่มมัวไม่บริสุทธิ์ และเป็นเครื่องปรุงแต่งความคิดให้ทำกรรมซึ่งนำไปสู่ปัญหาความยุ่งยากเดือดร้อนและความทุกข์; **กิเลส ๑๐** (ในบาลีเดิม เรียกว่า*กิเลสวัตถุ* คือสิ่งก่อความเศร้าหมอง ๑๐) ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ; **กิเลสพันห้า** (*กิเลส ๑,๕๐๐*) เป็นคำที่มีใช้ในคัมภีร์รุ่นหลังจากพระไตรปิฎกเริ่มปรากฏในชั้นอรรถกถา ซึ่งกล่าวไว้ทำนองเป็นตัวอย่าง โดยระบุชื่อไว้มากที่สุดเพียง ๓๓๖ อย่าง ต่อมาในคัมภีร์ชั้นหลังมาก อย่างฉัมมลังคณีนอฎีกา จึงแสดงวิธีนับแบบต่างๆ ให้ได้ครบจำนวน เช่น กิเลส ๑๐ × อารมณ ๑๕๐ = ๑,๕๐๐ (อารมณ ๑๕๐ ได้แก่ อรูปธรรม ๕๗ และรูปรูป ๑๘ รวมเป็น ธรรม ๗๕ เป็นฝ่ายภายใน และฝ่ายภายนอก ฝ่ายละเท่ากัน รวมเป็น ๑๕๐)

อนึ่ง ในอรรถกถา ท่านนิยมจำแนก **กิเลสเป็น ๓ ระดับ** ตามลำดับขั้นของการละด้วยสิกขา ๓ (เช่น วินย.อ.๑/๒๒; ที.อ. ๑/๑๙; สงฺคณี ๑.๒๓) คือ **๑. วิตีกมกิเลส** กิเลสอย่างหยาบ ที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดออกมาทางกายและวาจา เช่น เป็นกายทุจริตและวจีทุจริต ละด้วยศีล (อติศีลสิกขา) **๒. ปริยฎฐานกิเลส** กิเลส

อย่างกลางที่พุ่งขึ้นมาเร้าร้อนอยู่ในจิตใจ
 ดังเช่นนิวรรณ์ ๕ ในกรณีที่จะข่มระงับไว้
 ละด้วยสมาธิ (อธิจิตตสิกขา) ๓. **อนุสย-**
กิเลส กิเลสอย่างละเอียดที่นอนเนื่องอยู่
 ในสันดานอันยังไม่ถูกกระตุ้นให้พุ่งขึ้น
 มา ได้แก่อกุศล ๗ ละด้วยปัญญา (อธิ-
 ปัญญาสิกขา); ทั้งนี้ บางแห่งท่านแสดง
 ไว้โดยอธิบายโยงกับพระไตรปิฎก คือ
 กล่าวว่า อธิศีลสิกขา ตรัสไว้เป็นพิเศษ
 ในพระวินัยปิฎกๆ จึงว่าด้วยการละ
 วิติกกมกิเลส, อธิจิตตสิกขา ตรัสไว้เป็น
 พิเศษในพระสุตตันตปิฎกๆ จึงว่าด้วย
 การละปริยัญฐานกิเลส, อธิปัญญาสิกขา
 ตรัสไว้เป็นพิเศษในพระอภิธรรมปิฎกๆ
 จึงว่าด้วยการละอนุสยกิเลส

กิเลสกา กิเลสเป็นเหตุไคร่, กิเลสที่ทำ
 ให้ออยาก, เจตสิกอันเศร้าหมอง ชักให้
 ไคร่ ให้รัก ให้ออยากได้ ได้แก่ราคะ
 โลภะ อิจฉา (อยากได้) เป็นต้น

กิเลสฐิติ ฐิติคือกิเลส, ฝุ่นละอองคือกิเลส

กิเลสमार มารคือกิเลส, กิเลสเป็นมาร
 โดยอาการที่เข้าครอบงำจิตใจ ชัดขวาง
 ไม่ให้ทำความดี ชักพาให้ทำความชั่ว
 ล้างผลาญคุณความดี ทำให้บุคคล
 ประสบหายนะและความพินาศ

กิเลสวัฏฏ์ วนคือกิเลส, วงจรส่วนกิเลส,
 หนึ่งในวัฏฏะ ๓ แห่งปฏิจจสมุปบาท
 ประกอบด้วย อวิชชา ตัณหา และ

อุปาทาน; ๓ **ไตรวัฏฏ์**

กิเลสานุสัย กิเลสจำพวกอนุสัย, กิเลสที่
 นอนเนื่องอยู่ในสันดาน จะปรากฏเมื่อ
 อารมณ์มายั่วยุ เหมือนตะกอนน้ำที่อยู่
 ก้นโอ่ง ถ้าไม่มีคนกวนตะกอนก็นอน
 เฉยอยู่ ถ้ากวนน้ำเข้าตะกอนก็ลอยขึ้นมา

กิโถมกะ พังผืด

กิสาลโคตมิ พระเถรีสำคัญองค์หนึ่ง เดิม
 เป็นธิดาคนยากจนในพระนครสาวัตถี
 แต่ได้เป็นลูกสะใภ้ของเศรษฐีในพระ
 นครนั้น นางมีบุตรชายคนหนึ่ง อยู่มา
 ไม่นานบุตรชายตาย นางมีความเสียใจ
 มาก อุ้มบุตรที่ตายแล้วไปในที่ต่างๆ
 เพื่อหายาแก้ให้ฟื้น จนได้ไปพบพระ
 พุทธเจ้า พระองค์ทรงสอนด้วยอุบาย
 และทรงประทานโอวาท นางได้ฟังแล้ว
 บรรลุโสดาปัตติผล บวชในสำนักนาง
 ภิกษุณี วันหนึ่งนั่งพิจารณาเปลวประทีป
 ที่ตามอยู่ในพระอุโบสถ ได้บรรลุพระ
 อรหัตต์ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะใน
 ทางทรงจีวรเศร้าหมอง

กุกุจจะ ความรำคาญใจ, ความเดือด
 ร้อนใจ เช่นว่า สิ่งดีงามที่ควรทำ ตนมิ
 ได้ทำ สิ่งผิดพลาดเสียหายไม่ดีไม่งามที่
 ไม่ควรทำ ตนได้ทำแล้ว, ความยุ่งใจ
 กลุ้มใจ กังวลใจ, ความรังเกียจหรือกิน
 แหนงในตนเอง, ความระแวงสงสัย เช่น
 ว่า ตนได้ทำความผิดอย่างนั้นๆ แล้ว

หรือมิใช่ สิ่งที่ตนได้ทำไปแล้วอย่างนั้นๆ
เป็นความผิดข้อนี้ๆ เสียแล้วกรรมัง

กุกุกจุกตตา อาการที่จะต้องอาบัติ
ด้วยสงฆ์แล้วขึ้นทำลง

กุกุ กระท่อมที่อยู่ของนักบวช เช่นพระ
ภิกษุ, เรือนหรือตึกที่อยู่อาศัยของพระ
ภิกษุสามเณร

กุกุมพี คนมีทรัพย์, คนมั่งคั่ง

กุกุกะ เครื่องลาดที่ใหญ่ ชนิดที่มีนางพื่อน
๑๖ คนยืนพื่อนรำได้ (เช่นพรมปูห้อง)

กุกุจัน โรคเรื้อน

กุกุภัต อาหารที่เขาถวายแก่ภิกษุผู้อยู่ใน
กุกุอันเขาสร้าง

กุกุวะ ชื่อมาตราตวง แปลว่า “พายมือ”
คือ เต็มอุ้งมือหนึ่ง; **กุกุ มาตรา**

กุกุทธานะ พระเถระผู้เป็นมหาสาวก
องค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ในพระนคร
สาวัตถี เรียนจบไตรเพทตามลัทธิ
พราหมณ์ ต่อมา เมื่อสูงอายุแล้วได้ฟัง
พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า เกิด
ความเลื่อมใสจึงบวชในพระพุทธศาสนา
ตั้งแต่นั้นมา ก็มีรูปหญิงคนหนึ่งติดตาม
ตัวตลอดเวลาจนกระทั่งได้บรรลุพระ
อรหัต รูปร่างจึงหายไป ท่านได้รับการยกย่อง
จากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะในการ
ถือเอาสลาภเป็นปฐม; **กุกุทธานะ** ก็ว่า

กุกุทลเกสี **กุกุ ภัททา กุกุทลเกสา**

กุกุปชรรณ “ผู้มีธรรมที่ยังกำเริบได้”

หมายถึงผู้ที่ได้สมาบัติแล้วแต่ยังไม่
ชำนาญ อาจเลื่อมได้ เทียบ **กุกุปชรรณ**

กุกุมาส ขนมหสด คือขนมที่เก็บไว้นาน
เกินไปจะบูด เช่น ขนมด้วง ขนมครก
ขนมถั่วย ขนมตาล เป็นต้น พระพุทธเจ้า
หลังจากเลิกบำเพ็ญทุกรกิริยาก็เสวย
ข้าวสุกและกุกุมาส

กุกุมา เด็ก, เด็กชาย, เด็กหนุ่ม

กุกุมากรัสสปะ พระเถระมหาสาวกองค์
หนึ่ง เป็นบุตรธิดาเศรษฐีในพระนคร
ราชคฤห์ คลอดเมื่อมารดาบวชเป็น
ภิกษุณีแล้ว พระเจ้าปเสนทิโกศลทรง
เลี้ยงเป็นโอรสบุญธรรม ทารกนั้นได้
นามว่า กัสสปะ ภายหลังเรียกกันว่า
กุกุมากรัสสปะ เพราะท่านเป็นเด็กสามัญ
แต่ได้รับการเลี้ยงดูอย่างราชกุมาร ท่าน
อุปสมบทในสำนักของพระศาสดา ได้
บรรลุพระอรหัต ได้รับการยกย่องจาก
พระบรมศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะในทาง
แสดงธรรมวิจิตร

กุกุมา เด็กหญิง, เด็กธิดา, นางสาว

กุกุมา **กุกุมากรัตต** ชื่อหมวดในพระวินัย-
ปิฎก หมายถึงตอนอันว่าด้วยกุกุมา
คือสามเณริ์ผู้เตรียมจะอุปสมบทเป็น
ภิกษุณี มีอยู่ในปาจิตติยกัณฑ์ ใน
ภิกษุณีวิมังค์

กุกุมา **กุกุมา** “ผู้เป็นนางสาวแล้ว” หมายถึง
สามเณริ์ที่จะอุปสมบทเป็นภิกษุณีเช่นใน

คำว่า “อฉันเป็นนางสาว (กุมารีภุตา) ของแม่เจ้าชื่อนี้ มีอายุ ๒๐ ปีเต็ม มีศึกษาอันศึกษาแล้วในธรรม ๖ ประการ ๒ ปี ขออุทฺธานสมมติต่อสงฆ์เจ้าข้า”

กุรุ แคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ มหาชนบทแห่งชมพูทวีป อยู่แถบลุ่มน้ำยมุนาตอนบน รวามณฑลปัญจาบลงมา นครหลวงชื่อ **อินทปัตถ์** ตั้งอยู่ ณ บริเวณเมืองเดลี นครหลวงของอินเดียปัจจุบัน

กุรุบทิ ดู **โพรานัญญุกถา, อรรถกถา**

กุล ตระกูล, ครอบครัว, วงศ์, หมู่ชนที่ร่วมพงศ์พันธุ์เดียวกัน, เผ่าชน; ในความหมายที่ขยายออกไป หมายถึงหมู่ชนที่ร่วมสังกัด หรือขึ้นต่อการปกครองเดียวกัน เช่นในคำว่า “กุลบดี” ซึ่งบางทีหมายถึงหัวหน้าสถาบันการศึกษา

กุลทุสท “ผู้ประทุษร้ายตระกูล” หมายถึงภิกษุผู้ประจบคฤหัสถ์ เอาใจเขาต่างๆ ด้วยอาการอันผิดวินัย มุ่งเพื่อให้เขาชอบตนเป็นส่วนตัว เป็นเหตุให้เขาคลายศรัทธาในพระศาสนาและเสื่อมจากกุศลธรรม เช่นให้ของกำนัลเหมือนอย่างคฤหัสถ์เขาทำกัน ยอมตัวให้เขาใช้ เป็นต้น

กุลธิดา ลูกหญิงผู้มีตระกูลมีความประพฤติดี

กุลบุตร ลูกชายผู้มีตระกูลมีความประพฤติดี

กุลปสาทกะ ผู้ยังตระกูลให้เสื่อมใส

กุลมัจฉริยะ “ตระหนี่ตระกูล” ได้แก่วงแหนตระกูล ไม่ยอมให้ตระกูลอื่นมาเกี่ยวดองด้วย ถ้าเป็นบรรพชิตก็หวงตระกูลอุปัฏฐาก ไม่พอใจให้บารุงภิกษุอื่น; ดู **มัจฉริยะ**

กุลสตรี หญิงมีตระกูลมีความประพฤติดี, สตรีที่มีคุณความดีสมควรแก่ตระกูล, สตรีเจ้าบ้าน

กุลุปกะ, กุฎุปกะ “ผู้เข้าถึงสกุล”, พระที่คุ้นเคยสนิท ไปมาหาสู่ประจำของตระกูล, พระที่เขาอุปถัมภ์และเป็นที่ปรึกษาประจำของครอบครัว

กุเวร ดู **จาตุมหาราช, จาตุมหาราชิกา, ปรีตร**

กุศล 1. “สภาวะที่เกี่ยวข้องตัดสลัดทิ้งสิ่งเลวร้ายอันน่ารังเกียจ”, “ความรู้ที่ทำความชั่วร้ายให้เบาบาง”, “ธรรมที่ตัดความชั่วอันเป็นดุจหม้อคา”, สภาวะหรือการกระทำที่ฉลาด กอปรด้วยปัญญา หรือเกิดจากปัญญา เกื้อกูล เอื้อต่อสุขภาพ ไม่เสียหายไร้โทษ ดีงาม เป็นบุญ มีผลเป็นสุข, ความดี (กุศลธรรม), กรรมดี (กุศลกรรม)

ตามปกติ **กุศล** กับ **บุญ** เป็นคำที่ใช้แทนกันได้ แต่ **กุศล** มีความหมายกว้างกว่าคือ **กุศล** มีทั้งโลกียะ (กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร) และโลกุตตระ ส่วน **บุญ** โดยทั่วไปใช้กับโลกียกุศล ถ้าจะหมายถึงระดับโลกุตตระ มักต้องมีคำขยายกำกับ

ไว้ด้วย เช่นว่า “โลกุตตรบุญ”, พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า **บุญ** มักใช้ในความหมายที่แคบกว่า หรือใช้ในขั้นต้นๆ หมายถึงความดีที่ยังประกอบด้วยอุปธิ (โอปธิก) คือ ยังเป็นสภาพปรุงแต่งที่ก่อผลในทางพอกพูน ให้เกิดสมบัติ อันได้แก่ความพรั่งพร้อม เช่นร่างกายสวยงามสมบูรณ์ และมั่งมีทรัพย์สิน แต่ **กุศล** ครอบคลุมหรือเลยต่อไปถึงนิรूपธิ (ไร้อุปธิ) และเน้นที่นิรूपธินั้นคือมุ่งที่ภาวะไร้ปรุงแต่ง ความหลุดพ้นเป็นอิสระ โยงไปถึงนิพพาน, พุทธอย่างง่าย ๆ เช่นว่า **บุญ** มุ่งเอาความสะอาดหมดจดในแง่ที่สวยงามน่าชื่นชม แต่ **กุศล** มุ่งถึงความสะอาดหมดจดในแง่ที่เป็นความบริสุทธิ์ ไม่มีอะไรติดค้าง ปลอดภัย โปร่ง โล่ง ว่าง เป็นอิสระ, ขอให้คุณตัวอย่างที่ **บุญ** กับ **กุศล** มาด้วยกันในคาถาต่อไปนี้ (ขุ.ฉติ.๒๕/๒๖๒/๒๙๐)

กาเยน กุสลํ กตฺวา	วาจาเยน กุสลํ พหุ
มนสา กุสลํ กตฺวา	อปรฺมาณํ นิรूपธิ ๑
ตโต โอปธิกํ ปญฺญํ	กตฺวา ทานเนน ตํ พหุ
อญฺเฌปี มจฺเจ สทฺธมฺม	พฺรหฺมจฺริเย นิเวสย
(ท่านจงทำให้มาก ทั้งด้วยกาย ด้วย	

วาจา และด้วยใจ ซึ่งกุศล อันประมาณมิได้ [อปรฺมาณ แปลว่า มากมาย ก็ได้ เป็นโลกุตตระ ก็ได้] อันไร้อุปธิ [นิรूपธิ] แต่ที่ท่านจงทำบุญ อันระคนอุปธิ ให้มาก ด้วยทาน แล้วจง [บำเพ็ญธรรม

ทาน] ชักจูงแม่คนอื่นๆ ให้ตั้งอยู่ในพระสังฆธรรม ในพรหมจริยะ)

คาถานี้ แม้จะเป็นคำแนะนำแก่เทวดาก็ใช้ได้ทั่วไป คือเป็นคำแนะนำสำหรับผู้ที่จะอยู่เป็นคฤหัสถ์ว่า ในด้านแรกหรือด้านหลัก ให้ทำกุศล ที่เป็นนิรूपธิ ซึ่งเป็นการศึกษาหรือปฏิบัติเพื่อให้ได้สาระของชีวิต โดยพัฒนาตนให้เป็นอริยชน โดยเฉพาะเป็นโสดาบัน จากนั้น อีกด้านหนึ่ง ในฐานะเป็นอริยชน ก็ทำความดีหรือกรรมสร้างสรรค์ต่างๆ ที่มีผลในทางอุปธิ เช่น ลาภ ยศ สรรเสริญ และความสุข ซึ่งเป็นไปตามธรรมดาของมัน และที่เป็นเรื่องสามัญในสังคมคฤหัสถ์ได้ ไม่เสียหาย เพราะเป็นผู้มีคุณความดีที่เป็นหลักประกันให้เกิดแต่ผลดีทั้งแก่ตนเองและแก่สังคมแล้ว; ตรงข้ามกับ **อกุศล**, เทียบ **บุญ**, ดู **อุปธิ 2**. บางแห่ง (เช่น ขุ.เถร.๒๖/๑๗๐/๒๖๘) **กุศล** หมายถึง ความเกษม, ความปลอดภัย, สวัสดิภาพ, ความหวังดี, ความมีเมตตา

กุศลกรรม กรรมดี, กรรมที่เป็นกุศล, การกระทำที่ดีคือเกิดจาก**กุศลมูล**

กุศลกรรมบถ ทางแห่งกรรมดี, ทางทำดี, ทางแห่งกรรมที่เป็นกุศล, กรรมดีอันเป็นทางนำไปสู่สุคติ มี ๑๐ อย่างคือ ก. **กายกรรม ๓** ได้แก่ ๑. **ปาณาติปาตา** เว้นจากทำลายชีวิต ๒. **อทินนา**

ทานา เวมณี เว้นจากถือเอาของที่เขามิ
 ๑. *กามสุขุมิจจาจารา เวมณี* เว้น
 จากประพฤติดิฉิดในกาม ๒. *วจีกรรม ๔*
 ๑. *มุสาวาทา เวมณี* เว้นจากพูด
 เท็จ ๕. *ปีสุณาย วาจา เวมณี* เว้นจาก
 พูดส่อเสียด ๖. *ผรุสาย วาจา เวมณี*
 เว้นจากพูดคำหยาบ ๗. *สัมพัปปลาปา*
เววมณี เว้นจากพูดเพื่อเล้า ๘. *มโนกรรม*
 ๑. *อนภิชฌา* ไม่โลภคอยจ้อง
 อยากรู้ได้ของเขา ๙. *อพยาบาท* ไม่คิด
 ร้ายเบียดเบียนเขา ๑๐. *สัมมาทิฏฐิ* เห็น
 ชอบตามคลองธรรม; เทียบ *อกุศลกรรมบถ,*
ตุ กรรมบถ

กุศลธรรม ธรรมที่เป็นกุศล, ธรรมฝ่าย
 กุศล ธรรมที่ดี, ธรรมฝ่ายดี

กุศลบุญจริยา ความประพฤติที่เป็นบุญ
 เป็นกุศล, การทำความดีอย่างฉลาด

กุศลมูล รากเหง้าของกุศล, ต้นเหตุของ
 กุศล, ต้นเหตุของความดีมี ๓ อย่าง คือ
 ๑. *อโลภะ* ไม่โลภ (จาคะ) ๒. *อโทสะ* ไม่
 คิดประทุษร้าย (เมตตา) ๓. *อโมหะ* ไม่
 หลง (ปัญญา); เทียบ *อกุศลมูล*

กุศลวัตร ข้อปฏิบัติที่ดี, กิจที่พึงทำที่ดี

กุศลวิตก ความตรึกตรองที่เป็นกุศล, ความ
 นึกคิดที่ดียิ่งมี ๓ คือ ๑. *เนกขัมมวิตก*
 ความตรึกปลอดจากกาม ๒. *อพยาบาท-*
วิตก ความตรึกปลอดจากพยาบาท ๓.
อวิหิงสาวิตก ความตรึกปลอดจากการ

เบียดเบียน

กุสาวดี ชื่อเก่าของเมืองกุสินารา นคร
 หลวงของแคว้นมัลละ เมื่อครั้งเป็นราช-
 ธานีของพระเจ้ามหาสุทศน์ จักรพรรดิ
 ครั้นโบราณ

กุสิ เส้นคั่นจุดคั่นนายีนระหว่างขั้นกับ
 ขั้นของจีวร; เทียบ *อัทธกุสิ, ตุ จีวร*

กุสินารา เมืองหลวงแห่งหนึ่งของแคว้น
 มัลละ (อีกแห่งหนึ่งคือ *ปาวา*) สมัยพุทธ-
 กาล กุสินาราเป็นเมืองเล็กๆ มีมัลล-
 กษัตริย์เป็นผู้ปกครอง พระพุทธเจ้า
 เสด็จดับขันธปรินิพพานที่เมืองนี้

กฎทันตสูตร สูตรหนึ่งในคัมภีร์ที่สมณิกาย
 ลีลขันธวรรค สูตรต้นตปิฎก พระพุทธเจ้า
 ทรงแสดงแก่กฎทันตพราหมณ์ผู้กำลัง
 เตรียมพิธีบูชาัยญ ว่าด้วยวิธีบูชาัยญ
 ตามความหมายในแบบของพระพุทธ-
 ศาสนา ซึ่งไม่ต้องมีการฆ่าฟันเบียดเบียน
 ลัทธิ มีแต่การเสียสละทำทานและการ
 ทำความดีอื่นๆ เริ่มด้วยการตระเตรียม
 พิธีโดยจัดการบ้านเมืองให้สงบเรียบร้อย
 ก่อนตามธรรมเนียม มีการส่งเสริมกสิกรรม
 พาณิชยกรรม สัมมาชีพ และบำรุงส่งเสริม
 ข้าราชการที่ดี ซึ่งจะทำให้ประชาชน
 ขวนขวายขะมักเขม้นในหน้าที่การงาน
 ของตนๆ จนบ้านเมืองมีความเกษม
 ปลอดภัย พลเมืองมีความสุข ราชทรัพย์
 บริบูรณ์ดีแล้ว จึงกระทำพิธีบูชาัยญ ด้วย

การบริจาคทรัพย์ทำทานเป็นต้น ผลของพระธรรมเทศานี้ คือ ฎฎทัณฑพราหมณ์ ล้มเลิกพิธีบูชาัญญของตน ปล่อยสัตว์ทั้งหมด และประกาศตนเป็นอุบาสก

เกจิ “บางพวก” หมายถึง อาจารย์บางพวก (เกจิอาจารย์, ใช้ว่า พระเถระบางพวก ก็มีบ้าง แต่น้อยแห่ง), เป็นคำที่กล่าวถึงบ่อยในอรรถกถาทั้งหลาย กล่าวคือ ในเวลาที่พระอรรถกถาจารย์อธิบายความและเล่าเรื่องราวต่างๆ บางครั้งท่านก็ยกมติหรือความเห็นของท่านผู้อื่นมาให้ดูด้วย เมื่อไม่ออกชื่อเจ้าของมติเหล่านั้น ก็ใช้คำว่า “เกจิ” นี้ (ถ้ายกมติอื่นมาอีก ต่อจาก “เกจิ” ก็คือ “อปเร” แต่บางที่มีหลายมติ ก็ต้องใช้คำอื่นอีก โดยเฉพาะ “เอเก” หรือ “อญเณ” ก็มีบ้าง) มติของเกจิอาจารย์เหล่านั้น ท่านยกมาให้ดูเพราะเป็นคำอธิบายที่ต่างออกไปบ้าง เพียงเพราะมีแง่ที่น่าสนใจบ้าง มีบ่อยครั้งที่ท่านยกมาเพื่อปฏิเสธหรือชี้แจงความผิดพลาด และมีบ้างที่ท่านยกมาโดยแสดงความเห็นชอบ, การอ้างมติของเกจิอาจารย์อย่างที่ว่านั้น มักมีในกรณีอธิบายหลักพระธรรมวินัยที่อาจจะยากสำหรับคนทั่วไป หรือเรื่องที่ลึกซึ้ง แต่ในที่นี้ จะยกตัวอย่างที่เข้าใจง่ายมาดูสักเรื่องหนึ่ง ตามความในอรรถกถาชาดก (ชา.อ.๑/๑๒๔) ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้

ใหม่ๆ ติตามารได้มาลำแดงอาการยั่วยวนต่างๆ ทั้งปรากฏตัวเป็นหญิงสาว เป็นหญิงวัยกลาง และเป็นสตรีผู้ใหญ่ แต่พระพุทธเจ้ามิได้ทรงใส่พระทัย เมื่อเล่าความตอนนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “ส่วนอาจารย์บางพวก (เกจิอาจารย์) กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงเห็นติตามารเหล่านั้นเข้ามาหาโดยภาวะเป็นสตรีผู้ใหญ่ จึงทรงอธิษฐานว่า ‘หญิงเหล่านี้จึงเป็นผู้มีพินหัก ผมหงอก อย่างนี้ๆ’ คำของเกจิอาจารย์นั้น ไม่ควรเชื่อถือ เพราะพระศาสดาย่อมไม่ทรงกระทำการอธิษฐานอย่างที่ว่านั้น แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปรารถนาถึงการละกิเลสของพระองค์เอง ตรัสว่า ‘พวกท่านจงหลีกเลี่ยง พวกท่านเป็นเช่นไรจึงพากันพยายามอย่างนี้ ชื่อว่ากรรมเช่นนี้ พวกท่านควรกระทำ เบื้องหน้าคนที่ยังไม่ปราศจากราคะเป็นต้น แต่ตถาคตละราคะ โทสะ โมหะเสียแล้ว’; ในภาษาไทย เมื่อไม่นานนักนี้ คำว่า *เกจิ* หรือ *เกจิอาจารย์* ได้มีความหมายเพี้ยนไปจากเดิมห่างไกลมาก กลายเป็นหมายถึงพระภิกษุผู้มีชื่อเสียงเด่นในทางความขลัง (พระขลัง หรือ อาจารย์ขลัง) หรือแม้กระทั่งในเชิงไสยศาสตร์, ข้อเพี้ยนที่สำคัญ คือ ๑) ความหมายในทางปัญญาและความใส่ใจใน

การศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับพระธรรมวินัยเลื่อนกลางหรือถูกกลบบัง โดยลัทธิถือความขลังศักดิ์สิทธิ์อิทธิฤทธิ์ไสยศาสตร์ ๒) “เกจิ” ซึ่งเดิมเป็นเพียงผู้แทรกเสริมหรือเป็นตัวประกอบ กลายมาเป็นตัวหลัก ๓) “เกจิ” ซึ่งเดิมเป็นคำพหูพจน์ที่ไม่ระบุตัว กลายเป็นคำเอกพจน์ที่ใช้เรียกบุคคลผู้มีชื่อเสียงนั้นๆ

เกตุมาลา รัศมีซึ่งเปล่งอยู่เหนือพระเศียรของพระพุทธเจ้า

เก็บปริวาส ดู *เก็บวัตร*

เก็บมานัต ดู *เก็บวัตร*

เก็บวัตร โวหารเรียกวินัยกรรมเกี่ยวกับวุฒฐานวิธีอย่างหนึ่ง คือ เมื่อภิกษุต้องครุกาบัติขั้นสังฆาติเลศกำลังอยู่ปริวาสยังไม่ครบเวลาที่ปกปิดอาบัติไว้ก็ดี กำลังประพฤตินานยังไม่ครบ ๖ ราตรีกัถิเมื่อมีเหตุอันสมควร ก็ไม่ต้องประพฤติดิตต่อกันเป็นรวดเดียว ฟังเข้าไปหาภิกษุรูปหนึ่ง ทำผ้าห่มเฉียงบ่า นั่งกระหย่ง ประนมมือ ถ้าเก็บปริวาส ฟังกล่าวว่า “ปริวาส นิกฺขิปามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าเก็บปริวาส” หรือว่า “วตฺตํ นิกฺขิปามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าเก็บวัตร” ว่าคำใดคำหนึ่ง ก็เป็นอันพักปริวาส; ถ้าเก็บมานัต ฟังกล่าวว่า “มานตฺตํ นิกฺขิปามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าเก็บมานัต” หรือว่า “วตฺตํ นิกฺขิปามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าเก็บวัตร”

ดังนั้น ว่าคำใดคำหนึ่งก็เป็นอันพักมานัต ต่อไปเมื่อมีโอกาสก็ให้สมาทานวัตรใหม่ได้อีก

เกษม ปลอดภัย, พ้นภัย, สบายใจ

เกษมจากโยคธรรม ปลอดภัยจากธรรมเครื่องผูกมัด, ปลอดภัยไปจากเรื่องที่จะต้องถูกเทียมแอก, พ้นจากภัยคือกิเลสที่เป็นตัวการสวมแอก; ดู *โยคเกษมธรรม*

เกสา ผม

เกินพิกัด เกินกำหนดที่จะต้องเสียภาชีอากาศ

เกียรตียศ ยศคือเกียรติ หรือกิตติคุณ, ความเป็นใหญ่โดยเกียรติ; ดู *ยศ*

แกงไต รอยกากบาทหรือขีดเขียนซึ่งคนไม่รู้หนังสือขีดเขียนลงไว้เป็นสำคัญ

โกฏฐิ ชื่อมาตรานับ เท่ากับสิบล้าน

โกณฑธานะ ดู *กุนฑธานะ*

โกณฑัญญะ พราหมณ์หนุ่มที่สุดในบรรดาพราหมณ์ ๘ คน ผู้ทำนายลักษณะของสิทธัตถกุมาร ต่อมาออกบวชตามปฏิบัติพระสิทธัตถะขณะบำเพ็ญทุกรกิริยาเป็นหัวหน้าพระปัญจวัคคีย์ ฟังพระธรรมเทศนาธัมมจักกัปปวัตตนสูตรแล้วได้ดวงตาเห็นธรรม ขอบรรพชาอุปสมบทเป็นปฐมสาวกของพระพุทธเจ้า มีชื่อเรียกกันภายหลังว่า *พระอัญญาโกณฑัญญะ*

โกธะ ความโกรธ, เคือง, ชุ่นเคือง

โกนาคมน์ พระนามพระพุทธเจ้าองค์

หนึ่งในอดีต; ๕ **พระพุทธรเจ้า ๕**
โกมารภัก ๕ **ชีวก**
โกรัพะยะ พระเจ้าแผ่นดินแคว้นกुरु
โกละ ผลกะเบา
โกลังโกละ “ผู้ไปจากตระกูลสู่ตระกูล”
 หมายถึงพระโสดาบัน ซึ่งจะต้องไปเกิด
 อีก ๒-๓ ภพ แล้วจึงบรรลุประอรหัต
โกลิตะ ชื่อเดิมของพระมหาโมคคัลลานะ
 เรียกตามชื่อหมู่บ้านที่เกิด (*โกลิตคาม*)
 เพราะเป็นบุตรของตระกูลหัวหน้าในหมู่บ้าน
 นั้น สมัยเมื่อเข้าไปบวชเป็น
 ปริพาชกในสำนักของสญชัย ก็ยังใช้ชื่อ
 ว่า **โกลิตะ** ต่อมาภายหลังคือเมื่อบวช
 ในพระพุทธศาสนา จึงเรียกกันว่า **โมค-**
คัลลานะ หรือ **พระมหาโมคคัลลานะ**
โกลิตปริพาชก พระโมคคัลลานะเมื่อเข้าไป
 บวชเป็นปริพาชกในสำนักของสญชัย
 มีชื่อเรียกว่า **โกลิตปริพาชก**
โกลิชนบท แคว้นโกลิยะ หรือดินแดน
 ของกษัตริย์โกลิยวงศ์ เป็นแคว้นหนึ่งใน
 ชมพูทวีปครั้งพุทธกาล มีนครหลวงชื่อ
เทวทหะ และ **รามคาม** บัดนี้อยู่ในเขต
 ประเทศเนปาล
โกลิยวงศ์ ชื่อวงศ์กษัตริย์ข้างฝ่ายพระ
 พุทธมารดา ที่ครองกรุงเทวทหะ; พระ
 นางสิริมหามายา พุทธมารดา และพระ
 นางพิมพา ชายาของเจ้าชายสิทธัตถะ
 เป็นเจ้าหญิงฝ่ายโกลิยวงศ์

โกศล^๑, โกศลละ ความฉลาด, ความ
 เชี่ยวชาญ มี ๓ คือ ๑. **อายโกศล** ความ
 ฉลาดในความเจริญ, รอบรู้ทางเจริญ
 และเหตุของความเจริญ ๒. **อุปายโกศล**
 ความฉลาดในทางเสื่อม, รอบรู้ทางเสื่อม
 และเหตุของความเสื่อม ๓. **อุบายโกศล**
 ความฉลาดในอุบาย, รอบรู้วิธีแก้ไขเหตุ
 การณ์และวิธีที่จะทำให้สำเร็จ ทั้งในการ
 ป้องกันความเสื่อมและในการสร้าง
 ความเจริญ

โกศล^๒ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖
 แคว้นแห่งชมพูทวีป โกศลเป็นแคว้นใหญ่
 มีอำนาจมากในสมัยพุทธกาล กษัตริย์ผู้
 ครองแคว้นมีพระนามว่า **พระเจ้าปเสนทิ-**
โกศล มีนครหลวงชื่อ **สาวัตถี** บัดนี้เรียก
Sahet-Mahet (ล่าสุด รื้อฟื้นชื่อในภาษา
 สันสกฤตขึ้นมาใช้ว่า *Śrāvastī* คือ ศราวัสตี)

โกศลละ ๕ **โกศล**

โกศลชะ ความเกียจคร้าน

โกสัมพิกษัตริย์ ชื่อกษัตริย์ที่ ๑๐ (สุด
 ท้าย) แห่งคัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎกว่า
 ด้วยเรื่องของภิกษุชาวเมืองโกสัมพี
 ทะเลาะวิวาทกัน จนเป็นเหตุให้พระพุทธร-
 เจ้าเสด็จไปจำพรรษาในป่ารักขิตวัน ตำบล
 ปารีไลยกะ ในที่สุด พระภิกษุเหล่านั้น
 ถูกมหาชนบีบคั้นให้ต้องกลับปรองดอง
 กัน บังเกิดสังฆสามัคคีอีกครั้งหนึ่ง

โกสัมพี ชื่อนครหลวงของแคว้นวังสะ

อยู่ตอนใต้ของแม่น้ำยมุนา บัดนี้เรียกว่า

Kosam

โกสัลละ ดู *โกศล*

โกสียเทวราช พระอินทร์, จอมเทพใน
สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เรียก *ท้าวโกสีย์* บ้าง
ท้าวสักกเทวราช บ้าง

โกสียวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องชนเจียมเจือ

ด้วยใหม่ เป็นวรรคที่ ๒ แห่งนิสัคคิย-
กัณฑ์ในพระวินัยปิฎก

โกเสยยะ, โกไสย ผ้าทำด้วยใยไหม ได้
แก่ ผ้าไหม ผ้าแพร

โกพีวิสะ ดู *โสณะ* *โกพีวิสะ*

ข

ขจร ฟุ้งไป, ไปในอากาศ

ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ, สมาธิขั้นต้น
พอสำหรับใช้ในการเล่าเรียนทำการงาน
ให้ได้ผลดี ให้จิตใจสงบสบายได้พักชั่ว
คราว และใช้เริ่มปฏิบัติวิปัสสนาได้ (ขั้น
ต่อไป คือ *อุปจารสมาธิ*)

ขณิกปีติ ความอิ่มใจชั่วขณะ เมื่อเกิด
ขึ้นทำให้รู้สึกเสียวแปลบๆ เป็นขณะๆ
เหมือนฟ้าแลบ (ข้อ ๒ ในปีติ ๕)

ขนบ แบบอย่างทีภิกษุควรประพฤติใน
กาลนั้นๆ ในที่นั้นๆ แก่บุคคลนั้นๆ

ขนบธรรมเนียม แบบอย่างทีนิยมกัน

ขนาบ กระหนาบ

ขมา ความอดโทษ, การยกโทษให้

ขรรค์ อาวุธมีคม ๒ ข้าง ที่กลางทั้งหน้า
และหลังเป็นสัน ด้ามสั้น

ขราพาธ อาพาธหนัก, ป่วยหนัก

ขลัง คักดีสิทธิ์, มีกำลังอำนาจที่อาจ
บันดาลให้เป็นไปอย่างนั้นอย่างนี้ หรือ

ให้สำเร็จผลทีประสงค์; ดู *เครื่องราง*

ขลุบัจฉาภัตติกังคะ องค์แห่งผู้ถือ ห้าม
ภัตติเขานำมาถวายภายหลัง คือ เมื่อลง
มือฉันแล้วมีผู้นำอาหารมาถวายอีกก็ไม
รับ (ข้อ ๗ ในธุดงค์ ๑๓)

ของขลัง ดู *เครื่องราง*

ของต้องพิกัต ของเข้ากำหนดทีจะต้อง
เสียภาษี

ขอน ในคำว่า “ฉันทขอน” คือ คี เช่น ๗
ฉันท ๙ ฉันท ๑๑ ฉันท

ขอนิสัย ดู *นิสัย*

ขอโอกาส ดู *โอกาส*

ขัชชภาชกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือ
แต่งตั้งจากสงฆ์ ให้มีหน้าที่แจกของ
เคี้ยว, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้า
อธิการแห่งอาหาร*

ฉันท ส่วน ท่อน หรือชิ้น ทีถูกตัด หุบ
ฉีก ขาด หัก แตก หรือแยกกันออกไป,
ของทีถูกตัด ฉีก ขาดเป็นส่วนๆ เป็น

ขึ้นๆ เป็นท่อนๆ; คำว่า “จิวรมีขันต์ ๕” หรือ “จิวรห้าขันต์” หมายถึงจิวรที่ประกอบขึ้นจากแผ่นผ้าที่ตัดแล้ว ๕ ชิ้น;
ดู จิวร

ขันตสัมา สัมาเล็กผูกเฉพาะโรงอุโบสถที่อยู่ใต้มหาสัมา มีสี่มนตรีก้อน

ขัดบัลลังก์ **ดู บัลลังก์**

ขัดสมาธิ [ขัด-สะ-หมาด] ทำนั่งเอาขาขัดกันอย่างคนนั่งเจริญสมาธิ คือ นั่งคู้เข่าทั้งสองข้างแบะลงบนพื้น เอาขาท่อนล่างซ้อนทับกัน; ขัดสมาธิมี ๓ แบบ คือ นั่งขัดสมาธิโดยเอาขาสอดไขว้กันทับลงบนเท้าข้างที่ตรงข้าม (อย่างที่นิยมนั่งกันทั่วไป) เรียกว่า **ขัดสมาธิสองชั้น**, นั่งขัดสมาธิโดยวางขาขวาทับราบบนขาซ้าย เรียกว่า **ขัดสมาธิราบ**, นั่งขัดสมาธิโดยหงายฝ่าเท้าทั้งสองขึ้นวางบนขาข้างที่ตรงข้าม เรียกว่า **ขัดสมาธิเพชร** (ทำนั่งของพระพุทธรูป เป็นแบบที่ ๒ และ ๓)

ขัดติยธรรม หลักธรรมสำหรับกษัตริย์, ธรรมของพระเจ้าแผ่นดิน

ขัดติยมหาศาล กษัตริย์ผู้มั่งคั่ง

ขันติ ความอดทน คือ ทนลำบาก ทนตรากตรำ ทนเจ็บใจ, ความหนักเอาเบา ลู้อ เพื่อบรรลุจุดหมายที่ดีงาม (ข้อ ๓ ในธรรมาศธรรม ๔, ข้อ ๑ ในธรรมที่ทำให้งาม ๒, ข้อ ๖ ในบารมี ๑๐)

ขันติสังวร สำรวมด้วยขันติ (ข้อ ๔ ใน

สังวร ๕)

ขันท์ กอง, พวก, หมวด, หมู่ ลำตัว; หมวดหนึ่งๆ ของรูปธรรมและนามธรรมทั้งหมดที่แบ่งออกเป็น ๕ กอง คือ **รูป-ขันท์** กองรูป **เวทนาขันท์** กองเวทนา **สัญญาขันท์** กองสัญญา **สังขารขันท์** กองสังขาร **วิญญาณขันท์** กองวิญญาณ เรียกรวมว่า **เบญจขันท์** (ขันท์ ๕)

ขันธกะ หมวด, พวก, ตอน หมายถึงเรื่องราวเกี่ยวกับพระวินัย และสิกขาบทนอกปาฏิโมกข์ ที่จัดประมวลเข้าเป็นหมวดๆ เรียกว่า **ขันธกะ**, ขันธกะหนึ่งๆ ว่าด้วยเรื่องหนึ่งๆ เช่น **อุโบสถ-ขันธกะ** หมวดที่ว่าด้วยการทำอุโบสถ **จิวรขันธกะ** หมวดที่ว่าด้วยจิวร เป็นต้น รวมทั้งสิ้นมี ๒๒ ขันธกะ (พระวินัยปิฎกเล่ม ๔, ๕, ๖, ๗); **ดู ไตรปิฎก**

ขันธปริตร **ดู ปริตร**

ขันธบัญญัติ หมวดห้าแห่งขันท์ อันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (นิยมเรียก **ขันธบัญญัติ**); **ดู ขันท์**

ขันธมาร ขันท์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นมาร เพราะเป็นสภาพอันปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ ถูกปัจจัยต่างๆ มีอาพาธเป็นต้น บีบคั้นเบียดเบียนเป็นเหตุขัดขวางหรือรอนโอกาส มิให้สามารถทำความดีงามได้เต็มที่ หรืออาจตัดโอกาสนั้นโดยสิ้นเชิง

(ข้อ ๒ ในมาร ๕)

ขาดสูญ ๓ สูญ

บาทนียะ ของควรเคี้ยว, ของขบของเคี้ยว ได้แก่ผลไม้ต่างๆ และเหง้าต่างๆ เช่น เผือกมัน เป็นต้น

ข้าวสุก ในโภชนะ ๕ อย่างคือ ข้าวสุก ๑ ขนมสด ๑ ขนมแห้ง ๑ ปลา ๑ เนื้อ ๑ ข้าวสุกในที่นี้หมายถึงธัญญาชาติทุกชนิด ที่หุงให้สุกแล้ว เช่นข้าวเจ้า ข้าวเหนียว หรือที่ตกแต่งเป็นของต่างชนิด เช่นข้าวมัน ข้าวผัด เป็นต้น

จิปปาภิญญา รู้ฉับพลัน

จีณาสพ ผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว, ผู้หมดกิเลส, พระอรหันต์

จีระ นมสด; ๓ เบญจโคจร

จันใจ เจนใจ, จำได้แม่นยำ

จันปาก เจนปาก, คล่องปาก, ว่าปากเปล่าได้อย่างว่องไว

จันวัตร โวหารเรียกวินัยกรรมเกี่ยวกับวุฒฐานวิธีอย่างหนึ่ง คือเมื่อภิกษุต้องครุกาบัติชั้นสังฆาภิเสสแล้วอยู่ปริวาสยังไม่ครบเวลาที่ปกปิดอาบัติไว้หรือประพฤติมาแต่อยู่ยังไม่ครบ ๖ ราตรีพักปริวาสหรือมานัตเสียเนื่องจากมีเหตุอันสมควร เมื่อจะสมานวัตรใหม่เพื่อประพฤติปริวาสหรือมานัตที่เหลือนั้นเรียกว่า **จันวัตร** คือการสมานวัตรนั่นเอง ถ้าขึ้นปริวาสพึงกล่าวคำในสำนัก

ภิกษุรูปหนึ่งว่า “ปริวาสสัมมาทียมมิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าขึ้นปริวาส” “วตฺตํ สัมมาทียมมิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าขึ้นวัตร” ถ้าขึ้นมานัตพึงกล่าววว่า “มานตฺตํ สัมมาทียมมิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าขึ้นมานัต” หรือ “วตฺตํ สัมมาทียมมิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าขึ้นวัตร”

บุษชโสภิตะ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

บุษชุตรา อริยสาวิกาสำคัญท่านหนึ่งในฝ่ายอุบาลิกา บางทีเรียกว่าเป็นอัครอุบาลิกา เนื่องจากพระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นตราชูของอุบาลิกาบริษัท (คู่กับเวฬุภัณฑฎกีนันทมารดา) ท่านเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาลิกาที่เป็นพหูสูต เป็นผู้ที่มีปัญญามาก ได้บรรลุเสข-ปฏิบัติสัมภิตา (ปฏิบัติสัมภิตาของพระเสขะ), ตามประวัติที่อรรถกถาเล่าไว้ อริยสาวิกาท่านนี้ เป็นธิดาของแม่หมในบ้านของโสมลิตเศรษฐี (อรรถกถาเรียกเพี้ยนเป็นโสมสกเศรษฐี ก็มี) ในเมืองโกสัมพี ได้ชื่อว่า “บุษชุตรา” เพราะเกิดมา มีหลังค่อม (เขียนเต็มตามรูปคำบาลีเดิม เป็น “บุษชุตฺตฺตรา” บุษชช แปลว่า ค่อม ชื่อของนางแปลเต็มว่า อุตตราผู้ค่อม) ต่อมา เมื่อนางสามาวดี ธิดาบุญธรรมของโสมลิตเศรษฐีได้รับอภิเษกเป็นมเหสีของพระเจ้าอุเทนแห่งกรุงโกสัมพี นางบุษชุตรา ก็ได้ไปเป็นผู้ดูแลรับใช้ (เป็นอุปัชฌายิกา,

แต่อรรถกถาบางแห่งใช้คำว่า เป็น
บริจาริกา) บุชชุตตราไม่ค่อยจะซื้อตรงนัก
ดังเรื่องว่า เวลาไปซื้อดอกไม้ นางเอา
เงินไป ๘ กหาปณะ แต่เก็บเอาไว้เสีย
เอง ๔ กหาปณะ ซื่อจริงเพียง ๔
กหาปณะ อยู่มาวันหนึ่ง เจ้าของร้าน
ดอกไม้มีมนต์พระพุทธรูปเจ้าและพระสงฆ์
ไปฉัน เมื่อบุชชุตตราไปที่ร้านจะซื้อ
ดอกไม้ เจ้าของร้านจึงขอให้รอก่อน
และเชิญให้ร่วมจัดแจงภัตตาหารถวาย
ด้วย บุชชุตตราได้รับประทานอาหารเอง
และทั้งได้เข้าครัวช่วยจัดภัตตาหาร แล้ว
ก็เลยได้ฟังธรรมที่พระพุทธรูปเจ้าตรัส
ตลอดทั้งหมดจนถึงอนุโมทนา และได้
สำเร็จเป็นโสดาบัน เมื่อเป็นอริยบุคคล
แล้ว วันนั้นก็จึงซื้อดอกไม้ครบ ๘
กหาปณะ ได้ดอกไม้ไปเต็มกระเช้า พระ
นางสามาวดีแปลกพระทัย ก็ตรัสถามว่า
ทำไมเงินเท่าเดิม แต่วันนั้นได้ดอกไม้มา
มากเป็นพิเศษ บุชชุตตราเป็นอริยชนแล้ว
ก็เล่าเปิดเผยเรื่องไปตามตรง พระนาง
สามาวดีกลับพ้อพระทัย และพร้อมด้วย
สตรีที่เป็นราชบริพารทั้งหมด พวกนั้นขอ
ให้บุชชุตตราถ่ายทอดธรรม บุชชุตตราแม้จะ
เป็นคนค่อนข้างพิการ แต่มีปัญญาดีมาก
(สำเร็จปฏิสัมภิทาของเสขบุคคล) ได้นำ
ธรรมที่พระพุทธรูปเจ้าตรัสมาถ่ายทอด
เหมือนอย่างพระองค์ทรงแสดง ทำให้

พระนางสามาวดีและสตรีที่เป็นราช-
บริพารเข้าใจแจ่มแจ้งบรรลุโสดาปัตติ-
ผลทั้งหมด จากนั้น พระนางสามาวดีได้
ยกบุชชุตตราขึ้นพ้นจากความเป็นผู้รับใช้
เชิดชูให้มีฐานะดังมารดาและเป็น
อาจารย์ที่เคารพ โดยให้มีหน้าที่ไปฟัง
พระพุทธรูปเจ้าแสดงธรรมทุกวัน แล้วนำ
มาเล่ามาสอนต่อที่วัง เวลาผ่านไป ต่อมา
พระนางสามาวดี ถูกพระนางมาคัณฐิยา
ประทุษร้ายวางแผนเผาตำหนักสิ้นพระ
ชนม์ในกองเพลิงพร้อมทั้งบริพาร แต่
พอดีว่า ขณะนั้น บุชชุตตราไปกิจที่อื่น จึง
พ้นอันตราย

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า (อติ.อ.๓๔)
พระสูตรทั้งหมดในคัมภีร์อิติวุตตกะ
แห่งขุททกนิกายในพระไตรปิฎก จำนวน
๑๑๒ สูตร ได้มาจากอริยสาวิกายุชชุตตรา
ท่านนี้ กล่าวคือ นางบุชชุตตราไปฟังจาก
พระพุทธรูปเจ้าและนำมาถ่ายทอดที่วังแก่
พระนางสามาวดีพร้อมทั้งบริพาร แล้ว
ภิกษุณีทั้งหลายก็รับไปจากอริยสาวิกา
ยุชชุตตรา และต่อทอดถึงภิกษุทั้งหลาย
(พระพุทธรูปเจ้าทรงจำพรรษาที่เมืองโกสัมพี
ในปีที่ ๙ แห่งพุทธกิจ และเมืองโกสัมพี
อยู่ห่างจากเมืองราชคฤห์ วัดตรงเป็นเส้น
บรรทัด ๔๐๕ กม. ไม่พบหลักฐานว่านาง
ยุชชุตตรามีชีวิตอยู่ถึงพุทธปรินิพพานหรือ
ไม่) ทั้งนี้ได้รับการไว้ตามที่นางยุชชุตตรานำ

มากล่าวแสดง ดังที่คำเริ่มต้นพระสูตรชุด ๑๑๒ สูตรนี้ ก็เป็นคำของนางชุชชุตตราว่า “วุตตัม เหน้ ภควตา วุตตมรหตาติ เม สุตัม” (แท้จริง พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระสูตรนี้ไว้ ข้าพเจ้าได้สดับมาดังที่พระองค์อรหันต์ตรัสแล้วว่า...) ซึ่งพระอานนท์ก็นำมากล่าวในที่ประชุมสังคายนา ณ เมืองราชคฤห์ ตามคำเดิมของนาง (คำเริ่มต้นของนางมีเพียงเท่านี้ ไม่บอกสถานที่ตรัส เพราะเป็นพระสูตรซึ่งทรงแสดงที่เมืองโกสัมพีทั้งหมด และไม่บอกว่าตรัสแก่ใคร แต่ในทุกสูตรมีคำตรัสเรียกผู้ฟังว่า “ภิกขเว” บ่งชี้ว่าตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย คือคงตรัสในที่ประชุมซึ่งมีภิกษุสงฆ์เป็นส่วนใหญ่) อันต่างจากพระสูตรอื่นๆ ที่คำเริ่มต้นเป็นของพระอานนท์เอง ซึ่งขึ้นนำว่า “เอวมเม สุตัม เอกัม สมยัมภควา [บอกสถานที่ เช่น ราชคเห วิหรติ ... และระบุบุคคลที่เกี่ยวข้อง เช่น เตน โย ปน สมเยน ราชา มาคโธ...] ...” (ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่...โดยสมัยนั้นแล [บุคคลนั้นๆ]...)

เรื่องทีกล่าวมานี้ นับว่าเป็นเกียรติคุณของอริยสาวิกา ซึ่งได้ทำประโยชน์ไว้แก่พระพุทธศาสนา สมเป็นผู้ทรงปฏิสัมภทา และได้รับพระพุทธดำรัสยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในด้านเป็นพหูสูต;

ดู *ศุลา, เอตทัคคะ*

พุทธทศปิที ปิทีเล็กน้อย, ความอึดใจอย่างน้อย เมื่อเกิดขึ้นให้ชนชั้นน้ำตาไหล (ข้อ ๑ ในปิที ๕)

เขต 1. แดนที่กั้นไว้เป็นกำหนด เช่น นาไร่ ที่ดิน แคว้น เป็นต้น **2.** ข้อที่ภิกษุระบุดึงเพื่อการลาสิกขา เช่น พระพุทธพระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น

เขนง เขาสัตว์, ภาชนะที่ทำด้วยเขา

เขมา พระเถรมหาสาวิการูปหนึ่ง ประสูติในราชตระกูลแห่งสาคลนครในมัททลรัฐ ต่อมาได้เป็นพระอัครมเหสีของพระเจ้าพิมพิสาร มีความมัวเมาในรูปสมบัติของตน ได้ฟังพระพุทธเจ้าแสดงพระธรรมเทศนาเรื่องราคะ และการกำจัดราคะ พอจบพระธรรมเทศนาก็ได้บรรลुพระอรหัต แล้วบวชเป็นภิกษุณี ด้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางมีปัญญา มาก และเป็นอัครสาวิกาฝ่ายขวา; ดู *ศุลา, เอตทัคคะ*

เขพะ น้ำลาย

เข้ที่ นิ่งเจริญกรรมฐาน

เข้ริต เปลี่ยนไปถือศาสนาอื่น (โดยเฉพาะศาสนาคริสต์), ทำพิธีเข้าถือศาสนาอื่น

โฆมะ ผ้าทำด้วยเปลือกไม้ ใช้เปลือกไม้ทุบเอาแต่เส้น แล้วนำเส้นนั้นมาทอเป็นผ้า

โฆมทุสสนิกม นิกมหนึ่งในแคว้นลักกะ

ค

คงคา แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๑ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป และเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์อันดับที่ ๑ ในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งศาสนิกปรารถนาอย่างยิ่งที่จะได้ไปอาบน้ำล้างบาป อีกทั้งในพิธีราชาภิเษกกษัตริย์ในชมพูทวีป และกษัตริย์แห่งลังกาทวีป ก็ใช้น้ำศักดิ์สิทธิ์ในแม่น้ำคงคานี้ด้วย, แม่น้ำคงคามีความยาวประมาณ ๒,๕๑๐ กม. ตามที่บันทึกไว้ในอรรถกถาว่า มีต้นกำเนิดจากสระอโนดาต ในแดนหิมพานต์ ไหลไปสู่มหาสมุทร จากทิศตะวันตกไปทิศตะวันออก ผ่านเมืองสำคัญมากแห่ง เช่น *สังกัสสะ ปยากะ* (เขียนอย่างสันสกฤตเป็น ประยาค ปัจจุบันคือ เมือง Allahabad เป็นที่บรรจบของแม่น้ำคงคา กับยมนา) *พาราณสี อุกกาเวลา* (อุกกเจลา ก็ว่า) *ปาตลีบุตร* (เมืองหลวงของมคธ ยุคหลังราชคฤห์) *จัมปา* (เมืองหลวงของแคว้นอังคะ) และในที่สุดออกทะเลที่อ่าวเบงกอล (Bay of Bengal), ปัจจุบัน คนทั่วไปรู้จักในชื่อภาษาอังกฤษว่า Ganges; **มหานที ๕** **คณะ** กลุ่มคน, หมู่, พวก; ในพระวินัย โดยเฉพาะในสังฆกรรม มีกำหนดว่า

สงฆ์ คือชุมนุมภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป *คณะ* คือชุมนุมภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูป *บุคคล* คือภิกษุรูปเดียว; เมื่อใช้อย่างทั่วไป แม้แต่ในพระวินัย “คณะ” มิใช่หมายความว่าเฉพาะอย่างนี้ เช่นในคณโกชน คำว่าฉันเป็นคณะ หมายถึง ๔ รูปขึ้นไป **คณญัตติกรรม** การประกาศให้สงฆ์ทราบแทนคณะคือพวกฝ่ายตน ได้แก่ การที่ภิกษุรูปหนึ่งในนามแห่งภิกษุฝ่ายหนึ่ง สวดประกาศขออนุมัติเป็นผู้แสดงแทนซึ่งอาบัติของฝ่ายตนและของตนเองด้วยติณวัตถารกวิธี (อีกฝ่ายหนึ่งก็ฟังทำเหมือนกันอย่างนั้น); เป็นขั้นตอนหนึ่งแห่งการระงับอธิกรณ์ด้วยติณวัตถารกวินัย **คณปุรกะ** ภิกษุผู้เป็นที่ครบจำนวนในคณะนั้นๆ เช่น สังฆกรรมที่ต้องมีภิกษุ ๔ รูป หรือยิ่งขึ้นไป เป็นผู้ทำ ยังขาดอยู่เพียงจำนวนใดจำนวนหนึ่ง มีภิกษุอื่นมาสมทบ ทำให้ครบองค์สงฆ์ในสังฆกรรมนั้นๆ ภิกษุที่มาสมทบนั้นเรียกว่า *คณปุรกะ* **คณโกชน** ฉันเป็นหมู่ คือ ภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป รับนิมนต์ออกชื่อโกชนะแล้วฉัน; ในหนังสือ *วินัยมุข* ทรงมีข้อ

พิจารณาว่า บางที่จะหมายถึงการนั่ง
ล้อมโฆษณะฉัน หรือฉันข้าว

คณะธรรมยุต คณะสงฆ์ที่ตั้งขึ้นใหม่
เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นภิกษุในรัชกาลที่
๓ (เรียกว่า *ธรรมยุตติก* หรือ *ธรรม-*
ยุตติกนิกาย ก็มี); สมเด็จพระมหาสมณ-
เจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงให้
ความหมายว่า “พระสงฆ์ออกจาก
มหานิกายนั่นเอง แต่ได้รับอุปสมบทใน
รามัญนิกายด้วย” (*การคณะสงฆ์* น. ๑๐)

คณะมหานิกาย คณะสงฆ์ไทยเดิมที่สืบ
มาแต่สมัยสุโขทัย, เป็นชื่อที่ใช้เรียกใน
เมื่อได้เกิดมีคณะธรรมยุตขึ้นแล้ว;
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส ทรงให้ความหมายว่า
“พระสงฆ์อันมีเป็นพื้นเมือง [ของประเทศ
ไทย - ผู้เขียน] ก่อนเกิดธรรมยุตติกนิกาย”
(*การคณะสงฆ์*, น. ๕๐)

คณาจารย์ 1. อาจารย์ของหมู่คณะ,
อาจารย์สำคัญมีชื่อเสียง ผู้เป็นที่นับถือ
มีศิษย์เป็นคณะใหญ่ เช่น นิครนถนาถ-
บุตรเป็นคณาจารย์ผู้หนึ่ง **2.** ในภาษาไทย
ได้มีการบัญญัติใช้ในความหมาย
ใหม่ว่า คณะอาจารย์ ประดาอาจารย์
หรืออาจารย์ทั้งหมดของคณะวิชานั้นๆ
(ทำนองจะให้ตรงกับคำว่า Faculty)

คณิกา หญิงแพศยา, หญิงงามเมือง

คติธรรม ทางธรรม, คติแห่งธรรม

คติโลก ทางโลก, คติแห่งโลก

คติ 1. การไป, ทางไป, ความเป็นไป, ทาง
ดำเนิน, วิธี, แนวทาง, แบบอย่าง **2.** ที่
ไปเกิดของสัตว์, ภพที่สัตว์ไปเกิด, แบบ
การดำเนินชีวิต มี ๕ คือ **๑.** *นिरยะ* นรก
๒. *ติริจฉานโยนิ* กำเนิดติริจฉาน **๓.**
เปตติวิสัย แดนเปรต **๔.** *มนุษย์* สัตว์มี
ใจสูงรู้คิดเหตุผล **๕.** *เทพ* ชาวสวรรค์ ตั้ง
แต่ชั้นจาตุมหาราชิกา ถึง อภินิษฐพรหม;
ใช้คำเรียกเป็นชุดว่า: *นिरยคติ ติริจฉาน-*
คติ เปตติคติ มนุษยคติ เทวคติ, ๓ คติ
แรกเป็น *ทุกคติ* (ที่ไปเกิดอันชั่ว หรือแบบ
ดำเนินชีวิตที่ไม่ดี) ๒ คติหลังเป็น *สุคติ*
(ที่ไปเกิดอันดี หรือแบบดำเนินชีวิตที่ดี)

สำหรับ*ทุกคติ ๓* มีข้อสังเกตว่า บางที
เรียกว่า *อบาย* หรือ*อบายภูมิ* แต่*อบาย-*
ภูมินั้นมี ๔ คือ *นรก เปรต อสุรกาย*
ติริจฉาน, อรรถกถากล่าวว่า (อ.อ.๑๔๕;
อิตติ.๑.๑๔๕) การที่มีจำนวนไม่เท่ากัน ก็
เพราะรวม*อสุรกาย* เข้าใน*เปตติวิสัย*
ด้วย จึงเป็น*ทุกคติ ๓*; ดู *อบาย*

คติ ๕ นี้ เมื่อจัดเข้าใน *ภพ ๓* พึง
ทราบว่ *๔* คติแรกเป็นกามภพทั้งหมด
ส่วน*คติที่ ๕* คือ *เทพ* มีทั้งกามภพ รูป-
ภพ และอรุภพ (*เทพนั้น* แบ่งออกไป
เป็น ก.เทวดาในสวรรค์ ๖ ชั้น อยู่ใน
กามภพ ข.รูปพรหม ๑๖ ชั้น อยู่ในรูป

ภพ และ ค.อรุปรหม ๔ ชั้น อยู่ใน
อรุปรหม); เทียบ ภพ

เมื่อจัดเข้าใน ภูมิ ๔ พึงทราบว่ ๔
คติแรกเป็นกามาวจรภูมิทั้งหมด ส่วนคติ
ที่ ๕ คือ เทพ มีทั้งกามาวจรภูมิ รูปาวจร-
ภูมิ และอรุปรหม (ทำนองเดียวกับ
ที่กล่าวแล้วใน ภพ ๓) แต่มีข้อพิเศษว่
ภูมิสูงสุด คือภูมิที่ ๔ อันได้แก่ โลกุตตร-
ภูมินั้น แม้ว่าพวกเทพจะอาจเข้าถึงได้
แต่มนุษย์คติเป็นวิสัยที่มีโอกาสลุถึงได้
ดีที่สุด; เทียบ ภูมิ

คัมภีร์ ภัตเพื่อผู้ไป, อาหารที่เขาถวาย
เฉพาะภิกษุผู้จะเดินทางไปอยู่ที่อื่น;
คัมภีร์ ก็ว่

คยา จังหวัดที่พระพุทธเจ้าเคยเสด็จเมื่อ
ครั้งโปรดนักบวชชฎิล และได้ทรงแสดง
พระธรรมเทศนาอาทิตตปริยายสูตรที่
ตำบลคยาสี่สะในจังหวัดนี้ ปัจจุบันตัว
เมืองคยาอยู่ห่างจากพุทธคยา สถานที่
ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าประมาณ ๗ ไมล์

คยากัสสป นักบวชชฎิลแห่งกัสสปโคตร
ตั้งอาศรมอยู่ที่ตำบลคยาสี่สะเป็นน้อง
ชายคนเล็กของอรุเวลกัสสปะ ออกบวช
ตามพี่ชาย พร้อมด้วยชฎิล ๒๐๐ ที่เป็น
บริวาร ได้ฟังพระธรรมเทศนาอาทิตต-
ปริยายสูตร บรรลุพระอรหัตและเป็น
มหาสาวกองค์หนึ่งในอัสติมหาสาวก

คยาสี่สะ ชื่อตำบล ซึ่งเป็นเนินเขาแห่ง

หนึ่งในจังหวัดคยา พระพุทธเจ้าเทศนา
อาทิตตปริยายสูตร โปรดภิกษุสงฆ์
ปุราณชฎิลทั้งหมดให้สำเร็จพระอรหัตที่
ตำบลนี้

กรรม ท้อง, ลูกในท้อง, ห้อง

กรรมโภท ท้อง, ห้องมีลูก

ครองผ้า นุ่งห่มผ้า

คราวใหญ่ คราวที่ภิกษุอยู่มากด้วยกัน
บิณฑบาตไม่พอฉัน (ฉันเป็นหมูได้ ไม่
ต้องอาบัติปาจิตตีย์)

ครุ เสียงหนัก ได้แก่ที่ฆสระ คือ อา, อี, อุ,
เอ, โอ และสระที่มีพยัญชนะสะกดซึ่ง
เรียกว่า **สังโยค** เช่น พุทฺโธ โลก อุป-
ปนโน; คู่กับ ลหุ

ครุกรรม ดู **ครุกรรม**

ครุกรรม กรรมหนักทั้งที่เป็นกุศลและ
อกุศล ในฝ่ายกุศลได้แก่ฌานสมาบัติ
ในฝ่ายอกุศล ได้แก่ **อนันตริยกรรม**
กรรมนี้ให้ผลก่อนกรรมอื่นเหมือนคน
อยู่บนที่สูงเอว้ตฤต่างๆ ingsลงมาอย่าง
ไหนดหนักที่สุด อย่างนั้นถึงพื้นก่อน

ครุกาบัติ อาบัติหนัก ได้แก่ **อาบัติปราชิก**
เป็นอาบัติที่แก้ไขไม่ได้ ภิกษุต้องแล้วจำ
ต้องสึกเสีย และ **อาบัติสังฆาทิเสส** อยู่
กรรมจึงจะพ้นได้ คู่กับ **ลหุกาบัติ**

ครุธรรม ธรรมอันหนัก, หลักความ
ประพฤติสำหรับนางภิกษุณีจะพึงถือ
เป็นเรื่องสำคัญอันต้องปฏิบัติด้วยความ

เคารพไม่ละเมิดตลอดชีวิต มี ๘ ประการ คือ ๑. ภิกษุณีแม้บวชร้อยพรรษาแล้วก็ต้องกราบไหว้ภิกษุแม้บวชวันเดียว ๒. ภิกษุณีจะอยู่ในวัดที่ไม่มีภิกษุไม่ได้ ๓. ภิกษุณีต้องไปถามวันอุโบสถและเข้าไปฟังโอวาทจากภิกษุทุกกึ่งเดือน ๔. ภิกษุณีอยู่จำพรรษาแล้วต้องปวารณาในสงฆ์สองฝ่ายโดยสถานที่ ๓ คือ โดยได้เห็น โดยได้ยิน โดยรังเกียจ (รังเกียจ หมายถึง ระแวงสงสัยหรือเห็นพฤติกรรมอะไรที่น่าเคลือบแคลง) ๕. ภิกษุณีต้องอาบัติหนัก ต้องประพฤติมานต์ในสงฆ์สองฝ่าย (คือ ทั้งภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์) ๑๕ วัน ๖. ภิกษุณีต้องแสวงหาอุปสัมปทาในสงฆ์สองฝ่ายเพื่อนางสิกขมานา ๗. ภิกษุณีไม่พึงดำไม่พึงบริภาษภิกษุไม่ว่าจะโดยปริยายใดๆ ๘. ไม่ให้ภิกษุณีว่ากล่าวภิกษุแต่ภิกษุว่ากล่าวภิกษุณีได้

ครุภัณฑ์ ของหนัก เช่น กุฎี ที่ดิน เตียงตั้ง เป็นต้น; คู่กับ **ลหุภัณฑ์**

ครุทั้ง ๖ ดู **ติตถกร**

คฤหบดี ดู **คหบดี**

คฤหบดีจิวร ผ้าจีวรที่ชาวบ้านถวายพระ

คฤหัสถ์ ผู้ครองเรือน, ชาวบ้าน

คลองธรรม ทางธรรม

ควรทำความไม่ประมาท ในที่ ๔ สถาน;

ดู **อัปปรมาท**

ความปรารถนา ของบุคคลในโลกที่ได้สมหมายด้วยยาก ๔ อย่าง; ดู **ทูลภทธรรม**
ควัมปติ ชื่อกุลบุตรผู้เป็นสหายของพระยสะ เป็นบุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี ได้ทราบข่าวว่ายสกุลบุตรออกบวชจึงบวชตามพร้อมด้วยสหายอีกสามคน คือ วิมล สุพาหุ ปุณณชิ ต่อมาได้สำเร็จพระอรหันต์ทั้งหมด

ความค้ำ ในประโยคว่า “เราจักไม่ทำความค้ำ ไปในละแวกบ้าน” เดินเอามือค้ำบั้นเอว นั่งเท้าแขน

ความไม่ประมาท ดู **อัปปรมาท**

คว่ำบาตร การที่สงฆ์ลงโทษอุบาสิกผู้ปรารถนาร้ายต่อพระรัตนตรัย โดยประกาศให้ภิกษุทั้งหลายไม่คบด้วย คือไม่รับบิณฑบาต ไม่รับนิมนต์ ไม่รับไทยธรรม, บุคคลต้นบัญญัติ คือวัชฌมลิจฉวี ซึ่งถูกสงฆ์คว่ำบาตร เพราะโจทพระทัฬหฬลบุตร ด้วยสลิวิบัติอันไม่มีมูล, คำเดิมตามบาลีว่า “ปัตตนิกกุชชนา”; ดูที่ **ปกาสณียกรรม, อสัมมุขากรรม**; คู่กับ **หงายบาตร**

คหบดี “ผู้เป็นใหญ่ในเรือน”, “เจ้าบ้าน”, มักหมายถึง ผู้มีอันจะกิน, ผู้มั่งคั่ง, แต่บางแห่งในพระวินัย เช่น ในสิกขาบทที่ ๑๐ แห่งจิวรรวค นิสัสคคิยปาจิตตีย์ (วินย.๒/๗๑/๕๙) ท่านว่า คหบดี (คำบาลีในที่นี้เป็น “คหปติกะ”) ได้แก่ คนอื่นที่นอกจากราชา อมาตย์ และพราหมณ์

(คือเจ้าบ้าน หรือชาวบ้านทั่วไป)

คหปติกา “เรือนของคฤหบดี” คือเรือน
อันชาวบ้านสร้างถวายเป็นกัมปียกฐณี; ดู
กัมปียกฐณี

คหปติมหาศาล คฤหบดีผู้มั่งคั่ง หมายถึง
ถึงคฤหบดีผู้ร่ำรวย มีสมบัติมาก

คัคคภิกษุ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในครั้ง
พุทธกาล เคยเป็นบ้า และได้ต้องอาบัติ
หลายอย่างในระหว่างเวลานั้น ภายหลัง
หายเป็นบ้าแล้ว ได้มีผู้ใจทว่า เธอต้อง
อาบัตินั้นๆ ในคราวที่เป็นบ้าไม่รู้จบ พระ
พุทธองค์จึงได้ทรงมีพุทธานุญาตให้ระงับ
อธิกรณ์ด้วย **อมุพหวินัย** เป็นครั้งแรก

คณฺโฑ โรคผี

คันถะ 1. กิเลสที่ร้อยรัดมัดใจสัตว์ให้ติด
อยู่ **2.** ตำรา, คัมภีร์

คันถธุระ ธุระฝ่ายคัมภีร์, ธุระคือการ
เรียนพระคัมภีร์, การศึกษาปริยัติธรรม,
เป็นคำที่ใช้ในชั้นอรรคกาลลงมา (ไม่มี
ในพระไตรปิฎก); เทียบ **วิปัสสนาธุระ**, ดู
คามวาสี, อรัญวาสี

คันถรจนอาจารย์ อาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์

คัมภีร์ พระกฐีที่ประทับของพระพุทธ
เจ้า, เป็นคำเรียกที่ใช้ทั่วไปในคัมภีร์ชั้น
อรรคกาลลงมา แต่ในพระไตรปิฎก พบ
ใช้เฉพาะในคัมภีร์**อปทาน** เพียง ๖ ครั้ง
ตอนที่ว่าด้วยประวัติของพระอรหันต-
เถระ (**เถราปทาน**) คือ เมื่อกล่าวถึงพระ

พุทธเจ้าในอดีต บางทีเรียกที่ประทับ
ของพระพุทธเจ้าในอดีตนั้นว่า **คัมภีร์**
(พบ ๔ พระองค์ คือ พระคัมภีร์ของ
พระปฐมุตตรพุทธเจ้า ๑ แห่ง ๒ ครั้ง,
ช.อป.๓๒/๑๘/๘๕; ของพระติสสพุทธเจ้า ๑
แห่ง ๑ ครั้ง, ๓๒/๑๗๒/๒๗๒; ของพระสุสส
พุทธเจ้า ๑ แห่ง ๑ ครั้ง, ๓๓/๑๓๑/๒๒๐;
ของพระกัสสปพุทธเจ้า ๑ แห่ง ๒ ครั้ง,
๓๓/๑๔๐/๒๕๐) และตอนที่ว่าด้วยประวัติ
ของพระอรหันตเถรี (**เถรีอปทาน**) พบ
แห่งหนึ่ง เรียกที่ประทับของพระพุทธ
เจ้าพระองค์ปัจจุบันว่า **คัมภีร์** (ช.อป.
๓๓/๑๕๘/๓๐๖) ซึ่งก็ตรงกับคำว่าคัมภีร์
นั่นเอง แต่คัมภีร์อื่นทั่วไปในพระไตร-
ปิฎก ไม่มีที่ใดเรียกที่ประทับของพระ
พุทธเจ้าในอดีตก็ตาม พระองค์ปัจจุบัน
ก็ตาม ว่า “คัมภีร์” (ในพระไตรปิฎก
แปลภาษาไทยบางฉบับ ตอนที่ว่าด้วย
คาถาของพระเถระ คือ**เถรคาถา** มีคำว่า
“คัมภีร์” ๒-๓ ครั้ง ฟังทราบว่าเป็น
เพียงคำแปลตามอรรคกาล ไม่ใช่คำบาลี
เดิมในพระไตรปิฎกบาลี)

ในพระไตรปิฎกโดยทั่วไป แม้แต่ใน
พระสูตรทั้งหลาย (ไม่ต้องพูดถึงพระ
อภิธรรมปิฎก ซึ่งตามปกติไม่กล่าวถึง
บุคคลและสถานที่) ท่านกล่าวถึงที่
ประทับของพระพุทธเจ้าเพียงแค่อ้างอิง
สั้นๆ ว่า พระองค์ทรงแสดงธรรมครั้ง

นั้นเมื่อประทับอยู่ ณ ที่ใด เช่นว่า เมื่อประทับที่พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิก เมืองสาวัตถี, ที่พระเวฬุวัน สถานที่พระราชทานเหยื่อแก่กระแต เมืองราชคฤห์, ที่ภูเขาศิขณภูฏ เมืองราชคฤห์, ที่โฆสิตาราม เมืองโกสัมพี, ที่กุฎาคารศาลา ปามหาวัน เมืองเวสาลี, ที่นิโครธาราม เมืองกบิลพัสดุ์ แคว้นศากยะ ดังนี้เป็นต้น น้อยนักจะระบุอาคารที่ประทับ (ดังเช่น “กเรวิภูฏ” ได้ถูกระบุชื่อไว้ครั้งหนึ่ง ในคราวประทับที่พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิก เมืองสาวัตถี, ที.ม.๑๐/๑/๑) แม้ว่าในบางพระสูตรจะเล่าเหตุการณ์ที่ดำเนินไประหว่างการแสดงธรรมที่เป็นเรื่องยาว ซึ่งมีการเสด็จเข้าไปทรงพักในที่ประทับ ท่านก็เล่าเพียงสั้นๆ ว่า “เสด็จเข้าสู่พระวิหาร” “เสด็จออกจากพระวิหาร” “เสด็จประทับ ณ อาสนะที่จัดไว้ในร่มเงาพระวิหาร” เป็นต้น และคำว่า “วิหาร” นี้แหละที่อรรถกถาไขความว่าเป็น “คัมภีร์” (เช่นว่า “วิหารนฤติ คัมภีร์”, อภ.๑.๓/๖๔; “เอกวิหาเรติ เอกคัมภีรีย”, อภ.๑.๓๓๓)

คัมภีร์รุ่นหลังในพระไตรปิฎก ที่มีใช้พุทธพจน์ ดังเช่น *เถราปทาน* และคัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา มีลักษณะที่เน้นการจรโลงศรัทธาโดยอิงเรื่องวัตถุอสังขาร และย่ำการบำเพ็ญทาน นอกจากใช้คำว่า

คัมภีร์เป็นสามัญแล้ว (พบคำนี้ในคัมภีร์ต่างๆ ประมาณ ๕๖๐ ครั้ง) ยังได้บรรยายเรื่องราวเกี่ยวกับพระคัมภีร์ไว้มากมาย เช่น เล่าเรื่องของ ผู้มีทรัพย์คนหนึ่งได้สร้างพระคัมภีร์ถวายแด่พระวิปัสสิพุทธเจ้า เป็นอาคารที่งามสง่าอย่างยิ่ง เสา อิฐฉาบ บานหน้าต่าง เป็นต้น แพรพรรณด้วยรัตนหัตถ์ ๗ มีสระโบกขรณี ๓ สระ ฯลฯ แล้วมาเกิดในพุทธกาลนี้ เป็นเศรษฐีชื่อว่าไซติกะ อีกเรื่องหนึ่งว่า คนรักษาพระคัมภีร์ของพระสิทธัตถะอดีตพุทธเจ้า ทำการอบพระคัมภีร์ให้หอมตามกาลเวลาที่เหมาะสมแล้วไม่เกิดในหุคติเลย ก่อนจะมาจบกิจพระศาสนาในพุทธกาลนี้ และอีกเรื่องหนึ่งว่า บุรุษหนึ่งเกิดในสมัยพระกัสสปพุทธเจ้า ได้ฟังธรรมของพระองค์แล้วเลื่อมใส นำเอาของหอมทั้งสี่ชาติมาใส่หาพระคัมภีร์เดือนละ ๘ วัน จากนั้น เกิดที่ใด ก็มีกลิ่นกายหอม จนกระทั่งมาสำเร็จอรหัตตผลในพุทธกาลนี้ ต่อมาก็มีคัมภีร์ชั้นฎีกาแสดงความหมายของ “คัมภีร์” ว่าเป็น “ฎีกาซึ่งอบด้วยของหอม ๔ ชาติ” (ที.อภิ.ฎ.๑/๒๕๒; ของหอม ๔ ชาติ ได้แก่ แก้วจันทร์แดง ดอกไม้แคว้นโยนก กฤษณา และกำยาน หรือบางตำราว่า ดอกไม้แคว้นโยนก กฤษณา กำยาน และพิมเสน; ดอกไม้แคว้นโยนก คือ “ยวณะ” มัก

แปลกันว่า กานพลู)

คัมภีร์ ที่ประทับของพระพุทธเจ้า พระองค์ปัจจุบัน ที่กล่าวถึงในอรรถกถา และคัมภีร์รุ่นต่อมาทั้งหลาย โดยทั่วไป หมายถึงพระคัมภีร์ที่อนาถปิณฑิก-เศรษฐีสร้างถวาย ที่วัดพระเชตุวัน ในนครสาวัตถี ซึ่งเป็นวัดที่พระพุทธเจ้า ประทับบำเพ็ญพุทธกิจยาวนานที่สุด ถึง ๑๙ พรรษา เป็นที่ตรัสพระสูตร และบัญญัติพระวินัยส่วนใหญ่ เฉพาะอย่างยิ่ง ลิกขาบทที่เป็นส่วนเฉพาะของพระภิกษุณีแทบทั้งหมดทรงบัญญัติเมื่อประทับที่นี้ (ในคัมภีร์ปริวาร ท่านนับ ลิกขาบทที่บัญญัติไว้ในวินัยทั้งสอง คือ ทั้งของภิกษุสงฆ์ และของภิกษุณีสงฆ์ รวมที่ไม่ซ้ำกัน มี ๓๕๐ ลิกขาบท ทรงบัญญัติ ณ พระนคร ๗ แห่ง แยกเป็นที่สาวัตถี ๒๙๔ ลิกขาบท ที่ราชคฤห์ ๒๑ ลิกขาบท ที่เวสาลี ๑๐ ลิกขาบท ที่โกสัมพี ๘ ลิกขาบท ที่เมืองอาฬวี ๖ ลิกขาบท ในลัทธิชนบท ๘ ลิกขาบท ในภคชนบท ๓ ลิกขาบท, วินย.๘/๑๐๑๖-๘/๓๖๐-๑; ที่เมืองสาวัตถีนั้น แทบไม่มีที่อื่น นอกจากที่พระเชตุวัน)

ในวัดพระเชตุวันนั้น อรรถกถาเล่าว่ามีเรือนใหญ่ (มหาเคหะ) ๔ หลัง คือ กเรริ-กุกุฏี โกลัมพุกุฏี คัมภีร์ และสลพาการ ใน ๔ หลังนี้ พระเจ้าปเสนทิโกศลทรง

สร้างสลพาการ ส่วนอีก ๓ หลังนอกนั้น อนาถปิณฑิกเศรษฐีเป็นผู้สร้าง; กเรริกุกุฏี ได้ชื่ออย่างนั้น เพราะมีกเรริมณฑป คือ มณฑปที่สร้างด้วยไม้กุ่มน้ำ ตั้งอยู่ด้านหน้าประตู และไม่ไกลจากกเรริมณฑป นั้น มีศาลาหนึ่งพัก หรือห้อง เรียกว่า “กเรริมณฑลมาฟ” กเรริมณฑปตั้งอยู่ระหว่างศาลาแห่งนี้ กับพระคัมภีร์, มีเรื่องมาในหลายพระสูตรว่า ภิกษุทั้งหลายมาสนทนาธรรมกันที่ศาลาแห่งนี้ (และที่มณฑลมาฟแห่งอื่นๆ ซึ่งก็มีในวัดที่เมืองอื่นๆ ด้วย) ถ้ามีข้อสงสัย บางทีก็พากันไปเฝ้ากราบทูลถาม หรือบางครั้ง พระพุทธเจ้าก็เสด็จมาทรงสนทนากับภิกษุเหล่านั้นที่นั่น, ส่วนโกสัมพุกุฏีที่ได้ชื่ออย่างนั้น เพราะมีต้นโกสัมพอยู่ทางหน้าประตู (ต้น “โกสัมพ” ในที่นี้แปลเลียนศัพท์ เพราะแปลกันไปต่างๆ ว่าต้นสะคร้อบ้าง ต้นเล็บเหยี่ยวบ้าง ต้นคำบ้าง ต้นมะกอกบ้าง แม้แต่คำที่เขียนก็เป็น โกสัมพ บ้าง โกสัมพ บ้าง โกสัมพ บ้าง ไม่เป็นที่ยุติ), หลังที่ ๔ คือ สลพาการ เป็นอาคารที่สร้างด้วยไม้ “สลพ” ซึ่งแปลกันว่าไม้สน แต่ตามฎีกา, ที.ฎี.๒/๑ อธิบายว่าสร้างด้วยไม้เทพทาโร (“เทวทารุ” - ไม้ “พินเทวดา”)

พระคัมภีร์ที่วัดพระเชตุวันนี้ บางทีเรียกว่า พระมหาคัมภีร์ ที่เรียกเช่นนี้

เพราะมีความสำคัญเป็นพิเศษ นอกจากเป็นพระกฐินที่ประทับยาวนานที่สุดและคงจะใหญ่หรือเป็นหลักเป็นฐานมากที่สุดแล้ว ก็เป็นการให้หมายรู้แยกต่างจากเรือนหลังอื่นในพระเชตวัน ที่กล่าวข้างต้นด้วย เพราะกฐินกฐินและสลพาการนั้น บางทีก็เรียกเป็นพระคัมภีร์ด้วย เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน มีพิธีถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระที่เมืองกุสินาราแล้ว และพระอรหันตเถระทั้งหลายนัดหมายกันว่าจะไปประชุมสังคายนาที่เมืองราชคฤห์ โดยต่างก็เดินทางไปสู่ที่หมายเดียวกันนั้น พระอานนท์พุทธอุปัฏฐาก ได้ไปแวะที่เมืองสาวัตถีเพื่อเก็บกวาดจัดพระคัมภีร์ที่วัดพระเชตวัน (เช่น วินย.อ.๑/๙; ที.อ.๑/๗) อันเป็นบริโศกเจดีย์ ที่ประจักษ์เด่นชัดจนแก่พุทธบริษัททั้งปวง ให้เป็นพุทธคุณานุสรณสถาน อันสถิตตั้งครั้งเมื่อพระบรมศาสดายังดำรงพระชนม์อยู่ เสร็จแล้วจึงเดินทางสู่เมืองราชคฤห์ต่อไป

ดังที่กล่าวแล้วว่า คัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา ได้พรรณนาพระคัมภีร์ของพระพุทธเจ้าในอดีตอย่างอลังการ แม้ว่าจะมิได้บรรยายเรื่องพระคัมภีร์ของพระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบันมากอย่างนั้น แต่บางครั้งก็กล่าวถึงพระคัมภีร์ในวัดใหญ่อย่างที่พระเชตวันนี้ โดยมีคำ

ประกอบเช่นว่า “อันแผ่นดินเทพวิมาน” อย่างไรก็ตาม พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกทรงบำเพ็ญพุทธกิจไปทั่ว จึงประทับในที่ต่างๆ ทั้งบ้านนอกและในเมือง ทั้งในที่ชุมนุมชนและในไพรสณฑ์ป่าเขา ตลอดจนถ้ำถ้ำถ้ำ บางแห่งประทับยาวนานถึงจำพรรษา บางแห่งประทับชั่วเสด็จพุทธกิจเฉพาะ ด้วยเหตุนี้ เมื่ออรรถกถาเรียกที่ประทับของพระพุทธเจ้าว่าพระคัมภีร์ ในที่สุด ก็กลายเป็นว่ามีพระคัมภีร์มากมาย ทั้งที่เด่นชัดและไม่ชัดเจน เท่าที่พบ นอกจากพระคัมภีร์หลักที่พระเชตวันแล้ว คัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา กล่าวถึงพระคัมภีร์ในที่อื่นๆ พอจะนับครั้งได้ (จำนวนครั้งต่อไปนี้ไม่ถือเป็นเด็ดขาด เพราะว่า ในกรณีที่แตกต่างกัน คัมภีร์กล่าวทั้งเรื่องและข้อความซ้ำตรงกัน อาจจะไม่นับเสียบ้าง) คือ ที่พระเวฬุวัน เมืองราชคฤห์ (พบ ๑๐ ครั้ง) ที่กุฎาคารศาลา ป่ามหาวัน ใกล้เมืองเวสาลี (๗ ครั้ง) ที่บุพพาราม เมืองสาวัตถี (๓ ครั้ง) ที่นิโครธาราม เมืองกบิลพัสดุ์ (๓ ครั้ง) ที่เมทพุปปนิคม แคว้นศากยะ (๓ ครั้ง) ที่ป่าวาริทัมพวัน เมืองนาลันทา (๓ ครั้ง) ที่ชีวกัมพวัน เมืองราชคฤห์ (๒ ครั้ง) ที่เอกนาฬ้า หมู่บ้านพราหมณ์ ในทักษิณาคีรีชนบท บนเส้นทางจากราชคฤห์สู่สาวัตถี (๒ ครั้ง) ที่ตำบล

อูรุเวลา บนฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เมื่อแรก
 ตรัสรู้ (๑ ครั้ง) ที่ภูเขาคิชฌกูฏ เมือง
 ราชคฤห์ (๑ ครั้ง) ที่ภูเขาลิขิต เมือง
 ราชคฤห์ (๑ ครั้ง) ที่ตโปทาราม เมือง
 ราชคฤห์ (๑ ครั้ง) ที่ภูเขากัลหุมบ้าน
 อันทกวิณฑ์ ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองราชคฤห์
 ๓ คาวุต (๑ ครั้ง) ที่ลัมปานคร แคว้น
 อังคะ ซึ่งขึ้นต่ออมคร (๑ ครั้ง) ที่ไพรสณฑ์
 ทางทิศตะวันตกนอกเมืองเวสาลี (๑
 ครั้ง) ที่คิณชกาวัสถ์ ในญาติคาม
 แคว้นวัชชี (บางที่เรียกว่าญาติคาม, ๑
 ครั้ง) ที่โฆสิตาราม เมืองโกสัมพี (๑
 ครั้ง, ที่โกสัมพี ไม่ระบุที่อีก ๑ ครั้ง) ที่
 จุนทอัมพวัน เมืองปาวา (๑ ครั้ง) ที่
 เมืองกุสินารา (๑ ครั้ง) ที่สุภควัน ใกล้
 เมืองอุกกัฏฐา แคว้นโกศล (๑ ครั้ง) ที่
 อิจฉานังคละคาม แคว้นโกศล (๑ ครั้ง),
 ที่กล่าวมานั้นเป็นถิ่นแดนในเขตแคว้นที่
 พอจะคุ้น แต่ในถิ่นแดนไกลออกไปหรือ
 ที่ไม่คุ้น ก็มีบ้าง ได้แก่ ที่เมืองอโยธยา
 บนฝั่งแม่น้ำคงคา (เรียกอย่างสันสกฤต
 ว่าอโยธยา, ยังกำหนดไม่ได้แน่ชัดว่า
 ปัจจุบันคือที่ใด แต่น่าจะมีชอโยธยา
 เดียวกับที่สันนิษฐานกันว่าตรงกับเมือง
 สาเกต, ๑ ครั้ง) ที่กัมมาสัทมมนิคม
 แคว้นกुरु (กัมมาสัทมมนิคม ก็เรียก, ๒
 ครั้ง) ในป่าขทิววัน ลึกเข้าไปบนเส้นทาง
 ลูชุนเขาคิมาลัย ห่างจากเมืองสาวัตถิ

โดยทางลัดแต่กันดารมาก ๓๐ โยชน์
 หรือทางดี ๖๐ โยชน์ (ท่านว่าเป็นพระ
 คัมภีร์ที่พระขทิววันยเรวตะนิรมิตขึ้น,
 ๓ ครั้ง) และที่สุนาปรันตชนบท ถิ่นของ
 พระปุลณณะ ห่างจากสาวัตถิ ๓๐๐ โยชน์
 (พระคัมภีร์แห่งนี้มีชื่อด้วยว่า “จันท
 มาฟ้า” เพราะสร้างด้วยไม้จันทน์แดง, ๑
 ครั้ง, เรียกเป็นมณฑลมาฟ้า ๒ ครั้ง)

น่าสังเกตว่า คัมภีร์ทั้งหลายไม่กล่าว
 ถึงพระคัมภีร์ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน
 ในที่ใดเลย (พบแต่ในหนังสือชั้นหลัง
 มาก ซึ่งอยู่นอกสายพระไตรปิฎก แต่ง
 เป็นภาษาบาลี ในลังกาทวีป เป็นตำนาน
 พระนลาฎธาตุ ชื่อว่า “ธาตุवल” เล่าเป็น
 เรื่องราวว่า เมื่อพระพุทธเจ้ายังทรงพระ
 ชนม์อยู่ ได้เสด็จไปลังกาทวีป และหลัง
 พุทธปรินิพพาน มีพระเถระนำพระ
 นลาฎธาตุไปตั้งบูชาที่พระคัมภีร์ในวัด
 สำคัญทั้งหลายแห่งชมพูทวีป รวมทั้งที่
 อิสิปตนมฤคทายวันด้วย ก่อนจะนำไป
 ประดิษฐานในลังกาทวีป แต่ “ธาตุवल”
 นั้น ทั้งไม่ปรากฏนามผู้แต่งและกาล
 เวลาที่แต่ง เรื่องราวที่เล่าก็ไม่มีหลักฐาน
 ที่จะอ้างอิงได้) ในแง่หนึ่ง อาจจะถือว่า
 เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดเบญจ
 วคคีย์นั้น เป็นพรรษาแรกแห่งพุทธกิจ
 ยังไม่มีพุทธาณุญาตเรือนหรืออาคารเป็น
 ที่พักอาศัย (ต่อมาอีก ๓ เดือนหลังจาก

เสด็จออกจากป่าอิสิปตนะมาจนถึงเมืองราชคฤห์ เมื่อพระเจ้าพิมพิสารถวายพระเวฬุวัน จึงมีพุทธานุญาต “อาราม” คือวัด แก่ภิกษุทั้งหลาย, วินย.๔/๖๓/๗๑ และต่อจากนั้น ระหว่างประทับอยู่ที่เมืองราชคฤห์ เมื่อราชคหเศรษฐีเลื่อมใส ขอสร้างที่อยู่อาศัยถวายแก่ภิกษุทั้งหลาย จึงทรงอนุญาต “วิหาร” คือเรือนหรืออาคารที่อยู่อาศัย เป็นเสนาสนะอย่างหนึ่งใน ๕ อย่างสำหรับพระภิกษุ, วินย.๗/๒๐๐/๘๖ แล้วต่อจากนี้ จึงมีเรื่องราวของอนาถปิณฑิกเศรษฐีที่สร้างวัดที่เดียวเต็มรูปแบบขึ้นเป็นแห่งแรก ซึ่งเป็นทั้งอารามและมีวิหารพร้อม คือวัดพระเชตุวัน ที่เมืองสาวัตถี, วินย.๗/๒๕๖/๑๑๑) ตามเหตุผลนี้ ก็อาจถือว่า เมื่อประทับที่อิสิปตนะ ครั้งนั้น ยังไม่มีวิหารที่จะเรียกว่าเป็นพระคัมภีร์ แต่ในแง่นี้ก็มิใช่ข้อแย้งได้ ดังที่กล่าวแล้วว่า ในที่สุดคัมภีร์ทั้งหลายได้ใช้คำว่า “คัมภีร์” เพียงในความหมายหลวมๆ คือ ไม่ว่าพระพุทธรูปเจ้าประทับที่ไหน ถึงแม้ในพระไตรปิฎกจะไม่กล่าวถึงวิหาร ท่านก็เรียกเป็นพระคัมภีร์ทั้งนั้น เช่น เมื่อประทับที่ตำบลอุรุเวลา ตอนตรัสรู้ใหม่ๆ (“ปฐมภิกษุมุทฺโธ”) ในพระไตรปิฎกว่าประทับที่โคนไม้ชปาณิโคธ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา (ที่นี้เกิดพระสูตรที่ตรัสก่อน

เสด็จจาริกไปยังอิสิปตนะ รวมทั้งที่ตรัสที่โคณฑมุลินท์ ๑ สูตรด้วย เป็นประมาณ ๑๕ สูตร เช่น ส.ส.๑๕/๔๑๙/๑๕๑) อรรถกถาเล่าเรื่องตอน นี้ ก็บอกว่า “เสด็จออกจากพระคัมภีร์” แล้วมาประทับที่นั่น (ส.อ.๑/๑๓๘/๑๖๒) ถ้าถือความหมายโดยนัยอย่างนี้ ก็สามารถกล่าวว่ามีพระคัมภีร์ที่ประทับในคราวโปรดเบญจวัคคีย์ที่อิสิปตนะ ในพรรษาแรกแห่งพุทธกิจด้วยเช่นกัน แต่บังเอิญว่าอรรถกถาไม่ได้กล่าวถึง, ยิ่งกว่านั้น หลังจากเสด็จจาริกไปประกาศพระศาสนาในที่ต่างๆ แล้ว ต่อมา พระพุทธเจ้าก็ได้เสด็จย้อนมาประทับที่อิสิปตนะนี้อีกบ้าง ดังที่ในพระวินัย ก็มีสิกขาบทซึ่งทรงบัญญัติที่อิสิปตนะนี้ ๓ ข้อ (วินย.๕/๑๑/๑๙, ๕๘/๖๙, ๑๕๒/๒๐๖) และในพระสูตรก็มีสูตรที่ตรัสที่นี้ ไม่นับที่ตรัสแก่เบญจวัคคีย์ อีกประมาณ ๘ สูตร (เช่น ม.อ.๑๔/๖๙๘/๔๔๙; ส.ส.๑๕/๔๒๔/๑๕๒; ส.ม.๑๙/๑๖๒๕/๕๑๒; ไม่นับสูตรที่พระสาวก โดยเฉพาะพระสารีบุตรแสดง อีกหลายสูตร) นอกจากนี้ อรรถกถายังเล่าเรื่องที่น่าย่นหนียะ คหบดีบุตร มีศรัทธาสร้างศาลาถวาย ณ มหาวิหารที่อิสิปตนะนี้อีกด้วย (ธ.อ.๖/๑๕๖) แสดงว่า ในคราวที่เสด็จมาประทับภายหลังนี้ ได้มีวัดเป็นมหาวิหารเกิดขึ้นที่อิสิปตนะ และเมื่อมีมหาวิหาร ก็ถือได้แน่นอนตามอรรถกถานัยว่ามีพระคัมภีร์

ปัจจุบันนี้ พระคันธกุฎีอันเป็นโบราณสถานที่ยังคงกันและพุทธศาสนิกชนนิยมไปนมัสการมี ๓ แห่ง คือ ที่ภูเขาศิขณภูมิ ที่สารนาถ (คือที่อสิปตนะ) และที่พระเชตวัน อีกทั้งยังมีคำศัพท์ใหม่เกิดขึ้น คือคำว่า “มูลคันธกุฎี” (พระคันธกุฎีเดิม) ซึ่งมักใช้เรียกพระคันธกุฎีที่สารนาถ แต่ก็พบว่าผู้ใช้เรียกพระคันธกุฎีอีกสองแห่งด้วย

แท้จริงนั้น คำว่า “มูลคันธกุฎี” ไม่มีในคัมภีร์ภาษาบาลีใดๆ แต่เป็นคำใหม่ซึ่งเพิ่งพบและนำมาใช้เมื่อเริ่มมีการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในอินเดีย ในศตวรรษที่ผ่านมา ทั้งนี้ มีเรื่องเป็นมาว่า หลังจากพระพุทธศาสนาสิ้นสลายไปจากชมพูทวีปเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๗๔๐ (มหาวิทยาลัยพุทธศาสนาทั้งหลาย มีนาลันทามหาวิหาร เป็นต้น ถูกเผาถูกทำลายหมดสิ้นในราว ค.ศ. 1200 แต่ปีที่กำหนดได้ชัดคือ ราชวงศ์เสนะถูกกองทัพมุสลิมเตอร์กจากต่างแดนยึดเมืองหลวงได้ใน ค.ศ. 1202 คือ พ.ศ. ๑๗๔๕) หลังจากนั้น เวลาผ่านมา ๗๐๐ ปีเศษ ถึงปี ค.ศ. 1891/พ.ศ. ๒๔๓๔ ในเดือนมกราคม อนาคตริกรรมปาละ (ชื่อเดิมว่า David Hevavitane) ได้เดินทางจากลังกาทวีป มายังพุทธคยาในประเทศอินเดีย โดยได้ปฏิญาณว่าจะอุทิศชีวิต

ทั้งหมดของตน ในการกู้พุทธสถานที่พุทธคยาให้คืนกลับมาเป็นที่ซึ่งพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาจะได้รับอนุญาตให้เข้าไปอยู่ได้ และเมื่อกลับไปยังลังกาในเดือนพฤษภาคม ปีนั้น (1891) ก็ได้ตั้งมหาโพธิสมาคม (Maha Bodhi Society) ขึ้นที่กรุงโคลัมโบ (เมืองหลวงของประเทศศรีลังกาเวลานั้น) เมื่อวันที่ ๓๑ พ.ค. เพื่อดำเนินการตามวัตถุประสงค์นี้ (ต่อมา ต้นปี 1892 ได้ย้ายสำนักงานมาตั้งที่เมืองกัลกัตตา ในอินเดีย จนถึงปี 1915 จึงได้จดทะเบียนเป็น Maha Bodhi Society of India และถึงบัดนี้มีสาขามากแห่ง) ระหว่างที่งานกู้พุทธคยาซึ่งมีอุปสรรคมาก ติดค้างล่าช้าอยู่ อนาคตริกรรมปาละก็ดำเนินงานฟื้นฟูพุทธสถานที่สารนาถ (คือที่ป่าอสิปตนะมฤคทายวัน) ไปด้วย งานสำคัญมากอย่างหนึ่ง คือการสร้างวัด “มูลคันธกุฎีวิหาร” (Mulagandhakuti Vihara)

การสร้างวัดมูลคันธกุฎีวิหารนั้น มีเรื่องสืบเนื่องมาว่า ในการขุดค้นทางโบราณคดีที่สารนาถ ได้พบซากพุทธสถานหนึ่ง ซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยคุปตะ (ราชวงศ์คุปตะ ประมาณ ค.ศ. 320-550/พ.ศ. ๘๖๓-๑๐๙๓, คงจะสร้างซ้อนทับตรงที่เดิมซึ่งผุพังไปตามกาลเวลา

ต่อกันมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศก
 มหาราชหรือก่อนนั้น) เพื่อเป็นอนุสรณ์
 ตรงที่ประทับของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้ง
 ทรงจำพรรษาที่นั่นในปีแรกของพุทธกิจ
 อยู่ใกล้กันกับซากธรรมราชิกสถูป และ
 ณ ที่นั้น ได้พบแผ่นจารึกที่มีข้อความ
 บอกชื่อด้วยว่า “มูลคัมภีร์” อนุคาริก
 ธรรมปาละจึงคิดสร้างวัดขึ้นที่นั่น (ได้
 ชื่อที่ดินในทีใกล้เคียง มีพิธีวางศิลา
 ฤกษ์ในวันที่ ๓ พ.ย. ๒๔๖๕ ต่อมาถูก
 ทางการสังระงับ ต้องย้ายที่เลื่อนห่าง
 ออกไป แล้วสร้างจนเสร็จ ทำพิธีเปิดใน
 วันเพ็ญเดือน ๑๒ ตรงกับวันที่ ๑๑ พ.ย.
 ๒๔๗๔) และโดยถือนิมิตจากคำในแผ่น
 จารึกนั้น จึงตั้งชื่อว่าวัด**มูลคัมภีร์วิหาร**
 เป็นวัดแรกของยุคปัจจุบันที่สร้างขึ้นใน
 เขตสังเวชนียสถาน (ส่วนที่พุทธคยา
 งานกึ่งพุทธสถานยังคงดำเนินต่อมาแม้
 หลังจากอนุคาริกธรรมปาละได้สิ้นชีวิต
 ไปแล้วใน พ.ศ.๒๔๗๖ เพิ่งสำเร็จขึ้น
 ตอนสำคัญในปี ๒๔๙๒ เมื่อรัฐบาลรัฐ
 พินารออกฎบัญญัติ “Buddha-Gaya
 Temple Act” ใน ค.ศ.1949 ซึ่ง
 กำหนดให้กิจการของมหาโพธิสถาน ขึ้น
 ต่อคณะกรรมการจัดการ - “Buddha
 Gaya Temple Management
 Committee” ซึ่งประกอบด้วยกรรมการ
 ฝ่ายฮินดู และฝ่ายพุทธ ฝ่ายละเท่ากัน)

รวมความว่า ดังได้กล่าวแล้ว ถึงแม้
 คัมภีร์ทั้งหลายจะไม่กล่าวถึง “คัมภีร์”
 ที่อสิปตนะ แต่ก็พูดได้ว่ามีพระคัมภีร์
 ที่นั่น ด้วยเหตุผล ๒ ประการ คือ หนึ่ง
 เรียกตามความหมายหลวมๆ ที่ว่า พระ
 พุทธเจ้าเคยประทับค้างแรมที่ใด ก็เรียก
 ที่นั่นว่าเป็นพระคัมภีร์ สอง หลังจาก
 บำเพ็ญพุทธกิจระยะหนึ่งแล้ว ได้เสด็จ
 มาประทับที่อสิปตนะอีก มีวัดใหญ่เกิด
 ขึ้นที่นั่นและได้ตรัสพระสูตรหลายสูตร
 ส่วนคำว่า “มูลคัมภีร์” ถึงแม้จะไม่มีมา
 เดิมในคัมภีร์ แต่ก็ได้เกิดขึ้นนานแล้ว
 เพื่อใช้เรียกพระคัมภีร์ที่ป่าอสิปตนะ-
 มฤคทายวันนี้ ในฐานะเป็นที่ประทับจำ
 พรรษาแรกแห่งพุทธกิจ ถือได้ว่าเป็น
 โบราณมติอันหนึ่ง ซึ่งมุ่งให้ความสำคัญ
 แก่พุทธสถานที่เป็นจุดเริ่มต้นแห่งการ
 ประกาศพระศาสนา

ทั้งนี้ ถ้ากล่าวเพียงตามความหมาย
 ของศัพท์ อาจถือที่ประทับหลายแห่งเป็น
 มูลคัมภีร์ได้โดยนัยต่างๆ คือ พระคัมภีร์
 ซึ่งอรรถกถากล่าวถึงที่ตำบลอรุเวลา
 เมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ (ส.อ.๑/๑๓๘/๑๖๒) เป็น
 แห่งแรกแน่นอน จึงเป็นมูลคัมภีร์,
 แต่ที่อรุเวลานั้น ประทับไม่นานและยัง
 มิได้ออกบำเพ็ญพุทธกิจ ดังนั้น พระ
 คัมภีร์ที่อสิปตนะหรือสารนาถ ที่
 ประทับเมื่อออกประกาศพระศาสนาครั้ง

แรกและจำพรรษาเป็นแห่งแรก แม้ คัมภีร์จะมีได้กล่าวเรียกไว้ ก็เป็นมูลคันทกฤฎี, แต่ถ้านับต่อเมื่อมีการสร้างเสนาสนะถวายได้ตามพระวินัย ก็ต้องถือว่าวิหารตามพระพุทธานุญาตที่เมืองราชคฤห์ (วินย.๗/๒๐๐/๘๖) เป็นมูลคันทกฤฎี, แต่ถ้าถือตามหลักฐานที่ชัดเจนหลังจากมีพุทธานุญาตที่เมืองราชคฤห์นั้นแล้ว มีการจัดเตรียมการและก่อสร้างอย่างเป็นทางการเป็นการโดยมีเรื่องราวเล่าไว้ แม้แต่ในพระไตรปิฎก (วินย.๗/๒๕๖/๑๑๑) ก็ต้องถือเอาพระพุทธรูปวิหารที่วัดพระเชตุวัน เป็นมูลคันทกฤฎี

คันทาระ ชื่อแคว้นลำดับที่ ๑๕ ในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่ ที่เรียกว่ามหาชนบทแห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่แถบลุ่มแม่น้ำสินธุตอนเหนือ ปัจจุบันอยู่ในเขตปากีสถาน เริ่มแต่แคว้นปัญจาบภาคเหนือ ครอบคลุมไปถึงบางส่วนของประเทศอัฟกานิสถาน รวมทั้งเมืองกันฑหาร (Kandahar, สันนิษฐานว่าเลื่อนมาจากชื่อเดิมของแคว้นนี้ คือ Gandhara) ในพุทธกาล คันทาระมีนครหลวงชื่อ **ตักสิลา** ซึ่งเป็นนครที่รุ่งเรืองด้วยศิลปวิทยาต่างๆ มีพระราชปกครอง พระนามว่า **ปุกกุสาติ**

ในพระไตรปิฎก คันทาระเป็นแคว้นใหญ่ มีชื่อเฉพาะตัว แต่เมื่อถึงยุคอรรถกถา คันทาระมักปรากฏชื่อรวมอยู่ด้วย

กันกับแคว้นกัสมิระ โดยเรียกชื่อรวมกันว่า แคว้น**กัสมิระคันทาระ** (ในพระไตรปิฎก กัสมิระยังไม่มีชื่อปรากฏ) ซึ่งแสดงว่าดินแดนทั้งสองนี้อยู่ข้างเคียงติดต่อกันและในยุคนั้นเป็นอันเดียวกันทางการเมือง ต่อมา คันทาระถูกทำลาย แม้แต่ชื่อก็เลือนหายไป เหลือแต่กัสมิระ (ปัจจุบันเขียน กัสมิร์, รูปสันสกฤตเดิมเป็น **กศุมิร**, บาลีเป็น **กศุมิร**, ในภาษาไทย บางที่เรียกเพี้ยนเป็นแคชเมียร์) ซึ่งในปัจจุบันปรากฏชื่อรวมอยู่ด้วยกันกับแคว้นชัมมู โดยเรียกชื่อรวมกันว่า **ชัมมูและกัสมิร์** (Jammu and Kashmir) และเป็นดินแดนที่เป็นกรณีพิพาทระหว่างอินเดียกับปากีสถาน ตลอดมาตั้งแต่ประเทศทั้งสองนั้นแบ่งแยกจากกันในปี ๒๔๙๐ (ค.ศ.1947) กับทั้งจีนก็ได้ครอบครองแถบตะวันออกบางส่วนของกัสมิระ เกิดเป็นกรณีพิพาทกับอินเดียด้วย, สำหรับดินแดนส่วนที่เป็นของอินเดีย ซึ่งอยู่ใต้ส่วนที่พิพาทกันอยู่นั้น เรียกว่า **รัฐชัมมูและกัสมิร์** เป็นรัฐเหนือสุดของอินเดีย มีเมืองหลวงชื่อว่าศรีนคร (Sri Nagar); **ชมพูทวีป, ตักสิลา**

คันทโพง คันทซึ่งที่ถ่วงภาชนะสำหรับตักน้ำ เพื่อช่วยทุ่นแรงเวลาตักน้ำขึ้นจากบ่อลึกๆ (**คันท** = คันทซึ่งที่ใช้ถ่วง, **โพง** =

ภาชนะสำหรับตักน้ำในบ่อลึกๆ), เครื่องสำหรับตักน้ำ หรือโพงน้ำ มีคันทวยที่ปลายเพื่อถ่วงให้เบาแรงเวลาตักหรือโพงน้ำขึ้น (โพง = ตัก, วัด)

ศัพท์ศาสนศาสตร์ ลัทธิที่อยู่ครรรค์ คือ ลัทธิที่เกิดเป็นตัวตั้งแต่อยู่ในครรรค์

คัมภีร์ 1. ลึกซึ้ง **2.** ตำราที่นับถือว่าสำคัญหรือเป็นของสูง, หนังสือสำคัญที่ถือเป็นหลักเป็นแบบแผน เช่น คัมภีร์ศาสนา คัมภีร์โหราศาสตร์

คัมภีร์ภาพ ความลึกซึ้ง

การรอง เครื่องปกปิดร่างกายที่ทำด้วยหญ้า หรือเปลือกไม้

คาถา 1. คำประพันธ์ประเภทร้อยกรองในภาษาบาลี ตรงข้ามกับ **จุมณียบท**

คาถาหนึ่งๆ มี ๔ บาท เช่น

อาโรคฺยปรมาตมา สนฺตญฺจิปรมฺ ฌนํ
วิสุตฺตสปรมา ฌาติ นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ ฯ

2. พุทธพจน์ที่เป็นคาถา (ข้อ ๔ ในนวัจนลัทธิศาสนา) เทียบ **ไวยากรณ์ 2.** **3.** ในภาษาไทย บางที่ใช้ในความหมายว่า คำเสกเป่าที่ถือว่าศักดิ์สิทธิ์ อย่างที่เรียกว่า **คาถาอาคม**

คาถาพัน “คาถาหนึ่งพัน” เป็นชื่อหนึ่งที่ใช้เรียกบทประพันธ์เรื่องมหาเวสสันดรชาดก ซึ่งแต่งเป็นคาถาล้วนๆ ๑ พันบท; การเทศน์มหาเวสสันดรชาดกที่เป็นคาถาล้วนๆ อย่างนี้เรียกว่า **เทศน์คาถาพัน**

คาถาพัน ข้อความที่ผูกเป็นคาถา, คำประพันธ์ที่แต่งเป็นบทร้อยกรอง คือ **คาถา** นั้นเอง; ดู **คาถา 1.**

คาถาพาดุง ดู **ชยมังคลัญญูกคาถา**

กาพยุต ดู **กาพยุต**

คามเขต เขตบ้าน, ละแวกบ้าน

คามวาสี “ผู้อยู่บ้าน”, พระบ้าน หมายถึง พระภิกษุที่อยู่วัดในเขตหมู่บ้าน ใกล้ชุมชนชาวบ้าน หรือในเมือง, เป็นคู่กับ **อรัญวาสี** หรือพระป่า ซึ่งหมายถึงพระภิกษุที่อยู่วัดในป่า; คำทั้งสอง คือ คามวาสี และอรัญวาสี นี้ ไม่มีในพระไตรปิฎก (ในคัมภีร์มิลินทปัญหา ประมาณ พ.ศ.๕๐๐ ก็ยังไม่มี) เพิ่งมีใช้ในอรรถกถา (ก่อน พ.ศ.๑๐๐๐) แต่เป็นถ้อยคำสามัญ หมายถึงใครก็ได้ ตั้งแต่พระสงฆ์ ไปจนถึงสังฆาจารย์ (มักใช้แก่ชาวบ้านทั่วไป) ที่อยู่บ้าน อยู่ใกล้บ้าน หรืออยู่ในป่า, การแบ่งพระสงฆ์เป็น ๒ ฝ่าย คือ คามวาสี และอรัญวาสี เกิดขึ้นในลังกาทวีป และปรากฏชัดเจนในรัชกาลพระเจ้าปรักกมพาหุ ที่ ๑ มหาราชา (พ.ศ.๑๖๙๖-๑๗๒๙) ต่อมา เมื่อพ่อขุนรามคำแหงมหาราชาแห่งอาณาจักรสุโขทัย ทรงรับพระพุทธศาสนาและพระสงฆ์ลังกาวงศ์ อันสืบเนื่องจากสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุนี้เข้ามาในช่วงใกล้ พ.ศ. ๑๘๒๐ ระบบพระสงฆ์ ๒ แบบ คือ

คามวาสี และอรัญวาสี ก็มาจากศรีลังกา เข้าสู่ประเทศไทยด้วย, พร้อมกับความเป็นมาอย่างนี้ พระคามวาสีก็ได้เป็นผู้นำกันในคันถธุระ (ธุระในการเล่าเรียนพระคัมภีร์) และพระอรัญวาสีเป็นผู้นำกันในวิปัสสนาธุระ (ธุระในการเจริญกรรมฐานอันมีวิปัสสนาเป็นยอด), เรื่องนี้ ฟังทราบคำอธิบายเพิ่มเติมที่คำว่า “อรัญวาสี”; คู่กับ *อรัญวาสี, ๓ คันถธุระ*

คามลีมา “แดนบ้าน” คือเขตที่กำหนดด้วยบ้าน, ลีมาที่ถือกำหนดตามเขตบ้าน เป็นอพัทธลีมาอย่างหนึ่ง

การวโหาร ถ้อยคำแสดงความเคารพ

การวะ ความเคารพ, ความเอื้อเฟื้อ, ความใส่ใจมองเห็นความสำคัญที่จะต้องปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆ ให้ถูกต้องเหมาะสม มี ๖ อย่างคือ ๑. *พุทธคารวตา* ความเคารพในพระพุทธเจ้า ๒. *ธมมคารวตา* ความเคารพในพระธรรม ๓. *สงฆคารวตา* ความเคารพในพระสงฆ์ ๔. *สิกขาการวตา* ความเคารพในการศึกษา ๕. *อุปปมาทการวตา* ความเคารพในความไม่ประมาท ๖. *ปฏิสนธการวตา* ความเคารพในปฏิสันถาร คือ การต้อนรับปราศรัย

คาวุต ชื่อมาตราวัดระยะทาง เท่ากับ ๘๐ อุสสะ หรือ ๑๐๐ เส้น (๔ คาวุตเป็น ๑ โยชน์); ๓ *มาตรา*

กาหาปกะ ผู้ให้รับ คือผู้แจก

คำรบ ครบ, ถ้วน, เต็มตามจำนวนที่กำหนดไว้

คำไวยากรณ์ คำร้อยแก้ว; ๓ *ไวยากรณ์ 2.*

คิซณุกุฏ “[ภูเขามียอดดุดงแรงแ้ง”, ชื่อภูเขาลูกหนึ่งในเบญจคีรี (ภูเขาลูกคือ ปันตวะ คิซณุกุฏ เวภาระ อิลิคิลิ และเวปุลละ ที่ล้อมรอบพระนครราชคฤห์) ซึ่งได้ชื่ออย่างนี้ เพราะคนมองเห็นยอดเขานั้นมีรูปร่างเหมือนแรงแ้ง (อีกนัยหนึ่งว่า เพราะมีแรงแ้งอยู่บนยอดเขานั้น), ยอดเขาคิซณุกุฏเป็นที่ซึ่งพุทธศาสนิกชนรู้จักกันมากแม้ในบัดนี้ เพราะเป็นที่ที่พระพุทธเจ้าประทับบ่อย และยังมีซากพระคันธกุฎี ที่ผู้จาริกมักขึ้นไปสักการบูชา

คิมหะ, คิมหานะ, คิมหตุ ฤดูร้อน (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘); ๓ *มาตรา*

คิริพพะ “[เมือง]ที่มีภูเขาเป็นคอก”, เป็นชื่อหนึ่งของเมืองราชคฤห์ ซึ่งเรียกตามลักษณะที่อยู่ในวงล้อมของภูเขา ๕ ลูก คือ ปันตวะ คิซณุกุฏ เวภาระ อิลิคิลิ และเวปุลละ

คิลานปัจจัย ปัจจัยสำหรับคนไข้, สิ่งเกี่ยวหนุนคนเจ็บไข้, สิ่งที่เกี่ยวข้องกับคนเจ็บไข้ให้กลับคืนเป็นปกติคือให้หายโรค, ยาบำบัดโรค; ใน *ปัจจัยปัจจนเวกขณ* (การพิจารณาปัจจัย ๔) ใช้คำเต็มว่า “คิลานปัจจัยเภสัชชบริการ” คือ (คิลาน+

ปัจจัย+เภสัช) + บริหาร แปลว่า หยูกยา เครื่องเคี้ยวหนุรรักษาผู้เจ็บไข้ อันเป็น บริหาร คือเครื่องปกป้องชีวิตไว้ช่วย ปรับเสริมให้ชีวิตเป็นไปได้นานยาว

กิลานภัต อาหารที่เขาถวายเฉพาะภิกษุ อาพาธ

กิลานเภสัช ยาสำหรับผู้เจ็บไข้, ยารักษา ผู้ป่วย, เภสัชเพื่อภิกษุอาพาธ

กิลานศาลา โรงพักคนไข้, หอรักษาคนไข้, สถานพยาบาล

กิลานุปฐาก ผู้ปฏิบัติภิกษุไข้

กิลานุปฐากภัต อาหารที่เขาถวาย เฉพาะภิกษุผู้พยาบาลไข้

กิริณี หญิงผู้ครองเรือน, คฤหัสถ์หญิง (เขียนเป็น *กิริณี* ก็มี)

กิริปฏิบัติ ข้อปฏิบัติสำหรับคฤหัสถ์

กิริวินัย วินัยของคฤหัสถ์, คำสอนทั้งหมดในสังคาลกสูตร (ที่.ปา.๑๑/๒๗๒/๑๙๔, ลีคาโลวาทสูตร ก็เรียก) ที่พระพุทธเจ้าตรัส แก่นายสังคาลกะ คหบดีบุตร ผู้กำลังไหว้ ทิศ บนทางเสด็จจะเข้าไปบิณฑบาตในเมืองราชคฤห์ ชื่อว่าเป็นกิริวินัย มีใจ ความว่าให้ละเว้นความชั่ว ๑๔ อย่าง (*กรรมกิลส ๔, อคติ ๔, อบายมุข ๖*) แล้วเป็นผู้ปกแผ่ทิศทั้ง ๖ (เว้นห่าง*มิตร เทียม ๔, คบหามิตรแท้ ๔, จัดสรรทรัพย์ เป็นโภควิภาค ๔, บำรุงทิศ ๖*)

กีเวยยกะ แผ่นผ้าที่เย็บทาบเติมลงไปบน

จีวรตรงที่หุ้มคอ, นี้ว่าตามคำอธิบายใน อรรถกถา แต่พระมติของสมเด็จพระมหา สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ใน *วินัยมุข* เล่ม ๒ ว่า ในจีวรห้าซัณฑ์ๆ กลาง ชื่อกีเวยยกะ เพราะเมื่อห่มจีวร อัจฉมณฑลของซัณฑ์นั้นอยู่ที่คอ; ดู *จีวร*

คิปประสูต ชื่อมาตราวัด ตามอรรถกถา หมายความว่า เท่ากับ ๓ คืบของคนปานกลาง คือ เท่ากับศอกคืบข้างไม้ แต่มตินี้ไม่สมจริง ปัจจุบันยุติกันว่าให้ถือตามไม้เมตร คือ เท่ากับ ๒๕ เซนติเมตร ประมาณ กันกับคืบข้างไม้ ซึ่งเป็นการสะดวก และถ้าหากจะสั้นกว่าขนาดจริงก็ไม่เสีย เพราะจะไม่เกินกำหนด ไม่เสียทางวินัย

คุณของพระรัตนตรัย คุณของรัตนะ ๓ คือ ๑. *พระพุทธเจ้า* รู้ดีรู้ชอบด้วยพระองค์เองก่อนแล้วทรงสอนผู้อื่นให้รู้ตาม ด้วย ๒. *พระธรรม* เป็นหลักแห่งความจริงและความดีงาม ย่อมรักษาผู้ปฏิบัติ ตามไม่ให้ตกไปในที่ชั่ว ๓. *พระสงฆ์* ปฏิบัติชอบตามคำสอนของพระพุทธเจ้า แล้ว สอนผู้อื่นให้กระทำตามด้วย

คุณธรรม ธรรมที่เป็นคุณ, ความดีงาม, สภาพที่เกื้อกูล

คุณบท บทที่แสดงคุณ, บทที่กล่าวถึง คุณงามความดี, คำแสดงคุณสมบัติ

คุณภักขา มีคุณเป็นอาหาร ได้แก่สัตว์ จำพวก ไก่ สุกร สุนัข เป็นต้น

คู่มือฉบับที่ ๑๑

เครื่องกัณฑ์ สิ่งของสำหรับถวายพระเทศน์; **กัณฑ์เทศน์** ก็เรียก

เครื่องต้น เครื่องทรงสำหรับกษัตริย์, สิ่งของที่พระเจ้าแผ่นดินทรงใช้และเสวย

เครื่องราง ของที่นับถือว่าเป็นเครื่องคุ้มครองป้องกันอันตราย โดยทำให้รอดปลอดภัย เช่น พระเครื่อง ตะกรุด ผ้ายันต์ มักเชื่อกันในทางรุนแรง เช่นว่า ยิงไม่ออก ฟันไม่เข้า เป็นต้น, นิยมพูดรวมกับคำ “ของขลัง” (ของที่เชื่อกันว่าศักดิ์สิทธิ์มีอำนาจบันดาลให้สำเร็จผลดังประสงค์ เช่นนำโชคลาภมาให้) ควบคู่กันว่า **เครื่องรางของขลัง**; เมื่อประมาณ ๒๐-๓๐ ปี หลัง พ.ศ.๒๕๐๐ ได้มีผู้คิดคำใหม่ขึ้นมาใช้ว่า **วัตถุมงคล** และนิยมใช้ตามกันทั่วไป จนบัดนี้เหมือนว่าได้แทนที่คำว่าเครื่องรางของขลัง แม้ว่าคำ “วัตถุมงคล” จะแปลความหมายได้กว้างกว่าว่า สิ่งที่เป็นสิริมงคล หรือสิ่งที่นำสิริมงคลคือความดีงามความสุขความเจริญมาให้ แต่คนทั่วไปมักเห็นความหมายอย่างเครื่องรางของขลังเท่าเดิม; สำหรับพุทธศาสนิกชน การนับถือพระเครื่อง คือเป็นหลักยึดเหนี่ยว ที่สือใจโยงให้สนิทแน่วในพระพุทธรูป มาจนถึงคุณมารดาบิดาอุปัชฌาย์อาจารย์ และปลุกใจให้ปสาทะ เกิดความชื่นบาน มั่น

แน่ว เข้มแข็ง มีกำลัง ทำให้จิตมีสติและสมาธิที่จะทำการนั้นๆ อย่างได้ผลดีเต็มที่และใจสว่าง ใช้ปัญญาคิดการได้โปร่งโล่ง ทำการได้ลุล่วงและลุล่วงสำเร็จถึงจุดหมาย ถ้าใช้ถูกต้องอย่างนี้ ก็จะไม่ผิดหลักกรรม ไม่ขัดต่อศรัทธาในกรรม คือเชื่อการกระทำ ว่าจะต้องทำเหตุปัจจัยให้เกิดผลที่ต้องการด้วยเร็วแรงความเพียรพยายามของตน และจะเกิดผลดีทั้งระยะสั้นและระยะยาว แต่ถ้าไม่รู้จักใช้คือใช้ผิดหลักกรรม ขัดต่อศรัทธาในกรรม ก็จะเกิดความเสื่อมทั้งแก่ชีวิตและสังคม; ๓ **ปริตร**

เคลือบแฝง อาการชักให้เป็นที่สงสัย, แสดงความจริงไม่กระจ่างทำให้เป็นที่สงสัย

เคสสถาน ที่ตั้งเหย้าเรือน

เคสลิทเปมะ ความรักอันอาศัยเรือน ได้แก่รักกันโดยฉันเป็นคนเนื่องถึงกัน เป็นญาติกัน เป็นคนร่วมเรือนเดียวกัน ความรักฉันพ่อแม่ลูกและญาติพี่น้อง

เคสพร ความนับถือ, ความมีคารวะ

เคส ในประโยคว่า “เหมือนชายหนุ่มพูดเคสหญิงสาว” พูดให้รู้ทำ

เคสแคะ พูดทะโลม, พูดเกี้ยว

เกษมเมียร ชื่อแคว้นหนึ่งของชมพูทวีป เรียกเพี้ยนมาจาก “กัศมีร์”; ๓ **กัศมีร์, กัศนาระ**

โคจร “ที่โคเที่ยวไป”, “เที่ยวไปดั่งโค”; 1. ที่ซึ่งอินทรีทั้งหลาย มีตาเป็นต้น ท่องเที่ยวไป ได้แก่ *อารมณ์* (กรรมฐาน บางครั้งก็เรียกว่า “โคจร” เพราะเป็นอารมณ์ของการเจริญภาวนา) 2. สถานที่ที่ที่เที่ยวไปเสมอ หรือไปเป็นประจำ เช่น ที่ภิกษุไปเที่ยวบิณฑบาต, บุคคลหรือสถานที่ที่ไปมาหาสู่; เทียบ *อโคจร* 3. เที่ยวไป, แวะเวียนไป, ดำเนินไปตามวิถี เช่น ดวงดาวโคจร; การดำเนินไปในวิถีแห่งการปฏิบัติ เช่น ในการเจริญสมาธิ ซึ่งจะก้าวไปด้วยดีได้ ต้องมีสติสัมปชัญญะที่จะให้รู้จักหลีกเลี่ยงกรรมที่ไม่เหมาะสมไม่เอื้อ และเสพกรรมอันเอื้อเกื้อกูล เป็นต้น

โคจรคาม หมู่บ้านที่อาศัยเที่ยวภิกษาจาร, หมู่บ้านที่ภิกษุไปเที่ยวบิณฑบาตประจำ

โคจรวิบัติ วิบัติแห่งโคจร, เสียในเรื่องที่เที่ยว, ความเสียหายในการไปมาหาสู่ เช่น ภิกษุไปในที่ที่โคจรมีร้านสุรา หญิงแพศยา แม่หม้าย บ่อนการพนัน เป็นต้น

โคจรคคาทิกรูป คติ *รูป ๒๘*

โคณกะ ผ้าขน มีขนยาวกว่า ๔ นิ้ว

โคดม, โคตมะ ชื่อตระกูลของพระพุทธเจ้า มหาชนเรียกพระพุทธเจ้าตามพระโคตรว่า *พระโคดม* *พระโคตมะ* หรือ *พระสมณโคดม*

โคตมกเจตีย์ ชื่อเจตีย์สถานแห่งหนึ่งอยู่ทางทิศใต้ของเมืองเวสาลี เป็นที่ที่พระ

พุทธเจ้าเคยประทับหลายครั้งและเคยทรงทำนิมิตต์โองาสแก่พระอานนท์

โคตมโคตร ตระกูลโคตมะ เป็นชื่อตระกูลของพระพุทธเจ้า

โคตมนิโครธ ตำบลที่พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โองาสแก่พระอานนท์ อยู่ที่พระนครราชคฤห์

โคตมิ ชื่อเรียกสตรีแห่งโคตมโคตร เช่น พระนางมหาปชาบดี ผู้เป็นพระแม่น้าของพระสิทธัตถะ เป็นต้น

โคตร ตระกูล, เผ่าพันธุ์, วงศ์

โคตรภู ผู้ตั้งอยู่ในญาณซึ่งเป็นลำดับที่จะถึงอริยมรรค, ผู้อยู่ในหัวต่อระหว่างความเป็นปุถุชนกับความเป็นอริยบุคคล

โคตรภูญาณ “ญาณครอบโคตร” คือปัญญาที่อยู่ในลำดับจะถึงอริยมรรคหรืออยู่ในหัวต่อที่จะข้ามพ้นภาวะปุถุชนขึ้นสู่ภาวะเป็นอริยะ; ดู *ญาณ ๑๖*

โคตรภูสงฆ์ พระสงฆ์ที่ไม่เคร่งครัดปฏิบัติเห็นทางธรรมวินัย แต่ยังมีเครื่องหมายเพศ เช่น ผ้าเหลือง เป็นต้น และถือตนว่ายังเป็นภิกษุสงฆ์อยู่, สงฆ์ในระยะหัวต่อจะสิ้นศาสนา

โคธาวรี ชื่อแม่น้ำสายหนึ่ง ระหว่างเมืองอัสดงกับเมืองอาฬกะ พราหมณ์พาวรีตั้งอาศรมสอนไตรเพทอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำสายนี้ (มักเพี้ยนเป็น *โคธาวรี* ในฝ่ายสันสกฤตเขียนเป็น *โคทาวรี*)

โคนิสาทิก “กัปปิยภูมिอันดุจเป็นที่โคจ่อม” คือเรือนคร้วน้อยๆ ที่ไม่ได้ปักเสา ตั้งอยู่กับที่ ตั้งฝาบนคาน ยกเลื่อนไปจากที่ได้; *ดู กัปปิยภูมि*

โคมัย “สิ่งที่สำเร็จโดยโค, สิ่งที่โคทำ หรือสิ่งที่เกิดจากโค”, ขี้วัว (บางแห่ง เช่น อง.อ. ๒/๒๑๘ ว่าหมายรวมถึง เยี่ยววัว ขี้แพะ

ตลอดจนขี้ม้าด้วย ก็มี)

โครต “รสแห่งโค หรือ รสเกิดแต่โค” คือ ผลผลิตจากนมโค ซึ่งมี ๕ อย่าง ได้แก่ นมสด (*ชีระ*) นมส้ม (*ทริ*) เปรียง (*ตักกะ*) เนยใส (*สัปปิ*) เนยข้น (*นวนิตะ*) เรียกรวมว่า *เบญจโครต*

ฆ

ฆฎิการพรหม พระพรหมผู้นำสมณ-บริหารมีบาตรและจีวร เป็นต้น มาถวาย แต่พระโพธิสัตว์เมื่อคราวเสด็จออกพรรษา (มติของพระอรหันตเถรจารย์)

ฆนะ ก้อน, แห่ง

ฆนัตถุญา ความสำคัญว่าเป็นก้อน, ความสำคัญเห็นเป็นขึ้นเป็นอัน ซึ่งบังปัญญาไม่ให้เห็นภาวะที่เป็นอนัตตา

ฆนิตทนะ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระราชาบุตรองค์ที่ ๕ ของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระอนุชาองค์ที่ ๔ ของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า

ฆราวาส การอยู่ครองเรือน, ชีวิตชาวบ้าน; ในภาษาไทย มักใช้หมายถึงผู้ครองเรือน คือ *ภฤหัสถ์*

ฆราวาสธรรม หลักธรรมสำหรับการครองเรือน, ธรรมของผู้ครองเรือน มี ๔ อย่าง คือ ๑. *สัจจะ* ความจริง เช่นซื่อสัตย์ต่อกัน

๒. *ทมะ* ความฝึกฝนปรับปรุงตน เช่น รู้จักข่มใจ ควบคุมอารมณ์ บังคับตนเอง ปรับตัวเข้ากับการงานและสิ่งแวดล้อมให้ได้ดี ๓. *ขันติ* ความอดทน ๔. *จาคะ* ความเสียสละ เพื่อแผ่ แบ่งปัน มีน้ำใจ

ฆราวาสวิสัย วิสัยของฆราวาส, ลักษณะที่เป็นภาวะของผู้ครองเรือน, เรื่องของชาวบ้าน

ฆราวาสสมบัติ วิสัยของฆราวาส, ลักษณะที่เป็นภาวะของผู้ครองเรือน, เรื่องของชาวบ้าน

ฆานะ จมูก

ฆานวิญญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะกลิ่นกระทบจมูก, กลิ่นกระทบจมูกเกิดความรู้อขึ้น, ความรู้กลิ่น (ข้อ ๓ ในวิญญาณ ๖)

ฆานสัมผัส อากาโรที่ จมูก กลิ่น และฆานวิญญาณประจวบกัน

มานสัมพัทธาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้น เพราะมานสัมพัธ, ความรู้สึกที่เกิดขึ้น เพราะการที่จุมุก กลิ่น และ ฆาน- วิญญาณประจวบกัน

โฆสะ พยัญชนะที่มีเสียงก้อง ได้แก่ พยัญชนะที่ ๓ ๔ และ ๕ ในวรรคทั้ง ๕ คือ ค ฆ ง, ช ฌ ญ, ฑ ฒ ณ, ท ฐ ฑ, พ ภา ม, และ ย ร ล ว ห ฬ รวม ๒๑ ตัว (นิคคหิต นักปราชญ์ทางศัพทศาสตร์ ถือเป็นโฆสะ, ส่วนนักปราชญ์ฝ่าย ศาสนา ถือเป็นโฆสาโฆสวิมุต คือพ้น จากโฆสะและอโฆสะ); ตรงข้ามกับ **อโฆสะ** (เทียบระดับเสียงพยัญชนะ คู่ที่ ๓ นิต)

โฆสปปมาณิกา คนพวกที่ถือเสียงเป็น ประมาณ, คนที่นิยมเสียง เกิดความ เลื่อมใสศรัทธาเพราะเสียง ชอบฟังเสียง ไพเราะ เช่น เสียงสวดสรภัญญะเทศน์ มหาชาติเป็นทำนอง เสียงประโคม เป็นต้น; อีกนัยหนึ่งว่า ผู้ถือชื่อเสียง กิตติศัพท์ หรือความโด่งดังเป็น ประมาณ เห็นใครมีชื่อเสียงก็ตื่นไปตาม

โฆสิตาราม ชื่อวัดสำคัญในกรุงโกสัมพี ครั้งพุทธกาล พระพุทธเจ้าเคยประทับ หลายครั้ง เช่น คราวที่ภิกษุชาวโกสัมพี แดกกัน เป็นต้น

ง

งมgay ไม้รู้ทำ, ไม้เข้าใจ, เซ่อเซอะ, หลง เชื่อโดยไม่มีเหตุผล หรือโดยไม่ยอมรับ

ฟังผู้อื่น

จ

จงกรม เดินไปมาโดยมีสติกำกับ

จตุกกะ หมวด ๔

จตุกกัชฌาน ฌานหมวด ๔ คือ รูปฌาน ที่แบ่งเป็น ๔ ชั้น อย่างที่รู้จักกันทั่วไป, “ฌานจตุกกนัย” ก็เรียก; ดู **ฌาน ๔**; เทียบ **ปัญจกัชฌาน**

จตุตถฌาน ฌานที่ ๔ มืองค์ ๒ ละสุข เสียได้ มีแต่อุเบกขากับเอกัคคตา

จตุธาตววัตถาน การกำหนดธาตุ ๔ คือ พิจารณาร่างกายนี้ แยกแยกออกไป มองเห็นแต่ส่วนประกอบต่างๆ ที่จัดเข้า ในธาตุ ๔ คือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย ทำให้รู้ภาวะความเป็นจริงของร่างกายว่า เป็นเพียงธาตุ ๔ ประชุมกันเข้าเท่านั้น ไม่เป็นตัวสัตว์บุคคลที่แท้จริง

จตุบริษัฏ บริษัฏสี่เหล่า คือ ภิกษุ

ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา
จตุปัจจัย เครื่องอาศัยของชีวิต หรือสิ่ง
 จำเป็นสำหรับชีวิต ลืออย่าง คือ จีวร
 บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานเภลัช
 (เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่ ยา)

จตุยุก, จตุรยุก ยุก ๔; ดู กัป

จตุรงคินีเสนา กองทัพมีกำลังสี่เหล่า คือ
 เหล่าช้าง เหล่าม้า เหล่ารถ เหล่าราบ

จตุรบท ลัทธิสี่เหล่า มี ช้าง ม้า วัว ควาย
 เป็นต้น

จตุรพิชพร พร ๔ ประการ คือ อายุ
 (ความมีอายุยืน) วรรณะ (ความมีผิว
 พรรณอ่อนใส) สุขะ (ความสุขกายสุขใจ)
 พละ (ความมีกำลังแข็งแรง สุขภาพดี);
 ดู พร

จตุรยุก ยุก ๔; ดู กัป

จตุรวรรค, จตุวรรค สงฆ์พวกสี่, สงฆ์ที่
 กำหนดจำนวนภิกษุอย่างต่ำเพียง ๔ รูป
 เช่น สงฆ์ที่ทำอุโบสถกรรม เป็นต้น

จตุราธิภูฐาน ดู อธิฐานธรรม

จตุรารักขา การเจริญภาวนาที่เป็นเครื่อง
 รักษาตัวให้มีใจสงบและตั้งอยู่ในความ
 ไม่ประมาท มี ๔ อย่าง คือ พุทธานุสติ-
 ภาวนา มรณสติภาวนา อสุภภาวนา และ
 เมตตาภาวนา, พุติให้ลึ้นว่า กรรมฐาน
 เป็นเครื่องรักษา ๔ คือ พุทธานุสติ
 อสุภะ เมตตา และมรณสติ, ท่านจัดขึ้น
 เป็นชุดที่มีชื่ออย่างนี้ในยุคอรรถกถา

(วินย.อ.๓/๓๗๔), เรียกให้ลึ้นว่า **จตุรารักข,**
 ในแนวโกวาท เรียกว่า อารักขกัมมัฏฐาน
 ๔; ดู อารักขกัมมัฏฐาน

จตุราริยัสัจจ อริยัสัจจสี่ประการ คือ
 ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ดู อริยัสัจจ

จตุโลกบาล ท้าวโลกบาลสี่, ท้าวมหาราชสี่
 ดู จาตุมหาราช

จตุโวการ, จตุโวการภพ ดู โวการ

จระณะ เครื่องดำเนิน, ปฏิปทา คือ ข้อ
 ปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุมรรค มี ๑๕ คือ
สี่ลสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล
อปัญญาปฏิบัติ ๓ สัทธรรม ๗ และ
ฉาน ๔

จริต ความประพฤติ; บุคคลผู้มีพื้นนิสัย
 หรือพื้นเพจิตใจที่หนักไปด้านใดด้าน
 หนึ่ง แตกต่างกันไป จำแนกเป็น ๖ ตาม
 จริยา ๖ คือ ๑. **ราคจริต** ผู้มีราคะเป็น
 ความประพฤติปกติ (หนักไปทางรัก
 สวยรักงาม มักติดใจ) ๒. **โทสจริต** ผู้มี
 โทสะเป็นความประพฤติปกติ (หนักไป
 ทางใจร้อนขี้หงุดหงิด) ๓. **โมหจริต** ผู้มี
 โมหะเป็นความประพฤติปกติ (หนักไป
 ทางหลงซึ่มงมงาย) ๔. **สัทธาจริต** ผู้มี
 ศรัทธาเป็นความประพฤติปกติ (หนักไป
 ทางน้อมใจเชื่อ) ๕. **พุทธิจริต** ผู้มีความ
 รู้เป็นความประพฤติปกติ (หนักไปทาง
 คิดพิจารณา) ๖. **วิตกจริต** ผู้มีวิตกเป็น
 ความประพฤติปกติ (หนักไปทางคิดจับ

จดฟังชาน), ในการที่จะเจริญกรรมฐาน ท่านแนะนำให้เลือกกรรมฐานให้เหมาะหรือเข้ากับจริต โดยสอดคล้องกับจริตของเขา (จரியานุกูล)

ในการเจริญวิปัสสนา บางครั้งท่านกล่าวถึงจริต ๒ คือ *ตณหาจริต* (ผู้มีพื้นจิตหนักไปทางตณหา) และ *ทัญญูจริต* (ผู้มีพื้นจิตหนักไปทางทัญญู) โดยโยงไปถึงหลักสติปัฏฐานว่า สติปัฏฐานที่มี ๔ ข้อนั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ไม่ขาด ไม่เกิน เพื่อให้เกื้อกูลเหมาะสมกับคน ๔ จำพวก คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีอารมณ์หยาบ เป็นวิสุทธิมรรค (ทางแห่งวิสุทธิ) สำหรับเวไนยสัตว์ตณหาจริต ที่มีปัญญาเฉื่อย เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีอารมณ์ละเอียด เป็นวิสุทธิมรรค สำหรับเวไนยสัตว์ตณหาจริต ที่มีปัญญาเฉียบ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งมีอารมณ์แตกประปรายไม่มากนัก เป็นวิสุทธิมรรค สำหรับเวไนยสัตว์ทัญญูจริต ที่มีปัญญาเฉื่อย ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งมีอารมณ์แตกประปรายมากถึง เป็นวิสุทธิ-มรรค สำหรับเวไนยสัตว์ทัญญูจริต ที่มีปัญญาเฉียบ, นอกจากนี้ ท่านนำเรื่องตณหาจริต และทัญญูจริตไปใช้อธิบายหลักอื่นๆ อีกมาก เช่น ในเรื่องปฏิจ-สมุขปาหว่า อวิชชาเป็นสังสารนาถิกา (ตัวนำสังสาระ) สำหรับคนทัญญูจริต ส่วน

ตณหาเป็นสังสารนาถิกา สำหรับคนตณหาจริต แม้ถึงหลักอริยสัจ ๔ ก็ว่า พระพุทธเจ้าตรัสโดยสัมพันธ์กับเรื่องตณหาจริตและทัญญูจริตนี้; ดู *จริยา*

จริมกจิต จิตดวงสุดท้าย ซึ่งจะดับไปเมื่อพระอรหันต์ปรินิพพานด้วยอนุภาติเสส-นิพพานธาตุ ได้แก่ ปรินิพพานจิต, จริมกวิญญาณ ก็เรียก

จริยธรรม “ธรรมคือความประพฤติ”, “ธรรมคือการดำเนินชีวิต”, หลักความประพฤติ, หลักการดำเนินชีวิต; **1.** ธรรมที่เป็นข้อประพฤติปฏิบัติ คือธรรม หรือ กฏศีลธรรม (ความหมายตามบัญญัติสมัยปัจจุบัน ซึ่งกำหนดให้ *จริยธรรม* เป็นคำแปลสำหรับคำภาษาอังกฤษว่า *ethics*) **2.** จริยะ (หรือ จริยธรรม) อันประเสริฐ เรียกว่า *พรหมจริยะ* (*พรหมจริยธรรม* หรือ *พรหมจรรย์*) แปลว่า “ความประพฤติอันประเสริฐ” หรือ การดำเนินชีวิตอย่างประเสริฐ หมายถึง *มรรคมืองค์ ๘* หรือ *ศีล สมาธิ ปัญญา*; เทียบ *ศีลธรรม*

จริยา 1. ความประพฤติ, การครองตน, การดำเนินชีวิต **2.** ลักษณะความประพฤติหรือการแสดงออกที่เป็นพื้นประจำตัว, พื้นจิตพื้นนิสัยของแต่ละบุคคลที่หนักไปด้านนั้นด้านนี้ แตกต่างกันไป ท่านแสดงไว้ ๖ อย่าง (เช่น วิสุทธิ.๑/

๑๒๗) คือ ราคจริยา โทสจริยา โมหจริยา ลัทธิจริยา พุทธิจริยา และวิตกจริยา, บุคคลมีจริยาอย่างใด ก็เรียกว่าเป็นจริต อย่างนั้น เช่น ผู้มีราคจริยา ก็เป็นราคจริต, ในภาษาไทย นิยมใช้คำว่า “จริต” และมักเข้าใจความหมายของจริตเป็นจริยา

ท่านกล่าวไว้ด้วยว่า มีบางอาจารย์จัดจริยาไว้อีกชุดหนึ่งตามกิเลสสำคัญ ๓ อย่าง (ปัญหา ๓) เป็น จริยา ๓ คือ ตัณหาจริยา มานจริยา และทิวฏฐิจริยา แต่ในคัมภีร์ ท่านไม่แสดงไว้ต่างหาก เพราะตัณหาจริยา และมานจริยา จัดเข้าในราคจริยา และทิวฏฐิจริยา ก็รวมอยู่ในโมหจริยา; ดู *จริต, ปัญหา*

จ้วงจาบ พุดจาล่วงเกิน, ว่าร้าย, พุดลบหลู่, พุดลดคุณค่าลบความสำคัญ; ในหนังสือเรียนพุทธประวัติ มักหมายถึงคำที่ *สุภัททะ วุฒบรพชิต* กล่าวแก่ภิกษุทั้งหลายเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานใหม่ๆ

จักรวรรดิสูตร ชื่อสูตรที่ ๓ แห่งที่มณิกาย ปาฎีกาวรรค พระสุตตันตปิฎก พระพุทธเจ้าตรัสสอนภิกษุทั้งหลายให้ฟังตน คือ ฟังธรรม ด้วยการเจริญสติปัญญา ๔ ซึ่งจะทำได้ชื่อว่าเป็นผู้ดำเนินอยู่ในแดนของตนเองที่สืบมาแต่บิดา จะมีแต่ความตั้งงามเจริญขึ้น ไม่เปิดช่องให้แก่มาร เช่นเดียวกับพระเจ้าจักรพรรดิที่

ทรงประพฤติดำรงหลักจักรวรรดิวัตร อันสืบกันมาแต่บรรพชนของพระองค์ ย่อมทำให้จักรวรรดิระบอบเกิดขึ้นมาเอง, *จักรวรรดิวัตร* นั้นมี ๔ ข้อใหญ่ ใจความว่า ๑. พระเจ้าจักรพรรดิเป็นธรรมาธิปไตย และจัดการคุ้มครองป้องกันโดยชอบธรรมแก่ชนทุกหมู่เหล่าในแผ่นดิน ตลอดไปถึงสัตว์ที่ควรสงวนพันธุ์ทั้งหลาย ๒. มิให้มีการอันอธรรมเกิดขึ้นในแผ่นดิน ๓. ปันทรัพย์เฉลี่ยให้แก่ผู้ไร้ทรัพย์ ๔. พิเคราะห์สอบถามการดีชั่ว ข้อควรและไม่ควรประพฤติ กะสมณพราหมณ์ ผู้ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ อยู่เสมอ; *จักรวรรดิวัตร* ๔ ข้อนี้ บางที่จัดเป็น ๕ โดยแยกข้อ ๑. เป็น ๒ ข้อ คือ เป็นธรรมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่อย่างหนึ่ง กับจัดการคุ้มครองป้องกันอันชอบธรรม อย่างหนึ่ง, นอกจากนั้น สมัยต่อมา อรรถกถาจัดแบ่งซอยออกไป และเพิ่มเข้ามาอีก รวมเป็น ๑๒ ข้อ เรียกว่า *จักรวรรดิวัตร ๑๒*; พระสูตรนี้ถือว่าเป็นคำสอนแสดงหลักวิวัฒนาการของสังคมตามแนวจริยธรรมกล่าวถึงหลักการปกครอง และหลักความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจกับจริยธรรม; เรื่อง *พระศรีอารยเมตไตรย* ก็มีต้นเค้ามาจากพระสูตรนี้; ดู *จักรวรรดิวัตร ๑๒*

จักขุ ตา, จักขุของพระพุทธเจ้า มี ๕ คือ
มังสจักขุ ทิพพจักขุ ปัญญาจักขุ พุทธ-
จักขุ สมันตจักขุ (ดูที่คำอื่นๆ)

จักขุวิญญาน ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรูป
 กระทบตา, รูปกระทบตา เกิดความรู้
 ขึ้น, การเห็น (ข้อ ๑ ในวิญญาน ๖)

จักขุสัมผัส อากาโรที่ ตา รูป และจักขุ
 วิญญานประจวบกัน

จักขุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้น
 เพราะจักขุสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้น
 เพราะการที่ ตา รูป และจักขุวิญญาน
 ประจวบกัน

จักร ล้อ, ล้อรถ, ธรรมนำชีวิตไปสู่ความ
 เจริญรุ่งเรือง ดุลล้อนำรถไปสู่ที่หมาย มี
 ๔ อย่าง คือ ๑. **ปฏิรูปเทศวาสะ** อยู่ใน
 ถิ่นที่เหมาะสม ๒. **สัปปริสุปัสสยะ** สماعม
 กับคนดี ๓. **อัตตสัมมาปณิธิ** ตั้งตนไว้
 ชอบ ๔. **บุพเพกตบุญญตา** ได้ทำความดี
 ไว้ก่อน

จักรธรรม ธรรมเปรียบด้วยล้อรถ ซึ่งจะ
 นำไปสู่ความเจริญ หรือให้ถึงจุดมุ่ง
 หมาย มี ๔ อย่าง; ดู **จักร**

จักรพรรดิ พระราชาธิราช หมายถึงพระ
 ราชายิ่งใหญ่ มีราชอาณาจักรปกครอง
 กว้างขวางมาก บ้านเมืองในปกครองมี
 ความร่มเย็นเป็นสุข ปราบข้าศึกศัตรู
 ด้วยธรรม ไม่ต้องใช้อาชญาและคัสตรา
 มีรัตนะ ๗ ประการประจำพระองค์ คือ

ช้างแก้ว ม้าแก้ว นางแก้ว ขุนคลังแก้ว
 ขุนพลแก้ว จักรแก้ว แก้วมณี

จักรพรรดิราชสมบัติ สมบัติ คือความ
 เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ, ความพร้อม
 สมบูรณ์แห่งพระเจ้าจักรพรรดิ

จักรรัตนะ จักรแก้ว หมายถึงตัวอำนาจ
 แห่งพระเจ้าจักรพรรดิ

จักรวรรดิวัตร ๑๒ ๑. **อนุโตชนสุมี พล-**
กายสุมี คุ่มครองสงเคราะห์แก่ชนในพระ
 ราชฐานและพยุหเสนา ๒. **ขตุติเยสุ** แก่
 กษัตริย์เมืองขึ้นหรือผู้ครองนครภายใต้
 พระบรมเดชาานุภาพ ๓. **อนุยบุเตสุ** แก่
 กษัตริย์ที่ตามเสด็จคือ เหล่าเชื้อพระวงศ์
 ผู้เป็นราชบริพาร ๔. **พราหมณคหบดีเกสุ**
 แก่พราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย ๕.
เนคมชานปเทศุ แก่ชาวนิคมและชาว
 ชนบทคือ ราษฎรพื้นเมืองทั้งหลาย ๖.
สมณพราหมณสุ แก่เหล่าสมณพราหมณ์
 ๗. **มิกปกชีสุ** แก่เหล่าเพื่อนกอันพึงบำรุง
 ไว้ให้มีสืบพันธุ์ ๘. **อธมมการปฏิกตโย**
 ห้ามปรามมิให้มีความประพฤติการอันไม่
 เป็นธรรม ๙. **อชนานํ ฌนานุปปทานํ** เจือ
 จานทรัพย์ทำนุบำรุงแก่ผู้ขัดสนไร้ทรัพย์
 ๑๐. **สมณพราหมณ อุปสงกมิตวา ปญหา-**
ปุจจนํ ไปสู่หาสมณพราหมณ์ใต้ถุน
 อรรถปริศนา ๑๑. **อธมมราคสุส ปทานํ**
 เว้นความกำหนัดในกามโดยอาการไม่
 เป็นธรรม ๑๒. **วิสมโลกสุส ปทานํ** เว้น

โลกกล้า ไม่เลือกควรไม่ควร
 จักรวรรดิวัตร ๑๒ นี้ มาในอรรถกถา
 โดยแบ่งซอยและเพิ่มเติมจากของเดิม
 ใน *จักกวัตตีสูต*; ดู *จักกวัตตีสูต*
จักขุ ตา, นัยน์ตา; *จักขุ ๕* ดู *จักขุ*
จักขุทิพย์ ตาทิพย์ คือดูอะไรเห็นได้หมด;
 ดู *ทิพพจักขุ*
จิงหั้น ข้าว, อาหาร (ใช้แก่พระสงฆ์)
จัญไร ชั่วร้าย, เลวทราม, เลี้ย
จันตปัสโชต พระเจ้าแผ่นดินแคว้น
 อวันตี ครองราชสมบัติอยู่ที่กรุงอุชเชนี
จันताल ลูกต่างวรรณะ เช่นบิดาเป็น
 ศูทร มารดาเป็นพราหมณ์ มีลูกออกมา
 เรียกว่า *จันताल* ถือว่าเป็นคนต่ำทราม
 ถูกเหยียดหยามที่สุดในระบบวรรณะ
 ของศาสนาพราหมณ์
จันทน์ ไม้จันทน์ เป็นไม้มีกลิ่นหอมใช้ทำ
 ยาและปรุงเครื่องหอม
จันทรคติ การนับวันโดยถือเอาการเดินทาง
 ของพระจันทร์เป็นหลัก เช่น ๑ ค่ำ ๒
 ค่ำ และเดือนอ้าย เดือนยี่ เดือน ๓
 เป็นต้น; คู่กับ *สุริยคติ*
จันทรุปราคา การจับจันทร์ คือเงาโลกเข้าไป
 ไปปรากฏที่ดวงจันทร์ ขณะเมื่อดวงจันทร์
 กับดวงอาทิตย์อยู่ตรงกันข้ามโดยมีโลก
 อยู่ระหว่างกลางที่เรียกว่า *ราหูอมจันทร์*;
 คู่กับ *สุริยุปราคา*
จัมปา ชื่อนครหลวงของแคว้นอังคะ ตั้ง

อยู่บนฝั่งแม่น้ำจัมปา ไม่ห่างไกลมาก
 ห่างจากจุดที่บรรจบกับแม่น้ำคงคา
จัมเปยยขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๙ แห่ง
 คัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยข้อควร
 ทราบบางแง่เกี่ยวกับนิคหกรรมต่างๆ
จัมมขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๕ แห่งคัมภีร์
 มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยเครื่องหนัง
 ต่างๆ มีรองเท้าและเครื่องลาด เป็นต้น
จาคะ การสละ, การเสียสละ, การทำให้
 หมดไปจากตน, การให้หรือยอมให้หรือ
 ปล่อยสละละวาง ที่จะทำให้หมดความ
 ยึดติดถือมั่นตัวตนหรือลดสลายความมี
 ใจคับแคบหวงแหน, การเปิดใจกว้างมี
 น้ำใจ, การสละสิ่งที่เป็นข้าศึกแก่ความ
 จริงใจ, การสละกิเลส (ข้อ ๔ ใน
 ฌราวาสธรรม ๔, ข้อ ๓ ในอธิษฐาน
 ธรรม ๔, ข้อ ๖ ในอริยทรัพย์ ๗)
จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการบริจาค
 ทาน เป็นการเฉลี่ยสุขให้แก่ผู้อื่น; ดู
สัมปรายิกัตถะ
จาคาธิกฺฐาน ที่มั่นคือจาคะ, ธรรมที่ควร
 ตั้งไว้ในใจให้เป็นฐานที่มั่น คือจาคะ, ผู้มี
 การให้การสละละวางเป็นฐานที่มั่น (ข้อ
 ๓ ในอธิกฺฐาน ๔); ดู *อธิษฐานธรรม*
จาคานุสสติ ระลึกถึงการบริจาค คือ
 ระลึกถึงทานที่ตนบริจาคแล้ว และ
 พิจารณาเห็นจาคธรรมที่มีในตน; ดู
อนุสสติ

จาคุมหาราช ทำมหาราชสี่, เทวดาผู้รักษาโลกในสี่ทิศ, ทำวโลกบาลทั้งสี่ คือ ๑. *ท้าวธตรฐ* จอมภูต หรือจอมคนธรรพ์ครองทิศตะวันออก ๒. *ท้าววิรุพหก* จอมกุมภัณฑ์ ครองทิศใต้ ๓. *ท้าววิรูปักษ์* จอมนาค ครองทิศตะวันตก ๔. *ท้าวกุเวร* หรือ *เวสสวัณ* จอมยักษ์ ครองทิศเหนือ

จาคุมหาราชิกา สวรรค์ชั้นที่ ๑ มีมหาราช ๔ องค์ เป็นประธาน ปกครองประจำทิศทั้ง ๔, ทำมหาราช ๔ นั้นอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของท้าวลักกะ (พระอินทร์) เช่น มีหน้าที่รายงานสภาพความเป็นไปของสังคมมนุษย์แก่หมู่เทพชั้นดาวดึงส์ในสุธรรมสภาเป็นประจำ ถ้าทัพอสูรรุกผ่านด่านเบื้องต้นใกล้เข้ามา ทำมหาราช ๔ ก็ทำหน้าที่ไปรายงานต่อพระอินทร์; ดู *จาคุมหาราช, อินทร์*

จาคูรงคสันนิบาต การประชุมพร้อมด้วยองค์ ๔ คือ ๑. วันนั้นดวงจันทร์เสวยมาฆฤกษ์ (เพ็ญเดือนสาม) ๒. พระสงฆ์ ๑๒๕๐ รูปมาประชุมกันโดยมิได้นัดหมาย ๓. พระสงฆ์เหล่านั้นทั้งหมดล้วนเป็นพระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖ ๔. พระสงฆ์เหล่านั้นทั้งหมดล้วนเป็นเอหิภิกขุ; ดู *มาฆบูชา*

จาบจ้วง ดู *จ้วงจาบ*

จ่าย ในประโยคว่า “ภิกษุใดมีบาตรมีแผล

หย่อน ๕ ให้*จ่ายบาตรใหม่*” ให้จ่ายคือให้ขอบาตรใหม่

จาร เขียนตัวหนังสือหรือเลขลงบนใบลาน เป็นต้น โดยใช้เหล็กแหลมขีด, ใช้เหล็กแหลมเขียนตัวหนังสือ

จาริก เทียวไป, เดินทางเพื่อศาสนกิจ

จารีต ธรรมเนียมที่ประพฤติกันมา, ประเพณี, ความประพฤติที่ดี

จาริก เขียน, เขียนเป็นตัวอักษร, เขียนรอยลึกเป็นตัวอักษรลงในใบลาน หรือลงแผ่นศิลา แผ่นโลหะ

จำนำพรรษา ดู *ผ้าจำนำพรรษา*

จำเนียรกาล เวลาช้านาน

จำปา ชื่อเมืองในมัธยมประเทศ ที่ถูกเขียน *จัมปา*

จำพรรษา อยู่ประจำวัดสามเดือนในฤดูฝน คือ ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ (อย่างนี้เรียก

ปริมพรรษา แปลว่า “พรรษาต้น”) หรือตั้งแต่แรม ๑ ค่ำเดือน ๙ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๒ (อย่างนี้เรียก *ปัจฉิมพรรษา* แปลว่า “พรรษาหลัง”); วันเข้าพรรษาต้นคือ แรม ๑ ค่ำเดือน ๘ เรียกว่า *ปริมิกา-วัสสูปนายิกา*, วันเข้าพรรษาหลังคือ แรม ๑ ค่ำเดือน ๙ เรียกว่า *ปัจฉิมิกา-วัสสูปนายิกา*; คำอธิษฐานพรรษาว่า “อิมฺสฺมี วิหาร อิมฺ เตมาสํ วสฺสํ อุเปมิ; ทฺตุยฺมปิ อิมฺสฺมี วิหาร อิมฺ เตมาสํ วสฺสํ

อุเปมิ; ตติยมปิ อิมสฺมี วิหาร อิม เตมาลั
วสุลั อุเปมิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าเข้าอยู่จำ
พรรษาตลอด ๓ เดือนในวัดนี้” (วิหาร
จะเปลี่ยนเป็น *อาวาส* ก็ได้); อานิสงส์
การจำพรรษามี ๕ อย่าง คือ ๑. เทียวไป
ไม่ต้องบอกลา ๒. จาริกไปไม่ต้องเอาไตร
จีวรไปครบสำหรับ ๓. ฉนคณโกชน์และ
ปรัมปรโกชน์ได้ ๔. เก็บอดิเรกจีวรได้
ตามปรารภนา ๕. จีวรอันเกิดขึ้นในที่
นั้น เป็นของได้แก่พวกเธอ อานิสงส์ทั้ง
ห้านี้ได้ใช้เวลาเดือนหนึ่ง นับแต่ออก
พรรษาแล้วคือ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒
นอกจากนั้นยังได้สิทธิที่จะกรานกฐิน
และได้รับอานิสงส์ ๕ นั้น ต่อออกไปอีก
๔ เดือน (ภิกษุผู้เข้าพรรษาหลัง ไม่ได้
อานิสงส์หรือสิทธิพิเศษเหล่านี้)

จำวัด นอนหลับ (ใช้แก่พระสงฆ์)

จำศีล อยู่รักษาศีล, ถือศีลเป็นกิจวัตร

จำหลัก แกะให้เป็นลวดลาย, สลัก

จิต, จิตต์ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์, สภาวะที่
นึกคิด, ความคิด, ใจ; ตามหลักฝ่าย
อภิธรรม จำแนกจิตเป็น ๘๙ (หรือ
พิสดารเป็น ๑๒๑) แบ่ง *โดยชาติ* เป็น
อกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ (พิสดารเป็น
๓๗) *วิปากจิต ๓๖* (๕๒) และ *กิริยาจิต*
๒๐; แบ่ง *โดยภูมิ* เป็น *กามาวจรจิต ๕๔*
รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ และ *โล*
กุตตรจิต ๘ (พิสดารเป็น ๔๐)

จิตกา, จิตกาธาน เเชิงตะกอน, ที่เผาศพ
จิตตะ เอาใจฝึกไฟในสิ่งนั้นไม่วางธุระ,
ความคิดฝึกไฟไม่ปล่อยให้ฟุ้งซ่านเลื่อน
ลอย, ความมีจิตจดจ่ออุทิศตัวอุทิศใจต่อ
สิ่งนั้น (ข้อ ๓ ในอิทธิบาท ๔)

จิตตกัมมัฏญญา ความควรแก่การงาน
แห่งจิต, ธรรมชาติที่ทำให้เหมาะแก่
การใช้งาน (ข้อ ๑๕ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

จิตตกา เครื่องลาดทำด้วยขนแกะ ที่ปัก
หรือทอเป็นลวดลายต่างๆ

จิตตคฤหบดี ชื่ออุบาสกสำคัญท่านหนึ่ง
เป็นพระอนาคามี มีปัญญาสามารถใน
การแสดงธรรม พระพุทธเจ้าทรงยกย่อง
ว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสกธรรม-
กถิก กับทั้งทรงยกย่องว่าเป็นตราชู
(ตุลา) ของอุบาสกบริษัท จึงได้ชื่อว่าเป็น
อัครอุบาสก (คู่กับหัตถกะอาฬวกะ),
จิตตคฤหบดีได้สร้างวัดหนึ่งชื่อว่า
อัมพวาฏการาม; ท่านผู้นี้เคยถูกภิกษุชื่อ
สุธรรมด่า เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรง
บัญญัติปฎิสารณียกรรม คือการลงโทษ
ภิกษุผู้ด่าว่าคฤหัสถ์ที่ไม่มีความผิด ด้วย
การให้ไปขอขมาเขา; *ดู ตุลา, เอตทัคคะ*

จิตตชรูป คู่ที่ *รูป ๒๘*

จิตตปาคุญญตา ความคล่องแคล่วแห่ง
จิต, ธรรมชาติที่ทำให้สละสลวย
คล่องแคล่วว่องไว (ข้อ ๑๗ ในโสภณ-
เจตสิก ๒๕)

จิตตภาวนา ๓ ภาวนา

จิตตมาส เดือน ๕

จิตตมุตฺตา ความอ่อนแอแห่งจิต, ธรรมชาติ
ทำจิตให้นุ่มนวลอ่อนละมุน (ข้อ ๑๓ ใน
โสภณเจตสิก ๒๕)

จิตตลหฺตา ความเบาแห่งจิต, ธรรมชาติ
ที่ทำให้จิตเบาพร้อมที่จะเคลื่อนไหวทำ
หน้าที่ (ข้อ ๑๑ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

จิตตวิสุทฺธิ ความหมดจดแห่งจิต คือได้
ฝึกอบรมจิตจนเกิดสมาธิพอเป็นบาท
ฐานแห่งวิปัสสนา (ข้อ ๒ ใน วิสุทฺธิ ๗)

จิตตสังขาร 1. ปัจจัยปรุงแต่งจิตได้แก่
สัญญาและเวทนา 2. สภาพที่ปรุงแต่ง
การกระทำทางใจ ได้แก่เจตนาที่ก่อให้เกิด
เกิดมโนกรรม; ๓ *สังขาร*

จิตตสันดาน การสืบต่อมาโดยไม่ขาด
สายของจิต; ในภาษาไทย หมายถึงพื้น
ความรู้สึกนึกคิดหรืออุปนิสัยใจคอที่ฝัง
อยู่ในส่วนลึกของจิตใจมาแต่กำเนิด
(ความหมายนัยหลังนี้ มีใช้มาในบาลี)

จิตตสามัคคี, จิตตสามัคคี ๓ *สามัคคี*

จิตตสิกขา ๓ *อธิจิตตสิกขา*

จิตตานุปัสสนา สติพิจารณาใจที่เศร้า
หมองหรือฟุ้งแว่วเป็นอารมณ์ว่าใจนี้ก็สัก
ว่าใจ ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา
กำหนดรู้จิตตามสภาพที่เป็นอยู่ในขณะ
นั้นๆ เช่นจิตมี ราคะ โทสะ โมหะ ก็รู้ว่าจิต
มี ราคะ โทสะ โมหะ จิตปราศจาก ราคะ

โทสะ โมหะ ก็รู้ว่า จิตปราศจาก ราคะ
โทสะ โมหะ (ข้อ ๓ ในสติปัฏฐาน ๔)

จิตตชุกฺตา ความซื่อตรงแห่งจิต, ธรรมชาติ
ที่ทำให้จิตซื่อตรงต่อหน้าที่การงานของ
มัน (ข้อ ๑๙ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

จิตตูปบาท [จิต-ตฺบ-บาท] ความเกิดขึ้น
แห่งจิต หมายถึงจิตพร้อมทั้งเจตสิกที่
ประกอบอยู่ด้วย ซึ่งเกิดขึ้นครั้งหนึ่งๆ,
การเกิดความคิดผุดขึ้น, ความคิดที่ผุด
ขึ้น

จิตประภัสสร ๓ *ภวังกจิต*

จินตกวี นักปราชญ์ผู้ชำนาญคิดคำ
ประพันธ์, ผู้สามารถในการแต่งร้อยกรอง
ตามแนวความคิดของตน

จินตามยปัญญา ๓ *ปัญญา ๓*

จีวร ผ้าที่ใช้นุ่งห่มของพระภิกษุในพระ
พุทธศาสนา ผืนใดผืนหนึ่ง ในจำนวน
๓ ผืนที่เรียกว่า *ไตรจีวร* คือผ้าซ้อน
นอกหรือผ้าทาบซ้อน (*สังฆาฏี*) ผ้าห่ม
(*อุตตราสงค์*) และผ้าถุง (*อันตรวาสก*),
แต่ในภาษาไทย นิยมเรียกเฉพาะผ้าห่ม
คืออุตตราสงค์ ว่าจีวร; จีวรมีขนาดที่
กำหนดตามพุทธบัญญัติในสิกขาบทที่
๑๐ แห่งรัตนวรรค (ปาจิตตีย์ ข้อที่ ๙๒;
วินย.๒/๗๗๖/๕๑๑) คือ มีให้เท่าหรือเกิน
กว่าสุคตจีวร ซึ่ง ยาว ๙ คืบ กว้าง ๖ คืบ
โดยคืบพระสุคต, ผ้าทำจีวรที่ทรง
อนุญาตมี ๖ ชนิด ดังที่ตรัสว่า

(วินย.๒/๑๓๙/๑๙๓) “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตจีวร ๖ ชนิด คือ โขมะ จีวรผ้าเปลือกไม้ ๑ กัปปาสิกะ จีวรผ้าฝ้าย ๑ โทเสยยะ จีวรผ้าไหม ๑ กัมพละ จีวรผ้าขนสัตว์ (ห้ามผมและขนมนุษย์) ๑ สาทนะ จีวรผ้าปาน ๑ ภังคะ จีวรผ้าของในห้ำอย่างนั้นเจือกัน ๑”; ลีต้องห้ามสำหรับจีวร คือ (วินย.๕/๑๖๙/๒๓๔) นีลกะล้วน (สีเขียวคราม) ปิตกะล้วน (สีเหลือง) โลहितกะล้วน (สีแดง) มัญเชฏฐ์ล้วน (สีบานเย็น) กัณฑะล้วน (สีดำ) มหารงครัตต์ล้วน (สีแดงมหารงค์ อรรถกถาอธิบายว่าสีอย่างหลังตะขาบ แปรกันมาว่าสีแดง) มหานามรัตต์ล้วน (สีแดงมหานาม อรรถกถาอธิบายว่าสีแกมกัน อย่างสีใบไม้เหลือง บ้างว่าสีกลีบดอกปทุมอ่อน แปรกันมาว่าสีชมพู) ทั้งนี้ ลีที่รับรองกันมา คือสีเหลืองเจือแดงเข้ม หรือสีเหลืองหม่น เช่นสีย้อมแก่นขนุน ที่เรียกว่าสีกรัก

จีวรนั้น พระพุทธเจ้าโปรดให้พระอานนท์ออกแบบจัดทำตามรูปนาของชาวมคธ (วินย.๕/๑๔๙/๒๐๒) ทำให้มีรูปลักษณะเป็นระเบียบแบบแผน โดยทรงกำหนดให้เป็นผ้าที่ถูกตัดเป็นชิ้นๆ นำมาเย็บประกบกันขึ้นตามแบบที่จัดวางไว้ ชิ้นทั้งหลายมีชื่อต่างๆ เป็น กุสิ อัทธมกุสิ มณฑล อัทธมณฑล วิวัฏฐะ อนุวิวัฏฐะ

คือเวยยกะ ชังเมยยกะ พาหันตะ ทั้งนี้เมื่อเป็นผ้าที่ถูกตัด ก็จะเป็นของเศร้าหมองด้วยคัสตรา คือมีตำหนิ เสียรูป เสียวความสวยงาม เสื่อมค่า เสียวราคาสสมควรแก่สมณะ และพวกคนที่ประสงค์ร้ายไม่พึงจ้องอยากได้

มีพุทธบัญญัติว่า (วินย.๕/๙๗/๑๓๗) จีวรผืนหนึ่งๆ ต้องตัดเป็นปัญญากะ (มีส่วนประกอบห้าชิ้น หรือห้าผืนย่อย, ชิ้นใหญ่หรือผืนย่อยนี้ ต่อมาในชั้นอรรถกถา เรียกว่า “ซัณฑ” จึงพูดว่าจีวรห้าซัณฑ) หรือเกินกว่าปัญญากะ (พูดอย่างอรรถกถาว่า มากกว่า ๕ ซัณฑ เช่น เป็น ๗ ซัณฑ ๙ ซัณฑ หรือ ๑๑ ซัณฑ)

ตามพุทธบัญญัติเดิม นั้น จีวรทั้ง ๓ (คือ สังฆาฏิ อุตราสงค์ และอันตรวาสก) ต้องเป็นผ้าที่ถูกตัดเป็นชิ้นๆ นำมาเย็บประกบกันขึ้นอย่างทีกล่าวข้างต้น แต่ภิกษุบางรูปทำจีวร เมื่อจะให้มันเป็นจีวรผ้าตัดทุกผืน ผ้าไม่พอ จึงเป็นเหตุปรารถนาให้มีพุทธาอนุญาตยกเว้นว่า (วินย.๕/๑๖๑/๒๑๙) “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตจีวรผ้าตัด ๒ ผืน จีวรผ้าไม่ตัด ๑ ผืน” เมื่อผ้ายังไม่พอ ก็ตรัสอนุญาตว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตจีวรผ้าไม่ตัด ๒ ผืน จีวรผ้าตัด ๑ ผืน” ถึงอย่างนั้น ก็มีกรณีผ้ายังไม่พออีก จึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้เพิ่มผ้าเพลาะ แต่ผ้าไม่ตัด

เลยหมดทุกผืน ภิกษุไม่พึงใช้ รูปใดใช้
ต้องอาบัติทุกกฏ”

ในสมัยต่อมา นิยมนำคำว่า “ชั้น”
มาใช้เป็นหลักในการกำหนดและเรียก
ชื่อส่วนต่างๆ ของจิวร ทำให้กำหนดง่าย
ขึ้นอีก ดังได้กล่าวแล้วว่า จิวรมีอย่าง
น้อย ๕ ชั้น คือ จิวรที่มีรูปสี่เหลี่ยม
ผืนผ้าผืนหนึ่งนี้ เมื่อคลี่แผ่ออกไปตาม
ยาว จะเห็นว่ามีชั้น คือผ้าผืนย่อย
ขนาดประมาณเท่าๆ กัน ยาวตลอดจาก
บนลงล่าง ๕ ผืน เรียงต่อกันจากซ้ายไป
สุดขวา ครอบเป็นจิวร ๑ ผืน; ชั้นทั้ง
๕ นี้ แต่ละชั้นมีส่วนประกอบครบใน
ตัว คือ มี ๒ กระทบ ได้แก่ กระทบใหญ่
เรียกว่ามณฑล กับกระทบเล็ก (ราวครึ่ง
ของกระทบใหญ่) เรียกว่า อัชฌมณฑล,
ระหว่างมณฑลกับอัชฌมณฑล มีเส้น
คั่นจุดคั่นนาขวาง เรียกว่าอัชฌกฐิ,
มณฑล กับอัชฌมณฑล และอัชฌกฐิ
รวมเป็นชั้นหนึ่ง โดยมีเส้นคั่น
ระหว่างชั้นนั้น กับชั้นอื่น อยู่สอง
ข้างของชั้น จุดคั่นนายั้น เรียกว่า กฐิ,
เมื่อรวมเป็นจิวรครบผืน (นิยมเรียง
ชั้นที่ต่อกัน ให้ด้านมณฑลกับด้าน
อัชฌมณฑลสลับกัน) มีผ้าขอบจิวรทั้งสี่
ด้าน เรียกว่า อนุวาท (แปลว่าพลิวตาม
ลม, อนุวาทก็เป็นกฐิอย่างหนึ่ง); ชั้น
แต่ละชั้นมีชื่อเรียกเฉพาะต่างกันไป

(ตามคำอธิบายของอรรถกถา วินย.อ.๓/๒๓๖) คือ
ชั้นกลาง ชื่อวิวัฏฐะ (แปลตามศัพท์ว่า
คลี่ขยายออกไป), ชั้นที่อยู่ข้างวิวัฏฐะ
ทั้งสองด้าน ชื่ออนุวิวัฏฐะ (แปลตาม
ศัพท์ว่าคลี่ขยายไปตาม), ชั้นที่อยู่
ขอบนอกทั้งสองข้าง ชื่อพาหันทะ (แปล
ว่าสุดแขน หรือปลายพาดบนแขน) นี้
สำหรับจิวร ๕ ชั้น, ถ้าเป็นจิวรที่มี
ชั้นมากกว่านี้ (คือมี ๗ ชั้นขึ้นไป)
ชั้นทุกชั้นที่อยู่ระหว่างวิวัฏฐะกับ
พาหันทะ ชื่ออนุวิวัฏฐะทั้งหมด (บาง
ทีเรียกให้ต่างกันเป็น จูพานุวิวัฏฐ์ กับ
มหานุวิวัฏฐ์); นอกจากนี้ มีแผ่นผ้าเย็บ
ทาบเติมลงไปตรงที่หุ้มคอ เรียกว่า
คีเวยยกะ และแผ่นผ้าเย็บทาบเติมลง
ไปตรงที่ถูกแข็ง เรียกว่า ชังเขยยกะ (นี้
ว่าตามคำอธิบายในอรรถกถา แต่พระมติ
ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส ในหนังสือวินัยมุข เล่ม ๒
ว่า ในจิวรห้าชั้นๆ กลาง ชื่อคีเวยยกะ
เพราะเมื่อห่มจิวร อัชฌมณฑลของชั้น
นั้นอยู่ที่คอ, ชั้นถัดออกมาทั้ง ๒ ข้าง
ชื่อชังเขยยกะ เพราะอัชฌมณฑลของ
๒ ชั้นนั้น อยู่ที่แข็งในเวลาห่ม, ชั้น
ถัดออกมาอีกทั้ง ๒ ข้าง ชื่อพาหันทะ
เพราะอัชฌมณฑลของ ๒ ชั้นนั้น อยู่
ที่แขนในเวลาห่ม); ต่อมา มีเหตุการณ์อัน
เป็นกรณีต่างหาก ซึ่งเป็นข้อปรารภให้

ทรงอนุญาตลูกดุม (คัณฐิกา) และรังดุม (ปาสกะ) (วินย.๗/๑๖๖/๖๕); ดู *ไตรจิ๋ว, ขัณฑ์*

จิ๋วกรรม การทำจิ๋ว, งานเกี่ยวกับจิ๋ว เช่น ตัด เย็บ ย้อม เป็นต้น

จิ๋วการสมัย คราวที่พระทำจิ๋ว, เวลาที่กำลังทำจิ๋ว

จิ๋วกาล ฤดูถวายจิ๋ว, ฤดูถวายผ้าแก่พระสงฆ์; ดู *จิ๋วกาลสมัย*

จิ๋วกาลสมัย สมัยหรือคราวที่เป็นฤดูถวายจิ๋ว; งวดหนึ่ง สำหรับภิกษุที่ได้กรานกฐิน ตั้งแต่แรมค่ำหนึ่งเดือน ๑๑ ถึงเพ็ญเดือนสิบสอง (คือเดือนเดียว), อีกงวดหนึ่ง สำหรับภิกษุที่ได้กรานกฐินแล้ว ตั้งแต่แรมค่ำหนึ่งเดือน ๑๑ ไปจนหมดฤดูหนาวคือถึงขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๔ (รวม ๕ เดือน)

จิ๋วทานสมัย สมัยที่เป็นฤดูถวายจิ๋ว ตรงกับจิ๋วกาลสมัย

จิ๋วนิทกะ “ผู้เก็บจิ๋ว”, ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เก็บรักษาจิ๋ว, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งจิ๋ว*

จิ๋วปฏิคคาหก “ผู้รับจิ๋ว”, ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่รับจิ๋ว, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งจิ๋ว*

จิ๋วปลิว ความกังวลในจิ๋ว คือภิกษุ

ยังไม่ได้ทำจิ๋ว หรือทำค้างหรือหายเสียในเวลาทำ แต่ยังไม่สิ้นความหวังว่าจะได้จิ๋วอีก

จิ๋วภาษก “ผู้แจกจิ๋ว”, ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่แจกจิ๋ว, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งจิ๋ว*

จิ๋วมรดก จิ๋วของภิกษุหรือสามเณรผู้ถึงมรณภาพ (มตกจิ๋ว) สงฆ์พึงมอบให้แก่ศิลาบุฎฐาก (ผู้พยาบาลคนไข้) ด้วยอุตติหุติยกรรม อย่างไรก็ตาม อรรถกถาแสดงมติไว้ว่า กรณีเช่นนี้เป็นกรรมไม่สำคัญนัก จะทำด้วยอปโลกนกรรม ก็ควร

จิ๋วลาภ การได้จิ๋ว

จิ๋ววรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องจิ๋ว เป็นวรรคที่ ๑ แห่งนิสัสัคคิยกัณฑ์

จิ๋วอธิษฐาน จิ๋วครอง, ผ้าจำกัดจำนวน ๓ ผืนที่อธิษฐาน คือกำหนดไว้ใช้ประจำตัวตามที่พระวินัยอนุญาตไว้; ตรงข้ามกับ *อติเรกจิ๋ว*

จิ๋วรักรัษณะ ชื่อชั้นระกาะที่ ๘ แห่งคัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่องจิ๋ว

คุณ ละเอียด

คุณนิยบท คำร้อยแก้ว, ข้อความร้อยแก้วที่กระจายความออกไป ตรงข้ามกับคำประพันธ์ที่ผูกเป็นคำร้อยกรอง ซึ่งเรียกว่า *คาถาพันธ์* หรือ *คาถา*; ในการจัดพุทธพจน์เป็นประเภทต่างๆ ที่เรียกว่า

นวังคสัตถุศาสน์ พุทธพจน์อันเป็นคำ
วิไลชานาที่เป็นจตุลจันยบถลั่วน จัดเป็น
เวยยาकरणะ, พุทธพจน์ที่เป็นคาถาลั่วน
จัดเป็น คาถา, พุทธพจน์ที่เป็นจตุลจันยบ
และมีคาถาระคน จัดเป็น เกยยะ; ใน
ประเพณีไทย เมื่อพระเทศน์ มีธรรม-
เนียมให้ยกข้อความบาลีขึ้นมาว่านำก่อน
และในการเทศน์ทั่วไป มักยกคาถาพุทธ
ภาษิตขึ้นเป็นบทตั้ง เรียกว่า นิกเขปบท
แต่ในการเทศน์มหาชาติ ซึ่งเป็นเทศน์ที่
มีลักษณะเฉพาะพิเศษ นิยมยกข้อความ
ร้อยแก้วภาษาบาลีจากอรรถกถาชาดกมา
กล่าวนำที่ละเล็กน้อยก่อนดำเนินเรื่องใน
ภาษาไทยต่อไป และนี่คงเป็นเหตุให้เกิด
ความเข้าใจที่เป็นความหมายใหม่ขึ้นใน
ภาษาไทยว่า จตุลจันยบถ คือ บทบาลี (ร้อย
แก้ว) เล็กน้อย ที่ยกขึ้นแสดงก่อนเนื้อ
ความ (พจนานุกรมเขียน จตุลจันยบถ); ตรง
ข้ามกับ คาถา, คาถापັນ; ดู นวังคสัตถุศาสน์

จตุ “เคลื่อน” (จากภาพหนึ่ง ไปสู่อภาพอื่น),
ตาย (ในภาษาบาลี ใช้ได้ทั่วไป แต่ใน
ภาษาไทยส่วนมากใช้แก่เทวดา); ใน
ภาษาไทย บางทีเข้าใจและใช้กันผิดไป
ไกล ถึงกับเพี้ยนเป็นว่า เกิด ก็มี

จตุปปาทญาณ ปรีชารู้จตุและอุบัติของ
สัตว์ทั้งหลาย, มีจักขุทิพย์มองเห็นสัตว์
กำลังจตุบ้าง กำลังเกิดบ้าง มีอาการดี
บ้าง เลวบ้างเป็นต้น ตามกรรมของตน

เรียกอีกอย่างว่า ทิพพจักขุ (ข้อ ๒ ใน
ญาณ ๓ หรือวิชา ๓, ข้อ ๗ ในวิชา
๘, ข้อ ๕ ในอภิญาญา ๖)

จุนทะ พระเถระผู้ใหญ่ชั้นมหาสาวก เป็น
น้องชายของพระสารีบุตร เคยเป็น
อุปัฏฐากของพระพุทธองค์ และเป็นผู้นำ
อริราชทูตของพระสารีบุตรจากบ้านเกิดที่
ท่านปรินิพพานมาถวายแด่พระพุทธ-
องค์ที่พระเชตวัน

จุนทกัมมารบุตร นายจุนทะ บุตร
ช่างทอง ชาวเมืองปาวา ผู้ถวายสุกกร-
มัททวะ เป็นภัตตาหารครั้งสุดท้าย แต่
พระพุทธเจ้า ในเช้าวันปรินิพพาน, จุนทะ
กัมมารบุตร ก็เขียน; ดู สุกกรมัททวะ,
พุทธปรินิพพาน

จตุลจัน “จันน้อย”, “จันจิ๋ว”, จันวัน
เดียวเสร็จ, พิธีทำบุญทอดจันแบบหนึ่ง
ที่ได้พัฒนาขึ้นมาในประเพณีไทย (บาง
ถิ่นเรียกว่าจันเล่น) โดยมีกำหนดว่า
ต้องทำทุกอย่างตั้งแต่ปั้นฝ้าย ทอ ตัด
เย็บเป็นจันวันเดียว (ตามปกติทำ
เป็นสับ คงเพราะเป็นฝ้ายเล็กที่สุด ทนได้
ง่าย) ย้อม และนำผ้าจันไปทอดถวายแก่
พระสงฆ์ ให้ทันภายในวันเดียว (พระสงฆ์
ได้รับแล้ว ก็จะทำการกรานจัน และ
อนุโมทนาเสร็จในวันนั้นตามธรรมดาของ
พระวินัย การทั้งหมดของทุกฝ่ายจึงเป็น
อันเสร็จในวันเดียวกัน), เหตุที่นิยมทำ

และถือว่าเป็นบุญมาก คงเพราะต้องสำเร็จด้วยความสามัคคีของคนจำนวนมากที่ทำงานกันอย่างแข็งขันขมิ้มมัน และประสานกันอย่างดียิ่ง; โดยปริยายหมายถึงงานที่ต้องทำเร่งด่วนอย่างซูลมุน วุ่นวายเพื่อให้เสร็จทันเวลาอันจำกัด

จุลกาล ชื่อห้องชายของพระมหากาลที่บวชตามพี่ชาย แต่ไม่ได้บรรลุมรรคผล ลึกลับในระหว่าง

จุลคณฐี ชื่อนิกายพระสงฆ์พม่านิกายหนึ่ง
จุลราชปริตร ปริตรหลวงชุดเล็ก คือ เจ็ดตำนาน ๓ **ปริตร, ปริตต์**

จุลวรรค ชื่อคัมภีร์อันเป็นหมวดหนึ่งแห่งพระวินัยปิฎก ซึ่งมีทั้งหมด ๕ หมวด คือ อาทิกัมม ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค ปริวาร; คัมภีร์จุลวรรค มี ๑๒ ชั้นชกะ คือ ๑. **กัมมชก** ว่าด้วยเรื่องนิกกรรม ๒. **ปาริวาสชก** ว่าด้วยวัตรของภิกษุผู้อยู่ปริวาส ผู้ประพฤติมานัต และผู้เตรียมจะอัพมาน ๓. **สมุจยชก** ว่าด้วยระเบียบปฏิบัติต่างๆ ในการประพฤติวุฒฐานวิธี ๔. **สมถชก** ว่าด้วยการระงับอธิกรรม ๕. **ขุททกวัตตชก** ว่าด้วยข้อบัญญัติปลีกย่อยจำนวนมาก เช่น การปลงผม ตัดเล็บ ไม้จิ้มฟันของใช้ต่างๆ เป็นต้น ๖. **เสนาสนชก** ว่าด้วยเรื่องเสนาสนะ ๗. **สังฆเภทชก** ว่าด้วยสังฆเภทและสังฆสามัคคี ๘.

วัตตชก ว่าด้วยวัตรต่างๆ เช่น อาคันตุกวัตร เป็นต้น ๘. **ปาติโมกขชก** ว่าด้วยระเบียบในการงดสวดปาฏิโมกข์ในเมื่อภิกษุมีอาบัติติดตัวมาร่วมฟังอยู่ ๑๐. **ภิกขุณีชก** ว่าด้วยเรื่องภิกษุณีเริ่มแต่ประวัติการอนุญาตให้มีการบวชครั้งแรก ๑๑. **ปัญจสติกชก** ว่าด้วยเรื่องสังคายนาครั้งที่ ๑ ๑๒. **สัตตสติกชก** ว่าด้วยสังคายนาครั้งที่ ๒ (พระไตรปิฎกเล่ม ๖-๗); ต่อจาก **มหาวรรค**

จุลคักราช คักราชน้อย ตั้งขึ้นโดยกษัตริย์พม่าองค์หนึ่งใน พ.ศ. ๑๑๘๒ ภายหลังมหาคักราช, เป็นคักราชที่เราใช้กันมาก่อนใช้รัตนโกสินทรศก, นับรอบปีตั้งแต่ ๑๖ เมษายน ถึง ๑๕ เมษายน เขียนย่อว่า จ.ศ. (พ.ศ. ๒๕๒๒ ตรงกับ จ.ศ.๑๓๔๐-๑๓๔๑)

จุลศีล ๓ **อุพพัชฌิมมหาศีล**

จุฬามณีเจดีย์ พระเจดีย์ที่บรรจุพระจุฬามณี (มวยผม) ของพระพุทธเจ้าในดาวดึงส์เทวโลก อรรถกถาเล่าว่า เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จออกบรรพชา เสด็จข้ามแม่น้ำอโนมาแล้วจะอธิษฐานเพศบรรพชิต ทรงตัดมวยพระเกศาขวางไปในอากาศ พระอินทร์นำผอบแก้วมารองรับเอาไปประดิษฐานในพระเจดีย์จุฬามณี ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธ-

ปรีนิพพานแล้ว ในขณะที่แจกพระบรม-
สารีริกธาตุ พระอินทร์ได้มานำเอาพระ
ทาฐธาดุ (พระเขี้ยวแก้ว) ข้างขวาที่โศภ-
นพราหมณ์ซ่อนไว้ในผ้าโพกศีรษะ ใส่ผอบ
ทอง นำไปบรรจุในจุฬามณีเจดีย์ด้วย

อุพพันถกะ พระมหาสาวกองค์หนึ่งใน
อัสติมหาสาวก เป็นบุตรของธิดาเศรษฐี
กรุงราชคฤห์ และเป็นน้องชายของมหา-
ปิ่นถกะ ออกบวชในพระพุทธศาสนา
ปรากฏว่ามีปัญญาที่บออย่างยิ่ง พี่ชาย
มอบคาถาเพียง ๑ คาถาให้ท่องตลอด
เวลา ๔ เดือน ก็ท่องไม่ได้ จึงถูกพี่ชาย
ขับไล่ เสียใจคิดจะสึก พอดีพบพระ
พุทธเจ้า พระองค์ตรัสปลอบแล้วประทาน
ผ้าขาวบริสุทธิ์ให้ไปลูบคลำพร้อมทั้ง
บริกรรมสั้นๆ ว่า “รโหโรณิ ๗ ๗” ผ้า
นั้นหอมเพราะมือคลำอยู่เสมอ ทำให้
ท่านมองเห็นไตรลักษณ์ และได้สำเร็จ
พระอรหัต ท่านมีความชำนาญแคล่วคล่อง
ในอภิธรรม ๖ ได้รับยกย่องเป็นเอกทัคคะ
ในบรรดาผู้ฉลาดในเจโตวิภูษณ์; ชื่อท่าน
เรียกง่าย ๆ ว่า **อุพพันถก**, บางแห่งเขียน
เป็น **อุลลพันถก**

อุพพันถกมมหาศีล จูฬศีล (ศีลย่อย)
มัชฌิมศีล (ศีลกลาง) และมหาศีล (ศีล
ใหญ่), หมายถึงศีลที่เป็นหลักความ
ประพฤติของพระภิกษุ ซึ่งพระพุทธเจ้า
ตรัสแจกแจงไว้ในพระสูตรบางสูตร

(ปรากฏในทีฆนิกาย สीलขันธวรรค คือ
พระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย เล่ม ๙ ทั้ง
๑๓ สูตร มีสาระเหมือนกันหมด) และ
เนื่องจากมีรายละเอียดมากมาย พระ
ธรรมสังคากาจารย์จึงจัดเป็น ๓
หมวด และตั้งชื่อหมวดอย่างที่กล่าวนั้น
ตามลำดับ, ในพระสูตรแรกที่ตรัสแสดง
ศีลชุดนี้ (คือ พรหมชาลสูตร) พระองค์
ตรัสเพื่อให้รู้กันว่า เรื่องที่ปุถุชนจะเอา
มากล่าวสรรเสริญพระองค์ ก็คือความมี
ศีลอย่างนี้ ซึ่งแท้จริงแล้ว เป็นเรื่องต่ำๆ
เล็กน้อย แต่เรื่องที่จะใช้เป็นข้อสำหรับ
สรรเสริญพระองค์ได้ถูกต้องนั้น เป็น
เรื่องลึกซึ้ง ซึ่งบัณฑิตจะพึงรู้ คือการที่
ทรงมีพระปัญญาที่ทำให้ข้ามพ้นทิวฏฐิที่
ผิดทั้ง ๖๒ ประการ ส่วนในพระสูตร
นอกนั้น ตรัสศีลชุดนี้เพื่อให้เห็นลำดับ
การปฏิบัติของบุคคลที่มีศรัทธาออก
บวชแล้วว่าจะดำเนินก้าวไปอย่างไร โดย
เริ่มด้วยเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ล่ารวม
อินทรีย์ ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ
เป็นผู้สันโดษ เมื่อพร้อมอย่างนี้แล้ว ก็
เจริญสมาธิ จนเข้าถึงจตุตถฌาน แล้ว
โน้มน้ำจิตที่เป็นสมาธิดีแล้วนั้น ให้มุ่งไป
เพื่อญาณทัศณะ แล้วก้าวไปในวิชชา ๘
ประการ จนบรรลุอุาสวัภขญาณในที่สุด
โดยเฉพาะในขั้นต้นที่ตรัสถึงศีลนั้น พระ
องค์ได้ทรงตั้งเป็นคำถามว่า “ภิกษุเป็นผู้

ถึงพร้อมด้วยศีลอย่างไร?” จากนั้นจึงได้ทรงแจกแจงรายละเอียดในเรื่องศีลอย่างมากมาย ดังที่เรียกว่า จูปศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล ที่กล่าวนี้

พึงสังเกตว่า ในพระสูตรทั้งหลาย ทรงจำกัดความ หรือแสดงความหมายของ “ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีล” ด้วยจูปมัทมิมหาศิลชุดนี้ หรือไม่ก็ตรัสอธิบายเพียงสั้นๆ ว่า (เช่น อง.จตุกก.๒๑/๓๗/๕๐) “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มศีล สำรวมด้วยปาฏิโมกขสังวร ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปรกติเห็นภัยในโทษแม้แต่ชนิดหน้อย สมทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย” ส่วนในอรรถกถามีบ่อยครั้ง (เช่น ม.อ.๒/๑๒/๕๔; ส.อ.๓/๑๕๔/๑๙๗; อิติ.อ.๕๖/๕๔๕) ที่อธิบาย “ความถึงพร้อมด้วยศีล” ว่าหมายถึงปารีสุทธิศีล ๔ แต่ทั้งหมดนั้นก็ก็เป็นเพียงวิธีอธิบาย ซึ่งในที่สุดก็ได้สาระอันเดียวกัน กล่าวคือศีลที่ตรัสในพระสูตร ไม่ว่าจะโดยย่อหรือโดยพิสดาร และศีลที่อรรถกถาจัดเป็นชุดขึ้นมา นั้น ก็คือความประพฤติที่เป็นวิถีชีวิตของพระภิกษุ ซึ่งเป็นจุดหมายของการบัญญัติประดาสิกขาบทในพระวินัยปิฎก และเป็นผลที่จะเกิดมีเมื่อได้ปฏิบัติตามสิกขาบทเหล่านั้น

เนื่องจากจูปศีล (ในภาษาไทย นิยมเรียกว่า จุลศีล) มัชฌิมศีล และมหาศีล

ที่ตรัสไว้ ยืดยาว มีรายละเอียดมาก ในที่นี้ จะแสดงเพียงหัวข้อที่จะขยายเองได้ หรือพอให้เห็นเค้าความ (ผู้ต้องการรายละเอียด พึงดู ที่.สี.๙/๓-๒๕/๕-๑๕; ๑๐๓-๑๒๐/๘๓-๙๒)

จูปศีล

๑. ละปาณาติบาต... ๒. ละอทินนาทาน... ๓. ละอพรหมจรรย์... ๔. ละมุสาวาท... ๕. ละปิสุณาวาจา... ๖. ละผรุสวาจา... ๗. ละสัมผัปปลาปะ... ๘. เว้นจากการพรากพิชคามและภุตคาม ๙. ฉันทมือเดียว...งดจากการฉันทในเวลาวิกาล ๑๐. เว้นจากการฟ้อนรำขับร้อง ประโคมดนตรีและดูการเล่นอันเป็นข้าศึกแก่กุศล ๑๑. เว้นจากการตัดทรงประดับและตกแต่งร่างกายด้วยดอกไม้ของหอมและเครื่องประเทืองผิว อันเป็นฐานแห่งการแต่งตัว ๑๒. เว้นจากการนั่งนอนบนที่นั่งที่นอนอันสูงใหญ่ ๑๓. เว้นจากการรับทองและเงิน ๑๔. เว้นจากการรับัญญาหารดิบ ๑๕. เว้นจากการรับเนื้อดิบ ๑๖. เว้นจากการรับสตรีและกุมารี ๑๗. เว้นจากการรับทาสีและทาส ๑๘. เว้นจากการรับแพะและแกะ ๑๙. เว้นจากการรับไก่และสุกร ๒๐. เว้นจากการรับช้าง โค ม้า และลา ๒๑. เว้นจากการรับไธนาและที่ดิน ๒๒. เว้นจากการประกอบทุตกรรมรับใช้เดินข่าว ๒๓.

เว้นจากการซื้อการขาย ๒๔. เว้นจากการ
โงงด้วยตาซึ่ง การโงงด้วยของปลอม
และการโงงด้วยเครื่องตวงวัด ๒๕. เว้น
จากการรับสินบน การล่อลวง และการ
ตลบตะแลง ๒๖. เว้นจากการเหินหัน
หัน ฆ่า จองจำ ตีชิง ปล้น และกรรโชก

มัชฌิมศีล

๑. เว้นจากการพรากพิศคามและภุต-
คาม (แจกแจงรายละเอียดด้วย มีใช่เพียงกล่าว
กว้างๆ อย่างในอุพศีล, ในข้อต่อๆ ไป ก็เช่นกัน)
๒. เว้นจากการบริโภคของที่ทำการ
สะสมไว้ ๓. เว้นจากการดูการเล่นอัน
เป็นข้าศึกแก่กุศล ๔. เว้นจากการพนัน
อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ๕. เว้น
จากการนั่งนอนบนที่นั่งที่นอนอันสูง
ใหญ่ ๖. เว้นจากการมัววุ่นประดับตก
แต่งร่างกาย ๗. เว้นจากติรัจฉานกถา (ดู
ติรัจฉานกถา) ๘. เว้นจากถ้อยคำหุ่่ม
เถียงแก่งแย่ง ๙. เว้นจากการประกอบ
หุ่่มกรรมรับใช้เดินข่าว ๑๐. เว้นจากการ
พุดหลอกลวงเลียบเคียงทำเลศหลา

มหาศีล

๑. เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา
(จำพวกทำนายทายทัก ทำพิธีเกี่ยวกับ
โชคกลาง เสกเป่า เป็นหมอดู หมอฮู
หมอผี, แจกแจงรายละเอียด มีตัวอย่างมาก) ๒.
เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา
(จำพวกทายลักษณะคน ลักษณะของ

ลักษณะสัตว์) ๓. เว้นจากมิจฉาชีพด้วย
ติรัจฉานวิชา (จำพวกดูฤกษ์ดูชัย) ๔. เว้น
จากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา (จำพวก
ทำนายจันทรคราส สุริยคราส อุกกาบาต
และนักษัตรที่เป็นไปและที่ผิดแปลก
ต่างๆ) ๕. เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉาน-
วิชา (จำพวกทำนายชะตาบ้านเมือง เรื่อง
ฝนฟ้า ภัยโรค ภัยแล้ง ภัยทุพภิกข
เป็นต้น) ๖. เว้นจากมิจฉาชีพด้วย
ติรัจฉานวิชา (จำพวกให้ฤกษ์ แก้วเคราะห์
เป็นหมอเวทมนตร์ ทรงเจ้า บวงสรวง สู้
ขวัญ) ๗. เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉาน-
วิชา (จำพวกทำพิธีบนบาน แก่บน ทำพิธี
ตั้งศาล ปลุกเรื่อน บำบวงเจ้าที่ บูชาไฟ
เป็นหมอยา หมอผ่าตัด)

จะเห็นว่า อุพมัชฌิมมหาศีลทั้งหมด
นี้ เน้นศีลด้านที่ทำนจัดเป็นอาชีวนาปริ-
สุทธิศีล และที่ตรัสรายละเอียดไว้มาก
ในพระสูตรกลุ่มนี้ น่าจะเป็นเพราะทรง
มุ่งให้เห็นวิถีชีวิตและลักษณะความ
ประพฤติของพระสงฆ์ในพระพุทธ
ศาสนา ที่แตกต่างจากสภาพของนักบวช
มากมายที่เป็นมาและเป็นไปในสมัยนั้น;

ดู ปาปริสุทธิศีล, ติรัจฉานวิชา

อุพวงศ์ ชื่อหนังสือพงศาวดารลังกา
คัมภีร์ “เล็ก” แต่งโดยพระเถระหลายรูป
พรรณนาความเป็นมาของพระพุทธ
ศาสนาและชาติลังกา ต่อจากคัมภีร์

มหาวงส์ ตั้งแต่ พ.ศ.๘๔๕ จนถึง พ.ศ. ๒๓๕๘ ในสมัยที่อังกฤษเข้าครอง เป็นอาณานิคม (จุฬวงส์ ก็คือ ภาค ๒ ของมหาวงส์นั่นเอง)

ฉุพเวทลลสุตร ชื่อสุตรหนึ่งในมัชฌิมนิกาย มูลปนิณาสก์ แห่งพระสุตตันตปิฎก แสดงโดยพระธรรมทินนาเถรี เป็นคำ ตอบปัญหาที่วิสาขอุบาสิกาถาม

ฉุพศีล ดูที่ **ฉุพมัชฌิมมหาศีล**

ฉุพสังคาม ชื่อตอนหนึ่งในคัมภีร์ปริวาร แห่งพระวินัยปิฎก

ฉุพสุทนต์ปริวาส “สุทนต์ปริวาส อย่างเล็ก” หมายความว่า ปริวาสที่ภิกษุ ต้องอาบัติสังฆาติเสสหลายคราวด้วยกัน จำจำนวนอาบัติและวันที่ปิดได้บ้าง อยู่ปริวาสไปจนกว่าจะเห็นว่าบริสุทธิ์

เจ็ดตำนาน “เจ็ดเรื่อง” คือ พระปริตรที่มี อำนาจคุ้มครองป้องกันตามเรื่องต้นเดิม ที่เล่าไว้ ซึ่งได้จัดรวมเป็นชุด รวม ๗ พระปริตร; อีกนัยหนึ่งว่า “เจ็ดปริตร” แต่ ตามความหมายนี้ น่าจะเขียน **เจ็ดตำนาน** คือ เจ็ดตาณ (ตาณ=ปริตต์, แผลงตาณ เป็นตำนาน); ดู **ปริตร, ปริตต์**

เจดีย์ ที่เคารพนับถือ, บุคคล สถานที่ หรือวัตถุที่ควรเคารพบูชา, เจดีย์เกี่ยวกับ พระพุทธเจ้ามี ๔ อย่างคือ ๑. **ธาตุเจดีย์** บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ๒. **บริโภคเจดีย์** คือสิ่งหรือสถานที่ที่พระพุทธเจ้า

เคยทรงใช้สอย ๓. **ธรรมเจดีย์** บรรจุ พระธรรม คือ พุทธพจน์ ๔. **อุทเทสิกเจดีย์** คือพระพุทธรูป; ในทางศิลปกรรม ไทยหมายถึงสิ่งทีก่อเป็นยอดแหลมเป็นที่ บรรจุสิ่งที่เคารพนับถือ เช่น พระธาตุ และอัฐิบรรพบุรุษ เป็นต้น

เจตนา ความตั้งใจ, ความมุ่งใจหมายจะทำ, เจตจำนง, ความจำนง, ความจงใจ, เป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง เป็นตัว นำในการคิดปรุงแต่ง หรือเป็นประธาน ในสังขารชั้นร์ และเป็นตัวการในการทำ กรรม หรือกล่าวได้ว่าเป็นตัวกรรมที่ เดียว ดังพุทธพจน์ว่า “เจตนาหิ ภิกขเว กมมัม วทามิ” แปลว่า “เรากล่าวเจตนาว่า เป็นกรรม”; **เจตนา ๓** คือ เจตนาใน ๓ กาล ซึ่งใช้เป็นข้อพิจารณาในเรื่องกรรม และการให้ผลของกรรม ได้แก่ ๑. **ปุพพเจตนา** เจตนาจะทำ ๒. **สันนิฏฐาปกเจตนา** เจตนาอันให้สำเร็จการกระทำ หรือให้สำเร็จความมุ่งหมาย ๓. **อปปรเจตนา** เจตนาสืบเนื่องต่อๆ ไปจากการ กระทำนั้น (**อปราปรเจตนา** ก็เรียก), เจตนา ๓ นี้ เป็นคำในชั้นอรรถกถา แต่ ก็โยงกับพระไตรปิฎก โดยเป็นการสรุปล ความในพระไตรปิฎกบ้าง เป็นการสรล ถ้อยคำที่จะใช้อธิบายหลักกรรมตาม พระไตรปิฎกนั้นบ้าง เฉพาะอย่างยิ่ง ใช้ แนะนำเป็นหลักในการที่จะทำบุญคือ

กรรมที่ดี ให้ได้ผลมาก และมักเน้นในเรื่องทาน (แต่ในเรื่องทานนี้ เจตนาที่ ๒ ท่านมักเรียกว่า “มูญจนเจตนา” เพื่อให้ชัดว่าเป็นความตั้งใจในขณะที่ให้ทานจริงๆ คือขณะที่ปล่อยของออกไป แทนที่จะใช้ว่าสันนิษฐานปกเจตนา หรือความจงใจอันให้สำเร็จการกระทำ ซึ่งในหลายกรณี ไม่ตรงกับเวลาของเหตุการณ์ เช่น คนที่ทำบาปโดยซุดหลุมดักให้คนอื่นตกลงไปตาย เมื่อคนตกลงไปตายสมใจ เจตนาที่ลุลผลให้ซุดหลุมดักสำเร็จในวันก่อน เป็นสันนิษฐานปกเจตนา) ดังที่ท่านสอนว่า ควรถวายทานหรือให้ทานด้วยเจตนาในการให้ ที่ครบทั้ง ๓ กาล คือ ๑. ก่อนให้ มีใจยินดี (บุพเพเจตนา หรือ บุพเจตนา) ๒. ขณะให้ ทำใจปล่อยใส (มูญจนเจตนา) ๓. ให้แล้ว ชื่นชมปลื้มใจ (อปฺรเจตนา), คำอธิบายของอรรถกถานี้ก็อ้างพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกนั่นเอง โดยเฉพาะหลักเรื่องทักษิณาที่พร้อมด้วยองค์ ๖ อันมีผลยิ่งใหญ่ ซึ่งในด้านทายกหรือทายิกา คือฝ่ายผู้ให้ มีองค์ ๓ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสในเรื่องการถวายทานของเวฬุภัณฑุกินันทมารดา(อง.จกฺก.๒๒/๓๐๘/๓๗๕) ว่า “*บุพเพ ทานา สุขโม โหติ* ก่อนให้ ก็ดีใจ, *ทํ จิตฺตํ ปฺสาเทติ* กำลังให้อยู่ ก็ทำจิตให้ผุดผ่องเปลือมใส, *ทตฺวา อตฺตมโน โหติ* ครั้นให้แล้ว ก็ชื่น

ชมปลื้มใจ”; *๓ กรรม, ทักขิณา, เวฬุภัณฑุกินันทมารดา*

เจตภูต สภาพเป็นผู้คิดอ่าน, ตามที่เข้าใจกัน หมายถึงดวงวิญญาณหรือดวงชีพอันเที่ยงแท้ที่สิงอยู่ในตัวคน กล่าวกันว่า ออกจากร่างได้ในเวลาอนหลับ และเป็นตัวไปเกิดใหม่เมื่อกายนี้แตกทำลาย เป็นคำที่ไทยเราใช้เรียกแทนคำว่า *อาตมัน* หรือ *อัตตา* ของลัทธิพราหมณ์ และเป็นความเชื่อนอกพระพุทธศาสนา

เจตสิก ธรรมที่ประกอบกับจิต, อาการหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต เช่น ความโลภ ความโกรธ ความหลง ศรัทธา เมตตา สติ ปัญญา เป็นต้น มี ๕๒ อย่าง จัดเป็น อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕; ถ้าจัดโดยขั้น ๕ เจตสิกก็คือ เวทนาขั้น สัญญาขั้น และสังขารขั้น นั่นเอง

เจตสิกสุข สุขทางใจ, ความสบายใจ แซ่มชื่นใจ; *๓ สุข*

เจติ แคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ลุ่มแม่น้ำคงคา ติดต่อกับแคว้นวังสะ นครหลวงชื่อ *โสถกวิดี*

เจโตปริยญาณ ปรีชากำหนดรู้ใจผู้อื่นได้, รู้ใจผู้อื่นอ่านความคิดของเขาได้ เช่น รู้ว่าเขากำลังคิดอะไรอยู่ ใจเขาเศร้าหมองหรือผ่องใส เป็นต้น (ข้อ ๕ ในวิชา ๘, ข้อ ๓ ในอภิญาญา ๖)

เจโตวิมุตติ ความหลุดพ้นแห่งจิต, การหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจการฝึกจิต หรือด้วยกำลังสมาธิ เช่น สมาบัติ ๘ เป็นเจโตวิมุตติอันละเอียดประณีต (สันตเจโตวิมุตติ)

เจริญพร คำเริ่ม ที่ภิกษุสามเณรพูดกับคฤหัสถ์ผู้ใหญ่และสุภาพชนทั่วไป เทียบได้กับ “เรียน” และใช้เป็นคำรับ เทียบได้กับ “จ๊ะ” หรือ “ครับ”, กับทั้งใช้เป็นคำขึ้นต้นและลงท้ายจดหมายที่ภิกษุสามเณรมีไปถึงบุคคลเช่นนั้นด้วย (คำลงท้าย นิยมใช้ว่า “ขอเจริญพร”); ถ้าพูดกับเจ้านาย ใช้ว่า “ถวายพระพร” และ “ขอถวายพระพร”

เจริญวิปัสสนา ปฏิบัติวิปัสสนา, บำเพ็ญวิปัสสนา, ฝึกอบรมปัญญาโดยพิจารณาสังขาร คือ รูปธรรมและนามธรรมทั้งหมดแยกออกเป็นขั้นๆ กำหนดด้วยไตรลักษณ์ว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

เจ้ากรม หัวหน้ากรมในราชการ หรือในเจ้านายที่ทรงกรม

เจ้าภาพ เจ้าของงาน

เจ้าสังกัด ผู้มีอำนาจในหมู่คนที่ขึ้นอยู่กับตน

เจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ (ด้วยฉัตติหุติย-กรรมวาจา) ให้ทำหน้าที่ต่างๆ เกี่ยวกับ

การของส่วนรวมในวัด ตามพระวินัยแบ่งไว้เป็น ๕ ประเภท คือ ๑. เจ้าอธิการแห่งจีวร ๒. เจ้าอธิการแห่งอาหาร ๓. เจ้าอธิการแห่งเสนาสนะ ๔. เจ้าอธิการแห่งอาราม ๕. เจ้าอธิการแห่งคลัง

เจ้าอธิการ 1. ตู อธิการ 2. เจ้าหน้าที่, ผู้ได้รับมอบหมายหรือแต่งตั้งให้มีหน้าที่รับผิดชอบในเรื่องราวหรือกิจการนั้นๆ

เจ้าอธิการแห่งคลัง ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับคลัง เก็บพัสดุของสงฆ์ มี ๒ อย่าง คือ ผู้รักษาค้างที่เก็บพัสดุของสงฆ์ (*ภักขาคาริก*) และผู้จ่ายของเล็กน้อยให้แก่ภิกษุทั้งหลาย (*อัปมัตตวิสัยกะ*)

เจ้าอธิการแห่งจีวร คือ ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับจีวร มี ๓ อย่าง คือ ผู้รับจีวร (*จีวรปฏิคาหก*) ผู้เก็บจีวร (*จีวรนิทก*) ผู้แจกจีวร (*จีวรภาชก*)

เจ้าอธิการแห่งเสนาสนะ ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับเสนาสนะ แยกเป็น ๒ คือ ผู้แจกเสนาสนะให้ภิกษุถือ (*เสนาสนคาหาปก*) และผู้จัดตั้งเสนาสนะ (*เสนาสนบัญญัติปก*)

เจ้าอธิการแห่งอาราม ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับกิจการงานของวัด แยกเป็น ๓ คือ ผู้ใช้คนงานวัด (*อารามิกเปสก*) ผู้ใช้

สามเณร (*สามเณรเปสก*) และผู้ดูแล
การปลูกสร้าง (*นวกัมมิก*)
เจ้าอธิการแห่งอาหาร ภิกษุที่สงฆ์
สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยว
กับอาหาร มี ๔ อย่าง คือผู้จัดแจกภัต
(*ภัตตเทศก์*) ผู้แจกยาคุ (*ยาคุภาชก*) และ
ผู้แจกของเคี้ยว (*ขัชชภาชก*)
เจ้าอาวาส สมภารวัด, หัวหน้าสงฆ์ในวัด
มีอำนาจและหน้าที่ปกครองดูแลอำนวยความสะดวก
กิจการทุกอย่างเกี่ยวกับวัด
โจท ฟ้องร้อง; ทักท้วง; ดู *โอกาส*
โจทก์ ผู้ฟ้องร้อง
โจทนา กิริยาที่โจท, การโจท, การฟ้อง,

การทักท้วง, การกล่าวหา; คำฟ้อง
โจทหนักัณฑ์ ชื่อตอนหนึ่งในคัมภีร์
ปริวารแห่งพระวินัยปิฎก
โจรกรรม การลัก, การขโมย, การ
กระทำของขโมย
โจรคูผูกธง โจรผู้ร้ายที่ขึ้นชื่อโด่งดัง
ใจจิต ขาดเมตตา เช่น พ่อแม่ มีกำลังพอ
ที่จะเลี้ยงดูลูกได้ ก็ไม่เลี้ยงดูลูกให้สม
ควรแก่สถานะ เป็นต้น, ไม่เอื้อเฟื้อแก่ใคร
ใจดำ ขาดกรุณา คือตนมีกำลังสามารถ
จะช่วยให้พ้นทุกข์ได้ก็ไม่ช่วย เช่น เห็น
คนตกน้ำแล้วไม่ช่วย เป็นต้น

ฉ

ฉกามาพจรสวรรค์ สวรรค์ที่ยังเกี่ยว
ข้องกาม ๖ ชั้น คือ ๑. *จาตุมหาราชิกา*
๒. *ดาวดึงส์* ๓. *ยามา* ๔. *ดุสิต* ๕.
นิมมานรดี ๖. *ปรนิมมิตวสวัตตี*
ฉงน สงสัย, ไม่แน่ใจ, เคลือบแคลง,
สนทน่ห้
ฉลอม 1. แทน, ตอบแทน **2.** ทำบุญ
สมโภชหรือบูชา
ฉลอมพระบาท รองเท้า
ฉลอมพระองค์ เสื้อ
ฉวี ผิวกาย
ฉัพพัชฌ์ อุกเบกขามือองค์ ๖ คือ ด้วย

ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกสูดดม
กลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายถูกต้องโผฏฐัพพะ
ใจรู้ธรรมารมณแล้ว ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ
วางจิตอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ (ช.ม.
๒๙/๔๑๓/๒๘๙) เป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่ง
ของพระอรหันต์ ซึ่งมีอุเบกขาด้วยญาณ
คือด้วยความรู้เท่าทันถึงสถานะของสิ่ง
ทั้งหลาย อันทำให้ไม่ถูกความชอบชัง
ยินดียินร้ายครอบงำในการรับรู้อารมณ์
ทั้งหลาย ตลอดจนไม่หวั่นไหวเพราะ
โลกธรรมทั้งปวง; ดู *อุเบกขา*
นื้อ โกง เช่นรับฝากของ ครั้นเจ้าของมา

ขอคืน กล่าวปฏิเสธว่าไม่ได้รับไว้ หรือ
ได้ให้คืนไปแล้ว

นั้กคะ หมวด ๖

นั้น กิณ, รั้บประทาน (ใช้สำหรับภิกษุและ
สามเณร)

นั้นทึ่ ค่ำประพั้ณรั้บประเภทหนึ่ง ก่ำหนด
ด้วยครุลหุ และก่ำหนดจ่ำนวนค่ำตาม
ขั้บบังคับ

นั้นทะ 1. ความพอใจ, ความชอบใจ,
ความยินดี, ความต้องการ, ความรักไ้ใคร
ไ้ปรารธนาในสิ่งนั้นๆ (เป็นกลางๆ
เป็นอกุศลก็ไ้ได้ เป็นกุศลก็ไ้ได้, เป็น
อั้ญญสมานาเจตสิกขั้บ ๑๓, ที่ไ้เป็นอกุศล
เช่นในค่ำว่า *กามนั้นทะ* ที่ไ้เป็นกุศล เช่น
ในค่ำว่า *อวิหิงสาณั้นทะ*) **2.** นั้นทะ ที่ไ้ใช้
เป็นค่ำเฉพาะ มาदै้ียวๆ โดยทัวไปหมาย
ถึงกุศลนั้นทะ หรือธรรมนั้นทะ ไ้ได้แก่
กั้ตตุกั้มยตาจันทะ คือ ความต้องการที่
จะท่ำหรือความอยากท่ำ(ไ้ให้ไ้ดี) เช่น
จันทะที่ไ้เป็นขั้บ ๑ ใน อิทธิบาท ๔; ตรงท่ำ
กับ *ตั้ณหานั้นทะ* คือ ความอยากเสพ
อยากไ้ได้ อยากเอาเพื่อตั้ว ที่ไ้เป็นฝาย
อกุศล **3.** ความยินยอม, ความยินยอม
ให้ที่ประชุมท่ำกิจนั้นๆ ในเมื่อตนมิไ้
รั้วมอยู่ด้วย, เป็นธรรมเนียมของภิกษุ
ที่อยูไ้ในวัดदै้ียวกันภายในสี้มา มีลั้ทธิที่
จะเข้าประชุมท่ำกิจของสงั้ม พึ้งเข้ารั้วม
ประชุมท่ำสังัฆกรรม เว้นแต่ภิกษุใดมี

เหตุจ่ำเป็นจะเข้ารั้วมประชุมด้วยมิไ้
เช่นอาพาธ ก็มิอบจันทะคือแสดงความ
ยินยอมให้สงั้มท่ำกิจนั้นๆ ไ้ได้, วิธีมิอบ
จันทะ คือบอกแก่ภิกษุรูปหนึ่งโดย
กล่าวว่ำ “จันทึ่ ทมมิ, จันทึ่ เม ทร,
จันทึ่ เม อารโเจทึ” (ถ้าผู้มิอบอ้อน
พรธษากว่ำ เปลี่ยน ทร เป็น ทรธ และ
เปลี่ยน อารโเจทึ เป็น อารโเจธ); เฉพาะ
ในการท่ำอุโบสถ มีขั้บพิเศษว่ำ ภิกษุที่
อาพาธหรือมีกิจจ่ำเป็นจะเข้ารั้วมประชุม
มิไ้ไ้ได้นั้น นอกจากมิอบจันทะแล้ว พึ้ง
มิอบปาริสุทึด้วย (ในสังัฆกรรมอื่น มิ
ต้งมิอบปาริสุทึ), วิธีมิอบปาริสุทึ คือ
มิอบแก่ภิกษุรูปหนึ่งควไปกับจันทะ
โดยมิอบปาริสุทึว่ำ “ปาริสุทึ ทมมิ,
ปาริสุทึ เม ทร, ปาริสุทึ เม อารโเจทึ”
และมิอบจันทะอย่ำงที่แสดงขั้งตั้น
(ภิกษุใดท่ำอุโบสถที่วัดอื่นแล้วมายังวัด
นั้น ถ้าเธอมิเข้ารั้วมประชุมเพื่อเป็นการ
ให้กายสามัคคึ ก็พึ้งมิอบจันทะอย่ำง
दै้ียว มิต้งมิอบปาริสุทึ)

นั้นทราคะ ความพอใจตึ้ใดไ้ใคร, ความ
ชอบใจจันตึ้ด, ความอยากที่แรงขั้นเป็น
ความตึ้ด; จันทะในทึ้นี้ หมายถึงอกุศล-
จันทะ คือตั้ณหานั้นทะ ซึ่งในขั้นตั้น
เมื่อเป็นราคะอย่ำงอ้อน (ทุพพลราคะ)
ก็เรียกกแ่วว่าเป็นจันทะ แต่เมื่อมีก่ำล้ง
มากขั้น ก็กลายเป็นจันทราคะ คือราคะ

อย่างแรง (พลวราคะ หรือสินะ); ๓

ฉันทะ 1.

นันทาคติ ลำเอียงเพราะรักใคร่ (ข้อ ๑ ในอคติ ๔)

ฉันทารหะ “ผู้ควรแก่ฉันทะ”, ภิกษุที่สงฆ์ควรได้รับมอบฉันทะของเธอ คือ เมื่อสงฆ์ครบองค์ประชุมแล้ว ภิกษุใดในสมัยนั้นมีสิทธิเข้าร่วมประชุม แต่เธออาพาธหรือติดกิจจำเป็นไม่อาจมาร่วมประชุม ภิกษุนั้นเป็นฉันทารหะ (ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งพึงรับมอบฉันทะของเธอมาแจ้งแก่สงฆ์คือแก่ที่ประชุมนั้น); ๓ **กัมมปัตตะ**

ฉันทะ อำมาตย์คนสนิทผู้เป็นสหชาติและเป็นสารถิของเจ้าชายสิทธัตถะในวันเสด็จออกบรรพชา ฉันทะตามเสด็จไปด้วย ภายหลังบวชเป็นภิกษุ ถือตัวว่าเป็นคนใกล้ชิดพระพุทธรเจ้ามาแต่เก่าก่อน ใครว่าไม่ฟัง เกิดความบ่่อยๆ ภายหลังจากพระพุทธรเจ้าปรีนิพพานแล้ว ถูกสงฆ์ลงพรหมทัณฑ์หายพยศ และได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์

ฉันทมือเดียว ข้อความภาษาไทยนี้ ในแง่ธรรมวินัย ยังมีความหมายกำกวม เมื่อจะทำความเข้าใจ พึงแยกเป็น ๒ นัยคือ ๑. ตามคำบรรยายวิถีชีวิตของพระภิกษุ เช่น ใน **อุพสีล** ว่า ภิกษุเป็นผู้ “ฉันทมือเดียว” นี่คือการแปลจากคำบาลีว่า “เอกภัตติกะ” ซึ่งแปลรักษาศัพท์ว่า “มี

ภัตติเดียว” ตามวัฒนธรรมของชมพูทวีปสมัยนั้น **ภัตติ** หมายถึงอาหารที่จัดเป็นมื้อตามช่วงเวลาของวัน ซึ่งมีมื้อหลัก ๒ มื้อคือ **ปาตราชภัตติ** (มือเช้า) ได้แก่อาหารที่กินในช่วงเช้าถึงก่อนเที่ยงวัน และ **สายมาสภัตติ** (มือสาย, สายในภาษาบาลี คือ คำเดียวกับสายัณห์) ได้แก่อาหารที่กินในช่วงหลังเที่ยงวันถึงก่อนอรุณวันใหม่ ตามความหมายนี้ ภิกษุฉันทมือเดียว (มีภัตติเดียว) จึงหมายถึง ฉันทอาหารมือก่อนเที่ยงวันที่ว่ามานี้ ตรงกับข้อความบาลีที่นำมาให้ครบว่า (เช่น ที.สี.๙/๑๐๓/๘๔) “เอกภตฺติโก โหติ รตฺตฺยปรโต วิโรตฺติกาโลชฺนา” (แปลว่า: เป็นผู้ฉันทมือเดียว/มีภัตติเดียว งดอาหารค่ำคืน เว้นจากโภชนะนอกเวลา) นี่ก็คือ เมื่อบอกว่าฉันทมือเดียวแล้ว ก็อาจถามว่ามือไหน จึงพูดกันช่วงเวลาใหญ่คือกลางคืนที่ตรงข้ามกับกลางวันออกไปก่อน แล้วก็กำกับท้ายว่า ถึงแม้ในช่วงกลางวันนั้น ก็ไม่ฉันทนอกเวลา คือไม่เลยเที่ยงวัน โดยนัยนี้ ภิกษุตามปกติจึงเป็นผู้ฉันทมือเดียวคืออาหารมือก่อนเที่ยงวันนี้ และอรรถกถาจึงอธิบายว่า ฉันทมือเดียวนั้น ถึงจะฉันท ๑๐ ครั้ง เมื่อไม่เลยเที่ยง ก็เป็น **เอกภัตติกะ** (เช่น ที.อ.๑/๑๐/๗๔) ๒. ภิกษุที่ตามปกติเป็นเอกภัตติกะฉันทมือเดียวนั้นแหละ เมื่อจะฝึกตนให้ยิ่งขึ้นไปอีก อาจปฏิบัติให้

เครื่องครัด โดยเป็น*เอกาสนิกะ* แปลว่า “ผู้ฉันที่หนึ่งเดียว” หรือฉันที่อาสนะเดียว หมายความว่า ในวันหนึ่งๆ ก่อนเที่ยงนั้น เมื่อลงนั่งฉันจนเสร็จ ลุกจากที่นั่นแล้ว จะไม่ฉันอีกเลย นี่คือการฉันมือเดียวใน หมายความว่าฉันวันละครั้งเดียว (เป็น ทั้ง*เอกภัตติกะ* และ*เอกาสนิกะ*) และถ้า ต้องการ จะถือปฏิบัติจริงจึงเป็นวัตรเลย ก็ได้ เรียกว่าถือ*ธุดงค์* ชื่อ “เอกาสนิกังคะ” โดยสมათานว่า (เช่น วิสุทฺธิ.๑/๘๕) “นาหาสนโภชนํ ปฏิกฺขิปามิ เอกาสนิกงฺคํ สมาทียมิมิ” (แปลว่า: ข้าพเจ้างดการฉันที่ อาสนะต่างๆ ข้าพเจ้าสมათานองค์แห่ง ภิกษุผู้มีการฉันที่อาสนะเดียวเป็นวัตร) ผู้ที่เป็นเอกาสนิกะอย่างเคร่งที่สุด (เรียก ว่าถืออย่างอุกฤษฏ์) เมื่อนั่งลงเข้าที่ ตนมี อาหารเท่าใดก็ตาม พอหย่อนมือลงที่ โภชนะจะฉัน ก็ไม่รับอาหารเพิ่มเติมใดๆ อีก จนลุกจากที่ที่เดียว; ดู *เอกภัตติกะ*, *เอกาสนิกะ*; *อุพพีล*, *ธุดงค์*

นั้พพวรรณรังสี รัศมี ๖ ประการ ซึ่งเปล่ง ออกจากพระวรกายของพระพุทธเจ้า คือ ๑. *นึละ* เขียวเหมือนดอกอัญชัน ๒. *ปีตะ* เหลืองเหมือนนพดลทอง ๓. *โลหิตะ* แดงเหมือนตะวันอ่อน ๔. *โอทาทะ* ขาว เหมือนแผ่นเงิน ๕. *มัญญะ* สีหงสบาท เหมือนดอกชงหรือหงอนไก่ ๖. *ประภัสสร* เลื่อมพรายเหมือนแก้วผลึก

ฉาทกภัย ภัยคือความหิว, ภัยอดอยาก, มักมากกับภัยแล้ง (ทุพพญญุภัย) หรือภัย ข้ำวยากหมากแพง (ทุพภิกขภัย)

ฉายา 1. เง, อาการที่เป็นเงๆ คือไม่ชัด ออกไป, อาการเคลือบแฝง **2.** ชื่อที่พระ อุปัชฌายะตั้งให้แก่ผู้ขอบวชเป็นภาษา บาลี เรียกว่า *ชื่อฉายา* ที่เรียกเช่นนั้น เพราะเดิมเมื่อเสร็จการบวชแล้ว ต้องมี การวัดฉายาคือเงาแดดด้วยการสืบเท้า ว่าเงาหดหรือเงาขยายแค่ไหน ชั่วโมง สืบเท้า การวัดเงาด้วยเท้านี้เป็นมาตรฐานับ เวลา เรียกว่า *บาท* เมื่อวัดแล้วจดเวลา ไว้และจดสิ่งอื่นๆ เช่นชื่อพระอุปัชฌายะ พระกรรมวาจาจารย์ จำนวนสงฆ์ และ ชื่อผู้อุปสมบท ทั้งภาษาไทยและมคธลง ในนั้นด้วย ชื่อใหม่ที่จดลงตอนวัดฉายา นั้น จึงเรียกว่า *ชื่อฉายา*

ฉายาปาราชิก “เงาแห่งปาราชิก” คือ ประพฤติตนในฐานะที่ล่อแหลมต่อ ปาราชิก อาจเป็นปาราชิกได้ แต่จับไม่ ถนัด เรียกว่า *ฉายาปาราชิก* เป็นผู้ที่ สงฆ์รังเกียจ

ฉิบหายเสียจากคุณอันใหญ่ ไม่ได้ บรรลุโลกุตตรธรรม, หหมดโอกาสที่จะ บรรลุโลกุตตรธรรม

เจตนกปาจิตติย อَابั้ติปาจิตติยที่ ต้อง ตัดสิ่งของที่เป็นเหตุให้ต้องอَابั้ติเสีย ก่อน จึงแสดงอَابั้ติตก ได้แก่ ลิกขาบท

ที่ ๕, ๗, ๘, ๙, ๑๐ แห่งรัตนวรรค (ปาจิตติยข้อ ๘๗, ๘๙, ๙๐, ๙๑, ๙๒)
เฉลียว (ในคำว่า “ทำผ้าอุตตราสงค์

เฉลียงปา”) ซ้าย, ในที่นี้หมายถึง พาดจิวรไว้ที่ปาซ้าย

ช

ชฎา ผมที่เกล้าเป็นมวยสูงขึ้น, เครื่องประดับสำหรับสวมศีรษะ รูปคล้ายมงกุฏ

ชฎิล นักบวชประเภทหนึ่ง เกล้าผมมุ่นเป็นมวยสูงขึ้น มักถือลัทธิบูชาไฟ บางครั้งจัดเข้าในพวกฤๅษี

ชฎิลสามพี่น้อง ดู **ชฎิลกัสสปะ**

ชฎิลกัสสปะ กัสสปะสามพี่น้อง คือ อุรุเวลกัสสปะ นทีกัสสปะ คยากัสสปะ ผู้เป็นนักบวชประเภทชฎิล (ฤๅษีกัสสปะสามพี่น้อง)

ชตุกัณณิมาณพ คิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

ชตุเภสัช พืชที่มียางเป็นยา, ยาทำจากยางพืช เช่น มหาหิงคุ์ ก่ายาน เป็นต้น

ชนกรรม กรรมที่นำไปให้เกิด, กรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลก็ตามที่เป็นตัวแต่งสัตว์ให้เกิด คือชักนำไปให้ถือปฏิสนธิในภพใหม่ เมื่อสิ้นชีวิตจากภพนี้ (ข้อ ๕ ในกรรม ๑๒)

ชนนี้ หญิงผู้ให้เกิด, แม่

ชนบท “ถิ่นแดนที่ประชาชนไปถึงมาถึง

หรือไปมาถึงกัน” 1. แวงแคว้น, ประเทศ

2. บ้านนอก; ดู **มหาชนบท, ชมพูทวีป**

ชนมายุกาล เวลาที่ดำรงชีวิตอยู่แต่ปีที่เกิดมา

ชนเมชยะ พระเจ้าแผ่นดินในครั้งโบราณ เคยทำพิธีอัสวเมธ เพื่อประกาศความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ

ชนวสภสูตร สูตรหนึ่งในคัมภีร์ที่มณฑลมหาวรรค สุตตันตปิฎก ว่าด้วยเรื่องที่พระเจ้าพิมพิสารซึ่งสวรรคตไปเกิดเป็นชนวสภยักข์ มาสำแดงตนแก่พระพุทธเจ้า และพระอานนท์ แล้วเล่าเหตุการณ์ที่พวกเทวดามาประชุมในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พากันชื่อชมข่าวดีที่เทวดามีจำนวนเพิ่มขึ้นเพราะคนประพฤติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

ชมพูทวีป “ทวีปที่กำหนดหมายด้วยต้นหว่า (มีต้นหว่าเป็นเครื่องหมาย) หรือทวีปที่มีต้นหว่าใหญ่ (มหาชมพู) เป็นประธาน”, ตามคติโบราณว่า มีหลักฐานคือรูปร่างเหมือนเกวียน, เป็นชื่อครั้งโบราณอันใช้เรียกดินแดนที่กำหนดคร่าวๆ ว่า คือ

ประเทศอินเดียในปัจจุบัน (แต่แท้จริงนั้น ชมพูทวีปกว้างใหญ่กว่าอินเดียปัจจุบันมาก เพราะครอบคลุมถึงปากีสถานและอัฟกานิสถาน เป็นต้น ด้วย); ชมพูทวีปในสมัยพุทธกาล ประกอบด้วย**มหาชนบท** คือแคว้นแคว้นใหญ่ หรือมหาอาณาจักร ๑๖ เรียงคร่าวๆ จากตะวันออก (แถบบังคลาเทศ) ขึ้นไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ (แถบเหนือของอัฟกานิสถาน) คือ อังคะ มคธ กาสี โกศล วัชชี มัลละ เจตี วังสะ กุรุ ปัญจาละ มัจฉะ สุรเสนะ อัสสกะ อวันตี คันธาระ และกัมโพชะ (กล่าวในพระไตรปิฎก เช่น อง.ติก.๒๐/๕๑๐/๒๗๓); ดู **อินเดีย**

ชมพูพฤกษ์ ต้นหว่า

ชยปริตตคาถา คาถาของชยปริตร, คาถาที่ประกอบขึ้นเป็นชยปริตร; ดูที่ **ชยปริตร**

ชยปริตร “ปริตรแห่งชัยชนะ”, ปริตรบทหนึ่ง ประกอบด้วยคาถาที่แต่งขึ้นใหม่ในยุคหลัง โดยนำเอาพุทธพจน์ (สุนกขตตํ สุมงคัลลํ ฯเปฯ สห สพฺเพหิ ฌาติภิ, อง.ติก. ๒๐/๕๙๕/๓๗๙) มาตั้งเป็นแกน เริ่มต้นว่า “มหาการุณิโก นาโถ” จัดเป็นปริตรบทที่ ๑๒ (บทสุดท้าย) ใน “สิบสองตำนาน”

ชยปริตรนี้ นิยมสวดกันมาก นอกจากใช้สวดรวมในชุดสิบสองตำนาน และพ่วงท้ายเจ็ดตำนานแล้ว ยังตัดเอาบางส่วนไปใช้ต่างหากจากชุด สำหรับสวดในพิธีหรือในโอกาสอื่นด้วย เช่น นำไปสวดต่อ

จากชยมังคลัญจุกคาถา (พุทธชัยมงคลคาถา) ในการถวายพรพระ และจัดเป็นบทเฉพาะสำหรับสวดในกำหนดพิธีพิเศษหรือมงคลฤกษ์ต่างๆ เป็นต้นว่า โทณम्मไฟ ตัดจุก วางศิลาฤกษ์ เปิดงาน เปิดร้าน รับพระราชทานปริญญาบัตร เททองหล่อพระ เรียกว่า **เจริญชัยมงคลคาถา**

ชยปริตรที่นำบางส่วนมาใช้ นั้น เรียกส่วนที่นำเอามาว่า **ชยปริตตคาถา** (คาถาของชยปริตร คือไม่ใช่เต็มทั้งชยปริตร), โดยเฉพาะชยปริตตคาถาส่วนที่นำมาใช้ในการเจริญชัยมงคลคาถา เรียกชื่อเป็นพิเศษว่า **ชัยมงคลคาถา** ได้แก่คาถาต่อไปนี้

ชยนโต โปธิยา มูเล	สภยานํ นนฺทิวฑฒโน
เอวํ ตํ วิชโย โหหิ	ชยสฺส ชยมงฺกล
อปราชิตปฺลลฺงเก	สีเส ปจฺวิโปกฺขร
อภิเสเก สพฺพพุทฺธานํ	อคฺคปฺปตฺโตปโมทติ ฯ
สุนกขตตํ สุมงคัลลํ	สุภกาคํ สุหุญฺจิตํ
สุขโณ สุมฺหุตฺโตจ	สุยฺญุจํ พุรฺหมจาริสฺสุ
ปทกฺขิณํ กายกมฺมํ	วากกมฺมํ ปทกฺขิณํ
ปทกฺขิณํ มโนกมฺมํ	ปณฺธิเต ปทกฺขิณ
ปทกฺขิณานิ กตฺวาน	ลภนฺตตฺเถ ปทกฺขิณ

เมื่อสวดชัยมงคลคาถานี้จบแล้ว ก็ต่อลงท้ายด้วยสัพพมังคลคาถา (มังคล-โสตติคาถา ก็เรียก) คือ “ภวตุ สพฺพ-มงฺคัลลํ ฯเปฯ สทา โสตฺถิ ภวณฺตุ เต” เป็นอันจบการเจริญชัยมงคลคาถา; ดู **ปริตร, ถวายพรพระ**

ชยมังคลอัฐกคาถา “คาถาว่าด้วยหมวด ๘ แห่งชยมังคล” ได้แก่ คาถาอันแสดง มงคลคือชยชนะของพระพุทธเจ้า ๘ เรื่อง ดังนี้ ๑. ทรงชนะมาร ด้วยพระ บารมีธรรมมีทานเป็นต้น ๒. ทรงชนะ อาฬวกยักษ์ ด้วยพระขันติ ๓. ทรงชนะ ช้างนาฟ้าคีรีที่ตกมัน ด้วยพระเมตตา ๔. ทรงชนะโจรองคูลิมาล ด้วยการดล ฤทธิ์ ๕. ทรงชนะนางจิณฺจมาณวิกา ด้วย ความสงบเย็นพระทัยเป็นสันติธรรม ๖. ทรงชนะสังกนิครนถ์ ด้วยพระปัญญา ๗. ทรงชนะนันทโปกนันทนาคราช ด้วย ทรงอนุญาตการใช้ฤทธิ์ แก่พระมหา โมคคัลลานะ ๘. ทรงชนะพระพรหมนาม ว่าพกะ (คนไทยเรียกว่า พกาพรหม) ด้วยพระญาณหยั่งรู้; บางทีเรียกแยก เป็น ชยมังคลอัฐกคาถา, พุทธชย- มงคลคาถา ก็เรียก, ชาวบ้านมักเรียก ง่ายๆ ว่า คาถาพาหุง (เพราะขึ้นต้นด้วย คำว่า “พาหุง”), เรียกอย่างเต็มแท่ว่า “พุทธชยมังคลอัฐกคาถา”; ดู *ถวายนพระ*; เทียบ *ชยมงคลคาถา*

ชยเสนะ พระราชบิดาของพระเจ้าสีหหนุ ครองนครกบิลพัสดุ์

ชราธรรม มีความแก่เป็นธรรมดา, มีความ แก่เป็นของแน่นอน; ธรรมคือความแก่

ชราภาพ ความแก่, ความซำรุดทรุดโทรม

ชลาพุชะ, ชลามพุชะ ลัทธิเกิดในครรภ์

ได้แก่มนุษย์ และสัตว์เดียรัจฉานที่ออก ลูกรเป็นตัว (ข้อ ๑ ในโยนิ ๔)

ชลาถัย “ที่อยู่ของน้ำ”, แม่น้ำ, ทะเล
ชโลทวารี น้ำ

ชวนะ “การเล่นไป”, “การไปเร็ว”, “การ สว่างวาบ”, ความเร็ว, ความไว; จิต ขณะ ที่เล่นไปในวิถี ทำหน้าที่รับรู้เสพ อารมณ์ ทางทวารทั้งหลาย (ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย หรือใจ) เป็นวิถีจิตในช่วง หรือขั้นตอนที่ทำการ (เป็นกุศลชวนะ หรืออกุศลชวนะ แต่ถ้าเป็นจิตของพระ อรหันต์ ก็ไม่ทำการ เป็นกิริยาชวนะ) จึงถือว่าอยู่ในช่วงที่สำคัญ, โดยทั่วไป และอย่างมากที่สุด ปุถุชนในกามภูมิ มี ชวนจิตเกิดขึ้น ๗ ขณะ แล้วเกิดตทวารมณ์ (ตทาลัมพะณะ หรือตทาลัมพะณะ ก็เรียก) เป็นวิปากจิตขึ้นมา ๒ ขณะ แล้วก็เกิด เป็นภวังคจิต เรียกกันว่าตกภวังค์ เป็น อันสิ้นสุดวิถีจิต คือสิ้นสุดการรับ อารมณ์ไปวิถีหนึ่ง, ที่ว่ามานี้ เป็นกรณีที่ รับอารมณ์ที่มีกำลังแรงหรือเด่นชัดมาก (ถ้าเป็นอารมณ์ใหญ่มากทางปัญจทวาร คือทางตา หู จมูก ลิ้น กาย เรียกว่า อติมหันตารมณ์ ถ้าเป็นอารมณ์เด่นชัด ทางมโนทวาร เรียกว่า วิญญูตารมณ์) แต่ ถ้าอารมณ์ที่รับนั้นมีกำลังไม่มากนัก หรือไม่เด่นชัด (คือเป็นมหันตารมณ์ทาง ปัญจทวาร หรือเป็นอวิญญูตารมณ์ทาง

มโนทวาร) พอชวนจิตขณะที ๗ ดับไป ก็เกิดเป็นภวังคจิตต่อเลย (เรียกว่าตกภวังค์) ไม่มีตทวารมณเกิดขึ้น, ยิ่งกว่านั้น ในทางปัญจทวาร ถ้าอารมณที่กระทบ มีกำลังน้อย (เป็นปริตตารมณ) หรืออ่อนกำลังอย่างยิ่ง (เป็นอธิปริตตารมณ) วิถีจิตจะเกิดขึ้นน้อยขณะ แล้วเกิดเป็นภวังคจิต (ตกภวังค์) โดยไม่มีชวนจิตเกิดขึ้นเลย, ที่ว่ามานั้น เป็นการพูดทั่วไป ยังมีข้อพิเศษหลายอย่าง เช่น ในกามภูมินี้แหละ ในกรณีที่อารมณอ่อนกำลัง ชวนจิตเกิดแค่ ๖ ขณะก็มี ในเวลาจะสิ้นชีวิต ชวนจิตเกิดเพียง ๕ ขณะ ในเวลาเป็นลม สลบ ง่วงจัด เมาสุรา เป็นต้น หรือกรณีมีปสาทวัตถุอ่อนกำลัง ยิ่งอย่างทารกในครรภ์หรือเพิ่งเกิด ชวนจิตเกิดขึ้นเพียง ๔-๕ ขณะ ส่วนในภูมิที่สูงขึ้นไป เช่น ในการบรรลุฌานแต่ละขั้นครั้งแรก ในการทำกิจแห่งอภิญญา ในการสำเร็จกิจแห่งมรรค และในเวลาออกจากนิโรธสมาบัติ ชวนจิตเกิดขึ้นขณะเดียว (แต่ในเวลาเข้านิโรธสมาบัติ ชวนจิตเกิดขึ้น ๒ ขณะ) สำหรับผู้ชำนาญในฌาน ชวนจิต (อัปปนาชวนะ) จะเกิดดับต่อเนื่องไปตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้น อาจจะทำตลอดทั้งวัน ไม่มีกำหนดจำนวนขณะ (เป็นอัปปนาวิถีตลอดเวลาที่ฌานจิตยังสืบต่อติดเนื่อง

กันไป) จนกว่าจะเกิดเป็นภวังคจิตขึ้นมา สันตติของฌานจิตก็ขาดตอน เรียกว่าตกภวังค์ คือออกจากฌาน; คำว่า “ชวนะ” นี้ ใช้หมายถึงจิตซึ่งทำหน้าที่รับอารมณในวิถี ก็ได้ หมายถึงการทำหน้าที่ของจิตในการรับอารมณนั้น ก็ได้ ถ้าต้องการความหมายให้จำเพาะชัดเจนไป ก็เติมคำกำกับลงไปว่า “ชวนจิต” หรือ “ชวนกิจ” ตามลำดับ; ๓ **วิถีจิต**

ชะตา เวลาที่ถือกำเนิดของคนและสิ่งที่สำคัญ

ชักสื่อ นำถ้อยคำหรือข่าวสารของชายและหญิง จากฝ่ายหนึ่งไปบอกอีกฝ่ายหนึ่ง หรือจากทั้งสองฝ่ายให้รู้ถึงกัน เพื่อให้เขาสำเร็จความประสงค์ในทางเมถุน (สังฆาติเสส ลิกขาบทที่ ๕)

ชั่งเกียจ ตราซึ่งที่ไม่ซื้อตรง ทำไว้เอาเปรียบผู้อื่น

ชั่งเมยยกะ แผ่นผ้าที่เย็บทาบเติมลงไปบนจีวรตรงที่ถูกแซง, นี้ว่าตามคำอธิบายในอรรถกถา แต่พระมติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในวินัยมูขุ เล่ม ๒ ว่า ในจีวรห้าชั้นๆ ถัดออกมาจากชั้นที่กลางทั้ง ๒ ชั้น ชื่อชั่งเมยยกะ เพราะอรรถมณฑลของ ๒ ชั้นนั้น อยู่ที่แซงในเวลาห่ม; ๓ **จีวร**

ชั่งเมยยกะ ๓ **จีวร**

ชัชวาล รุ่งเรือง, สว่าง, โพล่งขึ้น

ชัยมงคล มงคลคือชัยชนะ, ความชนะที่เป็นมงคล

ชัยมงคลคาถา คาถาเพื่อชัยมงคล, คาถาว่าด้วยมงคลคือชัยชนะ, หมายถึงชยปริตตคาถาท่อนที่ว่า “ชยโนโต โปธิยา มุเล ฯเปฯ ลฆนุตตเถ ปทกฺขิเณ” ซึ่งใช้ในการเจริญชัยมงคลคาถา; พึงสังเกตว่า **ชัยมงคลคาถา** นี้ ต่างหากจาก**พุทธ-ชัยมงคลคาถา** ซึ่งหมายถึงชยมังคลัญญูกคาถา ที่มักเรียกกันว่า คาถาพาหุง; ดู **ชยปริตร, ชยมังคลัญญูกคาถา**

ชาคริยานุโยค การประกอบความเพียรเครื่องดีนอยู่ คือ ความเพียรพยายามปฏิบัติธรรม ไม่เห็นแก่นอน ตื่นตัวอยู่เป็นนิตย ชำระจิตไม่ให้นิรวรณ (ข้อ ๓ ในอปฺปนณกปฏิปทา)

ชาดก “เครื่องเล่าเรื่องราวที่พระพุทธเจ้าได้ทรงเกิดมาแล้ว”, ชื่อคัมภีร์ในพระไตรปิฎก อันเล่าเรื่องพระชาติในอดีตของพระพุทธเจ้า เมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์ซึ่งกำลังทรงบำเพ็ญบารมี มีจำนวนทั้งหมดตามตัวเลขถั่วที่กล่าวในอรรถกถาทั้งหลายว่า ๕๕๐ ชาดก (นับตรงเลขว่า ๕๔๗ ชาดก แต่คนไทยมักพูดตัดเลขแค่หลักร้อยว่า พระเจ้า ๕๐๐ ชาติ) ทั้งหมดนี้จัดเป็นพระไตรปิฎก ๒ เล่ม (ฉบับอักษรไทยคือเล่ม ๒๗ และ ๒๘), อย่างไรก็ตามเนื่องจากชาดกทั้งหมดในพระไตรปิฎก

เป็นคาถาล้วนๆ (เว้นชาดกหนึ่งที่เป็นความร้อยแก้ว คือกุณาสชาดก) และโดยมากเป็นเพียงคำกล่าวโต้ตอบกันของบุคคลในเรื่อง พร้อมทั้งพระดำรัสของพระพุทธเจ้าที่ตรัสสรุปหรือแสดงคติธรรม อันเรียกว่าอภิสมพุทธคาถาเท่านั้น ไม่ได้เล่าเรื่องโดยละเอียด ผู้อ่านเข้าใจได้ยาก จึงมีอรรถกถาขึ้นมาช่วยอธิบาย เรียกว่า “ชาตักฺกุฎฐกถา” (เรียกให้ง่ายว่า อรรถกถาชาดก) ซึ่งขยายความออกไปมาก จัดเป็นเล่มหนังสือฉบับบาลีอักษรไทยรวม ๑๐ เล่ม เรื่องชาดกที่เรียนและเล่ากันทั่วไป ก็คือเล่าตามชาตักฺกุฎฐกถานี้ แต่นักศึกษาพึงรู้จักแยกระหว่างส่วนที่มีในพระไตรปิฎก กับส่วนที่เป็นอรรถกถา; ดู **ไตรปิฎก, อภิสมพุทธคาถา**

ชาตปฐพี [ชา-ตะ-ปะ-เถ-พี] ดินเกิดเอง, ปฐพีแท้ คือมีดินร่วนล้วน มีดินเหนียวล้วน หรือมีของอื่น เช่นหินกรวด กระเบื้อง แร่ และทรายน้อย มีดินร่วนดินเหนียวมาก ดินนี้ประสงค์เอาที่ยังไม่ได้เผาไฟ กองดินร่วนก็ดี กองดินเหนียวก็ดี มีฝนตกรดเกิน ๔ เดือนมาแล้ว นับเข้าในปฐพีแท้

ชาตสระ [ชา-ตะ-สะ] สระเกิดเอง, ที่น้ำขังอันเป็นเองตามธรรมชาติ เช่น บึง, หนอง, ทะเลสาบ ฯลฯ

ชาติ การเกิด, ชนิด, พวก, เหล่า, ปวงชน

แห่งประเทศเดียวกัน

ชาติปุ๊กกุสะ พวกปุ๊กกุสะ เป็นคนชั้นต่ำ พวกหนึ่งในระบบวรรณะของศาสนา พราหมณ์ มีอาชีพคอยเก็บกวาดขยะ ดอกไม้ตามสถานที่บูชา

ชาติสงสาร ความท่องเที่ยวไปด้วยความ เกิด, การเวียนตายเวียนเกิด

ชาติสุททะ พวกสุททะ, คนพวกวรรณะ ศูทร เป็นคนชั้นต่ำในชมพูทวีป; **๓ สุทร**

ชานุมณฑล เช่า, ตอนเช้า

ชาวปาจีน คำเรียกภิกษุชาววัชชีบุตรอีก ชื่อหนึ่ง หมายถึงอยู่ด้านทิศตะวันออก, ชาวเมืองตะวันออก

ชำระ ในคำว่า “ชำระพระไตรปิฎก” คือ รักษาพระไตรปิฎกให้บริสุทธิ์ หมดจด จากความผิดพลาดคลาดเคลื่อน โดย กำจัดสิ่งปะปนแปลกปลอมหรือทำให้เข้าใจ ลับสนออกไป และทำให้มองเห็นของ เดิมแท้ชัดเจนตรงตามที่รวบรวมไว้ แต่ต้น, เป็นงานส่วนสำคัญของการ ลังคายน; **๓ ลังคายน**

ชีวหา ลิ่น

ชีวหาวิญญูณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรส กระทบลิ้น, รสกระทบลิ้นเกิดความรู้ ขึ้น, การรู้รส (ข้อ ๔ ในวิญญูณ ๖)

ชีวหาสัมผัส อาการที่ลิ่น รส และชีวหา- วิญญูณประจวบกัน

ชีวหาสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้น

เพราะชีวหาสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้น เพราะการที่ ลิ่น รส และชีวหา- วิญญูณประจวบกัน

ชี นักบวช, หญิงถือบวช, อุบาสิกาที่หนุ่ม ขาวห่มขาวโกนผมโกนคิ้ว ถือศีล

ชีตัน พระสงฆ์ที่คุ้นเคยใกล้ชิดกับครอบครัวหรือตระกูล ซึ่งเขาเคารพนับถือเป็น อาจารย์เป็นที่ปรึกษา เรียกอย่างคำบาลีว่า **กุลุปกะ, กุลูปกะ** หรือ **กุลุปก;** **๓ กุลูปกะ**

ชีเปลือย นักบวชจำพวกหนึ่ง ถือเพศ เปลือยกาย

ชีพ ชีวิต, ความเป็นอยู่

ชีวภ ชื่อหมอใหญ่ผู้เชี่ยวชาญในการ รักษาและมีชื่อเสียงมากในครั้งพุทธกาล เป็นแพทย์ประจำพระองค์ของพระเจ้า พิมพิสาร และพระเจ้าพิมพิสารได้ถวาย ให้เป็นแพทย์ประจำพระองค์ของพระ พุทธเจ้าด้วย, ชื่อเต็มว่า **ชีวภโกมารภจจ์**

หมอชีวภเกิดที่เมืองราชคฤห์

แคว้นมคธ เป็นบุตรของนางคณิกา (หญิงงามเมือง) ชื่อว่าสาลาวดี แต่ไม่รู้จัก มารดาบิดาของตน เพราะเมื่อนางสาลาวดี มีครรภ์ เกรงค่าตัวจะตก จึงเก็บตัวอยู่ ครั้นคลอดแล้วก็ให้คนรับใช้เอาทารกไป ทิ้งที่กองขยะ แต่พอดีเมื่อถึงเวลาเข้าตรู เจ้าชายอภัย โอรสองค์หนึ่งของพระเจ้า พิมพิสาร จะไปเข้าเฝ้า เสด็จผ่านไป เห็นการรุมล้อมทารกอยู่ เมื่อทรงทราบว่า

เป็นทารกและยังมีชีวิตอยู่ จึงได้โปรดให้นำไปให้นางนมเลี้ยงไว้ในวัง ในขณะที่ทรงทราบว่าเป็นทารก เจ้าชายอภัยได้ตรัสถามว่าเด็กยังมีชีวิตอยู่ (หรือยังเป็นอยู่) หรือไม่ และทรงได้รับคำตอบว่ายังมีชีวิตอยู่ (ชีวิต = ยังเป็นอยู่ หรือยังมีชีวิตอยู่) ทารกนั้นจึงได้ชื่อว่า ชิวภ (ผู้ยังเป็น) และเพราะเหตุที่เป็นผู้อันเจ้าชายเลี้ยงจึงได้มีสร้อยนามว่า โกมารภักข์ (ผู้อันพระราชกุมารเลี้ยง)

ครั้นชิวภเจริญวัยขึ้น พอจะทราบว่าตนเป็นเด็กกำพร้า ก็คิดแสวงหาศิลปะวิทยาไว้เลี้ยงตัว จึงได้เดินทางไปศึกษาวิชาแพทย์กับอาจารย์แพทย์ทศปาโมกษ์ที่เมืองตักสิลา ศึกษาอยู่ ๗ ปี อยากทราบว่าเมื่อใดจะเรียนจบ อาจารย์ให้ถือเสียมไปตรวจดูทั่วบริเวณ ๑ โยชน์รอบเมืองตักสิลา เพื่อหาสิ่งที่ไม่ใช่ตัวยา ชิวภหาไม่พบ กลับมาบอกอาจารย์ อาจารย์ว่าสำเร็จการศึกษาแล้วมีวิชาพอเลี้ยงชีพแล้ว และมอบเสบียงเดินทางให้เล็กน้อย ชิวภเดินทางกลับยังพระนครราชคฤห์ เมื่อเสบียงหมดในระหว่างทาง ได้แวะหาเสบียงที่เมืองสาเกต โดยไปอาสารักษาภรรยาเศรษฐีเมืองนั้นซึ่งเป็นโรคปวดศีรษะมา ๗ ปี ไม่มีใครรักษาหาย ภรรยาเศรษฐีหายโรคแล้ว ใหัรางวัลมากมาย หมอชิวภได้เงินมา ๑๖,๐๐๐ กษาปณ์

พร้อมด้วยทาสทาสีและธมมา เดินทางกลับถึงพระนครราชคฤห์ นำเงินและของรางวัลทั้งหมดไปถวายเจ้าชายอภัยเป็นค่าปฏิการคุณที่ได้ทรงเลี้ยงตนมา เจ้าชายอภัยโปรดให้หมอชิวภเก็บรางวัลนั้นไว้เป็นของตนเอง ไม่ทรงรับเอา และโปรดให้หมอชิวภสร้างบ้านอยู่ในวังของพระองค์ ต่อมาไม่นาน เจ้าชายอภัยนำหมอชิวภไปรักษาโรคครีตลีดวงอกแด่พระเจ้าพิมพิสาร จอมชนแห่งมคธทรงหายประชวรแล้ว จะพระราชทานเครื่องประดับของสตรีชาววัง ๕๐๐ นางให้เป็นรางวัล หมอชิวภไม่รับ ขอให้ทรงถือว่าเป็นหน้าที่ของตนเท่านั้น พระเจ้าพิมพิสารจึงโปรดให้หมอชิวภเป็นแพทย์ประจำพระองค์ ประจำฝ่ายในทั้งหมด และประจำพระภิกษุสงฆ์อันมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข หมอชิวภได้รักษาโรคร้ายสำคัญหลายครั้ง เช่น ผ่าตัดรักษาโรคในสมองของเศรษฐีเมืองราชคฤห์ ผ่าตัดเนื้องอกในลำไส้ของบุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี รักษาโรคผอมเหลืองแด่พระเจ้าจันทรปัชโชตแห่งกรุงอุชเชนี และถวายการรักษาแด่พระพุทธเจ้าในคราวที่พระบาทหื้อพระโลหิตเนืองจากเศษหินจากก้อนศิลาที่พระเทวทัตกลิ้งลงมาจากภูเขาเพื่อหมายปลงพระชนม์ชีพ

หมอชิวภได้บรรลุนิพพานเป็นพระ

โสดาบัน และด้วยศรัทธาในพระพุทธเจ้า
ปรารถนาจะไปเฝ้าวันละ ๒-๓ ครั้ง
เห็นว่าพระเวฬุวันไกลเกินไป จึงสร้าง
วัดถวายในอัมพวันคือสวนมะม่วงของ
ตน เรียกกันว่า **ชีวกำพวัน** (อัมพวัน
ของหมอชีว) เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูเริ่ม
น้อมพระทัยมาทางศาสนา หมอชีวก็

เป็นผู้แนะนำให้เสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้า
ด้วยเหตุที่หมอชีวเป็นแพทย์
ประจำคณะสงฆ์และเป็นผู้มีศรัทธาเอา
ใจใส่เกื้อกูลพระสงฆ์มาก จึงเป็นเหตุให้
มีคนมาบวชเพื่ออาศัยวัดเป็นที่รักษาตัว
จำนวนมาก จนหมอชีวต้องทูลเสนอ
พระพุทธเจ้าให้ทรงบัญญัติข้อห้ามมิให้
รับบวชคนเจ็บป่วยด้วยโรคบางชนิด นอก
จากนั้น หมอชีวได้กราบทูลเสนอให้
ทรงอนุญาตที่งกรรมและเรือนไฟ เพื่อ
เป็นที่บริหารกายช่วยรักษาสุขภาพของ
ภิกษุทั้งหลาย หมอชีวได้รับพระดำรัส
ยกย่องเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสก
ผู้เลื่อมใสในบุคคล

ชีวโกมารภักจ “ผู้ที่พระราชกุมารเลี้ยง
ชื่อชีว”; ดู **ชีว**

ชีวิต ความเป็นอยู่

ชีวิตสมถิสี ผู้สิ้นกิเลสพร้อมกับสิ้นชีวิต,
ผู้ได้บรรลุธรรมวิเศษแล้วก็ดับจิตพอดี

ชีวิตักขัย การสิ้นชีวิต, ตาย

ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต, สภาวะที่

เป็นใหญ่ในการตามรักษาสหชาตธรรม
(ธรรมที่เกิดร่วมด้วย) ดุจน้ำหล่อเลี้ยง
ดอกบัว เป็นต้น มี ๒ ฝ่ายคือ ๑.
ชีวิตินทรีย์ที่เป็นชีวิตรูป เป็นอุปาทายรูป
อย่างหนึ่ง (ข้อที่ ๑๓) เป็นเจ้าการในการ
รักษาหล่อเลี้ยงเหล่ากรรมชรูป (รูปที่
เกิดแต่กรรม) บางทีเรียก **รูปชีวิตินทรีย์**
๒. ชีวิตินทรีย์ที่เป็นเจตสิกเป็นลัทธิ
จิตตสาธาณเจตสิก (เจตสิกที่เกิดกับ
จิตทุกดวง) อย่างหนึ่ง (ข้อที่ ๖) เป็นเจ้า
การในการรักษาหล่อเลี้ยงนามธรรมคือ
จิตและเจตสิกทั้งหลาย บางทีเรียก
อรูปชีวิตินทรีย์ หรือ **นามชีวิตินทรีย์**

ชีโว ผู้เป็น, ดวงชีพ ตรงกับ **อาตมัน**
หรือ **อัตตา** ของลัทธิพราหมณ์

ชุนหปักษ, ชุนหปักษ “ฝ่ายขาว, ฝ่าย
สว่าง” หมายถึง ข้างขึ้น; **ศุกลปักษ** ก็
เรียก; ตรงข้ามกับ **กัณหปักษ** หรือ **กาฬปักษ**

ชุมนุมเทวดา กล่าวคำเชิญชวนเทวดาให้
มาชุมนุมกันเพื่อฟังธรรม ในโอกาสที่
พระสงฆ์สวดพระปริตร, เรียกเต็มว่า
“บทชัตชุมนุมเทวดา” หมายถึงบทสวด
ที่โบราณจารย์ประพันธ์ขึ้น สำหรับให้
บุคคลหนึ่ง (ธรรมเนียมบัดนี้ ให้ภิกษุรูป
ที่หนึ่งอันดับ ๓) สวดนำ (เรียกว่า “ชัตนำ”)
ก่อนที่พระสงฆ์จะเริ่มสวดพระปริตร มี
ข้อความเป็นคำเชิญชวนเทวดาทั่วทั้ง
หมดให้มาฟังธรรมอันมีในบาลีภาษิต

แห่งพระปริตรที่จะสวดต่อไปนั้น ดังคำ
ลงท้ายว่า “ธมฺมสฺสวณกาโล อยมภทฺนตา”
(ท่านผู้เจริญทั้งหลาย นี่เป็นเวลาที่จะฟัง
ธรรม) ดังนี้:

ก) สำหรับ เจ็ดตำนาน

“สรชฺชํ สเสนํ สพนนฺทํ นรินฺทํ,
ปริตฺตทานุภาโว สทา รกฺขตฺตติ.
ผริตฺวาน เมตฺตํ สเมตฺตา ภทฺนตา,
อวิกฺขิตฺตจิตฺตตา ปริตฺตํ ภาณนฺตุ.

สํคฺเค กาเม จ รูปे ศิริสฺสขรตฺตเฏ จนฺตลิกฺเข วิมาเน,
ทีเป รฏฺเฏ เจ คาเม ตฺรฺวณคฺคฺเข เคหตฺตณฺณํหิ เขตฺเต,
ภุมฺมา จายนฺตุ เทวา ชลฺลลวิสฺสเม ยกฺขคฺคณฺณพฺพนาคา,
ติฏฺฐจฺนฺตา สํตฺติเก ยํ มุํนิวรวจฺนํ สํสวํ เม สฺถนฺตุ.

ธมฺมสฺสวณกาโล อยมภทฺนตา,
ธมฺมสฺสวณกาโล อยมภทฺนตา,
ธมฺมสฺสวณกาโล อยมภทฺนตา.”

มีธรรมเนียมว่า ถ้าเป็นพระราชพิธี
และสวดมนต์ในพระราชฐาน ให้ขึ้นต้น
บทชุดตั้งแต่ “สรชฺชํ สเสนํ ...” ถ้าเป็น
งานพิธีอื่น ให้เริ่มที่ “ผริตฺวาน เมตฺตํ ...

ข) สำหรับ สิบสองตำนาน (มีเพิ่ม ๑ คาถา)

“สรชฺชํ สเสนํ สพนนฺทํ นรินฺทํ,
ปริตฺตทานุภาโว สทา รกฺขตฺตติ.
ผริตฺวาน เมตฺตํ สเมตฺตา ภทฺนตา,
อวิกฺขิตฺตจิตฺตตา ปริตฺตํ ภาณนฺตุ.

สมนฺตา จกฺกวาเพสฺสุ อตฺตราคจฺนนฺตุ เทวตา
สทฺธมฺมํ มุํนิราชสฺส สฺถนฺตุ สคฺคโฆกฺขทํ.

สํคฺเค กาเม จ รูปे ศิริสฺสขรตฺตเฏ จนฺตลิกฺเข วิมาเน,

ทีเป รฏฺเฏ เจ คาเม ตฺรฺวณคฺคฺเข เคหตฺตณฺณํหิ เขตฺเต,
ภุมฺมา จายนฺตุ เทวา ชลฺลลวิสฺสเม ยกฺขคฺคณฺณพฺพนาคา,
ติฏฺฐจฺนฺตา สํตฺติเก ยํ มุํนิวรวจฺนํ สํสวํ เม สฺถนฺตุ.

ธมฺมสฺสวณกาโล อยมภทฺนตา,
ธมฺมสฺสวณกาโล อยมภทฺนตา,
ธมฺมสฺสวณกาโล อยมภทฺนตา.”

มีระเบียบว่า ถ้าชุมนุมเทวดาแล้ว ท้าย
สวดมนต์ ต้องสวดเทวดาอยู่โยชนคาถา
(คาถาส่งเทวดากลับ คือบท “ทุกฺขปฺปตฺตตา
...”) จบแล้ว นิยมเติมบท “สพฺเพ พุทฺธา
พลปฺปตฺตตา...” ด้วย จากนั้นก็สวด “ภวตฺ
สพฺพมฺงคฺลํ ...” และ “นฺกฺขตฺตยกฺขภฺภูตํ
...” (แต่ถ้าสวดในพิธีวันเดียว เข้าหรือเพล
ที่มีการถวายภัตตาหาร พอจบคาถาส่ง
เทวดา และ “สพฺเพ พุทฺธา...” ก็ต่อด้วย
ถวายพรพระ ตั้งแต่ “อิติปิ โส...” ไปเลย)
แต่ถ้าไม่ชุมนุมเทวดา ก็ไม่ต้องสวดคาถา
ส่งเทวดากลับ; ดู ปริตร, ถวายพรพระ

ชุงวาง ในประโยคที่ว่า “เราจักไม่ชุงวางเข้าไป
ไปสู่ตระกูล” ถือตัว

เชฏฐ-, เชษฐ- พี
เชฏฐา, เชษฐา พี่ชาย
เชฏฐภคินี พี่สาวคนโต
เชฏฐมาส เดือน ๗

เชตวัน “สวนเจ้าเชต” ชื่อวัดสำคัญซึ่ง
อนาถบิณฑิกเศรษฐีสร้างถวายแต่พระ
พุทธเจ้า อุทิศสงฆ์จากจาตุรทิศ ที่เมือง
สาวัตถี เมืองหลวงของแคว้นโกศล (คง

จะสร้างในพรรษาที่ ๓ แห่งพุทธกิจ) โดยซื้อที่ดินอุทยานของเจ้าเซต (เซตราชกุมาร) ด้วยวิธีเอาเกวียนขนเงินเหรียญมาปูให้เต็มพื้นที่ (เรื่องมาใน วินย.๗/๒๕๖/๑๐๙) ตามเรื่องราว เมื่อหมู่เกวียนขนเงินมาเที่ยวแรก เงินเหรียญยังไม่เต็มพื้นที่ขาดอยู่ตรงที่ใกล้ซุ้มประตูหน้าเดียว ขณะที่อนาถบิณฑิกคหบดีสั่งคนให้ไปขนเงินมาอีก เจ้าเซตเกิดความซาบซึ้งในศรัทธาของท่านอนาถบิณฑิก จึงขอมีส่วนร่วมในการสร้างวัดด้วย โดยขอให้ที่ตรงนั้นเป็นส่วนที่ตนถวาย ซึ่งอนาถบิณฑิกคหบดีก็ยินยอม เจ้าเซตจึงสร้างซุ้มประตูวัดขึ้นตรงที่นั่น, เซตวัน อนาถบิณฑิการามนี้ เป็นวัดที่พระพุทธเจ้า

ประทับจำพรรษามากที่สุด รวมทั้งหมดถึง ๑๙ พรรษา คือ (อาจจะครั้งแรกในพรรษาที่ ๓) พรรษาที่ ๑๔ และในช่วงพรรษาที่ ๒๑-๔๔ ซึ่งประทับกลับไปมาระหว่างวัดพระเชตวัน กับวัดบุพพารามของวิสาขามหาอุบาสิกา, ด้วยเหตุนี้ การทรงแสดงธรรม และทรงบัญญัติวินัย จึงเกิดขึ้นที่วัดพระเชตวันนี้มาก โดยเฉพาะสิกขาบทของภิกษุณี ทรงบัญญัติที่วัดพระเชตวันแทบทั้งนั้น; ๓ *อนาถบิณฑิก, คันธกุฎี, มหาคันธกุฎี*

ชาวน้ ความนึกคิดที่แล่นไป, ความเร็วของปัญญาหรือความคิด, ไหวพริบ **เชื่อดายไป** เชื่อดูเรื่อยไป, เชื่อดะไปโดยไม่นึกถึงเหตุผล

ช

ชัดไปประหาร ฆ่าหรือทำร้ายโดยยิงด้วยศรหรือด้วยปืน ฟุ้งด้วยหอก ขว้าง

ด้วยศิลา เป็นต้น

ฌ

ฌาน การเพ่งอารมณ์จนใจแน่วแน่เป็นอัปนาสมาธิ, ภาวะจิตสงบประณีต ซึ่งมีสมาธิเป็นองค์ธรรมหลัก; **ฌาน ๔** คือ ๑. *ปฐมฌาน* มืองค์ ๕ (วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา) ๒. *ทุติยฌาน* มืองค์ ๓ (ปีติ

สุข เอกัคคตา) ๓. *ตติยฌาน* มืองค์ ๒ (สุข เอกัคคตา) ๔. *จตุตถฌาน* มืองค์ ๒ (อุเบกขา เอกัคคตา); **ฌาน ๕** ก็เหมือนอย่าง ฌาน ๔ นั้นเอง แต่ตามแบบอภิธรรม ท่านชวยละเอียดออกไป โดย

เพิ่มข้อ ๒ แทรกเข้ามา คือ ๑. **ปฐมฉาน** มีองค์ ๕ (วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา) ๒. **ทุติยฉาน** มีองค์ ๔ (วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา) ข้อ ๓, ๔, ๕ ตรงกับ ข้อ ๒, ๓, ๔ ในฉาน ๔ ตามลำดับ; ดู **จตุกกัษฉาน, ปัญจกัษฉาน**

ฉานจตุกกนัย ฉานแบบที่จัดเป็นหมวด ๔ คือเป็น **ฉาน ๔**, บางที่เรียกว่าแบบพระสูตร คือตามสูตรต้นตเทศนา, มักเรียกว่า “จตุกกัษฉาน”; ดู **ฉาน ๔**

ฉานปัญจกนัย ฉานแบบที่จัดเป็นหมวด ๕ คือเป็น **ฉาน ๕**, บางที่เรียกว่าแบบอภิธรรม, มักเรียกว่า “ปัญจกัษฉาน”; ดู **ฉาน ๕**

ฉานาภิสังกิตเสฐาภิญาณ ปรีชากำหนดรู้ความเศร้าหมอง ความพองแผ้ว และการออกแห่งฉาน วิโมกข์ สมาธิ สมบัติตามความเป็นจริง (ข้อ ๗ ในทศพลญาณ)

ฉาปนกิจ กิจเผาศพ, การเผาศพ

ญ

ญัตติ คำเผด็จสงฆ์, การประกาศให้สงฆ์ทราบเพื่อทำกิจร่วมกัน, วาจาญัตติ

ญัตติกรรม กรรมอันกระทำด้วยตั้งญัตติไม่ต้องสวดอนุสาวนา คือประกาศให้สงฆ์ทราบ เพื่อทำกิจร่วมกัน เรียกว่าเผด็จสงฆ์อย่างเดียว ไม่ต้องขอมติ เช่น อุโบสถ และ ปวารณา เป็นต้น

ญัตติจตุตถกรรม กรรมมีญัตติเป็นที่สี่ได้แก่สังฆกรรมที่สำคัญ มีการอุปสมบทเป็นต้น ซึ่งเมื่อตั้งญัตติแล้ว ต้องสวดอนุสาวนา คำประกาศขอมติ ถึง ๓ หนเพื่อสงฆ์คือที่ชุมนุมนั้นจะได้มีเวลาพิจารณาหลายเที่ยวว่าจะอนุมติหรือไม่

ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา การอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรม ได้แก่

วิธีอุปสมบทที่พระสงฆ์เป็นผู้กระทำอย่างที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน โดยภิกษุประชุมครบองค์กำหนด ในเขตชุมนุมซึ่งเรียกว่าสีมา กล่าววาจาประกาศเรื่องความที่จะรับคนนั้นเข้าหมู่ และได้รับความยินยอมของภิกษุทั้งปวงผู้เข้าประชุมเป็นสงฆ์นั้น; พระราชาเป็นบุคคลแรกที่ได้รับอุปสมบทอย่างนี้

ญัตติทุติยกรรม กรรมมีญัตติเป็นที่สองหรือกรรมมีวาจาครบ ๒ ทั้งญัตติ, กรรมอันทำด้วยตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนาหนเดียว เช่น การสมมติสีมา การสังคายนา และการมอบให้ผ้ากฐิน เป็นต้น

ญาณ ความรู้, ปรีชาหยั่งรู้, ปรีชากำหนดรู้; ญาณ ๓ หมวดหนึ่ง ได้แก่ ๑. **อดีตังส-**

ญาณ ญาณในส่วนอดีต ๒. **อนาคตังสญาณ** ญาณในส่วนอนาคต ๓. **ปัจจุ-
ปັນนังสญาณ** ญาณในส่วนปัจจุบัน; อีก
หมวดหนึ่ง ได้แก่ ๑. **สังขญาณ** หยั่งรู้
อริยสังข์แต่ละอย่าง ๒. **กิจจญาณ** หยั่ง
รู้กิจในอริยสังข์ ๓. **กตญาณ** หยั่งรู้กิจ
อันได้ทำแล้วในอริยสังข์; **อีกหมวด
หนึ่ง** ได้แก่ **วิชา ๓**

ญาณ ๑๖ ญาณที่เกิดแก่ผู้บำเพ็ญ
วิปัสสนาโดยลำดับ ตั้งแต่ต้นจนถึงจุด
หมายคือมรรคผลนิพพาน ๑๖ อย่าง,
ญาณ ๑๖ นี้ มิใช่เป็นหมวดธรรมที่มา
ครบชุดในพระบาลีเดิมโดยตรง แต่พระ
อาจารย์ปางก่อนได้ประมวลจากคัมภีร์
ปฏิสัมภิทามัคค์ และวิสุททธิมัคค์ แล้ว
สอนสืบกันมา บางทีเรียกให้เป็นชื่อชุด
เลียนคำบาลีว่า “โสฬสญาณ” หรือเรียก
กึ่งไทยว่า “ญาณโสฬส”, ทั้งนี้ ท่านตั้ง
วิปัสสนาญาณ ๙ เป็นหลักอยู่ตรงกลาง
แล้วเติมญาณชั้นต้นๆ ที่ยังไม่จัดเป็น
วิปัสสนาญาณ เพิ่มเข้าก่อนข้างหน้า
และเติมญาณชั้นสูงที่เลยวิปัสสนาญาณ
ไปแล้ว เข้ามาต่อท้ายด้วย ให้เห็น
กระบวนการปฏิบัติตลอดแต่ต้นจนจบ
จึงเป็นความปรารถนาดีที่เกื้อกูลแก่การ
ศึกษาไม่น้อย, **ญาณ ๑๖** นั้น ดังนี้ (ใน
ที่นี้ จัดแยกให้เห็นเป็น ๓ ช่วง เพื่อ
ความสะดวกในการศึกษา) คือ

ก) **ก่อนวิปัสสนาญาณ: ๑. นามรูป-
ปริเฉทญาณ** ญาณกำหนดแยกนามรูป
(นามรูปปริคคหญาณ หรือสังขารปริจ-
เฉทญาณ ก็เรียก) ๒. **(นามรูป)ปัจจุ-
ปริคคหญาณ** ญาณกำหนดจับปัจจุแห่ง
นามรูป (บางทีเรียก กังขาวิตรณญาณ
หรือธัมมัญญิตินิญาณ) ๓. **สัมมสนญาณ**
ญาณพิจารณานามรูปโดยไตรลักษณ์
ข) **วิปัสสนาญาณ ๙: ๔. อุทยัพพยา-
นุปัสสนาญาณ** ญาณตามเห็นความเกิด
และความดับแห่งนามรูป ๕. **กังขานุ-
ปัสสนาญาณ** ญาณตามเห็นจำเพาะ
ความดับเด่นขึ้นมา ๖. **ภยตูปัญฐาน-
ญาณ** ญาณอันมองเห็นสังขารปราภฏ
เป็นของน่ากลัว ๗. **อาทีนวานุปัสสนา-
ญาณ** ญาณคำนึงเห็นโทษ ๘. **นิพพิทานุ-
ปัสสนาญาณ** ญาณคำนึงเห็นด้วยความ
หน่าย ๙. **มูญจิตุกัมยตาญาณ** ญาณหยั่ง
รู้อันให้ใครจะพ้นไปเสีย ๑๐. **ปฏิสังขานุ-
ปัสสนาญาณ** ญาณอันพิจารณาทบทวน
เพื่อจะหาทาง ๑๑. **สังขารุเปกขาญาณ**
ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อ
สังขาร ๑๒. **สังขานุโลมิกญาณ** ญาณ
เป็นไปโดยควรแก่การหยั่งรู้หรือสังข์
ค) **เหนือวิปัสสนาญาณ: ๑๓. โคตรภูญาณ**
ญาณครอบโคตร คือหัวต่อที่ข้ามพ้นภาวะ
ปุถุชน ๑๔. **มัคคญาณ** ญาณในอริยมรรค
๑๕. **ผลญาณ** ญาณในอริยผล ๑๖. **ปัจจุ-**

เวกขณญาณ ญาณที่พิจารณาทบทวน

หนึ่ง คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ถ้อยคำต่าง จากที่กล่าวมานี้บ้าง โดยจัดญาณที่ ๓ (สัมมสนญาณ) เป็นวิปัสสนาญาณด้วย จึงเป็น**วิปัสสนาญาณ ๑๐** อีกทั้งเรียกชื่อ ญาณหลายข้อให้สั้นลง เป็น ๔.อุทฺทป- พยญาณ ๕.ภังคญาณ ๖.ภยญาณ ๗. อาทีนวญาณ ๘.นิพพิทาญาณ ๑๐.ปฏฺิ- ลังชาญาณ ๑๒.อนุโลมญาณ (นอกนั้น เหมือนกัน) ทั้งนี้ ฟังทราบเพื่อไม่สับสน

มีข้อฟังทราบพิเศษว่า เมื่อผู้ปฏิบัติ ก้าวหน้ามาจนเกิดวิปัสสนาญาณข้อแรก คือ**อุทฺทปพพานุปัสสนาญาณ** ชื่อว่าได้ ตรุณวิปัสสนา (วิปัสสนาอ่อนๆ) และ ในตอนนั้น วิปัสสนูปกิเลสจะเกิดขึ้น ชวน ให้สำคัญผิดว่าถึงจุดหมาย แต่เมื่อรู้เท่า ทัน กำหนดแยกได้ว่าอะไรเป็นทางอะไร มิใช่ทาง ก็จะผ่านพ้นไปได้ อุทฺทปพ- ญาณนั้นก็พัฒนาเป็นมัคคามัคค- ญาณ เข้าถึงวิสุทธิตคือความบริสุทธิ์ที่ สำคัญขั้นหนึ่ง เรียกว่า **มัคคามัคคญาณ- ทัสสนวิสุทธิต** (วิสุทธิตข้อที่ ๕), อุทฺทปพ- ญาณที่ก้าวมาถึงตอนนั้น คือเป็นวิปัสสนา- ญาณที่เดินถูกทาง ผ่านพ้นวิปัสสนูป- กิเลสมาได้แล้ว ได้ชื่อว่าเป็น**พล- วิปัสสนา** (วิปัสสนาที่มีกำลัง หรือแข็ง กล้า) ซึ่งจะเดินหน้าพัฒนาเป็นวิปัสสนา- ญาณที่สูงขึ้นต่อไป

บางที่ท่านกล่าวถึงตรุณวิปัสสนา และพลวิปัสสนา โดยแยกเป็นช่วงซึ่ง กำหนดด้วยญาณต่างๆ คือ ระบุว่า (ช่วงของ) ญาณ ๔ คือ สังขารปริจเฉท- ญาณ กังขาวิตรณญาณ สัมมสนญาณ และมัคคามัคคญาณ เป็น**ตรุณ- วิปัสสนา** และ (ช่วงของ) ญาณ ๔ คือ ภยตฺตูปัญฺฐานญาณ อาทีนวญาณ มุญฺจิตฺ- กัมยตาญาณ และสังขารุเปกขาญาณ เป็น**พลวิปัสสนา**

ในญาณ ๑๖ นี้ ข้อ ๑๔ และ ๑๕ (มัคคญาณ และผลญาณ) เท่านั้น เป็น โลกุตตรญาณ อีก ๑๔ อย่างนอกนั้น เป็น โลกียญาณ; **๓ วิปัสสนาญาณ ๕, วิสุทธิต ๗**

ญาณจริต คนที่มีพื้นนิสัยหนักในความรู้ ้มักใช้ความคิด ฟังส่งเสริมด้วย แนะนำ ให้ใช้ความคิดในทางที่ชอบ (เป็นอีกชื่อ หนึ่งของพุทธิจริต)

ญาณทัสสนะ, ญาณทัสสนะ การเห็น กล่าวคือการหยั่งรู้, การเห็นที่เป็นญาณ หรือเห็นด้วยญาณ อย่างต่ำสุด หมายถึง วิปัสสนาญาณ นอกนั้นในที่หลายแห่ง หมายถึง ทิพพจักขุญาณ บ้าง มรรค ญาณ บ้าง และในบางกรณี หมายถึง ผลญาณ บ้าง ปัจจเวกขณญาณ บ้าง สัพพัญญุตญาณ บ้าง ก็มี ทั้งนี้สุดแต่ ข้อความแวดล้อมในที่นั้นๆ

ญาณทัสสนวิสุทธิต ความหมดจดแห่ง

ญาณทัศนะ ได้แก่ ญาณในอริยมรรค ๔;
ดู วิสุทธิ

ญาณวิปยุต ปราศจากญาณ, ไม่ประกอบด้วยปัญญา, ปราศจากปรีชาหยั่งรู้, ขาดความรู้

ญาณสังวร สำรวมด้วยญาณ (ข้อ ๓ ในสังวร ๕)

ญาณปริญญา กำหนดรู้ขั้นรู้จัก คือ กำหนดรู้สิ่งนั้นๆ ตามลักษณะที่เป็นสภาวะของมันเอง พอให้แยกออกจากสิ่งอื่นๆ ได้ เช่น รู้ว่า นี่คือนา เวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์ ดังนี้ เป็นต้น (ข้อ ๑ ในปริญญา ๓)

ญาณัตถจริยา พระพุทธจริยาเพื่อประโยชน์แก่พระญาติ, ทรงประพฤติประโยชน์แก่พระประยูรญาติ เช่น ทรงอนุญาตให้พระญาติที่เป็นเดิยรถีย์เข้ามาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา ไม่ต้องอยู่ติดตัญยปริวาส ๔ เดือนก่อน เหมือนเดิยรถีย์อื่น และเสด็จไปห้ามพระญาติที่วิวาทกันด้วยเรื่องน้ำ เป็นต้น; **ดู พุทธจริยา**

ญาติ พี่น้องที่ยังนับรู้กันได้, ผู้ร่วมสายโลหิตกันทางบิดาหรือมารดา, ในภิกขาวินัย ท่านนับ ๗ ชั้น ทั้งข้างบนและข้างล่าง แต่ตามปกติจะไม่พบมากหลายชั้นอย่างนั้น ปัจจุบันท่านให้นับญาติ ๗ ชั้น หรือ ๗ ชั่วคน คือ นับทางมารดาก็ดี ทางบิดาก็ดี ชั้นตนเองเป็น ๑ ข้างบน ๓

(ถึงทวด) ข้างล่าง ๓ (ถึงเหลน), เขยและสะใภ้ ไม่นับเป็นญาติ

ญาติพลี สงเคราะห์ญาติ, ช่วยเหลือเกื้อกูลญาติ, การจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์สินส่วนหนึ่งเป็นทุนสำหรับการช่วยเหลือเกื้อกูลญาติพี่น้อง, การใช้รายได้หรือทรัพย์สินส่วนหนึ่งเพื่อเอื้อเพื่อเกื้อกูลกันในด้านสงเคราะห์ญาติ (ข้อ ๑ ในพลี ๕ อย่างแห่งโมคคาทียะ ๕)

ญาติสาโลหิต พี่น้องร่วมสายโลหิต (**ญาติ** = พี่น้องที่ยังนับรู้กันได้, **สาโลหิต** = ผู้ร่วมสายเลือดคือญาติที่สืบสกุลมาโดยตรง)

ญาติ, ญาติธรรม ความถูกต้องชอบธรรม, ความยุติธรรม, สิ่งที่เหมาะสมผล, ทางที่ถูก, วิธีการที่ถูกต้อง, ข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง หมายถึง อริยอัฏฐังคิกมรรค, ภาวะอันจะลู่ถึงได้ด้วยข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง ได้แก่ **นิพพาน**

ญาติปฏิบัติ (พระสงฆ์) เป็นผู้ปฏิบัติถูกต้อง หรือปฏิบัติเป็นธรรม คือปฏิบัติปฏิบัติที่จะให้เกิดความรู้ หรือปฏิบัติเพื่อได้ความรู้ธรรม ปฏิบัติเพื่อออกจากทุกข์ อีกนัยหนึ่งว่า ปฏิบัติมุ่งธรรมเป็นใหญ่ ถือความถูกต้องเป็นประมาณ (ข้อ ๓ ในสังฆคฤณ ๙)

ไถยธรรม ธรรมอันควรรู้, สิ่งสมควรควรเข้าใจ; **ไถยธรรม** ก็เขียน

ฎ

ฎีกา 1. ปกรณ์ที่พระอาจารย์ทั้งหลายใน
ภายหลัง แต่งแก้หรืออธิบายเพิ่มเติม

อรรถกถา; ๓ **อรรถกถา 2.** หนังสือ
นิมิตต์พระสงฆ์ **3.** ไบบอกบุญเรียไร

ฐ

ฐานะ 1. เหตุ, อย่าง, ประการ, ที่ตั้ง,
ตำแหน่ง, โอกาส, ความเป็นไปได้

ฐานาฐานญาณ ปรีชากำหนดรู้ฐานะ คือ
สิ่งที่เป็นไปได้ เช่นทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว
เป็นต้น และอฐานะ คือสิ่งที่เป็นไปไม่
ได้เช่น ทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี เป็นต้น
(ข้อ ๑ ในทสพลญาณ ๑๐)

ฐานานุกรม ลำดับตำแหน่งยศที่พระ
ภิกษุผู้ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์แล้ว
มีอำนาจตั้งให้แก่พระภิกษุชั้นผู้น้อย
ตามทำเนียบ เช่น พระปลัด พระสมุห์
พระใบฎีกา เป็นต้น

ฐานานุกรม สมควรแก่ตำแหน่ง, สมควร
แก่เหตุที่จะเป็นได้

ด

ด้น เย็บผ้าให้ติดกันเป็นตะเข็บโดยฝีเข็ม

ดนตรี ลำดับเสียงอันไพเราะ

ดวงตาเห็นธรรม แปลจากคำว่า **ธรรมจักขุ**
หมายถึงความรู้เห็นตามเป็นจริงด้วย
ปัญญาว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้น
เป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับ
เป็นธรรมดา; ๓ **ธรรมจักขุ**

ดับไม่มีเชื้อเหลือ ดับหมด คือดับทั้ง
กิเลสทั้งชั้น (= **อนุปาทิสสนิพาน**)

ดาบส ผู้นำเพ็ญตบะ, ผู้เพิกกิเลส

ดาวเคราะห์ ๓ **ดาวพระเคราะห์**

ดาวดิงส์ สวรรค์ชั้นที่ ๒ แห่งสวรรค์ ๖ ชั้น
มีจอมเทพผู้ปกครองชื่อท้าวลักกะ ซึ่ง
โดยทั่วไปเรียกกันว่าพระอินทร์, อรรถ-
กถาอธิบายความหมายของ “ดาวดิงส์” ว่า
คือ “แดนที่คน ๓๓ คนผู้ทำบุญร่วมกัน
ได้อุบัติ” (จำนวน ๓๓ บาลีว่า เตตตีส,
เขียนตามรูปสันสกฤต เป็น ตริยตริงศ์
หรือเพี้ยนเป็น ไตรตริงษ์ ซึ่งในภาษา
ไทยก็ใช้เป็นคำเรียกดาวดิงส์นี้ด้วย) ดัง

มีตำนานว่า ครั้งหนึ่ง ที่มัจฉคาม ใน มครรัฐ มีนักบำเพ็ญประโยชน์คณะ หนึ่งจำนวน ๓๓ คน นำโดยมฆมาณพ ได้ร่วมกันทำบุญต่างๆ เช่น ทำถนน สร้างสะพาน ขุดบ่อน้ำ ปลูกสวนป่า สร้างศาลาที่พักคนเดินทาง ให้แก่ชุมชน และทำทาน ชวนชาวบ้านตั้งอยู่ในศีล และทำความดีทั้งหลาย เฉพาะอย่างยิ่ง ตัวมฆมาณพเองยังรักษาข้อปฏิบัติพิเศษ ที่เรียกว่า **วัตรบท๗** อีกด้วย ครั้นตายไป ทั้ง ๓๓ คน ก็ได้เกิดในสวรรค์ที่เรียกชื่อว่าดาวดั่งนี้ โดยมฆมาณพได้เป็นท้าว ลักกะ คือพระอินทร์ ดังที่พระอินทร์นั้น มีพระนามหนึ่งว่า “มฆวา” (ในภาษาไทย เขียน มฆวัน มัฆวา หรือมัฆวาน); ดู **วัตรบท๗**

ดาวนักษัตร ดาว, ดาวฤกษ์, มี ๒๗ หมู่ คือ ๑. **อัศวินี** (ดาวม้า) มี ๗ ดวง ๒. **ภรณี** (ดาวก้อนเล้า) มี ๓ ดวง ๓. **กฤติกา** (ดาวลูกไก่) มี ๘ ดวง ๔. **โรहिณี** (ดาวคางหมู) มี ๗ ดวง ๕. **มฤคศิระ** (ดาวหัวเนื้อ) มี ๓ ดวง ๖. **ฮารทรา** (ดาวตาสำเภา) มี ๑ ดวง ๗. **ปุนัพสุ** (ดาวสำเภาทอง) มี ๓ ดวง ๘. **บุษยะ** (ดาวสมอสำเภา) มี ๕ ดวง ๙. **ฮาเศยา** (ดาวเรือ) มี ๕ ดวง ๑๐. **มฆา** (ดาวงูผู้) มี ๕ ดวง ๑๑. **บูรพ-ผลกฤณี** (ดาวงูเมีย) มี ๒ ดวง ๑๒. **อุตร-**

ผลกฤณี (ดาวเพดาน) มี ๒ ดวง ๑๓. **หัสตะ** (ดาวศอกคู่) มี ๕ ดวง ๑๔. **จิตรา** (ดาวตาจระเข้) มี ๑ ดวง ๑๕. **สวาตี** (ดาวข้างฟ้าง) มี ๕ ดวง ๑๖. **วิสาขา** (ดาวคันทันตร) มี ๕ ดวง ๑๗. **อนูราธา** (ดาวประจำจักร) มี ๔ ดวง ๑๘. **เชษฐา** (ดาวข้างใหญ่) มี ๑๔ ดวง ๑๙. **มูลา** (ดาวข้างน้อย) มี ๙ ดวง ๒๐. **บูรพายาฒ** (ดาวลับค้ำข้าง) มี ๓ ดวง ๒๑. **อุตรายาฒ** (ดาวตรงอน) มี ๕ ดวง ๒๒. **ศรวณะ** (ดาวหลักชัย) มี ๓ ดวง ๒๓. **ธนิษฐา** (ดาวไซ) มี ๔ ดวง ๒๔. **ศตภิชช์** (ดาวพิมพ์ทอง) มี ๔ ดวง ๒๕. **บูรพภัทรบท** (ดาวหัวเนื้อทราย) มี ๒ ดวง ๒๖. **อุตรภัทรบท** (ดาวไม้เท้า) มี ๒ ดวง ๒๗. **เรวตี** (ดาวปลา ตะเพียน) มี ๑๖ ดวง

ดาวพระเคราะห์ ในทางโหราศาสตร์ หมายถึงดาวทั้ง ๙ ที่เรียกว่า **นพเคราะห์** คืออาทิตย์ จันทร์ อังคาร พุธ เสาร์ พฤหัสดี ราหู ศุกร์ เกตุ; แต่ในทาง ดาราศาสตร์เรียก **ดาวเคราะห์** หมายถึง ดาวที่ไม่มีแสงสว่างในตัวเอง ต้องได้รับ แสงสว่างจากดวงอาทิตย์และเป็นบริวาร โคจรรอบดวงอาทิตย์มี ๙ ดวง คือ พุธ ศุกร์ โลก อังคาร พฤหัสดี เสาร์ มฤตยู (ยูเรนัส) เกตุหรือพระสมุท (เนปจูน) พระยม (พลูโต)

ดาวฤกษ์ ดู *ดาวนักษัตร*

คำริ คิด, ตริตรวง

คำริชอบ คำริออกจากกาม คำริในอันไม่
พยาบาท คำริในอันไม่เบียดเบียน; ดู
สัมมาสักกัปปะ

คำฤษณา ความอยาก, ความดีนรณ,
ความปรารถนา, ความเส่นหา (แปลงมา
จากคำสันสกฤตว่า *ตฤษณา* ตรงกับคำ
ที่มาจากบาลีว่า *ตัมหา*)

คติ วันตามจันทรคติ ใช้ว่า คำหนึ่ง สอง
คำ เป็นต้น

คติเพ็ญ คติมีพระจันทร์เต็มดวง, วันขึ้น
๑๕ คำ

คิริจฉาน ลัตว์มีร่างกายเจริญโดยขวาง,
ลัตว์เว้นจากมนุษย์; *เคียรฉาน* ก็ใช้

คิริจฉานกถา ดู *คิริจฉานกถา*

คิริจฉานวิชา ความรู้ที่ขวางต่อทางพระ
นิพพาน เช่น รู้ในการทำเสน่ห์ รู้เวทมนตร์
ที่จะทำให้คนถึงวิบัติ เป็นหมอผี หมอดู
หมอมู หมอยา ทำพิธีบวงสรวง บนบาน
แก้บน เป็นต้น เมื่อเรียนหรือใช้ปฏิบัติ
ตนเองก็หลงเพลินหมกมุ่น และส่วนมาก
ทำให้ผู้คนลุ่มหลงมกมาย ไม่เป็นอัน
ปฏิบัติกิจหน้าที่หรือประกอบการตาม
เหตุผล โดยเฉพาะตัวพระภิกษุก็จะขวาง
กั้นขัดขวางตนเองให้ไม่มีกำลังและเวลาที่
จะบำเพ็ญสมณธรรม, การงดเว้นจาก
การเลี้ยงชีพด้วยคิริจฉานวิชา เป็นศีล

ของพระภิกษุตามหลักมหาศีล (ที.สี.๙/
๑๙-๒๕/๑๑-๑๕), ศีลนี้สำเร็จด้วยการ
ปฏิบัติตามสิกขาบทในพระวินัยปิฎกข้อที่
กำหนดแก่ภิกษุทั้งหลาย มิให้เรียน มิให้
สอนคิริจฉานวิชา (วินย.๗/๑๘๓-๔/๗๑) และ
แก่ภิกษุณีทั้งหลายเช่นเดียวกัน (วินย.๓/
๓๒๒/๑๗๗; ๓๒๕/๑๗๘); ดู *อุพพัชฌิมมหาศีล*

คิกคำบรรพ์ ครั้งเก่าก่อน, ครั้งโบราณ

คุณิภาพ ความเป็นผู้หนึ่ง

คุณิต สวรรค์ชั้นที่ ๔ แห่งสวรรค์ ๖ ชั้น มี
ท้าวสันดุสิตเทวราชปกครอง สวรรค์ชั้นนี้
เป็นที่สถิตของพระโพธิสัตว์ก่อนจุติลงมา
สู่มนุษยโลกและตรัสรู้ในพระชาติสุดท้าย

คุณร, คุณก่อน คำเอ่ยเรียกให้เตรียมตัวฟัง
ความที่จะพูดต่อไป, “แน่ะ” หรือ “ดูรา”
ก็ใช้บ้าง

เดน ของเศษของเหลือที่ไม่ต้องการ, ของ
เหลืออันเกินจากที่ต้องการ; “เดน” ตาม
ที่เข้าใจกันในภาษาไทยปัจจุบัน มีความ
หมายไม่สู้ตรงกับที่ใช้ในทางพระวินัย
อย่างน้อย ในภาษาไทย มักใช้แต่ในแง่
ที่พ่วงมากับความรู้สึกเชิงว่าตำรา
หรือน่ารังเกียจ, “เดน” ที่ใช้กันมาในทาง
พระวินัย ฟังแยกว่าเป็นคำแปลของคำ
บาลี ๒ อย่าง คือ ๑. ตรงกับคำบาลีว่า
“วิฆาส” หรือ “อุจฉิฏฐ” หมายถึงของ
เศษของเหลือจากที่กินที่ใช้ เช่น ภิกษุ
พบเนื้อเดนที่ลัตว์กิน (สีหวิฆาส-เดน

ราชสีห์กิน, พยัคฆวิฆาส-เคนเลื้อโครงกิน, โภกวิฆาส-เคนสุนัขปากิน เป็นต้น) จะให้อุนปลัมบันต้มอย่างทอดแกงแล้วฉัน ก็ได้ไม่เป็นอาบัติ (วินย.๑/๑๓๗/๑๐๙), มีสิกขาบทห้ามภิกษุณี มีให้เท หรือสั่งให้เทอุจจาระ ปัสสาวะ หยากเยื่อ หรือของเป็นเคน ออกไปนอกฝาหรือนอกกำแพง (วินย.๓/๑๗๕/๑๐๖, และ ๓/๑๗๘/๑๐๘ มีให้เทของเหล่านี้ลงไปบนพืชพันธุ์ของสดเขียวที่ชาวบ้านปลูกไว้, ทั้งนี้ ภิกษุก็ต้องปฏิบัติตามด้วยเช่นกัน), มีสิกขาบทห้ามภิกษุมิให้อาเศษอาหาร ก้าง หรือน้ำเคนใส่บาตรออกไปทิ้ง แต่ให้ใช้กระโถน (วินย.๗/๕๔/๒๒; และตาม วินย.๒/๘๕๖/๕๕๗ ซึ่งมีให้ภิกษุเทน้ำล้างบาตร ที่ยังมีเมล็ดข้าวลงในละแวกบ้าน หนังสือวินยมุขเล่ม ๒ ว่า “ของเป็นเคนก็เหมือนกัน”)

๒. ตรงกับคำบาลีว่า “อติริตฺต” ซึ่งมีรากศัพท์เดียวกับอติเรก หรืออติเรก แปลว่า ส่วนเกิน เหลือเฟือ เกินใช้ หรือเกินต้องการ หมายถึงของเหลือซึ่งเกินจากที่ต้องการ เช่นในคำ “คิลานาติริตฺต” ที่แปลว่า “เคนภิกษุใช้” ก็คือ ของเกินฉันหรือเกินความต้องการของพระอาพาธ ทั้งนี้ ฟังเข้าใจตามความในพระบาลี ดังเรื่องราว ภิกษุทั้งหลายนำบิณฑบาตอันประณีตไปถวายพวกภิกษุอาพาธ ภิกษุอาพาธฉันไม่ได้ตั้งใจประสงค์ ภิกษุทั้ง

หลายจึงทิ้งบิณฑบาตเหล่านั้นเสีย พระผู้มีพระภาคทรงสดับเสียงนกการ้องแซ่ จึงรับสั่งถามพระอาณนที เมื่อทรงทราบความตามที่พระอาณนทีกราบทูลแล้ว ได้ทรงอนุญาตให้ฉันอาหารอันเป็นเคน (อติริตต์) ของภิกษุอาพาธ และของภิกษุซึ่งมิใช่ผู้อาพาธได้ แต่ (สำหรับอย่างหลัง) ฟังทำให้เป็นเคน โดยบอกว่า “ทั้งหมดนั้น พอแล้ว” และทรงบัญญัติสิกขาบทว่า (วินย.๒/๕๐๐/๓๒๘) “ภิกษุใดฉันเสร็จแล้ว ห้ามกัดแล้ว เคี้ยวก็ดี ฉันก็ดี ซึ่งของเคี้ยวก็ดี ซึ่งของฉันก็ดี อันมิใช่เคน เป็นปาจิตติย”, ที่ว่า เคน หรือ เกินฉัน ก็คือ ๒ อย่าง ได้แก่ เคนของภิกษุอาพาธ และเคนของภิกษุไม่อาพาธ ดังกล่าวแล้ว แต่เคนชนิดหลังคืออติริตต์ของภิกษุซึ่งมิใช่ผู้อาพาธนั้น จะต้องทำให้ถูกต้องใน ๗ ประการ คือ ได้ทำให้เป็นกัปปิยะแล้ว, ภิกษุรับประทานแล้ว, ยกขึ้นส่งให้, ทำในหัตถบาล, เสร็จแล้วจึงทำ, เสร็จแล้วห้ามกัดแล้ว ยังมีได้ลู่จากอาสนะ ก็ทำ, และเธอกล่าวว่า “ทั้งหมดนั้น พอแล้ว”, บางที่ท่านตัดเป็น ๕ ข้อ คือ ทำให้เป็นกัปปิยะแล้ว, ภิกษุรับประทานแล้ว, (เธอนั้นเสร็จ ห้ามกัดแล้ว ยังไม่ลู่จากอาสนะ) ยกขึ้นส่งให้, ทำในหัตถบาล, และกล่าวว่า “ทั้งหมดนั้น พอแล้ว”

เดาะ (ในคำว่า “การเดาะกฐิน”) เสียหายคือกฐินใช้ไม่ได้ หมดประโยชน์ หมดอาณิสสฺส ออกมาจากคำว่า **อุพฺภาโร, อุทฺธาโร** แปลว่า “ยกขึ้น หรือรื้อ” เข้ากับศัพท์ **กฐิน** แปลว่า “รื้อไม้สะดึง” คือ หมดโอกาสได้ประโยชน์จากกฐิน

เดียงตา รู้ความควรและไม่ควร, รู้ความเป็นไปบริบูรณ์แล้ว, เข้าใจความ

เดียรณาน, เดียรัจฉาน สัตว์อื่นจากมนุษย์, สัตว์ผู้มีร่างกายเจริญขวางออกไปคือไม่เจริญตั้งขึ้นไปเหมือนคนหรือต้นไม้

เดียรถีย์ นักบวชภายนอกพระพุทธศาสนา

เดือน ดวงจันทร์, ส่วนของปี คือปีหนึ่งมี

๑๒ เดือนบ้าง ๑๓ เดือนบ้าง (อย่างจันทรคติ); การที่นับเวลาเป็นเดือนและเรียกเวลาที่นับนั้นว่าเดือนก็เพราะกำหนดเอาข้างขึ้นข้างแรมของเดือน คือดวงจันทร์เป็นหลักมาตั้งแต่เดิม ดูชื่อเดือนที่ **มาตรา**

โดยชอบ ในประโยคว่า “เป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ” ความตรัสรู้นั้นชอบ ถูกต้องครบถ้วนสมบูรณ์ ไม่วิปริต ให้สำเร็จประโยชน์แก่พระองค์เองและผู้อื่น

ได้รับสมมติ ได้รับมติเห็นชอบร่วมกันของที่ประชุมสงฆ์ตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่หรือทำกิจที่สงฆ์มอบหมาย อย่างใดอย่างหนึ่ง

ต

ตจะ หนึ่ง

ตจปัญจกัมมัฏฐาน กรรมฐานมีห้าเป็นที่คำรบห้า กรรมฐานอันบัณฑิตกำหนดด้วยอาการมีห้าเป็นที่ ๕ เป็นอารมณ์ คือ กรรมฐานที่ท่านสอนให้พิจารณาส่วนของร่างกาย ๕ อย่างคือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง โดยความเป็นของปฏิภูล หรือโดยความเป็นสภาวะอย่างหนึ่งๆ ตามที่มันเป็นของมัน ไม่เอาใจเข้าไปผูกพันแล้วคิดวาดภาพใฝ่ฝัน

ตามอำนาจกิเลส พจนานุกรมเขียน **ตจปัญจกรรมฐาน** เรียกอีกอย่างว่า **มูลกัมมัฏฐาน** (กรรมฐานเบื้องต้น)

ตติยฌาน ฌานที่ ๓ มีองค์ ๒ ละปิติเสียได้ คงอยู่แต่สุข กับ เอกัคคตา

ตถตา ความเป็นอย่างนั้น, ความเป็นเช่นนั้น, ภาวะที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นของมันอย่างนั้นเอง คือเป็นไปตามเหตุปัจจัย (มิใช่เป็นไปตามความอ่อนหวานปรารถนา หรือการดลบันดาลของใครๆ)

เป็นชื่อหนึ่งที่ใช้เรียกกฎ *ปฏิจจสมุปบาท* หรือ *อิทัปปัจจยตา*

ตถาคต พระนามอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า เป็นคำที่พระพุทธเจ้าทรงเรียกหรือตรัสถึงพระองค์เอง แปลได้ความหมาย ๘ อย่าง คือ ๑. *พระผู้เสด็จมาแล้วอย่างนั้น* คือ เสด็จมาทรงบำเพ็ญพุทธจริยา เพื่อประโยชน์แก่ชาวโลก เป็นต้น เหมือนอย่างพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนๆ ใดๆ ก็อย่างนั้น ๒. *พระผู้เสด็จไปแล้วอย่างนั้น* คือ ทรงทำลายอวิชชาสละปวงกิเลสเสด็จไปเหมือนอย่างพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนๆ ใดๆ ก็อย่างนั้น ๓. *พระผู้เสด็จมาถึงตลักขณะ* คือ ทรงมีพระญาณหยั่งรู้เข้าถึงลักษณะที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลายหรือของธรรมทุกอย่าง ๔. *พระผู้ตรัสรู้ตถธรรมตามที่มันเป็น* คือ ตรัสรู้หรือริยัสัจจ ๔ หรือปฏิจจสมุปบาทอันเป็นธรรมที่จริงแท้แน่นอน ๕. *พระผู้ทรงเห็นอย่างนั้น* คือ ทรงรู้เท่าทันสรรพอารมณ์ที่ปรากฏแก่หมู่สัตว์ทั้งเทพและมนุษย์ ซึ่งสัตว์โลกตลอดถึงเทพถึงพรหมได้ประสบและพากันแสวงหา ทรงเข้าใจสภาพที่แท้จริง ๖. *พระผู้ตรัสอย่างนั้น* (หรือมีพระวาจาที่แท้จริง) คือ พระดำรัสทั้งปวงนับแต่ตรัสรู้จนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ล้วนเป็นสิ่งแท้จริงถูก

ต้อง ไม่เป็นอย่างอื่น ๗. *พระผู้ทำอย่างนั้น* คือ ตรัสอย่างใด ทำอย่างนั้น ทำอย่างใด ตรัสอย่างนั้น ๘. *พระผู้เป็นเจ้า (อภิฏ)* คือ ทรงเป็นผู้ใหญ่ยิ่งเหนือกว่าสรรพสัตว์ตลอดถึงพระพรหมที่สูงที่สุด เป็นผู้เห็นถ่องแท้ ทรงอำนาจ เป็นราชาที่พระราชาทรงบูชา เป็นเทพแห่งเทพ เป็นอินทร์เหนือพระอินทร์ เป็นพรหมเหนือประดาพรหม ไม่มีใครจะอาจวัดหรือจะตัดเทียบพระองค์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ

ตถาคตโพธิสัตถา ความเชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคต (ผู้เป็นคัมภีร์ขึ้นจากความบาลีว่า “สทฺทหติ ตถาคตสฺส โพธิ”); *ตฺถ สัทธา*

ตทั้งคนิพพาน “นิพพานด้วยองค์นั้น”, นิพพานด้วยองค์ธรรมจำเพาะ เช่น มองเห็นขั้น ๕ โดยไตรลักษณ์แล้วหายทุกข์ร้อน ใจสงบสบายมีความสุขอยู่ตลอดชั่วคราวนั้นๆ, นิพพานเฉพาะกรณี

ตทั้งคปหาน “การละด้วยองค์นั้น”, การละกิเลสด้วยองค์ธรรมที่จำเพาะกันนั้น คือละกิเลสด้วยองค์ธรรมจำเพาะที่เป็นคู่ปรับกัน แปลงง่ายๆ ว่า “การละกิเลสด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับ” เช่น ละโกรธด้วยเมตตา (แปลกันมาว่า “การละกิเลสได้ชั่วคราว”)

ตทั้งควิมุตติ “พ้นด้วยองค์นั้นๆ” หมายถึง

ความว่า พ้นจากกิเลสด้วยอาศัยธรรม
ตรงข้ามที่เป็นคู่ปรับกัน เช่น เกิดเมตตา
หายโกรธ เกิดสังเวช หายกำหนด
เป็นต้น เป็นการหลุดพ้นชั่วคราว และ
เป็นโลกีย์วิมุตติ; ดู *วิมุตติ*

ตทารมณฺ์, ตทารมฺมณะ ดู *วิถิจิต*

ตทาลมฺพณะ, ตทาลมฺพณะ ดู *วิถิจิต*

ตันโพธิ์ ดู *โพธิ์*

ตบะ 1. ความเพียรเครื่องเผาผลาญ
กิเลส, การบำเพ็ญเพียรเพื่อกำจัดกิเลส
2. พิธีข่มกิเลสโดยการทรมานตัวของ
นักบวชบางพวกในสมัยพุทธกาล

ตปฺสสะ พ่อค้าที่มาจากอุกกลชนบทคู่กับ
ภักลิกะ พบพระพุทธเจ้าขณะประทับอยู่
ณ ภายใต้ต้นไม้ราชายตนะภายหลัง
ตรัสรู้ใหม่ๆ ได้ถวายเสบียงเดินทาง คือ
ข้าวลัดตุงผง ข้าวลัดตุงก้อน แล้วแสดง
ตนเป็นอุบาสก ถึงพระพุทธเจ้ากับพระ
ธรรมเป็นสรณะ นับเป็นปฐมอุบาสกผู้
ถึงสรณะ ๒ ที่เรียกว่า *เทววาจิก*

ตโปทาราม สวนซึ่งอยู่ใกล้บ่อน้ำพุร้อน
ชื่อตโปทา ใกล้พระนครราชคฤห์ เป็น
สถานที่แห่งหนึ่งที่พระพุทธเจ้าเคยทำ
นิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์

ตระกฺฎอันมั่งคั่ง จะตั้งอยู่นานไม่ได้
เพราะเหตุ ๔ อย่าง คือ ๑. ไม่แสวงหา
พัสดุที่หายแล้ว ๒. ไม่บูรณะพัสดุที่คร่ำ
คร่า ๓. ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค

สมบัติ ๔. ตั้งสตรีหรือบุรุษทุศีล ให้เป็น
แม่บ้านพ่อเรือน

ตระบัด ยืมของเขาไปแล้วเอาเสีย เช่น
ขอยืมของไปใช้แล้วไม่ส่งคืน กู้หนີไป
แล้วไม่ส่งต้นทูนและดอกเบ็ญ

ตระหนึ เหนียว, เหนียวแน่น, ไม่อยาก
ให้ง่าย ๆ, ขี้เหนียว (มัจฉริยะ)

ตริยตริงศ์ “สามสิบสาม”, สวรรค์ชั้น
ดาวดึงส์; ดู *ดาวดึงส์*

ตริสฐู ฐูแจ้ง หมายถึงฐูอริยสัจจ์ ๔ คือ
ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

ตริทศ ดู *ไตรทศ*

ตริทิพ ดู *ไตรทิพ*

ตฺรณวิปฺสสนา วิปัสสนาอย่างอ่อน; ดู
ญาณ ๑๖, วิปัสสนูปกิเลส

ตฺรุษ นักขัตตฤกษ์เมื่อเวลาสิ้นปี

ต้อง ถูก, ถึง, ประสบ (ในคำว่า “ต้อง
อาบัติ” คือ ถึงความละเมิด หรือมีความ
ผิดสถานนั้นๆ คล้ายในคำว่า ต้องหา
ต้องข้ง ต้องโทษ ต้องคดี)

ต้อตาม พุดเก็ยงราคาในเรื่องซื้อขาย,
พุดเก็ยงผลประโยชน์ในการทำความตกลงกัน

ต่อหนังสือคำ เรียนหนังสือโดยวิธีที่
อาจารย์บอกปากเปล่าให้โดยตรงเป็น
รายตัว ซึ่งเน้นการจำเป็นฐาน อันสืบมา
แต่ยุคที่ยังไม่ได้ใช้หนังสือ โดยอาจารย์
สอนให้ว่าทีละคำหรือทีละวรรคทีละ

ตอน ศิษย์ก็ว่าตามว่าซ้ำๆ จนจำได้ แล้ว อาจารย์อธิบายให้เข้าใจ หรืออาจารย์ กำหนดให้นำไปท่อง แล้วมาว่าให้อาจารย์ ฟัง เมื่อศิษย์จำได้และเข้าใจแม่นยำแล้ว อาจารย์ก็สอนหรือให้รับส่วนที่กำหนด ใหม่ไปท่องเพิ่มต่อไปทุกๆ วัน วันละ มากหรือน้อยแล้วแต่ความสามารถของ ศิษย์ นี้เรียกว่า *ต่อหนังสือ* และมักต่อ ในเวลาค่ำ จึงเรียกว่า *ต่อหนังสือค่ำ*

ตะเบ็งมาน เป็นชื่อวิธีห่มผ้าของหญิง อย่างหนึ่ง คือ เอาผ้าโอบหลังสอดรักแร้ สองข้างออกมาข้างหน้า ซักชายไขว้กัน ขึ้นพาดบ่าปกกลงไปเหน็บไว้ที่ผ้าโอบหลัง

ตะโพน เครื่องดนตรีชนิดหนึ่ง มีหนังสอง หน้า ตรงกลางปอง ริม ๒ ข้างสอบลง

ตักกะ เปரியง; *ดู เบนจโครส*

ตักบาตรเทโว *ดู เทโวโรหณะ*

ตักสิลา ชื่อนครหลวงแห่งแคว้นคันธาระ ซึ่งเป็นแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้น แห่งชมพูทวีป ตักสิลามีมาแต่ดึกดำบรรพ์ก่อนพุทธกาล เคยรุ่งเรืองด้วย ศิลปวิทยาต่างๆ เป็นสถานที่ที่มีชื่อเสียงที่ สุดในการศึกษายุคโบราณ เรียกกันว่า เป็นเมืองมหาวิทยาลัย สันนิษฐานว่า บัดนี้คือบริเวณซากโบราณสถาน ในเขต แคว้นปัญจาบ ของประเทศปากีสถาน อยู่ห่างออกไปประมาณ ๒๗ กม. ทาง ทิศตะวันตกเฉียงเหนือของราวัลปินดิ

(Rawalpindi) เมืองหลวงเก่า และห่าง จากอิสลามะบาด (Islamabad) เมือง หลวงปัจจุบัน ไปทางทิศตะวันตก ประมาณ ๒๓ กม.

ตักสิลาเป็นราชธานีที่มั่งคั่งรุ่งเรือง สืบต่อกันมาหลายศตวรรษ ตั้งแต่ก่อน พุทธกาล จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๑ มี เรื่องราวเล่าไว้ในชาดกเป็นอันมาก ซึ่ง แสดงให้เห็นว่า ตักสิลาเป็นศูนย์กลาง การศึกษา มีสำนักอาจารย์ทิศาปาโมกข์ สั่งสอนศิลปวิทยาต่างๆ แก่ศิษย์ซึ่งเดินทางมาเล่าเรียนจากทุกถิ่นในชมพูทวีป แต่ในยุคก่อนพุทธกาลชนวรรณะสูงเท่านั้นจึงมีสิทธิเข้าเรียนได้ บุคคลสำคัญและมีชื่อเสียงหลายท่านในสมัยพุทธกาล สำเร็จการศึกษาจากนครตักสิลา เช่น พระเจ้าปเสนทิโกศล เจ้ามหาลิจจวิ พันธุลเสนาดี หมอชีวกโกมารภัจ และ องคุลิมาล เป็นต้น ต่อมาภายหลังพุทธกาล ตักสิลาได้ถูกพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ มหาราชกษัตริย์กรีกยึดครอง มีหนังสือ ที่คนชาติกรีกกล่าวถึงชนบทรรมนิยม ประเพณีของเมืองตักสิลา เช่นว่า ประชาชนชาวตักสิลา ถ้าเป็นคนยากจน ไม่สามารถจะปลูกฝังธิดาให้มีเหย้าเรือน ตามประเพณีได้ ก็นำธิดาไปขายที่ตลาด โดยเป่าสังข์ตีกลองเป็นอาณัติสัญญาณ ประชาชนก็พากันมาล้อมดู ถ้าผู้ใดชอบ

ใจก็ตกลงราคากันนำไปเป็นภรรยา หญิง
ที่สามีตายจะต้องเผาตัวตายไปกับสามี

นับแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช
เป็นต้นมา ตักสิลาได้เป็นนครที่รุ่งเรือง
ด้วยพระพุทธศาสนา ซึ่งเจริญขึ้นมา
เคียงข้างศาสนาฮินดู เป็นแหล่งสำคัญ
แห่งหนึ่งของการศึกษาพระพุทธศาสนา
ดังมีซากสถูปเจดีย์ วัตถุอาราม และ
ประติมากรรมแบบศิลปะคันธาระ
จำนวนมากปรากฏเป็นหลักฐาน

ต่อมาราว พ.ศ. ๕๔๓ หลวงจีน
ฟาเหียนได้มาลี้พระพุทธรูปใน
อินเดีย ยังได้มานมัสการพระสถูปเจดีย์
ที่เมืองตักสิลา แสดงว่าเมืองตักสิลา
ยังคงบริบูรณ์ดีอยู่ แต่ต่อมาราว พ.ศ.
๑๐๕๐ ชนชาติฮั่นยกมาตีอินเดียและได้
ทำลายพระพุทธศาสนา ทำให้เมืองตัก-
สิลาพินาศสาปสูญไป ครั้นถึง พ.ศ.
๑๑๘๖ หลวงจีนเหียนจิ่ง (พระถังซำจั๋ง)
มาลี้พระพุทธรูปในอินเดีย กล่าว
ว่าเมืองตักสิลาตกอยู่ในสภาพเสื่อมโทรม
เป็นเพียงเมืองหนึ่งที่ขึ้นกับแคว้นกัศมีระ
โบสถ์วิหาร สถานศึกษา และปูชนียสถาน
ถูกทำลายหมด จากนั้นมาก็ไม่ปรากฏ
เรื่องเมืองตักสิลาอีก; เขียนเต็มตามบาลี
เป็น *ตักกสิลา* เขียนอย่างสันสกฤตเป็น
ตักกสิลา อังกฤษเขียน *Taxila*; *ดูคันธาระ*
ตั้ง ม้า ๔ เหลี่ยมมี หนึ่งได้ ๒ คนก็มี

ตัชชนิยมกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่
ภิกษุอันจะพึงชู้, สังฆกรรมประเภท
นิคหกรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งสงฆ์ทำการ
ตำหนิโทษภิกษุผู้ก่อความทะเลาะวิวาท
ก่ออริกรรมขึ้นในสงฆ์ เป็นผู้มีอาบัติมาก
และคลุกคลีกับคฤหัสถ์ในทางที่ไม่สม
ควร

ตั้งใจชอบ *ดู สัมมาสมาธิ*

ตณฺหุขโย ความสิ้นไปแห่งตัณหา เป็น
ไวพจน์อย่างหนึ่งแห่ง *วิราคะ* และ
นิพพาน

ตัณหา^๑ ความทะยานอยาก, ความร่ำรอน,
ความปรารถนา, ความอยากเสพ อยาก
ได้ อยากเอาเพื่อตัว, ความแสหา, มี ๓
คือ ๑. *กามตัณหา* ความทะยานอยากใน
กาม อยากได้อารมณ์อันน่าใคร่ ๒.
ภวตัณหา ความทะยานอยากในภพ
อยากเป็นนั่นเป็นนี่ ๓. *วิภวตัณหา* ความ
ทะยานอยากในวิภพ อยากไม่เป็นนั่นไม่
เป็นนี่ อยากพรากรพันดับสูญไปเสีย;
ตัณหา ๑๐๘ ตามนัยอย่างง่าย = ตัณหา
๓ × อารมณ์ ๖ × ๒ (ภายใน+ภายนอก)
× กาล ๓; *ดู ปัญจะ, มานะ; เทียบ กัณฑ์ ๒.*

ตัณหา^๒ ฐิตามารนางหนึ่งใน ๓ นาง ที่
อาสาพระยามารผู้เป็นบิดา เข้าไปประโลม
พระพุทธเจ้าด้วยอาการต่างๆ ในสมัยที่
พระองค์ประทับอยู่ที่ต้นอชปาลนิโครธ
ภายหลังตรัสรู้ใหม่ๆ (อีก ๒ นาง คือ

อรดี กับ ราคา)

ตำนานจาริต ดู จริต, จริยา

คัตตรมัชฌัตตตา ความเป็นกลางใน
อารมณ์นั้นๆ, ภาวะที่จิตและเจตสิกตั้ง
อยู่ในความเป็นกลาง บางทีเรียก
อุเบกขา (ข้อ ๗ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

- ตันติ 1.** แบบแผน เช่น ตันติธรรม
(ธรรมที่เป็นแบบแผน) ตันติประเพณี
(แนวทางที่ยึดถือปฏิบัติสืบกันมาเป็น
แบบแผน) เช่น ภิภษุทั้งหลายควรสืบ
ต่อตันติประเพณีแห่งการเล่าเรียนพระ
ธรรมวินัย และเที่ยวจาริกไป แสดง
ธรรม โดยดำรงอิริยาบถอันน่าเลื่อมใส
- 2.** เส้น, สาย เช่น สายพิน

ตันติภาษา ภาษาที่มีแบบแผน คือมีหลัก
ภาษา มีไวยากรณ์ เป็นระเบียบ เป็น
มาตรฐาน; เมื่อพระพุทธโฆสจารย์แปล
อรรถกถาจากภาษาสิงหล ท่านกล่าวว่า
ยกขึ้นสู่ตันติภาษา คำว่า “ตันติภาษา” ใน
ที่นี้ หมายถึงภาษาบาลี (บาลี: ตันติภาษา)

ตัมพปณณิ “(เกาะ) คนฝ่ามือแดง” เป็น
ชื่อหนึ่งของลังกาทวีป คือประเทศศรี-
ลังกาในปัจจุบัน และคงเป็นชื่อที่เก่าแก่
มาก ปรากฏในรายชื่อดินแดนต่างๆ ใน
คัมภีร์มหานิทเทส แห่งพระสุตตันตปิฎก
ซึ่งมีชวาด้วย และถัดจากสุวรรณภูมิ ก็
มีตัมพปณณิ (ชว่ คจฺจติ ... สุวณฺณภูมิ
คจฺจติ ตมฺพปณฺณิ คจฺจติ, ชุ.ม.๒๓/๒๕๔/

๑๘๘, ๘๑๐/๕๐๔) ชื่อเหล่านี้จะตรงกับดิน
แดนที่เข้าใจกัน หรือเป็นชื่อพ้อง หรือ
ตั้งตามกัน ไม่อาจวินิจฉัยให้เด็ดขาดได้,
เหตุที่ลังกาทวีปได้นามว่าตัมพปณณินั้น
มีเรื่องตามตำนานว่า เจ้าชายวิชัยซึ่งเป็น
โอรสองค์ใหญ่ของพระเจ้าสีหพาหุและ
พระนางสีหสิวลีในชมพูทวีป ถูกพระ
ราชบิดาลงโทษเนรเทศ ได้เดินทางจาก
ชมพูทวีป และมาถึงเกาะนี้ในวันพุทธ-
บริณีพพาน ราชบริพารซึ่งเหน็ดเหนื่อย
จากการเดินทาง เมื่อขึ้นฝั่งแล้วก็ลงนั่ง
พัก เอามือยันพื้นดิน เมื่อยกมือขึ้นมา
มือก็เปื้อนแดงด้วยดินที่นั่นซึ่งมีสีแดง
กลายเป็นคนมือแดง (ตมฺพ [แดง] +
ปณฺณิ [มีฝ่ามือ] = ตมฺพปณฺณิ [มีฝ่ามือ
แดง]) ก็จึงเรียกถิ่นนั้นว่า ตัมพปณณิ
แล้ว ณ ถิ่นนั้น เจ้าชายวิชัยได้รับความ
ช่วยเหลือจากยักษ์ณีที่รักพระองค์ รบ
ชนะพวกยักษ์แห่งเมืองลังกาปุระ จึงได้
ตั้งเมืองตัมพปณณินครขึ้น เป็นปฐม-
กษัตริย์ต้นวงศ์ของชาวสีหฬ หรือสิงห์
จากนั้น ชื่อตัมพปณณิก็ขยายออกไป
กลายเป็นชื่อของทั้งเกาะหรือทั้งประเทศ,
ตามเรื่องเล่ามา จะเห็นชื่อที่ใช้เรียกดิน
แดนนี้ครบ ทั้งลังกา ตัมพปณณิ และ
สีหฬหรือสิงห์, ตามพปณณิ ก็เรียก
(จะเติม ‘ทวีป’ เป็นตัมพปณณิทวีป
หรือตามพปณณิทวีป ก็ได้)

ตัลสปาปิยสิกการรม การรณอันสงฆ์พืง ทำเพราะความที่ภิกษุหนึ่งเป็นผู้เลวทราม, การรณนี้สงฆ์ทำแก่ภิกษุผู้เป็นจำเลยใน อนุวาทาธิการณ ให้การกลับไปกลับมา เตียวปฏิเสธ เตียวสารภาพ พุดถลาก โถล พุดกลบเกลื่อนข้อที่ถูกซัก พุดมุสา ซึ่งหน้า สงฆ์ทำการรณนี้แก่เธอเป็นการลง โทษตามความผิดแม้ว่าเธอจะไม่รับ หรือเพื่อเพิ่มโทษจากอาบัติที่ต้อง

ตามพบัญญัติ ๓ *คัมพบัญญัติ*

तालु เพดานปาก

तालुख อักษรเกิดที่เพดาน คือ *อิ อี* และ *จ ฉ ช ฆ ญ* กับทั้ง *ย*

ตำรับ, ตำหรับ ตำราที่กำหนดไว้เป็น เฉพาะแต่ละเรื่องละราย

ติกะ หมวด ๓

ติจิวรวิปवास การอยู่ปราศจากไตรจิวร

ติจิวรอวิปवास การไม่อยู่ปราศจาก ไตรจิวร; ๓ *ติจิวรวิปवास*

ติจิวรวิปवास การไม่อยู่ปราศจากไตร- จิวร คือ ภิกษุอยู่ในแดนที่สมมติเป็น ติจิวรวิปवासแล้ว อยู่ห่างจากไตรจิวร ก็ไม่เป็นอันอยู่ปราศ ไม่ต้องอาบัติด้วย นิสสัคคิยปาจิตตีย์สิกขาบทที่ ๑

ติจิวรวิปवासสิมา แดนไม่อยู่ปราศจาก ไตรจิวร สมมติแล้ว ภิกษุอยู่ห่างจาก ไตรจิวรในสิมานั้น ก็ไม่เป็นอันปราศ

ติณชาติ หญ้า

ติณวัตถการวิธี วิธีแห่ง *ติณวัตถการวินัย*

ติณวัตถการวินัย ระเบียบดั่งกลบไว้ด้วย หญ้า ได้แก่กิริยาที่ให้ประนีประนอมกัน ทั้งสองฝ่าย ไม่ต้องชำระสะสางหาความ เดิม เป็นวิธีระงับอาบัติตาทิการณ ที่ใช้ใน เมื่อจะระงับลหุกาบัติที่เกี่ยวกับภิกษุ จำนวนมาก ต่างก็ประพฤดีไม่สมควร และขัดทอดกัน เป็นเรื่องนุ่งนังซับซ้อน ชวนให้ทะเลาะวิวาท กล่าวขัดลำเลิกกัน ไปไม่มีที่สุด จะระงับด้วยวิธีอื่นก็จะเป็น เรื่องลูกกลมไป เพราะถ้าจะสืบสวนสอบ สนวนปรับให้กันและกันแสดงอาบัติ ก็มี แต่จะทำให้อธิการณรุนแรงยิ่งขึ้น จึง ระงับเสียด้วยติณวัตถการวิธี คือแบบ กลบไว้ด้วยหญ้า ตัดตอนยกเล็กเสีย ไม่สะสางความหลังกันอีก

ติตถกร เจ้าลัทธิ หมายถึงคณาจารย์ ๖ คน คือ ๑. *ปรัมกัสส* ๒. *มักขลิโคสาล* ๓. *อชิตกสสัมพล* ๔. *ปุกุทธกัจจายนะ* ๕. *สัณชัยเวลัฏฐบุตร* ๖. *นิครนถนาฏบุตร* มักเรียกว่า *ครุทั้ง ๖*

ติตถิยะ เดียรถีย์, นักบวชภายนอกพระ พุทธศาสนา

ติตถิปริวาส วิธีอยู่กรรมสำหรับ เดียรถีย์ที่ขอบวชในพระพุทศาสนา กล่าวคือ นักบวชในลัทธิศาสนาอื่น หาก ปรรณนาจะบวชเป็นภิกษุในพระพุท- ศาสนา จะต้องประพฤดีปริวาสก่อน ๔

เดือน หรือจนกว่าสงฆ์พอใจ จึงจะอุปสมบทได้ ทั้งนี้ เพื่อปรับตัวปรับวิถีชีวิตให้พร้อมที่จะเข้าอยู่ในระบบอย่างใหม่ และเป็นการทดสอบตนเองด้วย; **อุปัชฌาย์**

คติธิยปักกันตะกะ ผู้ไปเข้ารีตเดียรถีย์ทั้งเป็นภิกษุ อุปสมบทอีกไม่ได้ (เป็นวัตรอุปัชฌาย์)

ติรัจฉานกถา ถ้อยคำอันขวางต่อทางนิพพาน, เรื่องราวที่ภิกษุไม่ควรนำมาเป็นข้อถกเถียงสนทนา โดยไม่เกี่ยวกับการพิจารณาสั่งสอนแนะนำทางธรรม อันทำให้คิดฟุ้งเฟ้อและพากันหลงเพลินเสียเวลา เสียกิจหน้าที่ที่พึงปฏิบัติตามธรรม เช่น **ราชกถา** สนทนาเรื่องพระราชาราชว่าราชาพระองค์นั้นโปรดของอย่างนั้น พระองค์นี้โปรดของอย่างนี้ **โจรกถา** สนทนาเรื่องโจร ว่าโจรหมู่นั้นปล้นที่นั้นได้เท่านี้ๆ ปล้นที่นี่ได้เท่านี้ๆ เป็นต้น; ทรงแสดงไว้ในที่หลายแห่ง ได้แก่ ราชกถา โจรกถา มหามัตตกถา (เรื่องมหาอำมาตย์) เสนากถา (เรื่องกองทัพ) ภยกถา ยุทธกถา อันนวกถา (เรื่องข้าว) ปานกถา (เรื่องน้ำ) วัตถกถา (เรื่องผ้า) ยานกถา สยนกถา (เรื่องทีนอน) มาลากถา คันธกถา ฌาติกกถา คามกถา (เรื่องบ้าน) นิคมกถา (เรื่องนิคม คือเมืองย่อย) นครกถา ชนปทกถา อิตถีกถา

(เรื่องสตรี) สูรกกถา (เรื่องคนกล้าหาญ) วิลิชากกถา (เรื่องตลก) กุมภักฐจกถา (เรื่องท่าน้ำ) ปุพพเปตกถา (เรื่องคนทีลวงลับ) นานัตตกถา (เรื่องปลีกย่อยหลากหลาย) โลกักขายิกกถา (คำเล่าขานเรื่องโลก เช่นว่าโลกนี้ใครสร้าง) สมุทักขายิกกถา (คำเล่าขานเรื่องทะเล เช่นที่ว่าขุดขึ้นมาโดยเทพเจ้าชื่อสาคร) อิติภวภวกถา (เรื่องที่ถกเถียงกันว่านวยไปว่าเป็นอย่างนั้น-ไม่เป็นแบบนี้ หรือว่าเป็นแบบนี้-ไม่เป็นอย่างนั้น สุดโต่งกันไป เช่น ว่าเที่ยงแท้-ว่าขาดสูญ ว่าได้-ว่าเสีย ว่าให้ปรนเปรอตามใจอยาก-ว่าให้กดบีบเคียดเคือง), ทั้งหมดนี้นับได้ ๒๗ อย่าง แต่คัมภีร์นิตเทสระบุจำนวนไว้ด้วยว่า ๓๒ อย่าง (เช่น ชุ.ม.๒๙/๗๓๓/๔๔๕) อรรธกถา (เช่น ม.อ.๓/๒๐๒/๑๖๕) บอภิกวิธีนับว่า ข้อสุดท้าย คืออติภวภวกถา แยกเป็น ๖ ข้อย่อย จึงเป็น ๓๒ (แต่ในมหานิทเทส ฉบับอักษรไทย มีปริสกกถา ต่อจากอิตถีกถา รวมเป็น ๒๘ เมื่อแยกย่อยอย่างนี้ ก็เกินไป กลายเป็น ๓๓) ยิ่งกว่านั้น ในคัมภีร์ชั้นฎีกาบางแห่ง (วินย.ฎี.๓/๒๖๗/๓๗๙) อธิบายว่า อีกนัยหนึ่ง คำว่า “อติ” มีความหมายว่ารวมทั้งเรื่องอื่นๆ ทำนองนี้ด้วย เช่นรวมเรื่อง ป่า เขา แม่น้ำ และเกาะ เข้าไป ก็เป็น ๓๖ อย่าง; ใน อง.ทสก.๒๔/๖๙/๑๓๘

เมื่อตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่าไม่ควร
สนทนาติรัจฉานกถาเหล่านี้แล้ว ก็ได้
ทรงแสดงกถาวัตร ๑๐ ว่าเป็นเรื่องที่ไม่
ควรสนทนากันสำหรับภิกษุทั้งหลาย; ๓
กถาวัตร ๑๐

ติรัจฉานโยนิ กำเนิดติรัจฉาน (ข้อ ๒
ในทศคติ ๓, ข้อ ๒ ในอบาย ๔); ๓ คติ

ติรัจฉานวิชา ๓ ติรัจฉานวิชา

ติสรณคมนูปสัมปทา อุปสมบทด้วย
ไตรสรณคมนั้น คือบวชภิกษุด้วยการ
(กล่าวคำ)ถึงสรณะ ๓ เป็นวิธีอุปสมบท
ที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระสาวก
บวชกุลบุตรในครั้งต้นพุทธกาล ต่อมา
เมื่อทรงอนุญาตการอุปสมบทด้วยฉัตติ-
จตุตถกรรมแล้ว ก็ทรงอนุญาตการบวช
ด้วยไตรสรณคมนั้น ให้เป็นวิธีบวช
สามเณรสืบมา ๓ **อุปสัมปทา**

ติสสเถระ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในเกาะ
ลังกา เคยอุปการะพระเจ้าวัฏฏคามินิอภัย
คราวเสวยราชสมบัติแก่ทมิฬ ภายหลัง
ทรงกู้ราชสมบัติคืนได้แล้ว ได้สร้างวัด
อภัยคีรีวิหารถวาย

ติสสมตเตยยมาณพ คิษย์คนหนึ่งใน
จำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรีที่
ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดาที่
ปาสาณเจดีย์

ติรณปริญา กำหนดรู้ขั้นพิจารณา คือ
กำหนดรู้สังขารด้วยการพิจารณาเห็น

ไตรลักษณ์ ว่าสิ่งนั้นๆ มีลักษณะไม่
เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (ข้อ ๒ ใน
ปริญา ๓)

ตุงนากาศ ๓ **อากาศ ๓, ๔**

ตุมพสตูป พระสถูปบรรจุพระนาถของที่
ใช้ดวงแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ โทณ-
พราหมณ์เป็นผู้สร้าง

ตุลา ตราชู, ประมาณ, เกณฑ์วัด, มาตรฐาน,
ตัวแบบ, แบบอย่าง; สาวกหรือ
สาวิกา ที่พระพุทธเจ้าตรัสยกย่องว่า
เป็นตราชู หรือเป็นแบบอย่างในพุทธ
บริษัทนั้นๆ อันสาวกและสาวิกาทั้ง
หลาย ควรไฝ่ปรารถนาจะดำเนินตาม
หรือจะเป็นให้ได้ให้เหมือน คือ ๑. **ตุลา**
สำหรับภิกษุสาวกทั้งหลาย ได้แก่ พระ
สารีบุตร และพระมหาโมคคัลลานะ
๒. **ตุลา** สำหรับภิกษุณีสาวิกาทั้งหลาย
ได้แก่ พระเขมา และพระอุบลวรรณา
๓. **ตุลา** สำหรับอุบาสกสาวกทั้งหลาย
ได้แก่ จิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวกะ
๔. **ตุลา** สำหรับอุบาสิกาสาวิกาทั้งหลาย
ได้แก่ ชุชชุตตราอุปาสิกา และเวฬุภิกษุณี
นันทมารดา

นอกจากพุทธพจน์ที่แสดงหลักทั่วไป
ไปแล้ว (อง.ทูก.๒๐/๓๗๕-๘/๑๑๐-๑; อง.จตุกก.
๒๑/๑๗๖/๒๒๑) บางแห่งตรัสสอนวิธี
ปฏิบัติประกอบไว้ด้วย ดังพุทธโอวาทที่
ว่า (ส.น.๑๖/๕๖๙-๕๗๐/๒๗๖) “พระผู้มีพระ

ภาคเจ้าได้ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ลม ลักการะและชื่อเสียง เป็นของทารุณ เผ็ดร้อน หยาบร้าย เป็นอันตรายต่อการ บรรลุโยคเกษมธรรม อันยอดเยี่ยม; ภิกษุทั้งหลาย อุบาสิกาผู้มีศรัทธา เมื่อ จะวิงวอนบุตรน้อยคนเดียว ซึ่งเป็นที่รัก ที่ชื่นใจ โดยชอบ พึงวิงวอนอย่างนี้ว่า ‘ขอพ่อจงเป็นเช่นจิตตคฤหบดี และ หัตถกะอาฬวกะเถิด’ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่เป็น ตุลา เป็นประมาธ ในบรรดา อุบาสกสาวกของเรา ก็คือ จิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวกะ, ‘ถ้าพ่อออกบวช ก็ขอจงเป็นเช่นพระสารีบุตร และพระ โมคคัลลานะเถิด’ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่เป็น ตุลา เป็นประมาธ ในบรรดาภิกษุสาวก ของเรา ก็คือ สารีบุตรและโมคคัลลานะ, ‘ขอพ่อจงอย่าเป็นอย่างพระที่ยังศึกษา ซึ่งยังมิได้บรรลุอรหัตตผล ก็ถูกลม ลักการะและชื่อเสียงตามรังควาน’ ภิกษุ ทั้งหลาย ถ้าลามลักการะและชื่อเสียง ตามรังควานภิกษุที่ยังศึกษา ซึ่งยังไม่ บรรลุอรหัตตผล ก็จะเป็นอันตรายแก่ เธอ, ลม ลักการะและชื่อเสียง เป็นเรื่อง ร้ายกาจ อย่างนี้ เธอทั้งหลายพึง สำเหนียกไว้ ดังนี้แล”

ต่อจากนั้นก็ยังมีอีกพระสูตรหนึ่ง ตรัสไว้ทำนองเดียวกันว่า (ส.น. ๑๖/๕๗๑-๒/๒๗๗) “... อุบาสิกาผู้มีศรัทธา เมื่อจะ

วิงวอนธิดาน้อยคนเดียว ซึ่งเป็นที่รัก ที่ ชื่นใจ โดยชอบ พึงวิงวอนอย่างนี้ว่า ‘ขอ แม่จงเป็นเช่นชุษุชุตตราอุบาสิกา และ เวฬุภัณฑุกินันทมารดาเถิด’ ภิกษุทั้ง หลาย ผู้ที่เป็นตุลา เป็นประมาธ ใน บรรดาอุบาสิกาสาวิกาของเรา ก็คือ ชุษุชุตตราอุบาสิกา และเวฬุภัณฑุกินนท-มารดา, ‘ถ้าแม่ออกบวช ก็ขอจงเป็นเช่น พระเขมาภิกษุณี และพระอุบลวรรณา เถิด’ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่เป็นตุลา เป็น ประมาธ ในบรรดาภิกษุณีสาวิกาของ เรา ก็คือ เขมาภิกษุณี และอุบลวรรณา, ‘ขอแม่จงอย่าเป็นอย่างพระที่ยังศึกษา ซึ่งยังมิได้บรรลุอรหัตตผล ก็ถูกลม ลักการะและชื่อเสียงตามรังควาน’... ลม ลักการะและชื่อเสียง เป็นเรื่องร้าย กาจ อย่างนี้ เธอทั้งหลายพึงสำเหนียก ไว้ ดังนี้แล”

พระสาวกและพระสาวิกา ที่พระ พุทธเจ้าตรัสยกย่องว่าเป็น “ตุลา” นี้ ใน ที่ทั่วไป มักเรียกกันว่า พระอัครสาวก และพระอัครสาวิกา เป็นต้น แต่พระ พุทธเจ้าเองไม่ทรงใช้คำเรียกว่า “อัคร สาวก” เป็นต้น นั้น โดยตรง แม้ว่าคำว่า “อัครสาวก” นั้นจะสืบเนื่องมาจากพระ ดำรัสครั้งแรกที่ตรัสถึงพระเถระทั้งสอง ท่านนั้น คือ เมื่อพระสารีบุตรและพระ มหาโมคคัลลานะ ออกจากสำนักของ

สัญญาชัยปริพาชกแล้ว นำปริพาชก ๒๕๐ คนมาเฝ้าพระพุทธเจ้าที่พระเวฬุวัน ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรเห็นทั้งสองท่านนั้นกำลังเข้ามาแต่ไกล ก็ได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า (วินย.๔/๗๑/๗๗) “ภิกษุทั้งหลาย สหายสองคนที่มา นั้น คือ โกลิตะ และอุปติสสะ จักเป็นคู่สาวกของเรา เป็นคู่ที่ดีเลิศ ยอดเยี่ยม (สาวกยุค ภาวิสุตติ อคคัม ภาทพยุคัม)”, คำเรียกท่านผู้เป็น **ตุลา** ว่าเป็น “อัคร-” ในพระไตรปิฎก ครบทั้ง ๔ คู่ มีแต่ในพุทธวงศ์ โดยเฉพาะโคตมพุทธวงศ์ (ขุ.พุทธ. ๓๓/๒๐๖/๕๔๕) กล่าวคือ **๑. อัครสาวก** ได้แก่ พระสารีบุตร และพระมหาโมคคัลลานะ **๒. อัครสาวิกา** ได้แก่ พระขมา และพระอุบลวรรณา **๓. อัครอุปัฏฐากอุบาสก** ได้แก่ จิตตะ (คือ จิตตคฤหบดี) และหัตถาพวกะ (คือ หัตถกะอาพวกะ) **๔. อัครอุปัฏฐากอุบาสิกา** ได้แก่ (เวฬุกันณุกี) นันทมารดา และอุตตรา (คือ ขุชชุตตรา), อัครอุปัฏฐากอุบาสกนั้น ในอปทานแห่งหนึ่ง (ขุ.อป.๓๓/๗๙/๑๑๗) และในอรรถกถาธรรมบทแห่งหนึ่ง เรียกสั้นๆ ว่า **อัครอุบาสก** และอัครอุปัฏฐากอุบาสิกา เรียกสั้นๆ ว่า **อัครอุบาสิกา** (แต่ในที่นั้น อรรถกถาธรรมบทฉบับอักษรไทยบางฉบับ, ธ.อ.๓/๗ เรียกเป็น **อัครสาวก** และ**อัครสาวิกา** เหมือนอย่าง

ในภิกษุและภิกษุณีบริษัท ทั้งนี้ น่าจะเป็นความผิดพลาดในการตรวจชำระ)

พระสาวกสาวิกาที่เป็น “อัคร” นั้นแทบทุกท่านเป็นเอตทัคคะในด้านใดด้านหนึ่งด้วย คือ **พระสารีบุตร** เป็นเอตทัคคะทางมีปัญญามาก **พระมหาโมคคัลลานะ** เป็นเอตทัคคะในทางมีฤทธิ์ **พระขมา** เป็นเอตทัคคะทางมีปัญญามาก **พระอุบลวรรณา** เป็นเอตทัคคะในทางมีฤทธิ์ **จิตตคฤหบดี** ซึ่งเป็นอนาคามี เป็นเอตทัคคะในด้านเป็นธรรมกถึก **หัตถกะอาพวกะ** ซึ่งเป็นอนาคามี เป็นเอตทัคคะทางสงเคราะห์บริษัทคือชุมชน ด้วยสังคหวัตถุสี่ **ขุชชุตตรา** ซึ่งเป็นโสดาบัน ผู้ได้บรรลุปฏิสัมภิทา (ได้เสขปฏิสัมภิทา คือ ปฏิสัมภิทาของพระเสขะ) เป็นเอตทัคคะในด้านเป็นพหูสูต เว้นแต่**เวฬุกันณุกี นันทมารดา** (เป็นอนาคามีนี้) ที่น่าจะแปลกว่าไม่ปรากฏในรายนามเอตทัคคะ ซึ่งมีชื่อนันทมารดาด้วย แต่เป็นอุตตรานันทมารดา ที่เป็นเอตทัคคะในทางชำนาญฉาน (และทำให้ยังสงสัยกันว่า “นันทมารดา” สองท่านนี้ แท้จริงแล้ว จะเป็นบุคคลเดียวกันหรือไม่)

นอกจากนี้ ยังมีตำแหน่ง “อัคร” ที่ยอมรับและเรียกขานกันทั่วไปอีก ๒ อย่าง คือ **อัครอุปัฏฐาก** ผู้เฝ้ารับใช้พระ

พุทธเจ้าอย่างเยี่ยมยอด ได้แก่พระ
 อานนท์ (“อัครอุปัฏฐาก” เป็นคำที่ใช้แก่
 พระอานนท์ ตั้งแต่ในพระไตรปิฎก,
 ที.ม.๑๐/๕๕/๖๐; พระอานนท์เป็น
 เอตทัคคะถึง ๕ ด้าน คือ ด้านพหุสูต มี
 สติ มีคติ มีริติ และเป็นอุปัฏฐาก) และ
อัครอุปัฏฐายิกา คืออุบาสิกาผู้ดูแล
 อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธเจ้าอย่างเยี่ยม
 ยอด ได้แก่ วิสาขามหาอุบาสิกา (นาง
 วิสาขาซึ่งเป็นโสดาบัน เป็นเอตทัคคะผู้
 ยอดแห่งทายิกา คู่กับอนาถบิณฑิก-
 เศรษฐี ซึ่งก็เป็นโสดาบัน และเป็น
 เอตทัคคะผู้ยอดแห่งทายก, แต่พบใน
 อรรถกถาแห่งหนึ่ง, อ.อ.๑๘/๑๒๗, จัดเจ้า
 หึงสุปวาสา โกลิยราชธิดา ซึ่งเป็น
 เอตทัคคะผู้ยอดแห่งประณีตทายิกา ว่า
 เป็นอัครอุปัฏฐายิกา)

ตุลาการ “ผู้ทำตุลา”, “ผู้สร้างตุล”, “ผู้มี
 อากาโรเหมือนตราชฎ” คือ ผู้ดำรงรักษา
 หรือทำให้เกิดความสม่ำเสมอเที่ยงธรรม,
 ผู้วินิจฉัยยอรรคคดี, ผู้ตัดสินคดี

ตุ้, กล่าวตุ้ กล่าวอ้างหรือทักท้อของผู้นั้น
 ว่าเป็นของตัว, กล่าวอ้างผิดตัว ผิดสิ่ง
 ผิดเรื่อง, ในคำว่า “กล่าวตุ้พระพุทธเจ้า”
 หรือ “ตุ้พุทธพจน์” หมายความว่า อ้าง
 ผิดๆ ฎกๆ, กล่าวสิ่งที่ตรัสว่ามิได้ตรัส
 กล่าวสิ่งที่มิได้ตรัสว่าได้ตรัสไว้, พุทให้
 เคลื่อนคลาดหรือไขว้เขวไปจากพุทธ-

ดำรัส, พุติโลโทษ, กล่าวข่มขี้, พุตกต เช่น
 คัดค้านให้เห็นว่าไม่จริงหรือไม่สำคัญ
ตุ้กรรมสิทธิ กล่าวอ้างเอากรรมสิทธิ์ของ
 ผู้นั้นว่าเป็นของตัว

เตจิวริกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือไตรจีวร
 เป็นวัตร คือถือเพียงผ้าสามผืนได้แก่
 จีวร สบง สังฆาฏีอย่างละผืนเท่านั้น ไม่
 ใช้จีวรนอกจากผ้าสามผืนนั้น (ข้อ ๒
 ในรุดงค์ ๑๓)

เตโชธาตุ ธาตุไฟ, สภาวะที่มีลักษณะร้อน,
 ความร้อน; ในร่างกาย ได้แก่ไฟที่ยังกาย
 ให้อบอุ่น ไฟที่ยังกายให้ทรุดโทรม ไฟที่
 ยังกายให้กระวนกระวาย และไฟที่เผา
 อาหารให้ย่อย, อย่างเป็นทางการกล่าวถึง
 เตโชธาตุในลักษณะที่คนสามัญทั่วไปจะ
 เข้าใจได้ และที่จะให้สำเร็จประโยชน์ใน
 การเจริญกรรมฐาน แต่ในทางพระ
 อภิธรรม เตโชธาตุเป็นสภาวะพื้นฐานที่
 มีอยู่ในรูปธรรมทุกอย่าง แม้แต่ในน้ำ
 เป็นภาวะที่ทำให้เรารู้สึกร้อน อุ่น เย็น
 เป็นต้น; ดู **ธาตุ, รูป/๒๘**

เตรตายุค, ไตรตายุค ดู **กัป**

เตรสกันท์ “กันท์สิบสาม” ตอนที่ว่า
 ด้วยสิกขาบท ๑๓ หมายถึง หมวด
 ความในพระวินัยปิฎก ส่วนที่ว่าด้วยบท
 บัญญัติเกี่ยวกับอาบัติสังฆาติเสสซึ่งมี
 ๑๓ สิกขาบท

เตวาจิก “มีวาจาครบสาม” หมายถึง ผู้

กล่าววาทถึงสรวงครบททั้งสามอย่างคือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ บิดา พระยสเป็นคนแรก ที่ประกาศตนเป็น อุบาสกถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต; **เทียบ เทววาจิก**

เตียง ภิกษุทำเตียงหรือตั้ง ฟิงทำให้มีเท้า เพียง ๘ นิ้วพระสุคต เว้นไว้แต่แม่แครง เบื้องต่ำ และต้องไม่หุ้มนุ่น ถ้าฝ่าฝืน ต้องปาจิตตีย์ ต้องตัดให้ได้ประมาณ หรือรื้อเสียก่อน จึงแสดงอาบัติตก (ปาจิตตีย์ รตนวรรคที่ ๕ ลิกขาบทที่ ๕ และ ๖)

โตทยยมานพ คิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรีที่ไปทูลถาม ปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจตีย์)

ไตรจีวร จีวรสาม, ผ้าสามผืนที่พระวินัย อนุญาตให้ภิกษุมิไว้ใช้ประจำตัวคือ ๑. **สังฆาฏิ** ผ้าทาบ ๒. **อุตราสงค์** ผ้าห่ม เรียกสามัญในภาษาไทยว่าจีวร ๓. **อันตราวาสก** ผ้านุ่ง เรียกสามัญว่าสบง

ไตรดาญก ๓ กัป

ไตรตรีงษ์ “สามสิบสาม”, สวรรค์ชั้น ดาวดึงส์; ๓ **ดาวดึงส์**

ไตรทวาร ทวารสาม, ทางทำกรรม ๓ ทาง คือ **กายทวาร** **วจีทวาร** และ **มโนทวาร**

ไตรทศ “สิบ ๓ ครั้ง” คือ ๓๐ ตรงกับคำ บาลีว่า “ติทส” ซึ่งในพระไตรปิฎกพบใช้ เฉพาะในคำร้อยกรอง คือคาถา เป็นตัว

เลขถ้วนตัดเศษ ของ ๓๓ (บาลี: เตตตุตีส) ซึ่งเป็นจำนวนของคนคณะหนึ่งมีมฆ- มาณพเป็นหัวหน้า ในตำนานที่ว่า พวกเขา ทำบุญร่วมกัน เช่น ทำถนน สร้างสะพาน ขุดบ่อน้ำ ปลูกสวนป่า สร้างศาลาที่พักคน เดินทาง ให้แก่ชุมชน และทำทาน ชวน ชาวบ้านตั้งอยู่ในศีล เป็นต้น เมื่อตายแล้ว ได้เกิดในสวรรค์ที่เรียกชื่อว่า **ดาวดึงส์** อันเป็นสวรรค์ชั้นที่ ๒ ใน ๖ ชั้น ดังที่ใน อรรถกถาอธิบายความหมายของ “ดาวดึงส์” ว่า คือ “แดนที่คน ๓๓ คนผู้ ทำบุญร่วมกัน ได้อุบัติ”, คำว่า “ติทส” ที่ พบในพระไตรปิฎกหมายถึงสวรรค์ชั้น ดาวดึงส์เป็นพื้น แม้ว่าคัมภีร์ชั้นต่อมาบาง แห่งจะอธิบายว่า หมายถึงเทวดาทั่วไป บ้างก็มี, **ตรีทศ** ก็ว่า; **เทียบ ไตรทิพ**

ไตรทิพ, ไตรทิพย์ “แดนทิพย์ทั้งสาม” หรือ “สามแดนเทพ”, ตรงกับคำบาลีว่า “ติทิว” ซึ่งในพระไตรปิฎกพบใช้เฉพาะใน คำร้อยกรอง คือคาถา หมายถึงเทวโลก ในความหมายอย่างกว้าง ที่รวมทั้งพรหม โลก (คือ กามาวจรเทวโลก รูปาวจรเทว- โลก และอรุปาจรเทวโลก) มักใช้อย่าง ไม่เจาะจง คือหมายถึงแดนเทพแห่งใด แห่งหนึ่ง อันมักรู้ได้ด้วยข้อความแวดล้อมในที่นั้นว่าหมายถึงแห่งใด เช่น ใน คาถาของพระกาฬุทายีเถระ (ขุ.เถร.๒๖/ ๓๗๐/๓๔๘) ว่า “พระนางเจ้ามาया พุทธ-

มารดา มเหสีของพระเจ้าสุทโธทนะ ทรงบริหารพระองค์ผู้เป็นพระโพธิสัตว์มา ด้วยพระกรรม ครั้นทำลายชั้นแล้ว ทรงบังเหิงอยู่ในไตรทิพย์” ไตรทิพย์ (ติทิว) ในที่นี้ หมายถึงสวรรค์ชั้นดุสิต, เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าประทับนั่งสงบอยู่ ณ ไพรสณฑ์แห่งหนึ่งในแคว้นโกศล พราหมณ์สำคัญคนหนึ่ง พร้อมด้วยศิษย์จำนวนมาก ได้เข้าไปกล่าวข้อความแด่พระองค์เป็นคาถา มีความตอนหนึ่งว่า (ล.ส.๑๕/๗๑๐/๒๖๕) “ท่านมาอยู่ในป่าเปลี่ยวเพียงผู้เดียวอย่างเอิบอิมใจ ตัวข้าพเจ้านี้มุ่งหวังไตรทิพย์อันสูงสุด จึงเขม้นหมายถึงการที่จะได้เข้าร่วมอยู่กับพระพรหมเจ้าผู้เป็นอธิบดีแห่งโลก เหตุไฉนท่านจึงพอใจป่าว่างเวงที่ปราศจากผู้คน ณ ที่นี้ ท่านกำลังบำเพ็ญตบะเพื่อจะถึงองค์พระพรหมเป็นเจ้ากระนั้นหรือ?” ไตรทิพย์ (ติทิว) ในที่นี้ หมายถึงพรหมโลก, อุบาลิกาท่านหนึ่งซึ่งได้เกิดเป็นเทพบุตร กล่าวคาถาไว้ตอนหนึ่งมีความว่า (ท.ม.๑๐/๒๕๓/๓๐๖) “ข้าพเจ้าได้เป็นอุบาลิกาของพระผู้ทรงจักขุ มีนามปรากฏว่า โคปิกา .. ข้าฯ มีจิตเลื่อมใส ได้บำรุงสงฆ์ .. (บัดนี้) ข้าฯ ได้เข้าถึงไตรทิพย์ เป็นบุตรของท้าวสักกะ มีอานุภาพยิ่งใหญ่ มีความรุ่งเรืองมาก ณ ที่นี้ พวกเทวดารู้จักข้าฯ ว่า โคปก-เทพบุตร” ไตรทิพย์ (ติทิว) ในที่นี้ หมายถึง

ถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์; คัมภีร์ชั้นหลังแห่งหนึ่ง (อนุฎีกาแห่งปัญจปรกณ์) กล่าวถึงไตรทิพย์ที่หมายถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดังอธิบายว่า “ติทิว” คือโลกชั้นที่ ๓ โดยเทียบกันในสุคติภูมิ นับเป็น ๑. มนุษย์ ๒. จาตุมหาราชิกา ๓. ดาวดึงส์, *อภิธานัป-ปทีปิกา* ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นหลังมากสักหน่อย (แต่งในพม่า ในยุคที่ตรงกับสมัยสุโขทัย) อธิบายว่า “ชื่อว่า ‘ติทิว’ (ไตรทิพ) เพราะเป็นที่เพลิดเพลินของเทพทั้ง ๓ คือ พระหริ (พระวิษณุหรือนารายณ์) พระหระ (พระคิเว หรืออิศวร) และพระพรหม” (ที่จริง หริ-หระ เพิ่งปรากฏเป็นสำคัญขึ้นมาในศาสนาฮินดู หลังพุทธกาลหลายศตวรรษ), *ตรีทิพ* ก็ว่า; เทียบ *ไตรทศ*

ไตรปิฎก “ปิฎกสาม”; ปิฎก แปลตามศัพท์อย่างพื้นๆ ว่า กระจาดหรือตะกร้า อันเป็นภาชนะสำหรับใส่รวมของต่างๆ เข้าไว้ นำมาใช้ในความหมายว่า เป็นที่รวบรวมคำสอนในพระพุทธศาสนาที่จัดเป็นหมวดหมู่แล้ว โดยนัยนี้ **ไตรปิฎก** จึงแปลว่า “คัมภีร์ที่บรรจุพุทธพจน์ (และเรื่องราวชั้นเดิมของพระพุทธศาสนา) ๓ ชุด” หรือ “ประมวลแห่งคัมภีร์ที่รวบรวมพระธรรมวินัย ๓ หมวด” กล่าวคือ **วินัยปิฎก** **สุตตันต-ปิฎก** และ **อภิธรรมปิฎก**

พระไตรปิฎกบาลีได้รับการตีพิมพ์

เป็นเล่มหนังสือด้วยอักษรไทยครั้งแรก
ในรัชกาลที่ ๕ เริ่มเมื่อ พ.ศ.๒๔๓๑
เสร็จและฉลองพร้อมกันงานรัชดาภิเษก
ใน พ.ศ.๒๔๓๖ แต่ยังมีเพียง ๓๙ เล่ม
(ขาดคัมภีร์ปฏิฐาน) ต่อมา พ.ศ.๒๔๖๘
ในรัชกาลที่ ๗ ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัด
พิมพ์ใหม่เป็นฉบับที่สมบูรณ์ เพื่ออุทิศ
ถวายพระราชกุศลแด่รัชกาลที่ ๖ เรียกว่า
สยามรัฐสาส์น เติปิฎก (พระไตรปิฎก
ฉบับสยามรัฐ) มีจำนวนจบละ ๔๕ เล่ม

พระไตรปิฎกมีสาระสำคัญและการ
จัดแบ่งหมวดหมู่โดยย่อ ดังนี้

๑. พระวินัยปิฎก ประมวลพุทธพจน์
หมวดพระวินัย คือพุทธบัญญัติเกี่ยวกับ
ความประพฤติ ความเป็นอยู่ ขนบ
ธรรมเนียมและการดำเนินกิจการต่างๆ
ของภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ แบ่งเป็น
๕ คัมภีร์ (เรียกย่อหรือหัวใจว่า **อา ปา
ม จุ ป**) คือ ๑. *อาทิกัมมิกะ* หรือ
ปาราชิก ว่าด้วยสิกขาบทที่เกี่ยวกับ
อาบัติหนักของฝ่ายภิกษุสงฆ์ ตั้งแต่
ปาราชิกถึงอนิยต ๒. *ปาจิตตีย์* ว่าด้วย
สิกขาบทที่เกี่ยวกับอาบัติเบา ตั้งแต่
นิสสัคคิยปาจิตตีย์ถึงเสขิยะ รวมตลอด
ทั้งภิกษุณีวิภังค์ทั้งหมด ๓. *มหาวรรค*
ว่าด้วยสิกขาบทนอกปาฏิโมกข์ตอนต้น
๑๐ ชั้นธกะ หรือ ๑๐ ตอน ๔. *จูลวรรค*
ว่าด้วยสิกขาบทนอกปาฏิโมกข์ตอน

ปลาย ๑๒ ชั้นธกะ ๕. *ปริวาร* คัมภีร์
ประกอบหรือคู่มือ บรรจุคำถามคำตอบ
สำหรับซ่อมความรู้พระวินัย

พระวินัยปิฎกนี้ แบ่งอีกแบบหนึ่ง
เป็น ๕ คัมภีร์เหมือนกัน (จัด ๒ ข้อใน
แบบต้นนั้นใหม่) คือ ๑. *มหาวิภังค์* หรือ
ภิกษุวิภังค์ ว่าด้วยสิกขาบทในปาฏิโมกข์
(คือ ๒๒๗ ข้อ) ฝ่ายภิกษุสงฆ์ ๒.
ภิกษุณีวิภังค์ ว่าด้วยสิกขาบทในปาฏิโมกข์
(คือ ๓๑๑ ข้อ) ฝ่ายภิกษุณีสงฆ์ ๓.
มหาวรรค ๔. *จูลวรรค* ๕. *ปริวาร*

บางทีท่านจัดให้ย่อเข้าอีก แบ่ง
พระวินัยปิฎกเป็น ๓ หมวด คือ ๑.
วิภังค์ ว่าด้วยสิกขาบทในปาฏิโมกข์ทั้ง
ฝ่ายภิกษุสงฆ์และฝ่ายภิกษุณีสงฆ์ (คือ
รวมข้อ ๑ และ ๒ ข้างต้นทั้งสองแบบ
เข้าด้วยกัน) ๒. *ชั้นธกะ* ว่าด้วย
สิกขาบทนอกปาฏิโมกข์ ทั้ง ๒๒ ชั้นธกะ
หรือ ๒๒ บทตอน (คือรวมข้อ ๓ และ
๔ เข้าด้วยกัน) ๓. *ปริวาร* คัมภีร์
ประกอบ (คือข้อ ๕ ข้างบน)

๒. พระสุตตันตปิฎก ประมวล
พุทธพจน์หมวดพระสูตร คือ พระธรรม-
เทศนา คำบรรยายธรรมต่างๆ ที่ตรัส
ยกย่องให้เหมาะกับบุคคลและโอกาส
ตลอดจนบทประพันธ์ เรื่องเล่า และ
เรื่องราวทั้งหลายที่เป็นชั้นเดิมในพระ
พุทธศาสนา แบ่งเป็น ๕ นิกาย (เรียก

ย่อหรือหัวใจว่า **ที ม ล อ ฆ**) คือ ๑. **ทีมนิกาย** ชุมนุมพระสูตรที่มีขนาดยาว ๓๔ สูตร ๒. **มัชฌิมนิกาย** ชุมนุมพระสูตรที่มีความยาวปานกลาง ๑๕๒ สูตร ๓. **สังยุตตนิกาย** ชุมนุมพระสูตรที่จัดรวมเข้าเป็นกลุ่มๆ เรียกว่า **สังยุตต์** หนึ่งๆ ตามเรื่องที่เนื่องกัน หรือตามหัวข้อหรือบุคคลที่เกี่ยวข้องรวม ๕๖ สังยุตต์ มี ๗,๗๖๒ สูตร ๔. **อังคุตตรนิกาย** ชุมนุมพระสูตรที่จัดรวมเข้าเป็นหมวดๆ เรียกว่า **นิบาต** หนึ่งๆ ตามลำดับจำนวนหัวข้อธรรม รวม ๑๑ นิบาต หรือ ๑๑ หมวดธรรม มี ๙,๕๕๗ สูตร ๕. **ขุททกนิกาย** ชุมนุมพระสูตรคาถาภาษิต คำอธิบาย และเรื่องราวเบ็ดเตล็ดที่จัดเข้าในนิกายแรกไม่ได้ มี ๑๕ คัมภีร์

๓. พระอภิธรรมปิฎก ประมวลพุทธพจน์หมวดพระอภิธรรม คือ หลักธรรมและคำอธิบายที่เป็นหลักวิชาล้วนๆ ไม่เกี่ยวข้องกับบุคคลหรือเหตุการณ์ แบ่งเป็น ๗ คัมภีร์ (เรียกย่อหรือหัวใจว่า **ล วิ ธา ปุ ก ย ป**) คือ ๑. **สังคณี** หรือ **ธัมมสังคณี** รวมข้อธรรมเข้าเป็นหมวดหมู่แล้วอธิบายทีละประเภทๆ ๒. **วิภังค์** ยกหมวดธรรมสำคัญๆ ขึ้นตั้งเป็นหัวข้อเรื่องแล้วแยกแยะออกอธิบายชี้แจงวินิจฉัยโดยละเอียด ๓. **ชาตุกถา** สงเคราะห์ข้อธรรมต่างๆ เข้าในชั้น

อายตนะ ๓๓ ๔. **บุคคลบัญญัติ** บัญญัติความหมายของบุคคลประเภทต่างๆ ตามคุณธรรมที่มีอยู่ในบุคคลนั้นๆ ๕. **กถาวัตถุ** แถลงและวินิจฉัยหัตถะของนิกายต่างๆ สมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ ๖. **ยมก** ยกหัวข้อธรรมขึ้นวินิจฉัยด้วยวิธีถามตอบ โดยตั้งคำถามย้อนกันเป็นคู่ๆ ๗. **ปฏิฐาน** หรือ **มหาปกรณ์** อธิบายปัจจัย ๒๔ แสดงความสัมพันธ์เนื่องอาศัยกันแห่งธรรมทั้งหลายโดยพิสดาร

พระไตรปิฎกบาลีที่พิมพ์ด้วยอักษรไทย ท่านจัดแบ่งเป็น ๔๕ เล่ม แสดงพอให้เห็นรูปเค้าดังนี้

ก. พระวินัยปิฎก ๘ เล่ม

เล่ม ๑ มหาวิภังค์ ภาค ๑ ว่าด้วยปาราชิก สังฆาทิเสส และอนิยต-สิกขาบท (สิกขาบทในปาฏิโมกข์ฝ่ายภิกษุสงฆ์ ๑๙ ข้อแรก)

เล่ม ๒ มหาวิภังค์ ภาค ๒ ว่าด้วยสิกขาบทเกี่ยวกับอาบัติเบาของภิกษุ (เป็นอันครบสิกขาบท ๒๒๗ หรือศีล ๒๒๗)

เล่ม ๓ ภิกขุณีวิภังค์ ว่าด้วยสิกขาบท ๓๑๑ ของภิกษุณี

เล่ม ๔ มหาวรรค ภาค ๑ มี ๔ ชั้นธกะว่าด้วยการอุปสมบท (เริ่มเรื่องตั้งแต่ตรัสรู้และประดิษฐานพระศาสนา)

อุโบสถ จำพรรษา และปวารณา

เล่ม ๕ มหาวรรค ภาค ๒ มี ๖ ชั้นชกาะ ว่าด้วยเรื่องเครื่องหนัง เภาสี่ช กฐิน จีวร นิคกรรม และการทะเลาะวิวาทและ สามัคคี

เล่ม ๖ จุลวรรค ภาค ๑ มี ๔ ชั้นชกาะ ว่า ด้วยเรื่องนิกกรรม วุฒฐานวิธี และการ ระงับอธิกรณ์

เล่ม ๗ จุลวรรค ภาค ๒ มี ๘ ชั้นชกาะ ว่าด้วยข้อบัญญัติปลีกย่อย เรื่อง เสนาสนะ สังฆเภท วัตรต่างๆ การงด สวดปาฏิโมกข์ เรื่องภิกษุณี เรื่อง สังคายนาครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒

เล่ม ๘ ปรีวาร คู่มือถามตอบข้อความ รู้พระวินัย

ข. พระสุตตันตปิฎก ๒๕ เล่ม

๑. ทีฆนิกาย ๓ เล่ม

เล่ม ๙ สีสันขวรรค มีพระสุตตรขนาด ยาว ๑๓ สุตตร หลายสุตตรกล่าวถึงจุลศีล มัชฌิมศีล มหาศีล

เล่ม ๑๐ มหาวรรค มีพระสุตตรยาว ๑๐ สุตตร ส่วนมากชื่อเริ่มด้วย มหา เช่น มหาปรินิพพานสุตตร มหาสติปัฏฐานสุตตร เป็นต้น

เล่ม ๑๑ ปาฎิกวรรค มีพระสุตตรยาว ๑๑ สุตตร เริ่มด้วยปาฎิกสุตตร หลายสุตตร มีชื่อเสียง เช่น จักกวัตตติสุตตร อัคคัณฐสุตตร ลิงคาลกสุตตร และสังคีตติสุตตร

๒. มัชฌิมนิกาย ๓ เล่ม

เล่ม ๑๒ มุลปิณณาสกั บัันตัน มีพระ สุตตรขนาดกลาง ๕๐ สุตตร

เล่ม ๑๓ มัชฌิมปิณณาสกั บัันกลาง มี พระสุตตรขนาดกลาง ๕๐ สุตตร

เล่ม ๑๔ อุปริปิณณาสกั บัันปลาย มี พระสุตตรขนาดกลาง ๕๒ สุตตร

๓. สังยุตตนิกาย ๕ เล่ม

เล่ม ๑๕ สคาถวรรค รวมคาถาภาษิตที่ ตรัสและกล่าวตอบบุคคลต่างๆ เช่น เทวดา มาร ภิกษุณี พราหมณ์ พระเจ้า โทศล เป็นต้น จัดเป็นกลุ่มเรื่องตาม บุคคลและสถานที่ มี ๑๑ สังยุตต์

เล่ม ๑๖ นิทานวรรค ครึ่งเล่มว่าด้วย เหตุปัจจัย คือหลักปฏิจจสมุขบาท นอกนั้นมีเรื่องธาตุ การบรรลุธรรม สังสารวัฏ ลามลักการะ เป็นต้น จัดเป็น ๑๐ สังยุตต์

เล่ม ๑๗ ขันธวรรค ว่าด้วยเรื่อง ชั้นท์ ๕ ในแง่มุมต่างๆ มีเรื่องเบ็ดเตล็ด รวมทั้งเรื่องสมาธิและทิวฐิตต่างๆ ปะปน อยู่บ้าง จัดเป็น ๑๓ สังยุตต์

เล่ม ๑๘ สพายตนวรรค เกือบครึ่งเล่ม ว่าด้วยอายตนะ ๖ ตามแนวไตรลักษณ เรื่องอื่นมีเบญจศีล ข้อปฏิบัติให้ถึง อสังขตะ อันตคาหิกทิวฐิต เป็นต้น จัด เป็น ๑๐ สังยุตต์

เล่ม ๑๙ มหาวรรค ว่าด้วยเพธิ-

ปักขียธรรม ๓๗ แต่เรียงลำดับเป็น
มรรค โพชฌงค์ สติปัญญา อินทรีย์
สัมมัปธาน พละ อิทธิบาท รวมทั้ง
เรื่องที่เกี่ยวข้อง เช่น นิเวรณ สังโยชน์
อริยสัจจ์ ฌาน ตลอดจนถึงองค์คุณของ
พระโสดาบันและอานิสงส์ของการบรรลุ
โสดาปัตติผล จัดเป็น ๑๒ สังยุตต์ (พึง
สังเกตว่าคัมภีร์นี้เริ่มต้นด้วยการย้ำ
ความสำคัญของความมีกัลยาณมิตร
เป็นจุดเริ่มต้นเข้าสู่มรรค)

๔. อังคุตตรนิกาย ๕ เล่ม

เล่ม ๒๐ เอก-ทุก-ติกนิบาต ว่าด้วย
ธรรมหมวด ๑, ๒, ๓ รวมทั้งเรื่อง
เอตทัคคะ

เล่ม ๒๑ จตุกกนิบาต ว่าด้วยธรรมหมวด ๔

เล่ม ๒๒ ปัญจก-นิกกนิบาต ว่าด้วย
ธรรมหมวด ๕, ๖

เล่ม ๒๓ สัตตก-อัญญก-นวกนิบาต ว่า
ด้วยธรรมหมวด ๗, ๘, ๙

เล่ม ๒๔ ทสก-เอกาทสกนิบาต ว่าด้วย
ธรรมหมวด ๑๐, ๑๑

ในอังคุตตรนิกายมีข้อธรรมหลากหลาย
หลายลักษณะ ตั้งแต่ทิวฏฐัมมิกัตถะ
ถึงปรมัตถะ ทั้งสำหรับบรรพชิต และ
สำหรับคฤหัสถ์ กระจายกันอยู่โดยเรียง
ตามจำนวน

๕. ขุททกนิกาย ๕ เล่ม

เล่ม ๒๕ รวมคัมภีร์ย่อย ๕ คือ ขุททก-

ปาฐะ (บทสวดย่อยๆ โดยเฉพาะ
มงคลสูตร รตนสูตร กรณียเมตตสูตร)
ธรรมบท (เฉพาะตัวคาถาทั้ง ๔๒๓)
อุทาน (พุทธอุทาน ๘๐) **อิติวุตตกะ**
(พระสูตรที่ไม่ขึ้นต้นด้วย **เอวมเม สุต**
แต่เชื่อมความเข้าสู่คาถาด้วยคำว่า **อิติ**
วุจฺจติ รวม ๑๑๒ สูตร) และ **สุตต-**
นิบาต (ชุมนุมพระสูตรชุดพิเศษ ซึ่งเป็น
คาถาล้วนหรือมีความนำเป็นร้อยแก้ว
รวม ๗๑ สูตร)

เล่ม ๒๖ มีคัมภีร์ย่อยที่เป็นคาถาล้วน
๔ คือ **วิมานวัตถุ** (เรื่องผู้เกิดในสวรรค์
อยู่วิมาน เล่าการทำความดีของตนใน
อดีต ที่ทำให้ได้ไปเกิดเช่นนั้น ๘๕
เรื่อง) **เปตวัตถุ** (เรื่องเปรตเล่ากรรมชั่ว
ในอดีตของตน ๕๑ เรื่อง) **เถรคาถา**
(คาถาของพระอรหันตเถระ ๒๖๔ รูปที่
กล่าวแสดงความรู้สึกสงบประณีตใน
การบรรลุธรรม เป็นต้น) **เถรีคาถา**
(คาถาของพระอรหันตเถรี ๗๓ รูปที่
กล่าวแสดงความรู้สึกเช่นนั้น)

เล่ม ๒๗ ชาดก ภาค ๑ รวมคาถาแสดง
คติธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสเมื่อครั้งเป็น
พระโพธิสัตว์ในอดีตชาติ และมีคาถา
ภาษิตของผู้อื่นปนอยู่บ้าง ภาคแรก ตั้ง
แต่เรื่องที่มีคาถาเดียว (เอกนิบาต) ถึง
เรื่องมี ๔๐ คาถา (จัตตافیสนิบาต) รวม
๕๒๕ เรื่อง

เล่ม ๒๘ ชาดก ภาค ๒ รวมคาถาอย่าง
ในภาค ๑ นั้น เพิ่มอีก แต่เป็นเรื่องอย่าง
ยาว ตั้งแต่เรื่องมี ๕๐ คาถา (ปัญญาส-
นิบาต) ถึงเรื่องมีคาถามากมาย (มหา-
นิบาต) จบลงด้วยมหาเวสสันดรชาดก
ซึ่งมี ๑,๐๐๐ คาถา รวมอีก ๒๒ เรื่อง
บรรจบทั้ง ๒ ภาค เป็น ๕๔๗ ชาดก

เล่ม ๒๙ มหานิทเทศ ภาษิตของพระ
สารีบุตรอธิบายขยายความพระสูตร ๑๖
สูตร ในอัญญากรรมคแห่งสุตตนิบาต

เล่ม ๓๐ อุพนนิเทศ ภาษิตของพระ
สารีบุตรอธิบายขยายความพระสูตร ๑๖
สูตรในปารายนวรรคและขัณควิสาณสูตร
ในอรุควรรค แห่งสุตตนิบาต

เล่ม ๓๑ ปฏิสัมภิตามรรค ภาษิตของ
พระสารีบุตรอธิบายข้อธรรมที่ลึกซึ้ง
ต่างๆ เช่นเรื่อง ญาณ ทิฏฐิ อานาปาน
อินทรีย์ วิโมกข์ เป็นต้น อย่างพิสดาร
เป็นทางแห่งปัญญาแตกฉาน

เล่ม ๓๒ อปทาน ภาค ๑ คาถาประพันธ์
แสดงประวัติโดยเฉพาะในอดีตชาติ เริ่ม
ด้วยพุทธอปทาน (ประวัติของพระพุทธ-
เจ้า) ปัจเจกพุทธอปทาน (เรื่องราวของ
พระปัจเจกพุทธเจ้า) ต่อด้วยเถร-
อปทาน (อดีตประวัติแห่งพระอรหันต-
เถระ) เรียงลำดับเริ่มแต่พระสารีบุตร
ตามด้วยพระมหาโมคคัลลานะ พระ
มหากัสสปะ พระอนุรุทธะ พระบุณณ-

มันตานีบุตร พระอุบาลี พระอัญญา-
โกณฑัญญะ พระปิณฑโถลภารทวาชะ
พระขทิวณิยเรวตะ พระอาณนท์ ต่อเรื่อย
ไปจนจบภาค ๑ รวมพระอรหันตเถระ
๔๑๐ รูป

เล่ม ๓๓ อปทาน ภาค ๒ คาถาประพันธ์
แสดงอดีตประวัติพระอรหันตเถระต่ออีก
จนถึงรูปที่ ๕๕๐ ต่อนี้เป็นเถรอปทาน
แสดงเรื่องราวของพระอรหันตเถรี ๔๐
เรื่อง เริ่มด้วยพระเถรีที่ไม่คันทนาม ๑๖
รูป ต่อด้วยพระเถรีที่สำคัญเรียงลำดับ
คือพระมหาปชาบดีโคตมี พระเขมา
พระอุบลวรรณา พระปฎาจารา พระ
กุนทลเกสี พระกีสาคโคตมี พระธรรม-
ทินนา พระสกุลา พระนันทา พระโสณา
พระภัททกาปิลานี พระยโสธรา และ
ท่านอื่นๆ ต่อไปจนจบ ครั้นจบอปทาน
แล้ว ทำเล่ม ๓๓ นี้ มีคัมภีร์ **พุทธวงศ์**
เป็นคาถาประพันธ์แสดงเรื่องของพระ
พุทธเจ้าในอดีต ๒๔ พระองค์ที่พระ
พุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบันเคยได้ทรงเฝ้า
และได้รับพยากรณ์ จนถึงประวัติของ
พระองค์เอง รวมเป็นพระพุทธเจ้า ๒๕
พระองค์ จบแล้วมีคัมภีร์สั้นๆ ชื่อ
จริยาปิฎก เป็นท้ายสุด แสดงพุทธจริยา
ในอดีตชาติ ๓๕ เรื่องที่มีแล้วในชาดก
แต่เล่าด้วยคาถาประพันธ์ใหม่ ซึ่งตัวอย่าง
การบำเพ็ญบารมีบางข้อ

ค. พระอภิธรรมปิฎก ๑๒ เล่ม

เล่ม ๓๔ *ธรรมสังคณี* ตันเล่มแสดง *มัตติกา* (แม่บท) อันได้แก่บทสรุปแห่งธรรมทั้งหลายที่จัดเป็นชุดๆ มีทั้งชุด ๓ เช่นจัดทุกสิ่งทุกอย่างประดามีเป็นกุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยากถุธรรม ชุดหนึ่ง เป็นอดีตธรรม อนาคตธรรม ปัจจุบันธรรม ชุดหนึ่ง ฯลฯ และชุด ๒ เช่นจัดทุกสิ่งทุกอย่างเป็นสังขตธรรม อสังขตธรรม ชุดหนึ่ง รูปีธรรม อรูปีธรรม ชุดหนึ่ง โลเกียธรรม โลกุตตธรรม ชุดหนึ่ง เป็นต้น รวมทั้งหมดมี ๑๖๔ ชุด หรือ ๑๖๔ มัตติกา จากนั้นขยายความมัตติกาที่ ๑ เป็นตัวอย่างแสดงให้เห็นกุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยากถุธรรม ที่กระจายออกไปโดย จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ท้ายเล่มมีอีก ๒ บท แสดงคำอธิบายย่อหรือคำจำกัดความข้อธรรมทั้งหลายในมัตติกาที่กล่าวถึงข้างต้นจนครบ ๑๖๔ มัตติกา ได้คำจำกัดความข้อธรรมใน ๒ บท เป็น ๒ แบบ (แต่บทท้ายจำกัดความไว้เพียง ๑๒๒ มัตติกา)

เล่ม ๓๕ *วิมังค์* ยกหลักธรรมสำคัญๆ ขึ้นมาแจกแจงแยกแยะอธิบายกระจายออกให้เห็นทุกแง่จนชัดเจนจบไปเป็นเรื่องราว รวมอธิบายทั้งหมด ๑๘ เรื่องคือ ชั้นที่ ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อริยสัจจ์

๔ อินทริย์ ๒๒ ปฏิจจสมุปบาท สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ โพชฌงค์ ๗ มรรคมืองค์ ๘ ฌาน อัปปมัญญา คีล ๕ ปฏิสัมภีทา ๔ ญาณประเภทต่างๆ และเบ็ดเตล็ดว่าด้วยอกุศลธรรมต่างๆ อธิบายเรื่องใด ก็เรียกว่า*วิมังค์*ของเรื่องนั้นๆ เช่น อธิบายชั้นที่ ๕ ก็เรียก *ชั้นวิมังค์* เป็นต้น รวมมี ๑๘ วิมังค์

เล่ม ๓๖ *ชาตุกถา* นำข้อธรรมในมัตติกาทั้งหลายและข้อธรรมอื่นๆ อีก ๑๒๕ อย่าง มาจัดเข้าในชั้นที่ ๕ आयตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ ว่าข้อใดได้หรือไม่ได้ในอย่างไร และ*บุคคลบัญญัติ* บัญญัติความหมายของชื่อที่ใช้เรียกบุคคลต่างๆ ตามคุณธรรม เช่นว่า *โสดาบัน* ได้แก่บุคคลผู้ละสังโยชน์ ๓ ได้แล้ว ดังนี้ เป็นต้น

เล่ม ๓๗ *กถาวัตถุ* คัมภีร์ที่พระโสมคัลลีบุตรติสสเถระ ประธานการสังคายนาครั้งที่ ๓ เรียบเรียงขึ้น เพื่อแก้ความเห็นผิดของนิกายต่างๆ ในพระพุทธศาสนาครั้งนั้น ซึ่งได้แตกแยกกันออกไปแล้วถึง ๑๘ นิกาย เช่นความเห็นว่า พระอรหันต์เสื่อมจากอรหัตตผลได้ เป็นพระอรหันต์พร้อมกับการเกิดได้ ทุกอย่างเกิดจากกรรม เป็นต้น ประพันธ์เป็นคำปุจฉาวิสัชนา มีทั้งหมด ๒๑๙ กถา

เล่ม ๓๘ ยมก ภาค ๑ คัมภีร์อธิบายหลักธรรมสำคัญให้เห็นความหมายและขอบเขตอย่างชัดเจน และทดสอบความรู้อย่างลึกซึ้ง ด้วยวิธีตั้งคำถามย้อนกันเป็นคู่ๆ (ยมก แปลว่า “คู่”) เช่น ถามว่า ธรรมทั้งปวงที่เป็นกุศล เป็นกุศลมูล หรือว่าธรรมทั้งปวงที่เป็นกุศลมูล เป็นกุศล, รูป (ทั้งหมด) เป็นรูปขันธ์ หรือว่า รูปขันธ์ (ทั้งหมด) เป็นรูป, ทุกข์ (ทั้งหมด) เป็นทุกข์ หรือว่าทุกข์ขันธ์ (ทั้งหมด) เป็นทุกข์ หลักธรรมที่นำมาอธิบายในเล่มนี้มี ๗ คือ มूल (เช่นใน กุศลมูล) ขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ สังขาร อนุลัย ถามตอบอธิบายเรื่องใดก็เรียกว่ายมกของเรื่องนั้นๆ เช่น มุลยมก ขันธยมก เป็นต้น เล่มนี้จึงมี ๗ ยมก

เล่ม ๓๙ ยมก ภาค ๒ ถามตอบอธิบายหลักธรรมเพิ่มเติมจากภาค ๑ อีก ๓ เรื่อง คือ จิตตยมก ธรรมยมก (กุศล-อกุศล-อัพยากตธรรม) อินทริยยมก บรรจบเป็น ๑๐ ยมก)

เล่ม ๔๐ ปุฏฐาน ภาค ๑ คัมภีร์ปุฏฐานอธิบายปัจจัย ๒๔ โดยพิสดาร แสดงความสัมพันธ์อิงอาศัยเป็นปัจจัยแก่กันแห่งธรรมทั้งหลายในแง่ด้านต่างๆ ธรรมที่นำมาอธิบายก็คือข้อธรรมที่มีใน มาติกา คือ แม่บทหรือบทสรุปธรรมซึ่งกล่าวไว้แล้วในคัมภีร์สังคณีนั่นเอง แต่

อธิบายเฉพาะ ๑๒๒ มาติกาแรกที่เรียกว่า **อภิธรรมมาติกา** ปุฏฐานเล่มแรกนี้ อธิบายความหมายของปัจจัย ๒๔ เป็นการปูพื้นความเข้าใจเบื้องต้นก่อน จากนั้นจึงเข้าสู่เนื้อหาของเล่ม คือ **อนุโลม-ติกปุฏฐาน** อธิบายความเป็นปัจจัยแก่กันแห่งธรรมทั้งหลายในแม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา) โดยปัจจัย ๒๔ นั้น เช่นว่า กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยอุปนิสสยปัจจัย (เพราะศรัทธา จึงให้ทาน จึงสมาทานศีล จึงบำเพ็ญฌาน จึงเจริญวิปัสสนา ฯลฯ) กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรมโดยอุปนิสสยปัจจัย (คิดถึงทานที่ตนได้ให้ ศีลที่ได้รับความแล้ว ดีใจ ยึดเป็นอารมณ์แน่นอนหาจนเกิดราคะ ทิฎฐิ, มีศรัทธา มีศีล มีปัญญา แล้วเกิดมานะว่า ฉันดีกว่า เก่งกว่า หรือเกิด ทิฎฐิวา ต้องทำอย่างเราเท่านั้นจึงถูกต้อง ฯลฯ) อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยอุปนิสสยปัจจัย (เพราะความอยากบางอย่างหรือเพราะมานะหรือทิฎฐิ จึงให้ทาน จึงรักษาศีล จึงทำให้ ฌานเกิด ฯลฯ) กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม โดยอาร์มมณปัจจัย (คิดถึง ฌานที่ตนเคยได้แต่เลื่อมไปเสียแล้ว เกิดความโทมนัส ฯลฯ) อย่างนี้เป็นต้น (เล่มนี้อธิบายแต่ในเชิงอนุโลมคือตาม นัยปกติไม่อธิบายตามนัยปฏิเสธ จึง

เรียกว่า **อนุโลมปฏิฐาน**)

**เล่ม ๔๑ ปฏิฐาน ภาค ๒ อนุโลมติก-
ปฏิฐาน** ต่อ คือ อธิบายความเป็นปัจจัย
แก่กันแห่งธรรมทั้งหลายในแม่บทชุด ๓
ต่อจากเล่ม ๔๐ เช่น อดีตธรรมเป็น
ปัจจัยแก่ปัจจุบันธรรม โดยอาร์มมณ-
ปัจจัย (พิจารณารูปเสียงเป็นต้นที่ดับ
เป็นอดีตไปแล้วว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็น
ทุกข์ เป็นอนัตตา เกิดความโทมนัสขึ้น
 ฯลฯ) เป็นต้น

**เล่ม ๔๒ ปฏิฐาน ภาค ๓ อนุโลมทุก-
ปฏิฐาน** อธิบายความเป็นปัจจัยแก่กัน
แห่งธรรมทั้งหลาย ในแม่บทชุด ๒
(ทุกมาติกา) เช่น โลภียธรรมเป็นปัจจัย
แก่โลภียธรรม โดยอาร์มมณปัจจัย
(รูปายตนะ เป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณ
 ฯลฯ) ดังนี้ เป็นต้น

**เล่ม ๔๓ ปฏิฐาน ภาค ๔ อนุโลมทุก-
ปฏิฐาน** ต่อ

เล่ม ๔๔ ปฏิฐาน ภาค ๕ ยังเป็นอนุโลม-
ปฏิฐาน แต่อธิบายความเป็นปัจจัยแก่กัน
แห่งธรรมทั้งหลายในแม่บทต่างๆ ข้ามชุด
กันไปมา ประกอบด้วย **อนุโลมทุกติก-
ปฏิฐาน** ธรรมในแม่บทชุด ๒ (ทุกมาติกา)
กับธรรมในแม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา) เช่น
อธิบาย “กุศลธรรมที่เป็นโลกุตตรธรรม
เป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมที่เป็นโลภีย-
ธรรม โดยอธิปัตติปัจจัย” เป็นอย่างไร

เป็นต้น **อนุโลมติกทุกปฏิฐาน** ธรรมใน
แม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา) กับธรรมใน
แม่บทชุด ๒ (ทุกมาติกา) **อนุโลมติกติก-
ปฏิฐาน** ธรรมในแม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา)
กับธรรมในแม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา)
โยงระหว่างต่างชุดกัน เช่น อธิบายว่า
กุศลธรรมที่เป็นอดีตธรรมเป็นปัจจัยแก่
อกุศลธรรมที่เป็นปัจจุบันธรรม เป็น
อย่างไร เป็นต้น **อนุโลมทุกทุกปฏิฐาน**
ธรรมในแม่บทชุด ๒ (ทุกมาติกา) กับธรรม
ในแม่บทชุด ๒ (ทุกมาติกา) โยงระหว่าง
ต่างชุดกัน เช่น ชุดโลกียะ โลกุตตระ
กับชุดสังขตะ อสังขตะ เป็นต้น

เล่ม ๔๕ ปฏิฐาน ภาค ๖ เป็นปัจจนีย-
ปฏิฐาน คืออธิบายความเป็นปัจจัยแก่
กันแห่งธรรมทั้งหลายอย่างเล่มก่อนๆ
นั่นเอง แต่อธิบายแง่ปฏิเสธ แยกเป็น
ปัจจนียปฏิฐาน คือ ปฏิเสธ+ปฏิเสธ
เช่นว่า ธรรมที่ไม่ใช่กุศล อาศัยธรรมที่
ไม่ใช่กุศลเกิดขึ้นโดยเหตุปัจจัย เป็น
อย่างไร **อนุโลมปัจจนียปฏิฐาน** คือ
อนุโลม+ปฏิเสธ เช่นว่า อาศัยโลภียธรรม
ธรรมที่ไม่ใช่โลกุตตรธรรมเกิดขึ้นโดย
เหตุปัจจัย เป็นอย่างไร **ปัจจนียอนุโลม-
ปฏิฐาน** คือ ปฏิเสธ+อนุโลม เช่นว่า
อาศัยธรรมที่ไม่ใช่กุศล ธรรมที่เป็น
อกุศล เกิดขึ้นโดยเหตุปัจจัย เป็นอย่าง
ไร และในทั้ง ๓ แบบนี้ แต่ละแบบ จะ

อธิบายโดยใช้ธรรมในแม่บทชุด ๓ แล้ว ต่อด้วยชุด ๒ แล้วข้ามชุดระหว่างชุด ๒ กับชุด ๓ ชุด ๓ กับชุด ๒ ชุด ๓ กับชุด ๓ ชุด ๒ กับชุด ๒ จนครบทั้งหมด เหมือนกัน ดังนั้นแต่ละแบบจึงแยกชื่อย ละเอียดออกไปเป็น ติก- ทุก- ทุกติก- ติกทุก- ติกติก- ทุกทุก- ตามลำดับ (เขียนให้เต็มเป็น **ปัจจนียติกปัญฐาน ปัจจนียทุกปัญฐาน ปัจจนียทุกติกปัญฐาน** ฯลฯ ดังนี้เรื่อยไป จนถึงท้ายสุดคือ **ปัจจนียานุโลมทุกทุกปัญฐาน**)

คัมภีร์ปัญฐานนี้ ท่านอธิบายค่อนข้างละเอียดเฉพาะเล่มต้นๆ เท่านั้น เล่มหลังๆ ท่านแสดงไว้แต่หัวข้อหรือแนว และทิ้งไว้ให้ผู้เข้าใจแนวนั้นแล้วเอาไป แจกแจงโดยพิสดารเอง โดยเฉพาะเล่มสุดท้ายคือภาค ๖ แสดงไว้ย่อที่สุด แม้กระนั้นก็ยังเป็นหนังสือถึง ๖ เล่ม หรือ ๓,๓๒๐ หน้ากระดาษพิมพ์ ถ้าอธิบายโดยพิสดารทั้งหมดจะเป็นเล่ม หนังสืออีกจำนวนมากหลายเท่าตัว ท่านจึงเรียกปัญฐานอีกชื่อหนึ่งว่า **มหาปกรณ์** แปลว่า “ตำราใหญ่” ใหญ่ทั้งโดยขนาดและโดยความสำคัญ

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า พระไตรปิฎกมีเนื้อความทั้งหมด ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น ๒๑,๐๐๐ พระธรรมชั้น ๒๑,๐๐๐ พระธรรมชั้น ๒๑,๐๐๐ พระธรรมชั้น

ปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมชั้น และพระอภิธรรมปิฎก ๔๒,๐๐๐ พระธรรมชั้น **ไตรเพท** พระเวท ๓ อย่าง ซึ่งเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์สูงสุดของศาสนาพราหมณ์ ได้แก่ **๑. ฤคเวท** ประมวลบทสวดสรรเสริญเทพเจ้า **๒. ยชุรเวท** ประกอบด้วยบทสวดอันชวนในพิธีบูชาัญต่างๆ **๓. สามเวท** ประมวลบทเพลงขับสำหรับสวดหรือร้องเป็นทำนองในพิธีบูชาัญ ต่อมาเพิ่ม **อถรรพเวท** หรือ **อาถรรพณเวท** อันว่าด้วยคาถาทางไสยศาสตร์เข้ามาอีก เป็น ๔

ไตรภพ ภพ ๓ คือ กามภพ รูปภพ และ อรูปภพ; **ตฺถุ ภพ**

ไตรภูมิ ภูมิ ๓ หมายถึง โลกีย์ภูมิทั้ง ๓ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ (เรียกเต็มว่า กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และ อรูปาวจรภูมิ) ไม่นับภูมิที่ ๔ คือโลกุตตรภูมิ อันพื้นเหนือไตรภูมินั้น; **ตฺถุ ภูมิ**

ไตรมาส สามเดือน

ไตรรัตน์ แก้วสามประการ หมายถึง พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์

ไตรลักษณ์ ลักษณะสาม อากาที่เป็นเครื่องกำหนดหมายให้รู้ถึงความจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอย่างนั้นๆ ๓ ประการ ได้แก่ **๑. อนิจจตา** ความเป็นของไม่เที่ยง **๒. ทุกขตา** ความเป็นทุกข์หรือความเป็นของคงทน

อยู่มิได้ **๓. อนัตตตา** ความเป็นของมิใช่ตัวตน (คนไทยนิยมพูดสั้นๆ ว่า **อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา** และแปลง่ายๆ ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา”)

ลักษณะเหล่านี้มี ๓ อย่าง จึงเรียกว่า **ไตรลักษณ์**, ลักษณะทั้ง ๓ เหล่านี้มีแก่ธรรมที่เป็นสังขตะคือสังขารทั้งปวง เป็นสามัญเสมอเหมือนกัน จึงเรียกว่า **สามัญลักษณะ** (ไม่สามัญแก่ธรรมที่เป็นอสังขตะคือวิสังขาร ซึ่งมีเฉพาะลักษณะที่สามคืออนัตตตาอย่างเดียว ไม่มีลักษณะสองอย่างต้น); ลักษณะเหล่านี้เป็นของแน่นอน เป็นกฎธรรมชาติ มีอยู่ตามธรรมดา จึงเรียกว่า **ธรรมนิยาม**

พึงทราบว่ พระบาลีในพระไตรปิฎกเรียกว่า **ธรรมนิยาม (ขมฺมนิยามตา)** ส่วน **ไตรลักษณ์** และ **สามัญลักษณะ** เป็นคำที่เกิดขึ้นในยุคอรรถกถา

ไตรลึงค์ สามเพศ หมายถึง คำศัพท์ที่เป็นได้ทั้งสามเพศในทางไวยากรณ์ กล่าวคือ **ปุงลึงค์** เพศชาย **อิตถीलึงค์** เพศหญิง **นปุงสลึงค์** มิใช่เพศชายและหญิง; คำบาลีที่เป็นไตรลึงค์ เช่น **นิพพุโต นิพพุตา นิพพุตัม** เป็น ปุงลึงค์ อิตถीलึงค์ และนปุงสลึงค์ ตามลำดับ

ไตรวัฏฏ์ วัฏฏะ ๓, วงวน ๓ หรือวงจร ๓ ส่วนของปัจจุจสมุปบาทซึ่งหมุนเวียนสืบทอดต่อกันไป ทำให้มีการเวียนว่าย

ตายเกิด หรือวงจรแห่งทุกข์ ได้แก่ **กิเลสกรรม** และ **วิบาก** (เรียกเต็มว่า **๑. กิเลสวัฏฏ์** ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน **๒. กรรมวัฏฏ์** ประกอบด้วยสังขาร ภพ **๓. วิปากวัฏฏ์** ประกอบด้วยวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ซาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสอุปายาส) คือ กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมก็ได้รับวิบากคือผลของกรรมนั้น อันเป็นปัจจัยให้เกิดกิเลสแล้วทำกรรมหมุนเวียนต่อไปอีก เช่น เกิดกิเลสอยากได้ของเขา จึงทำกรรมด้วยการไปลักของเขามา ประสพวิบากคือได้ของนั้นมาเสพเสวย เกิดสุขเวทนา ทำให้มีกิเลสเต็มใจอยากได้รุนแรงและมากยิ่งขึ้นจึงยิ่งทำกรรมมากขึ้นหรือในทางตรงข้าม ถูกขัดขวาง ได้รับทุกข์เวทนาเป็นวิบาก ทำให้เกิดกิเลสคือโทสะแค้นเคือง แล้วพยายามทำกรรมคือประทุษร้ายเขา ฯลฯ เมื่อเป็นอยู่เป็นไปอย่างนี้ วงจรจะหมุนเวียนต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด เป็นอาการหมุนวน หรือวงกลมอันหมุนวน ที่เรียกว่า ภาวะจักร สังสารจักร หรือสังสารวัฏ, **ไตรวัฏฏ์** ก็เขียน; ดู **ปัจจุจสมุปบาท**

ไตรสรณะ ที่พึงสาม คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์; สรณตรัย ก็เรียก **ไตรสรณคมน์** การถึงสรณะสาม, การ

ถึงรัตนะทั้งสาม (พระรัตนตรัย) คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึ่งที่ระลึก; ตามปกติ คัมภีร์ทั้งหลายใช้เพียงว่า “สรณคมน์”; ดู *สรณคมน์*

ไตรสิกขา สิกขาสาม, ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษา ๓ อย่าง คือ *อริสัจจสิกขา อริจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา* เรียกว่าสั้นๆ ว่า *ศีล สมาธิ ปัญญา*; ดู *สิกขา ๓*

ถ

ถ้วนทศมาส ครบสิบเดือน (ในการตั้งกรรม)

ถวายพระพร (พระสงฆ์) สวดพุทธชัยมงคลคาถา (หรือชัยมังคลัญญูกคาถา) ในพิธี โดยเฉพาะก่อนเจ้าภาพถวายภัตตาหาร, เป็นธรรมเนียมที่ปฏิบัติมาว่าในงานพิธีที่มีการสวดมนต์เย็น แล้วฉันเช้า หรือฉันเพลในวันรุ่งขึ้น เมื่อจะฉันภัตตาหารเช้าหรือเพลนั้น มีการสวดถวายพระพรก่อน คือ เมื่อเจ้าภาพจูดรูปเทียนบูชาพระรัตนตรัย และสมาทานศีลแล้ว พระสงฆ์จะสวดถวายพระพรต่อไปเลย โดยไม่ต้องอาราธนาพระปริตร ดังนี้

๑. นมการปาฐะ (นม ๓ จบ)

๒. พุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ (อิติปิ โส ภควา ฯ เปฯ อนุตตรํ ปุณณกะเขตต์ โลกสชาติ)

๓. บทถวายพระพร คือชัยมังคลัญญูกคาถา (พาหุ ฯ เปฯ นโร สปัญเ)

๔. ชยปริตตคาถา (มหาการุณิก

นาโถ ฯ เปฯ ลภานตตเถ ปทกขิเณ)

จบแล้ว สวด *ภวตุ สพพมงคล ฯ เปฯ สทา โสตุถิ ภวนตุ เต* ต่อไปเลย โดยไม่ต้องหยุดขึ้นใหม่

(มักพูดให้จำกันง่ายๆ ว่า ถวายพระพร คือสวด นโม... อิติปิ โส... พาหุ... มหากาฯ... ภวตุ สพฯ...)

เมื่อสวดจบแล้ว พระสงฆ์ก็รับภัตตาหารฉันต่อไป

ที่เรียกว่า “บทถวายพระพร” ก็คือ *พุทธชัยมงคลคาถา* หรือ *ชัยมังคลัญญูกคาถา* (บางที่เรียกง่ายๆ ว่า “คาถาพาหุ”)

พึงสังเกตว่า ในการถวายพระพรตามธรรมเนียมที่กล่าวมานั้น พระสงฆ์สวดทั้ง *พุทธชัยมงคลคาถา* (ชัยมังคลัญญูกคาถา หรือคาถาพาหุ) และต่อด้วย *ชยปริตตคาถา* ซึ่งมี *ชัยมงคลคาถา* (คือคาถามหาการุณิก) ซึ่งมีบท “ชยโนโต...”; ดู *ชัยมังคลัญญูกคาถา, ชยปริตตคาถา, ชยปริตร, ชัยมงคลคาถา*

ถวายพระพร คำเริ่ม ที่พระสงฆ์พูดกับ

เจ้านาย เทียบได้กับ “เรียน” และใช้เป็นคำรับ เทียบได้กับ “จะ” หรือ “ครับ”, กับทั้งใช้เป็นคำขึ้นต้นและลงท้ายจดหมายที่ภิกษุสามเณรมีไปถึงเจ้านายด้วย (คำลงท้าย นิยมใช้ว่า “ขอถวายพระพร”, บางทีก็ใช้ “ขอถวายพระพร” ทั้งขึ้นต้น และลงท้าย); ให้พรแก่เจ้านาย; เทียบ *เจริญพร*

ถวายพระเพลิง ให้ไฟ คือ เผา

ถวายอดิเรก ดู *อดิเรก 2*.

ถอน (ในคำว่า “รู้จักถอนไตรจีวร”) ยกเลิกของเดิม ออกมาจากศัพท์ *ปัจจุทธรณ*

ถัมภะ หัวต้อ (ข้อ ๑๑ ในอนุปกิเลส ๑๖)

ถาวรวัตถุ สิ่งของที่มั่นคง ได้แก่ของที่สร้างด้วยอิฐ ปูน หรือโลหะ เช่น โบสถ์ เจดีย์ วิหาร เป็นต้น

ถีนะ ความหดหู่, ความท้อแท้ใจ

ถีนมิทตะ ความหดหู่และเซื่องซึม, ความที่จิตหดหู่และเคลิบเคลิ้ม, ความง่วงเหงาเซื่องซึม (ข้อ ๓ ในนิวรรณ์ ๕)

ถึงที่สุดเขต เรียนจบไตรเพท

ถือ (ในคำว่า การให้ถือนเสนาสนะ) รับแจก, รับมอบ, ถือนสิทธิ์ครอบครอง

ถือนวข ถือนวการวันต่างๆ ตามข้อกำหนดทางศาสนา

ถือนั่งสุก ใช้ผ้าเฉพาะที่ได้จากกองฝุ่น กองหยากเยื่อ คือผ้าที่เขาทิ้งแล้วมาทำเครื่องนุ่งห่ม ไม่ใช้ผ้าที่ชาวบ้านถวาย; ดู

ปิงสุกฏิกังคะ

อุตถโกฏฐิตนิคม นิคมแห่งหนึ่งอยู่ในแคว้นกुरु

อุตถัจฉัย “ความล่วงละเมิดที่หยาบ”, ชื่ออาบัติหยาบอย่างหนึ่งเป็นความผิดขึ้นรองลงมาจากอาบัติสังฆาติเสส เช่น ภิกษุชักสือให้ชายหญิงเป็นผัวเมียกัน ต้องอาบัติสังฆาติเสส ภิกษุชักสือบัณฑิต (กะเทย) ต้องอาบัติอุลลัจฉัย ภิกษุหนุ่มหนึ่งเลื้ออย่างเดียวยก ต้องอาบัติอุลลัจฉัย; ดู *อาบัติ*

อุณคาม ตำบลที่กั้นอาณาเขตมัชฌิมชนบทด้านทิศตะวันตก เขียน *อุณคาม* ก็มี

อุปรหบุคคล บุคคลผู้ควรแก่สถูปคือบุคคลที่ควรนำกระดูกบรรจุสตูไว้บูชา มี ๔ คือ ๑. พระพุทธเจ้า ๒. ปัจเจกพุทธเจ้า ๓. พระอรหันตสาวก ๔. พระเจ้าจักรพรรดิ

อุยยสังวาส ลักเพศ, มีใช้ภิกษุ แต่ปลอมเพศเป็นภิกษุ (พจนานุกรมเขียน *อุยยสังวาส*, เขียนอย่างบาลีเป็น *อุยยสังวาสก*)

เถระ พระผู้ใหญ่ ตามพระวินัยกำหนดว่ามีพรรษาตั้งแต่ ๑๐ ขึ้นไป; เทียบ *นวกะ, มัชฌิมะ*

เถรภูมิ ชั้นหรือชั้นแห่งพระเถระ, ระดับอายุ คุณธรรม ความรู้ ที่นับว่าเป็นพระผู้ใหญ่ คือมีพรรษาตั้งแต่ ๑๐ ขึ้นไป และรู้ปาฏิโมกข์ เป็นต้น เทียบ *นวกภูมิ,*

มัชฌิมกัมมิ

เถรวาท “วาทะของพระเถระ” (หมายถึง พระเถระผู้รักษาธรรมวินัยนับแต่ปฐม-สังคายนา), พระพุทธศาสนาที่สืบมาแต่ยุคแรกสุด ซึ่งถือตามหลักธรรมวินัยที่พระอรหันตเถระ ๕๐๐ รูป ได้ประชุมทำสังคายนาครั้งแรกรวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าวางเป็นแบบแผนไว้เมื่อ ๓ เดือนหลังพุทธปรินิพพาน ได้แก่พระพุทธานุศาสนายาอย่างที่น่าเชื่อถือแพร่หลายในประเทศไทย พม่า ลังกา ลาว และกัมพูชา,

บางที่เรียกว่า พุทธศาสนาแบบดั้งเดิม และเพราะเหตุที่แพร่หลายอยู่ในดินแดนแถบนี้ จึงเรียกว่า ทักขิณิกาย (นิกายฝ่ายใต้); ดู *หินยาน*, เทียบ *มหายาน*

เถรานุเถระ “เถระและอนุเถระ”, พระเถระผู้ใหญ่ผู้น้อย

เถรี พระเถระผู้หญิง

ไถ้ ถูๆยาวๆ สำหรับใส่เงินหรือสิ่งของ

ไถยจิต จิตคิดจะลัก, จิตคิดขโมย, จิตประกอบด้วยความเป็นขโมย

ท

ทธิ นมสั้ม, นมเปรี้ยว; ดู *เบญจโครต*

ทนต์ ฟัน

ทมะ การฝึก, การฝึกฝนปรับปรุงตน, การรู้จักข่มจิตข่มใจ บังคับควบคุมตนเองได้ ไม่พูดไม่ทำเพียงตามทืออยาก แต่พูดและทำตามเหตุผลที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่าดีงามสมควรเป็นประโยชน์ รู้จักปรับตัวปรับใจ และแก้ไขปรับปรุงตนด้วยปัญญาไตร่ตรองให้จงกามดียิ่งขึ้นอยู่เสมอ (ข้อ ๒ ในฆราวาสธรรม ๔)

ทมิฬ ชื่อชนเผ่าหนึ่งในเกาะลังกา เคยชิงราชสมบัติพระเจ้าวรมุณีคามินือภัยได้

ทกรกรรม การทำให้ลำบาก

ทรง ใช้, ถือครอง, เก็บไว้, มีไว้เป็นสิทธิ์,

ครอบครอง, ครอง, คุ้มครอง เช่นในประโยคว่า “พึงทรงอธิเรกบาตรไว้ ๑๐ วันเป็นอย่างยิ่ง” และในประโยคว่า “มิทรงอธิเรกจีวรได้ ๑๐ วันเป็นอย่างยิ่ง”

ทรมาน ข่ม, ปราบ, ฝึก, ทำให้เสื่อมยศ, ทำให้เสื่อมการถือตัว, ทำให้กลับใจ บัดนี้มักหมายถึง ทำให้ลำบาก

ทรยศ คิดร้ายต่อมิตรหรือผู้มีบุญคุณ

ทวตั้งสกรรมกรณ์ วิธีลงโทษ ๓๒ อย่าง ซึ่งใช้ในสมัยโบราณ เช่น โบยด้วยเส้น โบยด้วยหวาย ตีด้วยกระบอง ตัดมือ ตัดเท้า ตัดหู ตัดจมูก ตัดศีรษะ เอาขวานผ่าอก เป็นต้น

ทวติงสาการ ดู *ทวติงสาการ*

ทวติงสกรรมกรณ์ ดู *ทวติงสกรรมกรณ์*

ทวติงสาการ อากาโร ๓๒, ส่วนประกอบที่มีลักษณะต่างๆ กัน ๓๒ อย่าง ในร่างกาย คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า (อุจจาระ) มันสมอง ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร (ปัสสาวะ); ในขุททกปาฐะ (ฉบับสยามรัฐ) เรียงลำดับมันสมองไว้เป็นข้อสุดท้าย; *ทวติงสาการ* หรือ *ทวติงสาการ* ก็เขียน

ทวาบรยุค, ทวาปรยุค ดู *กัปป*

ทวาร ประตู, ทาง, ช่องตามร่างกาย **1.** ทางรับรู้อารมณ์ มี ๖ คือ **๑. จักขุทวาร** ทางตา **๒. โสตทวาร** ทางหู **๓. มานทวาร** ทางจมูก **๔. ชิวหาทวาร** ทางลิ้น **๕. กายทวาร** ทางกาย **๖. มโนทวาร** ทางใจ **2.** ทางทำกรรม **๑. กายทวาร** ทางกาย **๒. วจิตวาร** ทางวาจา **๓. มโนทวาร** ทางใจ

ทวารบาล คนเฝ้าประตู

ทวารเบา ช่องปัสสาวะ

ทวารรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

ทวารหนัก ช่องอุจจาระ

ทวิช ชื่อหนึ่งสำหรับเรียกพราหมณ์ ใน

ภาษาไทยเป็น *ทิจาจารย์* หรือ *ทวิชจารย์* ก็มี แปลว่า “เกิดสองหน” หมายถึง เกิดโดยกำเนิดครั้งหนึ่ง เกิดโดยได้รับครอบเป็นพราหมณ์ครั้งหนึ่ง เปรียบเหมือนนกซึ่งเกิดสองหนเหมือนกัน คือเกิดจากท้องแม่ออกเป็นไข่หนหนึ่ง เกิดจากไข่เป็นตัวอีกหนหนึ่ง นกจึงมีชื่อเรียกว่า *ทวิช* หรือ *ทวิช* ซึ่งแปลว่า “เกิดสองหน” อีกชื่อหนึ่งด้วย

ทวิบท สัตว์สองเท้า มี กา ไก่ นก เป็นต้น

ทศพร ดู *พร ๑๐*

ทศพลญาณ ดู *ทศพลญาณ*

ทศพิชราชธรรม ดู *ราชธรรม*

ทศมาส สิบเดือน

ทศวรรค สงฆ์มีพวกสิบ คือ สงฆ์พวกที่กำหนดจำนวน ๑๐ รูปเป็นอย่างน้อยจึงจะครบองค์ ทำสังฆกรรมประเภทนั้นๆ ได้ เช่น การอุปสมบทในมัธยมประเทศ ต้องใช้สงฆ์ทศวรรค

ทศกะ หมวด ๑๐

ทศพลญาณ พระญาณเป็นกำลังของพระพุทธเจ้า ๑๐ ประการ เรียกตามบาลีว่า *ตถาคตพลญาณ* (ญาณเป็นกำลังของพระตถาคต) ๑๐ คือ **๑. ฐานาฐานญาณ** **๒. กรรมวิปากญาณ** **๓. สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ** **๔. นานาธาตุญาณ** **๕. นานาธิมุตติกญาณ** **๖. อินทริยปโรปริยัตตญาณ** **๗. ฌานาภิสังกเลสาทิญาณ**

๘. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๙. จุตูปปาตญาณ ๑๐. อาสวักขยญาณ; นิยมเขียน ทศพลญาณ; ๑๑. ญาณ ชื่อนั้นๆ

ทองอาบ ทองอาบด้วยทอง, ของชุบทอง, ของแช่ทองคำให้จับผิว

ทอด ในประโยคที่ว่า “ทอดกรรมสิทธิ์ของตนเสีย” ทิ้ง, ปล่อย, ละ

ทอดกฐิน ๑. กฐิน, กฐินทาน

ทอดธุระ ไม่เอาใจใส่, ไม่สนใจ, ไม่เอาธุระ

ทอดผ้าป่า เอาผ้าถวายโดยทิ้งไว้เพื่อให้พระชักเอาเอง; ๒. ผ้าป่า

ทักษิณ, ทักษิณ ขวา, ทิศใต้

ทักษิณทิส “ทิศเบื้องขวา” หมายถึง อาจารย์ (ตามความหมายในทิส ๖); ๓. ทิศหก

ทักษิณา, ทักษิณา ทานที่ถวายเพื่อผลอันดีงาม, ของทำบุญ, สิ่งที่ดีให้, ปัจจัยสี่ที่เมื่อถวายจะเป็นเหตุให้ประโยชน์สุขเจริญเพิ่มพูน, ของถวายที่ช่วยให้สัตว์ทั้งหลายเจริญด้วยสมบัติตั้งปรารถนา, สิ่งที่ให้โดยเชื่อกรรมและผลแห่งกรรม (หรือโดยเชื่อปรโลก); “ทักษิณา” เดิมเป็นคำที่ใช้ในศาสนาพราหมณ์ (เขียนอย่างสันสกฤต เป็น “ทักษิณา”) หมายถึง ของที่มอบให้แก่พราหมณ์ เป็นค่าตอบแทนในการประกอบพิธีบูชาัญญ เมื่อนำมาใช้ในพระ

พุทธศาสนา นิยมหมายถึงปัจจัย ๔ ที่ถวายแก่พระภิกษุสงฆ์ หรือให้แก่ทักษิณเอยบุคคล ซึ่งในความหมายอย่างสูง ได้แก่พระอริยสงฆ์ และในความหมายที่กว้างออกไป ได้แก่ ท่านผู้มีศีลผู้ทรงคุณทรงธรรม แม้เป็นคฤหัสถ์ เช่นบิดามารดา ตลอดจนในความหมายอย่างกว้างที่สุด ของที่ให้เพื่อช่วยเหลือเกื้อกูล แม้แต่ให้แก่สัตว์ดิรัจฉาน ก็เป็นทักษิณา (ดังที่ตรัสในทักษิณาวีรวงศ์สูตร, ม.ญ.๑๔/๓๑๐/๔๕๘) แต่มีผลมากน้อยต่างกันตามหลัก**ทักษิณาวิสุทธิ ๔** และตรัสไว้อีกแห่งหนึ่งว่า (ทานสูตร, อง.จกภ.๒๒/๓๐๘/๓๗๕) **ทักษิณาที่พร้อมด้วยองค์ ๖** คือ ทายกมีองค์ ๓ (ก่อนให้ ก็ดีใจ, กำลังให้อยู่ ก็ทำจิตให้ผุดผ่องเลื่อมใส, ครั้นให้แล้ว ก็ชื่นชมปลื้มใจ) และปฏิบัติหกมีองค์ ๓ (เป็นผู้ปราศจากราคะหรือปฏิบัติเพื่อบาราคะ, เป็นผู้ปราศจากโทสะหรือปฏิบัติเพื่อบาราศโทสะ, เป็นผู้ปราศจากโมหะหรือปฏิบัติเพื่อบาราศโมหะ) ทักษิณานั้นเป็นบุญยิ่งใหญ่ มีผลมากยากจะประมาณได้; ๓. **เจตนา, ทักษิณาวิสุทธิ**

ทักษิณานุปทาน ทำบุญอุทิศผลให้แก่ผู้ตาย

ทักษิณาบถ “หนใต้” (เขียนอย่างสันสกฤต=ทักษิณาบถ), ดินแดนแถบใต้ของชมพูทวีป, อินเดียนาคใต้ คู่กับ

อุตราภค (ดินแดนแถบเหนือของชมพูทวีป หรืออินเดียภาคเหนือ), ในอรรถกถา มีคำอธิบายซึ่งให้ถ้อยแก่น้ำคงคาเป็นเส้นแบ่ง คือ ดินแดนแถบฝั่งเหนือของแม่น้ำคงคา เป็นอุตราภค ส่วนดินแดนแถบฝั่งใต้ของแม่น้ำคงคา เป็นทักษิณภค และกล่าวว่า อุตราภคเป็นปฏิรูปเทศ แต่ทักษิณภคไม่เป็นปฏิรูปเทศ, คำอธิบายนั้นคงถือตามสภาพความเจริญสมัยโบราณ แต่ที่รู้จักกันไปต่อถึงยุคปัจจุบัน ถ้อยแก่น้ำนั้นมหาเป็นเส้นแบ่งคือ ดินแดนแถบเหนือแม่น้ำนั้นมหาขึ้นมา เป็นอุตราภค ส่วนดินแดนแถบใต้แม่น้ำนั้นมหาลงไป เป็นทักษิณภค ดังที่เรียกในบัดนี้ว่า Deccan อันเพี้ยนจาก Dekkhan หรือ Dekhan ซึ่งมาจาก Dakkhina นั้นเอง; เทียบ **อุตราภค**, ดู **วันตี**

ทักษิณาวรรต เวียนขวา, วนไปทางขวาคือ วนเลี้ยวทางขวาอย่างเข็มนาฬิกา เขียน **ทักษิณาวรรต** หรือ **ทักษิณาวรรต** ก็มี; ตรงข้ามกับ **อุตราภค**

ทักษิณาวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งทักษิณา, ข้อที่เป็นเหตุให้ทักษิณา คือสิ่งที่ให้ที่ถวาย เป็นของบริสุทธิ์และจึงเกิดมีผลมาก มี ๔ คือ (ม.อ.๑๔/๗๑๔/๔๖๑) ๑. ทักษิณา บริสุทธิ์ฝ่ายทายก (มีศีล มีกัลยาณธรรม) ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายปฎิคาหก (ทุศีล มีปาปกรรม) ๒. ทักษิณา บริสุทธิ์

ฝ่ายปฎิคาหก ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายทายก ๓. ทักษิณา ไม่บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายทายก ไม่บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายปฎิคาหก ๓. ทักษิณา บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายทายก บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายปฎิคาหก; ดู **ทักษิณา**

ทักษิณียบุคคล บุคคลผู้ควรรับทักษิณา

ทักษิณียโย (พระสงฆ์) เป็นผู้ควรแก่ทักษิณา คือมีคุณความดีสมควรแก่ของทำบุญ มีอาหาร ผ้านุ่งห่ม เป็นต้น ช่วยเอื้ออำนวยให้ของที่เขากวายเป็นผลมาก (ข้อ ๗ ในสังฆคุณ ๙)

ทักษิโณทก น้ำที่หลั่งในเวลาทำทาน

ทักษิโณย ผู้ควรแก่ทักษิณา, ผู้ควรรับของทำบุญที่ทายกถวาย, ท่านผู้ถือกุศลแก่ทักษิณา โดยทำให้สิ่งที่ถวายเป็นของบริสุทธิ์ และจึงเป็นเหตุให้เกิดมีผลมาก; ดู **ทักษิณา**

ทักษิโณยบุคคล บุคคลผู้ควรรับทักษิณา; ดู **ทักษิโณย**

ทักษิณนิกาย นิกายพุทธศาสนาฝ่ายใต้ที่พวกอุตรนิกายตั้งชื่อให้ว่า **หีนยาน** ใช้บาลีมคธ บัดนี้ นิยมเรียกว่า **เถรวาท**

ทักษิณา ทานเพื่อผลอันเจริญ, ของทำบุญ

ทักษิณานุประทาน ทำบุญอุทิศผลให้แก่ผู้ตาย

ทักษิณภค ดู **ทักษิณภค**

ทักษิโณทก น้ำที่หลั่งในเวลาทำทาน, น้ำ

กรวด, คือเอาน้ำหลังเป็นเครื่องหมายของการให้แทนสิ่งของที่ให้ เช่น ที่ดิน ศาลา กุฏิ บุญกุศล เป็นต้น ซึ่งใหญ่โตเกินกว่าที่จะยกไหว หรือไม่มีรูปที่จะยกขึ้นได้

ทัศนกรรม การลงอาชญา, การลงโทษ; ในที่นี้ หมายถึงการลงโทษสามเณร คล้ายกับการปรับอาบัติภิกษุ ได้แก่ กักบริเวณ ห้ามไม่ให้เข้า ห้ามไม่ให้ออกจากอาราม หรือการใช้ตักน้ำ ขนฟืน ขนทราย เป็นต้น

ทัศนกรรมนาสนา ให้ฉิบหายด้วยการลงโทษ หมายถึงการไล่ออกจากสำนัก เช่น ที่ทำแกกัณทกสามเณร ผู้กล่าวต่อพระธรรมเทศนาว่า ธรรมที่ตรัสว่าเป็นอันตราย ไม่สามารถทำอันตรายแก่ผู้เสพอัจฉริยะ

ทัศนปาณิ กษัตริย์โกถิยวงศ์ เป็นพระราชบุตรของพระเจ้าอัญชนะ เป็นพระเชษฐาของพระนางสิริมหามายาพุทธมารดา

ทนต์ ฟัน

ทนต์ชะ อักษรเกิดที่ฟัน คือ ต ถ ท ธ น กับทั้ง ล และ ส

ทัพพมัลลบุตร พระเถระมหาสาวกองค์หนึ่งในอสีติมหาสาวก เป็นพระราชาโอรสของพระเจ้ามัลลราช เมื่อพระชนม์ ๗ พรรษา มีความเลื่อมใสในพระพุทธ-

ศาสนา ได้บรรพชาเป็นสามเณร เวลาปลงผม พอมืดโกนตัดกลุ่มผมครั้งที่ ๑ ได้บรรลุโสดาปัตติผล ครั้งที่ ๒ ได้บรรลุสกทาคามิผล ครั้งที่ ๓ ได้บรรลุอนาคามิผล พอปลงผมเสร็จก็ได้บรรลุพระอรหัต ท่านรับภาระเป็นเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์ในตำแหน่งเสนาสนบัญญัติปกะ (ผู้ดูแลจัดสถานที่พักอาศัยของพระ) และภักตทุเทศก์ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาเสนาสนบัญญัติปกะ

ทัพพสัมภาระ เครื่องเคราและส่วนประกอบทั้งหลาย, สิ่งและเครื่องอันเป็นส่วนประกอบที่จะคุ่มกันเข้าเป็นเรือน เรือ รถ หรือเกวียน เป็นต้น; เขียนเต็มว่า **ทัพพสัมภาระ**

ทศ ลิบ, จำนวน ๑๐ (สันสกฤต: ทศ; บาลี: ทส); ในข้อความว่า “บารมี ๓๐ ทศ” หรือ “บารมีสามสิบทศ” มักให้ถือว่า “ทศ” แปลว่า ครบ หรือถ้วน แต่อาจเป็นได้ว่า “ทศ” ก็คือสิบนั้นแหละ แต่สันนิษฐานว่า “บารมีสามสิบทศ” เป็นคำพูดซ้อนโดยซ้อนความหมายว่า สามสิบนี้ มิใช่แค่นั้นบารยหน่วยเป็น ๓๐ แต่นับเป็นชุดได้ ๓ ทศ (คือ จำนวนลิบ ๓ ชุด หรือ ๓ “ลิบ”); ดู **สมมติส-**

ทศนีย์ งาม, น่าดู

ทัศนนะ การเห็น, การเห็นด้วยปัญญา, ความเห็น, สิ่งที่เห็น

ทศานานุตรริยะ การเห็นที่ยอดเยี่ยม (ข้อ ๑ ในอนุตรริยะ ๓ หมายถึง ปัญญาอันเห็นธรรม ตลอดถึงเห็นนิพพาน; ข้อ ๑ ในอนุตรริยะ ๖ หมายถึง เห็นพระตถาคต ตถาคตสาวก และสิ่งอันบำรุงจิตใจให้เจริญ)

ทัฬหกรรม การทำให้มัน เช่น การให้อุปสมบทซ้ำ

ทาสชาติ, ทาตชาติ พระธาตุคือเขี้ยว, พระเขี้ยวแก้วของพระพุทธเจ้ามีทั้งหมด ๔ องค์ ตำนานว่า พระเขี้ยวแก้วบนขวาประดิษฐานอยู่ในพระจุฬามณีเจดีย์ในดาวดึงส์เทวโลก, องค์ล่างขวาไปอยู่ ณ แคว้นกาลิงคะ แล้วต่อไปยังลังกาทวิป, องค์บนซ้ายไปอยู่ ณ แคว้นคันทาระ, องค์ล่างซ้ายไปอยู่ในนาคพิภพ; **ดู สารีริกธาตุ**

ทาน การให้, ยกมอบแก่ผู้อื่น, ให้ของที่ควรให้ แก่คนที่ควรให้ เพื่อประโยชน์แก่เขา, สละให้ปันสิ่งของของตนเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น; สิ่งที่ให้, ทรัพย์สินสิ่งของที่มอบให้หรือแจกออกไป; **ทาน ๒** คือ **๑. อามิสทาน** ให้สิ่งของ **๒. ธรรมทาน** ให้ธรรม; **ทาน ๒** อีกหมวดหนึ่ง คือ **๑. สังฆทาน** ให้แก่สงฆ์ หรือให้เพื่อส่วนรวม **๒. ปาฏิบุคลิกทาน** ให้เจาะจงแก่บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งโดยเฉพาะ (ข้อ ๑ ในทศพิชราชธรรม, ข้อ ๑ ในบารมี ๑๐, ข้อ ๑ ในบุญ-

กิริยาวัตถุ ๓ และ ๑๐, ข้อ ๑ ในสังคห-
วัตถุ ๔, ข้อ ๑ ในสัปปริสบัญญัติ ๓)

ทานมิใช่ถูกต้องดังงามหรือเป็นบุญเสมอไป ทานบางอย่างถือไม่ได้ว่าเป็นทาน และเป็นบาปด้วย ในพระไตรปิฎก (วินย.๘/๙๗๙/๓๒๖) กล่าวถึงทานที่ชาวโลกถือกันว่าเป็นบุญ แต่ที่แท้หาเป็นบุญไม่ (**ทานที่เป็นบาป**) ๕ อย่าง คือ ๑. มัชชทาน (ให้น้ำเมา) ๒. สมัชชทาน (ให้มหรสพ) ๓. อิตถิทาน (ให้สตรี) ๔. อุกสหทาน (ทานอธิบายว่าปล่อยให้โคอุสุภะเข้าไปในฝูงโค) ๕. จิตรกรรมทาน (ให้ภาพถ่ายยุคกิเลส เช่น ภาพสตรีและบุรุษเสพเมถุน), ในคัมภีร์มิลินทปัญหา (มิลินท.๓๕๒) กล่าวถึง**ทานที่ไม่นับว่าเป็นทาน** อันนำไปสู่อบาย ๑๐ อย่าง ได้แก่ ๕ อย่างที่กล่าวแล้ว และเพิ่มอีก ๕ คือ ๖. สัตถทาน (ให้คัสตรา) ๗. วิสทาน (ให้ยาพิษ) ๘. สังขลิกทาน (ให้โชตรวน) ๙. กุกกุฏสุกรทาน (ให้ไก่ให้สุกร) ๑๐. ตุลาภูฏมานุกุฏทาน (ให้เครื่องชั่งตวงวัดโกง); สำหรับสมัชชทาน ฟัง **ดู สาธุกัปปา**

ทานกถา เรื่องทาน, พรรณนาทาน คือ การให้ว่าคืออะไร มีคุณอย่างไร เป็นต้น (ข้อ ๑ ในอนุบุพพิกกา ๕)

ทานบดี “เจ้าแห่งทาน”, ผู้เป็นใหญ่ในทาน, ฟังทราบคำอธิบาย ๒ แห่ง คือ **ในแง่ที่ ๑** ความแตกต่างระหว่าง ทายก

กับ ทานบดี, “ทายก” คือผู้ให้ เป็นคำกลางๆ แม้จะให้ของของผู้อื่นตามคำสั่งของเขา โดยไม่มีอำนาจหรือมีความเป็นใหญ่ในของนั้น ก็เป็นทายก (จึงไม่แน่ว่าจะปราศจากความหวงแหนหรือมีใจสละจริงแท้หรือไม่) ส่วน “ทานบดี” คือผู้ให้ที่เป็นเจ้าของหรือมีอำนาจในของที่จะให้ จึงเป็นใหญ่ในทานนั้น (ตามปกติต้องไม่หวงหรือมีใจสละจริง จึงให้ได้) ในแง่ที่ ๑ นี้ จึงพูดจำแนกว่า บางคนเป็นทั้งทายกและเป็นทานบดี บางคนเป็นทายกแต่ไม่เป็นทานบดี; ในแง่ที่ ๒ ความแตกต่างระหว่าง ทานทาส ทานสหาย และทานบดี, บุคคลใด ตนเองบริโภคนของดีๆ แต่แก่ผู้อื่นให้ของไม่ดี ทำตัวเป็นทาสของสิ่งของ บุคคลนั้นเรียกว่า **ทานทาส**, บุคคลใด ตนเองบริโภคนของอย่างใด ก็ให้แก่ผู้อื่นอย่างนั้น บุคคลนั้นเรียกว่า **ทานสหาย**, บุคคลใด ตนเองบริโภคนหรือใช้ของตามที่พอมีพอเป็นไป แต่แก่ผู้อื่นจัดให้ของที่ดีๆ ไม่ตกอยู่ใต้อำนาจสิ่งของ แต่เป็นนายเป็นใหญ่ทำให้สิ่งของอยู่ใต้อำนาจของตน บุคคลนั้นเรียกว่า **ทานบดี** (รายละเอียด พึงดู ที่.อ.๑/๒๖๗; สุตต.อ.๒/๒๓๗; ส.ฎี.๑/๑๖๖; อญ.ฎี.๓/๒๐)

ทานบณ ถ้อยคำหรือสัญญาว่าจะไม่ทำผิดตามเงื่อนไขที่ได้ให้ไว้; **ทัณฑ์บณ** ก็เรียก

ทานบารมี คุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวดคือทาน, บารมีข้อนาน; การให้การสละอย่างยิ่งยวดที่เป็นบารมีขั้นปกติเรียกว่า **ทานบารมี** ได้แก่พาหิรภณฑบริจาค คือสละให้ของนอกกาย, การให้การสละที่ยิ่งยวดขึ้นไปอีก ซึ่งเป็นบารมีขั้นจวนสูงสุด เรียกว่า **ทานอุบ-บารมี** ได้แก่อังกบริจาค คือสละให้อวัยวะในตัว เช่น บริจาคดวงตา, การให้การสละอันยิ่งยวดที่สุด ซึ่งเป็นบารมีขั้นสูงสุด เรียกว่า **ทานปรมัตถบารมี** ได้แก่ชีวิตบริจาค คือสละชีวิต; การสละให้พาหิรภณฑหรือพาหิรวัตถุ เป็นพาหิรทาน คือให้สิ่งภายนอก ส่วนการสละให้อวัยวะเลือดเนื้อชีวิตตลอดจนยอมตัวเป็นทาสรับใช้เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็นอัชฌัตติกทาน คือให้ของภายใน (ข้อ ๑ ในบารมี ๑๐)

ท่านผู้มีอายุ เป็นคำสำหรับพระผู้ใหญ่ใช้เรียกพระผู้น้อย คือ พระที่มีพรรษาอ่อนกว่า (บาลีว่า **อาวุโส**)

ทานมัย บุญที่สำเร็จด้วยการบริจาคทาน (ข้อ ๑ ในบุญกิริยาวัตถุ ๓ และ ๑๐)

ทายก (ชาย) ผู้ให้; ดู **ทานบดี**

ทายาท ผู้สืบสกุล, ผู้ควรรับมรดก

ทายิกา (หญิง) ผู้ให้; ดู **ทานบดี**

ทารก เด็กที่ยังไม่เดียงสา

ทารุณ หยาบช้า, ร้ายกาจ, รุนแรง, ดู

ร้าย, โหดร้าย

ทารุณกรรม การทำโดยความโหดร้าย

ทาส บ่าวทั่วไป, คนรับใช้

ทำกรรมเป็นวรรค สงฆ์ทำสังฆกรรม โดยแยกเป็นพวกๆ ไม่สามัคคีกัน

ทำกัปปะ ทำเครื่องหมายด้วยของ ๓ อย่าง คือ คราม ตม และด้าคัลล่า อย่างใดอย่างหนึ่งในเอกเทศ คือส่วนหนึ่งแห่งจีวร เรียกสามัญว่า **พินทุ**

ทำการเมือง ทำงานของแวนแคว้น, ทำงานของหลวง

ทำการวัด ทำงานของวัด, ทำงานของพระในอาราม

ทำกาละ ตาย

ทำคีน แก้วไข

ทำบุญ ทำความดี, ทำสิ่งที่ดีงาม, ประกอบกรรมดี ดังที่ท่านแสดงใน **บุญกิริยาวัตถุ ๓** หรือ **บุญกิริยาวัตถุ ๑๐** แต่ที่พูดกันทั่วไป มักเพ่งที่การเลี้ยงพระ ตักบาตร ถวายจตุปัจจัยแก่พระสงฆ์ บริจาคบำรุงวัดและการก่อสร้างในวัด เป็นสำคัญ

ทำร้ายด้วยวิชา ได้แก่ ร่ายมนตร์อาคมต่างๆ ใช้ภูตใช้ผีเพื่อทำผู้อื่นให้เจ็บตาย จัดเป็นดิรัจฉานวิชา เทียบตัวอย่างที่จะเห็นในบัดนี้ เช่น ฆ่าด้วยกำลังไฟฟ้าซึ่งประกอบขึ้นด้วยอำนาจความรู้

ทำศรัทธาไทยให้ตกไป ๓ **ศรัทธาไทย**

ทำโอกาส ให้โอกาส; ๓ **โอกาส**

ทิมัมพร ท้องฟ้า

ทิวฏฐธรรม, ทิวฏฐัมม สิ่งที่มีมองเห็น, สภาวะหรือเรื่องซึ่งเห็นได้ คือ ปัจจุบัน, ชีวิตนี้, ชาตินี้, ท้นเห็น, จำพวกวัตถุ, ด้านรูปกาย

ทิวฏฐัมมเวทนิยกรรม กรรมอันให้ผลในปัจจุบัน, กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ซึ่งให้ผลทันตาเห็น (ข้อ ๑ ในกรรม ๑๒)

ทิวฏฐัมมิกัตถะ ประโยชน์ในปัจจุบัน, ประโยชน์สุขสามัญที่มองเห็นกันในชาตินี้ ที่คนทั่วไปปรารถนา มีทรัพย์ ยศ เกียรติ ไม้ตรี เป็นต้น อันจะสำเร็จด้วยกรรม ๔ ประการ คือ ๑. **อุฏฐานสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยความหมั่น ๒. **ฮารักขสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยการรักษา ๓. **กัลยาณมิตรตตา** ความมีเพื่อนเป็นคนดี ๔. **สมชีวิตา** การเลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หาได้; มักเรียกคลองปากว่า **ทิวฏฐัมมิกัตถะประโยชน์**

ทิวฏฐานุกติ การดำเนินตามสิ่งที่ได้เห็น, การทำตามอย่าง, การเอาอย่าง ในทางดีหรือร้าย ก็ได้ มักใช้ในข้อความว่า “จะถึงทิวฏฐานุกติของผู้นั้น”; แต่ในภาษาไทย นิยมนำมาใช้ด้านดี หมายถึง ทางดำเนินตามที่ได้มองเห็น, แบบอย่าง, ตัวอย่าง เช่น พระผู้ใหญปฏิบัติตนชอบ

พระผู้น้อยจะได้ถือเอาเป็นทฤษฎานุคติ
ทฤษฎีวิภังค์ การทำความเห็นให้แจ้ง ได้
 แก่แสดงความเห็นแย้ง คือภิกษุผู้เข้า
 ประชุมในสงฆ์บางรูปไม่เห็นร่วมด้วยคำ
 วินิจฉัยอันสงฆ์รับรองแล้วก็ให้แสดง
 ความเห็นแย้งได้

ทฤษฎี ความเห็น, ความเข้าใจ, ความเชื่อ
 ถือ, ทั้งนี้ มักมีคำขยายนำหน้า เช่น
 สัมมาทฤษฎี (ความเห็นชอบ) มิจฉาทฤษฎี
 (ความเห็นผิด) แต่ถ้า ทฤษฎี มาคำเดียว
 โดด มักมีนัยไม่ดี หมายถึง ความยึด
 ถือตามความเห็น, ความถือนั่นที่จะให้
 เป็นไปตามความเชื่อถือหรือความเห็น
 ของตน, การถือยึดเอาความเห็นเป็น
 ความจริง, ความเห็นผิด, ความยึดติด
 ทฤษฎี; ในภาษาไทยมักหมายถึงความ
 ดิ่งตื้อถือนั่นในความเห็น (พจนานุกรม
 เขียน ทฤษฎี); (ข้อ ๔ ในสังโยชน์ ๑๐ ตาม
 นัยพระอภิธรรม, ข้อ ๓ ในอนุสัย ๗,
 ข้อ ๓ ในบัญญัติ ๓)

ทฤษฎี คือ ความเห็นผิด มี ๒ ได้แก่
 ๑. สัสสตทฤษฎี ความเห็นว่าเที่ยง ๒.
 อุจเจททฤษฎี ความเห็นว่าขาดสูญ; อีก
 หมวดหนึ่ง มี ๓ คือ ๑. อภิริยทฤษฎี
 ความเห็นว่าไม่เป็นอันทำ ๒. อเหตุกทฤษฎี
 ความเห็นว่าไม่มีเหตุ ๓. นัตถิกทฤษฎี
 ความเห็นว่าไม่มี คือถืออะไรเป็นหลัก
 ไม่ได้ เช่น มารดาบิดาไม่มี เป็นต้น

ทฤษฎีจริต ดู จริต, จริยา

ทฤษฎีบาป ความเห็นลามก

ทฤษฎีปทัตตะ ผู้ถึงทฤษฎี คือ บรรลุสัมมา-
 ทฤษฎี, พระอริยบุคคลตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป
 จนถึงผู้ตั้งอยู่ในอรรถตตมรรค ที่เป็น
 ผู้มีปัญญาทริย์แรงกล้า ไม่ได้สัมผัส
 วิโมกข์ ๘ (เมื่อบรรลุอรรถตตผล กลาย
 เป็นปัญญาวิมุต); ดู อริยบุคคล ๗

ทฤษฎีมานะ ทฤษฎี และมานะ (พึงทราบ
 ความหมายของแต่ละคำ ซึ่งแสดงไว้
 ต่างหากกัน); แต่ตามที่ใช้กันในภาษา
 ไทย ซึ่งนิยมเขียนเป็น “ทฤษฎีมานะ” มี
 ความหมายแบบปนๆ กลุ่มๆ ทฤษฎีในที่
 นี้หมายถึงความเห็นที่ตึงตึง ถึงผิดก็ไม่
 ยอมแก้ไข และ มานะ คือความถือตัว
 รวม ๒ คำ เป็นทฤษฎีมานะ หมายถึง ถือ
 รั้นอวดดี หรือตึงตื้อถือตัว

ทฤษฎีวิบัติ วิบัติแห่งทฤษฎี, ความผิดพลาด
 แห่งความคิดเห็น, ความเห็นคลาด
 เคลื่อนผิดธรรมวินัย ทำให้ประพฤติตน
 นอกแบบแผน ทำความผิดอยู่เสมอ
 (ข้อ ๓ ในบัญญัติ ๔)

ทฤษฎีวิสุทธิ ความหมดจดแห่งความเห็น
 คือ เกิดความรู้ความเข้าใจ มองเห็น
 นามรูปตามสภาวะที่เป็นจริงคลายความ
 หลงผิดว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน ลงได้
 (ข้อ ๓ ในวิสุทธิ ๗)

ทฤษฎีสัมมัญญา ความเป็นผู้มี ความ

เสมอกันโดยทิวฐิ, มีความเห็นร่วมกัน, มีความคิดเห็นลงกันได้ (ข้อ ๖ ในสารนิยธรรม ๖)

ทฤษฎีชุกกัมม์ การทำความเห็นให้ตรง, การแก้ไขปรับปรุงความคิดเห็นให้ถูกต้อง (ข้อ ๑๐ ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐)

ทฤษฎีปาทาน ความถ่อมมั่นในทิวฐิ, ความยึดติดฝังใจในลัทธิ ทฤษฎี และหลักความเชื่อต่างๆ (ข้อ ๒ ในอุปาทาน ๔)

ทิพพจักขุ จักขุทิพย์, ตาทิพย์, ญาณพิเศษของพระพุทธเจ้า และท่านผู้ได้อภิญญาทั้งหลาย ทำให้สามารถแลเห็นหมู่สัตว์ที่เป็นไปต่างๆ กันเพราะอำนาจกรรม เรียกอีกอย่างว่า **จุตูปปาตญาณ** (ข้อ ๗ ในวิชชา ๘, ข้อ ๕ ในอภิญญา ๖)

ทิพพจักขุญาณ ญาณคือทิพพจักขุ, ความรู้จุดดวงตาทิพย์

ทิพพโสต หูทิพย์, ญาณพิเศษที่ทำให้ฟังอะไรได้ยินหมดตามปรารภณา; ดู **อภิญญาทิพย์** เป็นของเทวดา, วิเศษ, เลิศกว่าของมนุษย์

ทิพยจักขุ ตาทิพย์, ญาณพิเศษที่ทำให้ดูอะไรเห็นได้หมดตามปรารภณา; ดู **ทิพพจักขุ**

ทิวงคต ไปสู่สวรรค์, ตาย

ทิวาวิหาร การพักผ่อนในเวลากลางวัน

ทิศ ด้าน, ข้าง, ทาง, แถบ; **ทิศแปด** คือ อุดร อีสาน บุรพา อากเนย์ ทักขิณ

หรดี ประจิม พายัพ; **ทิศสิบ** คือ ทิศแปดนั้น และทิศเบื้องบน (**อุปริมทิศ**) ทิศเบื้องล่าง (**เหมฐิมทิศ**)

ทิศทักษิณ ทิศใต้, ทิศเบื้องขวา

ทิศบูร ทิศตะวันออก, ทิศเบื้องหน้า

ทิศบูรพา ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

ทิศปัจฉิม ทิศตะวันตก, ทิศเบื้องหลัง

ทิศพายัพ ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ

ทิศหก บุคคลประเภทต่างๆ ที่เราต้องเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ ดูจตุทิศที่อยู่รอบตัว

จัดเป็น ๖ ทิศ ดังนี้ **๑. ปรัตถิมทิศ** ทิศ

เบื้องหน้า ได้แก่ **บิดามารดา**: บุตรธิดา

พึงบำรุงมารดาบิดา ดังนี้ ๑. ท่านเลี้ยง

เรามาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ ๒. ช่วยทำกิจ

ของท่าน ๓. ดำรงวงศ์สกุล ๔.

ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็น

ทายาท ๕. เมื่อท่านล่วงลับไปแล้วทำ

บุญอุทิศให้ท่าน; มารดาบิดาอนุเคราะห์

บุตรธิดา ดังนี้ ๑. ห้ามปรามจากความ

ชั่ว ๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. ให้ศึกษา

ศิลปวิทยา ๔. หาคู่ครองที่สมควรให้ ๕.

มอบทรัพย์สมบัติให้ในโอกาสอันสม

ควร **๒. ทักขิณทิศ** ทิศเบื้องขวา ได้แก่

ครูอาจารย์: ศิษย์พึงบำรุงครูอาจารย์ ดัง

นี้ ๑. ลูกต้อนรับ แสดงความเคารพ ๒.

เข้าไปหา ๓. ใฝ่ใจเรียน ๔. ประนินบัติ ๕.

เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ; ครูอาจารย์

อนุเคราะห์ศิษย์ดังนี้ ๑. ฝึกฝนแนะนำ

ให้เป็นคนดี ๒. สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง ๓. สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง ๔. ยกย่องให้ปรากฏในหมู่เพื่อน ๕. สร้างเครื่องคุ้มกันภัยในสารทิศ คือ สอนให้ศิษย์ปฏิบัติได้จริง นำวิชาไปเลี้ยงชีพทำการงานได้ **๓. ปัจฉิมทิส** ทิศเบื้องหลัง ได้แก่ **บุตรภรรยา**: สามิพึงบำรุงภรรยา ดังนี้ ๑. ยกย่องสมฐานะภรรยา ๒. ไม่ดูหมิ่น ๓. ไม่นอกใจ ๔. มอบความเป็นใหญ่ในงานบ้านให้ ๕. หาเครื่องประดับมาให้เป็นของขวัญตามโอกาส; ภรรยาอนุเคราะห์สามี ดังนี้ ๑. จัดงานบ้านให้เรียบร้อย ๒. สงเคราะห์ญาติมิตรทั้งสองฝ่ายด้วยดี ๓. ไม่นอกใจ ๔. รักษาสมบัติที่หามาได้ ๕. ขยันไม่เกียจคร้านในงานทั้งปวง **๔. อุตตรทิส** ทิศเบื้องซ้าย ได้แก่ **มิตรสหาย**: พึงบำรุงมิตรสหาย ดังนี้ ๑. เพื่อแบ่งปัน ๒. พุดจามีน้ำใจ ๓. ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ๔. มีตนเสมอ ร่วมสุขร่วมทุกข์ด้วย ๕. ชื่อสัตย์จริงใจต่อกัน; มิตรสหายอนุเคราะห์ตอบดังนี้ ๑. เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาป้องกัน ๒. เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สมบัติของเพื่อน ๓. ในคราวมีภัย เป็นที่พึ่งได้ ๔. ไม่ละทิ้งในยามทุกข์ยาก ๕. นับถือตลอดถึงวงศ์ญาติของมิตร **๕. เหมภูมิทิส** ทิศเบื้องล่าง ได้แก่ **คนรับใช้และคนงาน**: นาย

พึงบำรุงคนรับใช้และคนงาน ดังนี้ ๑. จัดการงานให้ทำตามกำลังความสามารถ ๒. ให้ค่าจ้างรางวัลสมควรแก่งานและความเป็นอยู่ ๓. จัดสวัสดิการดี มีช่วยรักษาพยาบาลในยามเจ็บไข้ เป็นต้น ๔. ได้ของแปลกๆ พิเศษมา ก็แบ่งปันให้ ๕. ให้มีวันหยุดและพักผ่อนหย่อนใจตามโอกาสอันควร; คนรับใช้และคนงานอนุเคราะห์นายดังนี้ ๑. เริ่มทำงานก่อน ๒. เลิกงานทีหลัง ๓. เอาแต่ของทีนายให้ ๔. ทำการงานให้เรียบร้อยและดียิ่งขึ้น ๕. นำความดีของนายไปเผยแพร่ **๖. อุปริมทิส** ทิศเบื้องบน ได้แก่ **พระสงฆ์ สมณพราหมณ์**: คฤหัสถ์พึงบำรุงพระสงฆ์ ดังนี้ ๑. จะทำสิ่งใดก็ทำด้วยเมตตา ๒. จะพูดสิ่งใด ก็พูดด้วยเมตตา ๓. จะคิดสิ่งใด ก็คิดด้วยเมตตา ๔. ต้อนรับด้วยความเต็มใจ ๕. อุปถัมภ์ด้วยปัจจัย ๔; พระสงฆ์อนุเคราะห์คฤหัสถ์ ดังนี้ ๑. ห้ามปรามจากความชั่ว ๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. อนุเคราะห์ด้วยความปรารถนาดี ๔. ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง ๕. ทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง ๖. บอทางสวรรค์ สอนวิธีดำเนินชีวิตให้ประสบความสุข ความเจริญ; **๓. คีหิวินัย**

ทศพรดี ทิศตะวันตกเฉียงใต้

ทศอาคเนย์ ทิศตะวันออกเฉียงใต้

ทศอีสาน ทศตะวันออกเฉียงเหนือ

ทศอุดร ทศเหนือ, ทศเบื้องซ้าย

ทศานุกิต ทศน้อยทศใหญ่, ทศทั่วๆ ไป

ทศปาโมกข์ อาจารย์ผู้เป็นประธานใน
ทศ, อาจารย์ผู้มีชื่อเสียงโด่งดัง

ทศาวรณา “แผ่ไปในทศ” หมายถึง
เมตตาคือแผ่ไปต่อสัตว์ทั้งหลายในทศนั้น
ทศนี้ เป็นแถบ เป็นภาค หรือเป็นส่วน
เฉพาะซอยลงไป (แม้พรหมวิหารข้ออื่น
ก็เช่นเดียวกัน); เทียบ *อินธิโสพรณา*,
ไอธิโสพรณา; ดู *แผ่เมตตา*, *วิภูพพนา*,
สีมาสัมภท

ทักลปนา [ที่-กัน-ละ-ปะ-นา] ที่ซึ่งมีผู้อุทิศ
แต่ผลประโยชน์ให้วัดหรือพระศาสนา

ทิมะ (สระ) มีเสียงยาว ในภาษาบาลี ได้
แก่ *อา อี อุ เอ โอ*; คู่กับ *รัสสะ*

ทิมนชะ ชื่อปริพาชกผู้หนึ่ง ตระกูลอัคคิ-
เวสสนะ เป็นหลานของพระสารีบุตร,
ขณะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่
ปริพาชกผู้นี้ (คือทิมนขสูตร แต่ในอรรถ-
กถามักเรียกว่า เวทนาปริคคหสูตร) พระ
สารีบุตรนั่งถวายนานพักอยู่ ณ เบื้อง
พระปฤษฎางค์ของพระพุทธองค์ ได้ฟัง
เทศนานั้น และได้สำเร็จพระอรหัต ส่วน
ทิมนชะ เพียงแต่ได้ดวงตาเห็นธรรม
แสดงตนเป็นอุบาสก

ทิมนขสูตร พระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรง
แสดงแก่ทิมนขปริพาชก (ม.ม.๑๓/๒๖๙/

๒๖๓; ในอรรถกถามักเรียกว่า เวทนา-
ปริคคหสูตร) ที่ถ้าสุกรขาตา เขาคิชฌกูฏ
เมืองราชคฤห์ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ แห่ง
มาฆมาส หลังตรัสรู้ได้ ๔ เดือน ซึ่งพระ
สารีบุตรสดับแล้วได้บรรลุอรหัตตผล,
ว่าด้วยการยึดถือทิฏฐิหรือทฤษฎีต่างๆ
ซึ่งเป็นเหตุให้ทะเลาะวิวาทกัน ทรงสอน
ว่า เมื่อมองเห็นสภาวะของชีวิตร่างกายนี้
ที่ไม่เที่ยง ไม่คงทน เป็นต้น ตลอดจน
ไม่เป็นตัวตนจริงแท้แล้ว ก็จะละความ
ติดใจใคร่เอื้อยและความเป็นทาสตาม
สนองร่างกายเสียได้ อีกทั้งเมื่อรู้เข้าใจ
เวทนาทั้ง ๓ ว่าไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัย
ปรุงแต่งขึ้นมา ปรากฏขึ้นเพราะเหตุ
ปัจจัย จะต้องสิ้นสลายไปเป็นธรรมดา
ก็จะจางคลายหายติดในเวทนาทั้งสาม
นั้น หลุดพ้นเป็นอิสระได้ และผู้ที่มีจิต
หลุดพ้นแล้วอย่างนี้ ก็จะไม่เข้าข้างใคร
ไม่วิวาทกับใคร อันใดเขาใช้พูดจากันใน
โลก ก็กล่าวไปตามนั้น โดยไม่ยึดติดถือ
มั่น; ดู *ทิมนชะ*

ทิมนิกาย นิกายที่หนึ่งแห่งพระสุตตันต-
ปิฎก; ดู *ไตรปิฎก*

ทิมายู อายุยืน

ทิวา พระราชโอรสของพระเจ้าทิมิตี
ราชาแห่งแคว้นโกศล ซึ่งถูกพระเจ้า
พรหมทัต กษัตริย์แห่งแคว้นกาสิซึ่ง
แคว้นจับได้ และประหารชีวิตเสีย ทิวา-

กุมารดำรงอยู่ในโอวาทของพระบิดาที่
ตรัสก่อนจะถูกประหาร ภายหลังได้
ครองราชสมบัติทั้ง ๒ แคว้น คือ แคว้น
กาลีกกับแคว้นโกศล

ที่ธรณีสงฆ์ [ที่-ทอ-ระ-ณี-สง] ที่ซึ่งเป็น
สมบัติของวัด

ที่ลับตา ที่มีวัตถุกำบัง แลเห็นไม่ได้ พอ
จะทำความชั่วได้

ที่ลับหู ที่แจ้งไม่มีอะไรบัง แต่อยู่ห่าง คน
อื่นไม่ได้ยิน พอจะพูดเกี่ยวกันได้

ที่วัด ที่ซึ่งตั้งวัดตลอดจนเขตของวัดนั้น

ที่สุด ๒ อย่าง ข้อปฏิบัติที่ผิดพลาดไม่
อาจนำไปสู่ความพ้นทุกข์ได้ ๒ อย่างคือ
๑. การประกอบตนให้พัวพันด้วยความ
สุขในกามทั้งหลาย เรียกว่า *กามสุขัลลิก-*
กานุโยค ๒. การประกอบความเหน็ด
เหนื่อยแก่ตนเปล่า หรือการทรมานตนให้
ลำบากเปล่า เรียกว่า *อตตกิลมถานุโยค*

ทุกะ หมวด ๒

ทูกกฏ “ทำไม่ดี” ชื่ออาบัติเบาอย่างหนึ่ง
เป็นความผิดฉัตรลงมาจากปาฏิเทสนียะ
เช่น ภิกษุสวมเสื้อ สวมหมวก ใช้ผ้า
โพกศีรษะ ต้องอาบัติทูกกฏ; **๓** *อาบัติ*

ทุกข์ 1. สภาพที่ทนอยู่ได้ยาก, สภาพที่คง
ทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความ
เกิดขึ้นและความดับสลาย เนื่องจากต้อง
เป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ไม่ขึ้นต่อตัวมัน
เอง (ข้อ ๒ ในไตรลักษณ์) **2.** อาการแห่ง

ทุกข์ที่ปรากฏขึ้นหรืออาจปรากฏขึ้นได้แก่
คน (ได้ในคำว่า *ทุกขสัจจะ* หรือ *ทุกข-*
อริยสัจ ซึ่งเป็นข้อที่ ๑ ในอริยสัจ ๔)

3. สภาพที่ทนได้ยาก, ความรู้สึกไม่สบาย
ได้แก่ ทุกขเวทนา, ถ้ามาคู่กับโทมนัส
(ในเวทนา ๕) ทุกข์หมายถึงความไม่
สบายกายคือทุกข์กาย (โทมนัสคือไม่
สบายใจ) แต่ถ้ามาลำพัง (ในเวทนา ๓)
ทุกข์ หมายถึงความไม่สบายกายไม่
สบายใจ คือทั้งทุกข์กายและทุกข์ใจ

ทุกขขันธ กองทุกข์

ทุกขขัย ลิ่นทุกข์, หมดทุกข์

ทุกขตา ความเป็นทุกข์, ภาวะที่คงทนอยู่
ไม่ได้; **๓** *ทุกขลักษณะ*

ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ หมายถึง พระ
นิพพาน เรียกสั้นๆ ว่า *นิโรธ* เรียกเต็ม
ว่า *ทุกขนิโรธอริยสัจ*

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้
ถึงความดับทุกข์ หมายถึงมรรคมืองค์
แปด เรียกสั้นๆ ว่า *มรรค* เรียกเต็มว่า
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

ทุกขลักษณะ เครื่องกำหนดว่าเป็นทุกข์,
ลักษณะที่จัดว่าเป็นทุกข์, ลักษณะที่
แสดงให้เห็นว่าเป็นทุกข์ คือ ๑. ถูกการ
เกิดขึ้นและการดับสลายบีบคั้นอยู่
ตลอดเวลา ๒. ทนได้ยากหรือคงอยู่ใน
สภาพเดิมไม่ได้ ๓. เป็นที่ตั้งแห่งความ
ทุกข์ ๔. แย้งต่อสุขหรือเป็นสภาวะที่

ปฏิบัติเสถียรความสุข; ๓ **อนิจจลักษณะ, อนัตตลักษณะ**

ทุกขเวทนา ความรู้สึกลำบาก, ความรู้สึกเจ็บปวด, ความรู้สึกเป็นทุกข์, การเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย (ข้อ ๒ ในเวทนา ๓)

ทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ หมายถึง ตัณหาสาม คือ **กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา** เรียกสั้นๆ ว่า **สมุทัย** (ข้อ ๒ ในอริยสัจจ์ ๔) เรียกเต็มว่า **ทุกขสมุทัย-อริยสัจจ์**

ทุกขสัตตัญญา ความหมายรู้ว่าเป็นทุกข์, การกำหนดหมายให้มองเห็นสังขารว่าเป็นทุกข์

ทุกกรกิริยา กิริยาที่ทำได้โดยยาก, การทำความเพียรอันยากที่ใครๆ จะทำได้ ได้แก่ การบำเพ็ญเพียรเพื่อบรรลุนิพพานพิเศษ ด้วยวิธีการธรรมดาตามตนต่างๆ เช่น กลั่นลม อัสสาสะปัสสาสะและอดอาหาร เป็นต้น ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติก่อนตรัสรู้ อันเป็นฝ่ายอัสสาสะกิลมถานุโยค และได้ทรงเลิกละเสียเพราะไม่สำเร็จประโยชน์ ได้จริง; เขียนเต็มเป็น **ทุกกรกิริยา**

ทุกคติ คติไม่ดี, ทางดำเนินที่ไม่ดีมีความเดือดร้อน, ที่ไปเกิดอันชั่ว หรือที่ไปเกิดของผู้ทำกรรมชั่ว, แดนกำเนิดที่ไม่ดีมากไปด้วยความทุกข์ มี ๓ ได้แก่ **นรก ตีรัจฉาน เปรต**; คติที่ไม่ดี คือ **ทุกคติ ๓** นี้ ตรงข้ามกับคติที่ดี คือ **สุคติ ๒**

(มนุษย์ และเทพ) รวมทั้งหมดเป็น **คติ ๕**

ที่ไปเกิดหรือแดนกำเนิดไม่ดีนี้ บางทีเรียกว่า **อบาย** หรือ**อบายภูมิ** (แปลว่า แดนซึ่งปราศจากความเจริญ) แต่**อบาย-ภูมิ**นั้นมี ๔ คือ **นรก เปรต อสุรกาย ตีรัจฉาน**, เหตุให้จำนวนไม่เท่ากันนั้น มีคำอธิบาย ดังที่อรรถกถาบางแห่งกล่าวไว้ว่า (อ.อ.๑๔๕; อิติ.อ.๑๔๕) ในกรณีนี้ รวม**อสุรกาย** เข้าในจำพวก**เปรต**ด้วย จึงเป็น**ทุกคติ ๓**; ตรงข้ามกับ **สุคติ**; ๓ **คติ, อบาย**

อนึ่ง ในความหมายที่ลึกลงไป ถือว่า **นรก เปรต** จนถึง**ตีรัจฉาน** ที่เป็น**ทุกคติ**ก็ โดยเทียบว่ามีทุกข์เดือดร้อนกว่า**ทเวะ** และ**มนุษย์** แต่กำเนิดหรือแดนเกิดทั้งหมดทั้งสิ้น แม้แต่ที่เรียกว่า**สุคติ**นั้น ไม่ว่าจะ**เป็นเทวดา หรือพรหมชั้นใดๆ** ก็เป็น**ทุกคติ** ทั้งนั้น (เนตติ.๖๑/๔๕; ๑๐๖/๑๐๕) เมื่อเทียบกับ**นิพพาน** เพราะ**คติ**เหล่านั้น ยังประกอบด้วย**ทุกข์** หรือเป็น**คติ**ของผู้ที่ยังมี**ทุกข์**

ทวจริต ความประพฤติชั่ว, ความประพฤติไม่ดีมี ๓ คือ ๑. **กายทวจริต** ประพฤติชั่วด้วยกาย ๒. **วจีทวจริต** ประพฤติชั่วด้วยวาจา ๓. **มโนทวจริต** ประพฤติชั่วด้วยใจ; เทียบ **สุจริต**

ทฤษฎีผลวาจา วาจาชั่วหยาบ เป็นชื่ออาบัติสังฆาทิเสสข้อที่ ๓ ที่ว่าภิกษุผู้มีความกำหนด พุดเคาะมาตุคามด้วย

วาชชั๋วหยาบ คือ พุดเกี่ยวหญิง กล่าว
วาชหยาบโลนพาดพิงเมถุน

ทฤษฎีลลาบัตติ อาบัติชั๋วหยาบ ได้แก่อาบัติ
ปาราชิก และสังฆาติเสส แต่ในบางกรณี
ท่านหมายเอาเฉพาะอาบัติสังฆาติเสส

ทุตติยฆาน ฆานที่ ๒ มีองค์ ๓ ละวิตก
วิจารณ์ได้ คงมีแต่ ปิตติและสุขอันเกิดแต่
สมาธิ กับเอกัคคตา

ทุตติยสังคายน การร้อยกรองพระธรรม
วินัยครั้งที่ ๒ รว ๑๐๐ ปีแต่พุทธ-
ปรินิพพาน; ดู *สังคายน* ครั้งที่ ๒

ทุตติยสังคีติ การสังคายนา ร้อยกรองพระ
ธรรมวินัยครั้งที่ ๒

ทูปพุกุญญิกัถ ภัยฝนแล้ง, ภัยแล้ง, ภัย
ด้วยฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล

ทูปพากาลิต “พุดไม่ดี” “คำชั๋ว” “คำเสีย
หาย” ชื่ออาบัติเบาที่สุดที่เกี่ยวกับคำพุด
เป็นความผิดในลำดับถัดรองจากทุกกฎ
เช่น ภิกษุพุดกับภิกษุที่มีกำเนิดเป็น
จัณฑาล ว่าเป็นคนชาติจัณฑาล ถ้ามุ่งว่า
กระทบให้อัปยศ ต้องอาบัติทุกกฎ แต่
ถ้ามุ่งเพียงล้อเล่น ต้องอาบัติทูปพากาลิต;
ดู *อาบัติ*

ทูปพิกขภัย ภัยด้วยหาอาหารได้ยาก, ภัย
ขาดแคลนอาหาร, ภัยข้าวยากหมากแพง

ทูลลภธรรม สิ่งที่ได้ยาก, ความปรารถนา
ของคนในโลกที่ได้สมหมายโดยยาก มี
๔ คือ ๑. ขอโภคสมบัติจึงเกิดมีแก่เรา

โดยทางชอบธรรม ๒. ขอยศจึงเกิดมี
แก่เรากับญาติพวกพ้อง ๓. ขอเราจง
รักษาอายุอยู่ได้ยืนนาน ๔. เมื่อสิ้นชีพ
แล้ว ขอเราจงไปบังเกิดในสวรรค์; ดู
ธรรมเป็นเหตุให้สมหมาย ด้วย

ทุตติล “ผู้มีศีลชั๋ว”, คำนี้เป็นเพียงสำนวน
ภาษาที่พุดให้แรง อรรถกถาทั้งหลาย
อธิบายว่า ศีลที่ช่วยยอมไม่มี แต่ทุตติล
หมายความว่า ไม่มีศีล หรือไร้ศีล นั่นเอง,
ภิกษุทุตติล คือภิกษุที่ต้องอาบัติปาราชิก
ขาดจากความเป็นภิกษุแล้ว แต่ไม่ละ
ภิกษุบัญญัติ (การแสดงตัวหรือยืนยัน
ว่าตนเป็นภิกษุ), ความเป็นผู้ทุตติลนั้น
หนักยิ่งกว่าความเป็น *อลัชชี*, คฤหัสถ์
ทุตติล คือผู้ที่ละเมิดศีล ๕ ทั้งหมด

ทุต ผู้ที่ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้แทนทาง
ราชการแผ่นดิน, ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งให้ไป
เจรจาแทน

ทุตานุกุต ทุตน้อยใหญ่, พวกทุต

ทุตานุกุตนิกร หมู่พวกทุต

ทุตานุปลัมปทา การอุปสมบทโดยใช้ทุต,
การอุปสมบทภิกษุณีโดยผ่านทุต, ทุตนะ
อุปปลัมปทา หรือ ทุตานุปลัมปทา ก็เขียน;
ดูที่ *ปกาสณียกรรม, อัสสัมฆากรรม, อูปปลัมปทา*

ทูเรนิกาน “เรื่องห่างไกล” หมายถึงพุทธ-
ประวัติตั้งแต่เริ่มเป็นพระโพธิสัตว์
บำเพ็ญบารมีเสวยพระชาติในอดีตมา

โดยลำดับ จนถึงชาติสุดท้าย คือ เวสสันดร และอุบัติในสวรรค์ชั้นดุสิต;

๓. **พุทธประวัติ**

ทวารูป ๓ รูป ๒๘

เทพ เทพเจ้า, ชาวสวรรค์, เทวดา; ในทางพระศาสนา ท่านจัดเป็น ๓ คือ ๑. **สมมติเทพ** เทวดาโดยสมมติ = พระราชา, พระเทวี พระราชกุมาร ๒. **อุปบัติเทพ** เทวดาโดยกำเนิด = เทวดาในสวรรค์และพรหมทั้งหลาย ๓. **วิสุทธิเทพ** เทวดาโดยความบริสุทธิ์ = พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ทั้งหลาย

เทพเจ้า พระเจ้าบนสวรรค์ ลัทธิพราหมณ์ ถือว่าเป็นผู้ดลบันดาลสุขทุกข์ให้แก่มนุษย์

เทพธิดา นางฟ้า, หญิงชาวสวรรค์, เทวดาผู้หญิง

เทพบุตร เทวดาผู้ชาย, ชาวสวรรค์เพศชาย

เทวะ เทวดา, เทพ, เทพเจ้า (ชั้นสวรรค์และชั้นพรหม)

เทวดา หมู่เทพ, ชาวสวรรค์ เป็นคำรวมเรียกชาวสวรรค์ทั้งเพศชายและเพศหญิง

เทวดานุสติ ระลึกถึงเทวดา คือระลึกถึงคุณธรรมที่ทำบุคคลให้เป็นเทวดาตามที่มีอยู่ในตน (ข้อ ๖ ในอนุสติ ๑๐)

เทวดาพละ ทำบุญอุทิศให้เทวดา, การจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเป็น

ค่าใช้จ่ายสำหรับทำบุญอุทิศแก่เทวดา โดยความเอื้อเฟื้อหรือตามความเชื่อถือ, การใช้รายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเพื่อบำเพ็ญทักษิณาทานแก่เทวดาคือผู้ควรแก่ทักษิณาที่นับถือกันสืบมา (ข้อ ๕ แห่งพละ ๕ ในภคคอาทียะ ๕)

เทวทหะ ชื่อนครหลวงของแคว้นโกลิยะ ที่กษัตริย์โกลิยวงศ์ปกครอง พระนางสิริมหามายาพุทธมารดา เป็นชาวเทวทหะ

เทวทหนักม คือกรุงเทวทหะ นครหลวงของแคว้นโกลิยะนั่นเอง แต่ในพระสูตรบางแห่งเรียก **หนักม**

เทวทัตต์ ราชบุตรของพระเจ้าสุปปพุทธะ เป็นเชษฐภคินิ (พี่ชาย) ของพระนางพิมพาผู้เป็นพระชายาของสิทธัตถกุมาร เจ้าชายเทวทัตต์ออกบวชพร้อมกับพระอนุรุทธะ พระอาณนทร์ และ กัลบกอุบาลี เป็นต้น บำเพ็ญฌานจนได้โลกียอภิญา ต่อมามีความมักใหญ่ ได้ยุยงพระเจ้าอชาตศัตรูและคบคิดกันพยายามประทุษร้ายพระพุทธเจ้า ก่อเรื่องวุ่นวายในสังฆมณฑล จนถึงทำสังฆเภท และถูกแผ่นดินสูบในที่สุด; ๓. **ปกาสณียกรรม**

เทวทูต ทูตของยมเทพ, ลี้อแจ้วขาวของมฤตยู, ลัญญาณที่เตือนให้ระลึกถึงคติธรรมดาของชีวิต มีให้มีความประมาท **จัดเป็น ๓** ก็มี ได้แก่ คนแก่ คนเจ็บ และคนตาย, **จัดเป็น ๕** ก็มี ได้แก่ เด็ก

แรกเกิด คนแก่ คนเจ็บ คนถูกลง
ราชทัณฑ์ และคนตาย (*เทวทูต ๓* มาใน
อังกุตตรนิกาย ติกนิบาต, *เทวทูต ๕* มา
ในเทวทูตสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริ-
ปัณณาสก์); ส่วน *เทวทูต ๔* ที่เจ้าชาย
ลัทธิตถะพบก่อนบรรพชา คือ คนแก่
คนเจ็บ คนตาย สมณะนั้น ๓ อย่างแรก
เป็นเทวทูต ส่วนสมณะเรียกรวมเป็น
เทวทูตไปด้วยโดยปริยาย เพราะมาใน
หมวดเดียวกัน แต่ในบาลี ท่านเรียกว่า
นิमित ๔ หาเรียกเทวทูต ๔ ไม่ อรรถกถา
บางแห่งพูดแยกว่า พระลัทธิตถะเห็น
เทวทูต ๓ และสมณะ (มีอรรถกถาแห่ง
หนึ่งอธิบายในเชิงว่าอาจเรียกทั้งสองอย่าง
เป็นเทวทูตได้ โดยความหมายว่าเป็น
ของที่เทวดานิรมิตไว้ ระหว่างทางเสด็จ
ของพระลัทธิตถะ)

เทวกรรม ธรรมของเทวดา, ธรรมที่ทำให้
ให้เป็นเทวดา หมายถึงธรรม ๒ อย่าง
คือ *หิริ* ความละอายแก่ใจ คือ ละอาย
ต่อความชั่ว และ *โอตตปปะ* ความกลัว
บาป คือ เกรงกลัวต่อความชั่ว

เทวบุตร เทวดาผู้ชาย, ชาวสวรรค์เพศชาย

เทวปุตตมาร มารคือเทพบุตร, เทวบุตร
เป็นมาร เพราะเทวบุตรบางคนที่มีงูร้าย
คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ไม่ให้
สละความสุขออกไปบำเพ็ญคุณธรรมที่
ยิ่งใหญ่ ทำให้บุคคลนั้นพินาศจากความ

ดี, คัมภีร์สมัยหลังๆ ออกชื่อว่า
พญาวสวัตติมาร (ข้อ ๕ ในมาร ๕)

เทวรูป รูปเทวดาที่นับถือ ตามลัทธิที่นับ
ถือเทวดา

เทวโลก โลกของเทวดา, ที่อยู่เทวดา ได้
แก่สวรรค์กามาพจร ๖ ชั้นคือ ๑. *จาตุ-*
มหาราชิกา ๒. *ดาวดึงส์* ๓. *ยามา* ๔.
ดุสิต ๕. *นิมมานรดี* ๖. *ปรนิมมิตวสวัตติ*

เทววาจิก “มีวาจาสอง” หมายถึง ผู้กล่าว
วาจาถึงสรณะสอง คือ พระพุทธและ
พระธรรม ในสมัยที่ยังไม่มีพระสงฆ์ ได้แก่
พาดิษสอง คือ ตปุสสะ และภัลลิกะ;
เทียบ *เทววาจิก*

เทวสถาน ที่ประดิษฐานเทวรูป, โบสถ์
พราหมณ์

เทวธิบาย ความประสงค์ของเทวดา

เทเวศร์ เทวดาผู้ใหญ่, หัวหน้าเทวดา

เทโวโรหณะ “การลงจากเทวโลก” หมายถึง
การที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงจากเทว-
โลก ดำเนินมาแล้วในพรรษาที่ ๗ แห่งการ
บำเพ็ญพุทธกิจ พระพุทธเจ้าได้เสด็จไป
ประทับจำพรรษาในดาวดึงส์เทวโลกทรง
แสดงพระอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดา
พร้อมทั้งหมู่เทพ ณ ที่นั้น เมื่อถึงเวลา
ออกพรรษาในวันมหาปวารณา (วันขึ้น
๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑) ได้เสด็จลงมาจาก
สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ กลับคืนสู่โลกมนุษย์
ณ ประตุมืองสังกัสสะ โดยมีเทวดาและ

มหาพรหมทั้งหลายแวดล้อมลงมาส่งเสด็จ ผุ้ชนจำนวนมากมายก้ได้ไปคอยรับเสด็จ กระทำมหาบูชาเป็นการเอิกเกริกมโหฬาร และพระพุทธรเจ้าได้ทรงแสดงธรรม มีผู้บรรลุคุณวิเศษจำนวนมาก ชาวพุทธในภายหลังได้ปรารภเหตุการณ์พิเศษครั้งนี้ ถือเป็นกาลกำหนดสำหรับบำเพ็ญการกุศล ทำบุญตักบาตรคราวใหญ่แต่พระสงฆ์ เป็นประเพณีนิยมสืบมา ดังปรากฏในประเทศไทยเรียกกันว่า **ตักบาตรเทโวโรหณะ** หรือนิยมเรียกสั้นๆ ว่า **ตักบาตรเทโว** บางวัดก็จัดพิธีในวันออกพรรษา คือวันมหาปวารณา ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ บางวัดจัดถัดเลยจากนั้น ๑ วัน คือวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑; ดู **ยมกปาฏิหาริย์**

เทศกาล คราวสมัยที่กำหนดไว้เป็นประเพณี เพื่อทำบุญและการรื่นเริงในท้องถิ่น เช่น ตรุษสงกรานต์ เข้าพรรษา สารท เป็นต้น

เทศนา การแสดงธรรมสั่งสอนในทางศาสนา, การชี้แจงให้รู้จักดีรู้จักชั่ว, คำสอน; มี ๒ อย่าง คือ ๑. **บุคคลาธิษฐานเทศนา** เทศนามีบุคคลเป็นที่ตั้ง ๒. **ธรรมาธิษฐานเทศนา** เทศนามีธรรมเป็นที่ตั้ง

เทศนาคามินี อาบัติที่ภิกษุต้องเข้าแล้วจะพ้นได้ด้วยวิธีแสดง, อาบัติที่แสดง

แล้วก็พ้นได้, อาบัติที่ปลงตกด้วยการแสดงที่เรียกว่า **แสดงอาบัติ** หรือ **ปลงอาบัติ** ได้แก่ อาบัติอุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต; ตรงข้ามกับ **อเทศนาคามินี** ซึ่งเป็นอาบัติที่ไม่อาจพ้นได้ด้วย การแสดง ได้แก่ ปาราชิก และสังฆาติเสส; เทียบ **วุฏฐานคามินี**

เทศนาปริสุทธิ ความหมดจดแห่งการแสดงธรรม

เทือกเถา ต้นวงศ์ที่นับสายตรงลงมา, ญาติโดยตรงตั้งแต่บิดามารดาขึ้นไปถึงทวด

โทณพราหมณ์ พราหมณ์ผู้ใหญ่ซึ่งมีฐานะเป็นครูอาจารย์ เป็นที่เคารพนับถือของคนจำนวนมากในชมพูทวีป เป็นผู้แบ่งพระบรมสารีริกธาตุให้สำเร็จได้โดยสันติวิธี เป็นผู้สร้างตุมพัสตูป บรรจุหะนันทองที่ใช้ตวงแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ

โทมนัส ความเสียใจ, ความเป็นทุกข์ใจ; ดู **เวทนา**

โทสะ ความคิดประทุษร้าย (ข้อ ๒ ในอกุศลมูล ๓)

โทสจริต คนมีพื้นนิสัยหนักในโทสะ หงุดหงิด โกรธง่าย แก่ด้วยเจริญเมตตา (ข้อ ๒ ในจริต ๖)

โทสาคติ ลำเอียงเพราะไม่ชอบกัน, ลำเอียงเพราะชัง (ข้อ ๒ ในอคติ ๔)

ไทยธรรม ของควรให้, ของทำบุญต่างๆ, ของถวายพระ

ธ

ธงแห่งคฤหัสถ์ เครื่องนุ่งห่มของคฤหัสถ์, การนุ่งห่มอย่างนิยมกันของชาวบ้าน

ธงแห่งเดียรถีย์ เครื่องนุ่งห่มของเดียรถีย์ เช่น หนังกีฬา ผ้าคากรอง เป็นต้น, การนุ่งห่มอย่างที่ชื่นชมกันของนักบวชนอกพระศาสนา

ธพัทธ, ธพัทธ “ผู้[ดูจ]ผูกธง”, โจรผู้ร้ายที่ขึ้นชื่อโด่งดังเหมือนติดธง ไม่พึงให้บวช, มหาโจรองคฺลิมาล เป็นต้น บัญญัติข้อนี้

ธตรฐ ดู จาตุมหาราช

ธนสมบัติ สมบัติคือทรัพย์สินเงินทอง

ธนิต พยัญชนะออกเสียงแข็ง (ถูกฐานของตหนัก บันลือเสียงดัง) ได้แก่ พยัญชนะที่ ๒ ที่ ๔ ในวรรคทั้ง ๕ คือ ข, ฉ; ฉ, ฌ; ฐ, ฌ; ถ, ฐ; ฬ, ฎ; คู่กับ **สติดิ** เรื่องเสียงพยัญชนะนี้ พึงเข้าใจให้ครบตามหลัก **โฆสะ-อโฆสะ** และ **สติดิ-ธนิต** แล้วพึงทราบระดับเสียงของพยัญชนะทั้งหลายเทียบกัน กล่าวคือในวรรคทั้ง ๕ นั้น เรียงจากพยัญชนะที่ ๑ ซึ่งมีเสียงเบาที่สุด ไปจนถึงพยัญชนะที่ ๔ ซึ่งมีเสียงดังก้องที่สุด (พยัญชนะที่ ๕ มีเสียงดังเท่ากับพยัญชนะที่ ๓) ดังนี้

พยัญชนะที่ ๑ (ก จ ฎ ต ป) เป็น สติดิโฆสะ
 พยัญชนะที่ ๒ (ข ฉ จ ฎ ฬ) เป็น ธนิตโฆสะ
 พยัญชนะที่ ๓ (ค ช ฌ ท พ) เป็น สติดิโฆสะ
 พยัญชนะที่ ๔ (ฆ ฌ ฌ ฐ ฎ) เป็น ธนิตโฆสะ
 พยัญชนะที่ ๕ (ง ฌ ฌ น ม) เป็น สติดิโฆสะ

ธนิยะ ชื่อพระที่เอาไม้หลวงไปทำกุฏิ เป็นต้นบัญญัติทุติยปาราชิกสิกขาบท

ธนู มาตรฐานวัดระยะทางเท่ากับ ๑ วา คือ ๔ ศอก

ธมกรก [ทะ-มะ-กะ-หฺรก] กระจบอกกรองน้ำที่เป็นบริวารของพระภิกษุ, กระจบอกที่ใช้กรองน้ำ โดยเอาผ้ากรองปิดคลุมด้านปากไว้ ส่วนด้านก้นปิดเหลือเพียงเป็นรูหรือมีกรวยตรงกลางให้ลมผ่าน ซึ่งใช้ปลายนิ้วปิดได้ ให้น้ำผ่านเข้าทางปากกระจบอกผ่านผ้ากรอง ชับลมออกทางรูที่ก้นจนพอแล้วเอานิ้วปิดรูนั้นก็จะได้น้ำในกระจบอกที่กรองแล้ว, ธมกรณ ก็ว่า (บางแห่งเขียนเป็น ธัมมกรก บ้าง ธัมมกรณ บ้าง), ถ้าเป็นผ้ากรองน้ำ เรียก ปริสสาวณะ; ดู **บริวาร**

ธรรม สภาพที่ทรงไว้, ธรรมดา, ธรรมชาติ, สภาวะธรรม, ลัจจธรรม, ความจริง; เหตุ, ต้นเหตุ; สิ่ง, ปรากฎการณ, ธรรมารมณ, สิ่งที่เกิด; คุณธรรม,

ความดี, ความถูกต้อง, ความประพฤติชอบ; หลักการ, แบบแผน, ธรรมเนียม, หน้าที่; ความชอบ, ความยุติธรรม; พระธรรม, คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งแสดงธรรมให้เปิดเผยปรากฏขึ้น

ธรรม ในประโยคที่ว่า “ให้กล่าวธรรมโดยบท” บาลีแสดงคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนา ที่ท่านเรียงไว้ จะเป็นพุทธภาษิตก็ตาม สาวกภาษิตก็ตาม ฤๅษีภาษิตก็ตาม เทวดาภาษิตก็ตาม เรียกว่า **ธรรม** ในประโยคนี้

ธรรม (ในคำว่า “การกรณากฐินเป็นธรรม”) ชอบแล้ว, ถูกระเบียบแล้ว

ธรรม ๒ หมวดหนึ่ง คือ ๑. **รูปธรรม** ได้แก่ รูปขันธ์ทั้งหมด ๒. **อรูปธรรม** ได้แก่ นามขันธ์ ๔ และนิพพาน; **อีกหมวดหนึ่ง** คือ ๑. **โลกียธรรม** ธรรมอันเป็นวิสัยของโลก ๒. **โลกุตตรธรรม** ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลกได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑; **อีกหมวดหนึ่ง** คือ ๑. **สังขตธรรม** ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งได้แก่ขันธ์ ๕ ทั้งหมด ๒. **อสังขตธรรม** ธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง ได้แก่ นิพพาน

ธรรมกถา การกล่าวธรรม, คำกล่าวธรรม, ถ้อยคำที่กล่าวถึงธรรม, คำบรรยายหรืออธิบายธรรม; **ธรรมิกถา** ก็ใช้

ธรรมกถิก ผู้กล่าวสอนธรรม, ผู้แสดง

ธรรม, นักเทศก์

ธรรมกามะ ผู้ใคร่ธรรม, ผู้ชอบตรัสรอง สอดส่องธรรม

ธรรมกาย 1. “ผู้มีธรรมเป็นกาย” เป็นพระนามอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า (ตามความในอัครคัมภีร์สูตร แห่งที่ฌนิกาย ปาฎิกวรรค) หมายความว่า พระองค์ทรงคิดพุทธพจน์คำสั่งสอนด้วยพระหทัยแล้วทรงนำออกเผยแผ่ด้วยพระวาจา เป็นเหตุให้พระองค์ก็คือพระธรรม เพราะทรงเป็นแหล่งที่ประมวลหรือที่ประชุมอยู่แห่งพระธรรมอันปรากฏเปิดเผยออกมาแก่ชาวโลก; **พรหมกาย** หรือ **พรหมภูต** ก็เรียก; **2.** “กองธรรม” หรือ “ชุมนุมแห่งธรรม” ธรรมกายย่อมเจริญงอกงามเติบโตขยายขึ้นได้โดยลำดับจนไพบูลย์ ในบุคคลผู้เมื่อได้สดับคำสั่งสอนของพระองค์แล้วฝีกอบรมตนด้วยไตรสิกขาเจริญมรรคาให้บรรลุภูมิแห่งอริยชน ดังตัวอย่างดั่งราชของพระมหาปชาบดีโคตมี เมื่อครั้งกราบทูลลาพระพุทธเจ้าเพื่อปรินิพพานตามความในคัมภีร์อุปทานตอนหนึ่งว่า “ข้าแต่พระสุคตเจ้า หม่อมฉันเป็นมารดาของพระองค์, ข้าแต่พระธีรเจ้า พระองค์ก็เป็นพระบิดาของหม่อมฉัน ... รูปร่างของพระองค์นี้ หม่อมฉันได้ทำให้เจริญเติบโต ส่วนธรรมกายอันเป็นที่เอิบสุขของ

หม่อมฉัน ก็เป็นสิ่งอันพระองค์ได้ทำให้
เจริญเติบโต”; สรุปรุตามนัยอรรถกถา
ธรรมกาย ในความหมายนี้ ก็คือ
โลกุตตรธรรม ๙ หรืออริยสังข์

ธรรมของภราวาส ๔ ดู ภราวาสธรรม ๔

ธรรมชั้น กองธรรม, หมวดธรรม,
ประมวลธรรมเข้าเป็นหมวดใหญ่ มี ๕
คือ สีสันต์ สมาธิชั้นันต์ ปัญญาชั้นันต์
วิมุตติชั้นันต์ วิมุตติญาณทัสสนชั้นันต์;
กำหนดหมวดธรรมในพระไตรปิฎกว่ามี
๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นันต์ แบ่งเป็นวินัย
ปิฎก ๒๑,๐๐๐ สุตตันตปิฎก ๒๑,๐๐๐
และอภิธรรมปิฎก ๔๒,๐๐๐ พระ
ธรรมชั้นันต์

ธรรมคุณ คุณของพระธรรม มี ๖ อย่าง
คือ ๑. สุวาทาโต ภควตา ธมฺโม พระ
ธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว
๒. สนฺทิฎฺฐิโก อันผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัด
ด้วยตนเอง ๓. อกาลิโก ไม่ประกอบด้วย
กาล ๔. เอหิปสฺสิโก ควรเรียกให้มาดู
๕. โอปนยิโก ควรน้อมเข้ามา ๖. ปจฺจตฺตํ
เวทิตพฺโพ วิญญูหิ อันวิญญูชนพึงรู้
เฉพาะตน

ธรรมคุ้มครองโลก ดู โลกบาลธรรม

ธรรมจริยา การประพฤติธรรม, การ
ประพฤติเป็นธรรม, การประพฤติถูก
ตามธรรม เป็นชื่อหนึ่งของ กุศล-
กรรมบถ ๑๐

ธรรมจักร จักรคือธรรม, วงล้อธรรม
หรืออาณาจักรธรรม หมายถึงเทศนา
กัณฑ์แรก ที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่พระ
ปัญจวัคคีย์ (ชื่อของปฐมเทศนา เรียก
เต็มว่า ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร)

ธรรมจักขุ ดวงตาเห็นธรรมคือ ปัญญา
รู้เห็นความจริงว่า สิ่งใดก็ตามมีความ
เกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงล้วนมี
ความดับไปเป็นธรรมดา; ธรรมจักขุโดย
ทั่วไป เช่น ที่เกิดแก่ท่านโกณฑัญญะ
เมื่อระดับธรรมจักร ได้แกโสดาปัตติ-
มรรคหรือโสดาปัตติมัคคญาณ คือ
ญาณที่ทำให้เป็นโสดาบัน

ธรรมจारी ผู้ประพฤติธรรม, ผู้ประพฤติ
เป็นธรรม, ผู้ประพฤติถูกธรรม คู่กับ สม-
จारी

ธรรมเจดีย์ เจดีย์บรรจุพระธรรมคือจารึก
พระพุทธพจน์ เช่น อริยสังข์ ปฏิจจ-
สมุทฺตปาถ เป็นต้น ลงในใบลาน แล้วนำ
ไปบรรจุในเจดีย์ (ข้อ ๓ ในเจดีย์ ๔)

ธรรมเจดีย์สูตร สูตรหนึ่งในคัมภีร์
มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ แห่งพระ
สุตตันตปิฎก ว่าด้วยข้อความที่พระเจ้า
ปเสนทิโกศลกราบทูลพระพุทธเจ้า
พรรณนาความเลื่อมใสศรัทธาของพระ
องค์ที่มีต่อพระรัตนตรัย

ธรรมชาติ ของที่เกิดเองตามวิสัยของ
โลก เช่น คน ลัทธิ ต้นไม้ เป็นต้น

ธรรมจิติ ความดำรงคงตัวแห่งธรรม, ความตั้งอยู่แน่นอนแห่งกฎธรรมดา

ธรรมดา อากาหรือความเป็นไปแห่งธรรมชาติ; สามัญ, ปกติ, ฟื้นฟู

ธรรมทาน การให้ธรรม, การสั่งสอนแนะนำเกี่ยวกับธรรม, การให้ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง; **๓ ทาน**

ธรรมทายาท ทายาทแห่งธรรม, ผู้รับมรดกธรรม, ผู้รับเอาธรรมของพระพุทธเจ้ามาเป็นสมบัติด้วยการประพฤติปฏิบัติให้เข้าถึง; โดยตรงหมายถึงรับเอาโลกุตตรธรรม ๙ ไว้ได้ด้วยการบรรลุเอง โดยอ้อมหมายถึง รับผิดชอบต่อธรรม จะเป็นทาน คีล หรือภาวนาก็ตามตลอดจนการบูชา ที่เป็นไปเพื่อบรรลุซึ่งโลกุตตรธรรมนั้น; เทียบ **อามิสทายาท**

ธรรมทำให้งาม ๒ คือ ๑. **ขันติ** ความอดทน ๒. **โสรัจจะ** ความเสถียรหรือความมีอัธยาศัยประณีต

ธรรมทินนา ๓ ธรรมทินนา

ธรรมที่บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ ๑๐; **๓ อภินหปัจจเวกขณ**

ธรรมทูต “ผู้นำส่งสาส์นแห่งธรรม” หรือ “ผู้ถือสาส์นส่งข่าวธรรม”, “ทูตของธรรม” หรือ “ทูตผู้นำธรรมไปสื่อสาร”, ผู้สื่อสารแห่งธรรม, พระภิกษุผู้ได้รับมอบหมายหรือแต่งตั้งให้เดินทางไปเผยแผ่ประกาศธรรมในที่ต่างถิ่นต่างแดน; ใน

ช่วงต้นพุทธกาล เมื่อพระพุทธเจ้าทรงประกาศธรรม มีผู้ศรัทธาและรู้แจ้งธรรมเพิ่มขึ้นๆ อย่างรวดเร็ว ในไม่ช้าพระอรหันตสาวกก็มีจำนวนถึง ๖๐ รูป ครั้งนั้น ประมาณ ๕ เดือนหลังตรัสรู้ พระพุทธเจ้าได้ทรงส่งพระสาวก ๖๐ รูปแรกออกไปประกาศพระศาสนา ด้วยพระดำรัสที่เรามักนำเฉพาะตอนที่ถือกันว่าสำคัญมาก มาอ้างอิงอยู่เสมอ คือพุทธพจน์ที่ว่า “จรถ ภิกขเว จาริกं พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย.” แปลว่า: ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์และความสุขของชนจำนวนมาก เพื่อเกื้อการุณย์แก่โลก (พระดำรัสเต็มว่า: ภิกษุทั้งหลาย เราพ้นแล้ว จากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ ทั้งที่เป็นของมนุษย์ แม้พวกเธอก็พ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ ทั้งที่เป็นของมนุษย์ เธอทั้งหลายจงจาริกไป เพื่อประโยชน์และความสุขของชนจำนวนมาก เพื่อเกื้อการุณย์แก่โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่ทวยเทพและมวลมนุษย์ พวกเธออย่าได้ไปรวมทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรม อันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์ อันบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง พร้อมทั้งอรรถทั้ง

พญัญชนะ สัตว์ทั้งหลายจำพวกที่มีรูลี คือกิเลสในจักขุห้อย มีอยู่ แต่เพราะ ไม่ได้ฟังธรรม ก็เลยเสื่อมไปเสีย ผู้รู้ทั่ว ถึงธรรม จักมี, แม้เราก็จักไปยังตำบล อรุเวลาเสนานิคม เพื่อแสดงธรรม, วินย.๔/๓๒/๓๙)

พระอรรถกถาจารย์นำพุทธพจน์ครั้งนี้ ไปประพันธ์เป็นคาถา ให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงส่งพระอรหันตสาวกทั้งหมดนั้นไปทำงานพระธรรมทูต ดังความในคาถาเหล่านั้นว่า (พุทธ.อ.๒/๒๗): “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอ เมื่อจะบำเพ็ญประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น จงแยกย้ายกันเที่ยวจาริกนำธรรมไปให้ แก่มนุษย์ทั้งหลาย ตลอดทั่วแผ่นดินผืนนี้. เธอทั้งหลายอยู่ในที่สังัดวิเวก ตามเขาเขินเนินหนา ทำหน้าที่ประกาศ สัทธรรมแก่โลก สืบจากเรา สม่่าเสมอ ต่อเนื่องไป. ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอ เมื่อทำงานพระธรรมทูต จงเป็นผู้มีวัตร ปฏิบัติอันงาม จงกล่าวไขคำสั่งสอนของเราแก่เหล่าประชาให้แจ่มแจ้ง เพื่อ เห็นแก่สันติสุขของเขา. เธอทั้งหลาย ผู้ไร้อาสวกิเลส หากใครเทียบเทียมมิได้ จงปิดประตูบายนเสียให้หมดสิ้น และ จงเปิดประตู สู่ทางแห่งสวรรค์และ โมกษธรรม. เธอทั้งหลาย ผู้เป็นแหล่ง แห่งคุณความดีมีการุญธรรมเป็นต้น

จงเพิ่มพูนปัญญาและศรัทธาแก่ชาวโลก ทั้งด้วยการเทศนาแก่เขาและการปฏิบัติตนเอง ให้พร้อมทุกประการ. คฤหัสถ์ทั้งหลาย อุปการะพวกเธออยู่ เป็นนิตย์ด้วยอามิสทาน เธอทั้งหลาย ก็จงอุปการะตอบต่อพวกเขาด้วยธรรมทาน. เธอทั้งหลายผู้ได้ทำกิจที่ควรทำ ของตนเองเสร็จแล้ว จงบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่น โดยแสดงสัทธรรม ยกธงชัยของผู้แสวงธรรมขึ้นชูเถิด

เฉพาะคาถาที่มีคำว่า “ธรรมทูต” เป็นคำบาลี (ธมฺมทูเตยฺยํ = งานพระธรรมทูต) ดังนี้

กโรนฺตา ธมฺมทูเตยฺยํ วิชยาปยถ ภิกฺขโว
สนฺตือตฺถาย สตฺตานํ สุพฺพตา วณฺณํ มม.

คาถาที่พระอรรถกถาจารย์ประพันธ์ขึ้นเพื่อแสดงนัยแห่งพุทธพจน์นี้ นอกจากเป็นหลักฐานอันแสดงว่า “ธรรมทูต” เป็นคำที่ท่านใช้เรียกพระอรหันตสาวก ๖๐ องค์ ที่พระพุทธเจ้าทรงส่งไปประกาศพระศาสนา โดยถือเป็นพระ “ธรรมทูต” ชุดแรก ในประวัติศาสตร์แห่งพระพุทธศาสนาแล้ว ก็เป็นคาถาซึ่งให้คติที่นำมา ฟังประกอบเข้าได้กับพุทธพจน์ข้างต้น และพระคาถาโอวาทปาฏิโมกข์ เพื่อใช้เป็นหลักนำทางการทำงานของพระธรรมทูตทั้งหลายสืบต่อไป

ธรรมเทศนา การแสดงธรรม, การ

บรรยายธรรม

ธรรมเทศนาปฏิสังยุตต์ ธรรมเนียมที่เกี่ยวกับการแสดงธรรม (หมวดที่ ๓ แห่งเสขยวัตร มี ๑๖ ลิกขาบท)

ธรรมเทศนาลิกขาบท ลิกขาบทปรับอาบัติปาจิตตีย์ แก่ภิกษุผู้แสดงธรรมแก่มาตุคามเกินกว่า ๕-๖ คำเว้นแต่มีบุรุษผู้รู้เพียงสาอยู่ด้วย (ลิกขาบทที่ ๗ ในมุลาวาทวรรคแห่งปาจิตตีย์)

ธรรมนิยาม กำหนดแน่นอนแห่งธรรมดา, กฎธรรมชาติ, ความจริงที่มีอยู่หรือดำรงอยู่ตามธรรมดาของมัน ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงค้นพบแล้วทรงนำมาแสดงชี้แจงอธิบายให้คนทั้งหลายได้รู้ตาม มี ๓ อย่าง แสดงความตามพระบาลีดังนี้ **๑. สัพเพ สงฺขารา อนิจฺจา** สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง **๒. สัพเพ สงฺขารา ทุกฺขา** สังขารทั้งปวง คงทนอยู่มิได้ **๓. สัพเพ ธมฺมา อนตฺตา** ธรรมทั้งปวง ไม่เป็นตัวตน; ดู **ไตรลักษณ์**

ธรรมเนียม ประเพณี, แบบอย่างที่เคยทำกันมา, แบบอย่างที่ยินยอมใช้กัน

ธรรมบท บทแห่งธรรม, บทธรรม, ข้อธรรม; ชื่อคาถาบาลีหมวดหนึ่งจัดเป็นคัมภีร์ที่ ๒ ในขุททกนิกาย พระสุตตันตปิฎก มี ๔๒๓ คาถา

ธรรมบูชา 1. “การบูชาด้วยธรรม”, การบูชาด้วยการปฏิบัติธรรม เฉพาะอย่างยิ่งการบูชาพระพุทธเจ้าด้วยธรรมานุธรรม-

ปฏิบัติ (ข้อ ๒ ในบูชา ๒) **2.** “การบูชาซึ่งธรรม”, การบูชาพระธรรม อันเป็นอย่างหนึ่งในพระรัตนตรัย (คือบูชาพระธรรมรัตนะ) ด้วยดอกไม้ รูป เทียนของหอม เป็นต้น หรือ (ที.อ.๓/๓๖) บูชาก่อนผู้เป็นพหูสูต ผู้ทรงธรรมทรงวินัยด้วยไตรจีวร เป็นต้น ตลอดจนเคารพธรรม ถือธรรมเป็นใหญ่ ดังที่พระพุทธเจ้าทรงเคารพธรรม และทรงบำเพ็ญพุทธกิจด้วยทรงเห็นแก่ธรรม เพื่อให้หมู่ชนเข้าถึงธรรม ได้ประโยชน์จากธรรม (เช่น ม.อ.๔/๒๐๘; ม.ฎี.๓/๔๗๐)

ธรรมปฏิบัติ การปฏิบัติธรรม; การปฏิบัติที่ถูกตั้งตามธรรม

ธรรมปฏิรูป ธรรมปลอม, ธรรมที่ไม่แท้, ธรรมเทียม

ธรรมปฏิสังขาร การต้อนรับด้วยธรรม คือกล่าวธรรมให้ฟังหรือแนะนำในทางธรรม อย่างนี้เป็นธรรมปฏิสังขารโดยเอกเทศคือส่วนหนึ่งด้านหนึ่ง ธรรมปฏิสังขารที่บำเพ็ญอย่างบริบูรณ์ คือการต้อนรับโดยธรรม ได้แก่ เอาใจใส่ช่วยเหลือสงเคราะห์ แก้ไขปัญหาบรรเทาข้อสงสัย ขจัดปัดเป่าข้อติดขัดยากลำบากเดือดร้อนทั้งหลาย ให้เขาลู่ล่องกิจอันเป็นกุศล พ้นความอึดอัดขัดข้อง (ข้อ ๒ ในปฏิสังขาร ๒)

ธรรมเป็นโลกบาล ๒ คือ **๑. หิริ** ความ

ละอายแก่ใจ **๒. โอตตัปปะ** ความกลัว
บาป; **ดู โลกบาลธรรม**

ธรรมเป็นเหตุให้สมหมาย ธรรมที่จะ
ช่วยให้ได้ทุลลภธรรมสมหมาย มี ๔ คือ
๑. สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา
๒. สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล **๓. จาค-**
สัมปทา ถึงพร้อมด้วยการบริจาค **๔.**
ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา

ธรรมพิเศษ **ดู ธรรมวิเศษ**

ธรรมไพบุลย์ ความไพบุลย์แห่งธรรม,
ความพรังพร้อมเต็มเปี่ยมแห่งธรรม
ด้วยการฝึกฝนอบรมให้มีในตนจน
บริบูรณ์ หรือด้วยการประพฤติปฏิบัติ
กันในสังฆมจนแพร่หลายทั่วไปทั้งหมด;
ดู ไพบุลย์, เวปุลละ

ธรรมภายิต ถ้อยคำที่เป็นธรรม, ถ้อยคำ
ที่แสดงธรรม หรือเกี่ยวกับธรรม

ธรรมมีอุปการะมาก **๒** คือ **๑. สติ**
ความระลึกได้ **๒. สัมปชัญญะ** ความรู้ตัว

ธรรมยุต, ธรรมยุติกนิกาย **ดู คณะ**
ธรรมยุต

ธรรมรัตนะ, ธรรมรัตน์ รัตนะคือธรรม,
พระธรรมอันเป็นอย่างหนึ่งในรัตนะ **๓**
ที่เรียกว่าพระรัตนตรัย; **ดู รัตนตรัย**

ธรรมราชา 1. “ผู้ยังชาวโลกให้ขึ้นบาน
ด้วย(นวโลกุตตร)ธรรม”, พระราชาแห่ง
ธรรม, พระราชาผู้เป็นเจ้าของแห่งธรรม,
พระราชาโดยธรรม หมายถึงพระพุทธ

เจ้า **2.** “ผู้ยังชาวโลกให้ขึ้นบานด้วย(ทศ
กุศลกรรมบถ)ธรรม”, ราชาผู้ทรงธรรม,
พระเจ้าจักรพรรดิ ตามคติแห่งพระพุทธ
ศาสนา คือ ราชาผู้มีชัยชนะและครอง
แผ่นดินโดยธรรม ไม่ต้องใช้ทัณฑ์ ไม่
ต้องใช้คัสตราวุธ

ธรรมวัตร ลักษณะเทศน์ทำนองธรรมดา
เรียบๆ ที่แสดงอยู่ทั่วไป อันต่างไปจาก
ทำนองเทศน์แบบมหาชาติ, ทำนอง
แสดงธรรม ซึ่งมุ่งอธิบายตามแนวเหตุ
ผล มิใช่แบบเรียกเร้าอารมณ์

ธรรมวาที “ผู้มีปากดีกล่าวธรรม”, ผู้พูด
เป็นธรรม, ผู้พูดตามธรรม, ผู้พูดตรง
ตามธรรมหรือพูดถูกต้องตามหลัก ไม่
พูดผิดธรรม ไม่พูดนอกหลักธรรม

ธรรมวิจย การเพินธรรม; **ดู ธรรมวิจยะ**

ธรรมวิจารณ์ การใคร่ครวญพิจารณาข้อ
ธรรมต่างๆ ว่าแต่ละข้อมีอรรถคือความ
หมายอย่างไร ตี้นึกเพียงไร แล้วแสดง
ความคิดเห็นออกมาว่าธรรมข้อนั้นข้อนี้
มีอรรถคือความหมายอย่างนั้นอย่างนี้

ธรรมวินัย ธรรมและวินัย, คำสั่งสอนทั้ง
หมดของพระพุทธเจ้า ซึ่งประกอบด้วย
ธรรม = คำสอนแสดงหลักความจริง
และแนะนำความประพฤติ, **วินัย** = บท
บัญญัติกำหนดระเบียบความประพฤติ
และกำกับความประพฤติ; **ธรรม** = เครื่อง
ควบคุมใจ, **วินัย** = เครื่องควบคุมกาย

และวาจา

ธรรมวิภาค การจำแนกธรรม, การจัดหัวข้อธรรมจำแนกออกเป็นหมวดหมู่ เพื่อสะดวกแก่การศึกษาค้นคว้าอธิบาย และทำความเข้าใจ

ธรรมวิเศษ ธรรมชั้นสูง หมายถึง โลกุตตรธรรม

ธรรมศาลา หอธรรม, โรงฟังธรรม; เป็นคำที่เกิดในยุคหลังมาก และใช้กันไม่มาก มักเป็นชื่อวัด พบบ้างในคัมภีร์ประเภท “วังสะ” คือตำนานต่างๆ เช่น มหาวงศ์ สาสนวงศ์ (รูปบาลีเป็น “ธมม-ศาลา”)

ธรรมสภา ที่ประชุมฟังธรรม, โรงธรรม; แต่เดิม ในพระไตรปิฎก “ธรรมสภา” เป็นคำที่ใช้บ่อย (พบในเรื่องอดีตก่อนพุทธกาลครั้งหนึ่ง คือ ในวิจรุชาดก, ชุ.ชา. ๒๘/๑๐๔๐/๓๖๒, เป็นอาคารหลวงในเมืองอินทปัตต์ หรืออินทปัตต์ ในกุรุรัฐ, และอีกครั้งหนึ่ง เป็นคาถาประพันธ์ของพระอุบาลีมหาสาวก, ชุ.อป.๓๒/๘/๖๓, กล่าวเป็นความอุปมาว่าพระพุทธเจ้าทรงเป็นพระธรรมราชา ได้ทรงสร้างธรรมนครขึ้น ในธรรมนครนี้ มีพระสุตตันตะ พระอภิธรรม พระวินัย และพุทธพจน์มีองค์ ๙ ทั้งสิ้น เป็นธรรมสภา), ต่อมาในชั้นอรรถกถา “ธรรมสภา” ได้กลายเป็นคำสามัญอันใช้เรียกที่ประชุมฟัง

พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า เช่น ในวัดพระเชตุวัน เช่นเดียวกับคำว่า “คันธกุฎี” ที่อรรถกถาใช้เรียกพระวิหารที่ประทับของพระพุทธเจ้า ดังข้อความในอรรถกถา (เช่น อภ.๑/๑๐๑/๗๔) ว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จออกจากพระคันธกุฎี มาประทับนั่งเหนือพระบวรพุทธอาสน์ที่เขาปุลาตไฉในธรรมสภา”, อาคารที่อรรถกถาเรียกว่าธรรมสภานี้ ตามปกติก็คืออาคารที่ในพระไตรปิฎกเรียกว่า “อุปัฏฐานศาลา” (ศาลาที่ภิกษุทั้งหลายมาเฝ้าเพื่อฟังพระพุทธโอวาท และสดับพระธรรมเทศนา) ดังที่ท่านไขความว่า “คำว่า ‘ในอุปัฏฐานศาลา’ หมายความว่า ‘ในธรรมสภา’ (อุปัฏฐานศาลายนฺติ ธมฺมสภายํ, วินย.ฎี.๒/๑๓๔/๒๗๗); ดู **คันธกุฎี, อุปัฏฐานศาลา**

ธรรมสมโภช คบหากันในทางเรียนธรรม ได้แก่ สอนธรรมให้ หรือขอเรียนธรรม

ธรรมสมาทาน การสมาทานยึดถือปฏิบัติธรรม, การทำกรรม จัดได้เป็น ๔ ประเภท คือ การทำกรรมบางอย่างให้ทุกข์ในปัจจุบัน และมีทุกข์เป็นวิบากต่อไป, บางอย่างให้ทุกข์ในปัจจุบัน แต่มีสุขเป็นวิบากต่อไป, บางอย่างให้สุขในปัจจุบัน แต่มีทุกข์เป็นวิบากต่อไป, บางอย่างให้สุขในปัจจุบัน และมีสุขเป็นวิบากต่อไป

ธรรมสวนะ การฟังธรรม, การหาความรู้ความเข้าใจในหลักความจริงความถูกต้องดีงาม ด้วยการเล่าเรียน อ่านและสดับฟัง, การศึกษาหาความรู้ที่ปราศจากโทษ; **ธัมมัสสวนะ** ก็เขียน

ธรรมสวนิสร ผู้เป็นใหญ่โดยฐานเป็นเจ้าของธรรม หมายถึงพระพุทธเจ้า

ธรรมสังคากะ พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ ผู้รวบรวมร้อยกรองพระธรรมวินัยในคราวปฐมสังคายนา

ธรรมสังคาหาจารย์ อาจารย์ผู้ร้อยกรองธรรม; ดู **ธรรมสังคากะ**

ธรรมสังคิติ การสังคายนาธรรม, การร้อยกรองธรรม, การจัดสรรธรรมเป็นหมวดหมู่

ธรรมสังเวช ความสังเวชโดยธรรมเมื่อเห็นความแตกดับของสังขาร (เป็นอารมณ์ของพระอรหันต์); ดู **สังเวช**

ธรรมสากัจฉา การสนทนาธรรม, การสนทนากันในทางธรรม

ธรรมสามัคคี ความพร้อมเพรียงขององค์ธรรม, องค์ธรรมทั้งหลายที่เกี่ยวข้องทุกอย่างทำกิจหน้าที่ของแต่ละอย่างๆ พร้อมเพรียงและประสานสอดคล้องกัน ให้สำเร็จผลที่เป็นจุดหมาย เช่น ในการบรรลุมรรคผล เป็นต้น

ธรรมสามิสร ดู **ธรรมสวนิสร**

ธรรมสามิ ผู้เป็นเจ้าของธรรม เป็นคำ

เรียกพระพุทธเจ้า

ธรรมเสนา กองทัพธรรม, กองทัพพระสงฆ์ผู้ประกาศพระศาสนา

ธรรมเสนาบดี แม่ทัพธรรม, ผู้เป็นนายทัพธรรม เป็นคำเรียกยกย่องพระสาวิกบุตร ซึ่งเป็นกำลังใหญ่ของพระศาสดาในการประกาศพระศาสนา

ธรรมันเตวาสิก อันเตวาสิกผู้เรียนธรรมวินัย, ศิษย์ผู้เรียนธรรมวินัย; คู่กับ **อุทเทศาจารย์**

ธรรมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่, ถือหลักการ ความจริง ความถูกต้อง ความดีงามและเหตุผลเป็นใหญ่ ทำการด้วยปัญญา โดยเคารพหลักการ กฎ ระเบียบ กติกา มุ่งเพื่อความดีงาม ความจริง ความชอบธรรมเป็นประมาณ; ดู **อธิปไตย**

ธรรมาธิชฎาน มีธรรมเป็นที่ตั้ง คือเทศนายกธรรมขึ้นแสดง เช่นว่าศรัทธาศील คืออย่างนี้ ธรรมที่ประพฤติดีแล้ว ย่อมนำสุขมาให้ ดังนี้ เป็นต้น; คู่กับ **บุคคลาธิชฎาน**

ธรรมานุธรรมปฏิบัติ การประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม หมายถึงการปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลัก เช่น หลักย่อยสอดคล้องกับหลักใหญ่ และเข้าแนวกับธรรมที่เป็นจุดมุ่งหมาย, ปฏิบัติถูกต้องตามกระบวนการธรรม; ดู **วุฑฒิ**

ธรรมาภิสมัย การตรัสรู้ธรรม, การ

สำเร็จมรรคผล

ธรรมารมณ อารมณคือธรรม, สิ่งที่ถูกรับรู้ทางใจ, สิ่งที่อยู่ด้วยใจ, สิ่งที่อยู่ลึกนึกคิด; **ดู ธรรมายตนะ, อารมณ**

ธรรมาสน ที่สำหรับนั่งแสดงธรรม

ธรรมิกอุบาย อุบายที่ประกอบด้วยธรรม, อุบายที่ชอบธรรม, วิธีที่ถูกธรรม

ธรรมิศราธิบติ ผู้เป็นอธิบดีโดยฐานะเป็นใหญ่ในธรรม หมายถึงพระพุทธเจ้า (คำกวี)

ธรรมิกถา ถ้อยคำที่ประกอบด้วยธรรม, การพูดหรือสนทนาเกี่ยวกับธรรม, คำบรรยายหรืออธิบายธรรม; **นิยมใช้ว่า ธรรมกถา**

ธรรมูเทศ ธรรมที่แสดงขึ้นเป็นหัวข้อ, หัวข้อธรรม

ธรรมูธัจ ดู **ธัมมูธัจจะ; วิปีสสนูปกิเลส**

ธัญชาติ ข้าวชนิดต่างๆ, พืชจำพวกข้าว; **ธัญชาติ ๗** คือ สาลี (ข้าวสาลี), วิหิ (ข้าวเจ้า), ยวะ (ข้าวเหนียว), โคธุมะ (โคธุมะก็ว่า; ข้าวละมาน), กังค (ข้าวฟ่าง), วรกะ (ลูกเดือย), กุฑรฐะ (หญ้ากับแก); คำว่า “ธัญชาติดิบสด” (อามกธัญญะ) หมายถึง ธัญชาติ ๗ นี้เอง ที่ยังไม่ได้ขัดสีหรือกะเทาะเปลือกออก (ยังไม่เป็น **ตัญฑุละ**) และยังไม่ได้ทำให้สุก (ยังไม่เป็น **โธทนะ**) เช่น วิหิ คือข้าวเปลือกของข้าวเจ้า

อนึ่ง พืชที่เป็นของกิน คือเป็นอาหาร

ที่รับประทาน (อันนะ) นั้น แบ่งเป็น ๒ พวก ได้แก่ **บุพพัณณะ** (แปลสืบกันมาว่า “ของที่จะพึงกินก่อน” แต่ตามคำอธิบายในคัมภีร์หลายแห่ง น่าจะแปลว่า “ของกินที่มีเป็นหลักขึ้นก่อน”) ได้แก่ **ธัญชาติ ๗** นี้ (รวมทั้งพืชที่อนุโลมหรือเข้าพวกนี้) และ **อปรัณณะ** (แปลสืบกันมาว่า “ของที่จะพึงกินในภายหลัง” แต่ตามคำอธิบายในคัมภีร์หลายแห่ง น่าจะแปลว่า “ของกินที่มีเพิ่มมาอีกทีหลัง” ทำนองของกินประกอบ) ได้แก่พืชจำพวกถั่วงาและผักที่ทำเป็นกับแกง เช่นที่ทำนยกตัวอย่างบ่อย คือ **มุกคะ** (ถั่วเขียว) **มาส** (ถั่วราชมาส) **ติละ** (งา) **กุลัตถ** (ถั่วพู) **อลาพ** (น้ำเต้า) **กุมภันท์** (ผักเขียว); ทั้งนี้ มีคติโบราณเชื่อว่า ครั้งต้นกับ เมื่อสิ่งทั้งหลายแรกเกิดมีขึ้นนั้น **บุพพัณณะ** เกิดมาก่อน **อปรัณณะ** เกิดทีหลัง

ธัมมกามตา ความเป็นผู้ใคร่ธรรม, ความพอใจและสนใจในธรรม, ความไม่เผลอรักรความจริง ใฝ่ศึกษาหาความรู้ และใฝ่ในความดี (ข้อ ๖ ในนาถกรณธรรม ๑๐)

ธัมมการวตา ดู **การวระ**

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร “พระสูตรว่าด้วยการยังธรรมจักรให้เป็นไป”, พระสูตรว่าด้วยการหมุนวงล้อธรรม เป็นชื่อของ **ปฐมเทศนา** คือพระธรรมเทศนาครั้งแรก ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่

พระปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ หลังจากวันตรัสรู้สองเดือน ว่า ด้วยมัชฌิมาปฏิปทา คือ ทางสายกลาง ซึ่งเว้นที่สุด ๒ อย่าง และว่าด้วย อริยสัจ ๔ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ อันทำให้พระองค์สามารถปฏิญาณว่าได้ ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ (ญาณ คือ ความตรัสรู้เองโดยชอบอันยอดเยี่ยม) ท่านโกณฑัญญะ หัวหน้าคณะ ปัญจวัคคีย์ ฟังพระธรรมเทศานี้แล้ว ได้ดวงตาเห็นธรรม (ธรรมจักขุ) และ ขอบวชเป็นพระภิกษุรูปแรก เรียกว่า เป็นปฐมสาวก

ธัมมทินนา พระเถรีมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็นกุลธิดาชาวพระนครราชคฤห์ เป็น ภรรยาของวิสาขาเศรษฐี มีความเลื่อมใส ในพระพุทธศาสนาบวชในสำนักนาง ภิกษุณี บำเพ็ญเพียรไม่นานก็ได้สำเร็จ พระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็น เอตทัคคะในทางเป็นธรรมกถึก (เขียน *ธรรมทินนา* ก็มี)

ธัมมเทศนามัย บุญสำเร็จด้วยการแสดง ธรรม (ข้อ ๙ ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐)

ธัมมปฏิสันถาร ดู *ธรรมปฏิสันถาร*

ธัมมปฏิสัมภทา ปัญญาแตกฉานใน ธรรม, เห็นคำอธิบายพิสดาร ก็สามารถ จับใจความมาตั้งเป็นหัวข้อได้ เห็นผลก็

สืบสาวไปหาเหตุได้ (ข้อ ๒ ใน ปฏิสัมภทา ๔)

ธัมมปัทฏฐกถา คัมภีร์อรรถกถาอธิบาย ความในธรรมบท แห่งขุททกนิกาย ใน พระสุตตันตปิฎก พระพุทธโฆสจารย์ นำเนื้อความในอรรถกถาเก่าที่ใช้ศึกษา และรักษาสืบต่อกันมาในลังกาทวีป อัน เป็นภาษาสิงห์พม่า เอามาเรียบเรียงกลับ ขึ้นเป็นภาษาบาลี เมื่อ พ.ศ. ใกล้เคียงถึง ๑๐๐๐ ตั้งที่ท่านเล่าไว้ในปณามคาถา ของคัมภีร์นี้ว่า พระกุมารกัสสปเถระ (พระเถระรูปหนึ่งในลังกาทวีป ไม่ใช่ ท่านที่เป็นมหาสาวกในพุทธกาล) คิด หวังว่า “อรรถกถาแห่งพระธรรมบท อันละเอียดลึกซึ้ง ที่นำสืบกันมาใน ตามพปัญณทวิป ดำรงอยู่โดยภาษาของ ชาวเกาะ ไม่ช่วยให้ประโยชน์สำเร็จ พร้อมบูรณ์แก่คนพวกอื่นที่เหลือได้ ทำ อยางไรจะให้อรรถกถาแห่งพระธรรม- บทนั้นยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่โลกทั้ง ปวงได้” จึงได้อาราธนาท่านให้ทำงานนี้ และท่านก็ได้้นำอรรถกถานั้นออกจาก ภาษาลิงห์พม่า ยกขึ้นสู่ต้นตติภาษา (ภาษาที่ มีแบบแผน ในที่นี้หมายถึงภาษาบาลี), ธัมมปัทฏฐกถานี้ มีชื่อเฉพาะรวมอยู่ใน ชุดที่เรียกว่า *ปรมัตถโชติกา*; ดู *ปรมัตถ- โชติกา, อรรถกถา, ปิราณฎฐกถา*

ธัมมัจฉริยะ ตระหนี่ธรรม ได้แก่ หวง

แห่นความรู้ ไม่ยอมบอก ไม่ยอมสอน
คนอื่น เพราะเกรงว่าเขาจะรู้เท่าตน (ข้อ
๕ ในมัจฉริยะ ๕)

สัมมวิจยะ ความเพินธรรม, ความสอด
ส่อง สืบค้นธรรม, การวิจัยหรือค้นคว้า
ธรรม (ข้อ ๒ ในโพชฌงค์ ๗)

สัมมสัมมุขตา ความเป็นต่อหน้าธรรม,
พร้อมหน้าธรรม ในวิวาทาธิกรณ์ หมาย
ความว่า ปฏิบัติถูกต้องตามธรรมวินัย
และสัตตสุศาสน์อันเป็นเครื่องระงับ
อธิกรณ์นั้น จึงเท่ากับว่าธรรมมาอยู่ที่
นั้นด้วย; ดู *สัมมุขาวินัย*

สัมมสากัจฉา ดู *ธรรมสากัจฉา*

สัมมัญญุตตา ความเป็นผู้รู้จักเหตุ เช่น รู้
จักว่า สิ่งนี้เป็นเหตุแห่งสุข สิ่งนี้เป็นเหตุ
แห่งทุกข์; ตามอธิบายในบาลีหมายถึงรู้หลัก
หรือรู้หลักการ เช่น ภิกษุเป็นสัมมัญญู
คือ รู้หลักคำสอนของพระพุทธเจ้าที่จัด
เป็นหวังคัลลัตตสุศาสน์; ดู *สัพปุริสธรรม*

สัมมปปมาณิกา ถือธรรมเป็นประมาณ,
ผู้เลื่อมใสเพราะพอใจในเนื้อหาธรรม
และการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ เช่น ชอบ
ฟังธรรม ชอบเห็นภิกษุรักษามารยาท
เรียบร้อยสำรวมอินทรีย์

สัมมัสถวณะ การฟังธรรม, การสดับคำ
แนะนำสั่งสอน; ดู *ธรรมสวณะ*

สัมมัสถวนมัย บุญสำเร็จด้วยการฟัง
ธรรม (ข้อ ๘ ในบุญกิริยาวัตต ๑๐)

สัมมัสถวานิสงส์ อานิสงส์แห่งการฟัง
ธรรม, ผลดีของการฟังธรรม, ประโยชน์
ที่จะได้จากการฟังธรรม มี ๕ อย่างคือ
๑. ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง ๒. สิ่งที่เคยฟัง
ก็เข้าใจแจ่มแจ้งชัดเจนยิ่งขึ้น ๓. บรรเทา
ความสงสัยเสียได้ ๔. ทำให้ความเห็นให้
ถูกต้องได้ ๕. จิตของเขาเยื่อมแผ่ใส

สัมมาธิปไตยยะ ถือธรรมเป็นใหญ่ คือ
นึกถึงความจริง ความถูกต้องสมควร
ก่อนแล้วจึงทำ บัดนี้นิยมเขียน *ธรรมา-
ธิปไตย*; ดู *อธิปไตยยะ*

สัมมานุสัมมปฏิบัติ ดู *ธรรมานุธรรม-
ปฏิบัติ*

สัมมานุปัสสนา การตั้งสติกำหนด
พิจารณาธรรม, สติพิจารณาธรรมที่เป็น
กุศลหรืออกุศลที่บังเกิดกับใจเป็น
อารมณ์ว่า ธรรมนี้ก็ดีกว่าธรรมไม่ใช่
สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา (ข้อ ๔ ในสติ-
ปัฏฐาน ๔)

สัมมานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระธรรม
(ข้อ ๒ ในอนุสสติ ๑๐) เขียนอย่างรูป
เต็มในภาษาบาลีเป็น *สัมมานุสสติ*

สัมมานุสตารี “ผู้เล่นไปตามธรรม”, “ผู้
เล่นตามไปด้วยธรรม”, พระอริยบุคคล
ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค ที่มีปัญญิน-
ทรีย์แรงกล้า (เมื่อบรรลุผล กลายเป็น
ทิฏฐิปปัตตะ); ดู *อริยบุคคล ๗*

สัมมายตนะ อายตนะคือธรรม,

ธรรมารมณฺ์, เป็นข้อที่ ๖ ในอายตนะ
 ภายนอก ๖ (คู่กับมนายตนะ [อายตนะ
 คือใจ] ในฝ่ายอายตนะภายใน ๖), ได้
 แก่สภาวะธรรมต่อไปนี้ คือ นามขันธ์ ๓
 (เวทนา สัญญา สังขาร) และรูปบางอย่าง
 ในรูปขันธ์ (คือเจเพาะอนิทัสสนอปปภูมิ-
 รูป อันได้แก่สุขุมรูป ๑๖) กับทั้งอสังขต-
 ชาติ คือนิพพาน ซึ่งเป็นขันธวิมุต คือ
 เป็นสภาวะพ้นจากขันธ์ ๕ (อภิ.วิ.๓๕/๑๐๐/
 ๘๖); ๓ **สุขุมรูป, อายตนะ**

ธัมมิกถา ๓ ธรรมิกถา

ธัมมุตถัจจะ ความฟุ้งซ่านด้วยสำคัญผิด
 ในธรรม คือ ความฟุ้งซ่านเนื่องจากเกิด
 วิปัสสนูปกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นแล้ว
 สำคัญผิดว่าตนบรรลุธรรมคือมรรคผล
 นิพพาน จิตก็เลยคลาดเขวออกไป
 เพราะความฟุ้งซ่านนั้น ไม่เกิดปัญญาที่
 จะเห็นไตรลักษณ์ได้จริง, ธรรมุทธัจจ ก็
 เขียน; ๓ **วิปัสสนูปกิเลส**

ธาตุ สิ่งที่ทรงสภาวะของมันอยู่เองตาม
 ธรรมชาติของเหตุปัจจัย, **ธาตุ ๔** คือ ๑.
ปฐวีธาตุ สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่
 เรียกสามัญว่าธาตุแข็งหรือธาตุดิน
๒. อาโปธาตุ สภาวะที่เอิบอาบดูดซึม
 เรียกสามัญว่า ธาตุเหลวหรือธาตุน้ำ ๓.
เตโชธาตุ สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียก
 สามัญว่า ธาตุไฟ ๔. **วาโยธาตุ** สภาวะที่
 ทำให้เคลื่อนไหว เรียกสามัญว่า ธาตุ

ลม; **ธาตุ ๖** คือ เพิ่ม ๕. **อากาศธาตุ**
 สภาวะที่ว่าง ๖. **วิญญาณธาตุ** สภาวะที่รู้
 แจ่มอารมณ์ หรือ ธาตุรู้

ธาตุ ส่วนสำคัญแห่งสรีระ ของพระพุทธ
 เจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์
 ทั้งหลาย ซึ่งคงอยู่หรือรักษาไว้เป็นที่
 เคารพบูชา เจเพาะอย่างยิ่งอัฐิ รวมทั้ง
 ส่วนสำคัญอื่นๆ เช่น เกสา (เกศธาตุ),
 เรียกรวมๆ ว่าพระธาตุ (ถ้ากล่าวถึงธาตุ
 ของพระพุทธเจ้าโดยเฉพาะ เรียกว่า
พระบรมธาตุ พระบรมสารีริกธาตุ พระ
สารีริกธาตุ หรือระบุชื่อพระธาตุส่วน
 นั้นๆ เช่น **พระทาสุธาตุ พระอุณหิส-**
ธาตุ); ๓ **สารีริกธาตุ**

ธาตุกถา ชื่อคัมภีร์ที่สามแห่งพระ
 อภิธรรมปิฎก ว่าด้วยการสงเคราะห์
 ธรรมทั้งหลายเข้ากับ ขันธ์ อายตนะ
 และธาตุ (พระไตรปิฎกเล่ม ๓๖)

ธาตุกัมมัฏฐาน กรรมฐานที่พิจารณา
 ธาตุเป็นอารมณ์, กำหนดพิจารณาร่าง
 กายแยกเป็นส่วนๆ ให้เห็นว่าเป็นแต่
 เพียงธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม
 ประชุมกันอยู่ ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่
 ใช่อัตนของเรา

ธาตุเจตีย์ เจตีย์บรรจุพระบรม-
 สารีริกธาตุ (ข้อ ๑ ในเจตีย์ ๔)

ฉติ 1. ความเพียร, ความเข้มแข็งมั่นคง,
 ความหนักแน่น, ความอดทน **2.** ปัญญา

ธีระ นักปราชญ์, ผู้ฉลาด
ชูดงค์ องค์คุณเครื่องกำจัดกิเลส, ชื่อข้อปฏิบัติประเภทวัตร ที่ผู้สมัครใจจะพึงสมาทานประพฤติได้ เป็นอุบายขัดเกลากิเลส ส่งเสริมความมักน้อยสันโดษ เป็นต้น มี ๑๓ ข้อคือ **หมวดที่ ๑ จีวรปฏิบัติสังยุตต์** เกี่ยวกับจีวร มี ๑. **ปังกุฏิกังคะ** ถือใช้แต่ผ้าบังสุกุล ๒. **เตจีวริกังคะ** ใช้ผ้าเพียงสามผืน; **หมวดที่ ๒ ปิณฑปาตปฏิบัติสังยุตต์** เกี่ยวกับปิณฑปาต มี ๓. **ปิณฑปาตีกังคะ** เทียบปิณฑปาตเป็นประจำ ๔. **สปทานจาริกังคะ** ปิณฑปาตตามลำดับบ้าน ๕. **เอกาสนิกังคะ** จันมือเดียว ๖. **ปัตตปิณฑกีกังคะ** จันเฉพาะในบาตร ๗. **ขลุปัจฉากัตติกังคะ** ลงมือจันแล้วไม่ยอมรับเพิ่ม; **หมวดที่ ๓ เสนาสนปฏิบัติสังยุตต์** เกี่ยวกับเสนาสนะ มี ๘. **อารัญญกีกังคะ** ถืออยู่ป่า ๙. **รุกขมูลกีกังคะ** อยู่โคนไม้ ๑๐. **อัพโกกาสิกังคะ** อยู่กลางแจ้ง ๑๑. **โสตานิกังคะ** อยู่ป่าช้า ๑๒. **ยถาสันถติกังคะ** อยู่ในที่แล้วแต่เขา

จัดให้; **หมวดที่ ๔ วิริยปฏิบัติสังยุตต์** เกี่ยวกับความเพียร มี ๑๓. **เนสิชชีกังคะ** ถือนั่งอย่างเดียวไม่นอน (นี้แปลเอาความสั้นๆ ความหมายละเอียดพึงดูตามลำดับอักษรของคำนั้นๆ)

ชูระ “สิ่งที่จะต้องแบ่งไป”, หน้าที่, ภารกิจ, การงาน, เรื่องที่จะต้องรับผิดชอบ, กิจ ในพระศาสนา แสดงไว้ในอรรถกถา ๒ อย่างคือ **คันถชูระ** และ **วิปัสสนาชูระ**

ชูลิ ฟูน, ละออง, ผง

ชูรภัต อาหารที่ถวายเป็นประจำ, นิตยภัต

ชูรยาคุ ยาคุที่เขาถวายเป็นประจำเช่นที่นางวิสาขาถวายเป็นประจำหรือที่จัดทำเป็นของวัดแจกกันเอง

โชตกมาณพ ศิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

โชโตทนะ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระราชบุตรองค์ที่ ๔ ของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระอนุชาของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า

น

นกุลบิดา “พ่อของนกุล”, คฤหบดีชาวเมืองสูงสูมารคีรี ในแคว้นภาคคะ มีภรรยาชื่อ นกุลมารดา สมัยหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จมายังเมืองสูงสูมารคีรี

ประทับที่ป่าเมสกลาวัน ท่านคฤหบดีและภรรยาไปเฝ้าพร้อมกับชาวเมืองคนอื่นๆ พอได้เห็นครั้งแรก ทั้งสองสามีภรรยาก็เกิดความรู้สึกสนิทสนมหมายใจ

เหมือนว่าพระพุทธเจ้าเป็นบุตรของตน ได้เข้าไปถึงพระองค์และแสดงความรู้สึกนั้น พระพุทธเจ้าได้แสดงธรรมโปรด ทั้งสองท่านได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน ท่านนกุลบิดาและนกุลมารดา นี้ เป็นคู่สามีภรรยาตัวอย่าง ผู้มีความจงรักภักดีต่อกันอย่างบริสุทธิ์และมั่นคงยั่งยืน ตราบเท่าชรา ทั้งยังปรารถนาจะพบกันทั้งชาตินี้และชาติหน้า เคยทูลขอให้พระพุทธเจ้าแสดงหลักธรรมที่จะทำให้สามีภรรยาครองรักกันยั่งยืนตลอดไปทั้งภพนี้และภพหน้า เมื่อท่านนกุลบิดาเจ็บป่วย ออดแอดร่างกายอ่อนแอ ไม่สบายด้วยโรคชรา ท่านได้ฟังพระธรรมเทศนาครั้งหนึ่ง ที่ท่านประทับใจมากคือ พระดำรัสที่แนะนำให้ทำใจว่า “ถึงแม้ร่างกายของเราจะป่วย แต่ใจของเราจะไม่ป่วย” ท่านนกุลบิดาได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าให้เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสกผู้สนิhsnmคุ่นเคย (วิสสาสิกะ) ท่านนกุลมารดา ก็เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิกา ผู้สนิhsnmคุ่นเคยเช่นเดียวกัน

นขา เล็บ

นคร เมืองใหญ่, กรุง

นครโสภินี หญิงงามเมือง, หญิงชายตัว (พจนานุกรมเขียน *นครโสภินี, นครโสภณี*)

นที แม่น้ำ ในพระวินัย หมายถึงแม่น้ำที่

มีกระแสน้ำไหลอยู่ ไม่ใช่แม่น้ำตัน

นทีกัสสป นักบวชชฎิลแห่งกัสสปโคตร น้องชายของอรุเวลกัสสปะ พี่ชายของคยา กัสสปะ ออกบวชตามพี่ชาย พร้อมด้วยชฎิลบริวาร ๓๐๐ คน สำเร็จอรหัตตด้วยฟังอาทิตตปริยายสูตร เป็นมหาสาวกองค์หนึ่งในอสีติมหาสาวก

นทีปารสีมา สีม่าฝั่งน้ำ คือ สีม่าที่สมมติคร่อมฝั่งน้ำทั้งสอง เปิดแม่น้ำไว้กลาง

นพเคราะห์ ๓ *ดาวพระเคราะห์*

นมัสการ “การทำความนอบน้อม” การไหว้, การเคารพ, การนอบน้อม; ใช้เป็นคำขึ้นต้นและส่วนหนึ่งของคำลงท้ายจดหมายที่คฤหัสถ์มีไปถึงพระภิกษุสามเณร

นรก เหวแห่งความทุกข์, ที่อันไม่มีความสุข ความเจริญ, ภาวะเร่าร้อนกระวนกระวาย, ที่ไปเกิดและเสวยความทุกข์ของสัตว์ผู้ทำบาป (ข้อ ๑ ในทุกคติ ๓, ข้อ ๑ ในอบาย ๔); ๓ *นิริยะ, คติ*

นลาภ หน้าผาก

นวกะ 1. หมวด ๙ **2.** ภิกษุใหม่, ภิกษุมีพรรษายังไม่ครบ ๕; เทียบ *เถระ, มัชฌิมะ*

นวกภูมิ ชั้น ชั้น หรือระดับพระนวกะ, ระดับอายุ คุณธรรม ความรู้ ที่นับว่ายังเป็นผู้นใหม่ คือ มีพรรษาต่ำกว่า ๕ ยังต้องถือนิสัย เป็นต้น; เทียบ *เถรภูมิ, มัชฌิมภูมิ*

นวกกรรม การก่อสร้าง

นวกัมมาธิกฺขญา ผู้อำนวยการก่อสร้าง เช่น ที่พระมหาโมคคัลลานะได้รับมอบหมายจากพระบรมศาสดาให้เป็นผู้อำนวยการสร้างบุพพารามที่นางวิสาขาบริจาคทุนสร้างที่กรุงสาวัตถี

นวกัมมิกะ ผู้ดูแลนวกกรรม, ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ ให้ทำหน้าที่ดูแลการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์ในอาราม, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา **เจ้าอธิการแห่งอาราม**

นวกโวกา คำสอนสำหรับผู้บวชใหม่, คำสอนสำหรับภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่, ชื่อหนังสือแบบเรียนนักธรรมชั้นตรี เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

นวกนิตะ เนยชั้น; **ดู เบนฺจโครส**

นวกหคฺคณ คุณของพระอรหันต์ ๙ หมายถึง คุณของพระพุทธเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ ๙ ประการ ได้แก่พุทธคุณ ๙ นั้นเอง เขียน **นวกหคฺคณ** ก็ได้ แต่เพี้ยนไปเป็น **นวกหคฺคณ** ก็มี

นวกคตฺตฤตฺตาสนํ คำสั่งสอนของพระศาสดา มีองค์ ๙, พุทธพจน์มีองค์ประกอบ ๙ อย่าง, ส่วนประกอบ ๙ อย่างที่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า คือ ๑. **สุตตะ** (พระสูตรทั้งหลาย รวมทั้งพระวินัยปิฎกและนิตฺเทส) ๒. **เคยยะ** (ความที่มีรอยแก้วและรอยกรองผสม

กัน ได้แก่พระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด) ๓. **เวยยากรณะ** (เวยาการณ คือความร้อยแก้วล้วน ได้แก่ พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด และพระสูตรที่ไม่มีคาถา เป็นต้น) ๔. **คาถา** (ความร้อยกรองล้วนเช่น ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา เป็นต้น) ๕. **อุทาน** (ได้แก่ พระคาถาพุทธอุทาน ๘๒ สูตร) ๖. **อติวุตตะกะ** (พระสูตรที่เรียกว่า **อติวุตตะกะ** ๑๑๐ สูตร) ๗. **ชาตกะ** (ชาตก ๕๕๐ เรื่อง) ๘. **อัปภูตธรรม** (เรื่องอัศจรรย์ คือพระสูตรที่กล่าวถึงข้ออัศจรรย์ต่างๆ) ๙. **เวทลลสะ** (พระสูตรแบบถามตอบที่ให้เกิดความรู้และความพอใจแล้วซักถามยิ่งๆ ขึ้นไป เช่น จูฬเวทลลสูตร มหาเวทลลสูตร เป็นต้น); เขียนอย่างบาลีเป็น **นวกคตฺตฤตฺตาสนํ**; **ดู ไตรปิฎก**

นหารู เอ็น

นหุต ชื่อมาตรฐานับ เท่ากับหนึ่งหมื่น

นอนร่วม นอนในที่มุงที่บังอันเดียวกัน แลเห็นกันได้ในเวลานอน

น้อม ในประโยคที่ว่า “ภิกษุ น้อมลามกเช่นนั้นมาเพื่อตน” ขอหรือพูดเลียบเคียงซักจูงเพื่อจะให้เขาให้

นักบุญ ผู้ใฝ่บุญ, ผู้ถือศาสนาอย่างเคร่งครัด, ผู้ทำประโยชน์แก่พระศาสนา

นักปราชญ์ ผู้รู้, ผู้มีปัญญา

นักพรต คนถือบวช, ผู้ประพฤติพรต

นักยัตฤกษ์ ดาวฤกษ์ซึ่งอยู่บนท้องฟ้า มีชื่อต่างๆ กัน เช่นดาวม้า ดาวลูกไก่ ดาวคางหมู ดาวจระเข้ ดาวคันทันตร เป็นต้น; ดู *ดาวนักยัต*

นัตถิกทิวฏฐิ ความเห็นว่าไม่มี เช่นเห็นว่า ผลบุญผลบาปไม่มี บิดามารดาไม่มี ความดีความชั่วไม่มี เป็นมิจฉาทิวฏฐิคือ ความเห็นผิด ที่ร้ายแรงอย่างหนึ่ง; ดู *ทิวฏฐิ*

นันทะ พระอนุชาของพระพุทธเจ้าแต่ต่างพระมารดา คือประสูติแต่พระนางมหาปชาบดีโคตมี ได้ออกบวชในวันมงคลสมรสกับนางชนบทกัลยาณี เบื้องแรกประพฤติพรหมจรรย์อยู่ด้วยความจำใจ แต่ต่อมาพระพุทธเจ้าทรงสอนด้วยอุบาย จนพระนันทะเปลี่ยนมาตั้งใจปฏิบัติธรรม และในที่สุดก็ได้บรรลุมรรคผล ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุผู้สำรวมอินทรีย์ พระนันทะมีรูปพรรณสัณฐานคล้ายพระพุทธเจ้า แต่ต่ำกว่าพระพุทธองค์ ๔ นิ้ว

นันทกะ พระเถระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในตระกูลผู้ดีมีฐานะในพระนครสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดา มีความเลื่อมใส ขอบวช เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ได้สำเร็จพระอรหัต ท่านมีความสามารถในการแสดงธรรม จนเป็นที่เลื่องลือ ครั้งหนึ่งท่านแสดงธรรมแก่งานภิกษุณี ปรากฏว่างานภิกษุณี

ได้สำเร็จพระอรหัตถึง ๕๐๐ องค์ ท่านได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางให้โอวาทแก่งานภิกษุณี

นันทกุมาร พระราชบุตรของพระเจ้าสุทโธทนะ และพระนางปชาบดีโคตมี ต่อมาออกบวชมีชื่อว่าพระนันทะ คือองค์ที่มีรูปพรรณสัณฐานคล้ายพระพุทธองค์นั่นเอง

นันทมาณพ คิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

นันทมารดา อุบาสิกาสำคัญ มีชื่อซ้ำกัน ๒ ท่าน แยกโดยเรียกชื่อหน้าที่ต่างกัน คือ

- 1. เวพุกัณฎิกีนันทมารดา** (นันทมารดาชาวเมืองเวพุกัณฎิกะ [เมืองหนามไผ่] ในแคว้นอวันตี) ได้ฌาน ๔ เป็นอนาคามี และเป็นอัครอุบาสิกา คู่กับนางขุชชุตตรา พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็น “ตุลา” คือเป็นตราชู หรือเป็นแบบอย่างสำหรับสาวิกาทั้งหลายที่เป็นอุบาสิกา คู่กับนางขุชชุตตรานั้น (เช่น อภ.จตุก.๒๑/๑๗๖/๒๒๒) ครั้งหนึ่ง ที่วัดพระเชตุวัน เวพุกัณฎิกีนันทมารดา ถวายทานแด่พระสงฆ์มีพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะเป็นประมุข พระพุทธเจ้าตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า อุบาสิกาท่านนั้นประดิษฐานทักษิณาที่พร้อมด้วยองค์ ๖ คือ ทายกมีองค์ ๓ ได้แก่ ก่อนให้ ก็ดีใจ กำลังให้

อยู่ ก็ทำจิตใจให้ผุดผ่องเปลือมใส ครั้นให้แล้ว ก็ชื่นชมปลื้มใจ และปฏิบัติหามืองค์ ๓ ได้แก่ เป็นผู้ปราศจากราคะหรือปฏิบัติเพื่อบาราคะ เป็นผู้ปราศจากโทสะ หรือปฏิบัติเพื่อบาราคโทสะ เป็นผู้ปราศจากโมหะหรือปฏิบัติเพื่อบาราคโมหะ ทักขินานี้เป็นบุญยิ่งใหญ่ มีผลมากยากจะประมาณได้ (อง.ภก.๒๒/๓๐๘/๓๗๕) **2. อุตตรานันทมารดา** เป็นธิดาของนายปุณณะ หรือปุณณสีหะ แห่งเมืองราชคฤห์ ซึ่งต่อมาพระราชชาติทรงแต่งตั้งให้เป็นชนเศรษฐี เมื่อท่านเศรษฐีใหม่จัดงานมงคลฉลองและถวายทาน อุตตราได้สดับพระดำรัสอนุโมทนาของพระพุทธเจ้า ก็ได้บรรลุเสดาศติผลในคราวเดียวกับบิดาและมารดา อุตตรานี้รักษาอุโบสถเป็นประจำ เดือนละ ๘ วัน ต่อมา เมื่อแต่งงานไปอยู่กับสามี ก็ขอโอกาสรักษาอุโบสถบ้าง แต่สามีไม่ยอมรับ นางจึงไม่มีโอกาสทำการบุญอย่างที่เคยปฏิบัติ จนกระทั่งคราวหนึ่ง อุตตราตกลงว่าจะถืออุโบสถครั้งเดือน และใช้เวลาในการให้ทานและฟังธรรมให้เต็มที่ โดยใช้วิธีจ้างโสเภณีชื่อสิริมาให้มาอยู่กับสามีแทนตัวตลอดเวลา ๑๕ วันนั้น เมื่อครบครึ่งเดือน ในวันที่เตรียมจะออกจากอุโบสถ ได้ยุ่งอยู่ในโรงครัวจัดเตรียมอาหาร ตอนนั้น สามีมองลงมาทางหน้า

ต่าง เห็นอุตตราในสภาพมอมแมม ขมิขม้น ก็นึกในใจว่านางนั้นอยู่ครอบครองสมบัติอยู่แสนสบาย กลับทิ้งความสุขมาทำงานกับพวกคนรับใช้จนตัวลอะเทอะเปราะเปื้อน ไม่มีเหตุไม่มีผล แล้วก็ยิ้มอย่างสมเพช ฝ่ายอุตตราพอดิมองขึ้นไป เห็นอย่างนั้น ก็รู้ทัน และนึกในใจว่าสามีเป็นพาลชน มัวจมอยู่ในความประมาท หลงไปว่าสมบัติจะยั่งยืนอยู่ตลอดไป นึกแล้วก็ยิ้มบ้าง ฝ่ายนางสิริมาอยู่มาหลายวันชักจะลืมหิว พอเห็นสามีกับภรรยายิ้มกัน ก็เกิดความหึงขึ้นมา แล้ววิ่งลงจากชั้นบน ผ่านเข้าครัว คว้ากระบวย ตักน้ำมันที่เขากำลังปรุงอาหาร แล้วปรีเข้ามาเทน้ำมันราดลงบนศีรษะของอุตตรา ฝ่ายอุตตรามีสติดี รู้ตัวว่าอะไรจะเกิดขึ้น ก็เข้าเมตตามหานิยมรับน้ำมันที่ร้อนก็ไม่เป็นอันตรายแก่เธอ ขณะนั้น พวกคนรับใช้ของอุตตราซึ่งได้เห็นเหตุการณ์ ก็เข้ามาพากันรุมบริภาษทุบตีนางสิริมา กว่านางอุตตราจะห้ามสำเร็จ นางสิริมาก็บอบช้ำมาก ทำให้นางสิริมาสำนึกได้ถึงฐานะที่แท้จริงของตนที่เป็นคนข้างนอกรับจ้างเจ้าของบ้านมา จึงเข้าไปขอขมาต่ออุตตรา แต่อุตตราบอกว่าตนจะให้ภัยได้ต่อเมื่อบิดาทางธรรมคือพระพุทธเจ้าให้อภัยแล้ว ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาที่บ้านของ

อุตตารา นางสิริมาเข้าไปกราบทูลขอขมา แล้ว อุตตาราก็ให้อภัยแก่นาง และในวันนั้น นางสิริมาฟังพระธรรมกถาแล้ว ก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล (เรื่องนี้ อรรถกถาต่างคัมภีร์ เช่น อง.อ.๑/๕๖๒/๓๙๐; ธ.อ.๖/๑๗๑; วิมาน.อ.๑๒๓/๗๒ เล่ารายละเอียดแตกต่างกันไปบ้าง โดยเฉพาะอรรถกถาแห่งวิมานวัตถุ นอกจากว่านางสิริมาได้บรรลุโสดาปัตติผลแล้ว ยังบอกว่าอุตตาราได้เป็นสกทาคามินี และสามีพร้อมทั้งบิดา และมารดาของสามีได้เป็นโสดาบัน) ต่อมา ในที่ประชุม ณ วัดพระเชตุวัน พระพุทธเจ้าได้ตรัสยกย่องนางอุตตารานันทมารดา เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิกาผู้มีฉมาน หรือนักบำเพ็ญฉมาน (ฉมายี)

แม้ว่าโดยหลักฐานต่างๆ เช่น เมืองที่อยู่ *เวฬุกัณฐิกีนันทมารดา* กับ *อุตตารานันทมารดา* น่าจะเป็นต่างบุคคลกัน แต่ก็ยังมีช่องให้สงสัยว่าอาจจะเป็นคนเดียวกันได้ อย่างน้อย พระสาวกและพระสาวิกา ที่ได้รับยกย่องเป็นคู่ตูลา หรือ คู่อัครสาวก คู่อัครสาวิกา และคู่อัครอุบาสิก ก็ล้วนเป็นเอตทัคคะมาตลอด ๓ คู่แรก แต่พอถึงคู่ตูลาฝ่ายอุบาสิกา หรือ คู่อัครอุบาสิกา กลายเป็นนางชุชชุตตาราที่เป็นเอตทัคคะด้วย กับเวฬุกัณฐิกีนันทมารดา ที่มีได้เป็นเอตทัคคะ (ส่วนอุตตารานันทมารดา เป็นเอตทัคคะ แต่ไม่ได้เป็น

ตูลา หรืออัครอุบาสิกา) ที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะว่า เรื่องราวของนันทมารดาทั้งสองนาม ซึ่งกระจายอยู่ในที่ต่างๆ ขาดข้อมูลที่จะเป็นจุดประสานให้เกิดความชัดเจน, นอกจากนี้ เมื่ออ่านข้อความในคัมภีร์พุทธวงศ์ ที่กล่าวถึงคู่อัครอุบาสิกาว่า “นันทมาตา จ อุตตารา อคฺคา เหลสฺสนตุปฺภุจิกา” (ฉบับอักษรพม่า มีแห่งหนึ่งว่า “อุตตารา นันทมาตา จ อคฺคา เหลสฺสนตุปฺภุจิกา” เลยทีเดียว) บางท่านก็อาจจะยิงง อาจจะทำให้เข้าใจไปว่า พระบาลีในที่นี้หมายถึงนางอุตตารานันทมารดา แต่ที่จริงไม่ใช่ เพราะในที่นี้ท่านกล่าวถึงสองบุคคล คือ อุตตาราเป็นบุคคลหนึ่ง ได้แก่ ชุชชุตตารา และนันทมารดาเป็นอีกคนหนึ่ง ได้แก่ เวฬุกัณฐิกีนันทมารดา (ในคัมภีร์อุปทานแห่งหนึ่ง, ชุ.อป.๓๓/๗๙/๑๑๗ กล่าวถึงข้อความอย่างเดียวกัน แต่ระบุไว้ชัดเจนกว่านี้ว่า “ชูชชุตตารา นันทมาตา อคฺคา เหลสฺสนตุปฺภุจิกา”); *ดู อุตตารา, เอตทัคคะ*

นันทาเถรี ชื่อภิกษุณี ผู้เป็นพระน้องนางของพระเจ้ากาลาโศก

นันทิ ความยินดี, ความจิตใจเปลितเปลิบ, ความระเริง, ความสนุก, ความชื่นมื่น

นัมมทา ชื่อแม่น้ำสายสำคัญในภาคกลางของอินเดีย ไหลไปคล้ายจะเคียงคู่กับเทือกเขาวินธยะ ถือว่าเป็นเส้นแบ่ง

ระหว่างอุตราภถ (ดินแดนแถบเหนือ) กับทักษิณาภถ (ดินแดนแถบใต้) ของ ชมพูทวีป, บัดนี้เรียกว่า Narmada แต่บางที่เรียก Narbada หรือ Nerbudda ชาวฮินดูถือว่าเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ที่สุด รองจากแม่น้ำคงคา, แม่น้ำนัมมทายาว ประมาณ ๑,๓๐๐ กม. ไหลจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือไปทางตะวันตกเฉียงใต้ ออกทะเลที่ใต้เมืองท่าภารุกัจฉะ (บัดนี้เรียก Bharuch) สู่อ่าว Khambhat (Cambay ก็เรียก), อรรถกถาเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปสุนาปรัตนรัฐ ตามคำอาราธนาของพระปุณณะผู้เป็น ชาวแคว้นนั้นแล้ว ระหว่างทางเสด็จ กลับ ถึงแม่น้ำนัมมทา ได้แสดงธรรม โปรดนมมทานาคราช ซึ่งได้ทูลขอของที่ ระลึกไว้บูชา จึงทรงประทับรอยพระ บาทไว้ที่ริมฝั่งแม่น้ำนัมมทานั้น อันถือ กันมาว่าเป็นพระพุทธรูปแห่งแรก; ดู **ทักษิณาภถ, อุตราภถ, ปุณณสุนาปรัตน** **นัย** อุบาย, อากาธ, วิธี, ข้อสำคัญ, คำ ความ, คำเงื่อน, แง่ความหมาย **นัยนา** ดวงตา **นาค** งูใหญ่ในนิยาย; ช้าง; ผู้ประเสริฐ; ใช้เป็นคำเรียกคนที่กำลังจะบวชด้วย **นาคเสน** พระอรหันตเถระผู้ได้วาทีชณะ พระยามิลินท์ กษัตริย์แห่งสาครประเทศ ดังมีคำโต้ตอบปัญหาในคัมภีร์มิลินท-

ปัญหา ท่านเกิดหลังพุทธกาลประมาณ ๔๐๐ ปี ที่หมู่บ้านกัจฉะในทมิฬวันต- ประเทศ เป็นบุตรของพราหมณ์ชื่อ โสณุตตระ ท่านเป็นผู้ชำนาญในพระเวท และต่อมาได้อุปสมบท โดยมีพระโรหณะ เป็นพระอุปัชฌาย์; ดู **มิลินท์, มิลินท- ปัญหา**

นาคาวโลก การเหลียวมองอย่างพญา ช้าง, มองอย่างช้างเหลียวหลัง คือ เหลียวดูโดยหันกายกลับมาทั้งหมด เป็นกิริยาของพระพุทธเจ้า ตามเรื่องใน พุทธประวัติ ครั้งที่ทอดพระเนตรเมือง เวสาลีเป็นปัจฉิมทัศน์ ก่อนเสด็จไป ปรีนิพพานที่เมืองกุสินารา; เป็นชื่อพระ พุทธรูปปางหนึ่ง ซึ่งทำกิริยาอย่างนั้น; ดู **พุทธปรีนิพพาน**

นาคิตะ พระเถระมหาสาวกองค์หนึ่ง เคยเป็นอุปัชฌาย์ของพระพุทธองค์ มี พระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่ท่านเกี่ยว กับเนกขัมมสุข ปราภฏอยู่ในคัมภีร์ อังคตตรนิกาย ๒-๓ แห่ง

นางเร็ด ชื่อขนมชนิดหนึ่ง ทำเป็นแผ่น กลมโรยน้ำตาล พจนานุกรมเขียน **นางเล็ด**

นาค ที่ฟัง, ผู้เป็นที่ฟัง

นาถกรรมธรรม ธรรมทำที่ฟัง, ธรรม สร้างที่ฟัง, คุณธรรมที่ทำให้ฟังตนได้ มี ๑๐ อย่างคือ ๑. **ศีล** มีความประพฤติดี

๒. พาหุสัจจะ ได้เล่าเรียนสดับฟังมาก
 ๓. กัลยาณมิตตตา มีมิตรดีงาม ๔.
 โสวัจฉสตา เป็นคนว่าง่าย ฟังเหตุผล
 ๕. กิงกรณียesu ทักขตา เอาใจใส่กิจธุระ
 ของเพื่อนร่วมหมู่คณะ ๖. รัชมกามา
 เป็นผู้ใคร่ธรรม ๗. วิริยะ ขยันหมั่น
 เพียร ๘. สันตุฏฐี มีความสันโดษ ๙.
 สติ มีสติ ๑๐. ปัญญา มีปัญญาเข้าใจสิ่ง
 ทั้งหลายตามความเป็นจริง

นानาธาตุญาณ ปรีชาหยั่งรู้ธาตุต่างๆ
 คือรู้จักแยกสมมติออกเป็นชั้นๆ อายตนะ
 ธาตุต่างๆ (ข้อ ๔ ในทศพลญาณ)

นानาธิมุตติกญาณ ปรีชาหยั่งรู้อัธยาศัย
 ของสัตว์ ที่โน้มเอียง เชื่อถือ สนใจ พอใจ
 ต่างๆ กัน (ข้อ ๕ ในทศพลญาณ)

นानานิกาย นิกายต่างๆ คือหมู่แห่งสงฆ์
 ต่างหมู่ต่างคณะ

นानาภักทะ ทรัพย์ต่างกันคือหลายสิ่ง,
 ภักทะต่างๆ, สิ่งของต่างชนิดต่าง
 ประเภท

นानาสังวาส มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วม
 (คืออุโบสถและสังฆกรรมเป็นต้น) ที่
 ต่างกัน, สงฆ์ผู้ไม่ร่วมสังวาส คือ ไม่
 ร่วมอุโบสถและสังฆกรรมด้วยกัน เรียก
 ว่าเป็นนานาสังวาสของกันและกัน เหตุ
 ที่ทำให้นานาสังวาสมี ๒ คือ ภิกษุทำตน
 ให้เป็นนานาสังวาสเอง เช่น อยู่ในนิกาย
 หนึ่งไปขอเข้านิกายอื่น หรือแตกจาก

พวกเพราะเหตุวิวาาทิกรณอย่างหนึ่ง
 อีกอย่างหนึ่งถูกสงฆ์พร้อมกันยกออก
 จากสังวาส

นาบี, นบี ศาสดาผู้ประกาศศาสนาอิสลาม
 ทำหน้าที่แทนพระเจ้า, ผู้เทศนา,
 ผู้ประกาศข่าว ชาวมุสลิมถือว่าพระ
 มะหะหมัดเป็นนาบีองค์สุดท้าย

นาม ธรรมที่รู้จักกันด้วยชื่อ กำหนดรู้
 ด้วยใจเป็นเรื่องของจิตใจ, สิ่งที่ไม่มรูปร
 ว่าง ไม่ใช่รูปแต่โน้มมาเป็นอารมณ์ของ
 จิตได้ **1.** ในที่ทั่วไปหมายถึงอรูปชั้น ๔
 คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ
2. บางแห่งหมายถึงอรูปชั้น ๔ นั้นและ
 นิพพาน (รวมทั้งโลกุตตรธรรมอื่นๆ) **3.**
 บางแห่งเช่นในปฏิทิจสมุปปาท บางกรณี
 หมายถึงเจตสิกธรรมทั้งหลาย; เทียบ **รูป**

นามกาย “กองแห่งนามธรรม” หมายถึง
 เจตสิกทั้งหลาย; เทียบ **รูปกาย**

นามชั้น ชั้นที่เป็นฝ่ายนามธรรม มี ๔
 คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

นามธรรม สภาวะที่โน้มไปหาอารมณ์,
 ใจและอารมณ์ที่เกิดกับใจ คือ จิต และ
 เจตสิก, สิ่งของที่ไม่มรูปร คือรู้ไม่ได้ทาง
 ตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่รู้ได้ทางใจ; ดู
นาม; คู่กับ **รูปธรรม**

นามรูป นามธรรม และรูปธรรม
 นามธรรม หมายถึง สิ่งที่ไม่มรูปร คือรู้
 ไม่ได้ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่รู้ได้

ด้วยใจ ได้แก่เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาน รูปธรรม หมายถึง สิ่งที่มีรูป
สิ่งที่เป็นรูป ได้แก่รูปชั้นทั้งหมด

นามรูปปริเฉทญาณ ญาณกำหนด
แยกนามรูป, ญาณหยั่งรู้ว่าสิ่งทั้งหลาย
เป็นแต่เพียงนามและรูป และกำหนด
จำแนกได้ว่าสิ่งใดเป็นรูป สิ่งใดเป็นนาม
(ข้อ ๑ ในญาณ ๑๖)

นามรูปปัจฉัยปริคคหญาณ ญาณ
กำหนดจับปัจฉัยแห่งนามรูป, ญาณหยั่ง
รู้ที่กำหนดจับได้ซึ่งปัจฉัยแห่งนามและรูป
โดยอาการที่เป็นไปตามหลักปฏิจ-
สมุปบาท เป็นต้น (ข้อ ๒ ในญาณ ๑๖)
เรียกกันสั้นๆ ว่า **ปริคคหญาณ**

นารายณ์ ชื่อเรียกพระวิษณุ ซึ่งเป็นพระ
เจ้าองค์หนึ่งของศาสนาพราหมณ์

นารี ผู้หญิง, นาง

นาลกะ 1. หลานชายของอสิตดาบส
ออกบวชตามคำแนะนำของลุง และไป
บำเพ็ญสมณธรรมรอการตรัสรู้ของพระ
พุทธเจ้าอยู่ในป่าหิมพานต์ ครั้นพระ
พุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว ได้มาทูลถามเรื่อง
โมโหเนยปฏิบัติ และกลับไปบำเพ็ญ
สมณธรรมในป่าหิมพานต์ ได้บรรลุ
อรหัตแล้ว ดำรงอายุอยู่อีก ๗ เดือน ก็
ปรินิพพานในป่าหิมพานต์นั่นเอง; ท่าน
จัดเป็นมหาสาวกองค์หนึ่งในอสีติ-
มหาสาวกด้วย **2.** ชื่อหมู่บ้านอันเป็นที่

เกิดของพระสารีบุตร ไม่ไกลจากเมือง
ราชคฤห์ บางทีเรียก **นาลันทคาม**

นาลันทะ ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่งไม่ไกลจาก
กรุงราชคฤห์ เป็นบ้านเกิดของพระสารี-
บุตร; ดู **นาลกะ 2.**

นาลันทา ชื่อเมืองเล็กๆ เมืองหนึ่งในแคว้น
มคธ อยู่ห่างจากพระนครราชคฤห์
ประมาณ ๑ โยชน์ ณ เมืองนี้ มีสวน
มะม่วงชื่อ **ปาวาริกัมพวัน** (สวนมะม่วง
ของปาวาริกเศรษฐี) ซึ่งพระพุทธเจ้า
เสด็จมาประทับแรมหลายครั้ง คัมภีร์
ฝ่ายมหายานกล่าวว่า พระสารีบุตร อัคร-
สาวก เกิดที่เมืองนาลันทา แต่คัมภีร์ฝ่าย
บาลีเรียกถิ่นเกิดของพระสารีบุตรว่า
หมู่บ้านนาลกะ หรือ **นาลันทคาม**

ภายหลังพุทธกาล ชื่อเมืองนาลันทา
เจียบหายไประยะหนึ่ง หลวงจินฟาเหียน
ซึ่งจาริกมาสืบศาสนาในชมพูทวีป ราว
พ.ศ. ๙๔๔-๙๕๓ บันทึกไว้ว่าได้พบเพียง
สถูปองค์หนึ่งที่นาลันทา แต่ต่อมาไม่นาน
กษัตริย์ราชวงศ์คุปตะพระองค์หนึ่งพระ
นามว่าศักราทิตย์หรือ กุมารคุปตะที่ ๑
ซึ่งครองราชย์ประมาณ พ.ศ. ๙๕๘-
๙๙๘ ได้ทรงสร้างวัดเป็นสถานศึกษาขึ้น
แห่งหนึ่งที่เมืองนาลันทา และกษัตริย์
พระองค์ต่อๆ มาในราชวงศ์นี้ก็ได้อสร้าง
วัดอื่นๆ เพิ่มขึ้นในโอกาสต่างๆ จนมีถึง
๖ วัด อยู่ในบริเวณใกล้เคียงกัน ในที่

สุดได้มีการสร้างกำแพงใหญ่อันเดียว ล้อมรอบ ทำให้วัดทั้ง ๖ รวมเข้าด้วยกัน เป็นหนึ่งเดียว เรียกว่า *นาลันทามหาวิหาร* และได้กลายเป็นศูนย์กลางการศึกษาที่ยิ่งใหญ่ แห่งสำคัญยิ่ง ที่นักประวัติศาสตร์สมัยปัจจุบัน เรียกกันทั่วไปว่า *มหาวิทยาลัยนาลันทา* พระเจ้าหรรษวรวรณะ มหาราชพระองค์หนึ่งของอินเดีย ซึ่งครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๑๔๙-๑๑๕๑ ก็ได้ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ของมหาวิทยาลัยนาลันทา หลวงจีนเหียนจิ่ง (พระถังซำจั๋ง) ซึ่งจาริกมาสืบพระศาสนาในอินเดียในรัชกาลนี้ ในช่วง พ.ศ. ๑๑๗๒-๑๑๘๗ ได้มาศึกษาที่ นาลันทามหาวิหาร และได้เขียนบันทึกบรรยายอาคารสถานที่ที่ใหญ่โตและศิลปกรรมที่วิจิตรงดงาม ท่านเล่าถึงกิจกรรมทางการศึกษาที่รุ่งเรืองยิ่ง นักศึกษามีประมาณ ๑๐,๐๐๐ คน และมีอาจารย์ประมาณ ๑,๕๐๐ คน พระมหากษัตริย์พระราชทานหมู่บ้าน ๒๐๐ หมู่ โดยรอบถวายโดยทรงยกภาษีที่เก็บได้ ให้เป็นค่าบำรุงมหาวิทยาลัย ผู้เล่าเรียนไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใดๆ ทั้งสิ้น วิชาที่สอนมีทั้งปรัชญา โยคะ คัพทศาสตร์ เวชศาสตร์ ตรรกศาสตร์ นิติศาสตร์ นิรุกติศาสตร์ ตลอดจนโหราศาสตร์ โสยศาสตร์ และตันตระ แต่ที่เด่นชัดก็

คือนาลันทาเป็นศูนย์กลางการศึกษา พุทธศาสนาฝ่ายมหายาน และเพราะความที่มีกิตติศัพท์เลื่องลือมาก จึงมีนักศึกษาดำเนินทางมาจากต่างประเทศหลายแห่ง เช่น จีน ญี่ปุ่น เอเชียกลาง สุมาตรา ชวา ทิเบต และมองโกเลีย เป็นต้น หอสมุดของนาลันทาใหญ่โตมากและมีชื่อเสียงไปทั่วโลก เมื่อคราวที่ถูกเผาทำลายในสมัยต่อมา มีบันทึกกล่าวว่า หอสมุดนี้ไหม้อยู่เป็นเวลาหลายเดือน หลวงจีนอึ้งจิ้งซึ่งจาริกมาในระยะประมาณ พ.ศ. ๑๒๒๓ ก็ได้มาศึกษาที่ นาลันทา และได้เขียนบันทึกเล่าไว้อีก นาลันทารุ่งเรืองสืบมาช้านานจนถึงสมัยราชวงศ์ปาละ (พ.ศ. ๑๓๐๓-๑๖๘๕) กษัตริย์ราชวงศ์นี้ก็ทรงอุปถัมภ์มหาวิหารแห่งนี้ เช่นเดียวกับมหาวิทยาลัยอื่นๆ โดยเฉพาะโอทันตปุระที่ได้ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ อย่างไรก็ดี ในระยะหลังๆ นาลันทาได้หันไปสนใจการศึกษา พุทธศาสนาแบบตันตระ ที่ทำให้เกิดความย่อหย่อนและหลงเพลिनทางกามารมณ์ และทำให้พุทธศาสนากลมกลืนกับศาสนาฮินดูมากขึ้น เป็นเหตุสำคัญอย่างหนึ่งแห่งความเสื่อมโทรมของพระพุทธศาสนา ครั้นถึงประมาณ พ.ศ. ๑๗๔๒ กองทัพมุสลิมเติร์กส์ได้ยกมารุกรานรบชนะกษัตริย์แห่งชมพูทวีป

ฝ่ายเหนือ และเข้าครอบครองดินแดน โดยลำดับ กองทัพมุสลิมเติร์กส์ได้เผาผลาญทำลายวัดและปูชนียสถานในพุทธศาสนาแทบทั้งหมด และสังหารผู้ที่ไม่ยอมเปลี่ยนศาสนา นาลันทามหาวิหาร ก็ถูกเผาผลาญทำลายลงในช่วงระยะเวลา นั้นด้วย มีบันทึกของนักประวัติศาสตร์ ชาวมุสลิมเล่าว่า ที่นาลันทา พระภิกษุถูกสังหารแทบหมดสิ้น และมหาวิทยาลัย นาลันทาก็ได้ถึงความพินาศสูญสิ้นลง แต่บัดนั้นมา ซากของนาลันทาที่ถูกขุดพบ ในภายหลังยังประกาศยืนยันอย่างชัดเจน ถึงความยิ่งใหญ่ของนาลันทาในอดีต

ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๕ อินเดียนได้เริ่มต้นตัว และตระหนักถึงความสำคัญ of พระพุทธศาสนาที่ได้มีบทบาทอันยิ่งใหญ่ในการสร้างสรรค์อารยธรรมของชมพูทวีป รวมทั้งบทบาทของมหาวิทยาลัยนาลันทานี้ด้วย และใน พ.ศ. ๒๔๙๔ ก็ได้มีการจัดตั้งสถาบันบาลีนาถนา ชื่อว่า **นวมานันทามหาวิหาร** (นาลันทามหาวิหารแห่งใหม่) ขึ้น เพื่อแสดงความรำลึกคุณและยกย่องเกียรติแห่งพระพุทธศาสนา พร้อมทั้งเพื่อเป็นอนุสรณ์แก่นาลันทามหาวิหาร มหาวิทยาลัยที่ยิ่งใหญ่ในอดีตสมัย

นาสนะ ดู **นาสนา**

นาสนา ให้ฉิบหายเสีย คือ การลงโทษ

บุคคลผู้ไม่สมควรถือเพศ มี ๓ อย่าง คือ **๑. ลิงคนาสนา** ให้ฉิบหายจากเพศ คือให้เสียเสีย **๒. ทัณฑกรรมนาสนา** ให้ฉิบหายด้วยการลงโทษ **๓. สังวาสนาสนา** ให้ฉิบหายจากสังวาส

นาสิก จมูก

นาสิกัญฐานชะ อักษรเกิดในจมูก คือ นิคคหิต (-), พยัญชนะที่สุตวรรคทั้ง ๕ คือ **ง ญ ณ น ม** นอกจากเกิดในฐานของตนะๆ แล้ว ก็เกิดในจมูกด้วย (คือเกิดใน ๒ ฐาน)

นาฬิ ชื่อมาตราดวง แปลว่า “ทะนาน”; ดู **มาตรา**

น้ำทิพย์ น้ำที่ทำผู้ดื่มให้ไม่ตาย หมายถึง น้ำอมฤต หรือน้ำสุรามฤต

น้ำอมฤต ดู **อมฤต**

นิกเขปบท บทตั้ง, คำหรือข้อความที่ย่อจับเอาสาระมาวางตั้งลงเป็นแม่บท เพื่อจะขยายความหรือแจกแจงอธิบายต่อไป

นิกร หมู, พวก

นิกรสัตว์ หมูสัตว์

นิกาย พวก, หมวด, หมู, ชุมชุม, กอง;
1. หมวดตอนใหญ่แห่งพุทธพจน์ในพระสูตรตันตปิฎก ซึ่งแยกเป็น ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย; ดู **ไตรปิฎก 2.** คณะนักบวช หรือศาสนิกชนในศาสนาเดียวกันที่แยกเป็นพวกๆ; ในพระพุทธ-

ศาสนาที่มีนิกายใหญ่ที่เรียกได้ว่าเป็น นิกายพุทธศาสนาในปัจจุบัน ๒ นิกาย คือ *มหายาน* หรือนิกายฝ่ายเหนือ (อุตรนิกาย) พวกหนึ่ง และ *เถรวาท* หรือนิกายฝ่ายใต้ (ทักษิณนิกาย) ที่บางทีเรียก *หินยาน* พวกหนึ่ง; ในประเทศไทยปัจจุบัน พระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทด้วยกัน แยกออกเป็น ๒ นิกาย แต่เป็นเพียงนิกายสงฆ์ มิใช่ถึงกับเป็นนิกายพุทธศาสนา (คือ แยกกันเฉพาะในหมู่้นักบวช) ได้แก่ *มหานิกาย* และ *ธรรมยุติกนิกาย* ซึ่งบางทีเรียกเพียงเป็นคณะว่า *คณะมหานิกาย* และ *คณะธรรมยุต*

นิกคหะ ดู *นิกคหะ*

นิกคหกรรม ดู *นิกคหกรรม*

นิกคหวิธี วิธีข่ม, วิธีทำนิกคหะ, วิธีลงโทษ; ดู *นิกคหกรรม*

นิกคหิต อักษรที่ว่ากดเสียง, อักษรที่ว่าหุบปากกดครณไว้ไม่ปล่อย มีรูปเป็นจุดกลาง เช่น *สงฆ์ อุปสมปท*; บัดนี้นิยมเขียน *นิกคหิต*

นิกม 1. หมู่บ้านใหญ่, เมืองขนาดเล็ก, ย่านการค้า **2.** คำลงท้ายของเรื่อง

นิกมกถา 1. การสนทนาถกเถียงกันเรื่องนิกม ว่านิกมนั้นนิกมนี่เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ แบบเพื่อแจ้อ, เป็นติรัจฉานกถาอย่างหนึ่ง; ดู *ติรัจฉานกถา 2.* ถ้อยแถลง

ท้ายเรื่อง, ข้อความลงท้าย, คำกล่าวปิดเรื่อง, ในภาษาบาลี นิยมเขียน “นิกมกถา”, คู่กับ *นิตานกถา* คือคำกล่าวนำหรือคำแถลงเริ่มเรื่อง

นิกมพจน์, นิกมวจนะ คำลงท้าย, คำกล่าวปิดเรื่อง, ในภาษาบาลี นิยมเขียน “นิกมวจน”, คู่กับ *นิตานพจน์* หรือ *นิตานวจนะ* คือคำนำ หรือคำเริ่มเรื่อง

นิกมสีมา แदनนิคม, อพัทธสีมาที่สงฆ์กำหนดด้วยเขตนิคมที่ตนอาศัยอยู่

นิกรนถ์ นักบวชนอกพระพุทธศาสนาที่เป็นสาวกของนิกรนถนาฏบุตร, นักบวชในศาสนาเซน

นิกรนถนาฏบุตร คณาจารย์เจ้าลัทธิคนหนึ่งในจำนวนครุทั้ง ๖ มีคนนับถือมาก มีชื่อเรียกหลายอย่าง เช่น *วรรธมานบ้าง* *พระมหาวีระบ้าง* เป็นต้นศาสนาเซน ซึ่งยังมีอยู่ในประเทศอินเดีย

นิกคหะ การข่ม, การกำราบ, การลงโทษ

นิกคหกรรม การลงโทษตามพระธรรมวินัย, ลังฆกรรมประเภทลงโทษผู้ทำความผิดท่านแสดงไว้ ๖ อย่างคือ *ตัชชนียกรรม* *นียสกรรม* *ปัพพชานียกรรม* *ปฏิสารถนียกรรม* *อุกเขปนียกรรม* และ *ตัสสปาปิยสิกกรรม*

นิกัณฐนาฏบุตร ดู *นิกรนถนาฏบุตร*

นิโครธ ต้นไทร

นิโครธาราม อารามที่พระญาติสร้าง

ถวายพระพุทธเจ้า อยู่ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์
นิจศีล ศีลที่พึงรักษาเป็นประจำ, ศีล
 ประจำตัวของอุบาสกอุบาสิกา ได้แก่
 ศีล ๕

นิตย เทียง, ยั่งยีน, เสมอ, เป็นประจำ

นิตยกาล ตลอดเวลา, ตลอดกาลเป็นนิตย

นิตยภัต อาหารหรือค่าอาหารที่ถวายแก่
 ภิกษุสามเณรเป็นประจำ

นิทเทศ คำแสดง, คำจำแนกอธิบาย, คำ
 ไขความ (พจนานุกรม เขียน **นิเทศ**)

นิทศนะ, นิทศน์ ตัวอย่างที่นำมาแสดง
 ให้เห็น, อุทาหรณ์ (พจนานุกรม เขียน
นิทศน์)

นิทาน เหตุ, ที่มา, ต้นเรื่อง, ความเป็นมา
 แต่เดิม หรือเรื่องเดิมที่เป็นมา เช่นในคำ
 ว่า “ให้ทาน ที่เป็นสุขนิทานของสรรพ
 สัตว์” สุขนิทาน คือเหตุแห่งความสุข;
 ในภาษาไทย ความหมายได้เพี้ยนไป
 กลายเป็นว่า เรื่องที่เล่ากันมา

นิทานกถา คำแถลงความเป็นมา, ข้อ
 ความต้นเรื่อง, ความนำ, บทนำ

นิทานพจน์, นิตานวจนะ คำชี้แจง
 ความเป็นมา, ถ้อยคำต้นเรื่อง, คำเริ่ม
 เรื่อง, คำนำ

นิบาต ศัพท์ภาษาบาลีที่วางไว้ระหว่างข้อ
 ความในประโยคเพื่อเชื่อมข้อความหรือ
 เสริมความ เป็นอภัยยศัพท์อย่างหนึ่ง

นิปปริยาย ไม่อ้อมค้อม, ตรง, ลื่นเชิง

(พจนานุกรมเขียน **นิปริยาย**)

นิปปริยายสุทธิ ความบริสุทธิ์โดยสิ้นเชิง
 ไม่มีการละและการบำเพ็ญอีก ได้แก่
 ความบริสุทธิ์ของพระอรหันต์; ตรงข้ามกับ
ปริยายสุทธิ; ๓ สุทธิ

นิปผันนรูป ๓ ที่ **รูป ๒๘**

นิปปัจจการ การเคารพ, การอ่อนน้อม,
 การยอมเชื่อฟัง

นิพพาน การดับกิเลสและกองทุกข์ เป็น
 โลกุตตรธรรม และเป็นจุดหมายสูงสุดใน
 ในพระพุทธศาสนา; ๓ **นิพพานธาตุ**

นิพพานธาตุ ภาวะแห่งนิพพาน; นิพพาน
 หรือนิพพานธาตุ ๒ คือ ๑. **สอุปาทิเสส-**
นิพพาน ดับกิเลสมีเบญจขันธ์เหลือ ๒.
อนุปาทิเสสนิพพาน ดับกิเลสไม่มี
 เบญจขันธ์เหลือ

นิพพิทา “ความหน่าย” หมายถึงความ
 หน่ายที่เกิดขึ้นจากปัญญาพิจารณาเห็น
 ความจริง ถ้าหญิงชายอยู่กินกันเกิด
 หน่ายกัน เพราะความประพฤติไม่ดีต่อกัน
 หรือหน่ายในมรรยาทของกันและ
 กัน อย่างนี้ไม่จัดเป็นนิพพิทา; ความ
 เมื่อนำในกองทุกข์

นิพพิทาญาณ ความรู้ที่ทำให้เบื่อหน่าย
 ในกองทุกข์, ปรีชาหยั่งเห็นสังขารด้วย
 ความหน่าย; ๓ **วิปัสสนาญาณ**

นิพพิทานุปัสสนาญาณ ปรีชาคำนึงถึง
 สังขารด้วยความหน่าย เพราะมีแต่โทษ

มากมาย แต่ไม่ใช่ทำลายตนเองเพราะ
เพื่อสังขาร เรียกลิ้นว่า **นิพพิทาญาณ**

นิพทาน ทานเนื่องนิตย, ทานที่ถวาย
หรือให้ต่อเนื่องเป็นประจำ

นิพทานทุกข ทุกข์เนื่องนิตย, ทุกข์
ประจำ, ทุกข์เป็นเจ้าของเรือน ได้แก่ หนาว
ร้อน หิวกระหาย ปวดอุจจาระ ปวด
ปัสสาวะ

นิพทุปป์ฎฐาก อุปัฏฐากประจำ ตาม
ปกติ หมายถึงพระอุปัฏฐากประจำพระ
องค์ของพระพุทธเจ้า คือพระอานนท์
ซึ่งได้รับหน้าที่เป็นพระอุปัฏฐากประจำ
พระองค์ตั้งแต่พรรษาที่ ๒๐ แห่งพุทธ-
กิจ เป็นต้นไปจนสิ้นพุทธกาล, ก่อน
พรรษาที่ ๒๐ นั้น พระเถระมากมาย
รูป รวมทั้งพระอานนท์ และพระ
มหาสาวกทั้งปวง ได้เปลี่ยนกันทำหน้าที่
เป็นพระอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้า ดัง
บางท่านที่ปรากฏนามเพราะมีเหตุการณ์
เกี่ยวข้อง เท่าที่พบ คือ พระนาคสมालะ
พระอุปวาณะ พระสุนักขัตตะ พระจุนทะ
พระนันทะ พระสาครตะ พระโพธิ พระ
เมฆิยะ; ดู **อานนท์, อุปัฏฐาก, พร ๘**

นิมนต์ เชิญ หมายถึงเชิญพระ เชิญนักบวช

นิมมานรดี สวรรค์ชั้นที่ ๕ มีท้าว
สุณิมิตเทวราชปกครอง เทวดาชั้นนี้
ปรารถนาสิ่งหนึ่งสิ่งใด นิรมิตเอาได้

นิมนต์นะ การนิมนต์ หรืออาหารที่ได้ใน

ที่นิมนต์ หมายถึงเอาการนิมนต์ของทายก
เพื่อไปฉันที่บ้านเรือนของเขา

นิมิต 1. เครื่องหมาย ได้แก่ วัตถุอันเป็น
เครื่องหมายแห่งสีมา, วัตถุที่ควรใช้เป็น
นิมิตมี ๘ อย่าง ภูเขาคีลา ป่าไม้ ต้นไม้
จอมปลวก หนทาง แม่น้ำ น้ำ **2.** (ในคำ
ว่าทำนิมิต) ทำอาการเป็นเชิงชวนให้เขา
ถวายเป็นขอเขาโดยวิธีให้รู้โดยนัย ไม่ขอ
ตรงๆ **3.** เครื่องหมายสำหรับให้จิต
กำหนดในการเจริญกรรมฐาน, ภาพที่
เป็นอารมณ์กรรมฐานมี ๓ คือ **๑.**
บริกรรมนิมิต นิมิตแห่งบริกรรม หรือ
นิมิตตระเตรียม ได้แก่ สิ่งที่เพ่ง หรือ
กำหนดนึกเป็นอารมณ์กรรมฐาน **๒.**
อุคคหนิมิต นิมิตที่ใจเรี่ยน หรือนิมิตติด
ตาติดใจ ได้แก่ สิ่งที่เพ่งหรือนึกนั่นเอง
ที่แม่นในใจ จนหลับตามองเห็น **๓.**
ปฏิภาคนิมิต นิมิตเสมือน หรือนิมิต
เทียบเคียง ได้แก่ อุคคหนิมิตนั้น เจน
ใจจนกลายเป็นภาพที่เกิดจากสัญญา
เป็นของบริสุทธิ์ จะนึกขยายหรือย่อ
ส่วนก็ได้ตามปรารถนา **4.** สิ่งที่พระ
โพธิสัตว์ทอดพระเนตรเห็นก่อนเสด็จ
ออกบรรพชา ๔ อย่าง; ดู **เทวทูต**

นิมิตขาด (ในคำว่า “สีมามีนิมิตขาด”)
สีมามีนิมิตแนวเดียว ชักแนวบรรจบไม่
ถึงกัน; ตามนัยอรรถกถาว่า ทักนิมิตไม่
ครบรอบถึงจุดเดิมที่เริ่มต้น

นิมิตต์ ดู นิมิต

นิมิตต์โอกาส ตรีศข้อความเป็นเชิงเปิด
โอกาสให้อารธนาเพื่อดำรงพระชนม์อยู่
ต่อไป

นิยม กำหนด, ชอบ, นับถือ

นियานิกะ เป็นเครื่องนำสัตว์ออกไปจาก
กองทุกข์

นียสกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำให้เป็นผู้
ไร้ยศ ได้แก่การถอดยศ, เป็นชื่อนิคห-
กรรมที่สงฆ์ทำแก่ภิกษุผู้มีอาบัติมาก
หรือคลุกคลีกับคฤหัสถ์ ด้วยการคลุก
คลีอันไม่สมควร โดยปรับให้ถือนิสัย
ใหม่อีก; ดู นิคกรรม

นียาย เรื่องที่เล่ากันมา, นิทานที่เล่า
เปรียบเทียบเพื่อได้ใจความเป็นสุภาสิต

นिरยะ นรก, ภาพที่ไม่มีความเจริญ, ภูมิที่
เสวยทุกข์ของคนผู้ทำบาปตายแล้วไป
เกิด (ข้อ ๑ ในทุกคติ ๓, ข้อ ๑ ในอบาย
๔) ดู นรก, คติ

นिरยบาล ผู้คุมนรก, ผู้ลงโทษสัตว์นรก

นिरฺวณฺม ความดับ เป็นคำสันสกฤต
เทียบกับภาษาบาลี ก็ได้แก่ศัพท์ว่า
นิพพาน นั่นเอง ปัจจุบันนิยมใช้เพียงว่า
นिरฺวณ กับ นีรวณะ

นिरันดร ติดต่อกัน, เสมอมา, ไม่มี
ระหว่างกัน, ไม่เว้นว่าง

นिरันตราย ปราศจากอันตราย

นिरามิข, นีรามิส หาเหยื่อมิได้, ไม่มี

อามิสคือเหยื่อที่เป็นเครื่องล่อใจ, ไม่
ต้องอาศัยวัตถุ

นिरามิสสุข สุขไม่เจืออามิส, สุขไม่ต้อง
อาศัยเครื่องล่อหรือกามคุณ ได้แก่ สุขที่
อิงเนกขัมมะ; ดู สุข

นिरุตติปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานใน
ภาษา คือเข้าใจภาษา รู้จักใช้ถ้อยคำให้
คนเข้าใจ ตลอดทั้งรู้ภาษาต่างประเทศ
(ข้อ ๓ ในปฏิสัมภิตา ๔)

นโรธ ความดับทุกข์ คือดับตัณหาได้สิ้น
เชิง, ภาวะปลอดทุกข์เพราะไม่มีทุกข์ที่
จะเกิดขึ้นได้ หมายถึงพระนิพพาน

นโรธสมาบัติ การเข้านโรธ คือ ดับ
สัญญาความจำได้หมายรู้ และเวทนา
การเสวยอารมณ์ เรียกเต็มว่า **เข้า
สัญญาเวทิตนโรธ**, พระอรหันต์และ
พระอนาคามีที่ได้สมาบัติ ๘ แล้วจึงจะ
เข้านโรธสมาบัติได้ (ข้อ ๙ ในอนุปปพ-
วิหาร ๙)

นโรธสัญญา ความสำคัญหมายในนโรธ
คือ กำหนดหมายการดับตัณหาอันเป็น
อริยผลว่า เป็นธรรมละเอียดประณีต; ดู
สัญญา

นีวพระสุคต, นีวสุคต ดู มาตรา

นิวรรณ์, นิวรรณธรรม ธรรมที่กั้นจิตไม่
ให้บรรลุความดี, สิ่งที่ขัดขวางจิตไม่ให้
ก้าวหน้าในคุณธรรม, อกุศลธรรมที่กุด
ทับจิต ปิดกั้นปัญญา มี ๕ อย่าง คือ ๑.

กามฉันท์ พอใจใฝ่กามคุณ ๒. พยาบาท
 แค้นเคืองคิดร้ายเขา ๓. ถีนมิทธะ หดหู่
 ซึมเซา ๔. อุทธัจจกุกกุกจะ ฟุ้งซ่าน
 รำคาญใจ ๕. วิจิกิจฉา ลังเลสงสัย

นิเวศปกิเลส โทษเครื่องเศร้าหมองคือ
 นิเวศน์

นิเวศน์ ที่อยู่

นิสสยาจารย์ อาจารย์ผู้ให้นิสัย

นิสสรณวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยออกไป
 เสีย หรือสลัดออกได้ เป็นการพ้นที่
 ยั่งยืนตลอดไป ได้แก่นิพพาน, เป็น
 โลกุตตรวิมุตติ (ข้อ ๕ ในวิมุตติ ๕)

นิสัสคคิยะ, นิสัสคคิย “อันให้ต้องสละ
 สิ่งของ” เป็นคุณบทแห่งอาบัติปาจิตติย
 หมวดที่มีการต้องสละสิ่งของ ซึ่งเรียกว่า
นิสัสคคิยาปาจิตติย; “อันจะต้องสละ”
 เป็นคุณบทแห่งสิ่งของที่จะต้องสละเมื่อ
 ต้องอาบัติปาจิตติยหมวดนั้น กล่าวคือ
นิสัสคคิยัตถุ

นิสัสคคิยกัณฑ์ ตอน หรือ ส่วนอันว่า
 ด้วยอาบัตินิสัสคคิยาปาจิตติย

นิสัสคคิยาปาจิตติย อาบัติปาจิตติย อัน
 ทำให้ต้องสละสิ่งของ ภิกษุต้องอาบัติ
 ประเภทนี้ ต้องสละสิ่งของที่ทำให้ต้อง
 อาบัตีก่อน จึงจะปลงอาบัติตก, มีทั้งหมด
 ๓๐ ลิกขาบท จัดเป็น ๓ วรรค คือ จีวร-
 วรรค (มี ๑๐ ลิกขาบท) โกสิยวรรค (มี
 ๑๐ ลิกขาบท) และปัตตวรรค (มี ๑๐

ลิกขาบท)

ตัวอย่างคำเสียดสละ ในบางลิกขาบท:

จีวรวรรค ลิกขาบทที่ ๑ (ทรงอธิเรก-
 จีวรเกิน ๑๐ วัน) ของอยู่ในหัตถบาส ว่า
 “อิหํ เม ภนุเต จีวรํ ทสหาติกุกนุติ
 นิสัสคคิย, อิมานํ อายสมโต นิสัสชชามิ.”
 (ถ้าผู้สละแก่พระชากว่าผู้รับ ว่า “อาวุโส”
 แทน “ภนุเต”), ถ้าสละ ๒ ผืนขึ้นไป ว่า
 “อิมานิ เม ภนุเต จีวรานิ ทสหา-
 ติกุกนุทานิ นิสัสคคิยานิ, อิมานานํ
 อายสมโต นิสัสชชามิ.”; ถ้าของอยู่
 นอกหัตถบาส ว่า “เอตํ” แทน “อิหํ”
 และ “เอตานํ” แทน “อิมานํ”, ว่า “เอตานิ”
 แทน “อิมานิ” และ “เอตานานานํ” แทน
 “อิมานานานํ”; คำคืนให้ (ถ้าหลายผืน หรือ
 อยู่นอกหัตถบาส พึงเปลี่ยนโดยนัยข้าง
 ต้น) ว่า “อิมํ จีวรํ อายสมโต ทมมิ”

จีวรวรรค ลิกขาบทที่ ๒ (อยู่ปราศ
 จากไตรจีวรล่วงราตรี) ของอยู่ในหัตถบาส
 ว่า “อิหํ เม ภนุเต จีวรํ รัตติวิปฺปวุตฺถํ
 อญฺญตฺร ภิกฺขุสมฺมตฺติยา นิสัสคคิย, อิมานํ
 อายสมโต นิสัสชชามิ.”, ถ้า ๒ ผืน ว่า
 “ทุวิจีวรํ” ถ้าทั้ง ๓ ผืน ว่า “ติจีวรํ” (คำ
 คืนผ้าให้ และคำเปลี่ยนทั้งหลาย พึง
 ทราบเหมือนในลิกขาบทแรก)

โกสิยวรรค ลิกขาบทที่ ๘ (รับทอง
 เงิน - ต้องสละในสงฆ์) ว่า “อหํ ภนุเต
 รูปิยํ ปฏฺฐิกุหเสตี, อิหํ เม นิสัสคคิย,

อิม่าหิ สงฺฆสฺส นิสฺสชฺชามิ.”

โกสิยวรรค สิกขาบทที่ ๙ (แลกเปลี่ยนด้วยรูปียะ - ต้องสละในสงฆ์) ว่า “อหิ ภนฺเต นานปฺปการกั รูปียสฺสโฆหาริ สฺมาปชฺชี่, อิทํ เม นิสฺสคฺคิยฺ, อิม่าหิ สงฺฆสฺส นิสฺสชฺชามิ.”

ปัตตตวรรค สิกขาบทที่ ๓ (เก็บภัจฉาไว้ฉันล่วง ๗ วัน) ว่า “อิทํ เม ภนฺเต ภสชฺชํ สตฺตาทาทิกฺกนฺตํ นิสฺสคฺคิยฺ, อิม่าหิ อายสฺมโต นิสฺสชฺชามิ.” คำคั้นให้ว่า “อิมิ ภสชฺชํ อายสฺมโต ทมมิ” (ภัจฉาที่ได้คั้นมา มิให้ฉัน ฟังใช้ในกิจอื่น)

นิสสัยวัตต ของที่เป็นนิสสัยคีย์, ของที่ต้องสละ, ของที่ทำให้ภิกษุต้องอาบัติ นิสสัยคติปาจิตตีย์ จำต้องสละก่อนจึงจะปลงอาบัติตก

นิสสัยคีย์ ๓ **นิสสัยคิยะ**

นิสสัยนํ, นิสสัยนทะ “สภาวะที่หลังไหลออก”, สิ่งที่เกิดตามมา, สิ่งนี้ออกมาเป็นผล, ผลสืบเนื่อง หรือผลต่อตาม เช่น แสงสว่างและคว้น เป็นนิสสัยนํของไฟ, มูตรและคูด เป็นต้น เป็นนิสสัยนํของสิ่งที่ได้ดื่มกิน, อุบาทयरูปเป็นนิสสัยนํของมหาภูตรูป, โทสะเป็นนิสสัยนํของโลภะ (เพราะโลภะถูกขัด โทสะจึงเกิด), อรูปฌานเป็นนิสสัยนํของกสิณ, นิโรธสมาบัติเป็นนิสสัยนํของสมณะและวิปัสสนา

นิสสัยนํ ใช้กับผลดีหรือผลร้ายก็ได้

เช่นเดียวกับวิบาก แต่**วิบาก**หมายถึงผลของกรรมที่เกิดขึ้นแก่กระแสสืบต่อแห่งชีวิตของผู้ทำกรรมนั้น (คือ แก่ชีวิตสันตติหรือแก่เบญจขันธ์) ส่วนนิสสัยนํนี้ ใช้กับผลของกรรมก็ได้ ใช้กับผลของกรรมและเรื่องราวทั้งหลายได้ทั่วไป ถ้าใช้กับผลของกรรม นิสสัยนํหมายถึงผลพ่วงพลอย ผลข้างเคียง หรือผลโดยอ้อม ซึ่งสืบเนื่องต่อออกไปจากวิบาก (คือ อธิฏฐารมณหรืออนิฏฐารมณที่เกิดพ่วงมาข้างนอก อันจะก่อให้เกิดความสุขหรือความทุกข์) เช่น ทำกรรมดีแล้ว เกิดผลดีต่อชีวิต เป็นวิบาก จากนั้นพลอยมีลามมีความสะดวกสบายเกิดตามมา เป็นนิสสัยนํ หรือทำกรรมชั่วแล้ว ชีวิตสืบต่อแปรเปลี่ยนไปในทางที่ไม่น่าปรารถนา เป็นวิบาก และเกิดความโศกเศร้าเสียใจ เป็นนิสสัยนํ และนิสสัยนํนั้นหมายถึงผลที่พลอยเกิดแก่คนอื่นด้วย เช่น บุคคลเสวยวิบากของกรรมชั่วมีชีวิตที่ไม่ดีแล้ว ครอบครัวญาติพี่น้องของเขาเกิดความเดือดร้อนเป็นอยู่ยากลำบาก เป็นนิสสัยนํ; **นิสสัยนํ** หมายถึงผลสืบเนื่องหรือผลพ่วงพลอยที่ดีหรือร้ายก็ได้ ต่างจาก**อานิสสัย**ซึ่งหมายถึงผลได้พิเศษในฝ่ายดีอย่างเดียว; ๓ **ผล**, เทียบ **วิบาก**, **อานิสสัย**

นิสสัย ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต

๔ อย่าง คือ ๑. **ปีณติยาโลปโกชณะ** โภชณะที่ได้มาด้วยกำลังปลีแข้ง คือ เที่ยววิณฑบาท รวมทั้งภัตตาหารที่เป็น อติเรกกลาก ๑๐ อย่าง ๒. **บังสุกุลจีวร** ผ้านุ่งห่มที่ทำจากของเขากิ่ง รวมทั้งผ้าที่เป็น อติเรกกลาก ๖ อย่าง ๓. **รุกขมูล-เสนาสนะ** ที่อยู่อาศัยคือโคนไม้ รวมทั้ง ที่อยู่อาศัยที่เป็นอติเรกกลาก ๕ อย่าง ๔. **ปุตติมุตตเภสัช** ยาน้ำมูตรเน่า รวมทั้ง เภสัชที่เป็นอติเรกกลาก ๕ อย่าง (เรียกสั้นๆ ว่า จีวร วิณฑบาท เสนาสนะ คิลานเภสัช); คำบาลีว่า “นิสฺสย” ใน ภาษาไทย เขียน นิสสัย หรือ นิสัย ก็ได้; ดู **ปัจจัย 2., อนุศาสน์ (๘)**

นิสสารณา การไล่ออก, การขับออกจาก หมู่ เช่น นาสณะสามเณรผู้กล่าวต่อพระผู้มีพระภาคเจ้าออกไปเสียจากหมู่ (อยู่ใน อปโลกนกัมม) ประกาศถอนธรรมกถึก ผู้ไม่แตกฉานในธรรมในอรรถ คัดค้าน คดีโดยหาหลักฐานมิได้ ออกเสียจากการระงับอธิกรณ์ (อยู่ในญัตติกัมม); ดู **ไอสารณา**

นิสสัย 1. ที่พึง, ที่อาศัย เช่น ขอนิสสัยในการอุปสมบท (คือกล่าวคำขอร้องต่อ อุปัชฌาย์ในพิธีอุปสมบท ขอให้ท่านเป็นที่พึงที่อาศัยของตน ทำหน้าที่ปกครอง สั่งสอนให้การศึกษาอบรมต่อไป), อาจารย์ ผู้ให้นิสัย เรียกว่า นิสฺสยาจารย์ (อาจารย์

ผู้รับที่จะเป็นที่พึงที่อาศัย ทำหน้าที่ปกครองแนะนำในการศึกษาอบรม); คำบาลีว่า “นิสฺสย” ในภาษาไทย เขียน นิสสัย หรือ นิสัย ก็ได้

การขอนิสัย (ขอยุ่ในปกครองหรือ ขอให้เป็นที่พึงในการศึกษา) สำเร็จด้วยการถืออุปัชฌาย์ (ขอให้เป็นอุปัชฌาย์) นั้นเอง ในพิธีอุปสมบทอย่างปฏิบัติกันอยู่ การขอนิสัยถืออุปัชฌาย์เป็นมุขกัจจอนหนึ่งของการอุปสมบท ก่อนจะทำการ สอนข้อมถาบทอบอันตราสิกขธรรม ผู้ขออุปสมบทเปล่งวาจาขอนิสัยถืออุปัชฌาย์ ดังนี้ (เฉพาะข้อความที่พิมพ์ตัวหนาเท่านั้นเป็นวินัยบัญญัติ นอกนั้นท่านเสริมเข้ามาเพื่อให้หนักแน่น): “**อหิ ภนฺเต นิสฺสยํ ยาจามิ, ทุตฺติมฺปิ อหิ ภนฺเต นิสฺสยํ ยาจามิ, ตุตฺติมฺปิ อหิ ภนฺเต นิสฺสยํ ยาจามิ, อุปฺชฌาโย เม ภนฺเต โหหิ, อุปฺชฌาโย เม ภนฺเต โหหิ, อุปฺชฌาโย เม ภนฺเต โหหิ**” ลำดับนั้นผู้จะเป็นอุปัชฌายะกล่าวตอบว่า “**สาหุ**” (ดีละ) “**ลหุ**” (เบาใจดอก) “**โอบายิกิ**” (ชอบแก่อุบาย) “**ปฎิรูปิ**” (สมควรอยู่) “**ปาสาทิเกน สมฺปาเทหิ**” (จงให้ถึงพร้อมด้วยอาการอันน่าเลื่อมใสเถิด) คำใดคำหนึ่ง หรือให้รู้เข้าใจด้วยอาการทางกายก็ตาม ก็เป็นอันได้ถืออุปัชฌาย์แล้ว แต่นิยมกันมาให้ผู้ขอกล่าวรับคำของท่านแต่ละคำว่า “**สาธุ**

ภนฺเต” หรือ “สมปฏิจฺฉามิ” แล้วกล่าวต่อไปอีกว่า “อชฺชตคฺคทานิ เถโร มยฺหํ ภาโร, อหฺมปิ เถรสฺส ภาโร” (ว่า ๓ ทน) (= ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป พระเถระเป็นภาระของข้าพเจ้า แม้ข้าพเจ้าก็เป็นภาระของพระเถระ)

ภิกษุสาวกถ้าไม่ได้อยู่ในปกครองของอุปัชฌาย์ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งที่ทำให้ภิกษุระงับ เช่น อุปัชฌาย์ไปอยู่เสียที่อื่น ต้องถือภิกษุอื่นที่มีคุณสมบัติสมควร เป็นอาจารย์ และอาศัยท่านแทนวิธีถืออาจารย์ก็เหมือนกับวิธีถืออุปัชฌาย์ เปลี่ยนแต่คำขอว่า “อาจริโย เม ภนฺเต โหหิ, อายสฺมโต นิสฺสาย วจฺฉามิ” (ขอท่านจงเป็นอาจารย์ของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจักอยู่อาศัยท่าน)

2. ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต ๔ อย่าง ดู นิสสัย 3. ความประพฤตินี้ที่เคยชิน เช่น ทำจนเป็นนิสัย

นิตยัตตกะ ภิกษุผู้พ้นการถือภิกษุ หมายถึงภิกษุมีพรรษาพ้น ๕ แล้ว มีความรู้ธรรมวินัยพอรักษาตัวได้แล้ว ไม่ต้องถือภิกษุในอุปัชฌาย์ หรืออาจารย์ต่อไป; เรียกง่ายว่า **นิตยัตตก**

นิตยสึมา คามสึมาเป็นที่อาศัยของ พัทธสึมา

นิตติ ศิษย์ผู้เล่าเรียนอยู่ในสำนัก, ผู้อาศัย, ผู้ถือภิกษุ

นิตติสึมา พัทธสึมาอาศัยคามสึมา

นิตินะ ผ้าปูนั่งสำหรับภิกษุ

นิตัตตะ ดู อัตตะ 2.

เนกขัมมะ การออกจากกาม, การออกบวช, ความปลอดโปร่งจากสิ่งล่อเร้าเข้ายวน (พจนานุกรมเขียน **เนกขัม**); (ข้อ ๓ ในบารมี ๑๐)

เนกขัมมวิตก ความตรึกที่จะออกจากกาม หรือตรึกที่จะออกบวช, ความดำริหรือความคิดที่ปลอดจากความโลภ (ข้อ ๓ ในกุศลวิตก ๓)

เนตติ แบบแผน, เยี่ยงอย่าง, ขนบธรรมเนียม (พจนานุกรม เขียน **เนติ**)

เนตร ตา, ดวงตา

เนปาล ชื่อประเทศอันเคยเป็นที่ตั้งของแคว้นศากยะบางส่วน รวมทั้งลุ่มพินอันเป็นที่ประสูติของเจ้าชายสิทธัตถะ ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของประเทศอินเดียและทางใต้ของประเทศจีน มีเนื้อที่ ๑๔๐,๗๙๗ ตารางกิโลเมตร มีพลเมืองประมาณ ๑๓,๔๒๐,๐๐๐ คน (พ.ศ. ๒๕๒๑); หนังสือเก่าเขียน **เนปอล**

เนยยะ ผู้พอนำได้ คือพอนจะฝึกสอนอบรมให้เข้าใจธรรมได้ต่อไป (ข้อ ๓ ในบุคคล ๔ เหล่า)

เนยยัตตะ ดู อัตตะ 2.

เนรเทศ ขับไล่ออกจากถิ่นเดิม, ให้ออกไปเสียจากประเทศ

เนรัญชรา ชื่อแม่ น้ำลำคัญ พระพุทธเจ้า ได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ที่ภายใต้ต้นโพธิ์ ซึ่งอยู่ริมแม่น้ำสายนี้ และก่อนหน้านั้นในวันตรัสรู้ทรงลอย ถาดข้าวมธุปายาสที่นางสุชาดาถวายใน แม่น้ำสายนี้

เนวตัณณานาตัณณายตนะ ภาวะที่มี สัตว์ญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัตว์ญาก็ไม่ใช่ เป็น ชื่ออรุณมาน หรืออรุณภาพที่ ๔

เนวตัณณานาตัณณาย มีสัตว์ญาก็ไม่ใช่ ไม่มี สัตว์ญาก็ไม่ใช่

เนตฺถชิกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือการนั่ง เป็นวัตร คือ ถือนั่ง ยืน เดิน เท่านั้น ไม่นอน (ข้อ ๑๓ ในธุดงค์ ๑๓)

เนา เอาผ้าทาบกันเข้า เอาเข็มเย็บเป็นช่วง ยาวๆ พอกันผ้าเคลื่อนจากกัน ครั้นเย็บ แล้วก็เลาะเนาขึ้นออกเสีย

บ

บทภาชนะ บทไขความ, บทขยายความ

บทภาชนีย์ บทที่ตั้งไว้เพื่อขยายความ,

บทที่ต้องอธิบาย

บรม อย่างยิ่ง, ที่สุด

บรมธาตุ กระดูกพระพุทธเจ้า

บรมพุทฺโธบาย อูบายคือวิธีของพระ พุทธเจ้าผู้ยอดเยี่ยม จากศัพท์ว่า *บรม* (บรม) + *พุทฺ* (พุทฺ) + *อูบาย* (อูบาย)

บรมศาสดา ศาสดาที่ยอดเยี่ยม, พระผู้ เป็นครูที่สูงที่สุด, พระบรมครู หมายถึง พระพุทธเจ้า

บรมสารีริกธาตุ ดู *สารีริกธาตุ*

บรมสุข สุขอย่างยิ่ง ได้แก่ พระนิพพาน

บรมอัญญิ กระดูกกษัตริย์

บรรจถรณ์ ผ้าปูนอน, เครื่องลาด (คือ ปัจจัยถรณ์)

บรรจบ ครบ, ถ้วน, จดกัน, ประสมเข้า, ติดต่อกัน, สมทบ

บรรทม นอน

บรรเทา ทำให้สงบ, คลาย, เบาลง, ทำให้ เบาลง, ทุเลา

บรรพ ข้อ, เล่ม, หมวด, ตอน, กัณฑ์ ดังคำว่า *กายนุปีตสนา* พิจารณาเห็น ซึ่งกาย โดยบรรพ ๑๔ ข้อ มี อานาปาน- บรรพ ข้อที่ว่าด้วยการกำหนดลมหายใจ เข้าออก เป็นต้น

บรรพชา การบวช (แปลว่า “เว้นความชั่ว ทุกอย่าง”) หมายถึง การบวชทั่วไป, การบวชอันเป็นบุรพประโยคแห่ง อุปสมบท, การบวชเป็นสามเณร (เดิมที เดียว คำว่า *บรรพชา* หมายความว่า บวชเป็นภิกษุ เช่น เสด็จออกบรรพชา

อัครสาวกบรรพชา เป็นต้น ในสมัยต่อมาจนถึงปัจจุบันนี้ คำว่า **บรรพชา** หมายถึง บวชเป็นสามเณร ถ้าบวชเป็นภิกษุ ใช้คำว่า **อุปสมบท** โดยเฉพาะเมื่อใช้ควบกันว่า บรรพชาอุปสมบท)

บรรพชิต ผู้บวช, นักบวช เช่น ภิกษุ สมณะ ดาบส ฤๅษี เป็นต้น แต่เฉพาะในพระพุทธศาสนา ได้แก่ ภิกษุและสามเณร (และภิกษุณี ลิกขมานาสามเณรี) มักใช้คู่กับ **คฤหัสถ์** (ในภาษาไทยปัจจุบันให้ใช้หมายถึงเฉพาะนักบวชในพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะในฝ่ายเถรวาทหรือฝ่ายมหายาน)

บรรพต ภูเขา

บรรยาย การสอน, การแสดง, การชี้แจง; นัยโดยอ้อม, อย่าง, ทาง

บรรลุ ถึง, สำเร็จ

บริกรรม 1. (ในคำว่า “ถ้าผ้ากฐินนั้นมีบริกรรมสำเร็จคืออยู่”) การเตรียม, การทำความเรียบร้อยเบื้องต้น เช่น ซัก ย้อม กะ ตัด เย็บ เสร็จแล้ว **2.** สถานที่เขาลาดปูน ปูไม้ ชัดเงา หรือซักเงา โบกปูน ทาสี เขียนสี แต่งอย่างอื่น เรียกว่า **ที่ทำบริกรรม** ห้ามภิกษุถ่มน้ำลาย หรือนั่งพิง **3.** การนวดพื้น ประคบ หรืออุ้มตัว **4.** การกระทำขั้นต้นในการเจริญสมถกรรมฐานคือ กำหนดใจโดยเพ่ง วัตถุ หรือนึกถึงอารมณ์ที่กำหนดนั้น ว่า

ซ้ำๆ อยู่ในใจอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อทำให้สงบ **5.** เลื่อนมาเป็นความหมายในภาษาไทย หมายถึงท่องบ่น, เสกเป่า **บริกรรมภาวนา** ภาวนาขั้นต้นหรือขั้นเตรียม คือ กำหนดใจ โดยเพ่ง วัตถุ หรือนึกว่าพุทฺธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ เป็นต้น ซ้ำๆ อยู่ในใจ

บริหาร ของใช้ส่วนตัวของพระ, เครื่องใช้สอยประจำตัวของภิกษุ; บริหารที่จำเป็นแท้จริง คือ บาตร และไตรจีวร ซึ่งต้องมีพร้อมก่อนจึงจะอุปสมบทได้ แต่ได้ยึดถือกันสืบมาให้มี **บริหาร ๘ (อัฐบริหาร)** คือ ไตรจีวร (สังฆาฏิ อุตราสงค์ อันตราวาสก) บาตร มีดเล็ก (วาสี, อรรถกถาัมก อธิบายว่าเป็นมีดตัดเหลาไม้สีฟัน แต่เรานิยมพูดกันมาว่ามีดโกนหรือมีดตัดเล็บ) เข็ม ประคดเอว ผ้ากรองน้ำ (ปริสสาวนะ, หรือกระบอกกรองน้ำคือ ฆมกรก, ฆมกรณ, ฆัมมกรก หรือฆัมมกรณ) ดังกล่าวในอรรถกถา (เช่น วินย.อ.๑/๒๘๔) ว่า **ติจีวรณจปตฺโตจ วาสี สฺวิจิ จ พนฺธนํ**

ปริสสาวนณญฺเจเต ยุตฺตโยคสฺส ภิกฺขุโน.

ตามปกติ อรรถกถากล่าวถึงบริหาร ๘ เมื่อเล่าเรื่องของท่านผู้บรรลุธรรมเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ซึ่งมีบริหาร ๘ เกิดขึ้นเองพร้อมกับการหายไปของเพศคฤหัสถ์ และเรื่องของพระสาวกในยุคต้นพุทธกาล ซึ่งมีบริหาร ๘ เกิดขึ้นเอง เมื่อได้รับอุปสมบท

เป็นเอหิภิกขุ นอกจากนี้ ท่านอธิบาย ลักษณะของภิกษุผู้สันโดษว่า ภิกษุผู้สันโดษที่พระพุทธเจ้าทรงมุ่งหมายในพระสูตร (เช่น สามัญญผลสูตร, ที.ลี้.๙/๙๑/๖๑) ซึ่งเขาตัวจะไปไหนเมื่อใดก็ได้ตามปรารถนา ดังนกที่มีแต่ปีกจะบินไปไหนเมื่อใดได้ดังใจนั้น คือท่านที่มีบริวาร ๘ ส่วนผู้ที่มีบริวาร ๙ (เพิ่มผ้าปูลาด หรือลูกกุญแจ) มีบริวาร ๑๐ (เพิ่มผ้านีสีทนะ หรือแผ่นหนัง) มีบริวาร ๑๑ (เพิ่มไม้เท้า หรือทะหนาน้ำมัน) หรือมีบริวาร ๑๒ (เพิ่มร่ม หรือรองเท้า) ก็เรียกว่ามักน้อย สันโดษ แต่มีใช้ผู้ที่ทรงมุ่งหมายในพระสูตรดังกล่าวนี้

รายการบริวารในพระไตรปิฎก ที่มีชื่อและจำนวนใกล้เคียงกับบริวาร ๘ นี้ พบในสิกขาบทที่ ๑๐ แห่งสุราปานวรรคปาจิตตีย์ (ภิกษุช้อนบริวารของภิกษุอื่น) ได้แก่ บาตร [ไตร]จีวร ผ้านีสีทนะ ก่องเข็ม ประคดเอว (นับได้ ๗ ขาดมิด และเครื่องกรองน้ำ แต่มีนีสีทนะเพิ่มเข้ามา), ในคราวจะมีสังคายนาครั้งที่ ๒ พวกภิกษุวัชชีบุตรได้เที่ยวหาพวกด้วยการจัดเตรียมบริวารเป็นอันมากไปถวายพระเถระบางรูป (วินย.๗/๖๔๓/๔๑๐) ได้แก่ บาตร จีวร นีสีทนะ ก่องเข็ม ประคดเอว ผ้ากรองน้ำ และธมกรก (ครบ ๘ แต่มีนีสีทนะมาแทนมิด)

คัมภีร์อุปทาน (ขุ.อป.๓๓/๒๐๘/๕๔๙)

นอกจากบรรยายเรื่องพระบรมสารีริกธาตุ ที่ได้รับการอัญเชิญไปบรรจุไว้ ณ สถูปเจดีย์สถานต่างๆ แล้ว ยังได้กล่าวถึงบริวารของพระพุทธเจ้า ซึ่งประดิษฐานอยู่ในที่ต่างๆ (หลายแห่งไม่อาจกำหนดได้ในบัดนี้คือที่ใด) คือ บาตร ไม้เท้า และจีวรของพระผู้มีพระภาค อยู่ในเวชชีรานคร สบงอยู่ในกุลฆรนคร (เมืองหนึ่งในแคว้นอวันตี) บรรจถรณ์อยู่เมืองกบิลธมกรกและประคดเอวอยู่นครปาฏลิบุตร ผ้าสรงอยู่ที่เมืองจัมปา ผ้ากาสาวะอยู่ในพรหมโลก ผ้าโพกอยู่ที่ดาวดึงส์ ผ้านีสีทนะอยู่ในแคว้นอวันตี ผ้าลาดอยู่ในเทวรัฏฐ์ ไม้สีไฟอยู่ในมิถิธานคร ผ้ากรองน้ำอยู่ในวิเทหรัฏฐ์ มิดและก่องเข็มอยู่ที่เมืองอินทปัตถ์ บริวารเหลือจากนั้นอยู่ในอปรันตกชนบท (สันนิษฐานว่าเป็นดินแดนแถบรัฐ Gujarat ในอินเดีย ถึง Sind ในปากีสถานปัจจุบัน)

บริวาร โจด ท่อนผ้าใช้เป็นบริวาร เช่น ผ้ากรองน้ำ ถุงบาตร ย่าม ผ้าห่อของ **บริจาค** สละให้, เสียสละ, สละออกไปจากตัว, การสละให้หมดความเห็นแก่ตัว หรืออย่างมิให้มีความเห็นแก่ตน โดยมุ่งเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น เพื่อความดีงาม หรือเพื่อการก้าวสูงขึ้นไปในธรรม เช่น ชนบริจาค (การสละทรัพย์) ชีวิตบริจาค (การสละชีวิต) กามสุข-

บริจาต (การสละกามสุข) อกุศลบริจาต (การสละละอกุศล); บัดนี้ มักหมาย เฉพาะการร่วมให้หรือการสละเพื่อการ บุญอย่างเป็นพิธี

บริจาริกา หญิงรับใช้

บริภักษ์ ๓ *สัตตบริภักษ์*

บริโภค กิน, ใช้สอย, เสพ; ในประโยคที่ว่า “ภิกษุใดรู้อยู่ บริโภคน้ำ มีตัวสัตว์ เป็น ปาจิตตียะ” หมายถึง ดื่มน้ำ อาบ และใช้ สอยอย่างอื่น

บริโภคเจดีย์ เจดีย์คือสิ่งของหรือสถานที่ที่พระพุทธรูปเจ้าเคยทรงใช้สอยเกี่ยว ข้อง ได้แก่ ตุมพัสตูป อังคารสตูป และ ลังเวชนียสถานทั้ง ๔ ตลอดถึงบาตร จีวร เตียง ตั่ง กุฎี วิหาร ที่พระพุทธรูป เจ้าทรงใช้สอย

บริวาร 1. ผู้แวดล้อม, ผู้ห้อมล้อมติด ตาม, ผู้รับใช้ **2.** สิ่งแวดล้อม, ของสมทบ, สิ่งประกอบพร้อม เช่น ผ้าบริวาร บริวาร กฐิน เป็นต้น **3.** ชื่อคัมภีร์พระวินัยปิฎก หมวดสุดท้ายใน ๕ หมวดคือ อาทิกัมม ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค บริวาร; เรียกตามรูปเดิมในบาลีว่า *ปริวาร* ก็มี

บริษัฏ หมู่มเหล่า, ที่ประชุม, คนรวมกัน, กลุ่มชน

บริษัฏ ๔ ชุมชนชาวพุทธ ๔ พวก คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา

บริสุทฺธ, บริสุทฺธิ สะอาด, หมดจด,

ปราศจากมลทิน, ผุดผ่อง; ครบถ้วน, ถูกต้องตามระเบียบอย่างบริบูรณ์

บริหาร ดูแล, รักษา, ปกครอง

บริหารคณะ ปกครองหมู่, ดูแลหมู่

บวงสรวง บูชา (ใช้แก่ผีสิง เทวดา)

บ่วงแห่งมาร ได้แก่ วัตถุทุกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่ารักใคร่ น่าพอใจ

บวช การเว้นท้าว คือเว้นความชั่วทุกอย่าง (ออกมาจากคำว่า *ป + วช*) หมายถึงการ ถือเพศเป็นนักพรตทั่วไป; บวชพระ คือ บวชเป็นภิกษุ เรียกว่า *อุปสมบท*, บวช เณรคือบวชเป็นสามเณร เรียกว่า *บรรพชา*

บอก ในประโยคที่ว่า “ภิกษุใด ไม่ได้รับ บอกก่อน ก้าวล่วงธรรมเนียมเข้าไป” ไม่ได้รับ บอก คือยังไม่ได้รับอนุญาต

บอกวัตร บอกข้อปฏิบัติในพระพุทธร ศาสนา เมื่อทำวัตรเย็นเสร็จแล้ว ภิกษุ รูปเดียวเป็นผู้บอก อาจใช้วิธีหมุนเวียน กันไปที่ละรูป ข้อความที่บอก ว่าเป็นภาษา บาลี กล่าวถึงปฏิบัติบูชา คาถา โอวาท- ปาฏิโมกข์ คุณานิสงส์แห่งชั้นดิตรวม คำ เตือนให้ใส่ใจในธรรมในเมื่อได้มีโอกาส เกิดมาเป็นมนุษย์พบพระพุทธรศาสนา ความไม่ประมาท เร่งเพียรพยายามใน ทางธรรมเพื่อน้อมไปสู่พระนิพพาน และพ้นจากทุกคติ แล้วกล่าวถึงพุทธกิจ ประจำวัน ๕ ประการ ลำดับกาลในพระ

พุทธประวัติ สิ่งแทนพระองค์ภายหลัง
พุทธปรินิพพาน ชื่อ วัน เดือน ปี และ
ดาวนักษัตร ๒๗ จบลงด้วยคำเชื้อเชิญ
ให้ตั้งอยู่ในพระพุทโธวาท บำเพ็ญ
ปฏิบัติบูชา เพื่อบรรลุมงคลทั้งที่เป็น
โลกียะและโลกุตตระ; ธรรมเนียมนี้ บัด
นี้เลื่อนลงไปแล้ว

บอกศักราช เป็นธรรมเนียมของพระ
สงฆ์ไทยแต่โบราณ มีการบอกกาลเวลา
เรียกว่า *บอกศักราช* ตอนท้ายสวดมนต์
และก่อนจะแสดงพระธรรมเทศนา (หลัง
จากให้ศีลจบแล้ว) ว่าทั้งภาษาบาลีและ
คำแปลเป็นภาษาไทย การบอกอย่างเก่า
บอกปี ฤดู เดือน วัน ทั้งที่เป็นปัจจุบัน
อดีต และอนาคต คือบอกว่าล่วงไปแล้ว
เท่าใด และยังมีอีกเท่าใด จึงจะครบ
จำนวนอายุพระพุทธศาสนา ๕ พันปี
โดยเปลี่ยนศักราชใหม่ และนับจำนวนปี
เริ่มตั้งแต่วันวิสาขบูชา เพราะพุทธ
ศักราชนั้น ตามแบบของไทย นับตั้งแต่
พระพุทธเจ้าปรินิพพานล่วงแล้ว ๑ ปี
เป็น พ.ศ. ๑ แต่ต่อมา ในปี พ.ศ.
๒๔๘๓ รัฐบาลได้ประกาศให้ตั้งแต่วันที่ ๑
มกราคม เป็นวันขึ้นปีใหม่ เริ่มตั้งแต่วันที่
๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๔ เป็นต้นมา
(ปี พ.ศ. ๒๔๘๓ มี ๙ เดือน) จึงได้มีวิธี
บอกศักราชอย่างใหม่ขึ้นใช้แทน โดย
บอกเฉพาะปี พ.ศ. เดือน วันที่ และวัน

ในปัจจุบัน ทั้งบาลีและคำแปล (ถ้าบอก
แบบเคร่งครัด คือ จะให้ตัวเลขตรงตาม
ราชการด้วย และให้เวลาของพุทธ
ศักราชตรงแท้ด้วย มีให้การนับปีของ
พระพุทธศาสนาเคลื่อน โดยถือ
วันวิสาขบูชาเป็นวันเปลี่ยนศักราช ก็
ต้องบอกศักราชในปีหนึ่งๆ แยกเป็น ๒
ช่วง คือ ช่วงที่ ๑ ตั้งแต่วันวิสาขบูชา
ถึงวันที่ ๓๑ ธันวาคม และช่วงที่ ๒ ตั้ง
แต่วันที่ ๑ มกราคม ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ
ของเดือนที่ทำวิสาขบูชา และปรับ
เปลี่ยนถ้อยคำให้สอดคล้องกับกาลเวลา
ในช่วงนั้นๆ แต่โดยทั่วไป อนุโลมให้
บอกแบบเดียวกันตามปีของราชการ)
บัดนี้ ไม่นิยมบอกศักราชกันแล้ว คง
เป็นเพราะมีปฏิทินและเครื่องบอกเวลา
อย่างอื่นใช้กันดีกันไป

ในที่นี่ แสดงคำบอกศักราชอย่างใหม่
ไว้เป็นตัวอย่าง (เมื่อใกล้ พ.ศ. ๒๕๐๐
ยังถือปฏิบัติกันอยู่) ดังนี้

อิทานิ ตสฺส ภควโต อรหโต สมมา-
สมพุทฺธสฺส, ปรีนินิพฺพานโต ปฏฺฐาย,
เอภฺสวํจฺจรุตฺตฺรปญฺจสตาธิกาณิ, เทว
สํวญฺจฺรสหฺสฺสาณิ อติกฺกนฺตานิ, ปจฺจุป-
ปนฺนกาลวเสน, จิตฺตฺรมาสฺสฺสฺสฺสํ ทินฺ,
วารวเสน ปน รัวโร โหติ. เอวํ ตสฺส
ภควโต ปรีนินิพฺพานา, สาสนาญฺกาล-
คณฺเณ สลฺลกฺเขตฺตพฺพาติ.

คุงมัสตดู พระพุทธศาสนายุกาล, จำเดิมแต่ปรินิพพาน, แห่งพระองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาค, อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าฉันนั้น, บัดนี้ ล่วงแล้ว ๒๕๐๑ พรรษา, ปัจจุบันสมัย, เมษายนมาส, สุรทินที่ ๑๓ อาทิตย์วาร, พระพุทธศาสนายุกาล, จำเดิมแต่ปรินิพพาน, แห่งพระองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาค, อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าฉันนั้น, มีนัยอันจะพึงกำหนดนับ ด้วยประการฉะนี้.

[วัน เรียงลำดับจากวันอาทิตย์ไป เป็นคำบาลีว่า: รวิ จนฺท ภูมฺม วุฑฺ ฅรุ สุกฺก โสฺร; เดือน เรียงลำดับจากเมษายนไป เป็นคำบาลีว่า: จิตฺร วิสาข เชฏฺจ อาสาฬห สาวน โปฏฺจปท (หรือ ภาทฺปท) อสฺสยฺช กตฺติก มิคสิร ปุสฺส มาฆ ผคฺคุณ; ส่วนวันที่ และเลขปี พึงประกอบตามหลักบาลีไวยากรณ์]

บังคม ไหว้

บังสุกุล ผ้าบังสุกุล หรือ บังสุกุลจีวร; ในภาษาไทยปัจจุบัน มักใช้เป็นคำกริยา หมายถึงการที่พระสงฆ์ชักเอาผ้าซึ่งเขาทอดวางไว้ที่ศพ ที่หีบศพ หรือที่สายโยงศพ โดยกล่าวข้อความที่เรียกว่า คำพิจารณาผ้าบังสุกุล ดังนี้

อนิจฺจา วต สงฺขารา อุปฺปาทยธฺมฺมิโน
 อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ เตสํ วุปลโม สุโข

บังสุกุลจีวร ผ้าที่เกลือกกลั้วด้วยฝุ่น,

ผ้าที่ได้มาจาก กองฝุ่น กองหยากเยื่อซึ่งเขาทิ้งแล้ว ตลอดถึงผ้าห่อคลุมศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ไม่ใช่ผ้าที่ชาวบ้านถวายเป็นของขวัญ, ปัจจุบันมักหมายถึงผ้าที่พระชักจากศพโดยตรงก็ตาม จากสายโยงศพก็ตาม

บังสุกุลตาย-บังสุกุลเป็น ตามประเพณีเกี่ยวกับการศพ หลังจากเผาศพแล้ว เมื่อจะเก็บอัฐิ (เก็บในวันที่เผาได้ แต่นิยมเก็บตอนเช้าวันรุ่งขึ้น) มีการนิมนต์พระมาบังสุกุลอัฐิ เรียกว่า “แปรรูป” หรือ “แปรธาตุ” (พระก็รูปก็ได้ แต่นิยมกันว่า ๔ รูป, บางท่านว่า ที่จริงไม่ควรเกิน ๓ รูป คงจะเพื่อให้สอดคล้องกับกรณีที่มีการทำบุญสามหาบ ซึ่งถวายเป็นพระ ๓ รูป) ในการแปรรูปนั้น ก่อนจะบังสุกุลบางทีก็นิมนต์พระสงฆ์ทำน้ำมนต์มาประพรมอัฐิ เรียกว่าดับธาตุก่อน แล้วเจ้าหน้าที่ (สัปเหร่อ) จัดอัฐิที่เผาแล้วนั้นให้รวมเป็นส่วนๆ ตามรูปของร่างกาย หันศีรษะไปทิศตะวันตก พร้อมแล้วญาติจุดธูปเคารพ บอกกล่าว และเอาดอกพิกุลเงินพิกุลทองหรือสตางค์วางกระจายลงไปทั่วร่างของอัฐิ แล้วประพรมด้วยน้ำอบน้ำหอม จากนั้นจึงทอดผ้าบังสุกุล และพระสงฆ์ก็กล่าวคำพิจารณาว่า “อนิจฺจา วต สงฺขารา” เป็นต้น อย่างที่ว่าตามปกติทั่วไป เรียกว่า **บังสุกุลตาย** เสร็จแล้วเจ้าหน้าที่ก็

หมุนร่างอัฐิให้หันศีรษะไปทิศตะวันออก และพระสงฆ์กล่าวคำพิจารณาเปลี่ยนเป็น**บังสุกุลเป็น** มีความหมายว่าตายแล้วไปเกิด จบแล้ว เมื่อถวายดอกไม้ธูปเทียนแก่พระสงฆ์เสร็จ เจ้าภาพก็เก็บอัฐิ (เลือกเก็บจากศีรษะลงไปปลายเท้า), คำพิจารณาบังสุกุลเป็นนั้นว่า

อจิรั วคยั กายโย ปจวี อธิเสสสติ
นุฑโท อเปตวิญญาโณ นีรตถังว กสิงคร

บังสุกุลตาย-บังสุกุลเป็นนี้ ต่อมามีการนำไปใช้ในการสะเดาะเคราะห์ด้วยทำนองจะให้ความหมายว่า ตายหรือวิบัติแล้ว ก็ให้กลับฟื้นขึ้นมา, อย่างไรก็ดีถ้าไม่ระวังไว้ แทนที่จะเป็นการใช้ให้ความหมายเชิงปริศนารธรรม ก็จะกลายเป็นการใช้ในแง่ถือโชคกลาง; **๓ บังสุกุล**

บัญญัติ การตั้งขึ้น, ข้อที่ตั้งขึ้น, การกำหนดเรียก, การเรียกชื่อ, การวางเป็นกฎไว้, ข้อบังคับ

บัณฑิต ผู้มีปัญญา, นักปราชญ์, ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา

บัณฑิตชาติ เผ่าพันธุ์บัณฑิต, เหล่านักปราชญ์, เชื้อนักปราชญ์

บังทุกัมพลศิลาอาสน์ แทนหินมีสีดูลงผ้ากัมพลเหลือง เป็นที่ประทับของพระอินทร์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (อรรถกถาว่า สีแดง)

บัณฑิต [บัน-เดาะ] กะเทย, คนไม่

ปรากฏชัดว่าเป็นเพศชายหรือเพศหญิงได้แก่ กะเทยโดยกำเนิด ๑ ชายผู้ถูกตอนที่เรียกว่าชั้นที่ ๑ ชายมีราคะกล้าประพฤตินอกจารีตในทางเสพกามและยั่วยวนชายอื่นให้เป็นเช่นนั้น ๑

บัณฑิต [บัน-เดาะ] **1.** กลองเล็กชนิดหนึ่งมีหนังสองหน้าตรงกลางคอด ริมทั้งสองใหญ่ พราหมณ์ใช้ในพิธีต่างๆ ชับโดยใช้ลูกตุ้มกระทบหน้ากลองทั้งสองข้าง; **2.** สีมามีลักษณะทรวดทรงเหมือนบัณฑิต คือมีลักษณะทรวดทรงเหมือนบัณฑิต

บัณฑิต ให้เกิดมีขึ้นหรือให้เป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยฤทธิ์หรือด้วยแรงอำนาจ

บัลลังก์ ในคำว่า “นั่งขัดบัลลังก์” หรือ “นั่งคูบัลลังก์” คือ นั่งขัดสมาธิ; ความหมายทั่วไปว่า แทน, พระแทน, ที่นั่งผู้พิพากษาเมื่อพิจารณาคดีในศาล, ส่วนของสถูปเจดีย์บางแบบ มีรูปเป็นแทนเหนือคอรระฆัง

บัว ๔ เหล่า **๓ บุคคล ๔ จำพวก**

บาตร ภาชนะที่ภิกษุสามเณรใช้รับอาหารบิณฑบาต เป็นบริวารประจำตัวคู่กับไตรจีวร ซึ่งผู้จะอุปสมบทจำเป็นต้องมีจึงจะบวชได้ ดังที่เรียกรวมกันว่า “ปตฺต-จีวร” และจัดเป็นอย่างหนึ่งในบริวาร ๘ ของภิกษุ, บาตรที่ทรงอนุญาต มี ๒ อย่าง (วินย.๗/๓๔/๑๗) คือ บาตรเหล็ก (อโย-

ปตฺต) และบาตรดิน (มตฺติกาปตฺต, หมายถึงบาตรดินเผาซึ่งสุ่มดำสนิท)

บาตรอธิษฐาน บาตรที่พระพุทธเจ้าอนุญาติให้ภิกษุมิไ้ใช้ประจำตัวหนึ่งใบ

บาทยกุล คู่แห่งบาท, พระบาททั้งสอง (เท้าสองข้าง)

บ้าน ที่อยู่ของคนครัวเดียวกัน มีเรือนหลังเดียว สองหลัง สามหลัง หรือมากกว่านั้น หรือรวมบ้านเหล่านั้นเข้าเป็นหมู่ก็เรียกว่า **บ้าน** คำว่า **คามสีมา** หมายถึงแดนบ้านตามนัยหลังนี้

บาป ความชั่ว, ความร้าย, ความชั่วร้าย, กรรมชั่ว, กรรมลามก, อกุศลกรรมที่ส่งให้ถึงความเดือดร้อน, สภาพที่ทำให้ถึงคติอันชั่ว, สิ่งที่ทำให้จิตให้ตกสู่ที่ชั่ว คือทำให้เลวลง ให้เสื่อมลง

บารมี คุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวด เพื่อบรรลุจุดหมายอันสูงยิ่ง, บารมีที่พระโพธิสัตว์ต้องบำเพ็ญให้ครบบริบูรณ์ จึงจะบรรลุโพธิญาณ เป็นพระพุทธเจ้า มี ๑๐ คือ ๑.**ทาน** (การให้ การเสียสละเพื่อช่วยเหลือมวลมนุษยสรรพสัตว์) ๒.**ศีล** (ความประพฤติถูกต้องสุจริต) ๓.**เนกขัมมะ** (ความปลีกออกจាកามได้ ไม่เห็นแก่การเสพบำเรอ, การออกบวช) ๔.**ปัญญา** (ความรอบรู้ เข้าถึงความจริง รู้จักคิดพิจารณาแก้ไข ปัญหาและดำเนินการจัดการต่างๆ ให้

สำเร็จ) ๕.**วิริยะ** (ความเพียรแกล้วกล้าบากบั่นทำการ ไม่ทอดทิ้งธุระหน้าที่) ๖.**ขันติ** (ความอดทน ควบคุมตนอยู่ได้ในธรรม ในเหตุผล และในแนวทางเพื่อจุดหมายอันชอบ ไม่ยอมมลูอำนาจกิเลส) ๗.**สังกะ** (ความจริง ซื่อสัตย์ จริงใจ จริงจัง) ๘.**อธิษฐาน** (ความตั้งใจมั่น ตั้งจุดหมายไว้ตั้งามชัดเจนและมุ่งไปเด็ดเดี่ยวแน่วแน่) ๙.**เมตตา** (ความรักความปรารถนาดี คิดเกื้อกูลหวังให้สรรพสัตว์อยู่ดีมีความสุข) ๑๐.**อุเบกขา** (ความวางใจเป็นกลาง อยู่ในธรรม เรียบสงบ สม่่าเสมอ ไม่เอนเอียง ไม่หวั่นไหวไป ด้วยความยินดียินร้ายชอบชังหรือแรงเหย้ายวนยั่วใดๆ)

บารมี ๑๐ นั้น จะบริบูรณ์ต่อเมื่อพระโพธิสัตว์บำเพ็ญแต่ละบารมีครบสามขั้นหรือสามระดับ จึงแบ่งบารมีเป็น ๓ ระดับ คือ ๑.**บารมี** คือคุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวด ขั้นต้น ๒.**อุปบารมี** คือคุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวด ขั้นจวนสูงสุด ๓.**ปรมัตถบารมี** คือคุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวด ขั้นสูงสุด

เกณฑ์ในการแบ่งระดับของบารมีนั้น มีหลายแง่หลายด้าน ขอยกเกณฑ์อย่างง่ายมาให้ทราบพอเข้าใจ เช่น ในข้อทาน สละทรัพย์ภายนอกทุกอย่างได้ เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็น**ทานบารมี**

สละอวัยวะเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็นทานอุปัชฌายะ สละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็นทานปรมัตถบารมี

บารมีในแต่ละชั้นมี ๑๐ จึงแยกเป็นบารมี ๑๐ (ทศบารมี) อุปบารมี ๑๐ (ทศอุปบารมี) และปรมัตถบารมี ๑๐ (ทศปรมัตถบารมี) รวมทั้งสิ้นเป็นบารมี ๓๐ เรียกเป็นคำศัพท์ว่า สมเด็จพระบารมี (หรือสมเด็จพระบารมี) แปลว่า บารมีสามสิบถ้วน หรือบารมีครบเต็มสามสิบ แต่ในภาษาไทย บางทีเรียกสั้นๆ กันมาว่า “บารมี ๓๐ ทศ”; ดู **ทศ, สมเด็จพระ**

บารมี ๓๐ ทศ ดู **บารมี, สมเด็จพระ**

บาลี 1. “ภาษาอันรักษาไว้ซึ่งพุทธพจน์”, ภาษาที่ใช้ทรงจำและจารึกรักษาพุทธพจน์แต่เดิมมา อันเป็นหลักในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ถือกันว่าได้แก่ภาษามคธ

2. พระพุทธทวณะ ซึ่งพระสังคีติกาจารย์รวบรวมไว้ คือ พระธรรมวินัยที่พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ประชุมกันรวบรวมจัดสรรให้เป็นหมวดหมู่ในคราวปฐมสังคายนา และรักษาไว้ด้วยภาษาบาลี สืบต่อกันมาในรูปที่เรียกว่าพระไตรปิฎก อันเป็นคัมภีร์พระพุทธศาสนาต้นเดิม ที่เป็นหลักของพระพุทธศาสนาเถรวาท, พุทธพจน์, ข้อความที่มาในพระไตรปิฎก; ในการศึกษาพระพุทธศาสนา มีประเพณีที่ปฏิบัติกันมาในเมืองไทย ให้แยกคำว่า

“บาลี” ในความหมาย ๒ อย่างนี้ ด้วยการเรียกให้ต่างกัน คือ ถ้าหมายถึงบาลีในความหมายที่ **1.** ให้ใช้คำว่า **ภาษาบาลี** (หรือ ศัพท์บาลี คำบาลี หรือบาลี) แต่ถ้าหมายถึงบาลีในความหมายที่ **2.** ให้ใช้คำว่า **พระบาลี**

บาลีประเทศ ข้อความตอนหนึ่งแห่งบาลี, ข้อความจากพระไตรปิฎก

บาลีพุทธอุทยาน คำอุทานที่พระพุทธเจ้าทรงเปล่งเป็นบาลี เช่นที่ว่า

ยทา หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา
 อาตาปีโน ฉายโต พุราหุมนฺสฺส
 อถสฺส กงฺขา วปยฺนฺติ สพฺพา
 ฯ๑๗

(“ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้เพียรเพ่งพิจารณา ในกาลนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป ...”)

บَابวง บนบาน, เช่นสรวง, บูชา

บَابเพ็ญ ทำ, ทำด้วยความตั้งใจ, ปฏิบัติ, ทำให้เต็ม, ทำให้มีขึ้น, ทำให้สำเร็จผล (ใช้แก่สิ่งที่ดีงามเป็นบุญกุศล)

บัณฑิตยศาสตร์ วัตรของผู้เที่ยวบิณฑบาต, ธรรมเนียมหรือข้อควรปฏิบัติสำหรับภิกษุที่จะไปรับบิณฑบาต เช่น นุ่งห่มให้เรียบร้อย สรรวมกิริยาอาการ ถือบาตรภายในจีวรเอาออกเฉพาเมื่อจะรับบิณฑบาต กำหนดทางเข้าออกแห่งบ้าน

และอาการของชาวบ้านที่จะให้ภิกขา หรือไม่ รับบิณฑบาตด้วยอาการสำรวม รูปที่กลับมาก่อน จัดที่ฉัน รูปที่มาทีหลัง ฉันแล้วเก็บกวาด

บิณฑบาต อาหารที่ใส่ลงในบาตรพระ, อาหารถวายพระ; ในภาษาไทยใช้ในความหมายว่า รับของใส่บาตร เช่นที่ว่า พระไปบิณฑบาต คือ ไปรับอาหารที่เขา จะใส่ลงในบาตร

บุคคล “ผู้กลืนกินอาหารอันทำอายุให้ครบเต็ม”, คนแต่ละคน, คนรายตัว; อัจฉริยะ, อาตมัน; ในพระวินัย โดยเฉพาะในสังฆกรรม หมายถึงภิกษุรูปเดียว; เทียบ *สงฆ์, กณะ*

บุคคล ๔ บุคคล ๔ จำพวก คือ ๑. *อุก-*
ฆฏิคคณ ผู้รู้เข้าใจได้ฉับพลัน แต่พอ
ท่านยกหัวข้อขึ้นแสดง ๒. *วิปจิตคณ* ผู้
รู้เข้าใจต่อเมื่อท่านขยายความ ๓. *เนยยะ*
ผู้ที่พอจะแนะนำต่อไปได้ ๔. *ปทปรมะ*
ผู้ได้แค่ตัวบทคือถ้อยคำเป็นอย่างยิ่ง
ไม่อาจเข้าใจความหมาย

พระอรธรรกถาจารย์เปรียบเทียบบุคคล ๔ จำพวกนี้กับบัว ๔ เหล่าตามลำดับคือ ๑. ดอกบัวที่ตั้งขึ้นพ้นน้ำ รอส้มผัสแสงอาทิตย์ก็จะบานในวันนี้ ๒. ดอกบัวที่ตั้ง อยู่เสมอน้ำ จักบานในวันพรุ่งนี้ ๓. ดอกบัวที่ยังอยู่ในน้ำ ยังไม่โผล่พ้นน้ำ จักบานในวันต่อๆ ไป ๔. ดอกบัวจมอยู่

ในน้ำที่กลายเป็นผักปลาแห่งปลาและเต่า (ในพระบาลี ตรัสถึงแต่บัว ๓ เหล่าต้น เท่านั้น)

บุคคล ๔ บุคคล ๔ จำพวกที่แบ่งตาม ประมาณ ได้แก่ ๑. *รูปปมาณิกา* ๒. *โ-*
สัปปมาณิกา ๓. *ลูขัปปมาณิกา* และ ๔. *ชัมมป-*
มาณิกา; ดู *ประมาณ*

บุคคลหาได้ยาก ๒ คือ ๑. *บุพการี* ๒. *กัตถัญญุกตเวที*

บุคคลาธิษฐาน มีบุคคลเป็นที่ตั้ง, เทศนายกบุคคลขึ้นตั้ง คือ วิธีแสดง ธรรมโดยยกบุคคลขึ้นอ้าง; คู่กับ *ธรรมาธิษฐาน*

บุคคลิกาวาส ดู *บุคคลิกาวาส*

บุคลิก เนื่องด้วยบุคคล, จำเพาะคน (= *บุคคลิก*)

บุญ เครื่องชำระสันดาน, ความดี, กรรมดี, ความประพฤติชอบทางกายวาจาและใจ, กุศลกรรม, ความสุข, กุศลธรรม

ที่กล่าวนั้น เป็นความหมายทั่วไป โดยสรุป ต่อนี้พึงทราบคำอธิบาย ละเอียดขึ้น เริ่มแต่ความหมายตามรูป คัพท์ว่า “กรรมที่ชำระสันดานของผู้ กระทำให้สะอาด”, “สภาวะอันทำให้เกิด ความน่อบุชา”, “การกระทำอันทำให้เต็ม อิ่มสมน้ำใจ”, ความดี, กรรมที่ดีงามเป็น ประโยชน์, ความประพฤติชอบทางกาย วาจาใจ, กุศล (มักหมายถึงโลกีย์กุศล

หรือความดีที่ยังกอบปรด้วยอุปธิ คือ เกี่ยวข้องกับสิ่งที่ปรารถนากันในหมู่ชาวโลก เช่น โภคสมบัติ); บางที่หมายถึงผลของการประกอบกุศล หรือผลบุญนั่นเอง เช่นในพุทธพจน์ (ที.ปา.๑๑/๓๓/๖๒) ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะการสมาทาน กุศลธรรมทั้งหลายเป็นเหตุ บุญนี้ย่อมเจริญเพิ่มพูนอย่างนี้”, และมีพุทธพจน์ (ขุ.อิติ.๒๕/๒๐๐/๒๔๐) ตรัสไว้ด้วยว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอย่าได้กล่าวต่อบุญเลย คำว่าบุญนี้ เป็นชื่อของความสุข” (บุญ ในพุทธพจน์นี้ ทรงเน้นที่การเจริญเมตตาจิต), พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ศึกษาบุญ (“ปุณณเมว โส ลิกฺขะเยย” - ขุ.อิติ.๒๕/๒๐๐/๒๔๑; ๒๓๘/๒๗๐) คือฝึกปฏิบัติให้ชีวิตเจริญงอกงามขึ้นในความดีและสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัตินี้ดี

ในการทำบุญ ไม่พึงละเลยพื้นฐานที่ตรงตามสภาพความเป็นจริงของชีวิต ให้ชีวิตและสิ่งแวดล้อมเจริญงอกงามหนุนกันขึ้นไปสู่ความดีงามที่สมบูรณ์ เช่น พึงระลึกถึงพุทธพจน์ (ส.ส.๑๕/๑๔๖/๔๖) ที่ว่า “ชนเหล่าใด ปลูกสวน ปลูกป่า สร้างสะพาน (รวมทั้งจัดเรือข้ามฟาก) จัดบริการน้ำดื่ม และบึงบ่อสระน้ำ ให้ที่พักอาศัย บุญของชนเหล่านั้น ย่อมเจริญงอกงาม ทั้งคืนทั้งวัน ตลอดทุกเวลา, ชนเหล่านั้น ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ถึงพร้อมด้วย

ศีล เป็นผู้เดินทางสวรรค์”, คัมภีร์ทั้งหลายกล่าวถึงบุญกรรมที่ชาวบ้านควรร่วมกันทำไว้เป็นอันมาก เช่น (ชา.อ.๑/๒๙๙) การปรับปรุงซ่อมแซมถนนหนทาง สร้างสะพาน ขุดสระน้ำ สร้างศาลาที่พักและที่ประชุม ปลูกสวนปลูกป่า ให้ทานรักษาศีล

พระพุทธเจ้าตรัสประมวลหลักการทำบุญที่พึงศึกษาไว้ เรียกว่า **บุญกิริยาวัตถุ ๑** (ขุ.อิติ.๒๕/๒๓๘/๒๗๐) ซึ่งพระอรหันตจรรย์ได้แจกแจงให้เห็นตัวอย่างในการขยายความออกไปเป็น **บุญกิริยาวัตถุ ๑๐** (เช่น สงฺคณ.๑.๒๐๘); ตรงข้ามกับ **บาป**, เทียบ **กุศล**, ดู **บุญกิริยาวัตถุ, อุปธิ**

บุญกิริยาวัตถุ สิ่งที่เป็นที่ตั้งแห่งการทำบุญ, เรื่องที่จัดเป็นการทำบุญ, ทางทำความดี, **หมวด ๓** คือ ๑. **ทานมัย** ทำบุญด้วยการให้ ๒. **ศีลมัย** ทำบุญด้วยการรักษาศีลและประพฤติดี ๓. **ภาวนามัย** ทำบุญด้วยการเจริญภาวนา; **หมวด ๑๐** คือ ๑. **ทานมัย** ๒. **ศีลมัย** ๓. **ภาวนามัย** ๔. **อปายณมัย** ด้วยการประพฤติอ่อนน้อม ๕. **เวยยาวัจจมัย** ด้วยการช่วยชวนชวยรับใช้ ๖. **ปัตติทานมัย** ด้วยการเฉลี่ยส่วนความดีให้ผู้อื่น ๗. **ปัตตานุโมทนามัย** ด้วยความยินดีความดีของผู้อื่น ๘. **ธัมมัสสวนมัย** ด้วยการฟังธรรม ๙. **ธัมมเทศนามัย** ด้วย

การสั่งสอนธรรม ๑๐. *ทิกฺขุชุกกัมม* ด้วย
การทำความเห็นให้ตรง

บุญเขต เนื้อนาบุญ; *ดู สังฆคฺคณ*
บุญญาภิสังขาร *ดู ปุญญาภิสังขาร*

บุญนิธิ ชุมทรัพย์คือบุญ

บุญราศี กองบุญ

บุญฤทธิ ความสำเร็จด้วยบุญ, อำนาจบุญ

บุญตริก บัวขาว

บุญมี, บุญมี ดิถีที่พระจันทร์เต็มดวง,
วันเพ็ญ, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ, วันกลางเดือน;
บุญมี หรือ บุญมี ก็เขียน (บาลี: บุญณมี;
สันสกฤต: บุญมี)

บุญชน *ดู ปุณฺชน*

บุพทล บุคคล (เขียนอย่างรูปสันสกฤต)

บุปผวิภक्ति ดอกไม้ที่ทำให้แปลก, ดอกไม้
ที่ทำให้วิจิตร โดยประดิษฐ์เป็นรูปต่างๆ

บุพกรรม ธุระอันจะพึงทำในเบื้องต้น, งาน
ที่จะต้องกระทำที่แรก, เรื่องที่ควร
ตระเตรียมให้เสร็จก่อน เช่น บุพกรรม
ของการทำอุโบสถ ได้แก่ เมื่อถึงวัน
อุโบสถ พระเถระลงอุโบสถก่อน สั่งภิกษุ
ให้ปิดกวาดโรงอุโบสถ ตามไฟ ตั้งน้ำฉัน
น้ำใช้ ตั้งหรือปูลาดอาสนะไว้; บุพกรรม
แห่งการกรานกฐิน คือ ชักผ้า ๑ กะผ้า ๑
ตัดผ้า ๑ เนาหรือด้นผ้าที่ตัดแล้ว ๑ เย็บ
เป็นจีวร ๑ ย้อมจีวรที่เย็บแล้ว ๑ ทำ
กัปปะคือพินทุ ๑ ดังนี้เป็นต้น

บุพการ 1. “อุปการะก่อน”, การช่วย

เหลือเกื้อกูลที่ริเริ่มทำขึ้นก่อนเอง โดยมี
ได้คำนึงถึงเหตุเก่าเช่นว่าเขาเคยทำอะไร
ให้เราไว้ และมีได้หวังข้างหน้าว่าเขาจะ
ให้อะไรตอบแทนเรา (ในคำว่า *บุพการี*)

2. ความเกื้อหนุนช่วยเหลือโดยถือเป็น
สำคัญอันดับแรก, การอุปถัมภ์บำรุง
เกื้อกูลนับถือรับใช้ที่ทำโดยตั้งใจให้
ความสำคัญนำหน้าหรือก่อนอื่น (เช่นใน
ข้อ ๕ แห่ง *สมบัติของอุบาสก ๕*)

บุพการี บุคคลผู้ทำอุปการะก่อน คือ ผู้มี
พระคุณ ได้แก่ มาดาบิดา ครูอาจารย์
เป็นต้น (ข้อ ๑ ในบุคคลหาได้ยาก ๒);
ดู บุพการ 1.

บุพกิจ กิจอันจะพึงทำก่อน, กิจเบื้องต้น
เช่น บุพกิจในการทำอุโบสถ ได้แก่ ก่อน
สวดปาฏิโมกข์ต้องนำปาริสุทธิของภิกษุ
อาพาธมาแจ้งให้สงฆ์ทราบ นำฉันทะของ
ภิกษุอาพาธมา บอกกตฺตุ นัภภิกษุ ให้
โอวาทนางภิกษุณี; บุพกิจแห่งการ
อุปสมบท ได้แก่ การให้บรรพชา ขอนิสัย
ถืออุปัชฌาย์ จนถึงสมมติภิกษุผู้สอบ
ถามอันตรายิยกรรมกะอุปสัมปทาเปกขะ
ท่ามกลางสงฆ์ ดังนี้เป็นต้น

บุพจริยา ความประพฤติปฏิบัติตนที่สืบ
มาแต่เดิม, การที่ได้เคยดำเนินชีวิต
ประพฤติปฏิบัติหรือทำการอย่างนั้นๆ
มาในกาลก่อน, บางแห่ง หมายถึงการ
ทรงบำเพ็ญประโยชน์ทำความดีในปาง

ก่อนของพระพุทธรูปเจ้าเมื่อครั้งยังเป็น พระโพธิสัตว์โดยเฉพา

บุพนิมิต เครื่องหมายให้รู้ล่วงหน้า, สิ่ง ที่ปรากฏให้เห็นก่อนเป็นเครื่องหมายว่า จะมีเรื่องดีหรือร้ายบางอย่างเกิดขึ้น, ลาง; *บุพนิมิตต์* ก็เขียน

บุพนิมิตแห่งมรรค เครื่องหมายที่บอก ล่วงหน้าว่ามรรคจะเกิดขึ้น, ธรรม ๗ ประการ ซึ่งแต่ละอย่างเป็นเครื่องหมาย บ่งบอกล่วงหน้าว่าอริยอัฏฐังคิกมรรค จะเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น ดุจแสงอรุณเป็น บุพนิมิตของดวงอาทิตย์ที่จะอุทัย, แสง เงินแสงทองของชีวิตที่ดั่งาม, รุ่งอรุณของ การศึกษา ๗ อย่าง คือ ๑. *กัลยาณมิตรตา* ความมีกัลยาณมิตร ๒. *ศีลสัมปทา* ความถึงพร้อมด้วยศีล ๓. *ฉันทสัมปทา* ความถึงพร้อมด้วยฉันทะ ๔. *อตต-สัมปทา* ความถึงพร้อมด้วยตนที่ฝึกไว้ดี ๕. *ทิวฐิสัมปทา* ความถึงพร้อมด้วย ทิวฐิ (มีหลักความคิดความเชื่อที่ถูก ต้อง) ๖. *อัปปมาทสัมปทา* ความถึง พร้อมด้วยความไม่ประมาท ๗. *โยนิโสมนสิการสัมปทา* ความถึง พร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ

บุพประโยค อาการหรือการทำความ พยายามเบื้องต้น, การกระทำที่แรก

บุพเปตพลี การบำเพ็ญบุญอุทิศแก่ญาติ ที่ล่วงลับไปก่อน, การทำบุญอุทิศให้แก่

ผู้ตาย; เขียนเต็มเป็น *บุพพเปตพลี* หรือ *บุพพเปตพลี*; *ตุ บุพพเปตพลี*

บุพพลิกขาวัณณนา หนังสืออธิบาย พระวินัย พระอมราภิกขิต (อมร เกิด) วัดบรมนิวาส เป็นผู้แต่ง

บุพพัณณะ *ตุ รัชชาติ*; เทียบ *อปรพัณณะ*

บุพพัณหสมัย เวลาเบื้องต้นแห่งวัน, เวลาเช้า

บุพพอาจารย์ 1. อาจารย์ก่อนๆ, อาจารย์ รุ่นก่อน, อาจารย์ปางก่อน **2.** อาจารย์ ต้น, อาจารย์คนแรก คือ มารดาบิดา

บุพพาราม วัดที่นางวิสาขาสร้างถวาย พระพุทธรูปเจ้าและภิกษุสงฆ์ที่กรุงสาวัตถี พระพุทธรูปประทับที่วัดนี้ รวมทั้งสิ้น ๖ พรรษา (ในช่วงพรรษาที่ ๒๑-๔๔ ซึ่ง ประทับสลัไปมาระหว่างวัดพระเชตุวัน กับวัดบุพพารามนี้); *ตุ วิสาขา*

บุพเพนิวาส “ขั้นที่ที่เคยอาศัยอยู่ในก่อน”, ภพก่อน, ชาติก่อน, *บุพเพนิวาส* ก็เขียน; *ตุ บุพเพนิวาสานุสติญาณ*

บุพเพนิวาสานุสติญาณ *ตุ บุพเพนิวาส-านุสติญาณ*

บุพเพสันนิวาส การเคยอยู่ร่วมกันใน กาลก่อน เช่น เคยเป็นพ่อแม่ลูกพี่น้อง เพื่อนผัวเมียกันในภพอดีต (*ตุ* ชาดกที่ ๖๘ และ ๒๓๗ เป็นต้น)

บุพภาค ส่วนเบื้องต้น, ตอนต้น

บุรณะ, บุรณะ ทำให้เต็ม, ซ่อมแซม

บุรณมี วันเพ็ญ, วันกลางเดือน, วันขึ้น
๑๕ ค่ำ

บุรพทิศ ทิศตะวันออก

บุรพนิमितต์ ดู *บุพนิमित*

บุรพบุรุษ คนก่อนๆ, คนรุ่นก่อน, คน
เก่าก่อน, คนผู้เป็นต้นวงศ์ตระกูล,
บรรพบุรุษ; คำว่า บุรุษ ในที่นี้ หมายถึง
รวมทั้งชายและหญิง

บุรพประโยค ดู *บุพประโยค*

บุรพาจารย์ ดู *บุพพาจารย์*

บุรพาราม ดู *บุพพาราม*

บุชนียสถาน สถานที่ควรบูชา

บูชา นำดอกไม้ ของหอม อาหาร ทรัพย์สินเงินทอง หรือของมีค่า มามอบให้ เพื่อแสดงความซาบซึ้งพระคุณ มองเห็นความดีงาม เคารพนับถือ ชื่นชมเชิดชู หรือนำมาประกอบพิธีอาการ ในการแสดงความยอมรับนับถือ ตลอดจนจัดกิจกรรมต่างๆ เพื่อแสดงความเคารพนับถือเช่นนั้น, แสดงความเคารพเทิดทูน, เชิดชูคุณความดี, ยกย่องให้ปรากฏความสำคัญ; **บูชา** มี ๒ (อง.ทุท.๒๐/๔๐๑/๑๑๗) คือ **อามิสบูชา** (บูชาด้วยอามิส คือด้วยวัตถุสิ่งของ) และ **ธรรมบูชา** (บูชาด้วยธรรม คือด้วยการปฏิบัติให้บรรลุจุดหมายที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมไว้), ในอรรถกถาแห่งมงคลสูตร (ขุทฺทก.อ.๑๑๓; สุตต.อ.๒/๘๓) ท่านกล่าว

ถึงบูชา ๒ อย่าง เป็น **อามิสบูชา** และ **ปฏิบัติบูชา** (บูชาด้วยการปฏิบัติ คือบูชาพระพุทธเจ้าด้วยศรัทธา การรับรักษาบวรรักษาเพื่อให้เป็นผู้มีศีล การถืออุโบสถ และคุณความดีต่างๆ ของตน มีปาริสุทธิศีล ๔ เป็นต้น ตลอดจนการเคารพดูแลมารดาบิดา และบูชาปุชฌีเยบุคคลทั้งหลาย) โดยเฉพาะปฏิบัติบูชา นั้น ท่านอ้างพุทธพจน์ในมหาปรินิพพานสูตร (ที.ม.๑๐/๑๒๙/๑๖๐) ที่ตรัสว่า “ดูกรอานนท์ ผู้ใดแล จะเป็นภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก หรืออุบาสิกา ก็ตาม เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่ ผู้นั้นชื่อว่าสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ตถาคตด้วยการบูชาอย่างยิ่ง” กล่าวย่อ **ปฏิบัติบูชา** ได้แก่ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ **บุชามยบุญราศี** กองบุญที่สำเร็จด้วยการบูชา

บุชายัญ พิธีเช่นสรวงเทพเจ้าของพราหมณ์, การเช่นสรวงเทพเจ้าด้วยวิธีฆ่าคนหรือสัตว์เป็นเครื่องบูชา; ในภาษาบาลี ไม่ใช่คำว่า “บูชา” กับคำว่า “ยัญ” ที่พูดกันว่า “บุชายัญ” นั้น แปรจากคำบาลีว่า “**ยัญญุชชะ**”

บุร ทิศตะวันออก

บุรณะ ดู *บุรณะ*

บุรณมี ดู *บุณมี*

บูรพาจารย์ ๓ **บูรพาจารย์**

เบญจกัลยาณี หญิงมีลักษณะงาม ๕
อย่าง คือ ผมงาม เนืองงาม (คือเหียงอก
และริมฝีปากแดงงาม) ฟันงาม ผิวงาม
วัยงาม (คือดูงามทุกวัย)

เบญจกามคุณ สิ่งที่น่าปรารถนาน่าใคร่
๕ อย่าง คือ รูป เสียง กลิ่น รส และ
โผฏฐัพพะ (สัมผัสทางกาย)

เบญจขันธ์ ขันธ์ ๕, กองหรือหมวดทั้ง ๕
แห่งรูปธรรมและนามธรรมที่ประกอบ
เข้าเป็นชีวิต ได้แก่ ๑. **รูปขันธ์** กองรูป
๒. **เวทนาขันธ์** กองเวทนา ๓. **สัญญา-**
ขันธ์ กองสัญญา ๔. **สังขารขันธ์** กอง
สังขาร ๕. **วิญญาณขันธ์** กองวิญญาณ

เบญจโครส โครส คือ ผลผลิตจากนม
โค ๕ อย่าง ได้แก่ **ชีระ** (นมสด) **ทรี**
(นมล้น) **ตักกะ** (เปรี้ยว) **สัปปี** (เนยใส)
นวนีตะ (เนยข้น), ฟังทราบว่าเป็นขันธ์
นั้น มีลักษณะเป็นก้อน ทำนึ่งเติมคำ
ว่า “ปิตตะ” เข้าไป เป็น นวนีตปิตตะ
หรือโนนีตปิตตะ (เช่น ขุ.เถร.๒๖/๑๑๕/
๒๑๔); ๓ **โครส**

เบญจธรรม ธรรม ๕ ประการ, ความดี
๕ อย่างที่ควรประพฤติคู่กันไปกับการ
รักษาเบญจศีลตามลำดับข้อดังนี้ ๑.
เมตตากรุณา ๒. **สัมมาอาชีวะ** ๓. **กาม-**
สังวร (สำรวมในกาม) ๔. **สัจจะ** ๕. **สติ-**
สัมปชัญญะ; บางตำราว่าแปลกไปบางข้อ

คือ ๒. **ทาน** ๓. **สทาร์สันโดย** = พอใจ
เฉพาะภรรยาของตน ๕. **อัปปรมาทะ** =
ไม่ประมาท; **เบญจกัลยาณธรรม** ก็เรียก

เบญจมหานที ๓ **มหานที ๕**

เบญจวัคคีย์ ๓ **ปัญจวัคคีย์**

เบญจศีล ๓ **ศีล ๕**

เบญจางค์ อวัยวะทั้ง ๕ คือ ศีรษะ ๑
มือทั้ง ๒ เท้าทั้ง ๒

เบญจางคประดิษฐ์ การกราบด้วยตั้ง
อวัยวะทั้ง ๕ อย่างลงกับพื้น คือกราบ
เอาเข้าทั้งสอง มือทั้งสอง และศีรษะ
(หน้าผาก) จดลงกับพื้น

เบียดบัง การถือเอาเศษ เช่น ท่านให้เก็บ
เงินค่าเช่าต่างๆ เก็บได้มากแต่ให้ท่าน
แต่น้อย ให้ไม่ครบจำนวนที่เก็บได้

โบทครณี สระบัว

โบทครพรรษ “ฝนจุดตกลงบนใบบัว
หรือในกอบัว”, ฝนที่ตกลงมาในกาละ
พิเศษ มีสีแดง ผู้ใดต้องการให้เปียก ก็
เปียก ผู้ใดไม่ต้องการให้เปียก ก็ไม่เปียก
แต่เมื่อฝนจะกลิ้งหล่นจากกาย ดูจหยุด
น้ำหล่นจากใบบัว เช่น ฝนที่ตกในพระ
ญาติสมาคมคราวเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์
ครั้งแรก อันเหมือนกับที่ตกในพระญาติ
สมาคมของพระเจ้าเวสสันดร

โบทราณ มีในกาลก่อน, เป็นของเก่าแก่

โบทราณัญจกถา ๓ **โบทราณัญจกถา**

ใบฎีกา 1. หนังสือนิมนต์พระ ตัวอย่าง

“ขออาราธนาพระคุณเจ้า (พร้อมด้วย พระสงฆ์ในวัดนี้อีก ... รูป) เจริญพระ พุทธมนต์ (หรือสวดมนต์ หรือแสดง พระธรรมเทศนา) ในงาน ... ที่บ้าน เลข ที่ ... ตำบล ... อำเภอ ... ในวันที่ ... เดือน ... พ.ศ. ... เวลา ... น.” (หากจะ อาราธนาให้รับอาหารบิณฑบาตเช้าหรือ เพลหรือมีการตักบาตรใช้ปืนโต ก็ให้ระบุ ไว้ด้วย) **2.** ตำแหน่งพระฐานานุกรมรอง

จากสมุห์ลงมา **ใบปวารณา** ใบแจ้งแก่พระว่าให้ขอได้ ตัวอย่าง “ข้าพเจ้าขอถวายจตุปัจจัยอันควร แก่สมณบริโภค แต่พระคุณเจ้าเป็นมูล ค่า ... บาท ... สต. หากพระคุณเจ้าต้อง ประสงค์สิ่งใดอันควรแก่สมณบริโภค แล้ว ขอได้โปรดเรียกร้องจากกบปิย- การก ผู้ปฏิบัติของพระคุณเจ้า เทอญ”

ป

ปกครอง คุ้มครอง, ดูแล, รักษา, ควบคุม **ปกตัตตะ, ปกตัตต์** “ผู้มีตนเป็นปกติ”, ภิกษุผู้มีภาวะของตนกล่าวคือศีลเป็น ปกติ คือ ไม่ต้องอาบัติปาราชิก หรือถูก สงฆ์ลงอุกเขปนียกรรม รวมทั้งมิใช่ ภิกษุผู้กำลังประพฤติกฎฐานวิธีเพื่อออก จากอาบัติสังฆาทิเสส และภิกษุที่ถูก สงฆ์ลงนิกคกรรมอื่นๆ; **กัมมปัตตะ, กัมมารหะ, นันทารหะ**

ปกตือโอสถ **ดู โอบุสธ 2.๑.**

ปกรณ คัมภีร์, ตำรา, หนังสือ

ปกาสณียกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่ ภิกษุผู้ที่ยังถูกประกาศ (แปลว่า กรรม อันเป็นเครื่องประกาศ ก็ได้) หมายถึง การที่สงฆ์มีมติและทำการประกาศให้ เป็นที่รู้กันทั่วไป ถึงสถานภาพในเวลา

นั้นของภิกษุรูปนั้นในสงฆ์ เช่น ความไม่ เป็นที่ยอมรับ หรือการที่สงฆ์ไม่ยอมรับ และไม่รับผิดชอบต่อการกระทำของ ภิกษุรูปนั้น, เป็นกรรมที่พระพุทธเจ้า ตรัสบอกให้เป็นวิธีปฏิบัติต่อพระเทวทัต และสงฆ์ก็ได้กระทำต่อพระเทวทัตใน เมืองราชคฤห์ ตามเรื่องว่า เมื่อพระเทว- ทัตแสดงฤทธิ์แก่เจ้าชายอชาตศัตรู ทำ ให้ราชกุมารนั้นเลื่อมใสแล้ว ก็ได้ซื้อ เสี่ยง มีลาภสักการะเป็นอันมาก ต่อมา วันหนึ่ง ขณะที่พระพุทธเจ้าประทับนั่ง ทรงแสดงธรรมอยู่ ในที่ประชุมใหญ่ซึ่ง มีพระราชาประทับอยู่ด้วย พระเทวทัต ได้กราบทูลว่า พระพุทธเจ้าทรงพระชรา เป็นผู้เฒ่า แก่หง่อมแล้ว ขอให้ทรงพัก ผ่อน โดยมอบภิกษุสงฆ์ให้พระเทวทัต

บริหารต่อไป แต่พระพุทธเจ้าทรงห้ามว่า “อย่าเลย เทวทัต เธออย่าพอใจที่จะบริหารภิกษุสงฆ์เลย” แม้กระนั้น พระเทวทัตก็ยังคงกราบทูลอย่างเดิมอีกจนถึงครั้งที่ ๓ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า แม้แต่พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ พระองค์ก็ยังไม่ทรงปล่อยมอบภิกษุสงฆ์ให้แล้วจะทรงปล่อยมอบภิกษุสงฆ์นั้นให้แก่พระเทวทัต ผู้กินเขฬะ (คือบริโภคน้ำขี้จี่ซึ่งเกิดจากอาชิวะที่ไม่บริสุทธิ์ อันอริยชนจะพึงคายทิ้ง) ได้อย่างไร พระเทวทัตโกรธว่าพระพุทธเจ้าตรัสให้ตนเสียหายในที่ประชุมแล้วยังยกย่องพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะเสียอีกด้วย ก็ผูกอาฆาต และทูลลาไป ถึงตอนนี้ พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสบอกวิธีที่สงฆ์จะปฏิบัติต่อพระเทวทัตด้วยการทำปกาสณียกรรม และให้สงฆ์สมมติ คือตั้งให้พระสารีบุตรเป็นผู้ไปกล่าวประกาศ (พระสารีบุตรเป็นผู้ที่ได้ยกย่องสรรเสริญพระเทวทัตไว้ในเมืองราชคฤห์นั้น) คำประกาศมีว่าดังนี้ (วินย.๗/๓๖๒/๑๗๓) “ปกติของพระเทวทัตแต่ก่อนเป็นอย่างหนึ่ง เดียวนี้เป็นอีกอย่างหนึ่ง พระเทวทัตทำการใด ด้วยกาย วาจา ไม่พึงมองเห็นพระพุทธ พระธรรม หรือพระสงฆ์ ด้วยการนั้น พึงเห็นเป็นการเฉพาะตัวพระเทวทัตเอง”

ทางด้านพระเทวทัต ต่อมา ก็ได้ไปแนะนำเจ้าชายอชาตศัตรูให้ปลงพระชนม์พระราชบิดาแล้วขึ้นครองราชย์ โดยตนเองก็จะปลงพระชนม์พระพุทธเจ้าแล้วเป็นพระพุทธเจ้าเสียเอง มาประสานบรรจบกัน เจ้าชายอชาตศัตรูได้เห็นบกริชแนบพระเพลาเข้าไปเพื่อทำการตามแผน แต่มีพิรุณ ถูกจับได้ เมื่อถูกสอบสวนและสารภาพว่าทรงทำตามคำยุยงของพระเทวทัต มหาอำมาตย์พวกหนึ่งมีมติว่า ควรประหารชีวิตราชกุมาร และฆ่าพระเทวทัตกับทั้งประดาพระภิกษุเสียให้หมดสิ้น มหาอำมาตย์พวกหนึ่งมีมติว่า ไม่ควรฆ่าภิกษุทั้งหลาย เพราะพวกภิกษุไม่ได้ทำความผิดอะไร แต่ควรประหารชีวิตราชกุมาร และฆ่าพระเทวทัตเสีย ส่วนมหาอำมาตย์อีกพวกหนึ่งมีมติว่า ไม่ควรประหารราชกุมาร ไม่ควรฆ่าพระเทวทัต และไม่ควรถวายภิกษุทั้งหลาย แต่ควรกราบทูลพระราชบิดา แล้วพระองค์รับสั่งอย่างใด ก็ทำอย่างนั้น จากนั้น พวกมหาอำมาตย์ก็คุมตัวอชาตศัตรูกุมารเข้าไปเฝ้าพระเจ้าพิมพิสาร กราบทูลเรื่องนั้นให้ทรงทราบ พระราชาทรงถามมติของพวกมหาอำมาตย์ ทรงดำหนิพวกที่ให้ฆ่าภิกษุทั้งปวงเสียให้หมด โดยทรงท้วงว่า พระพุทธเจ้าได้ให้ประกาศไปแล้วมิใช่

หรือว่าสงฆ์มิได้ยอมรับการกระทำของพระเทวทัต การกระทำนั้นเป็นเรื่องเฉพาะตัวของพระเทวทัตเอง จากนั้นเมื่อทรงชักถามราชกุมาร ได้ความว่าจะปลงพระชนม์พระองค์เพราะต้องการราชสมบัติ ก็ได้ทรงมอบราชสมบัติแก่เจ้าชายอชาตศัตรู เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูครองราชย์แล้ว พระเทวทัตก็ได้กำลังจากฝ่ายบ้านเมืองมาดำเนินการพยายามปลงพระชนม์พระพุทธเจ้า ทั้งจัดพรานธนูไปดักสังหาร ทั้งลึงก์อนคิลาลงมาจากเขาศิขณภูฏจะให้ทับ และปล่อยช้างดุณาฬาคีรีให้เข้ามาทำร้ายบนทางเสด็จ แต่ไม่สำเร็จ จนในครั้งสุดท้าย มหาชนรู้เรื่องกันมากขึ้น ก็ออกมาแสดงความไม่พอใจต่อพระราชาว่าเป็นผู้ส่งเสริม เป็นเหตุให้พระเจ้าอชาตศัตรูต้องทรงถอนพระองค์จากพระเทวทัต ทำให้พระเทวทัตเสื่อมจากลาภสักการะ ก่อนถึงกาลจบสิ้นในที่สุด

ปกาสณียกรรมนี้ เป็นสังฆกรรมหนึ่งใน ๘ อย่าง ที่เป็น อสัมมุขากรณีย์ คือกรรมซึ่งไม่ต้องทำในที่ต่อหน้า หรือพร้อมหน้าบุคคลที่ถูกสงฆ์ทำกรรม ได้แก่ ๑. ทุเตนุปลัมปทา (การอุปสมบทโดยใช้ทูต คือ ภิกษุณีใหม่ที่อุปสมบทในภิกษุณีสงฆ์เสร็จแล้ว จะไปรับการอุปสมบทจากภิกษุสงฆ์เพื่อให้ครบการ

อุปสมบทจากสงฆ์สองฝ่าย แต่ถ้ามีข้อติดขัดเกรงว่าการเดินทางจะไม่ปลอดภัย ก็ให้ภิกษุณีอื่นเป็นทูต คือเป็นตัวแทนแจ้งการขอรับอุปสมบทของตนต่อที่ประชุมภิกษุสงฆ์ โดยตนเองไม่ต้องไปก็ได้) ๒. ปัตตนิกกุชชนา (การคว่ำบาตรอุบาสกผู้ปรารภนาร้ายต่อพระรัตนตรัย) ๓. ปัตตอุกกุชชนา (การหงายบาตร คือประกาศระงับโทษอุบาสกผู้เคยมุ่งร้ายต่อพระรัตนตรัย ซึ่งได้กลับตัวแล้ว) ๔. อุมมัตตกสมมติ (การสวดประกาศความตกลงให้ถือภิกษุผู้วิกลจริตในระดับที่จำอะไรได้บ้างไม่ได้บ้าง ว่าเป็นผู้วิกลจริต เพื่อว่าเมื่อภิกษุนั้นระลึกอุโบสถหรือสังฆกรรมได้ก็ตาม ระลึกไม่ได้ก็ตาม มาร่วมก็ตาม ไม่มาร่วมก็ตาม สงฆ์จะพร้อมด้วยเธอ หรือปราศจากเธอก็ตาม ก็จะทำอุโบสถได้ ทำสังฆกรรมได้) ๕. เสกขสมมติ (การสวดประกาศความตกลงตั้งสกุลคือครอบครัวที่ยังด้วยศรัทธาแต่หย่อนด้วยโภคะ ให้ถือว่าเป็นเสขะ เพื่อมิให้ภิกษุรบกวนไปรับอาหารมาฉัน นอกจากได้รับนิมนต์ไว้ก่อน หรืออาพาธ) ๖. พรหมทัณฑ์ (“การลงโทษอย่างสูงส่ง” คือการที่สงฆ์มีมติลงโทษภิกษุหัวดีว่ายาก โดยวิธีพร้อมกันไม่ว่ากล่าวสั่งสอนตักเตือนใดๆ ดังที่ทำแก่พระฉันนะเมื่อพระพุทธ

เจ้าปรีนิพพานแล้ว) ๗.ปกาสณียกรรม (การประกาศให้เป็นที่รู้ทั่วกัน ถึงสภาวะของภิกษุรูปนั้นซึ่งไม่เป็นที่ยอมรับของสงฆ์ อันพึงถือว่าการใดที่เธอทำก็เป็นเรื่องเฉพาะตัวของเธอ ไม่ผูกพันกับสงฆ์หรือต่อพระศาสนา ดังที่ทำแก่พระเทวทัต) ๘.อวันทนียกรรม (การที่ภิกษุณีสงฆ์มีมติประกาศให้เป็นที่รู้ทั่วกันถึงภิกษุผู้มีพฤติกรรมหรือแสดงอาการอันไม่เป็นที่น่าเลื่อมใส และให้ถือว่าภิกษุนั้นเป็นผู้ที่ภิกษุณีทั้งหลายไม่พึงไหว้); ๑๑.

เทวทัต, นิกหกรรม

ปกิณณกทุกข์ ทุกข์เบ็ดเตล็ด, ทุกข์เรียราย, ทุกข์จร ได้แก่ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส

ปกิณณกะ ข้อเบ็ดเตล็ด, ข้อเล็กๆ น้อยๆ, ข้อปลีกย่อย

ปขาว ชายผู้จำศีล

ปชาบดี 1. ภรรยา, เมีย **2.** ๑. *มhapปชาบดีโคตมี*

ปฏุลิกา เครื่องลาดทำด้วยขนแกะที่มีลักษณะเป็นพวงดอกไม้

ปฏาจารา พระมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็นธิดาเศรษฐีในพระนครสาวัตถีได้รับวิปโยคทุกข์อย่างหนักเพราะสามีตาย ลูกตาย พ่อแม่พี่น้องตายหมด ในเหตุการณ์ร้ายที่เกิดขึ้นฉับพลันทันทีและติดต่อกันถึงกับเสียดสีปล่อยผ่านงูผ้าห่มหลดลุ่ม

เดินบนเท้าไปในที่ต่างๆ จนถึงพระเชตวัน พระศาสดาทรงแผ่พระเมตตา แปลงพระวาจาให้หางกลับได้สติ แล้วแสดงพระธรรมเทศนา นางได้ฟังแล้วบรรลุโสดาปัตติผล บวชเป็นพระภิกษุณี ไม่ช้าก็สำเร็จพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางทรงพระวินัย

ปฏิโกสนา การกล่าวคัดค้านจ้งๆ (ต่างจาก*ทัญญาวิกัมม* ซึ่งเป็นการแสดงความเห็นแย้ง ซึ่งแสดงความเห็นที่ไม่ร่วมด้วยเป็นส่วนตัว แต่ไม่ได้คัดค้าน)

ปฏิกรรม “การทำคืน”, “การแก้กรรม”, การแก้ไข, การกลับทำใหม่ให้เป็นที่ดี, เป็นคำสอนสำคัญส่วนหนึ่งในการทำกรรม มีสาระสำคัญ คือ ยอมรับความผิดพลาดที่ได้ทำไปแล้ว ละเลิกบาปอกุศลหรือการกระทำผิดพลาดเสียหายที่เคยทำนั้น และหันมาทำความดีงาม ถูกต้องหรือบุญกุศล แก้ไขปรับปรุงตน เปลี่ยนแปรกรรมให้ดีขึ้น, ในทางปฏิบัติ พระพุทธเจ้าได้ทรงนำหลักปฏิกรรมมาวางเป็นระบบวิธีปฏิบัติทางสังคม คือในด้านวินัย ชั้นพื้นฐาน ๓ ประการ ได้แก่ ๑. วินัยบัญญัติ (สำหรับพระสงฆ์) เรื่อง *อาปัตติปฏิกรรม* ซึ่งแปลกันว่าการทำคืนอาบัติ คือการที่ภิกษุหรือภิกษุณีบอกแจ้งความผิดของตน เพื่อจะสั่งวรต่อไป แม้แต่แค่สงสัย ดังเช่น เมื่อถึง

วันอุโบสถ ภิกษุรูปหนึ่งเกิดความสงสัยว่าตนอาจจะได้ต้องอาบัติ ก็บอกแจ้งแก่ภิกษุอื่นรูปหนึ่งว่า (เช่น วินย.๔/๑๘๖/๒๔๖) “อหิ อากุโส อิตถนุนามาย อาปตติยา เวมตีโก, ยทา นิพเพมตีโก ภวิสสามิ, ตทา ตํ อาปตตี ปฏิกริสสามิ” (ท่านครับผมมีความสงสัยในอาบัติชื่อนี้ หายสงสัยเมื่อใด จักทำคืนอาบัตินั้นเมื่อนั้น, “ปฏิกริสสามิ” เป็นรูปกริยาของปฏิกรรม)

๒. วินัยบัญญัติ (สำหรับพระสงฆ์) เรื่อง *ปวารณากรรม* คือหลังจากอยู่รวมกันมาตลอดพรรษา ภิกษุหรือภิกษุณีทั้งหลายประชุมกัน และแต่ละรูปกล่าวคำเปิดโอกาสหรือเชิญชวนแก่ที่ประชุมเริ่มด้วยรูปที่เป็นผู้ใหญ่ที่สุดว่า (วินย.๔/๒๒๖/๓๑๔) “สงฆ์ อากุโส ปวาเรมิ ทิฏฐเจนวา สุตเตน วา ปริสุงกาย วา, วทนตุ มํ आयสมฺหฺนโต อนุกมฺปิ อูปาทาย, ปสฺสนฺโต ปฏิกริสสามิ” (เธอทั้งหลาย จันปวารณาต่อสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ดี ด้วยได้ฟังก็ดี ด้วยสงสัยก็ดี ขอเธอทั้งหลายจงอาศัยความกรุณาว่ากล่าวฉัน จันเห็นอยู่ จักทำคืน, “ปฏิกริสสามิ” เป็นรูปกริยาของปฏิกรรม)

๓. อริยวินัย (สำหรับทั้งพระสงฆ์และคฤหัสถ์) เรื่อง *อัจฉยเทศนา* คือการแสดงความยอมรับหรือสำนึกผิดในการที่ตนได้ทำความผิดละเมิดหรือล่วงเกินผู้อื่น และมาบอกขอให้ผู้อื่นนั้น

ยอมรับความสำนึกของตน เพื่อที่ตนจะได้สำรวมระวังต่อไป ดังเช่นในกรณี นายขมังธนูที่รับจ้างมาเพื่อสังหารพระพุทธรเจ้า แล้วสำนึกผิด และเข้ามากราบทูลความสำนึกผิดของตน พระพุทธรเจ้าได้ตรัสข้อความที่เป็นหลักในเรื่องนี้ว่า (วินย.๗/๓๖๙/๑๘๐) “ยโต จ โข ตวํ อากุโส อจฺจยํ อจฺจยโต ทิสฺวา ยถาธมฺมํ ปฏิกริสฺสี, ตนฺเต มยํ ปฏิคฺคณฺหาม, วุทฺธิ เหสา อากุโส อริยสฺส วินเย, โย อจฺจยํ อจฺจยโต ทิสฺวา ยถาธมฺมํ ปฏิกริสฺสี, आयตี สํวรํ อาปชฺชติ” (เพราะการที่เธอมองเห็นโทษโดยความเป็นโทษ แล้วทำคืนตามธรรม เราจึงยอมรับโทษนั้นของเธอ การที่ผู้ใดเห็นโทษโดยความเป็นโทษ แล้วทำคืนตามธรรม ถึงความสังวรต่อไป ชื่อนั้นเป็นความเจริญในอริยวินัย, “ปฏิกริสสี” และ “ปฏิกริสสี” เป็นรูปกริยาของปฏิกรรม)

ปฏิบัติสทนา กิริยาชักเข้าหาอาบัติเดิม, เป็นชื่ออุฏฐานวิธีสำหรับอันตราบัติคือระเบียบปฏิบัติในการออกจากอาบัติสังฆาทิเสสสำหรับภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสขึ้นใหม่อีก ในเวลาใดเวลาหนึ่งตั้งแต่เริ่มอยู่ปริวาสไปจนถึงก่อนอัพภาณ ทำให้เธอต้องกลับอยู่ปริวาสหรือประพฤติมานัตตั้งแต่เริ่มต้นไปใหม่; สงฆ์จตุรวรรคให้ปฏิบัติสทนาได้; **อันตราบัติ**

ปฏิภา เครื่องลาดทำด้วยขนแกะที่มีสีขาว
ล้วน

ปฏิภากร การตอบแทน, การสนองคุณผู้อื่น

ปฏิภาภูต นำเกลียด, นำรังเกียจ

ปฏิภิกม ผู้ต้อนรับ, ผู้รับแขก, ผู้ดูแลต้อนรับ

ปฏิภาทก ผู้รับทาน, ผู้รับของถวาย

ปฏิภม ความซัดใจ, แค้นเคือง, ความซึ่ง
เคียด, ความกระทบกระทั่งแห่งจิต ๖ ได้
แก้ความที่จิตหงุดหงิดด้วยอำนาจโทสะ
(ข้อ ๕ ในสังโยชน์ ๑๐, ข้อ ๒ ใน
สังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ
๒ ในอนุสสัย ๗)

ปฏิจจสมุปปาท [ปะ-ติต-จจะ-สะ-หุม-บ-
บาท] “การที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกัน เกิด
ขึ้นพร้อม”, สภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น,
การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้น,
การที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อ
เนื่องกันมา มีองค์คือหัวข้อ ๑๒ ดังนี้

๑. อวิชชาปัจจัย สงขาร

เพราะอวิชชา เป็นปัจจัย สังขารจึงมี

๒. สงขารปัจจัย วิญญาณ

เพราะสังขาร เป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

๓. วิญญาณปัจจัย นามรูป

เพราะวิญญาณ เป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

๔. นามรูปปัจจัย สฬายตน

เพราะนามรูป เป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี

๕. สฬายตนปัจจัย ผัสสะ

เพราะสฬายตนะ เป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

๖. ผัสสะปัจจัย เวทนา

เพราะผัสสะ เป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

๗. เวทนาปัจจัย ตัณหา

เพราะเวทนา เป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

๘. ตัณหาปัจจัย อุปาทาน

เพราะตัณหา เป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

๙. อุปาทานปัจจัย ภโว

เพราะอุปาทาน เป็นปัจจัย ภพจึงมี

๑๐. ภพปัจจัย ชาติ

เพราะภพ เป็นปัจจัย ชาติจึงมี

๑๑. ชาติปัจจัย ชรามรณ

เพราะชาติ เป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี

**โสภปริเทวทุกขโทมนสสุขายาส
สมภวนติ**

โสภะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส
จึงมีพร้อม

**เอวมตตสุส เกวลสุส ทุกขกขนุชสุส
สมุทโย โหติ**

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้จึง
มีด้วยประการฉะนี้

ปฏิจจสมุปปาทที่ธรรมทั้งหลาย
เป็นปัจจัยแก่กันไปตามลำดับอย่างนี้
แสดงทุกขสมุทัยคือความเกิดขึ้นแห่ง
ทุกข์ จึงเรียกว่า สมุทัยวาร (พึงสังเกต
ว่า คำว่า สมุปปาท กับสมุทัย มีความ
หมายเหมือนกันว่า ความเกิดขึ้น
พร้อม), เมื่อทุกข์เกิดขึ้นอย่างนี้ การที่
จะดับทุกข์ ก็คือดับธรรมที่เป็นปัจจัยให้

เกิดทุกข์ ดังนั้น ท่านจึงแสดงกระบวน
 ธรรมแบบที่ตรงข้ามไว้ด้วย คือ ปฏิจ-
 สุมุปบาทที่ธรรมอันเป็นปัจจัยดับต่อๆ
 กันไป (เริ่มตั้งแต่ว่า “เพราะอวิชชาดับ
 สังขารจึงดับ, เพราะสังขารดับ วิญญาณ
 จึงดับ ฯลฯ”) เป็นการแสดงทุกขนิโรธ
 คือความดับไปแห่งทุกข์ จึงเรียกว่า
 ปฏิจสุมุปบาทแบบ **นิโรธวาร**

ปฏิจสุมุปบาทนี้ บางที่เรียกชื่อ
 เต็มเป็นคำซ้อนว่า **อิทัปปัจจยตา
 ปฏิจสุมุปบาท** (ภาวะที่อันนี้ๆ มี เพราะ
 อันนี้ๆ เป็นปัจจัย [หรือประชุมแห่ง
 ปัจจัยเหล่านี้ๆ] กล่าวคือการที่ธรรมทั้ง
 หลายอาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม), ในคัมภีร์
 ท้ายๆ ของพระสุตตันตปิฎก และใน
 พระอภิธรรมปิฎก มีคำเรียกปฏิจสุมุ-
 ปบาทเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่งว่า **ปัจจยการ**
 (อาการที่เป็นปัจจัยแก่กัน), เนื่องจาก
 ปฏิจสุมุปบาทแสดงอาการที่ธรรมทั้ง
 หลายเป็นปัจจัยแก่กันต่อเนื่องไปเป็น
 วงจรหรือหมุนเป็นวงวน และเมื่อมอง
 ต่อขึ้นมาอีกชั้นหนึ่ง ก็เห็นสภาพชีวิต
 ของสัตว์ทั้งหลายที่เร่ร่อนว่ายวนเวียน
 ไปในภพภูมิต่างๆ ด้วยเหตุนี้ ก็ได้เกิดมี
 คำเรียกความเป็นไปตามปฏิจสุมุปบาท
 นั้นว่า “วัฏฏะ” (สภาพหมุนวน) บ้าง
 “สังสาระ” (การเที่ยวเร่ร่อนไป) บ้าง
 “สังสารวัฏฏ์” (วงวนแห่งการเที่ยวเร่ร่อน

ไป) บ้าง ตลอดจนคำในชั้นอรรถกถา ซึ่ง
 บางที่เรียกปฏิจสุมุปบาทว่า “ภวจักร”
 และ “สังสารจักร”

ในการอธิบายหลักปฏิจสุมุปบาท
 ที่พระพุทธเจ้าเองก็ตรัสไว้ว่าเป็นธรรม
 ลึกซึ้งนี้ พระอรรถกถาจารย์ได้พยายาม
 ชี้แจงโดยจัดองค์ ๑๒ ของปฏิจสุมุ-
 ปบาทนั้น เป็นกลุ่มเป็นประเภทและเป็น
 ช่วงๆ คือ องค์ที่ ๑ อวิชชา องค์ที่ ๘
 ตัณหา และองค์ที่ ๙ อุปาทาน สาม
 อย่างนี้เป็น **กิเลส**, องค์ที่ ๒ สังขาร
 และองค์ที่ ๑๐ ภพ สองอย่างนี้เป็น
กรรม, องค์ที่ ๓-๗ วิญญาณ นามรูป
 สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา และองค์ที่
 ๑๑-๑๒ ชาติ ชรามรณะ เจ็ดองค์นี้เป็น
วิบาก, เมื่อมองตามกลุ่มหรือตาม
 ประเภทอย่างนี้ จะเห็นได้ง่ายว่า กิเลส
 เป็นเหตุให้ก่อกรรม แล้วกรรมก็ทำให้
 เกิดผลที่เรียกว่าวิบาก (แล้ววิบากก็เป็น
 ปัจจัยให้เกิดกิเลส), เมื่อมองความเป็น
 ไปตลอดปฏิจสุมุปบาทครบทั้ง ๑๒
 องค์ เป็นการหมุนวนหนึ่งรอบ ก็คือ
 ครบ ๑๒ องค์นั้น เป็น**วัฏฏะ** ก็จะเห็น
 ว่าวัฏฏะนั้นแบ่งเป็น ๓ ช่วง คือช่วง
 กิเลส ช่วงกรรม และช่วงวิบาก เมื่อ
 วัฏฏะมีสามช่วงอย่างนี้ ก็จึงเรียก
 ปฏิจสุมุปบาทว่าเป็น **ไตรวัฏฏ์** (วงวน
 สามส่วน หรือวงวนสามชั้น) ประกอบ

ด้วย กิเลสวัฏฏ์ กรรมวัฏฏ์ และวิปาก-
 วัฏฏ์, การอธิบายแบบไตรวัฏฏ์นี้ เป็น
 วิธีที่ช่วยให้เข้าใจง่ายขึ้นอย่างน้อยในชั้น
 เบื้องต้น ต่อจากนั้น อธิบายให้ลึกลงไป
 โดยแยกแยะอีกชั้นหนึ่งว่า ในรอบใหญ่
 ที่ครบ ๑๒ องค์กรนั้น มองให้ชัดจะเห็นว่า
 มีไตรวัฏฏ์ต่อกัน ๒ รอบ คือ **รอบที่ ๑**
 องค์กรที่ ๑ อวิชา เป็น*กิเลส*, องค์กรที่ ๒
 สังฆาร เป็น*กรรม*, องค์กรที่ ๓-๗
 วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ
 เวทนา เป็น*วิบาก*, **รอบที่ ๒** องค์กรที่ ๘
 ตัณหา และองค์กรที่ ๙ อุปาทาน เป็น*กิเลส*,
 องค์กรที่ ๑๐ ภพ เป็น*กรรม*, องค์กรที่ ๑๑-
 ๑๒ ชาติ ชรามรณะ เป็น*วิบาก*, จากนั้น
 อธิบายต่อไปว่า องค์กรที่เป็นกิเลส เป็น
 กรรม เป็นวิบาก ในรอบที่ ๑ มองดู
 แตกต่างกับองค์กรที่เป็นกิเลส เป็นกรรม
 เป็นวิบาก ในรอบที่ ๒ แต่ที่จริง โดย
 สาระไม่ต่างกัน ความแตกต่างที่ปรากฏ
 นั้น คือการพูดถึงสภาวะอย่างเดียวกัน
 แต่ใช้ถ้อยคำต่างกัน เพื่อระบุชื่อองค์
 ธรรมที่ออกหน้ามีบทบาทเด่นเป็นตัว
 แสดงในวาระนั้น ส่วนองค์กรธรรมที่ไม่
 ระบุ ก็มีอยู่ด้วยโดยแฝงประกบอยู่
 หรือถูกรวมเข้าไว้ด้วยคำสรุปรูปหรือคำที่
 ใช้แทนกันได้ เช่น ในรอบ ๑ ที่ระบุ
 เฉพาะอวิชาเป็นกิเลส นั้น ที่แท้ตัณหา
 อุปาทานก็พ่วงพลอยอยู่ด้วย ส่วนใน

รอบ ๒ ที่ว่าตัณหาอุปาทานเป็นกิเลส
 นั้น ในขณะที่ตัณหาอุปาทานเป็นเจ้าบท
 บทออกโรงอยู่ ก็มีอวิชาอยู่เบื้องหลัง
 ตลอดเวลา, ในรอบ ๑ ที่ยกสังฆารขึ้น
 มาระบุว่าเป็นกรรม ก็เพราะเน้นที่การ
 ทำงาน ส่วนในรอบ ๒ ที่ระบุภพเป็น
 กรรม ก็เพราะจะให้มองที่ผลรวมของ
 งานที่ทำคือกรรมภพ, และ ชาติ ชรา-
 มรณะ ที่ว่าเป็นวิบากในรอบ ๒ นั้น ก็
 หมายถึงการเกิดเป็นต้น ของวิญญาณ
 นามรูป ฯลฯ ที่ระบุว่าเป็นวิบากในรอบ
 ๑ นั้นเอง ดังนี้เป็นต้น; ดู *ไตรวัฏฏ์*
ปฏิจันนปริวาส ปริวาสเพื่อครุกาบัติที่
 ปิดไว้, ปริวาสที่ภิกษุผู้ปรารถนาจะออก
 จากอาบัติสังฆาทิเสสอยู่ใช้เพื่ออาบัติที่
 ปิดไว้ ซึ่งนับวันได้เป็นจำนวนเดียว
ปฏิจันนาบัติ อาบัติ (สังฆาทิเสส) ที่
 ภิกษุต้องแล้วปิดไว้
ปฏิชาครอุโบสถ ดู *อุโบสถ 2.๒*.
ปฏิญญา ให้คำมั่น, แสดงความยืนยัน,
 ให้การยอมรับ
ปฏิญญาตถะ “ทำตามรับ” ได้แก่
 รับอาบัติตามปฏิญญาของจำเลยผู้รับ
 เป็นสัตย์ การแสดงอาบัติก็จัดเข้าในข้อนี้
ปฏิญาณ การให้คำมั่นโดยสุจริตใจ, การ
 ยืนยัน
ปฏิบัติ ประพฤติ, กระทำ; บำรุง, เลี้ยงดู
ปฏิบัติบูชา การบูชาด้วยการปฏิบัติ คือ

ประพฤติตามธรรมคำสั่งสอนของพระ
ท่าน, บรูชาด้วยการประพฤติปฏิบัติ
กระทำสิ่งที่ดีงาม (ข้อ ๒ ในบรูชา ๒)

ปฏิบัติศาสตร์ธรรม ศุ สัทธิธรรม

ปฏิปทา ทางดำเนิน, ความประพฤติ, ข้อ
ปฏิบัติ

ปฏิปทา ๔ การปฏิบัติของท่านผู้ได้บรรลุ
ธรรมพิเศษ มี ๔ ประเภท คือ ๑. **ทุกขา
ปฏิปทา ทนุชาภิญญา** ปฏิบัติลำบาก ทั้ง
รู้ได้ช้า ๒. **ทุกขา ปฏิปทา จิปรปาภิญญา**
ปฏิบัติยาก แต่รู้ได้เร็ว ๓. **สุขา ปฏิปทา
ทนุชาภิญญา** ปฏิบัติสะดวก แต่รู้ได้ช้า
๔. **สุขา ปฏิปทา จิปรปาภิญญา** ปฏิบัติ
สะดวก ทั้งรู้ได้เร็ว

ปฏิปทาญาณทัตสนวิสุทธี ความหมด
จดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นทางปฏิบัติ
ได้แก่วิปัสสนาญาณ ๙ (ข้อ ๖ ในวิสุทธี
๗)

ปฏิปทานุตตรियะ การปฏิบัติอันยอด
เยี่ยม ได้แก่การปฏิบัติธรรมที่ได้เห็น
แล้วในข้อทัตสนานุตตรियะ ทั้งส่วนที่จะ
พึงละและพึงบำเพ็ญ; ศุ **อนุตตรियะ**

ปฏิปักข์, ปฏิปักข์ ฝ่ายตรงกันข้าม, คู่
ปรับ, ขัดคึก, คัดตุ

ปฏิปักข์นัย นัยตรงกันข้าม

ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วย
สงบระงับ ได้แก่ การหลุดพ้นจากกิเลส
ด้วยอริยผล เป็นการหลุดพ้นที่ยั่งยืน

ไม่ต้องขวนขวายเพื่อละอีก เพราะกิเลส
นั้นสงบไปแล้ว เป็นโลกุตตรวิมุตติ (ข้อ
๔ ในวิมุตติ ๕)

ปฏิพัทธ์ เนื่องกัน, ผูกพัน, รักใคร่

ปฏิภาค ส่วนเปรียบ, เทียบเคียง,
เหมือน

ปฏิภาคนิมิต นิมิตเสมือน, นิมิตเทียบ
เคียง เป็นภาพเหมือนของอุคคหนิมิต
เกิดจากสัญญา สามารถนึกขยายหรือ
ย่อส่วน ให้ใหญ่หรือเล็กได้ตามความ
ปรารถนา

ปฏิภาณ โต้ตอบโต้ทันที่ทันคว้น,
ปัญญาแก้การณ์เฉพาะหน้า, ความคิด
ทันการ

ปฏิภาณปฏิสัมภิตา ความแตกฉานใน
ปฏิภาณได้แก่ไหวพริบ คือ โต้ตอบ
ปัญหาเฉพาะหน้าได้ทันท่วงที หรือแก้
ไขเหตุการณ์ฉุกเฉินได้ฉับพลันทันการ
(ข้อ ๔ ในปฏิสัมภิตา ๔)

ปฏิภา รูปเปรียบ, รูปแทน, รูปเหมือน

ปฏิรูป สมควร, เหมาะสม, ปรับปรุงให้
สมควร; ถ้าอยู่ทำยในคำสมาสแปลว่า
“เทียม” “ปลอม” “ไม่แท้” เช่น **สัทธิธรรม-
ปฏิรูป** แปลว่า “สัทธิธรรมเทียม” หรือ
“ธรรมปลอม”

ปฏิรูปเทศวาสะ อยู่ในประเทศอันสม
ควร, อยู่ในถิ่นที่เหมาะสม หมายถึงอยู่ใน
ถิ่นเจริญ มีคนดี มีนักปราชญ์ (ข้อ ๑

ในจักร ๔; ข้อ ๖ ในมงคล ๓๘)

ปฏิโลม 1. ทวนลำดับ, ย้อนจากปลายมาหาต้น เช่นว่า ตจปัญจกัมมัฏฐาน จากคำทำสมาหาคำต้นว่า “ตโจ ทันตา นชา โลมา เกสา”; ตรงข้ามกับ **อนุโลม 1. 2.** สภาเรื่องทวนจากผลเข้าไปหาเหตุเช่น วิญญานมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย, สังขารมี เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นต้น; ตรงข้ามกับ **อนุโลม 2.**

ปฏิวัติ การเปลี่ยนแปลงอย่างพลิกกลับ, การหมุนกลับ, การผันแปรเปลี่ยนหลักลมุล

ปฏิเวธ เข้าใจตลอด, แหวงตลอด, ตรัสรู้, รู้ทะลุปรุโปร่ง, ลุล่วงผลปฏิบัติ

ปฏิเวธสังฆธรรม ดู **สังฆธรรม**

ปฏิสนธิ เกิด, เกิดใหม่, แรกเกิดขึ้นในครรภ์

ปฏิสนธิจิต, ปฏิสนธิจิตต์ จิตที่สืบต่อภพใหม่, จิตที่เกิดที่แรกในภพใหม่

ปฏิสตะ การฝืนคำรับ, รับแล้วไม่ทำตามรับ เช่น รับนิมนต์ว่าจะไปแล้วหาไปไม่ (พจนานุกรม เขียน **ปฏิสวะ**)

ปฏิสสวทุกกฏ ทุกกฏเพราะรับคำ, อาบัติทุกกฏเพราะไม่ทำตามที่รับปากไว้ เช่น ภิกษุรับนิมนต์ของชาวบ้าน หรือตกลงกันไว้ว่าจะอยู่จำพรรษาในที่หนึ่งแต่แล้ว โดยมีได้ตั้งใจพูดเท็จ เธอพบเหตุผลอันทำให้ไม่อยู่ในที่นั้น เมื่อทำให้

พลาดจากที่รับปากไว้ จึงต้องปฏิสสวทุกกฏ (ถ้าพูดเท็จทั้งที่รู้ เป็นปาจิตตีย์)

ปฏิสังขรณ์ ซ่อมแซมทำให้กลับดีเหมือนเดิม

ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณอันคำนึงพิจารณาหาทาง, ปรีชาคำนึงพิจารณาลังขาร เพื่อหาทางเป็นเครื่องพ้นไปเสีย; ดู **วิปัสสนาญาณ**

ปฏิสันถาร การทักทายปราศรัย, การต้อนรับแขก มี ๒ อย่างคือ ๑. **อามิสปฏิสันถาร** ต้อนรับด้วยสิ่งของ ๒. **ธรรมปฏิสันถาร** ต้อนรับด้วยธรรม คือ กล่าวแนะนำในทางธรรม อีกนัยหนึ่งว่า ต้อนรับโดยธรรม คือ การต้อนรับที่ทำพอดีสมควรแก่ฐานะของแขก มีการลูกรับเป็นต้น หรือช่วยเหลือสงเคราะห์ ขจัดปัญหาข้อติดขัด ทำกุศลกิจให้ลุล่วง

ปฏิสันถารการวตา ดู **การวระ**

ปฏิสัมภิตา ความแตกฉาน, ความรู้แตกฉาน, ปัญญาแตกฉาน มี ๔ คือ ๑. **อรรถปฏิสัมภิตา** ปัญญาแตกฉานในอรรถ ๒. **ขัมมปฏิสัมภิตา** ปัญญาแตกฉานในธรรม ๓. **นिरุตติปฏิสัมภิตา** ปัญญาแตกฉานในทางนिरุตติ คือ ภาษา ๔. **ปฏิภาณปฏิสัมภิตา** ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ

ปฏิสัมภิตามรรค ทางแห่งปฏิสัมภิตา, ข้อปฏิบัติที่ทำให้มีความแตกฉาน; ชื่อคัมภีร์หนึ่งแห่งขุททกนิกาย ในพระ

สุตตันตปิฎก เป็นภาษิตของพระสารีบุตร
ปฏิสัถานะ การหลีกเลี่ยง, การปลีกตัว
ออกไปจากความพลุกพล่านวุ่นวาย หรือ
จากอารมณ์หลากหลายที่อาจรบกวน สู่
ความสงบวิเวก, การอยู่ลำพัง

ปฏิสารถิยกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำแก
ภิกษุอันจะพึงให้กลับไป หมายถึงการที่
สงฆ์ลงโทษให้ภิกษุไปขอขมาคฤหัสถ์
กรรมนี้สงฆ์ทำแกภิกษุปากกล้า คำว่า
คฤหัสถ์ผู้มีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธร
ศาสนาเป็นทายกอุปฐากสงฆ์ด้วยปัจจัย
๔ เป็นทางจะยังคนผู้ยังไม่เลื่อมใสมิให้
เลื่อมใส จะยังคนผู้เลื่อมใสอยู่แล้วให้
เป็นอย่างอื่นไปเสีย; **ปฏิสารถิยกรรม**
ก็เขียน

ปฏิเสธ การห้าม, การไม่รับ, การไม่ยอม
รับ, การกีดกัน

ปฐพี แผ่นดิน; ดู **ปฐวี**

ปฐพีมณฑล แผ่นดิน, พื้นแผ่นดิน

ปฐม ที่หนึ่ง, ที่แรก, เบื้องต้น

ปฐมฌาน ฌานที่ ๑ มีองค์ ๕ คือ **วิตก**
(ความตรึก) **วិหาร** (ตรอง) **ปีติ** (ความ
อิ่มใจ) **สุข** (ความสบายใจ) **เอกัคคตา**
(ความมีอารมณ์เป็นหนึ่ง)

ปฐมเทศนา เทศนาครั้งแรก หมายถึง
ธัมมจักกัปปวัตตนสูตรที่พระพุทธเจ้า
ทรงแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ ในวันขึ้น
๑๕ ค่ำ เดือน ๘ หลังจากวันตรัสรู้สอง

เดือน ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมือง
พาราณสี

ปฐมโพธิกถา เวลาแรกตรัสรู้, ระยะ
เวลาช่วงแรกหลังจากพระพุทธเจ้าตรัสรู้
แล้ว คือระยะประดิษฐานพระพุทธร
ศาสนา นับคร่าวๆ ตั้งแต่ตรัสรู้ถึงได้
พระอัครสาวก; ดู **พุทธประวัติ**

ปฐมยาม ยามต้น, ยามที่หนึ่ง, ส่วนที่
หนึ่งแห่งราตรี เมื่อแบ่งกลางคืนเป็น ๓
ส่วน; เทียบ **มัชฌิมยาม**, **ปัจฉิมยาม**

ปฐมวัย วัยต้น, วัยแรก, วัยซึ่งยังเป็น
เด็ก; ดู **วัย**

ปฐมสมโพธิกถา ชื่อคัมภีร์แสดงเรื่อง
ราวของพระพุทธเจ้า ตั้งแต่ประทับอยู่
บนสวรรค์ชั้นดุสิต เทวดาอัญเชิญให้มา
อุบัติในมนุษยโลก แล้วออกบวชตรัสรู้
ประกาศพระศาสนา ปรีนิพพาน จนถึง
แจกพระธาตุ ต่อท้ายด้วยเรื่องพระเจ้า
อโศกยกย่องพระศาสนา และการ
อันตรายแห่งพระศาสนาในที่สุด

ปฐมสมโพธิกถาที่รู้จักกันมากและ
ใช้ศึกษาอย่างเป็นทางการวรรณคดีสำคัญนั้น
คือฉบับที่เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระ
พระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิต
ชิโนรส วัดพระเชตุพน ทรงรจนาถวาย
ฉลองพระราชศรัทธาพระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้ทรงอาราธนา
เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๗ ฉบับที่ทรงรจนา

ทรงชำระปฐมสมโพธิกถาฉบับของเก่า ทรงตัดและเติม ขยายความสำคัญบาง ตอน เนื้อหามีคติทั้งทางมหายานและ เถรวาทปนกันมาแต่เดิม และทรงจัด เป็นบทตอนเพิ่มขึ้น รวมมี ๒๙ ปริจเฉท มีทั้งฉบับภาษาบาลีและฉบับแปลเป็น ภาษาไทย (ฉบับภาษาบาลีแบ่งเป็น ๓๐ ปริจเฉท โดยแบ่งปริจเฉทที่ ๑ เป็น ๒ ตอน)

ปฐมสังคายนา การสังคายนาครั้งที่ ๑; ดู *สังคายนาครั้งที่ ๑*

ปฐมสังคิติ การสังคายนาครั้งแรก; ดู *สังคายนาครั้งที่ ๑*

ปฐมสาวก สาวกองค์แรก คือพระ อัญญาโกณฑัญญะ

ปฐมอุบาสก อุบาสกคนแรกในพระพุทธ- ศาสนา หมายถึง ตปุสสะ กับภัลลิกะ ซึ่ง ถึงสรณะ ๒ คือพระพุทธเจ้าและพระ ธรรม; บิดาของพระยสะเป็นคนแรกที่ ถึงสรณะครบ ๓

ปฐมอุบาสิกา อุบาสิกาคนแรก หมายถึง มารดาและภรรยาเก่าของพระยสะ

ปฐมปาตติกะ ให้ต้องอาบัติแต่แรกทำ หมายถึง อาบัติสังฆาติเสส ๙ ลิกขาบท ข้างต้นซึ่งภิกษุล่วงเข้าแล้ว ต้องอาบัติ ทันที สงฆ์ไม่ต้องสวดสมณูภาสน์; คู่กับ *ยาวตติยกะ*

ปฐมวิ ดิน, แผ่นดิน; ปถวี ก็เขียน

ปฐมวิชาตุ ชาติดิน, สภาวะที่มีลักษณะ แข็งแข็ง; ในร่างกายที่ใช้เป็นอารมณ์ กรรมฐาน ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า, อย่างนี้เป็น การกล่าวถึงปฐมวิชาตุในลักษณะที่คน สามัญทั่วไปจะเข้าใจได้ และที่จะให้ สำเร็จประโยชน์ในการเจริญกรรมฐาน แต่ในทางพระอภิธรรม ปฐมวิชาตุเป็น สภาวะพื้นฐานที่มีอยู่ในรูปธรรมทุก อย่าง แม้แต่ในน้ำและในลมที่เรียกกัน สามัญ ซึ่งรู้สึกถูกต้องได้ด้วยกาย ลัมผัส; ปถวีวิชาตุก็เขียน; ดู *ธาตุ, รูป ๒๘*

ปณามคาถา คาถาน้อมไหว้, คาถาแสดง ความเคารพพระรัตนตรัย เรียกกันง่าย ๆ ว่า คาถาไหว้ครู ซึ่งตามปกติ พระอาจารย์ ผู้แต่งคัมภีร์ภาษาบาลี เช่น อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น ถือเป็นธรรมเนียมที่จะ เรียบเรียงไว้เป็นเบื้องต้น ก่อนขึ้นเนื้อ ความของคัมภีร์นั้นๆ ประกอบด้วยคำ สรรเสริญคุณพระรัตนตรัย คำบอก ความมุ่งหมายในการแต่ง คำอ้างถึง บุคคลที่เกี่ยวข้อง เช่น ผู้อาราธนาให้ แต่ง และขอควรทราบอื่นๆ เป็นอย่าง คำนำ หรือคำปรารภ

ปณิธาน การตั้งความปรารถนา

ปติวัตร ความจงรักในสามี, ความซื่อ

ลัตถ์และภักดีต่อสามี, ข้อควรปฏิบัติต่อสามี

ปถวิ ดู *ปฐวิ*

ปถวิธาคู ดู *ปฐวิธาคู*

ปทปรมะ “ผู้มีบทร (คือถ้อยคำ) เป็นอย่างยิ่ง”, บุคคลผู้ด้อยปัญญาเล่าเรียนได้อย่างมากที่สุดก็เพียงถ้อยคำ หรือข้อความ ไม่อาจเข้าใจความหมาย ไม่อาจเข้าใจธรรม; ดู *บุคคล ๔*

ปทุม บัวหลวง

ปธาน ความเพียร, ความเพียรชอบ ที่เป็นสัมมาพยายามะ มี ๔ อย่าง คือ ๑. *สังวรปธาน* เพียรระวังบาปอกุศลที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น ๒. *ปหานปธาน* เพียรละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๓. *ภาวนापธาน* เพียรเจริญทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ๔. *อนุรักษนปธาน* เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมไปและให้เพิ่มไพบูลย์; *สัมมปธาน* ก็เรียก

ปปัญจะ กิเลสเครื่องเนิ่นช้า, กิเลสที่บั่นให้เชื่อนแซ่ซึกซ้าอยู่ในสังสารวัฏ หรือ บั่นสังสารวัฏให้เวียนวนยึดเร็ว, กิเลสที่เป็นตัวการบั่นเรื่องทำให้คิดปรุงแต่งยึดเยื่อแพกเพี้ยนพิสดาร พาให้เขวออกไปจากความเป็นจริง และก่อปัญหาความยุ่งยากเดือดร้อนเพิ่มขยายทุกข์ มี ๓ คือ *ตัณหา มานะ ทิฏฐิ*

ปปัญจสุทนี ชื่อคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายความในมัชฌิมนิกาย แห่งพระสูตรตันตปิฎก พระพุทธโฆษาจารย์เรียบเรียงขึ้น โดยอาศัยอรรถกถาเก่าภาษาสิงห์ที่สืบมาแต่เดิมเป็นหลัก เมื่อ พ.ศ. ใกล้เคียงถึง ๑๐๐๐; ดู *โบราณัญจกถา, อรรถกถา*

ปมาณิกา ดู *ประมาณ*

ปมาทะ ความประมาณ, ความขาดสติ, ความเลินเล่อ, ความเผอเรอ, ความเพลอ, ความผิดเพี้ยน, ความปล่อยปละละเลย, ความชะล่าใจ; เทียบ *อัปมาทะ*

ปมิตา เจ้าหญิงองค์หนึ่งในวงศ์ศากยะ เป็นพระราชบุตรีของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระภคินีของพระนางอมิตา เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า; บางทีกล่าวว่าเจ้าหญิงปมิตาเป็นเชษฐภคินี ของพระนางอมิตา แต่ตามคัมภีร์มหาวงส์ ซึ่งเป็นหลักฐานเดียวที่พบพระนามของเจ้าหญิงปมิตา น่าจะเป็นกนิษฐภคินี (ในคัมภีร์อื่นบางแห่ง พระนามปมิตากลายเป็นपालิตา และในที่นั้น เจ้าหญิงपालิตาก็เป็นกนิษฐภคินีของพระนางอมิตา)

ปรทาริกกรรม การประพฤติล่วงเมียบคนอื่น, การเป็นฐูเมียบเขา

ปรนปรีอ บำรุงเลี้ยง, เลี้ยงดูอย่างถึงขนาด

ปรนนิมิตวสวัตติ สวรรค์ชั้นที่ ๖ มีท้าวปรนนิมิตวสวัตติปกครอง เทวดาชั้น

นี้ปรารถนาสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ต้องนิรมิตเอง
มีเทวดาอื่นนิรมิตให้อีกต่อหนึ่ง

ปรภพ ภพหน้า, โลกหน้า

ปรมัตถ์, ปรมัตถะ 1. ประโยชน์อย่างยิ่ง,
จุดหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน **2. ก)**
ความหมายสูงสุด, ความหมายที่แท้จริง
เช่น ในคำว่า **ปรมัตถ์** จะ **ข)** สภาวะ
ตามความหมายสูงสุด, สภาวะที่มีใน
ความหมายที่แท้จริง, สภาวะธรรม บางที่
ใช้ว่า **ปรมัตถธรรม**

ปรมัตถ์ที่พบในพระไตรปิฎก ตาม
ปกติใช้ในความหมายนัยที่ 1. คือจุด
หมาย หรือประโยชน์สูงสุด เฉพาะอย่าง
ยิ่ง ได้แก่ นิพพาน แต่ในคัมภีร์สมัยต่อ
มา มีการใช้ในนัยที่ 2. บ่อยขึ้น คือใน
ความหมายว่าเป็นจริงหรือไม่ แต่ไม่ว่า
จะใช้ในแง่ความหมายอย่างไร ก็
บรรจบที่นิพพาน เพราะนิพพานนั้น ทั้ง
เป็นประโยชน์สูงสุด และเป็นสภาวะที่
จริงแท้ (นิพพานเป็นปรมัตถ์ในทั้งสอง
นัย); **ดู อัถณะ**

ปรมัตถโชติกา ชื่อคัมภีร์อรรถกถา
อธิบายความใน ขุททกปาฐะ ธรรมบท
สุตตนิบาต และชาดก แห่งพระ
สุตตันตปิฎก ซึ่งพระพุทธโฆสาจารย์นำ
เนื้อความในอรรถกถาเก่าที่ใช้ศึกษาและ
รักษาสืบต่อกันมาในลังกาทวีป อันเป็น
ภาษาสิงห์ เอามาเรียบเรียงกลับขึ้น

เป็นภาษาบาลี เพื่อให้ใช้ประโยชน์ในที่
อื่นนอกจากลังกาทวีปได้ด้วย เมื่อ พ.ศ.
ใกล้เคียงถึง ๑๐๐๐, มีบางท่านสันนิษฐาน
ว่า พระพุทธโฆสาจารย์อาจจะมีคณะ
ทำงาน โดยท่านเป็นหัวหน้าในการ
ดำเนินงานแปลและเรียบเรียงทั้งหมด
นั้น; **ดู อรรถกถา, โปราณฎฐกถา**

ปรมัตถทีปนี ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบาย
ความใน อุทาน อิติวุตตกะ วิมานวัตถุ
เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา และ
จริยาปิฎก แห่งพระสุตตันตปิฎก พระ
ธรรมปาละอาศัยแนวของโปราณฎฐกถา
ที่รักษาสืบต่อกันมาในลังกาทวีป ซึ่งเป็น
ภาษาสิงห์ รจนขึ้นเป็นภาษาบาลี ใน
สมัยภายหลังพระพุทธโฆสาจารย์ไม่นาน
นัก; **ดู อรรถกถา, โปราณฎฐกถา**

ปรมัตถธรรม ธรรมที่เป็นปรมัตถ์,
ธรรมที่เป็นประโยชน์สูงสุด, สภาวะที่มี
อยู่โดยปรมัตถ์, สิ่งที่เป็นจริงโดยความ
หมายสูงสุด, สภาวะธรรม, นิยมพูดกันมา
เป็นหลักทางพระอภิธรรมว่ามี **ปรมัตถ-**
ธรรม ๔ คือ **จิต เจตสิก รูป นิพพาน**

พึงสังเกตคำความที่เป็นมาว่า คำว่า
“ปรมัตถธรรม” (บาลี: ปรมตถมม) นี้
ไม่พบที่ใช้ในพระไตรปิฎกมาแต่เดิม (ใน
พระไตรปิฎก ใช้เพียงว่า “ปรมตถ” หรือ
รวมกับคำอื่น, ส่วนในพระไตรปิฎกแปล
ภาษาไทย มีคำว่าปรมัตถธรรม ซึ่งท่าน

ผู้แปลใส่หรือเติมเข้ามาตามคำอธิบายของอรรถกถาบ้าง ตามที่เห็นเหมาะสมบ้าง) ต่อมาในชั้นอรรถกถา “ปรมัตถธรรม” จึงปรากฏบ้าง ๒-๓ แห่ง แต่หมายถึงเฉพาะนิพพาน หรือไม่ก็ใช้อย่างกว้างๆ ทำนองว่าเป็นธรรมอันให้ลุถึงนิพพาน ดังเช่นสติปัญญาญาณก็เป็นตัวอย่างของปรมัตถธรรม ทั้งนี้ เห็นได้ว่าท่านมุ่งความหมายในแง่ว่าประโยชน์สูงสุด

ต่อมา ในคัมภีร์ชั้นฎีกาลงมา มีการใช้คำว่าปรมัตถธรรมบ่อยครั้งขึ้นบ้าง (ไม่บ่อยมาก) และใช้ในความหมายว่าเป็นธรรมตามความหมายอย่างสูงสุด คือในความหมายที่แท้จริง มีจริง เป็นจริง ซึ่งตรงกับคำว่าสภาวะธรรม ยิ่งเมื่อคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะเกิดขึ้นแล้ว และมีการศึกษาพระอภิธรรมตามแนวของอภิมมัตถสังคหะนั้น ก็มีการพูดกันทั่วไปถึงหลักปรมัตถธรรม ๔ จนกล่าวได้ว่าอภิมมัตถสังคหะเป็นแหล่งเริ่มต้นหรือเป็นที่มาของเรื่องปรมัตถธรรม ๔

อย่างไรก็ดี ถ้าพูดอย่างเคร่งครัดตามตัวอักษร ในคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะนั้นเอง ท่านไม่ใช้คำว่า “ปรมัตถธรรม” เลย แม้แต่ในคาถาลำคัญเริ่มปกรณ์หรือต้นคัมภีร์ ซึ่งเป็นบทตั้งหลักที่ถือว่าจัดประมวลปรมัตถธรรม ๔ ขึ้นมาให้ศึกษานั้น แท้จริงก็ไม่มีคำว่า “ปรมัตถ-

ธรรม” แต่อย่างไรก็ดี คำของท่านเองว่า

ตตถ วุตตาทิธมมตถา จตุธา ปรมตถโต

จิตตเจตสิก รูป นิพพานมิตติ สัพพธา

แปล: “อรรถแห่งอภิธรรม ที่ตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น ทั้งหมดทั้งสิ้น โดยปรมัตถ์ มี ๔ อย่าง คือ จิต ๑ เจตสิก ๑ รูป ๑ นิพพาน ๑”

(นี่เป็นการแปลกันตามคำอธิบายของคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี แต่มีอีกฎีกาหนึ่งในยุคหลังค้านว่าอภิมมัตถวิภาวินีบอกผิด ที่ถูก ต้องแปลว่า “อภิมมัตถะที่ข้าพเจ้าคือพระอนุรุทธาจารย์กล่าวในคำว่าอภิมมัตถสังคหะนั้น ...”)

ท้ายปริจเฉทที่ ๖ คือรูปสังคหวิภาค ซึ่งเป็นบทที่แสดงปรมัตถ์มาครบ ๔ ถึงนิพพาน ก็มีคาถาคัลยาณัน ดังนี้

อิตติ จิตตเจตสิก รูป นิพพานมิจจปี

ปรมตถ ปกาเสนติ จตุธา ตถาคตา

แปล: “พระตถาคตเจ้าทั้งหลาย ย่อมทรงประกาศปรมัตถ์ไว้เพียง ๔ อย่าง คือ จิต ๑ เจตสิก ๑ รูป นิพพาน ๑ ด้วยประการฉะนี้”

เมื่อพินิจดูก็จะเห็นได้ทีนี้ว่า คำว่า “ปรมัตถธรรม” เกิดขึ้นจาก *ประการแรก* ผู้จัดรูปคัมภีร์ (อย่างที่ปัจจุบันเรียกว่าบรรณกร) จับใจความตอนนั้นๆ ตั้งขึ้นเป็นหัวข้อ เหมือนอย่างในกรณีนี้ ในคัมภีร์บางฉบับ ตั้งเป็นหัวข้อขึ้นเหนือ

คาถานั้นว่า “จตุปรหมตถธมโม” (มีในฉบับอักษรพม่า, ฉบับไทยไม่มี) และประการที่สอง ผู้แปลเติมหรือใส่เพิ่มเข้ามา เช่น คำบาลีว่า “ปรหมตถ” ก็แปลเป็นไทยว่า ปรหมัตถธรรม ซึ่งเป็นกรณีที่เป็นกันทั่วไป

ในคัมภีร์รุ่นต่อมาที่อธิบายอภิธัมมัตถสังคหะ เช่น อภิธัมมัตถวิภาวินี มีการใช้คำบาลีเป็น “ปรหมตถธมม” บ้าง แม้จะไม่มาก แต่ก็ไม่มีที่ใดระบุจำนวนว่า ปรหมัตถธรรมสี่ จนกระทั่งในสมัยหลังมาก มีคัมภีร์บาลีแต่งใหม่มาบอกจำนวนก็บอกเพียงว่า “ปรหมัตถ ๔” (จตุตาโร ปรหมตถเถ, ปรหมตถทีปนี สงคหมหาฎีกาปาฐ, ๓๓๑) แล้วก็มีอีกคัมภีร์หนึ่งแต่งใหม่มายุคไม่นานนี้ ใช้คำว่า ปรหมัตถธรรมโดยระบุวาลังขารและนิพพาน เป็น ปรหมัตถธรรม (นหมกการฎีกา, ๔๕) ยิ่งกว่านั้น ย้อนกลับไปยุคเก่า อาจจะก่อนพระอนุรุทธาจารย์ แต่งอภิธัมมัตถสังคหะเสียอีก คัมภีร์ฎีกาแห่งอรรถกถาของสังยุตตนิกายแห่งพระสุตตันตปิฎก ซึ่งถือว่าจนาโดยพระธรรมपालะ ผู้เป็นอรรถกถาจารย์ใหญ่ท่านหนึ่ง ใช้คำ ปรหมัตถธรรม ในข้อความที่ระบุว่า “ปรหมัตถธรรมอันแยกประเภทเป็น ชั้นธ आयตนะ ธาตุ ลังขะ อินทริย และปฏิจจสมุปบาท” (ส.ฎ. ๒/๓๓๐๓/๖๕๑) นี่ก็คือบอกว่า ปรหมัตถธรรมได้แก่ประดาธรรม ชุดที่เรียกกันว่า

ปัญญาภูมิ หรือวิปัสสนาภูมิ นั่นเอง

ตามข้อสังเกตและความที่กล่าวมา ฟังทราบวา ๑. การแปลขยายศัพท์อย่าง ที่แปลปรหมตถะวา ปรหมตถธรรมนี้ มิใช่ เป็นความผิดพลาดเสียหาย แต่เป็น เรื่องทั่วไปที่ควรรู้เท่าทันไว้ อันจะเป็น ประโยชน์ในบางแง่บางโอกาส (เหมือน ในการอ่านพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทย ผู้อ่านก็ควรทราบเป็นพื้นไว้ว่า คำ แปลอาจจะไม่ตรงตามพระบาลีเดิมก็ได้ เช่น ในพระไตรปิฎกบาลีเดิมว่า พระ พุทธเจ้าเสด็จออกจากพระวิหาร [คือที่ ประทับ] แต่ในฉบับแปล บางที่ท่านแปล ผ่านคำอธิบายของอรรถกถาว่า พระ พุทธเจ้าเสด็จออกจากพระคันธกุฎี) ๒. การประมวลอรรถแห่งอภิธรรม (โดย ทั่วไปก็ถือว่าเป็นการประมวลธรรมทั้ง หมดทั้งปวงนั่นเอง) จัดเป็นปรหมัตถ ๔ (ที่เรียกกันมาว่า ปรหมัตถธรรม ๔) ตาม ันยของอภิธัมมัตถสังคหะนี้ เป็นที่ยอมรับกันว่าเป็นระบบอันเยี่ยม ซึ่งเกื้อกูล ต่อการศึกษาธรรมอย่างยิ่ง เรียกได้วา เป็นแนวอภิธรรม แต่ถ้าพบการจัดอย่าง อื่น ดังที่ยกมาให้ดูเป็นตัวอย่าง [เป็น ลังขารและนิพพาน บ้าง เป็นอย่าง ที่ เรียกว่าปัญญาภูมิ บ้าง] ก็ไม่ควรแปลก ใจ ฟังทราบวาต่างกันโดยวิธีจัดเท่านั้น ส่วนสาระก็ลงเป็นอันเดียวกัน เหมือน

จะว่าเบญจขันธ์ หรือว่านามรูป ก็อันเดียวกัน ก็ดูแต่่วาวิธีจัดแบบไหนจะง่ายต่อการศึกษาหรือเอื้อประโยชน์ที่มุ่งหมายมากกว่ากัน ๓. ในคาถาเริ่มปกรณ์ (ในฉบับอักษรไทย ผู้ชำระ คือผู้จัดรูปคัมภีร์ ตั้งชื่อให้ว่า “ปกรณ์ารมุกาถา” แต่ฉบับอักษรพม่าตั้งชื่อว่า “คนถารมุกาถา”) มีข้อความที่เป็นบทตั้ง ซึ่งบอกใจความทั้งหมดของคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ คาถานี้จึงสำคัญมาก ควรตั้งอยู่ในความเข้าใจที่ชัดเจนประจำใจของผู้ศึกษาเลยทีเดียว ในกรณีนี้ การแปลโดยรักษารูปศัพท์ อาจช่วยให้ชัดขึ้น เช่นอาจแปลว่า “อภิธรรมมัตถะ ที่กล่าวในคำว่า ‘อภิธรรมมัตถสังคหะ’ นั้น ทั้งหมดทั้งสิ้น โดยปรหมัตถ มี ๔ อย่าง คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน” (พึงสังเกตว่า ถ้าถือเครื่องตามตัวอักษร ในคาถาเริ่มปกรณ์นี้ ท่านว่ามีอภิธรรมมัตถะ ๔ ส่วนในคาถาท้ายปริจเจทที่หก ท่านกล่าวถึงปรหมัตถะ ๔ แต่โดยอรรถ ทั้งสองนั้นก็อย่างเดียวกัน) โดยเฉพาะคำว่าอภิธรรมมัตถะ จะช่วยโยงพระอภิธรรมปิฎกทั้งหมดเข้ามาสู่เรื่องที่ศึกษา เพราะท่านมุ่งว่าสาระในอภิธรรมปิฎกทั้งหมดนั่นเอง ประมวลเข้ามาเป็น ๔ อย่างนี้ ดังจะเห็นชัดตั้งแต่พระอภิธรรมปิฎกคัมภีร์แรก คือธัมมสังคณีตลอดหมดทั้ง ๒๕๘ หน้า ที่แจังกุสลัต-

ติกะ อันเป็นปฐมอภิธรรมมาติกา ก็ปรากฏออกมาชัดเจนว่าเป็นการแจงเรื่อง จิต เจตสิก รูป และนิพพาน นี้เอง; **ดู ปรหมัตถ, อภิธรรมมัตถสังคหะ**

ปรหมัตถบารมี บารมียอดเยี่ยม, บารมีในความหมายสูงสุด, บารมีที่เต็มความหมายแท้จริง, บารมีขั้นสูงสุด เหนืออุปบารมี เช่น การสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็นทานปรหมัตถบารมี; **ดู บารมี**
ปรหมัตถปฏิบัติ ข้อปฏิบัติมีประโยชน์อันยิ่ง, ทางดำเนินให้ถึงปรหมัตถ, ข้อปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงประโยชน์สูงสุดคือบรรลุนิพพาน

ปรหมัตถประโยชน์ ประโยชน์อย่างยิ่งคือพระนิพพาน; เป็นคำเรียกกันมาติดปากความจริงคือ **ปรหมัตถะ** แปลว่า “ประโยชน์อย่างยิ่ง” เหมือน **ทิกฐฐัมมิกัตถะ** แปลว่า “ประโยชน์ปัจจุบัน” และ **สัมปรายิกัตถะ** แปลว่า “ประโยชน์เบื้องหน้า” ก็มักเรียกกันว่า **ทิกฐฐัมมิกัตถะประโยชน์** และ **สัมปรายิกัตถะประโยชน์**

ปรหมัตถมัชชุตสา ชื่อคัมภีร์ฎีกาที่พระธรรมปาละรจนขึ้น เพื่ออธิบายความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆสจารย์; นิยมเรียกว่า **มหาฎีกา**

ปรหมัตถสังจะ จริงโดยปรหมัตถ คือความจริงโดยความหมายสูงสุด เช่น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ; ตรงข้าม

กับ *สมมติสัจจะ* จริงโดยสมมติ เช่น ลัทธิ บุคคล ฉันทะ เชน ม้า รถ นาย ก. นาง ข. เป็นต้น

ปรมาตมัน อาตมันสูงสุด หรืออัตตาสูงสุด (บรมอาตมัน หรือบรมอัตตา) เป็นสภาวะแท้จริงและเป็นจุดหมายสูงสุดตามหลักความเชื่อของศาสนาฮินดู (เดิมคือศาสนาพราหมณ์) ซึ่งถือว่า ในบุคคลแต่ละคนนี้มีอาตมัน คืออัตตาหรือตัวตน ลิงสู้อยู่ครอง เป็นสภาวะเที่ยงแท้ถาวร เป็นผู้คิดผู้นึกผู้เสวยเวทนา เป็นต้น ซึ่งเป็นส่วนย่อยที่แบ่งภาคออกมาจากปรมาตมันนั่นเอง เมื่อคนตาย อาตมันนี้ออกจากร่างไปสิงอยู่ในร่างอื่นต่อไป เหมือนถอดเสื้อผ้าเก่าสวมเสื้อผ้าใหม่ หรือออกจากเรือนเก่าไปอยู่ในเรือนใหม่ ได้เสวยสุขหรือทุกข์ เป็นต้น สุดแต่กรรมที่ได้ทำไว้ เวียนว่ายตายเกิดเรื่อยไป จนกว่าจะตระหนักรู้ว่าตนเองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับปรมาตมัน และเข้าถึงความบริสุทธิ์จากบาปโดยสิ้นเชิง จึงจะได้กลับเข้าร่วมกับปรมาตมันดังเดิม ไม่เวียนตายเวียนเกิดอีกต่อไป; ปรมาตมันนี้ ก็คือ พรหม หรือ พรหมัน นั่นเอง

ปรหิตปฏิบัติ ดู *ปรัตถปฏิบัติ*

ประคด ผ้าใช้คาดเอวหรือคาดอกสำหรับพระ (เรียก *ประคดอก ประคดเอว*) มี

๒ อย่าง คือ ประคดแผ่น ๑ ประคดไล่สุกร ๑

ประเคน ส่งของถวายพระภายในหัตถบาส, ส่งให้ถึงมือ; องค์แห่งการประเคนมี ๕ คือ ๑. ของไม่ใหญ่โตหรือหนักเกินไป ๒. พอกคนปานกลางคนเดียวยกได้ ๓. ผู้ประเคนเข้ามาอยู่ในหัตถบาส คือห่างประมาณศอกหนึ่ง ๔. เขาน้อมของนั้นเข้ามาให้ ๕. น้อมให้ด้วยกาย ด้วยของเนื่องด้วยกาย หรือโยนให้ก็ได้ ๖. ภิกษุรับด้วยกายก็ได้ ด้วยของเนื่องด้วยกายก็ได้ (ถ้าผู้หญิงประเคน ใช้ผ้ากราบหรือผ้าเช็ดหน้าที่สะอาดรับ)

ประจักษ์ ชัดเจน, แจ่มแจ้ง, ต่อหน้าต่อตา

ประชวร เจ็บ, ป่วย

ประชวรพระกรรม ปวดท้องตลอดลูก

ประชุมชาดก ประมวลความบรรจบเรื่องท้ายชาดก, เป็นคำของอรรถกถาที่ลำดับความในชาดกว่า เมื่อพระพุทธรเจ้าตรัสเล่าชาดกเรื่องนั้นๆ จบแล้ว ก็ทรงประชุมชาดก (ชาตกสโมธาน หรือข้อความในประโยคบาลีว่า “ชาตกั สโมธานลลิต”) คือบอกให้ทราบทั่ว บุคคลทั้งหลายในเรื่องอดีตของชาดกนั้น มาเป็นใครบ้างในปัจจุบันแห่งพุทธรกาลคือในเวลาที่เราองค์กำลังตรัสเล่าเรื่องนั้น

ประณต น้อมไหว้

ประณม ยกกระพุ่มมือแสดงความ

เคารพ, ยกมือไหว้ (พจนานุกรมเขียน *ประนม*)
ประณาม 1. การน้อมไหว้ 2. การขบไล่ 3. พู่ว่ากดให้เสียหาย
ประณีต ดี, ดียิ่ง, ละเอียดย
ประดิษฐ์ ตั้งขึ้น, จัดทำขึ้น, สร้างขึ้น, คิดทำขึ้น
ประดิษฐาน ตั้งไว้, แต่งตั้ง, การตั้งไว้, การแต่งตั้ง
ประเด็น ข้อความสำคัญ, หัวข้อหลัก
ประณม นอน
ประณมอนุฐานไถยา นอนชนิดไม่ลุกขึ้นอีก
ประทักษิณ เบื้องขวา, การเวียนขวาคือ เวียนเลี้ยวไปทางขวาอย่างเข็มนาฬิกา เป็นอาการแสดงความเคารพ
ประทับ อยู่ เช่นประทับแรม (ใช้แก่เจ้านาย); แนบอยู่ เช่น เอาปืนประทับบ่า; กดลง เช่น ประทับตรา
ประทาน ให้
ประทีป ตะเกียง, โคม, ไฟที่มีเปลวสว่าง
ประทุม บัวหลวง
ประทุษร้ายสกุล ดู *กุตกุสก*
ประเทศบัญญัติ บัญญัติจำเพาะถิ่น, ลิกขาบทที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งไว้เฉพาะสำหรับมัชฌมประเทศ คือจังหวัดกลางแห่งชมพูทวีป เช่น ลิกขาบทที่ ๗ แห่ง

สุราปานวรรค ในปาจิตตยิกัณฑ์ ไม่ให้ ภิกษุอาบน้ำในเวลาห่างกันหย่อนกว่ากึ่งเดือน เว้นแต่สมัย
ประเทศราช เมืองอิสระที่สังกัดประเทศอื่น
ประธาน หัวหน้า, ผู้เป็นใหญ่ในหมู่
ประธานาธิบดี หัวหน้าผู้ปกครองบ้านเมืองแบบสาธารณรัฐ
ประนม ยกกระพุ่มมือ
ประนีประนอม ประองดองกัน, ยอมกัน, ตกลงกันด้วยความไกลเกลียด
ประพฤติ ความเป็นไปที่เกี่ยวข้องกับการกระทำหรือปฏิบัติตน; กระทำ, ทำตาม, ปฏิบัติ, ปฏิบัติตน, ดำเนินชีวิต
ประพฤติในขณะอันพร้อม เป็นประการหนึ่งในรัตติเจต คือเหตุขาดราตรีแห่งมานัต ๔ ประการ หมายถึงประพฤติมานัตในถิ่นเช่นอาวาสที่มีปกติตตภิกษุไม่ครบจำนวนสงฆ์ คือหย่อน ๔ รูป
ประพาส ไปเที่ยว, เที่ยวเล่น, อยู่แรม
ประเพณี ขนบธรรมเนียม, แบบแผน, เชื้อสาย
ประมาณ การวัด, การกะ, เครื่องวัด, เกณฑ์, การถือเกณฑ์; บุคคลในโลกแบ่งตามประมาณคือหลักเกณฑ์ในใจที่ใช้วัดในการที่จะเกิดความเชื่อถือหรือความนิยมเลื่อมใส ท่านแสดงไว้ ๔ จำพวก คือ ๑. *รูปประมาณ* หรือ *รูปปปมาณิกา* ผู้

ถือรูปร่าง เป็นประมาณ ๒. โฆษ-
ประมาณ หรือ โฆสัปปมาณิกา ผู้ถือ
เสียงหรือชื่อเสียงเป็นประมาณ ๓. อุช-
ประมาณ หรือ อุชัปปมาณิกา ผู้ถือ
ความคร่ำหรือปอนๆ เป็นประมาณ ๔.
ธรรมประมาณ หรือ ธัมมัสสัปปมาณิกา ผู้
ถือธรรมคือเอาเนื้อหาสาระเหตุผลหลัก
การและความถูกต้องเป็นประมาณ

ประมาท ๓. ปมาทะ

ประมุข ผู้เป็นหัวหน้า

ประโยชน์ การประกอบ, การกระทำ, การ
พยายาม

ประโยชน์ (เกิดแต่การถือเอาโมคคทรัพย์) ๕; ๓
โภกอาทิยะ ๕

ประลัย ความตาย, ความย่อยยับ, ความ
ป่นปี้

ประวัติ ความเป็นไป, เรื่องราว

ประกาศนวิธี วิธีการปกครอง, ระเบียบ
แห่งการปกครองหมู่คณะ

ประสก เป็นคำเลือนมาจาก อุบาทสก
พระสงฆ์ครั้งก่อนมักใช้เรียกคฤหัสถ์ผู้
ชาย คู่กับ สีกา แต่บัดนี้ได้ยืมใช้น้อย

ประสพ พบ, พบเห็น, เจอะ, เจอ

ประสพ ก่อ, ทำให้เกิด, เพลิดเพลิน, ได้รับ
เป็นผลตอบแทน (ปสวติ = นิปฺพทาเทติ,
ผลติ, อุปฺปาเทติ, อุปฺจินติ, ปฏฺวิสมติ)

ประสาท 1. เครื่องนำความรู้สึกสำหรับ
คนและสัตว์, ในอภิธรรมว่าเป็น ประสาท-

รูป (คำบาลีว่า ปสาทรูป) 2. ความ
เลื่อมใส; ๓. ปสาท 3. ยินดีให้, โปรดให้

ประสาทรูป รูปคือประสาท

ประสาธน์ ทำให้สำเร็จ, เครื่องประดับ

ประสิทธิ ความสำเร็จ, ทำให้สำเร็จ, ให้

ประสิทธิพร ให้พร, ทำพรให้สำเร็จ

ประสูติ เกิด, การเกิด, การคลอด

ประเสริฐ ดีที่สุด, ดีเลิศ, วิเศษ

ประหาณ ละ, กำจัด; การละ, การกำจัด;
เป็นรูปที่เขียนอย่างสันสกฤต เขียน
อย่างบาลีเป็น ปหาน (บางที่เขียนผิด
เป็น ประหาณ)

ประหาร การตี, การทุบตี, การฟัน, การ
ล้างผลาญ; ฆ่า, ทำลาย

ปรัตตะ ประโยชน์ผู้อื่น, ประโยชน์เพื่อ
คนอื่น อันพึงบำเพ็ญด้วยการช่วยให้เขา
เป็นอยู่ด้วยดี พึ่งตนเองได้ ไม่ว่าจะ
ทิวฏฐัมมิกัตตะ หรือ สัมปรายิกัตตะ
หรือปรมัตตะก็ตาม; เทียบ **อัตตัตตะ**

ปรัตตปฏิบัติ การปฏิบัติเพื่อประโยชน์
แก่ผู้อื่น เป็นพุทธานุอย่างหนึ่ง คือ
การทรงบำเพ็ญพุทธานุกิจเพื่อประโยชน์
แก่สัตว์ทั้งหลาย เป็นที่พึ่งของชาวโลก
(โลกนาถ) ซึ่งสำเร็จด้วยพระมหากรุณา
คุณเป็นสำคัญ มักเขียนเป็น **ปรหิต-**
ปฏิบัติ ซึ่งแปลเหมือนกัน; เป็นคู่กันกับ
อัตตัตตสมบัติ หรือ **อิตตहितสมบัติ**

ปรัชญา [ปะ-รับ-ปะ-วาด] คำกล่าวของ

คนพวกอื่นหรือลัทธิอื่น, คำกล่าวโทษ คัดค้านโต้แย้งของคนพวกอื่น, หลัก การของฝ่ายอื่น, ลัทธิภายนอก; คำสอน ที่คลาดเคลื่อนหรือวิปริตผิดเพี้ยนไป เป็นอย่างอื่น

ปรัมปรโกษณ์ โภชนะที่หลัง คือ ภิกษุ รับประทานในที่แห่งหนึ่งด้วยโภชนะทั้ง ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วไม่ไปฉันในที่ นิมนต์นั้น ไปฉันเสียในที่อื่นที่เขาิมนต์ ที่หลังซึ่งพร้อมเวลากัน

ปราการ กำแพง, เครื่องล้อมกัน

ปราชณฺ์ ผู้รู้, ผู้มีปัญญา

ปรามาต^๑ [ปรา-มาต] ดุฎุก, ดุหมิน

ปรามาต^๒ [ปะ-รา-มาต] การจับต้อง, การยึดฉวย, การจับไว้มั่น, การลูบหรือ เสียดลีไปมา, ความยึดมั่น; มักแปลกัน ว่า การลูบคลำ

ปราโมทย์ ความบันเทิงใจ, ความปลื้มใจ

ปรารภ ตั้งต้น, ดำริ, กล่าวถึง

ปรารมภ์ เริ่ม, ปรารภ, เริ่มแรก, วิตก, รำพึง, ครุ่นคิด

ปราศรัย พูดด้วยความเอ็นดู, กล่าว

ปราสาท เรือนหลวง, เรือนชั้น

ปริกถา คำพูดหวานล่อม, การพูดให้รู้ โดยปริยาย, การพูดอ้อมไปอ้อมมาเพื่อให้เขาถวายเป็นจัจย ๔ เป็นการกระทำที่ไม่สมควรแก่ภิกษุ ถ้าทำปริกถาเพื่อให้เขาถวายเป็นจัจยและบิณฑบาต ชื่อว่ามี

อาชีวะไม่บริสุทธิ์ แต่ท่านว่าทำปริกถา ในเรื่องเสนาสนะได้อยู่ เช่น พูดว่า “เสนาสนะของสงฆ์คับแคบ” อย่างไรก็ตาม ถ้าถือจุดดงค์ไม่พึงทำปริกถาอย่าง หนึ่งอย่างใดเลย

ปริกกรรมนิมิต นิมิตแห่งปริกกรรม, นิมิต ชั้นตระเตรียมหรือเริ่มเจริญสมถ- กรรมฐานได้แก่สิ่งที่กำหนดเป็นอารมณ์ เช่น ดวงกสิณที่เพ่งดู หรือพุทธคุณที่นึก ว่าอยู่ในใจเป็นต้น (ข้อ ๑ ในนิมิต ๓)

ปรักป 1. ความตริก, ความดำริ, ความ คำนึ่ง, ความกำหนดในใจ **2.** การ กำหนดด้วยเงื่อนไข, ข้อแม้

ปรักมม^๑ ดู *ปริกกรรม*

ปริจฉินนาท ดู *อากาศ ๓, ๔*

ปริจเฉท กำหนดตัด, ข้อความที่กำหนด ไว้เป็นตอนๆ, ข้อความที่รวบรวมเอามา จัดเป็นหมวดๆ, บท, ตอน; การกำหนด แยก, การพิจารณาตัดแยกออกให้เห็น แต่ละส่วน (พจนานุกรมเขียน *ปริเฉท*)

ปริจเฉทรูป รูปที่กำหนดเทศะ ได้แก่ อากาศธาตุ หรืออากาศ คือ ช่องว่างเช่น ช่องว่างในส่วนต่างๆ ของร่างกาย

ปริจเฉทากาต ดู *อากาศ ๓, ๔*

ปริจจาริกา หญิงรับใช้, บริจาริกา ก็ว่า

ปริญญา การกำหนดรู้, การทำความเข้าใจโดยครบถ้วน มี ๓ คือ **๑. ญาต-ปริญญา** กำหนดรู้ขั้นรู้จัก **๒. ตีรณ-**

ปริณายก กำหนดรู้ชั้นพิจารณา ๓.
ปทานปริณายก กำหนดรู้ถึงชั้นละได้
ปริณายก ผู้นำ, ผู้เป็นหัวหน้า
ปริตต์, ปริตร 1. [ปะ-ริด] น้อย, เล็ก
 น้อย, นิดหน่อย, ต่ำต้อย, ด้อย, คับ
 แคบ, ไม่สำคัญ (ตรงข้ามกับ *มหา* หรือ
มหันต์) **2.** [ปะ-ริด] สภาวะที่ด้อย หรือ
 คับแคบ หมายถึงธรรมที่เป็นกามาวจร,
 พึงทราบว่าเป็นธรรมทั้งปวง หรือสิ่งทั้งหลาย
 ประดา มีนั้น นัยหนึ่งประมวลจัดแยกได้
 เป็น ๓ ประเภท ได้แก่ *ปริตตะ* (ธรรมที่
 ด้อยหรือคับแคบ คือเป็นกามาวจร)
มหัคคตะ หรือ*มหรคต* (ธรรมที่ถึงความ
 ยิ่งใหญ่ คือเป็นรูปาวจร หรืออรูปาวจร)
 และ *อัปฺปมาณะ* (ธรรมที่ประมาณมิได้
 คือเป็นโลกุตตระ); ๓. *กามาวจร 3.*
 [ปะ-หริด] “เครื่องคุ้มครองป้องกัน”,
 บทสวดที่นับถือเป็นพระพุทธรูปมนต์ คือ
 บาลีภาษิตดั้งเดิมในพระไตรปิฎก ซึ่งได้
 ยกมาจัดไว้เป็นพวกหนึ่งในฐานะเป็นคำ
 ขลัง หรือคำศักดิ์สิทธิ์ ที่มีอำนาจคุ้ม
 ครอบป้องกันช่วยให้พ้นจากภัยอันตราย
 และเป็นสิริมงคลทำให้เกษมสวัสดิ์มี
 ความสุขความเจริญ (ในยุคหลังมีการ
 เรียบเรียงปริตรเพิ่มขึ้นนอกเหนือจาก
 บาลีภาษิตในพระไตรปิฎกบ้าง พึงทราบ
 ตามคำอธิบายต่อไป และพึงแยกว่า บท
 สวดที่มักสวดเพิ่มหรือพ่วงกับพระ

ปริตรในพิธีหรือในโอกาสเดียวกัน มีอีก
 มาก มิใช่มาจากพระไตรปิฎก แต่เป็น
 ของนิพนธ์ขึ้นภายหลัง มิใช่พระปริตร
 แต่เป็นบทสวดประกอบ โดยสวดนำบ้าง
 สวดต่อท้ายบ้าง), กล่าวได้ว่า การสวด
 พระปริตรเป็นการปฏิบัติสืบเนื่องจาก
 ความนิยมในสังคัมซึ่งมีการสวด
 สลาขายรายมนต์ (มันตลัชฌายัน,
 มันตปริชฺชปฺน) ที่แพร่หลายเป็นหลัก
 สำคัญอย่างหนึ่งในศาสนาพราหมณ์ แต่
 ได้ปรับแก้จัดและจำกัดทั้งความหมาย
 เนื้อหาและการปฏิบัติให้เข้ากับคติแห่ง
 พระพุทธศาสนา อย่างน้อยเพื่อช่วยให้
 ชนจำนวนมากที่เคยยึดถือมาตามคติ
 พราหมณ์และยังไม่เข้มแข็งมั่นคงใน
 พุทธคติ หรืออยู่ในบรรยากาศของคติ
 พราหมณ์นั้น และยังอาจหวังไหว ให้มี
 เครื่องมั่นใจและให้มีหลักเชื่อมต่อกันที่จะ
 ช่วยพัฒนาก้าวต่อไป, ทั้งนี้ ในฝ่าย
 ภิคุ มีพุทธบัญญัติ (วินย.๗/๑๘๓-๔/๗๑)
 ห้ามมิให้เรียนมิให้บอกติรัจฉานวิชา
 หากฝ่าฝืน ต้องอาบัติทุกกฏ โดยมีได้
 แสดงข้อยกเว้นไว้ ส่วนในฝ่ายภิคุณี
 (วินย.๓/๓๒๒-๗/๑๗๖-๑๗๘) มีพุทธบัญญัติ
 ห้ามมิให้เรียนมิให้บอกติรัจฉานวิชา
 หากฝ่าฝืน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ แต่มี
 ข้อยกเว้นว่าเรียนหรือบอกปริตรเพื่อคุ้ม
 ครอบ (แก่ตนเองหรือแก่ผู้อื่นก็ตาม) ไม่

ต้องอาบัติ, มีคำอธิบายว่า ติรัจฉานวิชา คือวิชาทำร้ายคนอื่น รวมทั้งมนต์ อาถรรพ์ (อาถรรพณ์มนต์ ตามคัมภีร์ อถรรพเวทของพราหมณ์) เช่น มนต์ในการฝังรูปฝังรอย มนต์สะกดคนให้อยู่ใต้อำนาจ มนต์แผดเผาสิริธำตุ้ให้เขาผอมแห้ง มนต์ชักลากเอาทรัพย์ของคนอื่นมา มนต์ทำให้มิตรผิดใจแตกกัน ฯลฯ มนต์เหล่านี้ภิกษุณีจะเรียนหรือสอนไม่ได้ เป็นการผิดพุทธบัญญัติ แต่เรียนหรือสอนปริตรเพื่อคุ้มครองตนเองหรือผู้อื่นก็ตาม ไม่ผิด, นอกจากนั้นหลายครั้ง พระพุทธเจ้าทรงแนะนำพระสาวก ให้เจริญเมตตาท่อสัตว์ทั้งหลาย เช่นต่ออู บ้าง ให้ทำสังกิริยา คือ อ่างสังกัจจายน์คุณธรรมบ้าง ให้ระลึกถึงคุณและเคารพนบน้อมพระรัตนตรัยบ้าง เป็นกำลังที่คุ้มครองรักษา แล้วพระดำรัสนั้นก็ได้รับความนับถือจัดเป็นปริตรชื่อต่างๆ, ที่กล่าวนี้ พอให้เห็นความเป็นมาของพระปริตร ต่อไปนี้ จะสรุปข้อควรทราบเกี่ยวกับพระปริตรไว้เป็นความรู้ประกอบ

๑) **โดยชื่อ:** เรียกว่า “ปริตร” ตามความหมายที่เป็นเครื่องคุ้มครองป้องกันอันตราย ซึ่งต่างจากมนต์ ที่ได้มีความหมายโน้มไปในทางเป็นอาถรรพณ์มนต์ตามลัทธิของพราหมณ์ อย่างที่เรียกใน

บัดนี้ว่าเป็นไสยศาสตร์ ซึ่งมักใช้ทำร้ายผู้อื่น และสนองความโลภ เป็นต้น

๒) **โดยเนื้อหา:** ปริตรเป็นเรื่องของคุณธรรมทั้งในเนื้อหาและการปฏิบัติ คุณธรรมที่เป็นพื้นทั่วไปคือเมตตา บางปริตรเป็นคำแผ่เมตตาทั้งบท (เช่น กรณียเมตตปริตร และขันธปริตร) แม้แต่เมื่อจะเริ่มสวดพระปริตร ก็มีคำประพันธ์ที่แต่งขึ้นมาให้สวดสำหรับชุมนุมเทวดาก่อน ซึ่งบอกให้ผู้สวดตั้งจิตแผ่เมตตาแต่ต้น อย่างที่เรียกว่ามีเมตตาเป็นปุระจาริก (และคำที่เชิญเทวดามาฟัง ก็บอกว่าเชิญมาฟังธรรม) คุณธรรมสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่เป็นแกนของปริตรคือสังกัจจายน์ บางปริตรเป็นคำตั้งสังกัจจายน์ทั้งบท (เช่น อังคลิมาลปริตร และวัฏฏกปริตร) บางปริตรเป็นคำระลึกคุณพระรัตนตรัย (รัตนปริตร โมรปริตร ธัชคคปริตร อาภานาภียปริตร) บางปริตรเป็นคำสอนหลักธรรมที่จะปฏิบัติให้ชีวิตสังคัมเจริญอกงามและหลักธรรมที่เจริญจิตเจริญปัญญา (มงคลสูตร โพชฌังคปริตร, โพชฌังคปริตรนั้นท่านนำสาระจากพระสูตรเดิมมาเรียบเรียงและเติมคำอ่างสังกัจจายน์ต่อท้ายทุกท่อน)

๓) **โดยหลักการ:** ปริตรเป็นไปตามหลักพระพุทธศาสนาที่ถือธรรมเป็นใหญ่สูงสุด ไม่มีการร้องขอหรืออ้างอำนาจของ

เทพเจ้า (เทพทั้งหลายแม้แต่ที่นับถือว่าสูงสุด ก็ยังทำร้ายกัน ไม่บริสุทธิ์แท้และไม่เป็นมาตรฐานที่แน่นอน ต้องขึ้นต่อธรรม มีธรรมเป็นตัวตัดสินในที่สุด เช่นว่า ก่อนโน้น พราหมณ์ถือว่าพระพรหมเป็นใหญ่ สร้างทุกสิ่งทุกอย่าง แต่ต่อมาลัทธินับถือพระศิวะเล่าว่า เดิมทีพระพรหมมี ๕ พักตร์ กระทั่งคราวหนึ่งถูกพระศิวะกริ้วและทำลายพักตร์ที่ห้าเสีย จึงเหลือสี่พักตร์) ปริตรไม่อิงและไม่เอื้อต่อกิเลสโลภะ โทสะ โมหะเลย เน้นแต่ธรรม เฉพาะอย่างยิ่งเมตตาและสัจจะอย่างที่กล่าวแล้ว และอ้างพุทธคุณหรือคุณพระรัตนตรัยทั้งหมดเป็นอำนาจคุ้มครองรักษาอำนวยความเกษมสวัสดิ์ ในหลายปริตรมีคำแทรกเสริม บอกให้เทวดามีเมตตาต่อหมู่มนุษย์ ทั้งเดือนเทวดามนุษย์ได้พากันบวงสรวงบูชา จึงขอให้ทำหน้าที่ดูแลรักษาเขาด้วยดี

๔) **โดยประโยชน์:** ความหมายและการใช้ประโยชน์จากปริตร ต่างกันไปตามระดับการพัฒนาของบุคคล ตั้งแต่ชาวบ้านทั่วไป ที่มุ่งให้เป็นกำลังอำนาจปกป้องรักษาคุ้มครองป้องกัน จนถึงพระอรหันต์ซึ่งใช้เจริญธรรมปีติ แต่ที่ยืนเป็นหลักคือ ช่วยให้เกิดของผู้สวดและผู้ฟังเจริญกุศล เช่น ศรัทธาปสาทะ ปีติ ปราโมทย์และความสุข ตลอดจนตั้งมั่น

เป็นสมาธิ รวมทั้งเตรียมจิตใจให้พร้อมที่จะก้าวสู่ภูมิธรรมที่สูงขึ้นไป คือเป็นกุศลภาวนา เป็นจิตตภาวนา

๕) **โดยที่มา:** แหล่งที่มาของพระปริตร ได้แก่คำแนะนำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า กล่าวคือ พระสูตร พุทธาณุญาต ชาดก เรื่องไหนตอนใดมีเนื้อความซึ่งได้ความหมายตรงตามที่ต้องการ ก็นำมาสวดและนิยมสืบกันมา เช่น มหาโจรองคูลิมาล เมื่อกลับใจมาบวชแล้ว วันหนึ่งไปบิณฑบาต พบสตรีกรรม์แก่คลอดยาก มีอาการทุลักทุเลลำบาก ท่านสงสาร กลับจากบิณฑบาตแล้วก็มาเฝ้าทูลความแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์จึงทรงแนะนำให้ท่านเข้าไปหาสตรีนั้นและกล่าวคำเป็นสังกิริยาว่า “ดูกรน้องหญิง ตั้งแต่อาตมาได้เกิดแล้วในอริยชาติ มิได้รู้สึกเลยว่าจะจงใจปลงสัตว์เสียจากชีวิต ด้วยสัจวาจานี้ ขอความสวัสดิ์จึงมีแก่ท่าน ขอความสวัสดิ์จึงมีแก่กรรม์ของท่านเถิด” พระองคูลิมาลได้ปฏิบัติตาม สตรีนั้นก็คลอดยากได้ง่ายโดยสวัสดิ์ (ม.ม.๑๓/๕๓๑/๔๘๕) คำบาลีที่กล่าวสังกิริยานี้ก็เป็นที่นิยมนำมาใช้ โดยมีชื่อว่าอังกูลิมาลปริตร ถือว่าเป็นมหาปริตรที่เดียว, บางที่มีเหตุร้ายเกิดขึ้น เช่นคราวหนึ่งมีภิกษุถูกงูกัดถึงมรณภาพเมื่อทรงทราบ ได้ตรัสอนุญาตให้ภิกษุ

ทั้งหลายแม่เมตตาคิดไปยังพญางูสี
ตระกูล (วิรูปักษ์ เอราบถ ฉัพยาบุตร
กัณฑาโคตมกะ) เพื่อคุ้มครองรักษาและ
ป้องกันตัว และได้ตรัสคาถาแม่เมตตา
แก่ตระกูลพญางูสีทั้งนั้น ตลอดจนแก่
สรรพสัตว์ ลงท้ายด้วยคุณพระรัตนตรัย
และนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์
(วินย.๗/๒๖/๑๑; อง.จตุกก.๒๑/๖๗/๙๔) เป็นที่มา
ของชั้นปริตร (คาถาที่เป็นปริตรนี้มาในชั้น
ปริตตชาดกด้วย, ชุ.ชา.๒๗/๒๕๕/๗๔), หรือ
อย่างพระพุทธเจ้าตรัสสอนธรรมโดย
ทรงเล่าเรื่องชาดกเป็นตัวอย่าง แล้ว
ชาดกบางเรื่องที่มีถ้อยคำซึ่งได้ช่วยให้
บุคคลหรือสัตว์ในเรื่องรอดพ้นอันตราย
ก็มาเป็นปริตร ดังเช่น “คาถานกคุ้ม” ที่
ลูกนกคุ้มกล่าวเป็นสักกิริยา ทำให้ไฟป่า
ไม่ลุกลามเข้ามาไหม้รัง (ชุ.ชา.๒๗/๓๕/๑๒ มี
คาถาแต่ไม่ครบ, มาครบใน ชุ.จริยา.๓๓/๒๓๗/๕๘๘)
ก็มาเป็นวัฏฏกปริตร, หรืออย่างมงคล-
สูตร (ชุ.ช.๒๕/๕/๓; ชุ.สุ.๒๕/๓๑๗/๓๗๖) ที่ว่า
พระพุทธเจ้า เมื่อเหล่าเทวดาทูลขอให้
ตรัสแสดงยอดมงคล แทนที่จะตรัสถึง
สิ่งที่พบเห็นได้ยินดีร่ำว่าเป็นมงคลหรือ
ไม่เป็นมงคลอย่างที่คนยึดถือกัน กลับ
ทรงสอนหลักความประพฤติปฏิบัติใน
ชีวิตและสังคม เช่น การไม่คบคนพาล
การคบบัณฑิต การยกย่องเชิดชูคนที่
ควรยกย่องเชิดชู ฯลฯ จนถึงความมีจิต

ใจเกษมศานต์เป็นอิสระไม่หวั่นไหวด้วย
โลกธรรม ว่าเป็นอุดมมงคล มงคลสูตร
นี้ก็เป็นที่นิยมนับถือ นำมารวมไว้ในชุด
พระปริตรเต็มทั้งพระสูตร

พระปริตรที่ชื่อว่า อาฏานาฎิยปริตร
จากอาฏานาฎิยสูตร (ที.ปา.๑๑/๒๐๗/๒๐๘)
นับว่ามีกำเนิดแปลกออกไป คือ มีใช่เป็น
พุทธดำรัสที่ตรัสเอง แต่มีเรื่องในพระ
สูตรนั้นว่า ณ ยามดึก ราตรีหนึ่ง ท้าว
มหाराชสี (จาทุมหาราช หรือจตุโลกบาล)
พร้อมด้วยบริวารจำนวนมาก ได้มาเฝ้า
พระพุทธเจ้า ที่เขาคิชฌกูฏ เมือง
ราชคฤห์ ครั้นแล้ว ท้าวเวสสวัณ ผู้ครอง
ทิศอุดร (ไทยมักเรียก เวสสุวัณ, มีอีกชื่อ
หนึ่งว่า กุเวร) ได้กราบทูล (ในนามของผู้
มาเฝ้าทั้งหมด) ว่า พวกยักษ์ที่ไม่เลื่อมใส
พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็มี ที่เลื่อมใส ก็มี
ส่วนมากที่ไม่เลื่อมใสเพราะตนเองทำ
ปาณาติบาต เป็นต้น จนถึงดื่มสุราเมรัย
เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอนให้งดเว้น
กรรมชั่วเหล่านั้น จึงไม่ชอบใจ ท้าว
มหाराชทรงห้วงใยว่า มีพระสาวกที่ไปอยู่
ในป่าดงเจียบเปลี่ยวห่างไกลอันน่ากลัว
จึงขอถวายคาถา “อาฏานาฎิยา รกฺขา”
(อาฏานาฎิยรักษา เรียกง่าย ๆ ว่า
อาฏานาฎิยารักข์ โดยเรียกตามชื่อเทพ-
นครอาฏานาฎา ที่ท้าวมหाराชประชุมกัน
ประพันธ์อาฏานาฎิยารักขานี้ขึ้น) โดยขอ

ให้ทรงรับไว้ เพื่อทำให้ยักษ์พวกนั้น
เลื่อมใส เป็นเครื่องคุ้มครองรักษาภิกษุ
ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ให้อยู่ผาสุก
ปลอดภัยจากการถูกเบียดเบียน แล้วทำ
เวสสวัณท์กล่าวคำอารักขานั้น เริ่มต้น
ด้วยคำนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์
มีพระวิปัสสี เป็นต้น ต่อด้วยเรื่องของ
ท้าวมหาราชาสี่รายพระองค์ที่พร้อมด้วย
โอรสและเหล่าอมนุษย์พากันน้อมวันทา
พระพุทธเจ้า, เมื่อจบแล้ว ท้าวเวสสวัณ
กราบทูลย้าว่า คาถาอาณานาฎิยรักษานี้
เพื่อเป็นเครื่องคุ้มครองรักษาภิกษุ
ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ให้อยู่ผาสุก
ปลอดภัยจากการถูกเบียดเบียน เมื่อเรียน
ไว้แม่นยำดีแล้ว หากอมนุษย์เช่นยักษ์
เป็นต้นตนใดมีใจประทุษร้ายมากล้ำ
กราย อมนุษย์ตนนั้นก็จะถูกต่อต้าน
และถูกลงโทษโดยพวกอมนุษย์ทั้งหลาย
หากตนใดไม่เชื่อฟัง ก็ถือว่าเป็นขบถต่อ
ท้าวมหาราชาสี่นั้น กล่าวแล้วก็พากัน
กราบทูลลากลับไป ครั้นผ่านราตรีนั้นไป
แล้ว พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าเรื่องทั้งหมด
แก่ภิกษุทั้งหลาย ตรัสว่าอาณานาฎิยรักษา
นั้นก่อปรด้วยประโยชน์ในการคุ้มครอง
รักษาตั้งกล่าวแล้ว และทรงแนะนำให้
เรียนไว้, คาถาอาณานาฎิยรักษานี้เองได้
มาเป็นอาณานาฎิยปริตร และอาณานาฎิย-
ปริตรนี้ นับว่าเป็นตัวอย่างอันชัดเจนที่

แสดงถึงวิธีสอนที่นำประชาชนให้ฝึก
ศึกษาพัฒนาชีวิตขึ้นมาตามลำดับ จาก
จุดเชื่อมต่อกับความเชื่อถือพื้นฐานของ
เขา เพื่อก้าวเข้ามาสู่คติแห่งพระพุทธ
ศาสนา คือในแง่ความเชื่ออำนาจศักดิ์
สิทธิ์ ถือว่าต้องเป็นอำนาจที่ทรงธรรมจึง
จะศักดิ์สิทธิ์จริงจังยั่งยืน และชำระ
อำนาจนั้นให้บริสุทธิ์เป็นกุศลปราศจาก
การใช้กิเลสเช่นโลภะและโทสะ ให้อำนาจ
ที่เป็นกุศลชนะอำนาจอกุศล และที่
สำคัญยิ่งคือไม่ให้ขัดหลักกรรม แต่ให้
สนับสนุนความเพียรในการทำกุศลกรรม
โดยมีความหมายในแง่คุ้มครองป้องกัน
ให้ปลอดภัยปราศจากสิ่งขัดขวางกัณฑ์
ทั้งภายนอกและในใจ เพื่อให้พร้อมหรือ
มั่นใจมีกำลังใจที่จะเพียรทำกิจที่มุ่ง
หมาย เช่น ภิกษุก็จะเจริญสมณธรรมได้
เต็มที่ (มิใช่รออำนาจศักดิ์สิทธิ์มาบันดาล
ผลนั้นให้)

เรื่องราวอันเป็นที่มาของปริตรทั้ง
หลายตามที่เล่าในพระไตรปิฎก มีเพียง
สั้นๆ ตรงๆ อย่างที่กล่าวแล้ว แต่ที่มา
ของบางปริตรปรากฏในอรรถกถาเป็น
เรื่องราวยืดยาวพิสดาร โดยเฉพาะรัตน-
ปริตร จาการตนสูตร (ขุ.ขุ.๒๕/๗/๕; ขุ.สุ.๒๕/
๓๑๔/๓๖๗) ซึ่งอรรถกถาเล่าว่า คราวหนึ่ง
ที่เมืองเวสาลี ได้เกิดหุพภิกขภัยใหญ่ ผู้
คนล้มตาย ซากศพเกลื่อนเมือง พวก

อมมนุษย์ก็เข้ามา แอมอหิวาตโรคซ้ำอีก ในที่สุด กษัตริย์ลิจจวิตกลงไปอาราธนา พระพุทธเจ้า ซึ่งเวลานั้นประทับที่เมือง ราชคฤห์ (ยังอยู่ในรัชกาลของพระเจ้า พิมพิสาร) ขอให้เสด็จมา พระพุทธองค์ ประทับเรือเสด็จมา เมื่อถึงเขตแดน พอ ย่างพระบาทลงทรงเหยียบฝั่งแม่น้ำคงคา ฝนโบกขรพรรษก็ตกลงมาจนน้ำท่วม พัดพาซากศพลอยลงแม่น้ำคงคาไปหมด และเมื่อเสด็จถึงเมืองเวสาลี ท้าวสักกะ และประดาเทพก็มาชุมนุมรับเสด็จ เป็น เหตุให้พวกอมมนุษย์หวาดกลัว พากันหนี ไป ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสรัตนสูตร ให้พระอานนท์เรียนและเดินทำปริตรไป ในระหว่างกำแพงเมืองทั้ง ๓ ชั้น พระ อานนท์เรียนรัตนสูตรนั้นแล้วสวดเพื่อ เป็นปริตร คือเป็นเครื่องคุ้มครองป้องกัน พร้อมทั้งถือบาตรของพระพุทธเจ้า ใส่่น้ำเดินพรหมไปทั่วทั้งเมือง เป็นอันว่า ทั้งภัยแล้ง ภัยอมมนุษย์ และภัยจากโรค ก็สงบสิ้นไป พระพุทธเจ้าประทับที่เมือง เวสาลีครึ่งเดือนจึงเสด็จกลับ มีการ ชุมนุมครั้งใหญ่เพื่อส่งเสด็จ เรียกว่า “คงโคโรหณสมาคม” (เป็นไทย=คงคา-โรหณสมาคม, การชุมนุมในคราวเสด็จ ลงแม่น้ำคงคาเพื่อเสด็จกลับสู่เมือง ราชคฤห์; การชุมนุมใหญ่อย่างนี้มีอีก ๒ ครั้ง คือ ยมกปาฏิหาริยสมาคม

และเทโวโรหณสมาคม), พระสูตรนี้ แสดงคุณของพระรัตนตรัย จึงเรียกว่า รัตนสูตร (ในมิลินทปัญหาบางฉบับเรียก ว่า สุวัตถิสสูตร เพราะแต่ละคาถาลงท้าย ว่า “สุวัตถิ โหตุ” - ด้วยสังขจะนี้ ขอ ความสวัสดีจงมี), เรื่องที่อรรถกถาเล่านี้ น่าจะเป็นที่มาของประเพณีการเอาน้ำใส่ บาตรทำน้ำมนต์ แล้วพรมน้ำมนต์เพื่อ ความสุขสวัสดิ์

๖) *โดยความเป็นมา:* เดิมมั่น “ปริตต์” มีความหมายว่า “เครื่องคุ้มครองป้องกัน” เช่นกล่าวข้อความนั้นๆ เพื่อเป็นปริตร หรือให้เป็นปริตร (เป็นเครื่องคุ้มครอง ป้องกัน) ยังไม่เรียกข้อความนั้นเองว่า ปริตร จึงใช้คำว่า “ทำปริตต์” (ปริตต-กรรมะ) เช่นทำการแผ่เมตตา หรือทำการ น้อมรำลึกหรือนมัสการอย่างนั้นๆ ให้ เป็นเครื่องคุ้มครองป้องกัน ไม่ใช่คำว่า กล่าวหรือสวดปริตต์ ต่อมาจึงค่อยๆ เรียกข้อความที่สวดหรือบทสวดนั้นเอง ว่าปริตร แล้วปริตรก็มีความหมายว่า “บทสวดเพื่อเป็นเครื่องคุ้มครองป้องกัน” ดังที่ในบัดนี้ ใช้คำว่า “กล่าวปริตร” หรือ “สวดพระปริตร” (ปริตตกรรมะ) เป็นพื้น

ปริตรได้เป็นคำเรียกบทสวด โดยมี รายชื่อปรากฏในคัมภีร์ชั้นหลังจากพระ ไตรปิฎก เริ่มแต่มิลินทปัญหา ซึ่งถือกัน ว่าเกิดขึ้นประมาณ พ.ศ.๕๐๐ ในมิลินท-

ปัญหานั้น มีรายชื่อ ๕-๗ ปริตร (ฉบับหนึ่งที่เป็นอักษรพม่ามี ๗ ปริตร คือ รตนสูตร เมตตสูตร ชั้นธปริตร โมรปริตร รัชคคปริตร อาภูนาฎิยปริตร องคูลิมาล-ปริตร, ฉบับอักษรไทยมี ๕ ปริตร คือ ชั้นธปริตร สุวัตติปริตร [=รตนสูตร] โมร-ปริตร รัชคคปริตร อาภูนาฎิยปริตร), ต่อมาในชั้นอรรถกถา (ถึง พ.ศ.๑๐๐๐เศษ) พบรายชื่ออย่างมาก ๘ ปริตร คือ อาภูนาฎิยปริตร อิลิสิลปริตร รัชคค-ปริตร โพชฌังคปริตร ชั้นธปริตร โมร-ปริตร เมตตปริตร รตนปริตร (อง.อ. ๒/๒๑๐; นิท.อ.๓๓๖), ต่อไปนี้จะกล่าวข้อสังเกตตามลำดับ ดังนี้

ก. ปริตรที่ยืนตัวอยู่ในทุกรายชื่อตั้งแต่ मिलินทปัญหามาจนวิสุทธีมคค์กระทั่งถึง คัมภีร์แม่แต่ชั้นฎีกา มีเพียง ๕ คือ รตนปริตร ชั้นธปริตร รัชคคปริตร อาภูนาฎิยปริตร และโมรปริตร

ข. ตลอดยุคที่กล่าวมา รายชื่อหลักขึ้นต้นด้วยรตนปริตร ซึ่งบางที่เรียกชื่อเดิมเป็นรตนสูตร และในรายชื่อทุกบัญญัติ ไม่มีมงคลสูตรเลย

ค. ไม่ชัดเจนว่ามีมงคลสูตรเพิ่มเข้ามาในรายชื่อปริตรเมื่อใด แต่คงเพิ่มในยุคสมัยที่ไม่แน่นอน น่าสังเกตว่า ท่านเพิ่มเข้ามาโดยจัดเป็นปริตรแรกทีเดียวนำหน้ารตน-ปริตร อีกทั้งเป็นบทเดียวที่คงเรียกชื่อ

เป็นสูตรคงที่ยืนตัว ไม่เรียกชื่อว่าปริตร ทั้งนี้ พอเห็นเหตุผลได้ชัดว่า เนื้อความในมงคลสูตรไม่มีลักษณะเป็นปริตรโดยตรง คือมิใช่มุ่งจะป้องกันภัยใดๆ อย่างปริตรอื่น แต่เป็นเรื่องของสิริมงคลคือเป็นไปเพื่อความสุขความเจริญงอกงามกว้างๆ ครอบคลุมทั่วไปหมด ถึงจะไม่เป็นปริตร ก็ดีมีคุณไม่น้อยกว่าปริตร และควรเอามาสดนำก่อนด้วยซ้ำ เพื่อให้เกิดสิริมงคลเป็นพื้นฐานหรือเป็นบรรยากาศไว้ก่อน แล้วจะแก้หรือกันอันตรายอย่างไหนก็ค่อยว่ากันต่อไป (และในแง่เนื้อความ มงคลสูตรก็ครอบคลุมความดีงามสุขสวัสดิ์ทุกประการ โดยมีหลักธรรมที่เหมาะสมแก่ทุกบุคคลครบทุกชั้นตอนของชีวิต) อีกทั้งท่านเอามาใช้เต็มทั้งพระสูตร ไม่ได้คัดตัดมาเพียงบางส่วน จึงเป็นอันได้เหตุผลที่นำมาสดเข้าชุดปริตร และจัดเป็นบทแรก โดยเรียกชื่อคงเดิมว่ามงคลสูตร, ในคัมภีร์ขุททกปาฐะแห่งพระไตรปิฎก ท่านเรียงลำดับมงคลสูตรและรตนสูตรไว้ถัดกัน โดยมีมงคลสูตรเป็นสูตรแรก อรรถกถาอธิบายว่าลำดับนี้เข้ากับเหตุผลว่า มงคลสูตรเป็นอัตตวัคค์ (รักษาตัว) รตนสูตรเป็นปรารวัคค์ (รักษาผู้อื่น)

ง. ส่วนปริตรอื่นนั้นชัดเจนอยู่แล้วว่า ปริตรใดเดิมเป็นพระสูตร และนำมาใช้สด

เต็มทั้งสูตร ปริตรนั้นจะเรียกชื่อเป็นสูตร หรือเรียกเป็นปริตร ก็ได้ คือ รตนสูตร/ปริตร กรณียเมตตสูตร/ปริตร (บางที่เรียกสั้นๆ ว่า เมตตสูตร/ปริตร) และธัชคคสูตร/ปริตร, ปริตรนอกนี้ มิใช่มาจากพระสูตร (เช่น มาจากชาดก) หรือถ้ามาจากพระสูตร ก็ไม่นำมาเต็มทั้งสูตร แต่คัดตัดมาเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้อง จึงเรียกว่าปริตรอย่างเดียว

จ. อาฏานาถปริตร มาจากอาฏานาถปริตร แต่นำมาใช้เฉพาะคาถา “อาฏานาถปริตรกษา” ที่ท้าวมหาราชสีถวาย ไม่นำมาเต็มทั้งสูตร (คือนำมาเพียงเอกเทศของพระสูตร) จึงเรียกว่าปริตรเท่านั้น ไม่เรียกว่าสูตร ในแง่นี้ อาฏานาถปริตรก็เหมือนกับปริตรอื่นๆ ที่เรียกว่าปริตรอย่างเดียว แต่แง่ที่แปลกกว่านั้นก็คือนำมาเฉพาะคาถานมัสการพระพุทธเจ้าเจ็ดพระองค์ ๖ คาถา ส่วนคาถาต่อจากนั้นซึ่งว่าด้วยเรื่องของท้าวมหาราชสีท่านตัดออก แล้วประพันธ์คาถาใหม่ซึ่งส่วนใหญ่พรรณนาพระคุณของพระพุทธเจ้ามากมายหลายพระองค์ นบวันทาพระพุทธเจ้าเหล่านั้น ขอให้พระคุณของพระองค์ปกปักรักษา และขอให้ท้าวมหาราชทั้งสี่มารักษาด้วย, การที่พระโบราณจารย์กระทำอย่างนี้ คงเป็นเพราะท่านเห็นว่า คาถาอาฏานาถรักษา

มิใช่เป็นพระพุทธรวณะ แต่เป็นคำของเทพเท่านั้น เมื่อนำมาใช้ในกิจนอกพระไตรปิฎก ท่านจึงแต่งเพิ่มและเติมแทนได้ โดยเฉพาะคาถาที่ท่านแต่งนั้น ก็เป็นการเสริมเจตนารมณ์ของท้าวมหาราชทั้งสี่ที่แสดงออกใน ๖ คาถาแรก ให้ปริตรหนักแน่นมีกำลังมากยิ่งขึ้น, โฆษมังคปริตรมีลักษณะพิเศษต่างออกไปอีก เนื่องจากว่า เรื่องที่พระพุทธองค์เอง พระมหากัสสปะ และพระมหาโมคคัลลานะ สดับคำแสดงโฆษมังคแล้วหายจากอาพาธนั้น กระจายอยู่ในสามพระสูตรต่างหากกัน (ส.ม.๑๙/๔๑๕-๔๒๘/๑๑๓-๗) พระโบราณจารย์จึงใช้วิธีประพันธ์คาถาประมวลเรื่องสรุปความรวมไว้เป็นปริตรเดียวกัน โฆษมังคปริตรจึงมิใช่เป็นบาลีภาษิตจากพระไตรปิฎกโดยตรง, เรื่องของอาฏานาถปริตร (รวมทั้งโฆษมังคปริตร) นี้ น่าจะเป็นตัวอย่างให้ในยุคหลังมีการแต่งคาถาใหม่ขึ้นเป็นปริตรชื่อใหม่ๆ โดยนำเอาพุทธพจน์หรือข้อความในพระไตรปิฎกมาตั้งเป็นแกน ก็มี ไม่มีข้อความจากพระไตรปิฎกโดยตรงเลย ก็มี ได้แก่ อภยปริตร และชยปริตร ในประมวลบทสวดที่เรียกว่า “สิบสองตำนาน”

๗) โดยการจัดเป็นแบบแผน: ต่อมาในบ้านเมืองที่พระพุทธศาสนาเจริญ

แพร่หลาย มีคนทุกหมู่เหล่านับถือแล้ว ความนิยมสวดพระปริตรก็แพร่หลายมากขึ้นๆ จนเกิดเป็นประเพณีขึ้นโดยมีพิธีกรรมเกี่ยวกับการสวดพระปริตรนั้น และประเพณีนั้นก็พัฒนาต่อๆ มา เช่น มีการสวดปริตรนี้ในโอกาสนั้น สวดปริตรนั้นในโอกาสนี้ มีการสวดปริตรเป็นชุดในงานสำคัญ มีการแยกว่าฟังสวดชุดใดในงานไหนระดับใด ตลอดจนจัดลำดับในชุดพร้อมด้วยบทสวดประกอบต่างๆ เป็นต้น, ในคัมภีร์มิลินท-ปัญหา ซึ่งเล่าเรื่องราวเมื่อใกล้ พ.ศ.๕๐๐ แม้จะมีได้กล่าวถึงพิธีสวดพระปริตรโดยตรง แต่ปัญหาหนึ่งที่พญามิลินท์ตรัสถามพระนาคเสนว่า ถ้าปริตรทำให้คนพ้นจากบ่วงมัจจุราชได้ จะไม่ขัดกันหรือกับคำสอนที่ว่า ถึงจะเหาะเหินไปในฟากฟ้า ถึงจะซ่อนตัวลึกถึงกลางมหาสมุทร หรือจะหนีไปที่ไหน ก็หาพ้นจากบ่วงมัจจุราชไปไม่ได้ และระบุชื่อปริตรไว้ด้วยหลายบท (ฉบับอักษรพม่าระบุไว้ ๗, ฉบับอักษรไทยระบุไว้ ๕ ดังกล่าวข้างต้น) นี้แสดงว่า การสวดพระปริตรคงจะเป็นที่นิยมทั่วไปแล้วในชมพูทวีป รวมทั้งแคว้นโยนก (โยนกเวลานั้นขยายกว้างตั้งแต่แถบเหนือของอาฟกานิสถานและปากีสถาน มาจนถึงตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียปัจจุบัน) ต่อมา ในลังกาทวีป มี

เรื่องราวเป็นหลักฐานชัดเจนตามคัมภีร์มหาวงส์ (พงศาวดารลังกายุคต้น) ว่า ในรัชกาลพระเจ้าอุปติสสะ ที่ ๑ (พ.ศ. ๕๐๕-๕๕๒) เกิดทุพภิกขภัย พระองค์ได้โปรดให้นิมนต์พระสงฆ์ประชุมใหญ่ สวดพระปริตร แล้วฝนตกหายแล้ง ในสมัยหลังต่อมา ก็มีเหตุการณ์เช่นนี้อีก, พิธีสวดอย่างนี้ นอกจากเป็นงานใหญ่แล้ว ก็กลายเป็นประเพณี การสวดบางอย่างก็ทำเป็นประจำทุกปี อย่างน้อยก็ทำนองเป็นการบำรุงขวัญ ในบางคัมภีร์อย่างวินยสังคหะ ถึงกับอธิบายวิธีจัดเตรียมการในการสวดพระปริตรในบางโอกาส เช่น เมื่อไปสวดให้คนเจ็บไข้ ฟังฟังให้เขารับลึกซาบทุก่อน (เราเรียกว่าให้ศีล) แล้วกล่าวธรรมแก่เขา ฟังทำปริตรให้แก่ผู้ที่ตั้งอยู่ในศีล ถ้าคนถูกผีเข้า ไม่ควรสวดอาฏานาฎิยปริตรก่อน แต่ฟังสวดเมตตสูตร ธัชคคสูตร และรัตนสูตร ตลอดจนสัปดาห์ ถ้าผีไม่ยอมออก จึงควรสวดอาฏานาฎิยปริตร ดังนี้ เป็นต้น

ปริตรที่จัดเป็นหมวดหรือเป็นชุด ต่อมาก็มีการแยกเป็นชุดเล็กและชุดใหญ่ ดังที่เรียกว่า “เจ็ดตำนาน” (ใช้คำบาลีเป็น สัตตปริตต์) และ “สิบสองตำนาน” (ทวาทสปริตต์) แต่มีข้อสงสัยว่า “ตำนาน” ในที่นี้หมายถึงเรื่องราวเล่าขานสืบกันมาใช่แน่หรือไม่ พอดี

ว่า “ปริตต์” คือเครื่องคุ้มครองป้องกันนี้มีคำบาลีที่เป็นไวยากรณ์ว่า *รักษา ตาณ เลณ ที่ปะ นาถ สรณะ* เป็นต้น โดยเฉพาะ “ตาณ” นั้น บางทีใช้อธิบายหรือใช้แทน “ปริตต” อย่างชัดเจน (เช่น ในโยชนาแห่งอรรถกถาวิญญูว่า ยกขปริตตนุตติ ยกเขหิ สมนตโต ตาณ) จึงน่าจะสันนิษฐานว่า อาจเป็น “ตำนาน” ที่แปลลงจาก “ตาณ” นี้เอง (คือเป็น เจ็ดตำนาน และสิบสองตำนาน) และเมื่อใช้เป็นแบบแผนในพระราชพิธี ก็ได้มีชื่อเป็นคำศัพท์เฉพาะชื่อว่า “ราชปริตร” เรียกสัตตปริตต์ว่า *จุลราชปริตร* (ปริตรหลวงชุดเล็ก) และเรียกทวาทสปริตต์ว่า *มหाराชปริตร* (ปริตรหลวงชุดใหญ่)

เจ็ดตำนาน

๑. มงคลสูตร
๒. รตนปริตร (มักเรียก รตนสูตร)
๓. เมตตปริตร (มักเรียก กรณียเมตตสูตร)
- ๔/๐. ชั้นธปริตร
- ๕/๐. โมรปริตร
- ๖/๐. ธชัคคปริตร (มักเรียก ธชัคคสูตร)
- ๗/๐. อาฏานาฎิยปริตร
- ๐/๗. โพชฌังคปริตร มีอังกุลิมาลปริตรนำ (ลำดับท้ายนี้ อาจเข้าแทนลำดับใดหนึ่งใน ๔-๗)

สิบสองตำนาน

๑. มงคลสูตร
๒. รตนปริตร (มักเรียก รตนสูตร)

๓. เมตตปริตร (มักเรียก กรณียเมตตสูตร)
๔. ชั้นธปริตร มีฉันทันตปริตรตาม
๕. โมรปริตร
๖. วัฏฏกปริตร
๗. ธชัคคปริตร (มักเรียก ธชัคคสูตร)
๘. อาฏานาฎิยปริตร
๙. อังกุลิมาลปริตร
๑๐. โพชฌังคปริตร
๑๑. อภยปริตร (มีขึ้นในยุคหลัง)
๑๒. ชยปริตร (มีขึ้นในยุคหลัง)

(พึงทราบว่า อังกุลิมาลปริตต และโพชฌังคปริตต นั้น เรียกเป็นภาษาไทยว่า อังกุลิมาลปริตร หรืออังกุลิมาลปริตร และโพชฌังคปริตร หรือโพชฌังคปริตร ก็ได้ ยังไม่มีกำหนดเป็นยุติ)

๘) *โดยเครื่องประกอบเสริม:* อย่างที่ได้กล่าวไว้ นอกจากตัวปริตรเองแล้ว มีบทสวดเสริมประกอบที่แต่งหรือจัดเติมเพิ่มขึ้นมาตามกาลเวลาอีกมาก ใช้สวดนำก่อนก็มี สวดแทรกก็มี สวดต่อท้ายก็มี เช่น ก่อนเริ่มสวด ก็มีการชุมนุมเทวดา คือกล่าวคำเชิญชวนเทวดามาฟัง เรียกว่ามาฟังธรรมหรือมาฟังพุทธวจนะ และเมื่อเริ่มสวด ก่อนจะถึงตัวพระปริตร ก็สวดต้นตำนาน ซึ่งมีประมาณ ๔ บท แล้วจึงสวดตัวตำนานคือพระปริตรไปตามลำดับ ครั้นจบปริตรทั้งหมดแล้ว ก็สวดท้ายตำนาน ทำนองบทแถมอีก

จำนวนหนึ่ง (อาจจะถึง ๑๐ บท) เสร็จแล้วจึงเป็นอันจบการสวด

ยิ่งกว่านั้น ถ้ามีเวลาที่จะสวดอย่างเต็มพิธีจริงๆ นอกจากชุมนุมเทวดา (เรียกว่าขัตตนา) ตอนจะเริ่มสวดแล้ว ในช่วงที่สวดตัวตำนาน ก็มีการขัตตนาแทรกคั่นไปตลอดด้วย คือ ระหว่างที่สวดปริตรหนึ่งจบแล้ว ก่อนจะสวดปริตรลำดับต่อไป ก็หยุดให้หัวหน้า (บัดนี้นิยมให้รูปที่ ๓ ผู้ขัตตนา คือรูปที่ชุมนุมเทวดา) ขัตตนา นั่นคือสวดบทแนะนำให้รู้จักปริตรบทที่จะสวดต่อไปนั้น (บทขัตตของปริตรใด ก็เรียกตามชื่อของปริตรนั้น เช่น บทขัตตมงคลสูตร บทขัตตรตนปริตร ฯลฯ ซึ่งบอกให้รู้ว่าปริตรนั้นเกิดขึ้นมาอย่างไร มีคุณหรืออานิสงส์ในการสวดอย่างไร และเชิญชวนให้สวด) ขัตตกันอย่างนี้ไปจนจบปริตรทั้งหมด, อยากรู้ก็ตาม ทุกวันนี้ แม้แต่ในพิธีใหญ่ๆ ก็น้อยนักที่จะมีการขัตตนาในการสวดเจ็ดตำนานหรือสิบสองตำนาน เพราะจะทำให้การสวดยาวนานมาก, แต่ที่ยังนิยมปฏิบัติกันอยู่ ก็คือ ในกรณีที่มีการสวดบทพิเศษเพิ่มเข้ามา เช่น สวดธัมมจักกัปปวัตตนสูตรในงานทำบุญอายุครั้งสำคัญ เมื่อขัตตนาตำนาน คือชุมนุมเทวดาแล้ว ก็ต่อยด้วยบทขัตตธัมมจักกัปปวัตตนสูตรติดไปเลย

จากนั้นสวดธัมมจักกัปปวัตตนสูตรและเจ็ดตำนานย่อไปจนจบ โดยไม่มีการขัตตนาใดๆ อีก, ที่กล่าวมานี้ เป็นเรื่องของแบบแผนในพิธีที่เพิ่มขยายขึ้นมา เป็นเรื่องของประเพณีและเนื่องด้วยสังคม แต่ผู้ปฏิบัติในทางส่วนตัว เมื่อมุ่งสาระ ฟังกำหนดช้อยู่ที่ตัวพระปริตร

นอกจากแบบแผนพิธีในการสวดแล้ว เครื่องประกอบสำคัญที่รู้จักกันดีก็คือ น้ำมนต์ และสายสิญจน์ ซึ่งมีมาแต่โบราณ แต่ในคัมภีร์ภาษาบาลี ท่านเรียกว่า ปริตโตทก (น้ำปริตร) และปริตตสูตร (สายหรือด้ายปริตร) ตามลำดับ

รวมแล้ว ในเรื่องปริตรนี้ ข้อสำคัญอยู่ที่ต้องมีจิตใจเป็นกุศล นอกจากมีเมตตา นำหน้าและมั่นในสังขะบนฐานแห่งธรรมแล้ว ก็พึงรู้เข้าใจสาระของปริตรนั้นๆ โดยมีกัมมัฏฐกตาปัญญาอันมองเห็นความมีกรรมเป็นของตน ซึ่งผลที่ประสงค์จะสำเร็จด้วยความพากเพียรในการกระทำของตน เมื่อมีจิตใจโง่เบาสดชื่นผ่องใสด้วยมั่นใจในคุณพระปริตรที่คุ้มครองป้องกันภัยอันตรายให้แล้ว ก็จะได้มีสติมั่นมีสมาธิแน่วมุ่งหน้าทำการนั้นๆ ให้ก้าวต่อไปด้วยความเข้มแข็งมีกำลังหนักแน่นและแจ่มใสชัดเจนจนถึงความสำเร็จ, สำหรับพระภิกษุ ต้องตั้งใจปฏิบัติในเรื่องปริตรนี้ต่อทุกห้วงด้วยจิต

เมตตากาภรณ์ พร้อมไปกับความลึกลับ
ระว่าง มิให้ผิดพลาดจากพระวินัย ในแง่
ดิรัจฉานวิชา และเวชกรรม เป็นต้น; ดู
ภณย์กษ, ภณวาร

ปริเทวะ ความรำไรรำพัน, ความคร่ำ
ครวญ, ความรำพันด้วยเสียใจ, ความ
บ่นเพ้อ

ปริเทวนาการ ดู *ปริเทวะ*

ปรินิพพาน การดับรอบ, การดับสนิท
1. ดับกิเลสและทุกข์สิ้นเชิง, บรรลุ
อรหัตตผล (ได้แก่ กิเลสปรินิพพาน) **2.**
ตาย (ได้แก่ ชั้นธปรินิพพาน, ใช้แก่พระ
พุทธเจ้าและพระอรหันต์; ในภาษาไทย
บางที่แยก ให้ใช้แก่พระพุทธเจ้าว่า
ปรินิพพาน และให้ใช้แก่พระอรหันต์ทั่ว
ไปว่า นิพพาน แต่ในภาษาบาลี ไม่มีการ
แยกเช่นนั้น); ดู *นิพพาน*

ปรินิพพานบริกรรม การกระทำขึ้นต้น
ก่อนที่จะปรินิพพาน, การเตรียม
ปรินิพพาน ในพุทธประวัติ ได้แก่ การ
ทรงเข้าอนุพัทพิหารสมาบัติก่อน แล้ว
เสด็จปรินิพพาน

ปรินิพพานสมัย เวลาที่พระพุทเจ้า
เสด็จปรินิพพาน

ปริปูลฉา การสอบถาม, การค้นคว้า,
การสืบค้นหาความรู้

ปริพาชก นักบวชผู้ชายนอกพระพุทธ-
ศาสนาพวกหนึ่งในชมพูทวีปชอบลัญจ

ไปในที่ต่างๆ ลำแดงทรศนะทางศาสนา
ปรัชญาของตน เขียนอย่างรูปเดิมใน
ภาษาบาลีเป็น *ปริพพาชก*

ปริพาชิกา ปริพาชกเพศหญิง เขียนอย่าง
รูปเดิมในภาษาบาลีเป็น *ปริพพาชิกา*

ปริภักดิ์ ดู *สัจตบริภักดิ์*

ปริมณฑล วงรอบ, วงกลม; เรียบร้อย

ปริยัติ พุทธพจน์อันจะพึงเล่าเรียน, สิ่ง
ที่ควรเล่าเรียน (โดยเฉพาะหมายเอาพระ
บาลีคือพระไตรปิฎก พุทธพจน์หรือพระ
ธรรมวินัย); การเล่าเรียนพระธรรมวินัย

ปริยัติสัทธรรม ดู *สัทธรรม*

ปริยาย การเล่าเรื่อง, บรรยาย; อย่าง,
ทาง, นัยอ้อม, แง่

ปริยายสุทธิ ความบริสุทธิ์โดยปริยายคือ
จัดเป็นความบริสุทธิ์ได้บางแง่บางด้าน
ยังไม่บริสุทธิ์สิ้นเชิง ยังมีการละ และการ
บำเพ็ญอยู่; ตรงข้ามกับ *นิปปริยายสุทธิ*; ดู
สุทธิ

ปริยฎฐานกิเลส ดู *กิเลส ๓ ระดับ*

ปริเยสนา การแสวงหา มี ๒ คือ **๑. อนริย-
ปริเยสนา** แสวงหาอย่างไม่ประเสริฐ
ตนยังมีทุกข์ ก็ยังแสวงหาสภาพที่มีทุกข์
๒. อริยปริเยสนา แสวงหาอย่าง
ประเสริฐ ตนมีทุกข์ แต่แสวงหาสภาพที่
ไม่มีทุกข์ ได้แก่นิพพาน; สำหรับคนทั่ว
ไป ท่านอธิบายว่า *มิฉลาอาชีวะ* เป็น
อนริยปริเยสนา *สัมมาอาชีวะ* เป็นอริย-

ปริเยสนา
ปริโยธาน ที่ลดลงโดยรอบ, จบ, จบ
 อย่างสมบูรณ์
ปริวัฏฐ์ หมุนเวียน, รอบ; ญาณทัสสนะ
 มีปริวัฏฐ์ ๓ หรือเวียนรอบ ๓ ใน
 อริยสัจ ๔ หมายถึง รู้ริยสัจ ๔ แต่
 ละข้อโดยสังขญาณ กิจจญาณและกต-
 ญาณ รวม ๔ ข้อเป็น ๑๒ เรียกว่า **มี
 อาการ ๑๒**
ปริวารยต ยศคือ(ความมี)ปริวาร, ความ
 เป็นใหญ่โดยปริวาร **ดู ยศ**
ปริวาส “อยู่รอบ”, อยู่ครบ, อยู่จบ, อยู่
 ปรึบตัวให้พร้อม, อยู่พอจนได้ที่, ปมตัว,
 อบ, หมกอยู่ **1.** ในพระวินัย แปลกันมาว่า
 “อยู่กรรม” หรืออยู่ชดใช้, เป็นชื่ออุฎฐาน-
 วิถี (ระเบียบปฏิบัติสำหรับการออกจาก
 ครุกาบัติ) อย่างหนึ่ง ซึ่งภิกษุผู้ต้อง
 อาบัติสังฆาติเสสแล้วปกปิดไว้ จะต้อง
 ประพฤติ เป็นการลงโทษตนเองชดใช้ให้
 ครบเท่าจำนวนวันที่ปิดอาบัติ ก่อนที่จะ
 ประพฤติมานัตอันเป็นขั้นตอนปกติของ
 การออกจากอาบัติต่อไป, ระหว่างอยู่
 ปริวาส ต้องประพฤติวัตรต่างๆ เช่น งด
 ใช้สิทธิบางอย่าง ลดฐานะของตน และ
 ประจันตัว เป็นต้น; ปริวาส มี ๓ อย่าง
 คือ **ปฏิจันนปริวาส** **สโมธานปริวาส**
 และ **สุทนต์ปริวาส**; มีปริวาสอีกอย่าง
 หนึ่งสำหรับนักบวชนอกศาสนา จะต้อง

ประพฤติ เป็นการปรับตัวให้พร้อม
 ก่อนที่จะบวชในพระธรรมวินัย เรียกว่า
ตติยปริวาส ซึ่งท่านจัดเป็น **อปฏิจันน-
 ปริวาส** (เมื่อเทียบกับตติยปริวาสนี้
 บางทีเรียกปริวาสของภิกษุเพื่อออกจาก
 อาบัติสังฆาติเสสข้างต้นนั้นว่า “อาบัติ-
 ปริวาส”); **ดู ตติยปริวาส 2.** ในคัมภีร์ชั้น
 อรรถกถาลงมา ท่านนำคำว่า “ปริวาส”
 ตามความหมายสามัญข้างต้นมาใช้
 อธิบายธรรม เพื่อช่วยให้เข้าใจง่ายขึ้น
 ตั้งแต่เรื่องพื้นๆ ไปจนถึงหลักธรรมที่
 ลึกซึ้ง เช่น อาหารที่บริโภคเข้าไปแล้ว มี
ปริวาส คือการค้างรวมกันอยู่ในท้องจน
 ย่อยเสร็จ, การอบเครื่องใช้หรือที่อยู่
 อาศัยด้วยกลิ่นหอมของดอกไม้เป็นต้น
 ก็เป็น**ปริวาส**, การเรียนมนต์โดยอยู่กับ
 กิจกรรมที่เกี่ยวกับมนต์นั้น เช่น สาธยาย
 พิจารณา ทำความเข้าใจ จนจบรอบหรือ
 เข้าถึง เรียกว่า**มนตปริวาส**, ในสมถ-
 ภาวนา ผู้เจริญญาณ จะก้าวจากอุปจาร-
 สมาธิขึ้นสู่ปฐมฌาน หรือก้าวจากฌานที่
 ต่ำกว่าขึ้นสู่ฌานชั้นที่สูงขึ้นไป คือมีองค์
 ฌานชั้นที่สูงต่อขึ้นไปนั้นปรากฏ โดยอยู่
 จบรอบอัปปนาสมาธิ (หรือปมอัปปนา-
 สมาธิจนได้ที่) เรียกว่า**อัปปนาปริวาส**,
 ในการเจริญวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติจะยัง
 มรรคให้เกิดขึ้น โดยอยู่จบรอบวิปัสสนา
 (หรือปมวิปัสสนาจนได้ที่) เรียกว่า

วิปัสสนาปริวาส, ในการทำงานของจิต ซึ่งดำเนินไปโดยจิตขึ้นสู่วิถีและตกภวังค์ แล้วขึ้นสู่วิถีและตกภวังค์ เป็นอย่างนี้ต่อเนื่องไปนั้น ช่วงเวลาที่จิตอยู่ในภวังค์จนขึ้นสู่วิถีอีก เรียกว่า **ภวังคปริวาส** (บุคคลทั้งหลายมีภวังคปริวาส หรือช่วงพักภวังค์นี้ ยาวหรือสั้น เร็วหรือช้า ไม่เหมือนกัน ผู้ที่มีภวังคปริวาสสั้นรวดเร็ว จะรับรู้และคิดการต่างๆ ได้แคล่วคล่องรวดเร็ว จนดูเหมือนว่าทำอะไรๆ ได้หลายอย่างในเวลาเดียวกัน เช่น พระพุทธเจ้าทรงมีภวังคปริวาสชั่ววิบแวบ แม้จะมีผู้ทูลถามปัญหาพร้อมกันหลายคน ก็ทรงทราบความได้ทันทั้งหมด และทรงจัดลำดับคำตอบได้เหมาะสมแก่ทุกคน)

ประวัติ ความคิดนึก, คำนิ่ง; ไทยใช้หมายความว่านึกเป็นทุกข์หนักใจ, นึกห่วงใย

ปริส บริษัท, ที่ประชุมสงฆ์ผู้ทำกรรม

ปริสทุสก ผู้ประทุษร้ายบริษัท เป็นคนพวกหนึ่งที่ถูกห้ามบรรพชา หมายถึงผู้มีรูปร่างแปลกเพี้ยน เช่น สูงหรือเตี้ยจนประหลาด ศีรษะโตหรือหลิมเหลือเกิน เป็นต้น

ปริสวัตติ เสียเพราะบริษัท, วัตติโดยบริษัท, บกพร่องเพราะบริษัท หมายถึงเมื่อสงฆ์จะทำสังฆกรรม ภิกษุเข้า

ประชุมไม่ครบองค์กำหนด, หรือครบแต่ไม่ได้นำฉันทะของผู้ควรแก่ฉันทะมา, หรือมีผู้คัดค้านกรรมที่สงฆ์ทำ

ปริสสมบัติ ความพร้อมมูลแห่งบริษัท, ถึงพร้อมด้วยบริษัท, ความสมบูรณ์ของที่ประชุม คือไม่เป็น **ปริสวัตติ** (ตัวอย่างประชุมภิกษุให้ครบองค์กำหนด เช่น จะทำกฐินกรรม ต้องมีภิกษุอย่างน้อย ๕ รูป จะให้อุปสมบทในมัธยมประเทศ ต้องมีภิกษุอย่างน้อย ๑๐ รูป เป็นต้น)

ปริสตัณดูตา ความเป็นผู้รู้จักประชุมชนและกิริยาที่จะต้องปฏิบัติต่อประชุมชนนั้นๆ เช่นรู้จักว่า ประชุมชนนี้ เมื่อเข้าไปจะต้องทำกิริยาอย่างนี้จะต้องพูดอย่างนี้เป็นต้น (ข้อ ๖ ในสัปปริสธรรม ๗)

ปริสสุปฏิฐาปกะ ภิกษุผู้เป็นนิสัยมุดกัคือพ้นจากการถือนิสัยแล้ว มีคุณสมบัติสมควรเป็นผู้ปกครองหมู่ สงเคราะห์บริษัทได้

ปริษา ความรอบรู้, ความหยั่งรู้, ความกำหนดรู้

ปฤษฏางค์ อวัยวะเบื้องหลัง, ส่วนหลัง, ข้างหลัง

ปลงตก พิจารณาเห็นจริงตามสภาพของสังขาร แล้ววางใจเป็นปกติได้

ปลงบริวาร มอบบริวารให้แก่ผู้อื่นในเวลาใกล้จะตาย เป็นการให้อย่างขาดกรรมสิทธิ์ไปที่เดียวตั้งแต่นั้น (ใช้

สำหรับภิกษุผู้จะถึงมรณภาพ เพื่อให้ถูก
ต้องตามพระวินัย)

ปลงผม โภณผม (ใช้แก่บรรพชิต)

ปลงพระชนมายุสังขาร ๓ *อายุสังขาร-
ไวสสังขนะ*

ปลงศพ เผาผี, จัดการเผาฝังให้เสร็จสิ้นไป

ปลงสังขาร ทอดอาลัยในกายของตนว่า
จะตายเป็นแน่แท้แล้ว

ปลงอาบัติ แสดงอาบัติเพื่อให้พ้นจาก
อาบัติ, ทำตนให้พ้นจากอาบัติด้วยการ
เปิดเผยอาบัติของตนแก่สงฆ์หรือแก่
ภิกษุอื่น, แสดงความผิดของตนเพื่อ
เปลื้องโทษทางวินัย, ใช้สำหรับอาบัติที่
แสดงแล้วพ้นได้ คือ ฤกษ์จัจัย ปาจิตตีย์
ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ และทุพภาสิต

ปลงอายุสังขาร ๓ *อายุสังขารไวสสังขนะ*

ปละ [ปะ-ละ] ชื่อมาตราสำหรับชั่งน้ำหนัก
ประมาณ ๕ ชั่ง มีดังนี้

๔ เมล็ดข้าวเปลือกเป็น ๑ กุญชา (กลุ่ม)

๒ กุญชา " ๑ มาสก (กลุ่ม)

๕ มาสก " ๒ อักขะ

๘ อักขะ " ๑ ธรณะ

๑๐ ธรณะ " ๑ ปละ

๑๐๐ ปละ " ๑ ตูลา

๒๐ ตูลา " ๑ ภาวะ

หนังสือเก่าเขียน *ปะละ*

ปลา ในโภชนะ ๕ อย่างคือ ๑. ข้าวสุก

๒. ขนมหสด ๓. ขนมหแห้ง ๔. ปลา ๕. เนื้อ

ปลาในที่นี้หมายความรวมไปถึง หอย
กุ้ง และสัตว์น้ำเหล่าอื่นที่ใช้เป็นอาหาร

ปลาสะ ดีเสมอ คือยกตนเทียมท่าน (ข้อ
๖ ในอุปกิเลส ๑๖)

ปลิวโพ เครื่องผูกพันหรือห่วงเหนี่ยว
เป็นเหตุให้ใจพะวักพะวนห่วงกังวล, เหตุ
กังวล, ข้อติดข้อง; ปลิวโพที่ผู้จะเจริญ
กรรมฐานพึงตัดเสียให้ได้ เพื่อให้เกิด
ความปลอดโปร่งพร้อมที่จะเจริญ
กรรมฐานให้ก้าวหน้าไปได้ดี มี ๑๐ อย่าง
คือ ๑. *อวาตปลิวโพ* ความกังวลเกี่ยว
กับวัดหรือที่อยู่ ๒. *กุลปลิวโพ* ความ
กังวลเกี่ยวกับตระกูลญาติหรืออุปฐาก
๓. *ลาภปลิวโพ* ความกังวลเกี่ยวกับลาภ
๔. *คณปลิวโพ* ความกังวลเกี่ยวกับ
คณะศิษย์หรือหมู่ชนที่ตนต้องรับผิดชอบ
๕. *กรรมปลิวโพ* ความกังวลเกี่ยว
กับการงาน เช่น การก่อสร้าง ๖.
อัทธานปลิวโพ ความกังวลเกี่ยวกับการ
เดินทางไกลเนื่องด้วยกิจธุระ ๗. *ญาติ-
ปลิวโพ* ความกังวลเกี่ยวกับญาติหรือ
คนใกล้ชิดที่จะต้องเป็นห่วงซึ่งกำลังเจ็บ
ป่วยเป็นต้น ๘. *อาพาธปลิวโพ* ความ
กังวลเกี่ยวกับความเจ็บไข้ของตนเอง ๙.
คันถปลิวโพ ความกังวลเกี่ยวกับการ
ศึกษาเล่าเรียน ๑๐. *อิทธิปลิวโพ* ความ
กังวลเกี่ยวกับฤทธิ์ของปุถุชนที่จะต้อง
คอยรักษาไม่ให้เสื่อม (ข้อทำยนี้เป็น

ป्लीโพธสำหรับผู้จะเจริญวิปัสสนาเท่านั้น)

ในทางพระวินัยเกี่ยวกับการกรานกฐิน ป्लीโพธ หมายถึงความกังวลที่เป็นเหตุให้กฐินยังไม่เดาะ (คือยังรักษาอาณิสถ์กฐินและเขตแห่งจีวรกาลตามกำหนดไว้ได้) มี ๒ อย่างคือ ๑. **อวาส-ป्लीโพธ** ความกังวลในอวาส (ยังอยู่ในวัดนั้นหรือหลีกไปแต่ยังผูกใจว่าจะกลับมา) ๒. **จีวรป्लीโพธ** ความกังวลในจีวร (ยังไม่ได้ทำจีวรหรือทำค้างอยู่ หรือหายเสียในเวลาทำแต่ยังไม่สิ้นหวังว่าจะได้จีวรอีก) ถ้าสิ้นป्लीโพธครบทั้งสองอย่าง จึงเป็นอันเดาะกฐิน (หมดอาณิสถ์และสิ้นเขตจีวรกาลก่อนกำหนด)

ปวัตตมังสะ เนื้อที่มีอยู่แล้ว คือเนื้อสัตว์ที่เขาขายอยู่ตามปกติสำหรับคนทั่วไป ไม่ใช่ฆ่าเพื่อเอาเนื้อมาถวายพระ; ตรงข้ามกับ **อุทิสตมังสะ**

ปวัตตินี คำเรียกผู้ทำหน้าที่อุปัชฌาย์ในฝ่ายภิกษุณี

ปวารณา 1. ยอมให้ขอ, เปิดโอกาสให้ขอ
2. ยอมให้ว่ากล่าวตักเตือน, เปิดโอกาสให้ว่ากล่าวตักเตือน, ชื่อสังฆกรรมที่พระสงฆ์ทำในวันสุดท้ายแห่งการจำพรรษา คือ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ เรียกว่า **วันมหาปวารณา** โดยภิกษุทุกรูปจะกล่าวปวารณา คือ เปิดโอกาสให้กันและกันว่ากล่าวตักเตือนได้ดังนี้ “สงฆมมฺภนฺเต

ปวาเรมิ, ทิฏฺเฐน วา สุเตน วา ปริสฺสกาเย วา; วทนฺตุ มํ, อายสฺมนฺโต อนุกมเป อูปาทาย; ปสฺสนฺโต ปฏิกฺกริสฺสามิ. ทุตฺติมฺปิ ภนฺเต สงฺฆํ ปวาเรมิ, ... ตุตฺติมฺปิ ภนฺเต สงฺฆํ ปวาเรมิ, ...” แปลว่า “ข้าพเจ้าขอปวารณากระสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ตาม ด้วยได้ยินก็ตาม ด้วยนาระแวงสงสัยก็ตาม, ขอท่านผู้มีอายุทั้งหลายจงว่ากล่าวตักเตือนข้าพเจ้าด้วยอาศัยความหวังดีเอ็นดู, เมื่อข้าพเจ้ามองเห็น จักแก้ไข แม้ครั้งที่สอง ... แม้ครั้งที่สาม ...” (ภิกษุผู้มีพรรษาสูงสุดในที่ประชุมว่า **อาวุโส** แทน **ภนฺเต**)

ปวารณาเป็นสังฆกรรมประเภท ญัตติกรรม คือ ทำโดยตั้งญัตติ (คำเผด็จสงฆ์) อย่างเดียว ไม่ต้องสวดอนุสาวนา (คำขอมติ); เป็นกรรมที่ต้องทำโดยสงฆ์ ปัญจวรรค คือ มีภิกษุตั้งแต่ ๕ รูปขึ้นไป

ปวารณา ถ้าเรียกชื่อตามวันที่ทำแบ่งได้เป็น ๓ อย่าง คือ ๑. **ปณฺณรลิกา ปวารณา** (ปวารณาที่ทำโดยปกติในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ คือวันออกพรรษา) ๒. **จาทุทฺทลิกา ปวารณา** (ในกรณีที่มีเหตุสมควร ท่านอนุญาติให้เลื่อนปวารณาออกไปปักษ์หนึ่งหรือเดือนหนึ่งโดยประกาศให้สงฆ์ทราบ ถ้าเลื่อนออกไปปักษ์หนึ่งก็ตกในแรม ๑๔ ค่ำ เป็นจาทุทฺทลิกา แต่ถ้าเลื่อนไปเดือนหนึ่งก็เป็นปณฺณรลิกาอย่างข้อแรก) ๓.

สามัคคีปวารณา (ปวารณาที่ทำในวันสามัคคี คือ ในวันที่สงฆ์ซึ่งแตกกันแล้วกลับปรองดองเข้ากันได้ อันเป็นกรณีพิเศษ)

ถ้าแบ่งโดยการก คือ ผู้ทำปวารณาแบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ **๑. สังฆปวารณา** (ปวารณาที่ทำโดยสงฆ์คือ มีภิกษุ ๕ รูปขึ้นไป) **๒. คณปวารณา** (ปวารณาที่ทำโดยคณะคือมีภิกษุ ๒-๔ รูป) **๓. บุคคลปวารณา** (ปวารณาที่ทำโดยบุคคลคือมีภิกษุรูปเดียว) และโดยนัยนี้ อากาโรที่ทำการปวารณาจึงมี ๓ อย่าง คือ **๑. ปวารณาต่อที่ชุมนุม** (ได้แก่ สังฆปวารณา) **๒. ปวารณากันเอง** (ได้แก่ คณปวารณา) **๓. อธิษฐานใจ** (ได้แก่ บุคคลปวารณา)

ในการทำ**สังฆปวารณา** ต้องตั้งอุตติ คือ ประกาศแก่สงฆ์ก่อน แล้วภิกษุทั้งหลายจึงจะกล่าวคำปวารณาอย่างเปิดเผยไว้ข้างต้น ตามธรรมเนียมท่านให้ปวารณารูปละ ๓ หน แต่ถ้ามีอันตรายคือเหตุฉุกเฉินขัดข้องจะทำอย่างนั้นไม่ได้ตลอด (เช่น แม้แต่ทายกมาทำบุญ จะปวารณารูปละ ๒ หน หรือ ๑ หน หรือพรรษาเท่ากันว่าพร้อมกันก็ได้ ทั้งนี้ จะปวารณาอย่างไรก็พึงประกาศให้สงฆ์รู้ด้วยอุตติก่อน โดยนัยนี้ การตั้งอุตติในสังฆปวารณาจึงมีต่างๆ กันดังมีอนุญาตไว้ดังนี้ **๑. เหววาทิกา อุตติ**

คือ จะปวารณา ๓ หน พึงตั้งอุตติว่า: “สุมาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ, อชฺช ปวารณา ปณฺณรสี, ยถิ สงฺฆสฺส ปตฺตทลฺลํ, สงฺโฆ เตวาทิกํ ปวาเรยฺย” แปลว่า “ท่านเจ้าข้า ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ปวารณาวันนี้ที่ ๑๕ ถ้าความพร้อมพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้วสงฆ์พึงปวารณาอย่างกล่าววาจา ๓ หน” (ถ้าเป็นวันแรม ๑๔ ค่ำ หรือวันสามัคคีก็พึงเปลี่ยน **ปณฺณรสี** เป็น **จาตุทฺทสี** หรือ **สามคฺคี** ตามลำดับ) **๒. เหววาทิกา อุตติ** คือจะปวารณา ๒ หน ตั้งอุตติอย่างเดียวกัน แต่เปลี่ยน **เตวาทิกํ** เป็น **เทวาทิกํ** **๓. เอกวาทิกา อุตติ** คือ จะปวารณาหนเดียว ตั้งอุตติอย่างเดียวกันนั้น แต่เปลี่ยน **เตวาทิกํ** เป็น **เอกวาทิกํ** **๔. สมานวัสติกา อุตติ** คือ จัดให้ภิกษุที่มีพรรษาเท่ากัน ปวารณาพร้อมกัน ตั้งอุตติก็เหมือน แต่เปลี่ยน **เตวาทิกํ** เป็น **สมานวัสติกํ** (จะว่า ๓ หน ๒ หน หรือ หนเดียวได้ทั้งนั้น) **๕. สัพพสังคาทิกา อุตติ** คือ แบบตั้งครอบทั่วไป ไม่ระบุวากีหน ตั้งอุตติคลุมๆ โดยลงท้ายว่า ... **สงฺโฆ ปวาเรยฺย** (ตัดคำว่า **เตวาทิกํ** ออกเสีย และไม่ใส่คำใดอื่นแทนลงไป อย่างนี้จะปวารณาก็หนก็ได้); ธรรมเนียมคณนิยมแต่แบบที่ ๑, ๒ และ ๔ และท่านเรียกชื่อปวารณาตามนั้นด้วยว่า **เทวาทิกา ปวารณา, เหววาทิกา ปวารณา, สมาน-**

วัสสิกา ปวารณา ตามลำดับ

ในการ**ทำคณปวารณา** ถ้ามีภิกษุ ๓-๔ รูป ฟังตั้งญัตติก่อนว่า: “สุณนตุ เม อายสฺมนุโต, อชฺช ปวารณา ปณฺณรสี, ยทายสฺมนุตานํ ปตฺตกฺกฺลํ, มยฺ อณฺณมณฺณํ ปวาเรยฺยาม” แปลว่า “ท่านเจ้าข้า ท่านทั้งหลายจงฟังข้าพเจ้า ปวารณานี้ที่ ๑๕ ถ้าความพร้อมพรุ่งของท่านทั้งหลายถึงที่แล้ว เราทั้งหลายฟังปวารณากันเถิด” (ถ้า ๓ รูปว่า **อายสฺมนุตฺตา** แทน **อายสฺมนุโต**) จากนั้นแต่ละรูปปวารณา ๓ หน ตามลำดับพรรษาดังนี้: มี ๓ รูปว่า “อหํ อวฺสุโต อายสฺมนุเต ปวาเรมิ ฯเปฯ วทนตุ มํ อายสฺมนุตฺตา อนุกมฺปิ อุกฺพาทย, ปสฺสนุโต ปฏิกฺกกริสฺสามิ, ทฺตฺติยฺมฺปิ อวฺสุโต ฯเปฯ ตฺตฺติยฺมฺปิ อวฺสุโต ฯเปฯ ปฏิกฺกกริสฺสามิ” (ถ้ารูปอ่อนกว่าว่า เปลี่ยน **อวฺสุโต** เป็น **ภนฺเต**); มี ๔ รูป เปลี่ยน **อายสฺมนุเต** และ **อายสฺมนุตฺตา** เป็น **อายสฺมนุโต** อย่างเดียว; ถ้ามี ๒ รูป ไม่ต้องตั้งญัตติ คำปวารณาก็เหมือนอย่างนั้น เปลี่ยนแต่ **อายสฺมนุเต** เป็น **อายสฺมนุตํ**, **อายสฺมนุตฺตา** เป็น **อายสฺมา** และ **วทนตุ** เป็น **วทตุ**.

ถ้าภิกษุอยู่รูปเดียว เธอฟังตระเตรียมสถานที่ไว้ และคอยภิกษุอื่นจนสิ้นเวลา เมื่อเห็นว่าไม่มีใครอื่นแล้ว ฟังทำ **ปุกฺคค-ปวารณา** โดยอธิษฐานคือกำหนดใจว่า

“อชฺช เม ปวารณา” แปลว่า “ปวารณาของเราวันนี้”

เหตุที่จะอ้างเพื่อเลื่อนวันปวารณาได้ คือจะมีภิกษุจากที่อื่นมาสมทบปวารณาด้วย โดยหมายจะคัดค้านผู้นั้นผู้นี้ให้เกิดอธิการณ์ขึ้น หรืออยู่ด้วยกัน ผาสุก ถ้าปวารณาแล้วต่างก็จะจาริกจากกันไปเสีย

ปริเวกกา ถ้อยคำที่ชักนำไปให้สังคายนาสังคโตใจ (ข้อ ๓ ในกถาวัตถุ ๑๐)

ปคฺคัตถ์, ปสฺสัตถ์ สัตถ์เลี้ยง เช่น เบ็ด ไก่ แพะ แกะ สุกร เป็นต้น

ปสฺสาทะ ความเลื่อมใส, ความชื่นบาน ผ่องใส, ความเชื่อถือนั่นใจ, ความรู้สึกยอมรับนับถือ, ความเปิดใจรับ, อาการที่จิตเกิดความแจ่มใสโปร่งโล่งเบิกบานปราศจากความอึดอัดขัดข้องขุ่นมัว โดยเกิดความรู้สึกชื่นชมนิยมนับถือ ต่อบุคคลหรือสิ่งที่พบเห็นสดับฟังหรือระลึกถึง; มักใช้คู่กับ **ศรัทธา**; ดู **สัทธา**

ปเสนทิ [ปะ-เส-นะ-ทิ] พระเจ้าแผ่นดิน แคว้นโกศล ครองราชสมบัติอยู่ที่พระนครสาวัตถี

ปหานะ ละ, กำจัด; การละ, การกำจัด; เช่น ละตัณหา, กำจัดกิเลส, กำจัดบาปอกุศลธรรม

ปทานปธาน เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว (ข้อ ๒ ในปธาน ๔)

ปทานปริยญา กำหนดรู้ถึงขั้นละได้ คือ กำหนดรู้สังขารว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จนถึงขั้นละนิจจสัญญา เป็นต้น ในสังขารนั้นได้ (ข้อ ๓ ใน ปริยญา ๓)

ปทานสัญญา กำหนดหมายเพื่อละ อกุศลวิตก และบาปกรรมทั้งปวง (ข้อ ๕ ในสัญญา ๑๐)

ปะละ ดู *ปะละ*

ปักขคณนา, ปักขคณนา “การนับ ปักข์”, วิธีคำนวณดิถีตามปักข์ คือ คำนวณหาวันขึ้นแรมที่ค่าๆ ให้แม่นยำ ตรงตามการโคจรของดวงจันทร์อย่าง แท้จริง เฉพาะอย่างยิ่งมุ่งให้ได้วันพระ จันทร์เต็มดวงหรือวันเพ็ญ (ขึ้น ๑๔-๑๕ ค่า) วันพระจันทร์ดับหรือวันดับ (แรม ๑๔-๑๕ ค่า) และวันพระจันทร์กึ่ง ดวง (ขึ้น ๘ ค่า และ แรม ๘ ค่า) ตรง กับวันที่ดวงจันทร์เป็นอย่างนั้นจริงๆ ซึ่ง บางเดือนข้างขึ้นอาจมีเพียง ๑๔ วัน (วันเพ็ญ เมื่อขึ้น ๑๔ ค่า) ก็มี ข้างแรม อาจมีเต็ม ๑๕ วันติดต่อกันหลายเดือน ก็มี ต้องตรวจดูเป็นปักข์ๆ ไป จึงใช้คำ ว่า *ปักข์ถ้วน ปักข์ขาด* ไม่ใช่เพียง เดือนเต็ม เดือนขาด เป็นวิธีคำนวณที่ สลับซับซ้อน ต่างจากปฏิทินหลวง หรือ ปฏิทินของราชการที่ใช้วิธีคำนวณเฉลี่ย ให้ข้างขึ้นเต็ม ๑๕ วันเสมอไป ส่วนข้าง

แรม เดือนคู่มี ๑๕ วัน เดือนคี่เรียกว่า *เดือนขาด* มี ๑๔ วัน สลับกันไป (แม้จะ คำนวณด้วยวิธีที่พิเศษออกไป แต่วัน เดือนเพ็ญเดือนดับที่ตรงกันก็มาก ที่ คลาดกันก็เพียงวันเดียว); ปักขคณนา นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรง คำนึงวิธีคำนวณขึ้นใช้ในพระสงฆ์คณะ ธรรมยุต เพื่อเป็นเครื่องกำหนดวัน สำหรับพระสงฆ์ทำอุโบสถ และสำหรับ อุบาสกอุบาสิกาทำอุโบสถศีลฟัง ธรรม เป็นข้อปฏิบัติของคณะธรรมยุต สืบมา

ปักขหตตา ความเป็นผู้ซาไปซีกหนึ่ง ได้ แก่โรคอัมพาต

ปักขันทิกาพาธ โรคท้องร่วง พระสารีบุตร นิพพานด้วยโรคนี้

ปักขิกะ อาหารที่เขาถวายปักข์ละครึ่ง คือลืมห้าวันครึ่งหนึ่ง

ปักขิกภัต ดู *ปักขิกะ*

ปักข์ ปีก, ฝ่าย, ข้าง, กิ่งของเดือนทาง จันทรคติ คือเดือนหนึ่งมี ๒ ปักข์ ข้าง ขึ้นเรียก *ศุกลปักข์* (“ฝ่ายขาว” หมายถึง แสงเดือนสว่าง) ข้างแรมเรียก *กาฬปักข์* (“ฝ่ายดำ” หมายถึง เดือนมืด); *ขุณห์ปักข์* และ *กัณห์ปักข์* ก็เรียก

ปักคหะ การยกย่อง (พจนานุกรมเขียน *ปักคหะ*)

ปิงสุกฏิกังคะ องค์แห่งผู้ถือผ้าบังสุกุล

เป็นวัตร, ใช้เฉพาะแต่ผ้าบังสุกุล คือ ไม่รับจีวรจากทายก เทียบแสวงหาผ้าบังสุกุลมาเย็บซ่อมทำจีวรเอง (ข้อ ๑ ในอุตงค์ ๑๓)

ปัจจัยปฏิเสวนศีล ศีลในการเสพใช้สอยปัจจัย ๔ คือ มีพฤติกรรมในการเสพบริโภคด้วยปัญญา ไม่บริโภคด้วยตัณหา โดยรู้จักพิจารณาที่จะกินใช้ให้ เป็นไปเพื่อประโยชน์ที่แท้จริงตามความหมายของสิ่งนั้น อันจะมีผลเป็นการเสพบริโภคอย่างพอดี ที่เรียกว่า **โภชนมัตตัตถุญตา** (เป็นปาริสุทธิศีล ข้อที่ ๔, **ปัจจัยสันนิสิตศีล** ก็เรียก)

ปัจจัยปัจจัยเวกขณะ การพิจารณาปัจจัย, พิจารณาก่อนจึงบริโภคปัจจัย ๔ คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัช ไม่บริโภคด้วยตัณหา, เป็นปาริสุทธิศีลข้อที่ ๔ เรียกเต็มว่า **ปัจจัยสันนิสิตศีล** หรือ **ปัจจัยปฏิเสวนศีล**

ปัจจัยสันนิสิตศีล ศีลที่อิงอาศัยปัจจัย ๔ หรือศีลที่เนื่องด้วยปัจจัย ๔ ได้แก่ พิจารณาเสพใช้สอยปัจจัยสี่ ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์ที่แท้จริงตามความหมายของสิ่งนั้น ไม่บริโภคด้วยตัณหา (เป็นปาริสุทธิศีล ข้อที่ ๔, **ปัจจัยปฏิเสวนศีล** ก็เรียก)

ปัจจัยการ อากาการที่เป็นปัจจัยแก่กัน, หมายถึง **ปฏิกิจสมุปปาท**

ปัจจัยเวกขณะญาณ ญาณที่พิจารณาทบทวน, ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวนตรวจตรามรรคผล กิเลสที่ยังเหลืออยู่ และนิพพาน (เว้นพระอรหันต์ที่ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่); ญาณนี้เกิดแก่ผู้บรรลุมรรคผลแล้ว คือ ภายหลังจากผลญาณ; **ดู ญาณ ๑๖**

ปัจจัยตัดลักษณะ ลักษณะเฉพาะตน, ลักษณะเฉพาะของสิ่งต่างๆ เช่นเวทนามีลักษณะส่วยอารมณ์ สัตว์ญามีลักษณะจำได้เป็นต้น; **คู่กับ สามัญลักษณะ 1.**

ปัจจัยตัด เวทิตพโพ วิญญูหิ (พระธรรม) อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน ผู้อื่นไม่พลอยตามรู้ตามเห็นด้วย เหมือนรสอาหาร ผู้บริโภคเท่านั้นจึงจะรู้รส ผู้ไม่ได้บริโภคจะพลอยรู้รสด้วยไม่ได้ (ข้อ ๖ ในธรรมคุณ ๖)

ปัจจัยตัดฐานะ ผ้าปูนอน, บรรจถรณ์ก็ใช้ **ปัจจัยนตชนบท** ถิ่นแคว้นชายแดนนอก **มัชฌิมชนบท** ออกไป, ปัจจันติมชนบท ก็ใช้

ปัจจัยนตประเทศ ประเทศปลายแดน, แคว้นแคว้นชายแดน, ถิ่นแดนชั้นนอก, ถิ่นที่ยังไม่เจริญ คือ นอก**มัชฌมประเทศ** หรือ **มัชฌิมชนบท**

ปัจจัย 1. เหตุที่ให้ผลเป็นไป, เหตุ, เครื่องหนุนให้เกิด **2.** ของสำหรับอาศัยใช้, เครื่องอาศัยของชีวิต, สิ่งจำเป็น

สำหรับชีวิต มี ๔ อย่าง คือ **จีวร** (ผ้าห่ม) **บิณฑบาต** (อาหาร) **เสนาสนะ** (ที่อยู่อาศัย) **กิลานเภสัช** (ยาบำบัดโรค)

ปัจจัยปริกคหญาณ ดู **นามรูปปัจจัยปริกคหญาณ**

ปัจจัยปัจจเวกขณะ การพิจารณาปัจจัย ๔; ดู **ปัจจัยปัจจเวกขณะ**

ปัจจามิตร ข้าศึก, ศัตรู

ปัจจุทรรณ ถอนคืน, ยกเลิก, ถอนอธิษฐาน คือ ยกเลิกบริวารเดิมที่อธิษฐานไว้ เช่น ได้อธิษฐานสบง คือตั้งใจกำหนดสบงผืนหนึ่งไว้ให้เป็นสบงครอง ภายหลังจะไม่ใช้สบงผืนนั้นเป็นสบงครองอีกต่อไป ก็ถอนคืนสบงนั้นคือยกเลิกการอธิษฐานเดิมนั้นเสียเรียกว่า **ปัจจุทรรณสบง**, คำปัจจุทรรณสบงว่า “อิมิ อนุตรวาสกั ปัจจุทรรามิ” (เปลี่ยน อนุตรวาสกั เป็น สงฆาฎิ, เป็นอุตุตราสงคั, เป็น ปตตัม เป็นตัน สุดแต่ว่าจะถอนอะไร); ดู **อธิษฐาน**

ปัจจุปปันนังสญาณ ญาณหยั่งรู้ส่วนปัจจุบัน, ปรึกษากำหนดรู้เหตุปัจจัยของเรื่องที่เป็นไปอยู่ รู้ว่าควรทำอย่างไรในเมื่อมีเหตุหรือผลเกิดขึ้นในปัจจุบันเป็นต้น (ข้อ ๓ ในญาณ ๓)

ปัจเจกพุทธะ พระพุทธเจ้าประเภทหนึ่ง ซึ่งตรัสรู้เฉพาะตัว มิได้สั่งสอนผู้อื่น; ดู **พุทธะ**

ปัจฉาภัต ที่หลังฉัน, เวลาหลังอาหาร หมายถึงเวลาเที่ยงไปแล้ว; เทียบ **ปุเรภัต**

ปัจฉาสมณะ พระตามหลัง, พระผู้ติดตาม เช่น พระพุทธเจ้ามักทรงมีพระอาณนทเป็นปัจฉาสมณะ เป็นศัพท์คู่กับ **ปุเรสมณะ** พระนำหน้า

ปัจฉิมกิจ ธุระที่พึงทำภายหลัง, กิจที่พึงทำตอนท้าย เช่น ปัจฉิมกิจแห่งอุปสมบทมี ๖ ได้แก่ วัดเงาแดด, บอกระมาณแห่งฤดู, บอกร่วมแห่งวัน, บอกลังคีติ (บอกรวบหรือบอกประมวล เช่น วัดที่บวช อุปัชฌาย์ กรรมวาจาจารย์ และจำนวนสงฆ์ เป็นต้น) บอกนิสสัย ๔ และบอกอภรณ์ยกิจ ๔ (ที่รวมเรียก **อนุศาสน์**)

ปัจฉิมชาติ ชาติหลัง คือ ชาติสุดท้าย ไม่มีชาติใหม่หลังจากนี้อีกเพราะดับกิเลสได้สิ้นเชิงแล้ว

ปัจฉิมทัสสนะ ดูครั้งสุดท้าย, เห็นครั้งสุดท้าย

ปัจฉิมทิส ทิศเบื้องหลัง หมายถึงบุตรภรรยา; ดู **ทิศหก**

ปัจฉิมพรรษา ดู **ปัจฉิมิกา**

ปัจฉิมโพธิกาล โพธิกาลช่วงหลัง, ระยะเวลาบำเพ็ญพุทธกิจตอนท้ายคือ ช่วงใกล้จนถึงปรินิพพาน กำหนดคร่าวๆ ตามมหาปรินิพพานสูตรตั้งแต่ปลงพระชนมายุสังขารถึงปรินิพพาน; ดู **พุทธ-**

ประวัติ

ปัจฉิมภาพ ภาพหลัง, ภาพสุดท้าย; ดู

ปัจฉิมชาติ

ปัจฉิมภวิกัตถ์ ลัทธิผู้เกิดในภาพสุดท้าย, ท่านผู้เกิดในชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย คือผู้ที่ได้บรรลุอรหัตตผลในชาตินี้

ปัจฉิมยาม ยามสุดท้าย, ช่วงสุดท้ายแห่งราตรี เมื่อแบ่งกลางคืนเป็น ๓ ส่วน; เทียบ *ปฐมยาม, มัชฌิมยาม*

ปัจฉิมวัย วัยหลัง (มีอายุระยะ ๖๗ ปี ล่วงไปแล้ว); ดู *วัย*

ปัจฉิมวาท ดู *ปัจฉิมโอวาท*

ปัจฉิมสักขิตาวก สาวกผู้เป็นพยานการตรัสรู้ครั้งสุดท้าย, สาวกที่หันเห็นองค์สุดท้าย ได้แก่พระสุภัททะ

ปัจฉิมโอวาท คำสอนครั้งสุดท้าย หมายถึง *ปัจฉิมวาท* คือ พระดำรัสสุดท้ายของพระพุทธเจ้าก่อนจะปรินิพพานว่า “วชฺรมมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ” แปลว่า “สังขารทั้งหลาย มีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจง (ยัง) ประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น) ให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาทเถิด”

ปัจฉิมฆนตา ชุมชนที่มีในภายหลัง, หมู่ชนที่จะเกิดตามมาภายหลัง, คนรุ่นหลัง; โดยทั่วไป มาในข้อความเกี่ยวกับจริยาของพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ ที่คำนึงถึงประโยชน์ของคนรุ่นหลัง หรือ

ปฏิบัติเพื่อให้คนรุ่นหลังมีแบบอย่างที่จะยึดถือ เช่น ที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรามองเห็นอำนาจประโยชน์ ๒ ประการ จึงเสพเสนาสนะอันสงัด คือป่าและป่าเปลี่ยว กล่าวคือ มองเห็นความอยู่เป็นสุขในปัจจุบันของตน และจะอนุเคราะห์หมู่ชนในภายหลัง” (อง.ทูก.๒๐/๒๗๔/๗๗) และที่พระมหากัสสปะกราบทูลพระพุทธเจ้าถึงเหตุผลที่ว่า ถึงแม้ท่านจะเป็นผู้เฒ่าชราลงแล้ว ก็ยังขอถือธุดงค์ต่อไป ดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์เล็งเห็นอำนาจประโยชน์ ๒ ประการ ... กล่าวคือ เล็งเห็นความอยู่เป็นสุขในปัจจุบันของตน และจะอนุเคราะห์หมู่ชนในภายหลัง ด้วยหมายว่า ชุมชนในภายหลังจะพึงถึงทิฏฐฐานุคติ” (ส.น.๑๖/๔๘๑/๒๓๙); คำบาลีเดิมเป็น *ปัจฉิมฆนตา*

ปัจฉิมิกา วันเข้าพรรษาหลัง ได้แก่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๙; อีกนัยหนึ่งท่านสันนิษฐานว่า เป็นวันเข้าพรรษาในปีที่มีอธิกมาส (เดือน ๘ สองหน); เทียบ *ปฐมิกา, ปฐมพรรษา*

ปัจฉิมิกาวัสสูปนายิกา วันเข้าพรรษาหลัง; ดู *ปัจฉิมิกา*

ปัญญากะ หมวด ๕

ปัญญาจักขณาน ฌานหมวด ๕ หมายถึง รูปฌานที่ตามปกติอย่างในพระสูตรแบ่งเป็น ๔ ชั้น แต่ในพระอภิธรรมนิยามแบ่ง

ชอยละเอียดออกไปเป็น ๕ ชั้น (ท่านว่า
ที่แบ่ง ๕ นี้ เป็นการแบ่งในกรณีผู้
เจริญธรรมมีญาณไม่แก่กล้า จึงละวิตก
และวิจารณ์ได้ทีละองค์), “ฌานปัญจกนัย”
ก็เรียก; ดู *ฌาน ๕*; เทียบ *จตุกกัษฌาน*

ปัญจันท์ ันท์ห้า คือ รูปันท์ เวทนา-
ันท์ สัญญาันท์ สังขารันท์ วิญญาณ-
ันท์

ปัญจทวารวัชชนะ ดู *วิถิจิต*

ปัญจพิชกามคุณ กามคุณ ๕ อย่างคือ
รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โสภณวัตถุที่น่ายรัก
ใคร่หน้าซอบใจ

ปัญจพิชพันชนะ เครื่องตรึง ๕ อย่าง
คือตรึงเหล็กอันร้อนที่มีมือทั้ง ๒ ข้าง ที่
เท้าทั้ง ๒ ข้าง และที่กลางอก ซึ่งเป็นการ
ลงโทษที่นายนิรยบาลกระทำต่อสัตว์นรก

ปัญจเภสัช เภสัชทั้ง ๕ คือ เนยใส เนย
ข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย

ปัญจมถาน ฌานที่ ๕ ตามแบบที่นิยม
ในอภิธรรม ตรงกับฌานที่ ๔ แบบทั่วไป
หรือแบบพระสูตร มีองค์ ๒ คือ
อุเบกขา และเอกัคคตา; ดู *ฌาน ๕*

ปัญจมหานที ดู *มหานที ๕*

ปัญจมหาบริจาต ดู *มหาบริจาต*

ปัญจมหาวิโลกนะ ดู *มหาวิโลกนะ*

ปัญจมหาสุบิน ดู *มหาสุบิน*

ปัญจวรรค สงฆ์พวกที่กำหนดจำนวน ๕
รูป จึงจะถือว่าครบองค์ เช่นที่ใช้ในการ

กรานกฐิน และการอุปสมบทในปัจจุบัน-
ชนบท เป็นต้น

ปัญจวัคคีย์ พระพวก ๕ คือ อัญญา-
โกณฑัญญะ วัปปะ ภัททิยะ มหานาม
อัสสชิ เป็นพระอรหันตสาวกรุ่นแรกของ
พระพุทธเจ้า

ปัญจวิญญาณ วิญญาณ ๕ มีจักขุ-
วิญญาณ เป็นต้น ดู *วิถิจิต*

ปัญจโวการ, ปัญจโวการภพ ดู *โวการ*

ปัญจสติกขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๑๑
แห่งจุลวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่องการ
สังคายนาครั้งที่ ๑

ปัญจังคะ แก้วอีมี่พนักด้านเดียว, แก้วอีมี่
ไม่มีแขน

ปัญจาละ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖
แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปครั้งพุทธกาล
ตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกของแคว้นกुरु
มีแม่น้ำภาคิรีตี ซึ่งเป็นแคว้นหนึ่งของแม่
น้ำคงคาตอนบน ไหลผ่าน นครหลวง
ชื่อ *กัมปิลละ*

ปัญญา ความรู้ทั่ว, ปรึกษาหยั่งรู้เหตุผล,
ความรู้เข้าใจชัดเจน, ความรู้เข้าใจหยั่ง
แยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษ
ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น และรู้ที่
จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ดำเนินการ
ทำให้ลุล่วง ล่วงพ้นปัญหา, ความรอบรู้
ในกองสังขารมองเห็นตามเป็นจริง (ข้อ
๓ ในไตรสิกขา, ข้อ ๔ ในบารมี ๑๐,

ข้อ ๕ ในพละ ๕, ข้อ ๗ ในลัทธิธรรม ๗, ข้อ ๕ ในเวสารัชชกรณธรรม ๕, ข้อ ๑ ในอธิษฐานธรรม ๔, ข้อ ๗ ในอริยทรัพย์ ๗); **ปัญญา ๓** คือ ๑. **จินตามยปัญญา** ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณา (ปัญญาจากโยนิโสมนสิการที่ตั้งขึ้นในตนเอง) ๒. **สุตมยปัญญา** ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียน (ปัญญาจากปรโตโมสะ) ๓. **ภาวนามยปัญญา** ปัญญาเกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญ (ญาณอันเกิดขึ้นแก่ผู้อาศัยจินตามยปัญญา หรือทั้งสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญานั้นแหละ ชะมักเขม่นมนสิการในสภาวะธรรมทั้งหลาย), ตามที่พูดกัน มักเรียงสุตมยปัญญาเป็นข้อแรก แต่ในที่นี้ เรียงลำดับตามพระบาลีในพระไตรปิฎก ทั้งในพระสูตร (ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๓๑) และพระอภิธรรม (อภิ.วิ.๓๕/๗๙๗/๔๒๒) เรียงจินตามยปัญญาเป็นข้อแรก (แต่ในเนตติปกรณ์ เรียงและเรียกต่างไปเล็กน้อยเป็น ๑. **สุตมยปัญญา** ๒. **จินตามยปัญญา** ๓. **ภาวนามยปัญญา**); การที่ท่านเรียงจินตามยปัญญาก่อน หรือสุตมยปัญญาก่อนนั้น พอจับเหตุได้ว่า ท่านมองที่บุคคลเป็นหลัก คือ ท่านเริ่มต้นมองที่บุคคลพิเศษประเภทมหาบุรุษก่อน ว่า พระพุทธเจ้า (และพระปัจเจกพุทธเจ้า) ผู้ค้นพบและเปิดเผยความจริงขึ้นนั้น มิ

ได้อาศัยปรโตโมสะคือการฟังจากผู้อื่น แต่รู้จักโยนิโสมนสิการด้วยตนเอง ก็สามารถเรียงต่อไปตามประสบการณ์ทั้งหลายอย่างถึงขั้นที่รอบทะลุตลอดหยั่งเห็นความจริงได้ ท่านจึงเริ่มด้วยจินตามยปัญญา แล้วต่อเข้าภาวนามยปัญญาไปเลย แต่เมื่อมองที่บุคคลทั่วไป ท่านจะเริ่มด้วยสุตมยปัญญาเป็นข้อแรก โดยมีคำอธิบายตามลำดับว่า บุคคลเล่าเรียนสดับฟังธรรมแล้วเกิดศรัทธา นำไปใคร่ครวญตรวจสอบซึ่งตรองพิจารณา เกิดเป็น**สุตมยปัญญา** อาศัยสิ่งที่ได้เรียนสดับนั้นเป็นฐาน เขาตรวจสอบซึ่งตรองเพ่งพินิจขบคิดลึกซึ้งลงไป เกิดเป็น**จินตามยปัญญา** เมื่อเขาใช้ปัญญาทั้งสองนั้นชะมักเขม่นมนสิการในสภาวะธรรมทั้งหลาย แล้วเกิดญาณเป็นมรรคที่จะให้เกิดผลขึ้น ก็เป็น**ภาวนามยปัญญา**, น่าสังเกตว่า ในคัมภีร์วิมังค์แห่งอภิธรรมปิฎก ท่านอธิบายภาวนามยปัญญาว่า ได้แก่ “สมาปนนสฺส ปญฺญา” (ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติ) แต่มีคำอธิบายของคัมภีร์ต่างๆ เช่น ปรมัตถมัณฑุสฺสาว่า คำอธิบายดังกล่าวเป็นเพียงการแสดงตัวอย่าง โดยสาระก็มุ่งเอาการเห็นแจ้งความจริงที่เป็นมรรคปัญญานั้นเอง; **ปัญญา ๓** อีกหมวดหนึ่งที่นำรู้ ได้แก่ ปัญญาที่มีชื่อว่า **โกศล** คือความฉลาด ๓

อย่าง; ดู โภคส, อธิปัญญาสิกขา

ปัญญาภคตา ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดปัญญา (ข้อ ๘ ในภคตาวัตร ๑๐)

ปัญญาขั้น กองปัญญา, หมวดธรรมว่าด้วยปัญญา เช่น *ธรรมวิจยะ* การเลือกเฟ้นธรรม *กัมมัตสกตาญาณ* ความรู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตัวเองเป็นต้น (ข้อ ๓ ในธรรมขั้น ๕)

ปัญญาจักขุ, ปัญญาจักขุ จักขุคือปัญญา, ตาปัญญา; เป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณด้วยปัญญาจักขุ (ข้อ ๓ ในจักขุ ๕)

ปัญญาธิฐาน ที่มั่นคือปัญญา, ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจให้เป็นฐานที่มั่น คือปัญญา, ผู้มีปัญญาเป็นฐานที่มั่น (ข้อ ๑ ในอธิฐาน ๔); ดู *อธิฐานธรรม*

ปัญญาภานา ดู *ภานา*

ปัญญาภูมิ ธรรมที่เป็นภูมิของปัญญา; ดู *วิปัสสนาภูมิ 2.*

ปัญญาวิมุต “ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา” หมายถึง พระอรหันต์ผู้สำเร็จด้วยบำเพ็ญวิปัสสนาโดยมิได้รูปสมมติมาก่อน

ปัญญาวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยปัญญา, ความหลุดพ้นที่บรรลุด้วยการกำจัดอวิชชาได้ ทำให้สำเร็จอรหัตตผลและทำให้เจโตวิมุตติ เป็นเจโตวิมุตติที่ไม่กำเร็บ คือไม่กลับกลายเป็นอีกต่อไป;

เทียบ *เจโตวิมุตติ*

ปัญญาสมวาร วาระที่ ๕๐, ครั้งที่ ๕๐; ในภาษาไทย นิยมใช้ในประเพณีทำบุญอุทิศแก่ผู้ล่วงลับ โดยมีความหมายว่าวันที่ ๕๐ หรือวันที่ครบ ๕๐ เช่น ในข้อความว่า “บำเพ็ญกุศลปัญญาสมวาร”, ทั้งนี้ มีคำที่มักใช้ในชุดเดียวกันอีก ๒ คำ คือ *สัตตมวาร* (หรือสัตตมวาร, วันที่ ๗ หรือวันที่ครบ ๗) และ *ศตมวาร* (วันที่ ๑๐๐ หรือวันที่ครบ ๑๐๐), อนึ่ง คำว่า “ปัญญาสมวาร” นี้ ไม่เพียงสัมพันธ์กับคำว่า “ปณรสมวาร” ที่แปลว่า วาระที่ ๑๕ ครั้งที่ ๑๕ หรือวันที่ ๑๕

ปัญญาสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยปัญญา คือ รู้จักบาป บุญ คุณ โทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ และเข้าใจชีวิตนี้ตามความเป็นจริง ที่จะไม่ให้ลุ่มหลงมัวเมา (ข้อ ๔ ในธรรมที่เป็นไปเพื่อสัมปรายิกัตถะ ๔)

ปัญญาสิกขา สิกขา คือ ปัญญา, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญา เพื่อให้เกิดความรู้เข้าใจเหตุผล รอบรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์ และไม่เป็นประโยชน์ ตลอดจนแจ่มแจ้งสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ที่ถูกต้องเขียน *อธิปัญญาสิกขา*

ปัญหา คำถาม, ข้อสงสัย, ข้อติดขัดอัดอั้น, ข้อที่ต้องคิดต้องแก้ไข

ปณทกะ บัณฑะทากั, กะเทย

ปิ่นทุกษะ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งอยู่ในพวกภิกษุ
เหลวไหลทั้ง ๖ ที่เรียกว่าฉัพพัคคีย์
(พระพวก ๖ ที่ชอบก่อเรื่องเสียหาย ทำ
ให้พระพุทธเจ้าต้องทรงบัญญัติสิกขาบท
หลายข้อ)

ปิ่นทุปลาต ใบไม้เหลือง (ใบไม้แก่); คน
เตรียมบวช, คนจะขอบวช

ปิ่นณภลัช พืชมีใบเป็นยา, ยาทำจากใบ
พืช เช่น ใบสะเดา ใบหมูกมัน ใบ
กระดอม ใบกะเพรา เป็นต้น

ปิ่นณัตติวัชชะ อาบัติที่เป็นโทษทางพระ
บัญญัติ คือคนสามัญทำเข้าไม่เป็นความ
ผิดความเสียหาย เป็นความผิดเฉพาะแก่
ภิกษุ โดยฐานละเมิดพระบัญญัติ เช่น
ฉันอาหารในเวลาวิกาล ชุดดิน ใช้จีวรที่
ไม่ได้พินทุ นั่งนอนบนเตียงตั้งที่ไม่ได้
ตรึงเท้าให้แน่น เป็นต้น; เทียบ **โลกวัชชะ**

ปัตตคาหาปกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติคือ
แต่งตั้งจากสงฆ์ให้มีหน้าที่เป็นผู้แจก
บาตร

ปัตตนิกกุชชนา การคว่ำบาตร; ดู **คว่ำ
บาตร, ปกาสนียกรรม**

ปัตตปิณฑิกังคะ องค์กรแห่งผู้ถือฉัน
เฉพาะในบาตรเป็นวัตร คือ ถือการฉัน
เฉพาะในบาตร ไม่ใช่ภาชนะอื่น (ข้อ ๖
ในธุดงค์ ๑๓)

ปัตตวรโรค หมวดอาบัติกำหนดด้วย
บาตร, ชื่อวรรคที่ ๓ แห่งนิสสัยคิย-

ปาจิตติย

ปัตตอูกุชชนา การหยายบาตร; ดู **หยาย
บาตร, ปกาสนียกรรม**

ปัตตานุโมทนามัย บุญสำเร็จด้วยการ
อนุโมทนาส่วนบุญ, ทำบุญด้วยการยินดี
ดีในการทำดีของผู้อื่น (ข้อ ๗ ในบุญ-
กิริยาวัตถุ ๑๐)

ปัตติทานมัย บุญสำเร็จด้วยการให้ส่วน
บุญ, ทำบุญด้วยการเฉลี่ยส่วนแห่ง
ความดีให้แก่ผู้อื่น (ข้อ ๖ ในบุญกิริยา-
วัตถุ ๑๐)

ปิปผาสะ ปอด

ปิปพชาจารย์ อาจารย์ผู้ให้บรรพชา;
เขียนเต็มรูปเป็น **ปิปพชชาจารย์** จะ
เขียน **บรรพชาจารย์** ก็ได้

ปิปพชาเปกกะ กุลบุตรผู้เพ่งบรรพชา, ผู้
ตั้งใจจะบวชเป็นสามเณร, ผู้ขอบวชเป็น
สามเณร; เขียนเต็มรูปเป็น **ปิปพชชา-
เปกกะ**

ปิปพชชา การถือบวช, บรรพชาเป็น
อุบายฝึกอบรมตนในทางสงบ เว้นจาก
ความชั่วมีการเบียดเบียนกันและกัน
เป็นต้น (ข้อ ๒ ในสัปปริสบัญญัติ ๓)

ปิปพพานิยกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำ
แก่ภิกษุอันพึงจะไล่เสีย, การขับออก
จากหมู่, การไล่ออกจากวัด, กรรมนี้
สงฆ์ทำแก่ภิกษุผู้ประทุษร้ายสกุลและ
ประพฤติเลวทรามเป็นชาวเข็งแซ่หรือ

แก่ภิกษุผู้เล่นคะนอง ๑ อนาคต ๑ ฌ
ล้างพระบัญญัติ ๑ มิจฉาชีพ ๑ (ข้อ ๑
ในนิกคกรรม ๖)

ปีสัทท ความสงบกายสงบใจ, ความ
สงบใจและอารมณ์, ความสงบเย็น,
ความผ่อนคลายกายใจ (ข้อ ๕ ใน
โพชฌงค์ ๗)

ปีสภาวะ เบา, เยี้ยว, มูตร

ปีสภาวะ ลมหายใจออก

ปาง ครั้ง, คราว, เมื่อ; เรียกพระพุทธรูป
ที่สร้างอุทิศเหตุการณ์ในพุทธประวัติ
เฉพาะครั้งนั้นๆ โดยมีรูปลักษณะเป็น
พระอิริยาบถหรือท่า ที่สื่อความหมาย
ถึงเหตุการณ์เฉพาะครั้งนั้นๆ ว่าเป็นปาง
ชื่อนั้นๆ เช่น พระพุทธรูปปางห้ามญาติ
พระพุทธรูปปางไสยาสน์

ปาจิตติยุตเทศ หมวดแห่งปาจิตติย-
สิกขาบท ที่ยกขึ้นแสดง คือที่สวดใน
ปาฏิโมกข์

ปาจิตตีย์ “การละเมิดอันยังกุศลให้ตก”,
ชื่ออาบัติจำพวกหนึ่ง จัดไว้ในจำพวก
อาบัติเบา (ลหุกาบัติ) พ้นได้ด้วยการ
แสดง; เป็นชื่อสิกขาบท ได้แก่นิสสัคคิย-
ปาจิตตีย์ ๓๐ และสุทธิกปาจิตตีย์ ซึ่ง
เรียกกันสั้นๆ ว่า ปาจิตตีย์ อีก ๙๒
ภิกษุล่วงละเมิดสิกขาบท ๑๒๒ ข้อเหล่า
นี้ย่อมต้องอาบัติปาจิตตีย์ เช่น ภิกษุพูด
ปด ฆ่าสัตว์ดิรัจฉาน วายน้ำเล่น เป็นต้น

ต้องอาบัติปาจิตตีย์; ดู **อาบัติ**

ปาจัน ทางทิศตะวันออก, ชาวตะวันออก;
ดู **ชาวปาจัน**

ปาจันทิศ ทิศตะวันออก

ปาฐลีนุต เมืองหลวงของแคว้นมคธ
สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช

ปาฏิเทศนียะ “จะพึงแสดงคืน”, อาบัติที่
จะพึงแสดงคืน เป็นชื่อลหุกาบัติ คือ
อาบัติเบาอย่างหนึ่ง ถัดรองมาจาก
ปาจิตตีย์ และเป็นชื่อสิกขาบท ๔ ข้อซึ่ง
แปลได้ว่า พึงปรับด้วยอาบัติปาฏิเทศนียะ
เช่น ภิกษุรับของเคี้ยวของฉัน จากมือ
ของภิกษุณีที่มีไซ้ญาติ ด้วยมือของตน
มาบริโภค ต้องอาบัติปาฏิเทศนียะ;
ดู **อาบัติ**

ปาฏิบถ วันขึ้นค่ำหนึ่ง หรือวันแรมค่ำหนึ่ง
แต่มักหมายถึงอย่างหลัง คือแรมค่ำหนึ่ง

ปาฏิบุคคิก ดู **ปาฏิบุคคิก**

ปาฏิปทิกะ อาหารถวายในวันปาฏิบถ

ปาฏิบุคคิก เฉพาะบุคคล, ไม่ทั่วไป,
ถวายเป็นส่วนปาฏิบุคคิก ถือถวาย
เจาะจงบุคคลไม่ใช่ถวายแก่สงฆ์

ปาฏิโมกข์ ชื่อคัมภีร์ที่ประมวลพุทธ-
บัญญัติอันทรงตั้งขึ้นเป็นพุทธอาณัติ ได้แก่
อาทิพรหมจริยกาสิกขา มีพระพุทธานุญาต
ให้สวดในที่ประชุมสงฆ์ทุกกึ่งเดือน เรียก
กันว่า **พระสงฆ์ทำอุโบสถ**, คัมภีร์ที่รวม
วินัยของสงฆ์ สำหรับภิกษุ เรียก ภิกษุ-

ปาฏิโมกข์ มีลักษณะบท ๒๒๗ ข้อ และสำหรับภิกษุณี เรียก ภิกษุณีปาฏิโมกข์ มีลักษณะบท ๓๑๑ ข้อ; **ปาฏิโมกข์ ๒** คือ ๑. **อาณานปาฏิโมกข์** ปาฏิโมกข์ที่เป็นพระพุทธรักษา ได้แก่ ภิกษุปาฏิโมกข์ และ ภิกษุณีปาฏิโมกข์ ๒. **โอวาทปาฏิโมกข์** ปาฏิโมกข์ที่เป็นพระพุทธรักษาโอวาท ได้แก่ พุทธพจน์ ๓ คาถากึ่ง ดังที่ได้ตรัสในที่ประชุมพระอรหันต์ ๑,๒๕๐ องค์ ในวันมาฆปุณณมี หลังตรัสรู้แล้ว ๔ เดือน, อรรถกถากล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์ในที่ประชุมพระสงฆ์เป็นประจําตลอด ๒๐ พรรษาแรก ต่อจากนั้น จึงได้รับสั่งให้พระสงฆ์สวดอาณานปาฏิโมกข์กันเองสืบต่อมา; (พจนานุกรมเขียน **ปาติโมกข์**); ดู **โอวาทปาฏิโมกข์**

ปาฏิโมกข์ย่อ มีพุทธานุญาตให้สวดปาฏิโมกข์ย่อได้ ในเมื่อมีเหตุจำเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งในเหตุ ๒ อย่าง คือ ๑. ไม่มีภิกษุจำปาฏิโมกข์ได้จนจบ (พึงสวดเท่าอุเทศที่จำได้) ๒. เกิดเหตุฉุกเฉินขัดข้องที่เรียกว่าอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่งในอันตรายทั้ง ๑๐ (กำลังสวดอุเทศใดค้างอยู่ เลิกอุเทศนั้นกลางคันได้ และพึงย่อตั้งแต่อุเทศนั้นไปด้วยสุดบท คือ คำว่า **สุต** ที่ประกอบรูปเป็น **สุตตา** ตามไวยากรณ์ ทั้งนี้ยกเว้นนิทานุทเทสซึ่ง

ต้องสวดให้จบ)

สมมติว่าสวดปาราชิกุทเทสจบแล้ว ถ้าสวดย่อตามแบบที่ท่านวางไว้จะได้ดังนี้: “**สุตตา โข อายสฺมนฺเตหิ เทรส สงฺฆาติเสสา ธมฺมา, สุตตา โข อายสฺมนฺเตหิ เทว อนินยตา ธมฺมา, ฯเปฯ ลงท้ายว่า** **เอตฺตํ ตสฺส ภควโต ฯเปฯ สิกฺขิตพฺพํ**”

แบบที่วางไว้เดิมนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ไม่ทรงเห็นด้วยในบางประการ และทรงมีพระมติว่าควรสวดย่อดังนี้ (สวดปาราชิกุทเทสจบแล้ว สวดคำท้ายทีเดียว): “**อุทฺทิกฺกุโ ข อายสฺมนฺโต นิทานํ, อุทฺทิกฺกุตา จตฺตาริ ปาราชิกา ธมฺมา, สุตตา เทรส สงฺฆาติเสสา ธมฺมา, ฯเปฯ สุตตา สจฺจตาธิกรณสมธา ธมฺมา, เอตฺตํ ฯเปฯ สิกฺขิตพฺพํ**”; ดู **อันตราย ๑๐**

ปาฏิโมกข์สังวร ลํารวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นข้อที่พระพุทธเจ้าห้าม ทำตามข้อที่พระองค์อนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในลักษณะทั้งหลาย (ข้อ ๑ ในปารีสฺฐทศีล ๔, ข้อ ๑ ในสังวร ๖, ข้อ ๑ ในองค์แห่งภิกษุใหม่ ๕), ที่เป็นข้อ ๑ ในปารีสฺฐทศีล ๔ นั้น เรียกเต็มว่า **ปาฏิโมกข์สังวรศีล** (**ปาติโมกข์สังวรศีล** ก็เขียน) แปลว่า ศีลคือความลํารวมในพระปาฏิโมกข์

ปาฏิหาริย์ สิ่งที่น่าอัศจรรย์, เรื่องที่น่าอัศจรรย์, การกระทำที่ให้บังเกิดผลเป็น

อัศจรรย์ มี ๓ คือ ๑. **อิทธิปาฏิหาริย์** แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์ ๒. **อาเทศนาปาฏิหาริย์** ทายใจได้เป็นอัศจรรย์ ๓. **อนุศาสนีปาฏิหาริย์** คำสอนมีผลจริงเป็นอัศจรรย์ ใน ๓ อย่างนี้ข้อสุดท้ายดีเยี่ยมเป็นประเสริฐ

ปาฏิหาริย์ปักข์ “ปักข์ที่พึงหวนกลับไป นำมารักษาซ้ำทุกปีๆ”, เป็นชื่อวิธีรักษาอุโบสถแบบหนึ่งสำหรับคฤหัสถ์ เรียกตามกำหนดระยะเวลาที่ตั้งไว้สำหรับรักษาประจำปี แต่ระยะเวลาที่กำหนดนั้น อรรถกถาทั้งหลายมีมติแตกต่างกันไปหลายแบบหลายอย่าง จนบางแห่งบอกว่า พึงเลือกตามมติที่พอใจ เพราะความสำคัญอยู่ที่การตั้งใจรักษาด้วยจิตปสาทะ ให้เต็มอิมสมบูรณ์ (เช่น มติหนึ่งว่าคืออุโบสถที่รักษาประจำต่อเนื่องตลอดไตรมาสแห่งพรรษา ถ้าไม่สามารถ ก็รักษาตลอดเดือนหนึ่งระหว่างวันปวารณาทั้งสอง คือตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ถ้าไม่สามารถ ก็รักษาครึ่งเดือนถัดจากวันปวารณาแรก คือตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ เป็นต้นไป ตลอดกาฬปักข์ คือตลอดข้างแรม, แต่มติหนึ่งว่ารักษา ๕ เดือน คือตั้งแต่ก่อนพรรษา ๑ เดือน ตลอดพรรษา ๓ เดือน กับหลังพรรษาอีก ๑ เดือน, อีกมติหนึ่งว่ารักษา ๓ เดือน คือเดือน ๘ เดือน ๑๒

และเดือน ๔, อีกมติหนึ่งว่าคือ ๔ วันก่อนและหลังวันอุโบสถปกติ ได้แก่วัน ๑๓ ๑๗ และ ๓ ค่ำ มติทำนองนี้กลายเป็นมีวันรับ-วันส่ง ซึ่งจะสับสนกับปฐกฐา-อุโบสถ), ปาฏิหาริย์ปักข์นี้บางทีก็เรียกว่า ปาฏิหาริย์อุโบสถ ซึ่งเป็นอย่างหนึ่งในอุโบสถ ๓ ประเภท ของคฤหัสถ์; ดู **อุโบสถ 2.๓.**

ปาฏิหาริย์อุโบสถ ดู **อุโบสถ 2.๓.**

ปาฐา ชื่อเมืองหนึ่งในมัธยมประเทศครั้งพุทธกาล ภิกษุชาวเมืองนี้คณะหนึ่งเป็นเหตุปรารภให้พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตการกรานกฐิน; พระไตรปิฎกบางฉบับเขียนเป็น **ปาวา**

ปาณาติบาต ทำชีวิตสัตว์ให้ตกลงไป, ฆ่าสัตว์

ปาณาติปาตา เวรมณี เว้นจากการทำชีวิตสัตว์ให้ตกลง, เว้นจากการฆ่าสัตว์ (ข้อ ๑ ในศีล ๕ ฯลฯ)

ปาตลีบุตร ชื่อเมืองหลวงของพระเจ้าอโศกมหาราช; เขียน **ปาฏลีบุตร** ก็มี

ปาตาละ นรก, บาดาล (เป็นคำที่พวกพราหมณ์ใช้เรียกนรก)

ปาติโมกข์ ดู **ปาฏิโมกข์**

ปาตุกา ร่องเท้าประเภทหนึ่ง แปลกันมาว่า “เขียงเท้า” เป็นร่องเท้าที่ต้องห้ามทางพระวินัย อันภิกษุไม่พึงใช้; ดู **ร่องเท้า**

ปานะ เครื่องดื่ม, น้ำสำหรับดื่ม โดย

เฉพาะที่คั้นจากลูกไม้ (รวมทั้งเหง้าพืชบางชนิด), น้ำคั้นผลไม้ (จัดเป็นยามกาลิก); มีพุทธานุญาต**ปาณะ ๘** อย่าง (นิยมเรียกเลียนเสียงคำบาลีว่า **อฏฐุบัน** หรือ **น้ำอฏฐุบัน**) พร้อมทั้งน้ำคั้นพืชต่างๆ ดังพุทธพจน์ว่า (วินย.๕/๘๖/๑๒๓) “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต**ปาณะ ๘** อย่าง คือ ๑. **อมุปนํ** นำมะม่วง ๒. **ขมมุปนํ** นำชมพูหรือน้ำหว่า ๓. **โองปนํ** นำกล้วยมีเม็ด ๔. **โมจปนํ** นำกล้วยไม่มีเม็ด ๕. **มรุกปนํ** นำมะขาง ๖. **มุกทิกปนํ** นำลูกจันทน์หรือองุ่น ๗. **สาдукปนํ** นำเหง้าอุบล ๘. **ผารุสกปนํ** นำมะพร้าวหรือลิ้นจี่, ...เราอนุญาตน้ำผลไม้ (ผลรส) ทุกชนิด เว้นน้ำผลธัญชาติ, ...เราอนุญาตน้ำใบไม้ (ปัสตรส) ทุกชนิด เว้นน้ำผักต้ม, ...เราอนุญาตน้ำดอกไม้ออกไม้ (บุปผรส) ทุกชนิด เว้นน้ำดอกมะขาง, ...เราอนุญาตน้ำอ้อยสด (อจจฺจฺรส)”

พึงทราบคำอธิบายเพิ่มเติมว่า น้ำผลธัญชาติที่ต้องห้าม ได้แก่ น้ำจากผลของ **ธัญชาติ ๗** เช่น เมล็ดข้าว (น้ำข้าวข้าว, น้ำข้าว) นอกจากนั้นผลไม้ใหญ่ (มหาผล) ๔ ชนิด (จำพวกผลไม้ที่ทำกับข้าว) ได้แก่ ลูกตาล มะพร้าว ขนุน สาก (“ลพฺข” แปลกันว่า สาก บ้าง ขนุนล้ามะลอบ บ้าง) น้ำเต้า ฟักเขียว แตงไทย แตงโม ฟักทอง และพวก**อปริณณะ** เช่น ถั่วเขียว ท่านจัด

อนุโลมเข้ากับธัญผล เป็นของต้องห้ามด้วย; จะเห็นว่า มะขางเป็นพืชที่มีข้อจำกัดมากสักหน่อย น้ำดอกมะขางนั้นต้องห้ามเลยทีเดียว ส่วนน้ำผลมะขางจะฉ้นล้วนๆไม่ได้ ต้องผสมน้ำ จึงจะควร ทั้งนี้เพราะกลายเป็นของเมาได้ง่าย

วิธีทำปาณะที่ท่านแนะไว้ คือ ถ้าผลยังดิบ ก็ผ่าฝานหั่นใส่ในน้ำ ให้สุกด้วยแดด ถ้าสุกแล้ว ก็ปอกหรือคว้าน เอาผ้าห่อ ปิดให้ตึงอัดเนื้อผลไม้ให้คายน้ำออกจากผ้า เติมน้ำลงให้พอดี (จะไม่เติมน้ำก็ได้ เว้นแต่ผลมะขางซึ่งท่านระบุว่าต้องเจือน้ำจึงควร) แล้วผสมน้ำตาลและเกลือเป็นต้นลงไปพอให้ได้รสดี ข้อจำกัดที่พึงทราบคือ ๑. ปาณะนี้ให้ใช้ของสด ห้ามมิให้ต้มด้วยไฟ ให้เป็นของเย็นหรือสุกด้วยแดด (ข้อนี้พระมตีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่า ในบาลีไม่ได้ห้ามน้ำสุก แม้สุกก็ไม่น่ารังเกียจ) ๒. ต้องเป็นของที่อนุปลัมบันทำ จึงควรฉ้นในเวลาวิกาล (ถ้าภิกษุทำ ถือเป็นเหมือนยวากาลิก เพราะรับประเคนมาทั้งผล) ๓. ของประกอบเช่นน้ำตาลและเกลือ ไม่ให้เอาของที่รับประเคนค้างคืนไว้มาใช้ (แสดงว่ามุ่งให้เป็นปาณะที่อนุปลัมบันทำถวายด้วยของของเขาเอง)

ในมหาวิทเทส (ขุ.ม.๒๙/๗๔๒/๔๔๙)

ท่านแสดง **ปานะ ๘ (อัฐฐาน)** ไว้ ๒ ชุดๆ แรกตรงกับที่เป็นพุทธานุญาตในพระวินัย ส่วนชุดที่ ๒ อันต่างหาก ได้แก่ น้ำผลสัคร้อ น้ำผลเล็บเหยี่ยว น้ำผลพุทรา ปานะทำด้วยเปรียง ปานะน้ำมัน ปานะน้ำยาคุ (ยาคุปานะ) ปานะน้ำนม (ปิโย-ปานะ) ปานะน้ำคั้น (รสปานะ), ในพระวินัย เคยมีเรื่องที่ว่าพรหมณ์ผู้หนึ่งจัดถวายปิโยปานะ คือปานะน้ำนม แก่สงฆ์ (ในเรื่องไม่แจ้งว่าเป็นเวลาใด) และภิกษุทั้งหลายดื่มน้ำนมมีเสียงดัง “สุรุสุรุ” เป็นต้นบัญญัติแห่งเสขียวัตตรสิกขาบทที่ ๕๑ (วินย.๒/๘๕๑/๕๕๓)

ปาปโรโค คนเป็นโรคเลวร้าย, บางที่แปลว่า “โรคเป็นผลแห่งบาป” อรรถกถาว่าได้แก่โรคเรื้อรัง เช่น ริดสีดวงกล่อน เป็นต้น เป็นโรคที่ห้ามไม่ให้รับบรรพชา

ปาปสมาจาร ความประพฤติเหลวไหล เลวทราม ชอบสมคบกับคฤหัสถ์ด้วยการอันมิชอบ ที่เรียกว่าประทุษร้ายสกุล;

ดู กุลทูลส

ปาพจน์ “คำเป็นประธาน” หมายถึงพระพุทธรูป ซึ่งได้แก่ธรรมและวินัย

ปายาส ข้าวสุกหุงด้วยนมโค นางสุชาดาถวายแก่พระมหาบุรุษในเวลาเช้าของวันที่พระองค์จะได้ตรัสรู้, ในคัมภีร์ทั้งหลาย นิยมเรียกเต็มว่า “มธูปายาส”; **ดู สุชาดา, สุกรมัททวะ**

ปาราชิก เป็นชื่ออาบัติหนักที่ภิกษุต้องเข้าแล้วขาดจากความเป็นภิกษุ, เป็นชื่อบุคคลผู้ที่พ่ายแพ้ คือ ต้องอาบัติปาราชิกที่ทำให้ขาดจากความเป็นภิกษุ, เป็นชื่อสิกขาบท ที่ปรับอาบัติหนักขึ้นขาดจากความเป็นภิกษุมี ๔ อย่างคือ เสพเมถุน ลักของเขา ฆ่ามนุษย์ อวดอุตริมนุสสรธรรมที่ไม่มีในตน

ปาริจริยานุตตริยะะ การบำเรออันเยี่ยมได้แก่ การบำรุงรับใช้พระตถาคตและตถาคตสาวกอันประเสริฐกว่า การที่จะบูชาไฟหรือบำรุงบำเรออย่างอื่น เพราะช่วยให้บริสุทธ์หลุดพ้นจากทุกข์ได้จริง (ข้อ ๕ ในอนุตตริยะะ ๖)

ปาริฉัตถ์ “ต้นทองกลาง”, ชื่อต้นไม้ประจำสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ อยู่ในสวนนันทวันของพระอินทร์; **ปาริฉัตร** หรือ **ปาริชาติ** ก็เขียน

ปารีเลยยกะ ชื่อแดนบ้านแห่งหนึ่งใกล้เมืองโกสัมพีที่พระพุทธเจ้าเสด็จเข้าไปอาศัยอยู่ในป่ารักชิตวันด้วยทรงปลีกพระองค์ จากพระสงฆ์ผู้แตกกันในกรุงโกสัมพี; ช้างที่ปฏิบัติพระพุทธเจ้าที่ปานนั้นก็ชื่อ **ปารีเลยยกะ**; เราเรียกกันในภาษาไทยว่า **ปาลีไลยก์** ก็มี **ปาลีไลยก์** ก็มี ควรเขียน **ปารีไลยก์** หรือ **ปาลีไลยก์**

ปาริวาสิกขันธะ ชื่อขันธกะที่ ๒ แห่งจูลวรรค ในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่อง

ภิกษุอยู่ปาริวาส

ปาริวาสกิกษุ ภิกษุผู้อยู่ปาริวาส; ดู
ปาริวาส

ปาริวาสกวัตร ธรรมเนียมที่ควร
ประพฤติของภิกษุผู้อยู่ปาริวาส

ปาริสุทธิ ความบริสุทธิ์ของภิกษุ; เป็น
ธรรมเนียมว่า ถ้ามีภิกษุอาพาธอยู่ใน
สีมาเดียวกัน เมื่อถึงวันอุโบสถไม่
สามารถไปร่วมประชุมได้ ภิกษุผู้อาพาธ
ต้องมอบปาริสุทธิแก่ภิกษุรูปหนึ่งมาแจ้ง
แก่สงฆ์ คือให้นำความมาแจ้งแก่สงฆ์ว่า
ตนมีความบริสุทธิ์ทางพระวินัยไม่มี
อาบัติติดค้าง หรือในวันอุโบสถ มีภิกษุ
อยู่เพียงสองหรือสามรูป (คือเป็นเพียง
คณะ) ไม่ครบองค์สงฆ์ที่จะสวด
ปาฏิโมกข์ได้ ก็ให้ภิกษุสองหรือสามรูป
นั้นบอกความบริสุทธิ์แก่กันแทนการ
สวดปาฏิโมกข์

ปาริสุทธิศีล ศีลเป็นเครื่องทำให้บริสุทธิ์,
ศีลเป็นเหตุให้บริสุทธิ์ หรือความ
ประพฤติบริสุทธิ์ที่จัดเป็นศีล มี ๔ อย่าง
คือ ๑. **ปาฏิโมกขสังวรศีล** ศีลคือความ
สำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นจากข้อห้าม
ทำตามข้ออนุญาต ประพฤติเคร่งครัดใน
สิกขาบททั้งหลาย ๒. **อินทริยสังวรศีล**
ศีลคือความสำรวมอินทริย์ ระวังไม่ให้
บาปอกุศลธรรมครอบงำ เมื่อรับรู้
อารมณ์ด้วยอินทริย์ทั้ง ๖ ๓. **อาชีวะ-**

ปาริสุทธิศีล ศีลคือความบริสุทธิ์แห่ง
อาชีวะ เลี้ยงชีวิตโดยทางสุจริตชอบ
ธรรม เช่น ไม่หลอกลวงเขาเลี้ยงชีพ ๔.
ปัจฉยสันนิสิตศีล ศีลอันเนื่องด้วย
ปัจจัย ๔ ได้แก่ปัจจัยปัจฉยเวกชน คือ
พิจารณาใช้สอยปัจจัยสี่ ให้เป็นไปเพื่อ
ประโยชน์ตามความหมายของสิ่งนั้น ไม่
บริโภคด้วยตัณหา

ปาริสุทธิอุโบสถ อุโบสถที่ภิกษุทำปาริสุทธิ
คือแจ้งแต่ความบริสุทธิ์ของกันและกัน
ไม่ต้องสวดปาฏิโมกข์ ปาริสุทธิอุโบสถนี้
กระทำเมื่อมีภิกษุอยู่ในวัดเพียงเป็นคณะ
คือ ๒-๓ รูป ไม่ครบองค์สงฆ์ ๔ รูป

ถ้ามีภิกษุ ๓ รูปพึงประชุมกันใน
โรงอุโบสถแล้ว รูปหนึ่งตั้งญัตติดังนี้:
“สุณนตุ เม ภนุเต อายสุมนุตตา, อชชุ-
โปสโถ ปณฺณรโส ยทายสุมนุตานํ
ปตฺตกถลํ, มยํ อณฺณมณฺณํ ปาริสุทธิ-
อุโปสถํ กรเขยาม” แปลว่า: “ท่านทั้ง
หลาย อุโบสถวันนี้ที่ ๑๕ ถ้าความพร้อม
พร้อมของท่านถึงที่แล้ว เราทั้งหลายพึงทำ
ปาริสุทธิอุโบสถด้วยกัน” (ถ้ารูปที่ตั้ง
ญัตติแก่กว่าเพื่อนว่า **อาวุโส** แทน **ภนุเต**,
ถ้าเป็นวัน ๑๔ คำว่า **จาตุทฺทโส** แทน
ปณฺณรโส) ภิกษุผู้เถระพึงห่มผ้าเฉวียง
ปานั่งกระหย่งประนมมือบอกปาริสุทธิ
ว่า: “ปาริสุทธิ อหํ อาวุโส, ปาริสุทธิ
มํ ชาเรถ” (๓ หน) แปลว่า: “ฉันบริสุทธิ์

แล้วเธอ ขอเธอทั้งหลายจงจำฉันว่าผู้
บริสุทธ์แล้ว” อีก ๒ รูปพึงทำอย่างเดียวก
ันนั้นตามลำดับพรรษา คำบอกเปลี่ยน
เฉพาะ *อาวุโส* เป็น *ภนฺเต* แปลว่า “ผม
บริสุทธ์แล้วขอรับ ขอท่านทั้งหลายจงจำ
ผมว่าผู้บริสุทธ์แล้ว”

ถ้ามี ๒ รูป ไม่ต้องตั้งญัตติพึงบอก
ปาริสุทธ์แก่กัน ผู้แก่ว่า: “*ปฺริสุทฺโธ อหํ
อาวุโส, ปฺริสุทฺโธติ มํ ชาเรหิ*” (๓ หน)
ผู้อ่อนกว่าว่า: “*ปฺริสุทฺโธ อหํ ภนฺเต, ปฺริ-
สุทฺโธติ มํ ชาเรถ*” (๓ หน); *ดู อุโบสถ*

ปาริหาริกัมมัฏฐาน กรรมฐานที่จะต้อง
บริหาร; *ดู กัมมัฏฐาน ๒; เทียบ สัพพัตถก-
กัมมัฏฐาน*

ปาวา นครหลวงของแคว้นมัลละ คู่กับ
กุสินารา คือนครหลวงเดิมของแคว้น
มัลละชื่อกุสาวดี แต่ภายหลังแยกเป็น
กุสินารา กับ ปาวา

ปาวาริกัมพวัน *ดู นาลันทา*

ปาวาลเจดีย์ ชื่อเจดีย์สถานอยู่ที่เมือง
เวสาลี พระพุทธเจ้าทรงทำนิมิตต์โอกาส
ครั้งสุดท้ายและทรงปลงพระชนมายุ
สังขาร ณ เจดีย์นี้ ก่อนปรินิพพาน ๓
เดือน; ถ้าเขียนตามพระไตรปิฎกฉบับ
อักษรพม่า เป็น จาปาลเจดีย์

ปาสราตีสสูตร ชื่อสูตรที่ ๒๖ ในคัมภีร์
มัชฌิมนิกาย มูลปิ่นณาสก์ พระ
สุตตันตปิฎก; เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า *อริย-*

ปริยสนาสสูตร เพราะว่าด้วย อริยปริยสนา
ปาสถณเจดีย์ เจดีย์สถานแห่งหนึ่งอยู่ใน
แคว้นมคธ มาณพ ๑๖ คนซึ่งเป็นศิษย์
ของพราหมณ์พาวรี ได้เฝ้าพระศาสดา
และทูลถามปัญหา ณ ที่นี้

ปาสาทิกสูตร ชื่อสูตรที่ ๖ ในคัมภีร์ที่ฆ-
นิกาย ปาฎิกวรรค พระสุตตันตปิฎก

ปาหุเนยโย (พระสงฆ์) เป็นผู้ควรแก่ของ
ต้อนรับ คือมีคุณความดีน่ารักน่าเคารพ
นับถือ ควรแก่การชวนขวยจัดถวาย
ของต้อนรับ เป็นแขกที่น่าต้อนรับ หรือ
เป็นผู้ที่เขากุมิใจอยากให้ไปเป็นแขกที่
เขาจะได้ต้อนรับ (ข้อ ๖ ในสังฆคุณ ๙)

ปิงคิยमाणพ ศิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน
๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถาม
ปัญหาแก่พระศาสดา ที่ปาสถณเจดีย์

ปิฎก ตามศัพท์แปลว่า “กระจาด” หรือ
“ตะกร้าอันเป็นภาชนะสำหรับใส่ของ
ต่างๆ” เอามาใช้ในความหมายเป็นที่
รวบรวมคำสอนในพระพุทธศาสนาที่จัด
เป็นหมวดหมู่แล้ว มี ๓ คือ ๑. *วินัยปิฎก*
รวบรวมพระวินัย ๒. *สุตตันตปิฎก* รวบรวม
พระสูตร ๓. *อภิธรรมปิฎก* รวบรวม
พระอภิธรรม เรียกรวมกันว่าพระ
ไตรปิฎก (ปิฎก ๓) *ดู ไตรปิฎก*

ปิณฑปาติกธุดงค์ องค์คุณเครื่องขจัด
กิเลสแห่งภิกษุเป็นต้นผู้ถือการเที่ยว
บิณฑบาตเป็นวัตร หมายถึง *ปิณฑปาติ-*

กัณเฑาะ นั้นเอง

ปิตุทปาติกัณเฑาะ องค์แห่งผู้ถือเทียวกบิณทบาทเป็นวัตร คือ ไม่รับนิมนต์หรือลาภพิเศษอย่างอื่นใด จันเฑาะพะอาหารที่บิณทบาทมาได้ (ข้อ ๓ ในฐุดงค์ ๑๓)

ปิตุททลการทวาชะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรพรหมณัฒมหาศาล การทวาชโคตร ในพระนครราชคฤห์ เรียงจบไตรเพท ออกบวชในพระพุททศาสนา ได้ล่ำเร้งพระอรหัต เป็นผู้บริบูรณัด้วยสติ สมาธิ ปัญญา มักเปล่งวากว่า “ผู้ใดมีความเคลือบแคลงสงสัยในมรรคก็ดี ผลกัก็ดี ขอผู้นั้นจงมาถามข้าพเจ้าเถิด” พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางบันลือสีหนาท, ท่านเป็นต้นบัญญัติแห่งสิกขาบท ซึ่งห้ามภิกษุ มิให้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์ อันเป็นอุตุตตริมนุสสรธรรม แก่คฤหัสถ์ทั้งหลาย และสิกขาบท ซึ่งห้ามภิกษุ มิให้ใช้บาตรไม้ (ทั้งสองสิกขาบทนี้ ทรงบัญญัติในโอกาสเดียวกัน โดยทรงปรารภกรณีเดียวกัน

วินย.๗/๓๓/๑๖); **ดู ยมกปาฏิหาริย์**

ปิตุตสมุฏฐานา อาพาธา ความเจ็บไข้มีดีเป็นสมุฏฐาน; **ดู อาพาธา**

ปิตตะ น้ำดี, นำจากต่อมตับ, โรคดีเดือด

ปิตติวิสัย แแดนเปรต, ภูมิจ้างเปรต (ข้อ ๓ ในทุกติ ๓, ข้อ ๓ ในอบาย ๔); **เปตติวิสัย**

ก็เรียก; **ดู เปรต, ทุกติ, อบาย**

ปิตุฆาต ฆ่าบิดา (ข้อ ๒ ในอนันตรียกรรม ๕)

ปิผลิ, ปิผลิฆาต ชื่อของพระมหากัสสปเถระ เมื่อก่อนออกบวช; ส่วน **กัสสปะ** เป็นชื่อที่เรียกตามโคตร

ปิปาสวินโย ความนำออกไปเสียดังความกระหาย, กำจัดความกระหายคือตัดหาได้ (เป็นไวพจน์ของวิราคะ)

ปิยรูป สาดรูป สภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจ มุงเอาส่วนที่เป็นอิฏฐารมณัซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งตัณหา มี ๑๐ หมวด หมวดละ ๖ อย่าง คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ มีรูปสัญญาเจตนา เป็นต้น ตัณหา ๖ มีรูปตัณหา เป็นต้น วิตก ๖ มีรูปวิตก เป็นต้น วิจาร ๖ มีรูปวิจาร เป็นต้น

ปิยวากา วากาเป็นที่รัก, พุดจน่ารัก น่านิยมนับถือ, วากาที่น่ารัก, วากาที่กล่าวด้วยจิตเมตตา, คำที่พุดด้วยความรัก ความปรารภนาดี เช่น คำพุดสุภาพอ่อนโยน คำแนะนำตักเตือนด้วยความหวังดี (ข้อ ๒ ในสังคหวัตถุ ๔)

ปิยารมณั อารมณัอันเป็นที่รัก เป็นที่น่าปรารภนา น่าชอบใจ เช่น รูปที่สวยงาม เป็นต้น

ปิตินทวัจนะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง

เกิดในตระกูลพราหมณ์วัจฉโคตร ในเมืองสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า มีศรัทธาเลื่อมใสออกบวชในพระพุทธศาสนา เจริญวิปัสสนาแล้ว ได้บรรลุอรหัตตผล ต่อมาได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางเป็นที่รักของพวกเทวดา

ปิลินทวัจฉคาม ชื่อหมู่บ้านของคนงานวัดจำนวน ๕๐๐ ที่พระเจ้าพิมพิสารพระราชทานให้เป็นผู้ช่วยทำที่อยู่ของพระปิลินทวัจฉะ

ปิสุณาย วาจา ย เวรมณี เว้นจากพูดส่อเสียด, เว้นจากพูดยุยงให้เขาแตกร้างกัน (ข้อ ๕ ในกุศลกรรมมถ ๑๐)

ปิสุณาวาจา วาจาส่อเสียด, พูดส่อเสียด, พูดยุยงให้เขาแตกร้างกัน (ข้อ ๕ ในอกุศลกรรมมถ ๑๐)

ปีหกะ ม้าม (เคยแปลกันว่า ไต) ดู **วัภกะ**

ปีติ ความอิ่มใจ, ความเต็มตาในใจ มี ๕ คือ

๑. **ขุททกปีติ** ปีติเล็กน้อยพอขนชันน้ำตาไหล
๒. **ขณิกปีติ** ปีติชั่วขณะรู้สึกแปลบๆ ดุจฟ้าแลบ
๓. **โสกกันติกปีติ** ปีติเป็นระลอกรู้สึกชุ่มลงมาๆ ดุจคลื่นซัดฝั่ง
๔. **อุพเพกขปีติ** ปีติไหลลลลย ให้ใจฟูตัวเบาหรืออุทานออกมา
๕. **พรณปีติ** ปีติซาบซ่าน เือบอาบไปทั่วสรรพางค์ เป็นของประกอบกับสมาธิ (ข้อ ๔ ในโพชฌงค์ ๗)

ปีพกะ พุพอง, ฝี, ต่อม

ปุกกุสะ บุตรของกษัตริย์มัลละ เป็นศิษย์ของอาจารย์ดาบส กาลามโคตร ได้ถวายผ้าสังคิวรรณแด่พระพุทธเจ้าในวันปรีณิพพาน

ปุกคณสัมมุขตา ความเป็นต่อหน้าบุคคล, ในวิวาทาธิกรณ์ หมายความว่า คู่วิวาทอยู่พร้อมหน้ากัน; ดู **สัมมุขาวินัย**

ปุกคณัญญา ความเป็นผู้รู้จักบุคคล คือ รู้ความแตกต่างแห่งบุคคล ว่าโดยอัธยาศัย ความสามารถ และคุณธรรม เป็นต้น เป็นอย่างไร ควรคบควรใช้ควรสอนอย่างไร (ข้อ ๗ ในสัปปริสธรรม ๗)

ปุกคณิก ดู **บุคคลิก**

ปุกคณิกาวาส ที่อยู่ที่เป็นของบุคคล, ที่อยู่ที่เป็นของส่วนตัว; เทียบ **สังฆิกาวาส**

ปุงฉา ถาม, คำถาม

ปญญากิสังขาร อภิสังขารที่เป็นบุญ, สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่ กุศลเจตนา (เฉพาะที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร) (ข้อ ๑ ในอภิสังขาร ๓)

ปุนณกมณพ ศิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

ปุนณชิ บุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี เป็นสหายของยสกุลบุตร ได้ทราบข่าวยสกุลบุตรออกบวช จึงได้บวชตามพร้อมด้วยสหายอีก ๓ คน คือวิมลละ

สุพาหุ และควัมปติ ได้เป็นองค์หนึ่งใน
อสีติมหาสาวก

ปุณณมันตานีบุตร พระมหาสาวกองค์
หนึ่ง ได้ชื่ออย่างนี้ เพราะเดิมชื่อปุณณะ
เป็นบุตรของนางมันตานี ท่านเกิดใน
ตระกูลพราหมณ์มหาศาลในหมู่บ้าน
พราหมณ์ชื่อโทณวัตถุ ไม่ไกลจากเมือง
กบิลพัสดุ์ ในแคว้นศากยะที่เป็นชาติภูมิ
ของพระพุทธเจ้า เป็นหลานของพระ
อัญญาโกณฑัญญะ ได้บรรพชาเมื่อพระ
เถระผู้เป็นลุงเดินทางมายังเมืองกบิลพัสดุ์
บวชแล้วไม่นานก็บรรลุอรหัตตผล เป็น
ผู้ปฏิบัติตนตามหลักกถาวัตถุ ๑๐ และ
สอนศิษย์ของตนให้ปฏิบัติเช่นนั้นด้วย
ท่านได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะใน
บรรดาพระธรรมกถึก หลักธรรมเรื่อง
วิสุทฺธิ ๗ ก็เป็นภาษิตของท่าน

ปุณณมาณพ คือพระปุณณมันตานีบุตร
เมื่อก่อนบวช

ปุณณสุนาปรั้นตะ, ปุณณสุนาปรั้นตะ
พระมหาสาวกองค์หนึ่ง ในจำนวนอสีติ-
มหาสาวก ชื่อเดิมว่า **ปุณณะ** เกิดที่เมือง
ท่า ชื่อ **สุปปรกะ** ในแคว้นสุนาปรั้นตะ
เมื่อเติบโตขึ้น ได้ประกอบการค้าขาย
ร่วมกับน้องชาย ผลัดกันนำกองเกวียน
๕๐๐ เล่ม เทียบค้าขายตามหัวเมือง
ต่างๆ คราวหนึ่ง น้องชายอยู่เฝ้าบ้าน
ปุณณะนำกองเกวียนออกค้าขายผ่าน

เมืองต่างๆ มาจนถึงกรุงสาวัตถี พักกอง
เกวียนอยู่ใกล้พระเชตะวัน รับประทาน
อาหารเช้าแล้วก็นั่งพักผ่อนกันตาม
สบาย ขณะนั้นเอง ปุณณะมองเห็นชาว
พระนครสาวัตถีแต่งตัวสะอาดเรียบร้อย
พากันเดินไปยังพระเชตะวันเพื่อฟังธรรม
ใต้ถ้ำมทราบความก็ดีใจ จึงพาบริวาร
เดินตามเขาเข้าไปสู่พระวิหาร ยืนอยู่
ท้ายสุดที่ประชุม ได้ฟังพระธรรม-
เทศนาของพระพุทธเจ้าแล้วเลื่อมใส
อยากจะบวช วันรุ่งขึ้นถวายมหาทานแด่
พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขแล้ว
มอบหมายธูระแก่เจ้าหน้าที่คุมของให้นำ
สมบัติไปมอบให้แก่น้องชาย แล้วออก
บวชในสำนักพระศาสดา ตั้งใจทำ
กรรมฐาน แต่ก็ไม่สำเร็จ คิดจะไป
บำเพ็ญภาวนาที่ถิ่นเดิมของท่านเอง จึง
เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลขอพระ
โอวาท ดังปรากฏเนื้อความในปุณโณ-
วาทสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าประทาน
พระโอวาทแสดงวิธีปฏิบัติต่อรูป เสียง
กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์
โดยอาการที่จะมิให้ทุกข์เกิดขึ้น แล้ว
ตรัสถามท่านว่าจะไปอยู่ในถิ่นใด ท่าน
ทูลตอบว่าจะไปอยู่ในแคว้นสุนาปรั้นตะ
ตรัสถามว่าชาวสุนาปรั้นตะเป็นคนดุร้าย
ถ้าเขาว่าท่านจะวางใจต่อคนเหล่านั้น
อย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนัก

หนาที่เขาไม่ตบตี ตรัสถามว่า ถ้าเขาตบตีจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่ขว้างปาด้วยก้อนดิน ตรัสถามว่า ถ้าเขาขว้างปาด้วยก้อนดินจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่ทุบตีด้วยก้อนไม้ ตรัสถามว่า ถ้าเขาทุบตีด้วยก้อนไม้จะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่ฟันแทงด้วยคัสตรา ตรัสถามว่า ถ้าเขาฟันแทงด้วยคัสตราจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่เอาคัสตราอันคมฆ่าเสีย ตรัสถามว่า ถ้าเขาเอาคัสตราอันคมปลิดชีพเสียจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่า มีสาวกบางท่านเบียดหน่วยร่างกายและชีวิตต้องเที่ยวหาคัสตรามาสังหารตนเอง แต่เราไม่ต้องเที่ยวหาเลย ก็ได้คัสตราแล้ว พระผู้มีพระภาคปรุชานสาธุการ และตรัสว่าท่านมีทมะและอุปสมะอย่างนี้ สามารถไปอยู่ในแคว้นสุนาปรีนตะได้ พระโอวาทและแนวคิดของพระปุณณะนี้เป็นคติอันมีค่ายิ่งสำหรับพระภิกษุผู้จะจาริกไปประกาศพระศาสนาในถิ่นไกล

พระปุณณะกลับสู่แคว้นสุนาปรีนตะแล้ว ได้ย้ายหาที่เหมาะสำหรับการทำกรรมฐานหลายแห่ง จนในที่สุดแห่งที่ ๔ ได้เข้าจำพรรษาแรกที่วัดมกุฬการาม ใน

พรรษานั้น น้องชายของท่านกับพ่อค้ารวม ๕๐๐ คน เอาสินค้ำลงเรือจะไปยังทะเลอื่น ในวันลงเรือ น้องชายมาลาและขอความคุ้มครองจากท่าน ระหว่างทางเรือไปถึงเกาะแห่งหนึ่ง พากันแวะบนเกาะพบป่าจันทน์แดงอันมีค่าสูง จึงล้มเลิกความคิดที่จะเดินทางต่อ ช่วยกันตัดไม้จันทน์บรรทุกเรือจนเต็มแล้วออกเดินทางกลับถิ่นเดิม แต่พอออกเรือมาได้ไม่นาน พวกอมนุษย์ที่สิงในป่าจันทน์ซึ่งโกรธแค้น ได้ทำให้เกิดลมพายุอย่างแรงและหลอกหลอนต่างๆ น้องชายของพระปุณณะระลึกถึงพระพี่ชายพระปุณณะทราบ จึงเหาะมายืนอยู่ที่หน้าเรือ พวกอมนุษย์ก็พากันหนีไป ลมพายุก็สงบ

พวกพ่อค้าทั้ง ๕๐๐ คน กลับถึงถิ่นเดิมโดยสวัสดิ์แล้ว ได้พร้อมทั้งภรรยาพากันประกาศนับถือพระปุณณะและถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ แล้วแบ่งไม้จันทน์แดงส่วนหนึ่งมาถวายท่าน พระปุณณะตอบว่าท่านไม่มีกิจที่จะต้องใช้ไม้เหล่านั้น และแนะนำให้สร้างศาลาถวายพระพุทธรเจ้า ศาลานั้นเรียกว่า **จันทนศาลา** เมื่อศาลาเสร็จแล้ว พระปุณณะได้ไปทูลอาราธนาพระพุทธรเจ้าเสด็จมายังแคว้นสุนาปรีนตะพร้อมด้วยพระสาวกจำนวนมาก ระหว่างทางพระผู้

มีพระภาคทรงแวงหยุดประทับโปรด
 ลัจจพันธดาบส ที่ภูเขาลัจจพันธก่อน
 แล้วนำพระลัจจพันธ ซึ่งบรรลอรหัตตผล
 แล้วมายังสุนาปรันตะด้วย ทรงแสดง
 ธรรมโปรดชาวสุนาปรันตะ และประทับ
 ที่จันทนศาลา ในมกุฬการาม ๒-๓ วัน
 เสด็จเที่ยววิณฑบาตในหมู่บ้าน แล้ว
 ทรงเดินทางกลับ ระหว่างทางเสด็จถึง
 ผิงแม่น้ำนมมทา ได้แสดงธรรมโปรด
 นมมทานาคราช นาคราชขอของที่ระลึก
 ไว้บูชา จึงประทับรอยพระบาทไว้ที่ริม
 ผิงแม่น้ำนมมทานั้น จากนั้นเสด็จต่อไป
 ถึงภูเขาลัจจพันธ ตรัสสั่งพระลัจจพันธ
 ให้อยู่สั่งสอนประชาชน ณ ที่นั้น พระ
 ลัจจพันธทูลขอสิ่งที่ระลึกไว้บูชา จึงทรง
 ประทับรอยพระบาทไว้ที่ภูเขานั้นด้วย
 อันนับว่าเป็นประวัติการเกิดขึ้นของรอย
 พระพุทธรบาท

เหตุการณ์ที่เล่านี้เกิดขึ้นในพรรษา
 แรกที่พระปุณณะกลับมาอยู่ในแคว้น
 สุนาปรันตะ และท่านเองก็ได้บรรล
 อรหัตตผลในพรรษาแรกนั้นเช่นกัน
 ท่านพระปุณณะเถระบำเพ็ญจริยาเพื่อ
 ประโยชน์สุขแก่ประชาชนสืบมาจนถึง
 ปรีนิพพาน ณ แคว้นสุนาปรันตะนั้น
 ก่อนพุทธปรินิพพาน

ปณมิต ดู **ปณมิต**

ปุตตะ เป็นชื่อนรกรกขุมหนึ่งของลัทธิต

พราหมณ์ พวกพราหมณ์ถือว่าชายใดไม่
 มีลูกชาย ชายนั้นตายไปต้องตกนรกขุม
 “ปุตตะ” ถ้ามีลูกชาย ลูกชายนั้นช่วย
 ป้องกันไม่ให้ตกนรกขุมนั้นได้ คัมภีร์ว่า
บุตร จึงใช้เป็นคำเรียกลูกชายสืบมา
 แปลว่า “ลูกผู้ป้องกันพ้อจากขุมนรก
ปุตตะ”

ปุตฺถน คนที่หนาแน่นไปด้วยกิเลส, คนที่
 ยังมีกิเลสมาก หมายถึงคนธรรมดาทั่วๆ
 ไป ซึ่งยังไม่เป็นอริยบุคคลหรือพระ
 อริยะ; **ปุตฺถน** ก็เขียน

ปุนัพพสุกะ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งอยู่ในภิกษุ
 เหลวไหล ๖ รูป ที่เรียกว่าพระฉัพพัคคีย์
 คู่กับพระอัสสชิ

ปุปผวิภักติ ดอกไม้ที่แต่งเป็นชนิดต่างๆ
 เช่น ร้อยตริง ร้อยคুম ร้อยเสียบ ร้อย
 ผูก ร้อยวง ร้อยกรอง เป็นต้น

ปุปฺพเปตพฺลิต การทำบุญอุทิศให้แก่ผู้ตาย,
 การจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่ง
 เป็นค่าใช้จ่ายสำหรับบูชาคุณหรือแสดงน้ำ
 ใจต่อญาติที่ล่วงลับไปก่อนด้วยการทำบุญ
 อุทิศให้, การใช้รายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่ง
 เพื่อบำเพ็ญบุญอุทิศแก่ญาติที่ล่วงลับไป
 ก่อน (ข้อ ๓ ในพลิต ๕ แห่งโมคคาทียะ ๕)

ปุปฺพพัณณะ ดู **ปุปฺพพัณณะ, รัญชาติ**

ปุปฺพเพกตปุญญตา ความเป็นผู้ได้ทำ
 ความดีไว้ในก่อน, ทำความดีให้พร้อม
 ไว้ก่อนแล้ว (ข้อ ๔ ในจักร ๔)

ปพพนิวาธานุสสติญาณ ความรู้เป็นเครื่องระลึกได้ถึงปพพนิवास คือขั้นที่ เคยอาศัยอยู่ในก่อน, ระลึกชาติได้ (ข้อ ๑ ในญาณ ๓ หรือวิชา ๓, ข้อ ๔ ในอภิญา ๖, ข้อ ๖ ในวิชา ๘, ข้อ ๘ ในทศพลญาณ), ใช้ว่า **ปพพนิวาธานุสสติญาณ** ก็มี, เขียนเต็มอย่างรูปเดิมในภาษาบาลีเป็น **ปพพนิวาธานุสสติญาณ**

ปฺรณมิ วันเพ็ญ, วันพระจันทร์เต็มดวง, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ

ปฺรตฺถิมทิส “ทิศเบื้องหน้า” หมายถึง มารดาบิดา; ดู **ทิสทก**

ปฺราณจิวร จิวรเก่า

ปฺราณชฎิล พระเถระสามพี่น้องพร้อมด้วยบริวาร คือ อรุเวลกัสสป นทีกัสสป คยากัสสป ซึ่งเคยเป็นชฎิลมาก่อน

ปฺริมกาล เรื่องราวในพุทธประวัติที่มีขึ้นในกาลก่อนแต่บำเพ็ญพุทธกิจ; ดู **พุทธประวัติ**

ปฺริมพรรษา ดู **ปฺริมิกา**

ปฺริมิกา พรรษาต้น เริ่มแต่วันแรมค่ำหนึ่งเดือนแปด ในปีที่ไม่มื่อธิกมาสเป็นต้นไปเป็นเวลา ๓ เดือนคือถึงขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๑; เทียบ **ปฺจนิมิกา**, **ปฺจนิมพรรษา**

ปฺริสภาวะ ความเป็นบุรุษ หมายถึงภาวะอันให้ปรากฏมีลักษณะอาการต่างๆ ที่แสดงถึงความ เป็นเพศชาย; คู่กับ **อิตถิภาวะ**; ดู **อุปาทายรูป**

ปฺริสเมธ ความฉลาดในการบำรุงข้าราชการ รู้จักส่งเสริมคนดีมีความสามารถ เป็นสังคหวัตถุประการหนึ่งของผู้ปกครองบ้านเมือง (ข้อ ๒ ในราชสังคหวัตถุ ๔)

ปฺริสถัพพนาม คำทางไวยากรณ์ หมายถึงคำแทนชื่อเพื่อกันความซ้ำซาก ในภาษาบาลีหมายถึง **ต, ตุมห, อุมห, คัพท** ในภาษาไทย เช่น **ฉัน, ผม, ท่าน, เธอ, เขา, มัน** เป็นต้น

ปฺรจาริก “อันดำเนินไปก่อน”, เป็นเครื่องนำหน้า, เป็นตัวนำ, เป็นเครื่องชักพาให้มุ่งให้แล่นไป เช่น ในคำว่า “ทำเมตตาให้เป็นปฺรจาริก แล้วสวดพระปริตร”, “ความเพียรอันมีศรัทธาเป็นปฺรจาริก”

ปฺรภัต ก่อนภัต, ก่อนอาหาร หมายถึงเวลาก่อนฉันของภิกษุรูปใดรูปหนึ่งก็ได้ แต่เมื่อพูดอย่างกว้าง หมายถึง ก่อนหมดเวลาฉัน คือ เวลาเช้าจนถึงเที่ยง ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ภิกษุฉันอาหารได้; เทียบ **ปฺจนาภัต**

ปฺรสมณะ พระนำหน้า เป็นศัพท์คู่กับ **ปฺจนาสมณะ** พระตามหลัง

ปฺโรหิต พราหมณ์ผู้เป็นที่ปรึกษาของพระราชา

ปฺรสมาส เดือน ๒, เดือนยี่

ปฺชฌนียบุคคล บุคคลที่ควรบูชา

ปฺชฌนียัตถุ วัตถุที่ควรบูชา

ปุษนียสถาน สถานที่ควรบูชา

ปฐมิมิ ๓ *ปฐมิมิ*

เปตติวิสัย ๓ *เปตติวิสัย, เปต*

เปต 1. ผู้ละโลกนี้ไปแล้ว, คนที่ตายไปแล้ว **2.** ลัทธิจำพวกหนึ่งซึ่งเกิดอยู่ในอภายชั้นที่เรียกว่า *เปตติวิสัย* หรือ *เปตติวิสัย* (แดนเปต) ได้รับความทุกข์ทรมานเพราะอดอยาก ไม่มีจะกิน แม้เมื่อมี ก็กินไม่ได้ หรือกินได้โดยยาก; ๓ *อภาย, ทุกติ*

เปลี่ยวตา หนาวอย่างใหญ่, โรคอย่างหนึ่งเกิดจากความเย็นมาก

เปสละ ภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รัก, ภิกษุผู้มี ความประพฤติดีที่น่านิยมนับถือ

เปสญญวาท ถ้อยคำส่อเสียด; ๓ *ปิสุณาวาจา*

โปกขรพรรษ ๓ *โปกขรพรรษ*

โปตติ นครหลวงของแคว้นอัสสะกะ อยู่ลุ่มน้ำโคธาวรี ทิศเหนือแห่งแคว้นอวันตี

โบราณวัตถุ อรรถกถาเก่าแก่, คัมภีร์หรือบันทึกคำอธิบายความในพระไตรปิฎก ที่ใช้ในการศึกษาและรักษาต่อกันมาในลังกาทวีป เป็นภาษาสิงห์ อันถือว่าสืบแต่ครั้งพระมหินทเถระพร้อมด้วยคณะพระสงฆ์เดินทางมาประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป ซึ่งได้นำพระไตรปิฎกและอรรถกถามาตั้งไว้เป็นหลักแต่อรรถกถาเดิมที่นำมา นั้น เป็นภาษาบาลี จึงสืบต่อกันมาเป็นภาษาสิงห์ เพื่อ

ให้ชาวเกาะลังกาสามารถใช้เป็นสื่อในการศึกษาพระไตรปิฎกที่ต้องรักษาไว้อย่างเดิมเป็นภาษาบาลี ต่อมา ในกึ่งศตวรรษสุดท้ายที่จะถึง พ.ศ.๑๐๐๐ พระพุทธศาสนาในชมพูทวีปเสื่อมลงมากแล้ว แม้พระไตรปิฎกบาลีจะยังคงอยู่ แต่อรรถกถาได้หมดสิ้นไป พระพุทธโฆสจารย์ได้รับมอบหมายจากพระเจ้าอโศกผู้เป็นอาจารย์ ให้เดินทางจากชมพูทวีป มายังลังกาทวีป เพื่อแปลอรรถกถาจากภาษาสิงห์เป็นภาษามคธ ที่จะนำไปใช้ศึกษาในชมพูทวีปสืบไปได้อีก พระพุทธโฆสจารย์ เมื่อผ่านการทดสอบความรู้ความสามารถและได้รับอนุญาตจากสังฆะแห่งมหาวิหารให้ทำงานที่ประสงค์ได้แล้ว ก็ได้เรียบเรียงอรรถกถาจากของเดิมที่เป็นภาษาสิงห์ ขึ้นมาเป็นภาษาบาลี จนเกือบครบบริบูรณ์ ขาดแต่บางส่วนของชุกทกนิกาย แห่งพระสุตตันตปิฎก ซึ่งก็ได้มีพระเถระอื่นอีกประมาณ ๔ รูป มีพระธรรมปาละ เป็นต้น จัดทำขึ้นด้วยวิธีการคล้ายคลึงกัน จนจบครบตามคัมภีร์ของพระไตรปิฎก ในช่วงเวลาไม่ห่างจากพระพุทธโฆสจารย์มากนัก

เมื่ออรรถกถาที่เป็นภาษาบาลีเกิดมีขึ้นใหม่อีก ก็ช่วยเป็นหลักในการศึกษาพระไตรปิฎกสืบต่อมา ไม่เฉพาะในลังกาทวีปเท่านั้น แต่ขยายออกไปในประเทศ

อื่นๆ กว้างขวางทั่วไป ต่อมา เมื่อพูดถึง อรรถกถา ก็เข้าใจกันว่าหมายถึงอรรถกถาภาษาบาลีรุ่นประมาณ พ.ศ.๑๐๐๐ ที่กล่าวมานี้ บางทีถึงกับเรียกกาลเวลาของ พระศาสนาช่วงนี้ ว่าเป็นยุคอรรถกถา ซึ่งแท้จริงนั้น เนื้อตัวของอรรถกถาก็เป็นของที่มีสืบต่อมาแต่เดิม

ส่วนอรรถกถาเก่าแก่ของเดิมใน ภาษาสิงหล ที่พระพุทธโฆสาจารย์และ พระอรรถกถาจารย์อื่นในเวลาใกล้เคียง กัน ได้ใช้เป็นหลักและเป็นแนวในการ เรียบเรียงอรรถกถาภาษาบาลีขึ้นใหม่ ก็จึงหมายรู้กันโดยใช้คำเรียกว่าเป็น “ไปราณัญญุกถา” (อรรถกถาโบราณ, อรรถกถาของเก่า) ซึ่งมีชื่อที่อ้างอิงหรือ กล่าวถึงในอรรถกถาภาษาบาลีบ่อยครั้ง โดยเฉพาะ มหาอัญญุกถา มหาปัจจวี กุรุนที สังเขปัญญุกถา อรรถกถา

ไปราณัญญุกถาลำคัญที่สุด คือ มหาอัญญุกถา ซึ่งเป็นอรรถกถาที่อธิบาย ตลอดพระไตรปิฎกทั้งหมด และเก่าแก่ ที่สุด ถือว่าเป็นอรรถกถาเดิมที่พระ มหินทเถระนำมาจากชมพูทวีป และ ท่านได้แปลเป็นภาษาสิงหลด้วยตนเอง เพื่อให้ชาวลังกาทวีปมีเครื่องมือที่จะ ศึกษาพระไตรปิฎกได้โดยสะดวก เมื่อ

พระพุทธโฆสาจารย์เรียบเรียงอรรถกถา ภาษาบาลีขึ้นใหม่นั้น ก็อาศัยมหาอัญญุกถานี้เองเป็นหลัก ดังที่ท่านกล่าว ถึงการจัดทำอรรถกถาแห่งพระวินัย พิฎก (คือสมันตปาสาทิกา) ว่าท่านนำ เอามหาอัญญุกถานี้มาเป็นสรีระ คือ เป็นเนื้อหาหลัก หรือเป็นเนื้อเป็นตัวของ หนังสือใหม่ที่จะทำ พร้อมทั้งปรึกษา ไปราณัญญุกถาและมติหลักที่ถือกันมา ของสังฆะด้วย

พึงทราบดังที่กล่าวแล้วว่า เวลาที่ เมื่อพูดถึงอรรถกถา เราหมายถึงอรรถกถา ภาษาบาลีที่พระพุทธโฆสาจารย์เป็นต้น ได้เรียบเรียงไว้ และเราใช้กันอยู่ แต่พึง ทราบต่อไปอีกชั้นหนึ่งว่า ในอรรถกถา ภาษาบาลีนั้นเอง เมื่อมีการกล่าวอ้างอิง อรรถกถา เช่นบอกว่า “ในอรรถกถา ท่านกล่าวว่า ‘...’ ดังนี้” คำว่า “อรรถกถา” ที่คัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลีกล่าวถึงนั้น มักหมายถึงไปราณัญญุกถาภาษาสิงหล เฉพาะอย่างยิ่ง มหาอัญญุกถานี้เอง; ดู *อรรถกถา*

โปสตาลมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถาม ปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

ผ

พทม นอน (ใช้แก่เจ้า)

พนวช บวช (ใช้แก่เจ้า)

พธมาปีติ ความอิมใจซาบซ่าน เมื่อเกิดขึ้นทำให้รู้สึกซาบซ่านทั่วสารพวงค์ (ข้อ ๕ ในปีติ ๕)

พธสุวาจา วาจาหยาบ, คำพูดเผ็ดร้อน, คำหยาบคาย (ข้อ ๖ ในอกุศลกรรมมถ ๑๐)

พธุสตาย วาจา ยเวรมณี เว้นจากพูดคำหยาบ (ข้อ ๖ ในอกุศลกรรมมถ ๑๐)

ผล 1. สิ่งที่เกิดจากเหตุ, ประโยชน์หรือโทษที่ได้รับสนองหรือตอบแทน; “ผล” มีชื่อเรียกหลายอย่างตามความหมายที่จำเพาะหรือที่มีนัยต่างกันออกไป เฉพาะอย่างยิ่งคือ **วิบาก** (วิบากผล) **นิสสันท์** (นิสสันท์ผล) **อานิสงส์** (อานิสงส์ผล); คำเหล่านี้ มีความหมายกำกวมกันอยู่บ้าง และบางทีก็ใช้อย่างหลวมๆ ทำให้ปะปนสับสนกัน แต่ว่าตามความหมายพื้นฐาน **วิบาก** หมายถึงผลโดยตรงของกรรมต่อชีวิตของตัวผู้กระทำ ไม่ว่าจะ เป็นผลดีหรือผลร้ายสุดแต่กรรมดีหรือกรรมชั่วที่เขาได้ทำ, **นิสสันท์** หมายถึงผลโดยอ้อมที่สืบเนื่องหรือพ่วงพลอยมากับผลแห่งกรรมนั้น ไม่ว่าจะ เป็น

อิฏฐารมณหรืออนิฏฐารมณ อันนำมาซึ่งสุขหรือโศก ทั้งที่เกิดแก่ตัวเขาเอง และแก่คนอื่นที่เกี่ยวข้อง (ตัวอย่างดังในหลักปฏิจจสมุปบาทว่า **ภพ** เป็นวิบาก **ชาติชรามรณะ** เป็นนิสสันท์, และ **โสกะปริเทวะ** เป็นต้น เป็นนิสสันท์พ่วงต่อออกไปอีก ซึ่งอาจจะไม่เกิดขึ้นก็ได้) และนิสสันท์นั้นใช้ได้กับผลในเรื่องทั่วไป เช่น เอาวัตถุดิบมาเข้าโรงงานอุตสาหกรรม เกิดเป็นนิสสันท์หลังไหลออกมา ทั้งที่นำปรารถนาคือผลิตภัณฑ์ และที่ไม่นำปรารถนา เช่น กากและของเสียต่างๆ, **อานิสงส์** หมายถึงผลดีที่งอกเงย หรือคุณค่าประโยชน์แถมเหมือนเป็นกำไร ซึ่งพลอยได้หรือพ่วงเพิ่มสืบเนื่องจากกรรมที่ดี เช่น เอาความรู้ที่เป็นประโยชน์ไปสอนเขา แล้วเกิดมีอานิสงส์ เช่น เขารักใคร่นับถือ ตลอดจนได้ลาภบางอย่าง ดังนี้ ก็ได้ หมายถึงผลดี คุณค่า ประโยชน์ของการอย่างใดอย่างหนึ่งหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง โดยทั่วไป ก็ได้, **อานิสงส์** นี้ ตรงข้ามกับ**อาทินพ** (หรืออาทินวะ) ซึ่งหมายถึงโทษ ผลร้าย ส่วนเสีย ข้อบกพร่อง, พึงเห็นตัวอย่างดังพุทธพจน์ว่า (อง.ปณจก. ๒๒/๒๒๗/๒๘๗) “ภิกษุทั้งหลาย **อาทินพ**

ในเพราะโภคทรัพย์ ๕ ประการนี้ ... คือ โภคทรัพย์เป็นของทั่วไปแก่ไฟ ๑ เป็นของทั่วไปแก่น้ำ ๑ เป็นของทั่วไปแก่ผู้ครองบ้านเมือง ๑ เป็นของทั่วไปแก่ใจ ๑ เป็นของทั่วไปแก่ทายาทอัครี ๑ ... ภิกษุทั้งหลาย **อานิสงส์**ในเพราะโภคทรัพย์ ๕ ประการนี้ ... คือ อาศัยโภคทรัพย์ บุคคลเลี้ยงตนให้เป็นสุข ... ๑ เลี้ยงมารดาบิดาให้เป็นสุข ... ๑ เลี้ยงบุตรภรรยา คนใช้ กรรมกร และคนงาน ให้เป็นสุข ... ๑ เลี้ยงมิตรสหายและคนใกล้ชิดช่วยกิจการ ให้เป็นสุข ให้อิมพอบริหารให้เป็นสุขโดยชอบ ๑ บำเพ็ญทักษิณาในสมณพราหมณ์ทั้งหลาย อย่างที่มีผลเลิศ อันให้ประสบสิ่งดีงาม มีผลเป็นสุข เป็นไปเพื่อสวรรค์ ๑ ...”

ดังที่กล่าวแล้วว่า การใช้คำเหล่านี้เมื่อลงสู่รายละเอียด บางทีก็มีความแตกต่างกันและซับซ้อนสับสนบ้าง เช่น ในกรณีที่ว่า “ผล” กับ “วิบาก” มาด้วยกันอย่างในคำว่า “ผลวิบาก (คือผลและวิบาก) ของกรรมที่ทำความชั่ว...” ท่านอธิบายว่า “ผล” หมายถึงนิสสันตผล (รวมทั้งอานิสงส์ผล) และ “วิบาก” ก็คือวิบากผล แต่ในสำนวนว่า “มีผลมาก มีอานิสงส์มาก” บางคัมภีร์ (ดู ปฎิส.อ.๒/๖๒/๕๕; ที.อ.๒/๔๓๘/๔๒๙) อธิบายว่า “ที่ว่าไม่มีผลมาก คือโดยวิบากผล ที่ว่าไม่มี

อานิสงส์มาก คือโดยนิสสันตผล (หรือโดยอานิสงส์ผล)” แต่บางคัมภีร์ (ดู ม.อ. ๑/๖๕/๑๗๑; ๒/๘๙/๒๒๐; อัง.อ.๓/๖๖๓/๓๕๗) อธิบายว่า “ที่ว่ามีผลมาก มีอานิสงส์มาก นั้น ทั้งสองอย่าง โดยความหมายก็อย่างเดียวกัน” และบางทีก็ให้ความหมายเพิ่มอีกนัยหนึ่งว่า “มีผลมาก คืออำนาจโลกียสุขมาก มีอานิสงส์มาก คือเป็นปัจจัยแห่งโลกุตตรสุขอันยิ่งใหญ่”; ดู **นิสสันต์, วิบาก, อานิสงส์**

2. ชื่อแห่งโลกุตตรธรรมคู่กับมรรค และเป็นผลแห่งมรรค มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติผล ๑ สกทาคามิผล ๑ อนาคามิผล ๑ อรหัตตผล ๑; คู่กับ **มรรคผลญาณ** ญาณในอริยผล, ญาณที่เกิดขึ้นในลำดับ ต่อจากมัคคญาณและเป็นผลแห่งมัคคญาณนั้น ซึ่งผู้บรรลุแล้วได้ชื่อว่าเป็นพระอริยบุคคลชั้นนั้นๆ มี โสดาบัน เป็นต้น; ดู **ญาณ ๑๖**

ผลภากะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ให้เป็นผู้มีหน้าที่แจกผลไม้

ผลเภสัช มีผลเป็นยา, ยาทำจากลูกไม้ เช่น ดีปลี พริก สมอไทย มะขามป้อม เป็นต้น

ผลสมังคี ดู **สมังคี**

ผลเหตุสนธิ “ต่อผลเข้ากับเหตุ” หมายถึงเงื่อนไขต่อระหว่างผลในปัจจุบัน กับเหตุในปัจจุบัน ในวงจรปฏิจจสมุปบาท คือ

ระหว่างวิญญาน นามรูป สพายตนะ
ผัสสะ เวทนา ข้างหนึ่ง (*ฝ่ายผล*) กับ
ตัณหา อุปาทาน ภพ อีกข้างหนึ่ง (*ฝ่าย*
เหตุ); เทียบ *เหตุผลสนธิ*

ผลาสโว ผลาสวะ, น้ำดองผลไม้

ผะเดียง ดู *ผะเดียง*

ผักกูดมาศ เดือน ๔

ผัสสะ การถูกต้อง, การกระทบ; ผัสสะ
๖; ดู *ผัสสะ*

ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ, ผัสสะเป็น
อาหาร คือเป็นปัจจัยอุดหนุนหล่อเลี้ยง
ให้เกิดเวทนา ได้แก่ อายตนะภายใน
อายตนะภายนอก และวิญญานกระทบ
กัน ทำให้เกิดเวทนา คือ สุขบ้าง ทุกข์บ้าง
เป็นอุเบกขาบ้าง (ข้อ ๒ ในอาหาร ๔)

ผ้ากฐิน ผ้าผืนหนึ่งที่ใช้เป็นองค์กฐิน
สำหรับกราน แต่บางที่พูดคลุมๆ หมายถึง
ถึงผ้าทั้งหมดที่ถวายพระในพิธีทอด
กฐิน, เพื่อกันความสับสน จึงเรียกแยก
เป็นองค์กฐิน หรือผ้าองค์กฐินอย่างหนึ่ง
กับผ้าบริวารหรือผ้าบริวารกฐินอีกอย่าง
หนึ่ง; ดู *กฐิน*

ผ้ากรองน้ำ ผ้าสำหรับกรองน้ำกันตัว
สัตว์; ดู *ธมกรก*

ผ้ากาตายะ ดู *กาตาวะ*

ผ้ากาตาวะ ดู *กาตาวะ*

ผ้าจํานำพรรษา ผ้าที่ทายกถวายแก่พระ
สงฆ์ผู้อยู่จำพรรษาครบแล้วในวัดนั้น

ภายในเขตจีวรกาล; เรียกเป็นคำศัพท์
ว่า *ผ้าวัสสาวาสิกา* *วัสสาวาสิกาสฏก*
หรือ *วัสสาวาสิกาสฏิกา*; ดู *อัจเจกจีวร*
ผาฉิต รสหวานเกิดแต่อ้อย, น้ำอ้อย (ข้อ
๕ ในเภสัช ๕)

ผาติกรรม “การทำให้เจริญ” หมายถึง
การจำหน่ายครุภัณฑ์ เพื่อประโยชน์
สงฆ์อย่างหนึ่งอย่างใด โดยเอาของเหลว
แลกเปลี่ยนเอาของดีกว่าให้แก่สงฆ์
หรือเอาของของตนถวายสงฆ์เป็นการ
ทดแทนที่ตนทำของสงฆ์ชำรุดไป, รื้อ
ของที่ไม่ดีออกทำให้ใหม่ดีกว่าของเก่า
เช่น เอาที่วัดไปทำอย่างอื่นแล้วสร้างวัด
ถวายให้ใหม่; การชดใช้, การทดแทน

ผ้าไตร, ผ้าไตรจีวร ดู *ไตรจีวร*

ผ้าทรงสะพัก ผ้าห่มเฉียงป่า

ผ้าทิพย์ ผ้าห้อยหน้าตักพระพุทธรูป
(โดยมากเป็นปูนปั้นมีลายต่างๆ)

ผ้านีสีทนะ ดู *นีสีทนะ*

ผ้าบริวาร ผ้าสมทบ; ดู *บริวาร*

ผ้าบังสุกุล ดู *บังสุกุล*

ผ้าป่า ผ้าที่ทายกถวายแก่พระโดยวิธี
ปล่อยทิ้งให้พระมาชักเอาไปเอง อย่าง
เป็นผ้าบังสุกุล, ตามธรรมเนียมจะถวาย
หลังเทศกาลกฐินออกไป; คำถวายผ้าป่า
ว่า “อิมานิ มยํ ภนุเต, ปัสสุกุลจีวรานิ,
สปริวารานิ, ภิกขุสงฺฆสมุสฺส, โอบโณชยาม,
สาธุ โน ภนุเต, ภิกขุสงฺโฆ, อิมานิ, ปัส-

กุลจีวรานิ, สปริวารานิ, ปฏิกุคณฺหาตุ, อมฺหากิ, ทิฆมฺรตฺตํ, หิตาย, สุขาย” แปลว่า “ข้าแต่พระสงฆ์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าทั้งหลายขอน้อมถวายผ้าบังสุกุลจีวร กับทั้งบริวารเหล่านี้แก่พระภิกษุสงฆ์ ขอพระภิกษุสงฆ์จงรับ ผ้าบังสุกุลจีวรกับทั้งบริวารเหล่านี้ของข้าพเจ้าทั้งหลายเพื่อประโยชน์และความสุขแก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย ลินกาลนาน เทอญฯ”

ผ้าวัสสาวาสติกสาฎิก คือ **ผ้าจํานำพรรษา**

ผ้าวัสติกสาฎิก คือ **ผ้าอาบนํ้าฝน**

ผ้าสาฎิก ผ้าคลุม, ผ้าห่ม

ผาสุก ความสบาย, ความสำราญ

ผาสุวิหารธรรม ธรรมเป็นเครื่องอยู่สบาย

ผ้าอาบนํ้าฝน ผ้าสำหรับอธิษฐานไว้ใช้นุ่งอาบนํ้าฝนตลอด ๔ เดือนแห่งฤดูฝน ซึ่งพระภิกษุจะแสวงหาได้ในระยะเวลา ๑ เดือน ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำเดือน ๗ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ และให้ทำนุ่งได้ในเวลาถึงเดือน ตั้งแต่ขึ้น ๑ ถึง ๑๕ ค่ำเดือน ๘, เรียกเป็นคำศัพท์ว่า **วัสติกสาฎิก** หรือ **วัสติกสาฎก**, มีขนาดที่กำหนดตามพุทธบัญญัติในสิกขาบทที่ ๙ แห่งรัตนวรรค (ปาจิตตีย์ ข้อที่ ๙๑; วินย.๒/๗๗๒/๕๐๙) คือ ยาว ๖ คืบ กว้าง ๒ คืบครึ่ง โดยคืบพระสุคต; ปัจจุบันมีประเพณีทายกทายิกาทำบุญถวายผ้าอาบนํ้าฝนตามวัด

ต่างๆ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘, คำถวายผ้าอาบนํ้าฝนเหมือนคำถวายผ้าป่า เปลี่ยนแต่ **ปัสสูกุลจีวรานิ** เป็น **วัสติกสาฎิกานิ** และ “ผ้าบังสุกุลจีวร” เป็น “ผ้าอาบนํ้าฝน”

ผู้มีราตรีเดียวเจริญ ผู้มีความเพียรไม่เกียจคร้านทั้งกลางวันกลางคืน อยู่ด้วยความไม่ประมาท

เผด็จ บอกแจ้งให้รู้, บอกนิมนต์, บอกกล่าวหรือประกาศเชื่อเชิญเพื่อให้ร่วมทำกิจโดยพร้อมเพรียงกัน; ประเดียง ก็ว่า; **ดูญัตติ**

แผ่เมตตา ตั้งจิตปรารถนาดีขอให้ผู้อื่นมีความสุข; คำแผ่เมตตาที่ใช้เป็นหลักว่า “สพฺเพ สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺฌมา อนินฺมา สฺสูชิ อตฺตํ ปฺริหรนฺตุ” แปลว่า “ขอสัตว์ทั้งหลาย, (ที่เป็นเพื่อนทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกัน) หมดทั้งสิ้น, (จงเป็นสุขเป็นสุขเถิด), อย่าได้มีเวรแก่กันและกันเลย, (จงเป็นสุขเป็นสุขเถิด), อย่าได้เบียดเบียนซึ่งกันและกันเลย, (จงเป็นสุขเป็นสุขเถิด), อย่าได้มีทุกข์กายทุกข์ใจเลย, จงมีความสุขกายสุขใจ, รักษาตน (ให้พ้นจากทุกข์ภัยทั้งสิ้น) เถิด.” [ข้อความในวงเล็บเป็นส่วนที่เพิ่มเข้ามาในคำแปลเป็นไทย]

ผู้เจริญเมตตาธรรมอยู่เสมอ จนจิตมั่นในเมตตา มีเมตตาเป็นคุณสมบัติ

ประจำใจ จะได้รับอานิสงส์ คือผลดี ๑๑ ประการ คือ ๑. หลับก็เป็นสุข ๒. ตื่นก็เป็นสุข ๓. ไม่ฝันร้าย ๔. เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย ๕. เป็นที่รักของอมมนุษย์ทั้งหลาย ๖. เทวดาย่อมรักษา ๗. ไม่ต้องภัยจากไฟ ยาพิษ หรือ คัสตราอาวุธ ๘. จิตเป็นสมาธิง่าย ๙. สีหน้าผ่องใส ๑๐. เมื่อจะตาย ใจก็สงบ ไม่หลงไหลไร้สติ ๑๑. ถ้ายังไม่บรรลुकุณพิเศษที่สูงกว่า ย่อมเข้าถึงพรหมโลก

อนึ่ง การแผ่เมตตาตานี้ สำหรับท่านที่ชำนาญ เมื่อฝึกใจให้เสมอกันต่อสัตว์ทั้งหลายได้แล้ว จะทำจิตให้คล่องในการแผ่ไปในแบบต่างๆ แยกได้เป็น ๓ อย่าง (ชุ.ปฎิ.๓๑/๕๗๕/๔๘๓) คือ ๑.แผ่ไปทั่วอย่างไม่มีขอบเขต เรียกว่า “อโนธิโสพรรณา”

(อย่างคำแผ่เมตตาที่ยกมาแสดงข้างต้น) ๒.แผ่ไปโดยจำกัดขอบเขต เรียกว่า “โอธิโสพรรณา” เช่นว่า ขอให้คนพวกนั้นพวกนี้ ขอให้สัตว์เหล่านั้นเหล่านี้ จงเป็นสุข ๓.แผ่ไปเฉพาะทิศเฉพาะแถบ เรียกว่า “ทิสาพรรณา” เช่นว่า ขอให้มนุษย์ทางทิศนั้นทิศนี้ ขอให้ประดาสัตว์ในแถบนั้นแถบนี้นี้ หรือย่อยลงไปอีกว่า ขอให้คนจนคนยากไร้ในภาคนั้นภาคนี้นี้ จงมีความสุข ฯลฯ; ๓ เมตตา, อโนธิโสพรรณา, โอธิโสพรรณา, ทิสาพรรณา, วิภูพพนา, สีมาสัมภท

โศกฏัพพะ อารมณ์ที่จะพึงถูกต้องด้วยกาย, สิ่งที่ถูกต้องกาย เช่น เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น (ข้อ ๕ ในอายตนะภายนอก ๖ และในกามคุณ ๕

พ

พจน์ ๓ วจนะ

พนาสนท์, พนาสนท์ ๓ ใพรสนท์

พยัญชนะ 1. อักษร, ตัวหนังสือที่ไม่ใช่สระ 2. กับข้าวนอกจากแกง; คู่กับ **สุปะ** 3. ลักษณะของร่างกาย

พยากรณ์ ทำให้แจ้งชัด, บอกแจ้ง, ชี้แจง, ตอบปัญหา (คัมภีร์ทั้งหลายมักแสดงความหมายว่าตรงกับคำว่า **วิสัยนา**); ในภาษาไทย นิยมใช้ในความหมายว่า

ทาย, ทำนาย (ความหมายเดิมคือ บอกความหมายของสิ่งนั้นๆ เช่น ลักษณะร่างกาย ให้แจ่มแจ้งออกมา)

พยากรณศาสตร์ วิชาหรือตำราว่าด้วยการทำนาย (ในภาษาบาลี ตามปกติใช้ในความหมายว่า ตำราไวยากรณ์)

พยาธิ ความเจ็บไข้

พยาน ผู้รู้เห็นเหตุการณ์, คน เอกสาร หรือสิ่งของที่อ้างเป็นหลักฐาน

พยาบาท ความขัดเคืองแค้นใจ, ความเจ็บใจ, ความคิดร้าย; ตรงข้ามกับ *เมตตา*; ในภาษาไทยหมายถึง ผูกใจเจ็บและคิดแก้แค้น

พยาบาทวิตก ความตริตริกในทางคิดร้ายต่อผู้อื่น, ความคิดนึกในทางขัดเคืองซึ่งซึ่ง ไม่ประกอบด้วยเมตตา (ข้อ ๒ ในอกุศลวิตก ๓)

พยุหะ กระบวน, เหล่าทหารที่ระดมจัดขึ้น, กองทัพ (บาลี: พยุห)

พยุหแสนยการ เหล่าทหารที่ระดมจัดยกมาเป็นกระบวนทัพ, กองทัพ (บาลี: พยุห+เสนา+อากร; สันสกฤต: วยุห+ไสนย+อากร)

พร สิ่งที่อนุญาตหรือให้ตามที่ขอ, สิ่งประสงค์ ที่ขอให้ผู้อื่นอนุญาตหรืออำนวยความสะดวก, สิ่งที่ปรารถนา ซึ่งเมื่อได้รับโอกาสแล้ว จะขอจากผู้มีศักดิ์หรือมีฐานะที่จะยอมให้ หรือเอื้ออำนวยความสะดวก อนุญาตพิเศษ เป็นรางวัล หรือเป็นผลแห่งความโปรดปรานหรือเมตตาการุณย์, ดังพรสำคัญต่อไปนี้ เป็นตัวอย่าง

พร ที่พระเจ้าสุทโธทนะทรงขอจากพระพุทธเจ้า กล่าวคือ เมื่อเจ้าชายราหุลขอลงโทษชชะ (สมบัติแห่งความเป็นทาส) พระพุทธเจ้าได้โปรดให้เจ้าชายราหุลบรรพชา เพื่อจะได้โลกุตตรสมบัติ โดยพระสารีบุตรเป็นพระอุปัชฌาย์ ครั้น

พระพุทธบิดาทรงทราบ ก็ได้เสด็จมาทรงขอพรจากพระพุทธเจ้า ขอให้พระภิกษุทั้งหลายไม่บวชบุตรที่มารดาบิดายังมิได้อนุญาต จึงได้มีพุทธบัญญัติข้อนี้สืบมา (วินย.๔/๑๑๘/๑๖๘)

พร ๘ ประการ ที่นางวิสาขาทูลขอ คือ ตลอดชีวิตของตน ปรารถนาจะขอถวายผ้าวัสสิกสาฎิกา ถวายอาคันตุกภัต ถวายคมิภภัต ถวายคิลานภัต ถวายคิลานุปัฏฐากภัต ถวายคิลานเภสัช ถวายชฎยาคุ แก่สงฆ์ และถวายอุทกสาฎิกาแก่ภิกษุณีสงฆ์ จึงได้มีพุทธบัญญัติผ้า ภัต และเภสัชเหล่านี้สืบมา (วินย.๕/๑๕๓/๒๑๐)

พร ๘ ประการ ที่พระอานนท์ทูลขอ (ทำนองเป็นเงื่อนไข) ในการที่จะรับหน้าที่เป็นพระพุทธรูปประจำ แยกเป็น ก) ด้านปฏิเสธ ๔ ข้อ คือ ๑. ถ้าพระองค์จักไม่ประทานจีวรอันประณีตที่พระองค์ได้แล้วแก่ข้าพระองค์ ๒. ถ้าพระองค์จักไม่ประทานบิณฑบาตอันประณีตที่พระองค์ได้แล้วแก่ข้าพระองค์ ๓. ถ้าพระองค์จักไม่โปรดให้ข้าพระองค์อยู่ในพระคันธกุฎีที่ประทับของพระองค์ ๔. ถ้าพระองค์จักไม่ทรงพาข้าพระองค์ไปในที่นิมนต์ และ ข) ด้านขอรับ ๔ ข้อ คือ ๕. ถ้าพระองค์จะเสด็จไปสู่ที่นิมนต์ที่ข้าพระองค์รับไว้ ๖. ถ้าข้าพระองค์จักพาบริษัทซึ่งมาเพื่อเฝ้าพระองค์แต่ที่ไกลนอกรัศมีนอกแคว้น

เข้าเฝ้าได้ในขณะที่มาแล้ว ๗. ถ้าข้าพระองค์จักได้เข้าเฝ้าทูลถามในขณะเมื่อความสงสัยของข้าพระองค์เกิดขึ้น ๘. ถ้าพระองค์ทรงแสดงธรรมอันใดในที่ลับหลังข้าพระองค์ จักเสด็จมาตรัสบอกธรรมอันนั้นแก่ข้าพระองค์, พระพุทธเจ้าตรัสถามท่านว่าเห็นอาทินพคือผลเสียอะไรใน ๔ ข้อต้น และเห็นอนิสงส์คือผลดีอะไรใน ๔ ข้อหลัง จึงขออย่างนี้เมื่อพระอานนท์ทูลชี้แจงแล้ว ก็ทรงอนุญาตตามที่ท่านขอ (เช่น ที.อ.๒/๑๔)

(ข้อชี้แจงของพระอานนท์ คือ ถ้าข้าพระองค์ไม่ได้พร ๔ ข้อต้น จักมีคนพูดได้ว่า พระอานนท์ได้ลาภอย่างนั้น จึงบำรุงพระศาสดา ผู้อุปฐากอย่างนี้จะเป็นภาระอะไร ถ้าข้าพระองค์ไม่ได้พรข้อข้างปลาย จักมีคนพูดได้ว่า พระอานนท์บำรุงพระศาสดาอย่างไรกัน ความอนุเคราะห์แม้เพียงเท่านี้ พระองค์ก็ยังไม่ทรงกระทำ สำหรับพรข้อสุดท้าย จักมีผู้ถามข้าพระองค์ในที่ลับหลังพระองค์ว่า ธรรมนี้ๆ พระองค์ทรงแสดงที่ไหน ถ้าข้าพระองค์บอกไม่ได้ ก็จะมีผู้พูดได้ว่า แม้แต่เรื่องเท่านี้ท่านยังไม่รู้ ท่านจะเที่ยวตามเสด็จพระศาสดาดูเงาไม่ละพระองค์ตลอดเวลายาวนาน ไปทำไม)

พรตามตัวอย่างข้างต้นนี้ เป็นข้อที่แสดงความประสงค์ของอริยสาวกและ

อริยสาวิกา จะเห็นว่าไม่มีเรื่องผลได้แก่ตนเองของผู้ขอ ส่วนพรที่ปุถุชนขอ มีตัวอย่างที่เด่น คือ

พร ๑๐ ประการ (ทศพร) ที่พระสุสดีเทวีทูลขอกระทำวสักกะ เมื่อจะจุติจากเทวโลกมาอุบัติในมนุษยโลก ได้แก่ ๑. *อคฺคมฺหสิภาโว* ขอให้ได้ประทับในพระราชนิเวศน์ (เป็นอัครมเหสี) ของพระเจ้าสิริราช ๒. *นีลเนตฺตตา* ขอให้มีความเนตรดำดั่งตาลูกมฤคิ ๓. *นีลภมฺกตา* ขอให้มีความผิวสีดำนิล ๔. *สุสฺสดีติ นามํ* ขอให้มีนามว่า สุสดี ๕. *ปฺตุตฺตปฏฺฐิลาโฆ* ขอให้ได้พระราชโอรส ผู้ให้สิ่งประเสริฐ มีพระทัยโอบเอื้อ ปราศความตระหนี่ ผู้อันราชาทั่วทุกรัฐบูชา มีเกียรติยศ ๖. *อนฺุหนฺนตฺกฺจฺฉิตา* เมื่อทรงครรภ์ขออย่าให้อุทรปองนูน แต่พึงโค้งดั่งคันธนูที่นายช่างเหลาไว้เรียงเกลี้ยงเกลา ๗. *อลมฺพตฺถนตา* ขออย่าได้หย่อนยาน ๘. *อปฺลิตภาโว* ขอเกศาหางอกอย่าได้มี ๙. *สุขุมจฺฉวิตา* ขอให้มีความเนื้อละเอียดเนียนดุจไม่ติดกาย ๑๐. *วชฺฌบฺบโมจฺนสมฺตฺถตา* ขอให้ปล่อยนักโทษประหารได้ (ขุ.ชา.๒๘/๑๐๔๘/๓๖๕)

ในภาษาไทย “พร” มีความหมายเพี้ยนไป กลายเป็นคำแสดงความปรารถนาดี ซึ่งกล่าวหรือให้โดยไม่ต้องมีการขอหรือการแสดงความประสงค์ของผู้รับ และมักไม่คำนึงว่าจะมีการ

ปฏิบัติหรือทำให้สำเร็จเช่นนั้นหรือไม่

“พร” ที่นิยมกล่าวในภาษาไทย เช่น ว่า “*จตุรพิธพร*” (พรสี่ประการ) นั้น ในภาษาบาลีเดิมไม่เรียกว่า “พร” แต่เรียกว่า “ธรรม” บ้าง ว่า “ฐานะ” บ้าง ดังในพุทธพจน์ว่า “ธรรม ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่บุคคลผู้มีปกติอิภิวาท อ่อนน้อมต่ออูฏมชนเป็นนิตย” (ขุ.ธ.๒๕/๑๘/๒๙)

ธรรม หรือฐานะที่เรียกอย่างไทยได้ว่าเป็นพรอย่างนี้ ในพระไตรปิฎกมีอีกหลายชุด มีจำนวน ๕ บ้าง ๖ บ้าง ๗ บ้าง ที่ควรทราบ คือ ฐานะ ๕ อันเรียกได้ว่าเป็น “*เบญจพิธพร*” (พรห้าประการ) ดังในพุทธพจน์ว่า “ทายกผู้ให้โภชนะ ชื่อว่า ย่อมให้ฐานะ ๕ ประการ แก่ปฎิคาหก กล่าวคือ ให้อายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ครั้นให้ ... แล้ว ย่อมเป็นภาคีแห่งอายุ ... วรรณะ ... สุขะ ... พละ ... ปฏิภาณ ที่เป็นทิพย์ หรือเป็นของมนุษย์ ก็ตาม” (อง.ปญจก.๒๒/๓๗/๔๔)

ธรรม หรือฐานะ ๕ อันเรียกได้ว่าเป็น “*เบญจพิธพร*” (พรห้าประการ) อีกชุดหนึ่งที่ควรนำมาปฏิบัติ ฟังศึกษาในพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเที่ยวไปในแดนโคจรของตน อันสืบมาแต่บิดา... เมื่อเที่ยวไปในแดนโคจรของตน อันสืบมาแต่บิดา เธอทั้งหลาย

จักเจริญ ทั้งด้วยอายุ ... ทั้งด้วยวรรณะ ... ทั้งด้วยสุข ... ทั้งด้วยโภคะ ... ทั้งด้วยพละ” และทรงไขความไว้ว่า สำหรับภิกษุ อายุ อยู่ที่*อิทธิบาท ๔* วรรณะ อยู่ที่*ศีล* สุข อยู่ที่*ฌาน ๔* โภคะ อยู่ที่*อัปปมัญญา* (พรหมวิหาร) ๔ พละ อยู่ที่*วิมุตติ* (เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติที่หมดสิ้นอาสวะ) (ที.ปา.๑๑/๕๐/๘๕) ส่วนแดนโคจรของตน ที่สืบมาแต่บิดา ก็คือ *สติปัฏฐาน ๔* (ส.ม.๑๙/๓๐๐/๑๙๘)

พรต ข้อปฏิบัติทางศาสนา, ธรรมเนียม ความประพฤติของผู้ถือศาสนาที่คู่กันกับศีล, วัตร, ข้อปฏิบัติประจำ

พรรณนา เล่าความ, ขยายความ, กล่าวถ้อยคำให้ผู้ฟังนึกเห็นเป็นภาพ

พรรษกาล ฤดูฝน (พจนานุกรมเขียน *พรรษากาล*)

พรรษา ฤดูฝน, ปี, ปีของระยะเวลาที่บวช

พรรษาธิฐาน อธิษฐานพรรษา, กำหนดใจว่าจะจำพรรษา; ดู *จำพรรษา*

พรหม ผู้ประเสริฐ, เทพในพรหมโลก เป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องด้วยกาม มี ๒ พวก คือ รูปพรหมมี ๑๖ ชั้น อรูปพรหมมี ๔ ชั้น; ดู *พรหมโลก*; เทพสูงสุดหรือพระผู้เป็นเจ้าในศาสนาพราหมณ์

พรหมจรรย์ “จริยะอันประเสริฐ”, “การครองชีวิตประเสริฐ”, ตามที่เข้าใจกันทั่วไป หมายถึงความประพฤติเว้นเมถุน

หรือการครองชีวิตตั้งเช่นการบวชที่ละ
วันเมถุน แต่แท้จริงนั้น **พรหมจรรย์**
คือ**พรหมจริยะ** เป็นหลักการใหญ่ที่ใช้ใน
แง่ความหมายมากมาย ดังที่อรรถกถา
แห่งหนึ่งประมวลไว้ ๑๐ นัย คือหมายถึง
ทาน ไวยาวัจจ์ (คือการชวนชวยช่วย
เหลือรับใช้ทำประโยชน์) เบญจศีล อปั-
มัญญาสี่ (คือพรหมวิหารสี่) เมถุนวิริติ
(คือการเว้นเมถุน) สทาร์สันโดษ (คือ
ความพอใจเฉพาะภรรยาหรือคู่ครองของ
ตน) ความเพียร การรักษาศูโบสถ
อริยมรรค พระศาสนา (อันรวมไตรสิกขา
ทั้งหมด) เฉพาะอย่างยิ่ง ความหมาย
สำคัญที่พระพุทธเจ้าตรัสเป็นหลัก คือ ๒
นัยสุดท้าย (อริยมรรค และพระศาสนา);
ในศาสนาพราหมณ์ **พรหมจรรย์** หมายถึง
ถึงการครองชีวิตเว้นเมถุนและประพฤติ
ปฏิบัติตนเคร่งครัดต่างๆ ที่จะควบคุม
ตนให้มุ่งมั่นในการศึกษาได้เต็มที่ โดย
เฉพาะในการเรียนพระเวท โดยนัยหมายถึง
การศึกษาพระเวท และหมายถึงช่วง
เวลาหรือขั้นตอนของชีวิตที่พึงอุทิศเพื่อ
การศึกษาอย่างนั้น (บาลี: **พฺรหฺมจฺริย**)

พรหมจริยะ ดู **พรหมจรรย์**

พรหมจารี ผู้ประพฤติพรหมจรรย์, นัก
เรียนพระเวท, ผู้ประพฤติธรรมมีเว้น
จากเมถุน เป็นต้น; ดู **อาศรม**

พรหมทัณฑ์ โทษอย่างสูง คือ สงฆ์

ตกลงกันลงโทษภิกษุรูปใดรูปหนึ่งโดย
ภิกษุทั้งหลายพร้อมใจกันไม่พูดด้วย ไม่
ว่ากล่าวตักเตือน หรือสั่งสอนภิกษุรูป
นั้น, พระฉันนะซึ่งเป็นภิกษุเจ้าพยศ ถือ
ตัวว่าเป็นคนเก่าใกล้ชิดพระพุทธเจ้ามา
ก่อนใครอื่น ใครว่าไม่ฟัง ภายหลังถูก
สงฆ์ลงพรหมทัณฑ์ถึงกับเป็นลมล้ม
สลบหายพยศได้; ดูที่ **ปกาสณียกรรม**,
อสัมมุขาภรณ์

พรหมไทย ของอันพรหมประทาน, ของ
ให้ที่ประเสริฐสุด หมายถึง ที่ดินหรือบ้าน
เมืองที่พระราชทานเป็นบำเหน็จ เช่น
เมืองอูกกุฏฐะที่พระเจ้าปเสนทิโกศล
พระราชทานแก่ไปกขรสาติพราหมณ์
และนครจัมปาที่พระเจ้าพิมพิสารพระ
ราชทานให้โสณทัณฑพราหมณ์ปกครอง

พรหมบุญ บุญอย่างสูง เป็นคำแสดง
อานิสงส์ของผู้ชักนำให้สงฆ์สามัคคี
ปรองดองกัน ได้พรหมบุญจักแซมขึ้น
ในสวรรค์ตลอดกาล

พรหมโลก ที่อยู่ของพรหม ตามปกติหมายถึง
ถึง **รูปพรหม** ซึ่งมี ๑๖ ชั้น (เรียกว่า **รูป-**
โลก) ตามลำดับดังนี้ ๑. **พรหมปารีสัทธา**
๒. **พรหมปุโรหิตา** ๓. **มหาพรหมา** ๔.
ปริตตภา ๕. **อปปมาณาภา** ๖. **อาภัสสรา**
๗. **ปริตตสุภา** ๘. **อปปมาณสุภา** ๙. **สุภ-**
กัณหา ๑๐. **อัสญญีสัตตา** ๑๑. **เวหัพผลา**
๑๒. **อวิทา** ๑๓. **อตัปปา** ๑๔. **สุทัสสา**

๑๕. **สุกัถสี่ ๑๖. อกนิฏฐา**; นอกจากนี้ยังมี **อรุปรพรม** ซึ่งแบ่งเป็น ๔ ชั้น (เรียกว่า **อรุปรโลก**) คือ ๑. **อากาศานัญญาตนะ** ๒. **วิญญาณัญญาตนะ** ๓. **อาภิญญัญญาตนะ** ๔. **เนวสัญญาตนะ**

พรหมวิหาร ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม, ธรรมประจำใจอันประเสริฐ, ธรรมประจำใจของท่านผู้มีคุณความดียิ่งใหญ่ มี ๔ คือ **เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา**

พรหมายู ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง อายุ ๑๒๐ ปี เป็นผู้เชี่ยวชาญไตรเพท อยู่ ณ เมืองมิลิลา ในแคว้นวิเทหะ ได้ส่งศิษย์มาตรวจดูมหาบุรุษลักษณะของพระพุทธรเจ้า ต่อมาได้พบกับพระพุทธรเจ้า ทูลถามปัญหาต่างๆ มีความเลื่อมใส และได้บรรลุธรรมเป็นพระอนาคามี

พร้อมหน้าธรรมวินัย (ระงับอธิกรณ์) โดยนำเอาธรรมวินัย และลัทธิศาสนาที่เป็นหลักสำหรับระงับอธิกรณ์นั้นมาใช้ โดยครบถ้วน คือวินิจฉัยถูกต้องโดยธรรม และถูกต้องโดยวินัย (**ธัมมสัมมุขตา-วินัยสัมมุขตา**)

พร้อมหน้าบุคคล บุคคลผู้เกี่ยวข้องในเรื่องนั้นอยู่พร้อมหน้ากัน เช่น คู่วิวาท หรือคู่ความพร้อมหน้ากันในวิวาทาธิกรณ์ และในอนุวาทาธิกรณ์ เป็นต้น (**ปุคคล-สัมมุขตา**)

พร้อมหน้าวัตถุ ยกเรื่องที่เกิดขึ้นขึ้น

พิจารณาวินิจฉัย เช่น คำกล่าวโจทเพื่อเริ่มเรื่อง และข้อวิวาทที่ยกขึ้นแถลง เป็นต้น (**วัตถุสัมมุขตา**)

พร้อมหน้าสงฆ์ ต่อหน้าภิกษุเข้าประชุมครบองค์ และได้นำฉันทะของผู้ควรแก้ฉันทะมาแล้ว (**สังฆสัมมุขตา**)

พระ- คำนำหน้า ที่ใช้ประกอบหน้าคำอื่น เพื่อแสดงความยกย่อง เคารพ นับถือ หรือให้ความสำคัญ เช่น นารายณ์ เป็น พระนารายณ์ ราชา เป็น พระราชา

(คำที่ขึ้นต้นด้วย พระ- ซึ่งไม่พบในลำดับ ให้ตัด พระ ออก แล้วดูในลำดับของคำนั้น เช่น พระนารายณ์ ดู นารายณ์ พระราชา ดู ราชา)

พระเครื่อง พระเครื่องราง, พระพุทธรูปองค์เล็กๆ ที่นับถือเป็นเครื่องราง มักใช้เป็นของติดตัว ดู **เครื่องราง**

พระโคตม, พระโคตมะ พระนามของพระพุทธรเจ้า เรียกตามพระโคตร

พระเจ้า พระพุทธรเจ้า, พระพุทธรูป, เทพผู้เป็นใหญ่; คนไทยใช้คำว่าพระเจ้า หมายถึงพระพุทธรเจ้า มาแต่โบราณ เช่นว่า “พระเจ้าห้าพระองค์” ก็คือ พระพุทธรเจ้า ๕ พระองค์ แต่คงเป็นด้วยว่า ต่อมาเมื่อศาสนิกแห่งศาสนาที่นับถือเทพเป็นใหญ่ ใช้คำนี้เรียกเทพเป็นใหญ่ของตนกันแพร่หลายขึ้น พุทธศาสนิกชนจึงใช้คำนี้น้อยลงๆ จนบัดนี้แทบไม่เข้าใจ

ว่าเป็นคำที่ใช้มาในพระพุทธศาสนา

พระชนม์ อายุ, การเกิด, ระยะเวลาที่
เกิดมา

พระชนมายุ อายุ

พระดาบส ดู *ดาบส*

พระธรรม คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า
ทั้งหลักความจริงและหลักความประพฤติ

พระนม แม่นม

พระนาคปรก พระพุทธรูปปางหนึ่งมีรูป
นาคแผ่พังพานอยู่ข้างบน; ดู *มูจกัณฐ์*

พระบรมศาสดา พระผู้เป็นครูผู้ยิ่งใหญ่,
พระผู้เป็นครูสูงสุด หมายถึงพระพุทธเจ้า

พระบ้าน ดู *คามวาสี*

พระป่า ดู *อรัญวาสี*

พระผู้เป็นเจ้า พระภิกษุ, เทพผู้เป็น
ใหญ่, เทพสูงสุดที่นับถือว่าเป็นผู้สร้าง
สรรพสิ่งทั้งปวงทุกอย่าง; คนไทยใช้
คำว่าพระผู้เป็นเจ้า เป็นคำเรียกพระ
ภิกษุ มาแต่โบราณ เช่นว่า “ขออาราธนา
พระผู้เป็นเจ้าแสดงพระธรรมเทศนา”
แต่คงเป็นด้วยว่า ต่อมา เมื่อศาสนิก
แห่งศาสนาที่นับถือเทพเป็นใหญ่ ใช้คำ
นี้เรียกเทพสูงสุดของตนกันแพร่หลาย
ขึ้น พุทธศาสนิกชนจึงใช้คำนี้บ่อยลงๆ
จนบัดนี้แทบไม่เข้าใจว่าเป็นคำที่ใช้มาใน
พระพุทธศาสนา

พระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามของพระ

พุทธเจ้า

พระพรหม ดู *พรหม*

พระพุทธเจ้า พระผู้ตรัสรู้เองโดยชอบแล้ว
สอนผู้อื่นให้รู้ตาม, ท่านผู้รู้ดีรู้ชอบด้วย
ตนเองก่อนแล้ว สอนประชุมชนให้
ประพฤติชอบด้วยกาย วาจา ใจ; **พระ
พุทธเจ้า ๗** พระองค์ที่ใกล้กาลปัจจุบัน
ที่สุดและคัมภีร์กล่าวถึงบ่อยๆ คือ พระ
วิปัสสี พระสิขี พระเวสสภู พระกกุสันธะ
พระโกนาคมน์ พระกัสสป และพระโคตม;
พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์แห่งภัทรกัป
ปัจจุบันนี้ คือ พระกกุสันธะ พระ
โกนาคมน์ พระกัสสป พระโคตม และ
พระเมตเตยยะ (เรียกกันสามัญว่า *พระ
ศรีอารย* หรือ *พระศรีอริยมุตไตรย*);
พระพุทธเจ้า ๒๕ พระองค์นับแต่พระ
องค์แรกที่พระโคตมพุทธเจ้า (พระ
พุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน) ได้ทรงพบและ
ทรงได้รับการพยากรณ์ว่าจะได้สำเร็จ
เป็นพระพุทธเจ้า (รวม ๒๔ พระองค์) จน
ถึงพระองค์เองด้วย คือ ๑. พระทีปังกร
๒. พระโกณฑัญญะ ๓. พระมังคละ ๔.
พระสุมนะ ๕. พระเรวตะ ๖. พระโสภิตะ
๗. พระอโนมทัสสี ๘. พระปทุมะ ๙.
พระนารทะ ๑๐. พระปทุมุตตระ ๑๑.
พระสุเมธะ ๑๒. พระสุชาตะ ๑๓. พระ
ปิยทัสสี ๑๔. พระอัทธทัสสี ๑๕. พระ
ธัมมทัสสี ๑๖. พระลิททัตตะ ๑๗. พระ

ติสสะ ๑๘. พระปุตตะ ๑๙. พระวิปัสสี ๒๐. พระสิขี ๒๑. พระเวสสภู ๒๒. พระกกุสันธะ ๒๓. พระโกนาคมน์ ๒๔. พระกัสสปะ ๒๕. พระโคตมะ (เรื่องมาในคัมภีร์พุทธรวงส์ แห่งขุททกนิกาย พระสุตตันตปิฎก); ๓ พุทธะ ด้วย

พระนามต่างๆ เพื่อกล่าวถึงพระพุทธรเจ้า ซึ่งเป็นคำกลางๆ ใช้แก่พระองค์ใดก็ได้ มีมากมาย เช่น ที่ประมวลไว้ในคัมภีร์อภิธานปิฎก (คาถาที่ ๑-๔) มี ๓๒ คำ (ในที่นี้ ได้ปรับตัวสะกด และจัดเรียงตามลำดับอักษรอย่างภาษาไทย) คือ จักขุมา, ชินะ, ตถาคต, ทศพล, ทิปทุตตมะ (ทิปโตตม), เทวเทพ, ธรรมราชา, ธรรมสวามี, นรนระ, นรสีห์, นาถะ, นายก, พุทธะ, ภควา (พระผู้มีพระภาค), ฐริปัญญาญะ, มหามุนี, มเหสี (มเหสี ก็ใช้), มารชิ, มุนี, มุนินท์, (มุนินท์ ก็ใช้), โลกครุ, โลกนาถ, วรปัญญาญะ, วินายก, สมันตจักขุ (สมันตจักษุ), สยัมภู, ลัตถา (พระศาสดา), ลัพพัญญู, สัมมาสัมพุทธ, สุขต, อนธิวร, อังคีรส; และสำหรับพระพุทธรเจ้าพระองค์ปัจจุบัน มีพระนามเฉพาะเพิ่มอีก ๗ คำ คือ โคตมะ ลักกะ (ศากยะ) ลักยมุนี (ศากยมุนี) ลักยสีห (ศากยสิงห์) สิทธิตถะ สุทโชนิ อาทิจจพันธ์; ๓ อังคีรส ด้วย

ข้อควรทราบบางประการเกี่ยวกับ

พระพุทธรเจ้าพระองค์ปัจจุบัน ตามที่ตรัสไว้ในคัมภีร์พุทธรวงส์ (โคตมพุทธรวงส์, ขุ.พุทท. ๓๓/๒๖/๕๔๓) คือ พระองค์เป็นพระสัมพุทธรเจ้าพระนามว่าโคตม (โคตมพุทธร) เจริญในศากยสกุล พระนครอันเป็นที่กำเนิดชื่อกบิลพัสดุ์ พระบิดาคือพระเจ้าสุทโชนะ พระมารดามีพระนามว่ามายาเทวี ทรงครองฆราวาสอยู่ ๒๙ ปี มีปราสาท ๓ หลังชื่อ สุจันทะ โภกนุท และโกญจะ มเหสีพระนามว่าโยสธรา โอรสพระนามว่าราหุล ทอดพระเนตรเห็นนิมิต ๔ ประการแล้ว เสด็จออกผนวชด้วยม้าเป็นราชยาน บำเพ็ญทุกรกิริยาอยู่ ๖ ปี ประกาศธรรมจักรที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี พระอัครสาวกทั้งสอง คือ พระอุปลิสสะ (พระสารีบุตร) และพระโกลิตะ (พระมหาโมคคัลลานะ) พุทธอุปัฏฐากชื่อว่าพระอาณนท์ พระอัครสาวิกทั้งสอง คือ พระเขมา และพระอุบลวรรณา อัครอุปัฏฐากอุบาสก คือ จิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวกะ อัครอุปัฏฐากุญจาอุบาสิกาคือ นันทมารดา (หมายถึง เวฬุกันฐิกีนันทมารดา) และอุตตรา (หมายถึง ชุชชุตตรา) บรรลุสัมโพธิญาณที่ควงไม้อัสสัตถพฤษ์ (คือ ไม้อัสสัตถะเป็นต้นโพธิ์) มีสาวกสันนิบาต (การประชุมพระสาวก) ครั้งใหญ่ ครั้งเดียว

ภิกษุผู้เข้าร่วมประชุม ๑,๒๕๐ รูป ถึงจะดำรงชนม์อยู่ภายในอายุขัยเพียงร้อยปี ก็ช่วยให้หมู่ชนข้ามพ้นวิภวสงสารได้มากมาย ทั้งตั้งคบเพลิงธรรมไว้ปลุกคนภายในให้ให้เกิดมีปัญญาได้ตรัสรู้ต่อไป

พระมหาบุรุษลักษณะ ดู มหาบุรุษ-ลักษณะ

พระยม ดู ยม

พระยส ดู ยส

พระรัตนตรัย ดู รัตนตรัย

พระวินัย ดู วินัย

พระศาสดา ผู้สอน เป็นพระนามเรียกพระพุทธรเจ้า; ดู ศาสดา

พระสงฆ์ หมู่ชนที่ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธรเจ้าแล้วปฏิบัติชอบตามพระธรรมวินัย, หมู่สาวกของพระพุทธรเจ้า; ดู สงฆ์

พระสมณโคดม คำที่คนภายนอกนิยมนำใช้เมื่อกล่าวถึงพระพุทธรเจ้า

พระสัมพุทธรเจ้า พระผู้ตรัสรู้เอง หมายถึง พระพุทธรเจ้า

พระสาวก ผู้ฟังคำสั่งสอน, ศิษย์ของพระพุทธรเจ้า; ดู สาวก

พระสูตร ดู สูตร

พระเสขะ ดู เสขะ

พระอภิธรรม ดู อภิธรรม

พระอุรุ ดู อุรุ*

* คำขึ้นต้นด้วย พระ- ซึ่งไม่พบในลำดับ ให้ตัด พระ ออก แล้วดูในลำดับของคำนั้น

พราหมณ์ คนวรรณะหนึ่งใน ๔ วรรณะ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร; พราหมณ์เป็นวรรณะนักบวชและเป็นเจ้าพิธี ถือตนว่าเป็นวรรณะสูงสุด เกิดจากปากพระพรหม; ดู วรรณะ

พราหมณ์คหบดี พราหมณ์และคหบดี คือ ประดาพราหมณ์ และชนผู้เป็นเจ้าของบ้านครองเรือนทั้งหลายอื่น ที่นอกจาก กษัตริย์และพราหมณ์นั้น เฉพาะอย่างยิ่งคือพวกแพศย์; ดู วรรณะ

พราหมณ์ดาบส ดาบสที่มีชาติตระกูลเป็นพราหมณ์ ออกมาบำเพ็ญพรตถือเพศเป็นดาบส, มีบันทึกในอรรถกถาว่า ครั้งอดีตสมัยพระเจ้าโอกกากราช ในดินแดนแถบทักษิณาทถ อันเป็นทักษิณชนบท มีพวกพราหมณ์ดาบสอยู่มาก

พราหมณ์ทำนายนพระมหาบุรุษ ในพระพุทธรประวัติ มีความตามทีเล่าไว้ในอรรถกถา (เช่น ชา.อ.๑/๘๘) ว่า เมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติแล้วผ่านมาถึงวันที่ ๕ เป็นวันขนานพระนาม พระเจ้าสุทโธทนะโปรดให้เชิญพราหมณ์ผู้จบไตรเพทจำนวน ๑๐๘ คนมาฉันโภชนาหารแล้วทำมงคลรับพระลักษณะ และขนานพระนามว่า “สิทธัตถะ”, ในบรรดาพราหมณ์ร้อยแปดคนนั้น พราหมณ์ที่เป็นผู้รับพระลักษณะมี ๘ คน คือ ราม รัชลักษณ์ สุชาติมนตรี โภช สุขยาม สุทัตต์

และโกณฑัญญะ ในแปดคนนี้ เจ็ดท่านแรกชุนีวสัน ๒ นีว และพยากรณ์เป็น ๒ อย่าง คือ ถ้าทรงอยู่ครองฆราวาส จะทรงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราช แต่หากออกผนวช จะเป็นพระพุทธเจ้า ส่วนท่านที่ ๘ ซึ่งมีอายุน้อยที่สุด คือ โกณฑัญญะ ชุนีวเดียว และพยากรณ์ว่า จะทรงเป็นพระพุทธเจ้าอย่างแน่นอน; **ค. มหาบุรุษลักษณะ; เทียบ อสิตดาบส**

พราหมณ์มหาศาล พราหมณ์ผู้มั่งคั่ง

พราหมณ์ลัทธิติ ลัทธิติพราหมณ์ คือ หลักการ หรือข้อยึดถือของพวกพราหมณ์ ที่กำหนดว่า พราหมณ์เป็นวรรณะที่ประเสริฐ เลิศ สูงสุด อันให้วัดหรือตัดสินความเลิศประเสริฐนั้น โดยชาติ คือ กำเนิด โดยโคตร คือสายตระกูล ซึ่งผูกพันกับอวาหะวิวาหะ คือการแต่งงาน ที่อ้างออกมาว่า ท่านคู่ควรกับเรา หรือท่านไม่คู่ควรกับเรา ต่างกับพระพุทธานุศาสน์ซึ่งให้วัดหรือตัดสินคนด้วยกรรม คือการกระทำความประพฤติ โดยถือว่าสิ่งที่ทำให้เลิศให้ประเสริฐคือวิชาจรณะ (วิชาและจรณะ; พราหมณ์บอกว่า เขาก็ถือวิชาและจรณะด้วย แต่วิชาของเขาหมายถึงไตรเพท และจรณะที่เขาถืออยู่เพียงศีล ๕), **พราหมณ์สมัย** หรือ **พราหมณ์วาท** ก็เรียก

พราหมณ์สมัย ลัทธิติพราหมณ์; **ค.**

พราหมณ์ลัทธิติ

พราหมณ์ นางพราหมณ์, พราหมณ์ผู้หญิง

พละ กำลัง **1. พละ ๕** คือธรรมอันเป็นกำลัง ซึ่งทำให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคง ดำรงอยู่ได้ในสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย อย่างไม่หวั่นไหว ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์จะเข้าครอบงำไม่ได้ เป็นเครื่องเกื้อหนุนแก่อริยมรรค จักอยู่ในจำพวก โปธิปักขิยธรรม มี ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา; **ค. อินทรีย์ ๕, โปธิปักขิยธรรม 2. พละ ๔** คือธรรมอันเป็นพลังทำให้ดำเนินชีวิตด้วยความมั่นใจ ไม่ต้องหวาดหวั่นกลัวภัยต่างๆ ได้แก่ **๑. ปัญญาพละ** กำลังปัญญา **๒. วิริยพละ** กำลังความเพียร **๓. อนวัชชพละ** กำลังคือการกระทำที่ไม่มีโทษ (กำลังความสุจริตและการทำแต่กรรมที่ดีงาม) **๔. สังคหพละ** กำลังการสงเคราะห์ คือช่วยเหลือเกื้อกูลอยู่ร่วมกับผู้อื่นด้วยดี ทำตนให้เป็นประโยชน์แก่สังคม **3. พละ ๕** หรือ **ขัตติยพละ ๕** ได้แก่กำลังของพระมหากษัตริย์ หรือกำลังที่ทำให้มีความพร้อมสำหรับความเป็นกษัตริย์ ๕ ประการ ดังแสดงในคัมภีร์ชาดก คือ **๑. พาหุพละ** หรือ **กายพละ** กำลังแขนหรือกำลังกาย คือแข็งแรงสุขภาพดี สามารถในการใช้แขนใช้มือใช้อาวุธ มีอุปกรณ์

พรั่งพร้อม ๒. โภคผละ กำลังโภคสมบัติ
 ๓. อมัจจผละ กำลังข้าราชการที่ปรึกษา
 และผู้บริหารที่สามารถ ๔. อภิขัจจผละ
 กำลังความมีชาติสูง ต้องด้วยความนิยม
 เชิดชูของมหาชน และได้รับการศึกษา
 อบรมมาดี ๕. ปัญญาผละ กำลังปัญญา
 ซึ่งเป็นข้อสำคัญที่สุด

พลความ ข้อความที่ไม่ใช่สาระสำคัญ

พลวิปัสสนา วิปัสสนาที่มีกำลัง ที่แรง
 กล้า หรืออย่างเข้ม; ๓ **วิปัสสนูปกิเลส,**
ญาณ ๑๖

พลี ทางพราหมณ์ คือ บวงสรวง, ทางพุทธ
 คือ สละเพื่อช่วยหรือบูชา หมายถึงการ
 จัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์บางส่วน
 เป็นค่าใช้จ่ายประจำสำหรับการทำหน้าที่
 เกื้อกูลต่อผู้อื่นและการสงเคราะห์ช่วย
 เหลือกันในด้านต่างๆ, การทำหน้าที่
 เกื้อกูลต่อผู้อื่นและการสงเคราะห์ช่วย
 เหลือกัน ที่พึงปฏิบัติยามปกติเป็นประจำ
 โดยใช้รายได้หรือทรัพย์ที่จัดสรรสละ
 เตรียมไว้สำหรับด้านนั้นๆ มี ๕ คือ ๑.
ญาติพลี สงเคราะห์ญาติ ๒. **อติธิพลี**
 ต้อนรับแขก ๓. **ปุพพเปตพลี** ทำบุญ
 อุทิศให้ผู้ตาย ๔. **ราชพลี** ถวายเป็น
 หลวง หรือบำรุงราชการ เช่น เลี้ยงภาษี
 อากร ๕. **เทวดาพลี** ทำบุญอุทิศให้เทวดา

พหูชน, พหูชน ชนจำนวนมาก, ประชา
 ชนทั่วไป

พหูบาท “มีเท้ามาก” หมายถึงสัตว์
 ดิรัจฉานที่มีเท้ามากกว่าสองเท้าและสี่
 เท้า เช่น ตะขาบ กิ้งกือ เป็นต้น

พหูปัตตเจตีย์ เจตีย์สถานแห่งหนึ่งอยู่
 ทางเหนือของเมืองเวสาลี นครหลวง
 ของแคว้นวัชชี เป็นสถานที่ที่พระพุทธ-
 เจ้าเคยทรงทำนิमितต์โอสถแก่พระ
 อานนท์

พหูปัตตนิโครธ ต้นไทรอยู่ระหว่างกรุง
 ราชคฤห์และเมืองนาลันทา ปิปปลิ-
 มาณพได้พบพระพุทธเจ้าและขอบวชที่
 ต้นไทรนี้เขียนว่า **พหูปัตตนิโครธ** ก็มี

พหูพจน์, พหูพจน์ คำที่กล่าวถึงสิ่งมาก
 กว่าหนึ่ง คือตั้งแต่สองสิ่งขึ้นไป, เป็นคำ
 ที่ใช้ใน ไวยากรณ์บาลีและไทย คู่กับ
เอกพจน์ ซึ่งกล่าวถึงสิ่งเดียว; แต่ใน
 ไวยากรณ์สันสกฤตจำนวนสองเป็น
ทวิพจน์ หรือ**ทวิพจน์** จำนวนสามขึ้นไป
 ไป จึงจะเป็นพหูพจน์

พหุลกรรม กรรมทำมาก หรือกรรมชิน
 ได้แก่ กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลที่
 ทำบ่อยๆ จนเคยชิน ย่อมให้ผลก่อน
 กรรมอื่นเว้นกรรมกรรม เรียกก็อย่างว่า
อาจิณณกรรม (ข้อ ๑๐ ในกรรม ๑๒)

พหูธรรมมิกถา ธรรมมิกถา หรือธรรมกถา
 ที่ตรัสมาก, พระพุทธดำรัสบรรยาย
 อธิบายธรรม ที่ตรัสเป็นอันมาก, ความ
 ในมหาปรินิพพานสูตร เล่าเหตุการณ์

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จผ่านและทรงหยุดประทับในที่หลายแห่ง โดยกล่าวเพียงสั้นๆ อย่างรวบรัด ว่า ณ ที่นั้นๆ (มี ๘ แห่ง เริ่มแต่ ที.ม.๑๐/๗๕/๔๕) พระพุทธเจ้าตรัสพหุธรรมิกถา คือ **ศีล สมาธิ ปัญญา** แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังตัวอย่างว่า “ได้ทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ เขตพระนครราชคฤห์ แม่นั้น ทรงกระทำธรรมิกถาอันนี้แหละเป็นอันมากแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ‘ศีลเป็นอย่างไร สมาธิเป็นอย่างไร ปัญญาเป็นอย่างไร, สมาธิ อันศีลบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก, ปัญญา อันสมาธิบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก, จิตอันปัญญาบ่มแล้ว ย่อมหลุดพ้นโดยชอบ จากอาสวะทั้งหลาย คือ จากกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ”, โดยใจความ ก็คือหลัก **ไตรสิกขา**; จะใช้ว่า พหุธรรมิกถา หรือ พหุธรรมกถาก็ได้; เทียบ **พหุภาษาศาสตร์** **พหุภาษาศาสตร์** คำแนะนำพร่ำสอนที่ตรัสเป็นอันมาก, ตามเรื่องในจุฬาลงกรณ์สูตร (ม.ม.๑๒/๓๔๓/๔๒๓) ว่า สัจจกนิครนถ์ได้ตั้งคำถามกะพระอัสสชิตังนี้ “ท่านพระอัสสชิตู เจ้าริณฺณ พระสมณะโคดม แนะนำให้เหล่าสาวกศึกษาอย่างไร และคำสั่งสอน (อนุศาสน์) ของพระสมณะโคดม ส่วนอย่างไรหน เป็นไปมากแก่เหล่าสาวก” ท่านพระ

อัสสชิตอบว่า “ดูกรอัคริเวสสนะ พระผู้มีพระภาค ทรงแนะนำให้สาวกทั้งหลายศึกษาอย่างนี้ และอนุศาสน์ของพระผู้มีพระภาค ส่วนอย่างนี้ เป็นไปมากแก่สาวกทั้งหลาย ดังนี้ว่า ‘ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง รูปไม่ใช่ตน เวทนาไม่ใช่ตน สัญญาไม่ใช่ตน สังขารทั้งหลายไม่ใช่ตน วิญญาณไม่ใช่ตน สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง (อนิจจา) ธรรมทั้งปวงไม่ใช่ตน (อนัตตา)”, โดยใจความ ก็คือหลัก **ไตรลักษณ์**; **พหุภาษาศาสตร์** ก็เขียน; เทียบ **พหุธรรมิกถา**

พหูจนะ ดู **พหูพจน์**

พหูสูต, พหูสูต ผู้ได้ยินได้ฟังมามาก คือทรงจำธรรมและรู้ศิลปวิทยามาก, ผู้เล่าเรียนมาก, ผู้ศึกษามาก, ผู้คงแก่เรียน; ดู **พหูสัจจะ** ด้วย

พหูชน ชนจำนวนมาก, ประชาชนทั่วไป (บาลี: พหูชน)

พักมานัต ดู **เก็บวัตร**

พัทธสีมา “แดนผูก” ได้แก่ เขตที่สงฆ์กำหนดขึ้นเอง โดยจัดตั้งนิมิตคือสิ่งที่เป็นเครื่องหมายกำหนดเอาไว้; ดู **สีมา**

พันธู เหล่ากอ, พวกพ้อง

พัสดุ สิ่งของ, ที่ดิน

พากุลละ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรเศรษฐีเมืองโกสัมพี มีเรื่องเล่าว่าเมื่อยัง

เป็นทารกขณะที่พี่เลี้ยงนำไปอาบน้ำเล่นที่แม่น้ำ ท่านถูกปลาใหญ่กลืนลงไปอยู่ในท้อง ต่อมาปลานั้นถูกจับได้ที่เมืองพาราณสี และถูกขายให้แก่ภรรยาเศรษฐีเมืองพาราณสี ภรรยาเศรษฐีผ่าท้องปลาพบเด็กแล้วเลี้ยงไว้เป็นบุตร ฝ่ายมารดาเดิมทราบข่าวจึงขอบุตรคืนตกลงกันไม่ได้ จนพระราชาทรงตัดสินให้เด็กเป็นทายาทของทั้งสองตระกูล ท่านจึงได้ชื่อว่า **พากุละ** แปลว่า “คนสองตระกูล” หรือ “ผู้ที่สองตระกูลเลี้ยง” ท่านอยู่ครองเรือนมาจนอายุ ๘๐ ปี จึงได้ฟังพระศาสดาทรงแสดงพระธรรมเทศนา มีความเลื่อมใสขอบวชแล้วบำเพ็ญเพียรอยู่ ๗ วันได้บรรลุพระอรหัตต์ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางเป็นผู้มีอาพาธน้อย คือ สุขภาพดี; **พักกุละ** ก็เรียก

พานิช พ่อค้า

พานิชย์ การค้าขาย

พาราณสี ชื่อเมืองหลวงของแคว้นกาสิ อยู่ริมแม่น้ำคงคา ปัจจุบันเรียก *Banaras* หรือ *Benares* (ล่าสุด รื้อฟื้นชื่อในภาษาสันสกฤตขึ้นมาใช้ว่า *Varanasi*), ปาลี-ปตนมฤคทายวัน ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา ซึ่งปัจจุบันเรียกว่า **สารนาถ** อยู่ห่างจากตัวเมืองพาราณสี ปัจจุบันประมาณ ๖ ไมล์

พาวรี พราหมณ์ผู้เป็นอาจารย์ใหญ่ตั้งอาศรมสอนไตรเพทแก่ศิษย์อยู่ที่ฝั่งแม่น้ำโคธาวรี ณ สุดเขตแดนแคว้นอัสดง ได้ส่งศิษย์ ๑๖ คนไปถามปัญหาพระศาสดา เพื่อจะทดสอบว่าพระองค์เป็นพระสัมมาสัมพุทธะจริงหรือไม่ ภายหลังได้รับคำตอบแล้วศิษย์ชื่อปิงคิยะซึ่งเป็นหลานของท่านได้กลับมาเล่าเรื่องและแสดงคำตอบปัญหาของพระศาสดา ทำให้ท่านได้บรรลุธรรมเป็นพระอนาคามี

พาหันทะ ชัณฑ์ด้านขอบนอกทั้งสองข้างของจีวร เวลาห่ม ปลายจะพาดบนแขนหรืออยู่สุดแขน, คำอธิบายใน *วินัยมูข* เล่ม ๒ ตามที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงไว้ว่า ในจีวรห้าชัณฑ์ๆ ถัดออกมา (ต่อจากซังเขยยกะ) อีกทั้ง ๒ ข้าง ชื่อพาหันทะ เพราะอัชฌมณฑลของ ๒ ชัณฑ์นั้น อยู่ที่แขนในเวลาห่ม; ดู **จีวร**

พาทิยทารุจิริยะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในครอบครัวคนมีตระกูลในแคว้นพาทิยรัฐ ลงเรือเดินทะเลเพื่อจะไปค้าขาย เรือแตกกลางทะเลรอดชีวิตไปได้แต่หมดเนื้อหมดตัว ต้องแสดงตนเป็นผู้หมดกิเลสหลอกลวงประชาชนเลี้ยงชีวิต ต่อมาพบพระพุทธเจ้าทูลขอให้ทรงแสดงธรรม พระองค์ทรงแสดงวิธีปฏิบัติต่ออารมณ์ที่รับรู้ทางอายตนะทั้ง

หก พอจบพระธรรมเทศนาย่นย่อนั้น พาหิยะก็สำเร็จอรหัต แต่ไม่ทันได้ อุปสมบท กำลังเที่ยวหาบาตรจีวร เผอิญถูกโคแม่ลูกอ่อนขวิดเอาลิ้นชีวิต เสียก่อน ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ ในทางตรัสรู้ดับพละ

พาหิระ, พาหิระ ภายนอก เช่นในคำว่า พาหิรวัตถุ (วัตถุภายนอก) พาหิระสมัย (ลัทธิภายนอก) พาหิรายตนะ (อายตนะ ภายนอก); ตรงข้ามกับ *อัมมัตติกะ*

พาหิรทาน, พาหิรทาน การให้สิ่งของ ภายนอก, การให้ของนอกกาย เช่น เงิน ทอง วัตถุ อุปกรณ์ ตลอดจนทรัพย์สมบัติทั้งหมด; ดู *ทานบารมี*

พาหิรทุกข์ ทุกข์ภายนอก

พาหิรภันท์, พาหิรภันท์ สิ่งของภายนอก, ของนอกกาย; ดู *ทานบารมี*

พาหิรรูป ดูที่ *รูป/๒๘*

พาหิรลัทธิ ลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา

พาหุสัจจะ ความเป็นผู้ได้ยินได้ฟังมาก, ความเป็นผู้ได้เรียนรู้มาก หรือคงแก่เรียน มีองค์ ๕ คือ ๑. *พหุสุตฺตา* ได้ยินได้ฟังมาก ๒. *ชตา* ทรงจำไว้ได้ ๓. *วสา ปริจิตา* คล่องปาก ๔. *มนสานุเปกฺขิตา* เจนใจ ๕. *ทิกฺขุจฺยา สุปฏิวิทฺธา* ขบได้ด้วยทฤษฎี; ดู *พหุสุต* (ข้อ ๒ ในนาถกรณธรรม ๑๐, ข้อ ๓ ในเวสารัชชกรณธรรม ๕, ข้อ ๔ ในลัทธิธรรม ๗, ข้อ ๕ ในอริยทรัพย์ ๗)

พาหิเยร ภายนอก (บาลี: พาหิร)

พิกัต กำหนด, กำหนดที่จะต้องเสียภาษี

พิณ เครื่องดนตรีชนิดหนึ่ง มีสายสำหรับดีด

พิทยาธร ดู *วิทยาธร*

พิทักษ์ ดูแลรักษา, ค้ำครอง, ป้องกัน

พินทุ จุด, วงกลมเล็กๆ ในที่นี้หมายถึง

พินทุกับปะ

พินทุกับปะ การทำพินทุ, การทำจุดเป็น

วงกลม อย่างใหญ่เท่าแวงตานกยูง

อย่างเล็กเท่าหลังตัวเรือด ที่มุ่มจีวรด้วย

สีเขียวคราม โคลน หรือดำคล้ำ เพื่อทำ

จีวรให้เสียสีหรือมีตำหนิตามวินัยบัญญัติ

และเป็นเครื่องหมายช่วยให้จำได้ด้วย;

เขียนพินทุกับ ก็ได้, คำบาลีเดิมเป็น

กับปะพินทุ, เรียกกันง่ายๆ ว่า *พินทุ*

พินัยกรรม หนังสือสำคัญที่เจ้าทรัพย์ทำ

ไว้ก่อนตาย แสดงความประสงค์ว่าเมื่อ

ตายแล้วขอมอบมรดกที่ระบุไว้ใน

หนังสือสำคัญนั้น ให้แก่คนนั้นๆ, ตาม

พระวินัย ถ้าภิกษุทำเช่นนี้ ไม่มีผล ต้อง

ปลงบริวาร จึงใช้ได้

พิปลาส ดู *วิปลาส, วิปฺลลาส*

พิพากษา ตัดสินอรรถคดี

พิมพา บางแห่งเรียก *ยโสธรา* เป็นพระ

ราชบุตรีของพระเจ้าสุปปพุทธะ กรุง

เทวทหะ เป็นพระชายาของพระลิหัตถะ

เป็นพระมารดาของพระราหุล ภายหลัง

ออกบวชมีนามว่า *พระภักทกัจจานา*

หรือ *ภัททา กัจจานา*

พินพิสาร พระเจ้าแผ่นดินมคธครองราชสมบัติอยู่ที่พระนครราชคฤห์ เป็นผู้ถวายพระราชอุทานเวฬุวันเป็นสังฆาราม นับเป็นวัดแรกในพระพุทธศาสนา ต่อมา ถูกพระราชโอรสนามว่า อชาตคัตถุ ปลงพระชนม์

พิรุช ไม่ปรกติ, มีลักษณะน่าสงสัย

พีโรธ โกรธ, เคือง

พิสดาร กว้างขวางละเอียดลออ, ขยายความออกไป; ดู *วิตถาร*, คู่กับ *สังเขป*

พีชคาม พืชพันธุ์อันถูกพรากจากที่แล้ว แต่ยังเป็นได้อีก; คู่กับ *ภูตคาม*

พุทธะ ท่านผู้ตรัสรู้แล้ว, ผู้รู้หรือวิสัยัจจ์ ๔ อย่างถ่องแท้ ตามอรรถกถาท่านแบ่งเป็น ๓ คือ ๑. *พระพุทธเจ้า* ท่านผู้ตรัสรู้เอง และสอนผู้อื่นให้รู้ตาม (บางที่เรียก *พระสัมมาสัมพุทธะ*) ๒. *พระปัจเจกพุทธะ* ท่านผู้ตรัสรู้เองจำเพาะผู้เดียว ๓. *พระอนุพุทธะ* ท่านผู้ตรัสรู้ตามพระพุทธเจ้า (เรียกอีกอย่างว่า *สาวกพุทธะ*); บางแห่งจัดเป็น ๔ คือ ๑. *สัพพัญญูพุทธะ* ๒. *ปัจเจกพุทธะ* ๓. *จตุสัจจพุทธะ* (= พระอรหันต์) และ ๔. *สุตพุทธ* (= ผู้เป็นพหูสูต)

พุทธการกธรรม ธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า ตามปกติหมายถึง บารมี ๑๐ นั้นเอง (ในคาถาบางที่เรียกสั้นๆ ว่า

พุทธธรรม)

พุทธกาล ครึ่งพระพุทธเจ้ายังดำรงพระชนม์อยู่

พุทธกิจ กิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญ, การงานที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำ

พุทธกิจประจำวัน ๕ พุทธกิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญเป็นประจำในแต่ละวันมี ๕ อย่าง คือ ๑. *ปุพฺพณฺเฑ ปิณฺฑ-ปาตณฺจ* เวลาเช้าเสด็จบิณฑบาต ๒. *สายณฺเฑ ฐมฺมเทศนํ* เวลาเย็นทรงแสดงธรรม ๓. *ปโทเส ภิกฺขุโอบาทํ* เวลาค่ำประทานโอวาทแก่เหล่าภิกษุ ๔. *อฑฺฒ-รตุเต เทวปญฺหนํ* เทียงคืนทรงตอบปัญหาเทวดา ๕. *ปัจจุสุเสว คเต กाले ภพฺพาทพฺเพ วิโลกนํ* จวนสว่างทรงตรวจพิจารณาสัตว์ที่สามารถและที่ยังไม่สามารถบรรลุธรรมอันควรจะเสด็จไปโปรดหรือไม่ (สรุปทำยว่า *เอเต ปญฺจวิธ-กิจฺเจ วิโสเชติ มฺนิปฺงคโว* พระพุทธเจ้าองค์พระมุนีผู้ประเสริฐทรงยังกิจ ๕ ประการนี้ให้หมดจด)

พุทธกิจ ๔๕ พรรษา ในระหว่างเวลา ๔๕ ปีแห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับจำพรรษา ณ สถานที่ต่างๆ ซึ่งท่านได้ประมวลไว้พร้อมทั้งเหตุการณ์สำคัญบางอย่างอันควรสังเกตุ ดังนี้ **พรรษาที่ ๑** ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ไกลกรุงพาราณสี (โปรด

พระเบญจวัคคีย์) พ. ๒, ๓, ๔ พระเวฬุวัน
 กรุงราชคฤห์ (ระยะประดิษฐานพระ
 ศาสนา เริ่มแต่โปรดพระเจ้าพิมพิสาร
 ได้อัครสาวก ฯลฯ เสด็จนครกบิลพัสดุ์
 ครั้งแรก ฯลฯ อนาถบิณฑิกเศรษฐีเป็น
 อุบาสกถวายพระเชตะวัน; ถ้าถือตามพระ
 วินัยปิฎก พรรษาที่ ๓ น่าจะประทับที่พระ
 เชตะวัน นครสาวัตถี) พ. ๕ กุฎาคารในป่า
 มหาวัน นครเวสาลี (โปรดพุทธบิดา
 ปรีณิพพานที่กรุงกบิลพัสดุ์ โปรดพระ
 ญาติที่วิวาทเรื่องแม่น้ำโรहिณี มหาปชาบดี
 ผนวงษ เกิดภิกษุณีสงฆ์) พ. ๖ มกุลบรรพต
 (ภายหลังทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ที่
 นครสาวัตถี) พ. ๗ ดาวดึงส์เทวโลก
 (แสดงพระอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดา)
 พ. ๘ ฆาตกลาวัน ไกล่เมืองสูงสูมารคิรี
 แคว้นภคคะ (พบนกุลบิดาและนกุล-
 มารดา) พ. ๙ โขลิทาราม เมืองโกสัมพี
 พ. ๑๐ ป่าตำบลปารีเลยยกะ ไกล่เมือง
 โกสัมพี (ในคราวที่ภิกษุชาวเมืองโกสัมพี
 ทะเลาะกัน) พ. ๑๑ หมู่บ้านพราหมณ์
 ชื่อเอกนาลา พ. ๑๒ เมืองเวรัญชา พ.
 ๑๓ จาลิยบรรพต พ. ๑๔ พระเชตะวัน
 (พระราหุลอุปสมบทคราวนี้) พ. ๑๕
 นิโครธาราม นครกบิลพัสดุ์ พ. ๑๖
 เมืองอาฬวี (ทรมานอาฬวกยักษ์) พ.
 ๑๗ พระเวฬุวัน นครราชคฤห์ พ. ๑๘,
 ๑๙ จาลิยบรรพต พ. ๒๐ พระเวฬุวัน

นครราชคฤห์ (โปรดมหาโจรองคูลิมาล,
 พระอานนท์ได้รับหน้าที่เป็นพุทธ-
 อุปัฏฐากประจำ) พ. ๒๑-๔๔ ประทับ
 สลับไปมา ณ พระเชตะวัน กับบุพพาราม
 พระนครสาวัตถี (รวมทั้งคราวก่อนนี้
 ด้วย อรรถกถาว่าพระพุทธเจ้าประทับที่
 เชตวนาราม ๑๙ พรรษา ณ บุพพาราม
 ๖ พรรษา) พ. ๔๕ เวฬุคาม ไกล่นคร
 เวสาลี

พุทธการวตา ๓ การวตา

พุทธคุณ คุณของพระพุทธเจ้า มี ๙ คือ
 ๑. อรหิ เป็นพระอรหันต์ ๒. สมมา-
 สมพุทธ ธิ ตรีสรู้งเองโดยชอบ ๓. วิชชา-
 จรณสมปนโน ถึงพร้อมด้วยวิชาและ
 จรรยา ๔. สุกโต เสด็จไปดีแล้ว ๕.
 โลกวิทู เป็นผู้รู้แจ้งโลก ๖. อนุตตโร
 ปุริสทมมสารถิ เป็นสารถิฝึกคนที่ฝึกได้
 ไม่มีใครยิ่งกว่า ๗. สตถา เทวมนุสสถาน
 เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้ง
 หลาย ๘. พุทฺโธ เป็นผู้ตื่นและเบิกบาน
 แล้ว ๙. ภควา เป็นผู้มิใช่คน

พุทธคุณทั้งหมดนั้น โดยย่อมี ๒
 คือ ๑. พระปัญญาคุณ พระคุณคือพระ
 ปัญญา ๒. พระกรุณาคุณ พระคุณคือ
 พระมหากรุณา หรือตามที่นิยมกล่าวกัน
 ในประเทศไทย ย่อเป็น ๓ คือ ๑. พระ
 ปัญญาคุณ พระคุณคือพระปัญญา ๒.
 พระวิสุทธิคุณ พระคุณคือความบริสุทธิ์

๓. พระมหากรุณาคุณ พระคุณคือพระมหากรุณา

พุทธโฆษาจารย์ ๓ *วิสุทธิมรรค; พุทธโฆษาจารย์* ก็เขียน

พุทธจริยา พระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้า, การบำเพ็ญประโยชน์ของพระพุทธเจ้า มี ๓ คือ ๑. *โลกัตถจริยา* การบำเพ็ญประโยชน์แก่โลก ๒. *ญาติัตถจริยา* การบำเพ็ญประโยชน์แก่พระญาติ ๓. *พุทธัตถจริยา* การบำเพ็ญประโยชน์โดยฐานะเป็นพระพุทธเจ้า

พุทธจักขุ จักขุของพระพุทธเจ้า ได้แก่ ญาณที่ยังรู้ธรรมาศัย อุปนิสัยและอินทรีย์ที่ยังหย่อนต่างๆ กันของเวไนยสัตว์ (ข้อ ๔ ในจักขุ ๕)

พุทธจักร วงการพระพุทธศาสนา

พุทธจาริก การเสด็จจาริกคือเที่ยวไปประกาศพระศาสนาของพระพุทธเจ้า

พุทธเจ้า ๕, ๗, ๒๕ ๓ *พระพุทธรูป* และ *พุทธะ*

พุทธชัยมงคลคาถา ๓ *ชัยมังคลสูตร* - *คาถา*

พุทธธรรม 1. ธรรมของพระพุทธเจ้า, พระคุณสมบัติของพระพุทธเจ้า คัมภีร์มหานิทเทสระบุจำนวนไว้ว่ามี ๖ ประการ แต่ไม่ได้จำแนกชื่อไว้ อรรถกถาโยงความให้ว่า ได้แก่ ๑. กายกรรมทุกอย่างของพระพุทธเจ้าเป็นไปตามพระ

ญาณ (จะทำอะไรก็ทำด้วยปัญญา ด้วยความรู้เข้าใจ) ๒. วิถีกรรมทุกอย่างเป็นไปตามพระญาณ ๓. มโนกรรมทุกอย่างเป็นไปตามพระญาณ ๔. ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในอดีต ๕. ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในอนาคต ๖. ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในปัจจุบัน; คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาแห่งที่ขนิทายจำแนกพุทธธรรมว่ามี ๑๘ อย่าง คือ ๑. พระตถาคตไม่ทรงมีกายทุจริต ๒. ไม่ทรงมีวจีทุจริต ๓. ไม่ทรงมีมโนทุจริต ๔. ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในอดีต ๕. ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในอนาคต ๖. ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในปัจจุบัน ๗. ทรงมีกายกรรมทุกอย่างเป็นไปตามพระญาณ ๘. ทรงมีวจีกรรมทุกอย่างเป็นไปตามพระญาณ ๙. ทรงมีมโนกรรมทุกอย่างเป็นไปตามพระญาณ ๑๐. ไม่มีความเสื่อมฉันทะ (ฉันทะไม่ลดถอย) ๑๑. ไม่มีความเสื่อมวิริยะ (ความเพียรไม่ลดถอย) ๑๒. ไม่มีความเสื่อมสติ (สติไม่ลดถอย) ๑๓. ไม่มีการเล่น ๑๔. ไม่มีการพูดพลาด ๑๕. ไม่มีการทำพลาด ๑๖. ไม่มีความผลุนผลัน ๑๗. ไม่มีพระทัยที่ไม่ชวนชวาย ๑๘. ไม่มีอกุศลจิต ๒. ธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า ได้แก่ *พุทธการกธรรม* คือ บารมี ๑๐ ๓. ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรง

แสดงไว้ คือ สติปัญญา ๔ ฯลฯ มรรคมีย
องค์ ๘ ชั้น ๕ ปัจจัย ๒๔ เป็นอาทิ
พุทธบริวาร บริวารของพระพุทธเจ้า, ผู้
เป็นบริวารของพระพุทธเจ้า

พุทธบริษัท หมู่ชนที่นับถือพระพุทธ-
ศาสนามี ๔ จำพวก คือ ภิกษุ ภิกษุณี
อุบาสก อุบาสิกา

พุทธบัญญัติ ข้อที่พระพุทธเจ้าทรง
บัญญัติไว้, วินัยสำหรับพระ

พุทธบาท รอยเท้าของพระพุทธเจ้า
อรรถกถาว่าทรงประทับแห่งแรกที่บน
หาดชายฝั่งแม่น้ำนัมมทา แห่งที่สองที่ภู
เขาสัจจพันธคีรี นอกจากนี้ตำนานสมัย
ต่อๆ มาว่ามีที่ภูเขาสุมนกฏฐ (ลังกาทวีป)
สุวรรณบรรพต (สระบุรี ประเทศไทย)
และเมืองโยนก รวมเป็น ๕ สถานที่

พุทธปฏิมา รูปเปรียบของพระพุทธเจ้า,
พระพุทธรูป

พุทธประวัติ ประวัติของพระพุทธเจ้า;
ลำดับกาลในพุทธประวัติตามที่ท่านแบ่ง
ไว้ในอรรถกถา จัดได้เป็น ๓ ช่วงใหญ่
คือ ๑. **ทวารวาท** เรื่องราวตั้งแต่เริ่มเป็น
พระโพธิสัตว์ เสวยพระชาติในอดีต จน
ถึงอุบัติในสวรรค์ชั้นดุสิต ๒. **อวิทวาร-
วาท** เรื่องราวตั้งแต่จุติจากสวรรค์ชั้น
ดุสิต จนถึงตรัสรู้ ๓. **สันติเกนิทาน**
เรื่องราวตั้งแต่ตรัสรู้แล้ว จนเสด็จ
ปรินิพพาน ในส่วนของสันติเกนิทานนั้น

ก็คือ **โพธิกาล** นั้นเอง ซึ่งแบ่งย่อยได้
เป็น ๓ ช่วง ได้แก่ ๑. **ปฐมโพธิกาล** คือ
ตั้งแต่ตรัสรู้ จนถึงได้พระอัครสาวก ๒.
มัชฌิมโพธิกาล คือตั้งแต่ประดิษฐานพระ
ศาสนาในแคว้นมคธ จนถึงปลงพระชน
มาয়สังขาร ๓. **ปัจฉิมโพธิกาล** คือตั้ง
แต่ปลงพระชนมาয়สังขาร จนถึง
ปรินิพพาน ต่อมาภายหลัง พระเถระผู้
เล่าพุทธประวัติได้กล่าวถึงเรื่องราวที่
เป็นมาในชมพูทวีป ก่อนถึงการตรัสรู้
ของพระพุทธเจ้า และเรียกเวลาช่วงนี้ว่า
ปฐมกาล กับทั้งเล่าเหตุการณ์หลังพุทธ-
ปรินิพพาน เช่น การถวายพระเพลิงและ
สังคายนา และเรียกเวลาช่วงนี้ว่า **อป-
ปร-
กาล**; ในการแบ่งโพธิกาล ๓ ช่วงนี้
อรรถกถายังมีมติแตกต่างกันบ้าง เช่น
พระอาจารย์ธรรมบาลแบ่ง ๓ ช่วงเท่า
กัน ช่วงละ ๑๕ พรรษา แต่บางอรรถ-
กถาแบ่ง ๒๐ พรรษาแรกของพุทธกิจ
เป็นปฐมโพธิกาล โดยไม่ระบุช่วงเวลา
ของ ๒ โพธิกาลที่เหลือ (ได้แก่ช่วงเวลา
แรกที่พระพุทธเจ้ายังมีได้ทรงมีพระ
อาณนทร์เป็นพุทธอุปัฏฐากประจำ และยัง
ไม่ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทแก่พระสงฆ์)

พุทธปรินิพพาน การเสด็จดับขันธ-
ปรินิพพานของพระพุทธเจ้า, การตาย
ของพระพุทธเจ้า

ลำดับเหตุการณ์ช่วงสุดท้ายว่า ในปี

ที่ ๔๕ แห่งพุทธกิจ พระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาสุดท้ายที่เวฬุคาม เมืองเวสาลี ในพรรษานั้น พระองค์ประชวรหนักแทบจะปรินิพพาน ทรงพระดำริว่าพระองค์ควรจะทรงบอกกล่าวเล่าความแก่ประดาอุปัฏฐากและแจ้งลาสงฆ์ก่อน จึงทรงระงับเวทนาไว้ ครั้นออกพรรษาแล้วก็เสด็จจาริกไปจนถึงเมืองสาวัตถีประทับอยู่ที่นั่นจนผ่านเหตุการณ์ปรินิพพานของพระสารีบุตร หลังจากโปรดให้สร้างธาตุเจดีย์ของพระธรรมเสนาบดีที่พระเชตวันแล้ว ก็เสด็จลงมายังเมืองราชคฤห์ ตรงกับช่วงเวลาที่พระมหาโมคคัลลานะปรินิพพาน ครั้นโปรดให้สร้างธาตุเจดีย์ของท่านไว้ ณ พระเวฬุวันแล้ว ก็เสด็จต่อขึ้นไปเวสาลีประทับที่กุฎาคารศาลา ปามหาวัน พอบรรจบครบเวลา ๔ เดือน นับแต่ออกพรรษาสุดท้ายที่เวฬุคาม ก็ทรงปลงพระชนมายุสังขารที่ปามหาวันนั้น ว่าอีก ๓ เดือนข้างหน้าจะปรินิพพาน ครั้นใกล้ครบเวลา ๓ เดือน ในวันหนึ่ง ได้เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในเมืองเวสาลีเป็นครั้งสุดท้าย เสด็จกลับจากบิณฑบาต ทอดพระเนตรเมืองเวสาลีเป็นปัจฉิมทัศน์ โดยนาคาวโลก จากนั้นเสด็จออกจากเวสาลี ผ่านภัณฑคาม หัตถิกคาม อัมพคาม ชัมพคาม และโกคนคร ตามลำดับ

จนถึงเมืองปาวา ประทับพักแรมที่อัมพวัน ของนายจุนทะกัมมารบุตร แล้วในเช้าวันวิสาขบูชาเสด็จพร้อมภิกษุสงฆ์ไปฉันภัตตาหารที่บ้านของนายจุนทะตามที่เขานิมนต์ไว้ นายจุนทะถวายสุกรมัททวะ หลังจากเสวยแล้ว ทรงอาพาธหนัก ลงพระโลหิต เสด็จต่อไปยังเมืองกุสินารา ผ่านแม่น้ำกุกุตา ไปถึงแม่น้ำหิริญญวดี เสด็จข้ามแม่น้ำนั้น เข้าไปประทับในศาลาวิทยานของกษัตริย์มัลละ เมืองกุสินารา บรรทมโดยสี่เหลี่ยม ภายใต้อู่ต้นสาละ และเสด็จดับขันธปรินิพพาน ในราตรีแห่งวันวิสาขบูชา คือวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เมื่อมีพระชนมายุครบ ๘๐ พรรษา; ๓ *พระพุทธเจ้า, นาคาวโลก, สุกรมัททวะ*

พุทธพจน์ พระดำรัสของพระพุทธเจ้า, คำพูดของพระพุทธเจ้า

พุทธภาษิต ภาษิตของพระพุทธเจ้า, คำพูดของพระพุทธเจ้า, ถ้อยคำที่พระพุทธเจ้าพูด

พุทธมามกะ “ผู้ถือพระพุทธเจ้าว่าเป็นของเรา”, ผู้รับเอาพระพุทธเจ้าเป็นของตน, ผู้ประกาศตนว่าเป็นผู้นับถือพระพุทธานุศาสน์; พิธีแสดงตนเป็นพุทธมามกะนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงเรียบเรียงตั้งเป็นแบบไว้ ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระ

พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดจะส่งเจ้านายคณะหนึ่งออกไปศึกษาในทวีปยุโรป ทรงถือตามคำสั่งสอนเป็นอนุสาวรีย์ของเดิมแต่แก้บท *อุบาสก* ที่เฉพาะผู้ใหญ่ผู้ได้ศรัทธาเลื่อมใสด้วยตนเอง เป็น *พุทธมามกะ* และได้เกิดเป็นประเพณีนิยมแสดงตนเป็นพุทธมามกะสืบต่อกันมา โดยจัดทำในกรณีต่างๆ โดยเฉพาะ ๑. เมื่อบุตรหลานพ้นวัยทารก อายุ ๑๒-๑๕ ปี ๒. เมื่อจะส่งบุตรหลานไปอยู่ในถิ่นที่มีชีวิตแดนของพระพุทธศาสนา ๓. โรงเรียนประกอบพิธีให้นักเรียนที่เข้าศึกษาใหม่แต่ละปีเป็นหมู่ ๔. เมื่อบุคคลผู้เคยนับถือศาสนาอื่นต้องการประกาศตนเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา

ท่านวางระเบียบพิธีไว้ สรุปได้ดังนี้
ก. มอบตัว (ถ้าเป็นเด็ก ให้ผู้ปกครองนำตัวหรือครุฑนำรายชื่อไป) โดยนำดอกไม้ธูปเทียนใส่พานไปถวายพระอาจารย์ที่จะให้เป็นประธานสงฆ์ในพิธี พร้อมทั้งเผด็จสงฆ์รวมทั้งพระอาจารย์เป็นอย่างน้อย ๔ รูป
ข. จัดสถานที่ ในอุโบสถหรือวิหาร ศาลาการเปรียญ หรือหอประชุม ที่มีโต๊ะบูชาพระพุทธรูปประธาน และจัดอาสนะสงฆ์ให้เหมาะสม
ค. พิธีการ ให้ผู้แสดงตน จุดธูปเทียน เปล่งวาจาบูชาพระรัตนตรัยว่า “อิมินา

สกุกาเรน, พุทธิ ปุเชมิ” (แปลว่า) “ข้าพเจ้าขอบูชาพระพุทธเจ้าด้วยเครื่องสักการะนี้” (กราบ) “อิมินา สกุกาเรน, ธมฺมํ ปุเชมิ” (แปลว่า) “ข้าพเจ้าขอบูชาพระธรรมด้วยเครื่องสักการะนี้” (กราบ) “อิมินา สกุกาเรน, สงฺฆํ ปุเชมิ” (แปลว่า) “ข้าพเจ้าขอบูชาพระสงฆ์ด้วยเครื่องสักการะนี้” (กราบ) จากนั้นเข้าไปสู่ที่ประชุมสงฆ์ ถวายพานเครื่องสักการะแก่พระอาจารย์ กราบ ๓ ครั้งแล้ว คงนั่งคุกเข่า กล่าวคำปฏิญาณว่า: “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส” (๓ หน) “ข้าพเจ้าขอนอบน้อม แต่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า” (๓ หน) “เอสาหํ ภาเนเต, สุจิรปรินิพฺพตฺตมปี, ตํ ภควนฺตํ สรณํ กจฺฉามิ, ธมฺมญฺจ สงฺฆญฺจ, พุทฺธมามโกติ มํ สงฺโฆ ชาเรตุ” แปลว่า “ข้าแต่พระสงฆ์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น แม้ปรินิพพานานแล้ว ทั้งพระธรรมและพระสงฆ์ เป็นสรณะที่ระลึกนับถือ ขอพระสงฆ์จงจำข้าพเจ้าไว้ว่าเป็นพุทธมามกะ ผู้รับเอาพระพุทธเจ้าเป็นของตน คือผู้นับถือพระพุทธเจ้า” (ถ้าเป็นหญิงคนเดียวเปลี่ยน *พุทธมามโกติ* เป็น *พุทธมามกาติ*; ถ้าปฏิญาณพร้อมกันหลายคน ชายเปลี่ยน *เอสาหํ* เป็น *เอเต มยํ* หญิงเป็น *เอตานิ มยํ*; และทั้งชายและหญิงเปลี่ยน *กจฺฉามิ*

เป็น *คจฺฉาม*, *พุทธมามโกติ* เป็น *พุทธ-
มามกาคิ*, *มํ* เป็น *โน*) จากนั้นฟังพระ
อาจารย์ให้โอวาท จบแล้วรับคำว่า
“สาธุ” ครั้นแล้วกล่าวคำอาราธนาเบญจศีล
และสมาทานศีลพร้อมทั้งคำแปล จบ
แล้วกราบ ๓ หน ถวายไทยธรรม (ถ้ามี)
แล้วกรวดน้ำเมื่อพระสงฆ์อนุโมทนา รับ
พรเสร็จแล้ว คุณเข้ากราบพระสงฆ์ ๓
ครั้ง เป็นเสร็จพิธี

พุทธรัตนะ, พุทธรัตน์ รัตนะคือพระ
พุทธเจ้า, พระพุทธเจ้าอันเป็นอย่างหนึ่ง
ในรัตนะ ๓ ที่เรียกว่าพระรัตนตรัย; *ดู
รัตนตรัย*

พุทธรูป รูปพระพุทธรูป

พุทธอุทธานุภาพ ฤทธิ์และอานุภาพ
ของพระพุทธรูป

พุทธเวไนย ผู้ที่พระพุทธรูปควรแนะนำ
สั่งสอน, ผู้ที่พระพุทธรูปพอแนะนำสั่ง
สอนได้

พุทธศักราช ปีนับแต่พระพุทธรูปเสด็จ
ปรินิพพาน

พุทธศาสนา คำสั่งสอนของพระพุทธรูป-
เจ้า, อย่างกว้างในบัดนี้ หมายถึง ความ
เชื่อถือ การประพฤติปฏิบัติและกิจการ
ทั้งหมดของหมู่ชนผู้กล่าวว่าตนนับถือ
พระพุทธรูปศาสนา

พุทธศาสนิก ผู้นับถือพระพุทธรูปศาสนา,
ผู้ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธรูปเจ้า

พุทธศาสนิกมณฑล วงการของผู้นับถือ
พระพุทธรูปศาสนา

พุทธสรีระ ร่างกายของพระพุทธรูปเจ้า

พุทธสาวก สาวกของพระพุทธรูปเจ้า, ศิษย์
ของพระพุทธรูปเจ้า

พุทธอาณา อำนาจปกครองของพระ
พุทธรูปเจ้า, อำนาจปกครองฝ่ายพุทธจักร

พุทธอาสน์ ที่ประทับนั่งของพระพุทธรูปเจ้า

พุทธอิทธานุภาพ ฤทธิ์และอานุภาพ
ของพระพุทธรูปเจ้า

พุทธอุปฐาก ผู้คอยรับใช้พระพุทธรูปเจ้าใน
ครั้งพุทธกาล มีพระอานนท์พุทธอนุชา
เป็นผู้เลิศในเรื่องนี้

พุทธโอวาท คำสั่งสอนของพระพุทธรูปเจ้า
มีหลักใหญ่ ๓ ข้อ คือ ๑. *สพฺพปาปสฺส
อภฺรณํ* ไม่ทำความชั่วทั้งปวง ๒. *กุสฺสสุ-
สฺสสมฺปทา* ทำความดีให้เพียบพร้อม ๓.
สจฺจิตฺตปริโยทปนํ ทำใจของตนให้
สะอาดบริสุทธิ์

พุทธัตถจริยา ทรงประพฤติเป็นประโยชน์
แก่สัตว์โลก โดยฐานเป็นพระพุทธรูปเจ้า
เช่น ทรงแสดงธรรมแก่เวไนยสัตว์และ
บัญญัติวินัยขึ้นบริหารหมู่คณะ ทรง
ประดิษฐานพระพุทธรูปศาสนาให้ยังยืนมา
ตราบเท่าทุกวันนี้

พุทธันดร ช่วงเวลาในระหว่างแห่งสอง
พุทธูปบาทกาล, ช่วงเวลาในระหว่าง นับ
จากที่ศาสนาของพระพุทธรูปเจ้าพระองค์

หนึ่งสูญสิ้นแล้ว จนถึงพระพุทธรูปเจ้าพระองค์ใหม่เสด็จอุบัติ คือช่วงเวลาที่โลกว่างพระพุทธรูปศาสนา, คำนี้ บางที่ใช้ในการนับเวลา เช่นว่า “บุรุษนั้น ... เทียบเวียนวายุอยู่ตลอด ๖ พุทธันดร ...”

พุทธาณัติ คำสั่งของพระพุทธรูปเจ้า

พุทธาณัติพจน์ พระดำรัสสั่งของพระพุทธรูปเจ้า, คำสั่งของพระพุทธรูปเจ้า

พุทธาภิเษก บัณฑิตมีพระพุทธรูปเจ้าเป็นต้น (พุทธ + อาภิ + ภิเษก)

พุทธาธิบาย พระประสงค์ของพระพุทธรูปเจ้า, พระดำรัสชี้แจงของพระพุทธรูปเจ้า

พุทธาอนุญาต ข้อที่พระพุทธรูปเจ้าทรงอนุญาต

พุทธาพุทธประวัติ ประวัติของพระพุทธรูปเจ้าและพระสาวก

พุทธานุสติ ตามระลึกถึงคุณของพระพุทธรูปเจ้า เขียนอย่างรูปเดิมในภาษาบาลี เป็น **พุทธานุสสติ** (ข้อ ๑ ในอนุสติ ๑๐)

พุทธาวาส “อาวาสของพระพุทธรูปเจ้า”, ส่วนของวัดที่จัดให้เป็นเขตที่พุทธบริษัทประกอบกิจกรรมอุทิศคือตั้งใจมุ่งไปที่องค์พระพุทธรูปเจ้า เสมือนมาเฝ้าพระองค์ เช่น พระสงฆ์มาทำสังฆกรรม มาพบปะฉลองศรัทธาของประชาชน มาแสดงธรรม ชาวบ้านมาเลี้ยงพระ ถวายทาน รักษาศีล ฟังธรรม และทำการบูชาต่างๆ จึงเป็นเขตที่มีสิ่งก่อสร้างสำคัญ เช่น

โบสถ์ วิหาร สถูป เจดีย์ และมีการจัดแต่งอย่างประณีตบรรจง ให้งดงามเป็นที่เจริญศรัทธา ต่างจากอีกส่วนหนึ่งที่เป็นคู่กัน คือ **สังฆาวาส** ซึ่งจัดไว้เป็นที่อยู่อาศัยของพระภิกษุสามเณร อันเน้นที่ความเรียบง่าย เป็นที่เหมาะสมแก่การหลีกเร้น มีลัทธิปาทยะถือต่อการเจริญไตรสิกขา, ตามที่เป็นมา การจัดแบ่งเช่นนี้ดำเนินมาอย่างรู้กันเป็นประเพณี ในวัดทั่วไป จึงมักไม่ได้ทำเครื่องกั้นเขต และไม่มีคำเรียกแยกให้ต่างกันออกไป แต่ในพระอารามหลวงมีการทำกำแพงแยกกันต่างหากชัดเจน โดยใช้คำเรียกว่าพุทธาวาส กับสังฆาวาส ดังที่กล่าวมา, นอกจากนั้น มีวัดที่สร้างขึ้นเป็นที่ประกอบสังฆกรรมและเป็นที่เจริญกุศลของพุทธบริษัทโดยเฉพาะ โดยไม่มีสังฆาวาส เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (วัดพระแก้ว), คำว่า “พุทธาวาส” และ “สังฆาวาส” นี้ ไม่พบว่า มีใช้ในคัมภีร์ใด; ดู **สังฆาวาส**

พุทธจริต พื้นนิสัยที่หนักในความรู้ มักใช้ความคิด ฟังส่งเสริมด้วยแนะนำให้ใช้ความคิดในทางที่ชอบ (ข้อ ๕ ในจริต ๖)

พุทธรูปบาทกาล [พุท-ทุบ-บาด-ทะ-กาน] กาลเป็นที่อุบัติของพระพุทธรูปเจ้า, เวลาที่มีพระพุทธรูปเจ้าเกิดขึ้นในโลก

พุทธโธ (พระผู้มีพระภาคเจ้า) ทรงเป็นผู้ต้น ไม่หลงมกมายเองด้วย และทรงปลุก

ผู้อื่นให้ตื่นพ้นจากความหลงมกายนั้น ด้วย ทรงเป็นผู้เบิกบาน มีพระทัยผ่องแผ้ว บำเพ็ญพุทธกิจได้ถูกต้องบริบูรณ์ (ข้อ ๘ ในพุทธคุณ ๙)

เพ็ญ เต็ม หมายถึง พระจันทร์เต็มดวง คือวันขึ้น ๑๕ ค่ำ

เพทางค์ วิชาประกอบกับการศึกษาพระเวท มี ๖ อย่าง คือ ๑. *ศิกษา* (วิธีออกเสียง คำในพระเวทให้ถูกต้อง) ๒. *ไวยากรณ์* ๓. *ฉันทส* (ฉันท) ๔. *โชยติย* (ดาราศาสตร์) ๕. *นิรุกติ* (กำเนิดของคำ) ๖. *กัลปะ* (วิธีจัดทำพิธี)

เปลาะ เย็บริมต่อให้ติดกัน; ผ้าเปลาะ คือ ผ้าที่เอามาเย็บริมต่อเข้า (บาลี: อนุวาทิก)

เพลิงทิพย์ ไฟเทวดา, ไฟที่เป็นของ เทวดา, เเพลิงคราวถวายพระเพลิงพระ พุทธสรีระ

เพศ ลักษณะที่ให้อารู้ว่าหญิงหรือชาย, เครื่องหมายว่าเป็นชายหรือเป็นหญิง, ลักษณะและอาการที่ปรากฏให้เห็นว่าเป็นบุคคลประเภทนี้ ประเภทนี้เช่น โดยเพศแห่งฤๅษี เพศบรรพชิต เพศแห่ง ช่างไม้ เป็นต้น, ขนบธรรมเนียม

เพียรชอบ เพียรในที่ ๔ สถาน; ดู *ปธาน*

เพื่อน ผู้ร่วมธุระร่วมกิจร่วมการหรือร่วม อยู่ในสภาพอย่างเดียวกัน, ผู้ชอบพอ รักใคร่คบหากัน, ในทางธรรม เนื้อแท้ ของความเป็นเพื่อน อยู่ที่ความมีใจหวัง

ดีปรารถนาดีต่อกัน กล่าวคือ เมตตา หรือไมตรี เพื่อนที่มีคุณสมบัติเช่นนี้ ท่านเรียกว่า *มิตร* การคบเพื่อนเป็น ปัจจัยสำคัญยิ่งอย่างหนึ่งที่จะนำชีวิตไปสู่ความเลื่อมความพินาศ หรือสู่ความ เจริญงอกงาม พึงหลีกเลี่ยงมิตรเทียม และเลือกคบหาคนที่เป็นมิตรแท้; ดู *มิตตปฏิรูป, มิตรแท้*

บุคคลที่ช่วยชี้แนะแนวทาง ชักจูง ตลอดจนแนะนำสั่งสอน ชักนำผู้อื่นให้ ดำเนินชีวิตที่ดีงาม ให้ประสบผลดีและ ความสุข ให้เจริญก้าวหน้า ให้พัฒนาใน ธรรม แม้จะเป็นบุคคลเสมอกัน หรือเป็น มารดาบิดาครูอาจารย์ ตลอดทั้งพระสงฆ์ จนถึงพระพุทธเจ้า ก็นับว่าเป็นเพื่อน แต่ เป็นเพื่อนใจดี หรือเพื่อนมีธรรม เรียกว่า *กัลยาณมิตร* แปลว่า “มิตรดีงาม” กัลยาณมิตรมีคุณสมบัติที่เรียกว่า *กัลยาณมิตรธรรม* หรือธรรมของกัลยาณ มิตร ๗ ประการ คือ ๑. *ปิโย* น่ารัก ด้วย มีเมตตา เป็นที่สบายจิตสนิทใจ ชวนให้ อยากเข้าไปหา ๒. *ครุ* นำเคารพ ด้วย ความประพฤตินักแน่นเป็นที่พึ่งอาศัย ได้ ให้อริสวักอบอุ้มใจ ๓. *ภาวนิโย* นำ เจริญใจ ด้วยความเป็นผู้ฝึกฝนปรับปรุง ตน ควรเอาอย่าง ให้ระลึกและเอ๋ยอ้าง ด้วยซาบซึ้งภูมิใจ ๔. *วัตตา* รู้จักพูดให้ได้ ผล รู้จักชี้แจงแนะนำ เป็นที่ปรึกษาที่ดี

๕. **วณกขโม** อดทนต่อถ้อยคำ พร้อมทั้งจะรับฟังคำปรึกษาซักถาม ตลอดจนคำแนะนำแนะวิพากษ์วิจารณ์ ๖. **คมภิรตญกถิ กตฺตา** แกล้งเรื่องล้าลึกได้ สามารถอธิบายเรื่องยุ่งยากซับซ้อนให้เข้าใจและสอนให้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป

๗. **โน จฏฺฐาเน นิโยชเย** ไม่ชักนำไปในอูฐาคือ ไม่ชักจูงไปในทางเสื่อมเสียหรือเรื่องเหลวไหลไม่สมควร

แพศย์ คณวรรณะที่สาม ในวรรณะสี่ของคณในชมพูทวีป ตามหลักศาสนาพราหมณ์ หมายถึงพวกชวานาและพ่อค้า

แพศยา หญิงหากินในทางกาม, หญิงหาเงินในทางร่วมประเวณี

โพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้หรือองค์ของผู้ตรัสรู้ มี ๗ ข้อ คือ ๑. **สติ** ๒. **สัมมวิจยะ** (การสอดส่องเลือกเห็นธรรม) ๓. **วิริยะ** ๔. **ปีติ** ๕. **ปีตัสัทธี** ๖.

สมาธิ ๗. **อุเบกขา**; ดู **โพธิปักขิยธรรม**

โพธิ์, โพธิพฤกษ์ ต้นโพธิ์, ต้นไม้ที่พระพุทธเจ้าได้ประทับ ณ ภายใตร่มเงาในคราวตรัสรู้, ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้และต้นไม้อื่นที่เป็นชนิดเดียวกันนั้น สำหรับพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ได้แก่ พันธุ์ไม้ **อัสสัตถะ** (ต้นโพ) ต้นที่อยู่ ณ ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลคยา; ต้นโพธิ์ตรัสรู้ที่เป็นหน่อของต้นเดิมที่คยาได้ปลูกเป็นต้นแรกในสมัยพุทธกาล (ปลูกจาก

เมล็ด) ที่ประสูติวัดพระเชตุวันโดยพระอานนท์เป็นผู้ดำเนินการตามความปรารถนาของอนาถบิณฑิกเศรษฐี และเรียกชื่อว่า **อานันทโพธิ์**; หลังพุทธกาล ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระนาง **สังฆมิตตาเถรี** ได้นำกิ่งด้านขวาของต้นมหาโพธิ์ที่คยานั้นไปมอบแด่พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะทรงปลูกไว้ ณ เมืองอนุราชปุระ ในลังกาทวีป ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นต้นไม้เก่าแก่ที่สุดในประวัติศาสตร์ที่ยังคงมีชีวิตอยู่ในปัจจุบัน; ในประเทศไทย สมัยราชวงศ์จักรี พระสมณทูตไทยในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้นำหน่อพระศรีมหาโพธิ์ ที่เมืองอนุราชปุระมา ๖ ต้นใน พ.ศ. ๒๓๕๗ โปรดให้ปลูกไว้ที่เมืองนครศรีธรรมราช ๒ ต้น นอกนั้นปลูกที่วัดมหาธาตุ วัดสุทัศน์ วัดสระเกศและที่เมืองกลันตันแห่งละ ๑ ต้น; ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ ประเทศไทยได้พันธุ์ต้นมหาโพธิ์จากคยาโดยตรงครั้งแรก ได้ปลูกไว้ ณ วัดเบญจมบพิตรและวัดอัมรินทร์

โพธิญาณ ญาณคือความตรัสรู้, ญาณคือปัญญาตรัสรู้, มรรคญาณทั้งสี่มีโสดาปัตติมคคญาณ เป็นต้น

โพธิปักขิยธรรม ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้, ธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรคมี ๓๗ ประการคือ **สติปัญญา** ๔, **สัมมปธาน** ๔, **อิทธิบาท** ๔, **อินทรีย์**

๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗, มรรคมืองค์ ๘;
ในจำนวน ๓๗ นี้ ถ้านับตัวสภาวะธรรม
แท้ๆ ตัดจำนวนที่ซ้ำออกไป มี ๑๔ คือ
สติ วิริยะ ฉันทะ จิตตะ ปัญญา สัทธา
สมาธิ ปิตี ปัสสัทธา อุเบกขา สัมมา-
สังกัมปะ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ
สัมมาอาชีวะ (วิสุทธิ.ฎี.๓/๖๐๐)

โพธิมัตตะ ประเทศเป็นที่ผ่องใสแห่ง
โพธิญาณ, บริเวณต้นโพธิ์เป็นที่ตรัสรู้

โพธิราชกุมาร เจ้าชายโพธิ พระราช-
โอรสของพระเจ้าอุเทน พระเจ้าแผ่นดิน
แคว้นวังสะ

โพธิสมภาร คุณความดีที่เป็นเครื่อง
ประกอบของโพธิ, คุณความดีทั้งหลาย
เฉพาอย่างยิ่ง ประดาบารมีที่เป็นส่วน
ประกอบอันรวมกันให้สำเร็จโพธิ คือ
ความตรัสรู้, ตามปกติ หมายถึงประดา
บารมีที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญ อันจะให้
สำเร็จความเป็นพระพุทธรเจ้า ซึ่งบางที่
เรียกว่า มหาโพธิสมภาร อันประมวล
เข้าได้ในธรรมใหญ่ ๒ ประการ คือ
กรุณา และปัญญา, เมื่อใช้อย่างกว้างๆ
หมายถึงโพธิปักขิยธรรม ก็ได้

ในภาษาไทย มักใช้ในความหมายว่า
บุญบารมีของพระมหากษัตริย์ (โดยถือ
มาว่า พระมหากษัตริย์ คือท่านผู้กำลัง
บำเพ็ญคุณความดีแห่งพระโพธิสัตว์)

โพธิสัตว์ ท่านผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระ
พุทธเจ้า ซึ่งกำลังบำเพ็ญบารมี ๑๐ คือ
ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ
สังกะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา

โพณฑนา กล่าวโทษ, ตีเตียน, พุดกล่าว
โทษท่านต่อหน้าผู้อื่น (พจนานุกรม
เขียน โพนทะนา)

ไพบุลย์ ความเต็มเปี่ยม, ความเจริญ
เต็มที่ มี ๒ คือ ๑. **อามิสไพบุลย์** ความ
ไพบุลย์แห่งอามิส ๒. **ธรรมไพบุลย์**
ความไพบุลย์แห่งธรรม; ดู **เวปุลละ**

ไพรสนท์, ไพรสนท์ ป่าทึบ, ป่าดง;
คำบาลีว่า “วนสนฺต” (วน [ป่า] + สนฺต
[ดง, ทึบ, แน่นหนา], เมื่อนำมาใช้ในภาษา
ไทย ได้เพี้ยนไปต่างๆ เช่น ไพรสนธ์,
พนาสนธ์, พนาสนธ์, วนาสนธ์,
วนาสนธ์)

ไพศาลี ดู **เวสาลี**

พ

พันเฝือ เคลือบคลุม, พัวพั่นกัน, ปน
คละกัน, ยุ่ง

พุ่มพ่าย มากมาย, ล้นเหลือ, สรุ่ยสรุ่ย;
นำตาอาบหน้า

ภ

ภควา พระผู้มีพระภาค, เป็นพระนามหนึ่งของพระพุทธเจ้า และเป็นคำแสดงพระพุทธคุณอย่างหนึ่ง แปลว่า “ทรงเป็นผู้มีโชค” คือ หวังพระโพธิญาณก็ได้ สมหวัง ประกาศพระศาสนาที่ชักจูงผู้คนให้ได้บรรลุธรรมสมปรารถนา มีผู้คิดร้ายก็ไม่อาจทำร้ายได้; อีกนัยหนึ่งว่า ทรงเป็นผู้จำแนกแจกธรรม (ข้อ ๕ ในพุทธคุณ ๕)

ภคันทลา โรคจิตสี่ดวงทวารหนัก

ภคินี พี่หญิง น้องหญิง

ภคฺ ดู **ภักคฺ**

ภพ โลกเป็นที่อยู่ของสัตว์, ภาวะชีวิตของสัตว์ มี ๓ คือ ๑. **กามภพ** ภพของผู้ยังเสวยกามคุณ ๒. **รูปภพ** ภพของผู้เข้าถึงรูปฌาน ๓. **อรุภพ** ภพของผู้เข้าถึงอรุฌาน; เทียบ **ภุมิ, คติ**

ภพหลัง โลกที่สัตว์เกิดมาแล้วในชาติที่ผ่านมา, ภพก่อน, ชาติก่อน; ตรงข้ามกับ **ภพหน้า**

ภยตูปัญฐานญาณ ปรีชาหยั่งเห็นสังขารปรากฏโดยอาการเป็นของน่ากลัวเพราะสังขารทั้งปวงนั้นล้วนแต่จะต้องแตกสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น (ข้อ ๓ ในวิปัสสนาญาณ ๕)

ภยันตราย ภัยและอันตราย, อันตรายที่น่ากลัว

ภยากติ ลำเอียงเพราะกลัว (ข้อ ๔ ในอคติ ๔)

ภวจักร วงล้อแห่งภพ, อาการหมุนวนต่อเนื่องไปแห่งภาวะของชีวิตที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ในหลักปฏิจจสมุปบาท; “ภวจักร” เป็นคำในชั้นอรรถกถาลงมา เช่นเดียวกับคำว่า สังสารจักร ปัจจยาการจักร ตลอดจนปฏิจจสมุปบาทจักร ซึ่งท่านสรรมมาใช้ในการอธิบายหลักปฏิจจสมุปบาทนั้น, อาการหมุนวนของภวจักรหรือสังสารจักรนี้ ท่านอธิบายตามหลัก **ไตรวัฏฏ์; ดู ไตรวัฏฏ์, ปฏิจจสมุปบาท**

ภวตัณหา ความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ หรืออยากเกิดอยากมีอยู่คงอยู่ตลอดไป, ความทะยานอยากที่ประกอบด้วยภวทิฏฐิหรือสัสสตทิฏฐิ (ข้อ ๒ ในตัณหา ๓)

ภวทิฏฐิ ความเห็นเนื่องด้วยภพ, ความเห็นว่าอัตตาและโลกจักมีอยู่คงอยู่เที่ยงแท้ตลอดไป เป็นพวกสัสสตทิฏฐิ

ภวราคะ ความกำหนัดในภพ, ความติดใคร่ในภพ (ข้อ ๗ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๖ ในอนุสัย ๗)

ภวัคค์, ภวัคร ภพสูงสุด ตามปกติ หมายถึง

ถึงอรูปภพ ชั้นเนวสัญญานายตนะ ซึ่งไม่มี
ภพใดสูงกว่า คือสูงที่สุดในไตรภพ หรือ
ในไตรภูมิ, แต่บางครั้ง ท่านแยกละเอียด
ออกไปว่ามี **ภวัคค์** (**ภวัคคะ** หรือ **ภวัคฺร**)
๓ คือ **๑. ปุณฺณภวัคค์** ภพสูงสุดของ
ปุณฺณในรูปโลก ได้แก่ เวทฬุผลภูมิ
๒. อริยภวัคค์ ภพสูงสุดของพระอริยะ
(ที่เกิดของพระอนาคามี) ได้แก่ อกนิมฺล-
ภูมิ **๓. สัพพภวัคค์** (หรือ **โลกภวัคค์**) ภพ
สูงสุดของสรรพโลก ได้แก่ เนวสัญญานา-
ยตนะภูมิ, ในภาษาไทย นิยม
พูดว่า ภวัคคพรหม; ดู **ภพ, ภูมิ ๔, ๓๑**

ภวังค์ ดู **ภวังคจิต**

ภวังคจลนะ ดู **วิถิจิต**

ภวังคจิต จิตที่เป็นองค์แห่งภพ, ตามหลัก
อภิธรรมว่า จิตที่เป็นพื้นอยู่ระหว่าง
ปฏิสนธิและจุติ คือ ตั้งแต่เกิดจนถึงตาย
ในเวลาที่มิได้เสวยอารมณ์ทางทวารทั้ง
๖ มีจักขุทวารเป็นต้น แต่เมื่อใดมีการ
รับรู้อารมณ์ เช่น เกิดการเห็น การได้
ยิน เป็นต้น ก็เกิดเป็นวิถิจิตขึ้นแทน
ภวังคจิต เมื่อวิถิจิตดับไป ก็เกิดเป็น
ภวังคจิตขึ้นอย่างเดิม

ภวังคจิต นี้ คือมโน ที่เป็นอายตนะ
ที่ ๖ หรือมโนทวาร อันเป็นวิบาก เป็น
อภยากฤต ซึ่งเป็นจิตตามสภาพ หรือ
ตามปกติของมัน ยังไม่ขึ้นสู่วิถิรับรู้
อารมณ์ (เป็นเพียงมโน ยังไม่เป็นมโน-

วิญญาณ)

พุทธพจน์ว่า “จิตนี้ประภัสสร (ผุด
ผ่อง ผ่องใส บริสุทธิ์) แต่เศร้าหมอง
เพราะอุปกิเลสที่จรมา” มีความหมายว่า
จิตนี้โดยธรรมชาติของมันเอง มิใช่เป็น
สภาวะที่แปดเปื้อนสกปรก หรือมีสิ่งเศร้า
หมองเจือปนอยู่ แต่สภาพเศร้าหมองนั้น
เป็นของแปลกปลอมเข้ามา ฉะนั้น การ
ชำระจิตให้สะอาดหมดจดจึงเป็นสิ่ง
เป็นไปได้; จิตที่ประภัสสรนี้ พระอรธ-
กถาจารย์อธิบายว่า ได้แก่ **ภวังคจิต**; เทียบ
วิถิจิต

ภวังคปริวาส ดู **ปริวาส 2.**

ภวังคุปัจเจท ดู **วิถิจิต**

ภวาสวะ อาสวะคือภพ, กิเลสที่หมักหมม
หรือดองอยู่ในสันดาน ทำให้อยากเป็น
อยากเกิดอยากมีอยู่คงอยู่ตลอดไป (ข้อ
๒ ในอาสวะ ๓ และ ๔)

ภักขา, ภักขาหาร เหี่ยว, อาหาร

ภักคะ ชื่อแคว้นหนึ่งในชมพูทวีปครั้ง
พุทธกาล นครหลวงชื่อ สูงสูมาตรีระ

ภักคุ เจ้าศากยะองค์หนึ่ง ที่ออกบวช
พร้อมกับพระอนุรุทธะ ได้บรรลุประ
อรหัต และเป็นพระมหาสาวกองค์หนึ่ง
เขียน **ภคุ** ก็มี

ภังคะ ผ้าทำด้วยของเจือกัน คือ ผ้าทำ
ด้วยเปลือกไม้ ผ้าย ไหม ขนสัตว์
เปลือกป่าน ๕ อย่างนี้ อย่างไม่ได้ปน

กัน เช่น ผ่าตัดแยกไหม เป็นต้น
ภังคญาณ ปัญญาหยั่งเห็นความย่อยยับ
 คือ เห็นความดับแห่งสังขาร; **ภังคา-**
นุปีสสนาญาณ ก็เรียก

ภงฺกั ดู **ภังคะ**

ภังคานุปีสสนาญาณ ญาณตามเห็น
 ความสลาย, ปรีชาหยั่งเห็นเฉพาะความ
 ดับของสังขารเด่นชัดขึ้นมาว่าสังขารทั้ง
 ปวงล้วนจะต้องแตกสลายไปทั้งหมด
 (ข้อ ๒ ในวิปีสสนาญาณ ๙)

ภณฑไทย ของที่จะต้องให้ (คืน) แก่เขา,
 ลินใช้, การที่จะต้องชดใช้ทรัพย์สินที่เขา
 เสียไป

ภณฑาคาริก ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่ง
 ตั้งจากสงฆ์ ให้เป็นผู้มีหน้าที่รักษาเรือน
 คลังเก็บพัสดุของสงฆ์, ผู้รักษาคคลังสิ่งของ,
 เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา **เจ้าอธิการ**
แห่งคลัง

ภณฑุกรรม ดู **ภณฑุกัมม**

ภณฑุกัมม การปลงผม, การบอกขอ
 อนุญาตกะสงฆ์เพื่อปลงผมคนผู้จะบวช
 ในกรณีที่ภิกษุจะปลงให้เอง เป็นอุปโลกน-
 กรรมอย่างหนึ่ง

ภต, ภตฺร อาหาร, ของกิน, ของฉัน,
 อาหารที่รับประทาน (หรือฉัน) เป็นมือๆ

ภตฺกาล เวลาฉันอาหาร, เวลารับประทาน
 อาหาร เดิมเขียน **ภตฺตกาล**

ภตฺทิจ การบริโภคอาหาร เดิมเขียน **ภตฺตทิจ**

ภตฺตคกวัตร ข้อควรปฏิบัติในหอฉัน,
 ธรรมเนียมในโรงอาหาร ท่านจัดเข้าเป็น
 กิจวัตรประเภทหนึ่ง กล่าวย่อ มี ๑๑
 ข้อ คือ หนึ่งห่มให้เรียบร้อย, รู้จักอาสนะ
 อันสมควรแก่ตน, หนึ่งนั่งพับผ้าสังฆาฏิ
 ในบ้าน, หนึ่งรับน้ำและโภชนะของถวายจาก
 ทายกโดยเอื้อเฟื้อ และคอยระวังให้ได้
 รับทั่วถึงกัน, ถ้าพอจะแลเห็นทั่วกัน
 พระสังฆเถระพึงลงมือฉันเมื่อภิกษุทั้ง
 หมดได้รับโภชนะทั่วกันแล้ว, ฉันด้วย
 อากาณเรียบร้อยตามหลักเสขียวัตถ, อิม
 พร้อมกัน (หัวหน้ารอยังไม่บ้วนปากและ
 ล้างมือ), บ้วนปากและล้างมือระวังไม่ให้
 น้ำกระเซ็น, ฉันในที่ที่มีทายกจัดถวาย
 เสร็จแล้วอนุโมทนา, เมื่อกลับ อย่า
 เบียดเสียดกันออกมา, ไม่เทน้ำล้าง
 บาตรมีเมล็ดข้าวหรือของเป็นเดนใน
 บ้านเขา

ภตฺตอาหาร อาหารคือข้าวของฉัน, อาหาร
 ที่สำหรับฉันเป็นมือๆ

ภตฺตทุเทศกะ ผู้แจกภตฺต, ภิกษุที่สงฆ์
 สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่จัด
 แจกภตฺต, นิยมเขียน **ภตฺตทุเทศก**, เป็น
 ตำแหน่งหนึ่งในบรรดา **เจ้าอธิการแห่ง**
อาหาร

ภตฺตทุเทศก ดู **ภตฺตทุเทศกะ**

ภตฺร ดู **ภต**

ภัททป์ ดู **ภัพ**

ภัททกาปิถานี พระมหาสาวิกากองค์หนึ่ง เป็นธิดาพราหมณ์โกสิยโคตรในสาครนคร แห่งมัททรัฐ (คัมภีร์อุปทานว่าไว้ชัดดังนี้ แต่อรรถกถาอังคุตตรนิกายคลาดเคลื่อน เป็นแคว้นมคธ) พออายุ ๑๖ ปี ได้ สมรสกับปิปพลิมาณพ (พระมหากัสสปะ) ต่อมามีความเมื่อน่ายในฆราวาส จึงออก บวชเป็นปริพาชิกา เมื่อพระมหาปชาบดี ผนวชเป็นภิกษุณีแล้ว นางได้มาบวชอยู่ ในสำนักของพระมหาปชาบดี เจริญ วิปัสสนากัมมัฏฐานด้วยความไม่ประมาท ได้บรรลุพระอรหัตต์ ได้รับยกย่องว่าเป็น เอตทัคคะในทางปุพเพนิวาสานุสสติ เรียก **ภัททกาปิถานี** บ้าง **ภัททกาปิถานี** บ้าง

ภัททปทมาส เดือน ๑๐ เรียกง่ายว่า **ภัทรบท**

ภัททวัคคีย์ พวกเจริญ, เป็นชื่อคณะ สหาย ๓๐ คนที่พากันเข้ามาในไร่ฝ้าย แห่งหนึ่งเพื่อเที่ยวตามหาหญิงแพศยาผู้ ลักห่อเครื่องประดับหนีไป และได้พบ พระพุทธเจ้าซึ่งพอดีเสด็จแวะเข้าไป ประทับพักอยู่ที่ไร่ฝ้ายนั้น ได้ฟังเทศนา ออนุพุพิภกา และอริยสัจจ ๔ ได้ดวงตา เห็นธรรมแล้วขออุปสมบท

ภัททากัจจนา พระมหาสาวิกากองค์หนึ่ง เป็นธิดาของพระเจ้าสุปปพุทธะแห่ง โกลิยวงศ์ พระนามเดิมว่า **ยโสธรา** หรือ **พิมพา** เป็นพระมารดาของพระราहुล

พุทธชินนรส ได้นามว่า **ภัททากัจจนา** เพราะทรงมีฉวีวรรณดุจดวงคำเนื้อ เกลี้ยง บวชเป็นภิกษุณีในพระพุทท- ศาสนาเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ไม่ซ้าก็ ได้สำเร็จพระอรหัตต์ ได้รับยกย่องว่า เป็นเอตทัคคะในทางบรรลุมหาภิญญา เรียก **ภัททากัจจนา** ก็มี

ภัททาอุณฑลเกสา พระมหาสาวิกากองค์ หนึ่ง เป็นธิดาของเศรษฐีในพระนคร ราชคฤห์ เคยเป็นภรรยาของโจรผู้เป็น นักโทษประหารชีวิต โจรคิดจะฆ่านาง เพื่อเอาทรัพย์สมบัติ แต่นางใช้ปัญญา คิดแก้ไขกำจัดโจรได้ แล้วบวชในสำนัก นิครนถ์ ต่อมาได้พบกับพระสารีบุตร ได้ถาม-ตอบปัญหากัน จนนางมีความ เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ต่อมาได้ฟัง พระธรรมเทศนาที่พระศาสดาทรงแสดง ได้สำเร็จพระอรหัตต์ แล้วบวชในสำนัก ภิกษุณี ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ ในทางชิปปาภิญญา คือ ตรัสรู้ฉับพลัน

ภัททิยะ 1. ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในคณะปัจฉิ- วัคคีย์ เป็นพระอรหันต์รุ่นแรก **2.** กษัตริย์ศากยวงศ์ โอรสของนางกาฬิ- โคธา สละราชสมบัติที่มาถึงตามวาระแล้ว ออกบวชพร้อมกับพระอนุรุทธะ สำเร็จ อรหัตตผล ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ ในบรรดาภิกษุผู้มาจากตระกูลสูง และจัด เป็นมหาสาวกองค์หนึ่งในจำนวน ๘๐

ภททียศากยะ ดู *ภททียะ* 2.

ภทเทกรัตตสูตร ชื่อสูตรหนึ่งในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสกั แห่งพระสุตตันตปิฎก แสดงเรื่องบุคคลผู้มีราตรีเดียวเจริญ คือ คนที่เวลารวันคืนหนึ่งๆ มีแต่ความดีงามความเจริญก้าวหน้า ได้แก่ ผู้ที่ไม่มัวครุ่นค่านึงอดีต ไม่เพ้อหวังอนาคต ใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นแจ้งประจักษ์สิ่งที่เป็นปัจจุบัน ทำความดีเพิ่มพูนขึ้นเรื่อยไป มีความเพียรพยายาม ทำกิจที่ควรทำเสียแต่วันนี้ไม่รอวันพรุ่ง

ภทรารุชฌมาณพ คิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

ภันเต “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ” เป็นคำที่ภิกษุผู้อ่อนพรรษากว่าเรียกภิกษุผู้แก่พรรษากว่า (ผู้น้อยเรียกผู้ใหญ่) หรือคฤหัสถ์กล่าวเรียกพระภิกษุ, คู่กับคำว่า *อาวุโส*; บัดนี้ใช้เลื่อนกันไปกลายเป็นคำแทนตัวบุคคล ก็มี

ภัพบุคคล คนที่ควรบรรลुरुธรรมพิเศษได้; เทียบ *อภัพบุคคล*

ภลลิกะ พ่อค้าที่มาจากอุกกกลชนบท คู่กับ *ตปฺสสะ* พบพระพุทธเจ้าขณะประทับอยู่ ณ ภายใต้งัต้นไม้ราชายตนะ ได้ถวายเสบียงเดินทาง คือ ข้าวลัดตุงง ข้าวลัดตุงก่อน แล้วแสดงตนเป็นอุบาสก

ถึงพระพุทธเจ้ากับพระธรรมเป็นสรณะ นับเป็นปฐมอุบาสกประเภทเทวาวจิก

ภาคี ผู้มีส่วน, ผู้มีส่วนร่วม, ผู้มีส่วนแบ่ง, ผู้ร่วมได้, ผู้เข้าร่วม

ภากกะ ผู้แจก, ผู้จัดแบ่ง

ภณพระ ดู *ภณยักร์*

ภณยักร์ บทสวดของยักร์, คำบอกของยักร์, สวดหรือบอกแบบยักร์; เป็นคำที่คนไทยเรียกอาฏานาฎิยสูตร ที่นำมาใช้เป็นบทสวดมนต์ในจำพวกพระปริตร (เป็นพระสูตรขนาดยาวสูตรหนึ่ง นิยมคัดตัดมาเฉพาะตอนที่มีสาระเกี่ยวกับความคุ้มครองป้องกันโดยตรง และเรียกส่วนที่ตัดตอนมาใช้ นั้นว่า *อาฏานาฎิยปริตร*)

การที่นิยมเรียกชื่อพระสูตรนี้ให้่ง่ายว่า “ภณยักร์” นั้น เนื่องจากพระสูตรนี้มีเนื้อหาซึ่งเป็นคำกล่าวของยักร์ คือ ท้าวเวสสวัณ ที่มาราบทูลถวายคำประพันธ์ของพวกตน ที่เรียกว่า “อาฏานาฎิยารกษา” (อาฏานาฎิยรักษา หรือ อาฏานาฎิยารักข์) แต่พระพุทธเจ้าดังมีความเป็นมาโดยย่อว่า ยามดึกราตรีหนึ่ง ท้าวมหาราชสี (จาตุมหาราชหรือจตุโลกบาล) พร้อมด้วยบริวารจำนวนมาก ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า ครั้นแล้ว ท้าวเวสสวัณ ในนามของผู้มาเฝ้าทั้งหมด ได้กราบทูลว่า พวกยักร์ส่วน

มากยิ่งขึ้นทำปาณาติบาต ตลอดจนถึงดื่มสุรา
เมรัย เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอน
ให้งดเว้นกรรมชั่วเหล่านั้น จึงไม่ชอบใจ
ไม่เลื่อมใส ทำมหาราชทรงหวังโยว่า มี
พระสาวกที่ไปอยู่ในป่าดงเงียบห่างไกล
อันเปลี่ยวน่ากลัว จึงขอถวายคาถา
“อาฏานาภิยา รกฺขา” ที่ทำมหาราช
ประชุมกันประพันธ์ขึ้น โดยขอให้ทรง
รับไว้ เพื่อทำให้ยักษ์พวกนั้นเลื่อมใส
เป็นเครื่องคุ้มครองรักษาภิกษุ ภิกษุณี
อุบาสก อุบาสิกา ให้อยู่ผาสุกปลอดภัย
การถูกเบียดเบียน แล้วท้าวเวสสุวรรณก็
กล่าวคาถาคำอารักขานั้น เริ่มต้นด้วยคำ
นมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ มี
พระวิปัสสี เป็นต้น ต่อด้วยเรื่องของ
ทำมหาราชสี่รายพระองค์ที่พร้อมด้วย
โอรสและเหล่าอมมนุษย์พากันน้อมวันทา
พระพุทธเจ้า คาถาอาฏานาภิยารักข์นี้
เมื่อเรียนไว้แม่นยำดีแล้ว หากอมมนุษย์
เช่นยักษ์เป็นต้นตนใดมีใจประทุษร้าย
มากล้ากราย อมนุษย์ตนนั้นก็จะถูก
ต่อต้านและถูกลงโทษโดยพวกอมมนุษย์
ทั้งหลาย หากตนใดไม่เชื่อฟัง ก็ถือว่า
เป็นขบถต่อทำมหาราชสี่นั้น กล่าวแล้ว
ก็พากันกราบทูลลากลับไป ครั้นผ่าน
ราตรีนั้นไปแล้ว พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่า
เรื่องทั้งหมดแก่ภิกษุทั้งหลาย ตรัสว่า
อาฏานาภิยารักข์นั้นกอบปรด้วย

ประโยชน์ในการคุ้มครองรักษาดังกล่าว
แล้ว และทรงแนะนำให้เรียนไว้

พึงสังเกตว่า ความในอาฏานาภิย-
สูตรนี้ทั้งหมด แยกเป็น ๒ ตอนใหญ่
คือ *ตอนแรก* เป็นเรื่องของท้าวเวสสุวรรณ
และทำมหาราชอื่นพร้อมทั้งบริวาร
(เรียกง่าย ๆ ว่า พวกยักษ์) ที่มาเฝ้าและ
กราบทูลถวายอาฏานาภิยารักข์จนจบ
แล้วกราบลากลับไป *ตอนหลัง* คือ เมื่อ
พวกทำมหาราชกลับไปแล้ว ผ่านราตรี
นั้น ถึงวันรุ่งขึ้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่า
เรื่องแก่ภิกษุทั้งหลายซ้ำตลอดทั้งหมด
พร้อมทั้งทรงแนะนำให้เรียนจำอาฏานา-
ภิยารักข์เป็นเครื่องคุ้มครองรักษาพุทธ
บริษัททั้งสิ้น

ในพระไตรปิฎกบาลี ท่านเล่าเรื่อง
และแสดงเนื้อความเต็มทั้งหมดเฉพาะ
ในตอนแรก ส่วนตอนหลัง แสดงไว้
เฉพาะพระพุทธดำรัสที่เริ่มตรัสเล่าแก่
ภิกษุทั้งหลาย และพระดำรัสสรุปท้ายที่
ให้เรียนจำอาฏานาภิยารักข์นั้นไว้ ส่วน
เนื้อความที่ทรงเล่าซ้ำ ท่านทำไปยาล
ใหญ่ (๗๒๒ คือ ๗๒๒) แล้วข้ามไปเลย
ตอนหลังนั้นจึงสั้นนิดเดียว

แต่ในหนังสือสวดมนต์แบบค่อนข้าง
พิสดารสมัยก่อน ที่เรียกว่าแบบ “จตุ-
ภาณวาร” ท่านนำอาฏานาภิยสูตรมา
รวมเข้าในชุดบทสวดมนต์นั้นด้วย โดย

บรรจกลงไปเต็มทั้งสูตร และไม่ใส่ไปยาลเลย ทำให้บทสวดนี้ยาวมาก (ในพระไตรปิฎก สูตรนี้ยาวประมาณ ๑๓ หน้า แต่ในประมวลบทสวดจตุภาณวาร ยาว ๒๔ หน้า) และท่านได้แยก ๒ ตอนนั้น ออก โดยแบ่งพระสูตรนี้เป็น ๒ ภาค คือ ปุพพภาค กับ ปัจฉิมภาค ยาวเท่ากัน, ปุพพภาคคือตอนแรกที่เป็นคำของ ยักร์กราบทูลถวายอาณานาฎิยารักร์ เรียกว่า ยักร์ภาณวาร ส่วนปัจฉิมภาคคือตอนหลังที่เป็นพระพุทธรดำรัสตรัสเล่าเรื่องนั้นแก่ภิกษุทั้งหลาย เรียกว่า พุทธภาณวาร นี่คือนักไทยเรียกให้สะดวกปากของตนว่า **ภณยักร์** และ **ภณพระ** ตามลำดับ โดยนัยนี้ เมื่อจะเรียกให้ถูกต้อง อาณานาฎิยสูตรจึงมิใช่เป็นภณยักร์เท่านั้น แต่ต้องพูดให้เต็มว่ามี “ภณยักร์” กับ “ภณพระ”

ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ.๒๔๗๕ เมื่อถึงวาระจะขึ้นปีใหม่ คือ ในช่วงตรุษ-สงกรานต์ (ปรับเข้ากับปฏิทินสากลเป็นขึ้นปีใหม่ ๑ เมษายน) ในพระบรมมหาราชวังเคยนิมนต์พระสงฆ์มา สวดภณยักร์ในวันสิ้นปีเก่าตลอดคืนจนรุ่ง โดยสวดทำนองขุ่ตวาดภูตผีปีศาจ ด้วยเสียงโห่ฮากดุดันบ้าง แห้งแหบโหยหวนบ้าง และในสมัย ร.๕ โปรดฯ ให้นิมนต์พระอีกสำหรับหนึ่งสวดภณพระ

ด้วยทำนองสรภัญญะที่ไพเราะชื่นใจขึ้น เป็นคู่กัน ทั้งนี้ เพื่อเป็นขวัญและกำลังใจแก่ประชาราษฎร์ ว่าได้ขับไล่ภัยอันตรายสิ่งร้าย และอวยพรชัยสิริมงคล ในกาลเวลาสำคัญแห่งการเปลี่ยนปี

["จตุภาณวาร" เป็นประมวลบทสวดมนต์ของโบราณแบบหนึ่ง (นำมาจัดพิมพ์รวมไว้ด้วย ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง ยาวประมาณ ๕๓ หน้า) ประกอบด้วยบทสวด ๒๒ อย่าง (ท่านใช้คำว่า ธรรมประเภท ๒๒ ภาค) จัดเป็น ๔ ภาณวาร คือ **ปฐมภาณวาร** (ภาณต้น) มี ๑๖ ธรรมประเภท ได้แก่ ติสรณคมนาปาฐะ ทสสิกขาปทปาฐะ สามเณรปัญหปาฐะ ทวัตติงสาการปาฐะ ตังขณิกปัจจเวกขณปาฐะ ทสธัมมสูตรตปาฐะ มังคลสูตรตปาฐะ รตนสูตรตปาฐะ กรณียเมตตสูตรตปาฐะ อหิราชสูตรตปาฐะ เมตตทานิสังสสูตรตปาฐะ เมตตทานิสังสคาถาปาฐะ โมรปริตตปาฐะ จันทปริตตปาฐะ สุริยปริตตปาฐะ และธัชคคสูตรตปาฐะ **ทุติยภาณวาร** (ภาณวารที่ ๒) มีไพชณังคสูตรทั้ง ๓ คือ มหากัสสปไพชณังคสูตรตปาฐะ มหาโมคคัลลานไพชณังคสูตรตปาฐะ และมหาจุนทไพชณังคสูตรตปาฐะ **ตติยภาณวาร** (ภาณวารที่ ๓) มี ๒ พระสูตร คือ คิริมานันทสูตรตปาฐะ และอิสิคิสิสูตรตปาฐะ

จตุตถภาณวาร (ภาณวารที่ ๔) ได้แก่ อาณานิเวศสุตตปาฐะ ที่แบ่งเป็น ๒ ภาค คือ ปุพพภาค ซึ่งในหนังสือที่พิมพ์ เรียกว่า “ยกุชภาควาร” และปัจฉิมภาค เรียกว่า “พุทฺธภาควาร” (น่าจะเขียน “ยกุชภาณวาร” คือภาณยักร์ และ “พุทฺธภาณวาร” คือภาณพระ ทั้งนี้ จะต้องสืบค้นตรวจสอบหลักฐานต่อไป); ๓ **ปริตร**

ภาณวาร “วาระแห่งการสวด”, ข้อความในคัมภีร์ต่างๆ เช่น ในพระสูตรขนาดยาวที่ท่านจัดแบ่งไว้เป็นหมวดหนึ่งๆ สำหรับสวดเป็นคราวๆ หรือเป็นตอนๆ

แม้ว่าการนับจำนวนภาณวารจะไม่เป็นมาตราที่ลงตัวเด็ดขาด แต่ก็มีความสำคัญตามที่ท่านคำนวณไว้และถือกันมา ดังที่ท่านทักไว้ในคัมภีร์ต่างๆ ว่า (เช่น สทฺทหนิติ. ชาติุมมาลา ฉบับอักษรพม่า หน้า ๖๐) “๘ อักขระ เป็น ๑ บท (บาทคาถา), ๔ บท เป็น ๑ คาถา ซึ่งถือเป็น ๑ คันถะ คือเท่ากับ ๓๒ อักขระ, ๒๕๐ คันถะ (๒๕๐ คาถา) เป็น ๑ ภาณวาร คือเท่ากับ ๘,๐๐๐ อักขระ” (อักขระ ในที่นี้ คือหน่วยออกเสียงครั้งหนึ่ง ตรงกับ ‘พยางค์’ ในภาษาไทย จึงเป็น ๘,๐๐๐ พยางค์; จะเห็นว่า เมื่อถือ ๒๕๐ คาถา เป็น ๑ ภาณวาร จำนวนอักขระจะไม่แน่นอนไปอย่างเด็ดขาด เพราะบาทคาถามีใช้มีแต่ ๘ อักขระ ที่มี ๙ หรือ ๑๒ อักขระ เป็นต้น ก็มี)

พระไตรปิฎกบาลี ที่ได้ประมวลไว้

และสืบกันมา โดยผ่านการสังคายนา และความทรงจำนั้น อาศัยการสาธยาย เป็นวิธีดำรงรักษาที่สำคัญ ดังที่ท่านบันทึกการจัดแบ่งพระไตรปิฎกไว้เป็นภาณวาร (เช่น ที.อ.๑/๐/๑๒) เช่น ใน พระวินัยปิฎก อุกุโฏวิมังค์ (มหาวิมังค์ และภิกษุณีวิมังค์) มี ๖๔ ภาณวาร **ชั้นธกะ** ๘๐ ภาณวาร **ปริวาร** ๒๕ ภาณวาร, ใน **พระสุตตันตปิฎก** ที่มณิกาย มี ๖๔ ภาณวาร **มัชฌิมนิกาย** ๘๐ ภาณวาร **สังยุตตนิคาย** ๑๐๐ ภาณวาร **อังคุตตรนิกาย** ๑๒๐ ภาณวาร (ขุททกนิกาย ประกอบด้วยคัมภีร์ปลีกย่อยเป็นอันมาก ท่านไม่ได้จาระในตัวเลขไว้ ส่วน **พระอภิธรรมปิฎก** แต่ละคัมภีร์มีการสาธยายทำนองบอกหนังสือ กับการแจกแจงอย่างพิสดาร ซึ่งต่างกันมากมาย ท่านจึงบอกไว้เพียงคร่าวๆ)

ภาระ “สิ่งที่ต้องนำพา”, ฐานะหนัก, การงานที่หนัก, หน้าที่ที่ต้องรับเอา, เรื่องที่พึงรับผิดชอบ, เรื่องหนักที่จะต้องเอาใจใส่หรือจัดทำ

ภาทวาชโคตร ตระกูลภาทวาชะ เป็นตระกูลพราหมณ์เก่าแก่ มีมาแต่สมัยร้อยกรองพระเวท แต่ในพุทธกาล ตามพระวินัยปิฎก ปรากฏว่าเป็นตระกูลต่ำ

ภาวนา การทำให้มีขึ้นเป็นขึ้น, การทำให้เกิดขึ้น, การเจริญ, การบำเพ็ญ, การ

พัฒนา **1.** การฝึกอบรม หรือการเจริญพัฒนา มี ๒ อย่าง คือ **๑. สมถภavana** ฝึกอบรมจิตใจให้อยู่กับความตั้งงามเกิดความสงบ **๒. วิปัสสนาภavana** ฝึกอบรมเจริญปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งชัดตามเป็นจริง, **อีกนัยหนึ่ง** จัดเป็น ๒ เหมือนกันคือ **๑. จิตตภavana** การฝึกอบรมจิตใจให้เจริญงอกงามด้วยคุณธรรม มีความเข้มแข็งมั่นคง เบิกบาน สงบสุขผ่อนคลายพร้อมด้วยความเพียร สติ และสมาธิ **๒. ปัญญาภavana** การฝึกอบรมเจริญปัญญา ให้อุบายแทงเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จนมีจิตใจเป็นอิสระ ไม่ถูกครอบงำด้วยกิเลสและความทุกข์; **ดู กัมมัฏฐาน 2.** การเจริญสมถกรรมฐาน เพื่อให้เกิดสมาธิ มี ๓ ชั้น คือ **๑. บริกรรมภavana** ภavanaชั้นตระเตรียม คือ กำหนดอารมณ์กรรมฐาน **๒. อุปจารภavana** ภavanaชั้นจวนเจียน คือ เกิดอุปจารสมาธิ **๓. อัปปนาภavana** ภavanaชั้นแน่วแน่ คือ เกิดอัปปนาสมาธิเข้าถึงฌาน **3.** ในภาษาไทย ความหมายเลื่อนมาเป็นการท่องเที่ยวหรือว่าซำๆ ให้อุบาย **ภavanaปธาน** เพียรเจริญ, เพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่มียังไม่เกิด ให้เกิดให้มีขึ้น (ข้อ ๓ ในปธาน ๔)

ภavanaมัย บุญที่สำเร็จด้วยการเจริญภavana, ความดีที่ทำด้วยการฝึกอบรม

จิตใจให้สุขสงบมีคุณธรรม เช่น เมตตา กรุณา (จิตตภavana) และฝึกอบรมเจริญปัญญาให้อุบายแทงเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง (ปัญญาภavana); **ดู ภavana** (ข้อ ๓ ในบุญกิริยาวัตถุ ๓ และ ๑๐)

ภavanามยปัญญา **ดู ปัญญา ๓**

ภavarup รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ มี ๒ คือ **อดีตภาวะ** ความเป็นหญิง และ **ปฐิตภาวะ** ความเป็นชาย

ภายา เสียงหรือกิริยาอาการซึ่งทำความเข้าใจซึ่งกันและกันได้, ถ้อยคำที่ใช้พูดจากัน, คำพูด

ภายามคธ ภาษาที่ใช้พูดในแคว้นมคธ, ภาษาของชาวมคธ หมายถึงภาษาบาลี

ภายิต คำกล่าว, คำหรือข้อความที่พูดไว้

ภายี คำสิ่งของที่เก็บตามจำนวนสินค้าเข้าออก

ภิกขา การขออาหาร; อาหารอันพึงขอ, อาหารที่ขอได้มา, อาหารบิณฑบาต

ภิกขาจาร เทียวไปเพื่อภิกขา, เทียวไปเพื่ออาหารอันพึงขอ, เทียวบิณฑบาต

ภิกขุ **ดู ภิกษุ**

ภิกขุณี **ดู ภิกษุณี**

ภิกขุณีปาฏิโมกข์ ประมวลสิกขาบทที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้สำหรับภิกษุณี มี ๓๑๑ ข้อ

ภิกขุณีวิภังค์ คัมภีร์ที่จำแนกความแห่งสิกขาบททั้งหลายในภิกขุณีปาฏิโมกข์

อยู่ในพระวินัยปิฎก

ภิกขุบัญญัติ สำนักนางภิกษุณี, เขตที่อยู่อาศัยของภิกษุณีซึ่งเป็นส่วนหนึ่งอยู่ในวัด

ภิกขุปาฏิโมกข์ ประมวลสิกขาบทที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้สำหรับภิกษุ มี ๒๒๗ ข้อ

ภิกขุวิภังค์ คัมภีร์จำแนกความแห่งสิกขาบทในภิกขุปาฏิโมกข์ อยู่ในพระวินัยปิฎก มักเรียกว่า *มหาวิภังค์*

ภิกษา ดู *ภิกขา*

ภิกษาจารกาล เวลาเป็นที่เที่ยวไปเพื่อภิกษา, เวลาบิณฑบาต

ภิกษุ ชายผู้ได้อุปสมบทแล้ว, ชายที่บวชเป็นพระ, พระผู้ชาย; แปลตามรูปศัพท์ว่า “ผู้ขอ” หรือ “ผู้มองเห็นภัยในสงสาร” หรือ “ผู้ทำลายกิเลส”; ดู *ปริยัติ ๔, สหธรรมิก, บรรพชิต, อุปสัมบัน*

ภิกษุสาวกรูปแรก ได้แก่ พระอัญญาโกณฑัญญะ

ภิกษุณี หญิงที่ได้อุปสมบทแล้ว, พระผู้หญิงในพระพุทธศาสนา; เทียบ *ภิกษุ*

ภิกษุณีสงฆ์ หมู่แห่งภิกษุณี, ประดาภิกษุณีทั้งหมดกล่าวโดยส่วนรวมหรือโดยฐานเป็นชุมนุมหนึ่ง, ภิกษุณีตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป ประชุมกันเนื่องในกิจพิธี; ภิกษุณีสงฆ์เกิดขึ้นในพรรษาที่ ๕ แห่งการบำเพ็ญพุทธกิจโดยมี *พระมหาปชาบดี-*

โคตมี พระมาตุจฉาซึ่งเป็นพระมารดาเลี้ยงของเจ้าชายสิทธัตถะ เป็นพระภิกษุณีรูปแรก ดังเรื่องปรากฏในภิกษุณี-ชั้นชกและในอรรถกถา สรุปได้ความว่าหลังจากพระเจ้าสุทโธทนะปรินิพพานแล้ว วันหนึ่งขณะที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่นิโครธารามในเมืองกบิลพัสดุ์ พระนางมหาปชาบดีโคตมีเสด็จเข้าไปเฝ้าและทูลขออนุญาตให้สตรีสละเรือนอกบวชในพระธรรมวินัย แต่การณ่นั้นมิใช่ง่าย พระพุทธเจ้าตรัสห้ามเสียถึง ๓ ครั้ง ต่อมาพระพุทธเจ้าเสด็จไปยังเมืองเวสาลีประทับที่กุฎาคารศาลาในป่ามหาวัน พระนางมหาปชาบดีโคตมีไม่ละความพยายามถึงกับปลงผมนุ่งห่มผ้ากาสาเวงเอง ออกเดินทางพร้อมด้วยเจ้าหญิงศากยะจำนวนมาก (อรรถกถาว่า ๕๐๐ นาง) ไปยังเมืองเวสาลี และได้มายืนกันแสงอยู่ที่ซุ้มประตูนอกกุฎาคารศาลา พระบาทบวม พระวรกายเปราะเปื้อนธูลี พระอาณนัทมาพบเข้า สอบถามทราบความแล้วรีบช่วยไปกราบทูลขออนุญาตให้ แต่เมื่อพระอาณนัทกราบทูลต่อพระพุทธเจ้าก็ถูกพระองค์ตรัสห้ามเสียถึง ๓ ครั้ง ในที่สุดพระอาณนัทเปลี่ยนวิธีใหม่ โดยกราบทูลถามว่าสตรีออกบวชในพระธรรมวินัยแล้วจะสามารถบรรลุโสดาปัตติผลจนถึงอรหัตตผลได้หรือไม่ พระ

พุทธเจ้าตรัสตอบว่าได้ พระอาณนทฺ์จึงอ้างเหตุผลนั้น พร้อมทั้งการที่พระนางมหาปชาบดีเป็นพระมาตุจฉาและเป็นพระมารดาเลี้ยง มีอุปการะมากต่อพระองค์ แล้วขอให้ทรงอนุญาตให้สตรีออกบวช พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตโดยมีเงื่อนไขว่าพระนางจะต้องรับปฏิบัติตาม *ครุธรรม ๘* ประการ พระนางยอมรับปฏิบัติตามพุทธานุญาตที่ให้ถือว่า การรับครุธรรมนั้นเป็นการอุปสมบทของพระนาง ส่วนเจ้าหญิงศากยะที่ตามมาทั้งหมด พระพุทธเจ้าตรัสอนุญาตให้ภิกษุสงฆ์อุปสมบทให้ ในคราวนั้นพระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่พระอาณนทฺ์ว่าการให้สตรีบวชจะเป็นเหตุให้พรหมจรรย์ คือพระศาสนาหรือสังฆธรรมตั้งอยู่ได้ไม่ยั่งยืน จะมีอายุสั้นเข้า เปรียบเหมือนตระกูลที่มีบุตรชายน้อยมีสตรีมาก ถูกผู้ร้ายทำลายได้ง่าย หรือเหมือนนาข้าวที่มีหนอนขยอกลงหรือเหมือนไร่อ้อยที่มีเพลี้ยลง ย่อมอยู่ได้ไม่ยืนนาน พระองค์ทรงบัญญัติครุธรรม ๘ ประการกำกับไว้ก็เพื่อเป็นหลักค้ำกันพระศาสนา เหมือนสร้างค้ำกันสระใหญ่ไว้ก่อนเพื่อกันไม่ให้น้ำไหลทันออกไป (พระศาสนาจักอยู่ได้ยั่งยืนเช่นเดิม) และได้ทรงแสดงเหตุผลที่ไม่ให้ภิกษุให้ภิกษุณี ให้ภิกษุณีให้ภิกษุได้ฝ่ายเดียว เพราะนักบวชในลัทธิ

ศาสนาอื่นทั้งหลายไม่มีใครให้ไว้สตรีกันเลย กล่าวโดยสรุปว่า หากถือเหตุผลทางด้านสภาพสังคม-ศาสนาแล้ว จะไม่ทรงอนุญาตให้สตรีบวชเลย แต่ด้วยเหตุผลในด้านความสามารถโดยธรรมชาติ จึงทรงยอมให้สตรีบวชได้ เมื่อภิกษุณีสงฆ์เกิดขึ้นแล้ว สตรีที่จะบวชต่อมาต้องเป็น *สิกขมานา* รักษาสิกขาบท ๖ (คือ ๖ ข้อแรกในศีล ๑๐) ไม่ให้ขาดเลยตลอด ๒ ปีก่อน จึงขออุปสมบทได้ และต้องรับการอุปสมบทโดยสงฆ์ทั้งสองฝ่าย คือบวชโดยภิกษุณีสงฆ์แล้ว ต้องบวชโดยภิกษุสงฆ์อีกชั้นหนึ่ง เมื่อเป็นภิกษุณีแล้ว ต้องรักษาสิกขาบท ๓๑๑ ข้อ (ศีล ๓๑๑) ภิกษุณีสงฆ์เจริญแพร่หลายในชมพูทวีปอยู่ช้านาน เป็นแหล่งให้การศึกษาแหล่งใหญ่แก่สตรีทั้งหลาย

ภิกษุณีสงฆ์ประดิษฐานในลังกาทวีปในรัชกาลของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ โดยพระสังฆมิตตาเถรี พระราชธิดาของพระเจ้าอโศกมหาราชเดินทางจากชมพูทวีปมาประกอบอุปสมบทกรรมแก่พระนางอนุฟ้าเทวี ชายาของเจ้ามahanาค อนุชาของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ พร้อมด้วยสตรีอื่นอีก ๑ พันคน ภิกษุณีสงฆ์เจริญรุ่งเรืองในลังกาทวีปยาวนานไม่น้อยกว่า ๑,๐๐๐ ปี แต่

ในที่สุดได้สูญสิ้นไป ด้วยเหตุใดและกาลใดไม่ปรากฏชัด

ส่วนในประเทศไทย ไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้เคยมีภิกษุณีสงฆ์ แม้ว่าการที่ พระโสณะ และ พระอุตตระมาประดิษฐานพระพุทธศาสนาในสุวรรณภูมิ จะมีเรื่องเล่าที่ทำให้จนและจนให้ตีความกัน ก็เป็นการเล่าอย่างตำนานเพียงสั้นๆ แบบที่เต็มไปด้วยอิทธิทธิปาฏิหาริย์ว่า (วินย.อ.๑/๖๘) ที่นั่นมีนางผีเสื้อน้ำซึ่งเมื่อมีทารกเกิดในราชสกุลเมื่อใด ก็จะขึ้นมาจากทะเลและจับทารกกินเสีย เมื่อพระเถระทั้งสองไปถึงนั้น ก็พอดีมีทารกเกิดในราชสกุลคนหนึ่ง เมื่อนางผีเสื้อน้ำและบริวารขึ้นมาจากทะเลพระเถระได้เนรมิตร่างที่ใหญ่โตเป็นสองเท่าของพวก Rakshas ขึ้นมาจำนวนหนึ่งเข้าล้อมพวก Rakshas ไว้ ทำให้พวก Rakshas กลัวพากันหนีไป แล้วพระเถระก็แสดงธรรมแก่มหาชน มีคนบรรลุธรรมถึงหกหมื่นคน มีกุลทารก ๓๕๐๐ คน และกุลธิดา ๑๕๐๐ คน บรรพชา (นำสังเกตท่านใช้คำว่า “กุลทารก”) เป็นอันว่า พระโสณเถระได้ประดิษฐานพระพุทธศาสนาในสุวรรณภูมิแล้วอย่างนี้ เรื่องที่เล่านี้แตกต่างมากจากเรื่องการประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป ซึ่งแม้จะมีเรื่องอัศจรรย์แทรกอยู่

ไม่น้อย แต่มีความเป็นมาของเรื่องเป็นลำดับนับว่าชัดเจน เฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อชาวเกาะลังกานับถือพระพุทธศาสนาแล้ว พระนางอนุฟ้าเทวีต้องการจะผนวช (วินย.อ.๑/๙๑) และทูลแจ้งแก่พระราชบิดา พระองค์ได้ตรัสขอให้พระมหินทเถระบวชให้แก่พระเทวีนั้น แต่พระเถระได้ถวายพระพรว่า ท่านจะบรรพชาให้แก่สตรี เป็นการไม่สมควร และได้ชี้แจงให้พระราชบิดามนต์พระสังฆมิตตาเถรีมาบวชให้ พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะแห่งลังกาทวีปจึงได้ทรงส่งสาส์นไปนิมนต์พระภิกษุณีสังฆมิตตาเถรีเดินทางจากชมพูทวีปพร้อมด้วยกิงพระศรีมหาโพธิ์มายังลังกาทวีป และประดิษฐานภิกษุณีสงฆ์ขึ้นในดินแดนนั้น แล้วก็มีเรื่องสืบต่อมาอีกยาว แต่ในด้านสุวรรณภูมิไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม หลังจากเรื่องเล่าที่ไม่ชัดข้างต้นนั้นแล้ว ก็ไม่มีหลักฐานว่าเคยมีภิกษุณีหรือสามเณรีแต่อย่างใด

ภิกษุบริษัท ชุมนุมภิกษุ, ชุมนุมชาวพุทธ ฝ่ายภิกษุ (ข้อ ๑ ในบริษัท ๔)

ภิกษุผู้ควรชักเข้าหาอับติเดิม ดู *มูลายปฎิกัสสนารทภิกษุ*

ภิกษุสงฆ์ หมู่ภิกษุ, หมู่พระ; ดู *สงฆ์*

ภุมมชกภิกษุ ชื่อภิกษุผู้ใจทพระทัฬหะมัลลบุตร คู่กับพระเมตติยะ

ภุมมเทวะ เทวดาผู้อาศัยอยู่บนแผ่นดิน

เช่น พระภุมิ เป็นต้น

ภุค, ภุคะ 1. ลัทธิผู้เกิดแล้ว หรือเกิดเสร็จไปแล้ว, นัยหนึ่ง หมายถึงพระอรหันต์ เพราะไม่แสวงหาภพเป็นที่เกิดอีก อีกนัยหนึ่งหมายถึงลัทธิที่เกิดเต็มตัวแล้ว เช่น คนคลอดจากครรภ์แล้ว ไก่ออกจากไข่แล้ว เป็นต้น ต่างกับ **สัมภเวสี** คือลัทธิผู้ยังแสวงหาที่เกิด ซึ่งได้แก่ปุถุชนและพระเสขะผู้ยังแสวงหาภพที่เกิดอีก หรือลัทธิในครรภ์และในไข่ที่ยังอยู่ระหว่างจะเกิด

2. ผี, อมนุษย์

3. ภุครูป คือ ธาตุ ๔ มักเรียก **มหาภุค**
ภุคกถิณ กถิณ คือ ภุครูป, กถิณคือธาตุ ๔ ได้แก่ **ปฐวี** ดิน, **อาโป** น้ำ, **เตโช** ไฟ, **วาโย** ลม

ภุคคาม ของเขี้ยวหรือพืชพรรณอันเป็นอยู่กับที่ มี ๕ ชนิด **๑.** พืชเกิดจากเหง้า คือใช้เหง้าเพาะ เช่น ขมิ้น **๒.** พืชเกิดจากต้น คือตอนออกได้จากไม้ต้นทั้งหลาย เช่น ต้นโพธิ์ **๓.** พืชเกิดจากข้อ คือใช้ข้อปลูก ได้แก่ไม้ลำ เช่น อ้อย ไม้ไผ่ **๔.** พืชเกิดจากยอด คือใช้ยอดปักก็เป็น ได้แก่ผักต่างๆ มีผักชีล้อม ผักบุ้ง เป็นต้น **๕.** พืชเกิดจากเมล็ด คือใช้เมล็ดเพาะ ได้แก่ ถั่ว งา ข้าว, แปลตามรูปศัพท์ว่า บ้านของภุค; คู่กับ **พืชคาม**

ภุคคามวรรค หมวดที่ว่าด้วยภุคคาม เป็นวรรคที่ ๒ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ใน

มหาวิภังค์แห่งพระวินัยปิฎก

ภุครูป ดู **มหาภุค**

ภุมิ 1. พื้นเพ, พื้น, ชั้น, ที่ดิน, แผ่นดิน
2. ชั้นแห่งจิต, ระดับจิตใจ, ระดับชีวิต มี ๔ คือ **๑. กามาวจรภุมิ** ชั้นที่ยังท่องเที่ยวอยู่ในกาม **๒. รูปาวจรภุมิ** ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป หรือชั้นของพวกที่ได้รูปฌาน **๓. อรูปาวจรภุมิ** ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป หรือชั้นของพวกที่ได้อรุณฌาน **๔. โลกุตตรภุมิ** ชั้นที่พ้นโลกหรือระดับพระอรหันบุคคล, เรียกให้สั้นว่า กามภุมิ รูปภุมิ อรูปภุมิ และโลกุตตรภุมิ, ภุมิ ๔ นี้ จัดประเภทได้เป็น ๒ ระดับ คือ สามภุมิแรก เป็นโลกียภุมิ ส่วนภุมิที่สี่ เป็นโลกุตตรภุมิ, บางทีเรียกโลกียภุมิ ๓ นั้นรวมกันว่า “ไตรภุมิ”

ใน **ภุมิ ๔** นี้ สามภุมิแรก คือโลกียภุมิ ๓ แยกย่อยออกไปได้เป็น **ภุมิ ๓๑** คือ **๑. กามาวจรภุมิ ๑๑** แบ่งเป็น อบายภุมิ ๔ (นिरยะ - นรก, ตีรัจจนาโยนิ - กำเนิดตีรัจจนา, ปิตติวิสัย - แดนเปรต, อสุรกาย - พวกอสูร) และ กามสุคติภุมิ ๗ (กามาวจรภุมิที่เป็นสุคติ คือ มนุษย์ และเทพชั้นจาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี พรนิมมิตวสวัตตี) **๒. รูปาวจรภุมิ ๑๖** ระดับของรูปพรหม แบ่งเป็น ก. **ปฐมฌานภุมิ ๓** (พรหมระดับปฐมฌาน ๓

คือ พรหมปาริฉัชา พรหมปุโรหิตา มหาพรหมา) ข. ทุดิยฆานภุมิ ๓ (พรหมระดับทุดิยฆาน ๓ คือ ปริตตภา อัมปมาณภา อภัสสรา) ค. ตุดิยฆานภุมิ ๓ (พรหมระดับตุดิยฆาน ๓ คือ ปริตตสุภา อัมปมาณสุภา สุกภิกษา) ง. จตุตถฆานภุมิ ๗ (พรหมระดับจตุตถฆาน ๗ คือ เวหฺปผลา อลฺยญฺยีสฺตวฺ สุกทาวาส ๕ [ที่เกิดของพระอนาคามี ๕ คือ อวิหา อตฺปปา สุกทสสา สุกทสสีอกนิฏฺฐา]) ๓. **อรุปาจรภุมิ ๔** ระดับของอรุปพรหม (พรหมระดับอรุปฆาน ๔ คือ อากาสันญายตณภุมิ วิญญานัญญายตณภุมิ อากิญจัญญายตณภุมิ เนวลฺยญานาสลฺยญายตณภุมิ)

คำว่า “ภุมิ” นี้ มีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า “ภพ” ซึ่งบางทีก็พูดควบคู่ไปด้วยกัน แต่ที่แท้นั้น ภุมิหมายถึงระดับของจิตใจ ส่วนภพหมายถึงภาวะชีวิตของสตรฺ หรือโลกที่อยู่ของสตรฺ ดังนั้น ภุมิจึงมี ๔ เพราะนับโลกุตตรภุมิด้วย ส่วนภพมีเพียง ๓ เพราะโลกุตตรภพไม่มี แต่ในที่ทั่วไป เมื่อยกโลกุตตรภุมิออกไปแล้ว ภุมิ ๓ ที่เป็นโลกีย บางทีก็ใช้อย่างคลุมๆ รวมไปถึงโลกที่อยู่ของสตรฺ มีความหมายคล้ายกับคำว่า ภพ ๓ ด้วย (เช่นคำว่า “ไตรภุมิ” ที่นำมาพูดกันในประเทศไทย); เทียบ *ภพ, คติ*; ดู *อริยบุคคล*

ภษา เครื่องนุ่งห่ม, ผ้าทรง

ภษามลา ช่างแต่งผม (ใช้เมื่อกล่าวถึงพระอุบาลี)

เภทกรวัตตุ เรื่องทำความแตกกัน, เรื่องที่จะเป็นสาเหตุก่อให้เกิดความแตกแยกในสงฆ์, เหตุให้สงฆ์แตกกัน ท่านแสดงไว้ ๑๘ อย่าง; ดู *อฏฺฐารสเภทกรวัตตุ*

เภทนปจิตตีย อาบัติปจิตตียที่ต้องทำลายสิ่งของที่เป็นเหตุให้ต้องอาบัติเสียก่อน จึงแสดงอาบัติได้ ได้แก่ ลิกขาบทที่ ๔ แห่งรัตนวรรคที่ ๔ แห่งปจิตตียกัณฑ์ (ปจิตตีย ข้อที่ ๘๖ ทำกล่องเข็มด้วยกระดูก งา หรือ เขาสตรฺ)

ภริ, ภรี กลอง

เภสัช ยา, ยารักษาโรค, ยาแก้โรค เป็นอย่างหนึ่งในปัจจัย ๔, **เภสัช ๕** ที่เป็นลตฺตาทกาลิก รับประทานได้ตลอด ๗ วัน คือ ๑. *สัปปิ* เนยใส ๒. *นวนิตะ* เนยข้น ๓. *เตละ* น้ำมัน ๔. *มธุ* น้ำผึ้ง ๕. *ผาณิต* น้ำอ้อย; ส่วนยาแก้โรคที่ทำจากรากไม้ เปลือกไม้ ใบไม้ เป็นต้น จัดเป็น *ยาวชีวิก* คือรับประทานไว้แล้วเก็บไว้ฉันได้ตลอดชีวิต; ดู *เวชกรรม*

เภสัชขันธ์กะ ชื่อขันธ์กะที่ ๖ แห่งคัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่องเภสัชคือ ยาบำบัดโรค ตลอดจนเรื่องยาคุ อุทิสสมังสะ กัปปียอกัปปียะ และกาลิก ๔

โภควิภาค การจัดสรรแบ่งทรัพย์สินซึ่งหา มาได้ด้วย ความขยันหมั่นเพียรออกเป็น ๔ ส่วน คือ ๑ ส่วน เลี้ยงตัว เลี้ยงครอบครัว ดูแลคนที่เกี่ยวข้อง และทำความดี ๒ ส่วน ใช้ทำหน้าที่การงานประกอบกิจการอาชีพ ๑ ส่วน เก็บไว้เป็นหลักประกันชีวิตและกิจการคราวจำเป็น; **ดู คิหิวินัย**

โภคาอาทิยะ, โภคาทิยะ ประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโภคทรัพย์มี ๕ คือ ๑. เลี้ยงตัว มารดา บิดา บุตร ภรรยา บ่าวไพร่ ให้เป็นสุข ๒. เลี้ยงเพื่อนฝูงผู้ร่วมงาน ร่วมกิจการให้เป็นสุข ๓. บำบัดป้องกันภัยอันตราย ๔. ทำ **พลี** ๕ อย่าง ๕. ทำทานในสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติชอบ

โภชชยาคุ ข้าวต้มสำหรับฉันให้อิ่ม เช่น ข้าวต้มหมู เป็นต้น มีคติดอย่างเดียวกันกับอาหารหนัก เช่นข้าวสวย ต่างจากยาคุที่กล่าวถึงตามปกติในพระวินัย ซึ่งเป็นของเหลวใช้สำหรับดื่ม ภิกษุรับนิมนต์ในที่แห่งหนึ่งไว้ ฉันยาคุสามัญญ์ไปก่อนได้ แต่จะฉันโภชชยาคุไปก่อนไม่ได้; **ดู ยาคุ**

โภชนะ ของฉัน, ของกิน, **โภชนะทั้ง ๕** ที่กล่าวถึงบ่อยในพระวินัย เฉพาะอย่างยิ่งในโภชนวรรค ได้แก่ ข้าวสุก ขนมสด ขนมแห้ง ปลา เนื้อ (**ปญจ โภชนานิ:** โอทโน กุมมาโส สตตุ มจฺโจ มंस)

โภชนปฏิสังยุต ธรรมเนียมที่เกี่ยวกับโภชนะ, ข้อที่ภิกษุสามเณรควรประพฤติ

ปฏิบัติเกี่ยวกับการรับบิณฑบาตและฉันอาหาร, เป็นหมวดที่ ๒ แห่งเสขียวัตตรมี ๓๐ ลิกขาบท

โภชนวรรค หมวดที่ว่าด้วยเรื่องอาหาร เป็นวรรคที่ ๔ แห่งปาจิตติยักัณฑ์ ในมหาวิภังค์ แห่งพระวินัยปิฎก

โภชนะที่หลัง **ดู ปรัมปร โภชน**

โภชนะเป็นของสมณะ (ในลิกขาบทที่ ๒ แห่งโภชนวรรค) พวกสมณะด้วยกันนิมนต์ฉัน (ฉันเป็นหมูได้ ไม่ต้องอาบัติปาจิตติย)

โภชนะอันประณีต ตามพุทธบัญญัติในลิกขาบทที่ ๙ แห่งโภชนวรรค (วินย.๒/๕๑๗/๓๔๑) ดังนี้ “ภิกษุใด ไม่อาพาธ ขอโภชนะอันประณีตเห็นปานนี้ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ปลา เนื้อ นมสด นมล้น เพื่อประโยชน์แก่ตนแล้วฉัน เป็นปาจิตติย” (**ปณิต โภชนานิ:** สปิปนวินิตฺ เตลํ มธฺ ฝานิตฺ มจฺโจ มंसฺ ชีรํ ทติ)

โภชนาหาร อาหารคือของกิน

โภชนียะ ของควรบริโภค, ของสำหรับฉันได้แก่ ข้าวสุก ขนมสด ขนมแห้ง ปลา เนื้อ

โภชนมัตตัญญูตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร, รู้จักประมาณในการกิน คือ กินเพื่อหล่อเลี้ยงร่างกายให้ชีวิตเป็นอยู่ได้ผาสุก มิใช่เพื่อสันทุสนานมัวเมา (ข้อ ๒ ในอปฺปนณกปฏิปทา ๓)

ม

มกุฎพันธนเจดีย์ ที่ถวายพระเพลิงพระ
พุทธสรีระ อยู่ทิศตะวันออกของนคร
กุสินารา

มคธ 1. ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖
แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปครั้งพุทธกาล
ตั้งอยู่ฝั่งใต้ของแม่น้ำคงคาตอนกลาง
เป็นแคว้นที่มีอำนาจมากแข่งกับแคว้น
โกศล และเป็นทีที่พระพุทธเจ้าทรง
ประดิษฐานพระพุทธรูปในสมัย
พุทธกาล มคธมีนครหลวงชื่อ **ราชคฤห์**
ราชาผู้ปกครองพระนามว่า **พิมพิสาร**
ตอนปลายพุทธกาล พระเจ้าพิมพิสาร
ถูกโอรสชื่อ **อชาตศัตรู** ปลงพระชนม์
และขึ้นครองราชย์สืบแทน ต่อมาใน
สมัยพระเจ้ากาลาโศก หรือก่อนนั้น
เมืองหลวงของมคธ ย้ายไปตั้งที่เมือง
ปาฏลีบุตร บนฝั่งแม่น้ำคงคา เหนือ
เมืองราชคฤห์ขึ้นไป มคธรุ่งเรืองถึงที่สุด
ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งแคว้น
ใหญ่อื่นทั้งหมดได้รวมเข้าอยู่ภายใน
มหาอาณาจักรของพระองค์ทั้งหมดแล้ว
บัดนี้ บริเวณที่เคยเป็นแคว้นมคธใน
สมัยพุทธกาล เรียกว่า **แคว้นพิหาร 2.**
เรียกภาษาที่ใช้พูดในแคว้นมคธ หรือ
ภาษาของชาวแคว้นมคธว่า ภาษา

และถือกันว่า ภาษาบาลีที่ใช้รักษาพระ
พุทธพจน์สืบมาจนบัดนี้ คือ ภาษา

มคธชนบท แคว้นมคธ, ประเทศมคธ

มคธนาฬิ ทะยานที่ใช้อยู่ในแคว้นมคธ,
ทะยานชาวมคธ

มคธภาษา ภาษาของชนชาวมคธ, ภาษา
ของชนผู้อยู่ในแคว้นมคธ

มคธราช ราชาผู้ครองแคว้นมคธ, หมายถึง
ถึงพระเจ้าพิมพิสาร

มมะ, มฆมาณพ หัวหน้ากลุ่มผู้ร่วมกัน
ทำบุญบำเพ็ญประโยชน์ ๓๓ คน ที่ได้
เกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์; ดู **ดาวดึงส์**

มฆเทวะ พระเจ้าแผ่นดินผู้ครองแคว้น
วิเทหะพระองค์หนึ่ง สมัยก่อนพุทธกาล
เรียก **มฆาเทวะ** ก็มี

มฆวัน, มฆวา, มัฆวา, มัฆวาน พระ
อินทร์ เรียกพระนามตามตำนานที่ได้
เคยเป็นหัวหน้ากลุ่มผู้ร่วมกันทำบุญ
บำเพ็ญประโยชน์ ๓๓ คน ก่อนจะได้
เกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์; ดู **ดาวดึงส์**

มงคล สิ่งที่ทำให้มีโชคดี, ตามหลักพระ
พุทธศาสนา หมายถึง ธรรม ที่นำมาซึ่ง
ความสุขความเจริญ, มงคล ๓๘
ประการ หรือเรียกเต็มว่า อุดมมงคล
(มงคลอันสูงสุด) ๓๘ ประการ ที่พระ

พุทธเจ้าตรัสไว้ในมงคลสูตร (ขุ.ขุ.๒๕/๕/๓; ขุ.สุ.๒๕/๓๑๗/๓๗๖) มีดังนี้

คาถาที่ ๑ = ๑. *อเสวนา จ พาลานํ* ไม่คบคนพาล *๒. ปณฺฑิตานญจ เสวนา* คบบัณฑิต *๓. ปุชฺชา จ ปุชฺชนียานํ* บูชาคคนที่ควรบูชา **คาถาที่ ๒ = ๔.** *ปฏฺวิรูปเทศวาโส* จ อยู่ในปฏิรูปเทศ, อยู่ในถิ่นมีสิ่งแวดล้อมดี *๕. ปุพฺเพ จ กตปุญฺญตา* ได้ทำความดีให้พร้อมไว้ก่อน, ทำความดีเตรียมพร้อมไว้แต่ต้น *๖. อตฺตสมฺมาปณฺธิ* จ ตั้งตนไว้ชอบ **คาถาที่ ๓ = ๗.** *พาหุสจฺจญฺจ* เล่าเรียนศึกษามาก, ทรงความรู้กว้างขวาง, ใฝ่ใจสดับตรับฟังค้นคว้าหาความรู้อยู่เสมอ *๘. สิปฺปญฺจ* มีศิลปวิทยา, ชำนาญในวิชาชีพของตน *๙. วินโย จ สุสฺสิกขิต* มีระเบียบวินัย, ได้ฝึกอบรมตนไว้ดี *๑๐. สุภาสิตา จ ยา วาจา* วาจาสุภาสิต, รู้จักใช้วาจาพูดให้เป็นผลดี **คาถาที่ ๔ = ๑๑.** *มาตาปีตฺตูปุฏฺฐานํ* บำรุงมารดาบิดา *๑๒/๑๓. ปุตฺตทวารสฺส สงฺคโห* = *ปุตฺตสงฺคห* สงเคราะห์บุตรและ *ทวารสงฺคห* สงเคราะห์ภรรยา *๑๔. อนากฺลา จ กมฺมุนฺตา* การงานไม่อาภูล **คาถาที่ ๕ = ๑๕.** *ทานญจ* รู้จักให้, เพื่อแผ่แบ่งปัน, บริจาคสงเคราะห์และบำเพ็ญประโยชน์ *๑๖. ฅมฺมจริยา* จ ประพฤติธรรม, ดำรงอยู่ในศีลธรรม *๑๗. ฅาตกานญจ* *สงฺคโห* สงเคราะห์ญาติ *๑๘. อนวชฺชานิ* *กมฺมานิ*

การงานที่ไม่มีโทษ, กิจกรรมที่ดั่งงามเป็นประโยชน์ ไม่เป็นทางเสียหาย **คาถาที่ ๖ = ๑๕.** *อารตี* *วิริตี* *ปาปา* เว้นจากความชั่ว *๒๐. มชฺชปาณา* *จ* *สญฺญโม* เว้นจากการดื่มน้ำเมา *๒๑. อปฺปมาโท* *จ* *ฅมฺมสุ* ไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย **คาถาที่ ๗ = ๒๒.** *การโว* *จ* ความเคารพ, การแสดงออกที่แสดงถึงความเป็นผู้รู้จักคุณค่าของบุคคล สิ่งของ หรือกิจการนั้นๆ และรู้จักให้ความสำคัญและความใส่ใจเอื้อเฟื้อโดยเหมาะสม *๒๓. นิวาโต* *จ* ความสุภาพอ่อนน้อม, ถ่อมตน *๒๔. สนฺตฺตฺตฺตฺจ* *จ* ความสันโดษ, ความเอิบอิ่มพึงพอใจในผลสำเร็จที่ได้สร้างขึ้นหรือในปัจจุบันลาภที่แสวงหามาได้ ด้วยเรี่ยวแรงความเพียรพยายามของตนเองโดยทางชอบธรรม *๒๕. กตญฺญตา* มีความกตัญญู *๒๖. กาเลน* *ฅมฺมสฺสวณฺ* ฟังธรรมตามกาล, หาโอกาสแสวงหาความรู้ในเรื่องที่แสดงหลักความจริง **คาถาที่ ๘ = ๒๗.** *ขนฺตี* *จ* มีความอดทน *๒๘. โสวสฺสตา* เป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย *๒๙. สมณานญจ* *ทสฺสนํ* พบเห็นสมณะ, เยี่ยมเยือนเข้าหาท่านผู้สงบกิเลส *๓๐. กาเลน* *ฅมฺมสากฺขฺญา* สนทนาธรรมตามกาล, หาโอกาสสนทนาถกเถียงเกี่ยวกับหลักความจริงและหลักความถูกต้องดีงาม **คาถาที่ ๙ = ๓๑.** *ตโป* *จ* มีความ

เพียรเผาภิเลส, รู้จักบังคับควบคุมตน ไม่ประนเปรอตามใจอยาก ๓๒. **พรมหจริยญา** ประพฤติพรมจรรย์, ดำเนินตามอริยมรรค, การรู้จักควบคุมตนในทางเพศ หรือถือเมถุนวิริติตามควร ๓๓. **อริยสัจจาน ทสสนิ** เห็นอริยสัจจ, เข้าใจความจริงของชีวิต ๓๔. **นิพพาน-สัจฉิกิริยา จ** ทำพระนิพพานให้แจ้ง, บรรลุนิพพาน **คาถาที่ ๑๐ = ๓๕. พุฏฺฐสส โลกธมฺเมหิ จิตฺตํ ยสฺส น กมฺปติ** ถูกโลกธรรมจิตไม่หวั่นไหว ๓๖. **อ โสภํ** จิตไว้เศร้า ๓๗. **วิรัช** จิตปราศจากธุลี ๓๘. **เขมํ** จิตเกษม

มงคลสูตร ๓ **ปริตร**

มณฑป เรือนยอดที่มีรูปสี่เหลี่ยม

มณฑล วง, ดวง (เช่น อักขิมณฑล คือ ดวงตา), ผืน (เช่น ปฐวิมณฑล คือ ผืนแผ่นดิน เขตตมณฑล คือ ผืนนา), บริเวณ, ขอบเขต, เขตปกครองขนาดใหญ่, ดินแดน, แว่นแคว้น (เช่น โจฬมณฑล คือ แดนหรือแว่นแคว้นของชาวโจฬะ), วงการ; ชั้นส่วนของจักรพรรดิที่เรียกเป็นคำไทยว่า ราชวงค์ใหญ่, มีคำอธิบายว่า ชั้นส่วนของจักรพรรดิที่เป็นผืนผ้ารูปสี่เหลี่ยม มีแผ่นผ้าแคบคั่นแต่ละด้าน ลักษณะเหมือนกระถางนามีคั่นหากัน, มี ๒ ขนาด ราชวงค์ใหญ่เรียก มณฑล ราชวงค์เล็กเรียก อักขมณฑล, ราชวงค์

เล็กหรือราชวงค์น้อย มีขนาดครึ่งหนึ่งของราชวงค์ใหญ่ ในจักรพรรดิหนึ่ง ราชวงค์ใหญ่และราชวงค์น้อยอย่างต่ำอย่างละ ๕ ชั้น; เทียบ **อัทธมมณฑล**, ๓ **จักรมณฑล** ดอกไม้ทิพย์ คือ ดอกไม้ในเมืองสวรรค์ที่ตกลงมาบูชาพระพุทธเจ้าในวันปรินิพพาน ดาดฟ้าทั่วเมืองกุสินารา และพระมหากัสสปได้เห็นอาชีวกคนหนึ่งถืออยู่ขณะเดินทางระหว่างเมืองกุสินารากับเมืองปาวา จึงได้ถามข่าวเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า และทราบการปรินิพพานจากอาชีวกนั้น เมื่อ ๗ วันหลังพุทธปรินิพพาน

มณฑีเยร ๓ **มนเทียร**

มตกภัต “ภัตเพื่อผู้ตาย”, อาหารที่ถวายแก่สงฆ์เพื่ออุทิศกุศลแก่ผู้ตาย; ๓ **สังฆทาน**

มตี ความคิด, ความเห็น

มทะ ความมัวเมา (ข้อ ๑๕ ในอุปกิเลส ๑๖)

มทานิมุทโน ธรรมยังความเมาให้สร้าง, ความสร้างเมา (ไวพจน์อย่างหนึ่งของ **วิราคะ**)

มธุระ มะทราบ, น้ำคั้นมะทราบเจือน้ำแล้ว เรียก **มธุรปานะ** เป็นสัตตทาหาลิกอย่างหนึ่ง; ๓ **ปานะ**

มธุรปายาส ปายาส (ข้าวสุกหุงด้วยนมโค) ซึ่งปรุงปรายด้วยน้ำผึ้ง นางสุชาดาถวายแก่พระมหาบุรุษในเวลาเช้าของวันที่พระองค์จะได้ตรัสรู้; ๓ **สุชาดา, สุกรมัททวะ**

มธุรสสูตร พระสูตรที่พระมหากัสสปะ

แสดงแก่พระเจ้ามธุรราช อวันตีบุตร กล่าวถึงความไม่ต่างกันของวรรณะ ๔ เหล่า คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ คูหระ ใจความว่าวรรณะ ๔ นี้ แม้จะถือตัวอย่างไร เหยียดหยามกันอย่างไร แต่ถ้าทำดีก็ไปสู่ที่ดีเหมือนกันหมด ถ้าทำชั่วก็ต้องได้รับโทษไปอบายเหมือนกันหมด ทุกวรรณะเสมอกันในพระธรรมวินัย ออกบวชบำเพ็ญสมณธรรมแล้วไม่เรียกว่าวรรณะไหน แต่เป็นสมณะเหมือนกันหมด เมื่อจบเทศนา พระเจ้ามธุรราชประกาศพระองค์เป็นอุบาสก (สูตรที่ ๓๔ ในมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณฑนาสก์ พระสุตตันตปิฎก)

มธุรัตวลาลินี ชื่ออรรถกถาอธิบายความในคัมภีร์พุทธวงศ์ แห่งพระสุตตันตปิฎก พระพุทธทศตเถระรงนาที่เมืองท่าช็อกกาวิรปัญญนะ ในแดนทมิฬแห่งอินเดียใต้ เมื่อ พ.ศ. ใกล้จะถึง ๑๐๐๐ ร่วมสมัยกับพระพุทธโฆษาจารย์ ทั้งนี้ ได้เรียบเรียงเป็นภาษาบาลี ตามแนวโบราณัญญูกลุภาภาษาสิงหฬ; ๓ *โบราณัญญูกถา, อรรถกถา*

มณะ ใจ

มนตปริวาส ๓ *ปริวาส 2.*

มนตร คำที่เชื่อถือว่าศักดิ์สิทธิ์, คำสำหรับสวด, คำสำหรับเสกเป่า (มักใช้สำหรับศาสนาพราหมณ์)

มณฑิเยร เรือหลวง; โบราณใช้ *มณฑิเยร*

มนติการ การทำโนใจ, โสใจ, พิจารณา **มนัส** ใจ

มนุษย์ “ผู้มีใจสูง” ได้แก่คนผู้มีมนุษยธรรม เช่น เมตตา กรุณา เป็นต้น, สัตว์ที่รู้จักคิดเหตุผล, สัตว์ที่มีใจสูง, คน

มนุษย์ชาติ เหล่าคน, มวลมนุษย์

มนุษย์ธรรม ธรรมที่ทำให้เป็นมนุษย์ ได้แก่ คีล ๕ และคุณธรรมเช่น เมตตา กรุณา เป็นต้น

มนุษย์โลก, มนุสสโลก โลกมนุษย์คือโลกที่เราอาศัยอยู่นี้

มนุษย์วิบัติ ผู้มีความเป็นมนุษย์บกพร่องเช่น คนที่ถูกตอน เป็นต้น

มโน ใจ (ข้อ ๖ ในอายตนะภายใน ๖)

มโนกรรม การกระทำทางใจ ทางชั่ว เช่น คิดเฟื่องเลี้ยงจ้องจะเอาของเขา ทางดี เช่น คิดช่วยเหลือผู้อื่น; ๓ *กุศลกรรมมถ, อกุศลกรรมมถ*

มโนทวาร ทวารคือใจ, ทางใจ, ใจ โดยฐานเป็นทางทำมโนกรรม คือ สำหรับคิดนึกต่างๆ (ข้อ ๓ ในทวาร ๓)

มโนทวาราวัชชนะ ๓ *วิถิจิต*

มโนทุจริต ความประพฤติชั่วด้วยใจ, ความทุจริตทางใจมี ๓ อย่าง ๑. *อภิขมา* ความเฟื่องเลี้ยงอยากได้จ้องจะเอาของเขา ๒. *พยาบาท* ความขัดเคืองคิดร้าย ๓.

มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิดจากคลองธรรม (ข้อ ๓ ในทุจจริต ๓)

มโนภาวนีย์ ผู้เป็นที่เจริญใจ, ผู้ทำให้จิตใจของผู้นี้ถึงเจริญอกงาม หมายถึงบุคคลที่เมื่อเราระลึก ค่ะหนึ่ง ใส่ใจถึง ก็ทำให้สบายใจ จิตใจสดชื่น ผ่องใส (ตามปกติ เป็นคุณสมบัติของพระภิกษุ)

มโนมยิทธี ฤทธิ์ทางใจ คือนิรมิตกายอื่น ออกจากกายนี้ได้ เหมือนชักดาบออกจากฝัก หรืองูออกจากคราบ (ข้อ ๒ ในวิชา ๘)

มโนรต ความประสงค์, ความหวัง

มโนรตปุรณิ ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในอังคุตตรนิกาย แห่งพระสุตตันตปิฎก พระพุทธโฆสจารย์เรียบเรียงขึ้น โดยอาศัยอรรถกถาเก่าภาษาสิงห์ที่สืบมาแต่เดิมเป็นหลัก เมื่อ พ.ศ. ไกลจะถึง ๑๐๐๐; ดู **ไปราณัญฐุกถา, อรรถกถา**

มโนรม, มโนรมย์ เป็นที่ชอบใจ, นำรื่นรมย์ใจ, งาม

มโนวิญญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะธรรมารมณเกิดกับใจ, ธรรมเกิดกับใจ เกิดความรู้ขึ้น, ความรู้อารมณ์ทางใจ (ข้อ ๖ ในวิญญาณ ๖)

มโนสัจเจตนาหาร ความจงใจเป็นอาหาร เพราะเป็นปัจจัยให้เกิดกรรม คือ ทำให้พูดให้คิด ให้ทำการต่างๆ (ข้อ

๓ ในอาหาร ๔)

มโนสัมผัส อากาโรที่ใจ ธรรมารมณ และมโนวิญญาณประจวบกัน; ดู **สัมผัส**

มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการที่ใจ ธรรมารมณ และมโนวิญญาณประจวบกัน; ดู **เวทนา**

มโนสุจริต ความประพฤติชอบด้วยใจ, ความสุจริตทางใจ มี ๓ อย่าง คือ ๑. **อนภิขมา** ไม่โลภอยากได้ของเขา ๒. **อพยาบาท** ไม่พยาบาทปองร้ายเขา ๓. **สัมมาทิฏฐิ** เห็นชอบตามคลองธรรม (ข้อ ๓ ในสุจริต ๓)

มมังการ ดู **อหังการ**

มรณะ, มรณ ความตาย

มรณกรรม การตาย, ความตาย

มรณธรรม มีความตายเป็นธรรมดา, ธรรมคือความตาย

มรดก ทรัพย์สมบัติของผู้ตาย

มรณภัย ภัยคือความตาย, ความกลัวต่อความตาย

มรณสติ ระลึกถึงความตายอันจะต้องมีมาถึงตนเป็นธรรมดา พิจารณาให้ใจสงบจากอกุศลธรรม เกิดความไม่ประมาทและไม่หวาดกลัว คิดเร่งชวนชวายนบำเพ็ญกิจและทำความดี (ข้อ ๗ ในอนุสติ ๑๐)

มรณัสสติ ดู **มรณสติ**

มรรค ทาง, หนทาง **1. มรรค ว่าโดยองค์ประกอบ** คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เรียกเต็มว่า **อริยอัฏฐังคิกมรรค** แปลว่า “ทางมีองค์ ๘ ประการอันประเสริฐ” เรียกสามัญว่า **มรรคมีองค์ ๘** คือ **๑. สัมมาทิฎฐิ** เห็นชอบ **๒. สัมมาสังกัปปะ** ดำริชอบ **๓. สัมมาวาจา** เจรจาชอบ **๔. สัมมากัมมันตะ** ทำการชอบ **๕. สัมมาอาชีวะ** เลี้ยงชีพชอบ **๖. สัมมาวายามะ** เพียรชอบ **๗. สัมมาสติ** ระลึกชอบ **๘. สัมมาสมาธิ** ตั้งจิตมั่นชอบ; **๓. โภธิปักขิยธรรม 2. มรรค ว่าโดยระดับการให้สำเร็จกิจ** คือ ทางอันให้ถึงความเป็นอริยบุคคลแต่ละขั้น, ญาณที่ทำให้ละสังโยชน์ได้ขาด เป็นชื่อแห่งโลกุตตรธรรมคู่กับผล มี ๔ ขั้น คือ โสดาปัตติมรรค ๑ สกทาคามิมรรค ๑ อนาคามิมรรค ๑ อรหัตตมรรค ๑; คู่กับ **ผล**

มรรคจิต จิตที่สัมปยุตด้วยมรรค; **๓. มรรค 2, พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรค** มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น ตั้งอยู่ชั่วขณะ มรรคจิตเท่านั้น พ้นจากนั้นก็เกิดผลจิตกลายเป็นผู้ตั้งอยู่ในผล มีโสดาปัตติผลเป็นต้น

มรรคนายก “ผู้นำทาง”, ผู้แนะนำจัดแจงในเรื่องทางบุญทางกุศล และเป็นหัวหน้านำชุมชนฝ่ายคฤหัสถ์ในศาสนพิธี ตาม

ปกติทำหน้าที่ประจำอยู่กับวัดใดวัดหนึ่ง เรียกว่าเป็นมรรคนายกของวัดนั้นๆ, ผู้นำทางบุญของเหล่าลัทธิปวริช

มรรคสมังคี ๓ สมังคี

มรัมมนิกาย นิกายพม่า หมายถึงพระสงฆ์พม่า เรียกชื่อโดยสัญชาติ

มรัมมวงศ์ ชื่อนิกายพระสงฆ์ลังกาที่บวชจากพระสงฆ์พม่า

มฤคทายวัน ป่าเป็นที่ให้อภัยแก่เนื้อ หมายความว่าห้ามทำอันตรายแก่สัตว์ ในป่านี้ เขียน **มิกทายวัน** ก็ได้ เช่น **อิสิปตนมฤคทายวัน มัททกุงฉิมิกทายวัน** เป็นต้น

มฤตยูราช ยมราช, พญายม, ความตาย (พจนานุกรมเขียน **มฤตยูราช**)

มลละ มลทิน, เครื่องทำให้มัวหมองเปรอะเปื้อน, กิเลสดุจสนิมใจ มี ๙ อย่างคือ **๑. โภคะ** ความโภธ **๒.**

มักขะ ความลบหลู่คุณท่าน **๓. อิศสา** ความริษยา **๔. มัจฉริยะ** ความตระหนี่ **๕. มายา** มารยา **๖. สาถยยะ** ความโอ้อวดหลอกเขา **๗. มุสาวาท** การพูดเท็จ **๘. ปาปิงกา** ความปรารถนาลามก **๙. มิจฉาทิฎฐิ** ความเห็นผิด

มลทิน ความมัวหมอง, ความไม่บริสุทธิ์ เช่น ผ้าขาวเมื่อเป็นจุดสีต่างๆ ก็เรียกว่า **ผ้ามีมลทิน** นักบวชผิดศีลก็เรียกได้ว่า **นักบวชมีมลทิน**; **๓. มลละ**

มลายชนบท ชื่อชนบทแห่งหนึ่งในเกาะลังกา เป็นที่ทำสังคายนาครั้งที่ ๕ จารึกพระไตรปิฎกเป็นตัวอักษรลงในใบลานเป็นครั้งแรก

มหรกรรม การฉลอง, การบูชา

มหรคต “อันถึงความเป็นสภาพใหญ่” “ซึ่งถึงความยิ่งใหญ่” หรือ “ซึ่งดำเนินไปด้วยฉันทะวิริยะจิตตะและปัญญาอย่างใหญ่” คือ เข้าถึงฌาน, เป็นรูปาวจร หรือ อรูปาวจร, ถึงระดับวิภังขณวิมุตติ (เขียนอย่างบาลีเป็น *มหัคคตะ*); ดู *ปริตต์ 2*.

มหรณพ หัวงน้ำใหญ่, ทะเล

มหรสพ การเล่นรื่นเริง

มหรหมัด, มุหัมหมัด ชื่อคนสุดท้ายซึ่งเป็นผู้ประกาศศาสนาอิสลาม ปัจจุบันให้เขียน *มะหะหมัด*

มหัคคตะ ดู *มหรคต*

มหัคคัมภันท์ ของมีค่ามาก เช่น แก้วแหวน เงิน ทอง เป็นต้น

มหันตโทษ โทษหนัก, โทษอย่างหนัก; คู่กับ *ลหุโทษ*

มหัศจรรย์ แปลกประหลาดมาก, น่าพิศวงมาก

มหากรุณา ความกรุณายิ่งใหญ่, กรุณา

มหากัจจายนะ พระมหาสาวกองค์หนึ่งเกิดในกัจจายนโคตรที่พระนครอุชเชนีเป็นบุตรบุโรหิตของพระราชเจ้าแห่งแคว้น

อวันตี เรียนจบไตรเพทแล้ว ต่อมาได้เป็นบุโรหิตแทนบิดา พระเจ้าจันตปัชโชตตรัสสั่งให้หาทางนำพระพุทธรเจ้าเสด็จมาสู่กรุงอุชเชนี กัจจายนบุโรหิตจึงเดินทางไปเฝ้าพระพุทธรเจ้า ได้ฟังพระธรรมเทศนาแล้ว บรรลุอรหัตตผล อุปสมบทแล้ว แสดงความประสงค์ที่จะอัญเชิญเสด็จพระพุทธรเจ้าสู่แคว้นอวันตี พระพุทธรองค์ตรัสสั่งให้ท่านเดินทางไปเอง ท่านเดินทางไปยังกรุงอุชเชนี ประกาศธรรม ยังพระเจ้าจันตปัชโชตและชาวเมืองทั้งหมดให้เลื่อมใสในพระศาสนาแล้ว จึงกลับมาเฝ้าพระบรมศาสดา ต่อมาได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางขยายความคำย่อให้พิสดาร มีเรื่องเล่าเป็นเกร็ดว่าท่านมีรูปร่างสวยงาม ผิวพรรณดังทองคำ บุตรเศรษฐีคนหนึ่งชื่อโสเรยยะเห็นแล้วเกิดมีอกุศลจิตต่อท่านว่าให้ได้ของท่านเป็นภรรยาตนหรือให้ภรรยาตนมีผิวพรรณงามอย่างท่าน เพราะอกุศลจิตนั้น เพศของโสเรยยะกลายเป็นหญิงไป นางสาวโสเรยยะแต่งงานมีครอบครัว มีบุตรแล้ว ต่อมาได้พบและขอขมาต่อท่าน เพศก็กลับเป็นชายตามเดิม โสเรยยะขอบวชในสำนักของท่าน และได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง; *มหากัจจายนะ* ก็เรียก

มหากัปปินะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง

เป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติในนคร
กุกกฏวดีในปัจจุบันประเทศ ได้ทราบ
ข่าวการอุบัติของพระพุทธเจ้าแล้ว
บังเกิดปีติศรัทธา สละราชสมบัติทรงม้า
เดินทางไกลถึง ๓๐๐ โยชน์มาเฝ้าพระ
พุทธเจ้า สดับธรรมกถา บรรลุพระอรหัต
แล้วได้รับอุปสมบท ส่วนพระอัครมเหสี
ชื่อโนชา เมื่อทราบข่าวการอุบัติของ
พระพุทธเจ้าก็เกิดปีติและศรัทธาเช่น
เดียวกัน พระนางทรงรถเสด็จมาเฝ้า
พระพุทธเจ้า ฟังธรรมบรรลุโสดาปัตติผล
แล้ว รับบรรพชาจากพระอุบลวรรณาเถรี
ไปอยู่ในสำนักภิกษุณี ฝ่ายมหากัปปิน-
เถระชอบอยู่สงบสงัดและมักอุทานว่า
สุขจริงหนอ สุขจริงหนอ ท่านสามารถ
แสดงธรรมให้ศิษย์บรรลุอรหัตตผลได้
พร้อมคราวเดียวถึง ๑,๐๐๐ องค์ พระ
บรมศาสดายกย่องว่าท่านเป็นเอตทัคคะใน
ทางให้อิโฆวาทแก่ภิกษุ

มหากัป ๓ กัปป

มหากัสสปะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง
เกิดที่หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อมหาติตถะใน
แคว้นมคธ เป็นบุตรของกปิลพราหมณ์
มีชื่อเดิมว่าปิปผลิมาณพ เมื่ออายุ ๒๐ ปี
ได้สมรสกับนางภัททกาปิลานีตามความ
ประสงค์ของมารดาบิดา แต่ไม่มีความ
ยินดีในชีวิตครองเรือน ต่อมาทั้งสามี
ภรรยาได้สละเรือน นุ่งห่มผ้ากาสาเว

ออกบวชกันเอง เดินทางออกจากบ้าน
แล้วแยกกันที่ทางสองแพร่ง ปิปผลิมาณพ
ได้พบพระพุทธเจ้าที่พหุปุตตนิโครธ
ระหว่างเมืองราชคฤห์กับเมืองนาลันทา
ได้อุปสมบทด้วยอิโฆวาท ๓ ข้อ และได้
ถวายผ้าสังฆาฏิของตนแลกกับจีวรเก่า
ของพระพุทธเจ้า แล้วสมาทานชู้ดงค์
ครั้งบวชล่วงไปแล้ว ๗ วัน ก็ได้บรรลุ
พระอรหัต เป็นผู้ที่มีปฏิบัตามักน้อย
สันโดษ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะใน
ทางถือชู้ดงค์ เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพาน
แล้ว ท่านได้เป็นผู้ริเริ่มและเป็นประธาน
ในปฐมสังคายนา ท่านดำรงชีวิตสืบมาจน
อายุ ๑๒๐ ปี จึงปรินิพพาน

มหากาด ชื่อพระสาวกรูปหนึ่งในครั้ง
พุทธกาล ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ เป็น
พี่ชายของพระจุลกาลที่ถูกภรรยาเก่า
สองคนรุมกันจับสึกเสีย

มหาโกฏิฐิตะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง
เกิดในตระกูลพราหมณ์ในเมืองสาวัตถี
บิดาเป็นมหาพราหมณ์ชื่ออัสสลาเยนะ
มารดาชื่อจันทวดี ท่านเรียนจบไตรเพท
ได้ฟังเทศนาของพระศาสดามีความ
เลื่อมใส บวชแล้ว เจริญวิปัสสนา ได้
บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็น
เอตทัคคะในทางเป็นผู้แตกฉานใน
ปฏิสัมภิตา ๔

มหาโกลาหล เสียงกึ่งก้องเอิกเกริก

อย่างมาก, เหตุการณ์ที่ก่อให้เกิดความ
แตกตื่นอย่างมาก

มหาคัณฐี ชื่อภิกษุสงฆ์พม่าภิกษุหนึ่ง
มหาคันธกุฎี พระคันธกุฎีใหญ่ หมายถึง
พระคันธกุฎีที่ประทับของพระพุทธเจ้า
ในวัดพระเชตุวัน ณ พระนครสาวัตถี; ดู
คันธกุฎี

มหาชนบท แคว้นใหญ่, ประเทศใหญ่,
มหาอาณาจักร; ในสมัยพุทธกาล ชมพู-
ทวีปประกอบด้วยมหาชนบท ๑๖; ดู
ชนบท, ชมพูทวีป

มหาฎีกา ดู **ปรมัตถมัชชสา**

มหานที ๕ แม่น้ำใหญ่ที่สำคัญ ๕ สาย
แห่งชมพูทวีป คือ **คงคา ยมุนา อจิรวตี**
สรภู มหิ, ตามที่ถือสืบกันมา ดั่งบันทึก
ไว้ในอรรถกถาว่า ทั้ง ๕ สาย มีต้น
กำเนิดร่วมกัน จากสระอโนดาต ซึ่งมี
ขนาดใหญ่ วัดความกว้าง-ยาว-ลึก ได้
ด้านละ ๕๐ โยชน์ อยู่ในวงล้อมแห่ง
ยอดเขาทั้ง ๗ คือ สุธัสสนภูฏ จิตรภูฏ
กาฬภูฏ คันธมาทหนภูฏ และเกลาสภูฏ
(เขาโกลาส) ในแดนหิมพานต์ (หิมालัย)
ไหลไปสู่มหาสมุทร จากทิศตะวันตกไป
ทิศตะวันออก (ปาจีนินินนา)

มหานาม 1. พระเถระองค์หนึ่งในคณะ
พระปัญจวัคคีย์ เป็นพระอรหันต์รุ่น
แรก **2.** เจ้าชายในศากยวงศ์ เป็นโอรส
ของเจ้าสุกโกทนะ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๘๔;

วินย.ฎี.๓/๓๔๙ เป็นต้น แต่ว่าตาม อ.อ.๑/๑๗๑
และพุทธ.อ.๘๕ ซึ่งขัดกับที่อื่นๆ และว่าตาม
หนังสือเรียน เป็นโอรสของเจ้าอมิตทนะ)
เป็นชนกฐาตา (พี่ชาย) ของพระอนุรุทธะ
ได้เป็นราชาปกครองแคว้นศากยะใน
พุทธกาล (ภายหลังพระเจ้าสุทโธทนะ)
และเป็นอุบาสกผู้มีศรัทธาแรงกล้า ได้
รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในบรรดาผู้
ถวายของประณีต

มหานามศากยะ ดู **มหานาม 2.**

มหานิกาย ดู **คณะมหานิกาย**

มหาบพิตร คำสำหรับพระสงฆ์ใช้พูด
แทนพระนามพระเจ้าแผ่นดินหรือพระ
มหาลี

มหาบริจาค การสละอย่างใหญ่ของพระ
โพธิสัตว์ตามที่อรรถกถาแสดงไว้มี ๕
อย่างคือ **๑. ชนบริจาค** สละทรัพย์สมบัติ
เป็นทาน **๒. อังคบริจาค** สละอวัยวะเป็น
ทาน **๓. ชีวิตบริจาค** สละชีวิตเป็นทาน
๔. บุตรบริจาค สละลูกเป็นทาน **๕. ทาร-**
บริจาค สละเมียเป็นทาน

มหาบันถก ดู **มหาบันถกะ**

มหาบุรุษ บุรุษผู้ยิ่งใหญ่, คนที่ควรบูชา,
ผู้มีมหาบุรุษลักษณะ เป็นคำใช้เรียก
พระพุทธเจ้าเมื่อก่อนตรัสรู้

มหาบุรุษลักษณะ ลักษณะของมหาบุรุษ
มี ๓๒ ประการ มาในมหาปทานสูตร
แห่งที่ฌนิกาย มหาวรรค และลักขณสูตร

แห่งที่ธนิกาย ปาฏิกวรรค พระสุตตันต-
ปิฎก โดยย่อ คือ ๑. **สุปติภูจิตปาโท** มีฝ่า
พระบาทราบเสมอกัน ๒. **เหตุจาปาทคเลสุ**
จุกานิ ชาตานิ ลายพื้นพระบาทเป็นจักร
๓. **อายตปณฺหิ** มีสันพระบาทยาว (ถ้า
แบ่ง ๔, พระชงฆ์ตั้งอยู่ในส่วนที่ ๓) ๔.
ทีฆมุคฺลิตี มีนิ้วยาวเรียว (หมายถึงนิ้วพระ
หัตถ์และพระบาทด้วย) ๕. **มุตฺตลนหตฺต-**
ปาโท ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อน
นุ่ม ๖. **ชาลหตฺตปาโท** ฝ่าพระหัตถ์และ
ฝ่าบาทมีลายจุดตาข่าย ๗. **อุสุตฺตขปาโท**
มีพระบาทเหมือนสังข์คว่ำ อัจฉิ์ข้อพระ
บาทตั้งลอยอยู่หลังพระบาท กลับกลอก
ได้คล่อง เมื่อทรงดำเนินผิดกว่าสามัญ
ชน ๘. **เอณิขฺงโม** พระชงฆ์เรียวดุจแข็ง
เนื้อทราย ๙. **จิตโก ว อโนมนฺโต อุโกหิ**
ปาณิตเลหิ ชนฺณุกานิ ปรามสติ เมื่อยืน
ตรง พระหัตถ์ทั้งสองจับถึงพระขานู
๑๐. **โกโสหิตวตฺตคฺยุโ** มีพระคูดุหะรัน
อยู่ในฝ่า ๑๑. **สุวณฺณวณฺโณ** มีฉวีวรรณ
ดุจสีทอง ๑๒. **สุขุมจฺฉวิ** พระฉวี
ละเอียด ธุลีละอองไม่ติดพระกาย ๑๓.
เอเกกโโลโม มีเส้นพระโลมาเฉพาะขุมละ
เส้นๆ ๑๔. **อุทฺทคฺคโโลโม** เส้นพระโลมาดำ
สนิท เวียนเป็นทักษิณาวฏ มีปลายอน
ขึ้นข้างบน ๑๕. **พฺรหฺมุชฺคฺโต** พระกาย
ตั้งตรงดุจท้าวมหาพรหม ๑๖. **สत्ตฺตฺสฺสโท**
มีพระมั่งสะอุมเต็มในที่ ๗ แห่ง (คือ

หลังพระหัตถ์ทั้ง ๒, และหลังพระบาท
ทั้ง ๒, พระอังสาทั้ง ๒, กีบลำพระคอ)
๑๗. **สีหปฺพุพฺพทฺตกาโย** มีส่วนพระ
สรีรกายบริบูรณ์ (ลำพี) ดุจกิ่งท่อนหน้า
แห่งพญาราชสีห์ ๑๘. **ปีตฺนฺตรโ** พระ
ปฤษฎางค์ราบเต็มเสมอกัน ๑๙. **นิโคธ-**
ปริมณฺทโ ส่วนพระกายเป็นปริมณฑล
ดุจปริมณฑลแห่งต้นไทร (พระกายสูง
เท่ากับวาของพระองค์) ๒๐. **สมวฏฺฏก-**
ขนฺโ มีลำพระคอกกลมงามเสมอตลอด
๒๑. **รสคฺคสคฺคิ** มีเส้นประสาทสำหรับ
รับรสพระกระยาหารอันดี ๒๒. **สีหหนุ**
มีพระหนุดุจคางแห่งราชสีห์ (โค้ง
เหมือนวงพระจันทร์) ๒๓. **จตฺตปาฬิ-**
ทฺโต มีพระทนต์ ๔๐ ซี่ (ข้างละ ๒๐ ซี่)
๒๔. **สมทฺนฺโต** พระทนต์เรียบเสมอกัน
๒๕. **อวิวรทฺนฺโต** พระทนต์เรียบสนิท
ได้ห่าง ๒๖. **สุสุกฺกทาโจ** เขี้ยวพระทนต์
ทั้ง ๔ ขาวงามบริสุทธิ์ ๒๗. **ปฺหุตฺตฺวิโ**
พระชิวหาอ่อนและยาว (อาจแป้กพระ
นลาฎได้) ๒๘. **พฺรหฺมสโร กรวิภาณิ**
พระสุรเสียงดุจท้าวมหาพรหม ตรัสมี
สำเนียงดุจนกการเวก ๒๙. **อภิณฺเฑนฺโต**
พระเนตรดำสนิท ๓๐. **โกปฺยุโ** ดวงพระ
เนตรแจ่มใสดุจตาลูกโคเพียงตลอด ๓๑.
อุณฺณภมฺมกนฺตเร ชาตา มีอุณาโลม
ระหว่างพระโขนง เวียนขวาเป็นทักษิณาว
ฏ ๓๒. **อุณฺหิสฺสโ** มีพระเคียรงาม

บริบูรณ์ดุจประดับด้วยกรอบพระพักตร์
ดู อนุพยัญชนะ

มหาบุรุษลักษณะพยากรณ์ศาสตร์ วิชา
ว่าด้วยการทำนายลักษณะของมหาบุรุษ

มหาปชาบดีโคตมี พระนางนางของพระ
พุทธเจ้า เดิมเรียกว่า**พระนางปชาบดี** เป็น
ธิดาของพระเจ้าอัญชนะแห่งโกถียวงศ์
เป็นพระภคินีของพระนางสิริมหามายา
เมื่อพระมหามายาสิ้นพระชนม์แล้ว พระ
เจ้าสุทโธทนะได้มอบพระสิทธัตถะให้
พระนางเลี้ยงดู ต่อมาเมื่อพระเจ้า
สุทโธทนะสวรรคตแล้ว พระนางได้ออก
บวชเป็นภิกษุณีองค์แรก ได้รับยกย่อง
เป็นเอตทัคคะในทางรัตตัญญู (บวชนาน
รู้เหตุการณ์ก่อนใครๆ); ดู **ภิกษุณีสงฆ์**

มหาปทานสูตร สูตรแรกในคัมภีร์ที่ฆ-
นิกาย มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก ว่า
ด้วยเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธรเจ้า ๗
พระองค์ เฉพาะอย่างยิ่ง พระวิปัสสีซึ่ง
เป็นองค์แรกในจำนวน ๗ นั้น

มหาปเทศ “ข้อสำหรับอ้างอิงใหญ่” (ในทาง
พระวินัย) หลักอ้างอิงสำหรับเทียบเคียง
๔ คือ

๑. สิ่งใดไม่ได้ทรงห้ามไว้ว่าไม่ควร
แต่เข้ากับสิ่งเป็นอกัปปิยะ ชัดต่อสิ่งเป็น
กัปปิยะ สิ่งนั้นไม่ควร

๒. สิ่งใดไม่ได้ทรงห้ามไว้ว่าไม่ควร
แต่เข้ากันกับสิ่งเป็นกัปปิยะ ชัดต่อสิ่ง

เป็นอกัปปิยะ สิ่งนั้นควร

๓. สิ่งใดไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่า
ควร แต่เข้ากันกับสิ่งเป็นอกัปปิยะ ชัด
ต่อสิ่งเป็นกัปปิยะ สิ่งนั้นไม่ควร

๔. สิ่งใดไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่า
ควร แต่เข้ากันกับสิ่งเป็นกัปปิยะ ชัดต่อ
สิ่งเป็นอกัปปิยะ สิ่งนั้นควร

มหาปรัณตะ นามหนึ่งที่ทำนถือมาว่า
อยู่ในรายชื่ออัสติมหาสาวก แต่ไม่
ปรากฏว่ามีชาติภูมิเป็นมาอย่างไร บางที
จะเกิดจากความลับสนกับพระนามพระ
ราชบิดาของพระเจ้าอุเทน (ที่ถูก คือ
ปุลณสูนาปรัณตะ)

มหาปรีนิพพานสูตร สูตรที่ ๓ ในคัมภีร์
ที่ฆนิกาย มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก
ว่าด้วยเหตุการณ์ใกล้พุทธปรินิพพาน
จนถึงโศกพราหมณ์แจกพระบรม-
สารีริกธาตุเสร็จ

มหาปวารณา ดู **ปวารณา**

มหาปัจจรี, มหาปัจจริยะ ดู **โปราณัญจ-
กถา, อรรถกถา**

มหาปັນถะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง
เป็นบุตรของธิดาเศรษฐี กรุงราชคฤห์
ได้ไปวัดกับเศรษฐีผู้เป็นตา ได้ฟัง
เทศนาของพระศาสดาอยู่เสมอ จิตก็
น้อมไปทางบรรพชา จึงบวชเป็น
สามเณรตั้งแต่ยังเด็ก เมื่ออายุครบ ก็
อุปสมบท ต่อมาได้สำเร็จพระอรหันต์

พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะทางด้านเป็นผู้ฉลาดในปัญญาวิภูมิ เพราะท่านชำนาญในรูปาวจรฌานและเชี่ยวชาญทางด้านวิปัสสนา ท่านเคยรับหน้าที่เป็นภัตตทูตเทศก์ คือ ผู้จัดแจกอาหารของสงฆ์ด้วย, ท่านเป็นพี่ชายของ พระจุลปันถกะ หรือจุฬปันถก

มหาปริสลักษณะ ๓ มหาบุรุษลักษณะ

มหาปริสวิตก ธรรมที่พระมหาบุรุษตรึก, ความนึกคิดของพระโพธิสัตว์

มหาปริสอาการ อาการของพระมหาบุรุษ, ท่าทางของบุรุษผู้ยิ่งใหญ่

มหาโพธิ ต้นโพธิเป็นที่พระพุทธรเจ้าตรัสรู้ เรียกกันสั้นๆ ว่า โพธิ์ตรัสรู้; ๓ โพธิ์

มหาภารตะ ชื่อบทประพันธ์มหากาพย์เรื่องใหญ่เรื่องหนึ่งของอินเดีย แสดงเรื่องสงคราม ระหว่างกษัตริย์ตระกูลปาณฑพกับกษัตริย์ตระกูลเกราว เพื่อแย่งความเป็นใหญ่ ในหัสตินาปุระ นครหลวงของกษัตริย์จันทรวงศ์ ตระกูลเกราว

มหาภิเนษกรรม การเสด็จออกเพื่อคุณอันยิ่งใหญ่, การเสด็จออกบวชของพระพุทธรเจ้า

มหาภูต รูปใหญ่, รูปต้นเดิม คือ ธาตุ ๔ ได้แก่ ปฐวี อาโป เตโช และวาโย ที่เรียกกันให้ง่ายว่า ดิน น้ำ ไฟ ลม, ภูตรูป ก็เรียก (เรียกว่า มหาภูตรูป บ้างก็มี แต่ไม่เป็นคำที่นิยมใช้ในคัมภีร์); ๓

ธาตุ ๔, ภูตรูป, รูป ๒๘

มหาภูตรูป ๓ มหาภูต

มหาโมคคัลลานะ ชื่อพระอัครสาวกเมืองชายของพระพุทธรเจ้า เกิดที่หมู่บ้านโกลิตคาม ไม่ไกลจากเมืองราชคฤห์ เป็นบุตรของพราหมณ์นายบ้านแห่งนั้น มารดาชื่อนางโมคคัลลีพราหมณี เดิมเรียกชื่อว่าโกลิตะ ตามชื่อหมู่บ้านซึ่งบิดาของตนเป็นใหญ่ ต่อมาเรียก โมคคัลลานะ เพราะเป็นบุตรของนางพราหมณีโมคคัลลี หรือโมคคัลลานั้นได้เป็นสหayaกับอุปติสสะ (คือพระสารีบุตร) มาแต่เด็ก ต่อมาทั้งสองได้ออกบวชเป็นปริพาชก อยู่ในสำนักของสมณชัยปริพาชกจนกระทั่งอุปติสสะได้พบพระอัสสชิ สหายทั้งสองจึงได้มาเฝ้าพระพุทธรเจ้า บวชในพระธรรมวินัย เมื่อบวชแล้วถึงวันที่ ๗ โกลิตะ ซึ่งบัดนี้เรียกว่า มหาโมคคัลลานะ ก็ได้บรรลุอรหัตตผล ท่านได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางมีฤทธิ์มาก ในตอนปลายพุทธรกาล ท่านถูกพวกโจรซึ่งได้รับจ้างจากพวกเดียรถีย์ ลอบสังหารด้วยการทุบตีจนร่างแหลก พระพุทธรเจ้าโปรดให้ก่อสถูปบรรจุอัฐิธาตุของท่านไว้ใกล้ซุ้มประตูวัดเวฬุวัน ในเขตเมืองราชคฤห์, ชื่อของท่านนิยมเรียกกันง่ายๆ ว่า พระโมคคัลลาน์

มหายาน “ยานใหญ่”, นิกายพระพุทธร-

ศาสนาที่เกิดขึ้นหลังพุทธปรินิพพาน ประมาณ ๕๐๐-๖๐๐ ปี โดยสืบสายจากนิกายที่แตกแยกออกไปเมื่อใกล้ พ.ศ.๑๐๐ (ถือกันว่าสืบต่อไปจากนิกายมหาสังฆิกะ ที่สูญไปแล้ว) เรียกชื่อตนว่า *มหายาน* และบางที่เรียกว่าโพธิสัตว์-ยาน (ยานของพระโพธิสัตว์) พร้อมทั้งเรียกพระพุทธศาสนาแบบเก่าๆ รวมทั้งเถรวาทที่มีอยู่ก่อนว่า *หินยาน* (คำว่าหินยาน จึงเป็นคำที่เกิดขึ้นภายหลัง แต่ใช้เรียกสิ่งเก่ากว่า) หรือเรียกว่าสาวกยาน (ยานของสาวก), มหายานนั้นมีผู้นับถือมากในประเทศแถบเหนือของทวีปเอเชีย เช่น จีน เกาหลี ญี่ปุ่น ทิเบต และมองโกเลีย บางที่จึงเรียกว่า *อูตรนิกาย* (นิกายฝ่ายเหนือ) เป็นคู่กับ *ทักษิณนิกาย* (นิกายฝ่ายใต้) คือ *เถรวาท* ที่นับถืออยู่ในประเทศแถบใต้ เช่น ไทยและลังกา ซึ่งทางฝ่ายมหายานเรียกรวมไว้ในคำว่า *หินยาน*, เนื่องจาก *เถรวาท* เป็นพระพุทธศาสนาแบบดั้งเดิม จึงมีคำเก่าเข้าคู่กันอันใช้เรียกนิกายทั้งหลายที่แยกออกไป รวมทั้งนิกายย่อยมากมายของมหายาน หรือเรียกมหายานรวมๆ ไปว่า *อาจารย์วาท* หรือ *อาจารย์วาท* (ลัทธิของอาจารย์ ที่เป็นเจ้านิกายนั้นๆ), ลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งที่นำสังเกตคือ *เถรวาท* ไม่ว่าที่ไหน ในประเทศใด ก็ถือตามหลักการ

เดิมเหมือนกันหมด ส่วน *มหายาน* แยกเป็นนิกายย่อยมากมาย มีคำสอนและข้อปฏิบัติแตกต่างกันเองไกลกันมาก แม้แต่ในประเทศเดียวกัน เช่น ในญี่ปุ่นปัจจุบันมีนิกายใหญ่ ๕ แยกย่อยออกไปอีกราว ๒๐๐ สาขานิกาย และในญี่ปุ่นพระมีครบครันได้แล้วทุกนิกาย แต่ในไต้หวัน เป็นต้น พระมหายานไม่มีครบครัน; เทียบ *เถรวาท*, *หินยาน*

มหาปรัชญา ดู *โมคคัลลิตบุตรติสสเถระ, สาสนวงส์*

มหाराช, ท้าว ดู *จาคุมหาราช*

มหाराชปริตร ปริตรหลวงชุดใหญ่ คือ ลิบสองตำนาน ดู *ปริตร, ปริตต์*

มหाराชสี่ ดู *จาคุมหาราช*

มหาวงส์ ชื่อหนังสือพงศาวดารลังกาคัมภีร์ “ใหญ่” แต่งขึ้นในสมัยอรรณกะ (โดยพระมหานามเถระ) พรรณนาความเป็นมาของพระพุทธศาสนาและชาติลังกา ตั้งแต่เริ่มตั้งวงศ์กษัตริย์สิงหล ในตอนพุทธปรินิพพาน จนถึงรัชกาลพระเจ้ามหาเสน (พ.ศ. ๘๗๗-๙๐๔) ประวัติต่อจากนั้นมีคัมภีร์ชื่อ *อุพวงส์* พรรณนาต่อไป

มหาวรรค ชื่อคัมภีร์อันเป็นหมวดที่ ๓ ใน ๕ หมวด แห่งพระวินัยปิฎก คือ อาทิกัมม์ ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค ปริวาร, มหาวรรค มี ๑๐ ชั้นชกาะ (หมวด

ตอน หรือบท) คือ ๑. **มหำขันธกะ** (ว่าด้วยการบรรพชาอุปสมบท เริ่มตั้งแต่เหตุการณ์หลังตรัสรู้ใหม่ๆ และการประดิษฐานพระศาสนา) ๒. **อุโปสถขันธกะ** (ว่าด้วยอุโบสถและสีมา) ๓. **วัสสูปนายิกขันธกะ** (ว่าด้วยการเข้าพรรษา) ๔. **ปวารณำขันธกะ** (ว่าด้วยปวารณา) ๕. **จัมมขันธกะ** (ว่าด้วยเครื่องหนัง เช่น รองเท้าและเครื่องลาด) ๖. **เกสัชชขันธกะ** (ว่าด้วยเรื่องยาตลอดจนเรื่องกัปปิยะ อกัปปิยะ และกาลิกทั้ง ๔) ๗. **กฐินขันธกะ** (ว่าด้วยกฐิน) ๘. **จีวรขันธกะ** (ว่าด้วยเรื่องจีวร) ๙. **จัมเปยยขันธกะ** (ว่าด้วยข้อควรทราบบางอย่างเกี่ยวกับนิคกรรมต่างๆ) ๑๐. **โกสัสมพิกขันธกะ** (ว่าด้วยเรื่องภิกษุชาวเมืองโกสัสมพิวิวาทกันและสังฆสามัคคี); ดู **ไตรปิฎก**

มหาวัน 1. ป่าใหญ่ใกล้นครกบิลพัสดุ์ที่พระพุทธเจ้าเคยไปทรงพักผ่อนระหว่างประทับอยู่ที่นิโครธาราม **2.** ป่าใหญ่ใกล้เมืองเวสาลี ณ ที่นี้พระศาสดาทรงอนุญาตให้มีภิกษุณีขึ้นเป็นครั้งแรก โดยประทานอนุญาตให้พระมหาปชาบดีบวชเป็นภิกษุณี ด้วยวิธีรับครุธรรม ๘ ประการ

มหาวิกฤ ยา ๔ อย่าง คือ มูตร คุธ เถ้าดิน ภิกษุอาพาธฉันได้โดยไม่ต้องรับ

ประเคน คือไม่ต้องอาบัติเพราะขาดประเคน

มหาวิโลกนะ “การตรวจดูอันยิ่งใหญ่”, ข้อตรวจสอบพิจารณาที่สำคัญ หมายถึงสิ่งที่พระโพธิสัตว์ทรงพิจารณาตรวจดูก่อนจะตัดสินใจพระทัยประทานปฏิญาณรับอาราธนาของเทพดาทั้งหลายว่าจะจุติจากดุสิตเทวโลกไปบังเกิดในพระชาติสุดท้ายที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า มี ๕ อย่าง (นิยมเรียกว่า **ปัญจมหาวิโลกนะ**) คือ ๑. **กาล** คืออายุกาลของมนุษย์จะต้องอยู่ระหว่าง ๑๐๐ ถึง ๑ แสนปี (ไม่สั้นกว่าร้อยปี ไม่ยาวเกินแสนปี) ๒. **ทีปะ** คือทวีปจะอุบัติแต่ในชมพูทวีป ๓. **เทศะ** คือประเทศ หมายถึงถิ่นแดน จะอุบัติในมัธยมประเทศ และทรงกำหนดเมืองกบิลพัสดุ์เป็นที่พึงบังเกิด ๔. **กุลละ** คือตระกูล จะอุบัติเฉพาะในชัตตยสกุล หรือในพราหมณสกุล และทรงกำหนดว่าเวลานั้นโลกสมมติว่าตระกูลกษัตริย์ประเสริฐกว่าตระกูลพราหมณ์ จึงจะอุบัติในตระกูลกษัตริย์ โดยทรงเลือกพระเจ้าสุทโธทนะเป็นพุทธบิดา ๕. **ชเนตติอายุปริจเจท** คือมารดา และกำหนดอายุของมารดา มารดาจะต้องมีศีลห้าบริสุทธิ์ ไม่โลเลในบุรุษ ไม่เป็นนักดื่มสุรา ได้บำเพ็ญบารมีมาตลอดแสนกัลป์ ทรงกำหนดได้พระนางมหามายา

และทรงทราบว่าพระนางจะมีพระชนม์อยู่เกิน ๑๐ เดือนไปได้ ๗ วัน (สรุปตามแนวอรรถกถาชาดก)

มหาวิหาร ชื่อวัดสำคัญวัดหนึ่ง เป็นศูนย์กลางการศึกษาพระพุทธศาสนาในประเทศลังกาสมาศยอดีต เคยเป็นที่พำนักของพระพุทธโฆสาจารย์ชาวชมพูทวีป เมื่อครั้งท่านมาแปลคัมภีร์สิงหฬเป็นมคธ

มหาศาล ผู้มั่งคั่ง, ผู้มั่งมี, ยิ่งใหญ่

มหาศาลนคร ชื่อถิ่นที่กั้นอาณาเขตด้านตะวันออกของมัชฌิมชนบท

มหาศีล ตูที่ *อุพพัชฌิมมหาศีล*

มหาสติปัญญาสูตร ชื่อสูตรที่ ๙ แห่งที่ฌนิกาย มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก ว่าด้วย*สติปัญญา* ๔

มหาสมณะ พระนามหนึ่งสำหรับเรียกสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

มหาสังคาม ชื่อตอนหนึ่งในคัมภีร์ปริวารพระวินัยปิฎก

มหาสังกตสูตร สูตรที่ ๓๖ ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ พระสุตตันตปิฎก ว่าด้วยการอบรมกาย อบรมจิต และมีเรื่องราวในพุทธประวัติตอนแสวงหาโมกขธรรมคือ ตอนตรัสรู้รวมอยู่ด้วย

มหาสัตว์ “สัตว์ผู้มียุคุณความดีอันยิ่งใหญ่” หมายถึงพระโพธิสัตว์

มหาศาล ดู *มหาศาล*

มหาสาวก สาวกผู้ใหญ่, สาวกชั้นหัวหน้า

เรียนกันมาว่ามี ๘๐ องค์; ดู *อัสติมหาสาวก*

มหาสีมา สีมาใหญ่ผูกทั่ววัด มีชั้นตสีมาซ้อนภายในอีกชั้นหนึ่งโดยมีสีมันตริกคั่น

มหาสุทนต์ปริวาส สุทนต์ปริวาสที่ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสหลายคราวด้วยกันจนจำจำนวนอาบัติและจำนวนวันที่ปิดไม่ได้เลย อยู่ปริวาสจนกว่าจะเห็นว่าบริสุทธิ์ โดยกะเอาตั้งแต่บวชมาถึงเวลาใดยังไม่เคยต้องสังฆาทิเสสเลยเป็นช่วงแรก แล้วถอยหลังจากปัจจุบันไปจนตลอดเวลาที่ไม่ได้ต้องอีกช่วงหนึ่ง กำหนดเอาระหว่างช่วงทั้งสองนี้

มหาสุทนต์ พระเจ้าจักรพรรดิผู้ครองราชสมบัติอยู่ที่กุสาวดีราชธานีในอดีตกาล ก่อนพุทธกาลช้านาน เมืองกุสาวดีนี้ในสมัยพุทธกาลมีชื่อว่าเมืองกุสินารา, เรื่องมาในมหาสุทนต์สนสูตรแห่งคัมภีร์ที่ฌนิกาย มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก

มหาสุบิน ความฝันอันยิ่งใหญ่, ความฝันครั้งสำคัญ หมายถึงความฝัน ๕ เรื่อง (*ปัญญามหาสุบิน*) ของพระโพธิสัตว์ก่อนจะได้ตรัสรู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (พระอรรถกถาจารย์ระบุว่าทรงพระสุบินในคืนก่อนตรัสรู้ คือคืน ๑๔ ค่ำ เดือน ๖) ดังตรัสไว้ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต พระสุตตันตปิฎก ในความว่า ๑. เสด็จบรรทมโดยมีมหาปฐพี

นี้เป็นพระแทนไสยาสน์ ขุนเขาหิมวันต์ เป็นขณย พระหัตถ์ซ้ายเหยียดหยั่งลงใน มหาสมุทรด้านบูรพทิศ พระหัตถ์ขวา เหยียดหยั่งลงในมหาสมุทรด้านปัจฉิม- ทิศ พระบาททั้งสองเหยียดหยั่งลงใน มหาสมุทรด้านทักษิณ (ข้อนี้เป็น บุพนิมิตหมายถึง การได้ตรัสรู้สัมมา- สัมโพธิญาณอันไม่มีสิ่งใดยิ่งใหญ่กว่า) ๒. มีหญ้าคางอกขึ้นจากนาภีของพระองค์ สูงขึ้นจดท้องฟ้า (หมายถึงการที่ได้ตรัสรู้ อารยอัษฎางคิกมรรคแล้วทรงประกาศ ออกไปถึงมวลมนุษย์และหมู่เทพ) ๓. หมู่นอนตัวขาวคิ้วดำปากันโตขึ้นมา จากพระบาทคลุมเต็มถึงชานุมณฑล (หมายถึงการที่คนหมู่ขาวชาวคฤหัสถ์ มากมายปากันถึงตถาคตเป็นสรณะ ตลอดชีวิต) ๔. นกทั้งหลายสีจำพวกมีสี ต่างๆ กันบินมาแต่ทิศทั้งสี่ แล้วมาหมอบ จับที่เบื้องพระบาท กลับกลายเป็นสีขาว ไปหมดสิ้น (หมายถึงการที่ชนทั้งสี่วรรณะ มาออกบวชรวมกันในพระธรรมวินัย และได้ประจักษ์แจ้งวิมุตติธรรม) ๕. เสด็จดำเนินไปมาบนภูเขาคุถลูกใหญ่ แต่ไม่ทรงแปดเปื้อนด้วยคุถ (หมายถึง การทรงเจริญญาณในปัจจุบันสี่พร้อม แต่ไม่ทรงลุ่มหลงติดพัน ทรงบริโภาค ด้วยพระปัญญาที่ดำรงจิตปลอดโปร่ง เป็นอิสระ)

มหาอัฐกถา, มหาอรรถกถา ๓ *โปรา- ณัฐกถา, อรรถกถา*

มหาอุทายี พระเถระผู้ใหญ่องค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ในเมืองกบิลพัสดุ์ เกิดความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าเมื่อ คราวที่พระองค์เสด็จไปโปรดพระญาติ จึงออกบวชและได้สำเร็จอรหัตตผล ท่านเป็นพระธรรมกถิกองค์หนึ่ง มีเรื่อง เกี่ยวกับการที่ท่านแสดงธรรมบ้าง สันทนาธรรมบ้าง ปรากฏในพระไตรปิฎก หลายแห่ง คราวหนึ่งพระอานนท์เห็น ท่านนั่งแสดงธรรมอยู่ มีคฤหัสถ์ล้อมฟัง อยู่เป็นชุมนุมใหญ่ จึงได้กราบทูลเล่า ถวายพระพุทธเจ้าเป็นข้อปรารภให้พระ องค์ทรงแสดง *ธรรมเทศกธรรม* หรือ *องค์คุณของธรรมกถิก* ๕ ประการคือ ๑. แสดงธรรมไปโดยลำดับ ไม่ตัดลัด ให้ขาดความ ๒. อ้างเหตุผลให้ผู้ฟังเข้าใจ ๓. มีจิตเมตตาปรารภนาให้เป็น ประโยชน์แก่ผู้ฟัง ๔. ไม่แสดงธรรม เพราะเห็นแก่ลาภ ๕. ไม่แสดงธรรม กระทบตนและผู้อื่น

มหินทเถระ พระเถระองค์หนึ่ง เป็นราช- โอรสของพระเจ้าอโศกมหาราช และเป็น ผู้นำพระพุทธศาสนาไปประดิษฐานที่ เกาะลังกา

มหี แม่น้ำใหญ่ลำดับที่ ๕ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป (คงคา ยมุนา อจิรวดี สรภู

มही) ไหลผ่านไปใกล้แคว้นอังคตตราปะ, บางที่เรียก มหามหี บ้าง มหามหีคองคา บ้าง, ปัจจุบันน่าจะอยู่ในหรือใกล้เขต บังคลาเทศ, ไม่พึงสับสนกับแม่น้ำที่เรียก ในปัจจุบันว่า Mahi ซึ่งอยู่ทางตะวันตก ของอินเดีย และไหลลงทะเลที่อ่าว Khambhat หรือ Cambay; **ดูมหานที ๕**

มหาลี 1. ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่, ฤๅษีใหญ่, พระพุทธเจ้า **2.** ซายาของพระเจ้าแผ่นดิน

มักกะ ลบหลู่คุณท่าน, หลู่ความดีของผู้อื่น (ข้อ ๒ ในมละ ๙, ข้อ ๕ ในอุปกิเลส ๑๖)

มักน้อย พอใจด้วยของเพียงน้อยที่สุดเท่าที่จำเป็น (อัปปิจฉะ)

มักมาก โลก, อยากได้มากๆ

มักใหญ่ อยากเป็นใหญ่เป็นโต เกินคุณธรรมและความสามารถของตน

มักคญาณ ญาณในอริยมรรค, ปัญญาสูงสุดที่กำจัดกิเลสเป็นเหตุให้บรรลุนิพพานเป็นอริยบุคคลชั้นหนึ่งๆ; **ดู ญาณ ๑๖**

มักคสมังคี **ดู สมังคี**

มักคามักคญาณทัสสนวิสุทฺธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นว่าทางหรือมิใช่ทาง (ข้อ ๕ ในวิสุทฺธิ ๗)

มังคัลลททีปนี ชื่อคัมภีร์อธิบายมงคล ๓๘ ประการ ในมงคลสูตร พระสิริมังคลาจารย์แห่งลานนาไทย รจนานขึ้นที่

เมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๗ โดยรวบรวมคำอธิบายจากอรรถกถา ฎีกาอนุฎีกาต่างๆ เป็นอันมาก พร้อมทั้งคำบรรยายของท่านเอง

มังสะ เนื้อ, ซีนเนื้อ

มังสจกฺขุ จักขุคือดวงตา เป็นคุณพิเศษของพระพุทธเจ้า คือ มีพระเนตรที่งามแจ่มใส ไว และเห็นได้ชัดเจนแม้ในระยะไกล (ข้อ ๑ ในจกฺขุ ๕)

มังสวิริตี การงดเว้นกินเนื้อสัตว์ (เป็นคำบัญญัติภายหลัง)

มัจจุ, มัจจุราช ความตาย

มัจจุมาร ความตายเป็นมาร เพราะตัดโอกาสที่จะทำความดีเสียทั้งหมด (ข้อ ๕ ในมาร ๕)

มังคะ ชื่อแคว้นหนึ่งใน ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปครั้งพุทธกาล อยู่ทิศใต้ของแคว้นสุรเสนะ นครหลวงชื่อ **วิราฎ** (บางแห่งว่า **สาคละ** แต่ความจริงสาคละเป็นเมืองหลวงของแคว้นมัทตะ)

มังจรรย์ยะ ความตระหนี่, ความหวง (ข้อ ๔ ในมละ ๙), มังจรรย์ยะ ๕ คือ ๑. **อวาสมังจรรย์ยะ** ตระหนี่ที่อยู่ ๒. **กุลมังจรรย์ยะ** ตระหนี่สกุล ๓. **ลาภมังจรรย์ยะ** ตระหนี่ลาภ ๔. **วัฒนมังจรรย์ยะ** ตระหนี่วรรณะ ๕. **ธัมมมังจรรย์ยะ** ตระหนี่ธรรม (ข้อ ๙ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม)

มัทชะ ของเมา, น้ำที่ทำผู้ดื่มให้เมา
หมายถึงสุราและเมรัย

มัทฉันติกสมัย เวลาเที่ยงวัน

มัทฉิมะ ภิกษุผู้มีพรรษาครบ ๕ แล้ว
แต่ยังไม่ถึง ๑๐ พรรษา (ต่ำกว่า ๕ เป็น
นวกะ, ๑๐ พรรษาขึ้นไปเป็นเถระ)

มัทฉิมชนบท, มัทฉิมประเทศ
ประเทศที่ตั้งอยู่ในท่ามกลาง, ถิ่นกลาง
เป็นอาณาเขตที่กำหนดว่า มีความเจริญ
รุ่งเรือง มีประชาชนหนาแน่น มีเศรษฐกิจ
ดี เป็นศูนย์กลางแห่งการค้าขาย เป็นที่
อยู่แห่งนักปราชญ์ผู้มีวิชาความรู้ เป็นที่
รวมของการศึกษาเป็นต้น กำหนดเขต
ทิสบูรพา ภายในนับแต่มหาศาลนครเข้า
มา **อาคเนย์** นับแต่แม่น้ำสลลวตีเข้ามา
ทักษิณ นับแต่เสตกัณณิกนิคมเข้ามา
ปัจฉิม นับแต่ภูนคามเข้ามา **อุดร** นับแต่
ภูเขาสีรชชะเข้ามา นอกจากนั้นไปเป็น
ปัจฉิมชนบท หรือ **ปัจฉิมประเทศ**

มัทฉิมนิกาย นิกายที่สองแห่งพระ
สุตตันตปิฎก มีพระสูตรยาวปานกลาง
๑๕๒ สูตร

มัทฉิมโพธิกาล ระยะเวลาบำเพ็ญ
พุทธกิจของพระพุทธเจ้าต่อนกลางระหว่าง
ปฐมโพธิกาลกับปัจฉิมโพธิกาล นับคร่าวๆ
ตั้งแต่ประดิษฐานพระพุทธรูปในแคว้น
มคธไปแล้ว ถึงปลงพระชนมายุสังขาร; ดู
พุทธประวัติ

มัทฉิมภาณอาจารย์ อาจารย์ผู้สาธยาย
คัมภีร์มัทฉิมนิกาย คือ ผู้ได้ศึกษาทรง
จำและชำนาญในมัทฉิมนิกาย

มัทฉิมภูมิ ชั้น ชั้น หรือระดับพระมัทฉิมะ
คือพระปุนกลาง, ระดับอายุ คุณธรรม
ความรู้ ที่นับว่าเป็นพระปุนกลาง
(ระหว่างพระนวกะ กับพระเถระ) คือ มี
พรรษาเกิน ๕ แต่ยังไม่ครบ ๑๐ และมี
ความรู้พอรักษาตัวเป็นต้น; เทียบ **เถรภูมิ,**
นวกภูมิ

มัทฉิมยาม ยามกลาง, ส่วนที่ ๒ ของ
ราตรี เมื่อแบ่งคืนหนึ่งเป็น ๓ ส่วน,
ระยะเที่ยงคืน; เทียบ **ปฐมยาม, ปัจฉิมยาม**
มัทฉิมวัย ตอนท่ามกลางอายุ, วัยเมื่อ
เป็นผู้ใหญ่หรือกลางคน, วัยกลางคน
ระหว่างปฐมวัยกับปัจฉิมวัย; ดู **วัย**

มัทฉิมศีล คู่ที่ **อุหมัทฉิมมหาศีล**

มัทฉิมมา ท่ามกลาง, กลาง

มัทฉิมปฏิบัติปา ทางสายกลาง, ข้อ
ปฏิบัติเป็นกลางๆ ไม่หย่อนจนเกินไป
และไม่ตึงจนเกินไป ไม่ซ่องแวงที่สุด ๒
อย่างคือ **กามสุขัลลิกานุโยค** และ **อัสต-
กิลมถานุโยค**, ทางแห่งปัญญา (เริ่ม
ด้วยปัญญา, ดำเนินด้วยปัญญา นำไปสู่
ปัญญา) อันพอดีที่จะให้ถึงจุดหมาย คือ
ความดับกิเลสและความทุกข์ หรือ
ความหลุดพ้นเป็นอิสระสิ้นเชิง ได้แก่
มรรคมืองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น

สัมมาสมาธิเป็นที่สุด
มัททกัป ๓ กัป
มัตตัญญูตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณ คือความพอเหมาะพอดี เช่น รู้จักประมาณในการแสวงหา รู้จักประมาณในการใช้จ่ายพอเหมาะพอควรเป็นต้น;
๓ สัปปริสธรรม
มัตถลุงค์ มั่นสมอง
มัททกัจฉิมิกทายวัน ป่าเป็นที่ให้อภัยแก่เนื้อ ชื่อมัททกัจฉิ อยู่ที่พระนครราชคฤห์ เป็นแห่งหนึ่งที่พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์
มัททวะ ความอ่อนโยน, ความนุ่มนวล, ความละมุนละไม (ข้อ ๕ ในราชธรรม ๑๐)
มัชฌม มีในท่ามกลาง; ระดับกลาง; เทียงวัน หมายถึงเวลาที่ปรากฏตามเงาแดด ถ้าเป็นเวลาที่เกิดเฉลี่ยกันแล้ว เรียกว่า **สมมุต**
มัชฌมชนบท ถิ่นแคว้นในท่ามกลาง ชมพูทวีป; ๓ **มัชฌิมชนบท**
มัชฌมประเทศ ๓ **มัชฌิมชนบท**
มันตานี นางพราหมณ์ผู้เป็นมารดาของ ปุณณมาณพ
มันตานีบุตร บุตรของนางมันตานี หมายถึงพระปุณณมันตานีบุตร
มัลละ ชื่อแคว้นหนึ่งบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปครั้งพุทธกาล ปกครอง

แบบสามัคคีธรรม โดยมีพวกมัลล-กษัตริย์เป็นผู้ปกครอง นครหลวงเดิมชื่อกุสาวดี แต่ภายหลังแยกเป็น กุสินารา กับ ปาวา
มัลลกษัตริย์ คณะกษัตริย์ผู้ปกครองแคว้นมัลละ แบ่งเป็น ๒ พวก คณะหนึ่งปกครองที่นครกุสินารา อีกคณะหนึ่งปกครองที่นครปาวา
มัลลชนบท แคว้นมัลละ
มัลลปาโมกษ์ มัลลกษัตริย์ชั้นหัวหน้า
มัสสุ หนอง
มาคสิรมาส เดือน ๑, เดือนอ้าย
มาฆบูชา การบูชาใหญ่ในวันเพ็ญ เดือน ๓ ในโอกาสคล้ายวันประสูติใหญ่แห่งพระสาวก ซึ่งเรียกว่า **จาตุรงคสันนิบาต** ณ พระเวฬุวันหลังจากพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว ๔ เดือน ที่พระองค์ทรงแสดง **โอวาทปาฏิโมกข์** (การปลงพระชนมายุ-สังขาร ก็ตรงในวันนี้)
มาฆมาส เดือน ๓
มาณพ ชายหนุ่ม, ชายรุ่น, คนรุ่นหนุ่ม (มักใช้แก่ชายหนุ่มในวรรณะพราหมณ์)
มาตรา ประมาณ, การกำหนดประมาณ, เกณฑ์วัดและนับต่างๆ เช่น นับเวลา วัดขนาด วัดระยะทาง, มาตราที่ควรรู้อย่างนี้
มาตราเวลา
 (จันทรคติ)
 ๑๕ หรือ ๑๔ วัน เป็น ๑ ปักษ์

๒ ปักษ์ “ ๑ เดือน

๔ เดือน “ ๑ ฤดู

๓ ฤดู (๖ ฤดู ก็มี) “ ๑ ปี

(๑๔ วัน คือ ข้างแรมเดือนขาด)

ข้างขึ้น เรียกศุกรปักษ์ หรือ ชุณหปักษ์,

ข้างแรม เรียกกาฬปักษ์ หรือ กัณห์ปักษ์;

วันเพ็ญ (ขึ้น ๑๕ ค่ำ) เรียกบูรณมี หรือ บูรณมี,

วันดับ (แรม ๑๕ หรือ ๑๔ ค่ำ) เรียกอมาวลี

เนื่องจากปีจันทรคติสั้นกว่าปีสุริยคติ

ปีละ ๑๑ วันเศษ เพื่อปรับระยะเวลาของ

ปีจันทรคติให้ใกล้เคียงกับปีสุริยคติ จึง

เติมอธิกมาส ๗ ครั้ง ในรอบ ๑๙ ปี

ทำให้ปีที่เต็มนั้นๆ มีเดือน ๘ สองหน

เดือน(มาส)๑๒ ตั้งแต่เดือน ๕ ดังนี้:

เดือน ๕ จิตต หรือ จิตร

เดือน ๖ วิสาข

เดือน ๗ เสงขล

เดือน ๘ อาสาฬห

เดือน ๙ สавน หรือ สавณ

เดือน ๑๐ ภัททปท หรือ โปฏฐปท

เดือน ๑๑ อัสนษุช หรือ ปฐมกัตติก

เดือน ๑๒ กัตติก

เดือน ๑ มาคสิร หรือ มิคสิร

เดือน ๒ ปุสส หรือ พุสส

เดือน ๓ มาม

เดือน ๔ ฝัคคณ

(แต่ละเดือน นิยมเติม ‘มาส’ ต่อท้าย เช่น

จิตรมาส, วิสาขมาส เป็นต้น)

ฤดู (อุตุ) ๓ คือ

๑. **วัสสานะ** ฤดูฝน = แรม ๑ ค่ำ เดือน

๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒

๒. **เหมันต์** ฤดูหนาว = แรม ๑ ค่ำ

เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔

๓. **คิมหะ, คิมหานะ** ฤดูร้อน = แรม ๑

ค่ำ เดือน ๔ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘

ฤดู (อุตุ) ๖ คือ

๑. **วัสสานะ** ฤดูฝน = แรม ๑ ค่ำ เดือน

๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐

๒. **สรทะ** ฤดูท้ายฝน = แรม ๑ ค่ำ

เดือน ๑๐ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒

๓. **เหมันต์** ฤดูหนาว = แรม ๑ ค่ำ

เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๒

๔. **สิสิระ** ฤดูเยือก = แรม ๑ ค่ำ เดือน

๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔

๕. **วสันต์** ฤดูใบไม้ผลิ = แรม ๑ ค่ำ

เดือน ๔ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖

๖. **คิมหะ, คิมหานะ** ฤดูร้อน = แรม ๑

ค่ำ เดือน ๖ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘

มาตราวัด

๗ เล็ดข้าว เป็น ๑ นิ้ว

๑๒ นิ้ว ” ๑ คืบ

๒ คืบ ” ๑ ศอก

๔ ศอก ” ๑ วา

๒๕ วา ” ๑ อูสกะ

๘๐ อูสกะ ” ๑ คาวุต

๔ คาวุต ” ๑ โยชน์

	หรือ	
๔ ศอก	เป็น	๑ ธนู
๕๐๐ ธนู	"	๑ โกลสะ
๔ โกลสะ	"	๑ คาวุต
๔ คาวุต	"	๑ โยชน์

อย่างละเอียดย

๓๖ ปริมาณ	เป็น	๑ อณู
๓๖ อณู	"	๑ ตัซซารี
๓๖ ตัซซารี	"	๑ รถเรณู
๓๖ รถเรณู	"	๑ ลิกขา
๗ ลิกขา	"	๑ อูกา
๗ อูกา	"	๑ ัณญูมาส
๗ ัณญูมาส (สี่เท้า)	"	๑ อังคุละ
๑๒ อังคุละ (นิ้ว)	"	๑ วิหัตถิ
๒ วิหัตถิ (คืบ)	"	๑ รตนะ
๗ รตนะ (ศอก)	"	๑ ยัฏฐิ
๒๐ ยัฏฐิ (ไม้เท้า)	"	๑ อุสภะ
๘๐ อุสภะ	"	๑ คาวุต
๔ คาวุต	"	๑ โยชน์

(สิ่งที่มีขนาดถึง ๑ ลิกขาขึ้นไป จึงเห็นได้ด้วยตาเปล่า; “ศอก” บาลีเรียกรตนะ บ้าง หัตถะ บ้าง, “ไม้เท้า” เรียกรยัฏฐิ บ้าง ทัณฑะ บ้าง, น่าสังเกตว่าในชั้นอรรคกถา มักกล่าวถึง ทัณฑะยาว ๔ หัตถะ คือไม้เท้ายาว ๔ ศอก, เช่น ม.อ. ๑/๑๖๙/๓๘๑ แต่ในคัมภีร์ชั้นหลังที่แสดงเรื่องมาตรา กล่าวว่า ๑ ยัฏฐิ/ทัณฑะเท่ากับ ๕ หรือ ๗ รตนะ/หัตถะ)

ตัวอย่างนัยที่เพียงฟังไว้

๑๐ เกสา (ผม)	เป็น	๑ ทิละ
๖ ทิละ (เม็ดงา)	"	๑ ยวะ
๔ ยวะ (ขี้มูก)	"	๑ อังคุละ
๘ อังคุละ (นิ้ว)	"	๑ มุฏฐิ
๓ มุฏฐิ (กำมือ)	"	๑ รตนะ
๒๘ รตนะ (ศอก)	"	๑ อัพกันทร

มาตราดวง

๔ มุฏฐิ (กำมือ)	เป็น	๑ กุทวะ
๒ กุทวะ (พายมือ)	"	๑ ปัตถะ
๒ ปัตถะ (กอบ)	"	๑ นาฬิ
๔ นาฬิ (ทะนาน)	"	๑ อาฬหะ

หรือ

๔ มุฏฐิ (กำมือ)	เป็น	๑ กุทวะ
๔ กุทวะ (พายมือ)	"	๑ ปัตถะ
๔ ปัตถะ (กอบ)	"	๑ อาฬหะ
๔ อาฬหะ	"	๑ โทณะ
๔ โทณะ	"	๑ มานิกา
๔ มานิกา	"	๑ ขารี, ขาริกา
๒๐ ขารี, ขาริกา	"	๑ วาหะ

(นี้ว่าตาม สุตต.อ.๒/๓๐๗ เป็นต้น ซึ่งบอกไว้ด้วยว่า ๑ วาหะ = ๑ สกฐะ (เกวียน) แต่ในอรรคกถาแห่งขุททกนิกาย, ม.อ. ๓/๒๐๙ ว่า ในที่นั้น ๒ สกฐะ เป็น ๑ วาหะ ซึ่งอาจจะหมายความเฉพาะในกรณีนั้น แต่ก็ทำให้เกิดปมที่ไม่กระจ่าง)

มาตราข้งของ

๔ วิหิ (สี่เท้าเปลือก)	เป็น	๑ คุญชา, กุญชา
------------------------	------	----------------

๒	คฺฤชชา, กุญฺชชา	”	๑	มาสก
๕	มาสก	”	๒	อັกขะ
๘	อັกขะ	”	๑	ชรณะ
๑๐	ชรณะ	”	๑	ปละ
๑๐๐	ปละ	”	๑	ตุลา
๒๐	ตุลา	”	๑	ภาวะ

มาตราชั่งทอง

๔	วีหิ (ลี้ตข่ามเป็ลือก)	เป็น	๑	คฺฤชชา, กุญฺชชา
๒	คฺฤชชา, กุญฺชชา	”	๑	มาสก
๕	มาสก	”	๒	อັกขะ
๘	อັกขะ	”	๑	ชรณะ
๕	ชรณะ	”	๑	สุวัณณะ
๕	สุวัณณะ	”	๑	นิกขะ

มาตรารูปียะ

๕	มาสก	เป็น	๑	บาท
๔	บาท	”	๑	กหาปณะ

มาตราพิเศษ

มาตราบางอย่าง แต่เดิมคงกำหนดขึ้นเพื่อให้พระภิกษุที่อยู่ในกาลเทศะ หลากหลาย แม้ไม่มีอุปกรณ์ ก็สามารถปฏิบัติตามพระวินัยได้ (ไม่ถึงแม้ขยำเตีตขาด) **นิวสุคต, คีบสุคต**

ตามมติของอรรถกถา ๑ คีบสุคต = ๑ ศอกครึ่ง (ศอกคืบ) ของช่างไม้ **หรือ** ๑ ศอกช่างไม้ = ๘ นิวสุคต แต่ในวินัยมุขเล่ม ๑ ทรงชี้ถึงความยุ่งยากในการคำนวณตามสุคตประมาณนี้ และทรงมีพระมติซึ่งสรุปได้ว่า เพื่อให้

สะดวกและถือข้างน้อยเป็นการปลอดภัย ควรเทียบตามมาตราที่ใช้กันเป็นมาตรฐานสากลในปัจจุบัน คือ ระบบเมตริก (Metric system) อย่างที่ตกลงกันว่า ๑ วา = ๒ เมตร ดังนั้น ๑ คีบสุคต = ๒๕ ซม. (๘ นิวสุคต = ๑๖.๖๗ ซม.)

อัพภันดร

๑ อัพภันดร = ๗ วา (= ๑๔ เมตร)

อุทกุกเขป

อุทกุกเขป “ชั่ววักน้ำสาต” คือ ระยะทางเท่าที่บุรุษผู้มีกำลังปานกลางวักน้ำสาตเต็มแรง (ท่านว่าใช้ทรายก็ได้) ไปตกถึง

เลทตฺตฺบาท

เลทตฺตฺบาท “ชั่วขว้างก้อนดินตก” คือ ระยะทางเท่าที่บุรุษผู้มีกำลังปานกลาง ขว้างก้อนดินไปตกลง

มาตราปิตุอุปัฏฐาน การบำรุงมารดาบิดา ให้มีความสุข (ข้อ ๓ ในลัปปุริสบัญญัติ ๓, ข้อ ๑๑ ในมงคล ๓๘)

มาติกา 1. หัวข้อ เช่น หัวข้อแห่งการเดาะกฐิน **2.** แม่บท เช่นตัวลิกขาบท เรียกว่าเป็น**มาติกา** เพราะจะต้องขยายความต่อไป

มาตุคาม ผู้หญิง

มาตุมาต มารดา (ข้อ ๑ ในอนันตริยกรรม ๕)

มาตุจณา พระนาง, นำผู้หญิง

มานะ 1. ความถือตัว, ความสำคัญตนว่า

เป็นนั่นเป็นนี่, เป็นอุทรมภาคียสังโยชน์ คือ สังโยชน์เบื้องสูง พระอรหันต์จึงจะได้ (ข้อ ๘ ในสังโยชน์ ๑๐, ข้อ ๓ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๕ ในอนุสัย ๗, ข้อ ๑๓ ในอุปกิเลส ๑๖, ข้อ ๒ ในปปัญจะ ๓)

มานะนี้ ในพระไตรปิฎกแสดงไว้มากหลายชุด มีตั้งแต่หมวด ๑ ถึงหมวด ๑๐, อย่างน้อยพึงทราบ *มานะ ๓* ที่ตรัสไว้ด้วยกันกับ *ตัณหา ๓* (อภ.จก.๒๒/๓๗๗/๔๙๔) คือ ๑. *มานะ* ความถือตัวอยู่ภายใน โดยมีตัวตนที่ต้องคอยให้ความสำคัญ ที่จะพะนอจะบำเรอจะยกจะชูให้ปรากฏหรือให้เด่นขึ้นไว้ อันให้คำนึงที่จะแบ่งแยกเราเขา จะเทียบ จะแข่ง จะรู้สึกกระทบกระทั่ง ๒. *อติมานะ* ความถือตัวเกินลวง โดยสำคัญตนหยาบรุนแรงขึ้นเป็นความยกตัวเหนือเขา ดูถูกดูหมิ่นเหยียดหยามผู้อื่น ๓. *โอมานะ* ความถือตัวต่ำต้อย โดยเหยียดตัวลงเป็นความดูถูกดูหมิ่นตนเอง, *มานะ ๓* นี้ พึงทราบความหมายอย่างสั้นๆ ตามที่แสดงในมหานิทเทส (ขุ.ม.๒๙/๓๕๗/๒๓๖) ว่า “*มานะ* ว่า ‘เราเท่ากับเขา’ *อติมานะ* ว่า ‘เราดีกว่าเขา’ *โอมานะ* ว่า ‘เราเลวกว่าเขา’ ย่อมไม่มี ไม่ปรากฏ หาไม่ได้ ในพระอรหันตชินาสพ...”

มานะ ๕ ซึ่งมีการอ้างอิงบ่อยๆ (เช่น

ขุ.ม.๒๙/๑๐๒/๙๔) ได้แก่ ๑. ดีกว่าเขาลำคัญตัวว่าดีกว่าเขา ๒. ดีกว่าเขาลำคัญตัวว่าเสมอเขา ๓. ดีกว่าเขาลำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา ๔. เสมอเขาลำคัญตัวว่าดีกว่าเขา ๕. เสมอเขาลำคัญตัวว่าเสมอเขา ๖. เสมอเขาลำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา ๗. เลวกว่าเขา สำคัญตัวว่าดีกว่าเขา ๘. เลวกว่าเขา สำคัญตัวว่าเสมอเขา ๙. เลวกว่าเขา สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา; ข้อ ๑, ๕ และ ๙ เป็นการมองตรงกับที่เป็นจริง แต่ก็ยังเป็นการถือตัวเป็นกิเลสอย่างประณีต ซึ่งพระอรหันต์จึงจะได้ ส่วนอีก ๖ ข้อ เป็นการถือตัวโดยมองไม่ตรงกับที่เป็นจริง เป็นกิเลสที่หยาบกว่า ชั้นพระโสดาบันก็ละหมดแล้ว

มานะชื่ออื่นที่ควรทราบ คือ *อติมานะ* ความสำคัญตนเกินเป็นจริง ความสำคัญตนผิด เช่น ผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบในระดับหนึ่ง ซึ่งที่แท้ยังเป็นปุถุชน แต่สำคัญตนเป็นพระอรหันต์หรือเป็นพระอริยะ, *อัสมีมานะ* ความถือตัว โดยมีความยึดมั่นสำคัญหมายในชั้น ๕ แม้อย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นตน, *มิจจมานะ* ความถือตัวผิด โดยหยิ่งผยองลำพองตนในความยึดถือหรือความสามารถในทางชั่วร้าย เช่น ภูมิใจว่าพูดเท็จเก่งใครๆ จับไม่ได้ ลำพองว่าสามารถใช้วิชาของตนในทางที่คนอื่นรู้ไม่ทันเพื่อหากินหรือกลั่น

แก่งร้างแก่คนอื่นได้, *อวมานะ* การถือตัวกดเขาลง ซึ่งแสดงออกภายนอก โดยอาการลบหลู่ ไม่ให้เกียรติ ทำให้อับอายขายหน้า ไม่แยแส ไร้อาทร เช่น ผู้มีกำลังอำนาจที่ทำการขู่ตะคอก ลูกที่เมินเฉยต่อพ่อแม่ เป็นคู่ตรงข้ามกับคำในฝ่ายดีคือ *สัมมานะ* อันได้แก่การนับถือยกย่อง ให้เกียรติแก่ผู้มีคุณความดีโดยเหมาะสมอย่างจริงใจ

มานะเป็นกิเลสเด่นนำเรื่องกันและคู่กันกับตัณหา เป็นแรงขับเคลื่อนให้ปุถุชนทำการต่างๆ ก่อความขัดแย้ง ปัญหาและทุกข์นานา แม้หากรู้จักใช้ จะปลุกเร้าให้เบนมาเพียรพยายามทำความดีได้ ก็แฝงปัญหาและไม่ปลอดทุกข์ จึงต้องมีการศึกษา เริ่มแต่ฝึกวินัยให้มีศีลที่จะควบคุมพฤติกรรมไว้ในขอบเขตแห่งความสงบเรียบร้อยไม่เบียดเบียนกันแล้วพัฒนาจิตปัญญา ให้เจริญจนทะลุขึ้นมาเป็นแรงขับเคลื่อนแทนที่ตัณหาและมานะ เมื่อปฏิบัติเช่นนี้ ถึงจะยังมีมานะอยู่อย่างละเอียดจนเป็นพระอนาคามี ก็จะไม่ไหวไม่โทษภัย จนกว่าจะพ้นจากมานะเป็นอิสระสิ้นเชิงเมื่อบรรลุอรหัตผล ซึ่งจะเป็นอยู่ด้วยปัญญาบริสุทธิ์สืบไป

2. ในภาษาไทย มานะมีความหมายเพี้ยนไปเป็นว่า เพียรพยายาม ขยันมุ่งมั่น

มันเช่นในคำว่า มานะพากเพียร มุมานะ **มานัต, มานัตต์** ซึ่งอรรถฐานวิธิ คือระเบียบปฏิบัติในการออกจากครุกาบัติ แปลว่า “นับ” หมายถึงการนับราตรี ๖ ราตรี คือ ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสแล้ว เมื่อจะปลดเปลื้องตนจากอาบัติตามธรรมเนียมแห่งอาบัติสังฆาทิเสส จะต้องไปหาสงฆ์จตุรวรรค ทำผ้าห่มเจวียงปาข้างหนึ่ง กราบภิกษุแก่กว่า นั่งกระหย่งประนมมือ กล่าวคำขอมานัตตามอาบัติที่ต้อง ภิกษุรูปหนึ่งสวดประกาศให้มานัตแล้ว ภิกษุรูปนั้นประพฤติมานัต ๖ ราตรี เป็นอรรถฐานวิธิเบื้องต้น แห่งการออกจากครุกาบัติแล้วสงฆ์จึงสวดระงับอาบัตินั้น (แต่ถ้าปกปิดอาบัติไว้ ต้องอยู่ *ปริวาส* ก่อนจึงประพฤติมานัตได้)

มานัตตจาริกภิกษุ ภิกษุผู้ประพฤติมานัต

มานัตตารหภิกษุ ภิกษุผู้ควรแก่มานัต คือ ภิกษุที่อยู่ปริวาสครบกำหนดแล้ว มีสิทธิขอมานัตกะสงฆ์ และสงฆ์จะให้มานัตเพื่อประพฤติในลำดับต่อไป

มานานุสสัย อนุสสัยคือมานะ ได้แก่ มานะ ๔ ประการ; ดู *มานะ, อนุสสัย*

มายา เจ้าหญิงแห่งเทวทहनคร เป็นพระราชบุตรีของพระเจ้าอัญชนะ เป็นพระมเหสีของพระเจ้าสุทโธทนะ แห่งกรุง

กบิลพัสดุ์ เป็นพระราชชนนี ของเจ้าชาย สิหัตถะ เป็นพระพุทธรูปรดา เจ้าชาย สิหัตถะประสูติได้ ๗ วัน พระนางก็ สวรรคต, คำว่า *มายา* ในที่นี้ มิได้หมายความว่ามารยา ที่แปลว่า เล่ห์เหลี่ยม หรือล่อลวง แต่หมายถึงความงามที่ทำให้ผู้ประสงววยงหลงใหล, นิยมเรียกว่า *พระนางสิริมหามายา*

มายา มารยา คือเจ้าเล่ห์ (ข้อ ๕ ในมละ ๙, ข้อ ๙ ในอุปกิเลส ๑๖)

มาร 1. สิ่งที่น่าบุคคลให้ตายจากความดี หรือจากผลที่หมายอันประเสริฐ, ตัวการ ที่กำจัดหรือขัดขวางไม่ให้บรรลุความดี มี ๕ คือ **๑. กิเลสมาร** มารคือกิเลส **๒. ขันธมาร** มารคือเบญจขันธ์ **๓. อภิสังขารมาร** มารคืออภิสังขารที่ปรุงแต่ง กรรม **๔. เทวบุตรมาร** มารคือเทพบุตร **๕. มัจจุมาร** มารคือความตาย **2.** พระยามารที่มีเรื่องราวปรากฏบ่อยๆ ในคัมภีร์ คอยมาแทรกแซงเหตุการณ์ต่างๆ ใน พระพุทธประวัติ เช่น ยกพลเสนามา ผจญพระมหาบุรุษในวันที่จะตรัสรู้ พระองค์ชนะพระยามารได้ด้วยทรงนึกถึง บารมี ๑๐ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิฏฐาน เมตตา อุเบกขา มารในกรณีเช่นนี้ บาง ที่ท่านอธิบายออกชื่อว่าเป็น *วสวัตดีมาร* ซึ่งครองแดนหนึ่งในสวรรค์ชั้นสูงสุด

แห่งระดับกามาจรคือปรนิมิตตวสวัตดี เป็นผู้คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ มิให้ล่วงพ้นจากแดนกามซึ่งอยู่ในอำนาจ ครอบงำของตน อย่างไรก็ดี ผู้ศึกษาพึง พิจารณาเทียบจากมาร ๕ ในความ หมายถึง 1. ด้วย

มารยา การแสวงหา, เล่ห์เหลี่ยม, การล่อ ลวง, กิริยาที่แสดงอาการให้เขาเห็นผิด จากที่เป็นจริง

มารยาท กิริยา, กิริยาวาจาที่ถือว่าเรียบร้อย

มารวิชัย ชนะมาร, พิชิตมาร

มัลลย ดอกไม้ที่ร้อยเป็นพวง

มัลล พวงดอกไม้, ดอกไม้ทั่วไป, สร้อยคอ

มัลล ดอกไม้ทั่วไป, ผู้แต่งด้วยพวงดอกไม้

มาส เดือน; *ดู มาตรา, เดือน*

มาสก ชื่อมาตราเงินในครั้งโบราณ ทำ มาสกเป็นหนึ่งบาท

มิกจิรวัน พระราชอุทยานของพระเจ้า โกรัพยะ ผู้ครองแคว้นกุรุ

มิจนัตตะ ความเป็นผิด, ภาวะที่ผิดมี ๑๐ อย่าง คือ **๑. มิจนาทิฏฐิ** **๒. มิจนาลังกัปปะ** **๓. มิจนาวาจา** **๔. มิจนากัมมันตะ** **๕. มิจนอาชีวะ** **๖. มิจนาวายามะ** **๗. มิจนาสติ** **๘. มิจนัสมาธิ** **๙. มิจนญาณ** **๑๐. มิจनावิมุตติ;** ตรงข้ามกับ *สัมมัตตะ*

มิจน ผิด

มิจนากัมมันตะ ทำการผิดได้แก่กายทุจริต

๓ คือ ๑. *ปาณติปต* ฆ่าสัตว์ ๒. *อทินนาทาน* ลักทรัพย์ ๓. *กาเมสุมิจนจาร* ประพฤติผิดในกาม (ข้อ ๔ ในมิจนัตตะ ๑๐)

มิจนจาริยา, มิจนจาร ความประพฤติผิด

มิจนชีพ การหาเลี้ยงชีพในทางผิด; ดู *มิจนอาชีวะ*

มิจนญาณ รู้ผิด เช่น ความรู้ในการคิด อุบายทำความชั่วให้สำเร็จ (ข้อ ๕ ในมิจนัตตะ ๑๐)

มิจนาทิฏฐิ เห็นผิด, ความเห็นที่ผิดจากคลองธรรม เช่นเห็นว่าทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี มารดาบิดาไม่มี เป็นต้น และความเห็นที่ไม่นำไปสู่ความพ้นทุกข์ (พจนานุกรมเขียน *มิจนาทิฐิ*); (ข้อ ๑ ในมิจนัตตะ ๑๐)

มิจนาวณิชชา การค้าขายไม่ชอบธรรม, การค้าขายที่ผิดศีลธรรม หมายถึงอภยนิยวณิชชา (การค้าขายที่อุบาทว์ไม่ควรทำ) ๕ อย่าง คือ ๑. *สัตถวณิชชา* คำอาวุธ ๒. *สัตถวณิชชา* คำมนุษย์ ๓. *มังสวณิชชา* คำสัตว์สำหรับฆ่าเป็นอาหาร ๔. *มังขวณิชชา* คำของเมา ๕. *วิสวณิชชา* คำยาพิษ

มิจนาวจา วจาผิด, เจรจาผิด ได้แก่

๑. *มุสาวาท* พูดปด ๒. *ปิสุณาวจา* พูดส่อเสียด ๓. *หรุสวาจา* พูดคำหยาบ ๔. *สัมผัปปลาปะ* พูดเพ้อเจ้อ (ข้อ ๓ ใน

มิจนัตตะ ๑๐)

มิจนาวายามะ พยายามผิด ได้แก่ พยายามทำบาป พยายามทำอกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เป็นต้น (ข้อ ๖ ในมิจนัตตะ ๑๐)

มิจनावิมุตติ หลุดพ้นผิด เช่นการระงับกิเลสบาปธรรมได้ชั่วคราว เพราะกลัวอำนาจพระเจ้าผู้สร้างโลก การระงับกิเลสนั้นดี แต่การระงับเพราะกลัวอำนาจพระเจ้าสร้างโลกนั้น ผิดทาง ไม่ทำให้พ้นทุกข์ได้จริง (ข้อ ๑๐ ในมิจนัตตะ ๑๐)

มิจนาสติ ระลึกผิด ได้แก่ระลึกถึงการอันจะยั่วให้เกิดราคะ โทสะ โมหะ (ข้อ ๗ ในมิจนัตตะ ๑๐)

มิจนัสมาธิ ตั้งใจผิด ได้แก่จดจ่อ ปักใจแน่วในกามราคะ ในพยาบาท เป็นต้น (ข้อ ๘ ในมิจนัตตะ ๑๐)

มิจนัสกัปปะ ดำริผิด ได้แก่ดำริแสไปในกาม ดำริพยาบาท ดำริเบียดเบียนเขา (ข้อ ๒ ในมิจนัตตะ ๑๐)

มิจนอาชีวะ เลี้ยงชีพผิด ได้แก่หาเลี้ยงชีพในทางทุจริตผิดวินัยหรือผิดศีลธรรม เช่น หลอกหลวงเขา เป็นต้น (ข้อ ๕ ในมิจนัตตะ ๑๐)

มิตตปฏิรูป, มิตตปฏิรูปก คนเทียมมิตร, มิตรเทียมไม่ใช่มิตรแท้ มี ๔ พวก ได้แก่ ๑. *คนปอกลอก* มีลักษณะ ๔ คือ

๑. คิดเอาแต่ได้ฝ่ายเดียว ๒. ยอมเสีย
น้อยโดยหวังจะเอาให้มาก ๓. ตัวมีภัย
จึงมาช่วยทำกิจของเพื่อน ๔. คบเพื่อน
เพราะเห็นแก่ประโยชน์ของตัว **๒. คนดี
แต่พูด** มีลักษณะ ๔ คือ ๑. ดีแต่ยก
ของหมดแล้วมาปราศรัย ๒. ดีแต่อ้าง
ของยังไม่มีมาปราศรัย ๓. สงเคราะห์
ด้วยสิ่งหาประโยชน์มิได้ ๔. เมื่อเพื่อนมี
กิจ อ้างแต่เหตุขัดข้อง **๓. คนหัว
ประจบ** มีลักษณะ ๔ คือ ๑. จะทำชั่วก็
เออออ ๒. จะทำดีก็เออออ ๓. ต่อหน้า
สรรเสริญ ๔. ลับหลังนินทา **๔. คนชวน
หนีภัย** มีลักษณะ ๔ คือ ๑. คอยเป็น
เพื่อนดื่มน้ำเมา ๒. คอยเป็นเพื่อนเที่ยว
กลางคืน ๓. คอยเป็นเพื่อนเที่ยวดูการ
เล่น ๔. คอยเป็นเพื่อนไปเล่นการพนัน
(เขียนว่า **มิตรปฏิรูป, มิตรปฏิรูป** ก็มี);

ดู **คิหิวินัย**

มิตร เพื่อน, ผู้มีความเอื้อเฟื้อดี, ผู้มีน้ำใจ
เอื้อเฟื้อ แยกเป็นมิตรแท้ ๔ พวก มิตร
เทียม (मितตปฏิรูป) ๔ พวก

มิตรเทียม ดู **मितตปฏิรูป**

มิตรแท้ มิตรด้วยใจจริง มี ๔ พวก ได้
แก่ ๑. **มิตรอุปการะ** มีลักษณะ ๔ คือ
๑. เพื่อนประมาท ช่วยรักษาเพื่อน ๒.
เพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์ของ
เพื่อน ๓. เมื่อมีภัย เป็นที่พึ่งพำนักได้
๔. มีกิจจำเป็น ช่วยออกทรัพย์ให้เกิน

กว่าที่ออกปาก **๒. มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์**
มีลักษณะ ๔ คือ ๑. บอกความลับแก่
เพื่อน ๒. ปิดความลับของเพื่อน ๓. มี
ภัยอันตรายไม่ละทิ้ง ๔. แม้ชีวิตก็สละ
ให้ได้ **๓. มิตรณะประโยชน์** มีลักษณะ
๔ คือ ๑. จะทำชั่วเสียหายคอยห้าม
ปรามไว้ ๒. คอยแนะนำให้ตั้งอยู่ใน
ความดี ๓. ให้ได้ฟังได้รู้สิ่งที่ไม่เคยได้รู้
ได้ฟัง ๔. บอกทางสุขทางสวรรค์ให้ **๔.
มิตรมีน้ำใจ** มีลักษณะ ๔ คือ ๑. เพื่อน
มีทุกข์ พลอยทุกข์ด้วย ๒. เพื่อนมีสุข
พลอยดีใจ ๓. เขาติเตียนเพื่อน ช่วย
ยับยั้งแก้ไข ๔. เขาสรรเสริญเพื่อน ช่วย
พูดเสริมสนับสนุน; ดู **คิหิวินัย**

มิตถา ชื่อนครหลวงของแคว้นวิเทหะ

มิทระ ความท้อแท้, ความเชื่อมซึม, มาคู่
กับถินะ ในนิวรรณ์ ๕; ดู **ถินมิทระ**

มิตักกะ คนป่าเถื่อน, คนดอย, คนที่ยัง
ไม่เจริญ, พวกเจ้าถิ่นเดิมของชมพูทวีป
มิใช่ชาวอารยัน

มิลินท์ มหากษัตริย์เชื้อชาติกรีก ในชมพู
ทวีป ครองแคว้นโยนก ที่สาครนคร
(ปัจจุบันเรียกว่า Sialkot อยู่ในแคว้น
ปัญจาบ ที่เป็นส่วนของปากีสถาน) ทรง
มีชาติภูมิที่เกาะอลันทะ ซึ่งสันนิษฐาน
กันว่าตรงกับคำว่า Alexandria คือเป็น
เมืองหนึ่งที่พระเจ้าอเล็กซานเดอร์
มหาราชสร้างขึ้นบนทางเดินทัพที่ทรงมี

ชัย ห่างจากสาครนครประมาณ ๒๐๐ โยชน์ ทรงเป็นปราชญ์ยิ่งใหญ่ โต้วาทะชนะนักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยนั้น จนในที่สุดได้โต้กับพระนาคเสน ทรงเลื่อมใสหันมานับถือพระพุทธศาสนา และเป็นองค์อุปถัมภ์สำคัญ ชาวตะวันตกเรียกพระนามตามภาษากรีกว่า Menander ครองราชย์ พ.ศ. ๔๒๓ สวรรคต พ.ศ. ๔๕๓; **ดู นาคเสน, โยนก**

มิลินทปัญหา คัมภีร์สำคัญ บันทึกคำสนทนาโต้ตอบปัญหาธรรม ระหว่างพระนาคเสนกับพระยามิลินท์

มิสสกสโมธาน การประมวลครุกาบัติระคนกัน, เป็นชื่อปริวาสสำหรับภิกษุผู้ปรารถนาจะออกจากอาบัติสังฆาทิเสสต่างวัตถุกัน หมายความว่าต้องอาบัติสังฆาทิเสสหลายตัวต่างลักษณะกัน ซึ่งมีวันปิดเท่ากันบ้าง ไม่เท่ากันบ้าง ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสเหล่านั้น ขอปริวาสจากสงฆ์เพื่ออยู่กรรมชดใช้ทั้งหมด **มือเดียว ดู นิ้วมือเดียว**

मुख หัวหน้า, หัวข้อ, ปาก, ทาง

मुखปาฐะ “บอกด้วยปาก”, การว่าปากเปล่า หมายถึง การสวด สาธยาย บอกกล่าว เล่าเรียน สืบทอดกันมาด้วยปากต่อปากโดยตรง ไม่ใช่ตัวหนังสือ, เป็นวิธีครั้งโบราณ ในการรักษา คัมภีร์ให้เที่ยงตรงแม่นยำ (เช่น มีการกำกับ

กำกับ ทบทวน และสอบทานกันต่อหน้าได้เต็มที่) เมื่อยังไม่มีแม่แบบที่จะพิมพ์ข้อความออกมาให้ตรงกันแน่นอนทั้งหมด และถือว่าการคัดลอกเป็นวิธีสืบทอดข้อความที่ไม่อาจไว้วางใจ เช่น ในมหาวงส์ (๑/๒๕๐๑/๒๓๕) ว่า “ภิกษุทั้งหลายผู้มีความรู้ความคิดกว้างขวาง ในกาลก่อน นำพระบาลีแห่งพระไตรปิฎก และเมื่อรรถกถาแห่งพระไตรปิฎกนั้น มาโดยมุขปาฐะ”, ในภาษาไทย **มุขปาฐะ** มีความหมายเลื่อนลงมาในแง่ที่กลายเป็นเรื่องที่ไม่ค่อยหนักแน่นหรือไม่ค่อยเป็นหลักฐาน หมายถึง ข้อความที่ท่องจำกันมาด้วยปากเปล่า ไม่ได้เขียนไว้, เรื่องที่เล่าต่อปากกันมา; **मुखबारू** ก็เขียน **मुखปुण्डन** ผ้าเช็ดปาก

มูจลินท์ 1. ต้นจิก, ไม้จิก ตั้งอยู่ที่ทิศตะวันออกเฉียงใต้ของต้นพระศรีมหาโพธิ์ พระพุทธเจ้าประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขอยู่ใต้ต้นไม้นี้ ๗ วัน (สัปดาห์ที่ ๓ ตามพระวินัย, สัปดาห์ที่ ๖ ตามคัมภีร์ชาดก)

2. ชื่อพระยานาคที่เข้ามาเฝ้าพระพุทธเจ้า ขณะที่ประทับเสวยวิมุตติสุขอยู่ใต้ต้นจิก (มูจลินท์) ฝนตกพราเจือด้วยลมหนาวตลอด ๗ วัน พระยามูจลินทนาคราชจึงแผ่พังพานปกพระพุทธเจ้า เพื่อป้องกันฝนและลมมิให้ถูกต้องพระกาย นี่เป็นมูลเหตุของการสร้างพระ

พุทธรูปนาคปรก

มัจจุตักมยตาญาณ ดู *มัจจุตักมยตาญาณ*

มัจฉา ลมจับ, สลบ, สวิงสวาย

มัจจุตักมยตาญาณ ญาณอันคำหนึ่งด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย, ความหยั่งรู้ที่ทำให้ต้องการจะพ้นไปเสีย คือ ต้องการจะพ้นไปเสียจากสังขารที่เบียดหนำแล้วด้วยนิพพิทานุสสนาญาณ (ข้อ ๖ ในวิปัสสนาญาณ ๙)

มัจฉิ กำมือ; ดู *มาตรา*

มุตตะ ดู *มุตระ*

มูทชะ อักษรเกิดในศีระหรือที่ปุ่มเหงือก คือ *ฎ จ ฌ ฌ ฌ* กับทั้ง *ร* และ *พ*

มูทิตา ความพลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี, เห็นผู้อื่นอยู่ดีมีสุข ก็แช่มชื่นเบิกบานใจด้วย เห็นเขาประสบความสำเร็จเจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป ก็พลอยยินดีบันเทิงใจ พร้อมทั้งจะส่งเสริมสนับสนุน ไม่กีดกันริษยา; ธรรมตรงข้ามคือ *อิสสา* (ข้อ ๓ ในพรหมวิหาร ๔)

มูนิ นักปราชญ์, ผู้สละเรือนและทรัพย์สมบัติแล้ว มีจิตใจตั้งมั่นเป็นอิสระไม่เกาะเกี่ยวติดพันในสิ่งทั้งหลาย สงบเย็นไม่ทะเยอทะยานผันใฝ่ ไม่แสพร่าन्ह้วนไหว มีปัญญาเป็นกำลังและมีสติรักษาตน, พระสงฆ์หรือนักบวชที่เข้าถึงธรรมและดำเนินชีวิตอันบริสุทธิ์

มูสา เท็จ, ปด, ไม่จริง

มูสาวาท พุดเท็จ, พุดโกหก, พุดไม่จริง (ข้อ ๔ ในกรรมกิลเลส ๔, ข้อ ๗ ในมละ ๙, ข้อ ๔ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐)

มูสาวาทวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องพุดปดเป็นต้น เป็นวรรคที่ ๑ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ ในมหาวิภังค์ แห่งวินัยปิฎก

มูสาวาทา เวมณิ เว้นจากการพุดเท็จ, เว้นจากการพุดโกหก, เว้นจากพุดไม่จริง (ข้อ ๔ ในศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ และอกุศลกรรมบถ ๑๐)

มูกวัตร ข้อปฏิบัติของผู้เฒ่า, ข้อปฏิบัติของผู้เป็นดังคนเฒ่า, การถือไม่พุดจากกันเป็นวัตรของเดียรถียอย่างหนึ่ง มีพุทธานุญาตห้ามไว้มิให้ภิกษุถือ เพราะเป็นการเป็นอยู่อย่างปศุสัตว์

มูตร ปัสสาวะ, น้ำเบา, เยี่ยว

มูรธาภิเชก พิธีหลั่งน้ำรดพระเศียรในงานราชาภิเชกหรือพระราชพิธีอื่น

มุล (ในคำว่า “อธิกรณ์อันภิกษุจะพึงยกขึ้นว่าได้นั้น ต้องเป็นเรื่องมีมูล”) เค้า, ร่องรอย, ลักษณะอาการที่ส่อว่าน่าจะเป็นเป็นอย่างนั้น, เรื่องที่จัดว่ามีมูลมี ๓ อย่าง คือ ๑. เรื่องที่ได้เห็นเอง ๒. เรื่องที่ได้ยินเอง หรือผู้อื่นบอกและเชื่อว่าเป็นจริง ๓. เรื่องที่รังเกียจโดยอาการ

มุลคันธกุฎี “พระคันธกุฎีเดิม” เป็นคำที่ไม่มีมีในคัมภีร์มาแต่เดิม ท่านผู้ใช้เริ่มแรก หมายถึงพระคันธกุฎีที่ประทับของ

พระพุทธเจ้าที่สารนาถ คือที่อิสิปตน-
มฤคทายวัน อันเป็นที่มาของชื่อวัดมุล-
คันธกุฎีวิหาร ซึ่งอนาคาริกธรรมปาละ
แห่งประเทศศรีลังกา สร้างขึ้นที่สารนาถ
(มีพิธีเปิดใน พ.ศ. ๒๔๗๔) และถือได้
ว่าเป็นวัดแรกที่เกิดขึ้นในถิ่นพุทธสถาน
เดิมแห่งประเทศอินเดีย หลังจากพระ
พุทธศาสนาได้สูญสิ้นไปจากชมพูทวีป
เมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๗๔๐; ๓ **คันธกุฎี**

มุลคันธกุฎีวิหาร “วัดพระมุลคันธกุฎี”,
วัดที่สร้างขึ้นเป็นอนุสรณ์แห่งพระคันธ-
กุฎีเดิมของพระพุทธเจ้า ที่สารนาถ; ๓
มุลคันธกุฎี; คันธกุฎี

มุลค่า ราคา

มุลเนท “ตัดรากเหง้า” หมายถึงอาบัติ
ปาราชิก ซึ่งผู้ต้องขาดจากความเป็น
ภิกษุและภิกษุณี

มุลนาย (ในคำว่า “เลขสม คือ เลขสมัค
รมีมุลนาย”) ผู้อุปการะเป็นเจ้าบุญนาย
คุณ อย่างที่ชื่อว่า **เจ้าขุนมุลนาย**

มุลบัญญัติ ข้อบัญญัติที่พระพุทธเจ้าทรง
ตั้งไว้เดิม, บัญญัติเดิม; คู่กับ **อนุบัญญัติ**
(ตามปกติใช้เพียงว่า **บัญญัติกับอนุ-
บัญญัติ**)

มุลเภสัช “มีรากเป็นยา” ยาทำจากรากไม้
เช่น ขมิ้น ขิง ว่านน้ำ ข่า หัวหมู
 เป็นต้น

มุลแห่งพระบัญญัติ ต้นเหตุให้พระ

พุทธเจ้าทรงบัญญัติพระวินัย

มุลายปฏิกัสนา การชักเข้าหาอาบัติเดิม
เป็นชื่ออุฏฐานวิธีอย่างหนึ่ง; ๓ **ปฏิกัสนา**
มุลายปฏิกัสนารหิกษุ ภิกษุผู้ควร
แก่การชักเข้าหาอาบัติเดิม หมายถึง
ภิกษุผู้กำลังอยู่ปริวาส หรือประพฤติ
มานต์อยู่ ต้องอาบัติสังฆาติเสสข้อเดียว
กันหรืออาบัติสังฆาติเสสข้ออื่นเข้าอีก
ก่อนที่สงฆ์จะอัฎฐาน ต้องตั้งต้นอยู่
ปริวาสหรือประพฤติมานต์ใหม่

เมมิยะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เคยเป็น
อุปัฏฐากของพระพุทธองค์ คราวหนึ่ง
ได้เห็นสวนมะม่วงริมฝั่งแม่น้ำมิกาฟ้า
นารีนรมย์ จึงขอลาพระพุทธเจ้าไป
บำเพ็ญเพียรที่นั่น พระพุทธเจ้าห้ามไม่
ฟัง ท่านไปบำเพ็ญเพียร ฤกษ์ฤกษ์วิตก
ต่างๆ รมกวน ในที่สุดต้องกลับมาเฝ้า
พระพุทธเจ้า ได้ฟังพระธรรมเทศนา
เรื่องธรรม ๕ ประการสำหรับบ่มเจโต-
วิมุตติ เป็นต้น ที่พระศาสดาทรงแสดง
จึงได้สำเร็จพระอรหัต

เมณฑกานุญาค ข้ออนุญาตที่ปรารภ
เมณฑกเศรษฐี คืออนุญาตให้ภิกษุขินดี
ของที่กัปปิการก จัดซื้อมาด้วยเงินที่ผู้
ศรัทธาได้มอบให้ไว้ตามแบบอย่าง
ที่เมณฑกเศรษฐีเคยทำ

เมตตคฺคฺคาณพ ศิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน
๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรีที่ไปทูลถาม

ปัญหาพระศาสดา ณ ปาสาณเจดีย์
เมตตา ความรัก, ความปรารถนาให้เขามี
 ความสุข, แม่เมตริจิตคิดจะให้สัตว์ทั้ง
 ปวงเป็นสุขทั่วหน้า (ข้อ ๕ ในบารมี ๑๐,
 ข้อ ๑ ในพรหมวิหาร ๔, ข้อ ๒ ใน
 อารักขกรรมฐาน ๔); ดู **แม่เมตตา**

เมตตากรุณา **เมตตา** และ **กรุณา** ความ
 รักความปรารถนาดีและความสงสาร
 ความอยากช่วยเหลือปลดเปลื้องทุกข์
 (ข้อแรกในเบญจธรรม)

เมตตาจิต จิตประกอบด้วยเมตตา, ใจมี
 เมตตา

เมตติยะ ชื่อภิกษุผู้เฝ้าพระทัฬหฬัลลบุตร
 คู่กับพระภุมมชกะ

เมตติยาภิกษุณี ภิกษุณีผู้เป็นตัวการรับ
 มอบหมายจากพระเมตติยะและพระ
 ภุมมชกะมาเป็นผู้เฝ้าพระทัฬหฬัลลบุตร
 ด้วยข้อหาปลุมนปาราชิก

เมตเตยยะ, เมตไตรย ดู **ศรีอารย-**
เมตไตรย

เมถุน “การกระทำของคนที่เป็นคู่ๆ”, การ
 ร่วมสังวาส, การร่วมประเวณี

เมถุนวิรัตติ การเว้นจากการร่วมประเวณี

เมถุนสังโยค อาการพัวพันเมถุน, ความ
 ประพฤติที่ยังเกี่ยวเนื่องกับเมถุน มี ๗
 ข้อ โดยใจความคือ สมณะบางเหล่าไม่
 เสพเมถุน แต่ยังยินดีในเมถุนสังโยคคือ
 ชอบการลูบไล้และการนวดของหญิง,

ชอบซิกซี้ เล่นหัวลัฟยอกกับหญิง, ชอบ
 จ้องดูตากับหญิง, ชอบฟังเสียงหัวเราะ
 ขบร้องของหญิง, ชอบนึกถึงการเก่าที่
 เคยหัวเราะพูดเล่นกับหญิง, เห็นชาว
 บ้านเขาบำรุงบำเรอกันด้วยกามคุณแล้ว
 ปลื้มใจ, หรือแม้แต่ประพฤติพรหมจรรย์
 โดยตั้งความปรารถนาที่จะเป็นเทพเจ้า

เมทนีดล พื้นแผ่นดิน

เมทพูนิกม นิกมหนึ่งในลักกชนบท

เมโท, เมท มั่นชื้น

เมธิ นักปราชญ์, คนมีความรู้

เมรัย น้ำเมาที่ยังไม่ได้กลั่น, น้ำเมาที่เกิด
 จากการหมักหรือแช่

เมรุ 1. ชื่อภูเขาที่เป็นศูนย์กลางของ
 จักรวาล บางที่เรียกพระสุเมรุ ตามคติ
 ของศาสนาฮินดู ถือว่าเป็นบริเวณที่มี
 สวรรค์อยู่โดยรอบ เช่น สวรรค์ของพระ
 อินทร์อยู่ทางทิศเหนือ ไวกุณฐ์แดนสถิต
 ของพระวิษณุหรือพระนารายณ์อยู่ทาง
 ทิศใต้ ไกลาสที่สถิตของพระคิเวหรือ
 พระอิศวรก็อยู่ทางทิศใต้ เหนือยอดเขา
 พระสุเมรุ นั้น คือ พรหมโลก เป็นที่สถิต
 ของพระพรหม; ภูเขานี้เรียกชื่อเป็น
 ภาษาบาลีว่า **สิเนรุ** และตามคติฝ่าย
 พระพุทธศาสนา ในชั้นอรรถกถา ยอด
 เขาสิเนรุเป็นที่ตั้งของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์
 ซึ่งเป็นที่สถิตของพระอินทร์ เชิงเขา
 สิเนรุ ซึ่งหยั่งลึกลงไปในมหาสมุทรเป็น

อสุรพิภพ สูงขึ้นไปถึงทางระหว่างแดนทั้งสองนั้น เป็นสวรรค์ของท้าวจาตุมหาราช สวรรค์ชั้นอื่นๆ และโลกมนุษย์ เป็นต้น ก็เรียงรายกันอยู่สูงบ้างต่ำบ้าง รอบเขาลีเณรนี้ (ในวรรณคดีบาลียุคหลัง เช่น จูฬวงศ์ พงศาวดารลังกา เรียก *เมรุ* และ *สุเมรุ* อย่างสันสกฤตก็มี) 2. ที่เผาศพ หลังคาเป็นยอด มีรั้วล้อมรอบ ซึ่งคงได้คติจากภูเขาเมรุนั้น

แม่หม้ายงานท่าน พระสนมในรัชกาลก่อนๆ

โมกษ์ 1. ความหลุดพ้นจากกิเลส คือ นิพพาน **2.** ประชาน, หัวหน้า, ประมุข

โมกขธรรม ธรรมนำสัตว์ให้หลุดพ้นจากกิเลส, ความหลุดพ้น, นิพพาน

โมคคัลลานะ ๓ *มหาโมคคัลลานะ*

โมคคัลลานโคตร ตระกูลพราหมณ์โมคคัลลานะ

โมคคัลลี ชื่อนางพราหมณ์ผู้เป็นมารดาของพระมหาโมคคัลลานะ

โมคคัลลีบุตรติสสเถระ พระมหาเถระผู้เป็นประธานในการสังคายนาครั้งที่ ๓ ซึ่งพระเจ้าอโศกมหาราชทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ เมื่อ พ.ศ.๒๓๕, หลังจากการสังคายนาเสร็จสิ้นแล้ว ท่านได้ส่งพระเถระ ๙ รูป รับมอบภาระไปประดิษฐานพระพุทธรูปศาสนาในดินแดนต่างๆ (บัดนี้นิยมเรียกกันว่าส่งศาสนทูต ๙ สาย แต่

ในเรื่องเดิมไม่ได้ใช้คำนี้) ดังความใน อรรถกถา (วินย.อ.๑/๖๓) ว่า “ทราบมาว่า พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ครั้นทำตติยสังคีตนี้แล้ว ได้ดำริอย่างนี้ว่า ‘ในอนาคต พระศาสนาจะพึงตั้งมั่นอยู่ด้วยดี ใด ที่ไหนหนอแล?’ ลำดับนั้น เมื่อท่านใคร่ครวญอยู่ ก็ได้มีความคิดตั้งนี้ว่า ‘พระศาสนาจักตั้งมั่นอยู่ด้วยดี ในปัจฉิมชนบททั้งหลาย’ ท่านจึงมอบภาระแก่ภิกษุเหล่านั้น แล้วส่งภิกษุเหล่านั้นๆ ไปในถิ่นนั้นๆ คือ

๑. พระมัจฉันติกเถระ ไปยังรัฐกัสมีร์-คันธาระ โดยสั่งว่า “ท่านไปยังรัฐนั้นแล้วจงประดิษฐานพระศาสนาที่นั่น”

๒. พระมหาเทวเถระ ไปยังมทิสกมณฑล โดยสั่งอย่างนั้นเหมือนกัน

๓. พระรักขิตเถระ ไปยังวนวาสีชนบท

๔. พระโยนกธรรมรักขิตเถระ ไปยังอปรันตกชนบท

๕. พระมหาธรรมรักขิตเถระ ไปยังมหารัฐชนบท

๖. พระมหารักขิตเถระ ไปยังแดนโยนก

๗. พระมัจฉิมเถระ ไปยังถิ่นแดนอันเป็นส่วนแห่งหิมวันตประเทศ.

๘. พระโสณเถระ และพระอุตตรเถระ ไปยังสุวรรณภูมิ

๙. พระมหินทเถระ ผู้เป็นลัทธิวิหาริกของตน พร้อมด้วยพระอภิกษุเถระ พระ

อุตติยเถระ พระลัมพลเถระ พระภัทท-
ศาลเถระ ไปยังตัมพปัดณทวิป โดยสั่ง
ว่า “พวกท่านไปยังตัมพปัดณทวิปแล้ว
จงประดิษฐานพระคาสนาในเกาะนั้น”

พระเถระแม่ทั้งหมด เมื่อจะไปยัง
ทิสภาคานั้นๆ ตระหนกอยู่ว่า “ใน
ปัจฉิมชนบททั้งหลาย คณะพระ
ภิกษุปัญจวรรค จึงพอที่จะทำอุปสมบท
กรรมได้” ดังนี้ จึงได้ไปกันรวมทั้งตน
เป็นคณะละ ๕; **ดู สังคายนา**

โมฆบุรุษ บุรุษเปล่า, คนเปล่า, คนที่ใช้
การไม่ได้, คนโง่เขลา, คนที่พลาดจาก
ประโยชน์อันพึงได้พึงถึง

โมฆราชมาณพ คิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน
๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถาม
ปัญหาแก่พระคาสดา ที่ป่าสาณเจตีย์ ได้
บรรลุลอรหัตตผลแล้วอุปสมบท เป็นพระ
มหาสาวกองค์หนึ่ง และได้รับยกย่อง
เป็นเอตทัคคะในทางทรงจักรวาลหมอง

โมทนา บันเทิงใจ, ยินดี; มักใช้พูดเป็น
คำตัดสั้น สำหรับคำว่า **อนุโมทนา**
หมายความว่าพลอยยินดี หรือชื่นชม
เห็นชอบในการกระทำนั้นๆ ด้วยเป็นต้น;

ดู อนุโมทนา

โมโหนย ความเป็นมุณี, ความเป็นปราชญ์,
คุณธรรมของนักปราชญ์, ธรรมที่ทำให้
เป็นมุณี

โมริยกษัตริย์ กษัตริย์ผู้ครองเมือง

ปิปผลิวัน ส่งทูตมาไม่ทันเวลาแจกพระ
บรมสารีริกธาตุ จึงได้แต่พระอังคารไป
สร้างอังคารสถูป ที่เมืองของตน

โมถิ, เมาถิ จอม, ยอด, คนที่มุ่งเป็นจอม

โมหะ ความหลง, ความไม่รู้ตามเป็นจริง,
อวิชชา (ข้อ ๓ ในอกุศลมูล ๓)

โมหจริต พื้นนิสัยที่หนักในโมหะ โง่เขลา
งมงาย พึ่งแก้ด้วยให้มีการเรียน การ
ถาม การฟังธรรม สนทนาธรรมตามกาล
หรืออยู่กับครู (ข้อ ๓ ในจริต ๖)

โมหันธ์ มีดমনด้วยความหลง, มีดมน
เพราะความหลง

โมหาคติ ลำเอียงเพราะเขลา (ข้อ ๓ ใน
อคติ ๔)

โมหาโรปนกรรม กิริยาที่สวดประกาศ
ยกโทษภิกษุว่า แสร้งทำหลง คือรู้แล้วทำ
เป็นไม่รู้; เมื่อสงฆ์สวดประกาศแล้ว ยัง
แก่งทำไม่รู้อีก ต้องปาจิตติย์ (สิกขาบท
ที่ ๓ แห่งสหธรรมิกวรรค ปาจิตติยกัณฑ์)

โมโห โกรธ, ชุ่นเคือง; ตามรูปศัพท์เป็น
คำภาษาบาลี ควรแปลว่า “ความหลง”
แต่ที่ใช้กันมาในภาษาไทย ความหมาย
เพี้ยนไปเป็นอย่างข้างต้น

ไม่มีสังวาส ไม่มีธรรมเป็นเหตุอยู่ร่วมกับ
ภิกษุทั้งหลาย, ขาดลัทธิอันชอบ
ธรรม ที่จะถือเอาประโยชน์แห่งความ
เป็นภิกษุ, ขาดจากความเป็นภิกษุ, อยู่
ร่วมกับสงฆ์ไม่ได้

ไมตรี “คุณชาติ (ความดีงาม) ที่มีในมิตร”, ความเป็นเพื่อน, ความรัก, ความหวังดีต่อกัน, ความเยื่อใยต่อกัน,

มิตรธรรม, เมตตา

ไม่อยู่ปราศจากไตรจีวร ไตรจีวรอยู่กับตัว คืออยู่ในเขตที่ตัวอยู่

ย

ยกนะ [ยะ-กะ-นะ] ตับ

ยชูปเพท ชื่อคัมภีร์ที่ ๒ แห่งพระเวทในศาสนาพราหมณ์ เป็นตำรับประกอบด้วยมนตร์สำหรับใช้สวดในยัญพิธีและแถลงพิธีทำกิจบูชายัญ เขียนอย่างสันสกฤตเป็น *ยชुरเวท; ดู ไตรเพท, เวท*

ยติ ผู้สำรวจอินทรีย์, นักพรต, พระภิกษุ

ยถากรรม “ตามกรรม” ตามปกติใช้ในข้อความที่กล่าวถึงคติหลังสิ้นชีวิต เมื่อเล่าเรื่องอย่างรวบรัด ทำนองเป็นสำนวนแบบในการสอนให้คำนึงถึงการทำกรรมส่วนมากใช้ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา เช่นว่า “กุลบุตรนั้น เมื่อเศรษฐีล่วงลับไปแล้ว ก็ได้ตำแหน่งเศรษฐีในเมืองนั้น ดำรงอยู่ตลอดอายุแล้ว ก็ไปตามยถากรรม” (คือ ไปเกิดตามกรรมดีและชั่วที่ตัวได้ทำไว้), “พระราชชาติตั้งอยู่ในโอวาทของพระโพธิสัตว์ ทำบุญทั้งหลายแล้วไปตามยถากรรม” (คือไปเกิดตามกรรมดีที่ได้ทำ), ข้อความว่า “ไปตามยถากรรม” นี้ เฉพาะในอรรถกถาชาดกอย่างเดียวก็น่าจะมีเกือบร้อยแห่ง, ในพระไตร

ปิฎก คำนี้แทบไม่ปรากฏที่ใช้ แต่ก็พบบ้างสัก ๒ แห่ง คือในรัฐपालสูตร (ม.ม. ๑๓/๔๔๙/๔๐๙) และเฉพาอย่างยิ่งในอัยยิกาสูตร (ส.ส.๑๕/๔๐๑/๑๔๒) ที่ว่า ครั้งหนึ่ง พระเจ้าปเสนทิโกศลเสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้าและกราบทูลว่า พระอัยยิกาซึ่งเป็นที่รักมากของพระองค์ มีพระชนม์ได้ ๑๒๐ พรรษา ได้ทิวคตเสียแล้ว ถ้าสามารถเอาสิ่งมีค่าสูงใดๆ แลกเอาพระชนม์คืนมาได้ ก็จะทำทรงทำพระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนเกี่ยวกับความจริงของชีวิต และทรงสรุปว่า “สรรพสัตว์จักม้วยมรณ เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด ทุกคนจักไปตามกรรม (ยถากรรม) เข้าถึงผลแห่งบุญและบาป คนมีกรรมชั่วไปนรก คนมีกรรมดีไปสู่คติ เพราะฉะนั้น พึงทำกรรมดี ...”; มีบ้างน้อยแห่งที่ใช้ยถากรรมในความหมายอื่น เช่นในข้อความว่า “ได้เงินค่าจ้างทุกวัน ตามยถากรรม” (คือตามงานที่ตนทำ); ในภาษาไทย *ยถากรรม* ได้มีความหมายเพี้ยนไปมาก กลายเป็นว่า “แล้วแต่จะ

เป็นไป, เรื่อยเปื่อย, เลื่อนลอยไร้จุด
หมาย, ตามลมตามแล้ง” ซึ่งตรงข้ามกับ
ความหมายที่แท้จริง

ยถาภูตญาณ ความรู้ตามความเป็นจริง,
รู้ตามที่มันเป็น

ยถาภูตญาณทัสสนะ ความรู้ความเห็น
ตามเป็นจริง

ยถาสันถติกังคะ องค์แห่งผู้ถือการอยู่
ในเสนาสนะตามแต่เขาจัดให้ ไม่เลือก
เสนาสนะเอาตามพอใจตัวเอง (ข้อ ๑๒
ในธุดงค์ ๑๓)

ยม พญายม, เทพผู้เป็นใหญ่แห่งโลกของ
คนตาย และเป็นเจ้านรก, **ยมราช** ก็เรียก

ยมกะ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งที่มีความเห็นว่า
พระชีณาสพตายแล้วดับสูญ ซึ่งเป็น
ความเห็นที่ผิด ภายหลังได้พบกับพระ
สารีบุตร พระสารีบุตรได้เปลื้องท่านจาก
ความเห็นผิดนั้นได้

ยมกปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์เป็นคู่ๆ อันเป็น
ปาฏิหาริย์พิเศษที่เฉพาะพระพุทธเจ้าเท่า
นั้นทรงกระทำได้ ไม่สาธารณะกับพระ
สาวกทั้งหลาย เช่น ให้เปลวไฟกับสายน้ำ
พวยพุ่งออกไป จากพระวรกายต่างกัน
ต่างด้าน พร้อมกันเป็นคู่ๆ ให้ลำเพลิง
พวยพุ่งจากพระวรกายข้างขวา พร้อมกับ
อุทกธाराพวยพุ่งจากพระวรกายข้างซ้าย
และสลับกันบ้าง ให้ลำเพลิงพวยพุ่งจาก
พระเนตรข้างขวา พร้อมกับอุทกธारा

พวยพุ่งจากพระเนตรข้างซ้าย และสลับ
กันบ้าง จากพระโสต พระนาสิก พระ
อังกา พระหัตถ์ พระบาท ขวา ซ้าย
ตลอดจนช่องพระองคูลี และมุมพระ
โลมา ก็เช่นเดียวกัน นอกจากนั้น ใน
ท่ามกลางพระฉัพพัตถนรังสี พระผู้มีพระ
ภาค กับพระพุทธรูป (พระพุทธรูปที่
ทรงเนรมิตขึ้น) ก็สำเร็จพระอิริยาบถที่
ต่างกัน เช่น ขณะที่พระผู้มีพระภาคทรง
จงกรม พระพุทธรูปประทับยืนบ้าง
ประทับนั่งบ้าง ทรงไสยาสน์บ้าง ขณะที่
พระพุทธรูปทรงไสยาสน์ พระผู้มีพระ
ภาคทรงจงกรมบ้าง ประทับยืนบ้าง
ประทับนั่งบ้าง ดังนี้ เป็นต้น

ยมกปาฏิหาริย์นั้น พระพุทธเจ้าทรง
แสดงที่ใกล้ประตูเมืองสาวัตถี เพื่อ
กำราบหรือระงับความปรารถนาร้ายของ
เหล่าเดียรฉาย ดังมีเรื่องเป็นมาว่า ครั้ง
หนึ่ง เศรษฐีชาวเมืองราชคฤห์ได้ปุมไม้
แก่นจันทน์มีราคามากมา (อรรถกถาว่า
เป็นปุมไม้จันทน์แดงที่ลอยตามแม่น้ำ
คงคามาคิดตาขายป้องกันบริเวณที่เล่น
กีฬาหน้าของท่านเศรษฐี) และเกิดความ
คิดว่า จะให้กึ่งเป็นบาตร เก็บเอาส่วนที่
เหลือไว้ใช้ และให้บาตรเป็นทาน เมื่อให้
กึ่งบาตรด้วยปุมไม้แก่นจันทน์นั้นแล้ว
ก็ใส่สาแทรกแขวนไว้ที่ปลายไม้ไผ่ ผูกลำ
ไม้ต่อๆ กันขึ้นไป (อรรถกถาว่าสูง ๖๐

ศอก) ประกาศว่า สมณะก็ตาม พราหมณ์ก็ตาม ผู้ใด เป็นพระอรหันต์และมีฤทธิ์จงปลดบาตรที่เราให้แล้วไปเถิด (อรรถกถาว่า ท่านเศรษฐีทำเช่นนั้นเพราะคิดว่า มีผู้รอดกันมากกว่าตนเป็นอรหันต์ แต่ไม่เห็นจริงสักราย คราวนี้จะได้ชัดกันไป ถ้ามีจริงก็จะยอมนับถือกันทั้งครอบครัว) พวกเดียรถีย์เจ้าลัทธิก็มาติดต่อขอบาตรนั้น ท่านเศรษฐีก็บอกให้เหาะขึ้นไปเอาเอง จนถึงวันที่ ๗ พระมหาโมคคัลลานะ และพระปิณฑโกลการทวาชะเข้าไป บิณฑบาตในเมืองราชคฤห์ ได้ยินพวกนักเลงพูดทำนองเยาะเย้ยว่ามีแต่นักคูดอวดว่าเป็นอรหันต์ แต่เอาเข้าจริง คราวนี้ ก็เห็นชัดว่าไม่มี พระมหาเถระเห็นว่าถ้าปล่อยไว้ คนจะดูหมิ่นพระศาสนา ในที่สุด พระปิณฑโกลการทวาชะก็เหาะขึ้นไปปลดบาตรนั้น และเหาะเวียนกรุงราชคฤห์ ๓ รอบ (อรรถกถาว่า พระเถระเหาะแสดงฤทธิ์แล้วมาหยุดที่เหนือบ้านของเศรษฐีโดยมิได้เข้าไปที่บาตร ท่านเศรษฐีแสดงความเคารพและนิมนต์ท่านลงมา แล้วให้คนเอาบาตรลงมาและจัดถวาย) เหตุการณ์นี้ทำให้คนแตกตื่นพากันตามพระเถระมาที่วัด ส่งเสียงอื้ออึงมาก พระพุทธเจ้าได้ทรงสดับ เมื่อทราบความแล้ว ทรงให้ประชุมสงฆ์ ทรงสอบถามท่านพระปิณฑโกลการทวาชะ ได้

ความจริงตามเรื่องที่เกิดขึ้นแล้ว ทรงดำริว่า การนั้นไม่สมควรแก่สมณะ การที่ถือเอาบาตรไม่เป็นเหตุมาแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ อันเป็นอุตตรिमनुสสรธรรม แก่คฤหัสถ์ทั้งหลายนั้น ก็เหมือนกับสตรียอมเปิดแสดงของสงวนเพราะเห็นแก่ทรัพย์ แล้วทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุ มิให้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์แก่คฤหัสถ์ทั้งหลาย และรับสั่งให้ทำลายบาตรนั้น บดจนละเอียดผสมเป็นยาหยอดตาของภิกษุทั้งหลาย กับทั้งทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุ มิให้ใช้บาตรไม้ (วินย.๗/๓๓๑/๑๖) ในพระวินัยปิฎก มีเรื่องต้นเดิมเป็นมาจบลงเพียงนี้

อรรถกถาเล่าเรื่องต่อไปว่า (ธ.๑.๖/๗๐; ชา.๑.๖/๒๓๑) ฝ่ายพวกเดียรถีย์ เมื่อทราบ ว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุ มิให้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์แก่คฤหัสถ์ทั้งหลายแล้ว ก็เห็นว่าพระสงฆ์ ในพระพุทธศาสนาหมดโอกาสแสดงฤทธิ์แล้ว จึงฉวยโอกาสโฆษณาว่าพวกตนไม่เห็นแก่บาตรไม้ จึงมิได้แสดงฤทธิ์ เมื่อเรื่องบาตรผ่านไปแล้ว ที่นี้ พวกตนก็จะแสดงความสามารถให้เห็นละ โดยจะแข่งฤทธิ์กับพระสมณะโคดม ครั้งนั้น พระเจ้าพิมพิสารทรงห่วงใยว่า พวกเดียรถีย์ทำอย่างนี้ ในเมื่อทรงบัญญัติห้ามพระสงฆ์แสดงฤทธิ์เสียแล้ว จะทำ

อย่างไร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ลิกขาบทนั้นทรงบัญญัติสำหรับพระสาวก พระองค์จึงจะทรงแสดงฤทธิ์เอง และตรัสแก่พระเจ้าพิมพิสารว่าจะทรงแสดงในเวลาอีก ๔ เดือนข้างหน้า ในวันเพ็ญเดือน ๘ ณ เมืองสาวัตถี ต่อจากนั้น พวกเดียรถีย์ก็แสดงออกต่างๆ ให้เห็นเหมือนกับว่าพระพุทธเจ้าทรงหาทางผัดผ่อนเวลาและยกย้ายสถานที่เพื่อหนีการทำหาย และพวกตนคอยไล่ตาม จนกระทั่งเมื่อมาสู่เมืองสาวัตถีและใกล้เวลาเข้าไป พวกเดียรถีย์ก็ให้สร้างมณฑปที่จะทำการแสดงไว้ให้พร้อม ส่วนของพระพุทธเจ้ายังไม่มีมีการเตรียมการอะไร เมื่อพระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสถาม ก็ทรงตอบว่าจะแสดงที่โคนต้นมะม่วงของนายคัณฑ (คัณฑามพพฤกษ์ = คัณฑ [นายคัณฑ] เป็นคนเฝ้าพระราชอุทยานของพระเจ้าปเสนทิโกศล) + อัมพ [มะม่วง] + พฤกษ์ [ต้นไม้], ฉบับอักษรพม่า เป็นกัณฑามพพฤกษ์ คือคนสวนชื่อนายกัณฑ) พวกเดียรถีย์ได้ข่าวดังนั้น ก็ให้คนเที่ยวทำลายถอนต้นมะม่วงแม้แต่ที่เพิ่งเกิดในรัศมีโยชน์หนึ่งทั้งหมด (แต่เข้าไปถอนในพระราชอุทยานไม่ได้) ครั้นถึงวันเพ็ญเดือน ๘ นายคัณฑ คนเฝ้าพระราชอุทยาน เก็บมะม่วงผลโตรสดีได้ผลหนึ่งนำไปจะถวายแก่พระราชชา พอดีระหว่าง

ทาง เห็นพระพุทธเจ้า เลยเปลี่ยนใจ คิดว่าถวายพระพุทธเจ้าดีกว่า พระพุทธเจ้าทรงรับแล้ว พระอานนท์คั้นทำน้ำปานะถวาย พระองค์เสวยอัมพปานะ และรับสั่งให้นายคัณฑรับเอาเม็ดมะม่วงไปคูดินปลูกตรงที่นั้นเอง ทรงล้างพระหัตถ์รดน้ำลงไป ต้นมะม่วงกิ่งงอกโตขึ้นมาๆ จนสูงได้ ๑๕ ศอก ออกดอกออกผลพร้อมพร้อม ขณะนั้น พายุใหญ่พัดและฝนหนักตกลงมา ทำให้ประดาเดียรถีย์หนีกระจัดกระจาย แล้วเมื่อถึงวาระ พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์และแสดงธรรมแก่ประชาชน เมื่อเสร็จสิ้นพุทธกิจนี้แล้ว ก็เสด็จขึ้นไปทรงจำพรรษาในดาวดึงส์เทวโลก ณ บัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดาและเหล่าเทพ ถ้วนไตรมาส แล้วในวันเพ็ญเดือน ๑๑ เสด็จเทโวโรหณะ คือลงจากเทวโลก ที่สังกัสสนคร คืบสู่พุทธกิจในการโปรดมนุษยนิกรสืบต่อไป; ๓ ปาฏิหาริย์, ปิณ โทล-การทวาชะ, เทโวโรหณะ

ยมทูต ทูตของพญายม, ลี้อแจ่งข่าวของความตาย หรือสภาวะที่เตือนให้นึกถึงความตายเพื่อจะได้ไม่ประมาททำความดีเตรียมไว้ เช่น ความแก่หง่อม (ธ.อ.๗/๔)

ยมบาล ผู้คุมนรก, ผู้ทำหน้าที่ลงโทษสัตว์นรก, ในคัมภีร์ภาษาบาลี ใช้คำว่า นิรย-

บาล; ดู *นिरยบาล*

ยมบุรุษ คนของพญายม (บาลี: ยมปุริส), ผู้ทำหน้าที่ลงโทษสัตว์นรก, นiryabal, บางทีใช้เชิงบุคลาธิษฐาน หมายถึง สภาวะที่เตือนให้นึกถึงความตายเพื่อจะได้ไม่ประมาททำความดีเตรียมไว้ เช่น ความแก่แห่งอม (ขุ.ธ.๒๕/๒๘/๔๖); ดู *ยมทูต*

ยมโลก โลกของพญายม, โลกของคนตาย; ในบางแห่ง ซึ่งกล่าวถึงคู่กับเทวโลก อรรถกถาอธิบายว่า ยมโลกหมายถึง อบายภูมิ ๔ (ธ.อ.๓/๒), โดยเฉพาะในคัมภีร์ เปตวัตถุ มักหมายถึงแดนเปรต (เช่น ขุ.เปต. ๒๖/๓๒/๑๑๑)

ยมุนา แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๒ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป มีต้นกำเนิดร่วมกับแม่น้ำคงคา ที่สระอโนดาตในแดนหิมพานต์ และลงมาบรรจบกับแม่น้ำคงคาที่เมืองปยาละ (ปัจจุบันคือ Allahabad) ไหลผ่านเมืองสำคัญ คือ Delhi เมืองหลวงปัจจุบันของอินเดีย ซึ่งเชื่อกันว่าอยู่ตรงที่ตั้งของนครอินทปัตถ์ (เมืองหลวงของแคว้นกุรุ) ในอดีต เมืองมธูรา และเมืองโกสัมพี ก่อนจะถึงเมืองปยาละ, ปัจจุบัน คนทั่วไปรู้จักในชื่อภาษาอังกฤษว่า Yamuna หรือ Jumna; ดู *มหานที ๕*

ยศ ความเป็นใหญ่และความยกย่องนับถือ; ในภาษาไทย มักได้ยืมคำว่า *เกียรติยศ*

ซึ่งบางครั้งมาคู่กับ *อิสริยยศ* และอาจจะ มี *ปริวารยศ* หรือ *บริวารยศ* มาเข้าชุดด้วย รวมเป็น ยศ ๓ ประเภท

ยศกัณฑ์ทกบุตร พระเถระองค์สำคัญผู้ชักชวนให้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ หลังพุทธปรินิพพาน ๑๐๐ ปี เดิมชื่อยศ เป็นบุตรกัณฑ์ทกพราหมณ์; ดู *สังคายนาครั้งที่ ๒*

ยส, ยสะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรเศรษฐีเมืองพาราณสีมีความเป็นอยู่อย่างสุขสมบูรณ์ วันหนึ่งเห็นสภาพในห้องนอนของตนเป็นเหมือนป่าช้า เกิดความสลดใจคิดเบื่อหน่าย จึงออกจากบ้านไปพบพระพุทธเจ้าที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ในเวลาใกล้รุ่ง พระพุทธเจ้าตรัสเทศนาอนุภพพิภกา และอริยสัจจ์โปรด ยสกุลบุตรได้ดวงตาเห็นธรรม ต่อมาได้ฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่เศรษฐีบิดาของตน ก็ได้บรรลุอรหัตตผลแล้วขออุปสมบท เป็นภิกษุสาวกองค์ที่ ๖ ของพระพุทธเจ้า

ยสกุลบุตร พระยสะเมื่อก่อนอุปสมบทเรียกว่า *ยสกุลบุตร*

ยโสชนะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรหัวหน้าชาวประมง ใกล้ประตูเมืองสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาอภิสุตตร ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง (ในสุตตนิบาต เรียกต่างไปว่า ธรรมจริยสุตตร) มีความเลื่อมใสขอบวช ต่อมา ไปเจริญสมณธรรมที่ฝั่ง

แม่น้ำวัดคุมุทา ได้สำเร็จพระอรหัต

ยโสธร 1. เจ้าหญิงศากยวงศ์ เป็นพระราชบุตรีของพระเจ้าชยเสนะ เป็นพระมเหสีของพระเจ้าอัญชนะผู้ครองกรุงเทวทหะ เป็นพระมารดาของพระนางสิริมหามายา และพระนางมหาปชาบดีโคตมี **2.** อีกชื่อหนึ่งว่า **พิมพา** เป็นเจ้าหญิงแห่งเทวทหนคร เป็นพระราชบุตรีของพระเจ้าสุปปพุทธะ เป็นพระชายาของพระสิริธัตตะ เป็นมารดาของพระราชกุมาร ต่อมาออกบวช เรียกชื่อว่า **พระภัททากัจจนา**

ยอพระเกียรติ ชื่อประเภทหนังสือที่แต่งเชิดชูเกียรติของพระมหากษัตริย์

ยักยก เอาทรัพย์ของผู้อื่นที่อยู่ในความรักษาของตนไปโดยทุจริต

ยักษ์ มีความหมายหลายอย่าง แต่ที่ใช้บ่อยหมายถึงอมนุษย์พวกหนึ่งเป็นบริวารของท้าวภูเวร หรือเวสสวัณ, ตามที่ถือกันมาว่ามีรูปร่างใหญ่โตน่ากลัวมีเขี้ยว งอกโง้ง ชอบกินมนุษย์กินสัตว์ โดยมากมีฤทธิ์เหาะได้ จำแลงตัวได้

ยักษิณี นางยักษ์

ยัญ การเซ่น, การบูชา, การบวงสรวงชนิดหนึ่งของพราหมณ์ เช่น ฆ่าสัตว์บูชาเทพเจ้าเพื่อให้ตนพ้นเคราะห์ร้ายเป็นต้น

ยัญพิธี พิธีบูชายัญ

ยาคุภาษกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่ง

ตั้งจากสงฆ์ ให้เป็นผู้มีหน้าที่แจกยาคุ, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา **เจ้าอธิการแห่งอาหาร**

ยาคุ ข้าวต้ม, เป็นอาหารเบาสำหรับฉันรองท้องก่อนถึงเวลาฉันอาหารหนัก เป็นของเหลว ต้มได้ ชดได้ ไม่ใช่ของฉันให้อิ่ม เช่น ภิกษุต้มยาคุก่อนแล้วไปบิณฑบาต ยาคุสามัญญ์อย่างนี้ ที่จริงจะแปลว่าข้าวต้มหาถูกแท้ไม่ แต่แปลกันมาอย่างนั้นพอให้เข้าใจง่าย ๆ ข้าวต้มที่ฉันเป็นอาหารมื้อหนึ่งได้อย่างที่ฉันกันอยู่โดยมาก มีชื่อเรียกต่างออกไปอีกอย่างหนึ่งว่า **โภชชยาคุ**

ยาจก ผู้ขอ, คนขอทาน, คนขอทานโดยไม่มีอะไรแลกเปลี่ยน

ยาตรา เดิน, เดินเป็นกระบวน

ยาน เครื่องนำไป, พาหนะต่างๆ เช่น รถ, เรือ, เกวียน เป็นต้น

ยาม คราว, เวลา, ส่วนแห่งวันคืน

ยามะ, ยามา สวรรค์ชั้นที่ ๓ มีท้าวสุยามเทพบุตรปกครอง

ยามกาลิก ของที่ให้ฉันได้ ชั่วระยะวันหนึ่ง กับคืนหนึ่ง; ดู **กาลิก**

ยาวกาลิก ของที่อนุญาตให้ฉันได้ตั้งแต่เช้าถึงเที่ยงวัน; ดู **กาลิก**

ยาวชีวิก ของที่ให้ฉันได้ไม่จำกัดเวลาตลอดชีวิต; ดู **กาลิก**

ยาวตติยกะ แปลว่า “ต้องอาบัติเมื่อสวด

สมนุภาสน์จบครั้งที่ ๓” หมายความว่า เมื่อภิกษุล่วงละเมิดสิกขาบทเข้าแล้วยังไม่ต้องอาบัติ ต่อเมื่อสงฆ์สวดประกาศ สมนุภาสน์หนที่ ๓ จบแล้ว จึงจะต้องอาบัตินั้น ได้แก่ สังฆาทิเสสข้อที่ ๑๐, ๑๑, ๑๒, ๑๓ และสิกขาบทที่ ๘ แห่งสัปปาณกวรรคในปาจิตตियกัณฑ์; คู่กับ

ปฐมาปัตติกะ

ยินร้าย ไม่พอใจ, ไม่ชอบใจ

ยี่ สอง โบราณเขียน **ญี่** เดือนยี่ ก็คือเดือนที่สองต่อจากเดือนอ้ายอันเป็นเดือนที่หนึ่ง

ยุกติ ชอบ, ถูกต้อง, สมควร

ยुक คราว, สมัย, ระยะเวลาที่จัดแบ่งขึ้นตามเหตุการณ์หรือสภาพความเป็นไปของโลก; **คู่กับ**

ยुकด คู่, ทั้งสอง

ยुकดบาท, บาทยुकด เท่าทั้งสอง, เท่าทั้งคู่

ยุกติ ความถูกต้องลงตัวตามเหตุผล, ความเหมาะสมโดยเหตุผล, ความมีเหตุผลลงกันได้ (บาลี: **ยุกตติ**)

ยุกติธรรม “ธรรมโดยยุกติ”, ความเป็นธรรมโดยความถูกต้องลงตัวตามเหตุผลและหลักฐาน, ในภาษาไทย มักแปลกันว่าความเที่ยงธรรม; **คู่ ยุกติ**

ยุกตนา การรบบฟุ้ง, การต่อสู้กัน

ยुकบด ข้อความ, เรื่องราว

ยुकพราช พระราชกุมารที่ได้รับอภิเษกหรือ

แต่งงานให้อยู่ในตำแหน่งที่จะสืบราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบไป

เยกุกยลิกา กิริยาเป็นไปตามข้างมากได้แก่ วิธีตัดสินอภิกกรรม โดยถือเอาตามคำของคนข้างมาก เช่น วิธีจับสลากเพื่อชี้ข้อผิดถูก ข้างไหนมีภิกษุผู้ร่วมพิจารณาลงความเห็นมากกว่า ก็ถือเอาพวกข้างนั้นเป็นวิธีอย่างเดียวกับการโหวตคะแนนเสียง, ใช้สำหรับระงับวิวาทาธิกรรม; **คู่ อภิกกรรมสมณะ**

เยวาปนกกรรม “ก็หรือว่ากรรมแม้อื่นใด” หมายถึงกรรมจำพวกที่กำหนดแน่ไม่ได้ว่าข้อไหนจะเกิดขึ้น ได้แก่ **เจตสิก ๑๖** เป็นพวกที่เกิดในกุศลจิต ๕ คือ ๑. **ฉันทะ** ๒. **อชิโมกข์** ๓. **มนสิการ** ๔. **อุเบกขา (ตัตรมัชฌัตตตา)** ๕. **กรุณา** ๖. **มุทิตา** ๗. **สัมมาวาจา (วชิทุจริตวิริติ)** ๘. **สัมมากัมมันตะ (กายทุจริตวิริติ)** ๙. **สัมมาอาชีวะ (มิจนาชีวีวิริติ)** เป็นพวกที่เกิดในอกุศลจิต ๑๐ คือ ๑. **ฉันทะ** ๒. **อชิโมกข์** ๓. **มนสิการ** ๔. **มานะ** ๕. **อิสสา** ๖. **มังคลริยะ** ๗. **ถีนะ** ๘. **มิทระ** ๙. **อุทริจจะ** ๑๐. **กุกกุงจะ** นับเฉพาะที่ไม่ชั่ว (คือเว้น ๓ ข้อแรก) เป็น ๑๖

เยียง อย่าง, แบบ, เช่น

โยคะ 1. กิเลสเครื่องประกอบ คือ ประกอบลัทธิไว้ในภาพ หรือผูกลัทธิดุจเทียมไว้กับแอก มี ๔ คือ ๑. **กาม** ๒.

ภพ ๓. ทิฎฐิ ๔. อวิชา 2. ความเพียร โยคเกษม, โยคเกษมธรรม ธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ” ความหมายสามัญว่าความปลอดโปร่งโล่งใจหรือสุขกายสบายใจ เพราะปราศจากภัยอันตรายหรือล่วงพ้นสิ่งที่น่าพรั่นกลัวมาถึงสถานที่ปลอดภัย; ในความหมายขั้นสูงสุด มุ่งเอาพระนิพพาน อันเป็นธรรมที่เกษมคือโปร่งโล่งปลอดภัยจากโยคกิลีสทั้ง ๔ จำพวก; ๓ โยคะ, เกษม จากโยคธรรม

โยคธรรม ธรรมคือกิลีสเครื่องประกอบในข้อความว่า “เกษมจากโยคธรรม” คือความพ้นภัยจากกิลีส; ๓ โยคะ

โยคักเขมะ ๓ โยคเกษม

โยคาวจร ผู้ยังลงสู่ความเพียร, ผู้ประกอบความเพียร, ผู้เจริญภาวนา คือกำลังปฏิบัติสมถกรรมฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐานเขียน **โยคาวจร** ก็มี

โยคี ฤษี, ผู้ปฏิบัติตามลัทธิโยคะ; ผู้ประกอบความเพียร; ๓ โยคาวจร

โยชน์ ชื่อมาตราวัดระยะทาง เท่ากับ ๔ คาวุต หรือ ๔๐๐ เส้น

โยธา ทหาร, นักรบ

โยนก อาณาจักรโบราณทางทิศพายัพของชมพูทวีป (ปัจจุบันอยู่ในเขตอัฟกานิสถาน และอุซเบกิสถานกับตาจิกิสถานแห่งเอเชียกลาง) ชื่อว่าบาคเตรีย

(Bactria; เรียก Bactriana or Zariaspa ก็มี) มีเมืองหลวงชื่อ บาคตรา (Bactra ปัจจุบันเรียกว่า Balkh อยู่ในภาคเหนือของอัฟกานิสถาน), เป็นดินแดนที่ชนชาติอารยันเข้ามาครอง แล้วตกอยู่ใต้อำนาจของจักรวรรดิเปอร์เซียโบราณ และคงเนื่องจากมีชนชาติกรีกเผ่า Ionians มาอยู่อาศัยมาก ทางชมพูทวีปจึงเรียกว่า “โยนก” (ในคัมภีร์บาลีเรียกว่า โยนก บ้าง โยนะ บ้าง ยวนะ บ้าง ซึ่งมาจากคำว่า “Ionian” นั้นเอง)

เฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช (Alexander the Great) กษัตริย์กรีก ยกทัพแผ่อำนาจมาทางตะวันออก ล้มจักรวรรดิเปอร์เซียลงได้ในปีที่ ๓๓๑ ก่อน ค.ศ. (ประมาณ พ.ศ.๑๕๘) แล้วจะมาตีชมพูทวีป ผ่านบาคเตรียซึ่งเคยขึ้นกับเปอร์เซียมาประมาณ ๒๐๐ ปี ก็ได้บาคเตรียคือแคว้นโยนกนั้นในปีที่ ๓๒๙ ก่อน ค.ศ. (พ.ศ. ๑๖๐) จากนั้นจึงไปตั้งทัพที่เมืองตักศิลาในปีที่ ๓๒๖ ก่อน ค.ศ. เพื่อเตรียมเข้าตีอินเดีย แต่ในที่สุดทรงล้มเลิกพระดำรินั้น และยกทัพกลับในปีที่ ๓๒๕ ก่อน ค.ศ. ระหว่างทางเมื่อพักที่กรุงบาบิโลน ได้ประชวรหนักและสวรรคตเมื่อปีที่ ๓๒๓ ก่อน ค.ศ. แม่ทัพกรีกที่พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ตั้งไว้ดู

แลดินแดนที่ได้ ก็ปกครองโยนกต่อมา โยนกตลอดจนคันธาระที่อยู่ใต้ลงมา (ปัจจุบันอยู่ในอาฟกานิสถานและปากีสถาน) จึงเป็นดินแดนกรีกและมีวัฒนธรรมกรีกเต็มที

ต่อมาไม่นาน เมื่อพระอัยกาของพระเจ้าอโศกมหาราช คือพระเจ้าจันทรคุปต์ (เอกสารกรีกเรียก Sandrocottos หรือ Sandrokottos) ขึ้นครองแคว้นมคธตั้งราชวงศ์โมริยะ (รูปสันสกฤตเป็นเมารยะ) ขึ้นในปีที่ ๓๒๑ ก่อน ค.ศ. (พ.ศ. ๑๖๘) แล้วยกทัพมาเผชิญกับแม่ทัพใหญ่ของอเล็กซานเดอร์ ชื่อซีลูคัส (Seleucus) ที่มีอำนาจปกครองดินแดนแถบตะวันออกรวมทั้งโยนกและคันธาระนั้น (ต่อมาได้เป็นกษัตริย์แห่งบาบิโลเนีย ถือกันว่าเป็นกษัตริย์แห่งซีเรียโบราณ) ซีลูคัสได้ยอมยกคันธาระให้แก่จันทรคุปต์ แม้ว่าโยนกก็น่าจะได้มาขึ้นต่อมคธด้วย ดังที่ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศก (ครองราชย์พ.ศ. ๒๑๘-๒๖๐) กล่าวถึงแคว้นแคว้นของชาวโยนกในเขตพระราชอำนาจ แต่ผู้คนและวิถีชีวิตที่นั่นก็ยังเป็นแบบกรีกสืบมา

เมื่อพระเจ้าอโศกทรงอุปถัมภ์การสังคายนาครั้งที่ ๓ ใน พ.ศ. ๒๓๕ แล้วพระโมคคัลลีสบุตรติสสเถระได้มอบภาระให้พระสงฆ์ไปเผยแพร่พระศาสนา

ในดินแดนต่างๆ ๙ สาย (เราเรียกกันว่า พระศาสนทูต) อรรถกถากล่าวว่า พระมหารัทธิชิตเถระได้มายังโยนกรัฐ

หลังรัชกาลพระเจ้าอโศกมหาราชไม่เต็มครึ่งศตวรรษ ราชวงศ์โมริยะก็สลายลง ในช่วงเวลานั้น บากเตรียหรือโยนกก็น่าได้ตั้งอาณาจักรของตนเองเป็นอิสระ (ตำราฝ่ายตะวันตกบอกในทำนองว่า บากเตรียไม่ได้มาขึ้นต่อมคธ ยิ่งขึ้นกับราชวงศ์ของซีลูคัส จนถึงปีที่ ๒๕๐ ก่อน ค.ศ. ซึ่งยังอยู่ในรัชกาลพระเจ้าอโศก บากเตรียจึงแยกตัว จากราชวงศ์ของซีลูคัส ออกมาตั้งเป็นอิสระ แต่ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกก็บอกชัดว่า มีแคว้นแคว้นโยนกในพระราชอำนาจ อาจเป็นไปได้ว่า โยนกในสมัยนั้น มีทั้งส่วนที่ขึ้นต่อมคธ และส่วนที่ขึ้นต่อราชวงศ์กรีก ของซีลูคัส แล้วแข็งข้อแยกออกมา) จากนั้น บากเตรียได้มีอำนาจมากขึ้น ถึงกับขยายดินแดนเข้ามาในอินเดียภาคเหนือ ดังที่โยนกได้มีชื่อเด่นอยู่ในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในสมัยของพระเจ้า Menander ที่พุทธศาสนิกชนเรียกว่า พญามิลินท์ ซึ่งครองราชย์ (พ.ศ. ๔๒๓-๔๕๓) ที่เมืองสาคละ (ปัจจุบันเรียกว่า Sialkot อยู่ในแคว้นปัญจาบ ที่เป็นส่วนของปากีสถาน)

หลังรัชกาลพญามิลินท์ไม่นาน บาก

เตรียมหรือโยนกระทกเป็นของชนเผ่าคะที่
เร่ร่อนรุกรานเข้ามา แล้วต่อมาก็เป็นส่วน
หนึ่งของอาณาจักรกุษาณ (ที่มีราชายัง
ใหญ่พระนามว่ากนิษกะ, ครองราชย์
พ.ศ.๖๒๑-๖๔๔) หลังจากนั้นก็มีกรร
รานจากภายนอกมาเป็นระลอก จน
กระทั่งประมาณ ค.ศ.๗๐๐ (ใกล้
พ.ศ.๑๓๐๐) กองทัพมุสลิมอาหรับยก
มาถึงและเข้าครอบครอง โยนกก็ได้
กลายเป็นส่วนหนึ่งแห่งดินแดนของชน
ชาวมุสลิมสืบมา ชื่อโยนกก็เหลืออยู่แต่
ในประวัติศาสตร์

โยนิ กำเนิดของสัตว์ มี ๔ จำพวก คือ ๑.
ชลาพุชะ เกิดในครรภ์ เช่น คน แมว
๒. **อณฑชะ** เกิดในไข่ เช่น นก ไก่ ๓.
สังเสทชะ เกิดในโคล คือที่ขึ้นแฉะสกปรก
เช่น หนอนบางอย่าง ๔. **โอปปาติกะ**
เกิดผุดขึ้น เช่น เทวดา สัตว์นรก

โยนิโส โดยแยบคาย, โดยถ่องแท้, โดย
วิธีที่ถูกต้อง, ตั้งแต่ต้นตลอดสาย, โดย
ตลอด

โยนิโสมนสิการ การทำในใจโดยแยบคาย,
กระทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย, การ

พิจารณาโดยแยบคาย คือพิจารณาเพื่อ
เข้าถึงความจริงโดยสืบค้นหาเหตุผลไป
ตามลำดับจนถึงต้นเหตุ แยกแยะองค์
ประกอบจนมองเห็นตัวสภาวะและความ
สัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย หรือตริตองให้รู้
จักสิ่งที่ดีที่ชั่ว ยังกุศลธรรมให้เกิดขึ้น
โดยอุบายที่ชอบ ซึ่งจะมีให้เกิดอวิชชา
และตัณหา, ความรู้จักคิด, คิดถูกวิธี;
เทียบ **อโยนิโสมนสิการ**

โยม คำที่พระสงฆ์ใช้เรียกคฤหัสถ์ที่เป็น
บิดามารดาของตน หรือที่เป็นผู้ใหญ่
คราวบิดามารดา บางที่ใช้ขยายออกไป
เรียกผู้มีศรัทธาซึ่งอยู่ในฐานะเป็นผู้
อุปถัมภ์บำรุงพระศาสนา โดยทั่วไปก็มี;
คำใช้แทนชื่อบิดามารดาของพระสงฆ์;
สรรพนามบุรุษที่ ๑ สำหรับบิดามารดา
พูดกะพระสงฆ์ (บางที่ผู้ใหญ่คราวบิดา
มารดา หรือผู้เฝ้ากุศลคุ้นเคยก็ใช้)

โยมวัด คฤหัสถ์ที่อยู่ปฏิบัติพระในวัด

โยมสงฆ์ คฤหัสถ์ผู้อุปการะพระทั่วๆ ไป

โยมอุปฐาก คฤหัสถ์ที่แสดงตนเป็นผู้
อุปการะพระสงฆ์โดยเจาะจง อุปการะ
รูปใด ก็เป็นโยมอุปฐากของรูปนั้น

ร

รจนา แต่ง, ประพันธ์ เช่น อาจารย์ผู้
รจนารรรถกถา คือผู้แต่งรรรถกถา

รัตนะ ดู **รัตนะ**

รัตนปริตร ดู **ปริตร**

รัตนวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องรัตนะ
เป็นต้น เป็นวรรคที่ ๕ แห่งปาจิตตियกัณฑ์
ในมหาวิภังค์ พระวินัยปิฎก

รัตนวรรคสิกขาบท สิกขาบทในรัตนวรรค

รัตนสูตร ดู *ปริตร*

รติ ความยินดี

รม สำหรับพระภิกษุ ห้ามใช้รมที่กาวาว
เช่น รมปักด้วยไหมสีต่างๆ และรมที่มี
ระบายเป็นเฟือง ควรใช้ของเรียบๆ ซึ่ง
ทรงอนุญาตให้ใช้ได้ในวัดและอุปัชฌา
แห่งวัด ห้ามกันรมเข้าบ้าน หรือกันเดิน
ตามถนนหนทางในละแวกบ้าน เว้นแต่
เจ็บไข้ ถูกแดดถูกฝนอาพาธจะกำเริบ เช่น
ปวดศีรษะ หมดจด (ตามที่อรรถกถา
ผ่อนผันให้) กันเพื่อกันจิวรเปียกฝนใน
เวลาฝนตก กันเพื่อป้องกันภัย กันเพื่อ
รักษาตัว เช่นในเวลาแดดจัด

รมณีย์ น้าบั้นเชิงใจ, น้ารินรมย์, น้าสูก

รต อารมณ์ที่รู้ได้ด้วยลิ้น (ข้อ ๔ ใน
อารมณ์ ๖), โดยปริยาย หมายถึงความ
รู้สึกชอบใจ

รองเท้า ในพระวินัยกล่าวถึงรองเท้าไว้ ๒
ชนิดคือ ๑. *ปาตุกา* แปลกันว่า “เชิง
เท้า” (รองเท้าไม้หรือเกี้ยว) ซึ่งรวมไปถึง
รองเท้าโลหะ รองเท้าแก้ว หรือรองเท้า
ประดับแก้วต่างๆ ตลอดจนรองเท้าสาน
รองเท้าถักหรือปักต่างๆ สำหรับพระ
ภิกษุห้ามใช้ปาตุกาทุกอย่าง ยกเว้น

ปาตุกาไม้ที่ตรึงอยู่กับที่สำหรับถ่าย
อุจจาระหรือปัสสาวะและเป็นที่ชำระขึ้น
เหยียบได้ ๒. *อุปาหนา* รองเท้าสามัญ
สำหรับพระภิกษุทรงอนุญาตรองเท้า
หนังสามัญ (ถ้าชั้นเดียว หรือมากชั้นแต่
เป็นของเก่าใช้ได้ทั่วไป ถ้ามากชั้นเป็น
ของใหม่ ใช้ได้เฉพาะแต่ในปัจจุบันต-
ชนบท) มีสายรัด หรือใช้คิ้วยึดนิ้ว ไม่
ปกหลังเท้า ไม่ปกสัน ไม่ปกแข้ง นอก
จากนั้น ตัวรองเท้าก็ตาม หูหรือสายรัด
ก็ตาม จะต้องไม่มีสีที่ต้องห้าม (คือ สี
ขาบ เหลือง แดง บานเย็น แสด ชมพู
ดำ) ไม่ขลิบด้วยหนังสัตว์ที่ต้องห้าม
(คือ หนังราชสีห์ เลือดโครง เลือดเหลือง
ชะมด นาค แมว ค่าง นกเค้า) ไม่ยัด
นุ่น ไม่ตรึงหรือประดับด้วยขนนกกระทา
ขนนกยูง ไม่มีหูเป็นข้อดั่งเขาแกะเขาแพะ
หรือง่ามแมลงป่อง รองเท้าที่ผิดระเบียบ
เหล่านี้ถ้าแก้ไขให้ถูกต้องแล้ว เช่น
ลำรอกสีออก เอาหนังที่ขลิบออกเสีย
เป็นต้น ก็ใช้ได้ รองเท้าที่ถูกลักษณะทรง
อนุญาตให้ใช้ได้ในวัด ส่วนที่มีใช้ต้อง
ห้ามและในป่า ห้ามสวมเข้าบ้าน และถ้า
เป็นอาคันตุกะเข้าไปในวัดอื่นก็ให้ถอด
ยกเว้นแต่ฝ่าเท้าบางเหยียบพื้นแข็งแล้ว
เจ็บ หรือในฤดูร้อน พื้นร้อนเหยียบแล้ว
เท้าพอง หรือในฤดูฝนไปในที่แฉะ ภิกษุ
ผู้อาพาธด้วยโรคกษัยสวมกันเท้าเย็นได้

ร้อยกรอง ได้แก่ดอกไม้ที่ร้อยถักเป็นตา เป็นผืนที่เรียกว่าตาข่าย

ร้อยกุม คือเอาดอกไม้ร้อยเป็นสายแล้วควบหรือกุมเข้าเป็นพวง เช่น พวงอุบะ สำหรับห้อยปลายภู่ หรือสำหรับห้อยตามลำพังเช่น พะวง “ภู่สาย” เป็นตัวอย่าง; **ร้อยควบ** ก็เรียก

ร้อยตริง คือเอาดอกไม้เช่นดอกมะลิ เป็นต้น เสียบเข้าในระหว่างใบตองที่เจียนไว้ แล้วตริงให้ติดกันโดยรอบ แล้วร้อยประสมเข้ากับอย่างอื่นเป็นพวง เช่น พวงภู่ชั้นเป็นตัวอย่าง

ร้อยผูก คือช่อดอกไม้และกลุ่มดอกไม้ที่เขาเอาไม้เสียบก้านดอกไม้แล้วเอาด้ายพันหรือผูกทำขึ้น

ร้อยวง คือดอกไม้ที่ร้อยสวมดอกหรือร้อยแทงก้านเป็นสาย แล้วผูกเข้าเป็นวงนี้คือพวงมาลัย

ร้อยเสียบ คือดอกไม้ที่ร้อยสวมดอก เช่น สายอุบะ หรือพวงมาลัย มีพวงมาลัยดอกป๊อบและดอกกรรณิการ์เป็นต้น หรือดอกไม้ที่ใช้เสียบไม้ เช่น พุ่มดอกพุทธรักษา พุ่มดอกบานเย็นเป็นตัวอย่าง

ระยะบ้านหนึ่ง ในประโยคว่า “โดยที่สุดแม่สิ้นระยะบ้านหนึ่ง เป็นปาจิตติยะ” ระยะทางชั่วไถ่บินถึง แต่ในที่คนอยู่คับคั่ง ให้กำหนดตามเครื่องกำหนดที่มีอยู่โดยปกติ อย่างไม่อย่างหนึ่ง (เช่น ชื่อ

หมู่บ้าน)

ระลึกชอบ ดู **สัมมาสติ**

รักจิตวัน ชื่อป่าที่พระพุทธเจ้าเสด็จหลีกไปสำราญพระอิริยาบถเมื่อสงฆ์เมืองโกสัมพีแตกกัน; ดู **ปารีเลยกะ**

รังสฤษฏ์ สร้าง, แต่งตั้ง

รังสี แสง, แสงสว่าง, รัศมี

รัชกาล เวลาครองราชสมบัติแห่งพระราชองค์หนึ่งๆ

รัชทายาท ผู้จะสืบราชสมบัติ, ผู้จะได้ครองราชสมบัติสืบต่อไป

รัฏฐานุบาลโนบายราชธรรม ธรรมของพระราชา ซึ่งเป็นวิธีปกครองบ้านเมือง, หลักธรรมสำหรับพระราชาใช้เป็นแนวปกครองบ้านเมือง

รัฏฐปาสะ ดู **รัฐบาล**

รัฐชนบท ชนบทคือแคว้นแคว้น

รัฐบาล พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรแห่งตระกูลหัวหน้าในฤทธโกฏิฐิตินคมในแคว้นกुरु ฟังธรรมแล้วมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนามาก ลาบิดามารดาบวช แต่ไม่ได้รับอนุญาต เสียใจมากและอดอาหารจะได้ตายเสีย บิดามารดาจึงต้องอนุญาต ออกบวชแล้วไม่นานก็ได้สำเร็จพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางบวชด้วยศรัทธา

รัตติกาล “ผู้รู้ราตรี” คือ ผู้เก่าแก่ ผ่านคืนวันมามาก รู้กาลยี่ดยาว มีประสบการณ์

ทันเรื่องเดิม หรือรู้เห็นเหตุการณ์มาแต่
ต้น เช่น พระอัญญาโกณฑัญญะ ผู้เป็น
ปฐมสาวก ได้รับยกย่องจากพระพุทธ
เจ้า ว่าเป็นเอตทัคคะในทางรัตตัญญู

รัตติกาล เวลากลางคืน

รัตติเภท การขาดราตรี หมายถึงเหตุขาด
ราตรีแห่งมานัต หรือปริวาส; สำหรับ
มานัต มี ๔ คือ ๑. *สหวาโส* อยู่ร่วม
๒. *วิปฺปวาโส* อยู่ปราศ ๓. *อนาโรจนา*
ไม่บอก ๔. *อุเน กณฺ จรณิ* ประพฤติใน
ขณะอันพร่อง; สำหรับปริวาส มี ๓ คือ
๑. *สหวาโส* อยู่ร่วม ๒. *วิปฺปวาโส* อยู่
ปราศ ๓. *อนาโรจนา* ไม่บอก เมื่อขาด
ราตรีในวันใด ก็นับวันนั้นเข้าในจำนวน
วันที่จะต้องอยู่ปริวาสหรือประพฤติก
มานัตนั้นไม่ได้; ดูความหมายที่คำนั้นๆ
รัตน, รัตนะ แก้ว, ของวิเศษหรือมีค่า
มาก, สิ่งประเสริฐ, สิ่งมีค่าสูงยิ่ง เช่น
พระรัตนตรัย และรัตนะของพระเจ้า
จักรพรรดิ; ในประโยคว่า “ที่รัตนะยังไม่
ออก เป็นปาจิตตियะ” หมายถึงพระ
มเหสี, พระราชินี

รัตนฆรเจดีย์ เจดีย์คือเรือนแก้ว อยู่ทาง
ทิศตะวันตกของรัตนฆรเจดีย์ หรือ
ทิศตะวันตกเฉียงเหนือของต้นพระศรี-
มหาโพธิ์ ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าทรง
พิจารณาพระอมิทรธรรมปิฎกสิน ๗ วัน
(สัปดาห์ที่ ๔ แห่งการเสวยวิมุตติสุข); ดู

วิมุตติสุข

รัตนฆรเจดีย์ เจดีย์คือที่จงกรมแก้ว
อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของต้น
พระศรีมหาโพธิ์ ระหว่างต้นพระศรีมหาโพธิ์
กับอนิมิสเจดีย์ ณ ที่นี้พระพุทธเจ้า
เสด็จจงกรมตลอด ๗ วัน (สัปดาห์ที่ ๓
แห่งการเสวยวิมุตติสุข); ดู *วิมุตติสุข*

รัตนตรัย แก้ว ๓ ดวง, สิ่งมีค่าและ
เคารพบูชาสูงสุดของพุทธศาสนิกชน ๓
อย่าง คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์
รัตนบัลลังก์ บัลลังก์ที่พระพุทธเจ้า
ประทับนั่งตรัสรู้, ที่ประทับใต้ต้นพระ
ศรีมหาโพธิ์

รัศมี แสงสว่าง, แสงที่เห็นกระจายออก
เป็นสายๆ, แสงสว่างที่พวยพุ่งออกจาก
จุดกลาง; เขียนอย่างบาลีเป็น *รังสี* แต่
ในภาษาไทยใช้ในความหมายที่ต่างกัน
ออกไปบ้าง

รัศชะ (สระ) มีเสียงสั้น อันฟังว่าโดย
ระยะสั้นกึ่งหนึ่งแห่งสระที่มีเสียงยาว
ในภาษาบาลี ได้แก่ *อ อิ อุ*; คู่กับ *ที่มะ*

รากขวัญ ส่วนของร่างกายที่เรียกว่าไห
ปลาร้า; ตำนานกล่าวว่า ในบรรดาพระ
บรมสารีริกธาตุทั้งหลายนั้น พระราก
ขวัญเบื้องขวาขึ้นไปประดิษฐานอยู่ใน
จุฬามณีเจดีย์ ณ ดาวดึงส์เทวโลก พระ
รากขวัญเบื้องซ้าย ขึ้นไปประดิษฐานอยู่
ในทุสสเจดีย์ (เจดีย์ที่ขมุกการพรหม

สร้างขึ้นไว้ก่อนแล้ว ให้เป็นที่บรรจुพระ
 ญาเครื่องทรงในมราวาสที่พระโพธิสัตว์
 สละในคราวเสด็จออกบรรพชา) ณ
 พรหมโลก

ราชา ความกำหนด, ความตั้งใจหรือ
 ความย่อมนใจติดอยู่, ความติดใจใน
 อารมณ์; ๓ *กามราชา*, *รูปราชา*, *อรุปร-*
ราชา

รากจริต พื้นนิสัยที่หนักในราชา เช่น รัก
 สวย รักงาม แก้วด้วยเจริญกายคตาสติ
 หรืออสุภกัมมัฏฐาน (ข้อ ๑ ในจริต ๖)

ราชา ชื่อลูกสาวพระยามาร อาสาพระยา
 มารเข้าไปประโลมพระพุทธรเจ้าด้วย
 อากาต่าง ๆ พร้อมด้วยนางตันทาและ
 นางอรดี ในขณะที่พระพุทธรเจ้าประทับ
 อยู่ที่ต้นอชปาลนิโครธ หลังจากตรัสรู้

ราชา ผู้มีความกำหนด; มลทิน, เศร้า
 หมอง, มัวหมอง

ราชาการ กิจการงานของประเทศ หรือ
 ของพระเจ้าแผ่นดิน, หน้าที่หลังความ
 ยินดีแก่ประชาชน

ราชากุมาร ลูกหลวง

ราชาคุณท์ นครหลวงของแคว้นมคธ เป็น
 นครที่มีความเจริญรุ่งเรือง เต็มไปด้วย
 คณาจารย์เจ้าลัทธิติ พระพุทธรเจ้าทรง
 เลือกเป็นภูมิที่ประดิษฐานพระพุทธร-
 ศาสนาเป็นปฐม พระเจ้าพิมพิสาร ราชา
 แห่งแคว้นมคธ ครองราชสมบัติ ณ นครนี้

ราชทัณฑ์ โทษหลวง, อาญาหลวง

ราชเทวี พระมเหสี, นางกษัตริย์

ราชธรรม ธรรมสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน,
 คุณสมบัติของนักปกครองที่ดี สามารถ
 ปกครองแผ่นดินโดยธรรมและยัง
 ประโยชน์สุขให้เกิดแก่ประชาชนจนเกิด
 ความชื่นชมยินดี มี ๑๐ ประการ (นิยม
 เรียกว่า *ทศพิธราชธรรม*) คือ ๑. ทาน
 การให้ทรัพย์สิ่งของ ๒. ศีล ประพฤติ
 ดิغام ๓. ปริจจาคะ ความเสียสละ ๔.
อาชชวะ ความซื่อตรง ๕. มัททวะ
 ความอ่อนโยน ๖. ตบะ ความทรงเดช
 เผากิเลสตัณหา ไม่หมกมุ่นในความ
 สุขสำราญ ๗. อักโกธะ ความไม่กริ้วโกรธ
 ๘. อวิหิงสา ความไม่ข่มเหงเบียดเบียน
 ๙. ขันติ ความอดทนเข้มแข็งไม่ท้อถอย
 ๑๐. อวิโรธนะ ความไม่คลาดธรรม

ราชธานี เมืองหลวง, นครหลวง

ราชธิดา ลูกหญิงของพระเจ้าแผ่นดิน

ราชนิเวศน์ ที่อยู่ของพระเจ้าแผ่นดิน,
 พระราชวัง

ราชบริวาร ผู้แวดล้อมพระราชา, ผู้ห้อม
 ล้อมติดตามพระราชา

ราชบุตร ลูกชายของพระเจ้าแผ่นดิน

ราชบุตรี ลูกหญิงของพระเจ้าแผ่นดิน

ราชบุรุษ คนของพระเจ้าแผ่นดิน

ราชพลี ถวายเป็นหลวง หรือบำรุงราชการ
 มีเสียภาษีอากร เป็นต้น, การจัดสรรสละ

รายได้หรือทรัพย์สินส่วนหนึ่งเป็นค่าใช้จ่าย
สำหรับช่วยราชการด้วยการเสียดาษี
อากร เป็นต้น, การบริจาครายได้หรือ
ทรัพย์สินส่วนหนึ่งเพื่อช่วยเหลือกิจการ
บ้านเมือง (ข้อ ๔ แห่งพลี ๕ ในโภาค-
อาทียะ ๕)

ราชภฏี ราชภฏีหญิง, ข้าราชการหญิง

ราชภฏี ผู้อนพระราชาเลี้ยง คือ ข้าราชการ

ราชวโรงการ คำสั่งของพระราชา

ราชสมบัติ สมบัติของพระราชา, สมบัติ
คือความเป็นพระราชา

ราชสังคหวัตถุ สังคหวัตถุของพระราชา,
หลักการสงเคราะห์ประชาชนของนักปก
ครอง มี ๔ คือ ๑. *สัสสมะระ* ฉลาด
บำรุงธัญญาหาร ๒. *ปฐิมะระ* ฉลาด
บำรุงข้าราชการ ๓. *สัมมาปาสะ* ผูก
ผสานรวมใจประชา (ด้วยการส่งเสริม
สัมมาชีพให้คนจนตั้งตัวได้) ๔. *วาชไปยะ*
มีวาหะดุคตี่มใจ

ราชสถาน หนังสือทางราชการของพระ
ราชา

ราชอาสน ที่นั่งสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน

ราชา “ผู้ยังเหล่าชนให้อิมเอมใจ” หรือ “ผู้
ทำให้คนอื่นมีความสุข”, พระเจ้าแผ่นดิน,
ผู้ปกครองประเทศ

ราชาณัติ คำสั่งของพระราชา

ราชาธิราช พระราชาผู้เป็นใหญ่กว่าพระ
ราชาอื่นๆ

ราชาภิเษก พระราชพิธีในการขึ้นสืบราช-
สมบัติ

ราชายตนะ ไม่เกต อยู่ทางทิศใต้แห่งต้น
พระศรีมหาโพธิ์ ณ ที่นี้พระพุทธเจ้า
ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข ๗ วัน พอค้า
๒ คน คือ ตปฐสะกับภัลลิกะ ซึ่งมา
จากอุกกกลชนบท ได้พบพระพุทธเจ้าที่นี้;
ดู *วิมุตติสุข*

ราชูปถัมภ์ การที่พระราชาทรงเกื้อกูล
อุดหนุน

ราชูปโภค เครื่องใช้สอยของพระราชา

ราชโฆวาท คำสั่งสอนของพระราชา

ราตรี กลางคืน, เวลามืดค่ำ

ราชะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เดิมเป็น
พราหมณ์ในเมืองราชคฤห์ เมื่อชราลง
ถูกบุตรทอดทิ้ง อยากจะบวชก็ไม่มีภิกษุ
รับบวชให้ เพราะเห็นว่าเป็นคนแก่เฒ่า
ราชะเสียใจ ร่างกายซูบซีด พระศาสดา
ทรงทราบจึงตรัสถามว่า มีใครระลึกถึง
อุปการะของราชะได้บ้าง พระสารีบุตร
ระลึกถึงภิกษาทัฬหีหนึ่งที่ราชะถวาย จึง
รับเป็นอุปัชฌาย์ และราชะได้เป็นบุคคล
แรกที่อุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรม-
วาจา ท่านบวชแล้วไม่นานก็ได้บรรลุ
พระอรหัต

พระราชะเป็นผู้ว่าง่าย ตั้งใจรับฟังคำ
สั่งสอน มีความสุภาพอ่อนโยน เป็นตัว
อย่างของภิกษุผู้บวชเมื่อแก่ ทั้งพระพุทธ

เจ้าและพระสารีบุตรก็ชมท่าน ท่านเคยได้
ใกล้ชิดพระพุทธเจ้า เคยทำหน้าที่เป็น
พุทธอุปัชฌาย์ ได้รับยกย่องเป็น
เอตทัคคะในทางก่อให้เกิดปฏิภาณ

รามคาม นครหลวงของแคว้นโกลิยะ บัด
นี้อยู่ในเขตประเทศเนปาล เป็นที่
ประดิษฐานสถูปบรรจุพระบรม-
สารีริกธาตุแห่งหนึ่ง

รามัญนิกาย นิกายมอญ หมายถึงพระ
สงฆ์ผู้สืบเชื้อสายมารามัญประเทศ
ส่วนมากเป็นมอญเองด้วยโดยสัญชาติ

รามัญวงศ์ ชื่อนิกายพระสงฆ์ลังกาที่บวช
จากพระสงฆ์มอญ

รามายณะ เรื่องราวของพระราม ว่าด้วย
เรื่องศึกระหว่างพระรามกับทศกัณฐ์
พระฤษีวาลมิกิเป็นผู้แต่ง เป็นที่มาเรื่อง
รามเกียรติ์ของไทย

ราศี 1. ชื่อมาตราวัดจักรราศีคือ ๓๐
องศาเป็น ๑ ราศี และ ๑๒ ราศีเป็น ๑
รอบจักรราศี (อาณาเขตโดยรอบดวง
อาทิตย์ที่ดาวพระเคราะห์เดิน); ราศี
๑๒ นั้น คือ ราศีเมษ (แกะ), พฤษภ
(วัว), เมถุน (คนคู่), กรกฎ (ปู), สิงห์
(ราชสีห์), กันย์ (หญิงสาว) ตุล (คันทิ้ง),
พฤษจิก (แมลงป่อง), ฤษภ (หมู), มกร
(มังกร), กุมภ์ (หม้อน้ำ) มীন (ปลา ๒
ตัว) **2.** อาการที่รุ่งเรือง, ลักษณะที่ดั่งงาม
3. กอง เช่น บุญราศี ว่ากองบุญ

ราहुล พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นโอรส
ของเจ้าชายสิทธัตถะ คราวพระพุทธเจ้า
เสด็จนครกบิลพัสดุ์ ราहुลกุมารเข้าเฝ้า
ทูลขอทนายาตามบัญญัติตามคำแนะนำของ
พระมารดา พระพุทธเจ้าจะประทาน
อริยทรัพย์ จึงให้พระสารีบุตรบวชราहुล
เป็นสามเณร นับเป็นสามเณรองค์แรก
ในพระพุทธศาสนา ต่อมาได้อุปสมบท
เป็นภิกษุได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ
ในทางเป็นผู้ใคร่ต่อการศึกษา อรรถกถา
ว่าพระราहुลปรินิพพานในสวรรค์ชั้น
ดาวดึงส์ก่อนพุทธปรินิพพานและก่อน
การปรินิพพานของพระสารีบุตร

ริบราชบาตร เอาทรัพย์สินเป็นของหลวง
ตามกฎหมาย เพราะเจ้าของต้องโทษ
แผ่นดิน

ริษยา ความไม่ยอมให้คนอื่นได้ดี, เห็น
เขาได้ดีทนอยู่ไม่ได้, เห็นผู้อื่นได้ดีไม่
สบายใจ, คำเดิมในสันสกฤตเป็น **อิริยา**
บาลีใช้ว่า **อิริยา** (ข้อ ๓ ในมละ ๙; ข้อ
๘ ในสังโยชน์ ๑๐ หมวด ๒; ข้อ ๗ ใน
อุปกิเลส ๑๖)

รุกข์, รุกขชาติ ต้นไม้

รุกขมุติงค องค์แห่งผู้ถืออยู่โคนไม้
เป็นวัตร ไม่อยู่ในที่มุงบัง (ข้อ ๙ ใน
ชุดงค์ ๑๓)

รุจิ ความชอบใจ

รูป 1. สิ่งที่ต้องสลายไปเพราะปัจจัย

ต่างๆ อันขัดแย้ง, สิ่งที่เป็นรูปร่างพร้อมทั้งลักษณะอาการของมัน, ส่วนร่างกายจำแนกเป็น ๒๘ คือ *มหาภูต* หรือ *ธาตุ ๔* และ *อุปาทายรูป ๒๔* (= รูปชั้นที่ ๕); ดู *รูป ๒๘ 2*. อารมณ์ที่รู้ได้ด้วยจักขุ, สิ่งปรากฏแก่ตา (ข้อ ๑ ในอารมณ์ ๖ หรือในอายตนะภายนอก ๖)

3. ลักษณะนามใช้เรียกพระภิกษุสามเณร เช่น *ภิกษุรูปหนึ่ง สามเณร ๕ รูป*; ในภาษาพูดบางแห่งนิยมใช้ *องค์*

รูป ๒๘ รูปธรรมทั้งหมดในรูปชั้นที่จำแนกออกไปตามนัยแห่งอภิธรรมเป็น ๒๘ อย่าง จัดเป็น ๒ ประเภท คือ

ก. มหาภูต ๔ รูปใหญ่, รูปต้นเดิม คือ *ธาตุ ๔* ได้แก่ ปรฐวี อาโป เตโช และ วาโย ที่เรียกกันให้ง่ายว่า ดิน น้ำ ไฟ ลม, *ภูตรูป ๔* ก็เรียก (ในคัมภีร์ไม่นิยมเรียกว่า มหาภูตรูป)

พึงทราบว่า ธาตุ ๔ คือ ปรฐวี อาโป เตโช วาโย หรือ ดิน น้ำ ไฟ ลม อย่างที่พูดกันในภาษาสามัญนั้น เป็นการกล่าวถึงธาตุในลักษณะที่คนทั่วไปจะเข้าใจและสื่อสารกันได้ ตลอดจนถึงจะใช้ให้สำเร็จประโยชน์ เช่น ในการเจริญกรรมฐาน เป็นต้น แต่ในความหมายที่แท้จริง ธาตุเหล่านี้เป็นสภาวะพื้นฐานที่มีอยู่ในรูปธรรมทุกอย่าง เช่น ปรฐวีธาตุที่เรียกให้สะดวกว่าดินนั้น มีอยู่แม้แต่

ในสิ่งที่เรียกกันสามัญว่าน้ำว่าลม อาโปธาตุที่เรียกให้สะดวกว่าน้ำ ก็เป็นสภาวะที่สัมผัสด้วยกายไม่ได้ (เราไม่สามารถรับรู้อาโปธาตุด้วยประสาททั้ง ๕ แต่มันเป็นสุขุมรูปที่รู้ด้วยมโน) และอาโปนั้นก็มิอยู่ในรูปธรรมทั่วไป แม้แต่ในก้อนหินแห้ง ในก้อนเหล็กร้อน และในแผ่นพลาสติก ดังนี้ เป็นต้น จึงมีประเพณีจำแนกธาตุสี่แต่ละอย่างนั้นเป็น ๔ ประเภท ตามความหมายที่ใช้ในแง่และระดับต่างๆ คือเป็นธาตุในความหมายที่แท้โดยลักษณะ (ลักษณะ) ธาตุในสภาพมีสิ่งประกอบปรุงแต่งที่มนุษย์เข้าถึงเกี่ยวข้องตลอดจนใช้งานใช้การ ซึ่งถือเป็นธาตุอย่างนั้นๆ ตามลักษณะเด่นที่ปรากฏ (สัมผัส) ธาตุในความหมายที่ใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญกรรมฐาน (นิमित หรือ อารมณ์) ธาตุในความหมายตามที่สมมติเรียกกัน (สมมติ) ดังต่อไปนี้

ปรฐวีธาตุ ๔ อย่าง คือ ๑. **ลักษณะปรฐวี** ปรฐวีโดยลักษณะ ได้แก่ ภาวะแข็งแข็งแผ่ไป เป็นที่ตั้งอาศัยให้ปรากฏตัวของประดารูปที่เกิดรวม (เรียก ปรหมัตถปรฐวี บ้าง กักขฬปรฐวี บ้าง ก็มี) ๒. **สัมผัสปรฐวี** ปรฐวีโดยพร้อมด้วยเครื่องประกอบภายในกาย เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ภายนอกตัว เช่น ทอง เงิน เหล็ก กรวด

ศิลา ภูเขา ๓.อาร์มมณปฐวี ปฐวีโดย
เป็นอารมณ์ คือดินเป็นอารมณ์ใน
กรรมฐาน โดยเฉพาะมุ่งเอาปฐวีกถินที่
เป็นปฏิภาคนิมิต (เรียก นิมิตตปฐวี บ้าง
กถินปฐวี บ้าง ก็มี) ๔.สมมติปฐวี ปฐวี
โดยสมมติเรียกกันไปตามที่ตกลง
บัญญัติ เช่นที่นับถือแผ่นดินเป็นเทวดา
ว่าแม่พระธรณี (บัญญัติปฐวี ก็เรียก)

อาโปธาตุ ๔ อย่าง คือ ๑.ลักษณ-
อาโป อาโปโดยลักษณะ ได้แก่ ภาวะ
ไหลซ่าน เอิบอาบ ซาบซึ่ม เกาะกุม (เรียก
ปรมัตถอาโป ก็ได้) ๒.สัสมการอาโป
อาโปโดยพร้อมด้วยเครื่องประกอบ
ภายในกาย เช่น ดี เสมหะ หนอง เลือด
เหงื่อ ภายนอกตัว เช่น น้ำดีม น้ำชา น้ำ
ยา น้ำผลไม้ น้ำฝน น้ำผึ้ง น้ำตาล หัว
ละหान แม่น้ำ คลอง บึง ๓.อาร์มมณ-
อาโป อาโปโดยเป็นอารมณ์ คือน้ำที่
เป็นนิมิตในกรรมฐาน (เรียก นิมิตต-
อาโป หรือ กถินอาโป ก็ได้) ๔.สมมติ-
อาโป อาโปโดยสมมติเรียกกันไปตามที่
ตกลงบัญญัติ เช่นที่นับถือน้ำเป็นเทวดา
เรียกว่าแม่พระคงคา พระพิรุณ เป็นต้น
(บัญญัติอาโป ก็เรียก)

เตโชธาตุ ๔ อย่าง คือ ๑.ลักษณ-
เตโช เตโชโดยลักษณะ ได้แก่ สภาวะที่
ร้อน ความร้อน ภาวะที่แผดเผา สภาวะที่
ทำให้อย่อยสลาย (เรียก ปรมัตถเตโช ก็ได้)

๒.สัสมการเตโช เตโชโดยพร้อมด้วย
เครื่องประกอบ ภายในกาย เช่น ไอร้อน
ของร่างกาย ไฟที่เผาผลาญย่อยอาหาร
ไฟที่ทำกายให้ทรุดโทรม ภายนอกตัว
เช่น ไฟถ่าน ไฟฟืน ไฟน้ำมัน ไฟป่า ไฟ
หญ้า ไฟฟ้า ไอแดด ๓.อาร์มมณเตโช
เตโชโดยเป็นอารมณ์ คือไฟที่เป็นนิมิต
ในกรรมฐาน (เรียก นิมิตตเตโช หรือ
กถินเตโช ก็ได้) ๔.สมมติเตโช เตโช
โดยสมมติเรียกกันไปตามที่ตกลง
บัญญัติ เช่นที่นับถือไฟเป็นเทวดา เรียก
ว่าแม่พระเพลิง พระอัคนีเทพ เป็นต้น
(บัญญัติเตโช ก็เรียก)

วาโยธาตุ ๔ อย่าง คือ ๑.ลักษณ-
วาโย วาโยโดยลักษณะ ได้แก่ สภาวะที่
สั้นไหว คำจุน เครื่องตั้ง (เรียก ปรมัตถ-
วาโย ก็ได้) ๒.สัสมการวาโย วาโยโดย
พร้อมด้วยเครื่องประกอบ ภายในกาย
เช่น ลมหายใจ ลมในท้อง ลมในไส้ ลม
หาว ลมเรอ ภายนอกตัว เช่น ลมพัดลม
ลมสุบยางรถ ลมเป่าไฟให้โชน ลมร้อน
ลมหนาว ลมพายุ ลมฝน ลมเหนือ ลมใต้
๓.อาร์มมณวาโย วาโยโดยเป็นอารมณ์
คือลมที่เป็นนิมิตในกรรมฐาน (เรียก
นิมิตตวาโย หรือ กถินวาโย ก็ได้) ๔.
สมมติวาโย วาโยโดยสมมติเรียกกันไป
ตามที่ตกลงบัญญัติ เช่นที่นับถือลมเป็น
เทวดา เรียกว่าพระมารุต พระพาย

เป็นต้น (บัญญัติวาโย ก็เรียก); **๓. ธาตุ, ปฐวีธาตุ, อาโปธาตุ, เตโชธาตุ, วาโยธาตุ**
ข. อุปาทายรูป ๒๔ รูปอาศัย, รูปที่เกิดสืบเนื่องจากมหาธาตุ, อากาของภูตรูป, **อุปาทารูป ๒๔** ก็เรียก, มี ๒๔ คือ **ก. ประสาท** หรือ **ปสาทรูป ๕** ได้แก่ **จักขุตา, โสต** หู, **ฆมานะ** จมูก, **ชีวหา** ลิ้น, **กาย, มโน** ใจ **ข. โคจรรูป** หรือ **วิสัยรูป** (รูปที่เป็นอารมณ์) ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (โผฏฐัพพะไม่นับเข้าจำนวน เพราะตรงกับปฐวี เตโช วาโย ซึ่งเป็นมหาธาตุรูป) **ค. ภาวรูป ๒** ได้แก่ **อิตถิภาวะ** ความเป็นหญิง และ **ปฐิสภาวะ** ความเป็นชาย **ง. หทัยรูป** คือ **หทัยวัตถุ** หัวใจ **จ. ชีวิตรูป ๑** คือ **ชีวิตินทรีย์** ภาวะที่รักษารูปให้เป็นอยู่ **ฉ. อาหารรูป ๑** คือ **กวมิงการาหาร** อาหารที่กินเกิดเป็นโอชา **ช. ปริจเฉทรูป ๑** คือ **อากาศธาตุ** ช่องว่าง **ฎ. วิญญัตติรูป ๒** คือ **กายวิญญัตติ** ไหว่กายให้รู้ความ **วชิวิญญัตติ** ไหว่วาจาให้รู้ความ คือพูด **ฉ. วิการรูป ๔** อากาการดัดแปลงต่างๆ ได้แก่ **ลหุตา** ความเบา, **มธุตา** ความอ่อน, **กัมมัณฺญตา** ความควรแก่งาน, (อีก ๒ คือ **วิญญัตติรูป ๒** นั้นเอง ไม่นับอีก) **ฏ. ลักษณะรูป ๔** ได้แก่ **อุปจยะ** ความเติบโตขึ้นได้, **สันตติ** สืบต่อได้, **ขรตา** ทрудโทรมได้, **อนิจจตา** ความสลายไม่ยั่งยืน (นับโคจรรูปเพียง

๔ วิการรูปเพียง ๓ จึงได้ ๒๔)

รูป ๒๘ นั้น นอกจากจัดเป็น ๒ ประเภทหลักอย่างนี้แล้ว ท่านจัดแยกประเภทเป็นคู่ๆ อีกหลายคู่ ฟังทราบโดยสังเขป ดังนี้

คู่ที่ ๑: นิปผันนรูป (รูปที่สำเร็จ คือเกิดจากปัจจัยหรือสมุฏฐาน อันได้แก่กรรม จิต อุตุ อาหาร โดยตรง มีสภาวะลักษณะของตนเอง) มี ๑๘ คือที่มีใช้ **อนิปผันนรูป** (รูปที่มีได้สำเร็จจากปัจจัยหรือสมุฏฐานโดยตรง ไม่มีสภาวะลักษณะของตนเอง เป็นเพียงอากาการสำแดงของนิปผันนรูป) ซึ่งมี ๑๐ คือ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักษณะรูป ๔

คู่ที่ ๒: อินทรีย์รูป (รูปที่เป็นอินทรีย์ คือเป็นใหญ่ในหน้าที่) มี ๘ คือ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ ชีวิตรูป ๑ **อนินทรีย์รูป** (รูปที่มีใช้เป็นอินทรีย์) มี ๒๐ คือที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๓: อุปาทินนรูป (รูปที่ตัดหน้าและทิวฐิยิตครอง คือรูปซึ่งเกิดแต่กรรม ที่เป็นอกุศลและโลกียกุศล) ได้แก่ **กัมมชรูป** มี ๑๘ คือ อินทรีย์รูป ๘ นั้น หทัยรูป ๑ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ **อนุปาทินนรูป** (รูปที่ตัดหน้าและทิวฐิยิตครอง มีใช้ **กัมมชรูป**) ได้แก่รูป ๑๐ อย่างที่เหลือ (คือ สัททรูป ๑ วิญญัตติ-

รูป ๒ วิการรูป ๓ ลักษณะรูป ๔)

สำหรับคู่ที่ ๓ นี้ มีข้อที่ต้องทำความเข้าใจซับซ้อนเล็กน้อย คือ ที่กล่าวมานั้นเป็นการอธิบายตามคัมภีร์อภิธรรมัตถ-
วิภาวินี แต่ในโมหวิจเฉทนี ท่านกล่าวว่า **อุปาทินนรูป** มี ๙ เท่านั้น ได้แก่ อินทริย-
รูป ๘ และหทัยรูป ๑ **อุปาทินนรูป** ได้
แก่รูป ๑๙ อย่างที่เหลือ (คือ อวินิพโภครูป
๘ ปริจเฉทรูป ๑ สัททรูป ๑
วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักษณะรูป
๔); ที่ท่านว่าอย่างนี้ มิได้ขัดกัน ดังที่
ปัญจิกา ชี้แจงว่า ที่นับอุปาทินนรูปเป็น ๙
ก็เพราะเอาเฉพาะเอกัณตกัมมชรูป คือรูป
ที่เกิดจากกรรมอย่างเดี่ยวแท้ๆ (ไม่มีใน
อตุชรูป เป็นต้น) ซึ่งมีเพียง ๙ อย่างดังที่
กล่าวแล้ว (คือ อินทริยรูป ๘ และหทัย-
รูป ๑) ส่วนกัมมชรูปอีก ๙ อย่าง (อวิ-
นิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑) ไม่นับเข้า
ด้วย เพราะเป็น อเนกัณตกัมมชรูป คือมิ
ใช่เป็นรูปที่เกิดจากกรรมอย่างเดี่ยวแท้
(จิตตชรูปก็ดี อตุชรูปก็ดี อาหารชรูปก็ดี
ล้วนมีรูป ๙ อย่างนี้เหมือนกับกัมมชรูป
ทั้งนั้น)

โดยนัยนี้ เมื่อนับอเนกัณตกัมมชรูป
(ยอมนับรูปที่ซ้ำกัน) รวมเข้ามาด้วย ก็จึง
มีวิธีพูดแสดงความหมายของรูปคู่ที่ ๓
นี้แบบปนรวมว่า **อุปาทินนรูป** ได้แก่
กัมมชรูป ๑๘ คือ อินทริยรูป ๘ หทัย-

รูป ๑ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑
อุปาทินนรูป ได้แก่ **จิตตชรูป ๑๕** (รูป
ที่เกิดแต่จิต: วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓
สัททรูป ๑ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป
๑) **อตุชรูป ๑๓** (รูปที่เกิดแต่อตุ: วิการ-
รูป ๓ สัททรูป ๑ อวินิพโภครูป ๘ ปริจ-
เฉทรูป ๑) **อาหารชรูป ๑๒** (รูปที่เกิด
แต่อาหาร: วิการรูป ๓ อวินิพโภครูป ๘
ปริจเฉทรูป ๑)

คู่ที่ ๔: **โอฬาริกรูป** (รูปหยาบ ปราภฏ
ชัด) มี ๑๒ คือ ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๗
สฐมรูป (รูปละเอียด รับรู้ทางประสาท
ทั้ง ๕ ไม่ได้ รู้ได้แต่ทางมโนทวาร) มี
๑๖ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๕: **สันติกรูป** (รูปไกล รับรู้ง่าย) มี
๑๒ คือ ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๗ **ทุเรรูป**
(รูปไกล รับรู้ยาก) มี ๑๖ คือ ที่เหลือ
จากนั้น [เหมือนคู่ที่ ๔]

คู่ที่ ๖: **สัปปฎิขรูป** (รูปที่มีการกระทบ
ให้เกิดการรับรู้) มี ๑๒ คือ ปสาทรูป ๕
วิสัยรูป ๗ **อัปปฎิขรูป** (รูปที่ไม่มีการ
กระทบ ต้องรู้ด้วยใจ) มี ๑๖ คือ ที่
เหลือจากนั้น [เหมือนคู่ที่ ๔]

คู่ที่ ๗: **สนิทัสสนรูป** (รูปที่มองเห็นได้)
มี ๑ คือ วัณณะ ๑ (ได้แก่รูปารมณ)
อนิทัสสนรูป (รูปที่มองเห็นไม่ได้) มี
๒๗ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๘: **วัตถุรูป** (รูปเป็นที่ตั้งอาศัยของ

จิตและเจตสิก) มี ๖ คือ ปสาทรูป ๕ หทัยรูป ๑ **อวัตถุรูป** (รูปอันไม่เป็นที่ตั้งอาศัยของจิตและเจตสิก) มี ๒๒ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๙: **ทวารรูป** (รูปเป็นทวาร คือเป็นทางรับรู้ของวิญญาณห้า และทางทำกายกรรมและวจีกรรม) มี ๗ คือ ปสาทรูป ๕ วิญญัติติรูป ๒ **อทวารรูป** (รูปอันมิใช่เป็นทวาร) มี ๒๑ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๑๐: **อัมมัตติกรูป** (รูปภายใน ฝ่ายของตนที่จะรับรู้โลก) มี ๕ คือ ปสาทรูป ๕ **พาหิรรูป** (รูปภายนอก เหมือนเป็นพวกอื่น) มี ๒๓ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๑๑: **โคจรคคาหิกรูป** (รูปที่รับโคจร คือรับรู้อารมณ์ห้า) มี ๕ คือ ปสาทรูป ๕ (แยกย่อยเป็น ๒ พวก ได้แก่ **สัมปตโคจรคคาหิกรูป** รูปซึ่งรับอารมณ์ที่ไม่มาถึงตนได้ มี ๒ คือ จักขุ และโสตะ กับ **อสัมปตโคจรคคาหิกรูป** รูปซึ่งรับอารมณ์ที่มาถึงตน มี ๓ คือ ฆานะ ชิวหา และกาย) **อโคจรคคาหิกรูป** (รูปที่รับโคจรไม่ได้) มี ๒๓ คือ ที่เหลือจากนั้น [เหมือนคู่ที่ ๑๐]

คู่ที่ ๑๒: **อวินิพโภครูป** (รูปที่แยกจากกันไม่ได้) มี ๘ คือ ภูตรูป ๔ วัณณะ ๑ คันธะ ๑ รสะ ๑ โอชา (คืออาหารรูป) ๑ [ที่ประกอบกันเป็นหน่วยรวมพื้นฐาน

ของรูปธรรม ที่เรียกว่า “สุทธีฏฐกกลาป”] **วินิพโภครูป** (รูปที่แยกจากกันไม่ได้) มี ๒๐ คือ ที่เหลือจากนั้น

นอกจากรูปที่จัดประเภทเป็นคู่ดังที่กล่าวมาแล้ว ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงรูปชุดที่มี ๓ ประเภท ซึ่งเทียบได้กับที่แสดงข้างต้น คือ (เช่น ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๒๙)

สนิทัสสนสัปปฏิฆรูป (รูปที่มองเห็นและมีการกระทบให้เกิดการรับรู้ได้) มี ๑ ได้แก่ แก้วปารมณฺ์ คือวัณณะ **อนิทัสสนสัปปฏิฆรูป** (รูปที่มองเห็นไม่ได้ แต่มีการกระทบได้) ได้แก่ ไอพาริกรูป ๑๑ ที่เหลือ **อนิทัสสนอปปปฏิฆรูป** (รูปที่มองเห็นไม่ได้และไม่มีการกระทบให้เกิดการรับรู้ ต้องรู้ด้วยใจ) ได้แก่ สุขุมรูป ๑๖

รูปอีกชุดหนึ่งที่กล่าวถึงบ่อย และควรทราบ คือชุดที่จัดตามสมุฏฐาน เป็น ๔ ประเภท ได้แก่ **กัมมชรูป ๑๘ จิตตชรูป ๑๕ อุตฺตชรูป ๑๓ และอาหารชรูป ๑๒** พึงทราบตามที่กล่าวแล้วในคู่ที่ ๓ ว่าด้วยอุปาทินนรูป และอนุปาทินนรูป ข้างต้น

รูปกลาป ๓ กลาป 2.

รูปกัมมัฏฐาน กรรมฐานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์

รูปกาย ประชุมแห่งรูปธรรม, กายที่เป็นส่วนรูป โดยใจความได้แก่รูปชั้นหยาบหรือร่างกาย; เทียบ **นามกาย**

รูปฌาน ฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ มี ๔

คือ ๑. **ปฐมฌาน** ฌานที่ ๑ มีองค์ ๕ คือ วิตก (ตริก) วิจาร (ตรอง) ปิติ (อิมใจ) สุข (สบายใจ) เอกัคคตา (จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง) ๒. **ทุติยฌาน** ฌานที่ ๒ มีองค์ ๓ คือ ปิติ, สุข เอกัคคตา ๓. **ตติยฌาน** ฌานที่ ๓ มีองค์ ๒ คือ สุข, เอกัคคตา ๔. **จตุตถฌาน** ฌานที่ ๔ มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา, เอกัคคตา

รูปตัณหา ความอยากในรูป

รูปธรรม สิ่งที่มีรูป, สภาวะที่เป็นรูป; คู่กับ **นามธรรม**

รูปนันทา พระราชบุตรrixของพระเจ้าสุทโธทนะและพระนางปชาบดีโคตมี เป็นพระกนิษฐภคินีต่างพระมารดาของพระสิทธัตถะ

รูปปริจเฉทากาส ดู **อากาศ** ๓, ๔

รูปพรรณ เงินทองที่ทำเป็นเครื่องใช้หรือเครื่องประดับ, ลักษณะ, รูปร่าง และสี

รูปพรหม พรหมในชั้นรูปภพ, พรหมที่เกิดด้วยกำลังรูปฌาน มี ๑๖ ชั้น; ดู **พรหมโลก**

รูปภพ โลกเป็นที่อยู่ของพวกพรหม; ดู **พรหมโลก**

รูปราคะ ความติดใจในรูปธรรม คือ ติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน หรือในรูปธรรมอันประณีต (ข้อ ๖ ในสังโยชน์ ๑๐)

รูปรูป รูปที่เป็นรูป หรือรูปแท้ คือ รูปที่

เกิดจากปัจจัยหรือสมุฏฐานของมันโดยตรง มีสภาวลักษณะของมันเอง มิใช่เป็นเพียงอาการสำแดง ได้แก่ **นิพผันนรูป** ๑๘; ดูที่ **รูป** ๒๘

รูปวิจาร ความตรองในรูป เกิดต่อจากรูปวิตก

รูปวิตก ความตริกในรูป เกิดต่อจากรูปตัณหา

รูปสัญญาเจตนา ความคิดอ่านในรูป เกิดต่อจากรูปสัญญา

รูปสัญญา ความหมายรู้ในรูป เกิดต่อจากจักขุสัมผัสผัสสาเวทนา

รูปปมณิกา ผู้ถือรูปเป็นประมาณ คือพอใจในรูป ชอบรูปร่างสวยสง่างาม ผิวพรรณหมดจดผ่องใส เป็นต้น

รูปารมณ อารมณ์คือรูป, สิ่งที่เห็นได้ด้วยตา

รูปาวจร ซึ่งท่องเที่ยวไปในรูป, อยู่ในระดับจิตชั้นรูปฌาน, ระดับที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์, เนืองในรูปภพ; ดู **ภพ, ภูมิ**

รูปยสังโวรหาร การแลกเปลี่ยนด้วยรูปียะ, การซื้อขายด้วยเงินตรา, ภิภษุกระทำ ต้องอาบัตินิสัคคิยาจิตติย (โกสิยวรรคที่ ๒ ลิกขาบทที่ ๙)

รูปียะ, รูปียะ เงินตรา

เรวตะ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

เรวตขทิวรนิเย พระมหาสาวกองค์หนึ่ง

เป็นบุตรพราหมณ์ชื่อวังคันตะมารดาชื่อนางสารี เป็นน้องชายคนสุดท้ายของพระสารีบุตร บวชอยู่ในสำนักของภิกษุพวกอูญปา (อรัญวาสี) บำเพ็ญสมณธรรมอยู่ในป่าไม้ตะเคียนประมาณ ๓ เดือนเศษ ก็ได้สำเร็จพระอรหัตต์ ได้รับความยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางอูญปา

โรหิณี 1. เจ้าหญิงองค์หนึ่งแห่งศากยวงศ์ เป็นกนิษฐภคินี คือน้องสาวของพระอนุรุทธะ (ตามหนังสือเรียนว่าเป็นพระธิดาของเจ้าอมิตตทนะ แต่เมื่อถือตาม ม.อ.๑/๓๘๔; วินย.ฎี.๓/๓๔๙ เป็นต้น ที่กล่าวว่าพระอนุรุทธะเป็นโอรสของเจ้าสุกโกทนะ เจ้าหญิงโรหิณีก็เป็นพระธิดาของเจ้า

สุกโกทนะ) ได้บรรลุนิพพานเป็นพระโสดาบัน **2.** ชื่อแม่น้ำที่เป็นเส้นแบ่งเขตแดนระหว่างแคว้นศากยะ กับแคว้นโกลิยะ การแย่งกันใช้น้ำในการเกษตรเคยเป็นมูลเหตุให้เกิดกรณีพิพาทระหว่างแคว้นทั้งสองจนจนเจียนจะเกิดสงครามระหว่างพระญาติ ๒ ฝ่าย พระพุทธเจ้าเสด็จมาระงับศึก จึงสงบลงได้ สันนิษฐานกันว่า เป็นเหตุการณ์ในพรรษาที่ ๕ (บางท่านว่า ๑๔ หรือ ๑๕) แห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ และเป็นที่มาของพระพุทธรูปปางห้ามญาติ; ปัจจุบันเรียก *Rowai* หรือ *Rohwaini*

ฤ

ฤกษ์ คราวหรือเวลาซึ่งถือว่าเหมาะสมเป็นชัยมงคล

ฤคเวท ชื่อคัมภีร์ที่หนึ่งในไตรเพท ประกอบด้วยบทมนตร์สรรเสริญเทพเจ้าทั้งหลาย; ฤ *ไตรเพท*

ฤดู คราว, สมัย, ส่วนของปีซึ่งแบ่งเป็น ๓ คราวขึ้นไป เช่น ฤดูฝน ฤดูหนาว ฤดูร้อน; ฤ *มาตรา*

ฤทธิ อำนาจศักดิ์สิทธิ์, ความเจริญ, ความสำเร็จ, ความมั่งคั่ง, เป็นรูป

สันสกฤตของ *อิทธิ*; *ฤทธิ* หรือ *อิทธิ* คือความสำเร็จ ความรุ่งเรือง มี ๒ คือ **๑. อามิสฤทธิ** อามิสเป็นฤทธิ, ความสำเร็จหรือความรุ่งเรืองทางวัตถุ **๒. ธรรมฤทธิ** ธรรมเป็นฤทธิ, ความสำเร็จหรือความรุ่งเรืองทางธรรม

ฤๅษี ผู้แสวงธรรม ได้แก่นักบวชนอกพระศาสนาซึ่งอยู่ในป่า, ซีไพร, ผู้แต่งคัมภีร์พระเวท

ล

ลक्षणภททิยะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรในตระกูลมั่งคั่ง ชาวพระนคร สāvatti ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระ ศาสดาที่พระเชตวันมีความเลื่อมใสจึง บวชในพระพุทธศาสนา ท่านมีรูปร่าง เตี้ยค่อมจนบางคนเห็นชั้น วันหนึ่งมี หงูหนึ่งรุดผ่านมาพอเห็นท่านแล้ว หัวเราะจนเห็นฟัน ท่านกำหนดฟันนั้น เป็นอาวมณกรรมฐาน ได้สำเร็จ อนาคตามีผล ต่อมาท่านได้บรรลุพระ อรหัตในสำนักพระสารีบุตร แต่เพราะ ความที่มีรูปร่างเล็กเตี้ยค่อม ท่านมักถูก เข้าใจผิดเป็นสามเณรบ้าง ถูกพระหนุ่ม เณรน้อยล้อเลียนบ้าง ถูกเพื่อนพระดู แคลนบ้าง แต่พระพุทธเจ้ากลับตรัสยก ย่องว่าถึงท่านจะร่างเล็ก แต่มีคุณธรรม ฤทธานุภาพมาก ท่านได้รับยกย่องเป็น เอตทัคคะในทางมีเสียงไพเราะ

ลบลหุคุณท่าน ดู *มักขะ*

ลวงสิกขาบท ละเมิดสิกขาบท, ไม่ ประพฤติตามสิกขาบท, ผ่าฝืนสิกขาบท

ลหุ เสียงเบา ได้แก่ รัสสระไม่มีตัว สะกด คือ *อ, อิ, อุ* เช่น *น ขมติ*; คู่กับ *ครุ*

ลหุกาบัติ อาบัติเบา คือ อาบัติที่มีโทษ เล็กน้อย ได้แก่อาบัติอุลลัจจัย ปาจิตตีย์

ปาฏิเทสนียะ ทุกกฐ ทุพภากลิต; คู่กับ *ครุ-กาบัติ*

ลหุโทษ โทษเบา; คู่กับ *มหันตโทษ*

ลหุภักดิ์ ของเบา เช่น บิณฑบาต เภสัช และของใช้ประจำตัว มีเข็ม มีดพับ มีด โกง เป็นต้น; คู่กับ *ครุภักดิ์*

ลักข่อน เห็นของเขาทำตก มีไถยจิตเอา ดินกลบเลีย หรือเอาของมีใบไม้เป็นต้น ปิดเลีย

ลักเพศ [ลัก-กะ-เพศ] แต่งตัวปลอมเพศ เช่นไม่เป็นภิกษุ แต่แต่งหมัดผ้าเหลือง แสดงตัวเป็นภิกษุ

ลักษณะ สิ่งสำหรับกำหนดรู้, เครื่อง กำหนดรู้, อาการสำหรับหมายรู้, เครื่อง แสดงสิ่งหนึ่งให้เห็นว่าต่างจากอีกสิ่ง หนึ่ง, คุณภาพ, ประเภท

ลักษณะ ๓ ไม่เที่ยง, เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัว ตน; ดู *ไตรลักษณ์*

ลักษณะพยากรณ์ศาสตร์ ตำราว่าด้วยการทายลักษณะ

ลักษณะตัดสินธรรมวินัย ดู *หลักตัดสิน ธรรมวินัย*

ลัคณ์ เวลาในดวงชาตาคนเกิดและในดวง ทำการมงคล

ลัทธิ หงูผู้มีความละเอียดต่อบาป เป็น

อิตถीलึงค์ ถ้าเป็นปุงลึงค์ เป็น **ลัทธิ**
ลัทธิธรรม ธรรมแห่งบุคคลผู้ละอายต่อบาป

ลัทธิวัณ สนวนตาลหนุ่ม (**ลัทธิ** แปลว่า “ไม้ตะพด” ก็ได้ บางท่านจึงแปลว่า “ป่าไม้รวก”) อยู่ทิศตะวันตกเฉียงใต้ของกรุงราชคฤห์ พระพุทธเจ้าเสด็จไปประทับที่นั่น พระเจ้าพิมพิสารไปเฝ้าพร้อมด้วยราชบริพารจำนวนมาก ทรงสดับพระธรรมเทศนา ได้ธรรมจักขุประกาศพระองค์เป็นอุบาสกที่นั่น

ลัทธิ ความเชื่อถือ, ความรู้และประเพณีที่ได้รับและปฏิบัติสืบต่อกันมา

ลัทธิสมัย สมัยคือลัทธิ หมายถึงลัทธินั่นเอง

ลาภ ของที่ได้, การได้; **โลกธรรม**

ลาภมัจฉริยะ ตระหนี่ลาภ ได้แก่หวงผลประโยชน์ พยายามกีดกันผู้อื่นไม่ให้ได้ (ข้อ ๓ ในมัจฉริยะ ๕)

ลาภานุตตริยะ การได้ที่ยอดเยี่ยม เช่น ได้ศรัทธาในพระพุทธเจ้า ได้ดวงตาเห็นธรรม (ข้อ ๓ ในอนุตตริยะ ๖)

ลาสิกขา ปฏิญาณตนเป็นผู้อื่นจากภิกษุต่อหน้าภิกษุด้วยกัน หรือต่อหน้าบุคคลอื่นผู้เข้าใจความ แล้วสละเพศภิกษุเสียถือเอาเพศที่ปฏิญาณนั้น, ละเพศภิกษุสามเณร, ลี้ก; คำลาสิกขาที่ใช้ในบัดนี้คือ ตั้ง “นโม ฯลฯ” ๓ จบแล้วกล่าวว่า

“ลิกขัม ปจฺจกฺขามิ, คิหิตี มํ ชาเรถ” (ว่า ๓ ครั้ง) แปลว่า “กระผมลาสิกขา, ขอท่านทั้งหลายจงทรงจำกระผมไว้ว่าเป็นคฤหัสถ์” (**คิหิตี** ออกเสียงเป็น [คิ-ฮี-ติ])

ลำเอียง **ดู** **อคติ**

ลิขิตโก, ลิขิตกะ “ผู้ถูกเขียนไว้” หมายถึงโจรที่ทางการมีประกาศบอกไว้ (เช่น) ว่า “พบในที่ใด ฟังฆ่าเสียในที่นั้น”, โจรหรือคนร้ายที่ทางการบ้านเมืองมีประกาศหรือหมายสั่งทำนองนี้ ไม่พึงให้บวช

ลึงค์ เพศ, ในบาลีไวยากรณ์มี ๓ อย่างคือ **ปุงลึงค์** เพศชาย, **อิตถीलึงค์** เพศหญิง **นปุงสลึงค์** มีใช้เพศชายมีใช้เพศหญิง

ลิจฉวี กษัตริย์ที่ปกครองแคว้นวัชชี; **วัชชี**

ลูแก่โทษ บอกความผิดของตนเพื่อขอความกรุณา

ลุมพินีวัน ชื่อสวนเป็นที่ประสูติของพระพุทธเจ้า เป็นล้งเวชนียสถานหนึ่งในสี่แห่ง ตั้งอยู่ระหว่างกรุงกบิลพัสดุ์ และกรุงเทวทหะ บัดนี้เรียก *Rummindei* อยู่ที่ป่าเดเเรีย ในเขตประเทศเนปาล ห่างจากเขตแดนประเทศอินเดียไปทางเหนือประมาณ ๖ กิโลเมตรครึ่ง พระสิทธัตถะประสูติที่สวนนี้ เมื่อวันเพ็ญเดือน ๖ ก่อนพุทธศก ๘๐ ปี (มีปราชญ์คำนวณว่าตรงกับวันศุกร์ ปีจอ เวลาใกล้เที่ยง); **ดู** **ล้งเวชนียสถาน**

ลูกฉวิน ลูกกลมๆ ที่ผูกติดสายประคด
 เหว, ห่วงร้อยสายประคด

ลูกหมู่ คนที่ถูกเกณฑ์เข้ารับราชการเป็น
 กำลังงานของเจ้านายสมัยโบราณ

ลูกปฏิบัติ ประพฤติปอน, ปฏิบัติเคร้า
 หมอง คือใช้ของเคร้าหมอง ไม่ต้องการ
 ความสวยงาม (หมายถึงของเก่าเรียบๆ
 สีสปอนๆ แต่สะอาด)

ลูขัปปมาณิกา ผู้ถือความเคร้าหมองเป็น
 ประมาณ ชอบผู้ที่ประพฤตูปอน ครอง
 ผ้าเก่า อยู่เรียบๆ ง่ายๆ

เลข คนสามัญ หรือชายฉกรรจ์ (พจนานุกรมเขียน *เลก*)

เลขทาส ชายฉกรรจ์ที่เป็นทาสรับทำงาน
 ด้วย

เลขวัด จำพวกคนที่ทำนผู้ปกครองแคว้น
 จัดให้มีสังกัดขึ้นวัด สงฆ์อาจใช้ทำงาน
 ในวัดได้ และไม่ต้องถูกเกณฑ์ทำงานใน
 บ้านเมือง (พจนานุกรมเขียน *เลกวัด*)

เลขสม คนที่ยินยอมเป็นกำลังงานของผู้
 มีอำนาจคนใดคนหนึ่งด้วยความสมัคร
 ใจในสมัยโบราณ

เลขทุบาท [เลด-ดฺ-บาด] ระยะโยนหรือ
 ขว้างก้อนดินตก

เลศ 1. อาการ ลักษณะ หรือข้อเทียบเคียง
 อย่างไม่ใดอย่างหนึ่ง ที่พอจะยกขึ้นอ้าง
 เพื่อผูกเรื่องใส่ความ **2.** ในภาษาไทย
 โดยทั่วไป หมายถึงอาการที่แสดงอย่าง

มีความหมายซ่อนเร้นให้รู้กันในที่ มักใช้
 ควบคู่กับ “นัย” ว่า เลศนัย

เลียบเคียง พุดอ้อมค้อมหาทางให้เขา
 ถวายของ

โลก แผ่นดินเป็นที่อาศัย, หมู่อัตว์ผู้อาศัย;
 โลก ๓ คือ **๑. สังขารโลก** โลกคือ
 สังขาร **๒. สัตว์โลก** โลกคือหมู่อัตว์ **๓.**
โอกาสโลก โลกคือแผ่นดิน; อีกนัยหนึ่ง
๑. มนุษย์โลก โลกมนุษย์ **๒. เทวโลก**
 โลกสวรรค์ ทั้ง ๖ ชั้น **๓. พรหมโลก**
 โลกของพระพรหม

โลกธรรม ธรรมที่มีประจำโลก, ธรรมดา
 ของโลก, ธรรมที่ครอบงำสัตว์โลกและ
 สัตว์โลกก็เป็นไปตามมัน มี ๘ อย่าง
 คือ มีลาภ ไม่มีลาภ มียศ ไม่มียศ
 นิินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์

โลกธาตุ แผ่นดิน; จักรวาลหนึ่งๆ

โลกนาถ ผู้เป็นที่พึ่งของโลก หมายถึง
 พระพุทธเจ้า

โลกบาล ผู้คุ้มครองโลก, ผู้เลี้ยงรักษาโลก
 ให้ร่มเย็น, ท้าวโลกบาล ๔; ดู *จตุรมหาราช*

โลกบาลธรรม ธรรมคุ้มครองโลก คือ
 ปกครองควบคุมใจมนุษย์ไว้ให้อยู่ใน
 ความดี มิให้ละเมิดศีลธรรม และให้อยู่
 กันด้วยความเรียบร้อยสงบสุข ไม่เดือด
 ร้อนสับสนวุ่นวาย มี ๒ คือ **๑. หิริ**
 ความละอายบาป ละอายใจต่อการทำ
 ความชั่ว **๒. โอตตัปปะ** ความกลัวบาป

เกรงกลัวต่อความชั่วและผลของกรรมชั่ว
โลกวัชระ อาบัติที่เป็นโทษทางโลก คือ
 คนสามัญที่มีใ้ช้ภิกษุทำเข้าก็เป็นความ
 ผิดความเสียหาย เช่น โจรกรรม ฆ่า
 มนุษย์ ทบตีกัน ด่ากัน เป็นต้น; บางที่
 ว่าเป็นข้อเสียหายที่ชาวโลกเขาติเตียน
 ถือว่าไม่เหมาะสมกับสมณะ เช่น ดื่ม
 สุรา เป็นต้น; เทียบ **ปณัตติวัชระ**

โลกวิทู (พระผู้มีพระภาคเจ้า) ทรงรู้
 แจ่มโลก คือทรงรู้แจ้งสภาวะแห่งโลกคือ
 สังขารทั้งหลาย ทรงทราบอรรถาัย
 สันดานของสัตว์โลกที่เป็นไปต่างๆ ทำ
 ให้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจได้ผลดี (ข้อ ๕
 ในพุทธคุณ ๙)

โลกัตถจริยา พระพุทธจริยาเพื่อประโยชน์
 แก่โลก, ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่
 โลก คือทรงอาศัยพระมหากรุณา เสด็จ
 ไปประกาศพระศาสนาเพื่อประโยชน์สุข
 แก่มหาชนในถิ่นฐานแคว้นต่างๆ
 เป็นอันมาก และประดิษฐานพระศาสนา
 ไว้เพื่อประโยชน์สุขแก่ชุมชนภายหลัง
 ตลอดกาลนาน; ดู **พุทธจริยา**

โลกาธิปไตย ดู **โลกาธิปไตย**

โลกาธิปไตย ความถือโลกเป็นใหญ่ คือ
 ถือความนิยมหรือเสียงกล่าวกว้าของชาว
 โลกเป็นสำคัญ ห้วนไหวไปตามเสียง
 นินทาและสรรเสริญ จะทำอะไรก็มุ่งจะ
 เอาใจหมู่ชน หากความนิยม ทำตามที่เขา

นิยมกัน หรือคอยแต่หวั่นกลัวเสียง
 กล่าวกว้า, ฟังใช้แต่ในทางดีหรือใน
 ขอบเขตที่เป็นความดี คือ เคารพเสียง
 หมู่ชน (ข้อ ๒ ในอธิปไตย ๓)

โลกามิย เหยื่อแห่งโลก, เครื่องล่อ ที่ล่อ
 ให้ติดอยู่ในโลก, เครื่องล่อใจให้ติดในโลก
 ได้แก่ บัญญัติพิชิตคุณ คือ รูป, เสียง,
 กลิ่น, รส, โสภณูปะ อันน่าปรารถนา
 น่าใคร่หาพอใจ; **โลกามิส** ก็เขียน

โลกิยะ, โลกิยะ, โลกีย เกี่ยวกับโลก,
 ทางโลก, เนื่องในโลก, เรื่องของชาว
 โลก, ยังอยู่ในภพสาม, ยังเป็นกามาวจร
 รูปาวจร หรืออรูปรูปาวจร; คู่กับ **โลกุตตระ**
โลกิยฆาน ฆานโลกิย, ฆานอันเป็นวิสัย
 ของโลก, ฆานของผู้มีจิตยังไม่เป็น
 โลกุตตระ, ฆานที่ปลุกชนได้

โลกิยธรรม ธรรมอันเป็นวิสัยของโลก,
 สภาวะเนื่องในโลก ได้แก่ชั้น ๕ ที่ยังมี
 อาสวะทั้งหมด; คู่กับ **โลกุตตรธรรม**

โลกิยวิมุตติ วิมุตติที่เป็นโลกิย คือความ
 พ้นอย่างโลกๆ ไม่ได้เด็ดขาด ไม่สิ้นเชิง
 กิเลสและความทุกข์ยังกลับครอบงำได้
 อีก ได้แก่วิมุตติ ๒ อย่างแรก คือ
ตทังควิมุตติ และ **วิกขัมภนวิมุตติ**; ดู
วิมุตติ, โลกุตตรวิมุตติ

โลกียสุข ความสุขอย่างโลกิย, ความสุขที่
 เป็นวิสัยของโลก, ความสุขที่ยังประกอบ
 ด้วยอาสวะ เช่น กามสุข มนุษยสุข ทิพย-

สุข ตลอดจนถึงนิมิตสุข และวิปัสสนาสุข
โลกียภูมิ ภูมิที่เป็นโลกียะ ได้แก่ สามภูมิ
 แรก ในภูมิ ๔, บางที่เรียกรวมกันว่า
 “ไตรภูมิ” ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ และ
 อรูปภูมิ ส่วนภูมิที่สี่ เป็นโลกุตตรภูมิ; ๓
 ภูมิ 2.

โลกุตระ, โลกุตตระ, โลกุตระ พ้นจาก
 โลก, เหนือโลก, พ้นวิสัยของโลก, ไม่
 เนื่องในภาพทั้งสาม (พจนานุกรม เขียน
 โลกุตระ); คู่กับ **โลกียะ**

โลกุตตมาจารย์ อาจารย์ผู้สูงสุดของ
 โลก, อาจารย์ยอดเยี่ยมของโลก หมายถึง
 ถึงพระพุทธเจ้า

โลกุตตรธรรม ธรรมอันมิใช่วิสัยของ
 โลก, สภาวะพ้นโลก มี ๙ ได้แก่ มรรค
 ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑; คู่กับ **โลกียธรรม**

โลกุตตรปัญญา ปัญญาที่สัมปยุตด้วย
 โลกุตตรมรรค, ความรู้ที่พ้นวิสัยของ
 โลก, ความรู้ที่ช่วยคนให้พ้นโลก

โลกุตตรภูมิ ชั้นที่พ้นจากโลก, ระดับจิต
 ใจของพระอรหันต์ (ข้อ ๔ ในภูมิ ๔ อีก
 ๓ ภูมิ คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ
 อรูปาวจรภูมิ)

โลกุตตรวิมุตติ วิมุตติที่เป็นโลกุตตระ
 คือความหลุดพ้นที่เหนือวิสัยโลก ซึ่ง
 กิเลสและความทุกข์ที่ละได้แล้วไม่กลับ
 คืนมาอีก ไม่กลับกลายเป็น วิมุตติ ๓
 อย่างหลัง คือ **สมุจเฉทวิมุตติ, ปฏิปัสสัทธิ-**

วิมุตติ และ **นิสสรณวิมุตติ**; ๓ **วิมุตติ,**
โลกียวิมุตติ

โลกุตตรสุข, โลกุตระสุข ความสุขอย่าง
 โลกุตระ, ความสุขที่เหนือกว่าระดับของ
 ชาวโลก, ความสุขเนื่องด้วยมรรคผล
 นิพพาน

โลกุตตรอาริยมรรคผล อริยมรรคและ
 อริยผลที่พ้นวิสัยของโลก

โลณเภสัช เกลือเป็นยา เช่นเกลือทะเล
 เกลือดำ เกลือสินเธาว์ เป็นต้น

โลน กิริยาอาเจียนอาคายไม่สุภาพ

โลก ความอยากได้ (ข้อ ๑ ในอภุศลมูล ๓)

โลกเจตนา เจตนาประกอบด้วยโลก, จง
 ใจคิดอยากได้, ตั้งใจจะเอา

โลมะ, โลมา ขน

โลมชาติชูชัน ขนลุก

โลลโทษ โทษคือความโลเล, ความมี
 อารมณ์อ่อนไหว โอนเอนไปตามสิ่งเข้า
 ยวนอันสะดุดตาสะดุดใจ

โลหิต เลือด; สีแดง

โลหิตกะ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในพวกเหลว
 ไหลทั้ง ๖ ที่เรียกว่า **พระนัฬัคคีย์**

โลหิตุปบาท ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงยัง
 พระโลหิตให้ห้อ (ข้อ ๔ ในอนันตริย-
 กรรม ๕)

ไถ่เบี้ย เรียกร้องเอาค่าเสียหายเป็นลำดับ
 ไปจนถึงคนที่สุด

ว

วจนะ คำพูด; สิ่งที่ยังจำนนนามทางไวยากรณ์ เช่น บาลีมี ๒ วจนะ คือ *เอกวจนะ* บ่งนามจำนวนเพียงหนึ่ง และ *พหุวจนะ* บ่งนามจำนวนตั้งแต่สองขึ้นไป ไวยากรณ์ปัจจุบันนิยมใช้ว่า *พจน์*

วจิกรรม การกระทำทางวาจา, การกระทำด้วยวาจา, ทำกรรมด้วยคำพูด, ที่ดี เช่น พูดจริง พูดคำสุภาพ ที่ชั่ว เช่น พูดเท็จ พูดคำหยาบ; ดู *กุศลกรรมบถ, อกุศลกรรมบถ*

วจิตวาร ทวารคือวาจา, ทางวาจา, ทางคำพูด (ข้อ ๒ ในทวาร ๓)

วจิตุจริต ประพฤติชั่วด้วยวาจา, ประพฤติชั่วทางวาจามี ๔ อย่างคือ ๑. *มุสาวาท* พูดเท็จ ๒. *ปิตุณาวาจา* พูดส่อเสียด ๓. *ผรุสวาจา* พูดคำหยาบ ๔. *สัมผัปปลาปะ* พูดเพื่อแฉ้อ; ดู *ทุจริต*; เทียบ *วจิตุจริต*

วจิตวิญญูติ การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยวาจา ได้แก่ การพูด การกล่าวถ้อยคำ; เทียบ *กายวิญญูติ*

วจิตสมาจาร ความประพฤติทางวาจา

วจิตสังขาร 1. ปัจจัยปรุงแต่งวาจา ได้แก่ วิตก (ตรึก) และ วิจารณ์ (ตรอง) ถ้าไม่มีตรึกตรองก่อนแล้ว พูดย่อมไม่รู้เรื่อง **2.** สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางวาจา ได้แก่

แก่ วจิตัญเจตนา คือความตั้งใจทางวาจา ที่ก่อให้เกิดวจิกรรม; ดู *สังขาร*

วจิตุจริต ประพฤติชอบด้วยวาจา, ประพฤติชอบทางวาจา มี ๔ อย่างคือ เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดเพื่อแฉ้อ; ดู *สุจริต*; เทียบ *วจิตุจริต*

วณิพก คนขอทานโดยร้องเพลงขอ คือ ขับร้องพรรณนาคุณแห่งการให้ทานและสรรเสริญผู้ให้ทาน ที่เรียกว่า *เพลงขอทาน*

วทัญญู “ผู้รู้ถ้อยคำ” คือ ใจดี เอื้ออารี ยอมรับฟังความทุกข์ยากเดือดร้อนและความต้องการของผู้อื่น เข้าใจคำพูดของเขาได้ดี

วน, วนะ, วัน ป่า, ป่าไม้, ดง, สวน (บาลี: *วน*); **วนะ** คือ ป่า ในความหมายที่เน้นความเป็นที่รวมอยู่ของต้นไม้ หรือพฤกษชาติ ตลอดจนสัตว์ที่อาศัย ส่วน *อรัญ* คือ ป่า ในความหมายที่เน้นความเปลี่ยวห่างไกล หรือความเป็นต่างหากจากบ้าน หรือจากชุมชน; เทียบ *อรัญ*

วนปรัสถะ ดู *วานปรัสถ์*

วนาสนนท์, วนาสน์ ดู *ไพรสนท์*

วโนทยาน สวนป่า เช่น สาละวโนทยาน คือ สวนป่าไม้สาละ

วรกัป *ดู กัป*

วรกานุต พยัญชนะที่สุ่ดวรรค ได้แก่ ง
ญ ฌ น ม

วรก หมวด, หมู่, ตอน, พวก; กำหนด
 จำนวนภิกษุที่ประกอบเข้าเป็นสงฆ์
 หมวดหนึ่งๆ ซึ่งเมื่อครบจำนวนแล้วจึง
 จะทำสังฆกรรมอย่างนั้นๆ ได้ มี ๔ พวก
 คือ ๑. สงฆ์*จตุรวรรค* (สงฆ์พวก ๔ คือ
 ต้องมีภิกษุ ๔ รูปขึ้นไป ทำกรรมได้ทุก
 อย่างเว้นปวารณา ให้ผ้ากฐิน อุปสมบท
 และอัพภาน) ๒. สงฆ์*ปัญจวรรค* (สงฆ์
 พวก ๕ คือ ต้องมีภิกษุ ๕ รูปขึ้นไปทำ
 ปวารณา ให้ผ้ากฐิน และอุปสมบทใน
 ปัจจุบันชนบท) ๓. สงฆ์*ทศวรรค* (สงฆ์
 พวก ๑๐ คือ ต้องมีภิกษุ ๑๐ รูปขึ้นไป
 ให้อุปสมบทในมัธยมชนบทได้) ๔. สงฆ์
วิสดิวรรค (สงฆ์พวก ๒๐ คือ ต้องมี
 ภิกษุ ๒๐ รูปขึ้นไป ทำอัพภานได้)

วรกณะ ผิว, ลี, เพศ, ชนิด, พวก, เหล่า,
 หนังสือ, คุณความดี, ความยกย่อง
 สรรเสริญ; ชั้นที่จัดแบ่งออกไปตาม
 หลักศาสนาพราหมณ์เรียกว่า *วรกณะ* ๔
 คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ คูทร

วรกณะ คำพรรณนา, คำชี้แจงความ
 หมายอธิบายความ คล้ายกับคำว่า
อรรคกถา (อฏฐกถา) บางทีก็ใช้เสริมกัน
 หรือแทนกันบ้าง (เช่น ที.อ.๓/๓๖๐/๒๖๗:
 นิฎฐิตา จ ปาฎีกาวคคสส วณณนาติ. ปาฎีกาวคคฏฐ-

กถา นิฎฐิตา.) แต่คำว่า *อรรคกถา* มักใช้
 หมายถึงทั้งคัมภีร์ ส่วน *วรกณะ* มักใช้
 แก่คำอธิบายเฉพาะตอนๆ (คำเต็มรูปที่
 มักใช้แทนหรือใช้แสดงความหมายของ
อรรคกถา ได้แก่ *อรรคสังวรกณะ* [คำ
 บาลีว่า อตฺถลํวณฺณนา])

วรกิตะ ในทางอักขรวิธีภาษาบาลี
 หมายถึงบทที่แยกกัน เช่น *ตฺถุหิ อสฺส*
 ตรงข้ามกับ *สัมพันธ์* ที่ต่างบทนั้นมา
 สันนิเชื่อมเข้าด้วยกัน เช่น *ตฺถุหิ + อสฺส*
 เป็น *ตฺถุหิสฺส* หรือ *ตฺถุหสฺส*

วรกดี, วรกดี ชื่อพระยามาร เป็นเทพ
 ในสวรรค์ชั้นสูงสุดแห่งระดับกามาจร
 เป็นผู้คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไม่ให้
 ล่วงพ้นจากแดนกาม ซึ่งอยู่ในอำนาจ
 ครอบงำของตน; *ดู มาร 2, เทวปุตตมาร*
วรกนต์ ฤดูใบไม้ผลิ (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔
 ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖); เทียบ *วรกสถานะ*
 (ฤดูฝน), *ดู มาตรา*

วสี ความชำนาญ มี ๕ อย่าง คือ ๑.
อวัชชนวสี ความชำนาญคล่องแคล่ว
 ในการนึก ตรวจองค์ฌานที่ตนได้ออก
 มาแล้ว ๒. *สมาปัชชนวสี* ความชำนาญ
 คล่องแคล่วในการที่เข้าฌานได้รวดเร็ว
 ทันที ๓. *อธิฏฐานวสี* ความชำนาญ
 คล่องแคล่วในการที่จะรักษาไว้มิให้
 ฌานจิตต์นั้นตกภวังค์ ๔. *วฏฐานวสี*
 ความชำนาญคล่องแคล่วในการจะออก

จากฉานเมื่อใดก็ได้ตามต้องการ ๕.
ปัจเจกขณวสี ความชำนาญคล่องแคล่ว
 ในการพิจารณาทบทวนองค์ฉาน
วัคกะ ไต (เคยแปลกันว่า ม้าม) ดู **ปีหกะ**
วัคกสิ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตร
 พราหมณ์ชาวพระนครสาวัตถีเรียนจบ
 ไตรเพทตามลัทธิพราหมณ์ บวชในพระ
 พุทธศาสนา ด้วยความอยากเห็นพระ
 รูปพระโณมของพระศาสดา ครั้นบวช
 แล้วก็คอยติดตามดูพระองค์ตลอดเวลา
 จนไม่เป็นอันเจริญภาวนา พระพุทธเจ้า
 ทรงรอเวลาให้ญาณของเขอสุกงอม ครั้น
 แล้วก็ตรัสเตือนเธอว่า “จะมีประโยชน์
 อะไรที่ได้เห็นกายเปื่อยเน่านี้ ผู้ใดเห็น
 ธรรม ผู้นั้นเห็นเรา” ดังนี้เป็นต้น และ
 ทรงสอนต่อไปด้วยอุบายวิธีจนในที่สุด
 พระวัคกสิก็ได้สำเร็จพระอรหัต และต่อ
 มาได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็น
 เอตทัคคะในทางศรัทธาวิมุต คือ หลุด
 พันด้วยศรัทธา

วังกัณตะ ชื่อพราหมณ์ผู้เป็นบิดาของ
 พระสารีบุตร

วังกิสะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตร
 พราหมณ์ในพระนครสาวัตถี ได้ศึกษา
 ไตรเพทจนมีความชำนาญเป็นที่พอใจ
 ของอาจารย์ จึงได้เรียนมนตร์พิเศษ
 ชื่อฉวลีสมนตร์ สำหรับพิสูจน์ศิรัระชา
 ศพ เอนิ้วเคาะหัวศพก็ทราบว่าเป็น

ตายแล้วไปเกิดเป็นอะไร ที่ไหน ท่านมี
 ความชำนาญในมนตร์นี้มาก ต่อมาได้
 เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้แสดงความ
 สามารถของตน แต่เมื่อเคาะศิรัระของผู้
 ปรีนิพพานแล้วไม่สามารถบอกคติได้
 ด้วยความอยากเรียนมนตร์เพิ่มอีก จึง
 ขอบวชในพระพุทธศาสนา ไม่นานก็ได้
 บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็น
 เอตทัคคะในทางมีปฏิภาณ

วังสะ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้น
 ใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ในเขตมัจฉิม-
 ชนบท ทางทิศใต้ของแคว้นโกศล ทาง
 ทิศตะวันตกของแคว้นกาลี และทางทิศ
 เหนือของแคว้นอวันตี นครหลวงชื่อ
โกสัมพี บัดนี้เรียกว่า *Kosam* อยู่บนฝั่ง
 ใต้ของแม่น้ำยมุนา ในสมัยพุทธกาล
 วังสะเป็นแคว้นที่รุ่งเรืองและมีอำนาจ
 มากแคว้นหนึ่ง มีราชาปกครองพระนาม
 ว่า พระเจ้าอุเทน

วัจกุฎี ล้อม, ที่ถ้ำยอจจาระสำหรับภิกษุ
 สามเณร

วัจกุฎีวัตร ข้อปฏิบัติอันภิกษุพึงกระทำ
 ในวัจกุฎี, ข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้ใช้
 ล้อม โดยย่อมี ๗ ข้อ คือ ใช้ตามลำดับ
 ผู้ไปถึง, รักษาภิรยาในการจะเข้าจะออก
 ให้สุภาพเรียบร้อยและไม่ทำเสียงดัง,
 รักษาภิรยาคือจิวรของตน, รักษาตัว
 เช่น ไม่เบ่งแรง ไม่ใช้สิ่งที่จะเป็น

อันตราย, ไม่ทำกิจอื่นไปพลาง, ระวังไม่
ทำสกปรก, ช่วยรักษาความสะอาด

วัชชนียบุคคล “บุคคลที่พึงเว้น” คือ
บุคคล ๒๑ ประเภท ซึ่งไม่ควรร่วมอยู่
ในที่ประชุมสงฆ์ที่สวดปาฏิโมกข์ แต่พึง
ให้อยู่นอกหัตถบาส ทำนถือตามพุทธ-
บัญญัติชื่อว่า (วินย.๔/๑๗๓/๒๖๖) “ไม่พึง
สวดปาฏิโมกข์ในบริษัทที่มีคฤหัสถ์” จึง
นับคฤหัสถ์นั้นเป็น ๑ และตามพุทธ-
บัญญัติชื่อว่า (วินย.๔/๒๐๑/๒๖๘) “ไม่พึง
สวดปาฏิโมกข์ในบริษัทที่มีภิกษุณี ฯลฯ
อุภโตพยัญชนกะ นั่งอยู่ด้วย” ซึ่งมีอีก
๒๐ บุคคล จึงรวมเป็น ๒๑ (๒๐ บุคคล
ในข้อหลัง ได้แก่ ภิกษุณี ลิกขมานา
สามเณร สามเณรี ภิกษุผู้บอกลาสิกขา
ภิกษุผู้ต้องอันติมวัตถุ ภิกษุผู้ถูกสงฆ์
ยกเสียฐานไม่เห็นอาบัติ ภิกษุผู้ถูกสงฆ์
ยกเสียฐานไม่กระทำคืนอาบัติ ภิกษุผู้
ถูกสงฆ์ยกเสียฐานไม่สละคืนทิฎฐิอันชั่ว
บัณฑิตเพศ คนลักเพศ ภิกษุเข้ารีด
เดียรถีย์ สัตว์ดิรัจฉาน [รวมทั้งคนดูล
ดิรัจฉาน] คนฆ่ามารดา คนฆ่าบิดา คน
ฆ่าพระอรหันต์ คนประทุษร้ายภิกษุณี
ภิกษุผู้ทำลายสงฆ์ คนผู้ทำร้ายพระ
ศาสดาจนถึงหื้อพระโลหิต และอุภโต-
พยัญชนก), แม้ในสังฆกรรมทั้งหลายอื่น
ก็พึงเว้นวัชชนียบุคคล ๒๑ นี้

วัชชี ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้น

ใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่บนฝั่งทิศ
ตะวันออกของแม่น้ำคันทกะ อยู่ทางทิศ
ตะวันออกของแคว้นมัลละ ทางทิศเหนือ
ของแคว้นมคธ นครหลวงชื่อ *เวสาลี*
แคว้นวัชชีปกครองด้วยระบอบสามัคคี-
ธรรม พวกกษัตริย์ที่ปกครองเรียกว่า
กษัตริย์ลิจนวี (นอกจากพวกลิจนวีแล้ว
ยังมีพวกวิเทหะซึ่งปกครองอยู่ที่เมือง
มิถิลา แต่ในสมัยพุทธกาลมีอำนาจน้อย)
แคว้นวัชชีรุ่งเรืองเข้มแข็งและมีอำนาจ
มากตอนปลายพุทธกาล ได้กลายเป็นคู่แข่ง
กับแคว้นมคธ แต่หลังพุทธกาลไม่
นาน ก็เสียอำนาจแก่มคธเพราะอุบาย
ทำลายสามัคคี ของวัสสการพราหมณ์

วัชชีบุตร ชื่อภิกษุพวกหนึ่งชาวเมืองเวสาลี
แสดงวัตถุ ๑๐ ประการ ละเมิดธรรมวินัย
เป็นต้นเหตุแห่งการ*สังคายนา ครั้งที่ ๒*

วัชชยาน ดู *หีนยาน*

วัฏฏะ การวนเวียน, การเวียนเกิดเวียน
ตาย, การเวียนว่ายตายเกิด, ความเวียน
เกิด หรือวนเวียน ด้วยอำนาจกิเลส
กรรม และวิบาก เช่น กิเลสเกิดขึ้นแล้ว
ให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมแล้ว ย่อมได้รับ
ผลของกรรม เมื่อได้รับผลของกรรมแล้ว
กิเลสก็เกิดอีก แล้วทำกรรม แล้วเสวย
ผลกรรม หมุนเวียนต่อไป; ดู *ไตรวัฏฏ์*

วัฏฏกปริตร ดู *ปริตร*

วัฏฏคามณีกถ์ ชื่อพระเจ้าแผ่นดินแห่ง

เกาะลังกาพระองค์หนึ่ง ครองราชย์
 ประมาณ พ.ศ. ๕๐๕-๕๒๗ ถูกพวกทมิฬ
 แย่งชิงราชสมบัติ เสด็จไปซ่อนพระองค์
 อยู่ในป่า และได้รับความช่วยเหลือจาก
 พระเถระรูปหนึ่ง ต่อมาพระองค์กู้ราช-
 สมบัติคืนมาได้ ทรงสร้างอภัยคีรีวิหาร
 และอาราธนาพระเถระรูปนั้นมาอยู่ครอง
 กับทั้งได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา
 อีกเป็นอันมาก การสังคายนาครั้งที่ ๕
 ที่จาริกพุทธพจน์ลงในใบลาน ก็จัดทำ
 ในรัชกาลนี้

วิญญูปัจฉม ความเข้าไปตัดเสียดซึ่งวิญญู
 (เป็นไวยากรณ์ของ *วิราคะ*)

วิฑฒกัประมาณ ประมาณของช่างไม้,
 เกณฑ์หรือมาตราวัดของช่างไม้

วิฑฒลิจฉวี เจ้าลิจฉวีชื่อว่าวิฑฒะ ถูก
 พระเมตตติยะ และพระภุมมชกะเลี่ยมสอน
 ให้ทำการโจทพระทัฬหะมัลลบุตรด้วย
 อาบัติปฐุมปาราชิก เป็นต้นเหตุให้พระ
 พุทธเจ้าทรงบัญญัติการลงโทษคว่ำบาตร

วิฑฒิ, วิฑฒิธรรม หลักความเจริญ
 (ของอารยชน); ๓ *อริยวิฑฒิ*

วิฑฒณะ ๓ *วรรณะ*

วิฑฒณกถิณ ๔ กถิณที่เพ่งวัตถุประสงค์ต่างๆ
 ๔ อย่าง คือ *นิตฺ* สีเขียว, *ปีตฺ* สีเหลือง,
โลหิตฺ สีแดง, *โธทาทฺ* สีขาว; ๓ *กถิณ*

วิฑฒมัจฉริยะ ตระหนี่วรรณะ คือหวง
 ผิวพรรณ ไม่พอใจให้คนอื่นสวยงาม

หรือหวงคุณวิฑฒณะ ไม่พอใจให้ใครมี
 คุณความดีมาแข่งตน (ข้อ ๔ ใน
 มัจฉริยะ ๕)

วิฑฒขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๘ แห่งคัมภีร์
 จุลวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยวิฑฒประเภท
 ต่างๆ

วิฑฒปฏิบัติ ๓ *วิฑฒปฏิบัติ*

วิฑฒเภท ความแตกแห่งวิฑฒ หมาย
 ความว่าละเลยวิฑฒ, ละเลยหน้าที่ คือ
 ไม่ทำตามข้อปฏิบัติที่กำหนดไว้ เช่น
 ภิกษุผู้กำลังประพฤติมานัต หรือกำลัง
 อยู่ปริวาส ละเลยวิฑฒของตน พระ
 อรรถกถาจารย์ปรับอาบัติทุกกฏ

วิฑฒิกรรม การผูกมัดที่ทวารหนัก ผูกมัด
 หัวริดสีดวงงอกที่ทวารหนัก ท่าน
 สันนิษฐานว่า อาจะหมายถึงการสวน
 ทวารเบาได้

วิฑฒุ เรื่อง, สิ่งของ, ข้อความ, ที่ดิน; ที่ตั้ง
 เรื่อง หมายถึงบุคคลผู้เป็นที่ตั้งแห่งการ
 ทำกรรมของสงฆ์ เช่น ในการอุปสมบท
 คนที่จะบวชเป็นวิฑฒุแห่งการให้อุปสมบท

วิฑฒุ ๑๐ เรื่องที่เป็นต้นเหตุ, ข้อซึ่งเป็นที่
 ตั้งหรือเป็นจุดเริ่มต้นเรื่อง, ข้อปฏิบัติ
 ๑๐ ประการของพวกภิกษุวัชชีบุตร ชาว
 เมืองเวสาลี ที่ผิดเพี้ยนย่อหย่อนทาง
 พระวินัย แปรจากสงฆ์พวกอื่น เป็นเหตุ
 ปราธมาให้มีการสังคายนาครั้งที่ ๒ เมื่อ
 พ.ศ. ๑๐๐ มีดังนี้ ๑. *สิงคิโลณกัปปะ*

เรื่องเกลือเขนง ถือว่า เกลือที่เก็บไว้ใน
 เขนง (ครั้งนั้นภิกษุเก็บเกลือไว้ในเขนง
 ความหมายคือ รับประเคนไว้ค้างคืน
 แล้ว) เอาออกผสมอาหารฉันได้ ๒.
ทวังคูลกัปปะ เรื่องสองนิ้ว ถือว่า เนา
 แดดบ่ายเลยเพียงเพียง ๒ นิ้ว ฉัน
 อาหารได้ ๓. **คามันตรกัปปะ** เรื่องเข้า
 ละแวกบ้าน ถือว่า ภิกษุฉันแล้ว ห้าม
 อาหารแล้ว ประราภว่าจะเข้าละแวกบ้าน
 เดียวนั้น ฉันโภชนะเป็นอนติริตตะได้
 ๔. **อวาตกัปปะ** เรื่องอวาต ถือว่า ภิกษุ
 ในหลายอวาตที่มีสีมาเดียวกันแยกทำ
 อุโบสถต่างหากกันได้ ๕. **อนุมตีกัปปะ**
 เรื่องอนุมตติ ถือว่า ภิกษุยังมาไม่พร้อม
 ทำสังฆกรรมไปพลาง ภิกษุที่มาหลังจึง
 ขออนุมตติก็ได้ ๖. **อาจิณณกัปปะ** เรื่องที่
 เคยประพฤติมา ถือว่า ธรรมเนียมนิด
 อุปัชฌาย์อาจารย์เคยประพฤติมาแล้ว
 ควรประพฤติตามอย่างนั้น ๗. **อมถิต-**
กัปปะ เรื่องไม่กวน ถือว่า น้ำนมสดแปร
 ไปแล้วแต่ยังไม่เป็นทหิคือนมส้ม ภิกษุฉัน
 แล้วห้ามอาหารแล้ว ดื่มน้ำนมอย่างนั้น
 อันเป็นอนติริตตะได้ ๘. **ชโลคิง ปาตุจ**
 ถือว่า สุราอย่างอ่อน ไม่ให้เมา ดื่มได้
 ๙. **อทสกัง นิสิตนัง** ถือว่า ผ่านีสัทนะไม่
 มีชายก็ใช้ได้ ๑๐. **ชาตรุปรชตัง** ถือว่า
 ทองและเงินเป็นของควร รับได้

กรณีวัตถุ ๑๐ ประการนี้จัดเป็น

วิวาทาธิกรณใหญ่เรื่องหนึ่ง
วัตถุทาม พัสดอันน่าใคร่ ได้แก่กามคุณ
 ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ
 อันน่าใคร่ น่าปรารถนา น่าชอบใจ; **กาม**
วัตถุเทวดา เทวดาที่เดิน, พระภูมิ
วัตถุมงคล **ดูเครื่องราง**
วัตถุรูป **ดูที่ รูป ๒๘**
วัตถุวิบัติ วิบัติโดยวัตถุ คือ บุคคลหรือ
 วัตถุซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งสังฆกรรมนั้นๆ
 ขาดคุณสมบัติ ทำให้สังฆกรรมเสีย ใช้
 ไม่ได้ เช่น ในการอุปสมบทผู้อุปสมบท
 อายุไม่ครบ ๒๐ ปี หรือมีเรื่องที่เป็น
 ความผิดร้ายแรง เช่น ฆ่าบิดามารดา
 หรือเป็นปาราชิกเมื่อบวชเป็นภิกษุคราว
 ก่อน หรือไปเข้ารีตเดิยธีย์ทั้งเป็นภิกษุ
 หรือเป็นสตรี ดังนี้ เป็นต้น
วัตถุสมบัติ ความถึงพร้อมแห่งวัตถุ,
 ความสมบูรณ์โดยบุคคลหรือวัตถุซึ่ง
 เป็นที่ตั้งแห่งการทำสังฆกรรมนั้นๆ มี
 คุณสมบัติถูกต้อง ทำให้สังฆกรรมใช้ได้
 ไม่บกพร่องในด้านนี้ เช่น ในการ
 อุปสมบท ผู้ขอบวชเป็นชายมีอายุครบ
 ๒๐ ปี ไม่เป็นมนุษย์วิบัติเช่นถูกตอน
 ไม่ได้ทำความผิดร้ายแรงเช่นฆ่าบิดา
 มารดา ไม่ใช่คนทำความเสียหายในพระ
 พุทธศาสน่าอย่างหนัก เช่นปาราชิก เมื่อ
 บวชคราวก่อน ดังนี้ เป็นต้น
วัตถุสัมมุขตา ความพร้อมหน้าวัตถุ คือ

ยกเรื่องที่เกิดขึ้นขึ้นวินิจฉัย; ๓ **สัมมาวินัย**

วัตร กิจพึงกระทำ, หน้าที่, ธรรมเนียม, ความประพฤติ, ข้อปฏิบัติ จำแนกออกเป็น ๑. **กิจวัตร** ว่าด้วยกิจที่ควรทำ (เช่น อุปัชฌายวัตร ลัทธิวิหาริกวัตร อาคันตุกวัตร) ๒. **จริยาวัตร** ว่าด้วยมารยาทอันควรประพฤติ (เช่น ไม่ทิ้งขยะทางหน้าต่างหรือทิ้งลงนอกฝานอกกำแพง ไม่จับวัตถุอนามาส) ๓. **วิธีวัตร** ว่าด้วยแบบอย่างทีพึงกระทำ (เช่น วิธีเก็บบาตร วิธีพับจีวร วิธีเปิดปิดหน้าต่างตามฤดู วิธีเดินเป็นหมู่); วัตรส่วนมากใน **วัตตขันธกะ**

วัตรบท ๗ หลักปฏิบัติ หรือข้อที่ถือปฏิบัติประจำ ๗ ข้อ ที่ทำให้หม่อมมาจนได้ เป็นทำวสัฏกะหรือพระอินทร์คือ ๑. **มาตาเปตภิโร** เลี้ยงมารดาบิดา ๒. **กุเลเชฏฐปจายี** เคารพผู้ใหญ่ในตระกูล ๓. **สมุทวาโจ** พุดคำสุภาพอ่อนหวาน ๔. **อปีสุณวาโจ** หรือ **เปสุณเยยปฺปหายี** ไม่พุดส่อเสียด พุดสมานสามัคคี ๕. **ทานสัวิกาครโต** หรือ **มจฺเจรวินย** ซอบเผื่อแผ่ให้ปัน ปราศจากความตระหนี่ ๖. **สจฺจวาโจ** มีวาจาสัตย์ ๗. **อโกธโน** หรือ **โกธภาภู** ไม่โกรธ ระงับความโกรธได้ **วัตรปฏิบัติ** การปฏิบัติตามหน้าที่, การทำตามข้อปฏิบัติที่พึงกระทำเป็นประจำ,

ความประพฤติที่เป็นไปตามขนบธรรมเนียมแห่งเพศ ภาวะหรือวิถีดำเนินชีวิตของตน

วัน 1. ระยะเวลาตั้งแต่พระอาทิตย์ขึ้นถึงพระอาทิตย์ตก ซึ่งตามปกติถือตามกำหนด ๑๒ ชั่วโมง, กลางวัน ก็เรียก; ระยะเวลา ๒๔ ชั่วโมง ที่โลกหมุนตัวเองครบรอบหนึ่ง อย่างที่ถือกันมาแต่เดิมว่า ตั้งแต่พระอาทิตย์ขึ้นถึงพระอาทิตย์ขึ้นใหม่ในวันถัดไป หรืออย่างที่ยึดถือกันในปัจจุบันตามคติสมัยใหม่ว่า ตั้งแต่เที่ยงคืนหนึ่งถึงเที่ยงคืนถัดไป; การที่เรียกว่า **วัน** นั้น เพราะถือเอาเวลาพระอาทิตย์ซึ่งเรียกว่าตะวันขึ้น จนถึงตะวันตกเป็นกำหนด คือมาจากคำว่า **ตะวัน** นั้นเอง (คล้ายกับระยะเวลาเดือนหนึ่ง ที่ถือตามการโคจรของพระจันทร์ ซึ่งมีชื่อว่าเดือน) 2. ป่า, ดง, สวน (บาลี: **วน**)

วันอุโบสถ ๓ อุโบสถ

วัปะ ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่งในคณะปัจฉิมวัคคีย์ เป็นพระอรหันต์รุ่นแรก

วัปะมงคล พิธีแรกนาขวัญ คือพิธีเริ่มไถนาเพื่อเป็นสิริมงคลแก่ข้าวในนา

วัย ส่วนแห่งอายุ, ระยะเวลาของอายุ, เขตอายุ นิยมแบ่งเป็น ๓ วัย คัมภีร์วิสุทฺธิมรรคจัดดังนี้ ๑. **ปฐมวัย** วัยต้น ๓๓ ปี คืออายุ ๑ ถึง ๓๓ ปี ๒. **มัชฌิมวัย** วัยกลาง ๓๔ ปี คืออายุ ๓๔ ถึง ๖๗ ปี ๓.

ปัจฉิมวัย วัยปลาย ๓๓ ปี คือ อายุ ๖๘ ปี ถึง ๑๐๐ ปี

วัสวัตติ ชื่อของพระยามาร; ดู **วัสวัตติ**

วัสถานะ, วัสถานฤๅ ฤๅฝน (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒); ดู **มาตรา**

วัสทาวาสิกพัศตร์ ดู **ผ้าจํานำพรรษา**

วัสติกสภาฏ ดู **ผ้าอาบน้ําฝน**

วัสติกสภาฎิกา ดู **ผ้าอาบน้ําฝน**

วัสตุปนายิกา วันเข้าพรรษา; ดู **จําพรรษา**

วงไว้ทำร้าย ได้แก่ วงชวาก ผิงหลาว ไว้ในหลุมพราง วงของหนักไว้ให้ตกทับ วงยาพิษ เป็นต้น

วาจา คำพูด, ถ้อยคำ

วาจาชอบ ดู **สัมมาวาจา**

วาจาชั่วหยาบ ในวินัยหมายถึงถ้อยคำพาดพิงทวารหนักทวารเบาและเมถุน; ดู **ทฎฐุลลวาจา**

วาชเปยะ, วาชไปยะ “วาจาดูดดื่มใจ”, “น้ําคำควรดื่ม”, ความรู้จักพูด คือ รู้จักหักทลายปราศรัย ใช้วาจาสุภาพนุ่มนวลประกอบด้วยเหตุผล มีประโยชน์ เป็นทางแห่งสามัคคี ทำให้เกิดความเข้าใจอันดี ความเชื่อถือและความนิยมนับถือ (ข้อ ๔ ในราชสังคหวัตถุ ๔)

วาทสมุฏฺฐานา อาพาธา ความเจ็บไข้ที่มีลมเป็นสมุฏฺฐาน; ดู **อาพาธ**

วานปรัสถ์ ผู้อยู่ป่า, เป็นธรรมเนียมของ

พราหมณ์ว่า ผู้ที่ครองเรือน มีครอบครัวเป็นหลักฐาน ครั้นลูกหลานเติบโตก็จัดแจงให้มีครอบครัว ตนเองชราลง ก็เข้าป่าจำศีลถือพรตบำเพ็ญตบะต่อไป, เขียน **วนปรัสถะ** บ้างก็มี; ดู **อาศรม**

วาโยธาตุ ธาตุลม, สภาวะที่มีลักษณะพัดไปมา, ภาวะสั้นไหว เครื่องตั้ง คำจุน; ในร่างกายนี้ ส่วนที่ใช้กำหนดเป็นอารมณ์กรรมฐาน ได้แก่ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมพัดไปตามตัว ลมหายใจ, อย่างเป็นการกล่าวถึงวาโยธาตุในลักษณะที่คนสามัญทั่วไปจะเข้าใจได้ และที่จะให้สำเร็จประโยชน์ในการเจริญกรรมฐานแต่ในทางพระอภิธรรม วาโยธาตุเป็นสภาวะพื้นฐานที่มีอยู่ในรูปธรรมทุกอย่าง ได้แก่ภาวะสั้นไหว เครื่องตั้ง คำจุน; ดู **ธาตุ, รูป ๒๘**

วาร วันหนึ่งๆ ในสัปดาห์, ครั้ง, เวลา กำหนด

วาระ ครั้งคราว, เวลาที่กำหนดสำหรับผลัดเปลี่ยน

วารีน้ํ

วาติการาม ชื่อวัดหนึ่งในเมืองเวสาลี แคว้นวัชชี เป็นที่ประชุมทำสังคายนาครั้งที่ ๒ ช้าระวัดฤๅ ๑๐ ประการที่เป็นเลี่ยนหนามพระธรรมวินัย

วาสนา อาการกายวาจา ที่เป็นลักษณะ

พิเศษของบุคคล ซึ่งเกิดจากกิเลสบางอย่าง และได้สั่งสมอบรมมาเป็นเวลานานจนเคยชินติดเป็นพื้นประจำตัว แม้จะละกิเลสนั้นได้แล้ว แต่ก็อาจจะละอาการกายวาจาที่เคยชินไม่ได้ เช่น คำพูดติดปาก อาการเดินที่เร็วหรือเดินตัวมเตี้ยม เป็นต้น ท่านขยายความว่า วาสนา ที่เป็นกุศล ก็มี เป็นอกุศล ก็มี เป็นอัปยากฤต คือเป็นกลางๆ ไม่ได้ไม่ชั่ว ก็มี ที่เป็นกุศลกับอัปยากฤตนั้น ไม่ต้องละ แต่ที่เป็นอกุศลซึ่งควรจะละนั้น แบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนที่จะเป็นเหตุให้เข้าถึงอบาย กับส่วนที่เป็นเหตุให้เกิดอาการแสดงออกทางกายวาจาแปลกๆ ต่างๆ ส่วนแรก พระอรหันต์ทุกองค์ละได้ แต่ส่วนหลัง พระพุทธเจ้าเท่านั้นละได้ พระอรหันต์อื่นละไม่ได้ จึงมีคำกล่าวว่า พระพุทธเจ้าเท่านั้นละกิเลสทั้งหมดได้พร้อมทั้งวาสนา; ในภาษาไทย คำว่า *วาสนา* มีความหมายเพี้ยนไปกลายเป็นอำนาจบุญเก่า หรือกุศลที่ทำให้ได้รับลาภยศ

วาทกามิกะ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ ผู้ทำ *สังคายนาคัมภีร์ที่ ๒*

วิกัษมณวิมุตติ พันด้วยข่มหรือสะกดไว้ ได้แก่ความพ้นจากกิเลสและอกุศลธรรมได้ด้วยกำลังฌาน อาจสะกดได้นานกว่าตหังควิมุตติ แต่เมื่อฌานเสื่อม

แล้วกิเลสอาจเกิดขึ้นอีก จัดเป็นโลกียวิมุตติ (ข้อ ๒ ในวิมุตติ ๕; ในบาลีเป็นข้อ ๑ ถึงชั้นอรรคกถา จึงกลายมาเป็นข้อ ๒)

วิกติกา เครื่องลาดที่เป็นรูปสัตว์ร้าย เช่น ราชสีห์ เสือ เป็นต้น

วิกัป, วิกัปป์ ทำให้เป็นของสองเจ้าของ คือขอให้ภิกษุสามเณรอื่นร่วมเป็นเจ้าของบาตรหรือจีวรนั้นๆ ด้วย ทำให้ไม่ต้องอาบัติเพราะเก็บบาตรหรือออกติเรกจีวรไว้เกินกำหนด

วิกัปมี ๒ คือ วิกัปต่อหน้า และวิกัปลับหลัง

วิกัปต่อหน้า คือ วิกัปต่อหน้าผู้รับ ถ้าจีวรผืนเดียว อยู่ในหัตถบาตร ว่า “อิมมิจีวรํ ตฺยํหํ วิกัปเปมิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าวิกัปจีวรผืนนี้แก่ท่าน” (ถ้าวิกัปจีวร ๒ ผืนขึ้นไป ว่า “อิมมานิ จีวรานิ” แทน “อิมมิจีวรํ”, ถ้าจีวรที่วิกัปอยู่นอกหัตถบาตร ว่า “เอตํ” แทน “อิมมิจีวรํ” ว่า “เอตานิ” แทน “อิมมานิ”, ถ้าวิกัปแก่ภิกษุผู้แก่กว่า จะใช้บทว่า “อายุสมโต” แทน “ตฺยํหํ” ก็ควร)

วิกัปลับหลัง คือ วิกัปให้แก่สหธรรมิก รูปใดรูปหนึ่ง ผู้มิได้อยู่เฉพาะหน้า โดยเปล่งวาจาต่อหน้าสหธรรมิกรูปอื่น ถ้าจีวรผืนเดียว อยู่ในหัตถบาตร ว่า “อิมมิจีวรํ อิตฺถนฺนามสฺส วิกัปเปมิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าวิกัปจีวรผืนนี้ แก่ท่านผู้ชื่อนี้”

(ถ้าวิกัปแก้ภิกษุชื่อว่าอุตตระ ก็บอกชื่อว่า “อุตตรสฺส ภิกขุโน” หรือ “อายุสมโต อุตตรสฺส” แทน “อิตถนนามสฺส” สุดแต่ผู้รับอ่อนกว่าหรือแก่กว่า, ถ้าวิกัปจีวรหลายผืน หรือจีวรอยู่นอกหัตถบาล ฟังเปลี่ยนคำ โดยเทียบตามแบบวิกัปต่อหน้า)

จีวรที่วิกัปไว้ จะบริโภาค ต้องขอให้ผู้รับถอนก่อน มิฉะนั้น หากบริโภาค จะต้องอาบัติปาจิตตีย์ เมื่อผู้ที่ได้รับไว้นั้นถอนแล้ว จึงใช้ได้, คำถอนสำหรับจีวรที่อยู่ในหัตถบาล ว่า “อิมิ จีวรํ มยํ หิ สนฺตํ กปริภุชฺช วา วิสชฺเชหิ วา ยถาปจฺจยํ วา กโรหิ” แปลว่า “จีวรผืนนี้ของข้าพเจ้าน่าจะจงใช้สอยก็ตาม จงสละก็ตาม จงทำตามปัจจัยก็ตาม” (ถ้าผู้ถอนอ่อนกว่า ฟังว่า “อิมิ จีวรํ มยํ หิ สนฺตํ ปริภุชฺช วา วิสชฺเชถ วา ยถาปจฺจยํ วา กโรถ”, คำที่ฟังเปลี่ยนทั้งหลาย เช่น ชื่อของจำนวนของ และที่ของตั้งอยู่ในหรือนอกหัตถบาล ฟังเทียบเคียงกับคำที่กล่าวแล้วข้างต้น)

ในเรื่องเกี่ยวกับการวิกัปนี้ มีแนวทางปฏิบัติที่พระอาจารย์นักวินัยแนะนำไว้ และพระมตีในหนังสือวินัยมุข อันควรทราบ ว่า ผ้าที่จะอธิษฐานเป็นผ้าปูนอนก็ดี เป็นผ้าบริวารโจลก็ดี ต้องเป็นของที่ไม่ใช้ぬ่งห่ม จึงอธิษฐานขึ้น เช่น

ภิกษุถอนผ้าอุตตราสงค์ผืนเก่าเสีย ไม่คิดจะใช้นู่งห่มอีก และอธิษฐานผืนใหม่แล้ว จะอธิษฐานผืนเก่านั้นเป็นผ้าปูนอนเช่นนี้ได้ แต่ถ้ายังจะใช้นู่งห่ม ควรวิกัปไว้ตามแบบ ส่วนผ้าบริวารโจลนั้น ก็เช่นผ้ากรองน้ำ ถูบาตร และยาม อันมิใช่ของใช้นู่งห่ม และไม่ใช้เป็นของใหญ่ตลอดจนผ้าบริวารอย่างอื่น ซึ่งมีสีและดอกอันห้ามในผ้าぬ่งห่ม อย่างนี้ อธิษฐานขึ้น ส่วนผ้าที่จะใช้นู่งห่ม แม้เพียงผืนเล็กพอใช้เป็นเครื่องประกอบเข้าเป็นผ้าぬ่งห่มได้ แม้แต่ผ้าขาว มีประมาณตั้งแต่ยาว ๘ นิ้ว กว้าง ๔ นิ้วขึ้นไป จัดว่าเป็นจีวรตามกำหนดอย่างต่ำที่จะต้องวิกัป

อนึ่ง ผ้าอาบน้ำฝน เป็นของที่ทรงอนุญาตเป็นบริวารพิเศษชั่วคราวของภิกษุ อธิษฐานไว้ใช้ได้ตลอด ๔ เดือนแห่งฤดูฝน พ้นนั้นให้วิกัปไว้

ทั้งนี้ มีพุทธานุญาตไว้คราวหนึ่ง (วินย. ๕/๑๖๐/๒๑๘) ซึ่งใช้เป็นที่ยอ้างอิงในเรื่องที่ว่า ผ้าอย่างไหนจะต้องอธิษฐาน หรือต้องวิกัป อย่างไร ใจความว่า ไตรจีวร ผ้าปูนั่ง (นิสีทนะ) ผ้าปูนอน (ปัจจัตถरणะ) ผ้าเช็ดหน้าเช็ดปาก (มุขปุณฺณจฺจละ) และผ้าบริวารโจล ให้อธิษฐาน ไม่ใช้ให้วิกัป, ผ้าอาบน้ำฝน (วัสสิกสาฎก) ให้อธิษฐานใช้ตลอด ๔ เดือนแห่งฤดูฝน

พ้นจากนั้น ให้วิกัปไว้, ผ้าปิดผี (กัณฑุ-
ปฏิจฉาติ) ให้อธิษฐานใช้ตลอดเวลาที่
อาพาธ พ้นจากนั้นให้วิกัปไว้; ผ้าจีวร
ขนาดอย่างต่ำยาว ๘ นิ้ว กว้าง ๔ นิ้ว
โดยนิ้วพระสุคต ต้องวิกัป

ส่วนในการวิกัปบาตร ถ้าบาตรใบ
เดียว อยู่ในหัตถบาธว่า “อิมํ ปตฺตํ ตฺยํหํ
วิกปฺเปมิ” (ถ้าบาตรหลายใบ ว่า “อิมํ
ปตฺเต” แทน “อิมํ ปตฺตํ”; ถ้าบาตรอยู่นอก
หัตถบาธ ว่า “เอตํ” แทน “อิมํ”
บาตรหลายใบ ว่า “เอเต” แทน “อิมํ”),
บาตรที่วิกัปไว้แล้ว ไม่มีกำหนดให้ถอน
ก่อนจึงบริโภค ฟังใช้เป็นของวิกัป แต่
เมื่อจะอธิษฐาน ฟังให้ถอนก่อน; **ดู**
อธิษฐาน, ปัจจุทธรณํ

วิกัปปิดจีวร จีวรที่วิกัปไว้, จีวรที่ได้ทำ
ให้เป็นของ ๒ เจ้าของแล้ว

วิการ 1. พิจาร, ความแปรผัน, ความผิด
แปลก, ผิดปรกติ **2.** ทำต่างๆ, ขยับ
เขยื้อน เช่น กวักมือ ดัดนิ้ว เป็นต้น

วิกาล ผิดเวลา, ในวิกาลโภชนสิกขาบท
(ห้ามฉันอาหารในเวลาวิกาล) หมายถึง
ตั้งแต่เที่ยงแล้วไปจนถึงก่อนอรุณวัน
ใหม่; ส่วนในอันธการวรรค สิกขาบทที่
๗ ในภิกขุณีวิมังค์ (ห้ามภิกษุณีเข้าสู่
ตระกูลในเวลาวิกาล เอาที่นอนปูลาดนั่ง
นอนทับโดยไม่บอกกล่าวขออนุญาตเจ้า
บ้าน) หมายถึงตั้งแต่พระอาทิตย์ตกจน

ถึงก่อนอรุณวันใหม่; ในสิงคาลกสูตร
ที่มณิกาย ปาฎิกวรรค สุตตันตปิฎก
กล่าวถึงการเที่ยวชอกแซกในเวลาวิกาล
ว่าเป็นนอบายมุขนั้น ก็หมายถึงเวลา

วิกาลโภชน การกินอาหารในเวลาวิกาล,
การฉันอาหารผิดเวลา; **ดู วิกาล**

วิกุพพนา การทำให้เป็นได้ต่างๆ, การยก
เยื้องยกย้าย, การปรับเปลี่ยนแปลงผัน,
เช่น ผู้ที่เจริญอัปปมัญญาจนชำนาญ มี
จิตเสมอกันต่อสรรพสัตว์ และเข้าถึง
ฌานแล้ว สามารถแผ่เมตตา เป็นต้น ต่อ
สัตว์ทั้งหลาย แผ่ผันไปได้ต่างๆ ทั้ง
แบบกว้างขวางไม่มีขอบเขต (อนธิโส-
ผรณา) ทั้งแบบจำกัดขอบเขต (โอธิโส-
ผรณา) และแบบเฉพาะเป็นทิศๆ (ทิสา-
ผรณา), คำว่า “วิกุพพนา” นี้ มักพบในชื่อ
เรียกอิทธิ (ฤทธิ์) แบบหนึ่ง คือ วิกุพพนา-
อิทธิ หรือวิกุพพนฤทธิ์; เทียบ **อโนธิโส-**
ผรณา, โอธิโสผรณา, ทิสาผรณา; ดู แผ่
เมตตา, สีม่าสัมเมท; วิกุพพนาอิทธิ

วิกุพพนาอิทธิ, วิกุพพนฤทธิ์ ฤทธิ์คือ
การแปลง, ฤทธิ์ปิดผัน, ฤทธิ์ผันแปลง
คือการแปลงฤทธิ์แปลงตัว เปลี่ยนจาก
รูปร่างปกติ แปลงเป็นเด็ก เป็นครุฑ เป็น
เทวดา เป็นเสือ เป็นงู เป็นต้น (ต้องห้าม
ทางพระวินัย)

วิฆัมภนปทาน การละกิเลสได้ด้วยข่มไว้
ด้วยฌาน; มักเขียน **วิกัมภนปทาน**

วิฆเนศวรวิมุตติ ดู *วิฆเนศวรวิมุตติ*

วิจารณ์ ความตรง, การพิจารณาอารมณ์, การตามทันอารมณ์ (ข้อ ๒ ในองค์ฌาน ๕)

วิจารณ์ 1. พิจารณา, ไตร่ตรอง **2.** สบสวน, ตรวจสอบ **3.** คิดการ, กะการ, จัดเตรียม, จัดแจง, ดูแล, จัดดำเนินการ **4.** ในภาษาไทย มักหมายถึงตีชม, แสดงความคิดเห็นในเชิงตัดสินคุณค่าซึ่งข้อดี ข้อด้อย

วิจารณ์ญาณ ปัญญาที่ไตร่ตรองพิจารณา เหตุผล

วิจิกิจณา ความลังเลไม่ตกลงได้, ความไม่แน่ใจ, ความสงสัย, ความเคลือบแคลงในกุศลธรรมทั้งหลาย, ความลังเลเป็นเหตุให้ไม่แน่ใจในปฏิบัติภาครื่องดำเนินของตน (ข้อ ๕ ในนิวรรณ์ ๕, ข้อ ๕ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๔ ในอนุสัย ๗)

วิจิตร งาม, งดงาม, แปลก, ตระการ, หรุ, แพรพรรณาว

วิชา ความรู้แจ้ง, ความรู้วิเศษ; **วิชา ๓** คือ **๑. ปุพเพนิวาสานุสติญาณ** ความรู้ที่ระลึกชาติได้ **๒. จุตูปปาตญาณ** ความรู้จตุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย **๓. อาสวักขยญาณ** ความรู้ที่ทำอาสวะให้สิ้น **วิชา ๔** คือ **๑. วิปัสสนาญาณ** ญาณในวิปัสสนา **๒. มโนมยิทธิ** ฤทธิ์ทางใจ **๓.**

อิทธิวิธิ แสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ **๔. ทิพพโสต** หูทิพย์ **๕. เจโตปริยญาณ** รู้จักกำหนดใจผู้อื่นได้ **๖. ปุพเพนิวาสานุสติ** **๗. ทิพพจักขุ** ตาทิพย์ (= จุตูปปาตญาณ) **๘. อาสวักขยญาณ**

วิชาจรณสมปโน (พระผู้มีพระภาคเจ้า) ทรงถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ ประกอบด้วยวิชา ๓ หรือวิชา ๘ และจรณะ ๑๕ อันเป็นปฏิบัติภาครื่องบรรลุมรรควิชชา, มีความรู้ประเสริฐ ความประพฤติประเสริฐ (ข้อ ๓ ในพุทธคุณ ๙)

วิชาธร, วิชาธร ดู *วิชาธร*

วิญญูติ 1. การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมาย, การสื่อความหมาย มี ๒ คือ **๑. กายวิญญูติ** การให้รู้ความหมายด้วยกาย เช่น พยักหน้า กวักมือ **๒. วจีวิญญูติ** การให้รู้ความหมายด้วยวาจา คือพูดหรือบอกกล่าว **2.** การออกปากขอของต่อคนไม่ควรขอ หมายถึงภิกษุขอสิ่งของต่อคฤหัสถ์ผู้ไม่ใช่ญาติ ผู้ไม่ใช่คนปวาราณา

วิญญูญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์, จิต, ความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน เช่นรู้อารมณ์ในเวลาเมื่อรูปมากระทบตา เป็นต้น ได้แก่ การเห็น การได้ยินเป็นอาทิ; **วิญญูญาณ ๖** คือ **๑. จักขุวิญญูญาณ**

ความรู้้อารมณ์ทางตา (เห็น) ๒. โสต-
วิญญาณ ความรู้้อารมณ์ทางหู (ได้ยิน)
๓. ฆานวิญญาณ ความรู้้อารมณ์ทาง
จมูก (ได้กลิ่น) ๔. ชิวหาวิญญาณ ความ
รู้้อารมณ์ทางลิ้น (รู้รส) ๕. กายวิญญาณ
ความรู้้อารมณ์ทางกาย (รู้สิ่งต้องกาย)
๖. มโนวิญญาณ ความรู้้อารมณ์ทางใจ
(รู้เรื่องในใจ)

วิญญาณฐิติ ภูมิเป็นที่ตั้งของวิญญาณ มี
๗ คือ ๑. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายต่างกัน
มีสัญญาต่างกัน เช่นพวกมนุษย์ พวก
เทพบางหมู่ พวกวินิปาติกะ บางหมู่ ๒.
สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายต่างกัน มีสัญญา
อย่างเดียวกัน เช่น พวกเทพผู้อยู่ใน
จำพวกพรหมผู้เกิดในภูมิปฐมฌาน ๓.
สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน มี
สัญญาต่างกัน เช่น พวกเทพอภัสสระ
๔. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน มี
สัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกเทพสุภ-
กิณฑะ ๕. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงชั้น
อากาศันญายตนะ ๖. สัตว์เหล่าหนึ่ง
ผู้เข้าถึงชั้นวิญญาณัญญายตนะ ๗. สัตว์
เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงชั้นอภิกขัญญายตนะ

วิญญาณธาตุ ธาตุรู้, ความรู้แจ้ง, ความรู้
อะไรได้ (ข้อ ๖ ในธาตุ ๖)

วิญญาณัญญายตนะ ฌานอันกำหนด
วิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์หรือ
ภพของผู้เข้าถึงฌานนี้ (ข้อ ๒ ในอรุป ๔)

วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาณ,
วิญญาณเป็นอาหารคือเป็นปัจจัย
อุดหนุนหล่อเลี้ยงให้เกิดนามรูป (ข้อ ๔
ในอาหาร ๔)

วิญญู ผู้รู้, บัณฑิต, นักปราชญ์; ในพระ
วินัย ตามปาจิตตยสิกขาบทที่ ๗ แห่ง
มุสาวาทวรรค ว่า “อนึ่ง ภิกษุใดแสดง
ธรรมแก่มาตุคามเกินกว่า ๕-๖ คำ เว้น
แต่มีบุรุษผู้เป็นวิญญูอยู่ด้วย เป็น
ปาจิตตย” คำว่า **วิญญู** ในที่นี้ หมายถึง
ผู้รู้ความ คือ “ผู้สามารถรู้เข้าใจคำดีคำ
ร้าย คำหยาบคำไม่หยาบ”, ในกฎหมาย
ไทย ใช้คำว่า **วิญญูชน** หมายถึง บุคคล
ผู้รู้ผิดชอบตามปรกติ หรืออย่างภาษา
ชาวบ้านว่า ผู้รู้ผิดชอบชั่วดี

วิญญูชน ๓ **วิญญู**

วิตก ความตรึก, ตริ, การยกจิตขึ้นสู่
อารมณ์ หรือปักจิตลงสู่อารมณ์ (ข้อ ๑
ในองค์ฌาน ๕), การคิด, ความดำริ;
ไทยใช้ว่าเป็นห่วงกังวล

วิตกจริต พื้นนิสัยหนักในทางตรึก, มี
วิตกเป็นปรกติ, มีปรกตินึกพล่านหรือ
คิดจับจดฟุ้งซ่าน, ผู้มีจริตชนิดนี้พึงแก้
ด้วย เฟ่งกสิณ หรือเจริญอานาปานสติ-
กัมมัฏฐาน (ข้อ ๖ ในจริต ๖)

วิตถาร ซึ่งแผ่ยึดขยายกว้างขวางออกไป,
ขยายความ, พิสดาร; ตรงข้ามกับ **สังเขป**;
ในการวัด หมายถึง ความกว้าง (เทียบ

กับความยาว คือ *อายาม* และความสูง หรือความลึก คือ *อุพเพช*); ในภาษาไทย ความหมายเพี้ยนไป กลายเป็นว่า ผิดปกติ, พิลึก, นอกแบบ, นอกกลุ่มนอกทาง, เกินวิสัยแห่งความยอมรับ

วิถีนัย นัยอย่างพิสดาร, แบบขยายความ, แง่ความหมายซึ่งบรรยายอย่างกว้างขวางยืดยาว; ตรงข้ามกับ *สังเขปนัย*

วิติกมมะ ดู *วิติกมมะ*

วิถีจิต “จิตในวิถี” คือจิตในวิถีแห่งการรับรู้เสพอารมณ์, จิตที่เกิดขึ้นเป็นไปในวิถีคือพ้นจากภวังค์ หรือพ้นจากภาวะที่เป็นภวังคจิต (และมีใช่เป็นปฏิสนธิจิต หรือ จุติจิต), พูดอีกอย่างหนึ่งว่า จิต ๑๑ ชื่อซึ่งทำกิจ ๑๑ อย่าง นอกจากปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ และจุติกิจ, “วิถีจิต” เป็นคำรวม เรียกจิตทั้งหลาย ซึ่งทำหน้าที่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ ๖ ทางทวารทั้ง ๖ (คำบาลีว่า “วิถีจิตฺต”), อธิบายอย่างง่ายพอให้เข้าใจเป็นพื้นฐานว่า ลัทธิทั้งหลายหลังจากเกิดคือปฏิสนธิแล้ว จนถึงก่อนตายคือจุติ ระหว่างนั้น ชีวิตเป็นอยู่โดยมีจิตที่เป็นพื้น เรียกว่าภวังคจิต (จิตที่เป็นองค์แห่งภพ หรือจิตในภาวะที่เป็นองค์แห่งภพ) ซึ่งเกิดดับสืบเนื่องต่อกันไปตลอดเวลา (มักเรียกว่าภวังคโสตคือกระแสแห่งภวังค์) ที่นี่ ถ้าจิตอยู่ในภาวะภวังค์ เป็นภวังคจิต และเกิดดับ

สลับต่อไปเป็นภวังคโสตเท่านั้น ก็เพียงแค่มีสีวิตอยู่ เหมือนหลับอยู่ตลอดเวลา แต่ชีวิตนั้นเป็นอยู่ดำเนินไป โดยมีการรับรู้และทำกรรมทางทวารต่างๆ เช่น เห็น ได้ยิน ดู ฟัง เคลื่อนไหว พูดจา ตลอดจนคิดการต่างๆ จิตจึงมิใช่อยู่เพียงในภาวะที่เป็นภวังค์ คือมิใช่แค่เป็นองค์แห่งภพไว้เท่านั้น แต่ต้องมีการรับรู้เสพอารมณ์ทำกรรมทางทวารทั้งหลายด้วย ดังนั้น เมื่อมีอารมณ์ คือ รูป เสียง ฯลฯ มาปรากฏแก่ทวาร (“มาสู่คลองในทวาร”) คือ ตา หู ฯลฯ ก็จะมีการรับรู้ โดยภวังคจิตที่กำลังเกิดดับสลับต่อกระแสภพกันอยู่นั้น แทนที่ว่าภวังคจิตหนึ่งดับไป จะเกิดเป็นภวังคจิตใหม่ขึ้นมา ก็กลายเป็นว่า ภวังคจิตหนึ่งดับไป แต่เกิดเป็นจิตหนึ่งซึ่งเข้าอยู่ในวิถีแห่งการรับรู้เกิดขึ้นมา (ตอนนี พุดอย่างภาษาชาวบ้านให้เข้าใจง่ายว่า จิตออกจากภวังค์ หรือจิตขึ้นสู่วิถี) แล้วก็จะมีจิตที่เรียกชื่อต่างๆ เกิดขึ้นมาทำหน้าที่ต่อๆ กันไป ในวิถีแห่งการรับรู้เสพอารมณ์นั้น จนครบกระบวนการจบวิถีไปรอบหนึ่ง แล้วก็เกิดเป็นภวังคจิตขึ้นมาอีก (พูดอย่างภาษาชาวบ้านว่า ตกภวังค์), จิตทั้งหลายที่เกิดขึ้นมาทำหน้าที่แต่ละขณะในวิถีแห่งการรับรู้เสพอารมณ์นั้น จนจบกระบวนการ เรียกว่า “วิถีจิต” และจิต

แต่ละขณะในวิถีนั้น มีชื่อเรียกเฉพาะของมัน ตามกิจคืองานหรือหน้าที่ที่มันทำ, เมื่อตกภวังค์อย่างที่ว่านั้นแล้ว ภวังคจิตเกิดดับต่อกันไป แล้วก็เปลี่ยน (เรียกว่าตัดกระแสภวังค์) เกิดเป็นวิถิจิตขึ้นมารู้เสพอารมณือีก แล้วพอจบกระบวน ก็ตกภวังค์ เป็นภวังคจิต แล้วก็ตัดกระแสภวังค์ เกิดเป็นวิถิจิตขึ้นอีก สลับกันหมุนเวียนไป โดยนัยนี้ ชีวิตที่ดำเนินไปแม้ในกิจกรรมเล็กน้อยหนึ่งๆ จึงเป็นการสลับหมุนเวียนไปของกระแสภวังคจิต (ภวังคโสตะ) กับกระบวนวิถิจิต (วิถิจิตตปวัตติ) ที่เกิดดับสลับต่อกันไปมากมายไม่อาจนับได้

ในการรับรู้เสพอารมณืทำกรรมครั้งหนึ่งๆ ที่เป็นการเปลี่ยนจากภวังคจิต มาเป็นวิถิจิต จนกระทั่งกลับเป็นภวังคจิตอีกนั้น แยกแยะให้เห็นลำดับขั้นตอนแห่งความเป็นไป พอให้ได้ความเข้าใจคร่าวๆ (ในที่นี้ จะพูดถึงเฉพาะปัญจทวารวิถี คือการรับรู้ทางทวาร ๕ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ในกรณีที่ได้รับอารมณืที่มีกำลังมาก คืออติมหันตารมณืเป็นหลัก) ดังนี้ **ก. ช่วงภวังคจิต** (เนื่องมาจากเมื่อจบวิถี ก็จะกลับเป็นภวังค์อีก ตามปกติจึงเรียกภวังคจิตที่เอาเป็นจุดเริ่มต้นว่า “อติตภวังค์” คือภวังค์ที่ล่วงแล้ว หรือภวังค์ก่อน) มี ๓ ขณะ ได้แก่

๑. อติตภวังค์ (ภวังคจิตที่สืบต่อมาจากก่อน) ๒. ภวังคจลนะ (ภวังค์เหวตัวจากอารมณืใหม่ที่กระทบ) ๓. ภวังคุปัจเฉท (ภวังค์ขาดจากอารมณืเก่า) **ข. ช่วงวิถิจิต** มี ๑๔ ขณะ ได้แก่ ๑. ปัญจทวารารวัชชนะ (การคำนึงอารมณืใหม่ทางทวารนั้นๆ ในทวารทั้ง ๕, ถ้าอยู่ในมโนทวารวิถี ก็เป็นมโนทวารารวัชชนะ) ๒. ปัญจวิญญาณ (การรู้อารมณืนั้นๆ ในอารมณืทั้ง ๕ คือเป็นจักขุวิญญาณ หรือโสตวิญญาณ หรือฆานวิญญาณ หรือชีวหาวิญญาณ หรือกายวิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง) ๓. สัมปฏิจชนะ (สัมปฏิจฉันนะ ก็เรียก, การรับอารมณืจากปัญจวิญญาณ เพื่อเสนอแก่สันตிரณะ) ๔. สันตிரณะ (การพิจารณาไต่สวนอารมณื) ๕. โวภูฏัพพะนะ (การตัดสินอารมณื) ๖.-๑๒. ชวนะ (การเล่นไปในอารมณื คือรับรู้เสพอทำต่ออารมณื เป็นช่วงที่ทำกรรม โดยเป็นกุศลชวนะหรืออกุศลชวนะ หรือไม่ก็กิริยา) ติดต่อกัน ๗ ขณะ ๑๓.-๑๔. ตทารมณื (ตทาลัมพะนะ หรือตทาลัมพะนะ ก็เรียก, “มีอารมณืนั้น” คือมีอารมณืเดียวกับชวนะ ได้แก่การเกิดเป็นวิปากจิตที่ได้รับอารมณืต่อจากชวนะ เหมือนได้รับผลประมวลงจากชวนะมาบันทึกเก็บไว้ ก่อนตกภวังค์) ต่อกัน ๒ ขณะ แล้วก็สิ้นสุดวิถี คือจบกระบวนของวิถิจิต เกิดเป็นภวังค-

จิตขึ้นใหม่ (ตกภวังค์), เมื่อนับตลอด
หมดทั้งสองช่วง คือตั้งแต่อดีตภวังค์จุด
เริ่ม มาจนจบวิถึ ก็มี ๑๗ ขณะจิต

ในส่วนรายละเอียด วิถึจิตมีความ
เป็นไปแตกต่างกันหลายแบบ เช่น ใน
ปัญจทวารวิถึที่พูดมาข้างต้นนั้น เป็น
กรณีที่รับอารมณ์ซึ่งมีกำลังเด่นชัดมาก
(อติมหันตารมณ์) แต่ถ้าอารมณ์ที่
ปรากฏเข้ามามีกำลังไม่มากนัก (เป็น
แค่มหันตารมณ์) ภวังค์จะยังไม่ไหวตัว
จนถึงภวังคจิตขณะที่ ๓ หรือขณะที่ ๔
จึงจะไหวตัวเป็นภวังคจลนะ ในกรณี
อย่างนี้ ก็จะมีอดีตภวังค์ ๒ หรือ ๓ ขณะ
และเมื่อขึ้นสู่วิถึ ก็จะไปจบแค่ขณะที่ ๗
ดับ แล้วก็ตกภวังค์ โดยไม่มีตทวารมณ์
เกิดขึ้น, ยิ่งกว่านั้น ถ้าอารมณ์ที่ปรากฏมี
กำลังน้อย (เป็นปริตตารมณ์) ก็จะผ่าน
อดีตภวังค์ไปหลายขณะ (ตั้งแต่ ๔ ถึง ๕
ขณะ) จึงเป็นภวังคจลนะ และเมื่อขึ้นสู่วิถึ
แล้ว วิถึนั้นก็ไปสิ้นสุดลงแค่วิภูฏัพพะ
ไม่ทันเกิดชวณจิต ก็ตกภวังค์ไปเลย,
และถ้าอารมณ์ที่ปรากฏนั้นอ่อนกำลังเกิน
ไป (เป็นอธิปริตตารมณ์) ก็จะผ่านอดีต-
ภวังค์ไปมากหลายขณะ จนในที่สุด
เกิดภวังคจลนะขึ้นมาได้ ๒ ขณะ ก็กลับ
เป็นภวังค์ตามเดิม คือภวังค์ไม่ขาด (ไม่
มีภวังคุปัจเฉท) และไม่มีวิถึจิตเกิดขึ้น
เลย จึงเรียกว่าเป็นโมฆวาระ, ส่วนใน

มโนทวารวิถึ เมื่อภวังค์ไหวตัว (ภวังค-
จลนะ) และภวังค์ขาด (ภวังคุปัจเฉท)
แล้ว ขึ้นสู่วิถึ จะมีเพียงมโนทวาราวชชนะ
(การค้ำหนึ่งอารมณ์ใหม่ทางมโนทวาร)
แล้วเกิดเป็นชวณจิต ๗ ขณะต่อไปเลย
(ไม่มีสัมปฏิจจนจิต เป็นต้น) เมื่อชวณะ
ครบ ๗ แล้ว ในกรณีที่อารมณ์ที่ปรากฏ
เด่นชัด (วิภูฏารมณ์) ก็จะเกิดตทวารมณ์
๒ ขณะ แล้วตกภวังค์ แต่ถ้าอารมณ์
อ่อนแรงไม่เด่นชัด (อวิภูฏารมณ์) พอ
ครบ ๗ ชวณะแล้ว ก็ตกภวังค์ไปเลย
โดยไม่มีตทวารมณ์เกิดขึ้น, อนึ่ง ที่กล่าว
มาทั้งหมดนั้น เป็นวิถึจิตในกามภูมิทั้ง
สิ้น ยังมีวิถึจิตในภูมิที่สูงขึ้นไปอีก ใน
ฝ่ายมโนทวารวิถึ (จิตในปัญจทวารวิถึ
อยู่ในกามภูมิอย่างเดียว) ซึ่งเป็นจิตที่
เป็นสมาธิขั้นอัปปนา และมีความเป็นไปที่
แตกต่างจากวิถึจิตในกามภูมิ เช่น ชวณะ
ไม่จำกัดเพียงแค่ ๗ ขณะ เมื่อเข้าฌาน
แล้ว ตราบใดยังอยู่ในฌาน ก็มีชวณจิต
เกิดดับสืบต่อกันไปตลอด นับจำนวนไม่
ได้ โดยไม่ตกภวังค์เลย ถ้าเกิดเป็น
ภวังคจิตขึ้นเมื่อใด ก็คือออกจากฌาน
ดังนี้ เป็นต้น รายละเอียดของวิถึจิตระดับ
นี้ จะไม่กล่าวในที่นี้; ดู *ชวณะ, ตทวารมณ์*;
เทียบ *ภวังคจิต*

วิทยา ความรู้

วิทยาธร “ผู้ทรงวิทยา”, ผู้มีวิชากายสิทธิ์,

ผู้มีฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยวิทยาอาคมหรือของวิเศษ, ฟ่อมด

วิเทหะ ชื่อแคว้นหนึ่งในชมพูทวีป นครหลวงชื่อ **มิลิลา** เป็นดินแดนพวกวัชชีอีกถิ่นหนึ่ง ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำคงคา ตรงข้ามกับแคว้นมคธ

วิธัญญา ชื่อนครหรือถิ่นหนึ่งในลัทธิชนบท ปกครองโดยกษัตริย์วงศ์ศากยะ; **เวธัญญะ** ก็เรียก

วินธยะ ชื่อเทือกเขาสำคัญในอินเดียภาคกลาง (Vindhya Range) เริ่มต้นทางตะวันออกที่พาราณสี ยาวลงไปทางตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ ๑,๐๘๖ กม. บางตอนเคียงคู่ไปกับแม่น้ำนัมมทา แล้วสิ้นสุดลงในรัฐคุชราต ถือกันทำนองเดียวกับแม่น้ำนัมมทาว่าเป็นเส้นแบ่ง ระหว่างที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคาในภาคเหนือ (อุตราภท) กับดินแดนที่ราบสูงแห่งอินเดียภาคใต้ (Deccan Plateau; ทักชิณาภท); **ดู นัมมทา**

วินยวาที ผู้มีปรกติกกล่าวพระวินัย

วินยสัมมุขตา ความเป็นต่อหน้าพระวินัยในวิวาทาธิกรณณ์ หมายความว่าปฏิบัติตามธรรมวินัยและสัตตสุคาส์อันเป็นเครื่องระงับอธิกรณณ์นั้น; **ดู สัมมุขาวินัย**

วินัย ระเบียบแบบแผนสำหรับฝึกฝนควบคุมความประพฤติของบุคคลให้มี

ชีวิตที่ดั่งงามเจริญก้าวหน้าและควบคุมหมู่ชนให้อยู่ร่วมกันด้วยความสงบเรียบร้อยดีงาม, ประมวลลบทบัญญัติข้อกำหนดสำหรับควบคุมความประพฤติไม่ให้เสื่อมเสียและฝึกฝนให้ประพฤติดีงามเป็นคุณเกื้อกูลยิ่งขึ้น; วินัยมี ๒ อย่างคือ ๑. **อนาคาริยวินัย** วินัยของผู้ไม่ครองเรือน คือ วินัยของบรรพชิต หรือวินัยของพระสงฆ์ ได้แก่ การไม่ต้องอาบัติทั้ง ๗ หรือโดยสภาวะ ได้แก่ **ปารีสุททิสีล ๔** ๒. **อาคาริยวินัย** วินัยของผู้ครองเรือน คือ วินัยของชาวบ้าน ได้แก่ การงดเว้นจาก **อกุศลกรรมบถ ๑๐** โดยนัยก็คือ **กุศลกรรมบถ ๑๐**

วินัยกถา คำพูดเกี่ยวกับพระวินัย, คำบรรยาย คำอธิบาย หรือเรื่องสนทนาเกี่ยวกับพระวินัย

วินัยกรรม การกระทำเกี่ยวกับพระวินัย หรือการปฏิบัติตามวินัย เช่น การอธิษฐานบวช การวิกัปปาตและจีวร การปลงอาบัติ การอยู่ปริวาส เป็นต้น

วินัยธร “ผู้ทรงวินัย”, ภิกษุผู้ชำนาญวินัย; พระอุบาลีเถระ ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาพระวินัยธร

วินัยปิฎก **ดู ไตรปิฎก**

วินัยมุข มุขแห่งวินัย, หลักใหญ่ๆ หรือหัวข้อสำคัญๆ ที่เป็นเบื้องต้นแห่งพระ

วินัย หรือเป็นปากทางนำเข้าสู่วินัย เป็นชื่อหนังสือที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรจนขึ้นเพื่ออธิบายความหมายและชี้ประโยชน์แห่งพระวินัย มุ่งช่วยให้พระภิกษุสามเณรตั้งอยู่ในปฏิบัติพอดังาม ผู้ไม่เคร่งจะารู้สึกสำรวมรักษามารยาทสมเป็นสมณะ ฝ่ายผู้เคร่งครัดเกินไปจะได้หายงมงาย ไม่สำคัญว่าตนดีกว่าผู้อื่น ตั้งรังเกียจผู้อื่นเพราะเหตุเล็กน้อย เพียงสักว่าธรรมเนียม หรือแม่หันไปชักนำผู้อื่นในปฏิบัติอันดี ต่างจะได้อันสงบ คือไม่มีวิบัติสาร; ทรงมุ่งหมายเพื่อจะแต่งแก้หนังสือ *บุพพสิกขาวัณณา* ของพระอมรารักษ์ขิต (อมร เกิด) เจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส; จัดพิมพ์เป็น ๓ เล่ม ใช้เป็นแบบเรียนวิชาวินัย สำหรับนักธรรมชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก ตามลำดับ

วินัยัตถุ เรื่องเกี่ยวกับพระวินัย

วินิจฉัย ไตร่ตรอง, ไคร่ครวญ, ชี้ขาด, ตัดสิน, ชำระความ

วินิบาต “โลกหรือวิสัยเป็นที่ตกไปแห่งสัตว์อย่างไรอำนาจ [คือช่วยตัวเองไม่ได้เลย]”, “แดนเป็นที่ตกลงไปพินาศย่อยยับ”, สภาพตกต่ำ, ภาวะคือภาวะแห่งชีวิตที่มีแต่ความตกต่ำเสื่อมถอยย่อยยับ; อรรถกถาทั้งหลาย (เช่น วินย.อ.๑/๑๘๗) แสดงความหมายไว้ ๒ นัย คือ พุด

แบบรวมๆ ก็เป็นไวพจน์คำหนึ่งของ *นรก* นั้นเอง แต่ถ้าแยกความหมายออกไปต่างหาก ก็หมายถึงกำเนิด *อสุรกาย*

วินิปาติกะ ท่านว่าได้แก่พวกเวมานิกเปรต คือ พวกเปรตมีวิมานอยู่ ได้เสวยสุขและต้องทุกข์ทรมานเป็นช่วงๆ สลับกันไป มีสุขบ้างทุกข์บ้างคละระคน

วินิพโกรูป รูปที่แยกจากกันได้; เทียบ *อวินิพโกรูป*; ดู *รูป ๒๘*

วินิตวัตถุ เรื่องที่ท่านวินิจฉัยแล้ว, เรื่องที่ตัดสินแล้ว ท่านแสดงไว้เป็นตัวอย่างสำหรับเทียบเคียงตัดสิน ในการปรับอาบัติ (ทำนองคำพิพากษาของศาลสูงสุดที่นำมาศึกษากัน)

วิบัติ ความเสีย, ความผิดพลาด, ความบกพร่อง, ความเสียหายใช้การไม่ได้ **1.**

วิบัติ ความเสีย **ของภิกษุ** มี ๔ อย่าง คือ

๑. ศีลวิบัติ ความเสียแห่งศีล **๒. อาจารย์-**

วิบัติ ความเสียมรรยาท **๓. ทิฏฐิวิบัติ**

ความเห็นผิดธรรมผิดวินัย **๔. อาชีวะ-**

วิบัติ ความเสียหายแห่งการเลี้ยงชีพ **2.**

วิบัติ คือความเสียหายใช้ไม่ได้ **ของ**

สังฆกรรม มี ๔ คือ **๑. วัตถุวิบัติ** เสีย

โดยวัตถุ เช่น อุปสมบทคนอายุต่ำกว่า

๒๐ ปี **๒. สีมวิบัติ** เสียโดยสีมา เช่น

สีมาไม่มีนิมิต **๓. ปริสวิบัติ** เสียโดย

บริษัทคือที่ประชุม เช่น ภิกษุเข้าประชุม

ไม่ครบองค์สงฆ์ **๔. กรรมวาจาวิบัติ**

เสียโดยกรรมวาจา เช่นสวดผิดพลาด ตกหล่น สวดแต่อนุสาวนาไม่ได้ตั้ง ญัตติ เป็นต้น (ข้อกรรมวาจาวิบัติบางกรณีแยกเป็นญัตติวิบัติและอนุสาวนาวิบัติ กลายเป็นวิบัติ ๕ ก็มี; เทียบ *สมบัติ*)

วิบาก ผลแห่งกรรม, ผลโดยตรงของกรรม, ผลดีผลร้ายที่เกิดแก่ตน คือเกิดขึ้นในกระแสสืบต่อแห่งชีวิตของตน (ชีวิตสันตติ) อันเป็นไปตามกรรมดีกรรมชั่วที่ตนได้ทำไว้; “วิบาก” มีความหมายต่างจากผลที่เรียกชื่ออย่างอื่น ซึ่งเป็นผลพ่วง ผลพลอยได้ ผลข้างเคียงหรือผลสืบเนื่อง เช่น “นิสสันท์” และ “อานิสงส์”; ดู *ผล*, เทียบ *นิสสันท์*, *อานิสงส์*

วิปจิตัญญู ผู้อาจรู้ธรรมต่อเมื่อท่านอธิบายความหมายแห่งหัวข้อนั้น, รู้ต่อเมื่อขยายความ (ข้อ ๒ ในบุคคล ๔)

วิปฐิสาร ความเดือดร้อน, ความร้อนใจ เช่นผู้ประพฤติผิดศีล เกิดความเดือดร้อนขึ้นในใจ ในเพราะความไม่บริสุทธิ์ของตนเรียกว่า *เกิดวิปฐิสาร*

วิปवास “อยู่ปราศ” เป็นประการหนึ่งใน รัตติเจต การขาดราตรีแห่งการประพฤติมานัตและการอยู่ปวิवास; สำหรับผู้ประพฤติมานัต วิปवास หมายถึง อยู่ในถิ่น (จะเป็นวัดหรือที่มีใช้วัดเช่นป่า เป็นต้นก็ตาม) ที่ไม่มีสงฆ์อยู่เป็นเพื่อน คืออยู่ปราศจากสงฆ์, สำหรับผู้อยู่

ปวิवास หมายถึง อยู่ในถิ่นปราศจากปกติตตภิกษุ (มีปกติตตภิกษุอยู่เป็นเพื่อนรูปเดียวก็ใช้ได้); ดู *รัตติเจต*

วิปริณาม ความแปรปรวน, ความผันแปรเปลี่ยนแปลงเรื่อยไป

วิปลาส, วิปลาส กิริยาที่ถือโดยอาการวิปริตผิดจากความเป็นจริง, ความเห็นหรือความเข้าใจคลาดเคลื่อนจากสภาพที่เป็นจริง มีดังนี้: ก. **วิปลาสด้วยอำนาจจิตต์และเจตสิก** ๓ ประการ คือ ๑.

วิปลาสด้วยอำนาจลำคณูปิต เรียกว่า *สัจญญาวิปลาส* ๒. วิปลาสด้วยอำนาจคิดผิด เรียกว่า *จิตตวิปลาส* ๓. วิปลาสด้วยอำนาจเห็นผิด เรียกว่า *ทัญญูวิปลาส*

ข. **วิปลาสด้วยสามารถวัตถุเป็นที่ตั้ง** ๔ ประการ คือ ๑. วิปลาสในของที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ๒. วิปลาสในของที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ๓. วิปลาสในของที่ไม่ใช่ตนว่าเป็นตน ๔. วิปลาสในของที่ไม่งามว่างาม (เขียนว่า *พิปลาส* ก็มี)

วิปัสสนา ความเห็นแจ้ง คือเห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม; ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้, การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น (ข้อ ๒ ในกัมมัฏฐาน ๒ หรือภาวนา ๒); ดู *ภาวนา*, *ไตรลักษณ์*

วิปัสสนากัมมัฏฐาน กรรมฐานคือ วิปัสสนา, งานเจริญปัญญา; ดู *กัมมัฏฐาน, วิปัสสนา*

วิปัสสนาญาณ ญาณที่นับเข้าใน วิปัสสนาหรือญาณที่จัดเป็นวิปัสสนามี ๙ อย่างคือ ๑. *อุท্থัพพยานุปีสสนาญาณ* ญาณตามเห็นความเกิดและความดับ แห่งนามรูป ๒. *ภังคานุปีสสนาญาณ* ญาณตามเห็นจำเพาะความดับเด่นขึ้นมา ๓. *ภยตูปัญฐานญาณ* ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว ๔. *อาทีนวานุปีสสนาญาณ* ญาณค่านิ่งเห็น โทษ ๕. *นิพพิทานุปีสสนาญาณ* ญาณ ค่านิ่งเห็นด้วยความหน่าย ๖. *มูญจิตฺ- กัมยตาญาณ* ญาณหยั่งรู้อันให้ใคร่จะ พ้นไปเสีย ๗. *ปฏิสังขานุปีสสนาญาณ* ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อจะหาทาง ๘. *สังขารุเปกขาญาณ* ญาณอันเป็นไป โดยความเป็นกลางต่อสังขาร ๙. *สังจา- นุโลมิกญาณ* ญาณเป็นไปโดยควรแก่ การหยั่งรู้อริยสัจจ์; ดู *ญาณ ๑๖*

วิปัสสนาธุระ ธุระฝ่ายวิปัสสนา, ธุระ ด้านการเจริญวิปัสสนา, กิจพระศาสนาใน ด้านการสอนการฝึกเจริญกรรมฐาน ซึ่ง จบครบที่วิปัสสนา, เป็นคำที่ใช้ในชั้น อรรถกถาลงมา (ไม่มีในพระไตรปิฎก); เทียบ *คันถธุระ, ดู ความวาสี, อรัญวาสี*

วิปัสสนาปริวาส ดู *ปริวาส 2.*

วิปัสสนาปัญญา ปัญญาที่ถึงขั้นเป็น วิปัสสนา, ปัญญาที่ใช้ในการเจริญ วิปัสสนา คือ ปัญญาที่พิจารณาเข้าใจ สังขารตามความเป็นจริง

วิปัสสนาภาวนา การเจริญวิปัสสนา; ดู *ภาวนา, วิปัสสนา*

วิปัสสนาภูมิ ภูมิแห่งวิปัสสนา, ฐานที่ตั้ง อันเป็นพื้นที่ซึ่งวิปัสสนาเป็นไป, พื้นฐาน ที่ดำเนินไปของวิปัสสนา 1. การปฏิบัติ อันเป็นพื้นฐานที่วิปัสสนาดำเนินไป คือ การมองดูรู้เข้าใจ (ลุ่มมสนะ, มักแปล กันว่าพิจารณา) หรือรู้เท่าทันสังขารทั้ง หลายตามที่มันเป็นอนิจจะ ทุกขณะ อนัตตา อันดำเนินไปโดยลำดับ จนเกิด ตรุณวิปัสสนา ซึ่งเป็นพื้นของการก้าวสู่ วิปัสสนาที่สูงขึ้นไป 2. ธรรมที่เป็นภูมิ ของวิปัสสนา คือธรรมทั้งหลายอันเป็น พื้นฐานที่จะมองดูรู้เข้าใจ ให้เกิดปัญญา เห็นแจ้งตามเป็นจริง ตรงกับคำว่า “ปัญญาภูมิ” ได้แก่ ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจจ์ ๔ ปฏิจจสมุปบาท และ ปฏิจจสมุปบัน- ธรรมทั้งหลาย, เฉพาะอย่างยิ่ง ท่านเน้น *ปฏิจจสมุปบาท* ซึ่งเป็นที่รวมในการทำ ความเข้าใจธรรมทั้งหมดนั้น, ว่าโดย สาระ ก็คือ ธรรมชาติทั้งปวงที่มีในภูมิ ๓; ดู *วิปัสสนาญาณ*

วิปัสสนายานิก ผู้มีวิปัสสนาเป็นยานคือ

ผู้เจริญวิปัสสนาโดยยังไม่ได้ฌาน
สมาบัติมาก่อน

วิปัสสนูปกิเลส อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา,
สภาวะที่ทำให้วิปัสสนามัวหมองข้องขัด,
สภาพน่าชื่นชม ซึ่งเกิดแก่ผู้เจริญ
วิปัสสนาในขั้นที่เป็นวิปัสสนาอย่างอ่อน
(ตรุณวิปัสสนา) แต่กลายเป็นโทษเครื่อง
เศร้าหมองแห่งวิปัสสนา โดยทำให้เข้าใจ
ผิดว่าตนบรรลุมรรคผลแล้ว จึงชะงัก
หยุดเสีย ไม่ดำเนินก้าวหน้าต่อไปใน
วิปัสสนาญาณ มี ๑๐ คือ ๑. **โอภาส**
แสงสว่าง ๒. **ปีติ** ความอิมใจปลาบปลื้ม
เต็มไปทั้งตัว ๓. **ญาณ** ความรู้ที่คมชัด
๔. **ปัสสัทธิ** ความสงบเย็นกายใจ ๕.
สุข ความสุขน่านั่งทั่วทั้งตัวที่ประณีต
อย่างยิ่ง ๖. **อิโมกข์** ศรัทธาแรงกล้าที่
ทำให้ใจผ่องใสอย่างยิ่ง ๗. **ปัททหะ**
ความเพียรที่พอดี ๘. **อุปปฏิฐาน** สติชัด
๙. **อุเบกขา** ความวางจิตเป็นกลางที่ลง
ตัวสนิท ๑๐. **นิกัณติ** ความติดใจพอใจ

ธรรมทั้งหมดนี้ (เว้นแต่นิกัณติ ซึ่ง
เป็นต้นหาอย่างสุขุม) โดยตัวมันเอง มี
ใช้เป็นสิ่งเสียหาย มีใช้เป็นอกุศล แต่
เพราะเป็นประสบการณ์ประณีตล้ำเลิศที่
ไม่เคยเกิดมีแก่ตนมาก่อน จึงเกิดโทษ
เนื่องจากผู้ปฏิบัติไปหลงสำคัญผิดเสีย
เองว่าเป็นการบรรลุมรรคผล

วิปัสสนูปกิเลสนี้ ไม่เกิดขึ้นแก่ท่านที่

บรรลุมรรคผลแล้ว ไม่เกิดขึ้นแก่บุคคล
ที่ปฏิบัติผิดทาง และไม่เกิดขึ้นแก่คน
เกียจคร้านผู้ทอดทิ้งกรรมฐาน แต่เกิด
ขึ้นเฉพาะแก่ผู้ที่เจริญวิปัสสนาอย่าง
ถูกต้องเท่านั้น

ในพระไตรปิฎก เรียกอาการฟุ้งซ่านที่
เกิดจากความสำคัญผิดเอาโอภาสเป็นต้น
นั้นเป็นมรรคผลนิพพานว่า “ธัมมุทธัจจะ”
(ธรรมุทธัจจ ก็เขียน), แต่ท่านระบุชื่อ
โอภาสเป็นต้นนั้น ทีละอย่าง โดยไม่มี
ชื่อเรียกรวม, “วิปัสสนูปกิเลส” เป็นคำที่
ใช้ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา (พูดสั้นๆ
ธรรมุทธัจจ ก็คือความฟุ้งซ่านที่เกิดจาก
ความสำคัญผิดต่อวิปัสสนูปกิเลส)

เมื่อวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติ
ที่มีปัญญาน้อย จะฟุ้งซ่านเขวไปและ
เกิดกิเลสอื่นๆ ตามมาด้วย, ผู้ปฏิบัติที่มี
ปัญญาปานกลาง ก็ฟุ้งซ่านเขวไป แม้จะ
ไม่เกิดกิเลสอื่นๆ แต่จะสำคัญผิด, ผู้
ปฏิบัติที่มีปัญญาคมกล้า ถึงจะฟุ้งซ่าน
เขวไป แต่จะละความสำคัญผิดได้ และ
เจริญวิปัสสนาต่อไป, ส่วนผู้ปฏิบัติที่มี
ปัญญาคมกล้ามาก จะไม่ฟุ้งซ่านเขวไป
เลย แต่จะเจริญวิปัสสนาก้าวต่อไป

วิธีปฏิบัติในเรื่องนี้ คือ เมื่อวิปัสสนูป-
กิเลสเกิดขึ้น ฟังรู้เท่าทันด้วยปัญญา
ตามเป็นจริงว่า สภาวะนี้ (เช่นว่าโอภาส)
เกิดขึ้นแล้วแก่เรา มันเป็นของไม่เที่ยง

เกิดมีขึ้นตามเหตุปัจจัย แล้วก็ต้องดับ
สิ้นไป ฯลฯ เมื่อรู้เท่าทัน ก็ไม่หวั่นไหว
ไม่ฟุ้งไปตามมัน คือกำหนดได้ว่ามันไม่
ใช้มรรคไม่ใช้ทาง แต่วิปัสสนาที่พ้นจาก
วิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ ซึ่งดำเนินไปตาม
วิธีนั้นแหละเป็นมรรคเป็นทางที่ถูกต้อง

นี่คือเป็นญาณที่รู้แยกได้ว่ามรรค
และมีใช้มรรค นับเป็นวิสุทธิข้อที่ ๕ คือ
มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

วิปัสสนาตั้งแต่ญาณเริ่มแรก (คือ
นามรูปปริจเฉทญาณ) จนถึงมัคคามัคค-
ญาณทัสสนวิสุทธินี้ ท่านจัดเป็น
วิปัสสนาอย่างอ่อน (ตรุณวิปัสสนา)
ส่วนวิปัสสนาตั้งแต่พ้นจากวิปัสสนูป-
กิเลสเหล่านี้ไปแล้ว (จนถึงสังขารุเปกขา-
ญาณ) จัดเป็นวิปัสสนาที่มีกำลัง ที่แรง
กล้า หรืออย่างเข้ม (พลวิปัสสนา); ดู
ญาณ ๑๖; วิปัสสนาญาณ ๕; วิสุทธิ ๗

วิปัสสี พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์
หนึ่งในอดีต; ดู **พระพุทธเจ้า ๗**

วิปากญาณ ปรีชาหยั่งรู้ผลแห่งกรรม คือ
รู้จักแยกได้ว่า บรรดาผลที่สัตว์ทั้งหลาย
ได้รับอันซับซ้อน อันใดเป็นผลของ
กรรมดีหรือกรรมชั่วอย่างไรๆ เรียก
เต็มว่า **กรรมวิปากญาณ** (ข้อ ๒ ใน
ทศพลญาณ)

วิปากทุกข์ ทุกข์ที่เป็นผลของกรรมชั่ว
เช่น ถูกลงอาชญาได้รับความทุกข์หรือ

ตกอบาย หรือเกิดวิปฏิสารคือ เตือด
ร้อนใจ

วิปากวัฏฏ์ วนคือวิปาก, วงจรส่วนวิปาก,
หนึ่งในวัฏฏะ ๓ แห่งปัจจุสมุปบาท
ประกอบด้วยวิญญาน นามรูป สฬาย-
ตนะ ผัสสะ เวทนา, ซาติ ชรามรณะ; ดู
ไตรวัฏฏ์

วิปากสังขาร ดู **สังขาร**

วิภาวตัณหา ความอยากในวิภพ คือความ
ทะยานอยากในความไม่มีไม่เป็น อยาก
ไม่เป็นนั่นไม่เป็นนี่ อยากตายเสีย อยาก
ขาดสูญ อยากพรากพ้นไปจากภาวะที่
ตนเกลียดชังไม่ปรารถนา, ความทะยาน
อยากที่ประกอบด้วยวิภาวติภูมิหรือ
อุจเฉทติภูมิ (ข้อ ๓ ในตัณหา ๓)

วิมังค์ 1. (ในคำว่า "วิมังค์แห่งสิกขาบท")
คำจำแนกความแห่งสิกขาบทเพื่ออธิบาย
แสดงความหมายให้ชัดขึ้น; ท่านใช้เป็น
ชื่อเรียกคัมภีร์ที่จำแนกความเช่นนั้นใน
พระวินัยปิฎกว่าคัมภีร์วิมังค์ คือคัมภีร์
จำแนกความสิกขาบทในภิกขุปาฏิโมกข์
เรียกว่า **มหาวิมังค์** หรือ **ภิกขุวิมังค์**
คัมภีร์จำแนกความตามสิกขาบทใน
ภิกขุณีปาฏิโมกข์เรียกว่า **ภิกขุณีวิมังค์**
เป็นหมวดต้นแห่งพระวินัยปิฎก **2.** ชื่อ
คัมภีร์ที่ ๒ แห่งพระอภิธรรมปิฎกที่
อธิบายจำแนกความแห่งลักขธรรม
สำคัญเช่น ชันธ์ आयตนะ ธาตุ ปัจจ-

ยากการ เป็นต้น ให้ชัดเจนจบไปที่ละเรื่องๆ **วิภาษวาทิ** “ผู้กล่าวจำแนก”, “ผู้แยกแยะพูด”, เป็นคุณบทคือคำแสดงคุณลักษณะอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า หมายความว่า ทรงแสดงธรรมแยกแยะแจกแจงออกไปให้เห็นว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากส่วนประกอบย่อยๆ มาประชุมกันเข้าอย่างไร เช่น แยกแยะกระจายนามรูป ออกเป็นขั้นที่ ๕ आयตนะ ๑๒ เป็นต้น สิ่งทั้งหลายมีด้านที่เป็นคุณและด้านที่เป็นโทษอย่างไร เรื่องนั้นๆ มีข้อจริงข้อเท็จอะไรบ้าง การกระทำอย่างนั้นๆ มีแง่ถูกแง่ผิดแง่ที่ดีและแง่ไม่ดีประการใด เป็นต้น เพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจสิ่งนั้นเรื่องนั้นอย่างชัดเจน มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นจริง เช่นมองเห็นความเป็นอนัตตา เป็นต้น ไม่มองอย่างตีคลุมหรือเห็นแต่ด้านเดียวแล้วยึดติดในทิฏฐิต่างๆ อันทำให้ไม่เข้าใจถึงความจริงแท้ตามสภาวะ

วิภัตติ ชื่อวิธีไวยากรณ์ภาษาบาลีและสันสกฤต สำหรับแจกศัพท์โดยเปลี่ยนท้ายคำให้มีรูปต่างๆ กันเพื่อบอกการกและกาล เป็นต้น เช่นคำนาม *โลโก* ว่าโลก, *โลกัม* ซึ่งโลก, *โลกา* จากโลก, *โลกเ* ในโลก; คำกิริยา เช่น *นมตี* ย่อม น้อม, *นมตุ* จงน้อม, *นมิ* น้อมแล้ว เป็นต้น

วิภาค การแบ่ง, การจำแนก, ส่วน, ตอน **วิมติวิโนทนี** ชื่อคัมภีร์ฎีกาอธิบายพระวินัย แต่งโดยพระกัสสปเถระ ชาวแคว้นโจฬะ ในอินเดียตอนใต้

วิมล บุตรเศรษฐีเมืองพาราณสีเป็นสหายของยสกุลบุตร ได้ทราบข่าวยสกุลบุตรออกบวช จึงได้บวชตามพร้อมด้วยสหายอีก ๓ คน คือ สุพาหุ ปุณณชิ และ คัมปติ จัดเป็นพระมหาสาวกองค์หนึ่ง

วิมังสา การสอบสวนทดลอง, การตรวจสอบ, การหมั่นตริตรองพิจารณาเหตุผลในสิ่งนั้น (ข้อ ๔ ในอิทธิบาท ๔)

วิมาน ที่อยู่หรือที่ประทับของเทวดา

วิมุต อักษรที่ว่าปล่อยเสียงเช่น *สุณาตุ*, *เอสา ญตติ*

วิมุตตานุตตริยะ การพ้นอันเยี่ยมคือหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ ได้แก่พระนิพพาน (ข้อ ๓ ในอนุตตริยะ ๓)

วิมุตติ ความหลุดพ้น, ความพ้นจากกิเลสมี ๕ อย่างคือ ๑. *ตทังควิมุตติ* พ้นด้วยธรรมคู่ปรับหรือพ้นชั่วคราว ๒. *วิกัมภณวิมุตติ* พ้นด้วยข่มหรือสะกดไว้ ๓. *สมุจเจทวิมุตติ* พ้นด้วยตัดขาด ๔. *ปฏิบัติสัททวิมุตติ* พ้นด้วยสงบ ๕. *นิสสรณวิมุตติ* พ้นด้วยออกไป; ๒ อย่างแรก เป็น *โลกียวิมุตติ* ๓ อย่างหลังเป็น *โลกุตตรวิมุตติ*

วิมุตติกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำใจให้พ้นจากกิเลส (ข้อ ๙ ในกถาวัตถุ ๑๐)

วิมุตติขั้น กองวิมุตติ, หมวดธรรมว่าด้วยวิมุตติ คือการทำจิตให้พ้นจากอาสวะ เช่น ปหานะ การละ, ลัจฉิกิริยา การทำให้แจ้ง (ข้อ ๔ ในธรรมชั้น ๕)

วิมุตติญาณทัตสนะ ความรู้เห็นในวิมุตติ, ความรู้เห็นว่าจิตหลุดพ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลาย

วิมุตติญาณทัตสนกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดความรู้ความเห็นในความที่ใจพ้นจากกิเลส (ข้อ ๑๐ ในกถาวัตถุ ๑๐)

วิมุตติญาณทัตสนขั้น กองวิมุตติญาณทัตสนะ, หมวดธรรมว่าด้วยความรู้ความเห็นว่า จิตหลุดพ้นแล้วจากอาสวะ เช่น ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ (ข้อ ๕ ในธรรมชั้น ๕)

วิมุตติสุข สุขเกิดแต่ความหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะและปวงทุกข์; พระพุทธเจ้าภายหลังตรัสรู้แล้วใหม่ๆ ได้เสวยวิมุตติสุข ๗ สัปดาห์ตามลำดับคือ **สัปดาห์ที่ ๑** ทรงประทับภายใต้ร่มไม้มหาโพธิ์ ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาท **สัปดาห์ที่ ๒** เสด็จไปประทับยืนด้านอีสาน ทรงจ้องดูต้นมหาโพธิ์ไม่กระพริบพระเนตร ที่นั่นเรียกว่า **อนิมิสเจดีย์ สัปดาห์ที่ ๓** ทรงนิรมิตที่จงกรมขึ้นระหว่างกลางแห่งพระมหาโพธิ์และอนิมิสเจดีย์ เสด็จจงกรม

ตลอด ๗ วัน ที่นั่นเรียก **รัตนจงกรมเจดีย์ สัปดาห์ที่ ๔** ประทับนั่งขัดบัลลังก์พิจารณาพระอภิธรรมปิฎก ณ เรือนแก้วที่เทวดานิรมิตในทิศพายัพแห่งต้นมหาโพธิ์ ที่นั่นเรียก **รัตนจรเจดีย์ สัปดาห์ที่ ๕** ประทับใต้ร่มไม้ไทร ชื่อ**อชปาลนิโครธ** ทรงตอบปัญหาของพราหมณ์ทุกชาติ แสดงสมณะและพราหมณ์ที่แท้ พร้อมทั้งธรรมที่ทำให้เป็นสมณะและเป็นพราหมณ์ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่าธิดามาร ๓ คนได้มาประโลมพระองค์ ณ ที่นี้ **สัปดาห์ที่ ๖** ประทับใต้ต้นไม้จิก ชื่อ**มูจจลินท์** มีฝนตก มูจจลินทนาคราชมาวงขนดแผ่พังพานปกป้องพระองค์ ทรงเปล่งอุทานแสดงความสุขที่แท้ อันเกิดจากการไม่เบียดเบียนกัน เป็นต้น **สัปดาห์ที่ ๗** ประทับใต้ต้นไม้เกิดชื่อ**ราชายตนะ** พาณิช ๒ คน คือ ตปัสสะและภัลลิกะ เข้ามาถวายสัตตุง และได้แสดงตนเป็นปฐุมอุบาลกถึง ๒ สรรณะ เมื่อสิ้นสัปดาห์ที่เจ็ดที่นี้แล้ว เสด็จกลับไปประทับใต้ต้นอชปาลนิโครธอีก ทรงดำริถึงความลึกซึ้งแห่งธรรมที่ตรัสรู้ คือปฏิจจสมุปบาทและนิพพาน แล้วน้อมพระทัยที่จะไม่แสดงธรรม เป็นเหตุให้สัทมบดีพรหมมากราบทูลอาราธนา และ ณ ที่นี้เช่นกัน ได้ทรงพระดำริเกี่ยวกับสติปัญญาฐาน ๔ ที่เป็น

เอกายนมรรค และอินทรีย์ ๕ อันมี
อมตธรรมเป็นที่หมาย; พึงสังเกตว่า
เรื่องในสัปดาห์ที่ ๒, ๓, ๔ นั้น เป็น
ส่วนที่พระอรธกถาจารย์กล่าวแทรก
เข้ามา ความนอกนั้นมาในมหาวรรค
แห่งพระวินัยปิฎก (เรื่องดำริถึงสติ-
ปัญญาและอินทรีย์มาในสังยุตตนิกาย
มหาวารวรรค พระสุตตันตปิฎก)

วิมุตติ ๓ **วิมุตติ**

วิโมกข์ ความหลุดพ้นจากกิเลส มี ๓
ประเภท คือ ๑. **สุญญตวิโมกข์** หลุดพ้น
ด้วยเห็นอนัตตาแล้วถอนความยึดมั่น
ได้ มองเห็นความว่าง ๒. **อนิมิตต-
วิโมกข์** หลุดพ้นด้วยเห็นอนิจจัง แล้ว
ถอนนิมิตได้ ๓. **อัปพนฺหิตวิโมกข์** หลุด
พ้นด้วยเห็นทุกข์ แล้วถอนความ
ปรารถนาได้

วิรติ ความเว้น, งตเว้น; เจตนาที่งดเว้น
จากความชั่ว; วิรติ ๓ คือ ๑. **สัมปตต-
วิรติ** เว้นได้ซึ่งสิ่งที่ประจวบเข้า ๒.
สมათานวิรติ เว้นด้วยการสมათาน ๓.
สมุขณทวิรติ เว้นได้โดยเด็ดขาด

วิราคะ ความสิ้นกำหนด, ธรรมเป็นที่สิ้น
ราคะ, ความคลายออกได้หายติด เป็น
ไวยพจน์ของ **นิพพาน**

วิราคสังญญา กำหนดหมายธรรมเป็นที่
สิ้นราคะ หรือภาวะปราศจากราคะว่าเป็น
ธรรมละเอียด (ข้อ ๖ ในสังญญา ๑๐)

วิริยะ ความเพียร, ความบากบั่น, ความ
เพียรเพื่อจะละความชั่ว ประพฤติความ
ดี, ความพยายามทำกิจ ไม่ท้อถอย (ข้อ
๕ ในบารมี ๑๐, ข้อ ๓ ในโพชฌงค์ ๗,
ข้อ ๒ ในอิทธิบาท ๔)

วิริยวาท ผู้ถือหลักการแห่งความเพียร,
หลักการแห่งความเพียร; ๓ **กรรมวาท**

วิริยสังวร สำรวมด้วยความเพียร (ข้อ ๕
ในสังวร ๕)

วิริยารัมภะ ปรารถนาความเพียร คือลงมือ
ทำความเพียรอย่างเข้มแข็งเด็ดเดี่ยว,
ระดมความเพียร (ข้อ ๔ ในเวสัชช-
กถาธรรม ๕, ข้อ ๗ ในลักษณะตัดสิน
ธรรมวินัย ๘, ข้อ ๕ ในสัทธรรม ๗, ข้อ
๗ ในนาถกถาธรรม ๑๐)

วิริยารัมภกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ปรารถนา
ความเพียร (ข้อ ๕ ในกถาวัตถุ ๑๐)

วิรูปหก ๓ **จาคุมหาราช**

วิรูปภัย ๓ **จาคุมหาราช**

วิวัณฺณ, วิวัณฺณะ ปราศจากวัณฺณะ, ภาวะ
พ้นวัณฺณะ ได้แก่ แก่ นิพพาน

วิวัณฺณกัปป ๓ **กัปป**

วิวัณฺณฐายิกัปป ๓ **กัปป**

วิวาท การทะเลาะ, การโต้แย้งกัน, การ
กล่าวเกียงแย่งกัน, กล่าวต่าง คือว่าไป
คนละทาง ไม่ลงกันได้

วิวาทมูล รากแห่งการเถียงกัน, เหตุ
ที่ก่อให้เกิดวิวาท กลายเป็นวิวาทาธิกรณ์

มี ๒ อย่าง คือ ๑. ก่อวิวาทขึ้นด้วยความปรารถนาดี เห็นแก่ธรรมวินัย มีจิตประกอบด้วยอโลภะ อโทสะ อโมหะ ๒. ก่อวิวาทด้วยความปรารถนาเลว ทำด้วยทิฏฐิมานะ มีจิตประกอบด้วยอโลภะ โทสะ โมหะ

วิชาวาทมูลกทุกษ์ ทุกษ์มีวิวาทเป็นมูล, ทุกษ์เกิดเพราะการทะเลาะกันเป็นเหตุ

วิวาทาธิกรณ วิวาทที่จัดเป็นอธิกรณ, การวิวาทซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องเอาธุระดำเนินการพิจารณาระงับ ได้แก่การเถียงกันปรารภพระธรรมวินัย เช่นเถียงกันว่า สิ่งนี้เป็นธรรม เป็นวินัย สิ่งนี้ไม่ใช่ธรรม ไม่ใช่วินัย ข้อนี้ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ข้อนี้ไม่ได้ตรัสไว้ ดังนี้ เป็นต้น

วิวาทะ การแต่งงาน, การสมรส

วิเวก ความสงัด มี ๓ คือ อยู่ในที่สงัด เป็น กายวิเวก จิตสงบเป็น จิตตวิเวก หมดกิเลสเป็น อุปธิวิเวก

วิศวามิตร ครูผู้สอนศิลปวิทยาแก่พระราชกุมารลัทธิตถะ

วิศานักษัตริ หมู่ดาวฤกษ์ชื่อวิศาขะ (ดาวคันฉัตร) เป็นหมู่ดาวฤกษ์ที่ ๑๖ มี ๕ ดวง; ดู ดาวนักษัตริ

วิศาขบรูณมี ดู วิศาขบรูณมี

วิศาขบูชา การบูชาในวันเพ็ญเดือน ๖ เพื่อรำลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้าเนื่องในวันประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานของ

พระองค์; วิศาขบูชา ก็เขียน

วิศาขบรูณมี วันเพ็ญเดือน ๖, วันกลางเดือน ๖, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖, ดิถีมีพระจันทร์เต็มดวง ประกอบด้วยวิศาข-ฤกษ์ (วิศาขนักษัตริ); นี้เขียนตามนิยมอย่างหนึ่งในหนังสือเก่า, นอกจากนี้เขียนกันอีกหลายอย่าง เป็น วิศาขบรูณมี บ้าง วิศาขบรูณมี บ้าง วิศาขบรูณมี บ้าง, ปัจจุบัน อาจจะเขียน วิศาขบรูณมี หรือ วิศาขบรูณมี หรือ วิศาขบรูณมี

วิศาต กว้างขวาง, แผ่ไป

วิศาต มีส่วนไม่เสมอกัน คือขัดกัน เข้ากันไม่ได้ ไม่ถูกกัน หรือไม่กลมกลืนกัน, ไม่เหมาะสม

วิศาตปริหารชา อาพาธา ความเจ็บไข้ที่เกิดจากบริหารร่างกายไม่สม่ำเสมอ คือผลัดเปลี่ยนอิริยาบถไม่พอดี; ดู อาพาธา

วิศาตสะ 1. ความคุ้นเคย, ความสนิทสนม การถือว่าเป็นกันเอง, ในทางพระวินัย การถือเอาของของผู้อื่นที่จัดว่าเป็นการถือวิศาตสะ มีองค์ ๓ คือ ๑. เคยเห็นกันมา เคยคบกันมา หรือได้พูดกันไว้ ๒. เจ้าของยังมีชีวิตอยู่ ๓. รู้ว่าของเราถือเอาแล้วเขาจักพอใจ, บัดนี้นิยมเขียน วิศาตสะ 2. ความนอนใจ ดังพุทธดำรัสว่า “ภิกษุเธอยังไม่ถึงความสิ้นอาสวะแล้วอย่าได้ถึง วิศาตสะ (ความ

นอนใจ)”

วิสาสิกชน คนที่สนิทสนมคุ้นเคย, คนคุ้นเคยกัน, *วิสาสิกชน* ก็ใช้

วิสังขาร ธรรมที่ปราศจากการปรุงแต่ง, ธรรมอันมิใช่สังขาร คือ พระนิพพาน

วิสังขกะ ผู้จ่าย, ผู้แจกจ่าย; ผู้ตอบ, ผู้วิสังขนา

วิสังขนา คำตอบ, คำแก้ไข; คำชี้แจง (พจนานุกรม เขียน วิสังขนา)

วิสังยุญี หมัดความรู้สึก, ลิ่นสติ, สลบ

วิสัย ภูมิ, พื้นเพ, อารมณ์, เขต, แดน, ลักษณะที่เป็นอยู่, ไทยใช้ในความหมายว่า ขีดขั้นแห่งความเป็นไปได้ หรือขอบเขตความสามารถ

วิสาขบุณมี, วิสาขบูรณมี, วิสาขปุณมี วันเพ็ญเดือน ๖; ดู *วิสาขปุณมี*

วิสาขบูชา ดู *วิสาขบูชา*

วิสาขปุณมี ดู *วิสาขปุณมี*

วิสาขมาส, เวสาขมาส เดือน ๖

วิสาข ชื่อมหาอุบาสิกาสำคัญในครั้งพุทธกาล เป็นธิดาของธัญชัยเศรษฐีและนางสุนณา เกิดที่เมืองภัททิยะในแคว้นอังคะ ได้บรรลุนิเวศน์ตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ ต่อมาได้ย้ายตามบิดามาอยู่ที่เมืองสาเกต ในแคว้นโกศล แล้วได้สมรสกับนายปุณณวัณน์ บุตรชายมิกคารเศรษฐีแห่งเมืองสาวัตถิ และย้ายไปอยู่ในตระกูลฝ่ายสามี นางสามารถ

กลับใจมิกคารเศรษฐี บิดาของสามี ซึ่งนับถือนิครนถ์ ให้หันมานับถือพระพุทธศาสนา มิกคารเศรษฐีนับถือนางมาก และเรียกนางวิสาขเป็นแม่ นางวิสาขจึงได้ชื่อใหม่อีกอย่างหนึ่งว่า *มิกคารมาตา* (มารดาของมิกคารเศรษฐี) นางวิสาขได้อุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสงฆ์อย่างมากมาย และได้ขายเครื่องประดับ เรียกชื่อว่า *มหาดดาปสาธน์* ซึ่งมีค่าสูงยิ่ง อันประจำตัวมาตั้งแต่แต่งงาน นำเงินมาสร้างวัดถวายแด่พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์คือ *วัดบุพพาราม มิกคารมาตูปราสาท* ณ พระนครสาวัตถิ นางวิสาขามีบุตรหลานมากมายล้วนมีสุขภาพดีแทบทั้งนั้น แม่นางจะมีอายุยืนถึง ๑๒๐ ปี ก็ดูไม่แก่ และเป็นบุคคลที่ได้รับความนับถืออย่างกว้างขวางในสังคม ได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาทายิกาทั้งปวง; ดู *บุพพาราม, ตุลา*

วิสามัญ แปลกจากสามัญ, ไม่ใช่ธรรมดา, ไม่ทั่วไป, เฉพาะ

วิสารท แก้วกล้า, ชำนาญ, ฉลาด

วิสาสะ ดู *วิสาสะ*

วิสาสิกชน คนคุ้นเคย; ดู *วิสาสิกชน*

วิสุคาม แผนกหนึ่งจากบ้าน, แยกต่างหากจากบ้าน

วิสุคามสีมา แดนแผนกหนึ่งจากแดนบ้าน คือ แยกต่างหากจากเขตบ้าน, ใน

ที่นี้หมายถึง ที่ดินที่พระเจ้าแผ่นดิน
ประกาศพระราชทานให้แก่สงฆ์

วิสุทธิชนวิลาสินี ชื่ออรรถกถาอธิบาย
ความในคัมภีร์อุปทาน แห่งพระ
สุตตันตปิฎก เรียบเรียงขึ้นเป็นภาษา
บาลี โดยอาศัยนัยแห่งอรรถกถาเก่า
ภาษาสิงห์ที่สืบมาในลังกาทวีป ไม่
ปรากฏนามท่านผู้รจนา แต่คัมภีร์จุฬ-
คันถวงส์ (แต่งในพม่า) ว่าเป็นผลงาน
ของพระพุทฺธโฆสอาจารย์; ๓ **ไปราณัญฐ-**
กถา, อรรถกถา

วิสุทธิ ความบริสุทธิ์, ความหมดจด, การ
ชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ด้วยการบำเพ็ญ
ไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้นๆ ไปโดย
ลำดับ จนบรรลุจุดหมายคือพระ
นิพพาน มี **๗ ขั้น** (ในที่นี้ ได้ระบุนิพพาน
ที่มีที่ได้เป็นความหมายของแต่ละขั้น
ตามที่แสดงไว้ในอภิธรรมัตถกสังคหะ)
คือ **๑. สីลวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งศีล
(ได้แก่ ปาโรสุทฺธิศีล ๔) **๒. จิตตวิสุทธิ**
ความหมดจดแห่งจิตต์ (ได้แก่ สมภาติ ๒
คือ อุปจารสมภาติ และอัปปนาสมภาติ)
๓. ทิฏฐิวินัยวิสุทธิ ความหมดจดแห่งทิฏฐิ
(ได้แก่ นามรูปปริคคหญาณ) **๔. กังขา-**
วิตรณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณ
เป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย (ได้แก่
ปัจฉัยปริคคหญาณ) **๕. มัคคามัคค-**
ญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่ง

ญาณเป็นเครื่องรู้เห็นว่าทางหรือมิใช่ทาง
(ได้แก่ ต่อมสมมสนญาณ ขึ้นสู่อุทยัพพ-

ญาณ เป็นตรุณวิปัสสนา เกิดวิปัสสนูป-
กิเลส แล้วรู้เท่าทันว่า อะไรใช่ทาง อะไร
มิใช่ทาง) **๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ**
ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทาง
ดำเนิน (ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ๔ นับแต่
อุทยัพพญาณที่ผ่านพ้นวิปัสสนูปกิเลส
แล้ว เกิดเป็นพลวิปัสสนา เป็นต้นไป
จนถึงอนุลอมญาณ) **๗. ญาณทัสสน-**
วิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ
(ได้แก่ มรรคญาณ ๔ มีโสดาปัตติมรรค
เป็นต้น แต่ละขั้น); ๓ **ปาโรสุทฺธิศีล ๔,**
สมภาติ ๒, วิปัสสนาญาณ ๔, ญาณ ๑๖

วิสุทธิเทพ เทวดาโดยความบริสุทธิ์ ได้
แก่พระอรหันต์ (ข้อ ๓ ในเทพ ๓)

วิสุทธิมรรค, วิสุทธิมคค์ ปกกรรมพิเศษ
อธิบายศีล สมภาติ ปัญญา ตามแนว
วิสุทธิ ๗ พระพุทฺธโฆสอาจารย์ พระ
อรรถกถาจารย์ชาวอินเดียเป็นผู้แต่งที่
มหาวิหารในเกาะลังกา; พระพุทฺธโฆส
หรือที่นิยมเรียกว่าพระพุทฺธโฆสอาจารย์นี้
เป็นบุตรพราหมณ์ เกิดที่หมู่บ้านหนึ่งใกล้
พุทธคยา อันเป็นสถานที่ตรัสรู้ของพระ
พุทธเจ้า ในแคว้นมคธเมื่อประมาณ
พ.ศ. ๕๕๖ เรียนจบไตรเพท มีความ
เชี่ยวชาญมาก ต่อมาพบกับพระเรวัต-
เถระ ได้โต้ตอบปัญหากัน ผู้พระเรวัต-

เถระไม่ได้ จึงขอบวชเพื่อเรียนพุทธ
 วจนะ มีความสามารถมาก ได้รจนาคัมภีร์ *ญาโณทัย* เป็นต้น พระเวทเถระ
 จึงแนะนำให้ไปเกาะลังกา เพื่อแปลอรรถ
 กถาสังหี กลับเป็นภาษาชามคธ ท่านเดิน
 ทางไปที่มหาวิหาร เกาะลังกา เมื่อขอ
 อนุญาตแปลคัมภีร์ ถูกพระเถระแห่ง
 มหาวิหารให้คาถามา ๒ บท เพื่อแต่ง
 ทดสอบความรู้ พระพุทธโฆสจารย์จึง
 แต่งคำอธิบายคาถาทั้งสองนั้นขึ้นเป็น
 คัมภีร์ *วิสุทธิมรรค* จากนั้นก็ได้รับ
 อนุญาตให้ทำงานแปลอรรถกถาได้ตาม
 ประสงค์ เมื่อทำงานเสร็จสิ้นแล้ว ท่านก็
 เดินทางกลับสู่ชมพูทวีป พระพุทธโฆส
 จารย์เป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่ที่
 สุด มีผลงานมากที่สุด

วิสุทธิอุโบสถ อุโบสถที่ประกอบด้วย
 ความบริสุทธิ์ หรืออุโบสถที่ทำโดยที่
 ประชุมสงฆ์ซึ่งมีความบริสุทธิ์ หมายถึง
 การทำอุโบสถซึ่งที่ประชุมมีแต่พระ
 อรหันต์ล้วนๆ เช่น กล่าวถึงการประชุม
 พระอรหันต์ ๑,๒๕๐ รูป คราวจาทรงค
 สันนิบาต ว่าทำวิสุทธิอุโบสถ

วิสูตร ม่าน

วิหาร ที่อยู่, ที่อยู่ของพระสงฆ์; ที่
 ประดิษฐานพระพุทธรูปคู่กับโบสถ์; การ
 พักผ่อน, การเป็นอยู่หรือดำเนินชีวิต

วิหารธรรม ธรรมเป็นเครื่องอยู่, ธรรม

ประจำใจ, ธรรมที่เป็นหลักใจในการ
 ดำเนินชีวิต

วิหารวัตถุ พื้นที่ปลูกกุฏิ วิหาร

วิหิงสา การเบียดเบียน, การทำร้าย

วิหิงสาคิต ความตริกลงในทางเบียดเบียน,
 ความคิดในทางทำลายหรือก่อความ
 เดือดร้อนแก่ผู้อื่น (ข้อ ๓ ในอกุศลจิต ๓)

วิหเสกกรรม กรรมที่จะพึงกระทำแก่
 ภิกษุผู้ทำสงฆ์ให้ลำบาก คือ ภิกษุ
 ประพฤติอนาจาร สงฆ์เรียกตัวมาถาม
 หนึ่งเฉยเสียไม่ตอบ เรียกว่า *เป็นผู้ทำสงฆ์
 ให้ลำบาก*, สงฆ์ยกวิหเสกกรรมขึ้น คือ
 สวดประกาศการที่เธอทำตัวเช่นนั้น ด้วย
 ญัตติหุติยกรรม เมื่อสงฆ์สวดประกาศ
 แล้วเธอยังขึ้นทำอย่างนั้นอยู่อีก ย่อม
 ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (สิกขาบทที่ ๒ ใน
 ภูตคามวรรคที่ ๒); คู่กับ *อัญญาบาทกรรม*

วิตกกัมมะ การละเมิดพระพุทธรบัญญัติ,
 การทำผิดวินัย

วิตกกมกิลเส ดู *กิลเส ๓ ระดับ*

วิสติวรรค สงฆ์พวกที่กำหนดจำนวน
 ๒๐ รูป (ทำอัพทานได้); ดู *วรรค*

วชิระ การออก เช่น ออกจากฌาน
 ออกจากอาบัติสังฆาทิเสส เป็นต้น

วชิระคามินี 1. วิปัสสนาที่ให้ถึงมรรค,
 วิปัสสนาที่เจริญแก่กล้าถึงจุดสุดยอดทำ
 ให้เข้าถึงมรรค (มรรคชื่อว่า *วชิระ*
 โดยความหมายว่าเป็นที่ออกไปได้จาก

สิ่งที่ยึดติดถือมั่น หรือออกไปพ้นจาก
สังขาร), วิปัสสนาที่เชื่อมต่อไปถึงมรรค
2. “อาบัติที่ให้ถึงวฏฐานวิธี” คือ อาบัติที่
จะพ้นได้ด้วยอยู่กรรม หมายถึงอาบัติ
สังฆาทิเสส; เทียบ *เทศนาคามินี*

วฏฐานวิธี ระเบียบเป็นเครื่องออกจาก
อาบัติ หมายถึงระเบียบวิธีปฏิบัติสำหรับ
ภิกษุผู้จะเปลื้องตนจากอาบัติหนักขึ้น
สังฆาทิเสส, มีทั้งหมด ๔ อย่างคือ *ปริวาส
มานต์อัฏฐาน* และ *ปฏิกัสนา*

วฏฐานสมมติ มติอนุญาติให้ออกจาก
ความเป็นสิกขมานาเพื่ออุปสมบทเป็น
ภิกษุณี, นางสิกขมานาผู้สมทานสิกขา-
บท ๖ ข้อ ตั้งแต่ ปาณาติปาตา เวรมณี
ถึง วิกาลโภชนา เวรมณี โดยมีได้ขาด
ครบเวลา ๒ ปีแล้วจึงมีสิทธิขอวฏฐาน
สมมติ เพื่ออุปสมบทเป็นภิกษุณีต่อไป

วุฑฺฒิ ธรรมเป็นเครื่องเจริญ, ธรรมเป็น
เหตุให้ถึงความเจริญ มี ๔ อย่างคือ **๑.**
สัพฺปริสฺตังเสวะ คบหาสัตบุรุษ **๒.** *สัท-
ธัมมัสสวนะ* ฟังสัทธรรม **๓.** *โยนิโส-
มนสิการ* ทำใจโดยแยบคาย **๔.** *ธัมมา-
นุชฺชมปฏิบัติ* ปฏิบัติธรรมสมควรแก่
ธรรม, เรียกและเขียนเป็น *วุฑฺฒิ* บ้าง
วุฑฺฒิธรรม บ้าง *วุฑฺฒิธรรม* บ้าง, ในบาลี
เรียกว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อ *ปัญญาวุฑฺฒิ*
หรือ *ปัญญาวุฑฺฒิ* คือเพื่อความเจริญแห่ง
ปัญญา

วุฑฺฒชน ผู้เจริญ, ผู้ใหญ่, คนที่เป็นวุฑฺฒชะ
หรือมีวุฑฺฒิ; *ดู วุฑฺฒิ*

วุฑฺฒบรรพชิต ผู้บวชเมื่อแก่

วุฑฺฒิ ความเจริญ, ความมั่งคั่ง, ความเป็น
ผู้ใหญ่; ธรรมให้ถึงความเจริญ; *ดู วุฑฺฒิ*

วุฑฺฒิ คือ ความเป็นผู้ใหญ่ ๓ อย่าง
ที่นิยมพูดกันในภาษาไทยนั้นมาใน
คัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกา ได้แก่ **๑.**
ชาติวุฑฺฒิ ความเป็นผู้ใหญ่โดยชาติ คือ
เกิดในชาติกำเนิดฐานะอันสูง **๒.** *วัยวุฑฺฒิ*
ความเป็นผู้ใหญ่โดยวัย คือเกิดก่อน **๓.**
คุณวุฑฺฒิ ความเป็นผู้ใหญ่โดยคุณความดี
หรือโดยคุณพิเศษที่ได้บรรลุ (ผลสำเร็จ
ที่ดียิ่ง) (อนึ่ง ในคัมภีร์ท่านมิได้กล่าวถึง
ภาวะแต่กล่าวถึงบุคคล คือไม่กล่าวถึง
วุฑฺฒิ แต่กล่าวถึง *วุฑฺฒชะ* หรือ *วุฑฺฒ* เป็น
ชาติวุฑฺฒ *วัยวุฑฺฒ* *คุณวุฑฺฒ*; นอกจากนั้น ใน
อรรถกถาแห่งสุดตนิบาต ท่านแบ่งเป็น ๔,
โดยเพิ่ม *ปัญญาวุฑฺฒ* ผู้ใหญ่โดยปัญญา
เข้ามาอีกอย่างหนึ่ง และเรียงลำดับตาม
ความสำคัญในทางธรรม เมื่อเปลี่ยน
วุฑฺฒ เป็น วุฑฺฒิ จะได้ดังนี้ **๑.** *ปัญญาวุฑฺฒิ*
๒. *คุณวุฑฺฒิ* **๓.** *ชาติวุฑฺฒิ* **๔.** *วัยวุฑฺฒิ*)

เวชกรรม “กรรมของหมอ”, “การงานของ
แพทย์”, การบำบัดโรครักษาคนเจ็บไข้,
อาชีวะแพทย์, การทำตัวเป็นหมอปรุงยา
ใช้ยาแก้ไขโรครักษาคนไข้; การประกอบ
เวชกรรม ถือว่าเป็นมิจฉาชีพสำหรับ

พระภิกษุ (เช่น ที.สี.๙/๒๕/๑๕; ชุ.จ.๓๐/๗๑๓/๓๖๐) ถึงแม้จะไม่ทำเพื่อการเลี้ยงชีพหรือจะหาลาภ ก็เสี่ยงต่ออาบัติในข้อตติย-ปาราชิก (วินย.๑/๒๑๕/๑๕๘-๙) หรือไม่ก็เข้าข่ายกุกกุสกลิกขาบท (สังฆาทิเสส ข้อ ๑๓, วินย.๑/๖๒๔/๔๒๖ เรียกเวชกรรมว่า 'เวชชิกา') อย่างไรก็ตาม ท่านก็ได้เปิดโอกาสไว้สำหรับการดูแลช่วยเหลือกันอันจำเป็นและสมควร ดังที่มีข้อสรุปในคัมภีร์ว่า ภิกษุไม่ประกอบเวชกรรม แต่ (มงค.๑/๑๘๙ สรุปจาก วินย.๑/๕๗๓-๗) พึงทำยาให้แก่คนที่ท่านอนุญาต ๒๕ ประเภท คือ บุคคล ๑๐ (สหธรรมิก ๕ คือ ภิกษุ ภิกษุณี ลิกขมานา สามเณร สามเณรี, ปันฑุปลาสคือคนมาอยู่วัดเตรียมบวช ไวยาวัจกรของตน มารดา บิดา อุปฐากของมารดาบิดา) ญาติ ๑๐ (พี่ชาย น้องชาย พี่หญิง น้องหญิง น้ำหญิง ป้า อาชาย ลุง อาหญิง น้ำชาย; อนุชนมีบุตรนัดดาเป็นต้นของญาติเหล่านั้น ๗ ชั่วเครือสกุล ท่านก็จัดรวมเข้าในคำว่า "ญาติ ๑๐" ด้วย) คน ๕ (คนจรมา โจร คนแพ้วสงคราม คนเป็นใหญ่ คนที่ญาติทิ้งจะไปจากถิ่น) ถ้าเขาเจ็บป่วยเข้ามาวัด พึงทำยาให้เขา ทั้งนี้ มีรายละเอียดในการที่จะต้องระมัดระวังไม่ให้ผิดพลาดหลายอย่าง ข้อสำคัญคือ ให้เป็นการทำด้วยเมตตาการุณย์แท้จริง มิใช่

หวังลาภ ไม่ให้เป็นการรับใช้หรือประจบประแจง

เวท, พระเวท ๓ ไตรเวท

เวทนา ความเสวยอารมณ์, ความรู้สึก, ความรู้สึกสุขทุกข์ มี ๓ อย่าง คือ ๑. สุข-เวทนา ความรู้สึกสุขสบาย ๒. ทุกขเวทนา ความรู้สึกไม่สบาย ๓. อทุกขมสุขเวทนา ความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์ คือ เฉยๆ เรียกอีกอย่างว่า อุเบกขาเวทนา; อีกหมวดหนึ่งจัดเป็นเวทนา ๕ คือ ๑. สุข สบายกาย ๒. ทุกข์ ไม่สบายกาย ๓. โสมนัส สบายใจ ๔. โทมนัส ไม่สบายใจ ๕. อุเบกขา เฉยๆ; ในภาษาไทย ใช้หมายความว่าเจ็บปวดบ้าง สงสารบ้าง ก็มี

เวทนาจันท์ กองเวทนา (ข้อ ๒ ในจันท์ ๕)

เวทนานุปัสสนา สติตามดูเวทนา คือ ความรู้สึกสุขทุกข์และไม่สุขไม่ทุกข์ เป็นอารมณ์โดยรู้เท่าทันว่า เวทนานี้ก็สักว่าเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา (ข้อ ๒ ในสติปัฏฐาน ๔)

เวทนาปริคคหสูตร ๓ ที่มณฑสูตร

เวทมนตร์ คำที่เชื่อถือว่าศักดิ์สิทธิ์บริกรรมแล้วให้สำเร็จความประสงค์

เวทลละ ๓ ที่ นวังคสัตถุศาสน์

เวเนยยสัตว์ ๓ เวไนยสัตว์

เวไนยสัตว์ สัตว์ผู้ควรแก่การแนะนำสั่งสอน, สัตว์ที่พึงแนะนำได้, สัตว์ที่พอตัดได้สอนได้

เวปุลละ ความไพบุลย์, ความเต็มเปี่ยม, ความเจริญเต็มที่ มี ๒ อย่าง คือ ๑. **อามิสเวปุลละ** อามิสไพบุลย์ หรือความไพบุลย์แห่งอามิส หมายถึง ความมากมายพร้อมด้วยปัจจัย ๔ ตลอดจนวัตถุอันวยความสุขความสะดวกสบายต่างๆ ๒. **ธัมมเวปุลละ** ธรรมไพบุลย์ หรือความไพบุลย์แห่งธรรม หมายถึง ความเจริญเต็มเปี่ยมเพียบพร้อมแห่งธรรม ด้วยการฝึกอบรมปลูกฝังให้มีในตนจนเต็มบริบูรณ์ หรือด้วยการประพฤติปฏิบัติกันในสังคมจนแพร่หลายทั่วไปทั้งหมด

เวการบรรพต ชื่อภูเขาลูกหนึ่งในภูเขาห้าลูก ที่เรียก**เบญจคีรี** อยู่ที่กรุงราชคฤห์

เวมานิกเปรต เปรตอยู่วิมาน ได้เสวยสุขและทุกข์สลับกันไป บางตนข้างแรมเสวยทุกข์ ข้างขึ้นเสวยสุข บางตนกลางคืนเสวยสุข กลางวันเสวยทุกข์ เวลาเสวยสุขอยู่ในวิมาน มีร่างเป็นทิพย์สวยงาม เวลาจะเสวยทุกข์ต้องออกจากวิมานไป และร่างกายก็กลายเป็นหน้าเกลียดหน้ากลัว

เวยยาวัจจมัย บุญสำเร็จด้วยการช่วยชวนชวายเป็นกิจที่ชอบ, ทำดีด้วยการช่วยเหลือรับใช้ผู้อื่น (ข้อ ๕ ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐); **ไวยาวัจจมัย** ก็เขียน

เวร ความแค้นเคือง, ความปองร้ายกัน,

ความคิดร้ายตอบแก่ผู้ทำร้าย; ในภาษาไทยใช้อีกความหมายหนึ่งด้วยว่าคราว, รอบ, การผลัดกันเป็นคราวๆ, ตรงกับ **วาร** หรือ **วาระ** ในภาษาบาลี

เวสสภู พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอดีต; ดู **พระพุทธเจ้า ๗**

เวสสวัณ, เวสสุวัณ ดู **จาตุมหาราช, จาตุมหาราชิกา, ปรีตร**

เวสัชชกรณธรรม ธรรมทำความกล้าหาญ, ธรรมเป็นเหตุให้กล้าหาญ, คุณธรรมที่ทำให้เกิดความกล้ากล้า มี ๕ อย่าง คือ ๑. **ศรัทธา** เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ ๒. **ศีล** มีความประพฤติดีงาม ๓. **พาหุสัจจะ** ได้สดับหรือศึกษามาก ๔. **วิริยารัมภะ** เพียรทำกิจอยู่อย่างจริงจัง ๕. **ปัญญา** รู้รอบและรู้ชัดเจนในสิ่งที่ควรรู้

เวสัชชญาณ พระปรีชาญาณอันทำให้พระพุทธเจ้าทรงมีความกล้ากล้าไม่ครั่นคร้าม ด้วยไม่ทรงเห็นว่าจะมีใครท้วงพระองค์ได้โดยชอบธรรมในฐานะทั้ง ๔ คือ ๑. ท่านปฏิญาณว่าเป็นสัมมาสัมพุทธะ ธรรมเหล่านี้ท่านยังไม่รู้แล้ว ๒. ท่านปฏิญาณว่าเป็นชีณาสพอาสวะเหล่านี้ของท่านยังไม่สิ้นแล้ว ๓. ท่านกล่าวธรรมเหล่านี้ได้ว่าทำอันตรายธรรมเหล่านั้นไม่อาจทำอันตรายแก่ผู้ล่องเลพได้จริง ๔. ท่านแสดงธรรมเพื่อประโยชน์อย่างใด ประโยชน์อย่างนั้นไม่

เป็นทางนำผู้ทำตามให้ถึงความสิ้นทุกข์ โดยชอบได้จริง

เวสาลี ชื่อนครหลวงของแคว้นวัชชี ตั้งอยู่บนฝั่งทิศตะวันออกของแม่น้ำคงคา ส่วนที่ปัจจุบันเรียกชื่อเป็นอีกแม่น้ำหนึ่งต่างหากว่า แม่น้ำคันทัก (Gandak) ซึ่งเป็นสาขาใหญ่สาขาหนึ่งของแม่น้ำคงคานั้น และเมื่อไหลลงมาจากเวสาลีอีกประมาณ ๔๐ กม. ก็เข้าร่วมกับแม่น้ำคงคาที่จุดบรรจบ ซึ่งห่างจากเมืองปัตนะ (Patna, คือ ปาตลีบุตร ในอดีต) ไปทางตะวันออกเฉียงเหนือเพียงประมาณ ๕ กม., ที่ตั้งของเมืองเวสาลี อยู่เหนือเมืองปาตลีบุตรนั้นขึ้นไป วัดตรงเป็นเส้นบรรทัด ประมาณ ๔๓.๕ กม., เวสาลีเป็นคำภาษาบาลี เรียกอย่างสันสกฤตว่า *ไวศาลี* หรือ *ไพศาลี*

เวหาสกุฎี โคร่งที่ตั้งขึ้นในวิหาร ปักเสาตอม่อขึ้นแล้ววางรอดบนนั้น สูงพอค้ำระไม่กระทบพื้น ถ้าไม่ปูพื้นข้างบนก็เอาเตียงวางลงไป ให้พื้นเตียงคานรอดอยู่ ขาเตียงห้อยลงไป ใช้อยู่ได้ทั้งข้างบนข้างล่าง ข้างบนเรียกว่า *เวหาสกุฎี* เป็นของต้องห้ามตามสิกขาบทที่ ๘ แห่งภุมมคัมภีร์ ปาจิตติย

เวพุกัณฐกีนันทมารดา *นันทมารดา* 1.

เวพุวะ ผลมะตูม

เวพุกาม ชื่อตำบลหนึ่งใกล้นครเวสาลี

แคว้นวัชชี เป็นที่พระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาในพรรษาที่ ๔๕ นับแต่ได้ตรัสรู้ คือพรรษาสุดท้ายที่จะเสด็จปรินิพพาน; *เพพุกาม* ก็เรียก

เวพุวัน ป่าไผ่ สวนที่ประพาสพักผ่อนของพระเจ้าพิมพิสาร อยู่ไม่ไกลไม่ไกลจากพระนครราชคฤห์ เป็นที่ร่มรื่นสงบเงียบ มีทางไปมาสะดวก พระเจ้าพิมพิสารถวายเป็นสังฆาราม นับเป็นวัดแรกในพระพุทธศาสนา

เวกผ้า ในประโยคที่ว่า “เราจักไม่ไปในละแวกบ้านด้วยทั้งเวกผ้า” เปิดสี่ข้างให้เห็น เช่นถกจีวรขึ้นพาดไว้บนป่า

โวการ “ความแพกผัน”, “ภาวะหลากหลาย”, เป็นคำที่นิยมใช้ในพระอภิธรรมและคัมภีร์อรรถกถาบาย เช่น อรรถกถาเป็นต้น ในความหมายว่า ความหลากหลายหรือความเป็นไปต่างๆ แห่งขั้นหรือขั้นที่ผันแปรหลากหลายเป็นไปต่างๆ โดยนัยหมายถึง *ขั้น* นั้นเอง, มักใช้แสดงลักษณะของ “ภพ” ซึ่งจำแนกได้เป็น ๓ ประเภท คือ *เอกโวการภพ* ภพที่มีขั้นเดียว ได้แก่ อสังขนิภพ (มีรูปขั้นเท่านั้น) *จตุโวการภพ* ภพที่มีสี่ขั้น ได้แก่ อรูปภพ (มีแต่นามขั้น ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ) *ปัญจโวการภพ* ภพที่มีห้าขั้น ได้แก่ กามภพ และรูปภพที่นอกจากอสังขนิภพ

(ในพระสุตตันตปิฎก มีเฉพาะนิทเทส และปฏิสัมภิทามัคค์ เท่านั้น ที่ใช้คำว่า โวหาร หมายถึงชั้น)

โวหารศัพท์ ดู *วิถิจิต*

โวทาน ความบริสุทธิ์, ความผ่องแผ้ว, การชำระล้าง, การทำให้สะอาด, ธรรมที่อยู่ในวิเสสภาค คือในฝ่ายข้างวิเศษ ได้แก่ ธรรมจำพวกที่ทำให้เจริญออกงามดียิ่งขึ้นไปจนปลอดพ้นจากประดาสังฆะหมองบริสุทธิ์บริบูรณ์ เช่น โยนิโสมนสิการ กุศลมูล สมณะและวิปัสสนา ตลอดถึงนิพพาน; ตรงข้ามกับ *สังกิเลส*

โวหาร ถ้อยคำ, สำนวนพูด, ชั้นเชิง หรือ กระบวนแต่งหนังสือหรือพูด

โวพจน์ คำที่มีรูปต่างกันแต่มีความหมาย

คล้ายกัน, คำสำหรับเรียกแทนกัน เช่น คำว่า *มทนิมมทโน* เป็นต้น เป็นโวพจน์ของ *วิราคะ* คำว่า *วิมุตติ วิสุทธิ สันติ อสังขตะ วิวัฏฏ์* เป็นต้น เป็นโวพจน์ของ *นิพพาน* ดังนี้ เป็นต้น

ไวยากรณ์ 1. ระเบียบของภาษา, วิชาว่าด้วยระเบียบแห่งภาษา **2.** พุทธพจน์ที่เป็นข้อความร้อยแก้ว คือเป็นจตุณนิยบทล้วน ไม่มีคาถาเลย (ข้อ ๓ ในนวังคัลลตฤศาสน์); เทียบ *คาถา 2.*; ดู *จตุณนิยบท*

ไวยาวัจกร ผู้ทำกิจธุระแทนสงฆ์, ผู้ช่วยฆราวาสทำกิจธุระ, ผู้ช่วยเหลือรับใช้พระ

ไวยาวัจจะ การชวนชวายช่วยทำกิจธุระ, การช่วยเหลือรับใช้

ไวยาวัจมัย ดู *เวยยาวัจจมัย*

ศ

ศตมวาร วาระที่ ๑๐๐, ครั้งที่ ๑๐๐; ในภาษาไทย นิยมใช้ในประเพณีทำบุญอุทิศแก่ผู้ล่วงลับ โดยมีความหมายว่า วันที่ ๑๐๐ หรือวันที่ครบ ๑๐๐ เช่น ในข้อความว่า “บำเพ็ญกุศลศตมวาร”, ทั้งนี้ มีคำที่มักใช้ในชุดเดียวกันอีก ๒ คำ คือ *สัตตมวาร* (วันที่ ๗ หรือวันที่ครบ ๗) และ *ปัญญาสมวาร* (วันที่ ๕๐ หรือวันที่ครบ ๕๐); อนึ่ง “ศตมวาร” (วาระที่ ๑๐๐) นี้ เป็นคำจากภาษาสันสกฤต

ตรงกับคำบาลีว่า “สตมวาร” ไม่พึงสับสนกับ “สัตตมวาร” (วาระที่ ๗) ที่มาจากคำเต็มในภาษาบาลีว่า “สัตตมวาร”

ศรัทธา ความเชื่อ, ความเชื่อถือ; ดู *สัทธา*
ศรัทธาไทย ของที่เขถวายด้วยศรัทธา; “ทำศรัทธาไทยให้ตกไป” คือ ทำให้ของที่เขถวายด้วยศรัทธาเสื่อมเสียคุณค่าหรือหมดความหมายไป หมายความว่าปฏิบัติต่อสิ่งที่เขถวายด้วยศรัทธา โดยไม่สมควรแก่ศรัทธาของเขา หรือโดยไม่

เห็นความสำคัญแห่งศรัทธาของเขา เช่น ภิกษุเอาอาหารบิณฑบาตที่เขาถวายโดยตั้งใจทำบุญ ไปทิ้งเสีย หรือไปให้แก่คฤหัสถ์โดยยังมีได้ฉันด้วยตนเองก่อน

ศรราช การทำบุญให้แก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว (ต่างจาก *สารท*)

ศรราชพรต พิธีทำบุญอุทิศแก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว; *ศรราชพรตคาถา* หรือ *คาถาศรราชพรต* หมายถึง คาถาหมวดหนึ่ง (มีร้อยแก้วนำเล็กน้อย) ที่พระสงฆ์ใช้สวดรับเทศน์ ในงานพระราชพิธีเผาศพในประเทศไทย แต่บัดนี้ใช้กันกว้างออกไปแม้ในพิธีราษฎร์ที่จะจัดให้เป็นการใหญ่

ศรี มิ่งขวัญ, ราชสี, อากาที่น่านิยม; ดู *สิริ*

ศรีอารยเมตไตรย พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ซึ่งจะอุบัติขึ้นในภายหน้า หลังจากสิ้นศาสนาพระโคตมแล้ว ในคราวที่มนุษย์มีอายุยืน ๘๐,๐๐๐ ปี นับเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์ที่ ๕ แห่งภัทรกัปนี้, เรียกว่า *พระศรีอารยเมตไตรย* หรือเรียกสั้นๆ ว่า *พระศรีอารย* บ้าง, พระนามเดิมในภาษาบาลีว่า “เมตเตยย”; ดู *พระพุทธเจ้า ๕*

ศักดิ์ อำนาจ, ความสามารถ, กำลัง, ฐานะ

ศักดิ์นา อำนาจปกครองที่นา หมายถึง ความว่าพระมหากษัตริย์พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้านาย และขุน

นางเป็นต้น ถือนาได้มีกำหนดจำนวนไร่ เป็นเรือนหมื่นเรือนพันตามฐานะรูปการพระราชทานให้ถือศักดินานั้น เป็นเครื่องเทียบยศและเป็นเครื่องปรับผู้กำเกิน หรือเป็นเครื่องปรับผู้ถือศักดินานั้นเอง เมื่อทำผิด

ศักดิ์สิทธิ์ มีอำนาจ (ศักดิ์) ให้สำเร็จ (สิทธิ์), ขลัง, มีกำลังอำนาจที่จะทำให้เป็นไปอย่างนั้นอย่างนี้ หรือให้สำเร็จผลได้จริง

ศัพท์ เสียง, คำ, คำยากที่ต้องแปล, คำยากที่ต้องอธิบาย

ศัสตรา ของมีคมเป็นเครื่องแทงฟัน

ศัสตราวุธ อาวุธมีคมเป็นเครื่องฟันแทง (*ศัสตรา* = ของมีคมเป็นเครื่องฟันแทง, *อาวุธ* = เครื่องประหาร)

ศากยะ ชื่อกษัตริย์พวกหนึ่ง ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากพระเจ้าโอกกากราช ซึ่งเป็นผู้สร้างและครองกรุงกบิลพัสดุ์ พระพุทธเจ้าก็เป็นกษัตริย์วงศ์นี้; *ศากยะ* เป็นคำสันสกฤต เรียกอย่างบาลีเป็น *สักกะ* บ้าง, *สักยะ* บ้าง, *สากิยะ* บ้าง; *ศากยะ* หรือ *สักกะ* นี้ ใช้เป็นคำเรียกชื่อถิ่นหรือแคว้นของพวกเจ้าศากยะด้วย; ดู *สักกชนบท*

ศากยกุมาร กุมารวงศ์ศากยะ, เจ้าชายวงศ์ศากยะ

ศากยราช กษัตริย์ศากยะ, พระเจ้าแผ่นดินวงศ์ศากยะ

ศากยวงศ์ เชื้อสายพวกศากยะ

ศากยสกุล ตระกูลศากยะ, เหล่ากอพวกศากยะ

ศาสดา ผู้บรมสั่งสอน, เป็นพระนามอย่างหนึ่งที่ใช้เรียกพระพุทธเจ้า; ปัจจุบันใช้เรียกผู้ตั้งศาสนาโดยทั่วไป, ในพุทธกาล **ครูทั้ง ๖** คือ ปุณณกัสสป มกขลิโคสาล อชิตเกสกัมพล ปกุกัจจายนะ ลัญชัย-เวल्लीฐบุตร และนิครนถนาฏบุตร ถ้าเรียกตามบาลี ก็เป็นศาสดา ๖

ศาสตร์ ตำรา, วิชา

ศาสนทูต ๓ **โมคคัลลีบุตรติสสเถระ**

ศาสนวงศ์ ๓ **ศาสนวงศ์**

ศาสนา คำสอน, คำสั่งสอน; ปัจจุบันใช้หมายถึงลัทธิความเชื่อถืออย่างหนึ่งๆ พร้อมด้วยหลักคำสอน ลัทธิ พิธี องค์กร และกิจการทั่วไปของหมู่ชนผู้นับถือลัทธิความเชื่อถืออย่างนั้นๆ ทั้งหมด

ศาสนูปถัมภก ผู้ทะนุบำรุงศาสนา

ศิลปะ ฝีมือ, ความฉลาดในฝีมือ, ฝีมือทางการช่าง, การแสดงออกมาให้ปรากฏอย่างงดงามน่าชม, วิชาที่ใช้ฝีมือ, วิชาชีพต่างๆ

ศิลปวิทยา ศิลปะและวิทยาการ

ศิลปศาสตร์ ตำราว่าด้วยวิชาความรู้ต่างๆ มี ๑๘ ประการ เช่นตำราว่าด้วยการคำนวณ ตำรายิงธนู เป็นต้น อันได้มีการเรียนการสอนกันมาตั้งแต่สมัยก่อนพุทธกาล; ๑๘ ประการนั้นมีหลาย

แบบ ยกมาดูแบบหนึ่งจากคัมภีร์โลกนิติและธรรมนิติ ได้แก่ ๑. **สุติ** ความรู้ทั่วไป ๒. **สัมมุติ** ความรู้กฎธรรมเนียม ๓. **สังขยา** วิชาคำนวณ ๔. **โยคา** การช่าง การยนต์ ๕. **นิติ** วิชาปกครอง (คือความหมายเดิมของ นิติศาสตร์ ในชมพูทวีป) ๖. **วิเสติกา** ความรู้การอันให้เกิดมงคล ๗. **กัมมัชฌา** วิชาธรรมา ๘. **คณิกา** วิชาบริหารร่างกาย ๙. **ธนูเพชชา** วิชายิงธนู (**ธนูเพชชา** ก็ว่า) ๑๐. **ปุรณา** วิชาบูรณะ ๑๑. **ติกิจญา** วิชาบำบัดโรค (แพทยศาสตร์) ๑๒. **อติहासा** ตำรานานหรือประวัติศาสตร์ ๑๓. **โชติ** ความรู้เรื่องสิ่งส่องสว่างในท้องฟ้า (ดาราศาสตร์) ๑๔. **มายา** ตำราพิชัยสงคราม ๑๕. **ฉันทสา** วิชาประพันธ์ ๑๖. **เกตุ** วิชาพุด ๑๗. **มันตา** วิชาเวทมนตร์ ๑๘. **สัททา** วิชาหลักภาษาหรือไวยากรณ์, ทั้ง ๑๘ อย่างนี้โบราณเรียกรวมว่า **ศิลปะ** หรือ **ศิลปะ** ไทยแปลออกเป็น **ศิลปศาสตร์** (ตำราว่าด้วยศิลปะต่างๆ); แต่ในสมัยปัจจุบันได้แยกความหมาย **ศิลปะ** กับ **ศาสตร์** ออกจากกัน คือ **ศิลปะ** หมายถึง วิทยาการที่มีวัตถุประสงค์ตรง**ความงาม** เช่นดุริยางคศิลป์ นาฏศิลป์ และจิตรกรรม เป็นต้น **ศาสตร์** หมายถึง วิทยาการที่มีวัตถุประสงค์ตรง**ความจริง** เช่น คณิตศาสตร์ และวิทยาศาสตร์ เป็นต้น

ศีลาควด หินที่สูงขึ้นไปบนพื้นดิน

ศีลาคาด หินที่เป็นแผ่นราบใหญ่

ศีลาเทือก หินที่ติดเป็นพืดยาว

ศีลาวดี ชื่อนครหนึ่งในลัทธิกชนบท

ศิวราตรี พิธีลอยบาปของพราหมณ์ทำ

ในวันเพ็ญเดือน ๓ เป็นประจำปี วิธีทำคือ ลงอาบน้ำในแม่น้ำ สระเกล้า ชำระกายให้สะอาดหมดจด เท่านั้นถือว่าได้ลอยบาปไปตามกระแสน้ำแล้วเป็นอันสิ้นบาปกันคราวหนึ่ง ถึงปีก็ทำใหม่ (คำสันสกฤตเดิมเป็น *ศิวราตรี* แปลว่า “ราตรีของพระศิวะ” พจนานุกรมสันสกฤตว่า ตรงกับแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๓)

ศีล ความประพฤติดีทางกายและวาจา, การรักษากายและวาจาให้เรียบร้อย, ข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงาม, การรักษาปกติตามระเบียบวินัย, ปกติมารยาทที่ปราศจากโทษ, ข้อปฏิบัติในการฝึกหัดกายวาจาให้ดียิ่งขึ้น, ความสุจริตทางกายวาจาและอาชีพ; มักใช้เป็นคำเรียกอย่างง่ายสำหรับคำว่า *อริศีลสิกขา* (ข้อ ๑ ในไตรสิกขา, ข้อ ๒ ในบารมี ๑๐, ข้อ ๒ ในอริยทรัพย์ ๗, ข้อ ๒ ในอริยวัฑฒิ ๕)

ศีล ๕ สำหรับทุกคน คือ ๑. เว้นจากการทำลายชีวิต ๒. เว้นจากถือเอาของที่เขามิได้ให้ ๓. เว้นจากประพฤติดีในกาม ๔. เว้นจากพูดเท็จ ๕. เว้นจากของเมา คือสุรา

เมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท; *คำสมาทานว่า* ๑. ปาณาติปาตา เวรมณี สิกขาปทํ สมာทियามิ ๒. อทินฺนาทานา เวรมณี สิกขาปทํ สมาทियามิ ๓. กามสฺมุจฺฉาจฺจรา เวรมณี สิกขาปทํ สมาทियามิ ๔. มุสาวาทา เวรมณี สิกขาปทํ สมาทियามิ ๕. สุราเมรยมชฺชปมาทญฺจานา เวรมณี สิกขาปทํ สมาทियามิ; *ดู อารชนาศีล* ด้วย

ศีล ๘ สำหรับฝึกตนให้ยิ่งขึ้นไปโดยรักษาในบางโอกาส หรือมีศรัทธาจะรักษาประจำก็ได้ เช่น แม่ชีมักรักษาประจำ หัวข้อเหมือนศีล ๕ แต่เปลี่ยนข้อ ๓ และเติมข้อ ๖, ๗, ๘ คือ ๓. เว้นจากการประพฤติดีผิดพรหมจรรย์ คือเว้นจากการร่วมประเวณี ๖. เว้นจากบริโภคอาหารในเวลาวิกาล คือเที่ยงแล้วไป ๗. เว้นจากการฟ้อนรำ ขับร้อง บรรเลงดนตรี ดูการเล่นอันเป็นข้าศึกต่อพรหมจรรย์ การตัดทรงดอกไม้ ของหอมและเครื่องลูบไล้ซึ่งใช้เป็นเครื่องประดับตกแต่ง ๘. เว้นจากที่นอนอันสูงใหญ่หรูหราฟุ่มเฟือย; *คำสมาทาน* (เฉพาะที่ต่างจากศีล ๕) ว่า ๑. อพฺรหฺมจฺริยา เวรมณี สิกขาปทํ สมาทियามิ ๖. วิกาลโภจนา เวรมณี สิกขาปทํ สมาทियามิ ๗. นจฺจคิตฺวาทิตฺวิสุทฺทสฺสณฺมาลาคนฺชฺวเลปนฺนารณฺมณฺฑนฺวิภูสฺนญฺจานา เวรมณี สิกขาปทํ สมาทियามิ ๘. อุจฺจาสยฺนมหาสยนา เวรมณี สิกขาปทํ สมาทियามิ; *ดู*

อาราธนาศีล

ศีล ๑๐ สำหรับสามเณร แต่ผู้ใดศรัทธาจะรักษาก็ได้ หัวข้อเหมือนศีล ๘ แต่แยกข้อ ๗ เป็น ๒ ข้อ (= ๗, ๘) เลื่อนข้อ ๘ เป็น ๙ และเติมข้อ ๑๐ คือ ๗. เว้นจากฟ้อนรำ ขับร้อง ฯลฯ ๘. เว้นจากการตัดทรงดอกไม้ ฯลฯ ๙. เว้นจากที่นอนอันสูงใหญ่ ฯลฯ ๑๐. เว้นจากการรับทองและเงิน; *คำสมาทาน* (เฉพาะที่ต่าง) ว่า ๑. นจจคิตวาทิตวิสุกทสฺสนา เวมณิ สิกฺขาปทํ สมายิยามิ ๘. มาลาคนุชฺชิวเลปน-
 ธารณมณฺฑานวิภูสณฺณจฺจนา เวมณิ สิกฺขาปทํ สมายิยามิ ๙. อุจฺจาสยนา เวมณิ สิกฺขาปทํ สมายิยามิ ๑๐. ชาตฺรุปรชตปฏิกฺคหฺมา เวมณิ สิกฺขาปทํ สมายิยามิ; ๑ อาราธนาศีล

ศีล ๒๒๓ ศีลสำหรับพระภิกษุ มีในภิกษุ-
 ปาฏิโมกข์

ศีล ๓๑๑ ศีลสำหรับพระภิกษุณี มีใน
 ภิกษุณีปาฏิโมกข์

ศีลธรรม ความประพฤติที่ดีงามทางกาย วาจา, ความประพฤติที่ดีที่ชอบ, ความสุจริตทางกายวาจาและอาชีพ; โดยทางศัพท์ *ศีลธรรม* แปลว่า “ธรรมคือศีล” หมายถึงธรรมขั้นศีล หรือธรรมในระดับศีล เพราะศีลเป็นธรรมอย่างหนึ่ง ในบรรดาธรรมภาคปฏิบัติ ๓ อย่างคือ ศีล สมาธิ และปัญญา ดังนั้น ต่อจากธรรม

ขั้นศีล จึงมีธรรมขั้นสมาธิ และธรรมขั้นปัญญา; ได้มีผู้พยายามแปล *ศีลธรรม* อีกอย่างหนึ่งว่า “ศีลและธรรม” (ถ้าแปลให้ถูกต้องจริงต้องว่าศีลและธรรมอื่นๆ คือศีลและธรรมอื่นๆ นอกจากศีล เช่น สมาธิ และปัญญา เป็นต้น เพราะศีลก็เป็นธรรมอย่างหนึ่ง) ถ้าแปลอย่างนี้ จะต้องเข้าใจว่าศีลธรรม มิใช่เป็นเพียงความประพฤติดีงามเท่านั้น แต่รวมถึงสมณะวิปัสสนา ขั้น ๕ ปฏิจจนุปบาท ไตรลักษณ์ เป็นต้น ด้วย; เทียบ *จริยธรรม*
ศีลวัตร, ศีลพรต ศีลและวัตร, ศีลและพรต, ข้อที่จะต้องสำรวจระวังไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่า *ศีล* ข้อที่พึงถือปฏิบัติชื่อว่า *วัตร*, หลักความประพฤติทั่วไปอันจะต้องรักษาเป็นพื้นฐานเสมอกัน ชื่อว่า *ศีล* ข้อปฏิบัติพิเศษเพื่อฝึกฝนตนให้ยิ่งขึ้นไป ชื่อว่า *วัตร*

ศีลวิบัติ ๑ *ศีลวิบัติ*

ศีลอุโบสถ คือ ศีล ๘ ที่สมาทานรักษาพิเศษในวันอุโบสถ; ๑ *อุโบสถศีล*

ศีลาจาร ศีลและอาจาระ, การปฏิบัติตามพระวินัยบัญญัติ และมารยาททั่วไป; นัยหนึ่งว่า *ศีล* คือไม่ต้องอาบัติปาราชิก และสังฆาทิเสส *อาจาระ* คือไม่ต้องอาบัติเบาตั้งแต่ถูกล้างจ้ยลงมา

ศึกษา การเรียน, การฝึกฝนปฏิบัติ, การเล่าเรียนให้รู้เข้าใจ และฝึกหัดปฏิบัติให้

เป็นคุณสมบัติที่เกิดขึ้นในตนหรือให้
ทำได้ทำเป็น ตลอดจนแก้ไขปรับปรุงหรือ
พัฒนาให้ดียิ่งขึ้นไปจนกว่าจะสมบูรณ์;
ในการศึกษาทางพระธรรมวินัย นิยมใช้
รูปที่เขียนอย่างบาลี คือ “สิกขา”; **ศุกลปักษ์**
ศุกลปักษ์ “ฝ่ายขาว, ฝ่ายสว่าง” หมายถึง
ข้างขึ้น; **ชุลนปักษ์** ก็เรียก; ตรงข้ามกับ
กัณนปักษ์ หรือ **กาฬปักษ์**

ศุภวารฤกษ์ ฤกษ์งามยามดี

ศูทร ชื่อวรรณะที่สี่ ในวรรณะสี่ของคน
ในชมพูทวีป ตามหลักศาสนาพราหมณ์
จัดเป็นชนชั้นต่ำ ได้แก่ พวกทาสและ
กรรมกร; **ศู วรรณะ**

เศวต สีขาว

เศวตฉัตร ฉัตรขาว, ร่มขาว, พระกลด
ขาวซึ่งนับว่าเป็นของสูง

เศวตอัสดร ม้าสีขาว

โศก ความเศร้า, ความมีใจหม่นไหม้,
ความแห้งใจ, ความรู้สึกหมองไหม้ใจ
แห้งผาก เพราะประสบความพลัดพราก
หรือสูญเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง (บาลี:
โสก; สันสกฤต: โศก)

โศกศัลย์ ลูกศรคือความโศก, เป็นทุกข์
เดือดร้อนเหมือนถูกลูกศรทิ่มแทง

โศกาลัย ความเศร้าเหี่ยวแห้งใจและ
ความห่วงใย, ทั้งโศกเศร้าทั้งอาลัยหรือ
โศกเศร้าด้วยอาลัย, ร้องไห้สะอึกสะอื้น
(เป็นคำกวีไทยผูกขึ้น)

ส

สกทาคามิผล ผลที่ได้รับจากการละ
สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัลยพตปรามาส
กับทำ ราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบาง ซึ่ง
สืบเนื่องมาแต่สกทาคามิมรรค, **สกิทา-**
คามิผล ก็เขียน

สกทาคามิมรรค ทางปฏิบัติเพื่อบรรลุ
ผล คือความเป็นพระสกทาคามี, ญาณ
คือความรู้เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ คือ
สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัลยพตปรามาส
กับทำ ราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง,
สกิทาคามิมรรค ก็เขียน

สกทาคามี พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุ
สกทาคามิผล, **สกิทาคามี** ก็เขียน

สกสัจฉยา ความสำคัญว่าเป็นของตน,
นึกว่าเป็นของตนเอง

สกุณ วงศ์, เชื้อสาย, เผ่าพันธุ์

สงกรานต์ การย้าย คือ ดวงอาทิตย์ย้าย
ราศี ในที่นี้หมายถึงมหาสงกรานต์คือ
พระอาทิตย์ย้ายเข้าสู่ราศีเมษ นับเป็นเวลา
ขึ้นปีใหม่อย่างเก่า จัดเป็นนักขัตฤกษ์
ซึ่งตามสุริยคติตกวันที่ ๑๓, ๑๔, ๑๕
เมษายน ตามปรกติ

สงคราม การรบกั้น, เป็นโหวหนารทางพระ
วินัย เรียกรภิกษุผู้จะเข้าสู่การวินิจฉัย
อธิการณั ว่าเข้าสู่สงคราม

สงเคราะห์ 1. การช่วยเหลื่อ, การเอื้อ
เพื่อเกื้อกูล; **ดู สังคหัตถุ 2.** การรวม
เข้า, ย่นเข้า, จัดเข้า

สงฆ์ หมู่, ชุมนุม **1.** หมู่สาวกของพระ
พุทธเจ้า เรียกว่า **สาวกสงฆ์** ดังคำสวด
ในสังฆคณั ประกอบด้วยคู้บุรุษ ๔
บุรุษบุคคล (รายตัวบุคคล) ๘ เริ่มแต่
ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค จนถึง
พระอรหันต์ ต่างจาก**ภิกษุสงฆ์** คือหมู่
แห่งภิกษุหรือชุนุมภิกษุ (ดูความ
หมาย 2), ต่อมา บางที่เรียกอย่างแรก
ว่า **อริยสงฆ์** อย่างหลังว่า **สมมติสงฆ์**
2. ชุมนุมภิกษุหมู่หนึ่งตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป
ซึ่งสามารถประกอบสังฆกรรมได้
ตามกำหนดทางพระวินัย ต่างโดยเป็น
สงฆ์จตุรวรรคบ้าง ปัญจวรรคบ้าง ทศ-
วรรคบ้าง วิสติวรรคบ้าง, ถ้าเป็นชุนุม
ภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูป เรียกว่า **คณั** ถ้ามี
ภิกษุรูปเดียว เป็น **บุคคล**

สงฆ์จตุรวรรค สงฆ์พวก ๔ คือ มีภิกษุ
๔ รูปขึ้นไปจึงจะครบองค์กำหนด, **สงฆ์**
จตุรวรรค ก็เขียน; **ดู วรรค**

สงฆ์ทศวรรค สงฆ์พวก ๑๐ คือ มีภิกษุ
๑๐ รูปขึ้นไป จึงจะครบองค์กำหนด; **ดู**
วรรค

สงฆมณฑล **ดู สังฆมณฑล**

สงฆ์วิสติวรรค สงฆ์พวก ๒๐ คือ มี
ภิกษุ ๒๐ รูปขึ้นไป จึงจะครบองค์กำหนด;
ดู วรรค

สงสาร 1. การเวียนว่ายตายเกิด, การ
เวียนตายเวียนเกิด; **ดู สังสาระ 2.** ใน
ภาษาไทยมักหมายถึงรู้สึกในความเดือด
ร้อนหรือความทุกข์ของผู้อื่น (= กรุณา);
ดู กรุณา

สงสารทุกข์ ทุกข์ที่ต้องเวียนว่ายตายเกิด,
ทุกข์ที่ประสบในภาวะแห่งการว่ายวนอยู่
ในกระแสแห่งกิเลส กรรม และวิบาก; **ดู**
สังสาระ, สังสารวัฏ, ปฏิจจสมุปบาท

สงสารวัฏ, สงสารวัฏฏ์ วัฏวนแห่ง
สงสาร คือ ท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิด
อยู่ซ้ำแล้วซ้ำเล่า; **ดู สังสาระ, สังสารวัฏ**

สงสารสาคร ห้วงน้ำคือการเวียนว่าย
ตายเกิด; **ดู สังสาระ, สังสารวัฏ**

สงสารสุทธิ **ดู สังสารสุทธิ**

สจิตตกะ มีเจตนา, เป็นไปโดยตั้งใจ,
เป็นชื่อของอาบัติพวกหนึ่งที่เกิดขึ้นโดย
สมุฏฐานมีเจตนา คือ ต้องจงใจทำจึงจะ
ต้องอาบัตินั้น เช่น ภิกษุหลอนภิกษุให้
กลัวผี ต้องปาจิตติยั ข้อนี้เป็นสจิตตกะ
คือ ตั้งใจหลอกจึงต้องปาจิตติยั แต่ถ้า
ไม่ได้ตั้งใจจะหลอก ไม่ต้องอาบัตินั้น

สญชัย **ดู สัญชัย**

ลำดับปกรณ์ “เจ็ดคัมภีร์” หมายถึงคัมภีร์

พระอภิธรรมทั้ง ๗ ในพระอภิธรรมปิฎก เขียนเต็มว่า **สัจฉตัพปรกม** (ดู **ไตรปิฎก**) แต่ในภาษาไทยคำนี้มีความหมายกร่อนลงมา เป็นคำสำหรับใช้ในพิธีกรรม เรียกกริยาที่พระภิกษุกล่าวคำพิจารณาลังขารเมื่อจะชักผ้าบังสุกุลในพิธีศพเจ้านายว่า **สัจฉตัพปรกม** ตรงกับที่เรียกในพิธีศพทั่วๆ ไปว่า **บังสุกุล** (ซึ่งก็เป็นศัพท์ที่มีความหมายกร่อนเช่นเดียวกัน); ใช้เป็นคำนาม หมายถึง พิธีสวดมาติกาบังสุกุลในงานศพ ปัจจุบันใช้เฉพาะศพเจ้านาย

สติ ความระลึกได้, นึกได้, ความไม่เผลอ, การคุมใจไว้กับกิจ หรือคุมจิตไว้กับสิ่งที่เกี่ยวข้อง, จำการที่ทำและคำที่พูดแล้ว แม้นานได้ (ข้อ ๑ ในธรรมมีอุปการะมาก ๒, ข้อ ๙ ในนาถกรรม-ธรรม ๑๐, ข้อ ๓ ในพละ ๕, ข้อ ๑ ในโพชฌงค์ ๗, ข้อ ๖ ในสัทธรรม ๗)

สติปัญญา ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ, ข้อปฏิบัติมีสติเป็นประธาน, การตั้งสติกำหนดพิจารณาสังขารทั้งหลายให้รู้เห็นเท่าทันตามความเป็นจริง, การมีสติกำกับดูสิ่งต่างๆ และความเป็นไปทั้งหลาย โดยรู้เท่าทันตามสภาวะของมัน ไม่ถูกครอบงำด้วยความยินดียินร้าย ที่ทำให้มองเห็นเพี้ยนไปตามอำนาจกิเลส มี ๔ อย่าง คือ ๑. **กายานุปัสสนา สติปัญญา** การ

ตั้งสติกำหนดพิจารณากาย, การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันกายและเรื่องทางกาย ๒. **เวทนานุปัสสนา สติปัญญา** การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา, การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันเวทนา ๓. **จิตตานุปัสสนา สติปัญญา** การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต, การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันจิตหรือสภาพและอาการของจิต ๔. **ธัมมานุปัสสนา สติปัญญา** การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม, การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันธรรม; เรียกสั้นๆ ว่า **กาย เวทนา จิต ธรรม**; ดู **โพธิปักขิยธรรม**

สติวินัย ระเบียบยกเอาสติขึ้นเป็นหลักได้แก่กริยาที่สงฆ์สวดประกาศให้สมมติแก่พระอรหันต์ ว่าเป็นผู้มีสติเต็มที่ เพื่อระงับอนุวาทาธิกรณ์ ที่มีผู้โจทท้านด้วยศีลวิบัติ หมายความว่าจำเลยเป็นพระอรหันต์ สงฆ์เห็นว่าไม่เป็นฐานะที่จำเลยจะทำการลวงละเมียดตั้งใจทักกล่าวหา จึงสวดกรรมวาจาประกาศความข้อนี้ไว้ เรียกว่า **ให้สติวินัย** แล้วยกฟ้องของโจทก์เสีย ภายหลังจำเลยจะถูกผู้อื่นโจทด้วยอาบัติอย่างนั้นอีก ก็ไม่ต้องพิจารณา ให้อธิกรณ์ระงับด้วยสติวินัย

สติสังวร สังวรด้วยสติ (ข้อ ๒ ในสังวร ๕)

สติสมุโมธา อาการที่จะต้องอาบัติด้วย ลืมสติ

สตูป สิ่งก่อสร้างสำหรับบรรจุของควรว
บูชา นิยมเรียก **สตูป**

สเทกัจฉา อาบัติที่ยังพอเยียวยาหรือแก้ไขได้ ได้แก่ อาบัติอย่างกลางและอย่างเบา คือตั้งแต่สังฆาภิเสกลงมา; คู่กับ **อเทกัจฉา**

สโตการี “ผู้มีปกติกระทำสติ” คือ เป็นผู้ที่มีสติ เป็นผู้ทำการอันพึงทำ ด้วยสติ หรือเป็นผู้ทำการด้วยสติที่มาพร้อมด้วยสัมปชัญญะทั้ง ๔; ดู **สติ, สัมปชัญญะ**

สถลมารค ทางบก

สถาปนา ก่อสร้าง, ยกย่องโดยแต่งตั้งให้สูงขึ้น

สถาพร มั่นคง, ยั่งยืน, ยืนยง

สถิต อยู่, ยืนอยู่, ตั้งอยู่

สตูป สิ่งก่อสร้างซึ่งก่อไว้สำหรับบรรจุของควรวบูชา เป็นอนุสรณ์ที่เตือนใจให้เกิดปสาทะและกุศลธรรมอื่นๆ เช่น พระสารีริกธาตุ อัฐิแห่งพระสาวก หรือกระดูกแห่งบุคคลที่นับถือ (บาลี: **ฐูป**, สันสกฤต: **สตูป**); ดู **ฐูปารหบุคคล**

สทาร์สันโดย ความพอใจด้วยภรรยาของตน, ความยินดีเฉพาะภรรยาของตน (ข้อ ๓ ในเบญจธรรม), จัดเป็นพรหมจรรย์อย่างหนึ่ง

สนตพาย ร้อยเชือกสำหรับร้อยจมูกควาย ที่จมูกควาย (**สน** = ร้อย, **ตพาย** = เชือกที่ร้อยจมูกควาย) (พจนานุกรม

เขียน **สนตพาย**)

สนธิ การต่ออักษรที่อยู่ในต่างคำ ให้เนื่องหรือกลืนเข้าเป็นอันเดียวกัน ตามหลักไวยากรณ์แบบบาลีหรือสันสกฤต เช่น โย + อยฺ = ยวายฺ, ตตฺร + อยฺ + อตฺโถ = ตตฺรายมตฺโถ, อยฺ + เอว + เอส + อิติ = อยเมเวสาติ; แม้แต่คำที่เอมารวมกันด้วยสมาสแล้ว ก็อาจจะใช้วิธีสนธินี้เชื่อมอักษรเข้าด้วยกันอีกชั้นหนึ่ง เช่น คุณาการ เป็น คุณากร, รูปอารมณฺ เป็น รูปารมณฺ, ศาสนอุปถัมภํ เป็น ศาสนูปถัมภํ, วโรโอกาส เป็น วโรกาส, พุทธโอวาท เป็น พุทธโธวาท, อรุณอุทัย เป็น อรุโณทัย; เทียบ **สมาส**

สนาม อาบน้ำ, การอาบน้ำ

สนธิสสนรูป ดูที่ **อนิทสสนอัปปฏิฆรูป**, **รูป ๒๘**

สนธิสสนอัปปฏิฆรูป ดูที่ **รูป ๒๘**

สบัง ผ้านุ่งของภิกษุสามเณร, คำเดิมเรียก **อันตรวาสก**; ดู **ไตรจีวร**

สถาปนจาริกังคะ องค์แห่งผู้ถือเทียวบิณฑบาตไปตามลำดับบ้านเป็นวัตร คือ รับตามลำดับบ้านตามแถวเดียวกัน ไม่รับข้ามบ้านข้ามแถว, เทียวบิณฑบาตไปตามตรอก ตามห้องแถวเรียงลำดับเรื่อยไปเป็นแนวเดียวกัน ไม่ข้ามไปเลือกรับที่โน่นที่นี้ตามใจชอบ (ข้อ ๔ ในชุดงค์ ๑๓)

สปีณฑะ ผู้ร่วมก้อนข้าว, พวกพราหมณ์
 หมายถึงเอานุรูปดิตร ๓ ชั้น คือ บิดา, ปู่,
 ทวด ซึ่งเป็นผู้ควรที่ลูกหลานเหลนจะ
 เช่นด้วยก้อนข้าว; คู่กับ *สมาโนทก*

สพรมจารี ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ร่วม
 กัน, เพื่อนพรหมจรรย์, เพื่อนบรรพชิต,
 เพื่อนนักบวช

สภา “ที่เป็นที่พุดร่วมกัน”, ที่ประชุม,
 สถาบันหรือองค์การอันประกอบด้วย
 คณะบุคคลซึ่งทำหน้าที่พิจารณาวินิจฉัย
 หรืออำนวยความสะดวก ด้วยการประชุม
 ปรีक्षाหรือออกความคิดเห็นร่วมกัน

สภาค มีส่วนเสมอกัน, เท่ากัน, ถูกกัน,
 เข้ากันได้, พวกเดียวกัน

สภาคาบัตติ ต้องอาบัติอย่างเดียวกัน

สภาพ, สภาวะ ความเป็นเอง, สิ่งที่เป็น
 เอง, ธรรมดา

สภาวะทุกข์ ทุกข์ที่เป็นเองตามคติแห่ง
 ธรรมดา ได้แก่ ทุกข์ประจำสังขาร คือ
 ชาติ ชรา มรณะ

สภาวะธรรม หลักแห่งความเป็นเอง, สิ่ง
 ที่เป็นเองตามธรรมดาของเหตุปัจจัย

สภियะ พระเถระผู้ใหญ่ชั้นมหาสาวก เคย
 เป็นปริพาชกมาก่อน ได้ฟังพระพุทธเจ้า
 พยากรณ์ปัญหาที่ตนถาม มีความ
 เลื่อมใส ขอบวช หลังจากบวชแล้วไม่ช้า
 ก็ได้บรรลุพระอรหันต์

สโภชนสกุล สกุลที่กำลังบริโภคอาหารอยู่,

ครอบครัวที่กำลังบริโภคอาหารอยู่ (ห้าม
 มีให้ภิกษุเข้าไปนั่งแทรกแซง ตามสิกขาบท
 ที่ ๓ แห่งอเจลกวรรค ปาจิตติยกัณฑ์)

สมจารี ผู้ประพฤติสมาสมา, ประพฤติ
 ถูกต้องเหมาะสม; คู่กับ *ธรรมจารี*

สมโจร เป็นใจกับโจร

สมชีวิตา ีความเป็นอยู่พอเหมาะพอดี
 คือเลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์
 ที่หาได้ ไม่ฝืดเคืองนัก ไม่ฟุ่มเฟือยนัก
 (ข้อ ๔ ในทีฎฐธัมมิกัตถสังวัตตินิก-
 ธรรม ๔)

สมณะ “ผู้สงบ” หมายถึงนักบวชทั่วไป
 แต่ในพระพุทธศาสนา ท่านให้ความ
 หมายถึงเฉพาะ หมายถึงผู้ระงับบาป ได้
 แก่พระอริยบุคคล และผู้ปฏิบัติเพื่อ
 ระงับบาป ได้แก่ผู้ปฏิบัติธรรมเพื่อเป็น
 พระอริยบุคคล

สมณกุตก คนที่ทำอย่างสมณะ, คนแต่งตัว
 อย่างพระ อรรถกถาบอกว่า (วินย.๑/๔๘๙)
 โทณศีระชะไว้จุก ใช้ผ้ากาสาพัสตร์ ผืน
 หนึ่งน่อง อีกผืนหนึ่งพาดบ่า อาศัยวัดอยู่
 กินอาหารเหลือจากพระ (ทำนองเป็นตา
 เถน, เขียนเต็มอย่างบาลีว่า *สมณกุตตก*)

สมณคุณ คุณธรรมของสมณะ, ความดีที่
 สมณะควรมี

สมณโคดม คำที่คนทั่วไปหรือคนภาย
 นอกพระศาสนา นิยมใช้เรียกพระพุทธเจ้า

สมณพราหมณ์ สมณะและพราหมณ์

(เคยมีการสันนิษฐานว่าอาจแปลได้อีก
อย่างหนึ่งว่า พราหมณ์ผู้เป็นสมณะหรือ
พราหมณ์ผู้ถือบวช แต่หลักฐานไม่เอื้อ)

สมณวัตต์ *ดู สมณวัตร*

สมณวัตร หน้าที่ของสมณะ, กิจที่พึงทำ
ของสมณะ, ข้อปฏิบัติของสมณะ

สมณวิสัย วิสัยของสมณะ, ลักษณะที่
เป็นอยู่ของสมณะ, ลักษณะที่เป็นอยู่
ของผู้สงบ

สมณสัญญา ความสำคัญว่าเป็นสมณะ,
ความกำหนดใจไว้ว่าตนเป็นสมณะ,
ความสำนึกในความเป็นสมณะของตน

สมณสารูป ความประพฤติอันสมควร
ของสมณะ

สมณุกเทศ, สมณุกเทศ สามเณร

สมติงส-, สมติงส- สามสิบถ้วน, ครบ
สามสิบ, สามสิบเต็มพอดี (**สม** [เท่า,
ถ้วน, พอดี] + **ตีส** [สามสิบ]) มักมาใน
คำว่า สมติงสबारมี หรือสมติงสबारมี
แปลว่า บารมี ๓๐ ครบถ้วน

ในภาษาเก่าที่มักพูดว่า “บารมี
สามสิบห้า” นั้น ได้ให้ถือกันไปพลางว่า
“ห้า” แปลว่า “ถ้วน” แต่พอจะสันนิษฐาน
ได้ว่า น่าจะเป็นการพูดคำซ้อน กล่าวคือ
“สิบ” ในภาษาไทย ตรงกับคำพระว่า “ห้า”
(ห้า คือ หส, บาลีเป็น หส, แปลว่า สิบ)
และบารมีที่มีจำนวนรวมเป็น ๓๐ นั้น
แท้จริงแล้วมิใช่ว่ามีบารมี ๓๐ อย่าง แต่

เป็นบารมีสิบคือห้า ๓ ชุด ได้แก่ ห้า-
บารมี ห้าอุปบารมี และห้าปรหมัตถบารมี
เมื่อพูดว่า “บารมีสามสิบห้า” จึงคล้าย
กับบอกว่า บารมีสามสิบห้า ที่ว่า ๓๐ นั้น
คือ ๓ ห้า (ขอให้สังเกตตัวอย่างข้อความ
ในคัมภีร์ที่กล่าวถึง “สมติงสबारมี” คือ
บารมี ๓ ห้า เช่นใน อป.อ.๑/๑๒๓ ที่ว่า
“ทสพารมีทสอุปพารมีทสปรหมัตถพารมีน
วเสน สมตีสพารมี” ซึ่งเหมือนในภาษา
ไทยพูดว่า “บารมี ๓๐ ถ้วน คือ ๓ ห้า...”);
ดู บารมี

สมณุกเทศ, สมณุกเทศ สามเณร

สมเด็จ เป็นคำยกย่อง หมายความว่ายิ่ง
ใหญ่ หรือประเสริฐ

สมณะ ธรรมเป็นเครื่องสงบระงับจิต,
ธรรมยังจิตให้สงบระงับจากนิวรณ์อุป-
กิเลส, การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ (ข้อ
๑ ในกรรมฐาน ๒ หรือ ภาวนา ๒)

สมถกัมมัฏฐาน กรรมฐานคือสมณะ,
งานฝึกจิตให้สงบ; *ดู กัมมัฏฐาน, สมณะ*

สมถขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๔ แห่งจูลวรรค
ในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยวิธีระงับอธิการณ์

สมถภาวนา การเจริญสมถกัมมัฏฐานทำ
จิตให้แน่วแน่เป็นสมาธิ; *ดู ภาวนา*

สมถยานิก ผู้มีสมณะเป็นยาน หมายถึง
ผู้เจริญสมถกรรมฐาน จนได้ฌานก่อน
แล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อ

สมถวิธี วิธีระงับอธิการณ์; *ดู อธิการณ์-*

สมถะ

สมถวิปัสสนา สมถะและวิปัสสนา

สมนุภาสนา การสวดสมนุภาสณ์, สวดประกาศห้ามไม่ให้ถือรั้นการอันมิชอบ

สมบัติ ความถึงพร้อม, ความครบถ้วน, ความสมบูรณ์ **1.** สิ่งที่ได้ที่ถึงด้วยดี, เงินทองของมีค่า, สิ่งที่มีอยู่ในสิทธิอำนาจของตน, ความพร้อมพร้อมสมบูรณ์,

สมบัติ ๓ ได้แก่ **มนุษย์สมบัติ** สมบัติในชั้นมนุษย์ **สวรรค์สมบัติ** สมบัติในสวรรค์ (**เทวสมบัติ** หรือ **ทิพยสมบัติ** ก็เรียก) และ **นิพพานสมบัติ** สมบัติคือ

นิพพาน 2. ความครบถ้วนของสังขกรรม เช่น อุปสมบท เป็นต้น ที่จะทำให้สังขกรรมนั้นถูกต้อง ใช้ได้ มีผลสมบูรณ์ มี **๔** คือ **๑. วัตถุสมบัติ** วัตถุถึงพร้อม เช่น ผู้อุปสมบทเป็นชายอายุครบ ๒๐ ปี **๒. ปริสสมบัติ** บริษัทคือที่ประชุมถึงพร้อม สงฆ์ครบองค์กำหนด

๓. สีสมาสมบัติ เขตชุมนุมถึงพร้อม เช่น สีสามีนิมิตถูกต้องตามพระวินัย และประชุมทำในเขตสีมา **๔. กรรมวาจาสมบัติ** กรรมวาจาถึงพร้อม สวดประกาศถูกต้องครบถ้วน (ข้อ ๔ อาจแยกเป็น ๒ ข้อ คือเป็น **๔. ญัตติสมบัติ** ญัตติถึงพร้อม คือคำเผด็จสงฆ์ถูกต้อง **๕. อนุสาวนาสมบัติ** อนุสาวนาถึงพร้อม คือคำหาหรือตกลงถูกต้อง รวม

เป็นสมบัติ ๕); เทียบ **วิบัติ**

สมบัติของอุบาสก ๕ คือ ๑. มีศรัทธา ๒. มีศีลบริสุทธิ์ ๓. ไม่ถือมงคลตื่นข่าว เชื้อกรรม ไม่เชื่อมงคล ๔. ไม่แสวงหาเขตบุญนอกหลักพระพุทธศาสนา ๕. ขวนขวายในการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา (ข้อ ๕ แปลทับศัพท์ว่า ทำบุญการในพระศาสนา, แบบเรียนว่า บำเพ็ญบุญแต่ในพุทธศาสนา); ดู **บุพการ**

สมมุต เป็นคำเฉพาะในโหราศาสตร์ หมายถึงการคำนวณชนิดหนึ่ง เกี่ยวกับโลกและดาวนพเคราะห์เรียงร่วมกัน; ดู **มัธยม**

สมพงศ์ การร่วมวงศ์หรือตระกูลกัน, ร่วมวงศ์กันได้ ลงกันได้

สมเพช ในภาษาไทย ใช้ในความหมายว่า สลดใจ ทำให้เกิดความสงสาร แต่ตามหลักภาษาตรงกับ **สังเวช**

สมโพธิ การตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

สมโภช การกินร่วม; ดู **กินร่วม**

สมโภช งานฉลองในพิธีมงคลเพื่อความรื่นเริงยินดี

สมภพ การเกิด

สมภาร เครื่องประกอบ, ความดีหรือความชั่วที่ประกอบหรือสะสมไว้ (เช่น ในคำว่า สมภารกรรม และสมภารกรรม), สัมภาระ; ในภาษาไทย ใช้เป็นคำเรียกพระที่เป็นเจ้าอาวาส; ดู **สัมภาระ**

สมมติ การรู้ร่วมกัน, การตกลงกัน, การมีมติร่วมกัน หรือยอมรับร่วมกัน; การที่สงฆ์ประชุมกันตกลงมอบหมายหรือแต่งตั้งภิกษุให้ทำกิจหรือเป็นเจ้าหน้าที่ในเรื่องอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น สมมติภิกษุเป็นผู้ให้อวาทภิกษุณี สมมติภิกษุเป็นภักตตุเทรคก์ เป็นต้น; ในภาษาไทยใช้ในความหมายว่า ตกลงกันว่า ต่างว่า

สมมติเทพ เทวดาโดยสมมติ คือโดยความตกลงหรือยอมรับร่วมกันของมนุษย์ ได้แก่ พระราชา พระราชเทวี พระราชกุมาร (ข้อ ๑ ในเทพ ๓)

สมมติสังจะ จริงโดยสมมติ คือ โดยความตกลงหมายรู้ร่วมกันของมนุษย์ เช่น นาย ก. นาย ข. ช้าง ม้า มด ไต่ะ หนังสือ พ่อ แม่ ลูก เพื่อน เป็นต้น ซึ่งเมื่อกล่าวตามสภาวะ หรือโดยปรมัตถ์แล้ว ก็เป็นเพียงสังขาร หรือนามรูป หรือขันธ์ ๕ เท่านั้น; ตรงข้ามกับ *ปรมัตถสังจะ*

สมรภูมิ ที่ร่วมตาย, สนามรบ

สมสึสี [สะ-มะ-สี-สี] บุคคลผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับสิ้นชีวิต คือ บรรลุอรหัตตผลในขณะที่เดียวกับที่สิ้นชีวิต; นี่เป็นความหมายหลักตามพระบาลี แต่ในมนโรรถปุฎณี อรรถกถาแห่งอังคุตตรนิกาย ให้ความหมาย *สมสึสี* ว่าเป็นการสิ้นอาสวะพร้อมกับสิ้นอย่างอื่นอันใดอันหนึ่งใน ๔ อย่างและแสดงสมสึสีไว้ ๔ ประเภท

คือ ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับหายโรค เรียกว่า *โรคสมสึสี* ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับเวทนาซึ่งกำลังเสวยอยู่สงบระงับไป เรียกว่า *เวทนาสมสึสี* ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับการสิ้นสุดของอิริยาบถอันใดอันหนึ่ง เรียกว่า *อิริยาบถสมสึสี* ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับการสิ้นชีวิต เรียกว่า *ชีวิตสมสึสี*; อย่างไรก็ดี ในอรรถกถาแห่งบุคคลบัญญัติ เป็นต้น แสดงสมสึสีไว้ ๓ ประเภท และอธิบายต่างออกไปบ้างไม่ขอนำมาแสดงในที่นี้ เพราะจะทำให้ฟันเฟือ

สมังคี ผู้พร้งพร้อม, ผู้พร้อม (ด้วย...), ผู้ประกอบ (ด้วย...); มักใช้เป็นบททำยในคำสมาส เช่น กุศลสมังคี (ผู้ประกอบด้วยกุศล) โทสสมังคี (ผู้ประกอบด้วยโทสะ) มรรคสมังคี (ผู้ประกอบด้วยมรรค คือ ตั้งอยู่ในมรรค เช่น ในโสดาปัตติมรรค) ผลสมังคี (ผู้ประกอบด้วยผล คือ ได้บรรลุผล เช่น ถึงโสดาปัตติผล เป็นโสดาบัน เป็นต้น)

สมันตจักขุ จักขุรอบคอบ, ตาเห็นรอบ ได้แก่พระสัมพัญญุตญาณ อันหยั่งรู้ธรรมทุกประการ เป็นคุณสมบัติพิเศษของพระพุทธเจ้า (ข้อ ๕ ในจักขุ ๕)

สมันตปาสาทิก ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในพระวินัยปิฎก พระพุทธโฆสจารย์แปลและเรียบเรียงขึ้นเป็น

ภาษาบาลี เมื่อ พ.ศ. ใกล้เคียงถึง ๑๐๐๐ โดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงห์ที่มีอยู่ก่อน คือใช้คัมภีร์*มหาอัฐกถา* เป็นหลัก พร้อมทั้งปริกษาคัมภีร์ *มหาปัจจรี* และ *กुरुณี* เป็นต้นด้วย; ดู *ปฺราณอัฐกถา*, *อรรถกถา*

สมัย คราว, เวลา; ลัทธิ; การประชุม; การตรัสรู้

สมาคม การประชุม, การเข้าร่วมพรกร่วมคณะ

สมาจาร ความประพฤติที่ดี; มักใช้ในความหมายที่เป็นกลางๆ ว่า ความประพฤติ โดยมีคำอื่นประกอบขยายความ เช่น *กายสมาจาร* *วจีสมาจาร* *ปาปสมาจาร* เป็นต้น

สมาทปนา การให้สมาทาน หรือชวนให้ปฏิบัติ คืออธิบายให้เห็นว่าเป็นความจริง ดีจริง จนใจยอมรับที่จะนำไปปฏิบัติ; เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการสอนที่ดี (ข้อก่อนคือ *สันทสสนา*, ข้อต่อไปคือ *สมุตเตชนา*)

สมาทาน การถือเอารับเอาเป็นข้อปฏิบัติ, การถือปฏิบัติ เช่น *สมาทานศีล* คือรับเอาศีลมาปฏิบัติ

สมาทานวัตร ดู *ขี้นวัตร*

สมาทานวิริติ การเว้นด้วยการสมาทาน คือ ได้สมาทานศีลไว้ก่อนแล้ว เมื่อประสบเหตุที่จะให้ทำความชั่ว ก็งดเว้น

ได้ตามที่สมาทานนั้น (ข้อ ๒ ในวิริติ ๓)

สมาธิ ความมีใจตั้งมั่น, ความตั้งมั่นแห่งจิต, การทำให้ใจสงบแน่นอน ไม่ฟุ้งซ่าน, ภาวะที่จิตตั้งเรียบแน่วอยู่ในอารมณ์คือสิ่งอันหนึ่งอันเดียว, มักใช้เป็นคำเรียกง่ายๆ สำหรับอธิจิตตสิกขา; ดู *เอกกคตา*, *อธิจิตตสิกขา* (ข้อ ๒ ในไตรสิกขา, ข้อ ๔ ในพละ ๕, ข้อ ๖ ในโพชฌงค์ ๗)

สมาธิ ๒ คือ ๑. *อุปจารสมาธิ* สมาธิจวนเจียน หรือสมาธิเฉียดๆ ๒. *อัปปนาสมาธิ* สมาธิแน่นอน

สมาธิ ๓ คือ ๑. *สุญญตสมาธิ* ๒. *อนิมิตตสมาธิ* ๓. *อัปป์นิตสมาธิ*; อีกหมวดหนึ่ง ได้แก่ ๑. *ขณิกสมาธิ* ๒. *อุปจารสมาธิ* ๓. *อัปปนาสมาธิ*

สมาธิกถา ถ้อยคำที่ชักชวนให้ทำใจให้สงบตั้งมั่น (ข้อ ๗ ในกถาวัตร ๑๐)

สมาธิขั้น หมวดธรรมจำพวกสมาธิ เช่น จันทะ วิริยะ จิตตะ ชาคริยานุโยค กายคตาสติ เป็นต้น

สมานกาล เวลาปัจจุบัน

สมานฉันท์ มีฉันท์เสมอกัน, มีความพอใจร่วมกัน, พร้อมใจกัน, มีความต้องการที่จะทำการอย่างใดอย่างหนึ่งตรงกันหรือเสมอเหมือนกัน ในทางที่ร้ายหรือดีก็ได้, ในทางร้าย เช่น หึง และชายที่มีสมานฉันท์ในการประกอบกาเมสุมิจฉาจาร (เป็นตัวอย่างที่ท่านใช้

ในการอธิบายบ่อยที่สุด) และหมู่คนร้ายที่มีสมานฉันท์ในการทำโจรกรรม ส่วนในทางดี เช่น หมู่คนดีมีสมานฉันท์ที่จะไปทำบุญร่วมกัน เช่น ไปจัดปรับถนนหนทาง สร้างสะพาน ขุดสระ ปลูกสวน สร้างศาลาพักร้อน ให้ทาน รักษาศีล (ชา.อ.๑/๒๙๙ เป็นตัวอย่างเด่น) เด็กกลุ่มหนึ่งมีสมานฉันท์ที่จะบรรพชา ภิกษุหลายรูป มีสมานฉันท์ที่จะถือปฏิบัติธุดงค์ข้อนี้ ข้อนี้, คนผู้มีสมานฉันท์ในทางร้ายนั้น ไม่ต้องใช้ปัญญาไตร่ตรองพิจารณา เพียงชอบใจอยากทำก็ประกอบกรรมไปตามอำนาจของราคะ หรือโลภะ โทสะ และโมหะ ส่วนคนที่จะมีสมานฉันท์ในทางดี เบื้องแรกมองเห็นด้วยปัญญาแล้วว่ากรรมนั้นดีงามเป็นประโยชน์มีเหตุผลควรทำ จึงเกิดฉันทะคือความพอใจใฝ่ปรารถนาที่จะทำ โดยเข้าใจตรงกัน และพอใจเหมือนกัน ร่วมด้วยกัน; **ดู กัณฑ์**

สมานลาภสีมา แดนมีลาภเสมอกันได้ แก่เขตที่สงฆ์ตั้งแต่ ๒ อาวาสขึ้นไปทำกติกากันไว้ว่า ลาภเกิดขึ้นในอาวาสหนึ่งสงฆ์อีกอาวาสหนึ่งมีส่วนได้รับแจกด้วย; **ดู กติกา**

สมานสังวาส มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมเสมอกัน, ผู้ร่วมสังวาส หมายถึง ภิกษุสงฆ์ผู้สามัคคีร่วมอุโบสถสังฆกรรมกัน; เหตุให้ภิกษุผู้แตกกันออกไปแล้วกลับ

เป็นสมานสังวาสกันได้อีก มี ๒ อย่างคือ ๑. ทำตนให้เป็นสมานสังวาสเองคือ สงฆ์ปรองดองกันเข้าได้ หรือภิกษุ นั้นแตกจากหมู่แล้วกลับเข้าหมู่เดิม ๒. สงฆ์ระงับอุกเขปนียกรรมที่ลงโทษภิกษุ นั้น แล้วรับเข้าสังวาสตามเดิม

สมานสังวาสสีมา แดนมีสังวาสเสมอ กัน, เขตที่กำหนดความพร้อมเพรียง และสิทธิในการเข้าอุโบสถปวารณาและสังฆกรรมด้วยกัน

สมานัตตตา “ความเป็นผู้มีตนเสมอ” หมายถึง การทำตัวให้เข้ากันได้ ด้วย การร่วมสุขร่วมทุกข์ ไม่ถือตัว มีความเสมอภาค และวางตัวเหมาะสม (ข้อ ๔ ในสังคหวัตถุ ๔)

สมานาจริยกะ ภิกษุผู้ร่วมพระอาจารย์ เดียวกัน

สมานาสนิกะ ผู้ร่วมอาสนะกัน หมายถึง ภิกษุผู้มีพรรษารุ่นราวคราวเดียวกัน หรืออ่อนกว่ากันไม่ถึง ๓ พรรษานั่งร่วมอาสนะเสมอกันได้; เทียบ **อสมานาสนิกะ**

สมานุปัชฌายกะ ภิกษุผู้ร่วมพระอุปัชฌายะเดียวกัน

สมาโนทก ผู้ร่วมน้ำ, ตามธรรมเนียมพราหมณ์ หมายถึง บุรพบิดรพ้นจาก ทวดขึ้นไปก็ดี ญาติผู้มีได้สืบสายตรงก็ ดี ซึ่งเป็นผู้จะพึงได้รับน้ำกรวด; คู่กับ **สปิณทะ**

สมาบัติ ภาวะสงบประณีตซึ่งพึงเข้าถึง; สมาบัติมีหลายอย่าง เช่น ฌานสมาบัติ ผลสมาบัติ อนุปปพวิหารสมาบัติ เป็นต้น สมาบัติที่กล่าวถึงบ่อยคือ ฌานสมาบัติ กล่าวคือ สมาบัติ ๘ อันได้แก่ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ ถ้าเพิ่มนิโรธสมาบัติ ต่อท้ายสมาบัติ ๘ นี้ รวมเรียกว่า **อนุปปพวิหารสมาบัติ ๕**

สมาส [สะ-หฺมาด] การนำเอาศัพท์ ๒ ศัพท์ขึ้นไปมาต่อรวมกันโดยมีความหมายเชื่อมโยงเป็นคำเดียว ตามหลักไวยากรณ์แบบบาลีหรือสันสกฤต เช่น ธรรม + ราชา เป็น ธรรมราชา, อาณา + จักร เป็น อาณาจักร, กุศล + เจตนา เป็น กุศลเจตนา; สมาสต่างกับสนธิ กล่าวคือ **สนธิ** เอาคำมาต่อกัน โดยเชื่อมตัวอักษรให้อ่านหรือเขียนกลมกลืนเข้ากันเป็นคำเดียว เช่น ปญจ + อิม เป็น ปญจิม, แต่ **สมาส** เอาคำมาต่อกัน โดยเชื่อมความหมายให้เนื่องเป็นคำเดียวกัน เช่น ปญจ + นที เป็น ปญจนที; เทียบ **สนธิ**

สมุจยขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๓ ในจุลวรรคแห่งพระวินัยปิฎก ว่าด้วยกฎฐานวิธีบางเรื่อง

สมุจเฉท การตัดขาด

สมุจเฉทปหาน การละกิเลสได้โดยเด็ดขาดด้วยอริยมรรค

สมุจเฉทวิมุตติ หลุดพ้นด้วยตัดขาด ได้แก่ พ้นจากกิเลสด้วยอริยมรรค กิเลสเหล่านั้นขาดเด็ดไป ไม่กลับเกิดขึ้นอีก เป็นโลกุตตรวิมุตติ (ข้อ ๓ ในวิมุตติ ๕)

สมุจเฉทวิริติ การเว้นด้วยตัดขาด หมายถึงการเว้นความชั่วได้เด็ดขาดของพระอริยเจ้า เพราะไม่มีกิเลสที่จะเป็นเหตุให้ทำความชั่วนั้นๆ (ข้อ ๓ ในวิริติ ๓)

สมุฏฐาน ที่เกิด, ที่ตั้ง, เหตุ; ทางที่เกิดอาบัติ โดยตรงมี ๔ คือ ๑. ลำพังกาย ๒. ลำพังวาจา ๓. กายกัมมจิต ๔. วาจากัมมจิต และที่ควบกันอีก ๒ ก็คือ ๑. กายกัมมวาจา ๒. กายกัมมวาจากัมมจิต

สมุตเตชนา การทำให้อาจหาญ คือเฝ้าใจให้แกล้งกล้า ปลุกใจให้คึกคัก เกิดความกระตือรือร้น มีกำลังใจแข็งขัน มั่นใจที่จะทำให้สำเร็จ ไม่กลัวเหน็ดเหนื่อยหรือยากลำบาก; เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการสอนที่ดี (ข้อก่อนคือ **สมาทปนา**, ข้อสุดท้ายคือ **สัมปหังสนา**)

สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา คือความทะยานอยาก เช่น อยากได้นั้นได้นี้ อยากเป็นโน่นเป็นนี่ อยากไม่เป็นโน่นเป็นนี่ (ข้อ ๒ ในอริยสัจจ ๔); ดู **ตัณหา**

สโมธานปริวาส ปริวาสแบบประมวลเข้าด้วยกัน คือปริวาสที่ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสต่างคราว มีจำนวนวันปิดต่างกันบ้าง ไม่ต่างบ้าง ปราธนาจะออกจาก

อาบัตินั้น จึงอยู่ปริวาสโดยประมวลอาบัติ และราตรีเข้าด้วยกัน จำแนกเป็น ๓ อย่าง คือ ๑. **โธธานสโธธาน** สำหรับอาบัติมากกว่าหนึ่งแต่ปิดไว้นานเท่ากัน เช่น ต้องอาบัติ ๒ คราว ปิดไว้คราวละ ๕ วัน ประมวลเข้าด้วยกัน อยู่ปริวาส ๕ วัน ๒. **อคฺคสโธธาน** สำหรับอาบัติมากกว่าหนึ่งและปิดไว้นานไม่เท่ากัน เช่น ต้องอาบัติ ๓ คราว ปิดไว้ ๓ วันบ้าง ๕ วันบ้าง ๗ วันบ้าง ประมวลเข้าด้วยกันอยู่ปริวาสเท่าจำนวนวันที่มากที่สุด (คือ ๗ วัน) ๓. **มิสสกสโธธาน** สำหรับอาบัติที่ต่างวตัฏกัน (เช่น กายสังสคคะก็มี ทฎจูลลาจาก็มี สัจจจิตตะก็มี) มีวันปิดเท่ากันบ้าง ไม่เท่ากันบ้าง ประมวลเข้าด้วยกัน อยู่ปริวาสรวมเป็นคราวเดียว

สัณฺณ พระผู้เป็นเอง คือตรัสรู้ได้เอง โดยไม่มีใครสั่งสอน หมายถึงพระพุทธเจ้า

สัณฺณญาน ญาณของพระสัณฺณ, ปรีชาหยั่งรู้ของพระสัณฺณ

สยามนิกาย 1. นิกายสยาม หมายถึงพวกพระไทย เรียกชื่อโดยสัญชาติ **2. ดุสยามวงศ์**

สยามวงศ์ ชื่อนิกายพระสงฆ์ลังกาที่บวชจากพระสงฆ์สยาม (คือพระสงฆ์ไทย) ในสมัยอยุธยา ซึ่งพระอุบาลีเป็นหัวหน้าไปประดิษฐาน ใน พ.ศ. ๒๒๓๖

สธณะ ที่พึง, ที่ระลึก

สธณคณน การถึงสธณะ, การยึดเอาเป็นที่พึงที่ระลึก, หมายถึง การถึงรัตนะทั้งสาม (พระรัตนตรัย) คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึงที่ระลึก; เรียกว่า **สธณคณน** บ้างก็มี (ในภาษาไทย บางทีพูดว่า “ไตรสธณคณน” หรือแม้แต่ “ไตรสธณาคณน” ก็มี แต่ในคัมภีร์ทั้งหลาย ใช้เพียงว่า “สธณคณน”)

คำถึงสธณะ ว่าดังนี้: “**พุทฺธ สธณคณน**” (ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสธณะ), “**ธมฺม สธณคณน**” (ข้าพเจ้าถึงพระธรรมเป็นสธณะ), “**สงฺฆ สธณคณน**” (ข้าพเจ้าถึงพระสงฆ์เป็นสธณะ); “**ทุตฺถิมปิ พุทฺธ สธณคณน**” (ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสธณะแม้ครั้งที่ ๒), “**ทุตฺถิมปิ ธมฺม สธณคณน, ทุตฺถิมปิ สงฺฆ สธณคณน**”; “**ตฺถิมปิ พุทฺธ สธณคณน**” (ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสธณะแม้ครั้งที่ ๓), “**ตฺถิมปิ ธมฺม สธณคณน, ตฺถิมปิ สงฺฆ สธณคณน**”

การถึงพระรัตนตรัยเป็นสธณะ ทำให้เรามีเครื่องนำทางในการดำเนินชีวิต มีหลักยึดเหนี่ยวจิตใจ มีแหล่งที่สาดส่องให้แสงสว่างแห่งปัญญา ทำให้เกิดความมั่นใจ อบอุนใจ ปลอดภัย หายหวาดกลัว หายขุนมัวเศร้าหมอง มีจิตใจเบิกบานผ่องใส เกิดความเข้มแข็งที่จะทำความดีงามทำประโยชน์ให้สำเร็จ

เป็นการได้กัลยาณมิตรสูงสุด ที่จะชี้แนะให้หยุดยั้งถอนตนจากบาป ให้ก้าวไปในกุศล พ้นจากอบาย บรรลุนิยามที่สูงขึ้นไป จนถึงความสุขแท้ที่เป็นอิสระไร้ทุกข์ทั้งปวง ทั้งนี้ จะต้องมีการทักท้วงที่ต้องที่ประกอบด้วยปัญญา นับถือโดยมีความรู้ความเข้าใจชัดเจนและมั่นคง มิให้สรณคมนั้นนั้นเศร้าหมองด้วยความไม่รู้หรือเข้าใจผิดเพี้ยนหลงงมงายหรือไม่ใส่ใจ;

ดู *รัตนตรัย*

สรณคมนาอุปสัมปทา วิธีอุปสมบทด้วยการเปล่งวาจาถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะ เป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระสาวกใช้อุปสมบทกุลบุตรในตอนปฐมโพธิกาล ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตการอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมแล้ว การบวชด้วยสรณคมนั้น ก็ใช้สำหรับบรรพชาสามเณรสืบมา; *ติสรณคมนาอุปสัมปทา* ก็เรียก; ดู *อุปสัมปทา*

สรณตรัย ที่พึงทั้งสาม คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์; ดู *รัตนตรัย, สรณคมน์*

สรทะ, สรทกาล, สรทฤดู, สรทสมัย ฤดูทำยฝน, ฤดูสารท, ฤดูใบไม้ร่วง (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒) เป็นฤดูที่มีสภาพอากาศสดใสมยามฝนตก ก็เป็นฝนเม็ดโต โดยทั่วไปอากาศโปร่งแจ่มใส ปราศจากเมฆหมอก

ดวงอาทิตย์ลอยเด่น แดดแสงกล้า ท้องฟ้าสว่างแจ่มจ้า ยามราตรี ดาวพระศุกร์ส่องแสงสกาบ มีพุทธพจน์ตรัสถึงบ่อยครั้ง ในข้อความอุปมาอุปไมยต่างๆ; ดู *มาตรา*

สรภังคะ นามของศาสดาคนหนึ่งในอดีต เป็นพระโพธิสัตว์ มีคุณสมบัติคือ เป็นผู้ปราศจากราคะในกามทั้งหลาย ได้ประกาศคำสอน มีศิษย์จำนวนมากมาย

สรภัญญะ [สะ-ระ-พัน-ยะ, สอ-ระ-พัน-ยะ] “การกล่าว[ธรรม] ด้วยเสียง” (หรือ “[ธรรม] อันฟังกล่าวด้วยเสียง”) คือ ใช้เสียงเป็นเครื่องกล่าวหรือบอกธรรมหมายความว่า แทนที่จะกล่าวบรรยายอธิบายธรรมด้วยถ้อยคำ อย่างที่เรียกว่า “ธรรมกถา” ก็เอาเสียงที่ตั้งใจเปล่งออกไปอย่างประณีตบรรจง ด้วยจิตเมตตา และเคารพธรรม อันชัดเจนเรียบเรียง กลมกลืน สม่่าเสมอ เป็นทำนองไพเราะ นุ่มนวล ชวนฟัง มาเป็นสื่อ เพื่อนำธรรมที่มีอยู่เป็นหลัก หรือที่เรียบเรียงไว้ดีแล้ว ออกไปให้ถึงใจของผู้สดับ, สรภัญญะเป็นวิธีกล่าวธรรมเป็นทำนองให้มีเสียงไพเราะน่าฟังในระดับที่เหมาะสม ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตแก่ภิกษุทั้งหลาย ตามเรื่องว่า (วินย.๗/๑๙-๒๑/๘-๙) ครั้งหนึ่ง ที่เมืองราชคฤห์ มีมหรสพบนยอดเขา (ศิรัคคสมัชชชะ) พวกพระฉัพ-

พักคีย์ไปเที่ยวดู ชาวบ้านติเตียนว่า โฉนพระสมณะศากยบุตรจึงได้ไปดูการ ฟ้อนรำ ขับร้อง และประโคมดนตรี เหมือนพวกคฤหัสถ์ผู้บริโภาคคาม เมื่อ ความทราบถึงพระพุทธเจ้า จึงได้ทรง ประชุมสงฆ์ และบัญญัติสิกขาบทมิให้ ภิกษุไปดูการฟ้อนรำ ขับร้อง และ ประโคมดนตรี, อีกคราวหนึ่ง พวกพระ จัณพัคคีย์นั้น สวดธรรมด้วยเสียงเอื้อน ยาวอย่างเพลงขับ ชาวบ้านติเตียนว่า โฉนพระสมณะศากยบุตรเหล่านี้จึงสวด ธรรมด้วยเสียงเอื้อนยาวเป็นเพลงขับ เหมือนกับพวกเรา ความทราบถึงพระ พุทธเจ้า ก็ทรงประชุมสงฆ์ชี้แจงโทษ ของการสวดเช่นนั้น และได้ทรงบัญญัติ มิให้ภิกษุสวดธรรมด้วยเสียงเอื้อนยาว อย่างเพลงขับ, ต่อมา ภิกษุทั้งหลายขัด จิตข้องใจในสรภัญญะ จึงกราบทูล ความแด่พระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตสรภัญญะ” (อนุชานามิ ภิกขเว สรภญญมฺ.)

มีเรื่องราวมากมายที่แสดงว่า สรภัญญะเป็นที่นิยมในพุทธบริษัท ดัง ตัวอย่างเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า ว่า (วินย.๕/๒๐/๓๓; ชุ.อุ.๒๕/๑๒๒/๑๖๕) เมื่อ ครั้งพระโสณะกุฎิกัณณะ ชาวถิ่นไกล ชายแดนในอวันตีทักขิณาบถ เพิ่งบวชได้ ๑ พรรษา ก็ลาพระอุปัชฌาย์เดินทางมา

เฝ้าที่พระเชตวนารามในกรุงสาวัตถี พอ ผ่านราตรีแรกได้พักผ่อนมาจนถึงใน ใกล้เคียง พระพุทธเจ้าตรัสให้เธอกเล่า ธรรมตามถนัด (ดังจะทรงดูว่าเธอได้ ศึกษาเล่าเรียนมีความรู้มาเพียงใด) พระ โสณะกุฎิกัณณะได้กล่าวพระสูตรทั้ง หกในอัมมุลลวักคค์ (๑๖ สูตร, ชุ.สุ.๒๕/ ๔๐๘-๔๒๓/๔๘๔-๕๒๓) เป็นสรภัญญะ จบ แล้ว พระพุทธเจ้าทรงอนุโมทนา ประทานสาธุการว่า เธอได้เรียนมาอย่างดี เจนใจเป็นอย่างดี และทรงเนื้อความไว้ ถูกถ้วนดี อีกทั้งเป็นผู้มีวาจางาม สละสลวย คล่อง ไม่พลาด ทำอรรถให้ แจ่มแจ้ง, ในคัมภีร์บางแห่งกล่าวว่า สร- ภัญญะมีวิธีหรือทำนองสวดถึง ๓๒ แบบ จะเลือกแบบใดก็ได้ตามปรารถนา (อง.ฎี. ๓/๔๒๑/๙๕) แต่สรภัญญะนี้มิใช่การสวด เอื้อนเสียงยาวอย่างเพลงขับ (อายุตกะ คีตสร) ที่ทำเสียงยาวเกินไปจนทำให้อักขระเสีย คือผิดพลาดไป สรภัญญะมี ลักษณะสำคัญที่ว่า ต้องไม่ให้อักขระ ผิดพลาดคลาดเคลื่อน แต่ให้บทและ พยัญชนะกลมกล่อม ว่าตรงลงตัว ไม่ คลุมเครือ ไพเราะ แต่ไม่มีวิธีการ (อาการ ผิดแปลกหรือไม่เหมาะสม) ดำรงสมณ- สาธูป

โดยนัยที่กล่าวมา จึงถือว่าสรภัญญะ เป็นวิธีแสดงและศึกษาหรือสอนธรรม

อีกอย่างหนึ่ง เพิ่มจากวิธีอื่น เช่น ธรรมกถา และการถามตอบปัญหา, บางทีก็พูดอย่างกว้างๆ รวมสรภัญญะเข้าเป็นธรรมกถาอย่างหนึ่ง ดังที่คัมภีร์ยุคหลังๆ บางแห่งบันทึกไว้ถึงธรรมกถา ๒ แบบ คือ แบบที่ ๑ ภิกษุรูปแรกสวดตัวคาถาหรือพระสูตรเป็นสรภัญญะให้จบไปก่อน แล้วอีกรูปหนึ่งเป็นธรรมกถีกถากล่าวธรรมอธิบายคาถาหรือพระสูตรที่รูปแรกสวดไปแล้วนั้นให้พิสดารแบบนี้เรียกว่า *สรภานธรรมกถา* และแบบที่ ๒ สวดพระสูตรเป็นต้นนั้นไปอย่างเดียวตลอดแต่ต้นจนจบ เรียกว่า *สรภัญญธรรมกถา* (ส.ฎ.๑/๓๙/๘๙); สรภัญญะนี้ เมื่อปฏิบัติโดยชอบ ตั้งเจตนาขอบด้วยเมตตา มีความเคารพธรรม กล่าวออกมา ก็เป็นทั้งธรรมทาน และเป็นสัทททาน (ให้ทานด้วยเสียงหรือให้เสียงเป็นทาน) พร้อมทั้งเป็นเมตตาวจีกรรม

ในภาษาไทย เรียกทำนองอย่างที่ว่ากันมาในการสวดคาถาหรือคำฉันท์ว่า “สรภัญญะ” คือ สรภัญญะกลายเป็นชื่อของทำนองหนึ่งที่ใช้ในการสวดสรภัญญะ **สรภ** แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๔ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป ไหลผ่านเมืองสำคัญ คือ สาเกต, ปัจจุบัน สรภไม่เป็นที่รู้จักทั่วไป มีชื่อในภาษาสันสกฤตว่า

สรยู และไหลเข้าไปรวมกับแม่น้ำ Ghaghara ซึ่งเป็นแควหนึ่งของแม่น้ำคงคา จึงเรียกชื่อรวมเป็น Ghaghara ไปด้วย; ดู *มหานที ๕*

สร เลือก, คัด

สร รค์ สร้าง

สร พ ทั้งปวง, ทั้งหมด, ทุกสิ่ง

สร พางค์ ทุกๆ ส่วนแห่งร่างกาย, ร่างกายทุกๆ ส่วน

สร พชญ ผู้รู้ทั่ว, ผู้รู้ทุกสิ่งทุกอย่าง หมายถึงพระพุทธเจ้า (= สัพพัญญู)

สร ีระ ร่างกาย

สร ีรยนต์ กลไกคือร่างกาย

สร ีราพยพ ส่วนของร่างกาย, อวัยวะในร่างกาย

ส ลาก เครื่องหมายหรือวัตถุที่ใช้ในการเสียดไสค เช่น สลากภัต ก็ได้แก่อาหารที่เขาถวายสงฆ์โดยเขียนชื่อเจ้าภาพลงในกระดาษใบละชื่อ ม้วนรวมคละกันเข้าแล้วให้ภิกษุทั้งหลายจับตามลำดับพรชากันมา หรือเขียนเลขหมายไว้ที่ของจำนวนหนึ่ง ภิกษุจับได้สลากของผู้ใดก็ได้รับอาหารของทายกนั้น; *ส* ลาก ก็เรียก

ส ลากภัต อาหารถวายตามสลาก หมายถึงเอาสังฆภัตอันทายกเข้ากันถวาย ต่างคนต่างจัดมา เป็นของต่างกัน เขามักทำในเทศกาลที่ผลไม้เผล็ดแล้วถวายพระ

ด้วยวิธีจับสลาก; ดู *สลาก*
ส่วนข้างปลายทั้งสอง อดีต กับอนาคต
ส่วนท่ามกลาง ในประโยคว่า “ไม่ติดอยู่ใน
 ในส่วนท่ามกลาง” ปัจจุบัน

สวานนุตตริยะะ การลำดับที่ยอดเยี่ยม
 เช่น ได้ลำดับธรรมของพระพุทธเจ้า (ข้อ
 ๒ ในอนุตตริยะะ ๖)

สววรรค์ แดนอันแสนดีเลิศล้ำด้วยกาม
 คุณ ๕, โลกของเทวดา ตามปกติหมายถึง
 ถึงกามาพจรสวรรค์ (สววรรค์ที่ยังเกี่ยว
 ข้องกับกาม) ๖ ชั้น คือ *จาตุมหาราชิกา*
ดาวดึงส์ ยามา कुสิต นิมมานรดี *ปร-*
นิมิตตวสวัตตี

สวรรคต “ไปสู่สวรรค์” คือ ตาย (ใช้สำหรับ
 พระเจ้าแผ่นดิน สมเด็จพระบรมราชินี
 สมเด็จพระบรมราชชนนี สมเด็จพระ
 ยุพราช สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
 และพระบรมราชวงศ์ที่ทรงได้รับพระ
 ราชทานฉัตร ๗ ชั้น)

สวัสติ, สวัสติ ความดีงาม, ความเจริญ
 รุ่งเรือง, ความปลอดโปร่ง, ความปลอด
 ภัยไร้อันตราย

สวัสติมงคล มงคล คือ ความสวัสติ

สวากขาตธรรม ธรรมที่พระผู้มีพระภาค
 ตรัสไว้ดีแล้ว

สวากขานิยานิกธรรม ธรรมที่พระ
 พุทธเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว อันนำผู้ประพฤติ
 ตามออกไปจากทุกข์

สวากขาโต (พระธรรมอันพระผู้มีพระ
 ภาค) ตรัสดีแล้ว คือ ตรัสไว้เป็นความ
 จริง ไม่วิปริต งามในเบื้องต้น งามใน
 ท่ามกลาง และงามในที่สุด สัมพันธ์
 สอดคล้องกันทั่วตลอด ประกาศ
 พรหมจริยะคือทางดำเนินชีวิตอัน
 ประเสริฐ พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้ง
 พัญญชนะ บริสุทธิบริบูรณ์สิ้นเชิง (ข้อ
 ๑ ในธรรมคุณ ๖)

สวาทยาย ดู *สาธยาย*

สวัญญาณกะ สิ่งที่มีวิญญาณ ได้แก่สัตว์
 ต่างๆ เช่น แพะ แกะ สุกร โค กระบือ
 เป็นต้น; เทียบ *อวิญญาณกะ*

สสังขารปรินิพพายี พระอนาคามีผู้จะ
 ปรีนิพพานด้วยต้องใช้ความเพียร; ดู
อนาคามี

สสังขาริก “เป็นไปกับการชักนำ”, มี
 การชักนำ ใช้แก่จิตที่คิดดีหรือชั่วโดย
 ถูกกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก มิใช่
 เริ่มขึ้นเอง จึงมีกำลังอ่อน; ตรงข้ามกับ
อสังขาริก

สหคตทุกข์ ทุกข์ไปด้วยกัน, ทุกข์กำกับ
 ได้แก่ทุกข์ที่พ่วงมาด้วยกันกับผลอัน
 ไพบูลย์ มีลาภ ยศ สรรเสริญ สุข
 เป็นต้น แต่ละอย่างย่อมพัวพันด้วยทุกข์

สหชาติ, สหชาติ “ผู้เกิดร่วมด้วย” หมายถึง
 ถึง บุคคล (ตลอดจนสัตว์และสิ่งของ) ที่
 เกิดร่วมวันเดือนปีเดียวกัน อย่างเพลา

หมายถึง ผู้เกิดร่วมปีกัน; ตำนานกล่าว
ว่า เมื่อเจ้าชายสิทธัตถะประสูตินั้น
มีสหชาต ๗ คือ พระมารดาของเจ้าชาย
ราहुล (เจ้าหญิงยโสธรา หรือพิมพา) พระ
อานนท์ นายฉันนะ อามตย์กาฬุทายี ม้า
กัณฐกะ ต้นมหาโพธิ์ และขุมทรัพย์ทั้ง
๔ (นิริฎุมภี)

สหชาตธรรม ธรรมที่เกิดพร้อมกัน

สหชีวิตี คำเรียกแทนคำว่า **สัททวิหารินี**
ของภิกษุณี ทั้ง ๒ คำนี้แปลว่า “ผู้อยู่
ร่วม” ตรงกับสัททวิหาริกในฝ่ายภิกษุ;
ศิษย์ของ **ปวัตตินี**

สหธรรมิก ผู้มีธรรมร่วมกัน, ผู้ประพฤติ
ธรรมร่วมกัน แสดงไว้ในคัมภีร์มหานิทเทส
แห่งพระสุตตันตปิฎก มี ๗ คือ ภิกษุ
ภิกษุณี ลิกขมานา สามเณร สามเณรี
อุบาสก อุบาสิกา; ในลัตตาทกกรณียะ
หมายถึง ๕ อย่างแรกเท่านั้น เรียกว่า
สหธรรมิก ๕ (คัมภีร์ฝ่ายวินัยทั่วไปก็
มักหมายเฉพาะจำนวน ๕)

สหธรรมิกวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่อง
ภิกษุถูกกล่าวโดยชอบธรรม เป็นต้น
เป็นวรรคที่ ๘ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ มี
๑๒ ลิกขาบท

สหรคต ไปด้วยกัน, กำกับกัน, ร่วมกัน
(บาลี: **สหคต**)

สหवास อยู่ร่วม เป็นประการหนึ่งในรัตติ-
เภท คือเหตุขาดราตรีแห่งการประพฤติ

มานัตและการอยู่ปริวาส หมายถึงการ
อยู่ร่วมในชายคาเดียวกับปกติตตภิกษุ;
ดู รัตติเภท

สหเสยยลิกขาบท ลิกขาบทเกี่ยวกับการ
นอนร่วมมี ๒ ข้อ ข้อหนึ่งปรับอาบัติ
ปาจิตติยกัณฑ์แก่ภิกษุผู้นอนร่วมกับบอนุปลัมบัน
เกิน ๒-๓ คืน อีกข้อหนึ่งปรับอาบัติ
ปาจิตติยกัณฑ์แก่ภิกษุผู้นอนร่วม (คือนอน
ในที่มุงที่บังเดียวกัน) กับหญิงแม่ในคืน
แรก (ข้อ ๕ และ ๖ ในมุสสาวาทวรรค
ปาจิตติยกัณฑ์)

สหไสย การนอนด้วยกัน, การนอนร่วม

สหัมบดี ชื่อพระพรหมผู้อาราธนาพระ
พุทธเจ้าให้แสดงธรรมโปรดสัตว์

สหาย เพื่อน, เพื่อนร่วมการงาน (แปล
ตามศัพท์ว่า “ผู้ไปด้วยในกิจทั้งหลาย”
หรือ “ผู้มีความเลื่อมและความเจริญ
ร่วมกัน”)

สองต่อสอง สองคนโดยเฉพาะ ไม่มีผู้
อื่นอยู่ด้วย, ตัวต่อตัว

ส่อเสียด ยุให้แตกกัน คือฟังคำของข้างนี้
แล้ว เก็บเอาไปบอกข้างโน้นเพื่อทำลาย
ข้างนี้ ฟังคำของข้างโน้นแล้วเก็บเอามา
บอกข้างนี้ เพื่อทำลายข้างโน้น; **ดู ปิสุณมา
วาจา**

สุอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานยังมีอุปาทิ
เหลือ, ดับกิเลสแต่ยังมีเบญจขันธ์เหลือ
คือ นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิต

อยู่, นิพพานในแง่ที่เป็นภาวะดับกิเลส คือ โลภะ โทสะ โมหะ; เทียบ *อนุภาติเสสนิพพาน*

สถาปัตยกรรมศาสตร์ บุคคลผู้ยังมีเชื้อกิเลสเหลืออยู่, ผู้ยังไม่สิ้นอุปาทาน ได้แก่ พระเสขะ คือ พระอริยบุคคลทั้งหมด ยกเว้นพระอรหันต์; เทียบ *อนุภาติเสสนิพพาน*

สักกะ 1. พระนามจอมเทพ ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เรียกกันว่า *ท้าวสักกะ* หรือ *พระอินทร์*; ดู *ดาวดึงส์, วัตรบท, อินทร์ 2.* ชื่อต้นไม้ที่อยู่ในชมพูทวีปตอนเหนือ แถบเขาคินคาณยเขตป่าหิมพานต์ **3.** ชื่อชนบทที่ตั้งอยู่ในดงไม้สักกะ; ดู *สักกชนบท*

สักกชนบท ชื่อแคว้นหนึ่งในชมพูทวีปตอนเหนือ นครหลวงชื่อกบิลพัสดุ์ เป็นชาติภูมิของพระพุทธเจ้ามีการปกครองโดยสามัคคีธรรม มีประวัติสืบมาแต่สมัยพระเจ้าโอกกากราช บัดนี้อยู่ในเขตประเทศเนปาล

สักกรนิคม เป็นนิคมหนึ่งอยู่ในสักกชนบท; *สักกรนิคม* ก็เรียก

สักกายทิฎฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน, ความเห็นเป็นเหตุถือตัวตน เช่น เห็นรูปเป็นตน เห็นเวทนาเป็นตน เป็นต้น (ข้อ ๑ ในสังโยชน์ ๑๐)

สักการ, สักการะ เคารพนับถือบูชา, เครื่องแสดงความเคารพบูชา

สักขีสาวก สาวกที่ทันเห็นองค์พระพุทธเจ้า, พระสุภักทหะผู้เคยเป็นบริพาชก เป็นสักขีสาวกองค์สุดท้ายของพระพุทธเจ้า

สักยปุตติยะ ผู้เป็นเหล่ากอแห่งพระศากยบุตร (*ศากยบุตร* หรือ *สักยปุตตะ* หมายถึงพระพุทธเจ้า), โดยใจความ คือ ผู้เป็นลูกพระพุทธเจ้า ได้แก่พระภิกษุ (ภิกษุณีเรียกว่า *สักยธิดา*)

สักยราช กษัตริย์วงศ์ศากยะ, พระราชวงศ์ศากยะ

สังกัจฉิกะ ผ้ารัดหรือโอบรักแร้ เป็นจีวรอย่างหนึ่งในจีวร ๕ ของภิกษุณี คือ สังฆาฏี ผ้าทาบ ๑ อุตตราสงค์ ผ้าห่ม ๑ อันตราสก สบง ๑ สังกัจฉิกะ ผ้ารัดหรือผ้าโอบรักแร้ ๑ อุทกสาฎิกา ผ้าอาบ ๑ (มากกว่าของภิกษุซึ่งมีจำนวนเพียง ๓ อย่างข้างต้น)

สังกิเลส ความเศร้าหมอง, ความสกปรก, สิ่งที่ทำให้ใจให้เศร้าหมอง, ธรรมที่อยู่ในหानภาค คือในฝ่ายข้างเลื่อม ได้แก่ ธรรมจำพวกที่ทำให้ตกต่ำเลื่อมทราม เช่น อโยนิโสมนสิการ อคติ ตัณหา มานะ ทิฎฐิ อวิชชา; ตรงข้ามกับ *โฆทาน*

สังขตะ สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง, สิ่งที่เกิดจากเหตุปัจจัยแต่งขึ้น ได้แก่สภาพที่เกิดแต่เหตุทั้งปวง, สังขตธรรม; ตรงข้ามกับ *อสังขตะ*

สังขตธรรม ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง

ขึ้น ตรงกับสังขารในคำว่า สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง ดังนี้เป็นต้น; ตรงข้ามกับ *อสังขต-
กรรม*

สังขตลักษณะ ลักษณะแห่งสังขตกรรม, ลักษณะของปรุงแต่ง มี ๓ อย่าง ๑. ความเกิดขึ้น ปรากฏ ๒. ความดับสลาย ปรากฏ ๓. เมื่อตั้งอยู่ ความแปรปรวน

สังขาร 1. สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง, สิ่งที่เกิดจากเหตุปัจจัย เป็นรูปธรรมก็ตาม นามธรรมก็ตาม ได้แก่ขั้น ๕ ทั้งหมด, ตรงกับคำว่า *สังขตะ* หรือ *สังขตกรรม* ได้ในคำว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง” ดังนี้เป็นต้น **2.** สภาพที่ปรุงแต่งใจให้ดีหรือชั่ว, ธรรมมีเจตนาเป็นประธานที่ปรุงแต่งความคิด การพูด การกระทำ มีทั้งที่ดีเป็นกุศล ที่ชั่วเป็นอกุศล ที่กลางๆ เป็นอัพยาगत ได้แก่ เจตสิก ๕๐ อย่าง (คือ เจตสิกทั้งปวง เว้นเวทนาและสัญญา) เป็นนามธรรมอย่างเดียว, ตรงกับสังขารขั้น ๓ ในขั้น ๕ ได้ในคำว่า “รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง” ดังนี้เป็นต้น; อธิบายอีกปริยายหนึ่ง สังขารตามความหมายนี้ ยกเอาเจตนาขึ้นเป็นตัวนำหน้า ได้แก่ สัญญาเจตนา คือเจตนาที่แต่งกรรมหรือปรุงแต่งการกระทำ มี ๓ อย่างคือ ๑.

กายสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางกาย คือ กายสัญญาเจตนา **๒.** *วจีสังขาร* สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางวาจา คือ วจีสัญญาเจตนา **๓.** *จิตตสังขาร* หรือ *มโนสังขาร* สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ คือ มโนสัญญาเจตนา **3.** สภาพที่ปรุงแต่งชีวิตมี ๓ คือ **๑.** *กายสังขาร* สภาพที่ปรุงแต่งกาย ได้แก่ อัสนาสะ ปัสสาสะ คือลมหายใจเข้า ลมหายใจออก **๒.** *วจีสังขาร* สภาพที่ปรุงแต่งวาจา ได้แก่ วิตกและวิจารณ์ **๓.** *จิตตสังขาร* สภาพที่ปรุงแต่งใจ ได้แก่ สัญญาและเวทนา

สังขาร ๒ คือ **๑.** *อุปาทินนกสังขาร* สังขารที่กรรมครอบครอง **๒.** *อนุปาทินนกสังขาร* สังขารที่กรรมไม่ครอบครอง, แปลโดยปริยายว่า สังขารที่มีใจครอง และสังขารที่ไม่มีใจครอง

สังขารทุกข์ ทุกข์เพราะเป็นสังขาร คือ เพราะเป็นสภาพอันถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น จึงต้องผันแปรไปตามเหตุปัจจัย เป็นสภาพอันปัจจัยบีบคั้นขัดแย้ง คงทนอยู่มิได้

สังขารโลก โลกคือสังขาร ได้แก่ ชุมหมุมแห่งสังขารทั้งปวงอันต้องเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย

สังขารูปกษญาณ ปรีชาหยั่งรู้ถึงชั้นเกิดความวางเฉยในสังขาร, ญาณอัน

เป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือ รู้เท่าทันสภาวะของสังขารว่าที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์เป็นต้นนั้น มันเป็นไปของมัน อย่างนั้นเป็นธรรมดา จึงเลิกเบียดเบียน เลิกคิดหาทางแต่จะหนี วางใจเป็นกลาง ต่อมันได้ เลิกเกี่ยวเกาะและให้ญาณ เล่นมุ้งสุนัขพานอย่างเดียว (ข้อ ๘ ใน วิปัสสนาญาณ ๙)

สังเขป การย่อ, ย่นย่อ, ใจความ, คำ ความ; ตรงข้ามกับ *วิตถาร, พิสดาร*

สังเขปนัย นัยอย่างย่อ, แบบย่อ, แง่ ความหมายซึ่งชี้แจงอย่างรวบรัด; ตรงข้าม กับ *วิตถารนัย*

สังเขปปฏิฐกถา ดู *ปฺราณปฏิฐกถา, อรรถกถา*

สังคหวัตถุ เรื่องที่จะสงเคราะห์กัน, คุณ เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจของผู้อื่นไว้ได้, หลักการสงเคราะห์ คือช่วยเหลือกันยึดเหนี่ยวใจกันไว้ และเป็นเครื่องเกาะกุม ประสานโลกคือสังคมแห่งหมู่สัตว์ไว้ ดุจสลักยี่ดรถที่กำลังแล่นไปให้คงเป็นรถและวิ่งแล่นไปได้ มี ๔ อย่าง คือ ๑. *ทาน* การแบ่งปันเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน ๒. *ปิยวาจา* พูดจาน่ารัก น่านิยมนับถือ ๓. *อัตถจริยา* บำเพ็ญประโยชน์ ๔. *สมานัตตตา* ความมีตนเสมอ คือ ทำตัวให้เข้ากันได้ เช่น ไม่ถือตัว ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน เป็นต้น

สังคายนา “การสวดพร้อมกัน” การร้อยกรองพระธรรมวินัย, การประชุมรวบรวม และจัดหมวดหมู่คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าโดยพร้อมกันทบทวนสอบทานจนยอมรับและวางลงเป็นแบบแผนอันหนึ่งอันเดียว

“สังคายนา” คือ การสวดพร้อมกัน เป็นกิริยาแห่งการมาร่วมกันซักซ้อม สอบทานให้ลงกันแล้วสวดพร้อมกันคือ ตกลงยอมรับไว้ด้วยกันเป็นอันหนึ่งอันเดียว ตามหลักในปาสาทิกสูตร (ที.ปา.๑๑/๑๐๘/๑๓๙) ที่พระพุทธเจ้าตรัสแนะนำแก่ท่านพระจุนทะ กล่าวคือ ท่านพระจุนทะปรารภเรื่องทีนิครนถนาฏบุตรสิ้นชีพแล้ว ประดานิครนถ์ตกลงในเรื่องหลัก คำสอนกันไม่ได้ ก็ทะเลาะวิวาทกัน ท่านคำนึงถึงพระศาสนา จึงมาเฝ้า และพระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า “เพราะเหตุตั้งนี้นั้นแล จุนทะ ในธรรมทั้งหลายที่เราแสดงแล้ว ด้วยปัญญาอันยิ่ง เธอทั้งหมดทีเดียว ฟังพร้อมเพรียงกันประชุมรวบรวม กล่าวให้ลงกัน (สังคายนา) ทั้งอรรถะกับอรรถะ ทั้งพยัญชนะกับพยัญชนะ ไม่ฟังวิวาทกัน โดยประการที่พหุหมจริยะนี้จะยั่งยืน ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน เพื่อเกื้อกูลแก่พหูชน เพื่อความสุขแก่พหูชน เพื่อเกื้อการุณย์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวะและ

มนุษย์ทั้งหลาย” และในที่นั้น ได้ตรัสว่า
 ธรรมทั้งหลายที่ทรงแสดงแล้วด้วย
 ปัญญาอันยิ่ง หมายถึงธรรม ๗ หมวด
 (ที่มีชื่อรวมว่าโพธิปักขิยธรรม ๓๗), ใน
 เวลาใกล้กันนั้น เมื่อพระสารีบุตรได้รับ
 พุทธดำรัสสมอบหมายให้แสดงธรรมแก่
 ภิกษุสงฆ์ในที่เฉพาะพระพักตร์ ท่านก็
 ปรารภเรื่องทีนิครนถนาฏบุตรสิ้นชีพแล้ว
 ประดาภิครนถทะเลาะวิวาทกันในเรื่อง
 หลักคำสอน แล้วท่านได้แนะนำให้
 สังคายนา พร้อมทั้งทำเป็นตัวอย่าง โดย
 ประมวลธรรมมาลำดับแสดงเป็นหมวด
 หมู่ ตั้งแต่หมวด ๑ ถึงหมวด ๑๐ เทศนา
 ของพระสารีบุตรครั้งนี้ได้ชื่อว่า “สังคีติ-
 สูตร” (ที.ปา.๑๑/๒๒๑/๒๒๒) เป็นพระสูตร
 ว่าด้วยการสังคายนาที่ทำตั้งแต่พระบรม
 ศาสดาที่ยังทรงพระชนม์อยู่, เมื่อพระ
 พุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว พระมหากัสสปะ
 ผู้เป็นสังฆเถระ ก็ได้ชักชวนพระอรหันต์
 ทั้งหลายประชุมกันทำสังคายนาตาม
 หลักการที่กล่าวมานั้น โดยประมวลพระ
 ธรรมวินัยทั้งหมดเท่าที่รวบรวมได้วาง
 ลงไว้เป็นแบบแผน ตั้งแต่หลังพุทธ-
 ปรินิพพาน ๓ เดือน เรียกว่าเป็น
 สังคายนาครั้งที่ ๑

ความหมายที่เป็นแกนของสังคายนา
 คือการรวบรวมพุทธพจน์ หรือคำสั่งสอน
 ของพระบรมศาสดา ดังนั้น สังคายนาที่

เต็มตามความหมายแท้จริง จึงมีได้ต่อ
 เมื่อมีพุทธพจน์ที่จะพึงรวบรวม อันได้
 แก่สังคายนาเท่าที่กล่าวมาข้างต้น ส่วน
 การสังคายนาหลังจากนั้น ซึ่งจัดขึ้นหลัง
 พุทธปรินิพพานอย่างน้อย ๑ ศตวรรษ
 ชัดเจนว่าไม่อยู่ในวิสัยแห่งการรวบรวม
 พุทธพจน์ แต่เปลี่ยนจุดเน้นมาอยู่ที่การ
 รักษาพุทธพจน์และคำสั่งสอนเดิมที่ได้
 รวบรวมไว้แล้ว อันสืบทอดมาถึงตน ให้
 คงอยู่บริสุทธิ์บริบูรณ์ที่สุดเท่าที่จะเป็น
 ไปได้ ด้วยเหตุนี้ สังคายนาในยุคหลัง
 สืบมาถึงปัจจุบัน จึงมีความหมายว่าเป็น
 การประชุมตรวจชำระสอบทาน รักษา
 พระไตรปิฎกให้บริสุทธิ์ หมดจดจาก
 ความผิดพลาดคลาดเคลื่อน โดยกำจัด
 สิ่งปะปนแปลกปลอมหรือทำให้เข้าใจสับสน
 สนออกไป ให้ธรรมวินัยของพระพุทธเจ้า
 คงอยู่เป็นแบบแผนอันหนึ่งอันเดียวที่
 เป็นของแท้แต่เดิม; ในบางยุคสมัย การ
 สังคายนาเกิดขึ้นเนื่องกันกับเหตุการณ์
 ไม่ปกติที่มีการถือผิดปฏิบัติผิดจากพระ
 ธรรมวินัย ทำให้การสังคายนาเสมือนมี
 ความหมายซ้อนเพิ่มขึ้นว่าเป็นการชัก
 ช่อมทบทวนสอบทานพระธรรมวินัยเพื่อ
 จะได้เป็นหลักหรือเป็นมาตรฐานในการ
 ชำระสังฆมณฑลและสะสางกิจการพระ
 ศาสนา, จากความหมายที่เริ่มคลุมเครือ
 สับสนนี้ ในภาษาไทยปัจจุบัน สังคายนา

ถึงกับเพี้ยนความหมายไป กลายเป็น
การชำระสะสางบุคคลหรือกิจการ

สังคายนาในยุคต้น ซึ่งถือเป็น
สำคัญในการรักษาสืบทอดพระธรรม
วินัย คือ ครั้งที่ ๑ ถึง ๕ ดังนี้:

ครั้งที่ ๑ ปรากรเรื่องสุภทัตตภิกษุผู้
บวชเมื่อแก่กล่าวจ้วงจาบพระธรรมวินัย
และปรากรที่จะทำให้ธรรมรุ่งเรืองอยู่สืบ
ไป พระอรหันต์ ๕๐๐ รูป มีพระมหา-
กัสสปะเป็นประธาน และเป็นผู้ถาม
พระอุบาลีเป็นผู้วิสัชนาพระวินัย พระ
อานนท์เป็นผู้วิสัชนาพระธรรม ประชุม
สังคายนาที่ถ้ำสัตตบรรณคูหา ภูเขา
เวภารบรรพต เมืองราชคฤห์ เมื่อหลัง
พุทธปรินิพพาน ๓ เดือน โดยพระเจ้า
อชาตศัตรูเป็นศาสนูปถัมภก ลึนเวลา
๗ เดือนจึงเสร็จ

ครั้งที่ ๒ ปรากรพวกภิกษุวัชชีบุตร
แสดงวัตถุ ๑๐ ประการ นอกธรรม นอก
วินัย พระยศกาทักตบบุตรเป็นผู้ชักชวน
ได้พระอรหันต์ ๗๐๐ รูป พระเวทชะ
เป็นผู้ถาม พระสัพพกามีเป็นผู้วิสัชนา
ประชุมทำที่วาฬิการาม เมืองเวสาลี เมื่อ
พ.ศ. ๑๐๐ โดยพระเจ้ากาลาโศกราช เป็น
ศาสนูปถัมภก ลึนเวลา ๘ เดือนจึงเสร็จ

ครั้งที่ ๓ ปรากรเดียรถีย์มากมาย
ปลอมบวชในพระศาสนาเพราะมีลาภ
สักการะเกิดขึ้นมาก พระอรหันต์ ๑,๐๐๐

รูป มีพระโมคคัลลีสบุตรตีสเถระเป็น
ประธาน ประชุมทำที่โศการามเมือง
ปาฏลีบุตร เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๔
(พ.ศ. ๒๑๘ เป็นปีที่พระเจ้าอโศกขึ้น
ครองราชย์) โดยพระเจ้าอโศก หรือศรี-
ธรรมาโศกราชเป็นศาสนูปถัมภก ลึน
เวลา ๙ เดือนจึงเสร็จ

ครั้งที่ ๔ ปรากรให้พระศาสนา
ประดิษฐานมั่นคงในลังกาทวีป พระสงฆ์
๖๘,๐๐๐ รูป มีพระมหินทเถระเป็น
ประธานและเป็นผู้ถาม พระอริฏฐะเป็น
ผู้วิสัชนา ประชุมทำที่ภูปาราม เมืองอนุ-
ราชบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖ โดยพระเจ้า
เทวานัมปิยตีสสะเป็นศาสนูปถัมภก ลึน
เวลา ๑๐ เดือนจึงเสร็จ

ครั้งที่ ๕ ปรากรพระสงฆ์แตกกัน
เป็น ๒ พวกคือ พวกมหาวิหารกับพวก
อภัยคีรีวิหาร และค่านึงว่าสืบไปภายหลัง
กุลบุตรจะถอยปัญญา ควรจารึกพระ
ธรรมวินัยลงในใบลาน พระอรหันต์
๕๐๐ รูป ประชุมกันสวดซ้อมแล้วจาร
พุทธพจน์ลงในใบลาน ณ อาโลกเลณ-
สถาน ในมลยชนบท ในลังกาทวีป เมื่อ
พ.ศ. ๔๕๐ (ว่า ๔๓๖ ก็มี) โดยพระเจ้า
วัฏฏคามณีนอภัย เป็นศาสนูปถัมภก;
บางคัมภีร์ว่า สังคายนาครั้งนี้จัดขึ้นใน
ความคุ้มครองของคนที่ใหญ่ในท้อง
ถิ่น (ครั้งที่ ๔ ได้รับความยอมรับในแง่

เหตุการณ์น้อยกว่าครั้งที่ ๕)

สังคีติ 1. การสังคายนา; **ดู สังคายนา 2.**

ในคำว่า “บอกสังคีติ” ซึ่งเป็นปัจฉิมกิจอย่างหนึ่งของการอุปสมบท ท่านสันนิษฐานว่า หมายถึงการประมวลบอกอย่างอื่นนอกจากที่ระบุไว้ เช่น สีมาหรืออาวาสที่อุปสมบท อุปัชฌายะ กรรมวาจาจารย์ จำนวนสงฆ์

สังคีติกถา ถ้อยคำที่กล่าวถึงเรื่องสังคายนา, แถลงความเรื่องสังคายนา

สังคีติปริยาย บรรยายเรื่องการสังคายนา, การเล่าเรื่องการสังคายนา

สังฆกรรม งานของสงฆ์, กรรมที่สงฆ์พึงทำ, กิจที่พึงทำโดยที่ประชุมสงฆ์ มี ๔ คือ **๑. อุปโลกนกรรม** กรรมที่ทำเพียงด้วยบอกกันในที่ประชุมสงฆ์ ไม่ต้องตั้งญัตติและไม่ต้องสวดอนุสาวนา เช่น แจँगการลงพรหมทัณฑ์แก่ภิกษุ **๒. ญัตติกรรม** กรรมที่ทำเพียงตั้งญัตติไม่ต้องสวดอนุสาวนา เช่น อุโบสถและปวารณา **๓. ญัตติทุติยกรรม** กรรมที่ทำด้วยตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนาหนหนึ่ง เช่น สมมติสีมา ให้ผ้ากฐิน **๔. ญัตติจตุตถกรรม** กรรมที่ทำด้วยการตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนา ๓ หน เช่น อุปสมบท ให้ปริวาส ให้มานัต

สังฆการี เจ้าหน้าที่ผู้ทำการสงฆ์, เจ้าพนักงานผู้มีหน้าที่เกี่ยวกับสงฆ์ในงาน

หลวง, เจ้าหน้าที่ผู้เป็นพนักงานในการพิธีสงฆ์ มีมาแต่โบราณสมัยอยุธยา สังกัดในกรมสังฆการี ซึ่งรวมอยู่ด้วยกันกับกรมธรรมการ เรียกรวมว่า *กรมธรรมการสังฆการี* เดิมเรียกว่า *สังกะรี* หรือ *สังการี* เปลี่ยนเรียก *สังฆการี* ในรัชกาลที่ ๔ ต่อมาเมื่อตั้งกระทรวงธรรมการใน พ.ศ. ๒๔๓๒ กรมธรรมการสังฆการีเป็นกรมหนึ่งในสังกัดของกระทรวงนั้น จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๔ กรมสังฆการีจึงแยกเป็นกรมต่างหากกับกรมธรรมการ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๗๖ กรมสังฆการีถูกยุบลงเป็นกองสังกัดในกรมธรรมการ กระทรวงศึกษาธิการ ต่อมาอีกใน พ.ศ. ๒๔๘๔ กรมธรรมการเปลี่ยนชื่อเป็นกรมการศาสนา และในคราวท้ายสุด พ.ศ. ๒๕๑๕ กองสังฆการีได้ถูกยุบเลิกไป และมีกองศาสนูปถัมภ์ขึ้นมาแทน **ปัจจุบันจึงไม่มีสังฆการี**; บางสมัยสังฆการีมีอำนาจหน้าที่กว้างขวาง มิใช่เป็นเพียงเจ้าพนักงานในราชพิธีเท่านั้น แต่ทำหน้าที่ชำระอธิกรณ์พิจารณาโทษแก่พระสงฆ์ผู้ล่วงละเมิดสิกขาบทประพฤติผิดธรรมเนียมด้วย

สังฆการวตา ดู *การวระ*

สังฆคุณ คุณของพระสงฆ์ (หมายถึงสาวกสงฆ์ หรือ อริยสงฆ์) มี ๙ คือ **๑. สุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงโฆ** พระ

สงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้ปฏิบัติดี **๒. อุชุปฏิปนุ โน** เป็นผู้ปฏิบัติตรง **๓. ฌายุปฏิปนุ โน** เป็นผู้ปฏิบัติถูกต้อง **๔. สามิจิปฏิปนุ โน** เป็นผู้ปฏิบัติสมควร (*ยทิทํ จตุตตาริ ปุริสยுகานิ อฏฺฐุจ ปุริส- ปุคฺคฺลา* ได้แก่ คู่บุรุษ ๔ ตัวบุคคล ๘ *เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ* พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้) **๕. อาหุเนยฺโย** เป็นผู้ควรแก่ของค่านับ คือควรรับของที่เขานำมาถวาย **๖. ปาหุเนยฺโย** เป็นผู้ควรแก่การต้อนรับ **๗. ทกฺขิณฺเนยฺโย** เป็นผู้ควรแก่ทักษิณาคือควรแก่ของทำบุญ **๘. อภยชฺฉิกรณฺีโย** เป็นผู้ควรแก่การกราบไหว้ **๙. อนุตฺตรํ ปุณฺณกฺเขตฺตํ โลกสฺส** เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก คือเป็นแหล่งปลูกเพาะและเผยแพร่วิชาปฏิบัติที่ยอดเยี่ยมของโลก

สังฆเถระ ภิกษุผู้เป็นพระเถระในสงฆ์ คือ เป็นผู้ใหญ่เป็นประธานในสงฆ์, ภิกษุผู้มีพรรษามากกว่าภิกษุอื่นในชุมชนนั้นทั้งหมด

สังฆทาน ทานเพื่อสงฆ์, การถวายแก่สงฆ์ คือ ถวายเป็นกลางๆ ไม่จำเพาะเจาะจงภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง เช่น จะทำพิธีถวายของที่มีจำนวนจำกัดเพียงแจ้งแก่ทางวัดให้จัดพระไปรับตามจำนวนที่ต้องการ หัวหน้าสงฆ์จัดภิกษุใดไปพึงทำใจว่า ท่านมารับในนามของสงฆ์หรือ เป็นผู้แทน

ของสงฆ์ทั้งหมด ไม่พึงเพ่งเล็งว่าเป็นบุคคลใด คิดตั้งใจแต่ว่าจะถวายอุทิศแก่สงฆ์; ในพิธีพึงจุดธูปเทียนบูชาพระอาราธนาศีล รับศีลจบแล้วตั้งนโม ๓ จบ กล่าวคำถวายเสร็จแล้วพระเคนของและเมื่อพระสงฆ์อนุโมทนา พึงกรวดน้ำรับพร เป็นเสร็จพิธี; คำถวายสังฆทานว่าดังนี้: “อิมานิ มยฺ ภนฺเต, ภตฺตานิ, สปริวารานิ, ภิกฺขุสงฺฆสฺส, โอ โณชยาม, สาธุ โน ภนฺเต, ภิกฺขุสงฺโฆ, อิมานิ, ภตฺตานิ, สปริวารานิ, ปฏิกฺคณฺหาตุ, อมฺหากํ, ทีฆรตฺตํ, หิตาย, สุขาย” แปลว่า: “ข้าแต่พระสงฆ์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าทั้งหลายขอน้อมถวายภัตตาหาร กับทั้งบริวารเหล่านี้แก่พระภิกษุสงฆ์ ขอพระภิกษุสงฆ์จงรับภัตตาหาร กับทั้งบริวารเหล่านี้ของข้าพเจ้าทั้งหลาย เพื่อประโยชน์และความสุขแก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย ลี้ลกณานเทอญ”

อนึ่ง ถ้าเป็นสังฆทานประเภทอุทิศผู้ตาย เรียกว่า *มตกภัต* พึงเปลี่ยนแปลงคำถวายที่พิมพ์ตัวเอนไว้คือ *ภตฺตานิ* เป็น *มตกภตฺตานิ*, *อมฺหากํ* เป็น *อมฺหากณฺเจว* *มาตาปีตุอาทีนญฺจ* *ฌาตกานํ* *กาลกตานํ*; *ภัตฺตอาหาร* เป็น *มตกภัตฺตอาหาร*, *แก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย* เป็น *แก่ข้าพเจ้าทั้งหลายด้วย* *แก่ญาติของข้าพเจ้าทั้งหลาย* มี *มารดา บิดา เป็นต้นผู้ล่วงลับไปแล้วด้วย*

สังฆนวกะ ภิกษุผู้ใหม่ในสงฆ์ คือบวช
ภายหลังภิกษุทั้งหมดในชุมชนสงฆ์นั้น

สังฆภัก อาหารถวายสงฆ์ หมายถึง
อาหารที่เจ้าของนำมา หรือส่งมาถวายสงฆ์
ในอารามพอแจกทั่วกัน; เทียบ **อุทเทศภัก**

สังฆเภท ความแตกแห่งสงฆ์, การทำให้
สงฆ์แตกจากกัน (ข้อ ๕ ในอนันตริย-
กรรม ๕), กำหนดด้วยไม่ทำอุโบสถ
ปวารณา และสังฆกรรมด้วยกัน; เทียบ
สังฆราชี, **ดู สามัคคี**

สังฆเภทขันธ์ ชื่อขันธ์ที่ ๗ แห่ง
จุลวรรคในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่อง
พระเทวทัตทำลายสงฆ์และเรื่องควร
ทราบเกี่ยวกับสังฆเภท สังฆสามัคคี

สังฆมณฑล หมู่พระ, วงการพระ

สังฆมิตตา พระราชบุตรหรือพระเจ้า
อโศกมหาราช ทรงผนวชเป็นภิกษุณี
และไปประดิษฐานภิกษุณีสงฆ์ที่ลังกา-
ทวิปพร้อมทั้งนำกิ่งพระศรีมหาโพธิ์ไป
ถวายแก่พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะด้วย

สังฆรัตนะ, สังฆรัตน์ รัตนะคือสงฆ์,
พระสงฆ์อันเป็นอย่างหนึ่งในรัตนะ ๓ ที่
เรียกว่าพระรัตนตรัย; **ดู รัตนตรัย**

สังฆราชี ความร้าวรานแห่งสงฆ์ คือ จะ
แตกแยกกัน แต่ไม่ถึงกับแยกทำอุโบสถ
ปวารณาและสังฆกรรมต่างหากกัน; เทียบ
สังฆเภท, **ดู สามัคคี**

สังฆสัมมุขตา ความเป็นต่อหน้าสงฆ์

หมายความว่า การระงับอธิกรณ์นั้น
กระทำในที่พร้อมหน้าสงฆ์ ซึ่งภิกษุผู้เข้า
ประชุมมีจำนวนครบองค์เป็นสงฆ์ ได้
นำฉันทะของผู้ควรแก้ฉันทะมาแล้ว
และผู้อยู่พร้อมหน้ากันนั้นไม่คัดค้าน; **ดู
สัมมุขาวินัย**

สังฆสามัคคี ความพร้อมเพรียงแห่งสงฆ์;
ดู สามัคคี

สังฆอุโบสถ อุโบสถของสงฆ์ คือ การทำ
อุโบสถของสงฆ์ที่ครบองค์กำหนด คือ มี
ภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป สวดปาฏิโมกข์
ได้ตามปกติ (ถ้ามีภิกษุอยู่ ๒-๓ รูป
ต้องทำ**คณอุโบสถ** คือ อุโบสถของคณะ
ซึ่งเป็น**ปารีสัทธิอุโบสถ** คืออุโบสถที่ทำ
โดยบอกความบริสุทธิ์ของกันและกัน
ถ้ามีภิกษุรูปเดียว ต้องทำ**บุคคลอุโบสถ**
คือ อุโบสถที่ทำโดยการอธิษฐานกำหนด
ใจว่าวันนั้นเป็นวันอุโบสถ); **ดู อุโบสถ**

สังฆาฏิ ผ้าทาบ, ผ้าคลุมกันหนาวที่พระ
ใช้ทาบบนจีวร เป็นผ้าผืนหนึ่งในสามผืน
ที่เรียกว่า **ไตรจีวร**

สังฆาทิเสส ชื่อหมวดอาบัติหนักรองจาก
ปาราชิก ต้องอยู่กรรมจึงพ้นได้ คือเป็น
ครุกาบัติ (อาบัติหนัก) แต่ยังเป็นสเตกัจฉา
(แก้ไขหรือเยียวยาได้); ตามศัพท์
สังฆาทิเสส แปลว่า “หมวดอาบัติอันจำ
ปรารณาสงฆ์ในกรรมเบื้องต้นและ
กรรมที่เหลือ”, หมายความว่า วิธีการที่

จะออกจากอาบัตินี้ ต้องอาศัยสงฆ์ ตั้งแต่ต้นไปจนตลอด กล่าวคือเริ่มต้นจะอยู่ปริวาส ก็ต้องขอปริวาสจากสงฆ์ ต่อจากนั้น จะประพุดิมานต์ก็ต้องอาศัยสงฆ์เป็นผู้ให้ ถ้ามีมุลาปฎิกัสสนาก็ต้องสำเร็จด้วยสงฆ์อีก และทำยที่สุดก็ต้องขออัพทานจากสงฆ์; ลิกขาบทที่ภิกษุละเมิดแล้ว จะต้องอาบัติสังฆาติเสส มี ๑๓ ข้อ คำว่า **สังฆาติเสส** ใช้เป็นชื่อเรียกลิกขาบท ๑๓ ข้อนี้ด้วย

สังฆาติเสสกัณฑ์ ตอนอันว่าด้วยอาบัติสังฆาติเสส, ในพระวินัยปิฎก ท่านเรียกว่า**เตรสกัณฑ์** (ตอนว่าด้วยลิกขาบท ๑๓) อยู่ในคัมภีร์มหาวิงค์เล่มแรก

สังฆานุสติ ระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนในนันทิยสูตร (อง.ทสก.๒๔/๒๒๐/๓๖๔) ให้ระลึกถึงพระสงฆ์ในฐานะเป็นกัลยาณมิตร (ข้อ ๓ ในอนุสติ ๑๐) เขียนอย่างรูปเดิมในภาษาบาลีเป็น **สังฆานุสสติ; ๓ สังฆคุณ**

สังฆาวาส “อาวาสของสงฆ์”, ส่วนของวัดซึ่งจัดไว้เป็นที่อยู่อาศัยของพระสงฆ์ ประกอบด้วยกุฏิ หอสวดมนต์ หอฉัน เป็นต้น ต่างกับและเป็นคู่กันกับพุทธาวาส, เป็นคำที่บัญญัติขึ้นใช้ภายหลัง (มิได้มีมาแต่เดิมในคัมภีร์); ๓ **พุทธาวาส, เทียบ สังฆิกาวาส**

สังฆิกาวาส ที่อยู่ที่เป็นของสงฆ์, เป็นคำ

ทางพระวินัย ตรงข้ามกับ **บุคคลิกาวาส** (ที่อยู่ที่เป็นของบุคคล หรือที่อยู่ส่วนตัว) เช่นในข้อความว่า (วินย.อ.๓/๓๙๔) “ถ้าภิกษุถือเอาทัฬหกรรมทั้งหลาย มีกลอนเป็นต้น จากสังฆิกาวาสนั้น นำไปใช้ในสังฆิกาวาสอื่น ก็เป็นอันใช้ได้ด้วยดี แต่เมื่อเอาไปใช้ในบุคคลิกาวาส จะต้องจ่ายมูลค่าให้ หรือต้องทำให้กลับคืนดีเป็นปกติอย่างเดิม, ถ้าภิกษุมิไถยจิต ถือเอาเตียงและตั้งเป็นต้น จากวิหารที่ถูกทอดทิ้งแล้ว ฟังรับอาบัติตามมูลค่าแห่งสิ่งของ ในขณะที่ยกขึ้นไปนั้นทีเดียว”, “สังฆิกวิหาร” ก็เรียก; ฟังสังเกตว่า “สังฆิกาวาส” ก็ดี “บุคคลิกาวาส” ก็ดี เป็นคำที่ใช้ในชั้นอรรถกถา ส่วนในพระไตรปิฎก ใช้เป็นข้อความว่า วิหารที่เป็นสังฆิกะ หรือวิหารของสงฆ์ และเสนาสนะของสงฆ์ เป็นต้น

สังยมะ ๓ สัจญมมะ

สังโยชน์ กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์, ธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ อย่าง คือ **ก. โอรัมภาคียสังโยชน์** สังโยชน์เบื้องต้น ๕ ได้แก่ ๑. **สักกายทิฏฐิ** ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ๒. **วิจิกิจฉา** ความลังเลสงสัย ๓. **สีลัพพตปรามาส** ความถือมั่นศีลพรต ๔. **กามราคะ** ความติดใจในกามคุณ ๕. **ปฏิฆะ** ความกระทบกระทั่งในใจ **ข. อุทัมภาคียสังโยชน์** สังโยชน์

เบื้องสูง ๕ ได้แก่ ๖. **รูปราคะ** ความติดใจในรูปธรรมอันประณีต ๗. **อรูปราคะ** ความติดใจในอรูปรธรรม ๘. **มานะ** ความถือว่าตัวเป็นนั่นเป็นนี่ ๙. **อุทธัจจะ** ความฟุ้งซ่าน ๑๐. **อวิชชา** ความไม่รู้จริง; พระโสดาบัน ละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้, พระสกิทาคามี ทำสังโยชน์ข้อ ๔ และ ๕ ให้เบาบางลงด้วย, พระอนาคามี ละสังโยชน์ ๕ ข้อต้นได้หมด, พระอรหันต์ ละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ข้อ; ในพระอภิธรรม ท่านแสดง**สังโยชน์อีกหมวดหนึ่ง** คือ ๑. **กามราคะ** ๒. **ปฏิมะ** ๓. **มานะ** ๔. **ทิฏฐิ** (ความเห็นผิด) ๕. **วิภิกขณา** ๖. **สีลัพพตปรามาส** ๗. **ภวราคะ** (ความติดใจในภพ) ๘. **อิสสา** (ความริษยา) ๙. **มัจฉริยะ** (ความตระหนี่) ๑๐. **อวิชชา**

สังวร ความสำรวม, การระวังปิดกั้นบาปอกุศล มี ๕ อย่าง คือ ๑. **ปาฏิโมกขสังวร** สำรวมในปาฏิโมกข์ (บางแห่งเรียก **สีตสังวร** สำรวมในศีล) ๒. **สติสังวร** สำรวมด้วยสติ ๓. **ญาณสังวร** สำรวมด้วยญาณ ๔. **ขันติสังวร** สำรวมด้วยขันติ ๕. **วิริยสังวร** สำรวมด้วยความเพียร

สังวรปธาน เพียรระวัง คือ เพียรระวังบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น (ข้อ ๑ ในปธาน ๔)

สังวรปาริสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยสังวร,

ความสำรวมที่เป็นความบริสุทธิ์ หรือ เป็นเครื่องทำให้บริสุทธิ์ หมายถึง ศีลที่ประพฤติกฎต้อง เป็นไปเพื่อความไม่มีวิปฏิสาร เป็นต้น ตามลำดับจนถึงพระนิพพาน จัดเป็น อธิศีล

สังวรธรรมา พรรณาดด้วยดี, อธิบายความ

สังวรสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยสังวร, ความสำรวมที่เป็นเครื่องทำให้บริสุทธิ์ หมายถึง **อินทริยสังวร**

สังวัฏฏกัปป **กัปป**

สังวัฏฏฐายิกัปป **กัปป**

สังวาส ธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมกันของสงฆ์ ได้แก่การทำสังฆกรรมร่วมกัน สวดปาฏิโมกข์ร่วมกัน มีสิกขาบทเสมอกัน เรียกว่าง่าย ๆ ว่าทำอุโบสถ สังฆกรรมร่วมกัน คือ เป็นพวกเดียวกัน อยู่ด้วยกันได้ มีฐานะและสิทธิเสมอกัน อยู่ด้วยกันได้; ในภาษาไทย ใช้หมายถึงร่วมประเวณี ด้วย

สังวาสนาสนา ให้ฉิบหายจากสังวาส หมายถึง การทำอุกเขปนียกรรมยกเสียจากสังวาส คือทำให้หมดสิทธิที่จะอยู่ร่วมกับสงฆ์

สังเวกกถา ถ้อยคำแสดงความสลัดใจให้เกิดความสังเวชคือเร้าเตือนสำนึก

สังเวควัตถุ เรื่องที่น่าสลัดใจ, เรื่องที่พิจารณาแล้วจะทำให้เกิดความสังเวช คือเร้าเตือนสำนึกให้มีจิตใจน้อมมาใน

ทางกุศล เกิดความคิดไม่ประมาทและมีกำลังที่จะทำความเพียรปฏิบัติธรรมต่อไป เช่น ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย และอาหารปริเยณฺหิตุทฺทํ คือ ทุกข์ในการหากิน เป็นต้น

สังเวช ความสลัดใจให้ได้คิด, ความรู้สึกเตือนสำนึกหรือทำให้ฉุกคิด, ความรู้สึกกระตุ้นใจให้คิดได้ ให้คิดถึงธรรม ให้ตระหนักถึงความจริงของชีวิต และเร่งเตือนให้ไม่ประมาท; ตามความหมายที่แท้ของศัพท์ **สังเวช** คือ “สังเวค” แปลว่า แแรงเร่ง แแรงกระตุ้น หรือพลังที่ปลุกเร้า หมายถึง แแรงกระตุ้นเร่งเตือนใจ ให้ได้คิดหรือสำนึกขึ้นมาได้ ให้คิดถึงธรรม หรือตระหนักถึงความจริงความดั่งามอันทำให้ตื่นหรือถอนตัวขึ้นมาจากความเพลิดเพลีน ความหลงระเริงปล่อยตัวมัวเมา หรือความประมาท แล้วหักหันไปเร่งเพียรทำการที่ตระหนักรู้ว่าจะพึงทำด้วยความไม่ประมาทต่อไป แต่ในภาษาไทย **สังเวช** มีความหมายหดแคบลงและเพี้ยนไป กลายเป็นความรู้สึกสลัดใจ หรือเศร้าสลัด แล้วหงอยหรือหดหู่เสีย ซึ่งกลายเป็นตรงข้ามกับความสังเวชที่แท้

สังเวชนิยสถาน สถานที่ตั้งแห่งความสังเวช, ที่ทำให้เกิดความสังเวชมี ๔ คือ ๑. ที่พระพุทธเจ้าประสูติ คือ อุทยาน

ลุมพินี ปัจจุบันเรียก **ลุมพินี (Lumbini)** หรือ **รุมมินเด (Rummindei)** ๒. ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ คือ ควงโพธิ์ ที่ตำบล **พุทธคยา (Buddha Gaya หรือ Bodh-Gaya)** ๓. ที่พระพุทธเจ้าแสดงปฐมเทศนา คือ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ปัจจุบันเรียก **สารนาถ** ๔. ที่พระพุทธเจ้าปรินิพพาน คือ ที่ศาลวโนทยาน เมืองกุสินารา หรือ **กุสินคร (Kusinagara)** บัดนี้เรียก **Kasia; ดูสังเวช**

สังเวย บวงสรวง, เช่นสรวง (ใช้แก่ผีและเทวดา)

สังสาระ, สงสาร การเที่ยวเร่ร่อนไปในภพ คือภาวะแห่งชีวิต ที่ถูกพัดพาให้ประสบสุขทุกข์ ขึ้นลง เป็นไปต่างๆ ตามกระแสแห่งอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน, การวายนอนอยู่ในกระแสแห่งกิเลส กรรม และวิบาก, การเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลกหรือในภพต่างๆ, ว่าโดยสภาวะ ก็คือ ความสับสนต่อต่อเนื่องไปแห่งขั้นห้วงทั้งหลายนั่นเอง; นิยมพูดว่า **สังสารวัฏ; ดู ปฏิจจสมุปบาท**

สังสารจักร วงล้อแห่งสังสาระ, วงล้อแห่งการเที่ยวเร่ร่อนเวียนว่ายตายเกิด, อากาหมุณวนต่อเนื่องไปแห่งภาวะของชีวิตที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ในหลักปฏิจจสมุปบาท; “สังสารจักร” เป็นคำใน

ชั้นอรรถกถาลงมา เช่นเดียวกับคำว่า ภว-
จักร ปัจจยาการจักร ตลอดจนปฏิจจ-
สมุปบาทจักร ซึ่งท่านสรรมาใช้ในการ
อธิบายหลักปฏิจจสมุปบาทนั้น, อากา
รหมุณวนของสังสารจักร หรือภวจักรนี้
ท่านอธิบายตามหลัก *ไตรวัฏฏ์*; ดู *ไตร-
วัฏฏ์, ปฏิจจสมุปบาท, สังสาร์*

สังสารวัฏ วัฏวนแห่งการเวียนเกิดเวียน
ตาย, การเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลก
หรือในภพต่างๆ, โดยใจความ ก็ได้แก่
“สังสาร์” นั่นเอง; *สังสารวัฏฏ์* หรือ
สงสารวัฏ ก็เขียน; ดู *สังสาร์, ไตรวัฏฏ์,
ปฏิจจสมุปบาท*

สังสารสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยการเวียน
ว่ายตายเกิด คือ ลัทธิของมักขลิโคสาล
ซึ่งถือว่า ลัทธิทั้งหลายท่องเที่ยวเวียน
ว่ายตายเกิดไปเรื่อยๆ ก็จะค่อยบริสุทธิ์
หลุดพ้นจากทุกข์ไปเอง การปฏิบัติ
ธรรมไร้ประโยชน์ ไม่อาจช่วยอะไรได้

สังสุทธคหณิ มีกรรมที่ถือปฏิบัติ
สะอาดหมดจดดี

สังเสทชะ ลัทธิเกิดในของขึ้นและโสโครก
เช่น หมูหนอน (ข้อ ๓ ในโยนิ ๔)

สังหาร การทำลาย, ฆ่า, ล้างผลาญชีวิต

สังหาริมะ สิ่งที่เคลื่อนที่ได้ คือนำไปได้
เช่น ลัทธิและสิ่งของที่ตั้งอยู่ลอยๆ ไม่
ติดที่ ได้แก่ เงิน ทอง เป็นต้น; เทียบ
อสังหาริมะ

สังหาริมทรัพย์ ทรัพย์เคลื่อนที่ได้ เช่น
สัตว์เลี้ยง เตียง ตัง ถ้วย ชาม เป็นต้น;
คู่กับ *อสังหาริมทรัพย์*

สังกิริยา “การกระทำสังจจะ”, การใช้
สังจจะเป็นอานุภาพ, การยืนยันเอาสังจจะ
คือความจริงใจ คำสัตย์ หรือภาวะที่เป็น
จริงของตนเอง เป็นกำลังอำนาจที่จะคุ้ม
ครองรักษาหรือให้เกิดผลอย่างใดอย่าง
หนึ่ง เช่นที่พระองค์คุลิมาลกล่าวแก่หญิง
มีกรรมแก่ว่า “ดูกรน้องหญิง ตั้งแต่
อาตมาเกิดแล้วในอริยชาติ มิได้รู้สึกเลย
ว่าจะจงใจปลงสัตว์เสียจากชีวิต ด้วย
สังจว่าจนี้ ขอความสวัสดิ์จึงมีแก่ท่าน ขอ
ความสวัสดิ์จึงมีแก่กรรมของท่านเถิด”
แล้วหญิงนั้นได้คลอดบุตรง่ายตายและ
ปลอดภัย (คำบาลีของข้อความนี้ ได้หำ
มาสวดกันในชื่อว่า อังคุลิมาลปริตร)
และเรื่องในวัฏฏกชาดกที่ว่า ลูกนกคุ้ม
อ่อน ถูกไฟป่าล้อมใกล้รังเข้ามา ตัวเอง
ยังบินไม่ได้ พ่อนกแม่นกก็บินหนีไป
แล้ว จึงทำสังกิริยา อ้างว่าจลัทธิของ
ตนเองเป็นอานุภาพ ทำให้ไฟป่าไม่ลุก
ลามเข้ามาในที่นั้น (เป็นที่มาของวัฏฏก-
ปริตรที่สวดกันในปัจจุบัน), ในภาษาบาลี
สังกิริยานี้เป็นคำหลัก บางแห่งใช้
สังจจาธิฐานเป็นคำอธิบายบ้าง แต่
ในภาษาไทยมักใช้คำว่าสัตยาธิฐาน
ซึ่งเป็นรูปสันสกฤตของ สังจจาธิฐาน; ดู

สัจจาธิฏฐาน, สัตยาศิษฐาน

สัจจะ 1. ความจริง มี ๒ คือ ๑. *สมมติ-สัจจะ* จริงโดยสมมติ เช่น คน พ่อค้า ปลา แมว ไต้อะ แก้อี้ ๒. *ปรมาตตสัจจะ* จริงโดยปรมาตต เช่น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๒. ความจริงคือ *จริงใจ* ได้แก่ *ซื่อสัตย์* *จริงวาจา* ได้แก่ *พูดจริง* และ *จริงการ* ได้แก่ *ทำจริง* (ข้อ ๑ ในสมรวัสสธรรม ๔, ข้อ ๒ ในอธิษฐานธรรม ๔, ข้อ ๔ ในเบญจธรรม, ข้อ ๗ ในบารมี ๑๐)

สัจญาณ ปรีชากำหนดรู้ความจริง, ความหยั่งรู้สัจจะ คือ รู้ร้อยสัจจ ๔ แต่ละอย่างตามภาวะที่เป็นจริง ว่านี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย เป็นต้น (ข้อ ๑ ในญาณ ๓)

สัจธรรม, สัจจธรรม ธรรมที่จริงแท้, หลักรัจจะ เช่น ในคำว่า “อริยสัจจ-ธรรมทั้งสี่”

สัจจาธิฏฐาน 1. ที่มั่นคือสัจจะ, ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจให้เป็นฐานที่มั่น คือสัจจะ, ผู้มีสัจจะเป็นฐานที่มั่น (ข้อ ๒ ในอธิษฐาน ๔); ๓ *อธิษฐานธรรม 2.* การตั้งความจริงเป็นหลักอ้าง, ความตั้งใจมั่นแน่วให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่งโดยอ้างเอาสัจจะของตนเป็นกำลังอำนาจ ตรงกับคำว่า สัจกิริยา แต่ในภาษาไทย มักใช้ว่าสัตยาศิษฐาน; ๓ *สัจกิริยา, สัตยาศิษฐาน*

สัจจานุโลมญาณ ๓ สัจจานุ โลมิกญาณ

สัจจานุโลมิกญาณ ปรีชาเป็นไปโดยสมควรแก่การกำหนดรู้ร้อยสัจจ, ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้ร้อยสัจจ; *อนุโลมญาณ* ก็เรียก (ข้อ ๙ ในวิปัสสนาญาณ ๙)

สัจนิกรณะ การทำให้แจ้ง, การประสพ, การเข้าถึง, การบรรลุ เช่น ทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน คือ บรรลุนิพพาน

สัจจร เทียวไป, เดินไป, ผ่านไป, ผ่านไปมา, เดินทางกันไปมา

สัจจริตตะ การชักลือให้ชายหญิงเป็นผัวเมียกัน เป็นชื่อสังฆาทิเสสสิกขาบทที่ ๕ ที่ห้ามการชักลือ

สัจเจตนา ความจงใจ, ความแสวงหา อารมณ์, เจตนาที่แต่งกรรม, ความคิดอ่าน; **มี ๓** คือ *กายสัจเจตนา* *วจีสัจเจตนา* และ *มโนสัจเจตนา*; ๓ *สังขาร ๓*; **มี ๖** คือ *รูปสัจเจตนา* *สัทสัจเจตนา* *คันธสัจเจตนา* *รสสัจเจตนา* *โผฏฐัพพสัจเจตนา* และ *ัมมสัจเจตนา*; ๓ *ปิย-รูป* *สาตรูป*

สัจเจตนิกา มีความจงใจ, มีเจตนา; เป็นชื่อสังฆาทิเสสสิกขาบทที่หนึ่ง ข้อที่จงใจทำอสุจิให้เคลื่อน เรียกเต็มว่า *สัจเจตนิกาสุกวิสสุจิ*

สัจชัย ชื่อปริพาชกผู้เป็นอาจารย์ใหญ่คนหนึ่งในพุทธกาล ตั้งสำนักสอนลัทธิตั้งอยู่ในกรุงราชคฤห์ มีศิษย์มาก พระสารีบุตร

และพระโมคคัลลานะเคยบวชอยู่ในสำนักนี้ ภายหลัง เมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลก พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะพร้อมด้วยศิษย์ ๒๕๐ คนพากันไปสู่สำนักพระพุทธเจ้า สัญญาเสียใจเป็นลมและอาเจียนเป็นโลหิต; นิยมเรียกว่า *สัญญาชยปริพาชก* เป็นคนเดียวกับ *สัญญาชยเวสฏฐบุตร* คนหนึ่งใน *ติตถกร* หรือครูทั้ง ๖

สัญญาณะ การยับยั้ง, การงดเว้น (จากบาป หรือจากการเบียดเบียน), การบังคับควบคุมตน; โดยทั่วไป ท่านอธิบายว่า สัญญาณะ ได้แก่ “ศีล”, บางทีแปลว่า “สำรวม” เหมือนอย่าง *สังวร*; เพื่อความเข้าใจชัดเจนในเบื้องต้น พึงเทียบความหมายระหว่างข้อธรรม ๓ อย่าง คือ *สังวร* เน้นความระวังในการรับเข้า คือปิดกั้นสิ่งเสียหายที่จะเข้ามาจากภายนอก *สัญญาณะ* ควบคุมตนในการแสดงออก มิให้เป็นไปเพื่อการเบียดเบียน เป็นต้น *ทมะ* ฝึกฝนแก้ไขปรับปรุงตน ช่มกำจัดส่วนร้ายและเสริมส่วนที่ดีงามให้ยิ่งขึ้นไป; *สังยมะ* ก็เขียน

สัญญาติ (ในคำว่า “อุปชฌายะชื่ออะไรก็ตาม ตั้งสัญญาติลงในเวลานั้นว่าชื่อติสสะ”) การหมายรู้, ความหมายรู้ร่วมกัน, ข้อสำหรับหมายรู้ร่วมกัน, ข้อตกลง

สัญญา การกำหนดหมาย, ความจำได้

หมายรู้ คือ *หมายรู้ไว้* ซึ่ง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และอารมณ์ที่เกิดกับใจว่า เขียว ขาว ดำ แดง ดั่ง เบา เสียงคน เสียงแมว เสียงระฆัง กลิ่นทุเรียน รสมะปราง เป็นต้น *และจำได้* คือ รู้จักอารมณ์นั้นว่าเป็นอย่างนั้นๆ ในเมื่อไปพบเข้าอีก (ข้อ ๓ ในชั้นที่ ๕) มี ๖ อย่าง ตามอารมณ์ที่หมายรู้ขึ้นเช่น *รูปสัญญา* หมายรู้รูป *สัททสัญญา* หมายรู้เสียง เป็นต้น; ความหมายสามัญในภาษาบาลีว่าเครื่องหมาย ที่สังเกตความสำคัญว่าเป็นอย่างนั้นๆ ในภาษาไทยมักใช้หมายถึง ข้อตกลง, คำมั่น

สัญญา ๑๐ ความกำหนดหมาย, สิ่งที่ควรกำหนดหมายไว้ในใจ มี ๑๐ อย่างคือ

๑. *อนิจจสัญญา* กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร
๒. *อนัตตสัญญา* กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง
๓. *อสุภสัญญา* กำหนดหมายความไม่งามแห่งกาย
๔. *อาทีนวสัญญา* กำหนดหมายโทษแห่งกาย คือมีอาหารต่างๆ
๕. *ปหานสัญญา* กำหนดหมายเพื่อละอกุศลวิตกและบาปธรรม
๖. *วิราคสัญญา* กำหนดหมายวิราค คืออริยมรรคว่าเป็นธรรมอันสงบประณีต
๗. *นิโรธสัญญา* กำหนดหมายนิโรธ คืออริยผล ว่าเป็นธรรมอันสงบประณีต
๘. *สัพพโลก อนภิตตสัญญา*

กำหนดหมายความไม่น่าเพลิดเพลินใน
โลกทั้งปวง ๕. **สัพพสังขารสุ อนิฏฐสัญญา**
กำหนดหมายความไม่น่าปรารถนาใน
สังขารทั้งปวง ๑๐. **อานาปานัสสติ** สติ
กำหนดลมหายใจเข้าออก

สัญญาเวทียนิโรธ การดับสัญญาและ
เวทนา เป็นสมาบัติ เรียกเต็มว่า **สัญญา-**
เวทียนิโรธสมาบัติ เรียกสั้นๆ ว่า
นิโรธสมาบัติ (ข้อ ๙ ในอนุปปพวิหาร
๙); ดู **นิโรธสมาบัติ**

สญฺโญชนํ ดู **สังโยชนํ**

สัณฺฐาน ทรวดทรง, ลักษณะ, รูปร่าง

สัตตกะ หมวด ๗

สัตตบรรณคูหา ชื่อถ้ำที่ภูเขาเวภาร-
บรรพต ในกรุงราชคฤห์ เป็นที่พระ
พุทธเจ้าเคยทรงทำนิมิตต์โอภาสแก่พระ
อานนท์ และเป็นที่ทำ **สังคายนา** ครั้งแรก;
เขียน **สัตตปณณิกูหา** หรือ **สัตตปณณ-**
คูหา ก็มี

สัตตบริกัณท์ “เขาล้อมทั้งเจ็ด” คำเรียก
หมู่ภูเขา ๗ เทือก ที่ล้อมรอบเขาพระ
สุเมรุ หรือ สิเนรุ คือ ยุคนธร อสิินธร
กรวิก สุทัสสนะ เนมิินธร วินตก และ
อัสสัถัณณ

สัตตมวาร, สัตมวาร วาระที่ ๗, ครั้งที่
๗; ในภาษาไทย นิยมใช้ในประเพณีทำ
บุญอุทิศแก่ผู้ล่วงลับ โดยมีความหมาย
ว่า วันที่ ๗ หรือวันที่ครบ ๗ เช่น ในข้อ

ความว่า “บำเพ็ญกุศลสัตตมวาร”, ทั้งนี้
มีคำที่มักใช้ในชุดเดียวกันอีก ๒ คำ คือ
ปัญญาสมวาร (วันที่ ๕๐ หรือวันที่
ครบ ๕๐) และ**ศตมวาร** (วันที่ ๑๐๐
หรือวันที่ครบ ๑๐๐); พจนานุกรมเขียน
สัตมวาร, อนึ่ง “สัตตมวาร” (วารที่ ๗)
เป็นคำที่มาจากภาษาบาลีคือ “สตุตม-
วาร” ไม่เพียงสับสนกับคำว่า “ศตมวาร”
(วารที่ ๑๐๐) ซึ่งเป็นคำจากภาษา
สันสกฤต ที่ตรงกับคำบาลีว่า “สตุตมวาร”

สัตตสคกมหาทาน ทานใหญ่อย่างละ
๗๐๐ (ตามที่อรรถกถาประมวลไว้ ๗
หมวด คือ ช้าง ๗๐๐ ม้า ๗๐๐ ฤๅ ๗๐๐
สตรี ๗๐๐ วัณนม ๗๐๐ ทาส ๗๐๐ ทาสี
๗๐๐) ซึ่งชาดกเล่าว่า พระเวสสันดร
บริจาคก่อนเสด็จออกจากวังไปอยู่ที่เขา
วงกตในแดนหิมพานต์, แต่ตามหลัก
พระพุทธศาสนา อดิถิทาน คือการให้สตรี
จัดเข้าในจำพวกทานที่ไม่เป็นทาน และ
ไม่เป็นบุญ (คือเป็นบาป ซึ่งในมิลินท-
ปัญหากล่าวว่ามีผู้ให้ไปสู่อบาย) จึงน่า
วิเคราะห์ว่าในเรื่องนี้มีเหตุผลหรือมีนัย
ที่น่าศึกษาอย่างไร, ในที่นี้ จะกล่าวถึง
ข้อมูลและข้อสังเกตเบื้องต้นไว้ประกอบ
การพิจารณา คือ ก) ในโอกาสนี้ พระ
เวสสันดรให้ทานโดยสั่งให้แจกจ่าย ทั้ง
ให้ผ้าแก่ผู้ต้องการผ้า ให้สุราแก่นักเลง
สุรา ให้อาหารแก่ผู้ต้องการอาหาร อรรถ-

กถาอธิบายว่าพระเวสสันดรก็ทราบอยู่ว่า การให้น้ำมาเป็นทานที่ไร้ผล แต่ให้เพื่อให้ให้นักเลงสุราที่มากก็ได้ไป ไม่ต้องไปพูดว่ามาแล้วไม่ได้ ข) สตรีที่เป็นทานในคราวนี้ ตามเรื่องว่านั่งประจำรถ ๕๐๐ คัน ซึ่งเป็นทาน คันละคน (ทำนองว่าเป็นคนประจำรถ) ค) ในการให้ทานบุคคล พระเวสสันดร คงจะได้รับหรือให้เป็นไปโดยความเห็นชอบของบุคคลนั้น เช่นเดียวกับในการให้ภริยา ง) ในเวลามสูตร (อง.นวก. ๒๓/๒๒๓/๔๐๖) พระพุทธเจ้าตรัสแล้วว่า พระองค์เคยทรงเกิดเป็นพราหมณ์ชื่อว่า เวลामะ และได้ให้มหาทาน มีของที่เป็นทานยิ่งใหญ่มากมาย ตั้งแต่ถาดทองคำจำนวน ๘๔,๐๐๐ รวมทั้งช้าง รถ โคนมหญิงสาว อย่างละ ๘๔,๐๐๐ (ถ้าเทียบกันก็ยิ่งใหญ่มากกว่ามหาทานของพระเวสสันดรครั้งนี้ มากมาย) แล้วลงท้ายพระองค์ตรัสว่า ทานของผู้ให้อาหารแก่คนมีสัมมาทิฐิเพียงคนเดียว มีผลมากกว่ามหาทานของเวลามพราหมณ์ที่กล่าวมานั้น และตรัสถึงกุศลกรรมที่มีผลมากยิ่งขึ้นไปๆ ตามลำดับ อรรถกถาอธิบายด้วยว่า ทานบางอย่างของเวลามพราหมณ์ก็ไม่นับว่าเป็นทาน แต่ให้เพราะจะให้ครบถ้วน ไม่ต้องมีใครมาพูดว่าไม่มีอันนั้นไม่มีอันนี้ ทำนองว่าให้ครบสมบูรณ์ตามนิยมของโลก ซึ่งมาเข้าข้อที่เป็น

หลักทั่วไปว่า จ) พระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมี ก็คือกำลังพัฒนาตนอยู่ แม้จะบำเพ็ญความดีอย่างยอดเยี่ยมยากที่ใครอื่นจะทำได้ แต่เพราะยังไม่ตรัสรู้ ความดีที่ทำส่วนมากก็เป็นความดีตามที่นิยมยึดถือเข้าใจกันในกาลสมัยนั้นๆ คือทำดีที่สุดเท่าที่ทำได้ในกาลเทศะนั้น เช่น ออกบวชเป็นฤาษี ได้ฌานสมาบัติ ได้โลกียอภิญญา แล้วไปเกิดในพรหมโลก (อรรถกถากล่าวว่าสุเมธดาบส ก่อนออกบวชก็ได้บริจาคสัตตตสดกมหาทาน); **ทานที่เป็นบาป, ทานที่ไม่นับว่าเป็นทาน** **สัตตตติกขันธ์กะ** ชื่อขันธ์กะที่ ๑๒ แห่ง จุลวรรคในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยการสังคายนาครั้งที่ ๒ **สัตตักขัตตปุรณะ** พระโสดาบัน ซึ่งจะไปเกิดในภพอีก ๗ ครั้ง เป็นอย่างมากจึงจะได้บรรลुพระอรหัต (ข้อ ๓ ใน โสดาบัน ๓) **สัตตังคะ** แก้อี้มีพนักสามด้าน, แก้อี้มีแขน **สัตตัมพกันตรสีมา** อพัทธสีมาชนิดที่กำหนดเขตแห่งสามัคคีขึ้นในป่า อันหาคนตั้งบ้านเรือนมิได้ โดยวัดจากที่สุดแนวแห่งสงฆ์ออกไปด้านละ ๗ อัมพันตรโดยรอบ **สัตตัมพเจดีย์** เจดีย์สถานแห่งหนึ่งที่นครเวสาลี แคว้นวัชชี ๓ ที่นี้พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอาณนั

สัทธิบัญญัติ เรือนระเบียบบหอก, ซึ่งกรงทำด้วยหอก

สัทธิดาวาส ภาพเป็นที่อยู่ของสัตว์ มี ๙ เหมือนกับ วิญญาณัญญูติ ๗ ต่างแต่เพิ่มข้อ ๕ เข้ามาเป็น ๕. สัตว์เหล่านี้ไม่มีสัญญา ไม่มีการเสวยเวทนา เช่นพวกเทพผู้เป็นอัญญาญีสัตว์, เลื่อนข้อ ๕, ๖, ๗ ออกไปเป็นข้อ ๖, ๗, ๘ แล้วเติมข้อ ๙. สัตว์เหล่านี้ ผู้เข้าถึงแนวัญญาณาัญญาตนะ

สัทธิตาหะ สัปปดาห์, เจ็ดวัน; มักใช้เป็นคำเรียกย่อ หมายถึง สัทธิตาหกรณียะ

สัทธิตาหกรณียะ ชุระเป็นเหตุให้ภิกษุออกจากวัดในระหว่างพรรษาได้ ๗ วัน ได้แก่ ๑. ไปเพื่อพยาบาลสัทธิธรรมิกหรือมารดาบิดาผู้เจ็บไข้ ๒. ไปเพื่อระงับสัทธิธรรมิกที่กระสันจะสึก ๓. ไปเพื่อกิจสงฆ์ เช่น ไปหาทัพพสัมภาระมาซ่อมวิหารที่ชำรุดลงในเวลานั้น ๔. ไปเพื่อบำรุงศรัทธาของทายกซึ่งส่งมานิมนต์เพื่อการบำเพ็ญกุศลของเขา และชุระอื่นจากนี้ที่เป็นกิจลักษณะอนุโลมตามนี้ได้

สัทธิตาหกาลิก ของที่รับประเคนเก็บไว้ฉันได้ชั่ว ๗ วัน ได้แก่เภสัชทั้ง ๕ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย; **กาลิก**

สัทธิกัมมัง ในคำว่า “ตามสัทธิกัมมัง” แปลว่า ตามความสามารถ และตามกำลัง

หรือตามกำลังความสามารถ (สัทธิ = ความสามารถ) มาจากคำบาลีว่า *ยถาสัทธิ ยถาลัง*; พุดเพี้ยนกันไปเป็น *ตามสัทธิกัมมัง* ก็มี

สัทธิตตุ ข้าวคั่วผง, ขนผง ขนแห้งที่ไม่บูด เช่น ขนที่เรียกว่าจันอับและขนบั้ง เป็นต้น

สัทธิตตุผง สัทธิตตุก้อน ข้าวตุกุ เสบียงเดินทางที่ สองพ่อค้า คือ ตปุสสะ กับภัลลิกะ ถวายแด่พระพุทธเจ้า ขณะที่ประทับอยู่ที่ใต้ต้นราชายตนะ

สัทธิตะ เกวียน, ต่าง, หมู่เกวียน, หมู่พ่อค้าเกวียน

สัทธิถกรรม การผ่าตัด

สตุถา เทวมนุสสุธานี (พระผู้มีพระภาคเจ้า) ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย, ทรงเป็นครูของบุคคลทั้งชั้นสูงและชั้นต่ำ, ทรงประกอบด้วยคุณสมบัติของครู และทรงทำหน้าที่ของครูเป็นอย่างดี คือทรงพร่ำสอนด้วยพระมหากรุณา หวังให้ผู้อื่นได้ความรู้อย่างแท้จริง, ทรงสอนมุ่งความจริงและประโยชน์เป็นที่ตั้ง ทรงแนะนำเวไนยสัตว์ด้วยประโยชน์ ทั้งทิฏฐิธัมมิกัตถะ สัมปรายิกัตถะ และปรหมัตถะ, ทรงรู้จักจริงและปฏิบัติด้วยพระองค์เองแล้ว จึงทรงสอนผู้อื่นให้รู้และปฏิบัติตาม ทรงทำกับตรัสเหมือนกัน ไม่ใช่ตรัสสอนอย่างหนึ่ง

ทำอย่างหนึ่ง, ทรงฉลาดในวิธีสอน, และ
ทรงเป็นผู้นำหมู่ดูจนายกองเกวียน (ข้อ
๗ ในพุทธคุณ ๙)

สัตตศาสนา, สัตตศาสนา คำสั่งสอนของ
พระศาสดา หมายถึงพระพุทธรูป; ดู
นวังคสัตตศาสนา

สัตตบุรุษ คนสงบ, คนดี, คนมีศีลธรรม,
คนที่ประกอบด้วย**สัปปริสธรรม**

สัตตมวาร วันที่ ๗, วันที่ครบ ๗; เขียน
เต็มรูปเป็น **สัตตมวาร**

สัตตย ความจริง, ความซื่อตรง, ความจริงใจ;
ดู **สัตตจะ**

สัตตยยุค ดู **กัปป**

สัตตยาธิษฐาน การตั้งความจริงเป็นหลัก
อ้าง, ความตั้งใจกำหนดแน่วให้เกิดผล
อย่างใดอย่างหนึ่งโดยอ้างเอาความจริงใจ
ของตนเป็นกำลังอำนาจ, คำเดิมในคัมภีร์
นิยมใช้ **สัจกิริยา**, **สัตตยาธิษฐาน**นี้ เป็นรูป
สันสกฤต รูปบาลีเป็น **สัจจาธิษฐาน**; ดู
สัจกิริยา, สัจจาธิษฐาน 2.

สัตตว์ “ผู้ติดข้องในรูปารมณเป็นต้น” สิ่งที่มี
ความรู้สึกละเคลื่อนไหวไปได้เอง
รวมตลอดทั้งเทพ มาร พรหม มนุษย์
เปรต อสุรกาย ดิรัจฉาน และสัตว์นรก
ในบาลีเพ่งเอามนุษย์ก่อนอย่างอื่น, ไทย
มักเพ่งเอาดิรัจฉาน

สัตตวนิกาย หมู่สัตตว์

สัตตวโลก โลกคือหมู่สัตตว์

สัทธรรม ธรรมที่ดี, ธรรมที่แท้, ธรรม
ของคนดี, ธรรมของสัตตบุรุษมี **สัทธรรม**
๓ คือ **๑. ปริยัติสัทธรรม** สัทธรรมคือสิ่ง
ที่ฟังเล่าเรียน ได้แก่ พุทธพจน์ **๒.**

ปฏิบัติสัทธรรม สัทธรรมคือสิ่งฟัง
ปฏิบัติ ได้แก่ไตรสิกขา **๓. ปฏิเวธ-**
สัทธรรม สัทธรรมคือผลที่ฟังบรรลุ ได้
แก่ มรรค ผล และนิพพาน; **สัทธรรม ๗**
คือ **๑. ศรัทธา ๒. หิริ ๓. โอตตัปปะ ๔.**
พาหุสัจจะ ๕. วิริยารัมภะ ๖. สติ ๗.
ปัญญา

สัทธรรมปฏิรูป สัทธรรมปลอม,
สัทธรรมเทียม

สัทธัมมปกาสินี ชื่อคัมภีร์อรรถกถา
อธิบายความในปฏิสัมภิทามรรค แห่ง
พระสุตตันตปิฎก พระมหานามะจรณา
ขึ้นเป็นภาษาบาลี โดยถือตามแนวอรรถก-
ถาเก่าภาษาสิงห์ที่รักษาสืบทอดมาใน
ลังกาทวีป; ดู **ไปราณัญจุกถา, อรรถกถา**

สัทธัมมปิณฑิติกา ชื่ออรรถกถาอธิบาย
ความในคัมภีร์นิทเทส แห่งพระสุตตันต-
ปิฎก พระอุปเสนเถระ (หลักฐานบางแห่ง
ว่า พระอุปติสเถระ) แห่งมหาวิหารใน
ลังกาทวีป เป็นผู้รจนาขึ้นเป็นภาษาบาลี
โดยถือตามแนวอรรถกถาเก่าภาษา
สิงห์ ที่ศึกษาและรักษาสืบทอดกันมา;
หลักฐานบางแห่งเรียกว่า **สัทธัมมัญจุติกา**;
ดู **ไปราณัญจุกถา, อรรถกถา**

ลัทธิมัสถวนะ ฟังลัทธิธรรม, ฟังคำสั่งสอนของลัทธิบุรุษ, ฟังคำสั่งสอนของท่านที่ประพฤติชอบด้วยกายวาจาใจ, สดับเล่าเรียนอ่านคำสอนเรื่องราวที่แสดงหลักความจริงความดีงาม (ข้อ ๒ ในวุฑฒิ ๔)

ลัทธิ ความเชื่อ, ความเชื่อถือ; ในทางธรรม หมายถึง เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ, ความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล, ความเชื่อมั่นในสิ่งที่ดีงาม, ความเลื่อมใสซาบซึ้งชื่นใจสนิทใจเชื่อมั่นมีใจแน่มั่นอมุ่มง่แล่นไปตามไปรับคุณความดีในบุคคลหรือสิ่งนั้นๆ, ความมั่นใจในความจริง ความดี สิ่งดีงาม และในการทำความดี ไม่ลู่ไหลตื่นตูมไปตามลักษณะอาการภายนอก (ข้อ ๑ ในพละ ๕, ข้อ ๑ ในเวสัชชากรณธรรม ๕, ข้อ ๑ ในลัทธิธรรม ๗, ข้อ ๑ ในอริยทรัพย์ ๗, ข้อ ๑ ในอริยวัฑฒิ ๕); เขียนอย่างสันสกฤตเป็น **ศรัทธา**

ศรัทธาที่เป็นหลักแกนกลาง ซึ่งพบทั่วไปในพระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าตรัสแสดงไว้เป็นข้อเดียว (เช่น อง.ปญจก.๒๒/๕๓/๗๔) คือ **ตถาคตโพธิสัทธา** ความเชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคต (คำบาลีว่า “สทุทหติ ตถาคตสฺส โพธิ”); บางครั้ง เมื่อทรงแสดงคุณสมบัติของอริยสาวก จึงตรัสถึงอเวจฺปสาหะ คือความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว ในพระพุทธเจ้า ในพระธรรม

และในพระสงฆ์ เช่น อง.นวก.๒๓/๒๓๑/๔๒๐)

ศรัทธาที่มักกล่าวถึงในอรรถกถา ได้แก่ แก่ (อุ.อ.๒๓๕; อิติ.อ.๗๔; จริยา.อ.๓๓๖) **ลัทธิ ๒** คือ ๑. **ตถาคตโพธิสัทธา** เชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคต ๒. **กัมมผลสัทธา** เชื่อกรรมและผลของกรรม, แต่หลายแห่ง (เช่น อุ.อ.๑๑๐; อิติ.อ.๓๕๓; เถร.อ.๑/๔๙๐) แสดง **ลัทธิ ๒** คือ ๑. **กัมมผลสัทธา** เชื่อกรรมและผลของกรรม ๒. **รัตนัตถยสัทธา** เชื่อพระรัตนตรัย (**กัมมผลสัทธา** เป็นโลกียสัทธา, **รัตนัตถยสัทธา** ถ้าถูกต้องจริงแท้เห็นประจักษ์ด้วยปัญญามั่นคงไม่หวั่นไหว เป็นโลกุตตรสัทธา); อย่างไรก็ตาม ที่รู้จักกันมาก คือ **ลัทธิ ๔** ซึ่งเป็นชุดสี่ประการที่จัดรวมขึ้นภายหลัง คือ ๑. **กัมมสัทธา** เชื่อกรรม เชื่อการกระทำ ๒. **วิปากสัทธา** เชื่อผลของกรรม ๓. **กัมมัสสกตาสัทธา** เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตัวเอง ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ๔. **ตถาคตโพธิสัทธา** เชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคต

อรรถกถาทั้งหลายจำแนกว่ามี **ลัทธิ ๔** ระดับ (เช่น ที.อ.๓/๒๒๗; ม.อ.๓/๒๓๗; อง.อ.๓/๒๙) คือ ๑. **อาคมนสัทธา** ความเชื่อความมั่นใจของพระโพธิสัตว์ อันสืบมาจากการบำเพ็ญสั่งสมบารมี (อาคมนีย-ลัทธิ หรืออาคมนสัทธา ก็เรียก) ๒. **อริคมสัทธา** ความเชื่อมั่นของพระ

อริยบุคคล ซึ่งเกิดจากการเข้าถึงด้วยการ บรรลุลุทธิธรรมเป็นประจักษ์ (อริคมนัสสัทธา ก็เรียก) ๓. **โอบกัปปนสัทธา** ความเชื่อ หนักแน่นสนิทแน่วเมื่อได้ปฏิบัติก้าว หน้าไปในการเห็นความจริง (โอบกัปปนีย- สัทธา ก็เรียก, ท่านว่าตรงกับอโธโมกข์ หรืออโธโมกขสัทธา) ๔. **ปสาทสัทธา** ความเชื่อที่เป็นเพียงความเลื่อมใสจาก การได้ยินได้ฟัง

สัทธาจริต พื้นนิสัยหนักในศรัทธา เชื่อ ง่าย ฟังแก้ด้วยปสาทนียกถา คือ ถ้อย คำที่นำไปให้เกิดความเลื่อมใสในทางที่ถูก ที่ควร และด้วยความเชื่อที่มีเหตุผล (ข้อ ๔ ในจริต ๖)

สัทธานุสारी “ผู้เล่นไปตามศรัทธา”, “ผู้ เล่นตามไปด้วยศรัทธา”, พระอริยบุคคล ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตตนิมรรค ที่มี สัทธินทรีย์แรงกล้า (เมื่อบรรลุลุผล จะ กลายเป็นสัทธาวิมุต); ๓ อริยบุคคล ๗

สัทธาวิมุต “ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา” พระ อริยบุคคลตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป จนถึงผู้ ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรคที่มีสัทธินทรีย์แรง กล้า (เมื่อบรรลุลุทธิธรรมจะกลายเป็น ปัญญาวิมุต); ๓ อริยบุคคล ๗

สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา คือ เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ เช่นเชื่อว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น (ข้อ ๑ ในสัมปรายิ- กัตถลสังวัตตนิกรกรรม ๔)

สัทธิวินิหาริก, สัทธิงวินิหาริก คิษย์, ผู้อยู่ ด้วย เป็นคำเรียกผู้ที่ได้รับอุปสมบท ถ้า อุปสมบทต่อพระอุปัชฌายะองค์ใด ก็เป็น สัทธิวินิหาริกของพระอุปัชฌายะองค์นั้น

สัทธิวินิหาริกวัตร ข้อควรปฏิบัติต่อ สัทธิวินิหาริก, หน้าที่ยังอุปชฌาย์จะพึง กระทำแก่สัทธิวินิหาริก คือ ๑. เอาธุระใน การศึกษา ๒. สงเคราะห์ด้วยบาตร จีวร และบริวารอื่นๆ ๓. ขวนขวายป้องกัน หรือระงับความเลื่อมเสีย เช่น ระงับความ คิดจะสึก เปลื้องความเห็นผิด ฯลฯ ๔. พยาบาลเมื่ออาพาธ; เทียบ **อุปชฌายวัตร**

สัทธิวินิหารินี สัทธิวินิหาริกผู้หญิง คือ สัทธิวินิหาริกในฝ่ายภิกษุณี แต่ตามปกติ ไม่เรียกอย่างนี้ เพราะมีคำเฉพาะเรียก ว่า **สหชีวินี**

สันดาน ความสืบทอดแห่งจิต คือกระแส จิตที่เกิดดับต่อเนื่องกันมา; ในภาษา ไทยมักใช้ในความหมายว่าอุปนิสัยที่มี มาแต่กำเนิด, อัจฉริยะที่มีติดต่อมา

สันโดษ ความยินดี, ความพอใจ, ยินดี ด้วยปัจจัย ๔ คือ ผ่านุงผ้าห่ม อาหาร ที่นอนที่นุ่ง และยา ตามมีตามได้, ยินดี ของของตน, การมีความสุขความพอใจ ด้วยเครื่องเลี้ยงชีพที่หามาได้ด้วยความ เพียรพยายามอันชอบธรรมของตน ไม่ โลก ไม่ริษยาใคร; **สันโดษ ๓** คือ ๑. **ยถาลาภสันโดษ** ยินดีตามที่ได้ คือได้สิ่ง

ใดมาด้วยความเพียรของตน ก็พอใจด้วยสิ่งนั้น ไม่เดือดร้อนเพราะของที่ไม่ได้ ไม่เฟื่องเลี้ยงอยากได้ของคนอื่นไม่ริษยาเขา **๒. ยถาพลสันโดษ** ยินดีตามกำลัง คือพอใจเพียงแค่ว่าพอแก่กำลังร่างกายสุขภาพและขอบเขตการใช้สอยของตน ของที่เกินกำลังก็ไม่หวงแหนเสียดาย ไม่เก็บไว้ให้เสียเปล่า หรือฝืนใช้ให้เป็นโทษแก่ตน **๓. ยถาสารูปสันโดษ** ยินดีตามสมควร คือพอใจตามที่สมควรแก่ภาวะ ฐานะ แนวทางชีวิต และจุดหมายแห่งการบำเพ็ญกิจของตน เช่น ภิกษุพอใจแต่ของอันเหมาะสมกับสมณภาวะหรือได้ของใช้ที่ไม่เหมาะสมกับตนแต่จะมีประโยชน์แก่ผู้อื่น ก็นำไปมอบให้แก่เขาเป็นต้น; สันโดษ ๓ นี้เป็นไปในปัจจัย ๔ แต่ละอย่าง จึงรวมเรียกว่า **สันโดษ ๑๒**

สันตติ การสืบทอด คือ การเกิดดับต่อเนื่องกันไปโดยอาการที่เป็นปัจจัยส่งผลแก่กัน ในทางรูปธรรม ที่พอมองเห็นอย่างหยาบ เช่น ขนเก่าหลุดร่วงไปขนใหม่เกิดขึ้นแทน ความสืบทอดแห่งรูปธรรม จัดเป็น **อุปาทายรูป** อย่างหนึ่ง; ในทางนามธรรม จิตก็มีสันตติ คือเกิดดับเป็นปัจจัยสืบทอดต่อเนื่องกันไป

สันตাপทุกข์ ทุกข์คือความร้อนรุ่ม, ทุกข์ร้อน ได้แก่ความกระวนกระวายใจ เพราะถูกไฟกิเลสคือ ราคะ โทสะ และ

โมหะแผดเผา

สันติ ความสงบ, ความระงับดับหายหมดไปแห่งความพลุ่งพล่านเร่าร้อนกระวนกระวาย, ภาวะเรียบรื่นไร้ความสับสนวุ่นวาย, ความระงับดับไปแห่งกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดความเร่าร้อนวุ่นวุ่นมั่ว, เป็นไวพจน์หนึ่งของ **นิพพาน**

สันติเกนิทาน “เรื่องใกล้ชิด” หมายถึงเรื่องราวหรือความเป็นมาเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าตั้งแต่ตรัสรู้แล้วจนเสด็จปรินิพพาน; ดู **พุทธประวัติ**

สันติเกรูป ดู **รูป ๒๘**

สันติภาพ ภาวะแห่งสันติ; ตามที่ใช้ในปัจจุบัน หมายถึงความสงบภายนอก คือ ภาวะที่สังคมหรือบ้านเมืองสงบ ไม่มีความปั่นป่วนวุ่นวาย, ภาวะที่ระงับหรือไม่มีความขัดแย้ง, ภาวะปราศจากสงครามหรือความมุ่งร้ายเป็นศัตรูกัน

สันติวิหารธรรม ธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างสงบ

สันติระณะ ดู **วิถิจิต**

สันตภูจิกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ (ข้อ ๒ ในกถาวัตถุ ๑๐)

สันถัต ผ้าปูพื้นที่หล่อด้วยขนเจียมคือขนแกะ ใช้รองนั่ง หรือปูนอน, แม้ไว้ในสิกขาบทที่ ๕ แห่งโกถียวรรค (ข้อ ๑๕ ในนิสัคคียปาจิตตีย์) จะใช้คำว่า “นีสันทสันถัต” (สันถัตที่นั่น) ก็มีคำอธิบายว่า ทรง

ใช้คำนั้น เพื่อแก้ไขการที่ภิกษุจำนวนมาก หลงเข้าใจเอาสันถัตเป็นจิวรผืนหนึ่ง (ภิกษุมากรูปจะสมათานธุดงค์ เข้าใจว่า สันถัตเป็นจิวรชนสัตว์ เกรงว่าตนจะมี จิวรเกิน ๓ ผืน จึงได้ทิ้งผ้าสันถัตนั้นเสีย - วินย.๒/๙๓/๗๙; กงขาวิตรณโอภินวฎีกา, ๓๓๘)

สันทัต ถนัด, จัดเจน, ชำนาญ; ปานกลาง
สันทัตสสนา การให้เห็นชัดแจ้ง หรือชี้ให้ ชัด คือ ชี้แจงให้เข้าใจชัดเจน มองเห็น เรื่องราวและเหตุผลต่างๆ แจ่มแจ้ง เหมือนนงูมือไปดูเห็นประจักษ์กับตา; เป็นลักษณะอย่างแรกของการสอนที่ดี ตามแนวพุทธจริยา (ข้อต่อไปคือ **สมาทปนา**)

สนทิกุจิโก (พระธรรมอันผู้ได้บรรลุ) เห็น เองรู้เอง ประจักษ์แจ้งกับตน ไม่ต้องขึ้น ต่อผู้อื่น ไม่ต้องเชื่อต่อถ้อยคำของใคร (ข้อ ๒ ในธรรมคุณ ๖); เมื่อมาด้วยกัน กับ สมปรายิกโก (ใช้เป็นคำไทย มีรูป เป็น ลัมปรายิกะ) ซึ่งแปลว่า เลยไปเบื้อง หน้า หรือเลยตาเห็น (เช่น ม.ม.๑๒/๑๙๘/๑๖๙) สนทิกุจิโกนี้ (สันทิกุจิโก) แปลว่า เป็น ปัจจุบัน เห็นทันตา หรือเห็นกับตา

สันนิธิ การสั่งสม, ของที่สั่งสมไว้ หมายถึงของเคี้ยวของฉันที่รับประทานแล้ว เก็บไว้ค้างคืนเพื่อจะฉันในวันรุ่งขึ้น ภิกษุฉันของนั้น เป็นปาจิตตีย์ทุกคำกลืน (สิกขาบทที่ ๘ แห่งโภชนาวรรค ปาจิตตिय-

กัณฑ์)

สันนิบาต การประชุม, ที่ประชุม
สนนิปาติกา อาพาธา ความเจ็บไข้เกิด จากสันนิบาต (คือประชุมกันแห่ง สมุฏฐานทั้งสาม), ใช้สันนิบาต คือ ความเจ็บไข้ที่เกิดขึ้นแต่ดี เสมหะ และ ลม ทั้งสามเจอกัน; ดู **อาพาธ**

สันนิวาส ที่อยู่, ที่พัก; การอยู่ด้วยกัน, การอยู่ร่วมกัน

สันนิชชาน ความตกลงใจ, ลงความเห็น ในที่สุด; ไทยใช้ในความหมายว่า ลง ความเห็นเป็นการคาดคะเนไว้ก่อน

สันยาสี ผู้สละโลกแล้วตามธรรมเนียม ของศาสนาฮินดู; ดู **อาศรม**

สันสกฤต ชื่อภาษาโบราณของอินเดีย ภาษาหนึ่ง ใช้ในศาสนาพราหมณ์หรือ ฮินดู และพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

สัปดาห์ ๗ วัน, ระยะเวลา ๗ วัน

สัปรุช ดู **สัปรุช**

สัปปฎิหารูป ดูที่ **อนิทัสสนอัปปฎิหารูป, รูป ๒๘**

สัปปาณกวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องสัตว์ มีชีวิตเป็นต้น, เป็นวรรคที่ ๗ แห่ง ปาจิตตियกัณฑ์ในมหาวิภังค์แห่งพระ วินัยปิฎก

สัปปายะ สบาย, สบายเอื้อ, สบายที่เกื้อหนุน, สิ่ง สถาน หรือบุคคล ซึ่งเป็นที่ สบาย เหมาะกัน เกื้อกูล หรือเอื้อ

อำนาจ โดยเฉพาะที่ช่วยเกื้อหนุนการบำเพ็ญและประดับประดาองค์รักษาสมาธิท่านแสดงไว้ ๗ ข้อ คือ *อวาต* (ที่อยู่) *โคจร* (ที่บิณฑบาตหรือแหล่งอาหาร) *ภัสสะ* (เรื่องพูดคุยที่เสริมการปฏิบัติ) *บุคคล* (ผู้ที่เกี่ยวข้องด้วยแล้วช่วยให้จิตผ่องใสสงบมั่นคง) *โภชนะ* (อาหาร) *อตุ* (อุณหภูมิจนและสภาพแวดล้อม) *อิริยาบถ*; ทั้ง ๗ ข้อนี้ ที่เหมือนกันเป็นสัปปายะ (เช่นเป็น อวาตสัปปายะ) ที่ไม่สบายเป็นอสัปปายะ

สัปปี เนยใส; ดู *เบญจโครส*

สัปปีโศณทิกา ชื่อเงื่อมเขาแห่งหนึ่งอยู่ที่สี่ทวัน ใกล้กรุงราชคฤห์ ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์

สัปปริสธรรม ธรรมของสัตบุรุษ, ธรรมของคนดี, ธรรมที่ทำให้เป็นสัตบุรุษ มี ๗ ข้อ คือ ๑. *ธัมมัญญตา* รู้หลักหรือรู้จักเหตุ ๒. *อรรถัญญตา* รู้ความมุ่งหมายหรือรู้จักเหตุผล ๓. *อิตถัญญตา* รู้จักตน ๔. *มัตถัญญตา* รู้จักประมาณ ๕. *กาลัญญตา* รู้จักกาล ๖. *ปริสัญญตา* รู้จักชุมชน ๗. *ปุคคลัญญตา* รู้จักบุคคล; **อีกหมวดหนึ่ง** มี ๘ ข้อ คือ ๑. ประกอบด้วย สัทธิธรรม ๗ ประการ ๒. รักดีสัตบุรุษ (คบหาผู้มี สัทธิธรรม ๗) ๓. คิดอย่างสัตบุรุษ ๔. ปฏิบัติอย่างสัตบุรุษ ๕. พูดอย่างสัต-

บุรุษ ๖. ทำอย่างสัตบุรุษ (๓, ๔, ๕, ๖ คือ คิด ปฏิบัติ พูด ทำ มิใช่เพื่อบีียดเบียนตนและผู้อื่น) ๗. มีความเห็นอย่างสัตบุรุษ (คือเห็นชอบว่า ทำดีมีผลดี ทำชั่วมีผลชั่ว เป็นต้น) ๘. ให้ทานอย่างสัตบุรุษ (คือให้โดยเคารพ เอื้อเพื่อแก่ของและผู้รับทาน เป็นต้น)

สัปปริสบัญญัติ ข้อที่ท่านสัตบุรุษตั้งไว้, บัญญัติของคนดี มี ๓ คือ ๑. *ทาน* ปันสละของตนเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น ๒. *ปัพพัชชา* ถือบวช เว้นจากการเบียดเบียนกัน ๓. *มาตาปิตุอุปัฏฐาน* บำรุงมารดาบิดาของตนให้เป็นสุข

สัปปริสอุปัสถะ คบสัตบุรุษ, คบคนดี, ได้คนดีเป็นที่พึ่งอาศัย (ข้อ ๒ ในจักร ๔)

สัปปริสอุปัสถะ คบสัตบุรุษ, คบคนดี, คบท่านที่ประพฤตินชอบด้วยกายวาจาใจ, เสวนาทานผู้รู้ผู้ทรงคุณ (ข้อ ๑ ในอุทเทสิ ๔)

สัปบุรุษ เป็นคำเลื่อนปะปนระหว่าง *สัปปริส* ที่เขียนอย่างบาลี กับ *สัตบุรุษ* ที่เขียนอย่างสันสกฤต มีความหมายอย่างเดียวกัน (ดู *สัตบุรุษ*) แต่ในภาษาไทยเป็นคำอยู่ข้างโบราณ ใช้กันในความหมายว่า คฤหัสถ์ผู้มีศรัทธาในพระศาสนา เฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่ไปร่วมกิจกรรมทางบุญทางกุศล รักษาศีลฟังธรรมเป็นประจำที่วัดใดวัดหนึ่ง บางที่

เรียกตามความผูกพันกับวัดว่า **สัปปุรุย**
วัดนั้น สัปปุรุยวัดนี้
ศัพท์กามิ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการก
 สงฆ์ ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ เป็นผู้ม
 พรรษาสูงสุด และทำหน้าที่วิไลชันา
ศัพท์โถเกอนภิตตัญญา กำหนดหมาย
 ถึงความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง
 (ข้อ ๘ ในสังญญา ๑๐)
ศัพท์สังขารเรสูนิญญสังญญา กำหนด
 หมายถึงความไม่น่าปรารถนาในสังขาร
 ทั้งปวง (ข้อ ๙ ในสังญญา ๑๐)
ศัพท์ปัญตญาณ ญาณคือความเป็นพระ
 สัพพัญญู, พระปรีชาญาณหยั่งรู้สิ่งทั้ง
 ปวง ทั้งที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต
ศัพท์ปัญญ ผู้รู้ธรรมทั้งปวง, ผู้รู้ทั่วทั้ง
 หมด, พระนามของพระพุทธเจ้า
ศัพท์ตถกัมมัฏฐาน กรรมฐานที่ควร
 ใช้ประโยชน์ในทุกกรณี; ๓ **กัมมัฏฐาน**
 ๒; เทียบ **ปาริหาริกัมมัฏฐาน**
ศัพท์ตถคามินีปฏิบัติญาณ ปรีชาหยั่ง
 รู้ทางที่จะนำไปสู่สุคติทั้งปวง คือ ทั้ง
 สุคติ หุคติ และทางแห่งนิพพาน (ข้อ ๓
 ในทศพลญาณ)
สัมปชัญญะ ความรู้ทั่วทั่วพร้อม, ความ
 รู้ตระหนัก, ความรู้ชัดเข้าใจชัด ซึ่งสิ่งที
 นึกได้; มักมาคู่กับ**สติ** (ข้อ ๒ ในธรรมมี
 อุปการะมาก ๒); **สัมปชัญญะ ๔** ได้แก่
๑. สาทถกสัมปชัญญะ รู้ชัดว่ามี

ประโยชน์ หรือตระหนักว่าตรงตามจุด
 หมาย **๒. สัปปายสัมปชัญญะ** รู้ชัดว่า
 เป็นสัปปายะ หรือตระหนักว่าเกือกกุล
 เหมาะกัน **๓. โคจรสัมปชัญญะ** รู้ชัดว่า
 เป็นโคจร หรือตระหนักในแดนงานของ
 ตน **๔. อสัมโมหสัมปชัญญะ** รู้ชัดว่าไม่
 หลง หรือตระหนักในตัวสภาวะ ไม่หลง
 ไหล ไม่สับสนพัวพันเพื่อน
สัมปชานมุสาวาท รู้ตัวอยู่กล่าวเท็จ,
 การพูดเท็จทั้งที่รู้ คือรู้ความจริงแต่จงใจ
 พูดให้คลาดจากความจริง เพื่อให้ผู้ฟัง
 เข้าใจเป็นอย่างอื่นจากความจริง (ลิกขา-
 บทที่ ๑ แห่งมุสาวาทวรรค ปาจิตติย-
 กัณฑ์)
สัมปฏิจฉนะ, สัมปฏิจฉันนะ ๓ **วิธีจิต**
สัมปยุต ประกอบด้วย; สัมปยุตต์ ก็
 เขียน
สัมปยุตตธรรม ธรรมที่ประกอบอยู่
 ด้วย, ธรรมที่ประกอบกัน, สภาวะธรรมที่
 เกิดร่วมกัน หรือพ่วงมาด้วยกัน
สัมปโยค การประกอบกัน
สัมประหาร การสู้รบกัน, การต่อสู้กัน
สัมปรายภ ภาพหน้า
สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ภายนอก,
 ประโยชน์ชั้นสูงขึ้นไป อันได้แก่ความมี
 จิตใจเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมความ
 ดี ทำให้ชีวิตนี้มีค่าและเป็นหลักประกัน
 ชีวิตในภพหน้า ซึ่งจะสำเร็จได้ด้วยธรรม

๔ ประการ คือ ๑. **สัทธาสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ๒. **ศีลสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยศีล ๓. **จาคสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยการบริจาค ๔. **ปัญญาสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยปัญญา ธรรม ๔ อย่างนี้เรียกเต็มว่า **สัมปรายิกัตถสังวัตตนิกธรรม**

สัมปหังสนา การทำให้รำเริงหรือปลุกให้รำเริง คือ ทำบรรยากาศให้สนุก สดชื่น แจ่มใส เบิกบานใจ ให้ผู้ฟังชุ่มชื่นมีความหวัง มองเห็นผลดีและทางสำเร็จ; เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการสอนที่ดีตามแนวพุทธจริยา (ข้อก่อนคือ **สมุตเตชนา**)

สัมปัตตโคจรคคาหิกรูป ที่ **รูป ๒๘**

สัมปัตตวิริตี ความเว้นจากวัตถุอันถึงเข้า, การเว้นเมื่อประสบซึ่งหน้าคือไม่ได้สมาทานศีล หรือตั้งใจละเว้นมาก่อน แต่เมื่อประสบเหตุอันจะทำให้ความชั่วหรือละเมิดศีลเข้าเฉพาะหน้า ก็ละเว้นได้ในขณะนั้นเอง ไม่ล่วงละเมิดศีล (ข้อ ๑ ในวิริตี ๓)

สัมปปลाप พุดเพื่อเจ้อ, พุดเหลวไหล, พุดไม่เป็นประโยชน์ ไม่มีเหตุผล ไร้สาระ ไม่ถูกกาลถูกเวลา (ข้อ ๗ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐)

สัมปปลाप **เวรมณี** เว้นจากพุดเพื่อเจ้อ, เว้นจากพุดเหลวไหลไม่เป็นประโยชน์, พุดคำจริง มีเหตุผล มีประโยชน์ ถูกกาลเทศะ (ข้อ ๗ ในอกุศล-

กรรมบถ ๑๐)

สัมผัส ความกระทบ, การถูกต้องที่ทำให้เกิดความรู้สึก, ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ มี ๖ เริ่มแต่ **จักขุสัมผัส** สัมผัสทางตา เป็นต้น จนถึง **มโนสัมผัส** สัมผัสทางใจ (เรียงตามอายตนะภายใน ๖); **ผัสสะ** ก็เรียก

สัมพันธ 1. เกี่ยวข้อง, ผูกพัน, เนื่องกัน 2. ในทางอักษรวิวิภาษาบาลี หมายถึง มีต่างบทมาสนธิเชื่อมเข้าด้วยกัน เช่น **คุณุหิสส** หรือ **คุณุหุส** (= **คุณุหิ** + **อส**); ในความหมายนี้ ตรงข้ามกับ **วัตถิตะ**

สัมพุทธะ ท่านผู้ตรัสรู้เอง, พระพุทธเจ้า **สัมภเวสี** ผู้แสวงสมภพ; **ศุภุตตะ**

สัมภาระ สิ่งของต่างๆ, วัตถุ, วัสดุ, เครื่องใช้, องค์กร, ส่วนประกอบ, บริหาร, ปัจจัย, ความดีหรือความชั่วที่ประกอบหรือทำสะสมไว้; การประชุมเข้า

สัมภูตทานวาที ชื่อพระเถระองค์หนึ่งใน การกสงฆ์ ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

สัมโภคนาสนา ให้ฉิบหายเสียจากการกินร่วม, เป็นศัพท์ผูกใหม่ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ว่าน่าจะใช้แทนคำว่า **ทัณฑกรรมนาสนา** (การให้ฉิบหายด้วยทัณฑกรรม คือ ลงโทษสามเณรผู้กล่าวต่อพระธรรมเทศนา โดยไล่จากสำนัก และไม่ให้อภิกษุทั้ง

หลายคบด้วยตามลักษณะที่ ๑๐ แห่ง
 สัปปณการรรค ปาจิตตियกัณห์)

สัมมตिका กัปปิยภูมิตี่สงฆ์สมมตติ คือ กุฎี
 ที่สงฆ์เลือกจะใช้เป็นกัปปิยภูมิตี่แล้วสวด
 ประกาศด้วยญัตติทุติยกรรม; **กัปปิยภูมิตี่**

สัมมสนญาณ ญาณหยั่งรู้ด้วยพิจารณา
 นามรูปโดยไตรลักษณ์, ญาณที่พิจารณา
 หรือตรวจตรานามรูปหรือสังขาร มอง
 เห็นตามแนวไตรลักษณ์ คือ รู้ว่า ไม่
 เทียง ทนอยู่ไม่ได้ ไม่ใช่ตัวตน (ข้อ ๓
 ในญาณ ๑๖)

สัมมัตตะ ความเป็นถูก, ภาวะที่ถูก มี
 ๑๐ อย่าง ๘ ข้อต้นตรงกับองค์มรรคทั้ง
 ๘ ข้อ เพิ่ม ๒ ข้อท้าย คือ ๕. **สัมมา-**
ญาณ รู้ชอบ ได้แก่ผลญาณและปัจจ-

เวกขณญาณ ๑๐. **สัมมาวิมุตติ** หลุดพ้น
 ชอบ ได้แก่พระอรหัตตผลวิมุตติ; เรียก
 อีกอย่างว่า **อเสขธรรม ๑๐**; ตรงข้ามกับ
มิจฉัตตะ ๑๐

สัมมัตปะธาน ความเพียรชอบ; **ปะธาน,**
โพธิปักขิยธรรม

สัมมา โดยชอบ, ดี, ถูกต้อง, ถูกถ้วน,
 สมบูรณ์, จริง, แท้

สัมมากัมมันตะ ทำการชอบ หรือการงาน
 ชอบ ได้แก่ การกระทำที่เว้นจากความ
 ประพฤติชั่วทางกายสามอย่าง คือ ฆ่าสัตว์
 ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม คือ เว้น
 จาก**กายทุจริต ๓** (ข้อ ๔ ในมรรค)

สัมมาญาณ รู้ชอบ ได้แก่ผลญาณ คือ
 ญาณอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากมรรค-
 ญาณ เช่น โสดาปัตตติผล เป็นต้น และ
 ปัจจเวกขณญาณ (ข้อ ๕ ในสัมมัตตะ ๑๐)

สัมมาทิฏฐิ ปัญญาอันเห็นชอบ คือ เห็น
 อริยสัจ ๔, เห็นชอบตามคลองธรรมว่า
 ทำดีมีผลดี ทำชั่วมีผลชั่ว มารดาบิดามี
 (คือมีคุณความดีควรแก่ฐานะหนึ่ง
 ที่เรียกว่ามารดาบิดา) ฯลฯ, เห็นถูกต้อง
 ตามที่เป็นจริงว่าขันธ ๕ ไม่เทียง
 เป็นต้น (ข้อ ๑ ในมรรค)

สัมมาทิฏฐิสูตฺร พระสุตฺรแสดงความ
 หมายต่างๆ แห่งสัมมาทิฏฐิ เป็นภาษิต
 ของพระสารีบุตร (สุตฺรที่ ๕ ในมัชฌิม-

นิกาย มูลปณณาสกั พระสุตตันตปิฎก)

สัมมานะ ความนับถือ, การยกย่อง, การ
 ให้เกียรติ; ตรงข้ามกับ **อวมานะ, มานะ**

สัมมาปฏิบัติ ปฏิบัติชอบ คือปฏิบัติชอบ
 ธรรม, ปฏิบัติถูกทำนองคลองธรรม,
 ดำเนินในมรรคมีองค์ ๘ ประการ
 (ปฏิบัติตามมรรค)

สัมมาปาสะ “บ่วงคล้องไว้มั่น”, ความรู้
 จักผูกผสานรวมใจประชาชน ด้วยการ
 ส่งเสริมอาชีพ เช่น ให้คนจนกู้ยืมทุนไป
 สร้างตัวในพาณิชยกรรม เป็นต้น (ข้อ
 ๓ ใน ราชสังคหัตถ ๔)

สัมมาวาจา เจรจาชอบ คือเว้นจาก**วจี-**
ทุจริต ๔ (ข้อ ๓ ในมรรค)

สัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียรในที่ ๔ สถาน ได้แก่ ๑. **สังวรปธาน** ๒. **ปหานปธาน** ๓. **ภาวนापธาน** ๔. **อนุรักษนาปธาน** (ข้อ ๖ ในมรรค); ๓ **ปธาน** **สัมมาวิมุตติ** หลุดพ้นชอบ ได้แก่อรหัตตผลวิมุตติ (ข้อ ๑๐ ในสัมมัตตะ ๑๐)

สัมมาสติ ระลึกรชอบ คือระลึกรใน **สติปัฏฐาน** ๔ (ข้อ ๗ ในมรรค)

สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ, จิตมั่นชอบ คือสมาธิที่เจริญตามแนวของ **ฌาน** ๔ (ข้อ ๘ ในมรรค)

สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ คือ ๑. **เนกขัมมสังกัปปะ** ดำริจะออกจากกามหรือปลอดจากโลภะ ๒. **อัพยาบาทสังกัปปะ** ดำริในอันไม่พยาบาท ๓. **อวิหิงสาสังกัปปะ** ดำริในอันไม่เบียดเบียน (ข้อ ๒ ในมรรค)

สัมมาสัมพุทธเจดีย์ เจดีย์เกี่ยวเนื่องด้วยพระสัมมาสัมพุทธเจ้า, เจดีย์ที่เป็นเครื่องเตือนจิตให้ระลึกถึงสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า; ๓ **เจดีย์**

สมฺมาสมฺพุทฺโธ (พระผู้มีพระภาคเจ้า) เป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ คือรู้ อริยสัจ ๔ โดยไม่เคยได้เรียนรู้จากผู้อื่น จึงทรงเป็นผู้เริ่มประกาศสัจธรรม เป็นผู้ประดิษฐานพระพุทธศาสนา และจึงได้พระนามอย่างหนึ่งว่า **ธรรมสามี** คือเป็นเจ้าของธรรม (ข้อ ๒ ในพุทธคุณ ๙)

สัมมาสัมโพธิญาณ ญาณเป็นเครื่องตรัสรู้เองโดยชอบ

สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ คือเว้นจากเลี้ยงชีวิตโดยทางที่ผิด เช่น โกงเขา หลอกหลวง สอพลอ บีบบังคับขู่เข็ญ ค้าคน ค้ายาเสพติด ค้ายาพิษ เป็นต้น (ข้อ ๕ ในมรรค)

สัมมุขาวินัย ระเบียบอันพึงทำในที่พร้อมหน้า, วิธีระงับต่อหน้า ได้แก่ การระงับอธิกรณ์ในที่พร้อมหน้าสงฆ์ (**สังฆสัมมุขตา** คือภิกษุเข้าประชุมครบองค์สงฆ์), ในที่พร้อมหน้าบุคคล (**บุคคลสัมมุขตา** คือ บุคคลที่เกี่ยวข้องในเรื่องนั้นอยู่พร้อมหน้ากัน), ในที่พร้อมหน้าวัตถุ (**วัตถุสัมมุขตา** คือยกเรื่องที่เกิดขึ้นนั้นวินิจฉัย), ในที่พร้อมธรรมวินัย (**ธรรมสัมมุขตา** และ **วินยสัมมุขตา** คือนำเอาหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ตามพระธรรมวินัยมาใช้ปฏิบัติ ได้แก่วินิจฉัยถูกธรรม ถูกวินัย); สัมมุขาวินัย ใช้เป็นเครื่องระงับอธิกรณ์ได้ทุกอย่าง

สัมโมทนียกถา “ถ้อยคำเป็นที่บันเทิงใจ”, คำต้อนรับทักทาย, คำปราศรัย; ปัจจุบันนิยมเรียกสุนทรพจน์ที่พระสงฆ์กล่าวว่ สัมโมทนียกถา

สัมฤทธิ์ ความสำเร็จ

สัถยวาท แม่คำที่กั้นอาณาเขตมัชฌิมชนบท ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้

สัตตทิกฺกุชฺฉิ ความเห็นว่าเที่ยง คือความเห็นว่าอัตตาและโลก เป็นสิ่งเที่ยงแท้ ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป เช่น เห็นว่าคนและสัตว์ตายไปแล้ว ร่างกายเท่านั้นทรุดโทรมไป ส่วนดวงชีพหรือเจตภูตหรือมนัสเป็นธรรมชาติไม่สูญ ย่อมถือปฏิบัติในกำเนิดอื่นสืบไป เป็นมิจฉาทิกฺกุชฺฉิอย่างหนึ่ง; ตรงข้ามกับ **อุจฺเจททิกฺกุชฺฉิ** (ข้อ ๑ ในทิกฺกุชฺฉิ ๒)

สัตตสมะธะ ความฉลาดในการบำรุงข้าวกล้า, ปรีชาในการบำรุงพืชพันธุ์ธัญญาหาร ส่งเสริมการเกษตรให้อุดมสมบูรณ์ เป็นสังคหัตถุประการหนึ่งซึ่งผู้ปกครองบ้านเมืองจะพึงบำเพ็ญ (ข้อ ๑ ในราชสังคหัตถุ ๔)

สากัจฉา การพูดจา, การสนทนา

สากิยานิ เจ้าหญิงวงศ์ศากยะ

สากेत ชื่อมหานครแห่งหนึ่ง อยู่ในแคว้นโกศล ห่างจากเมืองสาวัตถี ๗ โยชน์ ธัญชัยเศรษฐี บิดาของนางวิสาขา ได้รับพระบรมราชานุญาตจากพระเจ้าปเสนทิโกศล ให้เข้าตั้งถิ่นฐานและสร้างขึ้น เมื่อคราวที่ท่านเศรษฐีอพยพจากเมืองราชคฤห์มาอยู่ในแคว้นโกศลตามคำเชิญชวนของพระองค์, ตามที่กำหนดกันได้ในปัจจุบัน ที่ตั้งของเมืองสากेतอยู่ที่ฝั่งล่างของแม่น้ำฆาฆระ (Ghaghara, สาขาใหญ่สายหนึ่งของแม่น้ำ

คงคา) ตรงกับเมืองอโยธยา (Ayodhya) ห่างจากเมือง Kasia (กุสินารา) ตรงไปทางทิศตะวันตก ประมาณ ๑๗๐ กม.

สาขนคร เมืองกิ่ง, เมืองเล็ก

สาคตะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในตระกูลพราหมณ์ในพระนครสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดามีความเลื่อมใส ขอบวชแล้วทำความเพียรเจริญสมาบัติ ๘ ประการ จนมีความชำนาญในสมาบัติ ท่านเป็นต้นบัญญัติสุราปานสิกขาบท และเพราะเกิดความสังเวชในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นครั้งนี้ จึงเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน จนได้สำเร็จพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางเตโชชาตุสมาบัติ

สาคร ทะเล

สาคละ ชื่อนครหลวงของแคว้น **มัททะ** ต่อมาภายหลังพุทธกาลได้เป็นราชธานีของพระเจ้ามลิந்த กษัตริย์นักปราชญ์ที่ได้โต้วาทะกับพระนาคเสน, ปัจจุบันอยู่ในแคว้นปัญจาบ; แคว้นมัททะนั้นบางครั้งถูกเข้าใจสับสนกับแคว้น **มัจฉะ** ทำให้สาคละพลอยถูกเรียกเป็นเมืองหลวงของแคว้นมัจฉะไปก็มี

สาชีพ แบบแผนแห่งความประพฤติที่ดี ทำให้มีชีวิตร่วมกันอันดีด้วยกัน ได้แก่อสิกขาบททั้งปวงที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติไว้ในพระวินัย อันทำให้ภิกษุทั้ง

หลายผู้มาจากถิ่นฐานชาติตระกูลต่างๆ
กัน มามีความเป็นอยู่เสมอเป็นอันหนึ่ง
อันเดียวกัน; มาคู่กับ **สิกขา**

สถานะ ผ้าทำด้วยเปลือกป่าน, ผ้าป่าน

สถานะตติกะ อาบัติที่ต้องเพราะสิ่ง คือ สิ่ง
ผู้อื่นทำ ตัวเองไม่ได้ทำ ก็ต้องอาบัติ
เช่น สิ่งให้ผู้อื่นลักทรัพย์ เป็นต้น

สาฎก ผ้า, ผ้าห่ม, ผ้าคลุม

สาตรูป รูปเป็นที่ชื่นใจ; ดู **ปิยรูป**

สาถยยะ ใ้อวด, ความใ้อวดหลอก
เขา; เขียน **สาไถย** ก็ได้ (ข้อ ๖ ในมละ
๙, ข้อ ๑๐ ในอุปกิเลส ๑๖)

สาธก อ่างตั้งอย่างให้เห็นสม, ยกตัว
อย่างมาอ่างให้เห็น

สาธยาย การท่อง, การสวด

สาธารณ ทั่วไป, ทั่วไปแก่หมู่, ของส่วน
รวม ไม่ใช่ของใครโดยเฉพาะ

สาธารณสถาน สถานที่สำหรับคนทั่วไป

สาธารณสิกขาบท สิกขาบทที่ทั่วไป,
สิกขาบทที่ใช้บังคับทั่วกันหรือเสมอ
เหมือนกัน หมายถึง สิกขาบทสำหรับ
ภิกษุณี ที่เหมือนกันกับสิกขาบทของ
ภิกษุ เช่น ปาราชิก ๔ ข้อต้นในจำนวน
๘ ข้อของภิกษุณีเหมือนกันกับสิกขาบท
ของภิกษุ; เทียบ **อสาธารณสิกขาบท**

สาธุ “ดีแล้ว”, “ชอบแล้ว”, คำที่พระสงฆ์
เปล่งออกมาเพื่อแสดงความเห็นชอบต่อ
การกระทำ ต่อเรื่องราวที่ดำเนินไป หรือ

ต่อกิจกรรมในพิธีนั้นๆ, โดยนัย หมายถึง
เปล่งวาจาแสดงความชื่นชม อนุโมทนา
หรือเห็นชอบ, อีกนัยหนึ่ง มักใช้เป็นคำ
บอกแก่เด็ก เพื่อให้แสดงความเคารพ
ด้วยการทำกิริยาไหว้ (บางทีคำกร่อนลง
เหลือเพียงพูดสั้นๆ ว่า “ฐุ”)

สาธุการ 1. การเปล่งวาจาว่า **สาธุ** (แปล
ว่า “ดีแล้ว” “ชอบแล้ว”) เพื่อแสดงความ
เห็นชอบด้วย ชื่นชม หรือยกย่อง
สรรเสริญ **2.** ชื่อเพลงหน้าพาทย์เพลง
หนึ่ง ถือว่ามีความสำคัญอย่างยิ่ง ใช้
บรรเลงในการเริ่มพิธี เพื่อบูชาพระ
รัตนตรัย เช่นในเวลาที่พระธรรมกถึก
ขึ้นสู่ธรรมาสน์เพื่อแสดงธรรม ตลอด
จนใช้อัญเชิญเทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์
อื่นๆ, มีตำนานของไทยเล่าสืบมาว่า พก-
พรหม (พระพรหมนามว่า “พกะ”) ซึ่ง
เดิมเป็นผู้มีมิจฉาภิภูติ เมื่อพระพุทธเจ้า
เสด็จไปโปรดจนละทิฏฐินั้นแล้ว ได้แต่ง
“เพลงสาธุการ” นี้ขึ้น เพื่ออัญเชิญพระ
พุทธเจ้าในเวลาเสด็จลงจากเศียรของ
พระพรหมนั้น (อ้างอิงเรื่องใน พรหม-
นิมิตตนิกสูตร, ม.ม.๑๒/๕๕๑/๕๙๐)

สาธุกීฟ้า กีฟ้าที่ดี, การละเล่นที่ดงาม
เป็นประโยชน์; เป็นคำในชั้นอรรถกถา
เฉพาะอย่างยิ่งที่เล่าว่า เมื่อพระพุทธเจ้า
ปรินิพพานแล้ว มีสาธุกීฟ้า ๗ วัน ต่อ
เนื่องและประสานกับการบูชาพระบรม

สารีริกธาตุ, แม้ในการปรินิพพานของ พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอรหันต์ หลายท่าน ก็มีเรื่องเล่าถึงการเล่นสาธุกีฬาคู่ ๗ วัน และการบูชาพระธาตุ; สาธุกีฬาคู่มี ลักษณะสำคัญคือ มิใช่เล่นเพื่อความ สนุกสนานบันเทิงของตนเอง แต่เล่นให้ เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น และไม่ขัดต่อ สัมปรายิกัตถะ (ประโยชน์ด้านจิตใจ และปัญญา) ให้ก่อกุศลมาก เช่นมีคีตะ คือเพลงหรือการขับร้องที่กระตุ้นเตือน ใจให้ระลึกถึงความจริงของชีวิตและคิด ที่จะไม่ประมาทเร่งสร้างสรรค์ทำความดี พร้อมทั้งเป็นการสักการะบูชาพระผู้ ปรินิพพาน

สาธุชน คนดี, คนมีศีลธรรม, คนมี กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม สะอาดบริสุทธิ์, คนที่ประพฤติสุจริต

สถานต์ สงบ

สามเณร เหล่ากอแห่งสมณะ, บรรพชิต ในพระพุทธศาสนาผู้ยังมีได้อุปสมบท เพียงแต่รับบรรพชาด้วยไตรสรณคมน์ ถือสิกขาบท ๑๐ และกิจวัตรบางอย่าง ตามปกติ มีอายุยังไม่ครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์; พระราหุลเป็นสามเณรองค์แรกในพระ พุทธศาสนา

สามเณรเปลว ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือ แต่งตั้งจากสงฆ์ ให้ทำหน้าที่เป็นผู้ใช้ สามเณร, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา **เจ้า**

อธิการแห่งอาราม

สามเณรี สามเณรผู้หญิง, หญิงรับ บรรพชาในสำนักภิกษุณี ถือสิกขาบท ๑๐ เหมือนสามเณร

สามเพท ชื่อคัมภีร์ที่ ๓ ของพระเวท; ดู **ไตรเพท**

สามัคคี ความพร้อมเพรียง, ความกลม เกลียว, ความมีจุดรวมตัวเข้าด้วยกัน หรือมุ่งไปด้วยกัน (โดยวิเคราะห์ว่า อคฺเคน สิขเรน สงฺคตํ สมคฺคํ, สมคฺค- ภาโว สามคฺคิ), คำเสริมที่มักมาด้วยกัน กับ**สามัคคี** คือ **สังคหะ** (ความยึดเหนี่ยว ใจให้รวมกัน) **อวิวาท** (ความไม่วิวาทถือ ต่าง) และ**เอภีภาพ** (ความเป็นอันหนึ่งอัน เดียวกัน); เมื่อบุคคลที่เกี่ยวข้องมารวม ประชุมปรึกษาร่วมกัน เรียกว่า **กาย- สามัคคี** (สามัคคีด้วยกาย) เมื่อบุคคล เหล่านั้นมีความชื่นชมยินดีเห็นชอบร่วม กัน พอใจรวมเป็นอย่างเดียวกัน หรือ อย่างภิกษุ แม้มิได้ไปร่วมประชุมทำสังฆ- กรรม แต่มอบให้ฉันท์ะ เรียกว่า **จิต- สามัคคี** (สามัคคีด้วยใจ); ความพร้อม เพรียงแห่งสงฆ์ คือ **สังฆสามัคคี** เป็น หลักการสำคัญยิ่งในพระวินัย ที่จะดำรง พระพุทธศาสนา จึงมีพุทธบัญญัติหลาย อย่างเพื่อให้สงฆ์มีวิธปฏิบัติในการรักษาลังฆสามัคคีนั้น ส่วนการทำให้สงฆ์แตก แยก ก็คือการทำลายสงฆ์ เรียกว่า **สังฆ-**

เภท ถือว่าเป็นกรรมชั่วร้ายแรง ถึงขั้นเป็น **อนันตริยกรรม** (ถ้ามีการทะเลาะวิวาทบาดหมาง กัดกันกัน ไม่เอื้อเฟื้อกัน ไม่ร่วมมือกัน ไม่ปฏิบัติข้อวัตรต่อกัน ยังไม่ถือว่าสงฆ์แตกกัน แต่เป็นความร้ายรานแห่งสงฆ์ เรียกว่า **สังฆราชิ** แต่เมื่อใดภิกษุทั้งหลายแตกแยกกันถึงขั้นคุมกันเป็นคณะ แยกทำอุโบสถ แยกทำปวารณา แยกทำสังฆกรรม แยกทำกรรมใหญ่่น้อยภายในสีมา เมื่อนั้นเป็น**สังฆเภท**); หลักธรรมสำคัญที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เพื่อให้สงฆ์มีสามัคคีเป็นแบบอย่าง ได้แก่ **สาราณียธรรม ๖** ส่วนหลักธรรมสำคัญสำหรับเสริมสร้างสามัคคีในสังคมทั่วไป ได้แก่ **สังคหวัตถุ ๔**

สามัคคีปวารณา กรณีอย่าง**สามัคคีอุโบสถ**นั่นเอง เมื่อทำปวารณา เรียกว่า **สามัคคีปวารณา** และวันที่ทำนั้นก็เรียก **วันสามัคคี**

สามัคคีอุโบสถ อุโบสถที่สร้างขึ้นเป็นกรณีพิเศษเมื่อสงฆ์สองฝ่ายซึ่งแตกกันกลับมาปรองดองสมานกันเข้าได้ สามัคคีอุโบสถไม่กำหนดด้วยวันที่ตายตัว สงฆ์พร้อมเพรียงกันเมื่อใด ก็ทำเมื่อนั้น เรียกวันนั้นว่า **วันสามัคคี**

สามัญ 1. ปรกติ, ธรรมดา, ทั่วๆ ไป **2.** ความเป็นสมณะ; มักเขียนสามัญญะ

สามัญญผลสูตร สูตร ๒ ในคัมภีร์ที่สม-

นิกาย ลีลขันธวรรค พระสุตตันตปิฎก ว่าด้วยผลของความเป็นสมณะคือประโยชน์ที่จะได้จากการดำรงเพศเป็นสมณะ หรือบำเพ็ญสมณธรรม

สามัญญลักษณะ ดู **สามัญญลักษณะ**

สามัญญสโมธาน ดู **โอธานสโมธาน**

สามัญญผล ผลแห่งความเป็นสมณะ; ดู **สามัญญผลสูตร**

สามัญญลักษณะ 1. ลักษณะที่เป็นสามัญญ คือร่วมกันหรือเสมอกัน; คู่กับ **ปัจฉัตถลักษณะ 2.** ลักษณะที่เสมอกันแก่สังขารทั้งปวง; ในความหมายนี้ ดู **ไตรลักษณะ**

สามันตรราช พระราชาแคว้นใกล้เคียง

สามิมิ, สามิส เจ็ดด้วยอามิสคือ เครื่องหล่อ, ต้องขึ้นต่อวัตถุหรืออารมณ์ภายนอก **สามิสสุข** สุขเจืออามิส, สุขที่ต้องอาศัยเหยื่อหล่อ ได้แก่สุขที่เกิดจากกามคุณ (ข้อ ๑ ในสุข ๒)

สามิจิกรรม การชอบ, กิจชอบ, การกระทำที่สมควร, การแสดงความเคารพ

สามิจิปฏิบัติปุนโน (พระสงฆ์) เป็นผู้ปฏิบัติชอบ, ปฏิบัติสมควรได้รับสามิจิกรรม คือ ปฏิบัติหน้าเคารพนับถือ (ข้อ ๔ ในสังฆคุณ ๙)

สามุกกัทธิกา แปลตามอรรถกถาว่า “พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นถือเอาเอง” คือ ทรงเห็นด้วยพระสยัมภูญาณ (ตรัสรู้เอง) ได้แก่อริยสังจ-

เทศนา, ตามแบบเรียน แปลว่า “ธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงเอง” คือ ไม่ต้องปรารภคำถามเป็นต้นของผู้ฟัง ได้แก่เทศนาเรื่องอริยสัจ

สายโยค สายรัด ใช้แก่ถุงต่างๆ เช่น ที่ประกอบด้วยบาตรแปลกันว่า สายโยคบาตร (บาลีว่า *อัสวาทุชก*); บางแห่งแปล *ฮาโยค* คือผ้ารัดเข่า หรือ สายรัดเข่า ว่าสายโยค ก็มี แต่ในพระวินัยปิฎก ไม่แปลเช่นนั้น (พจนานุกรมเขียน *สายโยค*)

สายสิญจน์ เส้นด้ายสีขาวที่ใช้โยงในศาสนพิธีเพื่อเป็นสิริมงคลหรือเพื่อความคุ้มครองป้องกัน เป็นต้น เช่นที่พระถือในเวลาสวดมนต์ และที่นำมาวางรอบบ้านเรือนหรือบริเวณที่ต้องการความคุ้มครอง, ตามที่ปฏิบัติสืบกันมาใช้ด้ายดิบ นำมาจับทบเป็น ๓ หรือ ๔ เส้น, ถ้าพิจารณาตามรูปศัพท์ “สิญจน์” คือการรดน้ำ ซึ่งคงหมายถึงการรดน้ำในพิธีอภิเษก สายสิญจน์จึงอาจจะหมายถึงสายมงคลหรือสายศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งสืบมาจากเส้นด้ายหรือสายเชือกที่ใช้ในพิธีอภิเษก, บางที่ต้นเดิมของสายสิญจน์อาจมาจาก “ปริตตสุตต” (ปริตตสุตตร-สายพระปริตร) ในคัมภีร์บาลีชั้นหลัง ซึ่งหมายถึงเส้นด้ายเพื่อความคุ้มครองป้องกัน หรือเส้นด้ายในการสวดพระปริตร; ดู *ปริตร, ปริตต์*

สายัณห์ เวลาเย็น

สารกัปป ๓ กัปป

สารณา การให้ระลึก ๒ ได้แก่กิริยาที่สอบถามเพื่อฟังคำให้การของจำเลย, การสอบสวน

สารท 1. “อันเกิดมีหรือเป็นไปในสรวทสมัย”, เช่น ดวงจันทร์ในฤดูใบไม้ร่วงอันหนาวแจ่มสดใส **2.** เทศกาลทำบุญสิ้นเดือนสิบ เดิมเป็นฤดูทำบุญด้วยเอาข้าวที่กำลังท้อง (ข้าวรวงเป็นน่านม) มาทำยาคุณและกวนข้าวปายาสเลี้ยงพราหมณ์ เรียกว่า *กวนข้าวทิพย์* ส่วนผู้นับถือพระพุทธศาสนานำคตินั้นมาใช้ แต่เปลี่ยนเป็นถวายแก่พระภิกษุสงฆ์ อุทิศส่วนกุศลให้แก่ญาติในปรโลก สำหรับชาวบ้านทั่วไปมักทำแต่กระยาสารท เป็นต้น (ต่างจาก *ศราทธ*)

สารนาถ ชื่อปัจจุบันของอัสสัมฤคทายวัน ไกลนครพาราณสี สถานที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา เคยเจริญรุ่งเรืองมากเป็นศูนย์กลางการศึกษาทางพุทธศาสนาที่สำคัญแห่งหนึ่ง มีเจดีย์ใหญ่สูง ๒๐๐ ฟุต ถูกชาวฮินดูทำลายก่อน แล้วถูกนายทัพมุสลิมทำลายสิ้นเชิงใน พ.ศ. ๑๗๓๘ (สารนาถมาจาก *สารังคนาถ* แปลว่า “ที่พึ่งของเหล่ากวางเนื้อ”)

สารมณฑกัปป ๓ กัปป

สารัตถทีปนี ชื่อคัมภีร์ฎีกาอธิบายความ

ในสมันตปาสาทิกา ซึ่งเป็นอรรถกถาแห่งพระวินัยปิฎก พระสารีบุตรเถระแห่งเกาะลังกา เป็นผู้รจนาในรัชกาลของพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙)

สารัตถปกาสินี ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในสังยุตตนิกาย แห่งพระสุตตันตปิฎก พระพุทธโฆสจารย์เรียบเรียงขึ้น โดยอาศัยอรรถกถาเก่าภาษาสิงห์ที่สืบมาแต่เดิมเป็นหลัก เมื่อ พ.ศ. ใกล้เคียงถึง ๑๐๐๐; ดู *ไปราณัญญกถา, อรรถกถา*

สารันทเจดีย์ เจดีย์สถานแห่งหนึ่งที่เมืองเวสาลี นครหลวงของแคว้นวัชชี ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์ บาลีเป็น *สารันทเจดีย์*

สารัมมะ แข่งดี (ข้อ ๑๒ ในอุปกิเลส ๑๖)

สarak ราคะกล้า, ความกำหนัดยึดมือใจ

สาราณียธรรม ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความให้ระลึกถึง, ธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน ทำให้มีความเคารพกัน ช่วยเหลือกัน และสามัคคีพร้อมเพรียงกัน มี ๖ อย่าง คือ ๑. ตั้งกายกรรมประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนภิกษุสามเณร ๒. ตั้งวจีกรรมประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนภิกษุสามเณร ๓. ตั้งมโนกรรมประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนภิกษุสามเณร ๔. แบ่งปันลาภที่ได้มาโดยชอบธรรม ๕. รักษา

ศีลบริสุทธิ์เสมอกับเพื่อนภิกษุสามเณร (มีศีลสามัญญตา) ๖. มีความเห็นร่วมกันได้กับภิกษุสามเณรอื่นๆ (มีทิฏฐิสามัญญตา); *สารณียธรรม* ก็เขียน

สารี ชื่อนางพราหมณ์ผู้เป็นมารดาของพระสารีบุตร

สารีบุตร อัครสาวกเบื้องขวาของพระพุทธเจ้า เกิดที่หมู่บ้านนาลกะ (บางแห่งเรียกนาลันทะ) ไม่ไกลจากเมืองราชคฤห์ เป็นบุตรแห่งตระกูลหัวหน้าหมู่บ้านนั้น บิดาชื่อวังคันทพราหมณ์ มารดาชื่อบาริ จึงได้นามว่า *สารีบุตร* แต่เมื่อยังเยาว์เรียกว่า *อุปติสสะ* มีเพื่อนสนิทชื่อ *โกลิตะ* ซึ่งต่อมาก็คือพระ *มหาโมคคัลลานะ* มีน้องชาย ๓ คนชื่อ จุนทะ อุปเสนะ และ เรวตะ น้องหญิง ๓ คน ชื่อจาลา อุปจาลา และสีสุปจาลา ซึ่งต่อมาได้บวชในพระธรรมวินัยทั้งหมด เมื่ออุปติสสะและโกลิตะจะบวชนั้น ทั้งสองคนไปเที่ยวดูมหรสพที่ยอดเขาด้วยกัน คราวหนึ่งไปดูแล้วเกิดความสลดใจ คิดออกแสวงหาโมกขธรรม และต่อมาได้ไปบวชอยู่ในสำนักของอัญญาชยปริพาชก แต่ก็ไม่บรรลุจุดมุ่งหมาย จนวันหนึ่งอุปติสสปริพาชก พบพระอัสสชิเถระขณะท่านบิณฑบาต เกิดความเลื่อมใสติดตามไปสนทนาขอถามหลักคำสอน ได้ฟังความย่อเพียงคาถาเดียวก็ได้ดวงตาเห็นธรรม กลับไปบอก

ข่าวแก่โกลิตะ แล้วพากันไปเฝ้าพระ
 พุทธเจ้า มีปริพาชกที่เป็นศิษย์ตามไป
 ด้วยถึง ๒๕๐ คน ได้รับเอหิภิกขุ-
 อุปสมบททั้งหมดที่เวฬุวัน เมื่อบวชแล้ว
 ได้ ๑๕ วัน พระสาริบุตรได้ฟังพระ
 ธรรมเทศนาเวทนาปริคคหสูตรที่พระ
 พุทธเจ้าทรงแสดงแก่ที่มณฑปปริพาชก ณ
 ถ้ำสุกรขาตา เขาฉิมกุกฏ ก็ได้รับบรรลุ
 พระอรหัต ได้รับยกย่องเป็น**นอตทักคะ**
ในทางมีปัญญามาก และเป็นพระ**อัคร-**
สาวกฝ่ายขวา ท่านได้เป็นกำลังสำคัญ
 ของพระพุทธรเจ้าในการประกาศพระ
 ศาสนา และได้รับการยกย่องเป็น **พระ**
ธรรมเสนาบดี คำสอนของท่านปรากฏ
 อยู่ในพระไตรปิฎกเป็นอันมาก เช่น
 สังคีตีสสูตร และทสุตตรสูตร ที่เป็นแบบ
 อย่างแห่งการสังคายนา เป็นต้น ท่าน
 ปรีนิพพานก่อนพระพุทธรเจ้าไม่กี่เดือน
 เมื่อจวนจะปรีนิพพาน ท่านเดินทางไป
 ไปรตมารดาของท่านซึ่งยังเป็นมิจฉาทิสฺสู
 ให้มารดาได้เป็นพระโสดาบันแล้ว
 ปรีนิพพานที่บ้านเกิด ด้วยปักขันทิกาพาธ
 หลังจากปลงศพแล้วพระจุนทะน้องชาย
 ของท่านนำอัฐิธาตุไปถวายพระบรม-
 ศาสดา พระองค์ตรัสว่าให้ก่อสถูปบรรจุ
 อัฐิธาตุของท่านไว้ ณ พระเชตะวัน เมือง
 สāvātthī (อรรถกถาว่าท่านปรีนิพพานใน
 วันเพ็ญเดือน ๑๒ จึงเท่ากับ ๖ เดือน

ก่อนพุทธรปรีนิพพาน)

พระสาริบุตรมีคุณธรรมและจริยา-
 วัตรที่เป็นแบบอย่างหลายประการ เช่น
 เป็นผู้มีความกตัญญูสูง ดังได้แสดง
 ออกเกี่ยวกับพระ**อัสสชิ** (นอนหันศีรษะ
 ไปทางที่พระอัสสชิพำนักอยู่) และ**ราช-**
พราหมณ์ (ระลึกถึงบิดนบาตหนึ่งทัพพี
 และรับเป็นอุปัชฌาย์แก่ราชะ) สมบูรณ์
 ด้วยขันติธรรมต่อคำว่ากล่าว (ยอมรับ
 คำแนะนำแม่ของสามเณร ๗ ขวบ) เป็น
 ผู้เอาใจใส่อนุเคราะห์เด็ก (เช่น ช่วยเอา
 เด็กยากไร้มาบรรพชา มีสามเณรอยู่ใน
 ความปกครองดูแล ซึ่งเก่งกล้าสามารถ
 หลายรูป) และเอาใจใส่คอยดูแลภิกษุ
 อาพาธเป็นต้น

สาริทธิกาตุ ส่วนสำคัญแห่งพระพุทธรสิริระ
 ซึ่งคงอยู่เป็นที่เคารพบูชา โดยเฉพาะพระ
 อัฐิ, กระดูกของพระพุทธรเจ้า และส่วน
 สำคัญอื่นๆ แห่งพระสิริระของพระองค์
 เช่น พระเกสา, มักใช้ว่า พระบรม
 สาริทธิกาตุ; เมื่อพระพุทธรเจ้าเสด็จดับ
 ขันธปรีนิพพาน ณ สาลวโนทยาน เมือง
 กุสินารา และมีพิธีถวายพระเพลิงพระ
 พุทธรสิริระ ที่มกุฏพันธเจดีย์แล้ว ได้มี
 กษัตริย์ผู้ครองแคว้นต่างๆ ๖ กับมหา-
 พราหมณ์เจ้าเมือง ๑ รวมเป็น ๗
 นคร (คือ ๑. พระเจ้าอชาตศัตรู เมือง
 ราชคฤห์ ๒. กษัตริย์ลิฉฉวี เมืองเวสาฬ

๓. ศากยกษัตริย์ เมืองกบิลพัสดุ์ ๔. ฤๅษีกษัตริย์ อัลลกะปปนคร ๕. โกถิย-
กษัตริย์ แห่งรามคาม ๖. มัลลกษัตริย์
เมืองปาวา ๗. มหาพราหมณ์ เจ้าเมือง
เวฏฐทีปกนคร) ส่งทูตมาขอส่วนแบ่ง
พระสารีริกธาตุ, หลังจากเจรจากันนาน
และในที่สุดได้ฟังสุนทรพจน์ของโศณ-
พราหมณ์แล้ว ทั้ง ๗ เมืองนั้น ร่วมกับ
มัลลกษัตริย์แห่งเมืองกุสินารา เป็น ๘
พระนคร ได้ตกลงมอบให้โศณพราหมณ์
เป็นผู้แบ่งพระบรมธาตุเป็น ๘ ส่วน
เท่าๆ กัน ให้แก่พระนครทั้ง ๘ นั้น
เสร็จแล้วโศณพราหมณ์ได้ขอตุ้มพะคือ
ทะนานทองที่ใช้ตวงพระธาตุไปบูชา,
ฝ่ายโมริยกษัตริย์ เมืองปิณฑลิวัน ได้
ทราบข่าว ก็ส่งราชทูตมาขอส่วนแบ่ง
พระสารีริกธาตุ แต่ไม่ทัน จึงได้แต่พระ
อังคารไปบูชา, พระนครทั้ง ๘ ที่ได้ส่วน
แบ่งพระสารีริกธาตุ ก็ได้สร้างพระสถูป
บรรจุ เป็นพระธาตุสถูป ๘ แห่ง โศณ-
พราหมณ์ก็อัญเชิญตุ้มพะไปก่พระ
สถูปบรรจุ เป็นตุ้มพะสถูป ๑ แห่ง โมริย-
กษัตริย์ ก็อัญเชิญพระอังคารไปสร้าง
พระสถูปบรรจุไว้ เป็นพระอังคารสถูป
๑ แห่ง รวมมีพระสถูปเจดีย์สถานใน
ยุคแรกเริ่ม ๑๐ แห่ง ฉะนี้

นอกจากนี้ คาถาสุดท้ายแห่งมหา-
ปรีนิพพานสูตร กล่าวความเพิ่มเติมอีก

ว่า ยังมีพระสารีริกธาตุอีกทะนานหนึ่ง
ซึ่งพวกนาคราชบุชชากันอยู่ในรามคาม
พระทาสฐาตองค์หนึ่งอันเทพชาวไตร-
ทิพย์บูชา (คือในพระจุฬามณีเจดีย์) อีก
องค์หนึ่งอยู่ในคันธารบุรี อีกองค์หนึ่ง
อยู่ในแคว้นกาลิงคะ (คือองค์ที่ต่อไปยัง
ลังกาทวีป) และอีกองค์หนึ่งพระยานาค
บุชชากันอยู่; ๓ **ทาสฐาตองค์**

สารูป เหมาะ, สมควร; ธรรมนิยมควร
ประพฤติในเวลาเข้าบ้าน, เป็นหมวดที่
๑ แห่งเสขียวัตถ มี ๒๖ ลิกขาบท

ศาละ ไม้ยืนต้นชนิดหนึ่งของอินเดีย
พระพุทธรเจ้าประสูติและปรีนิพพานได้
ร่วมไม้ศาละ (เคยแปลกันว่า ต้นรัง)

ศาลคาม ชื่อตำบลหนึ่งในลัทธิชนบท

ศาลพฤษ ต้นศาละ

ศาลวโนทยาน สวนป่าไม้ศาละ

ศาลวัน ป่าไม้ศาละ

ศาลโหด สายโลหิต, ผู้ร่วมสายเลือด

ศาลก ผู้ฟัง, ผู้ฟังคำสอน, ศิษย์; คู่กับ
ศาลิกา

ศาลนะ, ศาลนมาส เดือน ๙

สารวัตถิ นครหลวงของแคว้นโกศล;
แคว้นโกศลตั้งอยู่ระหว่างภูเขาคิมาลัย
กับแม่น้ำคงคาตอนกลาง อาณาเขตทิศ
เหนือจดเทือกเขาเนปาล ทิศตะวันออก
จดแคว้นกาลิ ต่อกับแคว้นมคธ ทิศใต้
และทิศตะวันตกจดแม่น้ำคงคา; พระ

นครสาวัตถีเป็นศูนย์กลางการเผยแผ่พระพุทธรศาสนาครั้งพุทธกาล เป็นที่ที่พระพุทธรเจ้าประทับจำพรรษามากที่สุด รวมถึง ๒๕ พรรษา, บัดนี้เรียก *สะหะเหมต* (*Sahet-Mahet*, ลำสุด รือพื้นชื่อในภาษาสันสกฤตขึ้นมาใช้ว่า *Śrāvastī* คือศราวัสตี); ดู *โกศล, เซตวัน, บุพพาราม*

สาวิกา หญิงผู้ฟังคำสอน, สาวกหญิง, ศิษย์ผู้หญิง; คู่กับ *สาวก*

ศาสนวงส์ ชื่อหนังสือตำนานพระพุทธรศาสนา ว่าด้วยเรื่องพระศาสนทูต ๙ สายที่พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระส่งไปประดิษฐานพระพุทธรศาสนา ในดินแดนต่างๆ เมื่อเสร็จการสังคายนาครั้งที่ ๓ ในพระบรมราชูปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกมหาราช ประมาณ พ.ศ.๒๓๕, แต่งโดยพระปัญญาสามิ ในประเทศพม่า เมื่อ จ.ศ.๑๒๒๓ (พ.ศ.๒๔๐๔), ชื่อที่นำสังเกตเป็นพิเศษ คือ ศาสนวงส์นี้บอก ว่า **มหารัฐ** ที่พระมหาธรรมรักขิตเถระไปประดิษฐานพระพุทธรศาสนา คือดินแดนใกล้เคียงสยามรัฐ, **อปรัตน์รัฐ** ที่พระโยนภธรรมรักขิตเถระ เป็นพระศาสนทูตนำคณะไป ศาสนวงส์ว่า ก็คือสุนาปรัตน์ชนบท ที่พระปุลณะได้อาราธนาพระพุทธรเจ้าเสด็จไปในพุทธกาล และว่าเป็นดินแดนส่วนหนึ่งในประเทศพม่า แถบฝั่งขวาของแม่น้ำอิรวดี ใกล้เมือง

พุกาม (Pagan) แต่นักปราชญ์บางท่านอย่าง Dr. G.P. Malalasekera เห็นว่าสุนาปรัตน์ตะน่าจะเป็นดินแดนทางตะวันตกตอนกลางของประเทศอินเดียนั่นเอง แถบรัฐ Gujarat ไปจนถึงแคว้น Sindh ด้านปากีสถาน (สอดคล้องกับเรื่องในอรรถกถาที่ว่า พระพุทธรเจ้าเสด็จไปที่นั่นผ่านแม่น้ำนมมทา คือ Narmada), ส่วน **สุวรรณภูมิ** ศาสนวงส์ว่า ได้แก่รามัญรัฐ คือแคว้นมอญ ตั้งแต่หงสาวดี ลงมาถึงเกาะตะมะ โดยมีศูนย์กลางของสุวรรณภูมิ ที่เมืองหลวงชื่อสุธรรมนคร อันได้แก่สะเทิม (Thaton); ดู *โมคคัลลีบุตรติสสเถระ, ปุณณสุนาปรัตน์, สุวรรณภูมิ*

ศาสวะ เป็นไปกับด้วยอาสาวะ, ประกอบด้วยอาสาวะ, ยังมีอาสาวะ, เป็นโลกิยะ

สาคัตถิยะ ทำด้วยมือของตนเอง หมายถึงถึงลักด้วยมือของตนเอง เป็นอาหารอย่างหนึ่งใน ๒๕ อย่าง ที่พระอรรถกถาจารย์แสดงไว้ในปาราชิกสิกขาบทที่ ๒

สัพพะ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

อำนอง รับผิดชอบ, ต้องรับใช้, ตอบแทน

อำนัก อยู่, ที่อยู่, ที่พัก, ที่อาศัย, แหล่ง **อำนวม** ระมัดระวัง, เหนียวระวัง, ระวังรักษาให้สงบเรียบร้อย เช่น อำนวมตา, อำนวมกาย, อำนวมใจ เช่นอำนวมสติ คือ

ครองสติ; ๓ *สังวร*; รวม ประสมปนกัน เช่น อาหารสำรวม

ตำราวมอินทรีย์ ๓ *อินทรีสังวร*

ตำรอก ทำสิ่งที่ไม่ต้องการให้หลุดออกมา, นำออก, เอาออก เช่น ตำรอกสี จิต ตำรอกจากอาสวะ อวิชชาตำรอกไป (วิราคะ)

ตำถาน สีเหลืองปนแดง

ตำเหนียก กำหนด, จดจำ, คอยเอาใจใส่, พัง, ใส่ใจคิดที่จะนำไปปฏิบัติ, ใส่ใจสังเกตพิจารณาจับเอาสาระเพื่อจะนำไปปฏิบัติให้สำเร็จประโยชน์ (คำพระว่า *สิกขา* หรือ *ศีกษา*)

สิกขมานา นางผู้กำลังศึกษา, สามเณรีผู้มีอายุถึง ๑๘ ปีแล้ว อีก ๒ มีจะครบบวชเป็นภิกษุณี ภิกษุณีสงฆ์สวดให้สิกขาสम्मติ คือ ตกกลงให้สมาทานสิกขาบท ๖ ประการ ตั้งแต่ *ปาณาติปาตา เวรมณี* จนถึง *วิกาลโภชนา เวรมณี* ให้รักษาอย่างเคร่งครัดไม่ขาดเลย ตลอดเวลา ๒ ปีเต็ม (ถ้าล่วงข้อใดข้อหนึ่งต้องสมาทานตั้งต้นไปใหม่อีก ๒ ปี) ครบ ๒ ปี ภิกษุณีสงฆ์จึงทำพิธีอุปสมบทให้ ขณะที่สมาทานสิกขาบท ๖ ประการอย่างเคร่งครัดนี้เรียกว่า *นางสิกขมานา*

สิกขา การศึกษา, การสำเหนียก, การเรียน, การฝึกฝนปฏิบัติ, การเล่าเรียน

ให้รู้เข้าใจ และฝึกหัดปฏิบัติให้เป็นคุณสมบัติที่เกิดขึ้นในตนหรือให้ทำได้ทำเป็น ตลอดจนแก้ไขปรับปรุงหรือพัฒนาให้ดียิ่งขึ้นไปจนถึงความสมบูรณ์; ข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาบุคคล; **สิกขา ๓** คือ ๑. *อริศีลสิกขา* สิกขาคือศีลอันยิ่ง, อริศีลอันเป็นข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติเพื่อการฝึกอบรมพัฒนาศีลอย่างสูง (ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ เป็นศีล, ปาฏิโมกขสังวรศีลเป็นอริศีล; แต่ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ที่รักษาด้วยความเข้าใจ ให้เป็นเครื่องหนุนนำออกจากวัฏฏะ ก็เป็นอริศีล) ๒. *อริจิตตสิกขา* สิกขาคือจิตอันยิ่ง, อริจิตอันเป็นข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติเพื่อการฝึกอบรมพัฒนาจิตใจให้มีสมาธิเป็นต้นอย่างสูง (กุศลจิตทั้งหลายจนถึงสมาบัติ ๘ เป็นจิต, ฌานสมาบัติที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา เป็นอริจิต; แต่สมาบัติ ๘ นั้นแหละ ถ้าปฏิบัติด้วยความเข้าใจ มุ่งให้เป็นเครื่องหนุนนำออกจากวัฏฏะ ก็เป็นอริจิต) ๓. *อริปัญญาสิกขา* สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง, อริปัญญาอันเป็นข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติเพื่อการฝึกอบรมพัฒนาปัญญาอย่างสูง (ความรู้เข้าใจหลักเหตุผลถูกต้องอย่างสามัญ อันเป็นกัมมัตสกตาญาณคือความรู้จักว่าทุกคนเป็นเจ้าของแห่งกรรมของตน เป็น

ปัญญา, วิปัสสนาปัญญาที่กำหนดรู้ความ
จริงแห่งไตรลักษณ์ เป็นอธิปัญญา; แต่
โดยนัยอย่างเพลา ก็มีสติสกาตาปัญญาที่
โยงไปให้มองเห็นทุกข์ที่เนื่องด้วยวิภูฏะ
หรือแม้กระทั่งความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง
ในการระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย ซึ่ง
จะเป็นปัจจัยหนุนให้ก้าวไปในมรรค ก็
เป็นอธิปัญญา); ศึกษา ๓ นี้ นิยมเรียก
ว่า *ไตรศึกษา* และเรียกข้อย่อยทั้งสาม
ง่ายๆ สั้นๆ ว่า *ศีล สมาธิ ปัญญา*

ศึกษาการวตา ดู *การวตา*

ศึกษานุตตริยะะ การศึกษาอันเยี่ยม ได้
แก่ การฝึกอบรมในอธิศีล อธิจิตต์และ
อธิปัญญา (ข้อ ๔ ในอนุตตริยะะ ๖)

ศึกษาบท ข้อที่ต้องศึกษา, ข้อศีล, ข้อ
วินัย, บทบัญญัติข้อหนึ่งๆ ในพระวินัย
ที่ภิกษุพึงศึกษาปฏิบัติ, ศีล ๕ ศีล ๘
ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ ศีล ๓๑๑ แต่ละข้อๆ
เรียกว่า*ศึกษาบท* เพราะเป็นข้อที่จะต้อง
ศึกษา หรือเป็นบทฝึกฝนอบรมตนเอง
สาธุชน อุบาสก อุบาสิกา สามเณร
สามเณรี ภิกษุ และภิกษุณี ตามลำดับ

ศึกษาสมมติ ความตกลงยินยอมของ
ภิกษุณีสงฆ์ที่จะให้สามเณรีผู้มีอายุ ๑๘
ปีเต็มแล้ว เริ่มรักษาศึกษาบท ๖
ประการ ตลอดเวลา ๒ ปี ก่อนที่จะได้
อุปสมบท, เมื่อภิกษุณีสงฆ์ให้ศึกษา-
สมมติแล้ว สามเณรีนั้นได้ชื่อว่าเป็น

ศึกษา

สิงขี พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์
หนึ่งในอดีต; ดู *พระพุทธเจ้า ๗*

สิกาลมاتا พระมหาสาวิกาองค์หนึ่งเป็น
ธิดาเศรษฐีในพระนครราชคฤห์เจริญวัย
แล้ว แต่งงาน มีบุตรคนหนึ่งชื่อ สิงคาล-
กุมาร วันหนึ่งได้ฟังธรรมมีกถาของพระ
ศาสดา มีความเลื่อมใส (คัมภีร์อุปทาน
ว่า ได้ฟังสิงคาลกสูตรที่พระพุทธเจ้า
ทรงแสดงแก่บุตรของนาง ซึ่งว่าด้วยเรื่อง
อบายมุข มิตรแท้ มิตรเทียม ทิศ ๖
เป็นต้น และได้บรรลุโสดาปัตติผล) ขอ
บวชเป็นภิกษุณี ต่อมาได้ไปฟังธรรม-
เทศนาที่พระศาสดาทรงแสดง นางคอย
ตั้งตาดูพระพุทธสิริสมบัติด้วยศรัทธา
อันแรงกล้า พระพุทธองค์ทรงทราบดังนั้น
ก็ทรงแสดงธรรมให้เหมาะแก่อัธยาศัย
ของนาง นางส่งใจไปตามกระแสพระ
ธรรมเทศนาก็ได้บรรลุพระอรหัตต์ ได้รับ
ยกย่องว่า เป็นเอตทัคคะในทางศรัทธา-
วิมุต; *สิกาลมاتا* หรือ *สิงคาลมاتا*
ก็เรียก

สิง อยู่, เข้าอยู่

สิงคิวรรณ ผ้าเนื้อเกลี้ยงสีดั่งทองสิงคิ
บุตรของมัลลกษัตริย์ ชื่อปุกกุสะถวาย
แต่พระพุทธเจ้าในวันที่จะปรินิพพาน

สิงหนาท ดู *สีหนาท*

สิงหล, สิงหพ ชาวสิงหล, ชาวลังกา, ซึ่ง

มีหรืออยู่ในประเทศลังกา, ชนเชื้อชาติ
สิงหลหรือเผ่าสิงหล ที่ต่างหากจากชน
เชื้อชาติอื่น มีทมิฬเป็นต้น ในประเทศ
ศรีลังกา; **สีหล** หรือ **สีหพ** ก็เรียก

สถิต พยัญชนะที่ออกเสียงเพลา (ถูกฐาน
ของตนหย่อนๆ มีเสียงเบา) ได้แก่
พยัญชนะที่ ๑ ที่ ๓ ในวรรคทั้ง ๕ คือ
ก, ค; จ, ช; ฎ, ฏ; ต, ท; ป, พ; คู่กับ
ชนิต(เทียบระดับเสียงพยัญชนะ คู่ที่ **ชนิต**)

สถิตตถกumar พระนามเดิมของพระ
พุทธเจ้า ก่อนเสด็จออกบวรพชา ทรงเป็น
พระราชโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะและ
พระนางสิริมหามายา คำว่า **สถิตตถะ**
แปลว่า “มีความต้องการสำเร็จ” หรือ
“สำเร็จตามที่ต้องการ” คือสมประสงค์
จะต้องการอะไรได้หมด ทรงอภิเษกสมรส
กับพระนางยโสธราเมื่อพระชนมายุ ๑๖ ปี
เสด็จออกบวรพชาเมื่อพระชนมายุ ๒๙ ปี
ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้าเมื่อพระชนมายุ
๓๕ ปี บริณิพพานเมื่อพระชนมายุ ๘๐ ปี

สินไถ่ เงินไถ่ค่าตัวทาส

สินธพ ม้าพันธุ์ดีเกิดที่ลุ่มน้ำสินธุ

สินพระชนม์ หมดอายุ, ตาย

สินธุ ชื่อภาษาบาลีของภูเขาเมรุ; ดู **เมรุ**

สิบสองตำนาน “สิบสองเรื่อง” คือ พระ
ปริตรที่มีอำนาจคุ้มครองป้องกันตาม
เรื่องต้นเดิมที่เล่าไว้ ซึ่งได้จัดรวมเป็นชุด
รวม ๑๒ พระปริตร; อีกนัยหนึ่งว่า “สิบ

สองปริตร” แต่ตามความหมายนี้ น่าจะ
เขียน **สิบสองตำนาน** คือ สิบสองตาด
(ตาด=ปริตต์, แผลงตาด เป็นตำนาน);
ดู **ปริตร, ปริตต์**

สิริ ศรี, มิ่งขวัญ, มงคล, ความน่านิยม,
ลักษณะดีงามที่น่าโชคหรือต้อนรับเรียก
มาซึ่งความเจริญรุ่งเรือง; ตรงข้ามกับ **กาฬ**-
กรรม

สิริภูฏพจน์ คำสละสลวย, คำไพเราะ,
ได้แก่คำควบกับอีกคำหนึ่งเพื่อให้ฟัง
ไพเราะในภาษา หาได้มีใจความพิเศษ
ออกไปไม่ เช่น ในคำว่า “คณะสงฆ์”
คณะ ก็คือ **สงฆ์** ซึ่งแปลว่าหมู่ หมายถึง
หมู่แห่งภิกษุจำนวนหนึ่ง คำว่า **คณะ** ใน
ที่นี้เรียกว่าเป็นสิริภูฏพจน์ ในภาษาไทย
เรียกว่า **คำติดปาก** ไม่ได้เพ่งเนื้อความ

สิริระ, สิสิรกาล, สิสิรฤดู ฤดูเยือก,
ฤดูท้ายหนาว (แรม ๑ คำ เดือน ๒ ถึง
ขึ้น ๑๕ คำ เดือน ๔); ดู **มาตรา**

สิกา คำที่พระภิกษุใช้เรียกผู้หญิงอย่างไม่
เป็นทางการ เลื่อนมาจาก **อุบาสิกา** บัดนี้
ได้ย่นใช้น้อย

สีตะ เย็น, หนาว

สีมสัมเภท ดู **สีมาสัมเภท**

สีมันตริก เขตคั่นระหว่างมหาสีมา กับ
ชั้นตสีมาเพื่อมิให้ระคนกัน เช่นเดียวกับ
กับชานที่กั้นเขตของกันและกันใน
ระหว่าง

สีมา เขตกำหนดความพร้อมเพรียงสงฆ์, เขตชุมนุมของสงฆ์, เขตที่สงฆ์ตกลงไว้สำหรับภิกษุทั้งหลายที่อยู่ภายในเขตนั้น จะต้องทำสังฆกรรมร่วมกัน แบ่งเป็น ๒ ประเภทใหญ่คือ ๑. **พัทธสีมา** แตนที่ผูกได้แก่ เขตที่สงฆ์กำหนดขึ้นเอง ๒. **อพัทธสีมา** แตนที่ไม่ได้ผูก ได้แก่เขตที่ทางบ้านเมืองกำหนดไว้แล้วตามปกติของเขา หรือที่มีอย่างอื่นในทางธรรมชาติเป็นเครื่องกำหนด สงฆ์ถือเอาตามกำหนดนั้นไม่วางกำหนดขึ้นเองใหม่

สีมามีฉาษาเป็นนิมิต สีมาที่ทำเงาอย่างใดอย่างหนึ่ง มีเงาภูเขาเป็นต้น เป็นนิมิต (มติสมเด็จพะมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่า สีมาที่ถือเงาเป็นนวมินิมิต) จัดเป็นสีมาวิบัติอย่างหนึ่ง

สีมาวิบัติ ความเสียโดยสีมา, เสียเพราะเขตชุมนุม (ไม่ถูกต้องหรือไม่สมบูรณ์), สีมาใช้ไม่ได้ ทำให้สังฆกรรมซึ่งทำ ณ ที่นั้นวิบัติคือเสียหรือใช้ไม่ได้ (เป็นโมฆะ) ไปด้วย, คัมภีร์ปริวารแสดงเหตุให้กรรมเสียโดยสีมา ๑๑ อย่าง เช่น ๑. สมมติสีมาใหญ่เกินกำหนด (เกิน ๓ โยชน์) ๒. สมมติสีมาเล็กเกินกำหนด (จุไม่พอภิกษุ ๒๑ รูปนั่งเข้าหัตถบาสดกัน) ๓. สมมติสีมามีนิมิตขาด ๔. สมมติสีมาฉาษาเป็นนิมิต ๕. สมมติสีมาไม่มีนิมิต ฯลฯ, สังฆกรรมที่ทำในที่เช่นนี้ก็เท่ากับ

ทำในที่มิใช่สีมานั้นเอง จึงยอมมิใช้ไม่ได้; **ดู วิบัติ** (ของสังฆกรรม)

สีมาสมบัติ ความพร้อมมูลโดยสีมา, ความสมบูรณ์แห่งเขตชุมนุม, สีมาซึ่งสงฆ์สมมติแล้วโดยชอบ ไม่วิบัติ ทำให้สังฆกรรมซึ่งทำให้สีมานั้นมีผลสมบูรณ์ กล่าวคือ สีมาปราศจากข้อบกพร่องต่างๆ ที่เป็นเหตุให้สีมาวิบัติ (**ดู สีมาวิบัติ**) สังฆกรรมซึ่งทำ ณ ที่นั้นจึงชื่อว่าทำในสีมา จึงใช้ได้ในเรื่องนี้; **ดู สมบัติ** (ของสังฆกรรม)

สีมาสังกระ สีมาคาบเกี่ยวกัน, เป็นเหตุสีมาวิบัติอย่างหนึ่ง

สีมาสัมภท การทำเขตแดนให้ระคนปะปนกัน, การทลายขีดคั่นรวมแดน **1.** ในทางพระวินัย หมายถึงการที่สีมากายเกยคาบเกี่ยวกัน คือเป็นสีมาสังกระ; **ดู สีมาสังกระ 2.** ในการเจริญเมตตาทภาวณา (และเจริญพรหมวิหารข้ออื่นๆ) **สีมาสัมภท** เป็นขั้นตอนสำคัญของความสำเร็จ กล่าวคือ เบื้องต้น ผู้ปฏิบัติเจริญเมตตาทตอบุคคลที่รักเคารพเริ่มแต่เมตตาทตอตนเองเพื่อเอาตัวเป็นพยานแล้วขยายจากคนที่รักมาก (ตอนนีไม่รวมเพศตรงข้ามและคนที่ตายแล้ว) ออกไปยังคนที่รักที่พอใจ ตอไปสู่อันที่เฉยๆ เป็นกลางๆ จนกระทั่งคนที่เกลียดชัง เป็นศัตรูหรือคนคู่แ้ว เมื่อใดทำใจให้

เมตตาปวารณาดีต่อคน ๔ กลุ่มได้
 เสมอกันหมด คือ ต่อตนเอง ต่อคนที่
 รัก ต่อคนที่ เป็นกลางๆ และต่อศัตรูคน
 คู่แ้ว เมื่อนั้นเรียกว่าเป็น “สีมาสัมภท”
 (คือเหมือนกำแพงที่กั้นพังทลายให้สั
 แตนคือคนสี่กลุ่มนั้นรวมเข้ามาเป็นอัน
 หนึ่งอันเดียว) ลุถึงขั้นที่มีจิตเมตตา
 เป็นต้นเสมอกันหมดต่อสรรพสัตว์ทั่ว
 สรรพโลก

ในแง่การปฏิบัติ เมื่อจิตหมดความ
 แบ่งแยกรวมเรียบเสมอลงได้ ก็เกิดเป็น
 อุปจารสมาธิ และสีมาสัมภทนั่นเองก็
 เป็นนิมิตสำหรับการเจริญพรหมวิหาร
 ภาวนา

ผู้ที่เจริญเมตตาก็ดี เจริญกรุณาก็ดี
 เจริญมุทิตาก็ดี เมื่อเสพเจริญนิมิตนั้น
 ไป ในที่สุดก็จะเกิดเป็นอัปปนาสมาธิ
 เข้าถึงปฐมฌาน แล้วเสพเจริญนิมิตนั้น
 ต่อไปอีก ก็จะเข้าถึงทุติยฌาน และตติย-
 ฌาน ตามลำดับ ต่อจากตติยฌานนั้น
 เขาเจริญอุเบกขาภาวนา จนกระทั่งมีจิต
 เป็นอุเบกขาต่อสรรพสัตว์เสมอกันได้
 เป็นสีมาสัมภท และเสพเจริญนิมิตแห่ง
 สีมาสัมภทนั้นไปจนเกิดจตุตถฌาน

สำหรับบุคคลที่กล่าวมานี้ เมื่อมีจิต
 เป็นอัปปนาแล้วตั้งแต่ขั้นปฐมฌาน จะมี
 วิกุพพนา คือ เพราะจิตสงบปลอดโปร่ง
 แคล้วคล่องและเป็นจริง ก็จึงสามารถ

แผกผันปรับแปรการแผ่เมตตา เป็นต้น
 นั้น ทั้งในแบบทั่วตลอดไร้ขอบเขต
 เป็นอนิธิโสพรรณ ทั้งในแบบเจาะจง
 จำกัดขอบเขต เป็นอิธิโสพรรณ และใน
 แบบจำเพาะทิศจำเพาะแถบ เป็นทิสา-
 พรรณา ชื่อว่าเป็นผู้ประกอบพร้อมด้วย
 อัปปมัญญาธรรม; *ดูแผ่เมตตา, วิกุพพนา,*
อนิธิโสพรรณ, อิธิโสพรรณ, ทิสพรรณ

ศีลธรรมา ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล
 (ข้อ ๖ ในกถาวัตถุ ๑๐)

ศีลขันธ กองศีล, หมวดธรรมว่าด้วยศีล
 เช่น กายสุจริต สัมมาอาชีวะ อินทริย-
 ลังวร โภชนมัตตัญญุตตา เป็นต้น (ข้อ
 ๑ ในธรรมขันธ ๕)

ศีลขันธวรรค ตอนที่ ๑ ใน ๓ ตอนแห่ง
 คัมภีร์ที่มุนิกาย พระสุตตันตปิฎก

ศีลมัย บุญสำเร็จด้วยการรักษาศีล, ทำ
 บุญด้วยการประพฤติดีงาม (ข้อ ๒ ใน
 บุญกิริยาวัตถุ ๓ และ ๑๐)

ศีลวิบัติ เสียศีล, สำหรับภิกษุ คือต้อง
 อาบัติปาราชิกหรือสังฆาทิเสส (ข้อ ๑
 ในวิบัติ ๔)

ศีลวิสุทธี ความหมดจดแห่งศีล คือ
 รักษาศีลให้บริสุทธิ์ตามภูมิของตน ซึ่ง
 จะช่วยเป็นฐานให้เกิดสมาธิได้ (ข้อ ๑
 ในวิสุทธี ๗)

ศีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล คือ ถ้าเป็น
 คฤหัสถ์ ก็รักษากายวาจาให้เรียบร้อย

ประพาศติอยู่ในคลองธรรม ถ้าเป็นภิกษุ ก็สำรวมในพระปาฏิโมกข์ มีมารยาทดีงาม เป็นต้น (ข้อ ๒ ในสัมปรายิกัตถ-สังวัตตนิทธรรม ๔, ข้อ ๑ ในจรรยา ๑๕)

ศีลสามัญญตา ความสม่ำเสมอกันโดยศีล คือ รักษาศีลบริสุทธิเสมอกันกับเพื่อน ภิกษุสามเณร ไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจของหมู่คณะ (ข้อ ๕ ในสาราณียธรรม ๖)

ศีลสิกขา ดู *อภิสสิกขา*

ศีลพทปรามาส ความยึดถือว่าบุคคลจะบริสุทธิหลุดพ้นได้ด้วยศีลและวัตร (คือถือว่าเพียงประพาศติศีลและวัตรให้เคร่งครัดก็พอที่จะบริสุทธิหลุดพ้นได้ ไม่ต้องอาศัยสมาธิและปัญญาก็ตาม ถือศีลและวัตรที่งมงายหรืออย่างงมงายก็ตาม), ความถือศีลพรต โดยสักว่าทำตามๆ กันไปอย่างงมงาย หรือโดยนิยมว่าหลังว่าศักดิ์สิทธิ์ ไม่เข้าใจความหมายและความมุ่งหมายที่แท้จริง, ความเชื่อถือศักดิ์สิทธิ์ด้วยเข้าใจว่าจะมีได้ด้วยศีลหรือพรตอย่างนี้ล่วงธรรมดาวิสัย (ข้อ ๓ ในสังโยชน์ ๑๐, ข้อ ๖ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม)

ศีลพทอุปาทาน ความยึดมั่นศีลและวัตรด้วยอำนาจกิเลส, ความถือมั่นศีลพรต คือธรรมเนียมที่ประพาศติกันมาจนชินโดยเชื่อว่าหลังเป็นเหตุให้งมงาย, คัมภีร์ธรรมสังคณีแสดงความหมาย

อย่างเดียวกับ *ศีลพทปรามาส* (ข้อ ๓ ในอุปาทาน ๔)

ศีลानุสตี ระลึกถึงศีลของตนที่ได้ประพาศติมาด้วยดีบริสุทธิไม่ต่างพร้อม (ข้อ ๔ ในอนุสติ ๑๐)

สีวลี พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นพระโอรสพระนางสุปปวาสา ซึ่งเป็นพระราชธิดาของเจ้ากรุงโกลิยะ ปรากฏว่าตั้งแต่ท่านปฏิสนธิในครรภ์ เกิดลากลักการะแก่พระมารดาเป็นอันมาก ตามตำนานว่าอยู่ในครรภ์มารดาถึง ๗ ปี พระมารดาเจ็บพระครรภ์ถึง ๗ วัน ครั้งประสูติแล้วก็ทำกิจการต่างๆ ได้ทันที ต่อมาท่านบวชในสำนักของพระสารีบุตร ในวันที่บวช พอมืดโกนตัดกลุ่มผมครั้งที่ ๑ ได้บรรลุโสดาปัตติผล ครั้งที่ ๒ ได้บรรลุสกทาคามิผล ครั้งที่ ๓ ได้บรรลุอนาคามิผล พอปลงผมเสร็จก็ได้สำเร็จพระอรหัต ท่านสมบูรณ์ด้วยปัจจัยลาภและทำให้ลาภเกิดแก่ภิกษุสงฆ์เป็นอันมาก ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางมีลาภมาก

สีหนาท “การบันลือของราชสีห์” หรือ “การบันลืออย่างราชสีห์”, การสำแดงความจริง ประกาศสถานะของตน หรือยืนยันหลักการบนฐานแห่งความจริง ด้วยการชี้แจงแถลงเรื่องราวหรือข้อมูลอย่างเปิดเผยตัวฉะฉานชัดเจน และไม่

หวาดหวั่นครั่นคร้าม เช่น พระพุทธเจ้าทรงบันลือสีหนาท ในกรณีที่มีผู้ตู่หรือกล่าวร้าย แล้วล้มล้างคำตู่หรือคำกล่าวร้ายนั้นได้ สยบผู้ตู่ผู้กล่าวร้ายหรือทำให้เขายอมรับ และทำให้ผู้ศรัทธายิ่งมีความมั่นใจ, พระสูตรบางเรื่อง อรรถกถาบอกว่า เป็นพุทธสีหนาททั้งพระสูตร เช่น วิมังสกสูตร (ม.มู.๑๒/๕๓๕/๕๗๖) ที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงวิธีที่สาวกจะตรวจสอบพระองค์ ให้เห็นว่ามีพระคุณสมควรหรือไม่ที่จะเข้าไปหาเพื่อฟังธรรม จะได้มีศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญา, นอกจากการบันลือสีหนาทของพระพุทธเจ้าแล้ว พบการบันลือสีหนาทของพระสาวกมากแห่ง, บางแห่งสีหนาทมาด้วยกันกับ *อาสภิวาจา* (เช่น พระสารีบุตร เปล่งอาสภิวาจาบันลือสีหนาท, ที.ม.๑๐/๗๗/๙๖) แต่พระสาวกที่เปล่งอาสภิวาจา นั้น ปรากฏน้อยนัก เท่าที่ได้พบคือ พระสารีบุตร และพระอนนรุท; สีหนาท ก็ใช้; ดู *อาสภิวาจา*

สีหฬ, สีหฬ ดู *สีหฬ*

สีหฬทวีป “เกาะของชาวสีหฬ”, เกาะลังกา, ประเทศศรีลังกา

สีหฬไสยา นอนอย่างราชสีห์ คือนอนตะแคงขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ กำหนดใจถึงการลุกขึ้นไว้ (มีคำอธิบายเพิ่มอีกว่า มือซ้ายพาด

ไปตามลำตัว มือขวาซ้อนศีรษะไม่พลิกกลับไปมา)

สีหหนุ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระราชาบุตรของพระเจ้าชยเสนะ เป็นพระราชบิดาของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระอัยกาของพระพุทธเจ้า

สุกกะ น้ำกาม, น้ำอสุจิ

สุกโกทนะ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระราชาบุตรองค์ที่ ๒ ของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระอนุชาของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระบิดาของพระเจ้ามahanาม และพระอนนรุทนะ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๘๔, วินย.ฎี.๓/๓๔๙ เป็นต้น แต่ว่าตามหนังสือเรียน เป็นพระบิดาของพระอานนท์) มีเรื่องราว (ธ.อ.๖/๑๕๙) ที่แสดงว่า เจ้าสุกโกทนะมีราชธิดาด้วย คือ เจ้าหญิงโรหิณี

สุกขวิปัสสก พระผู้เจริญวิปัสสนาล้วนสำเร็จพระอรหัต มิได้ทรงคุณวิเศษอย่างอื่นอีก เช่นไม่ได้ฌานสมาบัติ ไม่ได้อภิญญา เป็นต้น; ดู *อรหัตต์*

สุกรขาตา ชื่อถ้ำ อยู่ที่ภูเขาคิชฌกูฏ พระนครราชคฤห์ ณ ที่นี้พระสารีบุตรได้สำเร็จพระอรหัต เพราะได้ฟังพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ปริพาชกที่ที่ฉนชนะ; ดู *ที่ฉนชนะ*

สุข ความสบาย, ความสำราญ, ความจำชื่นรื่นกายรื่นใจ มี ๒ คือ ๑. *กายิกสุข* สุขทางกาย ๒. *เจตสิกสุข* สุขทางใจ, *อีก*

หมวดหนึ่ง มี ๒ คือ ๑. **สามิสสุข** สุขอิงอามิส คืออาศัยกามคุณ ๒. **นิรามิสสุข** สุขไม่อิงอามิส คือ อิงเนกขัมมะ หรือสุขที่เป็นนิสระ ไม่ขึ้นต่อวัตถุ (ท่านแบ่งเป็นคู่ๆ อย่างนี้อีกหลายหมวด)

สุขของภคทัสถ์ สุขอันชอบธรรมที่ผู้ครองเรือนควรมี และควรชวนขยายให้มืออยู่เสมอ มี ๔ อย่าง คือ ๑. **อตัถิสสุข** สุขเกิดจากความมีทรัพย์ (ที่ได้มาด้วยเรี่ยวแรงของตน โดยทางชอบธรรม) ๒. **โภคสุข** สุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์ (เลี้ยงตน เลี้ยงคนควรเลี้ยง และทำประโยชน์) ๓. **อนณสุข** สุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้ ๔. **อนวัชชสุข** สุขเกิดจากประกอบกำหนัดไม่มีโทษ (มีสุจริตทั้ง กาย วาจา และใจ), เฉพาะข้อ ๔ ตามแบบเรียนว่า สุขเกิดแต่ประกอบกำหนัดที่ปราศจากโทษ

สุขเวทนา ความรู้สึกสุขสบาย (ข้อ ๑ ในเวทนา ๓)

สุขสมบัติ สมบัติคือความสุข, ความถึงพร้อมด้วยความสุข

สุขาวดี แดนที่มีความสุข, เป็นแดนสถิตของพระอมิตาภพุทธ ฝ่ายมหายาน

สุขุม ละเอียด, ละเอียดอ่อน, นิ่มนวล, ซึ่ง

สุขุมรูป รูปละเอียด, ในพระไตรปิฎกเรียกว่า “อนิทัสสนอัปปฏิขรูป” คือเป็นรูปที่มองไม่เห็นและกระทบไม่ได้ มี ๑๖

อย่าง ได้แก่ อาโปธาตุ และอุปาทายรูปที่เหลือน เว้นปสาทรูปและวิสัยรูป (คือเป็นมหาภูตรูป ๑ และอุปาทายรูป ๑๕ แจกแจงออกไปดังนี้ อาโปธาตุ ๑ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ และลักษณะรูป ๔), สุขุมรูปเหล่านี้ รักรู้ไม่ได้ด้วยประสาททั้ง ๕ แต่เป็นธรรมารมณ์ อันรู้ได้ด้วยใจ; ดู รูป ๒๘, อนิทัสสนอัปปฏิขรูป, รัชมายตนะ

สุขุมลชาติ มีพระชาติละเอียดอ่อน, มีตระกูลสูง

สุคต ผู้เสด็จไปดีแล้ว, เป็นพระนามของพระพุทธเจ้า; ดู สุคโต ด้วย

สุคตประมาณ ขนาดหรือประมาณของพระสุคต คือ พระพุทธเจ้า, เกณฑ์หรือมาตรวัดของพระสุคต

สุคตฉัตติพจน์ พระดำรัสสั่งของพระสุคต

สุคติ คดีดี, ทางดำเนินที่ดี, แดนกำเนิดอันดีที่สัตว์ผู้ทำกรรมดีตายแล้วไปเกิด ได้แก่ **มนุษย์** และ **เทพ**; ตรงข้ามกับ **ทุคติ**; ดู **คติ**

สุคโต (พระผู้มีพระภาคเจ้า) “เสด็จไปดีแล้ว” คือ ทรงมีทางเสด็จที่ถึงงามอันได้แก่อริยมรรค, เสด็จไปสู่ที่ถึงงามกล่าวคือพระนิพพาน, เสด็จไปด้วยดีโดยชอบ กล่าวคือ ทรงดำเนินรุดหน้าไม่หวนกลับมาสู่กิเลสที่ทรงละได้แล้ว ทรง

ดำเนินสู่ผลสำเร็จไม่ถอยหลัง ไม่กลับตก จากฐานะที่ลูถึง ทรงดำเนินในทางอัน ถูกต้องคือมัชฌิมาปฏิปทา ไม่เฉยเชื่อง ไปในทางที่ผิด คือ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมณานุโยค เสด็จไปได้ เสด็จ ที่ใดก็ทรงทำประโยชน์ให้แก่มหาชนในที่ นั้น เสด็จไปโดยสวัสดิและนำไปให้เกิดความ สวัสดิ แม้แต่พอบองคุลิมาลมหาโจรร้าย ก็ทรงกลับใจให้เขากลายเป็นคนดีไม่มี ภัย เสด็จผ่านไปแล้วด้วยดี ได้ทรง บำเพ็ญพุทธกิจไว้บริบูรณ์ ประดิษฐาน พระพุทธศาสนาไว้ เพื่อชาวโลก ให้เป็น เครื่องເລີດประโยชน์แก่ประชาชนทั้ง ปวงผู้เกิดมาในภายหลัง, ทรงมีพระ วาจาดี หรือตรัสโดยชอบ คือ ตรัสแต่คำ จริงแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ ในกาลที่ ควรตรัส และบุคคลที่ควรตรัส (ข้อ ๔ ในพุทธคุณ ๙)

สุคโตวาท โอวาทของพระสุคต, พระ ดำรัสสอนของพระพุทธเจ้า

สุคนชชาติ ของหอม, เครื่องหอม

สุคนธวาริ น้ำหอม

สูงกฆาตะ ด่านภาษี

สูงสูมารคิระ ชื่อนครหลวงแห่งแคว้น ภัคคะ ที่พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษาที่ ๘; **สูงสูมารคิรี** ก็เรียก

สุจริต ประพฤติดี, ประพฤติชอบ, ประพฤติถูกต้องตามคลองธรรม มี ๓

คือ ๑. **กายสุจริต** ประพฤติชอบด้วยกาย ๒. **วจีสุจริต** ประพฤติชอบด้วยวาจา ๓. **มโนสุจริต** ประพฤติชอบด้วยใจ; เทียบ **ทุจริต**

สุชาดา อุบาสิกาสำคัญคนหนึ่ง เป็นธิดา ของผู้มีทรัพย์ซึ่งเป็นนายใหญ่แห่งชาว บ้านเสนานิคม ตำบลอุรุเวลา ได้ถวาย ข้าวยายาส (ในคัมภีร์ทั้งหลาย นิยม เรียกเต็มว่า “มธูปายาส”) แก่พระมหา บุรุษในเวลาเช้าของวันที่จะตรัสรู้ มีบุตร ชื่อยส ซึ่งต่อมาออกบวชเป็นพระ อรหันต์ นางสุชาดาได้เป็นปลุมอุบาสิกา พร้อมกับภรรยาเก่าของยส และได้รับ ยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ ในบรรดา อุบาสิกาผู้ถึงสรณะเป็นปลุม; ดู **ปายาส, มธูปายาส, สุกรรมัททวะ**

สุญญตวิโมกข์ ความหลุดพ้นโดยว่าง จาก ราคะ โทสะ โมหะ หมายถึงมองเห็นความว่าง หมดความยึดมั่น คือ พิจารณาเห็นนามรูปโดยความเป็นอนัตตา พุคส์นั้นๆ ว่า หลุดพ้นเพราะเห็นอนัตตา (ข้อ ๑ ในวิโมกข์ ๓)

สุญญตสมาธิ สมาธิอันพิจารณาเห็น ความว่าง ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความ หลุดพ้นด้วยกำหนดอนัตตลักษณะ (ข้อ ๑ ในสมาธิ ๓)

สุญญตา “ความเป็นสภาพสูญ” ความว่าง 1. ความเป็นสภาพที่ว่างจากความเป็น

สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เฉพาะ
 อย่างยิ่ง ภาวะที่ขั้น ๕ เป็นอนัตตา คือ
 ไร้ตัวมีใช้ตน ว่างจากความเป็นตน
 ตลอดจนว่างจากสาระต่างๆ เช่น สาระ
 คือความเที่ยง สาระคือความสวยงาม
 สาระคือความสุข เป็นต้น, โดยปริยาย
 หมายถึง หลักกรรมฝ่ายปรมาตม ดังเช่น
 ขั้น ๓ ชาติ อายุตนะ และปัจจุการ
 (อิทัปปัจจยตา หรือ ปฏิจจสมุปบาท) ที่
 แสดงแต่ตัวสภาวะให้เห็นความว่างเปล่า
 ปราศจากสัตว์ บุคคล เป็นเพียงธรรม
 หรือกระบวนการล้วนๆ **2.** ความว่าง
 จากกิเลส มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น
 กิติ สภาวะที่ว่างจากสังขารทั้งหลายกิติ
 หมายถึง นิพพาน **3.** โลกุตตรมรรค ได้
 ชื่อว่าเป็นสุญญาตาด้วยเหตุผล ๓
 ประการ คือ เพราะลุดด้วยปัญญาที่
 กำหนดพิจารณาความเป็นอนัตตา มอง
 เห็นภาวะที่สังขารเป็นสภาพว่าง (จาก
 ความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน) เพราะว่าง
 จากกิเลสมีราคะ เป็นต้น และเพราะมี
 สุญญาตา คือ นิพพาน เป็นอารมณ์ **4.**
 ความว่าง ที่เกิดจากกำหนดหมายในใจ
 หรือทำใจเพื่อให้ความว่างนั้นเป็น
 อารมณ์ของจิตในการเจริญสมาบัติ เช่น
 ผู้เจริญอาภิณัจญญาตนะสมาบัติ
 กำหนดใจถึงภาวะว่างเปล่าไม่มีอะไร
 เลย; **สุญญา** ก็เขียน

สุญญาการ “เรื่อนว่าง”, โดยนัย หมายถึง
 สถานที่ที่สงบ ปลอดภัย ปราศจากเสียง
 รบกวน, มักมาในข้อความว่า “ภิกษุใน
 ธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่า กิติ ไปสู่โคนไม้ กิติ
 ไปสู่สุญญาการ กิติ ...” ซึ่งท่านมัก
 อธิบายว่า สุญญาการ ได้แก่ เสนาสนะ
 (อันสงัด) ทั้ง ๗ ที่นอกจากป่าและโคนไม้
 กล่าวคือ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าช้า
 ที่แจ้ง ลอมฟาง

สุตะ “สิ่งสดับ”, สิ่งที่ได้ฟังมา, สิ่งที่ได้ยิน
 ได้ฟัง, ความรู้จากการเล่าเรียนหรือรับ
 ถ่ายทอดจากผู้อื่น, ข้อมูลความรู้จากการ
 อ่านการฟังบอกเล่าถ่ายทอด; สำหรับผู้
 ศึกษาปฏิบัติ “สุตะ” หมายถึงความรู้ที่
 ได้เล่าเรียนสดับฟังธรรม ความรู้ในพระ
 ธรรมวินัย ความรู้คำสั่งสอนของพระ
 พุทธเจ้าที่เรียกว่านวังคสัตถุศาสน์ หรือ
 ปริยัติ, สุตะเป็นคุณสมบัติสำคัญอย่าง
 หนึ่งของผู้ที่จะเจริญออกงาม ไม่ว่าจะ
 เป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิต โดยเป็นเหตุ
 ปัจจัยให้ได้ปัญญา ที่เป็นเบื้องต้นหรือ
 เป็นฐานของพรหมจริยะ และเป็นเครื่อง
 เจริญปัญญาให้พัฒนาจนไพบูลย์
 บริบูรณ์ (ที.ป.๑๑/๔๔๔/๓๑๖) พระพุทธเจ้า
 จึงทรงสอนให้เป็นผู้มีสุตะมาก (เป็น
 พหูสูต หรือมีพาหุสัจจะ) และเป็นผู้เข้า
 ถึงโดยสุตะ (อง.จตุกก.๒๑/๖/๙), (ข้อ ๓
 ในอริยวัฑฒิ ๕); เทียบ **ปัญญา**, ดู **พหูสูต**,

พาหุสัจจะ

สุตตนิบาต ชื่อคัมภีร์ที่ ๕ แห่งขุททก-
นิกาย พระสุตตันตปิฎก

สุตตันตปิฎก ๓ ไตรปิฎก

สุตตบท คำว่า *สุต*, *สุตา*; ๓ *ปาฏิโมกข์ย่อ*

สุตพุทธะ ผู้รู้เพราะได้ฟัง, ผู้รู้โดยสุตะ
หมายถึง บุคคลที่เป็นพหูสุต; ๓ *พุทธะ*

สุตมยปัญญา ๓ *ปัญญา ๓*

สุตชนตปริวาส ปริวาสที่ภิกษุผู้ต้องการ
จะออกจากอาบัติสังฆาทิเสสอยู่ไปจน
กว่าจะเห็นว่าบริสุทธิ์ หมายความว่า
ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสแล้วปิดไว้
หลายคราวจนจำจำนวนอาบัติและ
จำนวนวันที่ปิดไม่ได้ หรือจำได้แต่บาง
จำนวน ท่านให้ขอปริวาสประมวล
จำนวนอาบัติและจำนวนวันที่ปิดเข้า
ด้วยกัน แล้วอยู่ใช้ไปจนกว่าจะเห็นว่า
บริสุทธิ์ มี ๒ อย่างคือ *อุพสุตชนต-
ปริวาส* และ *มหาสุตชนตปริวาส*

สุทธาวาส ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์ที่เกิด
ของพระอนาคามี ได้แก่ พรหม ๕ ชั้นที่
สูงสุดในรูปาวจร คือ อวิหา อตปปา
สุทสสา สุทสสี อกนิมฺฐา

สุตฺธิ ความบริสุทธิ์, ความสะอาดหมดจด
มี ๒ คือ ๑. *ปริยายสุตฺธิ* บริสุทธิ์โดย
เอกเทศ (คือเพียงบางส่วนบางแง่) ๒.
นิปปริยายสุตฺธิ บริสุทธิ์โดยสิ้นเชิง
(ความบริสุทธิ์ของพระอรหันต์)

สุตฺธิกปาจิตตियะ อาบัติปาจิตตีย์ล้วน
คืออาบัติปาจิตตีย์ที่ไม่ต้องให้เสียสละ
สิ่งของ มี ๙๒ ลิกขาบท ตามปกติเรียก
กันเพียงว่า *ปาจิตตियะ* หรือ *ปาจิตตีย์*

สุตฺโทธนะ กษัตริย์ศากยวงศ์ซึ่งเป็นราชา
ผู้ครองแคว้นศากยะ หรือลัทธิชนบท ณ
นครกบิลพัสดุ์ มีพระมเหสีพระนามว่า
พระนางสิริมหามายา หรือ เรียกสั้นๆ
ว่ามายา เมื่อพระนางมาياسวรรคตแล้ว
พระนางมหาปชาบดีโคตมีได้เป็นพระ
มเหสีต่อมา พระเจ้าสุทโธทนะเป็นพระ
ราชบุตรองค์ที่ ๑ ของพระเจ้าสีหหนุ
เป็นพระราชบิดาของพระสิทธัตถะ เป็น
พระอัยกาของพระราหุล และเป็นพระ
พุทธบิดา พระองค์สวรรคตในปีที่ ๕ แห่ง
พุทธกิจ ก่อนสวรรคต พระพุทธเจ้าได้
เสด็จไปแสดงธรรมโปรดให้ได้ทรง
บรรลุมรรคผล และได้เสวยวิมุตติสุข
๗ วันก่อนปรินิพพาน

สุตฺตรมภิกฺขุ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งมีความมัก
ใหญ่ ได้ดำจิตตคฤหบดี และถูกสงฆ์
ลงปฏิสนธิกรรมให้ไปขอขมาคฤหบดี
นั้น นับเป็นต้นบัญญัติในเรื่องนี้

สุนทร ดี, งาม, ไพเราะ

สุนทรพจน์ คำพูดที่ไพเราะ, คำพูดที่ดี;
คำพูดอันเป็นพิธีการ, คำกล่าวแสดงความ
รู้สึที่ดีอย่างเป็นทางการในที่
ประชุม

สุนาปรีนตะ ๓ *ปุณณสุนาปรีนตะ*

สุเนตตะ นามของพระศาสดาคือนั่งในอดีต มีคุณสมบัติคือ *กามสุ วิตราโค* (มีราคะไปปราศแล้วในกามทั้งหลาย) มีศิษย์จำนวนมาก ได้เจริญเมตตาคิดถึง ๗ ปี แต่ก็ไม่อาจพ้นจากชาติ ชรามรณะ เพราะไม่รู้อริยศีล อริยสมาธิ อริยปัญญา และอริยวิมุตติ

สุปฏิปนุโน (พระสงฆ์) เป็นผู้ปฏิบัติดี คือ ปฏิบัติตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา ปฏิบัติไม่ถอยหลัง ปฏิบัติสอดคล้องกับคำสอนของพระพุทธเจ้า ดำรงอยู่ในธรรมวินัย (ข้อ ๑ ในสังฆคุณ ๙)

สุปพุทธะ กษัตริย์โกถิยวงษ์ เป็นพระราชบุตรองค์ที่ ๑ ของพระเจ้าอัญชนะ เป็นพระบิดาของพระเทวทัตและพระนางยโสธราพิมพา

สุพาหุ บุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี เป็นสหายของยสกุลบุตร ได้ทราบข่าวยสกุลบุตรออกบวช จึงได้บวชตามพร้อมด้วยสหายอีก ๓ คน คือ วิมลปุณณชิ และควัมปติ ได้เป็นสาวกรุ่นแรกที่พระพุทธเจ้าส่งไปประกาศพระศาสนา

สุภัททะ ปัจฉิมลักขิสาวก (สาวกผู้หันเห็นองค์สุดท้าย) ของพระพุทธเจ้า เรียกสั้นๆ ว่า *ปัจฉิมสาวก* เดิมเป็นพราหมณ์ตระกูลใหญ่ ต่อมาออกบวช

เป็นปริพาชก อยู่ในเมืองกุสินารา ในวันที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน สุภัททปริพาชกได้ยินข่าวแล้ว คิดว่าตนมีข้อสงสัยอยู่อย่างหนึ่ง อยากจะขอให้พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อแก้ข้อสงสัยนั้นเสียก่อนที่จะปรินิพพาน จึงเดินทางไปยังสาละวัน ตรงไปหาพระอานนท์ แจ้งความประสงค์จะเข้าเฝ้าพระบรมศาสดา พระอานนท์ได้ห้ามไว้ เพราะเกรงว่าพระองค์เหน็ดเหนื่อยอยู่แล้ว จะเป็นการรบกวนให้ทรงลำบาก สุภัททปริพาชกก็คะยั้นคะยอจะขอเข้าเฝ้าให้ได้ พระอานนท์ก็ยื่นกรานห้ามอยู่ถึง ๓ วาระ จนพระผู้มีพระภาคทรงได้ยินเสียงโต้ตอบกันนั้น จึงตรัสสั่งพระอานนท์ว่าสุภัททะมุ่งหาความรู้ มิใช่ประสงค์จะเบียดเบียนพระองค์ ขอให้ปล่อยให้เขาเข้าเฝ้าเถิด สุภัททปริพาชกเข้าเฝ้าแล้ว ทูลถามว่า สมณพราหมณ์เจ้าลัทธิที่มีชื่อเสียงทั้งหลาย คือ เหล่าครูทั้ง ๖ นั้น ล้วนได้ตรัสรู้จริงทั้งหมดตามที่ตนปฏิญาณ หรือได้ตรัสรู้เพียงบางส่วน หรือไม่มีใครตรัสรู้จริงเลย พระพุทธเจ้าทรงห้ามเสียและตรัสว่าจะทรงแสดงธรรม คือ หลักการหรือหลักความจริงให้ฟัง แล้วตรัสว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ หาไม่ได้ในธรรมวินัยใดสมณะ (คืออริยบุคคลทั้ง ๔) ก็หาไม่ได้

ในธรรมวินัยนั้น อริยมรรคมีองค์ ๘ หาได้ในธรรมวินัยใด สมณะก็หาได้ในธรรมวินัยนั้น อริยมรรคมีองค์ ๘ หาได้ในธรรมวินัยนี้ ลัทธิอื่นๆ ว่างจากสมณะ และตรัสสรุปว่า ถ้าภิกษุทั้งหลายเป็นอยู่โดยชอบ โลกก็จะไม่ว่างจากพระอรหันต์ทั้งหลาย เมื่อจบพระธรรมเทศนา สุภัททปริพาชกเลื่อมใส ทูลขอบรรพชาอุปสมบท พระพุทธเจ้าตรัสสั่งพระอาณนทีให้บวชสุภัททะในสำนักของพระองค์ โดยประทานพุทธานุญาตพิเศษให้ยกเว้นไม่ต้องอยู่ตฤติยปริวาส ท่านสุภัททะบวชแล้วไม่นาน (อรรถกถาว่าในวันนั้นเอง) ก็ได้บรรลุอรหัตตผล นับเป็นพุทธปัจฉิมสักขีสาวก

สุภัททวุฒบรพชิต “พระสุภัททะผู้บวชเมื่อแก่” ซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งการปรารภที่จะสังคายนาครั้งที่ ๑ ก่อนบวช เป็นช่างตัดผมในเมืองอาตุมา มีบุตรชาย ๒ คน ออกบวชแล้วคราวหนึ่งได้ข่าวว่าพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยสงฆ์หมู่ใหญ่จะเสด็จมายังเมืองอาตุมา จึงให้บุตรทั้งสองเอาเครื่องมือตัดผมออกไปเที่ยวขอตัดผมตามบ้านเรือนทุกแห่ง แลกเอาเครื่องปรุยาคุมาได้มากมาย แล้วบัญญัติการให้ผู้คนจัดเตรียมข้าวยาคุไว้เป็นอันมาก เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาถึง ก็นำเอาข้าวยาคุนั้นเข้าไปถวาย พระพุทธเจ้าตรัส

ถาม ทรงทราบความว่าพระสุภัททะได้ข่าวนั้นมาอย่างไรแล้ว ไม่ทรงรับ และทรงติเตียน แล้วทรงบัญญัติสิกขาบท ๒ ข้อ คือ บรพชิตไม่พึงชักชวนคนทำในสิ่งที่เป็นอกัปปิยะ และภิกษุผู้เคยเป็นช่างก็กลับไม่พึงเก็บรักษาเครื่องตัดโกนผมไว้ประจำตัว จากการที่ได้ถูกติเตียนและเสียชื่อเสียงหน้าเสียใจในเหตุการณ์ครั้งนั้น พระสุภัททะก็ได้ผูกอาฆาตไว้ต่อมา เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วได้ ๗ วัน พระสุภัททะร่วมอยู่ในคณะของพระมหากัสสปเถระซึ่งกำลังเดินทางจากเมืองปาวาสู่เมืองกุสินารา ระหว่างทางนั้น คณะได้ทราบข่าวพุทธปรินิพพานจากอาชีวกผู้หนึ่ง ภิกษุทั้งหลายที่ยังไม่สิ้นราคะ (คือพระปุณฺณ สโสดาบัน และสกทาคามี) พากันร้องให้คร่ำครวญเป็นอันมาก ในขณะนั้นเอง พระสุภัททวุฒบรพชิต ก็ร้องห้ามขึ้นว่า “อย่าเลย ท่านผู้มีอายุ พวกท่านอย่าเศร้าโศก อย่าร้องไห้ไปเลย พวกเราพ้นดีแล้ว พระมหาสมณะนั้นคอยเบียดเบียนพวกเราว่า สิ่งนี้ควรแก่เธอ สิ่งนี้ไม่ควรแก่เธอ บัดนี้พวกเราปรารถนาสิ่งใด ก็จักกระทำสิ่งนั้น ไม่ปรารถนาสิ่งใด ก็จักไม่กระทำสิ่งนั้น” พระมหากัสสปเถระได้ฟังแล้ว เกิดธรรมสังเวช ดำริว่า พระพุทธเจ้าปรินิพพานเพียง ๗ วัน ก็

ยังเกิดเลี่ยนหนามขึ้นแล้วในพระศาสนา หากต่อไปคนชั่วได้พวกพ้องมีกำลังเติบโตกล้าขึ้น ก็จะทำพระศาสนาให้เสื่อมถอย ดังนั้น หลังจากเสร็จงานถวายพระเพลิง พระพุทธศรีระแล้ว ท่านจึงได้ยกถ้อยคำของสุภัททวุฒบรพชิต ซึ่งเรียกกันสั้นๆ ว่า คำกล่าวจ้วงจาบพระธรรมวินัยนี้ขึ้นเป็นข้อปรารภ ชักชวนพระเถระทั้งหลาย ร่วมกันทำสังคายนาครั้งแรก; สุภัททวุฒบรพชิต ก็เขียน (คำบาลีว่า สุภัทโท วุฒปพพชิตโต)

สุภาพ เรียบร้อย, อ่อนโยน, ละมุน ละม่อม

สุภาษิต ถ้อยคำที่กล่าวดีแล้ว, คำพูดที่ถือเป็นคติได้

สุภุติ พระมหาสาวกองค์หนึ่งเป็นบุตร สุมณเศรษฐี ในพระนครสาวัตถี ได้ไปร่วมงานฉลองวัดเซตวันของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดา มีความเลื่อมใสบวชในพระพุทธศาสนา ต่อมาเจริญวิปัสสนา ทำเมตตามหานีให้เป็นบาท ได้สำเร็จพระอรหัต พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ ๒ ทาง คือในทางอรณวิหาร (เจริญฌานประกอบด้วยเมตตา) และเป็นทักษิโณยบุคคล

สุমনะ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

สุมังคลวิลาสินี ชื่อคัมภีร์อรรถกถา อธิบายความในทีฆนิกาย แห่งพระสูตรตันตปิฎก พระพุทธโฆสจารย์เรียบเรียงขึ้น โดยอาศัยอรรถกถาเก่าภาษาสิงห์ที่สืบมาแต่เดิมเป็นหลัก เมื่อ พ.ศ. ใกล้เคียงถึง ๑๐๐๐; ดู **ปฺราณัฎฐกถา, อรรถกถา**

สุเมรุ ชื่อหนึ่งของภูเขาเมรุ; ดู **เมรุ**

สุรนาทโวหาร ถ้อยคำที่ฮึกห้าว

สุรสิงหนาท การเปล่งเสียงพูดอย่างองอาจกล้าหาญ หรือพระดำรัสที่เร้าใจปลุกให้ตื่นฟื้นสติขึ้น เหมือนดังเสียงบันลือของราชสีห์ เช่นที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “กิจอย่างใด อันพระศาสดาผู้เอ็นดู แสวงประโยชน์ เพื่อสาวกทั้งหลายจะพึงทำ กิจนั้นอันเราทำแล้วแก่พวกเธอทุกอย่าง”

สุรเสนะ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ทางใต้ของแคว้นกुरु ระหว่างแม่น้ำสินธุกับแม่น้ำยมุนาตอนล่าง นครหลวงชื่อมธูรา แต่ปัจจุบันเรียกมธูรา (Mathura)

สุรา เหล้า, น้ำเมาที่กลั่นแล้ว

สุราบาน การดื่มเหล้า, น้ำเหล้า

สุราปานวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องดื่มน้ำเมา เป็นต้น เป็นวรรคที่ ๖ ในปาจิตติยกัณฑ์

สุรามฤต น้ำที่ทำให้ผู้ดื่มให้ไม่ตายของ

เทวดา, น้ำอมฤตของเทวดา

สุรามรยมัชชปมาทักฎฐานา เวมณี

เว้นจากน้ำเมา คือสุราและเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท (ข้อที่ ๕ ในศีล ๕ ศีล ๘ และศีล ๑๐)

สุริยคติ การนับวันโดยถือเอาการเดินทางของพระอาทิตย์เป็นหลัก เช่นวันที่ ๑, ๒, ๓ เดือนเมษายน เป็นต้น

สุริยุปราคา การจับอาทิตย์ คือเงาดวงจันทร์บังดวงอาทิตย์

สุวรรณภูมิ “แผ่นดินทอง”, “แหลมทอง”, ดินแดนที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงอุปถัมภ์การส่งพระโสมะและพระอุตตระหัวหน้าพระศาสนทูตสายที่ ๘ (ใน ๙ สาย) ไปประกาศพระศาสนา ปราชญ์สันนิษฐานว่าได้แก่ดินแดนบริเวณจังหวัดนครปฐม (พม่าว่าได้แก่เมืองสะเทิม หรือสุธรรมนครในประเทศพม่า), สุวรรณภูมิปรากฏในรายชื่อดินแดนต่างๆ ในคัมภีร์มหานิทเทส แห่งพระสุตตันตปิฎก ซึ่งมีชวาดัวย และถัดจากสุวรรณภูมิ ก็มีตัมพปณณิ (ขัว คจจติ ... สุวณณภูมิ คจจติ ตมพปณณิ คจจติ, ขุ.ม.๒๙/๒๕๔/๑๘๘, ๘๑๐/๕๐๔) ชื่อเหล่านี้จะตรงกับดินแดนที่เข้าใจกัน หรือเป็นชื่อพ้อง หรือตั้งตามกัน ไม่อาจวินิจฉัยแน่ให้เด็ดขาดได้ (ในชั้นอรรถกถา มีเรื่องราวมากมาย เกี่ยวกับคนลงเรือเดินทาง

ทะเลจากชมพูทวีปไปยังสุวรรณภูมิ);

ตัมพปณณิ

สุ ทาน

สุกรมัททวะ ชื่ออาหารซึ่งนายจุนทะกัมมารบุตร แห่งเมืองปาวา ถวายแด่พระพุทธรเจ้า ในวันเสด็จดับขันธปรินิพพาน เป็นบิณฑบาตมือสุดท้ายที่พระพุทธรเจ้าเสวยก่อนจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ซึ่งพระพุทธรเจ้าตรัสว่าเป็นบิณฑบาตที่มีผลเสมอกับบิณฑบาตที่พระองค์เสวยแล้วได้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ และบิณฑบาต ๒ ครั้งนี้มีผลมีอานิสงส์มากยิ่งขึ้นกว่าบิณฑบาตครั้งอื่นใดทั้งสิ้น (ที.ม.๑๐/๑๒๖/๑๕๘; บิณฑบาตที่เสวยในวันตรัสรู้ คือข้าวมธุปายาสที่นางสุชาดาถวาย), หลังจากเสวยสุกรมัททวะแล้ว พระพุทธรเจ้าก็ประชวรหนัก และเมื่อเสด็จถึงเมืองกุสินาราแล้ว ก็เสด็จดับขันธปรินิพพานในราตรีนั้น

“สุกรมัททวะ” นี้ มักแปลกันว่าเนื้อสุกรอ่อน แต่อรรถกถาแปลต่างเป็นหลายนัย อรรถกถาแห่งหนึ่งให้ความหมายไว้ถึง ๔ อย่าง (อ.อ.๔๒๗) ว่า ๑. มหาอัฐกฐกถาซึ่งเป็นอรรถกถาโบราณ บอกไว้ว่าเป็นเนื้อหมู ที่นุ่มรสสนิท ๒. อาจารย์บางพวกว่าเป็นหน่อไม้ ที่หมูชอบไปดูดย่ำ ๓. อาจารย์อีกพวกหนึ่งว่าเป็นเห็ด ซึ่งเกิดในบริเวณที่หมูดูดย่ำ

และ ๔. ยังมีอาจารย์พวกอื่นอีกว่าเป็น ยาอายุวัฒนะขนานหนึ่ง ส่วนอรรถกถา อีกแห่งหนึ่ง (ที.อ.๒/๑๗๒) บอกความ หมายไว้ ๓ นัยว่า เป็นเนื้อหมูตัวเอกที่ไม่ อ่อนไม่แก่เกินไป บ้างว่าเป็นข้าวที่นุ่ม นวลกลมกล่อม ซึ่งมีวิธีปรุงโดยใช้ เบญจโครส (ผลผลิตจากน้ำนมโค ๕ อย่าง คือ นมสด นมเปรี้ยว เปรียง เนย ใส เนยข้น) บ้างว่าเป็นยาอายุวัฒนะ; **ดู**

พุทธปรินิพพาน

สุญ วางเปล่า, หายสิ้นไป; ในทางธรรม “สุญ” มีความหมายหลายแง่หลายระดับ พึงศึกษาในคำว่า **สุญญตา**, และพึงแยก จากคำว่า “ขาดสุญ” ซึ่งหมายถึง อุจเฉทะ ซึ่งพึงศึกษาในคำว่า **อุจเฉททิวฐิ**

สูตร พระธรรมเทศนาหรือธรรมกถาเรื่อง หนึ่งๆ ในพระสูตรตันตปิฎก แสดงเจือ ด้วยบุคคลาธิษฐาน, ถ้าพูดว่าพระสูตร มักหมายถึงพระสูตรตันตปิฎกทั้งหมด

อุปะ แกง; คู่กับ **พญฺชนะ** 2.

เสกขสมมต ผู้ได้รับสมมติเป็นเสขะ หมายถึงครอบครัวที่สงฆ์ประชุมตกลง แต่งตั้งให้เป็นเสขะ ภิกษุใดไม่เจ็บไข้ และเขาไม่ได้นิมนต์ไว้ ไปรับเอาอาหาร จากครอบครัวนั้นมาขบฉัน ต้องอาบัติ เป็นปาฏิเทสนียะสิกขาบทที่ ๓

เสกขสมมติ สังฆกรรมที่สงฆ์ประกาศ ความตกลงตั้งสกุลคือครอบครัวที่ยัง

ด้วยศรัทธาแต่หย่อนด้วยโมหะ ให้เป็น **เสกขสมมต** คือให้ถือว่าเป็นเสขะ เพื่อมิ ให้ภิกษุรบกวนไปรับอาหารมาฉัน นอกจากได้รับนิมนต์ไว้ก่อน หรืออาพาธ; **ดูที่** **ปกาสณียกรรม, อสัมมุขาภณีย**

เสขะ ผู้ยังต้องศึกษา ได้แก่ พระ อริยบุคคลที่ยังไม่บรรลุอรหัตตผล โดย พิสดารมี ๗ คือ ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดา- บัตติมรรค ในโสดาปัตติผล ใน สกทาคามิมรรค ในสกทาคามิผล ใน อนาคามิมรรค ในอนาคามิผล และใน อรหัตตมรรค, พุดเอาแต่ระดับเป็น ๓ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระ อนาคามี; คู่กับ **อเสขะ**

เสขบุคคล บุคคลที่ยังต้องศึกษาอยู่; **ดู** **เสขะ**

เสขปฏิบัติ ทางดำเนินของพระเสขะ, ข้อปฏิบัติของพระเสขะ ได้แก่ **จรรยา ๑๕**

เสขภูมิ ภูมิของพระเสขะ, ระดับจิตใจ และคุณธรรมของพระอริยบุคคลที่ยัง ต้องศึกษา

เสขียวัตร วัตรที่ภิกษุจะต้องศึกษา, ธรรมเนียมเกี่ยวกับมารยาทที่ภิกษุพึง สำเนียงหรือพึงฝึกฝนปฏิบัติ มี ๗๕ ลิกขาบท จำแนกเป็น สารูป ๒๖, โภชน- ปฏิสังยุต ๓๐, ธรรมเทศนาปฏิสังยุต ๑๖ และปกิณกะคือเบ็ดเตล็ด ๓, เป็น หมวดที่ ๗ แห่งลิกขาบท ในบรรดา

ลิกขาบท ๒๒๗ ของพระภิกษุ ท่านให้
สามเณรถือปฏิบัติด้วย

เสตกัณณิกคม นิคมที่กัณณาเขต
มัชฌิมชนบท ด้านทิศใต้

เสโท, เสท น้ำเหงื่อ, ไคล

เสนา กองทัพ ในครั้งโบราณหมายถึงพล
ช้าง พลม้า พลรถ พลเดินเท้า เรียกว่า
จตุรงคินีเสนา (เสนามีองค์ ๔ หรือเสนา
สี่เหล่า)

เสนานิคม ชื่อหมู่บ้านในตำบลอุรุเวลา
นางสุชาดาผู้ถวายข้าวปายาสแด่พระ
มหาบุรุษในวันที่จะตรัสรู้ อยู่ที่หมู่บ้านนี้

เสนามาตย์ ข้าราชการฝ่ายทหารและพล
เรือน

เสนามาร กองทัพนมาร, ทหารของพระยา
มาร

เสนาสนะ *เสนะ* “ที่นอน” + *อาสนะ* “ที่
นั่ง” หมายถึงที่อยู่อาศัย เช่น กุฏิ วิหาร
และเครื่องใช้เกี่ยวกับสถานที่ เช่น โต๊ะ
เก้าอี้ แม้โคนไม้ เมื่อใช้เป็นที่อยู่อาศัย
ก็เรียกเสนาสนะ

เสนาสนชั้นธกะ ชื่อชั้นธกะที่ ๖ แห่งจุล
วรรคในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่อง
เสนาสนะ

เสนาสนคาหาปกะ ผู้ให้ถือเสนาสนะ
หมายถึงภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้ง
จากสงฆ์ ให้เป็นผู้ทำหน้าที่จัดแจง
เสนาสนะของสงฆ์ว่าจะให้ภิกษุรูปใด

เข้าอยู่ที่ไหน, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา
เจ้าอธิการแห่งเสนาสนะ

เสนาสนปัจฉัย ปัจฉัยคือเสนาสนะ,
เครื่องอาศัยของชีวิตที่อยู่ เป็นอย่าง
หนึ่งในปัจฉัยสี่

เสนาสนปัญญาปกะ ผู้แต่งตั้งเสนาสนะ
หมายถึงภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือ แต่งตั้ง
จากสงฆ์ ให้เป็นผู้มีหน้าที่จัดแจงแต่งตั้ง
ดูแลความเรียบร้อยแห่งเสนาสนะ
สำหรับภิกษุทั้งหลายจะได้เข้าพักอาศัย,
เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา **เจ้าอธิการ
แห่งเสนาสนะ**

เสนาสนวัตร ธรรมเนียมหรือข้อที่ภิกษุ
ควรปฏิบัติเกี่ยวกับเสนาสนะ เช่น ไม่ทำ
เปราะเปื้อน รักษาความสะอาด จัดวาง
ของให้เป็นระเบียบเรียบร้อย ใช้สอย
ระวังไม่ทำให้ชำรุดและเก็บของใช้ไม่ให้
กระจัดกระจายสับสนกับที่อื่น เป็นต้น

เสนาสนะป่า เสนาสนะอันอยู่ไกลจาก
บ้านคนอย่างน้อย ๒๕ เส้น

เสท บริโภค, ใช้สอย, อยู่อาศัย, คบหา

เสทเมถุน ร่วมประเวณี, ร่วมสังวาส

เสมหะ เสลด, เมือกที่ออกจากลำคอหรือ
ลำไส้

เสมหสมุฏฐานา อาพาธา ความเจ็บไข้
มีเสมหะเป็นสมุฏฐาน; ดู **อาพาธา**

เสตละ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดใน
ตระกูลพราหมณ์ ในอังคตตราปะ เรียงน

จบไตรเพท เป็นคณาจารย์สอนศิษย์ ๓๐๐ คน ได้พบพระพุทธเจ้าที่อาปนนิคม เห็นว่าพระองค์สมบุรณ์ด้วยมหาปุริสลักษณะครบถ้วนและได้ทูลถามปัญหาต่างๆ เมื่อฟังพระดำรัสตอบแล้ว มีความเลื่อมใส ขอบวช ต่อมาไม่ช้าก็ได้บรรลुพระอรหัต

เส้าโทษ หาความผิดใส่, หาเรื่องให้

แสนยาก หมู่ทหาร, กองทัพ

โสกะ ความโศก, ความเศร้า, ความมีใจหม่นไหม้, ความแค้นใจ, ความรู้สึกหมองไหม้ใจแค้นผาก เพราะประสบความพลัดพรากหรือสูญเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง (บาลี: โสก; สันสกฤต: โศก)

โสกาตุร เตือดร้อนด้วยความโศก, ร้องไห้สะอึกสะอื้น

โสณะ, โสณะกะ พระเถระรูปหนึ่งในจำนวน ๒ รูป (อีกรูปหนึ่งคือ พระอุตตรเถระ) ที่พระโมคคัลลีสืบตระกูลสืบเถระ ส่งเป็นพระศาสนทูตมาประกาศพระศาสนา ในดินแดนสุวรรณภูมิ เมื่อเสร็จสิ้นการสังคายนาครั้งที่ ๓ (ประมาณ พ.ศ. ๒๓๔) นับเป็นสายหนึ่งในพระศาสนทูต ๔ สาย

โสณุกุฎิกัณณะ พระมหาสาวกองค์หนึ่งเป็นบุตรของอุบาลิกา ชื่อ กากี ซึ่งเป็นพระโสดาบัน เกิดที่บ้านเดิมของมารดาในเมืองราชคฤห์แล้วกลับไปอยู่ใน

ตระกูลบิดาที่แคว้นวันตี ทักขินาภ พระมหากัจจายนะให้บรรพชาเป็นสามเณรแล้วรอต่อมาอีก ๓ ปี เมื่อท่านหาภิกษุได้ ๑๐ รูปแล้วจึงให้อุปสมบทเป็นภิกษุ บวชแล้วไม่นานก็สำเร็จพระอรหัต ต่อมา ท่านได้เดินทางมาเฝ้าพระศาสดาที่เมืองสาวัตถีพร้อมทั้งนำความที่พระอุปัชฌาย์สั่งมากราบทูลขอพระพุทธานุญาตด้วยรวม ๘ ข้อ ทำให้เกิดมีพระพุทธานุญาตพิเศษสำหรับปัจฉินชนบท เช่น ให้สงฆ์มีภิกษุ ๕ รูปให้อุปสมบทได้ ให้ใช้รองเท้าหนาหลายชั้นได้ ให้อาบน้ำได้ตลอดทุกเวลา เป็นต้น ท่านแสดงธรรมมีเสียงไพเราะแจ่มใสชัดเจน จึงได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นเอกทัคคะในทางกล่าวกัลยาณพจน์

โสณโกปิวิสะ พระมหาสาวกองค์หนึ่งเดิมเป็นกุลบุตรชื่อโสณะ ตระกูลโกปิวิสะ เป็นบุตรของอุสภเศรษฐี แห่งวรรณะแพศย์ ในเมืองกาฬัมปากะ แคว้นอังคะ โสณกุลบุตรมีลักษณะพิเศษในร่างกาย คือ มีฝ่ามือฝ่าเท้าอ่อนนุ่ม และมีขนอ่อนขึ้นภายใน อีกทั้งมีความเป็นอยู่อย่างดี ได้รับการบำรุงบำเรอทุกประการ อยู่ในปราสาท ๓ ฤดู จึงได้สมญาว่าเป็น **สุขุมลโสณะ** ต่อมาพระเจ้าพิมพิสารทรงสดับกิตติศัพท์ จึงรับสั่งให้โสณะเดินทางไปเฝ้าและให้แสดง

คนที่ฝ่ามือฝ่าเท้าให้ทอดพระเนตร คราวนั้นโศคนันท์มีโอกาสได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้สดับพระธรรมเทศนา เกิดความเลื่อมใสชอบวช ท่านทำความเพียรอย่างแรงกล้าจนเท้าแตกและเริ่มท้อแท้ใจ พระพุทธเจ้าจึงทรงประทานโอวาทด้วยข้ออุปมาเรื่องพิณสามสาย ท่านปฏิบัติตาม ไม่ช้าก็ได้สำเร็จพระอรหัตต์ พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางปรารภความเพียร

โศคนันทพราหมณ์ พราหมณ์ชื่อโศคนันทตะ เป็นผู้ที่พระเจ้าพิมพิสารให้ปกครองนครจัมปา

โศคนันทสูตร สูตรที่ ๔ ในคัมภีร์ที่มนิกาย สीलขันธวรรค พระสูตรต้นตปิฎก ทรงแสดงแก่โศคนันทพราหมณ์

โศคนันท์ พระมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็นธิดาของผู้มีตระกูลในพระนครสาวัตถี ได้แต่งงาน มีบุตรชาย ๑๐ คน ซึ่งล้วนมีรูปร่างงามสง่า ต่อมาสามีพร้อมทั้งบุตรทั้งสิบนั้นออกบวช ตัวท่านชราลงแล้วเห็นว่าไม่ควรอยู่เดี๋ยวเดียว จึงออกบวชเป็นภิกษุณี มีความเพียรแรงกล้า เจริญวิปัสสนา ได้บรรลุพระอรหัตต์ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางปรารภความเพียร; อย่างไรก็ตาม ปรวัตินี้ เล่าตามเรื่องในคัมภีร์อุปทาน (ในเถรีคาถา ก็เล่าไว้คล้ายกัน แม้จะสั้นกว่ามาก) แต่

ในอรรถกถาแห่งเอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ท่านเล่าเรื่องต่างออกไปว่า ก่อนบวช พระโศคนันท์มีบุตรและธิดามาก เมื่อบุตรธิดามีครบครันแยกออกไปแล้ว ต่อมา มีอาการแสดงออกที่ขาดความเคารพต่อท่าน ทำให้ท่านไม่เห็นประโยชน์ที่จะอยู่ครองเรือนต่อไป จึงออกบวช และเป็นที่เรียกขานกันว่า “พระโศคนันท์เถรีผู้มีลูกมาก” จนกระทั่งต่อมา ท่านบำเพ็ญเพียรและได้บรรลุอรหัตตผลแล้ว จึงเป็นที่รู้จักกันในนามใหม่ว่า “พระโศคนันท์เถรีผู้เพียรมุ่งมั่น”

โศคนันท์ ผู้ถึงกระแสที่จะนำไปสู่พระนิพพาน, พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุโศคนันท์ ตติผล มี ๓ ประเภทคือ ๑. **เอกพีธี** เกิดอีกครั้งเดียว ๒. **โกสังโกละ** เกิดอีก ๒-๓ ครั้ง ๓. **สัตตักขัตตุประมะ** เกิดอีก ๗ ครั้ง เป็นอย่างมาก

โศคนันท์ ตติผล ผลคือการถึงกระแสสู่พระนิพพาน, ผลที่ได้รับจากการละสักกายทิฎฐิ วิจิกิจฉา สीलพตปรัมมาส ด้วยโศคนันท์ ตติมรรค ทำให้ได้เป็นพระโศคนันท์

โศคนันท์ มรรค ทางปฏิบัติเพื่อบรรลุผล คือความเป็นพระโศคนันท์, ญาณ คือความรู้เป็นเหตุละลังโยชนนี้ได้ ๓ คือสักกายทิฎฐิ วิจิกิจฉา สीलพตปรัมมาส

โศคนันท์ หู, ช่องหู

โสตถิยะ ชื่อคนหาบหญ้าที่ถวายเป็นถวายแด่พระมหาบุรุษในวันที่จะตรัสรู้ พระองค์รับหญ้าจากโสตถิยะแล้วนำไปลาดต่างบัลลังก์ ณ ควางตันพระศรีมหาโพธิ์ด้านทิศตะวันออก แล้วประทับนั่งขัดสมาธิผินพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออกจนกระทั่งตรัสรู้

โสตถิวดี ชื่อนครหลวงของแคว้นเจตี

โสตวิญญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะเสียงกระทบหู, เสียงกระทบหู เกิดความรู้ขึ้น, การได้ยิน (ข้อ ๒ ในวิญญาณ ๖)

โสตสัมผัส อากาศที่หู เสียง และโสตวิญญาณประจวบกัน เกิดการได้ยิน

โสตสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะโสตสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการที่หู เสียง และโสตวิญญาณกระทบกัน

โสมณเจตสิก เจตสิกฝ่ายดีงาม มี ๒๕ แบ่งเป็น ก. **โสมณสาธารณเจตสิก** (เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตดีงามทุกดวง) ๑๙ คือ *ศรัทธา สติ หิริ โอตตัมปเป อโลกะ อโทสะ ตัตตมัมหมัตตตา* (ความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ = อุเบกขา) *กายปัสสัทธิ* ความคลายสงบแห่งกองเจตสิก) *จิตตปัสสัทธิ* (แห่งจิต) *กายลหุตา* (ความเบาแห่งกองเจตสิก) *จิตตลหุตา* (แห่งจิต) *กายมุกตา* (ความนุ่มนวลแห่งกองเจตสิก)

จิตตมุกตา (แห่งจิต) *กายกัมมัญญตา* (ความควรแก่งานแห่งกองเจตสิก) *จิตตกัมมัญญตา* (แห่งจิต) *กายปาคุญญตา* (ความคล่องแคล่วแห่งกองเจตสิก) *จิตตปาคุญญตา* (แห่งจิต) *กายชุกตา* (ความชื่อตรงแห่งกองเจตสิก) *จิตตชุกตา* (แห่งจิต) ข. **วีรดีเจตสิก** (เจตสิกที่เป็นตัวงดเว้น) ๓ คือ *สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ* ค. **อัปป์มัญญาเจตสิก** (เจตสิกคืออัปป์มัญญา) ๒ คือ *กรรณมุกตา* (อีก ๒ ซ้ำกับ อโทสะ และ ตัตตมัมหมัตตตา) ง. **ปัญญินทรีย์เจตสิก** ๑ คือ *ปัญญินทรีย์* หรือ *อโมหะ*

โสมิตะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในตระกูลพราหมณ์ ในพระนครสาวัตถี ต่อมาได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดา มีความเลื่อมใส ขอบวช ไม่ซำกับบรรลุประอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางบุพเพนิวาสานุสสติญาณ

โสมนัส ความดีใจ, ความสุขใจ, ความปลาบปลื้ม; ดู *เวทนา*

โสรจจะ ความเสงี่ยม, ความมีอัธยาศัยงาม รักความประณีตหมดจดและสงบเรียบร้อย (ข้อ ๒ ในธรรมทำให้งาม ๒)

โสวจัสตตา ความเป็นบุคคลที่พูดด้วยง่าย, ความเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย รู้จักรับฟังเหตุผล (ข้อ ๔ ในนาถกรณธรรม ๑๐)

โสตานิกังคะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าช้าเป็น

วัตร คืออยู่แรมคืนในป่าช้าเป็นประจำ
(ข้อ ๑๑ ในรุดงค์ ๑๓)
โสโส โรคมองคร่อ (มีเสมหะแห่งอยู่ใน
ลำหลอดปอด)
โสพสญาณ ญาณ ๑๖ (เป็นศัพท์ที่ผูก
ขึ้นภายหลัง); ดู **ญาณ ๑๖**
ไสยา การนอน (บาลี: เสยยา)
ไสยวสถาน การนอนครั้งสุดท้าย, การ

นอนครั้งสุดท้าย
ไสยาสน์ นอน (เป็นคำเพี้ยน ถ้าเขียน
เป็นคำบาลี ก็เป็น “เสยยาสน” ซึ่งแปล
ว่า การนอนและที่นั่ง แต่ไม่มีที่ใช้ คำที่
ใช้จริงคือ “เสนาสน” ซึ่งแปลว่า ที่นอน
และที่นั่ง, ตามปกติ เมื่อจะว่านอน ก็ใช้
เพียงว่า “ไสยา” ซึ่งมาจาก “เสยยา”)

ห

หงสบาท “เท้าหงส์” หมายถึงสี่คล้ายเท้า
หงส์ คือ แดงปนเหลือง หรือแดงเรื่อ,
บางที ท่านอธิบายว่า สีเหมือนดอกชง
หรือหงอนไก่; ดู **ฉัพพรรณรังสี**
หงายบาตร การระงับโทษอุบาสกซึ่งเคย
ปรารถนาร้ายต่อพระรัตนตรัย สงฆ์
ประกาศ**คำว่าบาตร**ไว้มิให้ภิกษุทั้งหลาย
คบหาด้วย ต่อมาอุบาสกนั้นรู้สึกโทษตน
กลับประพฤติดี สงฆ์จึงประกาศระงับ
โทษนั้น ให้ภิกษุทั้งหลายคบหาได้อีก
เช่นรับบิณฑบาต รับนิมนต์ รับไทยธรรม
ของเขาได้ เป็นต้น การที่สงฆ์ประกาศ
ระงับการลงโทษนั้น เรียกว่า **หงายบาตร**,
คำเดิมตามบาลีว่า “ปัตตอกุกุชชนา” ดูที่
ปกาสณียกรรม, อสัมมุขากรณีย์; คู่กับ
คำว่าบาตร
หทัย หัวใจ

हन ทิศ เช่น หนบูร (ทิศตะวันออก)

หฤทัย หัวใจ

หลักกำหนดธรรมวินัย หลักตัดสิน
ธรรมวินัย หรือลักษณะตัดสินธรรม
วินัย ๘ อย่าง คือ ก. **ธรรมเหล่าใดเป็น**
ไป ๑. เพื่อความข่มใจติด ๒. เพื่อ
ความประกอบทุกข์ ๓. เพื่อความพอก
พูนกิเลส ๔. เพื่อความมักมากอยาก
ใหญ่ ๕. เพื่อความไม่สันโดษ ๖. เพื่อ
ความคลุกคลีในหมู่ ๗. เพื่อความเกียจ
คร้าน ๘. เพื่อความเลียงยาก, ธรรม
เหล่านี้ ฟังรู้ว่าไม่ใช่ธรรม ไม่ใช่วินัย ไม่
ใช้สัตตกุศล, ข. **ธรรมเหล่าใดเป็นไป**
๑. เพื่อความคลายหายติด ๒. เพื่อ
ความไม่ประกอบทุกข์ ๓. เพื่อความไม่
พอกพูนกิเลส ๔. เพื่อความมักน้อย ๕.
เพื่อความสันโดษ ๖. เพื่อความสงัด ๗.

เพื่อการประกอบความเพียร ๘. เพื่อความเลื่องง่าย, ธรรมเหล่านี้พึงรู้ว่า เป็นธรรม เป็นวินัย เป็นสัตตฤคาสน์

หลักทวารนิกม นิกมหนึ่งอยู่ในโกถีย-ชนบท

หัตถ์, หัตถะ 1. มือ **2.** ในมาตราวัด คือ ๑ ศอก

หัตถกรรม การทำด้วยฝีมือ, การช่าง

หัตถกะอาพวกะ อริยสาวกสำคัญท่านหนึ่งในฝ่ายอุบาสก เป็นอนาคามี ถือกันว่าเป็นอัครอุบาสก เนื่องจากเป็นผู้ที่พระพุทธรเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นตราชูของอุบาสกบริษัท (คู่กับจิตตคฤหบดี) ท่านเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสกที่สงเคราะห์บริษัทด้วยสังคหวัตถุ ๔

อริยสาวกท่านนี้มีตำนานประวัติตามที่อรรถกถาเล่าไว้ว่า เป็นโอรสของพระเจ้าอาพวกะ ราชาแห่งแคว้นอาพีวี เมื่อประสูติ ได้นามว่า อาพวกกุมาร ต่อมาได้มีคำนำหน้านามเดิมเพิ่มขึ้นว่า “หัตถกะ” โดยมีความเป็นมาว่า แต่เดิมนมาก่อนอาพวกกุมารประสูติ ตามปกติราชาอาพวกะทรงนำกองทหารเสด็จออกปาลาสัตว์เป็นประจำทุกสัปดาห์ เพื่อเป็นการห้ามปรามโจรผู้ร้าย และป้องกันอริราชศัตรู พร้อมทั้งซ่อมกำลังทัพไว้ครั้งหนึ่ง ทรงตั้งกติกากับเหล่าทหารว่า ถ้าเนื้อวิ่งหนีออกไปทางข้างของผู้ใด ให้

เป็นภาระของผู้นั้นที่จะไปจับเนื้อมาจำเพาะว่าเนื้อหนีออกไปทางข้างของพระองค์ จึงทรงไล่ตามเนื้อนั้นไปเป็นหนทาง ๓ โยชน์ จนเนื้อนั้นหมดแรง ยืนนิ่งแช่น้ำอยู่ ก็ทรงจับมันมาเสียได้ แต่แม้การจะสำเร็จ ก็ทรงเหน็ดเหนื่อย จึงแวะเข้าไปประทับนั่งพักไ้ร่มไม้ใหญ่ต้นหนึ่ง บัดนั้น เทวดาซึ่งสิงสถิตที่นั่น ก็เข้ามาจับพระหัตถ์ไว้ และบอกว่าตนคืออาพวกยักษ์ ได้รับพรจากท้าวมหาราช (คือท้าวโลกบาล) ว่า สัตว์ใดก็ตามที่ล่องลำเขตซึ่งเงาต้นไม้ในเวลากลางวันเข้าไป ให้จับกินได้ อาพวกราชจึงจะต้องเป็นอาหารของตน พระราชาทรงหาทางรอด ในที่สุด อาพวกยักษ์ยอมปล่อยโดยมีเงื่อนไขว่า อาพวกราชจะทรงส่งมนุษย์ไปให้อาพวกยักษ์กิน พร้อมทั้งกับแก้มวันละ ๑ คน ตอนแรกก็ส่งนักโทษประหารไปให้ ต่อมานักโทษหมด ต้องใช้วิธีล่อคนโดยให้เอาเงินหลวงไปทิ้งไว้ตามถนนหนทาง ใครหยิบหรือแม้แต่จับต้อง ก็ตั้งข้อหาแล้วจับตัวมาส่งให้อาพวกยักษ์ พอคนรู้กันก็ไม่มีใครจับต้องเงินหลวงนั้น ในขั้นสุดท้าย เมื่อไม่มีคนที่จับได้ ก็วางกติกาให้จับเด็กที่นอนหงายส่งไป ทำให้แม่ลูกอ่อนและสตรีมีครรภ์พากันหนีไปอยู่ในต่างแคว้นจนเด็กโต จึงพากลับเข้ามา

เวลาล่วงไป ในที่สุด หาเด็กไม่ได้ อาฬวก-
 ราชถึงกับต้องยอมให้ส่งโอรสคืออาฬวก-
 กุมารส่งไปให้แก่อาฬวกยักษ์ ครั้งนั้น
 พระพุทธเจ้าทรงมองเห็นอุปนิสัยของ
 อาฬวกกุมารที่จะบรรลุนาคามิผล และ
 ของอาฬวกยักษ์ที่จะเป็นโสดาบัน
 พร้อมทั้งประโยชน์ที่จะเกิดแก่มหาชน
 จึงเสด็จออกจากพระเชตวัน ทรงดำเนิน
 ด้วยพระบาทแต่ลำพังพระองค์เดียว
 ผ่านหนทาง ๓๐ โยชน์ จนมาถึงที่อยู่
 ของอาฬวกยักษ์ และเสด็จเข้าไป
 ประทับข้างในขณะอาฬวกยักษ์ไม่อยู่
 เมื่อยักษ์กลับมาและขับไล่พระองค์ด้วย
 อាកารหยาบคายและรุนแรงต่างๆ ก็ได้
 ทรงใช้วิธีอ่อนโยนและขันติธรรมเข้า
 ตอบ จนอาฬวกยักษ์มีใจอ่อนโยนลง
 ท้ายสุดเปลี่ยนเป็นภามปัญญา ซึ่งพระ
 องค์ก็ทรงตอบตรงจุด ทำให้อาฬวกยักษ์
 เกิดความเข้าใจแจ่มแจ้งเห็นธรรมบรรลุ
 โสดาปัตติผล การทรงผจญและสอน
 ยักษ์ดำเนินไปตลอดคืนจนอาฬวกยักษ์
 บรรลุธรรมตอนรุ่งสว่าง ก็พอดีราชบุรุษ
 นำอาฬวกกุมารมาถึง เมื่ออาฬวกยักษ์
 ได้รับมอบอาฬวกกุมารมา ก็ถวายกุมาร
 นั้นแต่พระพุทธเจ้า และพระพุทธเจ้าก็
 ทรงมอบอาฬวกกุมารคืนให้แก่พวกราช
 บุรุษที่นำมา พร้อมทั้งตรัสว่า ให้พวก
 เขาเลี้ยงราชกุมารนั้นจนเติบโตแล้วจึง

ค่อยนำมาถวายแต่พระองค์ใหม่อีก
 และด้วยเหตุที่อาฬวกกุมารนั้นเหมือน
 เดินทาง ผ่านจากมือของราชบุรุษสู่มือ
 ยักษ์ จากมือยักษ์สู่พระหัตถ์ของพระ
 พุทธเจ้า และจากพระหัตถ์ของพระพุทธ
 เจ้า วนกลับสู่มือของราชบุรุษอีก อาฬวก-
 กุมารก็จึงได้มีคำว่า “หัตถกาะ” มาหน้าหน้า
 ชื่อ เป็นหัตถกาะอาฬวกะ เหตุการณ์นี้เป็น
 เครื่องเชื่อมโยงให้หัตถกาะอาฬวกะ เมื่อ
 เจริญวัยขึ้นมา ก็ได้มาใกล้ชิดพระพุทธ
 เจ้าและพระสงฆ์ และไม่ช้าไม่นานนัก ก็
 ได้บรรลุนาคามิผล; **ดู ตุลา, เอตทัคคะ**
หัตถบาท บ่วงมือ คือที่ใกล้ตัวชั่วคราวหนึ่ง
 (นั่งตัวตรง) เหยียดแขนออกไปจับตัวอีก
 คนหนึ่งได้ อรรถกถา (เช่น วินย.อ.๒/๔๐๔)
 อธิบายว่า เท่ากับช่วงสองศอกคืบ (๒
 ศอก ๑ คืบ หรือ ๒ ศอกครึ่ง) วัดจาก
 ส่วนสุดด้านหลังของผู้เหยียดมือออกไป
 (เช่นถ้ายืน วัดจากสันเท้า, ถ้านั่ง วัดจาก
 สุดหลังอวัยวะที่หนึ่ง, ถ้านอน วัดจากสุด
 ข้างด้านที่นอน) ถึงส่วนสุดด้านใกล้แห่ง
 ภายของอีกคนหนึ่งนั้น (ไม่นับมือที่
 เหยียดออกมา), โดยนัยนี้ ตามพระมติ
 ที่ทรงไว้ในวินัยมุข เล่ม ๑ และ ๒ สรุป
 ได้ว่า ให้ห่างกันไม่เกิน ๑ ศอก คือมี
 ช่องว่างระหว่างกันไม่เกิน ๑ ศอก

หายนะ ความเสื่อม

หิตานุหิต ประโยชน์เกื้อหนุนยิ่งใหญ่

หินยาน, หินยาน “ยานเลว”, “ยานที่ด้อย” (คำเดิมในภาษาบาลีและสันสกฤตเป็น ‘หินยาน’, ในภาษาไทย นิยมเขียน ‘หินยาน’), เป็นคำที่นิกายพุทธศาสนาซึ่งเกิดภายหลัง เมื่อประมาณ พ.ศ. ๕๐๐-๖๐๐ คิดขึ้น โดยเรียกตนเองว่า **มหายาน** (ยานพาหนะใหญ่มีคุณภาพดีที่จะช่วยชนพาสัตว์ออกไปจากสังสารวัฏได้มากมายและอย่างได้ผลดี) แล้วเรียกพระพุทธรูปแบบอื่นที่มีอยู่ก่อนรวมกันไปว่า **หินยาน** (ยานพาหนะต่ำด้อยด้อยคุณภาพที่ชนพาสัตว์ออกไปจากสังสารวัฏได้น้อยและด้อยผล), พุทธศาสนาแบบเถรวาท (อย่างที่บัดนี้นับถือกันอยู่ในไทย พม่า ลังกา เป็นต้น) ก็ถูกเรียกรวมไว้ในชื่อว่าเป็นนิกายหินยานด้วย

ปัจจุบัน พุทธศาสนาหินยานที่เป็นนิกายย่อยๆ ทั้งหลายได้สูญสิ้นไปหมด (ตัวอย่างนิกายย่อยหนึ่งของหินยาน ที่เคยเด่นในอดีตบางสมัย คือ สรวาสติวาท หรือเรียกแบบบาลีว่า ลัทธิพัตติกาท แต่ก็สูญไปนานแล้ว) เหลือแต่เถรวาทอย่างเดียว เมื่อพูดถึงหินยานจึงหมายถึงเถรวาท จนคนทั่วไปมักเข้าใจว่าหินยานกับเถรวาทมีความหมายเป็นอันเดียวกัน บางทีจึงถือว่าหินยานกับเถรวาทเป็นคำที่ใช้แทนกันได้ แต่เมื่อคนรู้เข้าใจเรื่อง

ราวดีขึ้น บัดนี้จึงนิยมเรียกว่า **เถรวาท** ไม่เรียกว่า หินยาน

เนื่องจากคำว่า “มหายาน” และ “หินยาน” เกิดขึ้นในยุคที่พุทธศาสนาแบบเดิมเลื่อนลงไปจากชมพูทวีป หลังพุทธกาลนานถึง ๕-๖ ศตวรรษ คำทั้งสองนี้จึงไม่มีในคัมภีร์บาลีแม้แต่รุ่นหลังในชั้นฎีกาและอนุฎีกา, ปัจจุบัน ขณะที่นิกายย่อยของหินยานหมดไป เหลือเพียงเถรวาทอย่างเดียว แต่มหายานกลับแตกแยกเป็นนิกายย่อยเพิ่มขึ้นมากมาย บางนิกายย่อยถึงกับไม่ยอมรับที่ได้ถูกจัดเป็นมหายาน แต่ถือตนว่าเป็นนิกายใหญ่อีกนิกายหนึ่งต่างหากคือ พุทธศาสนาแบบทิเบต ซึ่งเรียกตนว่าเป็น **วัชรยาน** และถือตนว่าประเสริฐเลิศกว่ามหายาน

ถ้ายอมรับคำว่ามีมหายาน และหินยานแล้วเทียบจำนวนรวมของศาสนิก ตามตัวเลขในปี ๒๕๔๘ ว่า มีพุทธศาสนิกชนทั่วโลก ๓๗๘ ล้านคน แบ่งเป็นมหายาน ๕๖% เป็นหินยาน ๓๘% (วัชรยานนับต่างหากจากมหายานเป็น ๖%) แต่ถ้าเทียบระหว่างประดานิกายย่อยของสองยานนั้น (ไม่นับประเทศจีนแผ่นดินใหญ่ที่มีตัวเลขไม่ชัด) ปรากฏว่า เถรวาทเป็นนิกายที่ใหญ่มีผู้นับถือมากที่สุด; บางทีเรียกมหายานว่า **อุตร-**

นิกาย เพราะมีศาสนิกส่วนใหญ่อยู่ในแถบเหนือของทวีปเอเชีย และเรียกหินยานว่า **ทักษิณนิกาย** เพราะมีศาสนิกส่วนใหญ่อยู่ในแถบใต้ของทวีปเอเชีย; ดู **เถรวาท**, เทียบ **มหายาน**

หิมพานต์ มีหิมะ, ปกคลุมด้วยหิมะ, ชื่อภูเขาใหญ่ที่อยู่ทางทิศเหนือของประเทศอินเดีย บัดนี้เรียกภูเขาหิมालัย, ป่าที่อยู่รอบบริเวณภูเขานี้ ก็เรียกกันว่า **ป่าหิมพานต์**; **หิมวันต์** ก็เรียก

หิมวันต์ ดู **หิมพานต์**

หิรัญยวดี แม่น้ำสายสุดท้ายที่พระพุทธเจ้าเสด็จข้าม เมื่อเสด็จไปเมืองกุสินารา ในวันที่จะปรินิพพาน สาละวินทยานของมัลลक्षัตริย์ ที่พระพุทธเจ้าปรินิพพาน อยู่ริมฝั่งแม่น้ำนี้, ปัจจุบันเรียกแม่น้ำ **คันทักน้อย (Little Gandak)** อยู่ห่างจากแม่น้ำคันทักใหญ่ไปทางตะวันตกประมาณ ๑๓ กิโลเมตร และไหลลงไปบรรจบแม่น้ำสรภู ซึ่งปัจจุบันเรียก **Gogra**

หิริ ความละอายแก่ใจ คือละอายต่อความชั่ว (ข้อ ๑ ในธรรมคัมภีร์ครองโลก ๒, ข้อ ๓ ในอริยทรัพย์ ๗, ข้อ ๒ ในสังฆธรรม ๗)

เหตุฉิมทิส "ทิศเบื้องต่ำ" หมายถึงบ่าว คือคนรับใช้หรือคนงาน; ดู **ทิสหก**

เหตุ สิ่งที่เกิดผล, คำมูล, เรื่องราว, สิ่งที่เกี่ยวข้อง

เหตุผลสนธิ "ต่อเหตุเข้ากับผล" หมายถึง หัวเงื่อนระหว่างเหตุในอดีตกับผลในปัจจุบัน หรือหัวเงื่อนระหว่างเหตุในปัจจุบัน กับผลในอนาคต ในวงจรปฏิจจสมุปบาท (**เหตุในอดีต** คืออวิชชา และสังขาร, **ผลในปัจจุบัน** คือวิญญูญาณนามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา, **เหตุในปัจจุบัน** คือตัณหา อุปาทาน ภพ, **ผลในอนาคต** คือชาติ ชรา มรณะ); เทียบ **ผลเหตุสนธิ**

เห็นชอบ ดู **สัมมาทิฏฐิ**

เหมกมาณพ [เห-มะ-กะ-มา-นบ] คิษรย์คนหนึ่ง ในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

เหมันต์, เหมันตฤดู ฤดูหนาว (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔); ดู **มาตรา**

ให้กล่าวธรรมโดยบท สอนธรรมโดยให้ว่าพร้อมกันกับตน คือ ว่าขึ้นพร้อมกัน จบลงพร้อมกัน (สิกขาบทที่ ๓ แห่งมุสาวาทวรรค ปาจิตติยกัณฑ์)

ให้ทานโดยเคารพ ตั้งใจให้อย่างดี เอื้อเพื่อแก่ของที่ตัวให้และผู้รับทาน ไม่ทำอาการดุจทิ้งเสีย

ให้นิสัย ดู **นิสัย**

ให้ลำบาก ดู **วิเทศกรรม**

ให้โอกาส ดู **โอกาส**

อ

อกนิษฐ์ รูปพรหมชั้นสูงสุดในพรหมสิบหกชั้น และเป็นสุทธาวาสภูมิชั้นสูงสุด (ข้อ ๕ ในสุทธาวาส ๕)

อภริยา กิจอันบรรพชิตไม่ควรทำ ๔ อย่าง ทำแล้วขาดจากความเป็นภิกษุ คือ ๑. เสพเมถุน ๒. ลักขของเขาตั้งแต่ ๕ มาสกขึ้นไป ๓. ฆ่ามนุษย์ ๔. อวดคุณพิเศษ (อุตริมนุสสรรม) ที่ไม่มีในตน (สำหรับภิกษุณี มี ๘); ดู **อนุศาสน์**

อภัยปิยะ ไม่ควร, ไม่สมควรแก่ภิกษุจะบริโภคใช้สอย คือ ต้องห้ามด้วยพระพุทธรเจ้าไม่ทรงอนุญาตให้ภิกษุใช้หรือฉัน, สิ่งที่ตรงกันข้ามกับ **กภัยปิยะ**

อภัยปิยวัตถุ สิ่งที่ไม่เหมาะไม่ควร คือ ภิกษุไม่ควรบริโภคใช้สอย

อภปิเย กภปิยสญญิตา อาการที่จะต้องอาบัติด้วยสำคัญว่าควร ในของที่ไม่ควร

อกาละ เวลาอันไม่ควร

อกาลจิวร จีวรที่เกิดขึ้นนอกเขต **จีวรกาล** นอกเขตอาณิสสลังก์ฉฐิน

อกาลโก (พระธรรม) ไม่ประกอบด้วยกาล, ให้ผลไม่จำกัดกาล คือไม่ขึ้นกับกาลเวลา ไม่จำกัดด้วยกาล ให้ผลแก่ผู้ปฏิบัติทุกเวลา ทุกโอกาส บรรลุเมื่อใด

ก็ได้รับผลเมื่อนั้น ไม่เหมือนผลไม้ที่ให้ผลตามฤดู, อีกอย่างหนึ่งว่า เป็นจริงอยู่อย่างไร ก็เป็นจริงอยู่อย่างนั้นเรื่อยไป (ข้อ ๓ ในธรรมคุณ ๖)

อภริยาทิฏฐิ ความเห็นว่าไม่เป็นอันทำ, เห็นว่าการกระทำไม่มีผล อธิบายอย่างง่าย เช่น ทำชั่ว หากไม่มีคนรู้ คนเห็น ไม่มีคนชม ไม่มีคนลงโทษ ก็ถือว่าไม่เป็นอันทำ เป็นมิจฉาทิฏฐิร้ายแรงอย่างหนึ่ง (ข้อ ๑ ในทิฏฐิ ๓)

อกุปกรรม ผู้มีธรรมที่ไม่กำเริบ คือผู้ที่เมื่อได้สมบัติแล้ว สมบัตินั้นจะไม่เลื่อมไปเลย ได้แก่พระอริยบุคคลทั้งหมด; เทียบ **กุปกรรม**

อกุศล “ไม่ฉลาด”, สภาวะที่เป็นปฏิกิริยาหรือตรงข้ามกับกุศล, บาป, ชั่ว, ความชั่ว (อกุศลธรรม), กรรมชั่ว (อกุศลกรรม); เทียบ **กุศล**

อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล, กรรมชั่ว, บาป, การกระทำที่ไม่ดี คือ เกิดจาก **อกุศลมูล**; ดู **อกุศล, กรรม**

อกุศลกรรมบถ ทางแห่งกรรมชั่ว, ทางแห่งกรรมที่เป็นอกุศล, กรรมชั่วอันเป็นทางนำไปสู่ทุกข์ มี ๑๐ อย่าง คือ **ก. กายกรรม ๓** ได้แก่ ๑. **ปาณาติบาต** การ

ทำลายชีวิต **๒. อทินนาทาน** ถือเอาของ
ที่เขามิได้ให้ **๓. กามเมสุมิฉณาจาร**
ประพฤตินิดในกาม **ข. วจีกรรม ๔** ได้
แก่ **๔. มุสาวาท** พูดเท็จ **๕. ปิสฺฐมาวาจา**
พูดส่อเสียด **๖. ผรุสวาจา** พูดคำหยาบ
๗. สัมผัสฺปปลาปะ พูดเพ้อเจ้อ **ค.**
มโนกรรม ๓ ได้แก่ **๘. อภิชฌา** ละโมบ
คอยจ้องอยากได้ของเขา **๙. พยาบาท** คิด
ร้ายเขา **๑๐. มิจฉาทิฏฐิ** เห็นผิดจากคลอง
ธรรม; เทียบ **กุศลกรรมบถ, ๓ กุกรรมบถ**

อกุศลจิตตูปาท จิตอกุศลเกิดขึ้น, ความ
คิดชั่ว

อกุศลเจตนา เจตนาที่เป็นอกุศล, ความ
ตั้งใจชั่ว, ความคิดชั่ว

อกุศลเจตสิก เจตสิกอันเป็นอกุศล ได้
แก่ ความชั่วที่เกิดขึ้นภายในใจ แต่จิต
ให้เป็นบาป มี ๑๔ อย่าง แยกเป็น **ก.**
สัมพาทกุศลสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่เกิด
ทั่วไปกับอกุศลจิตทุกดวง) ๔ คือ โมหะ
อหิริกะ (ไม่ละอายต่อบาป) อนินตตัปปะ
(ไม่กลัวบาป) อุทัจจจะ **ข. ปกิณณก-**
อกุศลเจตสิก (อกุศลเจตสิกที่เกิดกับ
อกุศลจิตเรียงรายไป) ๑๐ คือ โลภะ ทิฏฐิ
มานะ โทสะ อิสสา (ริษยา) มัจฉริยะ
กุกกัจจะ (เดือดร้อนใจ) ถีนะ (หดหู่)
มิทระ (ซีมเซา) วิจิกิจฉา

อกุศลธรรม ธรรมที่เป็นอกุศล, ธรรม
ฝ่ายอกุศล, ธรรมที่ชั่ว, ธรรมฝ่ายชั่ว; ๓

อกุศล

อกุศลมูล รากเหง้าของอกุศล, ต้นเหตุ
ของอกุศล, ต้นเหตุของความชั่ว มี ๓
อย่าง คือ โลภะ โทสะ โมหะ

อกุศลวิตก ความตริตริกที่เป็นอกุศล,
ความนึกคิดที่ไม่ดี มี ๓ อย่าง คือ **๑.**
กามวิตก คิดแล้ไปในทางกาม หาทาง
ปรนเปรอตน **๒. พยาบาทวิตก** คิดใน
ทางพยาบาท **๓. วิหิงสาวิตก** คิดในทาง
เบียดเบียนผู้อื่น

อกติ ฐานะอันไม่พึงถึง, ทางความ
ประพฤตินิด, ความลำเอียง มี ๔ คือ
๑. นันทาคติ ลำเอียงเพราะรัก **๒. โทสาคติ**
ลำเอียงเพราะชัง **๓. โมหาคติ** ลำเอียง
เพราะเขลา **๔. ภยากติ** ลำเอียงเพราะกลัว;
ดู กิหิวินัย

อโคจร บุคคลและสถานที่อันมิควร
ไปมาหาสู่ มี ๖ คือ หญิงแพศยา หญิง
หม้าย สาวเทื้อ ภิกษุณี บัณเฑาะก์
(กะเทย) และร้านสุรา

อโคจรคคาหิกรูป ดูที่ **รูป/๒๘**

อโฆสะ พยัญชนะที่มีเสียงไม่ก้อง ได้แก่
พยัญชนะที่ ๑ และ ๒ ในวรรคทั้ง ๕
คือ **ก ข, จ ฉ, ฎ ฐ, ต ถ, ฒ ฝ,** และ **ส**
รวม ๑๑ ตัว; ตรงข้ามกับ **โฆสะ** (เทียบ
ระดับเสียงพยัญชนะ ดูที่ **ธนิต**)

องค์ 1. ส่วน, ภาค, ตัว, อวัยวะ, ลักษณะ,
คุณสมบัติ, ส่วนประกอบ **2.** ลักษณะ-

นามใช้เรียกภิกษุสามเณร นักบวชอื่น
บางพวก และสิ่งทีเ कारพบุชาบางอย่าง
ในทางศาสนา เช่น พระพุทธรูป ๒ องค์
พระเจดีย์ ๔ องค์, สำหรับภิกษุสามเณร
ในภาษาเขียนท่านให้ใช้ **รูป**

องค์ฌาน (บาลี ว่า **ฌานนฺค**) องค์ประกอบ
ของฌาน, องค์ธรรมทั้งหลายที่ประกอบ
กันเข้าเป็นฌานชั้นหนึ่งๆ เช่น ปิติ สุข
เอกัคคตา รวมกันเรียกว่า **ฌานที่ ๒**
หรือ**ทุติยฌาน**; องค์ฌานทั้งหมดใน
ฌานต่างๆ นับแยกเป็นหน่วยๆ ไม่ซ้ำ
กัน มีทั้งหมด ๖ อย่าง คือ **วิตก** ความ
ตรึก **วិหาร** ความตรอง **ปิติ** ความอิมใจ
สุข ความสุข **อุเบกขา** ความมีจิตเรียบ
สมดุลงเป็นกลาง และ **เอกัคคตา** ความมี
อารมณ์หนึ่งเดียว; **ฌ ฌาน**

องค์มรรค (บาลี ว่า **มคฺคณฺค**) องค์
ประกอบของมรรค, องค์ธรรม ๘ อย่าง
มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ที่ประกอบกันเข้า
เป็นมรรค หรือที่เรียกชื่อเต็มว่า **อริย-**
อัฐังคิกมรรค; **ฌ มรรค 1.**

องค์แห่งธรรมกถิก ๕ คือ ๑. แสดง
ธรรมไปตามลำดับไม่ตัดลัดให้สับสน
หรือขาดความ ๒. ชี้แจงยกเหตุผลมา
แสดงให้ผู้ฟังเข้าใจ ๓. สอนเขาด้วย
เมตตา ตั้งจิตปรารถนาให้เป็นประโยชน์
แก่ผู้ฟัง ๔. ไม่แสดงธรรมเพราะเห็นแก่
ลาภ ๕. ไม่แสดงธรรมกระทบตนและผู้

อื่น คือ ไม่ยกตน ไม่เลียดสีข่มขู่ผู้อื่น
องค์แห่งภิกษุใหม่ ๕ คือ ๑. **ปาฏิโมกข-**
สังวร สำรวมในพระปาฏิโมกข์ ๒.
อินทริยสังวร สำรวมอินทริยทั้ง ๖ ๓.
ภัสสปรียันตะ พุดคุยมีขอบเขต ไม่เอิก
เกริกเฮฮา ๔. **กายวูปกาสะ** อยู่ใน
เสนาสนะอันสงัด ๕. **สัมมทัสสนะ** ตั้ง
ตนไว้ในความเห็นชอบ

องคฺลิมาล พระมหาสาวกองค์หนึ่งของ
พระพุทธเจ้า เคยเป็นมหาโจรโด่งดัง
เป็นบุตรของภคควพราหมณ์ ผู้เป็น
บุโรหิตของพระเจ้าโกศล มารดาชื่อนาง
มันตานีพราหมณี เดิมชื่อ**อหิงสกะ**
(แปลว่า “ผู้ไม่เบียดเบียน”) ไปศึกษา
ศิลปศาสตร์ในสำนักอาจารย์ทศปาโมกข์
เมืองตักสิลา มีความรู้และความ
ประพฤติดี เพื่อนศิษย์ด้วยกันริษยา ยุ
อาจารย์ให้กำจัดเสีย อาจารย์ลวงอุบาย
ให้ไปฆ่าคนครบหนึ่งพันแล้วจะมอบวิชา
วิเศษอย่างหนึ่งให้ จึงกลายเป็นมหา
โจรผู้เหดร้ายทารุณ ตัดนิ้วมือคนที่ตน
ฆ่าตายแล้ว ร้อยเป็นพวงมาลัย จึงได้ชื่อ
ว่า **องคฺลิมาล** (แปลว่า “มีนิ้วเป็นพวง
มาลัย”) ภายหลังพระพุทธเจ้าเสด็จไป
โปรดกลับใจได้ ขอบวช ต่อมาก็ได้
สำเร็จพระอรหัต ท่านเป็นต้นแห่งพุทธ-
บัญญัติไม่ให้บวชโจรที่ขึ้นชื่อโด่งดัง

อจิตตกะ ไม่มีเจตนา เป็นชื่อของอาบัติ

พวกหนึ่ง ที่เกิดขึ้นโดยสมมุติฐานที่แม่ไม่มีเจตนา คือ ถึงแม่ไม่ตั้งใจทำก็ต้องอาบัติ เช่น ฉันทอาหารในเวลาวิกาล ดื่มน้ำเมา เป็นต้น

อจิรวดี แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๓ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป ไหลผ่านเมืองสำคัญ คือ สāvasthī เมืองหลวงของแคว้นโกศล, เมื่อพระเจ้าวิฑูทกะยกทัพไปกำจัดเจ้าศากยะเสร็จแล้วกลับมาพักตั้งค่ายค้างแรมอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำนี้ ถึงราตรี น้ำได้ขึ้นท่วมพัดพาพระเจ้าวิฑูทกะพร้อมทั้งกองทัพไปถึงความพินาศแทบหมดสิ้น, ปัจจุบัน อจิรวดีเป็นแม่น้ำที่ไม่สำคัญอะไรนัก มีชื่อในภาษาอังกฤษว่า Rapti; ๓ มหานที ๕

อเจลก ซีเปลือย, นักบวชไม่นุ่งผ้า
อเจลกวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องเกี่ยวกับซีเปลือย เป็นต้น, เป็นชื่อหมวดอาบัติปาจิตติย วรรคที่ ๕

อชฎากาศ ๓ อชฎากาศ
อชปาลนิโครธ ต้นไทรเป็นที่พักอาศัยของคนเลี้ยงแพะ, ชื่อต้นไม้ที่พระพุทธเจ้าประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขเป็นเวลา ๗ วัน อยู่ทิศตะวันออกของต้นศรีมหาโพธิ์; ๓ วิมุตติสุข

อชาติปฐพี ปฐพีไม่แท้ คือดินที่เป็นหิน เป็นกรวด เป็นกระเบื้อง เป็นแร่ เป็นทรายล้วน หรือมีดินร่วนดินเหนียวน้อย

เป็นของอื่นมากก็ดี ดินที่ไฟเผาแล้วก็ดี กองดินร่วน หรือกองดินเหนียวที่ฝนตก รดหย่อนกว่า ๔ เดือนก็ดี

อชาติศัตรู โอรสของพระเจ้าพิมพิสารกับพระนางโกศลเทวี กษัตริย์แคว้นมคธ ขณะพระนางโกศลเทวีทรงครรภ์ ได้แพ้ท้องอยากเสวยโลหิตของพระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าพิมพิสารทรงทราบจึงเอาพระขรรค์แทงพระชานุ (เข่า) รongพระโลหิตให้พระนางเสวย ไทรทำนายว่า พระโอรสที่อยู่ในครรภ์เกิดมาจะทำปิตุฆาต พระนางโกศลเทวีพยายามทำลายด้วยการให้แท้งเสีย แต่ไม่สำเร็จ ในที่สุดคิดจะรีด แต่พระเจ้าพิมพิสารทรงห้ามไว้ เมื่อครบกำหนดประสูติเป็นกุมาร จึงตั้งพระนามโอรสว่า **อชาติศัตรู** แปลว่า “เป็นศัตรูตั้งแต่ยังไม่เกิด” ในที่สุดเจ้าชายอชาติศัตรูก็คบคิดกับพระเทวทัตฆ่าพระราชบิดาตามที่ไทรทำนายไว้และได้ขึ้นครองราชสมบัติแคว้นมคธ ณ กรุงราชคฤห์ แต่ทรงสำนึกและกลับพระทัยได้ หันมาทรงอุปถัมภ์บำรุงพระศาสนา และได้เป็นพุทธศาสนูปถัมภก ในการ **สังคายนาครั้งที่ ๑** (คำ **อชาติศัตรู** บางท่านแปลใหม่ว่า “มิได้เกิดมาเป็นศัตรู”)

อชิตมาณพ หัวหน้าศิษย์ ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจตีย์

อชินปเวณิ เครื่องลาดที่ทำด้วยหนังสัตว์
ชื่ออชินะ มีขนอ่อนนุ่ม จัดเป็นอจุจาสยนะ
มหาสยนะอย่างหนึ่ง

อญาณตา อาการที่จะต้องอาบัติด้วยไม่รู้
อณฺ, อณฺ สิ่งเล็กๆ, ละเอียด

อติเทพ, อติเทพ เทพผู้ยิ่งกว่าเทพทั้ง
หลาย, เทพเหนือเทพ หมายถึงพระ
อรหันต์ เฉพาะอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้า,
บางแห่ง หมายถึงจอมเทพ คือท้าวสักกะ
(พระอินทร์)

อติเรก 1. เกินกว่ากำหนด, ยิ่งกว่าปกติ,
ส่วนเกิน, เหลือเฟือ, ส่วนเพิ่มเติม,
ส่วนเพิ่มพิเศษ **2.** ถวายอติเรก หรือ
ถวายอติเรก คือ พระสงฆ์ถวายพระพร
ที่เป็นส่วนเพิ่มพิเศษ แต่พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และหรือสมเด็จพระ
พระบรมราชินี ท้ายพระราชพิธีบำเพ็ญ
พระราชกุศล ในระหว่างอนุโมทนา ถ้า
กล่าวในพระราชฐาน ต้องต่อท้ายด้วย
ถวายพรลา, เรียกอย่างนี้เพราะขึ้นต้นว่า
“อติเรกวสุสสตี ชิวตุฯ”

เป็นธรรมเนียมว่า เมื่อถวาย
อนุโมทนาสำหรับ ๒ พระองค์ดังที่กล่าว
นั้น ต้องถวายอติเรกด้วย โดยใช้พัดยศ
(ในงานหลวงที่มีการพระราชทานพัด
รอง เวลาอนุโมทนาให้ใช้พัดรอง แต่พอ
ถึงตอนถวายอติเรก ต้องใช้พัดยศ โดย
วางพัดรองไว้ แล้วตั้งพัดยศตอนถวาย

อติเรกทุกรูป และใช้พัดยศไปจนจบการ
สวดอนุโมทนา) เมื่อจับพัดยศตั้งขึ้น
และสวดอนุโมทนาตามลำดับ พอจบ
บทสุดท้าย ก่อนจะขึ้น “ภาวตุ สพพ-
มงฺคละฯ” ก็หยุดให้หัวหน้าถวายอติเรก
และเมื่อหัวหน้าถวายอติเรกจบ พระเถระ
รูปที่ ๒ ต้องรับ “ภาวตุ สพพมงฺคละฯ”,
จากนั้น ถ้าเป็นพิธีในพระราชฐาน เมื่อ
สวดจบอนุโมทนา ลง “ภาวนตุ เต” แล้ว
รูปที่ ๒ กล่าวถวายพระพรลา แล้วพระ
สงฆ์ลงจากที่ออกไป แต่ถ้ามิใช่ในพระ
ราชฐาน ก็สิ้นสุดแค่จบอนุโมทนา ไม่
ต้องถวายพระพรลา

(มีข้อที่ปฏิบัติมาอันพึงทราบพิเศษว่า
ในการถวายอติเรก และถวายพระพรลา
ต้องใช้พัดยศพระราชาคณะ ตั้งแต่ชั้น
สามัญขึ้นไป และในขณะนั้น รูปอื่นๆ ที่
มีพัดยศ ก็ตั้งพัดยศ ถ้าไม่มี ให้ประณม
มือ ห้ามใช้พัดรอง; ในการทรงบำเพ็ญ
พระราชกุศลบางอย่าง แม้มิได้เสด็จด้วย
พระองค์ เพียงพระราชทานไทยธรรม
มอบผู้ใดผู้หนึ่งไปแทนพระองค์ เช่น
กฐินพระราชทาน และการทรงบำเพ็ญ
พระราชกุศลอุทิศแก่ผู้ล่วงลับ ก็ต้องใช้
พัดยศ และถวายอติเรก)

คำถวายอติเรก และคำถวายพระพร
ลาที่ใช้เป็นแบบในบัดนี้ ดังนี้

แบบที่ ๑ เฉพาะพระบาทสมเด็จพระเจ้า

อยู่หัว พระองค์เดียว

- คำถวายอดิเรก

อดิเรกวิสุตต์ ชีวตุ.

อดิเรกวิสุตต์ ชีวตุ.

อดิเรกวิสุตต์ ชีวตุ.

ทิมายโก โหตุ อโรโค โหตุ.

ทิมายโก โหตุ อโรโค โหตุ.

สุจิตโต โหตุ ปรมินทมหาราชา.

สิทธิกิจจัม สิทธิกมมัม สิทธิลาโก ชโย นิจจัม.

ปรมินทมหาราชวิสุตตภาต สัพพทา.

ขอถวายพระพร

- คำถวายพระพรลา

ขอถวายพระพร เจริญพระราชสิริ
สวัสดิ์พิพัฒน์มงคลพระชนมสุขทุก
ประการ จงมีแต่สมเด็จบรมบพิตรพระ
ราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระปรมินทร
บรมมิกมหาราชเจ้า ผู้ทรงพระคุณ
อันประเสริฐ เวลานี้สมควรแล้ว อาตม-
ภาพทั้งปวง ขอถวายพระพรลา แต่
สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภาร พระ
องค์ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ.

ขอถวายพระพร

แบบที่ ๒ สำหรับ ๒ พระองค์

- คำถวายอดิเรก

อดิเรกวิสุตต์ ชีวตุ.

อดิเรกวิสุตต์ ชีวตุ.

อดิเรกวิสุตต์ ชีวตุ.

ทิมายโก โหตุ อโรโค โหตุ.

ทิมายโก โหตุ อโรโค โหตุ.

สุจิตโต โหตุ ปรมินทมหาราชา สราชินี.

สิทธิกิจจัม สิทธิกมมัม สิทธิลาโก ชโย นิจจัม.

ปรมินทมหาราชวิสุตตภาต สัพพทา.

ขอถวายพระพร

- คำถวายพระพรลา

ขอถวายพระพร เจริญพระราชสิริ
สวัสดิ์พิพัฒน์มงคลพระชนมสุขทุก
ประการ จงมีแต่สมเด็จบรมบพิตรพระ
ราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ ผู้ทรง
พระคุณอันประเสริฐ เวลานี้สมควรแล้ว
อาตมภาพทั้งปวง ขอถวายพระพรลา
แต่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า
ทั้ง ๒ พระองค์ ผู้ทรงพระคุณอัน
ประเสริฐ.

ขอถวายพระพร

แบบที่ ๓ เจเพาะสมเด็จพระบรมราชินี

- คำถวายอดิเรก

อดิเรกวิสุตต์ ชีวตุ.

อดิเรกวิสุตต์ ชีวตุ.

อดิเรกวิสุตต์ ชีวตุ.

ทิมายกา โหตุ อโรคา โหตุ.

ทิมายกา โหตุ อโรคา โหตุ.

สุจิตตา โหตุ สิริกิตติ ปรมราชินี.

สิทธิกิจจัม สิทธิกมมัม สิทธิลาโก ชโย นิจจัม.

สิริกิตติปรมราชินีภาต สัพพทา.

ขอถวายพระพร

- คำถวายพระพรลา

ขอถวายพระพร เจริญพระราชสิริ
 สวัสดิ์พิพัฒน์มงคลพระชนมสุขทุก
 ประการ จงมีแต่สมเด็จบรมบพิตรพระ
 ราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระนางเจ้า
 สิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ผู้ทรงพระ
 คุณอันประเสริฐ เวลานี้สมควรแล้ว
 อาตมภาพทั้งปวง ขอถวายพระพรลา
 แต่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภาร
 พระองค์ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ.

ขอถวายพระพร

นอกจากนี้ เห็นควรนำแบบคำถวาย
 พระพรเทศนา มาแสดงไว้ด้วย ดังนี้

คำถวายพระพรเทศนา

ขอถวายพระพร เจริญพระราชสิริ
 สวัสดิ์พิพัฒน์มงคลพระชนมสุขทุก
 ประการ จงมีแต่ สมเด็จบรมบพิตรพระ
 ราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระปรมินทร
 ธรรมิกมหาราชาธิราชเจ้า^๑ ผู้ทรงพระคุณ
 อันประเสริฐ บัดนี้จักรับพระราชทาน
 ถวายวิไลชนาใน . . . ฉลองพระเดชพระ
 คุณประดับพระปัญญาบารมี ถ้ายรับพระ
 ราชทานถวายวิไลชนาไป มิได้ต้องตาม
 โวหารอรรถาธิบาย ในพระธรรมเทศนา
 ณ บทใดบทหนึ่งก็ดี ขอเดชะ^๒ พระ
 เมตตาคุณ พระกรุณาคุณ พระขันติคุณ
 ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานอภัย
 แก่อาตมะ ผู้มีสติปัญญาน้อย.

ขอถวายพระพร

(^๑ ถ้าเป็นพระองค์อื่น ฟังเปลี่ยนไปตาม
 กรณี เช่น สมเด็จพระบรมราชินีนาถว่า
 “จงมีแต่ สมเด็จบรมบพิตรพระราช
 สมภารพระองค์ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์
 พระบรมราชินีนาถ”; ^๒ ถ้ามิใช่พระบาท
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว หรือมิได้ประทับ
 อยู่ในที่เฉพาะหน้า ให้เว้นคำว่า “ขอ
 เดชะ”)

อดิเรกจิ๋ว ๓ อดิเรกจิ๋ว

อดีต ล่วงแล้ว

อดีตกาล เวลาที่ล่วงแล้ว

อทัมมยตา “ภาวะที่ไม่เนื่องด้วยสิ่งนั้น”,
 “ความไม่เกาะเกี่ยวกับมัน”, ความเป็น
 อิสระ ไม่ติดไม่ข้องไม่ค้างใจกับสิ่งใดๆ
 ไม่มีอะไรยึดถือผูกพันที่จะได้จะมีจะ
 เป็นอย่างหนึ่งอย่างใด ได้แก่ความ
 ปลอดพ้นปราศจากตัณหา (รวมทั้ง
 มานะและทิฏฐิที่เนื่องกันอยู่), ภาวะไร้
 ตัณหา; **อทัมมยตา** (รวมทั้ง “อทัมมโย”
 หรืออทัมมัย ที่เป็นคุณศัพท์) พระพุทธ
 เจ้าตรัสแสดงไว้ในพระสูตร ๔ สูตร และ
 มาในคำอธิบายของพระสารีบุตรในคัมภีร์
มหานิทเทสอีก ๑ แห่ง พระพุทธพจน์
 และคำอธิบายดังกล่าวจะช่วยให้ผู้ศึกษา
 เข้าใจความประณีตแห่งธรรมที่ปัญญา
 อันรู้จำแนกแยกแยะจะมองเห็นความยิ่ง
 ความหย่อน และความเหมาะสมพอดี
 ถูกผิดขั้นตอนหรือไม่ เป็นต้น ในการ

ปฏิบัติ โดยเฉพาะการปฏิบัติต่อการปฏิบัติของตน เช่น ท่านกล่าวว่า (ขุ.ม.๒๙/๓๓๘/๒๒๘) สำหรับอกุศลธรรม เราควรสลัดละ แต่สำหรับกุศลธรรมทั้งสามภูมิ เราควรมืออ้อมมยตา (ความไม่ติดยึด), ในสัปปริสสุตฺต (ม.อ.๑๔/๑๙๑/๑๔๑) พระพุทธเจ้าตรัสแสดงสัปปริสธรรม และอสังกตธรรม ให้เห็นความแตกต่างระหว่างอสังกตธรรม กับสังกตธรรมว่า อสังกตธรรมถือเอาคุณสมบัติ การปฏิบัติ หรือความก้าวหน้าความสำเร็จในการปฏิบัติของตน เช่น ความมีชาติตระกูลสูง ลากยศ ความเป็นพหูสูต ความเป็นธรรมกถึก การถือครองควัตถรมีการอยู่ป่าอยู่โคนไม้ เป็นต้น จนถึงการได้มานสมาบัติ มาเป็นเหตุยกตน-ชมผู้อื่น ส่วนสังกตธรรมจะมีดีหรือก้าวไปได้สูงเท่าใด ก็ไม่ถือเป็นเหตุยกตน-ชมผู้อื่นเช่นนั้น ในเรื่องนี้ มีข้อพึงสังเกตที่สำคัญคือ ในระดับแห่งคุณสมบัติและการถือปฏิบัติทั่วไปสังกตธรรม “กระทำปฏิบัติไว้ภายใน” (ใจอยู่กับการปฏิบัติที่ถูกต้องเป็นหลัก หรือเอาการปฏิบัติที่ถูกต้องมาตั้งเป็นหลักไว้ในใจ) จึงไม่เอาคุณสมบัติใดๆ มาเป็นเหตุให้ยกตน-ชมผู้อื่น ส่วนในความสำเร็จชั้นมานสมาบัติ สังกตธรรม “กระทำอ้อมมยตาไว้ภายใน” (ใจอยู่กับอ้อมมยตาที่ตระหนักรู้อยู่) จึงไม่ถือการ

ได้มานสมาบัติมาเป็นเหตุยกตน-ชมผู้อื่น (เหนือชั้นมานสมาบัติขึ้นไป เป็นชั้นถึงความสิ้นอาสวะ ซึ่งเป็นสังกตธรรมอย่างเดียว ไม่มีอ้อมมยตา จึงไม่มีความสำคัญมั่นหมายอะไรที่จะเป็นเหตุให้ยกตนชมใครอีกต่อไป), ใน อ้อมมยสุตฺต (อง.จก.๒๒/๓๗๕/๔๙๓) ตรัสว่า อานิสงส์อย่างแรก (ใน ๖ อย่าง) ของการตั้งอนัตตสังกตญาณอย่างไม่จำเพาะในธรรมทั้งปวง คือจะเป็นผู้อ้อมมยในทั้งโลก, ใน วิสุทฺธิมคฺค์ กล่าวถึงอ้อมมยตา ที่ตรัสในสฬายตนวิภังคสุตฺต ว่าเป็น ฐฎฐานคามินีวิปัสสนา (ม.อ.๑๔/๖๓๒/๔๐๗; วิสุทฺธิ. ๓/๓๑๘)

อติถิพลั การจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์สินส่วนหนึ่งเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับเอื้อเพื่อเกื้อกูลกันในด้าน การต้อนรับแขก, การใช้รายได้หรือทรัพย์สินส่วนหนึ่งเพื่อแสดงน้ำใจเอื้อเพื่อในการต้อนรับผู้ไปมาหาสู่ (ข้อ ๒ ในพลั ๕ แห่งภคคาทียะ ๕)

อติเทพ ดู อติเทพ

อติมานะ ดูหมิ่นท่าน, ความถือตัวว่าเหนือกว่ายิ่งกว่าเขา (ข้อ ๑๔ ในอุปกิลเส ๑๖); ดู มานะ

อติเรก ดู อติเรก

อติเรกจิวร จีวรเหลือเฟือ, ผ้าส่วนเกิน หมายถึงผ้าที่เขาถวายภิกษุเพิ่มเข้ามา นอกจากผ้าที่อธิษฐานเป็น ไตรจีวร และ

มิได้วิภังค์ไว้; ตรงข้ามกับ **จีวรอธิษฐาน**; **อติเรกจีวร** ก็เรียก; ดู **วิกัป**, **อธิษฐาน**

อติเรกบาตร บาตรของภิกษุที่เขาถวายเพิ่มเข้ามา นอกจากบาตรอธิษฐาน, พระพุทธเจ้าอนุญาตให้ภิกษุมีบาตรไว้ใช้ใบเดียว ซึ่งเรียกว่า **บาตรอธิษฐาน** หากมีหลายใบ ตั้งแต่ใบที่ ๒ ขึ้นไป และมีได้วิภังค์ไว้ เรียกว่า **อติเรกบาตร**; ดู **วิกัป**, **อธิษฐาน**

อติเรกปักข์ เกินเวลาปักข์หนึ่ง คือเกิน ๑๕ วัน แต่ยังไม่ถึงเดือน

อติเรกมาส เกินเวลาเดือนหนึ่ง

อติเรกลาภ ลาภเหลือเฟือ, ลาภส่วนพิเศษ, ลาภเกินปรกติ

อติเรกวิสตติวรรค สงฆ์พวกที่กำหนดจำนวนเกิน ๒๐ รูป

อติตถวังก์ ดู **วิถิจิต**

อติตนาทังสญาณ ญาณเป็นเครื่องรู้ถึงเรื่องที่ล่วงมาแล้ว และเรื่องที่ยังไม่มาถึง, ญาณหยั่งรู้ทั้งอดีตและอนาคต

อติตังสญาณ ญาณหยั่งรู้ส่วนอดีต, ปรีชากำหนดรู้เหตุการณ์ที่ล่วงไปแล้ว อันเป็นเหตุให้ได้รับผลในปัจจุบัน (ข้อ ๑ ในญาณ ๓)

อติกิจจา แก้ไขไม่ได้, เยียวยาไม่ได้ หมายถึงอาบัติมีโทษหนักถึงที่สุดต้องแล้วขาดจากความเป็นภิกษุ คือ อาบัติปาราชิก; คู่กับ **สเทกิจจา**

อถัพพนเพท ชื่อคัมภีร์พระเวทลำดับที่ ๔ ว่าด้วยคาถาอาคมทางไสยศาสตร์ การปลุกเสกต่างๆ เป็นส่วนเพิ่มเข้ามาต่อจาก **ไตรเพท**; อาถัพพนเวท, อถรรพเวท, อาถรรพณเวท ก็เขียน

อทวารรูป ดูที่ **รูป ๒๘**

อทินนาทาน ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยอาการแห่งขโมย, ขโมยสิ่งของ, ลักทรัพย์ (ข้อ ๒ ในกรรมกิเลส ๔ ในอนุสสกรรมมถ ๑๐)

อทินนาทานา เวรมณี เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้, เว้นการลักขโมย (ข้อ ๒ ในศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ อนุสสกรรมมถ ๑๐)

อทิสสมานกาย กายที่มองไม่เห็น, ผู้มีกายไม่ปรากฏ, ไม่ปรากฏร่าง, มองไม่เห็นตัว กล่าวคือ เป็นวิสัยของผู้มีฤทธิ์บางประเภท (วิภูพพนฤทธิ์) อาจทำการบางอย่างโดยไม่ให้ผู้อื่นมองเห็นร่างกาย; อีกอย่างหนึ่ง เป็นความเชื่อของพวกเขาพรหมณ์ว่าบรรพบุรุษที่ตายไป มีถิ่นเป็นที่อยู่เรียกว่า **ปิตฤโลก** ยังทรงอยู่ด้วยเป็นอทิสสมานกาย ความเชื่อนี้คนไทยก็รับมา แต่ให้บรรพบุรุษเหล่านั้นคงอยู่ที่บ้านเรือนเดิมอย่างที่เราเรียกว่า **ผีเรือน**

อทุกข์มสุข (ความรู้สึก) ไม่ทุกข์ไม่สุข, ความรู้สึกเฉยๆ (ข้อ ๓ ในเวทนา ๓) บางทีเรียก **อุเบกขา** (คือ อุเบกขาเวทนา)

อเทสนาคามินี อเทสนาคามินี

อโทสะ ความไม่คิดประทุษร้าย, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ คือตรงข้ามกับโทสะ ได้แก่ แก่ เมตตา (ข้อ ๒ ในกุศลมูล ๓)

อธรรม ไม่ใช่ธรรม, ไม่เป็นธรรม, ผิดธรรม, ชั่วร้าย

อธรรมวาที ผู้กล่าวสิ่งที่มีใช้ธรรม, ผู้ไม่พูดตามหลักไม่พูดตามธรรม, ผู้พูดไม่เป็นธรรม, ผู้ไม่เป็นธรรมวาที

อธิกมาส “เดือนที่เกิน”, เดือนที่เพิ่มขึ้นในปีจันทรคติ (คือในปีนั้นมีเดือน สองหน รวมเป็น ๑๓ เดือน)

การที่ต้องมีอธิกมาสนั้น เนื่องจากเดือนจันทรคติสั้นกว่าเดือนสุริยคติ คือเดือนจันทรคติมี ๓๐ วัน (เดือนคู่หรือเดือนเต็ม) บ้าง มี ๒๙ วัน (เดือนคี่หรือเดือนขาด) บ้าง รวมปีหนึ่งมี ๓๕๔ วัน, ส่วนเดือนสุริยคติมี ๓๐ วันบ้าง มี ๓๑ วันบ้าง (เว้นเดือนกุมภาพันธ์ที่มี ๒๘ วัน) รวมปีหนึ่งมี ๓๖๕ วัน, ดังนั้น ปีจันทรคติจึงสั้นกว่าปีสุริยคติ ๑๑ วัน, เมื่อเวลาผ่านไปนานๆ วันเดือนปีแบบจันทรคติก็จะห่างกับวันเดือนปีแบบสุริยคติมากขึ้นไปเรื่อยๆ และจะไม่ตรงกับฤดูกาลจนกระทั่งเข้าพรรษาก็จะไม่ตรงฤดูฝนจึงต้องมีวิธีที่จะปรับปีจันทรคติให้ตรงหรือให้ใกล้เคียงกับปีสุริยคติ

ด้วยเหตุที่ปีจันทรคติสั้นกว่าปีสุริย-

คติ ๑๑ วัน เมื่อผ่านไป ๓ ปี ก็จะสั้นกว่ารวมได้ ๓๓ วัน จึงวางเป็นหลักมาแต่โบราณว่า ทุก ๓ ปีจันทรคติ ให้เพิ่มเดือนแปดขึ้นมาอีกเดือนหนึ่ง (คือเพิ่มขึ้น ๓๐ วัน) จึงเป็นเดือนแปดสองหน และเรียกเดือนแปดที่เพิ่มขึ้นมานั้นว่า “อธิกมาส”, ส่วนที่ยังขาดอีก ๓ วัน ให้กระจายไปเติมในปีต่างๆ โดยเพิ่มเดือน ๗ ที่เป็นเดือนขาดมี ๒๙ วัน ให้ปีนั้นๆ เป็นเดือนเต็ม มี ๓๐ วัน (มีแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๗) และเรียกวันที่เพิ่มขึ้นท้ายเดือน ๗ นั้นว่า “อธิกวาร”

ตามวิธีคำนวณที่กล่าวมานั้น สามปีมีอธิกมาสครั้งหนึ่ง ก็คือ ๑๘ ปีมีอธิกมาส ๖ ครั้ง (และเหมือนจะต้องมีอธิกวารทุกปี) แต่เมื่อคำนวณละเอียด ปรากฏว่ายังไม่ตรงแท้ เช่นว่า ปีสุริยคติมีใช้มี ๓๖๕ วันถ้วน แต่มี ๓๖๕.๒๔๒๑๕๙ วัน (ดังที่ทุก ๔ ปี ต้องเพิ่มปีสุริยคติเป็น ๓๖๖ วัน โดยให้เดือนกุมภาพันธ์เพิ่มจาก ๒๘ เป็น ๒๙ วัน), พร้อมกันนั้น ปีจันทรคติก็มีใช้มี ๓๕๔ วันถ้วน แต่มี ๓๕๔.๓๖ วัน ดังนั้นเป็นต้น, เมื่อจะให้ปฏิทินแม่นยำมากขึ้น จึงได้วางหลักที่ซับซ้อนขึ้นกว่าเดิมเป็นว่า ในรอบ ๑๙ ปี ให้มีอธิกมาส ๗ ครั้ง (ส่วนอธิกวารก็ห่างออกไปประมาณ ๕-๗ ปี หรือบางทีนานกว่านั้น จึงมีครั้งหนึ่ง และถือเป็นหลักว่า ไม่ให้

เพิ่มอสิการในปปีอธิการมาส คือปปีอธิการมาส ต้องเป็นปปกติวาร)

อนึ่ง เมื่อจะเทียบกับปีที่มีอธิการมาส จึงเรียกปีปกติที่ไม่มีอธิการมาส ว่าเป็น ปปกติมาส

อธิการณ์ เรื่องที่เกิดขึ้นแล้วจะต้องจัดต้อง ทำ, เรื่องที่สงฆ์ต้องดำเนินการ มี ๔ อย่าง คือ ๑. **วิวาธการณ์** การเถียงกันเกี่ยวกับพระธรรมวินัย ๒. **อนุวาทการณ์** การโจทหรือกล่าวหากันด้วยอาบัติ ๓. **อาปัตตการณ์** การต้องอาบัติ การปรับอาบัติ และการแก้ไขตัวให้พ้นจากอาบัติ ๔. **กิจจาการณ์** กิจธุระต่างๆ ที่สงฆ์จะต้องทำ เช่นให้อุปสมบท ให้ผ้ากฐิน, ในภาษาไทยอธิการณ์มีความหมายเลื่อน ลางลงและแคบเข้า กลายเป็น คดีความ โทษ เป็นต้น

อธิการณสมถะ ธรรมเครื่องระงับอธิการณ์, วิธีดำเนินการเพื่อระงับอธิการณ์มี ๗ วิธี คือ ๑. **สัมมุขาวินัย** วิธีระงับในที่พร้อมหน้า ๒. **สติวินัย** วิธีระงับโดยถือสติเป็นหลัก ๓. **อมุพทวินัย** วิธีระงับสำหรับผู้ หายจากเป็นบ้า ๔. **ปฎิญญาตการณะ** การ ทำตามที่ได้รับ ๕. **ตัสสปาปิยสิกา** การ ตัดสินลงโทษแก่ผู้ผิด (ที่ไม่รับ) ๖. **เยภุยยสิกา** การตัดสินตามคำของคนข้าง มาก ๗. **ติณวัตถการวินัย** วิธีดูจกจบไว้ ด้วยหญ้า (ประนีประนอม)

อธิการ “วันอันเกิน”, วันที่เพิ่มขึ้นในปี จันทรคติ (คือในปีนั้น เติมให้เดือนเจ็ด เป็นเดือนเต็มมี ๓๐ วัน) เพื่อเสริม อธิการมาส ในการปรับให้ปฏิทินจันทรคติ มีฤดุกาลตรงหรือใกล้เคียงกับปฏิทิน สุริยคติ แต่ถือเป็นหลักว่า มีให้มีอธิการ ในปีเดียวกันกับอธิการมาส, เมื่อเทียบกับ ปีที่มีอธิการ ให้เรียกปีปกติที่ไม่มีอธิการ ว่าเป็นปกติวาร; ดู **อธิการมาส**

อธิการสุรทิน “วันสุริยคติอันเกิน”, วันที่ เพิ่มขึ้นในปีสุริยคติ คือ ในปีนั้น เดือน กุมภภาพันธุ์มีจำนวนวันเพิ่มขึ้นวันหนึ่ง จาก ๒๘ เป็น ๒๙ วัน, ทั้งนี้มีหลักว่า ตามปกติ ๔ ปี มีอธิการสุรทินครั้งหนึ่ง โดยมีวิธีคำนวณ คือ เอาจำนวน ๕๔๓ หักออกจากพุทธศักราช ให้เหลือตัวเลข เท่ากับ ค.ศ. แล้วหารด้วย ๔ ถ้าปีใด หารลงตัว ปีนั้นมีอธิการสุรทิน (เช่น พ.ศ. ๒๕๔๗-๕๔๓ = ๒๐๐๔ ÷ ๔ = ๕๐๑ ลงตัว จึงเป็นปีที่มีอธิการสุรทิน) แต่ทั้งนี้ ยกเว้นตัวเลขที่ครบเป็นหลักร้อย (ลง ท้าย ๐๐) ต้องหารด้วย ๔๐๐ ลงตัว จึง จะมีอธิการสุรทิน (เช่น พ.ศ.๒๔๔๓-๕๔๓ = ๑๙๐๐ แม้จะหารด้วย ๔ ลงตัว แต่ หารด้วย ๔๐๐ ไม่ได้ ก็ไม่มีอธิการสุรทิน)

อธิการ 1. “ตัวการ”, ตัวทำการ, เจ้าการ, เจ้าการณ์, เจ้าของเรื่อง, เรื่องหรือการณ์ที่กำลังพิจารณา, เรื่องที่เกี่ยวข้อง, เรื่องที่

เป็นข้อสำคัญ หรือที่เป็นข้อพิจารณา, ส่วนหรือตอนที่ว่าด้วยเรื่องนั้นๆ เช่น “ในอธิการนี้” หมายความว่า ในเรื่องนี้ หรือในตอนนี้ **2.** “การอันยิ่ง” **๑)** การทำความดีที่ยิ่งใหญ่หรืออย่างพิเศษ, บุญหรือคุณความดีสำคัญที่ได้บำเพ็ญมา, ความประพฤติปฏิบัติที่เคยประกอบไว้ หรือการอันได้บำเพ็ญมาแต่กาลก่อน หรือที่ได้สั่งสมตระเตรียมเป็นทุนไว้ เช่น “พระเถระนั้น เป็นผู้มื่อธิการอันได้ทำไว้ ในสมณะและวิปัสสนา” **๒)** การอันสำคัญหรือที่ทำอย่างจริงจัง อันเป็นการแสดงความเคารพรักนับถือหรือเกื้อกูลตลอดจนโปรดปราน เช่น การบูชา การช่วยเหลือที่สำคัญ การทำความดี ความชอบ การให้รางวัล **3.** “การทำให้เกิน”, “การทำให้เพิ่มขึ้น”, การเติมคำหรือข้อความที่ละไว้ หรือใส่เพิ่มเข้ามา เพื่อให้ได้ความหมายครบถ้วน, คำหรือข้อความที่เติมหรือใส่เพิ่มเข้ามาเช่นนั้น, คำหรือข้อความที่จะต้องนำไปเติมหรือใส่เพิ่มในที่นั้นๆ เพื่อให้เข้าใจความหมาย หรือได้กฎเกณฑ์ที่จะปฏิบัติให้ถูกต้องครบถ้วน **4.** อำนาจ, ตำแหน่ง, หน้าที่, กิจการ, ภาระ

มีธรรมเนียมเรียกเจ้าอาวาสที่ไม่เป็นเปรียญและไม่มีสมณศักดิ์อย่างอื่นว่า **พระอธิการ** และเรียกเจ้าคณะตำบล

หรือพระอุปัชฌาย์ ที่ไม่เป็นเปรียญและไม่มีสมณศักดิ์อย่างอื่นว่า **เจ้าอธิการ**, ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากความในวรรคสุดท้ายของมาตรา ๑๒ แห่งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ว่า “อนึ่ง เจ้าอาวาสทั้งปวงนั้น ถ้าไม่ได้อยู่ในสมณศักดิ์ที่สูงกว่า ก็ให้มีสมณศักดิ์เป็นอธิการ” ซึ่งมีเชิงอรรถใต้มาตรา อันเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กำกับไว้ด้วยว่า “(๑๕) เจ้าอาวาสเป็นพระอธิการ รองแขวงที่เรียกอีกโวหารหนึ่งว่าเจ้าคณะหมวด เป็นเจ้าอธิการ ในบัดนี้พระอุปัชฌายะก็เป็นเจ้าอธิการเหมือนกัน”

อริยม การบรรลู่, การเข้าถึง, ปฏิเวธ, การลูผลปฏิบัติ เช่น บรรลู่มรรคผล

อริยมธรรม ธรรมชั้นบรรลู่ผลแห่งการปฏิบัติ, อุตตริมนุสสรธรรม เช่น ฌาน อภิญญา มรรค ผล; **ดู อุตตริมนุสสรธรรม**

อริยจิต, อริยจิตต์ จิตอันยิ่ง, เรื่องของการเจริญสมาธิอย่างสูง หมายถึงฌานสมาบัติที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา หรือแม่สมาธิที่เจริญด้วยความรู้เข้าใจโดยมุ่งให้เป็นปัจจัยแห่งการก้าวไปในมรรค; **ดู ศึกษา**

อริยจิตตศึกษา เรื่องอริยจิตต์อันจะต้องศึกษา, การศึกษาในอริยจิตต์, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาจิตใจอย่างสูง

เพื่อให้เกิดสมาธิ ความเข้มแข็งมั่นคง พร้อมทั้งคุณธรรมและคุณสมบัติที่เกื้อกูลทั้งหลาย เช่น สติ ชั้นดี เมตตา กรุณา สดชื่น เบิกบาน เป็นสุข ผ่องใส อันจะทำให้จิตใจมีสภาพที่เหมาะสมแก่การ ใช้งาน เฉพาะอย่างยิ่ง ให้เป็นฐานแห่ง การเจริญปัญญา (ข้อ ๒ ในสิกขา ๓ หรือไตรสิกขา) เรียกกันง่ายๆ ว่า **สมาธิ; ๓ สิกขา**

อธิฏฐาน ๓ อธิษฐาน

อธิบดี ใหญ่ยิ่ง, ผู้เป็นใหญ่, หัวหน้า

อธิบาย ไช้ความ, ขยายความ, ชี้แจง; ความประสงค์

อธิปเตยยะ, อธิปไตย ความเป็นใหญ่มี ๓ อย่าง คือ ๑. **อัตตาทิปไตย** ความมี ตนเป็นใหญ่ ๒. **โลกาทิปไตย** ความมี โลกเป็นใหญ่ ๓. **ธัมมาทิปไตย** ความมี ธรรมเป็นใหญ่

อธิปัญญา ปัญญาอันยิ่ง โดยเฉพาะ วิปัสสนาปัญญา ที่กำหนดรู้ความจริง แห่งไตรลักษณ์; ๓ สิกขา

อธิปัญญาสิกขา เรื่องอธิปัญญาอันจะ ต้องศึกษา, การศึกษาในอธิปัญญา, ข้อ ปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาปัญญา อย่างสูง เพื่อให้เกิดความรู้แจ้ง มองเห็น สิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง อันจะทำให้จิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ ปราศจากกิเลสและความทุกข์ (ข้อ ๓ ในสิกขา ๓ หรือไตร-

สิกขา) เรียกกันง่ายๆ ว่า **ปัญญา; ๓ สิกขา**
อธิมุตติ อัจฉริยะ, ความโน้มเอียง, ความคิดมุ่งไป, ความมุ่งหมาย

อธิโมกข์ 1. ความปลงใจ, ความตกลงใจ, ความปักใจในอารมณ์ (ข้อ ๑๐ ใน อัญญาสมาณาเจตสิก ๑๓) **2.** ความโน้ม ใจเชื่อ, ความเชื่อสนิทแน่ว, ความ ซาบซึ่งศรัทธาหรือเลื่อมใสอย่างแรงกล้า ซึ่งทำให้จิตใจเจิดจ้าหมดความเคล้า หมอง (ข้อ ๖ ในวิปัสสนูปกิเลส ๑๐)

อธิวาสนขันธ์ ความอดทนคือความอด กลั้น

อธิศีล ศีลอันยิ่ง หมายถึงปาฏิโมกขสังวร- ศีล ตลอดจนมาจนถึงศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ที่รักษาด้วยความเข้าใจ ให้เป็นเครื่อง หนุนนำออกจากวิภวภูมิจึงหรือเป็นปัจจัยให้ ก้าวไปในมรรค; ๓ สิกขา

อธิศีลสิกขา เรื่องอธิศีลอันจะต้องศึกษา, การศึกษาในอธิศีล, ข้อปฏิบัติสำหรับ ฝึกอบรมพัฒนาศีลอย่างสูง ที่จะให้ตั้ง อยู่ในวันัย รู้จักใช้อินทรีย์ และมีพฤติกรรมทางกายวาจาดีงาม ในการสัมพันธ์ ที่จะอยู่ร่วมสังคมกับผู้อื่นและอยู่ในสิ่งแวดล้อมต่างๆ ด้วยดี ให้เป็นประโยชน์ เกื้อกูล ไม่เบียดเบียน ไม่ทำลาย และให้ เป็นพื้นฐานแห่งการฝึกอบรมพัฒนาจิตใจในอธิจิตตสิกขา (ข้อ ๑ ในสิกขา ๓ หรือไตรสิกขา), เขียนอย่างบาลีเป็น

อธิศีลสิกขา และเรียกกันง่าย ๆ ว่า *ศีล*;
ศู สิกขา

อธิษฐาน 1. ในทางพระวินัย แปลว่า การตั้งเอาไว้ ตั้งใจกำหนดแนบนอนลงไป เช่น อธิษฐานพรรษา ตั้งเอาไว้เป็นของเพื่อการนั้นๆ หรือตั้งใจกำหนดลงไปว่า ให้เป็นของใช้ประจำตัวชนิดนั้นๆ เช่น ได้ผ้ามาผืนหนึ่ง ตั้งใจว่าจะใช้เป็นอะไร คือจะเป็นสังฆาฏิ อุตราสงค์ อันตราสก ก็อธิษฐานเป็นอย่างนั้นๆ เมื่ออธิษฐานแล้ว ของนั้นเรียกว่าเป็นของอธิษฐาน เช่น เป็นสังฆาฏิอธิษฐาน จีวรอธิษฐาน (นิยมเรียกกันว่า *จีวรครอง*) ตลอดจนบาตรอธิษฐาน ส่วนของชนิดนั้น ที่ได้เพิ่มมาอีกหรือเกินจากนั้นไปก็เป็นอติเรก เช่น เป็นอติเรกจีวร, อติเรกบาตร, คำอธิษฐาน เช่น “อิมิ สงฆาฏิ อธิฏฺฐามิ” (ถ้าอธิษฐานของอื่น ก็เปลี่ยนไปตามชื่อของนั้น เช่นว่า *อุตุตราสงค์, อนุตตราสก, ปตฺตํ* เป็นต้น); *ศู วิกัปป, ปัจจุทธรณิ 2.* ความตั้งใจมั่น, การตัดสินใจเด็ดเดี่ยว, ความตั้งใจมั่นแน่วที่จะทำการให้สำเร็จจุดหมาย, ความตั้งใจหนักแน่นเด็ดเดี่ยวว่าจะทำการนั้นๆ ให้สำเร็จ และมั่นคงแน่วแน่ในทางดำเนินและจุดหมายหมายของตน เป็นบารมีอย่างหนึ่ง เรียกว่า อธิษฐานบารมี หรืออธิฏฺฐานบารมี (ข้อ ๘ ในบารมี ๑๐) **3.** ธรรมเป็นที่มั่น,

ในแบบเรียนธรรมของไทย เรียกว่า อธิษฐานธรรม; *ศู อธิษฐานธรรม 4.* ในภาษาไทย ใช้เป็นคำกริยา และมักมีความหมายเพี้ยนไปว่า ตั้งใจมุ่งขอให้ได้ผลอย่างใดอย่างหนึ่ง, ตั้งจิตปรารถนาเฉพาะอย่างยิ่ง ตั้งจิตขอต่อสิ่งที่ถือว่าศักดิ์สิทธิ์ให้สำเร็จผลอย่างใดอย่างหนึ่ง; มีข้อสังเกตว่า ในความหมายเดิม อธิษฐานเป็นการตั้งใจที่จะทำ (ให้สำเร็จด้วยความพยายามของตน) แต่ความหมายในภาษาไทยกลายเป็นอธิษฐานโดยตั้งใจขอเพื่อจะได้หรือจะเอา เฉพาะอย่างยิ่งด้วยอำนาจดลบันดาลโดยตนเองไม่ต้องทำ (บาลี: *อธิฏฺฐาน*)

อธิษฐานธรรม ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ, ธรรมเป็นที่มั่น, หลักธรรมที่ใช้ตั้งตัวให้มั่นหรือเป็นที่ตั้งตัวให้มั่น เพื่อจะสามารถยึดเอาหรือลูถึงผลสำเร็จที่เป็นจุดหมาย เฉพาะอย่างยิ่งพระภิกษุใช้ตั้งตัวเพื่อจะบรรลुरुหัตตผล มี ๔ อย่าง คือ ๑. *ปัญญา* ๒. *สัจจะ* ๓. *จาคะ* ๔. *อุปสมะ* หรือ *สันติ* นิยมเรียกชื่อเต็มของแต่ละข้อว่า ๑. *ปัญญาธิฏฺฐาน* ๒. *สัจจาธิฏฺฐาน* ๓. *จาคาธิฏฺฐาน* ๔. *อุปสมาธิฏฺฐาน* และเรียกรวมว่า *อธิฏฺฐาน ๔* หรือ *จตุราธิฏฺฐาน* ทั้งนี้มีหลักการปฏิบัติตามพุทธพจน์ว่า ๑. ฟังไม่ประมาท[หมั่นใช้หมั่นพัฒนา]ปัญญา ๒. ฟังรักษา

[อนุรักษ์]ลัจจะ ๓. ฟังเพิ่มพูนจาคะ ๔. ฟังศึกษาสันติ (เรียงคำอย่างบาลีเป็นสันติศึกษา)

อริยฐานพรญา ความตั้งใจกำหนดลงไปว่าจะอยู่จำพรญา ณ ที่ใดที่หนึ่ง ตลอดไตรมาส (๓ เดือน); **ดู จำพรญา**

อริยฐานอุโบสถ อุโบสถที่ทำด้วยการ อริยฐาน ได้แก่ อุโบสถที่ภิกษุรูปเดียว ทำ กล่าวคือ เมื่อในวัดมีภิกษุรูปเดียว ถึงวันอุโบสถ เธอฟังอริยฐานคือตั้งใจ หรือกำหนดใจว่า “อหุข เม อุโปสโต” แปลว่า “วันนี้อุโบสถของเรา” เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **บุคคลอุโบสถ** (อุโบสถของบุคคล หรือทำโดยบุคคล); **ดู อุโบสถ**

อนติริตตะ (อาหาร) ซึ่งไม่เป็นเดน (ที่ว่าเป็นเดน มี ๒ คือเป็นเดนภิกษุใช้ ๑ เป็นของที่ภิกษุทำให้เป็นเดน ๑)

อนธการ ความมืด, ความโง่เขลา; เวลา คำ

อนภิชณา ไม่โลภอยากได้ของเขา, ไม่คิดจ้องจะเอาของเขา (ข้อ ๘ ในกุศลกรรมมถ ๑๐)

อนริยปริเยสนา การแสวงหาที่ไม่เป็นอริยะ คือ แสวงหาสิ่งที่ยังตกอยู่ในชาติชรามรณะ หรือสิ่งทีระคนอยู่ด้วยทุกข์ กล่าวคือ แสวงหาสิ่งอันทำให้ติดอยู่ในโลก, สำหรับชาวบ้านท่านว่า หมายถึง การแสวงหาในทางมิจฉาชีพ (ข้อ ๑ ใน

ปริเยสนา ๒)

อนวิเสส หาส่วนเหลือมิได้, ไม่เหลือเลย, ลิ่นเชิง

อนังคนสูตร ชื่อสูตรที่ ๕ แห่งมัชฌิมนิกาย มูลปนิณาสก์ พระสุตตันตปิฎก เป็นคำสนทนาระหว่างพระสารีบุตรกับพระโมคคัลลานะ ว่าด้วยกิเลสอันยวนใจ และความต่างแห่งผู้มีกิเลสยวนใจ กับผู้ไม่มีกิเลสยวนใจ

อนัญญาตัญญูสสามิตินทริย (อนัญญาตัญญูสสามิตินทริย ก็เขียน) **ดู อินทริย ๒๒**

อนัตตตา ความเป็นอนัตตตา คือมิใช่ตัวมิใช่ตน (ข้อ ๓ ในไตรลักษณ์); **ดู อนัตตลักษณะ**

อนัตตลักษณะสูตร ชื่อพระสูตรที่แสดงลักษณะแห่งเบญจขันธ์ ว่าเป็นอนัตตตา พระศาสดาทรงแสดงแก่ภิกษุปัญจวัคคีย์ ภิกษุปัญจวัคคีย์ได้สำเร็จพระอรหัต ด้วยได้ฟังอนัตตลักษณะสูตรนี้ (มาในมหาวรรค พระวินัยปิฎก และในสังยุตตนิกาย ชนธวารวรรค พระสุตตันตปิฎก)

อนัตตลักษณะ ลักษณะที่เป็นอนัตตตา, ลักษณะที่ให้เห็นว่าเป็นของมิใช่ตัวตน โดยอรรถต่างๆ เช่น ๑. เป็นของสูญ คือว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือการสมมติเป็นต่างๆ

(ในแง่สังขตธรรม คือสังขาร ก็เป็นเพียง การประชุมเข้าขององค์ประกอบที่เป็น ส่วนย่อยๆ ทั้งหลาย) ๒. เป็นสภาพหา เจ้าของมิได้ ไม่เป็นของใครจริง ๓. ไม่ อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นไปตามความ ปรารถนา ไม่ขึ้นต่อการบังคับบัญชาของ ใครๆ ๔. เป็นสภาวะธรรมที่ดำรงอยู่หรือ เป็นไปตามธรรมดาของมัน (ในแง่สังขต- ธรรม คือสังขาร ก็เป็นไปตามเหตุปัจจัย ขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่มีอยู่โดยลำพังตัว แต่เป็นไปโดยสัมพันธ์ อิงอาศัยกันอยู่ กับสิ่งอื่นๆ) ๕. โดยสภาวะของมันเองก็ แย้งหรือค้านต่อความเป็นอัตตา มีแต่ ภาวะที่ตรงข้ามกับความเป็นอัตตา; **ดู ทุกขลักษณะ, อนิจจลักษณะ**

อนัตตสังคยา กำหนดหมายถึงความ เป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งหลาย (ข้อ ๒ ในสังคยา ๑๐)

อนัตตา ไม่ใช่อัตตา, ไม่ใช่ตัวใช่ตน; **ดู อนัตตลักษณะ**

อนัตตานุปัสสนา การพิจารณาเห็นใน สภาพที่เป็นอนัตตา คือหาตัวตนเป็น แก่นสารมิได้

อนันต์ ไม่มีที่สิ้นสุด, มากเหลือเกิน, มากจนนับไม่ได้

อนันตริยกรรม กรรมหนัก, กรรมที่เป็น บาบหนักที่สุด ตัดทางสวรรค์ ตัดทาง นิพพาน, กรรมที่ให้ผลคือ ความเดือด

ร้อนไม่เว้นระยะเลย มี ๕ อย่างคือ ๑. **มาตุฆาต** ฆ่ามารดา ๒. **ปิตุฆาต** ฆ่าบิดา ๓. **อรหันตฆาต** ฆ่าพระอรหันต์ ๔. **โลหิตุ- ตูปบาท** ทำร้ายพระพุทธรูปเจ้าจนถึงยัง พระโลหิตให้ห้อขึ้นไป ๕. **สังฆเภท** ทำ สงฆ์ให้แตกกัน

อนาคต ยังไม่มาถึง, เรื่องที่ยังไม่มาถึง, เวลาที่ยังไม่มาถึง

อนาคตังสญาณ ญาณหยั่งรู้ส่วน อนาคต, ปรินิพพานรู้คาดผลข้างหน้า อันสืบเนื่องจากเหตุในปัจจุบันหรือใน อนาคตก่อนเวลานั้น (ข้อ ๒ ในญาณ ๓)

อนาคามีผล ผลที่ได้รับจากการละ ลังโยชน์ คือ กามราคะ และปฏิฆะด้วย อนาคามีมรรค อันทำให้เป็นพระ อนาคามี

อนาคามีมรรค ทางปฏิบัติเพื่อบรรลุผล คือความเป็นพระอนาคามี, ญาณคือ ความรู้เป็นเหตุละโอรัมภาคียสังโยชน์ ได้ทั้ง ๕ (คือ ละได้เด็ดขาดอีก ๒ อย่าง ได้แก่ กามราคะ และปฏิฆะ เพิ่มจาก ๓ อย่างที่พระโสดาบันละได้แล้ว)

อนาคามี พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุ อนาคามีผล มี ๕ ประเภท คือ ๑. **อันตราปรินิพพายี** ผู้ปรินิพพานใน ระหว่างอายุยังไม่ถึงกึ่ง (หมายถึงโดย กิเลสปรินิพพาน) ๒. **อุปหัจจปรินิพพายี** ผู้ ปรินิพพานเมื่อจวนจะถึงสิ้นอายุ ๓.

อสังขารปรินิพพายี ผู้นิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรนัก **๔. สสังขารปรินิพพายี** ผู้นิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก **๕. อุทรังโสโต อกนิฏฐคามิ** ผู้มีกระแสในเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภาพ

อนาคาริกวินัย วินัยของอนาคาริก; **ดูวินัย ๒**

อนาจาร ความประพฤติไม่ดีไม่งามไม่เหมาะสมแก่บรรพชิต แยกเป็น ๓ ประเภท คือ ๑. การเล่นต่างๆ เช่น เล่นอย่างเด็ก ๒. การร้อยดอกไม้ ๓. การเรียนดิรัจฉานวิชา เช่น ทายหยอ ทำเสน่ห์

อนาถัตติกะ อาบัติที่ต้องเฉพาะทำเองไม่ต้องเพราะสิ่ง คือสิ่งให้ผู้อื่นทำไม่ต้องอาบัติ เช่น สัมมาทิเสส ลิกขาบทที่ ๑ (แต่สิ่งให้ทำแก่ตน ไม่พ้นอาบัติ)

อนาถบิณฑิก อุบาสกคนสำคัญในสมัยพุทธกาล เดิมชื่อ สุทัตต์ เป็นเศรษฐีอยู่ที่เมืองสาวัตถี ต่อมาได้นับถือพระพุทธศาสนา บรรลุโสดาปัตติผล เป็นผู้มั่งคั่งร่ำรวย สร้างวัดพระเชตะวัน ถวายแด่พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ที่เมืองสาวัตถี ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ประทับจำพรรษาพร้อมทั้งหมดถึง ๑๙ พรรษา ท่านอนาถบิณฑิก นอกจากอุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสงฆ์แล้วยังได้สงเคราะห์คนยากไร้อนาถาอย่างมากมาเป็น

ประจำ จึงได้ชื่อว่า **อนาถบิณฑิก** ซึ่งแปลว่า “ผู้มีก้อนข้าวเพื่อคนอนาถา” ท่านได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในหมู่ทายกฝ่ายอุบาสก; **ดู เชตวัน**

อนาถา ไม่มีที่พึ่ง, ยากจน, เข็ญใจ

อนาบัติ ไม่เป็นอาบัติ

อนาปัตติวาร ตอนว่าด้วยข้อยกเว้นที่ไม่ต้องปรับอาบัตินั้นๆ ตามปกติอยู่ท้ายคำอธิบายลิกขาบทแต่ละข้อในคัมภีร์วิภังค์พระวินัยปิฎก

อนามัญญบิณฑบาต อาหารที่ภิกษุบิณฑบาตได้มายังไม่ได้อิ่ม จะให้แก่ผู้อื่นที่ไม่ใช่ภิกษุด้วยกันไม่ได้ นอกจากมารดาบิดา

อนามาส วัตถุอันภิกษุไม่ควรจับต้อง เช่น ร่างกายและเครื่องแต่งกายสตรีเงินทอง อาวุธ เป็นต้น

อนาโรจนา “การไม่บอก” คือ ไม่บอกประจักษ์ตัวแก่ภิกษุทั้งหลายภายในเขต ๒ เลททุบาทจากเครื่องล้อมหรือจากอุปัชฌ์แห่งอาวาส ให้รู้ทั่วกันว่าตนต้องอาบัติสัมมาทิเสส กำลังอยู่ปริวาสหรือประพฤติมานัต; เป็นเหตุอย่างหนึ่งของการขาดราตรีแห่งมานัตหรือปริวาส ผู้ประพฤติมานัตต้องบอกทุกวัน แต่ผู้อยู่ปริวาสไม่ต้องบอกทุกวัน ปกัตตติกภิกษุรูปใดยังไม่ได้รับบอก เขอบอกแก่ภิกษุรูปนั้นครั้งหนึ่งแล้ว ไม่ต้องบอกอีก

ตลอดกาลที่อยู่ใต้อาวาสหรือในอนาวาส
นั้น แต่ต้องบอกในท้ายอุโบสถ ท้าย
ปวารณา เมื่อถึงวันนั้นๆ และภิกษุใดได้
รับบอกแล้วออกจากอาวาสหรืออนาวาส
นั้นไปเมื่อกลับมาใหม่ต้องได้รับบอกอีก;

ดู *รัตติเวท*

อนารณญาณ ปรีชาหยั่งรู้ที่ไม่มีอะไร
มาค้านได้ หมายความว่า รู้ตลอด, รู้ทะลุ
ปรุโปร่ง เป็นพระปรีชาญาณเฉพาะของ
พระพุทธเจ้า ไม่ทั่วไปแก่พระสาวก

อนาวาส ถิ่นที่มีใช้อาวาส คือ ไม่เป็นวัด

อนาสวะ ไม่มีอาสวะ, อันหาอาสวะมิได้

อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง, ภาวะที่
สังขารทั้งปวงเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงไม่คงที่ (ข้อ
๑ ในไตรลักษณ์)

อนิจจลักษณะ ลักษณะที่เป็นอนิจจะ,
ลักษณะที่ทำให้เห็นว่าเป็นของไม่เที่ยง ไม่
คงที่ ได้แก่ ๑. เป็นไปโดยการเกิดขึ้น
และสลายไป คือ เกิดดับๆ มีแล้วก็ไม่มี
๒. เป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยน
แปลงแปรสภาพไปเรื่อยๆ ๓. เป็นของ
ชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะๆ ๔. แย้งต่อ
ความเที่ยง คือ โดยสภาวะของตนเอง
ก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว; ดู *ทุกข-*
ลักษณะ, อนัตตลักษณะ

อนิจจัตถุญา กำหนดหมายถึงความไม่
เที่ยงแห่งสังขาร (ข้อ ๑ ในลัญญา ๑๐)

อนิจจัง ไม่เที่ยง, ไม่คงที่, สภาพที่เกิดมี

ขึ้นแล้วก็ดับลงไป; ดู *อนิจจลักษณะ,*
ไตรลักษณ์

อนิฏฐารมณ อารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา,
สิ่งที่คนไม่อยากจะได้ไม่อยากจะพบ แสดง
ในแง่ตรงข้ามกับกามคุณ ๕ ได้แก่ รูป
เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่ไม่น่ารัก
ใคร่ ไม่น่าชอบใจ แสดงในแง่โลกธรรม
ได้แก่ ความเสื่อมลาภ ความเสื่อมยศ
การนินทา และความทุกข์; ตรงข้ามกับ
อิฏฐารมณ

อนิทัตสนรูป ดูที่ *อนิทัตสนอัปปฏิขรูป,*
รูป ๒๘

อนิทัตสนอัปปฏิขรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

อนิทัตสนอัปปฏิขรูป รูปที่มองไม่เห็น
และกระทบไม่ได้ คือรับรู้ไม่ได้ด้วย
ประสาทใดๆ ไม่ว่าจะด้วยจักขุ หรือด้วย
โสตะ ฆานะ ชิวหา และกาย แต่เป็น
ธรรมารมณ อันรู้ด้วยใจ, ได้แก่ *สุขุมรูป*
๑๖

รูปในชุดที่ใกล้เคียง และตรงข้าม อัน
พึงทราบไว้ด้วยกัน คือ

สนิทัตสนรูป รูปซึ่งมองเห็นได้ คือตา
มองเห็น มี ๑ ได้แก่รูปารมณ (หมายถึง
วันณะ คือสี), คู่กับ *อนิทัตสนรูป* รูปซึ่ง
มองไม่เห็น มี ๒๗ ได้แก่รูปอื่นนอกจาก
นั้น (มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปอีก ๒๓)

อัปปฏิขรูป รูปซึ่งมีการกระทบได้ คือ
รับรู้ทางประสาททั้ง ๕ ที่ตรงคู่กัน มี ๑๒

ได้แก่ปสาทรูป ๕ และวิสัยรูป ๗ (๗ คือ หนักโณฏฐัพพะเป็น ๓ ได้แก่ ปฐวี เตโช และวาโย), คู่กับ **อปปฎิฆรูป** รูปซึ่งกระทบไม่ได้ อันรับรู้ไม่ได้ทางประสาททั้ง ๕ มี ๑๖ ได้แก่รูปที่เหลือจากนั้น (คือสุขุมรูป ๑๖ นั้นเอง); ดู **สุขุมรูป, รูป ๒๘**

อนินทริยรูป ดูที่ **รูป ๒๘**

อนิพผันนรูป ดูที่ **รูป ๒๘**

อนิมิตตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยไม่ถือนิमित คือ หลุดพ้นด้วยพิจารณาเห็นนามรูปเป็นอนิจจะ แล้วถอนนิमितได้ (ข้อ ๒ ในวิโมกข์ ๓)

อนิมิตตสมาธิ สมาธิอันพิจารณารวมไม่มีนิमित คือ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดอนิจจลักษณะ (ข้อ ๒ ในสมาธิ ๓)

อนิมิตเจตีย์ สถานที่พระพุทธรเจ้าเสด็จยืนจ้องดูต้นพระศรีมหาโพธิ์ด้วยมิได้กระพริบพระเนตรตลอด ๗ วัน อยู่ทางทิศอีสานของต้นพระศรีมหาโพธิ์; ดู **วิมุตตีสุข**

อนิยต ไม่แน่, ไม่แน่นอน เป็นชื่ออาบัติที่ยังไม่แน่ ระหว่างปาราชิก สังฆาทิเสส หรือปาจิตติย ซึ่งพระวินัยจะต้องวินิจฉัย

อนิยตสิกขาบท สิกขาบทที่วางอาบัติไว้ไม่แน่ คือยังไม่ระบุชัดลงไปว่าเป็นปาราชิก หรือสังฆาทิเสส หรือ ปาจิตติย,

มี ๒ สิกขาบท

อนิก กองทัพ คือ ช้าง ม้า รถ พลเดิน ที่จัดเป็นกองๆ แล้ว

อนุเคราะห์ เอื้อเฟื้อ, ช่วยเหลือ; ความเอื้อเฟื้อ, การช่วยเหลือ

อนุชน คนที่เกิดตามมา, คนรุ่นหลัง, คนรุ่นต่อๆ ไป

อนุชา ผู้เกิดทีหลัง, น้อง

อนุญาติ ยินยอม, ยอมให้, ตกลง

อนุฎีกา ปกรณ์ที่พระอาจารย์ทั้งหลายแต่งแก้หรืออธิบายเพิ่มเติมฎีกา; ดู **อรรถกถา**

อนุฎฐานไถยา “การนอนที่ไม่มีการลุกขึ้น”, การนอนครั้งสุดท้าย โดยทั่วไป หมายถึง การบรรทมครั้งสุดท้ายของพระพุทธรเจ้า ในคราวเสด็จดับขันธปรินิพพาน

อนุตตรํ ปุณฺณกฺเขตฺตํ โลกสุต (พระสงฆ์) เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก เป็นแหล่งปลูกเพาะและเผยแพร่ความดีอย่างสูงสุด เพราะพระสงฆ์เป็นผู้บริสุทธิ์ เป็นผู้ฝึกฝนอบรมตน และเป็นผู้เผยแพร่ธรรม ไทยธรรมที่ถวายเป็นทาน ย่อมมีผลอำนวยประโยชน์สุขอย่างกว้างขวางและตลอดกาลยาวนาน เหมือนพืชนาตินดีพืชที่หว่านลงไปย่อมผลิตผลไพบูลย์ (ข้อ ๙ ในสังฆคฺณ ๙)

อนุตตริยะ ภาวะที่ยอดเยี่ยม, สิ่งที่ยอด

เยี่ยม มี ๓ คือ ๑. **ทัตสนานุตฺตริยะ** การเห็นอันเยี่ยม คือ เห็นธรรม ๒. **ปฎิปทานุตฺตริยะ** การปฏิบัติอันเยี่ยม คือ มรรคมืองค์ ๘ ๓. **วิมุตตานุตฺตริยะ** การพ้นอันเยี่ยม คือ พ้นกิเลสและกองทุกข์; อนุตฺตริยะ **อีกหมวดหนึ่งมี ๖** คือ ๑. **ทัตสนานุตฺตริยะ** การเห็นอันเยี่ยม ๒. **สวานานุตฺตริยะ** การฟังอันเยี่ยม ๓. **ลาภานุตฺตริยะ** ลาภหรือการได้อันเยี่ยม ๔. **สิกขานุตฺตริยะ** การศึกษาอันเยี่ยม ๕. **ปาริจรียานุตฺตริยะ** การบำรุงอันเยี่ยม ๖. **อนุสฺตตานุตฺตริยะ** การระลึกอันเยี่ยม ดูคำอธิบายที่ค้ำนั้นๆ

อนุตฺตโร ปุริสทมมสารถิ (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) ทรงเป็นสารถิ ฝึกคนที่ควรฝึกได้ ที่ยอดเยี่ยม โดยทรงรู้จักใช้อุบายให้เหมาะแก่บุคคล สอนเขาได้โดยไม่ต้องใช้อาชญา และทำให้เขาบรรลุผลที่พึงได้เต็มตามกำลังความสามารถของเขา (ข้อ ๖ ในพุทธคุณ ๙)

อนุทฺต ทูตติดตาม, ในพระวินัย หมายถึงถึงภิกษุที่สงฆ์สมมติให้เป็นตัวแทนของสงฆ์ เดินทางร่วมไปกับภิกษุผู้ถูกสงฆ์ลงโทษด้วย **ปฎิสารณียกรรม** ให้ไปขอขมาคฤหัสถ์ ในกรณีที่เขาไม่อาจไปตามลำพัง อนุทฺตทำหน้าที่ช่วยพูดกับคฤหัสถ์นั้นเป็นส่วนตนหรือในนามของสงฆ์ เพื่อให้ตกลงรับขมา เมื่อตกลงกัน

แล้ว รับอาบัติที่ภิกษุนั้นแสดงต่อหน้าเขาแล้วจึงให้ขมา

อนุบัญญัติ บัญญัติเพิ่มเติม, บทแก้ไขเพิ่มเติมที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติเสริมหรือผ่อนพระบัญญัติที่วางไว้เดิม; คู่กับ **บัญญัติ** หรือ **มูลบัญญัติ**

อนุบุพพิกถา ดู **อนุบุพพิกถา**

อนุบุรุษ คนรุ่นหลัง, คนที่เกิดทีหลัง

อนุปลัมบัน ผู้ยังมีได้อุปสมบท ได้แก่คฤหัสถ์และสามเณร (รวมทั้งสิกขมานาและสามเณร), ผู้มิใช่ภิกษุหรือภิกษุณี; เทียบ **อุปปลัมบัน**

อนุปาตินนกลังขาร ลังขารที่กรรมไม่ยึดครอง แปลกง่ายว่า “ลังขารที่ไม่มีใจครอง” เช่น ต้นไม้ ภูเขา เป็นต้น (ข้อ ๒ ในลังขาร ๒)

อนุปาตินนรูป, อนุปาตินนกรูป ดูที่ **รูป ๒๘**

อนุปาติเสสนิพพาน นิพพานไม่มีอุปาทิเหลือ, ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ คือ ลิ้นทั้งกิเลสและชีวิต หมายถึง พระอรหันต์สิ้นชีวิต, นิพพานในแง่ที่เป็นภาวะดับภพ; เทียบ **สอุปาทิเสสนิพพาน**

อนุปาติเสสบุคคล บุคคลผู้ไม่มีเชื้อกิเลสเหลือ, ผู้หมดอุปาทานสิ้นเชิง ได้แก่ พระอเสชชะ คือ พระอรหันต์; เทียบ **สอุปาทิเสสบุคคล**

อนุปิยนิกม นิกมแห่งหนึ่งของมัลล-

กษัตริย์ ในแขวงมัลลชนบท อยู่ทางทิศ ตะวันออกของเมืองกบิลพัสดุ์

อนุปิยัมพวัน ชื่อสวน อยู่ในเขตอนุ- ปิยนิกม แขวงมัลลชนบท เป็นที่พระ มหาบุรุษเสด็จพักแรม ๗ วัน หลังจาก เสด็จออกบรรพชาใหม่ๆ ก่อนเสด็จต่อไป สู่เมืองราชคฤห์ ในแคว้นมคธ และต่อมา เป็นที่เจ้าศากยะ มีอนุรุทธะ และอานนท์ เป็นต้น พร้อมด้วยอุบาลี ออกบวช

อนุปุพพปฏิปทา ข้อปฏิบัติโดยลำดับ, การปฏิบัติตามลำดับ

อนุปุพพวิหาร ธรรมเป็นเครื่องอยู่โดย ลำดับ, ธรรมเครื่องอยู่ที่ประณีตต่อกัน ขึ้นไปโดยลำดับ มี ๙ คือ **รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔** และ **สังขยาเวทยิตนิโรธ** (สมบัติที่ดับสังขยาและเวทนา)

อนุปุพพพิกธา เทศนาที่แสดงไปโดย ลำดับ เพื่อฟอกอภัยขันธ์ของสัตว์ให้ หมดจดเป็นขั้นๆ จากง่ายไปหายาก เพื่อ เตรียมจิตของผู้ฟังให้พร้อมที่จะรับฟัง อริยสัจจ์ มี ๕ คือ ๑. **ทานกถา** พรรณนาทาน ๒. **ศีลกถา** พรรณนาศีล ๓. **สักกกถา** พรรณนาสวรรค์ คือ ความ สุขที่พึงพร้อมด้วยกาม ๔. **กามาทีนวกถา** พรรณนาโทษของกาม ๕. **เนกขัม- มานิสังสกา** พรรณนาอานิสงส์แห่ง การออกจากกาม **อนุปุพพพิกธา** ก็มีใช้

อนุพยัญชนะ ลักษณะน้อยๆ, พระ

ลักษณะข้อปลีกย่อยของพระมหาบุรุษ (นอกเหนือจากมหาบุรุษลักษณะ ๓๒) อีก ๘๐ ประการ คือ ๑. มีนิ้วพระหัตถ์ และนิ้วพระบาทอันเหลืองงาม, ๒. นิ้ว พระหัตถ์แลนิ้วพระบาทเรียวยาวออกไป โดยลำดับแต่ต้นจนปลาย, ๓. นิ้วพระ หัตถ์ แลนิ้วพระบาทกลมดูจนายช่าง กลึงเป็นอันดี, ๔. พระนขาทั้ง ๒๐ มีสี อันแดง, ๕. พระนขาทั้ง ๒๐ นั้นงอน งามซ้อนขึ้นเบื้องบนมิได้ค้อมลงเบื้องต่ำ ดูจลืบแห่งสามัญชนทั้งปวง, ๖. พระ นขานั้นมีพรรณอันเกลี้ยงกลมสนิทกันมิ ได้เป็นริ้วรอย, ๗. ข้อพระหัตถ์และข้อ พระบาทซ่อนอยู่ในพระมังสะมิได้สูงขึ้น ปรางูออกมามากภายนอก, ๘. พระบาท ทั้งสองเสมอกันมิได้ย่อมใหญ่กว่ากัน มาตรฐานเท่าเมล็ดงา ๙. พระดำเนินงาม ดูอาการเดินแห่งกุญชรชาติ, ๑๐. พระ ดำเนินงามดูจลิ่งราช, ๑๑. พระดำเนิน งามดูดำเนินแห่งหงส์, ๑๒. พระ ดำเนินงามดูจลิ่งสุภราชดำเนิน ๑๓. ขณะ เมื่อยืนจะย่างดำเนินนั้น ยกพระบาท เบื้องขวาออกไปก่อน พระกายเียงไป เบื้องขวาก่อน, ๑๔. พระชานุมณฑล เกลี้ยงกลมงามบริบูรณ์ ปมมิได้เห็นอัญฐิ สะบ้ำปรางูออกมามากภายนอก, ๑๕. มี บุรุษพยัญชนะบริบูรณ์คือมิได้มีกิริยา มารยาทคล้ายสตรี ๑๖. พระนาภีมิได้

บกพร่อง กลมงามมิได้วิกลไนที่ใดที่
หนึ่ง, ๑๗. พระอุทรมีสันฐานอันลึก,
๑๘. ภายในพระอุทรมีรอยเวียนเป็น
ทักษิณาวรรณ, ๑๙. ลำพระเพลาทั้งสอง
กลมงามดุจลำสุวรรณกัทลี ๒๐. ลำ
พระกรทั้งสองงามดุจวงแหงเอราวัณ
เทพยหัตถี, ๒๑. พระอังกาพพใหญ่
น้อยทั้งปวงจำแนกเป็นอันดี คือ งาม
พร้อมทุกสิ่งหาที่ตำหนิไม่มีได้, ๒๒.
พระมังสะที่ควรจะหนากี่หนา ที่ควรจะ
บางก็บางตามที่ทั่วทั้งพระสรีรกาย, ๒๓.
พระมังสะมิได้หดหู่ในที่ใดที่หนึ่ง ๒๔.
พระสรีรกายทั้งปวงปราศจากต่อมและ
ไฝปานมูลแมลงวันมิได้มีในที่ใดที่หนึ่ง,
๒๕. พระกายงามบริสุทธิ์พร้อมสมกัน
โดยตามลำดับทั้งเบื้องบนแลเบื้องล่าง,
๒๖. พระกายงามบริสุทธิ์พร้อมสิ้น
ปราศจากมลทินทั้งปวง, ๒๗. ทรงพระ
กำลังมาก เสมอด้วยกำลังแห่งกฤษณ-
ชาติ ประมาณถึงพันโกฏิข้าง ถ้าจะ
ประมาณด้วยกำลังบุรุษก็ได้ถึงแสนโกฏิ
บุรุษ, ๒๘. มีพระนาสิกอันสูง, ๒๙.
สันฐานพระนาสิกงามแหล่ม ๓๐. มี
พระโอษฐ์เบื้องบนเบื้องต่ำมิได้เข้าออก
กว่ากัน เสมอเป็นอันดี มีพรรณแดงงาม
ดุจสีผลตำลึงสุก, ๓๑. พระทนต์บริสุทธิ์
ปราศจากมูลมลทิน, ๓๒. พระทนต์ขาว
ดุจดั่งสีสังข์, ๓๓. พระทนต์เกลี้ยงสนิท

มิได้เป็นริ้วรอย, ๓๔. พระอินทรีย์ทั้ง ๕
มีจักขุนทรีย์เป็นอาทิงามบริสุทธิ์ทั้งสิ้น,
๓๕. พระเขี้ยวทั้ง ๔ กลมบริบูรณ์, ๓๖.
ดวงพระพักตร์มีสันฐานยาวสวย ๓๗.
พระปรารค์ทั้งสองดูเปล่งงามเสมอกัน,
๓๘. ลายพระหัตถ์มีรอยอันลึก, ๓๙.
ลายพระหัตถ์มีรอยอันยาว ๔๐. ลาย
พระหัตถ์มีรอยอันตรง บ่มิได้ค้อมคด
๔๑. ลายพระหัตถ์มีรอยแดงรุ่งเรือง,
๔๒. รัศมีพระกายโอภาสเป็นปริมณฑล
โดยรอบ ๔๓. กระพุ่มพระปรารค์ทั้งสอง
เคร่งครัดบริบูรณ์ ๔๔. กระบอกพระ
เนตรกว้างแลยาวงามพอสมกัน ๔๕.
ดวงพระเนตรกอบปรด้วยประสาททั้ง ๕
มีขาเป็นอาทิฟ่องใสบริสุทธิ์ทั้งสิ้น ๔๖.
ปลายเส้นพระโลมาทั้งหลายมิได้งอมีได้
คด ๔๗. พระชิวหามีสันฐานอันงาม
๔๘. พระชิวหาอ่อนบ่มิได้กระด้าง ๔๙.
พระกรรณทั้งสองมีสันฐานอันยาวดุจ
กลีบปทุมชาติ ๕๐. ช่องพระกรรณมี
สันฐานอันกลมงาม ๕๑. ระเบียบพระ
เส้นทั้งปวงนั้นสละสลวยบ่มิได้หดหู่ในที่
อันใดอันหนึ่ง ๕๒. แถวพระเส้นทั้ง
หลายช่อนอยู่ในพระมังสะทั้งสิ้น บ่มิได้
เป็นคลื่นฟูขึ้นเหมือนสามัญชนทั้งปวง
๕๓. พระเคียวมีสันฐานงามเหมือนฉัตร
แก้ว ๕๔. ปริมณฑลพระนลาฏโดย
กว้างยาวพอสมกัน ๕๕. พระนลาฏมี

ลัทธิฐานอันงาม ๕๖. พระโขงมีลัทธิฐาน
 อันงามดุจคันธนูอันงังไว้ ๕๗. พระ
 โลมาที่พระโขงมีเส้นอันละเอียด ๕๘.
 เส้นพระโลมาที่พระโขงงอกขึ้นแล้วล้ม
 ราบไปโดยลำดับ ๕๙. พระโขงนั้นใหญ่
 ๖๐. พระโขงนั้นยาวสุดทางพระเนตร
 ๖๑. ผิวพระมังสะละเอียดทั่วทั้งพระกาย
 ๖๒. พระสิริกายรุ่งเรืองไปด้วยสิริ ๖๓.
 พระสิริกายมิได้มัวหมอง ผ่องใสอยู่
 เป็นนิตย์ ๖๔. พระสิริกายสดชื่นดุจ
 ดวงดอกปทุมชาติ ๖๕. พระสิริสัมผัส
 อ่อนนุ่มสนิทมิได้กระด้างทั่วทั้งพระ
 กาย ๖๖. กลิ่นพระกายหอมฟุ้งดุจกลิ่น
 สุคนธกฤษณา ๖๗. พระโลมามีเส้น
 เสมอกันทั้งสิ้น ๖๘. พระโลมามีเส้น
 ละเอียดทั่วทั้งพระกาย ๖๙. ลมอัสสาสะ
 ปัสสาสะลมหายพระทัยเข้าออกก็เดิน
 ละเอียด ๗๐. พระโอบุขมีลัทธิฐานอันงาม
 ดุจแยม ๗๑. กลิ่นพระโอบุขหอมดุจกลิ่น
 อุบล ๗๒. พระเกสาดำเป็นแสง ๗๓.
 กลิ่นพระเกสาหอมฟุ้งจรตลป ๗๔.
 พระเกสาหอมดุจกลิ่นโกมลบุปผชาติ
 ๗๕. พระเกสามีลัทธิฐานเส้นกลมสลาย
 ทุกเส้น ๗๖. พระเกสดำสนิททั้งสิ้น
 ๗๗. พระเกสากอปรด้วยเส้นอัน
 ละเอียด ๗๘. เส้นพระเกสามีได้ยุงเหยิง
 ๗๙. เส้นพระเกสาเวียนเป็นทักษิณาวรรต
 ทุกๆ เส้น ๘๐. วิจิตรไปด้วยระเบียบ

พระเกตุมาลา กล่าวคือถ่องแหว่งแห่ง
 พระรัศมีอันโชตินาการขึ้น ณ เบื้องบน
 พระอุตมังกสิโรตม์ฯ นิยมเรียกว่า
อสิตยานุพยัญชนะ; *ดู มหาบุรุษลักขณะ*
อนุพุทธะ ผู้ตรัสรู้ตาม คือ ตรัสรู้ด้วยได้
 สดับเล่าเรียนและปฏิบัติตามที่พระ
 ลัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสอน ได้แก่ พระ
 อรหันตสาวกทั้งหลาย; *ดู พุทธะ*

อนุพุทธประวัติ ประวัติของพระสาวกผู้
 ตรัสรู้ตามพระพุทธเจ้า; เขียนสามัญ
 เป็น *อนุพุทธประวัติ*

อนุมติ เห็นตาม, ยินยอม, เห็นชอบตาม
 ระเบียบที่กำหนดไว้

อนุมาน คาดคะเน, ความคาดหมาย

อนุมานสูตร สูตรที่ ๑๕ ในมัชฌิม-
 นิกาย มูลปนิณาสก์ พระสุตตันตปิฎก
 เป็นภาษิตของพระมหาโมคคัลลานะ
 กล่าวสอนภิกษุทั้งหลาย ว่าด้วยธรรม
 อันทำคนให้เป็นผู้ว่ายากหรือว่าง่าย การ
 แนะนำตักเตือนตนเอง และการ
 พิจารณาตรวจสอบตนเองของภิกษุ

อนุโมทนา 1. ความยินดีตาม, ความยินดี
 ดีด้วย, การพลอยยินดี, การแสดง
 ความเห็นชอบ; เห็นด้วย, แสดงความ
 ชื่นชมหรือซาบซึ้งเห็นคุณค่าแห่งการ
 กระทำของผู้อื่น (บัดนี้ บางที่ใช้ในความ
 หมายถึงคำว่าย่ำ *ขอบคุณ*) **2.** ในภาษา
 ไทย นิยมใช้สำหรับพระสงฆ์ หมายถึง

ให้พร เช่นเรียกคำให้พรของพระสงฆ์ว่า
คำอนุโมทนา

อนุโยค ความพยายาม, ความเพียร, ความประกอบเนืองๆ

อนุรักษนาปธาน เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อม และบำเพ็ญให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนไปบุญ (ข้อ ๔ ในปธาน ๔)

อนุรักษ์ รักษาและเสริมทวี, รักษาสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วและทำสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วนั้นให้งอกงามเพิ่มทวียิ่งขึ้นไปจนไปบุญ; ในภาษาไทย ใช้ในความหมายว่า รักษาให้คงเดิม

อนุราช ชื่อเมืองหลวงของลังกาสัมมัยโบราณ; เรียกกันว่า **อนุราชปุระ** บ้าง **อนุราชบุรี** บ้าง

อนुरुทธะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นเจ้าชายในศากยวงศ์ เป็นโอรสของเจ้าสุกโกทนะ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๔๔; วินย.ฎี. ๓/๓๔๔ เป็นต้น แต่ว่าตาม อ.อ.๑/๑๗๑ และ พุท.อ.๘๕ ซึ่งขัดกับที่อื่นๆ และว่าตามหนังสือเรียน เป็นโอรสของเจ้าอมิตตทนะ) และเป็นอนุชาของเจ้ามทานามะ ภายหลังออกบวชพร้อมกับเจ้าชายอานนท์ เป็นต้น เรียนกรรมฐานในสำนักของพระสารีบุตร ได้บรรลุพระอรหัตที่ป่าปาจิณวังสทายวัน ในแคว้นเจตี พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะใน

ทางทิพยจักขุ

อนुरुทธาจารย์ ดู **อภิธัมมัตถสังคหะ**

อนुरुป สมควร, เหมาะสม, พอเพียง, เป็นไปตาม

อนุโลม เป็นไปตาม, คล้อยตาม, ตามลำดับ เช่น ว่าตจบัญญัติกรรมฐานไปตามลำดับอย่างนี้ **เกสา โลมานขา ทันทาตโจ**; ตรงข้ามกับ **ปฎิโลม 1. 2.** สาวออกไปตามลำดับจากเหตุไปหาผลข้างหน้า เช่น อวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี, สังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เป็นต้น ตรงข้ามกับ **ปฎิโลม 2. 3.** จัดเข้าได้, นับได้ว่าเป็นอย่างนั้น เช่น **อนุโลมมุตสา**

อนุโลมมุตสา ถ้อยคำที่เป็นพวคมุตสา, ถ้อยคำที่จัดได้ว่าเป็นมุตสา คือ พุดเท็จ

อนุวัต ทำตาม, ประพฤติตาม, ปฏิบัติตาม; บางแห่งเขียน **อนุวัตน์, อนุวรรต, อนุวรรตน์, อนุวัตร,** หรือ **อนุวัต** ก็มี

อนุวัต ผ้าขอบจีวร; ดู **จีวร**

อนุวาท การโจท, การฟ้อง, การกล่าวหา กันด้วยอาบัติ

อนุวาทาธิกรณ์ การโจทที่จัดเป็นอธิกรณ์ คือ การโจทกันด้วยอาบัติ, เรื่องการกล่าวหา; ดู **อธิกรณ์**

อนุศาสน์ การสอน, คำชี้แจง; คำสอนที่อุปัชฌาย์หรือกรรมวาจาจารย์บอกแก่ภิกษุใหม่ในเวลาอุปสมบทเสร็จ ประกอบด้วย **นิสสัย ๔** และ **อภรณ์ยกิจ ๔,**

นิสสัย คือ ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต มี ๔ อย่างได้แก่ ๑. เทียวบิณฑบาต ๒. นุ่งห่มผ้าบังสุกุล ๓. อยู่โคนไม้ ๔. ฉันทาอดองด้วยน้ำมูตรเนา (ท่านบอกไว้เป็นทางแสวงหาปัจจัย ๔ พร้อมทั้งอติเรกกลากของภิกษุ), **อภรณียกิจ** กิจที่ไม่ควรทำ หมายถึงกิจที่บรรพชิตทำไม่ได้ มี ๔ อย่าง ได้แก่ ๑. เสพเมถุน ๒. ลักของเขา ๓. ซ้ำสัตว์ (ที่ให้ขาดจากความเป็นภิกษุ หมายถึงเอาฆ่ามนุษย์) ๔. พุดอวดคุณวิเศษที่ไม่มีในตน

อนุศาสน์ คำสั่งสอน, คำแนะนำพร้าสอน; (บาลี: อนุศาสน์; สันสกฤต: อนุศาสน์)

อนุศาสน์ปาฏิหาริยะ ดู **อนุศาสน์-ปาฏิหาริย์**

อนุสติ ความระลึกถึง, อารมณ์ที่ควรระลึกถึงเนื่องๆ มี ๑๐ อย่างคือ ๑. **พุทธานุสติ** ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า ๒. **ธัมมานุสติ** ระลึกถึงคุณของพระธรรม ๓. **สังฆานุสติ** ระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ ๔. **ศีลานุสติ** ระลึกถึงศีลที่ตนรักษา ๕. **จาคานุสติ** ระลึกถึงทานที่ตนบริจาคแล้ว ๖. **เทวตานุสติ** ระลึกถึงคุณที่ทำให้คนให้เป็นเทวดา ๗. **มรณัสสติ** ระลึกถึงความตายที่จะต้องเป็นธรรมดา ๘. **กายคตาสติ** ระลึกทั่วไปในกายให้เห็นว่าไม่งาม ๙. **อานาปานสติ** ตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก ๑๐.

อุปสมานุสติ ระลึกกรรมเป็นที่สงบระงับกิเลสและความทุกข์ คือ นิพพาน; เขียนอย่างรูปเดิมในภาษาบาลีเป็น **อนุสสติ**

อนุสนธิ การติดต่อ, การสืบเนื่องความหรือเรื่องที่ติดต่อหรือสืบเนื่องกันมา

อนุสสถานุตตริยะ การระลึกอันเยี่ยมได้แก่ การระลึกถึงพระตถาคต และตถาคตสาวก ซึ่งจะนำไปเพื่อความบริสุทธิ์ล่วงพ้นทุกข์ได้ (ข้อ ๖ ในอนุตตริยะ ๖)

อนุสัย กิเลสที่แฝงตัวนอนเนื่องอยู่ในสันดาน มี ๗ คือ ๑. **กามราคะ** ความกำหนัดในกาม ๒. **ปฏิฆะ** ความหงุดหงิด ๓. **ทิฏฐิ** ความเห็นผิด ๔. **วิกิจจนา** ความล้งเล้งสงสัย ๕. **มานะ** ความถือตัว ๖. **ภวราคะ** ความกำหนัดในภพ ๗. **อวิชชา** ความไม่รู้จริง

อนุสยกิเลส ดู **อนุสัย, กิเลส ๓ ระดับ**

อนุสวานา คำสวดประกาศ, คำประกาศ ความปรึกษาและตกลงของสงฆ์, คำขอมติ

อนุศาสน์ คำสั่งสอน, คำแนะนำพร้าสอน; (บาลี: อนุศาสน์; สันสกฤต: อนุศาสน์)

อนุศาสน์ปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์คืออนุศาสน์, คำสอนเป็นจริง สอนให้เห็นจริงนำไปปฏิบัติได้ผลสมจริง เป็นอัศจรรย์ (ข้อ ๓ ใน ปาฏิหาริย์ ๓)

อนกนัย นัยมีใช้น้อย, หลายนัย

อเนญชาภิสังขาร สภาที่ปรุ้งแต่งภาพอันมั่นคง ไม่หวั่นไหว ได้แก่ภาวะจิตที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน (ข้อ ๓ ในอภิสังขาร ๓); ตามหลักเขียน **อานเนญชาภิสังขาร**

อนธนา การหาเลี้ยงชีพในทางที่ไม่สมควร แก่ภิกษุ, เลี้ยงชีวิตผิดสมณะ เช่น หลอกลวงเขาด้วยการอวดอุตริมนุสสรธรรม ทำวิญญูติคือออกปากขอต่อคนที่ไม่ควรขอ ใช้เงินลงทุนหาผลประโยชน์ ต่อลาภด้วยลาภ คือให้แต่น้อยเพื่อหวังตอบแทนมาก เป็นหมอเวทมนต์เสกเป่า เป็นต้น

อโนธิโสพรรณ “แผ่ไปโดยไม่มีขีดชั้น” หมายถึงเมตตาที่แผ่ไปต่อสัตว์ทั้งปวงอย่างไม่จำกัดขอบเขต (อย่างไรในคำแผ่เมตตาที่นิยมนำมาใช้กันทั่วไปว่า “สพฺเพ สัตฺตา อเวรฺรา โหนฺตุ ... สฺขี อตฺตํ อปฺริหรฺนฺตุ”) แต่ถ้ายึดใจแผ่เมตตานี้ โดยจำกัดขอบเขต เช่นว่า “ขอให้เหล่าอารยชนจงเป็นสุข” “ขอให้ประดาสัตว์ป่าจงอยู่ดีมีสุข ไม่ถูกเบียดเบียน” ฯลฯ ก็เป็นแบบจำกัด เรียกว่า “โอธิโสพรรณ” (แผ่โดยมีขอบเขต), นอกจากนั้น ถ้าแผ่ไปต่อสัตว์เฉพาะในทิศนั้นทิศนี้ ยังเรียกต่างออกไปอีกว่า “ทิสาพรรณ” (แผ่ไปเฉพาะทิศ), ไม่เฉพาะเมตตาเท่านั้น แม้พรหมวิหารข้ออื่นๆ ก็

มีทั้ง อโนธิโสพรรณ โอธิโสพรรณ และทิสาพรรณ, หนึ่ง บางที่เรียก โอธิโสพรรณ ว่า “โอทิสสกพรรณ” (แผ่เจาะจง) และเรียก อโนธิโสพรรณ ว่า “อโนทิสสกพรรณ” (แผ่ไม่เจาะจง); เทียบ **โอธิโสพรรณ, ทิสาพรรณ; ดูแผ่เมตตา, วิกุพพนา, สีมาสัมภท**

อโนมา ชื่อแม่น้ำกั้นพรมแดนระหว่างแคว้นสักกะกับแคว้นมัลละ พระสิทธัตถะเสด็จออกบวช มาถึงฝั่งแม่น้ำอโนมา ตรัสสั่งนายจันนะให้นำม้าพระที่นั่งกลับคืนพระนคร ทรงตัดพระเมาลีด้วยพระขรรค์ อธิษฐานเพศบวชชิต ณ ฝั่งแม่น้ำอโนมานี้

อบท สัตว์ไม่มีเท้า เช่น งู และไส้เดือน เป็นต้น

อบาย, อบายภูมิ ภูมิกำเนิดที่ปราศจากความเจริญ มี ๔ อย่าง คือ ๑. **นิริยชนรก** ๒. **ติริจฉานโยนิ** กำเนิดติริจฉาน ๓. **ปิตติวิสัย** ภูมิแห่งเปรต ๔. **อสุรกาย** พวกอสุรกาย; ดู **คติ, ทุคติ**

อบายมุข ช่องทางของความเลื่อม, เหตุเครื่องฉิบหาย, เหตุย่อยยับแห่งภคทรัพย์, ทางแห่งความพินาศ มี ๔ อย่าง คือ ๑. เป็นนักเลงหญิง ๒. เป็นนักเลงสุรา ๓. เป็นนักเลงการพนัน ๔. คบคนชั่วเป็นมิตร; **อีกหมวดหนึ่ง มี ๖** คือ ๑. ติดสุราและของมีนเมา ๒. ชอบเที่ยว

กลางคืน ๓. ชอบเที่ยวดูการเล่น ๔. เล่นการพนัน ๕. คบคนชั่วเป็นมิตร ๖. เกียจคร้านการงาน; ๓ *คิหิวินัย*

อปายนัมย บุญสำเร็จด้วยการประพฤติอ่อนน้อมต่อมตน (ข้อ ๔ ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐)

อปฏิจฉันทบัตติ อาบัตติ (สังฆาทิสส) ที่ภิกษุต้องแล้วไม่ได้ปิดไว้

อปทาน ๓ *ไตรปิฎก (เล่ม ๓๒-๓๓)*

อปมาโร โรคลมบ้าหมู

อปรกาล เวลาช่วงหลัง, ระยะเวลาของเรื่องที่มีขึ้นในภายหลัง คือ หลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ได้แก่เรื่องถวายพระเพลิง และแจกพระบรมสารีริกธาตุ; ๓ *พุทธประวัติ*

อปรัณณะ ๓ *ธัญชาติ*; เทียบ *บุพพัตถณะ*

อปรันตะ, อปรันตะกะ ชื่อรัฐที่พระโยนก-ธรรมรักขิตเถระ เป็นพระศาสนทูตไปประดิษฐานพระพุทธศาสนา เมื่อเสร็จการสังคายนาครั้งที่ ๓ ราว พ.ศ. ๒๓๕; ๓ *โมคคัลลีสุตตติสสเถระ, ศาสนวงส์*

อปราชยเวทนิยกรรม กรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ซึ่งให้ผลในภาพต่อๆ ไป (ข้อ ๓ ในกรรม ๑๒)

อภิธานิยธรรม ธรรมไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม, ธรรมที่ทำให้ไม่เสื่อม เป็นไปเพื่อความเจริญฝ่ายเดียว มี ๗ ข้อที่ตรัสสำหรับภิกษุ (*ภิกขุอภิธานิยธรรม*)

ยกมาแสดงหมวดหนึ่ง ดังนี้ ๑. หมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์ ๒. เมื่อประชุมก็พร้อมเพรียงกันประชุม เมื่อเลิกประชุมก็พร้อมเรียงกันเลิก และพร้อมเพรียงช่วยกันทำกิจที่สงฆ์จะต้องทำ ๓. ไม่บัญญัติสิ่งทีพระพุทธเจ้าไม่บัญญัติขึ้น ไม่ถอนสิ่งที่พระองค์บัญญัติไว้แล้ว สมทานศึกษาอยู่ในสิกขาบทตามที่พระองค์ทรงบัญญัติไว้ ๔. ภิกษุเหล่าใด เป็นผู้ใหญ่เป็นประธานในสงฆ์ เคารพนับถือภิกษุเหล่านั้น เชื่อฟังถ้อยคำของท่าน ๕. ไม่ลู่อ้างแกความอยากที่เกิดขึ้น ๖. ยินดีในเสนาสนะป่า ๗. ตั้งใจอยู่ว่า เพื่อนภิกษุสามเณรซึ่งเป็นผู้มีศีล ซึ่งยังไม่มาสู่อาวาส ขอให้มา ที่มาแล้วขอให้อยู่เป็นสุข

อภิธานิยธรรมที่ตรัสแก่ชัตตริยวัชชี (*วัชชีอภิธานิยธรรม*) สำหรับผู้รับผิดชอบต่อบ้านเมือง มีอีกหมวดหนึ่งคือ ๑. หมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์ ๒. พร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจที่พึงทำ ๓. ไม่ถืออำเภอใจบัญญัติสิ่งที่ไม่ได้บัญญัติไว้ ไม่ล้มล้างสิ่งที่ได้บัญญัติ ถือปฏิบัติมั่นตามวัชชีธรรม ๔. ท่านเหล่าใดเป็นผู้ใหญ่ในชนชาววัชชี เคารพนับถือท่านเหล่านั้น เห็นถ้อยคำของท่านว่าเป็นสิ่งอันพึงรับฟัง ๕. บรรดากุลสตรีกุลมารีทั้งหลายมิให้อยู่อย่างถูกข่มเหงรังแก ๖. เคารพ

ลักการะบุชาเจตีย์ของวัชชี ทั้งภายในและภายนอก ไม่ละเลยการทำกรรมิกพลี ๗. จัดให้ความอารักขาคุ้มครองป้องกันอันชอบธรรมแก่พระอรหันต์ (หมายถึงบรรพชิตที่เป็นหลักใจของประชาชน) ตั้งใจให้ท่านที่ยังมิได้มาพึงมาสู่แว่นแคว้นที่มาแล้วพึงอยู่โดยผาสุก

อปโลกน์ บอกเล่า, การบอกเล่า, การบอกกล่าวแก่ที่ประชุมเพื่อให้รับทราบพร้อมกัน หรือขอความเห็นชอบร่วมกัน ในกิจบางอย่างของส่วนรวม, ใช้ใน *อปโลกนกรรม*

อปโลกนกรรม กรรมคือการบอกเล่า, กรรมอันทำด้วยการบอกกันในที่ประชุมสงฆ์ ไม่ต้องตั้ง *ญัตติ* คือคำเผด็จง ไม่ต้องสวด *อนุสาวนา* คือประกาศความปรึกษาและตกลงของสงฆ์ เช่นประกาศลงพรหมทัณฑ์ ฆาตนะสามเณรผู้กล่าวต่อพระพุทธเจ้า อปโลกน์แจกอาหารในโรงฉัน เป็นต้น

อปถณกปฏิบัติ ข้อปฏิบัติที่ไม่ผิด, ทางดำเนินที่ไม่ผิด มี ๓ คือ ๑. *อินทริยสังวร* การสำรวมอินทริย ๒. *โกชนมัตตัญญูตา* ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค ๓. *ชาคริยานุโยค* การหมั่นประกอบความดีไม่เห็นแก่นอน

อปัสเสนธรรม ธรรมที่เป็นที่พึงที่พำนักดุจนกพิง มี ๔ คือ ๑. ของอย่างหนึ่ง

พิจารณาแล้วเสพ เช่น ปัจจัยสี่ ๒. ของอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วอดกลั้น ได้แก่ อธิฏฐารมณต่างๆ ๓. ของอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วเว้นเสีย เช่น สุราเมรัย การพนัน คนพาล ๔. ของอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้ว บรรเทาเสีย เช่น อกุศลวิตกต่างๆ

อปายโกศล ดู *โกศล ๓*

อปุญญาภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลาย (ข้อ ๒ ในอภิสังขาร ๓)

อพยาบาท ความไม่คิดร้าย, ไม่พยาบาทปองร้ายเขา, มีเมตตา (ข้อ ๙ ในกุศลกรรมบถ ๑๐)

อพยาบาทวิตก ความตริกลงในทางไม่พยาบาท, การคิดแผ่เมตตาแก่ผู้อื่นปรารถนาให้เขามีความสุข (ข้อ ๒ ในกุศลวิตก ๓)

อพัทธสีมา “แดนที่ไม่ได้ผูก” หมายถึงเขตชุมชนสงฆ์ที่สงฆ์ไม่ได้กำหนดขึ้นเอง แต่ถือเอาตามเขตที่เขาได้กำหนดไว้ตามปรกติของบ้านเมือง หรือมีบัญญัติอย่างอื่นเป็นเครื่องกำหนด แบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ ๑. *คามสีมา* หรือ *นิคมสีมา* ๒. *สัตตัพพันตรสีมา* ๓. *อุทกุกเขป*

อภยศิริวิหาร ชื่อวัดที่พระเจ้าวรวงศ์เธอ ได้สร้างถวายพระติสสเถระในเกาะลังกา ซึ่งได้กลายเป็นเหตุให้สงฆ์

ลังกาแตกแยกกัน แบ่งเป็นคณะมหาวิหารเดิมฝ่ายหนึ่ง คณะอภยคีรีวิหารฝ่ายหนึ่ง; มักเรียก **อภยคีรี**

อภัพ ไม่ควร, ไม่อาจ, ไม่สามารถ, ไม่อาจเป็นไปได้, เป็นไปไม่ได้ (บาลี: **อภัพพ**; ไทยเพี้ยนเป็น อภัพ); ดู **อภัพ**

อภัพบุคคล บุคคลผู้ไม่สมควร, มีความหมายตามข้อความแวดล้อม เช่น คนที่ไม่อาจบรรลุโลกุตตรธรรมได้ คนที่ขาดคุณสมบัติ ไม่อาจให้อุปสมบทได้ เป็นต้น

อภยทาน ให้ความไม่มีภัย, ให้ความปลอดภัย

อภิขมา โลกอยากได้ของเขา, ความคิดเฟื่องเลี้ยงจ้องจะเอาของของคนอื่น (ข้อ ๘ ในอภุศลกรรมบถ ๑๐)

อภิขมาวิสมโลภ ละโมบไม่สม่าเสมอ, ความโลภอย่างแรงกล้า จ้องจะเอาไม่เลือก ว่าควรไม่ควร (ข้อ ๑ ในอุปกิเลส ๑๖)

อภิญญา ความรู้ยิ่ง, ความรู้เจาะตรงยวดยิ่ง, ความรู้ชั้นสูง มี ๖ อย่างคือ ๑. **อิทธิวิธี** แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ ๒. **ทิพพโสต** ทูทิพย์ ๓. **เจโตปริยญาณ** ญาณที่ให้ทายใจคนอื่นได้ ๔. **ปุพเพนิวาสานุสสติ** ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ ๕. **ทิพพจักขุ** ตาทิพย์ ๖. **อาสวักขยญาณ** ญาณทำให้อาสวะสิ้นไป, ๕ อย่างแรกเป็นโลกีย-อภิญญา ข้อสุดท้ายเป็นโลกุตตรอภิญญา

อภิญญาเทสิตธรรม ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงด้วยพระปัญญาอันยิ่ง หมายถึง โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มีสติปัญญา ๔ เป็นต้น

อภิฐาน ฐานะอย่างหนึ่ง, ความผิดสฐานหนึ่ง มี ๖ อย่าง คือ ๑. **มาตุฆาต** ฆาตมารดา ๒. **ปิตุฆาต** ฆาตบิดา ๓. **อรหันตฆาต** ฆาตพระอรหันต์ ๔. **โลหิตูปบาท** ทำร้ายพระพุทธเจ้าให้ถึงห้อพระโลหิต ๕. **สังฆเภท** ทำสงฆ์ให้แตกกัน ๖. **อัญญาสตัดฺตุทเทส** ถือศาคาอื่น

อภิณหปัจจเวกขณะ ข้อที่ควรพิจารณาเนืองๆ, เรื่องที่ควรพิจารณาทุกๆ วัน มี ๕ อย่าง คือ ๑. ควรพิจารณาทุกวันๆ ว่าเรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ ๒. ว่าเรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ ๓. ว่าเรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ ๔. ว่าเราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น ๕. ว่าเรามีกรรมเป็นของตัว เราทำดีจักได้ดี เราทำชั่วจักได้ชั่ว; **อีกหมวดหนึ่งสำหรับบรรพชิต** แปลว่า “ธรรมที่บรรพชิตควรพิจารณาเนืองๆ” มี ๑๐ อย่าง (**ปัพพชิตอภิณหปัจจเวกขณะ**) คือ ๑. บรรพชิตควรพิจารณาเนืองๆ ว่า บัดนี้ เรามีเพศต่างจากคฤหัสถ์แล้ว ๒. ว่าการเลี้ยงชีพของเราเนื่องด้วยผู้อื่น ๓.

ว่าเรามีอากัปกิริยาอย่างอื่นที่จะพึงทำ ๔. ว่าตัวเราเองยังติเตียนตัวเองโดยศีลไม่ได้อยู่หรือไม่ ๕. ว่าเพื่อนพรหมจรรย์ผู้เป็นวิญญู ไคร่ครวญแล้ว ยังติเตียนเราโดยศีลไม่ได้อยู่หรือไม่ ๖. ว่าเราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น ๗. ว่าเรามีกรรมเป็นของตน เราทำดีจักได้ดี เราทำชั่วจักได้ชั่ว ๘. ว่าวันคืนล่วงไปๆ บัดนี้เราทำอะไรอยู่ ๙. ว่าเรายินดีในสิ่งที่สั่งสอนอยู่หรือไม่ ๑๐. ว่าคุณวิเศษที่เราบรรลุลแล้วมีอยู่หรือไม่ ที่จะทำให้เราเป็นผู้ไม่เก้อเขิน เมื่อถูกเพื่อนบรรพชิตถามในกาลภายหลัง (ข้อ ๑. ท่านเติมทำยว่า อากัปกิริยาใดๆ ของสมณะ เราต้องทำอากัปกิริยานั้นๆ ข้อ ๒. เติมว่า เราควรทำตัวให้เขาเลี้ยงง่าย ข้อ ๓. ท่านเขียนว่า อากัปกายวาจาอย่างอื่นที่เราจะต้องทำให้ดีขึ้นไปกว่านี้ยังมีอยู่อีก ไม่ใช่เพียงเท่านั้น)

อภิธรรม ธรรมอันยิ่ง ทั้งยิ่งเกิน (อภิ- อติเรก) คือมากกว่าธรรมอย่างปกติ และยิ่งพิเศษ (อภิวิเสส) คือเหนือกว่าธรรมอย่างปกติ, หลักและคำอธิบายธรรมที่เป็นเนื้อหาสาระแท้ๆ ล้วนๆ ซึ่งจัดเรียงอย่างเป็นระเบียบและเป็นลำดับจนจบความอย่างบริบูรณ์ โดยไม่กล่าวถึงไม่อ้างอิง และไม่ขึ้นต่อบุคคล ชุมชน หรือเหตุการณ์ อันแสดงโดยเว้น

บัญญัติไวยาหาร มุ่งตรงต่อสภาวะธรรม ที่ต่อมานิยมจัดเรียกเป็นปรมาัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, เมื่อพูดว่า “อภิธรรม” บางทีหมายถึงพระอภิธรรมปิฎก บางทีหมายถึงคำสอนในพระอภิธรรมปิฎกนั้น ตามที่ได้นำมาอธิบายและเล่าเรียนกันสืบมา เฉพาะอย่างยิ่ง ตามแนวที่ประมวลแสดงไว้ในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ, บางที เพื่อให้ชัดเจนว่าหมายถึงพระอภิธรรมปิฎก ก็พูดว่า “อภิธรรมเจ็ดคัมภีร์”; ดู *อภิธรรมปิฎก, อภิธรรมัตถสังคหะ, อภิวินัย*

อภิธรรมปิฎก ชื่อปิฎกที่สาม ในพระไตรปิฎก, คำสอนของพระพุทธเจ้า ส่วนที่แสดงพระอภิธรรม ซึ่งได้รวบรวมรักษาไว้เป็นหมวดที่สาม อันเป็นหมวดสุดท้ายแห่งพระไตรปิฎก ประกอบด้วยคัมภีร์ต่างๆ ๗ คัมภีร์ (ลำดับปกรณ์, สดับปกรณ์) คือ สังคณี (หรือ ธรรมสังคณี) วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และ ปัญญาณ; ในอรรถกถา (เช่น สงคณี.อ.๒๐/๑๖) มีความเล่าว่า พระอภิธรรมเป็นพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงโปรดพระพุทธมารดา ตลอดพรรษา ณ ดาวดึงส์เทวโลก ในปี ที่ ๗ แห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ; ดู *อภิธรรม, ไตรปิฎก*

อภิธรรมัตถวิภาวินี ชื่อคัมภีร์ฎีกา อธิบาย

ความในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ พระ
 สุมังคละผู้เป็นศิษย์ของพระอาจารย์สารี-
 บุตร ซึ่งเป็นปราชญ์ในรัชกาลของพระ
 เจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-
 ๑๗๒๙) รจนานี้ในลังกาทวีป

อภิธรรมมัตถสังคหะ คัมภีร์ประมวล
 ความในพระอภิธรรมปิฎก สรุปเนื้อหา
 สาระลงในหลักใหญ่ที่นิยมเรียกกันว่า
 “ปรมัตถธรรม ๔” พระอนุรุทธาจารย์
 แห่งมูลโสมวิหารในลังกาทวีป รจน แต่
 ไม่ปรากฏเวลาชัดเจน นักปราชญ์
 ลัทธิขงจื้อต่าง ๆ บางท่านว่าในยุค
 เดียวกันหรือใกล้เคียงกับพระพุทธโฆสา-
 จารย์ แต่โดยทั่วไปยอมรับกันว่าแต่งขึ้น
 ไม่ก่อน พ.ศ. ๑๒๕๐ และว่าน่าจะอยู่ใน
 ช่วงระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๐-๑๖๕๐; *ดู*
ปรมัตถธรรม, พุทธโฆสาจารย์

อภินิหาร อำนาจแห่งบารมี, อำนาจบุญที่
 สร้างสมไว้

อภิเนษกรรมณ การเสด็จออกเพื่อคุณอัน
 ยิ่ง หมายถึง การออกบวช, ผนวช

อภิบาล เลี้ยงดู, ดูแล, บำรุงรักษา, ปก
 ปักรักษา, คุ้มครอง, ปกครอง

อภิรมย์ รื่นเรริงยิ่ง, ยินดียิ่ง, พักผ่อน

อภิลักขิตกาล, อภิลักขิตสมัย เวลาที่
 กำหนดไว้, วันกำหนด

อภิวันทน, อภิวาท, อภิวาทน การ
 กราบไหว้

อภิวินัย “วินัยอันยิ่ง”, ในพระไตรปิฎก
 คำว่า “อภิวินัย” มักมาด้วยกันเป็นคู่กับ
 คำว่า “อภิธรรม” และในอรรถกถา มีคำ
 อธิบายไว้ ๒-๓ นัย เช่น นัยหนึ่งว่า
ธรรม หมายถึง พระสูตรตันตปิฎก
อภิธรรม หมายถึง เจ็ดพระคัมภีร์ (คือ
 อภิธรรมเจ็ดคัมภีร์, ลัทธิตปปกรณ์)
วินัย หมายถึง อุภโตวิมังค์ (คือ มหา-
 วิมังค์หรือภิกขุวิมังค์ และภิกขุณีวิมังค์)
อภิวินัย หมายถึง ชั้นธกะ และปริวาร,
อีกนัยหนึ่ง ธรรม หมายถึง พระ
 สูตรตันตปิฎก **อภิธรรม** หมายถึง มรรค
 ผล **วินัย** หมายถึง วินยปิฎกทั้งหมด
อภิวินัย หมายถึง การกำจัดกิเลสให้
 สงบระงับไปได้, นอกจากนี้ ในพระวินัย
 ปิฎก มีคำอธิบายเฉพาะวินัยและอภิ-
 วินัยว่า (เช่น วินย.๘/๒/๒) **วินัย** หมายถึง
 พระบัญญัติ (คือตัวสิกขาบท) **อภิวินัย**
 หมายถึง การแจกแจงอธิบายความแห่ง
 พระบัญญัติ; *ดู อภิธรรม, ไตรปิฎก*

อภิเชก การรดน้ำ, การแต่งตั้งโดยการทำ
 พิธีรดน้ำ, การได้บรรลู่

อภิธมาจาร ความประพฤติดีงามที่
 ประณีตยิ่งขึ้นไป, ขนบธรรมเนียมเพื่อ
 ความประพฤติดีงามยิ่งขึ้นไปของพระ
 ภิกษุ และเพื่อความเรียบร้อยงดงาม
 แห่งสงฆ์; เทียบ *อาทิพรหมจรรย์*

อภิธมาจาริกวัตร วัตรเกี่ยวด้วยความ

ประพฤติอันดี, ธรรมเนียมเกี่ยวกับ
มรรยาทและความเป็นอยู่ที่ดีงาม

อภิธรรมจักริกาสึกษา หลักการศึกษา
อบรมในฝ่ายชนบธรรมเนียมที่จะชักนำ
ความประพฤติ ความเป็นอยู่ของพระ
สงฆ์ให้ดีขึ้นมีคุณยิ่งขึ้นไป, ลึกษาฝ่าย
อภิธรรมจาร; เทียบ *อาทิพรหมจริยการิกาสึกษา*

อภิธรรมจักร สภาพที่ปรุ้งแต่งแห่งการ
กระทำของบุคคล, เจตนาที่เป็นตัวการใน
การทำความกรรม มี ๓ อย่างคือ ๑. *บุญญา-*
ภิธรรมจักร อภิธรรมจักรที่เป็นบุญ ๒. *อบุญญา-*
ภิธรรมจักร อภิธรรมจักรที่เป็นปฏิปักษ์ต่อบุญ
คือ บาป ๓. *อานัญชาภิธรรมจักร* อภิธรรมจักร
ที่เป็นอเนญชา คือ กุศลเจตนาที่เป็น
อรุณาจร ๔; เรียกง่าย ๆ ได้แก่ บุญ
บาป ฌาน

อภิธรรมจักรมาร อภิธรรมจักรเป็นมารเพราะ
เป็นตัวปรุ้งแต่งกรรม ทำให้เกิดชาติชรา
เป็นต้น ขัดขวางไม่ให้หลุดพ้นจากทุกข์
ในสังสารวัฏฏ์ (ข้อ ๓ ในมาร ๕)

อภิธรรมพุทธคณา “คณาของพระองค์ผู้
ตรัสรู้แล้ว”, เป็นคำที่แทบไม่พบในที่อื่น
นอกจากอรรถกถาชาดก (พบในอรรถก-
ถาเปตวัตถุ ๑ ครั้ง) ทั้งนี้เพราะใน
ชาดกนั้น พระพุทธเจ้าทรงเล่าเรื่องอดีต
ครั้งทรงเป็นพระโพธิสัตว์ และตรัสคำ
สอนของพระองค์เช่นคติที่ฟังได้จาก
เรื่องอดีตนั้นด้วย ดังนั้น คำพูดในเรื่อง

จึงมีทั้งคำของพระโพธิสัตว์ในอดีตเมื่อ
ยังไม่ตรัสรู้ มีทั้งคำของบุคคลอื่นที่ได้
ตอบในเรื่องนั้น และมีพระดำรัสของ
พระพุทธเจ้าที่ตรัสคติหรือข้อสรุปไว้ คำ
ของทุกบุคคลในเรื่องมาด้วยกันในพระ
ไตรปิฎกตอนนั้น และตามปกติเป็นคณา
ทั้งนั้น บางครั้งพระอรรถกถาจารย์จะให้
เราแยกได้ จึงบอกให้รู้ว่าในเรื่องนั้นๆ
คณาตรงนั้นๆ เป็นอภิธรรมพุทธคณา คือ
เป็นคณาที่พระองค์ตรัสเอง ไม่ใช่ของ
บุคคลอื่นในเรื่อง และไม่ใช่ของพระ
โพธิสัตว์ในเรื่อง

ตั้งตัวอย่างในชาดกเรื่องแม่เหล็ก
ตรัสเล่าว่า แม่เหล็ก (นกชนิดนี้วางไข่
บนพื้นดิน) มีลูกหลายตัวเพิ่งออกจาก
ไข่ ยังบินไม่ได้ และพอดีอยู่บนทางที่
ข้างเที่ยวหากิน วันนั้น ข้างโพธิสัตว์นำ
ข้างโขลงใหญ่ผ่านมา แม่เหล็กเข้าไปยืน
ขวางหน้าและกล่าว (เป็นคณา) ว่า “ฉัน
ขอไหว้ท่านพญาข้างผู้สูงวัยอายุถึง ๖๐
ปี มีกำลังอ่อนถอยลง แต่เป็นเจ้าโขลง
ยิ่งใหญ่แห่งแดนป่า ฉันขอทำอัญชลี
ท่านด้วยปีกทั้งสอง โปรดอย่าฆ่าลูก
อ่อนตัวน้อยๆ ของฉันเสียเลย” ข้าง
โพธิสัตว์ฟังแล้วก็สงสาร เข้ามายืน
คร่อมบังลูกนกทั้งหมดไว้ จนโขลงข้าง
ผ่านเลยไป และลูกนกปลอดภัย แต่ต่อ
มา ข้างร้ายตัวหนึ่งซึ่งเที่ยวไปล่าฟังผ่าน

มา แม่นกไส้ก็เข้าไปยืนขวางหน้าและกล่าวว่า “ฉันขอไหว้ท่านพญาช้างผู้จรเดี่ยวแห่งแดนป่า เทียวหาอาหารตามขุนเขา ฉันขอทำอัญชลีท่านด้วยปีกทั้งสอง โปรดอย่าฆ่าลูกอ่อนตัวน้อยๆ ของฉันเสียเลย” แต่เจ้าช้างพาลไม่ปราณี กลับพูดแสดงอำนาจว่า “แนะนำนกไส้ ข้าจะฆ่าลูกน้อยของเจ้าเสีย เจ้าไม่มีกำลังจะมาทำอะไรข้าได้ อย่างพวกเจ้านี้ให้ร้อยตัวพันตัว ข้าจะเอาเท้าซ้ายข้างเดียวขยี้ให้ละเอียดไปเลย” ว่าแล้วก็เอาเท้าเหยียบขยี้ลูกนกเหล็กละเอียดทั้งหมดและร้องแปรแปรนึ่งเล่นไป ฝ่ายแม่นกไส้แค่นั้นก็ฮึดขึ้นมาในใจว่า “มิใช่ว่าใครมีกำลังแล้วจะทำอะไรก็ได้ไปทั่วทั้งหมด กำลังของคนพาลนี่แหละ มีไว้ฆ่าคนพาล เจ้าช้างใหญ่เอ๋ย ใครฆ่าลูกอ่อนตัวน้อยๆ ของข้า ข้าจักทำให้มันย่อยยับ” ผูกใจว่าจะได้รู้กันระหว่างกำลังร่างกายกับกำลังปัญญา แล้วแม่นกไส้ก็คิดวางแผน และไปขอความร่วมมือจากสัตว์เล็กอื่นอีก ๓ ตัว คือ กากบ และแมลงวันหัวเขียว เริ่มด้วยกาหาจิ้งหะจิกลูกตาทั้งสองข้างของเจ้าช้างพาล แล้วแมลงวันหัวเขียวก็มาไขใส่ลูกตาที่บอด พอถูกหนอนชอนไชตา ช้างเจ็บปวดมาก และกระหายเทียวหาน้ำที่ตามองไม่เห็น ถึงที่กบก็ขึ้นไปร้องบน

ยอดเขา ช้างนึกว่ามีน้ำที่นั่นก็ขึ้นไป กบก็ลงมาร้องที่หน้าผา ช้างมุ่งหน้ามาหาน้ำถึงหน้าผาก็ลื่นไถลตกลงไปตายอยู่ที่เชิงเขา แม่นกไส้ก็บินลงมาเดินไปมาบนตัวช้างด้วยความสนใจดีใจ เรื่องจบลงโดยพระพุทธรเจ้าตรัสว่า “จงดูเถิด แม่นกไส้ กากบ และแมลงวันหัวเขียว สัตว์ทั้งสี่นี้ร่วมมือกันฆ่าช้างเสียได้ ท่านจงดูคติของคนมีเวรที่ทำต่อกัน เพราะฉะนั้นแลท่านทั้งหลาย ไม่ควรก่อเวรกับใครๆ ถึงจะเป็นคนที่ไม่รักไม่ชอบกัน” ในชาดกนี้มีคำกล่าว ๕ คาถา จะเห็นชัดว่า ๔ คาถาแรกเป็นคาถาของบุคคลอื่นในเรื่อง แต่เฉพาะคาถาที่ ๕ เป็นอภิลัมพุทธรคาถา

อมนุษย์ ผู้มิใช่มนุษย์, ไม่ใช่คน, มักหมายถึงสัตว์ในภพที่มีฤทธิ์มีอำนาจน่ากลัว อย่างที่คนไทยเรียกว่าพวกภูตผีปีศาจ แต่ในภาษาบาลี หมายถึงยักษ์หรือเปรต บ่อยครั้งหมายถึงเทวดา บางทีหมายถึงท้าวสักกะ คือพระอินทร์ (เช่น ชาติ.๑๐/๑๓๔)

อมร, อมระ ผู้ไม่ตาย เป็นคำเรียกเทวดา ผู้ได้ดื่มน้ำอมฤต

อมฤต เป็นชื่อน้ำทิพย์ที่ทำให้ผู้ดื่มให้ไม่ตายตามเรื่องราว เทวดาทั้งหลายคิดหาของเครื่องกันตาย พวกกันไปถามพระเป็นเจ้าพระเป็นเจ้ารับสั่งให้กวนมหาสมุทร เทวดาทั้งหลายก็ทำตามโดยวิธีใช้ภูเข

รองข้างล่างลูกหนึ่ง วางข้างบนลูกหนึ่ง ที่กลางมหาสมุทร ลักษณะคล้ายไม้สำหรับไม้แปรง เอานาคพันเข้าที่ภูเขาลูกบนแล้วช่วยกันชักสองข้าง อาศัยความร้อนที่เกิดจากความหมุนเวียนเบียดเสียดแห่งภูเขา ต้นไม้ทั้งหลายที่เป็นยาบนภูเขา ได้คายรสลงไปในมหาสมุทร จนขึ้นเป็นปลักแล้ว เกิดเป็นน้ำทิพย์ขึ้นในท่ามกลางมหาสมุทร เรียกว่า **น้ำอมฤต** บ้าง **น้ำสุรามฤต** บ้าง; ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องตามคติของศาสนาพราหมณ์

อมฤตธรรม ธรรมที่ทำให้ไม่ตาย, ธรรมซึ่งเปรียบด้วยน้ำอมฤตอันทำผู้ดื่มให้ไม่ตาย หมายถึงพระนิพพาน

อมาตย์ ข้าราชการ, ข้าราชการ, ขุนนาง, มักเรียก อำมาตย์

อมาวสี ดิถีเป็นที่อยู่ร่วมแห่งพระอาทิตย์และพระจันทร์, วันพระจันทร์ดับ หรือวันดับ คือวันสิ้นเดือนทางจันทรคติ (แรม ๑๕ หรือ ๑๔ ค่ำ)

อมิตา เจ้าหญิงศากยวงศ์ เป็นพระราชบุตรีของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระกนิษฐภคินีของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า มีโอรสซึ่งออกผนวชนามว่า พระติสสเถระ (ตามคัมภีร์มหาวงส์ ว่าเป็นมเหสีของพระเจ้าสุปปพุทธะ จึงเป็นพระมารดาของพระเวททัตและเจ้าหญิงยโสธราพิมพา)

อมิตอทนะ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระราชบุตรองค์ที่ ๓ ของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระอนุชาองค์ที่ ๒ ของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า เป็นพระบิดาของพระอานนท์ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๘๔; วินย.ฎี. ๓/๓๔๙ เป็นต้น แต่ว่าตาม อง.อ.๑/๑๗๑ และ พุทฺธ.อ.๘๕ ซึ่งขัดกับที่อื่นๆ และว่าตามหนังสือเรียน เป็นพระบิดาของพระมหานามะ และพระอนุชารุทธะ)

อมุพหวินัย ระเบียบที่ให้แก่ภิกษุผู้หายเป็นบ้าแล้ว, วิธีระงับอธิกรณ์สำหรับภิกษุผู้หายจากเป็นบ้า ได้แก่ กิริยาที่สงฆ์สวดประกาศให้สมมติแก่ภิกษุผู้หายเป็นบ้าแล้ว เพื่อระงับอนุวาติกรณ์ อธิบายว่า จำเลยเป็นบ้าทำการล่วงละเมิดอาบัติ แม้จะเป็นจริงก็เป็นอนาบัติ เมื่อเธอหายบ้าแล้วมีผู้เฝ้าด้วยอาบัติระหว่างเป็นบ้าไม่รู้จบ ท่านให้สงฆ์สวดกรรมวาจาประกาศความข้อนี้ไว้ เรียกว่า **อมุพหวินัย** ยกฟ้องโทษเสีย ภายหลังมีผู้เฝ้าด้วยอาบัตินั้น หรืออาบัติเช่นนั้น ในคราวที่เป็นบ้า ก็ให้อธิกรณ์เป็นอันระงับด้วยอมุพหวินัย (ข้อ ๓ ในอธิกรณ์สมณะ ๗)

อโมหะ ความไม่หลง, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออโมหะ คือ ความรู้จริง ได้แก่ ปัญญา (ข้อ ๓ ในกุศลมูล ๓)

อยู่กรรม ๓ *ปริวาส*

อยู่ปริวาส ๓ *ปริวาส*

อยู่ร่วม ในประโยคที่ว่า “ภิกษุใดรู้ว่ายูกัน
ร่วมก็ดี อยู่ร่วมก็ดี สำเร็จการนอนด้วย
กันก็ดี” รวมอุโบสถสังฆกรรม

โยนิโสมนสิการ การทำในใจโดยไม่
แยบคาย, การไม่ใช้ปัญญาพิจารณา,
ความไม่รู้จักคิด, การปล่อยให้วิชา
ตัณหาครอบงำนำความคิด; เทียบ *โยนิโส-*
มนสิการ

อรดี ธิตามารคนหนึ่งใน ๓ คน อาสา
พระยามารผู้เป็นบิดา เข้าไปประโลม
พระพุทธรูปด้วยอาการต่างๆ ในสมัยที่
พระองค์เสด็จอยู่ที่เมืองชบาลนิโครธภายหลัง
ตรัสรู้ใหม่ๆ (อีก ๒ คน คือ ตัณหา
กับ ราคา)

อรดี ความขี้เกียจ, ความไม่ยินดีด้วย,
ความริษยา

อรรค ๓ *อัคร*

อรรคสาวก สาวกผู้เลิศ, สาวกผู้ยอด
เยี่ยม, ศิษย์ผู้เลิศกว่าศิษย์อื่นของพระ
พุทธรูปเจ้า หมายถึง พระสารีบุตร และ
พระมหาโมคคัลลานะ; ๓ *อัครสาวก*

อรรถ เนื้อความ, ใจความ, ความหมาย,
ความมุ่งหมาย, ผล, ประโยชน์

อรรถ ๒, ๓ ๓ *อัตตะ*

อรรถกถา “เครื่องบอกความหมาย”,
ถ้อยคำบอกแจ้งซึ่งแจ้งอรรถ, คำอธิบาย

อัตตะ คือความหมายของพระบาลี อัน
ได้แก่พุทธรพจน์ รวมทั้งข้อความและ
เรื่องราวเกี่ยวข้อแวดล้อมที่รักษาสืบ
ทอดมาในพระไตรปิฎก, คัมภีร์อธิบาย
ความในพระไตรปิฎก; ในภาษาบาลี
เขียน อฎฐกถา, มีความหมายเท่ากับคำ
ว่า อตุถถนุณนา หรือ อตุถสัถนุณนา
(คัมภีร์สังคหณินิธิ ธาตุมาลา กล่าวว่
อรรถกถา คือเครื่องพรรณนาอธิบาย
ความหมาย ที่ดำเนินไปตามพยัญชนะ
และอัตตะ อันสัมพันธ์กับเหตุอันเป็นที่
มาและเรื่องราว)

อรรถกถามีมาเดิมสืบแต่พุทธรูปกาล
เป็นของเนื่องอยู่ด้วยกันกับการศึกษาคำ
สอนของพระพุทธรูปเจ้า ดังที่เข้าใจง่าย ๆ
ว่า “อรรถกถา” ก็คือคำอธิบายพุทธรพจน์
และคำอธิบายพุทธรพจน์นั้น ก็เริ่มต้นที่
พุทธรพจน์ คือพระดำรัสของพระพุทธรูปเจ้า
นั่นเอง ซึ่งเป็นพระดำรัสที่ตรัสประกอบ
เสริมขยายความในเรื่องที่ตรัสเป็นหลัก
ในคราวนั้นๆ บ้าง เป็นข้อที่ทรงชี้แจง
อธิบายพุทธรพจน์อื่นที่ตรัสไว้ก่อนแล้ว
บ้าง เป็นพระดำรัสปลีกย่อยที่ตรัส
อธิบายเรื่องเล็กๆ น้อยๆ ทำนองเรื่อง
เบ็ดเตล็ดบ้าง ดังที่ท่านยกตัวอย่างว่า
เมื่อพระพุทธรูปเจ้าทรงได้รับนิมนต์เสด็จ
ไปประทับใช้อาคารเป็นปฐม ในคราวที่
เจ้าศากยยะสร้างหอประชุม (สันถาคาร)

เสรีจใหม่ ในพระไตรปิฎกกล่าวไว้เพียงว่า ได้ทรงแสดงธรรมกถาแก่เจ้าศากยะอยู่จนดึก เมื่อจะทรงพัก จึงรับสั่งให้พระอานนท์แสดงธรรมเรื่องเสขปฏิบัติแก่เจ้าศากยะเหล่านั้น และในพระสูตรนั้นได้บันทึกสาระไว้เฉพาะเรื่องที่พระอานนท์แสดง ส่วนธรรมกถาของพระพุทธเจ้าเองมีว่าอย่างไร ท่านไม่ได้รวมไว้ในตัวพระสูตรนี้ เรื่องอย่างนี้มีบ่อยๆ แม้แต่พระสูตรใหญ่ๆ ก็บันทึกไว้เฉพาะหลักหรือสาระสำคัญ ส่วนที่เป็นพระดำรัสรายละเอียดหรือข้อปลีกย่อย ขยายความ ซึ่งเรียกว่าปกิณกเทศนา (จะเรียกว่าปกิณกธรรมเทศนา ปกิณกธรรมกถา ปกิณกกถา หรือบาลีมุตธรรมกถา ก็ได้) แม้จะไม่ได้รวมไว้เป็นส่วนของพระไตรปิฎก แต่พระสาวกก็ถือว่าสำคัญยิ่ง คือเป็นส่วนอธิบายขยายความที่ช่วยให้เข้าใจพุทธพจน์ที่บันทึกไว้เป็นพระสูตรเป็นต้นนั้นได้ชัดเจนขึ้น พระสาวกทั้งหลายจึงกำหนดจดจำปกิณกเทศนาเหล่านี้ไว้ประกอบพวงคุ่มากับพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก เพื่อเป็นหลักฐานที่ช่วยให้เข้าใจชัดเจนในพระพุทธประสงค์ของหลักธรรมที่ตรัสในคราวนั้นๆ และเฉพาะอย่างยิ่งจะได้ใช้ในการชี้แจงอธิบายหลักธรรมในพุทธพจน์นั้นแก่ศิษย์เป็นต้น พระปกิณก-

เทศนานี้แหละ ที่เป็นแกนหรือเป็นที่ก่อรูปของสิ่งที่เรียกว่าอรรถกถา แต่ในขณะที่ส่วนซึ่งเรียกว่าพระไตรปิฎก ท่านรักษาไว้ในรูปแบบและในฐานะที่เป็นหลัก ส่วนที่เป็นอรรถกถานี้ ท่านนำสืบกันมาในรูปลักษณะและในฐานะที่เป็นคำอธิบายประกอบ แต่ก็ถือเป็นสำคัญยิ่งดังที่เมื่อสังคายนาพระไตรปิฎก อรรถกถาเหล่านี้ก็เข้าสู่การสังคายนาด้วย (ดูตัวอย่างที่ ม.ม.๑๓/๒๕/๒๕; ม.อ.๓/๖/๒๐; วินย.ฎี.๒/๒๘/๓๐; ที.ฎี.๒/๑๘๘/๒๐๓) ทั้งนี้ มิเฉพาะพระพุทธดำรัสเท่านั้น แม้คำอธิบายของพระมหาสาวกบางท่านก็มีทั้งที่เป็นส่วนในพระไตรปิฎก (อย่างเช่นพระสูตรหลายสูตรของพระสารีบุตร) และส่วนอธิบายประกอบที่ถือว่าเป็นอรรถกถาคำอธิบายที่สำคัญของพระสาวกผู้ใหญ่ อันเป็นที่ยอมรับนับถือเป็นหลัก ก็ได้รับการถ่ายทอดรักษาผ่านการสังคายนาสืบต่อมาด้วย

คำอธิบายที่เป็นเรื่องใหญ่บางเรื่องสำคัญมากถึงกับว่า ทั้งที่เรียกว่าเป็นอรรถกถา ก็จัดรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งในพระไตรปิฎกด้วย ดังที่ท่านเล่าไว้ คือ “อัญญกถากัณฑ์” ซึ่งเป็นภาคหรือคัมภีร์ย่อยที่ ๓ ในคัมภีร์ธัมมสังคณี แห่งพระอภิธรรมปิฎก (พระไตรปิฎก เล่ม ๓๔, อัญญกถากัณฑ์นี้มีอีกชื่อหนึ่งว่า “อรรถก-

ธารกัณฑ์” และพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐได้เลือกใช้ชื่อหลัง) ตามเรื่องที่ทำนบันทึกไว้ว่า (สงคณ.อ.๔๖๖) สัททวิหารีกรูปร่างหนึ่งของพระสารีบุตรไม่สามารถกำหนดจับคำอธิบายธรรมในภาคหรือคัมภีร์ย่อยที่ ๒ ที่ชื่อนิกเขปกัณฑ์ ในคัมภีร์ธัมมสังคณีนั้น พระสารีบุตรจึงพูดให้ฟังก็เกิดเป็นอัญญาธรรมาภรณ์หรืออรรถุทธธรรมาภรณ์นั้นขึ้นมา (แต่คัมภีร์มหาอัญญาธรรมาภรณ์กล่าวว่า พระสารีบุตรพา สัททวิหารีกรูปร่างนั้นไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และพระองค์ตรัสแสดง), คัมภีร์มหานิทเทส (พระไตรปิฎก เล่ม ๒๙) และจุฬินิทเทส (พระไตรปิฎก เล่ม ๓๐) ก็เป็นคำอธิบายของพระสารีบุตร ที่ไขและขยายความแห่งพุทธพจน์ในคัมภีร์สุดตนิบาต (พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕, อธิบายเฉพาะ ๓๒ สูตร ในจำนวนทั้งหมด ๗๑ สูตร)

อรรถกถาทั้งหลายแต่ครั้งพุทธกาลนั้น ได้พ่วงมากับพระไตรปิฎกผ่านการสังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง จนกระทั่งเมื่อพระมหินทเถระไปประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕ ก็นำอรรถกถาเหล่านั้น ซึ่งยังเป็นภาษาบาลีพ่วงไปกับพระไตรปิฎกบาลีด้วย แต่เพื่อให้พระสงฆ์ตลอดจนพุทธศาสนิกทั้งหลายในลังกาทวีปนั้น สามารถศึกษาพระไตรปิฎกซึ่งเป็นภาษาบาลีได้สะดวก

พระพุทธศาสนาจะได้เจริญมั่นคงด้วยหลักพระธรรมวินัย คัมภีร์เล่าว่า พระมหินทเถระได้แปลอรรถกถาจากภาษาบาลีให้เป็นภาษาของผู้เล่าเรียน คือภาษาสิงห์ ซึ่งเรียกกันต่อมาว่า “มหาอัญญาธรรมาภรณ์” และใช้เป็นเครื่องมือศึกษาพระไตรปิฎกบาลีสืบมา ต่อแต่นั้น อรรถกถาทั้งหลายก็สืบทอดกันมาในภาษาสิงห์

ต่อมา พระพุทธศาสนาในชมพูทวีปเสื่อมลง แม้ว่าพระไตรปิฎกจะยังคงอยู่ แต่อรรถกถาได้สูญสิ้นหมดไป ครั้งนั้นมีพระภิกษุรูปหนึ่ง ออกบวชจากตระกูลพราหมณ์ เล่าเรียนพระไตรปิฎกแล้ว มีความเชี่ยวชาญจนปรากฏนามว่า “พุทธโฆส” ได้เรียบเรียงคัมภีร์ชื่อว่า *ญาโณทัย* (คัมภีร์มหาวงศ์กล่าวว่าท่านเรียบเรียงอรรถกถาแห่งคัมภีร์ธัมมสังคณี ชื่อว่าอัญญาธรรมาภรณ์ในคราวนั้นด้วย แต่ไม่สมจริง เพราะอัญญาธรรมาภรณ์อ้างวิสุทธิมรรค และอ้างสมันตปาสาทิกา มากมายหลายแห่ง จึงคงต้องแต่งทีหลัง) เสร็จแล้วเริ่มจะเรียบเรียงอรรถกถาแห่งพระปริตรขึ้น อาจารย์ของท่าน ซึ่งมีชื่อว่าพระเวตเถระ บอกว่า อรรถกถามีอยู่บริบูรณ์ในลังกาทวีปเป็นภาษาสิงห์ และให้ท่านไปแปลเป็นภาษาบาลีแล้วนำมายังชมพูทวีป

พระพุทธโฆสได้เดินทางไปยังลังกาทวีปในรัชกาลของพระเจ้ามahanาม

(พ.ศ.๒๕๓-๒๗๕; ปีที่ท่านไป หลักฐานบางแห่งว่า พ.ศ.๒๕๖ แต่บางแห่งว่า พ.ศ.๒๖๕) พระพุทธโฆสพำนักในมหาวิหารเมืองอนูราชปุระ ได้สดับอรรถกถาภาษาสิงห์ครบทั้ง มหาอรรถกถา มหาปัจจรี (มหาปัจจรีย ก็เรียก) และกุนฺธิ (อรรถกถาเก่าก่อนเหล่านี้ รวมทั้งสงฺเขปฏฺฐกถาซึ่งเป็นความย่อของมหาปัจจรี และอนฺธกฏฺฐกถาที่พระพุทธโฆสได้คຸ້นมาก่อนนั้นแล้ว จัดเป็นไปราธฺฏฺฐกถา) เมื่อจบแล้ว ท่านก็ได้ขอแปลอรรถกถาภาษาสิงห์ เป็นภาษามคธ แต่สังฆะแห่งมหาวิหารได้มอบคาถาพุทธพจน์ให้ท่านไปเขียนอธิบายก่อน เป็นการทดสอบความสามารถ พระพุทธโฆสได้เขียนขยายความคานันั้น โดยประมวลความในพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถามาเรียบเรียงตามหลักไตรสิกขา สำเร็จเป็นคัมภีร์ *วิสุทฺธิมคค* ครั้นเห็นความสามารถแล้ว สังฆะแห่งมหาวิหารจึงได้มอบคัมภีร์แก่ท่าน พระพุทธโฆสเริ่มงานแปลใน พ.ศ.๒๗๓ ตั้งต้นที่อรรถกถาแห่งพระวินัยปิฎก (คือสมันตปาสาทิกา, คำนวนปิจาก วินย.อ.๓/๖๓๕) เมื่อทำงานแปลเสร็จพอควรแล้ว ก็เดินทางกลับไปยังชมพูทวีป

งานแปลของพระพุทธโฆสนั้น แท้จริงมิใช่เป็นการแปลอย่างเดียว แต่เป็นการ

แปลและเรียบเรียง ดังที่ท่านเองเขียนบอกไว้ว่า ในการสังวรณนาพระวินัย ท่านใช้ *มหาอรรถกถา* เป็นเนื้อหาหลัก (เป็นสรีระ) พร้อมทั้งเก็บเอาอรรถะที่ควรกล่าวถึงจากข้อวินิจฉัยที่มีในอรรถกถา *มหาปัจจรี* และอรรถกถา *กุนฺธิ* เป็นต้น (คือรวมตลอดถึง *อนฺธกฏฺฐกถา* และ *สงฺเขปฏฺฐกถา*) อธิบายให้ครอบคลุมประดาเถรวาทะ (คือข้อวินิจฉัยของพระมหาเถระวินัยธรโบราณในลังกาทวีป ถึง พ.ศ.๖๕๓), แต่ในส่วน ของพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก อรรถกถาโบราณ (ไปราธฺฏฺฐกถา) ภาษาสิงห์ มีเพียง *มหาอรรถกถา* อย่างเดียว (มีมหาอรรถกถาในส่วนของคัมภีร์แต่ละหมวดนั้นๆ ซึ่งถือว่าเป็นมูลฏฺฐกถา) พระพุทธโฆสจึงใช้ *มหาอรรถกถา* นั้น เป็นแกน ข้อความที่ยืดยาวกล่าวซ้ำๆ ก็จับเอาสาระมาเรียบเรียง แปลเป็นภาษามคธ โดยเก็บเอาวาทะ เรื่องราว และข้อวินิจฉัยของพระเถระสิงห์โบราณ ถึง พ.ศ.๖๕๓ มารวมไว้ด้วย

พระพุทธโฆสอาจารย์เป็นผู้เริ่มต้นยุคอรรถกถาที่กลับมีเป็นภาษาบาลีขึ้นใหม่ แม้ว่าพระพุทธโฆสจะมีได้จัดทำอรรถกถาขึ้นครบบริบูรณ์ แต่ในระยะเวลาใกล้เคียงกันนั้นและต่อจากนั้นไม่นาน ก็ได้มีพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นๆ มา

ทำงานส่วนที่ยังขาดอยู่จนเสร็จสิ้น

รายชื่ออรรถกถา พร้อมทั้งนามพระเถระผู้รจนา (พระอรรถกถาจารย์) แสดงตามลำดับคัมภีร์ในพระไตรปิฎกที่อรรถกถานั้นๆ อธิบาย มีดังนี้ (พจน. หมายถึง พระพุทธโฆสอาจารย์)

- ก.พระวินัยปิฎก** (ทั้งหมด) **สมันตปาสาทิกา** (พจน.) **ข.พระสุตตันตปิฎก**
- ๑.ทีฆนิกาย **สุมังคลวิลาสินี** (พจน.)
 - ๒.มัชฌิมนิกาย **ปปัญจสูทนี** (พจน.)
 - ๓.สังยุตตนิกาย **สารัตถปกาสินี** (พจน.)
 - ๔.อังคุตตรนิกาย **มโนรทปฐณี** (พจน.)
 - ๕.ขุททกนิกาย ๑.ขุททกปาฐะ **ปรมัตต-โชติกา** (พจน.) ๒.ธรรมบท **ธัมมปัทฏฐกกา** (*) ๓.อุทาน **ปรมัตตทีปนี** (พระธรรมปาละ) ๔.อิติวุตตกะ **ปรมัตตทีปนี** (พระธรรมปาละ) ๕.สุตตนิบาต **ปรมัตต-โชติกา** (พจน.) ๖.วิมานวัตถุ **ปรมัตต-ทีปนี**^๑ (พระธรรมปาละ) ๗.เปตวัตถุ **ปรมัตตทีปนี**^๑ (พระธรรมปาละ) ๘.เถรคาถา **ปรมัตตทีปนี** (พระธรรมปาละ) ๙.เถรีคาถา **ปรมัตตทีปนี** (พระธรรมปาละ)
 - ๑๐.ชาดก **ชาตกัฏฐกกา** (*) ๑๑.นิทเทส **สัทธัมมปัชโชติกา** (พระอุปเสนะ) ๑๒.ปฏิสัมภิทามัคค์ **สัทธัมมปกาสินี** (พระมหานาม) ๑๓.อปทาน **วิสุทธชนวิลาสินี** (**)
 - ๑๔.พุทธวงส์ **มธูรัตถวิลาสินี** (พระพุทธทศตตะ) ๑๕.จริยาปิฎก **ปรมัตต-**

ทีปนี (พระธรรมปาละ) **ค.พระอภิธรรม-**

- ปิฎก** ๑.ธัมมสังคณี **อัญญาสาลินี** (พจน.)
- ๒.วิมังค์ **สัมโมหวิโนทนี** (พจน.) ๓.ห้าคัมภีร์ที่เหลือ **ปัญจปรกณัญญกกา** (พจน.)

[พึงทราบ: ^๑ **ปรมัตตทีปนี** ที่ เป็นอรรถกถา แห่งวิมานวัตถุ และเปตวัตถุ มีอีกชื่อหนึ่งว่า **วิมลวิลาสินี**; (*) คือ **ธัมมปัทฏฐกกา** และ**ชาตกัฏฐกกา** นั้นที่จริงก็มีชื่อเฉพาะว่า **ปรมัตตโชติกา** และถือกันมาว่าพระพุทธโฆสเป็นผู้เรียบเรียงคัมภีร์ทั้งสองนี้ แต่อาจเป็นไปได้ว่าท่านเป็นหัวหน้าคณะ โดยมีผู้อื่นร่วมงานด้วย; (**) **วิสุทธชนวิลาสินี** นั้นนามผู้รจนาไม่แจ้ง แต่คัมภีร์จุฬาคันถวงส์ (แต่งในพม่า) ว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆส; มีอรรถกถาอื่นที่พึงทราบอีกบ้าง คือ **กังขาวิตรณี** (อรรถกถาแห่งพระปาฏิโมกข์) ซึ่งก็เป็นผลงานของพระพุทธโฆส, อรรถกถาแห่งเนตติปกรณ์ เป็นผลงานของพระธรรมปาละ]

เนื้อตัวแท้ๆ ของอรรถกถา หรือความเป็นอรรถกถา ก็ตรงกับชื่อที่เรียกคือ อยู่ที่เป็นคำบอกความหมาย หรือเป็นถ้อยคำชี้แจงอธิบายอรรถของศัพท์ หรือข้อความในพระไตรปิฎก เฉพาะอย่างยิ่งคืออธิบายพุทธพจน์ เช่น เราอ่านพระไตรปิฎก พบคำว่า “วิริยสุสณฺจานํ” ก็ไม่เข้าใจ สงสัยว่าทรวดทรง

ลักษณะอะไรของความเพียร จึงไปเปิดดูอรรถกถา ก็พบไขความว่า ลักษณะในที่นี้หมายความว่า “จปนา อปฺปวตฺตนา...” ก็เข้าใจและแปลได้ว่าหมายถึงการหยุดยั้ง การไม่ดำเนินความเพียรต่อไป ถ้าพูดในชั้นพื้นฐาน ก็คล้ายกับพจนานุกรมที่เราอาศัยค้นหาความหมายของศัพท์ แต่ต่างกันตรงที่ว่าอรรถกถามีใช้เรียงตามลำดับอักษร แต่เรียงไปตามลำดับเนื้อความในพระไตรปิฎก ยิ่งกว่านั้น อรรถกถาอาจจะแปลความหมายให้ทั้งประโยค หรือทั้งท่อนทั้งตอน และความที่ท่านชำซ่องในพระไตรปิฎก ก็อาจจะอ้างอิงหรือโยงคำหรือความตอนนั้น ไปเทียบหรือไปบรรจบกับข้อความเรื่องราวที่อื่นในพระไตรปิฎกด้วย นอกเหนือจากนี้ ในกรณีเป็นข้อปัญหา หรือไม่ชัดเจน ก็อาจจะบอกข้อยุติหรือคำวินิจฉัยที่สังฆะได้ตกลงไว้และรักษากันมา บางทีก็มีการแสดงความเห็นหรือมติของพระอรรถกถาจารย์ต่อเรื่องที่กำลังพิจารณา และพร้อมนั้น ก็อาจจะกล่าวถึงมติที่ขัดแย้ง หรือที่สนับสนุน ของ “เกจิ” (อาจารย์บางพวก) “อญฺเณ” (อาจารย์พวกอื่น) “อปเร” (อาจารย์อีกพวกหนึ่ง) เป็นต้น นอกจากนั้น ในการอธิบายหลักหรือสาระบางอย่าง บางทีก็ยกเรื่องราวมาประกอบหรือเป็นตัวอย่าง ประเภท

เรื่องปณิธิฤทธิปาฏิหาริย์บ้าง เรื่องในวิถีชีวิตและความเชื่อของชาวบ้านบ้าง ตลอดจนเหตุการณ์ในยุคสมัยต่างๆ ซึ่งมากที่สุดก็เดี๋ยวนั้นเป็นเรื่องความเป็นไปของบ้านเมืองในลังกาทวีป ซึ่งในอดีตผ่านยุคสมัยต่างๆ ระหว่างที่พระสงฆ์เล่าเรียนกัน คงมีการนำเอาเรื่องราวในยุคสมัยนั้นๆ มาเล่าสอนและบันทึกไว้สืบกันมา จึงเป็นเรื่องตำนานบ้าง ประวัติศาสตร์บ้าง แห่งกาลเวลาหลายศตวรรษ อันเห็นได้ชัดว่า พระอรรถกถาจารย์ดังเช่นพระพุทธโฆสาจารย์ ไม่อาจรู้ไปถึงได้ นอกจากยกเอาจากคัมภีร์ที่เรียกว่าไปราณัญญูกถาขึ้นมาถ่ายทอดต่อไป

สำหรับผู้ที่เข้าใจรู้จักอรรถกถา สิ่งสำคัญที่เขาต้องการจากอรรถกถา ก็คือ ส่วนที่เป็นคำบอกความหมายไขความอธิบายเนื้อหาในพระไตรปิฎก ซึ่งก็คือต้องการตัวอรรถกถาแท้ๆ นั้นเอง และก็ตรงกันกับหน้าที่การงานของอรรถกถา อันได้แก่การรักษาสืบทอดคำบอกความหมายที่เป็นอรรถในพระไตรปิฎก ส่วนอื่นนอกเหนือจากนี้ เช่นเรื่องราวเล่าขานต่างๆ เป็นเพียงเครื่องเสริมประกอบ ที่จริง มันไม่ใช่อรรถกถา แต่เป็นสิ่งที่พ่วงมาด้วยในหนังสือหรือคัมภีร์ที่เรียกว่าอรรถกถา

เนื่องจากผู้อ่านพระไตรปิฎกบาลี

ต้องพบศัพท์ที่ตนไม่รู้เข้าใจบ่อยครั้ง และจึงต้องปรึกษาอรรถกถา คล้ายคนปรึกษาพจนานุกรม เมื่อแปลพระไตรปิฎกมาเป็นภาษาไทย เป็นต้น จึงมักแปลไปตามคำไขความหรืออธิบายของอรรถกถา พระไตรปิฎกแปลภาษาไทยเป็นต้นนั้น จึงมีส่วนที่เป็นคำแปลผ่านอรรถกถา หรือเป็นคำแปลของอรรถกถาอยู่เป็นอันมาก และผู้อ่านพระไตรปิฎกแปลก็ไม่รู้ตัวว่าตนกำลังอ่านอรรถกถาร่วมไปด้วย หรือว่าตนกำลังอ่านพระไตรปิฎกตามคำแปลของอรรถกถา

มีข้อพึงทราบอีกอย่างหนึ่งว่า เวลาเมื่อพูดถึงอรรถกถา ทุกคนเข้าใจว่าหมายถึงอรรถกถาภาษาบาลีที่พระพุทฺธโสมสาจารย์ เป็นต้น ได้เรียบเรียงขึ้นในช่วงระยะใกล้ พ.ศ.๑๐๐๐ แต่ดังได้เล่าให้ทราบแล้วว่า พระอรรถกถาจารย์รุ่นใหม่ พ.ศ.ใกล้หนึ่งพันนี้ ได้เรียบเรียงอรรถกถาภาษาบาลีขึ้นมาจากอรรถกถาเก่าภาษาสิงห์ ที่ถูกเรียกแยกออกไปให้เป็นต่างหากว่า “ปฺราณญฺญกฺกถา” ข้อที่ควรทราบอันสำคัญก็คือ ในอรรถกถาภาษาบาลีที่เป็นรุ่นใหม่นี้ ท่านอ้างอิงปฺราณญฺญกฺกถาบ่อยๆ โดยบางทีก็ออกชื่อเฉพาะของอรรถกถาเก่านั้นชัดออกมา แต่บางทีก็กล่าวเพียงว่า “ในอรรถกถากล่าวว่า...” คำว่าอรรถกถา ที่อรรถกถา

ภาษาบาลีกล่าวถึงนั้น โดยทั่วไป หมายถึงอรรถกถาเก่า หรือปฺราณญฺญกฺกถา ที่เป็นภาษาสิงห์ (พระอรรถกถาจารย์รุ่นใหม่ บางท่านยังไม่พบว่าได้เรียกงานที่ท่านเองทำว่าเป็นอรรถกถา) พูดสั้นๆ ว่า คนปัจจุบันพูดถึงอรรถกถา หมายถึงอรรถกถาภาษาบาลีที่เกิดขึ้นในยุค พ.ศ.๑๐๐๐ แต่อรรถกถาภาษาบาลีนั้นเอ่ยคำว่าอรรถกถา โดยมักหมายถึงอรรถกถาเก่าภาษาสิงห์

ต่อจากอรรถกถา ยังมีคัมภีร์ที่อธิบายรุ่นต่อมาอีกหลายชิ้นเป็นอันมาก เช่น “ฎีกา” แจงไขขยายความต่อจากอรรถกถา “อนุฎีกา” แจงไขขยายความต่อจากฎีกา แต่ในที่นี้จะไม่กล่าวถึง เว้นแต่จะขอบอกนามท่านผู้แต่ง “ฎีกา” ที่สำคัญ พอให้ทราบไว้

พระอาจารย์ธรรมपालะ ซึ่งเป็นพระอรรถกถาจารย์สำคัญที่เรียบเรียงอรรถกถาไว้มาก รองจากพระพุทฺธโสมส ได้เรียบเรียงฎีกาสำคัญ ซึ่งอธิบายอรรถกถาที่พระพุทฺธโสมสได้เรียบเรียงไว้อีกด้วย คือ *สินฺตถปกาสินี* (เป็นฎีกาซึ่งอธิบายอรรถกถาแห่งนิกายทั้งสี่ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย และอธิบายอรรถกถาแห่งชาดก) นอกจากนั้นก็ยังสามารถเรียบเรียง *ปรมัตถทีปนี* (ฎีกาอธิบายอรรถกถาแห่ง

พุทธวงส์ ที่พระพุทธรู้ตัดตะเรียบเรียงไว้) และ *ปรมัตถมัญชุสา* (ฎีกาแห่งวิสุทฺธิ-มคค์ ที่เรียกกันว่ามหาฎีกา), ฎีกาจารย์ ท่านหนึ่ง ชื่อพระวาจิสสระ รจนา *สินัตถ-ทีปนี* (ฎีกาอันอธิบายต่อจากอรรถกถา แห่งปฏิสัมมิกามคค์); นอกจากนี้ มีฎีกา อีก ๒ เรื่อง ที่ควรกล่าวไว้ด้วย เพราะ กำหนดให้ใช้เล่าเรียนในหลักสูตรพระ ปริยัติธรรมแผนกบาลีของคณะสงฆ์ไทย คือ *สารัตถทีปนี* (ฎีกาแห่งวินัยฎีกกถา) ผู้แต่งคือพระอาจารย์ชื่อสารีบุตร (ไม่ใช่ พระสารีบุตรอัครสาวก) และ *อภิธัมมัตถ-วิภาวินี* (ฎีกาแห่งอภิธัมมัตถสังคหะ) ผู้ แต่งคือพระสุ่มังคละ; ๓ *โปราณฎีกกถา*

อรรถกถาจารย์ อาจารย์ผู้แต่งอรรถกถา

อรรถกถานัย คำความในอรรถกถา, แนวคำอธิบายในอรรถกถา, แงแห่ง ความหมายที่แสดงไว้ในอรรถกถา

อรรถกถี เรื่องที่ฟ้องร้องกันในโรงศาล, ข้อที่กล่าวหากัน

อรรถรส “รสแห่งเนื้อความ”, “รสแห่ง ความหมาย” สารที่ต้องการของเนื้อความ, เนื้อแท้ของ ความหมาย, ความหมายแท้ที่ ต้องการ, ความมุ่งหมายที่แทรกซึมอยู่ใน เนื้อความ คล้ายกับที่มักพูดกันในบัดนี้ ว่า เจตนาธรรมณ์ (พจนานุกรมว่า “ถ้อยคำ ที่ทำให้เกิดความซาบซึ้ง”)

อรรถศาสตร์ คำสอนว่าด้วยเรื่องประโยชน์

๓ อย่าง คือ ๑. *ทิวฐัมมิกัตถะ* ประโยชน์ในปัจจุบัน ๒. *สัมปรายิกัตถะ* ประโยชน์ที่จะได้ในภายหน้า ๓. *ปรมัตถะ* ประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน

อรั (พระผู้มีพระภาคเจ้า) เป็นพระ อรหันต์ คือ เป็นผู้ไกลจากกิเลสและ บาปกรรม ทรงความบริสุทธิ์, หรือเป็นผู้ กำจัดข้าศึกคือกิเลสสิ้นแล้ว, หรือเป็นผู้ หักกำลังสังสารจักร อันได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม, หรือเป็นผู้ควร แนะนำสั่งสอน เป็นผู้ควรรับความเคารพ ควรแก้ทุกข์ และ การบูชาพิเศษ, หรือเป็นผู้ไม่มีข้อเร้นลับ คือไม่มีข้อเสีย หายอันควรปกปิด (ข้อ ๑ ในพุทธคุณ ๙)

อรัหัต ความเป็นพระอรหันต์, ชื่อมรรค ผลชั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา ซึ่งตัด กิเลสในสันดานได้เด็ดขาด; เขียนอย่าง คำเดิมเป็น *อรัหัตต*

อรัหัตตผล ผลคือการสำเร็จเป็นพระ อรหันต์, ผลคือความเป็นพระอรหันต์, ผลที่ได้รับจากการละสังโยชน์ทั้งหมด อันสืบเนื่องมาจากอรัหัตตมรรค ทำให้ เป็นพระอรหันต์

อรัหัตตมรรค ทางปฏิบัติเพื่อบรรลุผล คือความเป็นพระอรหันต์, ญาณคือ ความรู้เป็นเหตุละ *สังโยชน์* ได้ทั้ง ๑๐

อรัหัตตวิโมกข์ ความพ้นจากกิเลสด้วย อรัหัต หรือเพราะสำเร็จอรัหัต คือหลุด

พ้นชั้นละกิเลสได้สิ้นเชิงและเด็ดขาด
สำเร็จเป็นพระอรหันต์

อรหันต์ ผู้สำเร็จธรรมวิเศษสูงสุดในพระ
พุทธศาสนา, พระอริยบุคคลชั้นสูงสุด
ผู้ได้บรรลุอรหัตตผล, **พระอรหันต์ ๒**
ประเภท คือ พระสุกขวิปัสสกะ กับพระ
สมถยานิก; **พระอรหันต์ ๔** คือ ๑. พระ
สุกขวิปัสสกะ ๒. พระเตวิชชะ (ผู้ได้
วิชา ๓) ๓. พระฉัพพัญญู (ผู้ได้
อภิญญา ๖) ๔. พระปฏิสัมภิทัปปัตตะ
(ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔); **พระอรหันต์ ๕**
คือ ๑. พระปัญญาวิมุต ๒. พระอุภาโต-
ภาควิมุต ๓. พระเตวิชชะ ๔. พระฉัพ-
พัญญู ๕. พระปฏิสัมภิทัปปัตตะ; **ดู**
อริยบุคคล

พระอรรถกถาจารย์แสดงความ
หมายของ **อรหันต์** ไว้ ๕ นัย คือ ๑.
เป็นผู้ไกล (**อารกะ**) จากกิเลส (คือห่าง
ไกลไม่อยู่ในกระแสกิเลสที่จะทำให้มัว
หมองได้เลย) ๒. กำจัดข้าศึก (**อริ+หต**)
คือกิเลสหมดสิ้นแล้ว ๓. เป็นผู้หักคือ
รื้อทำลายกำ (**อร+หต**) แห่งสังสารจักร
เสร็จแล้ว ๔. เป็นผู้ควร (**อรห**) แก่การ
บูชาพิเศษของเทพและมนุษย์ทั้งหลาย
๕. ไม่มีที่ลับ (**น+รห**) ในการทำบาป
คือไม่มีความชั่วความเสียหายที่จะต้อง
ปิดบัง; ความหมายทั้ง ๕ นี้ ตามปกติ
ใช้อธิบายคำว่า **อรหันต์** ที่เป็นพุทธคุณ

ข้อที่ ๑; **ดู อรห**

อรหันตปิณาสพ พระอรหันต์ผู้สิ้นอาสวะ
แล้ว ใช้สำหรับพระสาวก, สำหรับพระ
พุทธเจ้า ใช้คำว่า **อรหันตสัมมาสัมพุทธ-
เจ้า** พระอรหันต์ผู้ตรัสรู้ชอบเอง

อรหันตมาต ฆ่าพระอรหันต์ (ข้อ ๓ ใน
อนันตริยกรรม ๕)

อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระอรหันต์
ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง หมายถึง
พระพุทธเจ้า

อรัญ, อรัญญ์ ป่า, ตามกำหนดในพระ
วินัย (วินย.๑/๘๕/๘๕) ว่า “ที่เว้นบ้าน (คาม)
และอุปจารบ้าน นอกนั้นชื่อว่า ป่า (อรัญ)”
และตามนัยพระอภิธรรม (อภิ.วิ.๓๕/๖๑๖/
๓๓๘; ซึ่งตรงกับพระสูตร, ชุ.ปฎิ.๓๑/๓๘๘/๒๖๔)
ว่า “คำว่า ป่า (อรัญ) คือ ออกนอกหลัก
เขตไปแล้ว ที่ทั้งหมดนั้นชื่อว่า ป่า”; ส่วน
เสนาสนะป่า (รวมทั้งวัดป่า) มีกำหนดใน
พระวินัย (วินย.๒/๑๔๖/๑๖๖; ๗๙๖/๕๒๘) ว่า
“เสนาสนะที่ชื่อว่า ป่า มีระยะไกล ๕๐๐
ชั่วธนู (=๕๐๐ วา คือ ๑ กม.) เป็นอย่าง
น้อย”; เทียบ **วนะ**

อรัญญิกธุดงค์ องค์คุณเครื่องขจัดกิเลส
ของผู้ถืออยู่ในป่าเป็นวัตร ได้แก่ธุดงค์
ข้อ **อรัญญิกังคะ**

อรัญญิกวัตร ข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้อยู่
ป่า, ธรรมเนียมในการอยู่ป่าของภิกษุ; **ดู**
อรัญญิกวัตร

อรัญวาสี “ผู้อยู่ป่า”, พระป่า หมายถึง พระภิกษุที่อยู่วัดในป่า, เป็นคู่กับ **คามวาสี** หรือพระบ้าน ซึ่งหมายถึงพระภิกษุที่อยู่วัดในบ้านในเมือง; ในพุทธกาล ไม่มีการแบ่งแยกว่า พระบ้าน-พระป่า และคำว่า คามวาสี-อรัญวาสี ก็ไม่มีในพระไตรปิฎก เพราะในสมัยพุทธกาลนั้น พระสงฆ์มีพระพุทธรูปเป็นศูนย์รวม และมีการจาริกอยู่เสมอ โดยเฉพาะพระพุทธรูปองค์เองทรงนำสงฆ์หมู่ใหญ่จาริกไปในถิ่นแดนทั้งหลายเป็นประจำ ภิกษุทั้งหลายที่ยังไม่จบกิจในพระศาสนา นอกจากเสาะสัดบคำสอนของพระพุทธรูปแล้ว ก็ย่อมระลึกอยู่เสมอถึงพระดำรัสเตือนให้เสพเสนาสนะอันสงัดเจริญภาวนา โดยทรงระบุว่าเป็นสถานที่แรกแห่งเสนาสนะอันสงัดนั้น (ที่ตรัสทั่วไปคือ “อิธ ภิกขเว ภิกขุ อรณญคโตะ วา รุกขมูลคโตะ วา สุธมฺมาคารคโตะ วา...” - ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปอยู่ในป่าก็ดี โคนไม้ก็ดี เรือนว่างก็ดี...; ที่ตรัสรองลงไปคือ “... วิเวตฺตํ เสนาสนํ ภาชติ อรณญํ รุกขมูลํ ปพฺพตํ กนฺทํ คิริคฺคํ สฺसानํ วนปตฺถํ อพฺโฆกาสํ ปราลปฺมุขํ...” - [ภิกษุนั้น] ...เข้าหาเสนาสนะอันสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำในเขา ป่าช้า ดงเปลี่ยว ที่แจ้ง ลอมฟาง...) แนวทางปฏิบัติเช่นนี้

ทำเนือแน่นเพ้นสื่บกันมา แม้ว่าสาระจะอยู่ที่มีเสนาสนะอันสงัด แต่ป่าซึ่งในอดีตมีพร้อมและเป็นทีที่สงัดอันแน่นอน ก็เป็นที่พึงเลือกเด่นอันดับแรก จึงนับว่าเป็นตัวแทนที่เต็มความหมายของเสนาสนะอันสงัด ดังปรากฏเป็นคาถาที่กล่าวกันว่าพระธรรมสังคากาจารย์ได้รจนาไว้ อันเป็นที่อ้างอิงในคัมภีร์ทั้งหลาย ตั้งแต่มีลิตนปัญหา จนถึงวิสุทธิมัคค์ และในอรรถกถาเป็นอันมาก มีความว่า

ยถาปี ทีปโก นาม นิสฺยิตฺวา คณฺหติ มิเค
 ตเถวยํ พุทฺธปฺคโตะ ยุตฺตโยโค วิปสฺสโก
 อรณฺญํ ปวิสิตฺวาน คณฺหติ ผลมุตฺตมํ ฯ

(พุทธบุตรนี้ ประกอบความเพียรเจริญวิปัสสนา เข้าไปสู่อุฏี จะถือเอาผลอันอุดม [อรหัตตผล] ได้ เหมือนดังเลือกส้มตัวจับเนื้อ)

ตามคตินี้ การไปเจริญภาวนาในป่าเป็นข้อพึงปฏิบัติสำหรับภิกษุทุกรูปเสมอเหมือนกัน ไม่มีการแบ่งแยก ดังนั้นจึงเป็นธรรมดาที่ว่า ในคัมภีร์มีลิตนปัญหา (ประมาณ พ.ศ.๕๐๐) ก็ยังไม่มีคำว่า คามวาสี และอรัญวาสี (พบคำว่า “อรณญวาสา” แห่งเดียว แต่หมายถึงดาบสชาย-หญิง) แม้ว่าต่อมาในอรรถกถา (ก่อน จนถึงใกล้ พ.ศ.๑๐๐๐) จะมีคำว่า คามวาสี และอรัญวาสี เกิดขึ้นแล้ว แต่ที่ใช้เป็นถ้อยคำสามัญ หมายถึงใครก็ได้

ตั้งแต่พระสงฆ์ ไปจนถึงสังฆราช (มักใช้แก่ชาวบ้านทั่วไป) ที่อยู่บ้าน อยู่ในป่า หรืออยู่ในป่า มิได้มีความหมายจำเพาะอย่างที่เข้าใจกันในบัดนี้

พระภิกษุที่ไปเจริญภาวนาในป่านั้น อาจจะไปอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่ง ยาวบ้าง สั้นบ้าง และอาจจะไปๆ มาๆ แต่บางรูปก็อาจจะอยู่นานๆ ภิกษุที่อยู่ป่านั้นท่านเรียกว่า “อารัญญิกะ” (อารัญญิกะ ก็เรียก) และการถืออยู่ป่า เป็นจุดดั่งอย่างหนึ่ง ซึ่งภิกษุจะเลือกถือได้ตามสมควรใจ กับทั้งจะถือในช่วงเวลายาวหรือสั้น หรือแม้แต่ตลอดชีวิต ก็ได้

สันนิษฐานว่า เมื่อเวลาล่วงผ่านทางพุทธกาลมานาน พระภิกษุอยู่ประจำที่มากขึ้น อีกทั้งมีภาระผูกมัดตัวมากขึ้นด้วย โดยเฉพาะการเล่าเรียนและทรงจำพุทธพจน์ในยุคที่องค์พระศาสดาปรินิพพานแล้ว ซึ่งจะต้องรักษาไว้แก่คนรุ่นหลังให้ครบถ้วนและแม่นยำโดยมีความเข้าใจถูกต้อง อีกทั้งต้องเก็บรวบรวมคำอธิบายของอาจารย์รุ่นต่อๆ มาที่มีเพิ่มขึ้นๆ จนเกิดเป็นงานหรือหน้าที่ที่เรียกว่า “คัมภีร์” (คัมภีร์ในการเล่าเรียนพระคัมภีร์) เป็นภาระซึ่งทำให้รวมกันอยู่ที่แหล่งการเล่าเรียนศึกษาในชุมชนหรือในเมือง พร้อมกันนั้น ภิกษุผู้ไปเจริญภาวนาในป่า เมื่อองค์พระศาสดา

ปรินิพพานแล้ว ก็อิงอาศัยอาจารย์ที่จำเพาะมากขึ้น มีความรู้สึกที่จะต้องผ่อนและเผื่อเวลามากขึ้น อยู่ประจำที่แน่นอนมากขึ้น เพื่ออุทิศตัวแก่กิจในการเจริญภาวนา ซึ่งกลายเป็นงานหรือหน้าที่ที่เรียกว่า “วิปัสสนาธุระ” (ธุระในการเจริญกรรมฐานอันมีวิปัสสนาเป็นยอด) โดยนัยนี้ แนวโน้มที่จะแบ่งเป็นพระบ้าน-พระป่าก็ชัดเจนขึ้นเรื่อยๆ

การแบ่งพระสงฆ์เป็น ๒ ฝ่าย คือ คามวาสี และอรัญวาสี เกิดขึ้นในลังกา ทวีป และปรากฏชัดเจนในรัชกาลพระเจ้าปรักกมพาหุ ที่ ๑ มหาราช (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) ต่อมา เมื่อพ่อขุนรามคำแหงมหาราชแห่งอาณาจักรสุโขทัย ทรงรับพระพุทธศาสนาและพระสงฆ์ลังกาวงศ์อันสืบเนื่องจากสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุนี้เข้ามาในช่วงใกล้ พ.ศ. ๑๘๒๐ ระบบพระสงฆ์ ๒ แบบ คือ คามวาสี และอรัญวาสี ก็มาจากศรีลังกาเข้าสู่ประเทศไทยด้วย; คู่กับ คามวาสี, อรัญวาสี

อริ ข้าศึก, ศัตรู, คนที่ไม่ชอบกัน

อริยธรรม ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในครั้งพุทธกาล เป็นบุคคลแรกที่ถูกลงโทษออกเขปนิยกรรมเพราะไม่สละทิฏฐิบาป

อริยะ เจริญ, ประเสริฐ, ผู้ไกลจากข้าศึก คือ กิเลส, บุคคลผู้บรรลุนิพพานวิเศษ มี

โสดาปัตติมรรคเป็นต้น; **อริยบุคคล** **อริยกะ** คนเจริญ, คนประเสริฐ, คนได้รับการศึกษาอบรมดี; เป็นชื่อเรียกชนชาติหนึ่งที่อยู่พวยพจากทางเหนือเข้าไปในอินเดียตั้งแต่ก่อนพุทธกาล ถือตัวว่าเป็นพวกเจริญ และเหยียดพวกเจ้าถิ่นเดิมลงว่าเป็น **มิลักกะ** คือพวกคนป่าคนดอย, พวกอริยกะอพยพเข้าไปในยุโรปด้วย คือ พวกที่เรียกว่า **อารยัน**

อริยชาติ หมู่คนที่ได้รับการศึกษาอบรมดี, พวกที่มีความเจริญ, พวกชนชาติอริยกะ

อริยชาติ “เกิดเป็นอริยะ” คือ บรรลุ มรรคผล กลายเป็นอริยบุคคล เปรียบเหมือนเกิดใหม่อีกครั้งหนึ่ง ด้วยการเปลี่ยนจากปุถุชนเป็นพระอริยะ, อีกอย่างหนึ่งว่า ชาติอริยะ หรือชาวอริยะ ซึ่งเป็นผู้เจริญในทางพระพุทธศาสนา หมายถึงผู้กำจัดกิเลสได้ ซึ่งชนวรรณะไหน เผ่าไหน ก็อาจเป็นได้ ต่างจากอริยชาติ หรืออริยชาติที่มีมาแต่เดิม ซึ่งจำกัดด้วยชาติคือกำเนิด

อริยทรัพย์ ทรัพย์อันประเสริฐเป็นของติดตัว อยู่ภายในจิตใจ ดีกว่าทรัพย์ภายนอก เช่นเงินทอง เป็นต้น เพราะใจหรือใครๆ แย่งชิงไม่ได้ และทำให้เป็นคนประเสริฐอย่างแท้จริง มี ๗ คือ ๑. **ศรัทธา** ๒. **ศีล** ๓. **หิริ** ๔. **โอตตปปะ** ๕.

พาหุสัจจะ ๖. **จาคะ** ๗. **ปัญญา**

อริยบุคคล บุคคลผู้เป็นอริยะ, ท่านผู้บรรลุธรรมวิเศษมีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น **มี ๔** คือ ๑. พระโสดาบัน ๒. พระสกทาคามี (หรือสกิทาคามี) ๓. พระอนาคามี ๔. พระอรหันต์; **แบ่งพิสดาร เป็น ๘** คือ พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผลคู่ ๑, พระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีผล คู่ ๑, พระผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีผล คู่ ๑, พระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล คู่ ๑

อริยบุคคล ๗ บุคคลผู้เป็นอริยะ, บุคคลผู้ประเสริฐ, ท่านผู้บรรลุธรรมวิเศษ มีโสดาปัตติมรรค เป็นต้น นัยหนึ่งจำแนกเป็น ๗ คือ **สัทธานุสारी ชัมมานุสारी สัทธาวิมุต ทิฏฐุปปัตตะ กายสักขี ปัญญาวิมุต** และ **อุภโตภาควิมุต** (ดูคำนี้ในหน้า)

อริยปริเยสนา การแสวงหาที่ประเสริฐคือ แสวงหาสิ่งที่ไม่ตกอยู่ในอำนาจแห่งชาติ ชรามณะ หรือกองทัพ โดยความได้แก่แสวงหาโมกขธรรมเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทัพ, ความหมายอย่างง่าย ได้แก่ การแสวงหาในทางสัมมาชีพ (ข้อ ๒ ในปริเยสนา ๒)

อริยผล ผลอันประเสริฐ มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตตผล

อริยมรรค ทางอันประเสริฐ, ทางดำเนินของพระอริยะ, ญาณอันให้สำเร็จความเป็นพระอริยะ มี ๔ คือ โสดาปัตติ-มรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค; บางที่เรียกมรรคมีองค์ ๘ ว่า *อริยมรรค* ก็มี แต่ควรเรียกเต็มว่า *อริยอัฐังคิกมรรค*

อริยวงศ์ ปฏิปทาที่พระอริยบุคคลผู้เป็นสมณะ ปฏิบัติสืบกันมาไม่ขาดสาย, อริยประเพณี มี ๔ คือ ๑. สันโดษด้วยจีวร ๒. สันโดษด้วยบิณฑบาต ๓. สันโดษด้วยเสนาสนะ ๔. ยินดีในการบำเพ็ญกุศล ละอกุศล

อริยวัฑฒิ, อารยวัฑฒิ ความเจริญอย่างประเสริฐ, หลักความเจริญของอารยชน, ความเจริญงอกงามที่ได้สาระสมเป็นอริยสาวกอริยสาวิกา มี ๕ คือ ๑. *ศรัทธา* ความเชื่อมีเหตุผล ความมั่นใจในพระรัตนตรัย ในหลักแห่งความจริง ความดีงาม และในการที่จะทำกรรมดี ๒. *ศีล* ความประพฤติดี มีวินัย เลี้ยงชีพสุจริต ๓. *สุตะ* ความรู้หลักธรรมคำสอน และใฝ่ใจเล่าเรียนลำดับฟังศึกษาหาความรู้ ๔. *จาคะ* ความเผื่อแผ่เสียสละ มีน้ำใจและใจกว้าง พร้อมที่จะรับฟังและ

ร่วมมือ ไม่คับแคบเอาแต่ตัว ๕. *ปัญญา* ความรอบรู้ รู้คิด รู้พิจารณา เข้าใจเหตุผล มองเห็นโลกและชีวิตตามเป็นจริง

อริยสัง ความจริงอย่างประเสริฐ, ความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำให้เป็นพระอริยะ มี ๔ อย่าง คือ *ทุกข* (หรือ *ทุกขสัง*) *สมุทัย* (หรือ *สมุทัยสัง*) *นิโรธ* (หรือ *นิโรธสัง*) *มรรค* (หรือ *มัคคสัง*) เรียกเต็มว่า *ทุกข- [อริยสัง] ทุกขสมุทัย[อริยสัง] ทุกข- นิโรธ[อริยสัง] และ ทุกขนิโรธคามินี- ปฏิปทา[อริยสัง]*

อริยสัง ๓ อริยสัง

อริยสาวก 1. สาวกผู้เป็นพระอริยะ, สาวกผู้บรรลุนิพพานวิเศษ มีโสดาปัตติ-มรรค เป็นต้น **2.** สาวกของพระอริยะ (คือของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ)

อริยสาวิกา สาวิกาที่เป็นพระอริยะ, อริยสาวกหญิง

อริยอัฐังคิกมรรค มรรคมีองค์ ๘ ประการอันประเสริฐ; ๓ *มรรค*

อรุณ เวลาใกล้อาทิตย์จะขึ้น มีสองระยะ คือมีแสงขาวเรื่อๆ (แสงเงิน) และแสงแดง (แสงทอง), เวลาอรุณรุ่ง

อรุป ฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ ได้แก่ ฌาน, ฌานของสัตว์ผู้เข้าถึงอรุป ฌาน, ฌานของอรุปพรหม มี ๔ คือ ๑. *อากาสนัญญาตนะ* (กำหนดที่ว่างหาที่

สุดมิได้เป็นอารมณ์) **๒. วิญญาณัญญาตายตนะ** (กำหนดวิญญาณหาที่ สุดมิได้ เป็นอารมณ์) **๓. อากัญญาญญาตายตนะ** (กำหนดภาวะที่ไม่มีอะไร เป็นอารมณ์) **๔. เนวสัญญานาสัญญาตายตนะ** (ภาวะมี สัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่)

อรุปฌาน ฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ มี ๔; **ดู อรูป**

อรุปพรหม พรหมผู้เข้าถึงอรุปฌาน, พรหมไม่มีรูป, พรหมในอรุปภพ มี ๔; **ดู อรูป**

อรุปภพ โลกเป็นที่อยู่ของพรหมไม่มีรูป; **ดู อรูป**

อรุปราคะ ความตั้งใจในอรุปธรรม, ความตั้งใจในอารมณ์แห่งอรุปฌาน, ความปรารถนาในอรุปภพ (ข้อ ๗ ใน สังโยชน์ ๑๐)

อรุปาวจร ซึ่งท่องเที่ยวไปในอรุปภพ, อยู่ในระดับจิตชั้นอรุปฌาน, ยังเกี่ยวข้องกับอรุปธรรม; **ดู ภพ, ภูมิ**

อลังการ เครื่องประดับประดา

อลชชิตา อาการที่ต้องอาบัติด้วยไม่ ละอาย

อลัชชี ผู้ไม่มีความละอาย, ผู้หน้าด้าน, ภิกษุผู้มักประพฤติกเล่เมิดพุทธบัญญัติ โดยจงใจละเมิด หรือทำผิดแล้วไม่แก้ไข

อเลอ แปลง, ที่อเลออื่น คือที่แปลงอื่น

อโลภะ ความไม่โลภ, ไม่โลภอยากได้

ของเขา, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับความ โลภ คือ ความคิดเพื่อแผ่เสียสละ, จาคะ (ข้อ ๑ ในกุศลมูล ๓)

อวตาร การลงมาเกิด, การแบ่งภาคมาเกิด, เป็นความหมายในศาสนาพราหมณ์หรือ ฮินดู เช่น พระนารายณ์อวตาร คือแบ่ง ภาคลงมาจากสวรรค์มาเกิดเป็นมนุษย์ เป็นต้น

อวมานะ การดูถูกเหยียดหยาม, การลบ หลู่; ตรงข้ามกับ **สัมมานะ**, **ดู มานะ**

อวสถาน ที่สุด, ที่จบ

อวสถานกาล เวลาสุดท้าย, ครั้งสุดท้าย

อواهر การลัก, อาการที่ถือว่าเป็นลัก ทรัพย์ ในอรรถกถาแสดงไว้ ๒๕ อย่าง พึงทราบในที่นี้ ๑๓ อย่าง คือ ๑. ลัก ๒. ซิงหรือวิ่งราว ๓. ลักต้อน ๔. แย่ง ๕. ลักลับ ๖. ตู๋ ๗. หนีอ ๘. ยักยกอก ๙. ตระบัด ๑๐. ปลิ้น ๑๑. หลอกหลวง ๑๒. กดขี่หรือกรรโชก ๑๓. ลักซ่อน

อวัตตุรูป **ดูที่ รูป ๒๘**

อวันตี ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้น ใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ทางตะวันตก เฉียงใต้ของแคว้นวังสะ มีนครหลวงชื่อ **อุชเชนี** ราชผู้ครองอวันตีในพุทธกาล มี พระนามว่า **พระเจ้าจันทัปชโชต**; เดิม นั้น แคว้นอวันตีมีเมืองหลวงเก่าชื่อมาหิษมตี (น่าจะได้แก่เมือง Godarpura ในบัดนี้) ซึ่งตั้งอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำนัมมทา ต่อมาจึง

ย้ายขึ้นเหนือมาตั้งที่อุชเชนี, ในคัมภีร์ บาลีบางที มีคำเรียกวันตีว่า “อวันตี- ทักชิณาบถ” ถ้าถือแม่น้ำคงคาเป็นเส้น แบ่ง ทั้งแคว้นอวันตีก็อยู่ในทักชิณาบถ แต่ถ้าถือแม่น้ำนัมมาทาเป็นเส้นแบ่ง อวันตีก็มีทั้งส่วนที่เป็นอุตราบถ และ ส่วนที่เป็นทักชิณาบถ คือ แแถบที่ตั้งของ มาหิษมตีเมืองหลวงเก่าลงไป เป็น ทักชิณาบถ

อวัตนียกรรม สังฆกรรมที่ภิกษุณีสงฆ์ มีมติประกาศให้ถือภิกษุผู้แสดงอาการ อันไม่น่าเลื่อมใส ว่าเป็นผู้ที่ภิกษุณีทั้งหลายไม่พึงไหว้; ดูที่ *ปกาสณียกรรม, อสัมมุขการณีย์*

อวัตดา ฐานะ, ความเป็นอยู่, ความ กำหนด, เวลา, สมัย

อวิชา ความไม่รู้จริง, ความหลงอันเป็น เหตุไม่รู้จริง **มี ๔** คือความไม่รู้อริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง (ไม่รู้ทุกข์ ไม่รู้เหตุเกิด แห่งทุกข์ ไม่รู้ความดับทุกข์ ไม่รู้ทางให้ ถึงความดับทุกข์) **อวิชา ๘** คือ อวิชา ๔ นั้น และเพิ่ม ๕. ไม่รู้อดีต ๖. ไม่รู้ อนาคต ๗. ไม่รู้ทั้งอดีตทั้งอนาคต ๘. ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท (ข้อ ๑๐ ใน สังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๗ ในอนุสย ๗)

อวิชาสวะ อาสวะคืออวิชา, กิเลสที่ หมักหมมหรือดองอยู่ในสันดาน ทำให้

ไม่รู้ตามความเป็นจริง (ข้อ ๓ ในอาสวะ ๓, ข้อ ๔ ในอาสวะ ๔)

อวิญญาณกะ พัสตุที่ไม่มีวิญญาณ เช่น เงิน ทอง ผ้าถุงหม่ม และเครื่องใช้สอย เป็นต้น; เทียบ *สวิญญาณกะ*

อวิทยา ความไม่รู้, อวิชา

อวิทุเรณิทาน “เรื่องไม่ไกลนักร” หมายถึง เรื่องราวความเป็นไปเกี่ยวกับพระพุทธร เจ้า ตั้งแต่จุดติจากสวรรค์ชั้นดุสิตจนถึง ตรีสรี; ดู *พุทธรประวัติ*

อวินิพโกรูป “รูปที่แยกออกจากกันไม่ได้”, รูปที่มีอยู่ด้วยกันเป็นประจำเสมอไป อย่างขาดมิได้เลยในสิ่งที่เป็นรูปทุกอย่าง กล่าวคือในสิ่งที่เป็นรูปทุกอย่าง แม้แต่ปรมาณูที่เล็กที่สุดก็ต้องมี รูปธรรมชุดนี้้อยู่เป็นอย่างน้อย, คุณ- สมบัติพื้นฐานที่มีอยู่เป็นประจำในวัตถุ, มี ๘ อย่าง คือ *ปฐวี* (ภาวะแผ่ขยาย หรือรองรับ) *อาโป* (ภาวะเอิบอาบเกาะ กุม) *เตโช* (ภาวะร้อน) *วาโย* (ภาวะ เคลื่อนไหวเคร่งตึง) *วัณณะ* (สี) *คันธะ* (กลิ่น) *รสะ* (รส) *โอชา* (อาหารรูป); ใน ๘ อย่างนี้ ลืออย่างแรกเป็นมหาภูตรูป หรือ ธาตุ ๔, ลืออย่างหลังเป็นอุปาทายรูป; รูป ที่เหลือจากนี้ ๒๐ อย่าง เป็น **วินิพโก- รูป** (รูปที่แยกจากกันได้); ดู *รูป ๒๘*

อวิหิงสาวิตก ความตรัสรู้ในทางไม่ เบียดเบียน, ความตรัสรู้ด้วยอำนาจ

กรุณา ไม่คิดทำความลำบากเดือดร้อนแก่ผู้อื่น คิดแต่จะช่วยเหลือเขาให้พ้นจากทุกข์ (ข้อ ๓ ในกุศลวิตก ๓)

อศุภ อศุภ

อโศกมหาราช มหาราชแห่งชมพูทวีป ซึ่งเป็นราชาผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดพระองค์หนึ่งในประวัติศาสตร์โลก และเป็นพุทธศาสนูปถัมภกที่สำคัญยิ่ง เป็นกษัตริย์พระองค์ที่ ๓ แห่งราชวงศ์ไมริยะ ครองราชสมบัติ ณ พระนครปาฏลีบุตร ใน พ.ศ.๒๑๘-๒๖๐ เมื่อครองราชย์ได้ ๘ พรรษา ทรงยกทัพไปปราบแคว้นกลิงคะ (ปัจจุบันคือดินแดนแถบแคว้น Orissa) ที่เป็นชนชาติเข้มแข็งลงได้ ทำให้อาณาจักรของพระองค์กว้างใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์อินเดีย แต่ในการสงครามนั้น มีผู้คนล้มตายและประสบภัยพิบัติมากมาย ทำให้พระองค์สลดพระทัยพอดีได้ทรงสดับคำสอนในพระพุทธศาสนา ทรงเลื่อมใส ได้ทรงเลิกการสงคราม หันมาถือหลัก “ธรรมวิชัย” คือชนะใจด้วยธรรม มุ่งทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา สร้างสรรค์ประโยชน์สุขของประชาชน และความเจริญรุ่งเรืองของประเทศในทางสันติ โปรดให้เขียนสลักศิลาจารึก (เรียกว่า “ธรรมลปิ” คือ ลายลือธรรม หรือธรรมโองการ) ไว้ในที่ต่างๆ ท่วมหาอาณาจักร เพื่อสื่อพระราช

กรณียกิจ พระบรมราชาบาย และสอนธรรมแก่ข้าราชการและประชาชน ทรงสร้างมหาวิหาร ๘๔,๐๐๐ แห่ง เป็นศูนย์กลางการศึกษา ทรงอุปถัมภ์การ *สังคายนา ครั้งที่ ๓* และการส่งศาสนทูตออกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในนานาประเทศ เช่น พระมหินทเถระไปยังลังกาทวีป และพระโสณะพระอุตตระมายังสุวรรณภูมิ เป็นต้น ก่อนทรงหันมานับถือพระพุทธศาสนา ทรงปรากฏพระนามว่า จัณฑาโศก คือ อโศกผู้เห็ดร้าย ครั้นหันมาทรงนับถือพระพุทธศาสนาและดำเนินนโยบายธรรมวิชัยแล้ว ได้รับขนานพระนามใหม่ว่า *ธรรมาโศก* คือ อโศกผู้ทรงธรรม ชาวพุทธไทยแต่เดิมมักเรียกพระองค์ว่า *พระเจ้าศรีธรรมาโศกราช*; เมื่ออินเดียเป็นเอกราชพ้นจากการปกครองของอังกฤษใน พ.ศ.๒๔๙๐ แล้ว ก็ได้นำเอารูปพระธรรมจักร ซึ่งทูนอยู่บนหัวสิงห์ยอดเสาศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช ที่สารนาถ (ปาอิสิปตนมฤคทายวัน ที่ทรงแสดงปฐมเทศนา) มาเป็นตราสัญลักษณ์ที่กลางพื้นธงชาติ และใช้รูปสิงห์ทั้งสี่ที่ทูนพระธรรมจักรนั้น เป็นตราแผ่นดินสืบมา

อโศการาม ชื่อวัดสำคัญที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงสร้างในกรุงปาฏลีบุตรเป็น

ที่ทำ **สังคายนา ครั้งที่ ๓**

อสงไขยกัป ๓ กัป

อสทิสทาน “ทานอันไม่มีอื่นเหมือนเหมือน”, เป็นคำในชั้นนอรรถกถา หมายถึงการบำเพ็ญทานถวายแด่พระพุทธรูปพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ ครั้งใหญ่ที่สุด ซึ่งไม่มีใครสามารถทำเทียมเท่าได้อีก ได้แก่ ทานที่พระเจ้าปเสนทิโกศลจัดถวาย ตามเรื่องว่า ครั้งหนึ่ง พระเจ้าปเสนทิโกศลถวายทานแด่พระพุทธรูปพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ และให้ชาวเมืองสาวัตถีมาชมด้วย ชาวเมืองเห็นแล้ว ก็ไปจัดถวายทานให้ดีกว่า พระองค์จึงจัดถวายครั้งใหม่อีกให้เหนือกว่าชาวเมือง แต่ชาวเมืองก็แข่งกับพระองค์โดยจัดให้เหนือกว่าอีกเป็นเช่นนั้นถึง ๖ ครั้ง เป็นเหตุให้ทรงทุกข์พระทัยเกรงว่าจะทรงพ่ายแพ้แก่ราษฎรแต่ในที่สุด ทรงได้รับคำทูลแนะนำของพระมเหสี คือพระนางมัลลิกา จึงทรงสามารถถวายทานที่ชาวเมืองไม่สามารถจัดแข่งได้ ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นอสทิสทาน สิ้นพระราชทรัพย์ไปในวันเดียวถึง ๑๔ โภกฏิก, ในพุทธกาลหนึ่งๆ คือในสมัยของพระพุทธรูปองค์หนึ่งๆ มีอสทิสทานครั้งเดียว (เรื่องมาใน ธ.อ.๖/๕๑)

อสมานาสนิกะ ภิกษุผู้มีพรรษาอ่อนแอกว่ากันเกิน ๓ พรรษา นั่งอาสนะคือเตียงตั้งสำหรับ ๒ รูป เสมอกันไม่ได้ (แต่นั่ง

อาสนะยาวด้วยกันได้); เทียบ **สมานาสนิกะ**
อสังขตะ ธรรมที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง, ธรรมที่ไม่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ พระนิพพาน; ตรงข้ามกับ **สังขตะ**

อสังขตธรรม ธรรมอันมิได้ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ นิพพาน (ข้อ ๒ ในธรรม ๒); ตรงข้ามกับ **สังขตธรรม**

อสังขารปรินิพพายี พระอนาคามี ผู้จะปรินิพพานด้วยไม่ต้องใช้ความเพียรมากนัก (ข้อ ๓ ในอนาคามี ๕)

อสังขาริก “ไม่เป็นไปกับด้วยการชักนำ” ไม่มีการชักนำ ใช้แก่จิตที่คิดดีหรือชั่ว โดยเริ่มขึ้นเอง มิใช่ถูกกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก จึงมีกำลังมาก ตรงข้ามกับ **สสังขาริก**

อสังสัคคกถา ถ้อยคำที่ชักนำไม่ให้คลุกคลีด้วยหมู่มุ (ข้อ ๔ ในกถาวัตถุ ๑๐)

อสังหาริมะ ซึ่งนำเอาไปไม่ได้, เคลื่อนที่ไม่ได้, ของติดที่ ขนเอาไปไม่ได้ เช่น ที่ดิน โบสถ์ วิหาร เจดีย์ ต้นไม้ เรือน เป็นต้น; เทียบ **สังหาริมะ**

อสังหาริมทรัพย์ ทรัพย์เคลื่อนที่ไม่ได้ ได้แก่ ที่ดินและทรัพย์ซึ่งติดอยู่กับที่เช่น ดึก โรงรถ เป็นต้น; คู่กับ **สังหาริมทรัพย์**

อสังญีสัตว์ สัตว์จำพวกไม่มีสัญญา ไม่เสวยเวทนา (ข้อ ๕ ในสัตตาวาส ๙)

อสังกรรม ธรรมของอสังตบุรุษ มีหลายหมวด เช่น อสังกรรม ๗ คือที่ตรงข้าม

กับ **สังฆกรรม ๗** มีปราศจากศรัทธา ปราศจากหิริ เป็นต้น; ในคำว่า “ทอดกายเพื่อเสพอสังฆกรรมก็ดี” หมายถึง เมถุนธรรม คือการร่วมประเวณี

อสัมปัตตโคจรคคาหิกรูป คู่ที่ รูป ๒๘

อสัมมุขากรณีย์ สังฆกรรมซึ่งไม่ต้องทำในที่ต่อหน้า (หรือพร้อมหน้า) บุคคลที่ถูกสงฆ์ทำกรรม มี ๘ อย่าง คือ ๑. **ทุเตนุ-ปสัมปทา** (การอุปสมบทภิกษุณีโดยใช้ทุต) ๒. **ปัตตนิกกุชชนา** (การคว่ำบาตร) ๓. **ปัตตอุกกุชชนา** (การหงายบาตร) ๔. **อุมมัตตกสมมติ** (การสวดประกาศให้ถือภิกษุเป็นผู้วิกลจริต) ๕. **เสกขสมมติ** (การสวดประกาศตั้งสกุลเป็นเสขะ) ๖. **พรหมทัณฑ์** (การลงโทษภิกษุหัวดีว่ายาก โดยวิธีพร้อมกันไม่ว่ากล่าว) ๗. **ปกาสณียกรรม** (การประกาศให้เป็นที่รู้ทั่วกัน ถึงสภาวะของภิกษุซึ่งไม่เป็นที่ยอมรับของสงฆ์ ให้ถือว่าการใดที่เธอทำก็เป็นเรื่องเฉพาะตัวของเธอ ไม่ผูกพันต่อสงฆ์) ๘. **อวันทนียกรรม** (การที่ภิกษุณีสงฆ์ประกาศภิกษุผู้แสดงอาการอันไม่น่าเลื่อมใส ให้เป็นผู้ที่ภิกษุณีทั้งหลายไม่พึงไหว้); คู่ที่ **ปกาสณียกรรม**

อสาธารณสิกขาบท สิกขาบทที่ไม่ทั่วไป หมายถึงสิกขาบทเฉพาะของภิกษุณี ที่แยกออกไปจากสิกขาบทของภิกษุ; เทียบ **สาธารณสิกขาบท**

อติตดาบส ดาบสผู้คุ้นเคย และเป็นที่น่าเชื่อถือของคากยราชสกุล มีเรื่องปรากฏในเนาลกสูตร (ขุ.สุ.๒๕/๓๘๘/๔๖๗) ว่า ในวันที่พระโพธิสัตว์ประสูติ ท่านได้ทราบข่าวประสูติ แห่งพระราชโอรส ของพระเจ้าสุทโธทนะ จึงเข้าไปเยี่ยม พระราชาทรงนำพระราชโอรสออกมาเพื่อจะให้วันทาพระดาบส แต่พระบาททั้งสองของพระราชโอรสกลับเบี่ยงขึ้นไปประดิษฐานบนเคียรของพระดาบส เมื่อพระดาบสพิจารณาพระลักษณะของพระราชโอรสแล้ว มั่นใจว่าพระราชโอรสนั้นจักตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแน่นอน นอกจากทำอัญชลินบไหว้แล้ว ก็ได้แย้มยิ้มแสดงความชื่นใจออกมา แต่เมื่อมองเห็นว่าตนจะไม่มีชีวิตอยู่จนถึงเวลาแห่งการตรัสรู้ ก็เสียใจร้องไห้ กระนั้นก็ตาม พระดาบสได้ไปบอกหลานชายของท่าน ชื่อว่า นาลกะ ให้ออกบวชรอเวลาที่พระโพธิสัตว์จะได้ตรัสรู้ (ข้อความที่ว่า พระบาททั้งสองของพระราชโอรสเบี่ยงขึ้นไปประดิษฐานบนเคียรหรือบนชฎาของพระดาบสนั้น เป็นคำเล่าขานความของอรรถกถา, เช่น สุตต.อ.๒/๖๘๒/๓๑๘; ชา.อ.๑/๘๖); อติตดาบสนี้ มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า **กาททวิล** หรือ **กาททวิลดาบส** (เรียกว่า **กัณหนทวิลฤาษี** ก็มี); ตามหนังสือแบบเรียน อติตดาบสทำนายพระราชโอรสว่า

มีคติเป็น ๒ ตามตำรับมหาบุรุษลักษณะ-
พยากรณ์ศาสตร์; ๓ **มหาบุรุษลักษณะ,**
นาลกะ 1; เทียบ **พราหมณ์ทำนายพระ**
มหาบุรุษ

อสีตยานุพยัญชนะ อнуพยัญชนะ ๘๐;

๓ **อนุพยัญชนะ**

อสีติมหาตวัก พระสาวกผู้ใหญ่ ๘๐ องค์
บางที่เรียกอนุพุทธ ๘๐ องค์ มีรายนาม
ตามลำดับอักษร ดังนี้ (ที่พิมพ์ตัวเอน
คือท่านที่เป็น**เอตทัคคะ**ด้วย): **กังขารเวต,**
กัปปะ, **กาฬุทายี,** กิมพิละ, **กุมารกัสสปะ,**
กุณฑธาน, คยากัสสปะ, คัมปติ, จุนทะ,
จูปันถก, ชตุกัณณิ, ติสสเมตเตยยะ,
โตเทยยะ, **ทัพพมัลลบุตร,** โธตกะ, นที-
กัสสปะ, **นันทะ,** **นันทกะ,** **นันทกะ,**
นาคิตะ, นาลกะ, ปิงคิยะ, **ปิณฑท-**
ภารทวาท, **ปิลินทวัจระ,** ปุณณกะ, ปุณณชิ,
ปุณณมันตานีบุตร, ปุณณสุณาปรันตะ,
โปสาละ, **พากุละ** (พักกุละ ก็เรียก), **พาหิ-**
ยทารุจิริยะ, ภค, **ภัททิยะ** (ศากยะ), **ภัททิยะ,**
ภัทราวุธ, **มหากัจจายนะ,** **มหากัปปินะ,**
มหากัสสปะ, **มหาโกฏฐิตะ,** มหานามะ,
มหาปันถก, **มหาโมคคัลลานะ,** เมฆิยะ,
เมตตคุ, **โมฆราช,** ยสะ, ยโสชะ, **รัฏฐปาละ,**
ราชะ, **ราหุล,** **เรวตะ** **ขทิวรนิยะ,** **ลกฺขณ-**
ภัททิยะ, **วักกถิ,** **วังคีสะ,** **วัปปะ,** **วิมล-**
ละ, **สภิยะ,** **สาคตะ,** **สารีบุตร,** **สีวลี,** **สุพาหุ,**
สุภูติ, **เสละ,** **โสณกุฏิกัณณะ,** **โสณโกปิวิละ,**

โสภิตะ, **เหมกะ,** **องคฺลิมาล,** **อชิตะ,**
อนรุทธะ, **อัญญาโกณฑัญญะ,** **อัสสชิ,**
อานนท, **อุทยะ,** **อุทายี,** **อุบาลี,** **อุปวาณะ,**
อุปลิวะ, **อุปเสนวังคันตบุตร,** **อรุเวล-**
กัสสปะ

อสุภ, **อสุภะ** สภาพที่ไม่งาม, พิจารณาว่าง
กายของตนและผู้อื่นให้เห็นสภาพที่ไม่งาม;
ในความหมายเฉพาะ หมายถึงซากศพใน
สภาพต่างๆ ซึ่งใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน
รวม ๑๐ อย่าง คือ ๑. **อุทฺตุมตกะ** ซาก
ศพที่เน่าพอง ๒. **วินีลกะ** ซากศพที่มีสี
เขียวคล้ำ ๓. **วิปฺพพกะ** ซากศพที่มีน้ำ
เหลืองไหลออกอยู่ ๔. **วิจฺฉิททกะ** ซากศพ
ที่ขาดกลางตัว ๕. **วิกขยิตกะ** ซากศพที่
สัตว์กัดกินแล้ว ๖. **วิกขิตตกะ** ซากศพที่
มีมือ เท้า ศีรษะขาด ๗. **หตวิกขิตตกะ**
ซากศพที่คนมีเวรเป็นข้าศึกกัน ลับฟัน
เป็นท่อนๆ ๘. **โลहितกะ** ซากศพที่ถูก
ประหารด้วยศัสตรามีโลหิตไหลอาบอยู่
๙. **ปฺพพกะ** ซากศพที่มีตัวหนอนคลาน
คล้ำไปอยู่ ๑๐. **อฏฺฐิกะ** ซากศพที่ยัง
เหลืออยู่แต่ร่างกระดูก

อสุภสัณฺญา กำหนดหมายถึงความไม่
งามแห่งร่างกาย (ข้อ ๓ ในสัณฺญา ๑๐)

อสุรกาย “พวกอสุร” ภูพแห่งสัตว์เกิดใน
อบายพวกหนึ่ง เป็นพวกมักหวาดสะดุ้ง
ไร้ความรื่นเริง (ข้อ ๔ ในอบาย ๔); ๓ **คติ**
อสุร สัตว์กึ่งเทพหรือเทพชั้นต่ำพวกหนึ่ง

ตำนานกล่าวว่า เดิมเป็นเทวดาเก่า (บุพ-
เทวา) เป็นเจ้าถิ่นครอบครองดาวดึงส์-
เทวโลก ต่อมาถูกเทวดาพวกใหม่ มีทำ
ลักกะเป็นหัวหน้าแย่งถิ่นไป โดยถูกเทพ
พวกใหม่นั้นจับเหวี่ยงลงมาในระหว่าง
พิธีเลี้ยงเมื่อพวกตนดื่มสุราจนเมามาย
ได้ชื่อใหม่ว่าอสูร เพราะเมื่อฟื้นคืนสติ
ขึ้นระหว่างทางที่ตกจากดาวดึงส์นั้น ได้
กล่าวกันว่า “พวกเราไม่ดื่มสุราแล้ว”
(อสูร จึงแปลว่า “ผู้ไม่ดื่มสุรา”) พวก
อสูรได้ครองพิภพใหม่ที่เชิงเขาสิเนรุ
หรือเขาพระขรุเมรุ และมีสภาพความเป็น
อยู่ มีอายุ วรรณะ ยศ และอิสริย-
สมบัติ คล้ายกันกับเทวดาชั้นดาวดึงส์
พวกอสูรเป็นศัตรูโดยตรงกับเทวดา
และมีเรื่องราวขัดแย้งทำสงครามกัน
บ่อยๆ พวกอสูรออกจะเจ้าโหด จึงมัก
ถูกกล่าวถึงในฐานะเป็นพวกมีนิสัยพาล
หรือเป็นฝ่ายผิด

อเสขะ ผู้ไม่ต้องศึกษา เพราะศึกษาเสร็จ
สิ้นแล้ว ได้แก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล
คือ พระอรหันต์; คู่กับ *เสขะ*

อเสขบุคคล บุคคลผู้ไม่ต้องศึกษา; คู่
อเสขะ

อหังการ การทำ (ความยึดถือว่า) “ตัวข้า”,
การยึดถือว่าตัวกู; มักมากู้กับ *มมังการ*
คือ การทำ (ความยึดถือว่า) “ของข้า”,
การยึดถือว่าของกู, และมักพุดควบกัน

เป็น “อหังการ-มมังการ” แผลกันง่าย ๆ
ว่า การถือว่าตัวเรา ของเรา; *มมังการ*
เป็นตัณหา ส่วน *อหังการ* บางแห่งว่า
เป็นทิฏฐิ บางแห่งว่าเป็นมานะ บางแห่ง
ว่าเป็นมานะและทิฏฐิ (ในคำว่า
“อหังการมมังการมานานุสัย” อรรถกถา
หนึ่งอธิบายว่า *อหังการ* เป็นทิฏฐิ
มมังการ เป็นตัณหา *มานานุสัย* เป็น
มานะ - ม.อ.๓/๑๔๖); ในภาษาไทย
อหังการ มักใช้ในความหมายที่เพี้ยนไป
กลายเป็นความเย่อหยิ่ง ความทะนงตัว
จองหอง ก้าวร้าวอวดดี

อเหตุกทิฏฐิ ความเห็นว่าไม่มีเหตุ คือ
ความเห็นผิดว่า คนเราจะได้ดีหรือชั่ว
ตามคราวเคราะห์ ถึงคราวจะดี ก็ดีเอง
ถึงคราวจะร้าย ก็ร้ายเอง ไม่มีเหตุอื่นจะ
ทำให้คนดีคนชั่วได้ (ข้อ ๒ ในทิฏฐิ ๓)

อโหสิกรรม กรรมเลิกให้ผล ไม่มีผลอีก
ได้แก่กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลที่
เลิกให้ผล เหมือนพืชที่หมดยาง เพาะ
ปลูกไม่ขึ้นอีก (ข้อ ๔ ในกรรม ๑๒)

อักโกสวัตถุ เรื่องสำหรับดำ มี ๑๐ อย่าง
คือ ๑.ชาติ ได้แก่ชั้นหรือกำเนิดของคน
๒. ชื่อ ๓. โคตร คือตระกูลหรือแซ่ ๔.
การงาน ๕. ศิลปะ ๖. โรค ๗. รูปพรรณ
ลักษณะ ๘. กิเลส ๙. อาบัติ ๑๐. คำสบ
ประมาทอย่างอื่น ๆ

อักษระ ตัวหนังสือ, วิชานั่งสือ, คำ,

เสียง, สระ และพยัญชนะ

อักษรวิธี ตำราว่าด้วยวิธีเขียนและอ่านหนังสือให้ถูกต้อง

อักษร ตัวหนังสือ

อักษรสภา อักษรสภา

อักษรมนุษย์ ชื่อสูตรที่ ๔ แห่งที่หมนิกาย ปาฎีกาบรรค พระสูตรตันตปิฎก ทรงแสดงแก่สามเณรวาเสฏฐะ และสามเณรภารทวาชะ ผู้ออกบวชจากตระกูลพราหมณ์ ทรงคัดค้านคำกล่าวอ้างของพวกเขาพราหมณ์ ที่ถือว่าพราหมณ์เป็นวรรณะประเสริฐที่สุด และถือว่าชาติกำเนิดเป็นเครื่องตัดสินความประเสริฐและความต่ำทรามของมนุษย์ ทรงแสดงให้เห็นว่าความประเสริฐหรือต่ำทรามนั้นอยู่ที่ความประพฤติ โดยมีธรรมเป็นเครื่องตัดสิน คนวรรณะต่างๆ ออกบวชในพระพุทธศาสนาแล้ว ย่อมชื่อว่าเป็นผู้เกิดจากธรรมเสมอกันหมด แล้วทรงแสดงความเป็นมาของสังคมมนุษย์ เริ่มแต่เกิดมีสัตว์ขึ้นในโลกแล้วเปลี่ยนแปลงตามลำดับ จนเกิดมีมนุษย์ที่อยู่รวมกันเป็นหมู่เป็นพวก เกิดความจำเป็นต้องมีการปกครอง และมีการประกอบอาชีพการงานต่างๆ กัน วรรณะทั้งสี่ก็เกิดจากความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ มิใช่เป็นเรื่องของพรหมสร้างสรรค์ แต่เกิดจากธรรม (ธรรมดา, กฎธรรมชาติ)

ทุกวรรณะประพฤติชั่วก็ไปบ้ายได้ ปฏิบัติธรรมก็บรรลุนิพพานได้ ธรรมเป็นเครื่องตัดสิน และธรรมเป็นของประเสริฐสุด ผู้ที่สิ้นอาสวกิเลสแล้ว เป็นผู้ประเสริฐสุดในวรรณะทั้งสี่ ผู้ที่สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะ เป็นผู้ประเสริฐสุดในบรรดาเทวะ และมนุษย์ทั้งปวง

อักขร ไฟ, ไฟกิเลส, กิเลสจุดไฟเผาผลาญจิตใจให้เร่าร้อน มี ๓ คือ ๑. **รากค์** ไฟคือราคะ ๒. **โทสค์** ไฟคือโทสะ ๓. **โมหค์** ไฟคือโมหะ

อักขรเวสสันโคตร ตระกูลอักขรเวสสันนะ เป็นตระกูลของปริพาชกคนหนึ่งชื่อ **ทิมนชะ**

อักขรโมธาน การประมวลโดยคำ, เป็นชื่อปริวาสที่ภิกษุผู้ปรารถนาจะออกจากอาบัติสังฆาติเสสซึ่งต้องหลายคราว มีจำนวนวันปิดไม่เท่ากัน ประมวลอาบัติและวันเข้าด้วยกัน อยู่ปริวาสเท่าจำนวนวันที่มากที่สุด เช่น ต้องอาบัติ ๓ คราว, คราวหนึ่งปิดไว้ ๓ วัน คราวหนึ่งปิดไว้ ๕ วัน คราวหนึ่งปิดไว้ ๗ วัน อยู่ปริวาสเท่าจำนวนมากที่สุด คือ ๗ วัน; ดู **สโมธานปริวาส**

อักขร เลิศ, ยอด, ลำเลิศ, ประเสริฐ, สูงสุด

อักขรพหูสุต พหูสุตผู้เลิศ, ยอดพหูสุต, ผู้คงแก่เรียนอย่างยอดเยี่ยม หมายถึง

พระอานนท์

อัครสาวก สาวกผู้เลิศ, สาวกผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงพระสารีบุตร (เป็นอัครสาวกเบื้องขวา) และพระมหาโมคคัลลานะ (เป็นอัครสาวกเบื้องซ้าย); **ดู ตูลา**

อัครสาวิกา สาวิกาผู้เลิศ, สาวิกาผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงพระเขมา (เป็นอัครสาวิกาเบื้องขวา) และพระอุบลวรรณา (เป็นอัครสาวิกาเบื้องซ้าย); **ดู ตูลา**

อัครอุบาสก อุบาสกผู้เลิศ, อุบาสกผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงจิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวกะ; **ดู ตูลา**

อัครอุบาสิกา อุบาสิกาผู้เลิศ, อุบาสิกาผู้ยอดเยี่ยม หมายถึง เวฬุกันณุกินีนันทมารดา และชัชชุตตรา; **ดู ตูลา**

อัครอุปฐาก ผู้เฝ้ารับใช้พระพุทธรูปอย่างเยี่ยมยอด ได้แก่พระอานนท์; **ดู ตูลา**

อัครอุปฐากอุบาสก อุบาสกผู้อุปถัมภ์บำรุงที่เลิศ, บางที่เรียกสั้นว่า **อัครอุบาสก** คืออุบาสกผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงจิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวกะ; **ดู ตูลา**

อัครอุปฐายิกา อุบาสิกาผู้ดูแลอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธรูปอย่างเยี่ยมยอด ได้แก่ วิสาขามหาอุบาสิกา (แต่พบในอรรถกถาแห่งหนึ่ง จัดเจ้าหญิงสุปวาสา โกลิยราชธิดา เป็นอัครอุปฐายิกา); **ดู ตูลา**

อัครอุปฐากาอุบาสิกา อุบาสิกาผู้

อุปถัมภ์บำรุงที่เลิศ, บางที่เรียกสั้นว่า **อัครอุบาสิกา** คืออุบาสิกาผู้ยอดเยี่ยม หมายถึง เวฬุกันณุกินีนันทมารดา และชัชชุตตรา; **ดู ตูลา**

อังคะ^๑ องค์, ส่วนประกอบ, คุณสมบัติ, อวัยวะ เช่นในคำว่า อังคบริจาค (การสละให้อวัยวะ); **ดู องค์ 1.**

อังคะ^๒ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ที่ทิศตะวันออกเฉียงของแคว้นมคธ มีแม่น้ำจัมปา กั้นแดน และมีนครหลวงชื่อจัมปา ในพุทธกาล แคว้นอังคะขึ้นกับแคว้นมคธ

อังการ ถ่านเถ้าที่ถวายพระเพลิงพระพุทธรูป

อังการสตูป พระสถูปที่บรรจุพระอังการ ซึ่งโมริยกษัตริย์สร้างไว้ที่เมืองปิณฑลวัน

อังกาส ถวายพระ, เลี้ยงพระ

อังคีรส “มีพระรัศมีเปล่งจากพระองค์”, พระนามอย่างหนึ่ง ในบรรดาพระนามมากมายที่เป็นกลางๆ ใช้แก่พระพุทธรูปเจ้าพระองค์ใดก็ได้, ที่ใช้แก่พระพุทธรูปเจ้าพระองค์ปัจจุบัน พบในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ในอภิญญาสมาธิสูตร (ที.ปา. ๑๑/๒๐๙/๒๑๐) ที่สวดกันอยู่เป็นประจำว่า “องฺคีรสสฺส นมตฺถุ สกฺยปฺตฺตสฺส ลีรมโต” หรืออย่างที่พระวังคีสะประพันธ์คาถาถวายพระสดุดี (ส.ส.๑๕/๗๕๙/๒๘๗, ชุ.เถร. ๒๖/๔๐๑/๔๓๗) ใช้คำว่า “พระอังคีรส มหา-

มุณี”, แต่มีบันทึกในอรรถกถาบางแห่ง (เถร.อ.๒/๕๐/๑๙๑; อป.อ.๒/๓๕๐/๗๐) ซึ่งอ้างอิงเรื่องที่พระเจ้าสุทโธทนะส่งกาฬุทายีอำมาตย์ไปอาราธนาพระพุทธเจ้าเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ กาฬุทายีนั้นเมื่อไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้ฟังธรรม บรรลุอรหัตตผล บวชแล้ว ต่อมา เมื่อพระพุทธเจ้ารับอาราธนาและออกเสด็จพุทธดำเนินมาเพื่อจะทรงเยี่ยมพระพุทธรูปดา ครั้นมาในระหว่างทาง ท่านพระกาฬุทายีได้เดินทางล่องหน้ามาแจ้งข่าว พระเจ้าสุทโธทนะทอดพระเนตรเห็นพระกาฬุทายีในเพศภิกษุ ทรงจำไม่ได้ ตรัสถามว่าท่านเป็นใคร พระกาฬุทายีจึงกล่าวตอบถวายพระพรว่า “อาตมภาพเป็นบุตรของพระพุทธเจ้า ผู้ทรงฝ่าไปได้ในสิ่งที่ใครๆ ไม่อาจทนไหว องค์พระอังคีรส ผู้คงที่ไม่มีผู้ใดเปรียบปาน คุณกรมหาบพิตร พระองค์เป็นโยมบิดาแห่งพระบิดาของอาตมภาพ คุณกรท้าวศากยะโคดม พระองค์เป็นพระอัยกาของอาตมภาพ โดยธรรม” ในคำกล่าวของพระกาฬุทายีนี้ มีคำว่า “อังคีรส” ซึ่งพระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า “คำว่า ‘อังคีรส’ แปลว่า ผู้ล้นฤทธิ์ พระคุณมีศีลเป็นต้น ที่ทำให้เป็นองค์เป็นอัน (หรือเป็นเนื้อเป็นตัว) แล้ว, อาจารย์อีกพวกหนึ่ง (อปเร) แปลว่า ‘ผู้มีพระรัศมีเปล่งฉายออกจากพระวรกาย

ทุกส่วน’ แต่อาจารย์บางพวก (เกจิ) กล่าวว่า ‘พระพุทธรูปนั้นแหละ ได้ทรงเลือกเอาพระนาม ๒ อย่างนี้ คือ อังคีรส และลัทธิตถะ” คำอธิบายนี้ บอกให้รู้ถึงมติอันหนึ่ง ซึ่งเป็นของเกจิอาจารย์ ที่บอกว่า ‘อังคีรส’ ก็เป็นพระนามส่วนพระองค์ของพระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบัน เช่นเดียวกับ ‘ลัทธิตถะ’; **ดู พระพุทธเจ้า**

อังกูร หมายถึง **อังกูตตรนิกาย**

อังกูตตรนิกาย ชื่อนิกายที่สี่ในบรรดานิกาย ๕ แห่งพระสูตรตันตปิฎก เป็นที่ชุมนุมพระสูตรซึ่งจัดเข้าลำดับตามจำนวนหัวข้อธรรม เป็นหมวด ๑ (เอกนิบาต) หมวด ๒ (ทุกนิบาต) เป็นต้น จนถึงหมวด ๑๑ (เอกาทสกนิบาต)

อังกูตตราปะ ชื่อแคว้นหนึ่งในชมพูทวีป ครั้นพุทธกาล มีเขตติดต่อกับแคว้นอังคะที่อยู่ทางตะวันออกของมคธ เมืองหลวงเป็นเพียงนิคมชื่อ อาปณะ

อังกุติมาละ ดู **อังกุติมาล**

อังกุติมาลปริตร ดู **ปริตร**

อังสะ ผ้าที่ภิกษุใช้ห้อยเหนียงบ่า

อัจเจกจีวร จีวรริบร้อน หรือผ้าด่วน หมายถึง ผ้าจำนำพรรษาที่ทายกผู้มีเหตุริบร้อน ขอถวายก่อนกำหนดเวลาปกติ (กำหนดเวลาปกติสำหรับถวายผ้าจำนำพรรษา คือ จีวรกาลนั่นเอง กล่าวคือ

ต้องผ่านวันปวารณาไปแล้ว เริ่มแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ และถ้ากรานกฐินแล้ว นับต่อไปอีก ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔; เหตุริบร่อนนั้น เช่น เขาจะไปทัพ หรือเจ็บไข้ไม่ไว้วางใจชีวิต หรือมีศรัทธาเลื่อมใสเกิดขึ้นใหม่) อัจเจกจิ๋วเช่นนี้ มีพุทธานุญาตให้ภิกษุรับเก็บไว้ได้ แต่ต้องรับก่อนวันปวารณาไม่เกิน ๑๐ วัน (คือตั้งแต่ขึ้น ๖ ค่ำ ถึง ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑) (สิกขาบทที่ ๘ แห่ง ปัตตวรรค นิสัคคิยปาจิตตีย์)

อัจฉริยะ “เหตุอันควรที่จะดีดนิ้วเปาะ”, อัศจรรย์, แปลกพิเศษ, น่าทึ่งควรยอมรับนับถือ, ดีเลิศล้ำนำพิศวง, มีความรู้ความสามารถทรงคุณสมบัติเหนือสามัญหรือเกินกว่าระดับปกติ

อชฎากาศ “อากาศที่ไม่มีซัง” (ที่ว่างอันไร้สิ่งรกรุงรัง), อากาศที่เว้งว่าง คือ ห้องฟ้า กลางดาว, อชฎากาศ ก็เขียน (บาลี: อชฎากาส); ดู *อากาศ ๓, ๔*

อชฌัตติกะ ภายใน, ข้างใน เช่นในคำว่า อชฌัตติกทาน (ทานภายใน, ให้ของภายใน) อชฌัตติกายตนะ (อายตนะภายใน); ตรงข้ามกับ *พาหิระ*

อชฌัตติกรุป คู่ที่ *รูป ๒๘*

อชฌาจาร ความประพฤติชั่ว, การละเมิดศีล, การล่วงมรรยาท, การละเมิดประเพณี

อชฌาสัย นิสัยใจคอ, ความนิยม, ความมีน้ำใจ

อัญชนะ กษัตริย์โกถิยวงศ์ผู้ครองเทวทहनคร มีมเหสีพระนามว่า ยโสธรา เป็นพระชนกของพระมหามายาเทวีผู้เป็นพระพุทธรมาดาและพระนางมหาปชาบดีโคตมี (ตำนานว่ามีโอรสด้วย ๒ องค์ คือ ทัณฑปาณิ และสุปปพุททะ)

อัญชลิกรรม การประนมมือแสดงความเคารพ

อัญชลิกรรมโย (พระสงฆ์) เป็นผู้ควรได้รับอัญชลิกรรม คือการประนมมือไหว้ กราบไหว้ เพราะมีความดีที่ควรแก่การไหว้ ทำให้ผู้ไหว้ผู้กราบ ไม่ต้องกระดากใจ (ข้อ ๘ ในสังฆคุณ ๙); *อัญชลิกรรมโย* ก็ใช้

อัญญเตียรถีย์ ผู้ถือลัทธินอกพระพุทธศาสนา

อัญญาภคิยสิกขาบท ชื่อสิกขาบทที่ ๙ แห่งสังฆาภิเสส (ภิกษุหาเลสใจภิกษุอื่นด้วยอาบัติปาราชิก), เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า หุตยทุฏฐุโถสสิกขาบท

อัญญาทกกรรม กรรมที่จะพึงกระทำแก่ภิกษุผู้กล่าวคำอื่น คือภิกษุประพฤติอนาจาร สงฆ์เรียกตัวมาถาม แกล้งยกเรื่องอื่นๆ มาพูดกลบเกลื่อนเสีย ไม่ให้การตามตรง, สงฆ์สวดประกาศความนั้นด้วยญัตติหุตยกรรม เรียกว่า *ยกอัญญาทกกรรมขึ้น*, เมื่อสงฆ์ประกาศ

เช่นนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นยังขึ้นทำอย่างเดิมอีก ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (สิกขาบทที่ ๒ แห่งภุตคามวรรค ปาจิตตियกัณฑ์); คู่กับ *วิหเสกกรรม*

อัญญาสมาณาเจตสิก เจตสิกที่มีเสมอกัน แก่จิตต์พวกอื่น คือ ประกอบเข้าได้กับ จิตต์ทุกฝ่ายทั้งกุศลและอกุศล มิใช่เข้าได้ฝ่ายหนึ่งฝ่ายเดียว มี ๑๓ แยกเป็น

ก. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตต์ทุกดวง) ๗ คือ *ผัสสะ* (ความกระทบอารมณ์) *เวทนา* *สัญญา* *เจตนา* *เอกัคคตา* *ชีวิตินทรีย์* *มนสิการ* (ความกระทำอารมณ์ไว้ในใจ, ใส่ใจ)

ข. ปกิณณกเจตสิก (เจตสิกที่เรียรายคือ เกิดกับจิตต์ได้ทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล แต่ไม่แน่นอนเสมอไปทุกดวง) ๖ คือ *วิตก* (ความตรึกอารมณ์) *วិหาร* (ความตรองอารมณ์) *อริโมกข์* (ความปักใจในอารมณ์) *วิริยะ* *ปีติ* *ฉันทะ* (ความพอใจในอารมณ์)

อัญญาสัตตฤเทศ การถือศาสดาอื่น จัดเป็นความผิดพลาดสถานหนัก (ข้อ ๖ ในอภิธาน ๖)

อัญญาสัตตวิสัย วิสัยของสัตว์อื่น, วิสัยของสัตว์ทั่วไป

อัญญาโกณฑัญญะ พระมหาสาวกผู้เป็นปฐมสาวกของพระพุทธเจ้า เป็นรูปหนึ่งในคณะพระปัญจวัคคีย์ เป็นบุตร

พราหมณ์มหาศาล เกิดที่หมู่บ้านโทณวัตถุ ไม่ไกลจากกรุงกบิลพัสดุ์ เดิมชื่อโกณฑัญญะ เป็นพราหมณ์หนุ่มที่สุดในบรรดาพราหมณ์ ๘ คน ผู้ทำนายลักษณะของสิทธัตถกุมาร และเป็นผู้เดียวที่ทำนายว่า พระกุมารจะทรงออกบวรพชา ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแน่นอน มีคติเป็นอย่างเดียว ต่อมาท่านออกบวชตามเสด็จพระสิทธัตถะ ขณะบำเพ็ญทุกรกิริยา เป็นหัวหน้าพระเบญจวัคคีย์ และได้นำคณะหลักหนีไปเมื่อพระมหาบุรุษเลิกบำเพ็ญทุกรกิริยากลับเสวยพระกระยาหาร ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วเสด็จไปโปรด ท่านสดับปฐมเทศนาได้ดวงตาเห็นธรรม ขอบวรพชาอุปสมบทเป็นปฐมสาวกของพระพุทธเจ้า

โกณฑัญญะ ที่ได้ชื่อว่า *อัญญาโกณฑัญญะ* เพราะเมื่อท่านฟังปฐมเทศนาของพระพุทธเจ้า และได้ธรรมจักขุ พระพุทธเจ้าทรงเปล่งอุทานว่า “อญฺญาสิ วต โภ โกณฑญฺโฆ” (โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอฯ) คำว่า *อัญญา* จึงมารวมเข้ากับชื่อของท่าน ต่อมาท่านได้สำเร็จอรหัตตด้วยฟังอนัตตลักขณสูตร ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางรัตตัญญู (รู้ราตรีนาน คือ บวชนาน รู้เห็นเหตุการณ์มากมาแต่ต้น) ท่านทูลลาพระพุทธเจ้าไป

อยู่ที่ฝั่งสระมณฑากินี ในป่าจันทน์ทวัน
แดนหิมพานต์ อยู่ ณ ที่นั้น ๑๒ ปี ก็
ปรินิพพานก่อนพุทธปรินิพพาน; ดู
โกณฑัญญะ

อัญญาตาวินทรีย์ ดู *อินทรีย์ ๒๒*

อัญญินทรีย์ ดู *อินทรีย์ ๒๒*

อัญญกะ หมวด ๘

อัญญบาน ปานะทั้ง ๘, น้ำปานะคือน้ำคั้น
ผลไม้ ๘ อย่าง; ดู *ปานะ*

อัญญารสเภทกรวัตถุ เรื่องทำความแตก
กัน ๑๘ อย่าง, เรื่องที่จะก่อให้เกิด
ความแตกแยกแก่สงฆ์ ๑๘ ประการ
ท่านจัดเป็น ๙ คู่ (แสดงแต่ฝ่ายคี่) คือ
ภิกษุแสดงสิ่งมิใช่ธรรมว่าเป็นธรรม,
แสดงสิ่งมิใช่วินัยว่าเป็นวินัย, แสดงสิ่ง
ที่พระตถาคตมิได้ตรัสว่าได้ตรัส, แสดง
สิ่งที่พระตถาคตมิได้ประพฤติว่าได้
ประพฤติ, แสดงสิ่งที่พระตถาคตมิได้
บัญญัติว่าได้บัญญัติ, แสดงอาบัติว่ามี
ใช้อาบัติ, แสดงอาบัติเบาว่าเป็นอาบัติ
หนัก, แสดงอาบัติมีส่วนเหลือว่าเป็น
อาบัติไม่มีส่วนเหลือ, แสดงอาบัติหยาบ
คายว่ามีใช้อาบัติหยาบคาย (ฝ่ายคี่ก็
ตรงข้ามจากนี้ตามลำดับ เช่น แสดง
ธรรมว่ามีใช้ธรรม, แสดงวินัยว่ามีใช้
วินัย ฯลฯ แสดงอาบัติไม่หยาบคายว่า
เป็นอาบัติหยาบคาย)

อัญญิ กระจก, บัดนี้เขียน อัญญิ

อัญญิมิยฺหะ เยื่อในกระดูก (ปัจจุบันแปล
ว่า ไชกระดูก)

อัญญบริขาร บริขาร ๘; ดู *บริขาร*

อัทธกฺกุติ เส้นคั่นดุจคั่นนาขวางระหว่าง
ชั้นกับชั้นของจีวร; เทียบ *กุติ*, ดู *จีวร*

อัทธทชะ ลัตว์เกิดในไข คือออกไขเป็น
ฟองแล้วจึงฟักออกเป็นตัว เช่น ไก่ นก
จึงจก เป็นต้น (ข้อ ๒ ในโยนิ ๔)

อัทธมณฑล ชั้นส่วนของจีวรพระที่
เรียกว่า กระจกน้อย หรือกระจกเล็ก มี
ขนาดครึ่งหนึ่งของมณฑล (กระจก
ใหญ่); เทียบ *มณฑล*, ดู *จีวร*

อัทธกิลมณานุโยค การประกอบตนให้
ลำบากเปล่า คือ ความพยายามเพื่อ
บรรลุผลที่หมายด้วยวิธีทรมาณตนเอง
เช่น การบำเพ็ญตบะต่างๆ ที่นิยมกันใน
หมู่่นักบวชอินเดียจำนวนมาก (ข้อ ๒
ใน *ที่สุด* ๒ อย่าง)

อัทธนิยะ สิ่งที่เนื่องด้วยตน, สิ่งที่เป็นของ
ตน; ในภาษาไทย มักพูดให้สะดวกราบ
เป็นอัทธนิยา หรืออัทธนิยา, เป็นคำ
ประกอบที่ใช้ในการอธิบายหรือถกเถียง
เรื่องอัทธตา-อนัตตา เช่นว่า เมื่อมีอัทธตา ก็
มีอัทธนิยา จะมีอัทธนิยา ก็ต้องมีอัทธตา

อัทธภาพ ความเป็นตัวตน, ชีวิต, เบญจ-
ขันธ์, บัดนี้เขียน *อัทธภาพ*

อัทธวาทูปาทาน การถือน้ำมันว่าตน
คือความยึดถือสำคัญมั่นหมายว่านั่นนี่

เป็นตัวตน เช่น มองเห็นเบญจขันธ์เป็น
อัตตา, อย่างหยาบขึ้นมา เช่น ยึดถือมั่น
หมายว่า นี่เรา นั่นของเรา จนเป็นเหตุ
แบ่งแยกเป็นพวกเรา พวกเขา และเกิด
ความถือพวก (ข้อ ๔ ในอุปาทาน ๔)

อรรถวินิบาต การทำลายตัวเอง, ฆ่าตัว
เอง; บัดนี้เขียน *อรรถวินิบาต*

อรรถสัมมาปณิธิ การตั้งตนไว้ชอบ คือ
ดำรงตนอยู่ในศีลธรรม และดำเนินแนว
แนวในวิถีทางที่จะนำไปสู่จุดหมายที่ดี
งาม (ข้อ ๓ ในจักร ๔)

อรรถสุทธิ การทำตนให้บริสุทธิ์จากบาป

อรรถहितสมบัติ ๓ *อรรถัตถสมบัติ*

อรรถัตถสมบัติ ๓ ความเป็นผู้รู้จักตน เช่นรู้ว่า
เรามีความรู้ ความถนัด คุณธรรม ความ
สามารถ และฐานะ เป็นต้น แค่นั้นเพียง
ไร แล้วประพฤติปฏิบัติให้เหมาะสมเพื่อ
ให้เกิดผลดี (ข้อ ๓ ในสัปปริสธรรม ๗)

อรรถัตถะ ประโยชน์ตน, สิ่งที่เป็นคุณแก่
ชีวิต ช่วยให้เป็นผู้ดีด้วยดี สามารถพึ่ง
ตน หรือเป็นที่พึ่งแก่ตนได้ ไม่ว่าจะ
ทิฐฐัมมิกัตถะ สัมปรายิกัตถะ หรือ
ปรหมัตถะ, ความมีชีวิตและสิ่งอันเกื้อ
หนุนให้ชีวิตเพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติ
ทั้งหลาย ทั้งทางกาย ทางสังคม ทางจิต
ใจ และทางปัญญา, ชีวิตที่มีคุณภาพ มี
คุณค่า และมีความหมาย; เทียบ *ปรัตถะ*

อรรถัตถสมบัติ “ความถึงพร้อมด้วย

ประโยชน์ตน” เป็นพุทธคุณอย่างหนึ่ง
คือ การที่ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีธรรม
กำจัดอัสวกิเลสทั้งปวงและทำศีล
สมาธิ ปัญญาให้บริบูรณ์ สมบูรณ์ด้วย
พระญาณทั้งหลาย เพียบพร้อมด้วย
พระคุณสมบัติมากมาย เป็นที่พึ่งของ
พระองค์เองได้ และเป็นผู้พร้อมที่จะ
บำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลกต่อ
ไป มักใช้คำที่แทนกันได้ว่า *อรรถहित-
สมบัติ* ซึ่งแปลเหมือนกัน; เป็นคู่กันกับ
ปรัตถปฏิบัติ หรือ *ปรहितปฏิบัติ*

อรรถา ตัวตน, อาตมัน; ปุณฺณชยอุมยิด
มันมองเห็นขันธ์ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง
หรือทั้งหมดเป็นอรรถา หรือยึดถือว่ามี
อรรถาเนื่องด้วยขันธ์ ๕ โดยอาการอย่าง
ใดอย่างหนึ่ง; เทียบ *อนัตตา*

อรรถาธิปไตย ๓ *อรรถาธิปไตย*

อรรถาธิปไตย ความถือตนเป็นใหญ่ จะ
ทำอะไรก็นึกถึงตน คำหนึ่งถึงฐานะ
เกียรติศักดิ์ศรี หรือผลประโยชน์ของ
ตนเป็นสำคัญ, พึ่งใช้แต่ในขอบเขตที่
เป็นความดี คือ เว้นชั่วทำดีด้วยเคารพ
ตน (ข้อ ๑ ในอธิปไตย ๓)

อรรถานุกิฎฐิ ความตามเห็นว่าเป็นตัวตน

อรรถะ 1. ประโยชน์, ผลที่มุ่งหมาย, จุด
หมาย, **อรรถะ** ๓ คือ ๑. *ทิฐฐัมมิกัตถะ*
ประโยชน์ปัจจุบัน, ประโยชน์ในภพนี้
๒. *สัมปรายิกัตถะ* ประโยชน์เบื้องหน้า,

ประโยชน์ในภพหน้า ๓. **ปรมัตถะ** ประโยชน์อย่างยิ่ง, ประโยชน์สูงสุด คือ พระนิพพาน; **อิตถะ ๓** อีกหมวดหนึ่ง คือ ๑. **อิตตัตถะ** ประโยชน์ตน ๒. **ปรัตถะ** ประโยชน์ผู้อื่น ๓. **อุภยัตถะ** ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย 2. ความหมาย, ความหมายแห่งพุทธพจน์, พระสูตร พระธรรมเทศนา หรือพุทธพจน์ ว่าโดยการแปลความหมาย แยกเป็น **อิตถะ ๒** คือ ๑. **เนยยัตถะ** (พระสูตร) ซึ่งมีความหมายที่จะต้องไขความ, พุทธพจน์ที่ตรัสตามสมมติ อันจะต้องเข้าใจความจริงแท้ที่ซ่อนอยู่อีกชั้นหนึ่ง เช่นที่ตรัสเรื่องบุคคล ตัวตน เรา-เขา ว่า บุคคล ๔ ประเภท, ตนเป็นที่พึ่งของตน เป็นต้น ๒. **นิตัตถะ** (พระสูตร) ซึ่งมีความหมายที่แสดงชัดโดยตรงแล้ว, พุทธพจน์ที่ตรัสโดยปรมาตถ์ ซึ่งมีความหมายตรงไปตรงมาตามสภาวะ เช่นที่ตรัสว่า รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น; อรรถ ก็เขียน **อรรถกถา** ประพจน์ที่สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น, การบำเพ็ญประโยชน์ (ข้อ ๓ ในสังคหวัตถุ ๔)

อรรถปฏิสัมภทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ, ความแตกฉานสามารถอธิบายเนื้อความย่อของภาษิตโดยพิสดารและความเข้าใจที่สามารถคาดหมายผลข้างหน้าอันจะเกิดสืบเนื่องไปจากเหตุ (ข้อ

๑ ในปฏิสัมภทา ๔)

อรรถสาธกะ ยังอรรถให้สำเร็จ, ทำเนื้อความให้สำเร็จ

อรรถัญญุตตา ความเป็นผู้รู้จักผล เช่น รู้จักว่า สุขเป็นผลแห่งเหตุอันนี้ ทุกข์เป็นผลแห่งเหตุอันนี้, รู้ความมุ่งหมายและรู้จักผล; ตามบาลีว่า รู้ความหมาย เช่นว่า ธรรมข้อนี้ๆ มีความหมายอย่างนี้ๆ หลักข้อนี้ๆ มีเนื้อความอย่างนี้ๆ (ข้อ ๒ ในสัปบุริสธรรม ๗)

อรรถูปัตติ เหตุที่ให้มีความเรื่องขึ้น, เหตุให้เกิดเรื่อง

อชยาจาร ดู **อชมาจาร**

อชยาศัย นิสัยใจคอ, ความนิยมในใจ

อันตะ ไล่ใหญ่

อันตคาหิกทิลลฐิ ความเห็นที่ยึดเอาที่สุด คือ เล่นไปถึงที่สุดในเรื่องหนึ่งๆ มี ๑๐ อย่าง คือ ๑. โลกเที่ยง ๒. โลกไม่เที่ยง ๓. โลกมีที่สุด ๔. โลกไม่มีที่สุด ๕. ชีพอันนั้น สรีระก็อันนั้น ๖. ชีพก็อย่าง สรีระก็อย่าง ๗. สัตว์ตายแล้วยังมีอยู่ ๘. สัตว์ตายแล้ว ย่อมไม่มี ๙. สัตว์ตายแล้ว ทั้งมีอยู่ ทั้งไม่มี ๑๐. สัตว์ตายแล้วจะมีอยู่ ก็ไม่ใช่ ไม่มีอยู่ ก็ไม่ใช่

อันตคุณ ไล่บ่อย, ไล่ทบ

อันตรกัป ดู **กัป**

อันตรธาน หายไป, เลื่อนลื่นไป, สูญหายไป

อันตรวาสก ผ้านุ่ง, สบง, เป็นผืนหนึ่งใน

ไตรจีวร

อันตราบัติ อาบัติสังฆาติเสส ที่ต้องใหม่
อีกในระหว่างประพตฺติฎฐฐานวิธี คือตั้ง
แต่เริ่มอยู่ปริวาสไปจนถึงก่อนอัพภาน

อันตราปรีนิพพายี พระอนาคามีผู้จะ
ปรีนิพพาน ในระหว่างอายุยังไม่ทันถึงกึ่ง
(ข้อ ๑ ในอนาคามี ๕)

อันตรารายของภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่
เหตุที่จะทำให้ผู้บวชในธรรมวินัยนี้
ประพตฺติพรมจรรย์อยู่ได้ไม่ยั่งยืน มี ๔
อย่าง คือ ๑. อดทนต่อคำสั่งสอนไม่ได้
๒. เห็นแก่ปากแก่ท้อง ๓. ผันไฟทะยาน
อยากได้กามคุณ ๔. รักผู้หญิง

อันตราราย ๑๐ เหตุอุกฉิน หรือเหตุขัดข้อง
ที่ทรงอนุญาตให้เลิกสวดปาฏิโมกข์ได้
โดยให้สวดปาฏิโมกข์ย่อแทน มี ๑๐ อย่าง
คือ ๑. **ราชันตราราย** พระราชาเสด็จมา (เลิก
สวดเพื่อรับเสด็จ) ๒. **โจรันตราราย** โจรมา
ปล้น (เพื่อหนีภัย) ๓. **อัคยันตราราย** ไฟ
ไหม้ (เพื่อดับหรือป้องกันไฟ) ๔. **อุทกัณ-**
ตราราย น้ำหลากมา (หรือฝนตกเมื่อสวด
กลางแจ้ง; เพื่อหนีน้ำ) ๕. **มนุสสันตราราย**
คนมามาก (เพื่อรู้เหตุหรือปฏิบัติสังการ)
๖. **อมนุสสันตราราย** ผีเข้าภิกษุ (เพื่อขับ
ผี) ๗. **วาพันตราราย** ลัทธิร้ายเช่นเสือมา
ในวัด (เพื่อไล่ลัทธิ) ๘. **สิริงสปันตราราย**
งูเลื้อยเข้ามา (เพื่อไล่งู) ๙. **ชีวัตันตราราย**
มีเรื่องเป็นตาย เช่นภิกษุอาพาธโรคร้าย

(เพื่อช่วยแก้ไข) ๑๐. **พรมจรรย์ันตราราย**
มีอันตรารายแก่พรมจรรย์ เช่น มีคนมา
จับภิกษุ (เลิกเพราะอลหม่าน); ดู **ปาฏิ-**
โมกข์ย่อ, อุเทศ

อนึ่ง ภิกษุต้องอาบัติสังฆาติเสสถ้า
มีอันตรารายเหล่านี้ได้อย่างใดอย่างหนึ่งแม้
ไม่ได้บอกอาบัติของตนพ้นคืนไปยังไม่
ถือว่าปิดอาบัติ

อันตรายิกธรรม ธรรมอันกระทำให้
อันตราราย คือ เหตุขัดขวางต่างๆ เช่น
เหตุขัดขวางการอุปสมบท ๑๓ อย่าง มี
การเป็นโรคเรื้อน เป็นต้น

อันติมัตถุ “วัตถุมีในที่สุด” หมายถึง
อาบัติปาราชิก ซึ่งทำให้ภิกษุและภิกษุณี
ผู้ต้อง มีโทษถึงที่สุด คือขาดจากภาวะ
ของตน (และจะบวชใหม่กลับคืนสู่ภาวะ
นั้นก็ไม่ได้ด้วย)

อันเตวาลิก ผู้อยู่ในสำนัก, ภิกษุผู้ขออยู่
ร่วมสำนัก, ศิษย์ (ภิกษุผู้รับให้อยู่ร่วม
สำนักเรียกอาจารย์); อันเตวาลิกมี ๔
ประเภทคือ ๑. **ปัพพชันเตวาลิก** อันเต-
วาลิกในบรรพชา ๒. **อุปสัมปทันเตวาลิก**
อันเตวาลิกในอุปสมบท ๓. **นิสสัยันเต-**
วาลิก อันเตวาลิกผู้ถือศีล ๔. **ธัมมันเต-**
วาลิก อันเตวาลิกผู้เรียนธรรม

อันธกวินทะ ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่งใน
แคว้นมคธ อยู่ห่างจากกรุงราชคฤห์
ประมาณ ๑ คาบูก คัมภีร์ฉบับสังฆลว่า

๓ คาวต)

อรรถกถา ดู *โพรานกถา, อรรถกถา*

อัปปฏิมรูป ดูที่ *อนิทัสสนอัปปฏิมรูป, รูป ๒๘*

อัปปนิหิตวิโมกข์ ความหลุดพ้นด้วยไม่ทำความปรารถนา คือ พิจารณาเห็นนามรูปเป็นทุกข์ แล้วถอนความปรารถนาเสียได้ (ข้อ ๓ ในวิโมกข์ ๓)

อัปปนิหิตสมาธิ การเจริญสมาธิที่ทำให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดทุกขลักษณะ (ข้อ ๓ ในสมาธิ ๓)

อัปปนาปริวาส ดู *ปริวาส 2.*

อัปปนาภาวนา ภาวนาขั้นแน่นอน คือ ฝึกสมาธิถึงขั้นเป็นอัปปนา เป็นขั้นบรรลุปฐมฌาน (ข้อ ๓ ในภาวนา ๓)

อัปปนาสมาธิ สมาธิแน่นอน, จิตตั้งมั่นสนิท เป็นสมาธิในฌาน (ข้อ ๒ ในสมาธิ ๒, ข้อ ๓ ในสมาธิ ๓)

อัปปมัญญา ธรรมที่แผ่ไปไม่มีประมาณ หมายถึง เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ที่แผ่ไปในมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายอย่างกว้างขวางสม่ำเสมอ ไม่จำกัดขอบเขต มี ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ที่กล่าวแล้วนั้น; ดู *พรหมวิหาร*

อัปมัตตกวิสัยชกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือ แต่งตั้งจากสงฆ์ ให้มีหน้าที่เป็นผู้จ่ายของเล็กน้อย เช่น เข็มเย็บผ้า

มีดตัดเล็บ ประคต เก้าอี้ทั้งห้า เป็นต้น ให้แก่ภิกษุทั้งหลาย, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งคลัง*

อัปปมาณะ “ไม่มีประมาณ”, สภาวะที่ประมาณมิได้ หมายถึงธรรมที่เป็นโลกุตตระ; ดู *ปริตต์ 2.*

อัปปมาท ความไม่ประมาณ, ความเป็นอยู่อย่างไม่ขาดสติ, ความไม่เพลา, ความไม่เลินเล่อเพลาสติ, ความไม่ปล่อยปละละเลย, ความระมัดระวังที่จะไม่ทำเหตุแห่งความผิดพลาดเสียหาย และไม่ละเลยโอกาสที่จะทำเหตุแห่งความดีงามและความเจริญ, ความมีสติรอบคอบ

ความไม่ประมาณ ฟังกระทำในที่ ๔ สถาน คือ ๑. ในการละกายทุจริต ประพฤติกายสุจริต ๒. ในการละวจีทุจริต ประพฤติวจีสุจริต ๓. ในการละมโนทุจริต ประพฤติมโนสุจริต ๔. ในการละความเห็นผิด ประกอบความเห็นที่ถูกต้อง; *อีกหมวดหนึ่งว่า* ๑. ระวางใจไม่ให้กำหนด ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนด ๒. ระวางใจไม่ให้ขัดเคือง ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง ๓. ระวางใจไม่ให้หลง ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความหลง ๔. ระวางใจไม่ให้มัวเมา ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา

อัปมาทการวตา ดู *การว*

อัปมาทธรรม ธรรมคือความไม่ประมาท

อัปยศ ปราศจากยศ, เสียชื่อเสียง, เลื่อม
เสีย, น่าขายหน้า

อัปปิจจกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความ
ปรารถนาน้อย หรือมักน้อย (ข้อ ๑ ใน
กถาวัตถุ ๑๐)

อัปปิยามณ อารมณ์ที่ไม่น่ารัก ไม่น่า
ชอบใจ ไม่น่าปรารถนา เช่น รูปที่ไม่
สวยไม่งามเป็นต้น

อพฺพุพฺพหสฺสุโล “มีลูกศรอันถอนแล้ว”
หมายถึงหมดกิลีสที่ทิมแทง, เป็นคุณบท
ของพระอรหันต์

อพฺโพหาริก “กล่าวไม่ได้ว่ามี”, มีแต่ไม่
ปรากฏ จึงไม่ได้ไฉนว่ามี, มีเหมือนไม่มี
มี เช่น สุราที่เขาใส่ในอาหารบางอย่าง
เพื่อฆ่าคาวหรือชูรส และเจตนาที่มีใน
เวลาหลับ เป็นต้น

อพฺภันดร มาตราวัด เท่ากับ ๒๘ คอก
หรือ ๗ วา

อพฺพาน “การเรียกเข้า” การรับกลับเข้า
หมู่, เป็นขั้นตอนสุดท้ายแห่งภูฏฐานวิธี คือ
ระเบียบปฏิบัติในการออกจากครุกาบัติ
ชั้นสังฆาภิเสส ได้แก่การที่สงฆ์สวด
ระงับอาบัติ รับภิกษุผู้ต้องอาบัติ
สังฆาภิเสส และได้ทำโทษตนเองตามวิธี
ที่กำหนดเสร็จแล้ว ให้กลับคืนเป็นผู้
บริสุทธ์ วิธีปฏิบัติ คือ ถ้าต้องอาบัติ
สังฆาภิเสสแล้วไม่ได้ปิดไว้ ฟังประพฤติ

มานต์สิ้น ๖ ราตรีแล้วขออพฺพานกะ
สงฆ์วิสตีวรค สงฆ์สวดอพฺพานแล้ว
เชื่อว่าเป็นผู้บริสุทธ์จากอาบัติ, แต่ถ้า
ภิกษุต้องปกปิดอาบัติไว้ล่วงวันเท่าใด
ต้องประพฤติวัตรเรียกว่า *อยู่ปริวาส* ๑๐
ใช้ครบจำนวนวันเท่าที่นั้นก่อน จึง
ประพฤติมานต์เพิ่มอีก ๖ ราตรี แล้วจึง
ขออพฺพานกะสงฆ์วิสตีวรค เมื่อสงฆ์
อพฺพานแล้ว อาบัติสังฆาภิเสสที่ต้องเชื่อ
ว่าเป็นอันระงับ

อพฺพานารหะ ภิกษุผู้ควรแก่อพฺพาน ได้
แก่ภิกษุผู้ประพฤติมานต์สิ้น ๖ ราตรี
ครบกำหนดแล้ว เป็นผู้ควรแก่อพฺพาน
คือควรที่สงฆ์วิสตีวรคจะสวดอพฺพาน
(เรียกเข้าหมู่) ได้ต่อไป

อพฺพานารหิกขุ อพฺพานารหะ

อพฺโภกาลีกังคะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ในที่
แจ้งเป็นวัตร คือ อยู่เฉพาะกลางแจ้งไม่
อยู่ในที่มุงบัง หรือแม้แต่โคนไม้ (ห้าม
ถือในฤดูฝน) ข้อ ๑๐ ในธุดงค์ ๑๓)

อพฺยากตะ, อพฺยากฤต “ซึ่งท่านไม่
พยากรณ์”, มิได้บอกว่าเป็นกุศลหรือ
อกุศล (ไม่จัดเป็นกุศลหรืออกุศล) คือ
เป็นกลางๆ ไม่ดีไม่ชั่ว ไม่ใช่กุศลไม่ใช่
อกุศล ได้แก่ วิบาก กิริยา รูป และ
นิพพาน

อัมพาลีวัน สวนที่หญิงแพศยาชื่ออัมพ-
ปาลี ถวายเป็นสังฆาราม ไม่นานก่อนวัน

พุทธปรินิพพาน อยู่ในเขตเมืองเวสาลี
อัมพวัน สนวนมะม่วง มีหลายแห่ง เพื่อกัน
ลับสน ท่านมักใส่ชื่อเจ้าของสวนนำหน้า
ด้วย เช่น สวนมะม่วงของหมอชิวก ในเขต
เมืองราชคฤห์ ซึ่งถวายเป็นสังฆาราม
เรียกว่า *ชิวกัมพวัน* เป็นต้น

อัยกะ, อัยกา ปู่, ตา

อัยการ เจ้าพนักงานที่ศาลฝ่ายอาณาจักร
จัดไว้เป็นเจ้าหน้าที่ฟ้องร้อง, ทนายแผ่นดิน,
ทนายหลวง

อัยกี, อัยยิกา ย่า, ยาย

อัสวเมธ พิธีเอาม้าบูชาญ คือปล่อยม้า
อุปการให้ผ่านดินแดนต่างๆ เป็นการ
ประกาศอำนาจจนม้านั้นกลับ แล้วเอา
ม้านั้นฆ่าบูชาญ เป็นพิธีประกาศ
อาณาภาพของราชาธิราชในอินเดียครั้ง
โบราณ

อัสตงค์ ตกไป คือ พระอาทิตย์ตก,
พจนานุกรม เขียน *อัสตง*

อัสมิมานะ การถือว่านี่ฉัน นี้กู กูเป็นนั่น
เป็นนี่, การถือเราถือเขา

อัสตกะ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖
แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ลุ่มน้ำ
โคธาวรี ทิศตะวันตกเฉียงเหนือแห่ง
แคว้นอวันตี นครหลวงชื่อ *โปตลิ* (บาง
ที่เรียก *โปตนะ*)

อัสสขิ 1. พระมหาสาวกองค์หนึ่งเป็น
พระเถระรูปหนึ่งในคณะปัญจวัคคีย์เป็น

พระอรหันต์รุ่นแรกและเป็นอาจารย์ของ
พระสารีบุตร **2.** ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในภิกษุ
๖ รูป ซึ่งประพฤติเหลวไหล ที่เรียกว่า
พระฉัพพัคคีย์ คู่กับพระบุณัปปสุกะ

อัสสพาชี ม้า

อัสสยุมมาส, ปฐมกัตติกมาส เดือน
๑๑; *บุพพกัตติกา* หรือ *บุพกัตติกา* ก็
เรียก

อัสสัตถพฤกษ์ ต้นไม้อัสสัตถะ, ต้นพระ
ศรีมหาโพธิ์ ที่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา
ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม อันเป็นสถานที่
ที่พระมหาบุรุษ ได้ตรัสรู้พระอนุตตร-
สัมมาสัมโพธิญาณ; *ดู โพธิ์*

อัสสาทะ ความยินดี, ความพึงพอใจ, รส
อร่อย เช่น รสอร่อยของกาม, ส่วนดี,
ส่วนที่น่าชื่นชม

อัสสาสะ ลมหายใจเข้า

อัสสู น้ำตา

อาการ หมู, กอง, บ่อเกิด, ที่เกิด เช่น
ทรัพยากร ที่เกิดทรัพยากร ศิลปากร บ่อ
เกิดศิลปะ, ค่าธรรมเนียมที่รัฐบาลเรียก
เก็บ จากสิ่งที่เกิดจากธรรมชาติ หรือสิ่ง
ที่ทำขึ้นเพื่อการค้า

อากัปกิริยา การแต่งตัวดี และมีท่าทาง
เรียบร้อยงดงาม; กิริยาท่าทาง

อาการ ภาวะที่ปรากฏหรือแสดงออก,
ความเป็นไป, สภาพ, ท่าทาง, ท่วงที,
ทำนอง, กิริยาที่ทำหรือที่แสดง,

ลักษณะของการกระทำหรือความเป็นไป; ส่วนปลีกย่อย, ส่วนประกอบที่แยกย่อยกระจายออกไป (อวัยวะหลัก เรียกว่า “องค์” อวัยวะย่อย เรียกว่า “อาการ”) เช่น ในคำว่า **ทวัตติงสาการ**

อาการ ๓๒ **ทวัตติงสาการ**

อาการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน มี ๓ อย่างคือ ๑. ทรงรู้อย่างเห็นจริงเองแล้ว จึงทรงสั่งสอนผู้อื่น เพื่อให้รู้อย่างเห็นจริงตามในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น ๒. ทรงสั่งสอนมีเหตุผลซึ่งผู้ฟังอาจตรองตามให้เห็นจริงได้ ไม่เลื่อนลอย ๓. ทรงสั่งสอนเป็นอัครรรย ทำให้ผู้ฟังยอมรับและนำไปปฏิบัติตาม ได้รับผลจริง บังเกิดประโยชน์สมควรแก่การปฏิบัติ

อาการที่ภิกษุจะต้องอาบัติ ๖ **อาบัติ**

อากาศ ที่ว่างเปล่า, ช่องว่าง, ท้องฟ้า; ในความหมายเดิม ไม่เรียกแก๊สที่ใช้หายใจว่าอากาศ แต่เรียกแก๊สนั้นว่าเป็นวาโยหรือวาโยธาตุ; ในอรรถกถา ท่านแยกประเภทตามความหมายนัยต่างๆ เป็น **อากาศ ๓** คือ ปริจเฉทอากาศ กสิณุกสมาภูมิกอากาศ และอชฎากอากาศ (ปญจ.อ.๑๑๓๒/๒๒๐) แต่ในคัมภีร์ชั้นหลัง บางแห่ง (เช่น ปาจิตยทีโยชนา และอนุทีปนีปาจ, มีแต่ฉบับอักษรพม่า ยังไม่พบตีพิมพ์ในประเทศไทย) แยกละเอียดออกไปอีกเป็น **อากาศ ๔** คือ ๑. **ปริจเฉทอากาศ** ช่องว่างที่กำหนดแยก

ทั้งหลาย หรือช่องว่างระหว่างกลาป คือ รูปในความหมายที่เป็นปริจเฉทรูป (รูปปริจเฉทอากาศ ก็เรียก) ๒. **ปริจฉินนาอากาศ** ช่องว่างที่ถูกกำหนดแยก คือช่องว่างระหว่างวัตถุทั้งหลาย เช่น ช่องประตู ภูเขา ช่องหน้าต่าง ช่องหู รุกมุก (ที่ใช้เป็นอากาศกสิณ คือข้อนี้) ๓. **กสิณุกสมาภูมิกอากาศ** ช่องว่างที่เกิดจากการเพิกกสิณนิमित คือช่องว่างหรืออากาศอันอนันต์ที่เป็นอารมณ์ของอากาศาณัญญาตณณาน ๔. **อชฎากอากาศ** ช่องว่างเว้งว่าง คือท้องฟ้า (บางที่เรียกว่า ตูจฉากอากาศ คือช่องว่างที่ว่างเปล่า) แล้วบอกว่า ข้อที่ ๒ คือ ปริจฉินนาอากาศ จัดรวมเข้าได้กับข้อที่ ๑ คือรูปปริจเฉทอากาศ นี้ก็หมายความว่า ท่านแยกข้อที่ ๑ ของอรรถกถา ออกเป็น ๒ ข้อ, เหตุที่คัมภีร์ชั้นหลังแยกอย่างนี้ เพราะต้องการแยกอากาศที่เป็นสภาวะธรรม คือที่เป็นปริจเฉทรูป ออกไว้ต่างหากให้ชัด ดังจะเห็นว่า อีกข้อหนึ่งคือ ปริจฉินนาอากาศ อย่างช่องหู รุกมุกแจ หรือช่องที่กำหนดเป็นอารมณ์กสิณ ก็เนื่องกันอยู่กับอชฎากอากาศนั่นเอง (เป็นเพียงบัญญัติ มิใช่สภาวะ) แต่ในอรรถกถาและคัมภีร์ทั่วไปที่ไม่แยกละเอียดอย่างนั้น เรียกอากาศที่กำหนดเป็นกสิณคืออากาศกสิณ ว่าเป็นปริจเฉทอากาศกสิณ บ้าง ปริจฉินนาอากาศกสิณ บ้าง ไม่

ถือตายตัว, จะเห็นว่า อากาษในข้อ ๒ เป็นกสณสำหรับผู้เจริญรูปฌาน และเมื่อเพิกกสณนิमितของข้อ ๒ นี้เสีย ก็เป็นอากาษในข้อที่ ๓; “อชฎากาษ” นี้เขียนตามหนังสือเก่า จะเขียน อชฎากาษ ก็ได้; ดู รูป ๒๘

อากาษธาตุ สภาวะที่ว่าง, ความเป็นที่ว่างเปล่า, ช่องว่างในร่างกาย ที่ใช้เป็น อารมณกรรมฐาน เช่น ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก ช่องอวัยวะต่างๆ; ในคัมภีร์ อภิศธรรม จัดเป็นอุปาทายรูปอย่างหนึ่ง เรียกว่า ปริจเฉทรูป; ดู ธาตุ, รูป ๒๘

อากาษัญญายตนะ ฌานกำหนด อากาษคือช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็น อารมณ, ภพของผู้เข้าถึงอากาษัญญายตนฌาน (ข้อ ๑ ในอรูป ๔)

อากัญญัญญายตนะ ฌานกำหนดภาวะที่ไม่มียะอะไรเลยเป็นอารมณ, ภพของผู้เข้าถึงอากัญญัญญายตนฌาน (ข้อ ๓ ในอรูป ๔)

อากูล วุ่นวาย, ไม่เรียบร้อย, ลับสน, คั่งค้าง

อากม ปริยัติที่เรียน, การเล่าเรียนพุทธ-พจน์; ในภาษาไทยมีความหมายเพี้ยนไปเป็นเวทมนตร์

อากันตูกะ ผู้มาหา, ผู้มาจากที่อื่น, ผู้จรมมา, แหก; (ในคำว่า “ถ้าปรารถนาจะให้ อากันตูกะได้รับแจกด้วย”) ภิกษุผู้จำพรรษาที่วัดอื่นจรมมา, ถ้าภิกษุผู้มีหน้าที่

เป็นจีวรภิกษุ (ผู้แจกจีวร) ปรารถนา จะให้อากันตูกะมีส่วนได้รับแจกจีวร ด้วย ต้องอุปโลกน์ คือ บอกเล่าขอ อนุมัตตต่อภิกษุเจ้าถิ่นคือผู้จำพรรษาใน วัดนั้น (ซึ่งเรียกว่า *วัสสิกะ* หรือ *วัสสา-วาสสิกะ* แปลว่า “ภิกษุผู้อยู่จำพรรษา”)

อากันตูกภัต อาหารที่เขาถวายเฉพาะ ภิกษุอากันตูกะ คือผู้จรมมาจากต่างถิ่น

อากันตูกวัตร ธรรมเนียมที่ภิกษุควร ปฏิบัติต่ออากันตูกะ คือภิกษุผู้จรมมา เช่น ขวนขวายต้อนรับ แสดงความนับถือ จัด หรือบอกให้นำให้อาสนะ ถ้าอากันตูกะจะ มาพักมาอยู่ ฟังแสดงเสนาสนะ บอกที่ ทางและกติกาสงฆ์ เป็นต้น

อากาษวินัย วินัยของผู้ครองเรือน; ดู *วินัย ๒*

อากาษมัตต ภิกษุผู้มีพรรษาพอที่จะเป็น อาจารย์ให้ศิษย์แก่ภิกษุอื่นได้, พระปุน อาจารย์ คือ มีพรรษา ๑๐ ขึ้นไป หรือ แก่กว่าราว ๖ พรรษา; *อากาษมัตต* ก็เขียน

อากาษวัตร กิจอันที่อันเตวาสสิกควร ประพฤติปฏิบัติต่ออาจารย์ (เช่นเดียวกับ *อุปัชฌายวัตร* ที่ลัทธินิวกายพึง ปฏิบัติต่ออุปัชฌาย์)

อากาษวาท วาทะของพระอาจารย์, มติ ของพระอาจารย์; บางที ใช้เป็นคำเรียก พุทธศาสนิกายฝ่ายเหนือ คือ *มหายาน*

อาจารย์ ความประพฤติดี, มรรยาทดี
งาม, จรรยา

อาจารย์ ผู้สั่งสอนวิชาความรู้, ผู้ฝึกหัด
อบรมมรรยาท, อาจารย์ ๔ คือ ๑.
บัณฑิต หรือ **บรรพชาจารย์**
อาจารย์ในบรรพชา ๒. **อุปสัมปทาจารย์**
อาจารย์ในอุปสมบท ๓. **นิสสัยาจารย์**
อาจารย์ ผู้ให้นิสสัย ๔. **อุทเทศาจารย์**
หรือ **ธรรมาจารย์** อาจารย์ผู้สอนธรรม

อาจารย์ เสียอาจารย์, เสียจรรยา,
มรรยาทเสียหาย, ประพฤติย่อหย่อน
รุ่มร่าม มักต้องอาบัติเล็กน้อยตั้งแต่
ถูกล้างจ้ยลงมาถึงทุพภากาลิต (ข้อ ๒ ใน
วิบัติ ๔)

อาจิณ เคยประพฤติมา, เป็นนิสัย, ทำ
เสมอๆ, ทำจนชิน

อาจิณณจริยา ความประพฤติเนื่องๆ,
ความประพฤติประจำ, ความประพฤติที่
เคยชิน

อาจิณณวัตร การปฏิบัติประจำ, การ
ปฏิบัติเสมอๆ

อาชญา อำนาจ, โทษ

อาชีวะ อาชีพ, การเลี้ยงชีพ, ความเพียร
พยายามในการแสวงหาปัจจัยยังชีพ,
การทำมาหากิน

อาชีวก นักบวชที่เปลี่ยวพวกหนึ่งในครั้ง
พุทธกาล เป็นสาวกของมกขลิโคศล

อาชีวกปารีสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ

คือ เลี้ยงชีพโดยทางที่ชอบ ไม่ประกอบ
อเนสนา เช่น ไม่หลอกลวงเขาเลี้ยงชีพ
(ข้อ ๓ ในปารีสุทธิศีล ๔), ที่เป็นข้อ ๓
ในปารีสุทธิศีล ๔ นั้น เรียกเต็มว่า **อาชีวก-
ปารีสุทธิศีล** แปลว่า ศีลคือความบริสุทธิ์
แห่งอาชีวะ

อาชีวกวิบัติ เสียอาชีวะ, ความเสียหาย
แห่งการเลี้ยงชีพ คือ ประกอบมิจฉา-
อาชีวะมีหลอกลวงเขาเลี้ยงชีพ เป็นต้น
(ข้อ ๔ ในวิบัติ ๔)

อาญา อำนาจ, โทษ

อาญาสิทธิ อำนาจเด็ดขาด คือสิทธิที่แม่
ทัพได้รับพระราชทานจากพระเจ้าแผ่นดิน
ในเวลาไปสงคราม เป็นต้น

อาฏานาฎิยปริตร ดู **ปริตร, ภาณยักษ์**

อาฏานาฎิยสูตร ดู **ปริตร, ภาณยักษ์**

อาณัติ ข้อบังคับ, คำสั่ง กฎ; เครื่องหมาย

อาณัติสัญญา ข้อบังคับที่ได้นัดหมายกัน
ไว้, เครื่องหมายที่ตกลงกันไว้

อาณา อำนาจปกครอง

อาณาเขต เขตแดนในอำนาจปกครอง, ที่
ดินในที่บังคับ

อาณาจักร เขตแดนที่อยู่ในอำนาจปก
ครองของรัฐบาลหนึ่ง, อำนาจปกครอง
ทางบ้านเมือง ใช้คู่กับพุทธจักร ซึ่ง
หมายถึงขอบเขตการปกครองของพระ
สงฆ์ในพระพุทธศาสนา

อาณาประชาราษฎร์ ราษฎรชาวเมืองที่

อยู่ในอำนาจปกครอง
อาณาจักรโยชน์ ผลประโยชน์ที่ตนมี
 อำนาจปกครองส่วนตัว
อาณาจักรปฏิบัติ ความเป็นไปแห่งอาณาจักร,
 ขอบเขตที่อำนาจปกครองแผ่ไป; เป็นไป
 ในอำนาจปกครอง, อยู่ในอำนาจปกครอง
อาณาจักรปาฏิโมกข์ ดู *ปาฏิโมกข์*
อาณาจักรสงฆ์ อำนาจของสงฆ์, อำนาจ
 ปกครองของสงฆ์ คือสงฆ์ประชุมกันใช้
 อำนาจโดยชอบธรรม ระงับอธิกรณ์ที่
 เกิดขึ้น
อาณาจักร เตือดร้อน, ภาระหนัก, ทน
 ทุกขเวทนาทั้งกายและใจ
อาณาจักรภาพ ฉันท, ข้าพเจ้า (ใช้แก่พระภิกษุ
 สามเณรใช้เรียกตัวเอง เมื่อพูดกับ
 ศฤงษณ์ผู้ใหญ่ ตลอดถึงพระเจ้าแผ่นดิน)
อาณาจักรมัน ตัวตน, คำสันสกฤต ตรงกับ
 บาลีคือ *อัตตา*
อาณาจักรมา ฉันท, ข้าพเจ้า (สำหรับพระภิกษุ
 สามเณรใช้พูดกับผู้มีบรรดาศักดิ์ แต่
 บัดนี้ นิยมใช้พูดอย่างให้เกียรติแก่คน
 ทั่วไป)
อาณาจักรพนธ์ เวทมนตร์ที่ใช้เพื่อให้อดีหรือ
 ร้าย, วิชานอกเข่าป้องกัน, การทำพิธีป้อง
 กันอันตรายต่างๆ ตามพิธีพราหมณ์
 เช่น พิธีฝังเสาหิน หรือ ฝังบัตรพลี
 เรียกว่า *ฝังอาณาจักรพนธ์* (สืบเนื่องมาจาก
 พระเวทคัมภีร์ที่ ๔ คือ *อถรรพเวท* หรือ

อถรรพเวท) *อาณาจักรพนธ์* ก็ใช้
อาณาจักรพร ความเอื้อเฟื้อ, ความเอาใจใส่
อาณาจักร เป็นต้น; ที่แรก, ข้อต้น
อาณาจักรกัมม ดู *อาณาจักรกัมมิกะ 2*
อาณาจักรกัมมิกะ 1. “ผู้ทำกรรมที่แรก” หมายถึง
 ถึง ภิกษุผู้เป็นต้นบัญญัติในสิกขาบท
 นั้นๆ **2.** ชื่อคัมภีร์ในพระวินัยปิฎก เป็น
 คัมภีร์แรก เมื่อแยกพระวินัยปิฎกเป็น ๕
 คัมภีร์ ใช้คำย่อว่า *อา*; *อาณาจักรกัมม* ก็เรียก
อาณาจักรตปริยายสูตร ชื่อพระสูตรที่พระ
 พุทธเจ้าทรงแสดงแก่ภิกษุประมาณ
 ๑,๐๐๐ รูป มีอรุเวลกัสสป เป็นต้น ซึ่ง
 เคยเป็นชฎิลบูชาไฟมาก่อน ว่าด้วย
 อายตนะทั้ง ๖ ที่ร้อนติดไฟลุกทั่ว ด้วย
 ไฟราคะ ไฟโทสะ และไฟโมหะ ตลอด
 จนร้อนด้วยทุกข์ มีชาติ ชรามรณะ
 เป็นต้น ทำให้ภิกษุเหล่านั้นบรรลु
 อรหัตตผล (มาในคัมภีร์มหาวรรค แห่ง
 พระวินัยปิฎก และสังยุตตนิกาย สฬาย-
 ตนวรรค พระสุตตันตปิฎก)
อาณาจักรตยโคตร ตระกูลพระอาทิตย์, เผ่า
 พันธุ์พระอาทิตย์, ตระกูลที่สืบเชื้อสาย
 นางอติติผู้เป็นชายาของพระกัศยป
 ประชาบดี, ท่านว่าสกุลของพระพุทธเจ้า
 ก็เป็นอาณาจักรตยโคตร (*โคตรมโคตร* กับ
อาณาจักรตยโคตร มีความหมายอย่างเดียวกัน)
อาณาจักรตยวงศ์ วงศ์พระอาทิตย์; ดู *อาณาจักรตย-*
โคตร

อาทิพรหมจรรย์ หลักเบื้องต้นของพรหมจรรย์, หลักการพื้นฐานของชีวิตที่ประเสริฐ; เทียบ *อภิสมจาร*

อาทิพรหมจริยการศึกษา หลักการศึกษาอบรมในฝ่ายบพัญญัติหรือข้อปฏิบัติเบื้องต้นของพรหมจรรย์ สำหรับป้องกันความประพฤติเสียหาย, ข้อศึกษาที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ หมายถึงสิกขาบท ๒๒๗ ที่มาในพระปาฏิโมกข์; เทียบ *อภิสมจารการศึกษา*

อาทินพ, อาทินวะ โทษ, ส่วนเสีย, ข้อบกพร่อง, ผลร้าย; ตรงข้ามกับ *อานิสงส์*

อาทินวญาณ ดู *อาทินวานุปัสสนาญาณ*

อาทินวสัจญา การกำหนดหมายโทษแห่งร่างกายซึ่งมีอาพาธคือโรคต่างๆ เป็นอันมาก (ข้อ ๔ ในสัจญา ๑๐)

อาทินวานุปัสสนาญาณ ญาณอันคำนึงเห็นโทษ, ปริชาคำนึงเห็นโทษของสังขารว่ามีข้อบกพร่องระคนด้วยทุกข์ เช่นเห็นสังขารปรากฏเหมือนเรือชนกไฟไหม้ (ข้อ ๔ ในวิปัสสนาญาณ ๙)

อาเทศนาปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์ คือ การทลายใจ, รอบรู้กระบวนการของจิตต์อ่านความคิดและอุปนิสัยของผู้อื่นได้เป็นอัศจรรย์ (ข้อ ๒ ในปาฏิหาริย์ ๓)

อาธรรม, อาธรรม ดู *อธรรม*

อานนท์ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นเจ้าชายในศากยวงศ์ เป็นโอรสของเจ้า

อมิตोधนะ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๔๔; วินย.ฎี. ๓/๓๔๙ เป็นต้น แต่ที่เรียนกันมากกว่าเป็นโอรสของเจ้าสุทโธทนะ) ซึ่งเป็นพระเจ้าอาของเจ้าชายสิทธัตถะ เมื่อพระโพธิสัตว์ออกผนวชและต่อมาได้ตรัสรู้แล้ว ถึงพรรษาที่ ๒ แห่งพุทธกิจ พระพุทธเจ้าได้เสด็จมาโปรดพระประยูรญาติที่พระนครกบิลพัสดุ์ (เช่น อ.อ.๑/๑๗๑) เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกจากเมืองกบิลพัสดุ์แล้ว ได้ทรงแวะประทับที่อนุปิยอัมพวัน ในอนุปิยนิกม แห่งแคว้นมัลละ ครั้งนั้น พระเจ้าสุทโธทนะได้ทรงประชุมเจ้าศากยะทั้งหลาย และทรงขอให้บรรดาเจ้าศากยะมอบเจ้าชายออกบวชตามเสด็จพระพุทธเจ้าครอบครวละหนึ่งองค์ ได้มีเจ้าชายศากยะออกบวชจำนวนมาก รวมทั้งเจ้าชายอานนท์ด้วย เจ้าชายอานนท์ได้เดินทางไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและทรงบวชให้ที่อนุปิยอัมพวัน (วินย.๗/๓๔๑/๑๕๙) พร้อมกับเจ้าชายอื่น ๕ องค์ (ภัททิยะ อนุรุทธะ ภคฺ กิมพิละ เทวทัต) รวมเป็น ๗ กับทั้งกลบกลือว่าอุบาลี พระอานนท์มีพระอุปชฌาย์ชื่อว่าพระเพลัฏฐิสีสะ (เช่น วินย. ๕/๓๔/๔๓; ในระยะต้นพุทธกาล พระภิกษุที่บวชแล้วยังไม่มีอุปชฌาย์ จึงได้ตรัสให้ถืออุปชฌาย์ คือพระผู้ทำหน้าที่ดูแลฝึกอบรมพระใหม่ในการศึกษาเบื้องต้นตามพระพุทธานุญาตใน วินย.๔/๘๐/๘๒ ต่อมาจึง

ทรงบัญญัติใน วินย.๔/๑๓๓/๑๘๐ ให้อุปสมบทผู้ที่มี
อุปัชฌาย์พร้อมไว้แล้ว) ท่านบรรลุลโสดาปัตติ-
ผลเมื่อได้ฟังธรรมกถาของพระปุณณ-
มันตาณิบุตร (ส.ข.๑๗/๑๙๓/๑๒๘) เมื่อพระ
พุทธบิดา คือพระเจ้าสุทโธทนะ ประชวร
ทรงฟังธรรมได้บรรลอรหัตตผลและดับ
ขันธปรินิพพาน ในพรรษาที่ ๕ แห่ง
พุทธกิจแล้ว พระนางมหาปชาบดี ได้ไป
เฝ้าพระพุทธเจ้า และทูลขอให้สตรีได้
บรรพชา แต่ยังไม่สำเร็จ (วินย.๗/๕๑๓/
๓๒๐) จนกระทั่งต่อมาได้อาศัยพระ
อานนท์ช่วยทูลขอ พระนางและสากิยานี
ทั้งหลายจึงได้บวช เป็นจุดเริ่มกำเนิด
ภิกษุณีสงฆ์ พระอานนท์ได้เป็นอุปัฏฐาก
รับใช้พระพุทธเจ้าตามโอกาสเช่นเดียวกับ
พระเถระรูปอื่นมากกว่าน จนกระทั่งใน
พรรษาที่ ๒๐ แห่งพุทธกิจ ท่านได้รับ
เลือกให้เป็นพระอุปัฏฐากประจำพระองค์
(นิพัตถุบัญญัติ) ของพระพุทธเจ้า (เช่น ที.อ.
๒/๑๔) ซึ่งท่านตกลงรับหน้าที่ด้วยการทูล
ขอพร ๘ ประการ ท่านได้รับยกย่อง
เป็นเอตทัคคะหลายด้าน คือ เป็น
พหูสูต เป็นผู้ที่มีสติ มีคติ มีริติ และเป็น
อุปัฏฐากที่ยอดเยี่ยม ท่านบรรลุพระ
อรหัตตผลหลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพาน
แล้ว ๓ เดือน เป็นกำลังสำคัญในคราว
ทำปฐมสังคายนา คือ เป็นผู้วิไลชนาพระ
ธรรม (ซึ่งต่อมาแบ่งเป็นพระสูตรและ

พระอภิธรรม) พระอานนท์ดำรงชีวิตสืบ
มาจนอายุได้ ๑๒๐ ปี จึงปรินิพพานใน
อากาศ เหนือแม่น้ำโรหิณี ซึ่งเป็นเส้นกั้น
แดนระหว่างแคว้นของพระญาติทั้งสอง
ฝ่าย คือ ศากยะ และโกลิยะ; **ดู พร ๘**
อานันตริกสมาธิ สมาธิอันไม่มีระหว่าง
คือไม่มีอะไรคั่น หมายความว่า ให้เกิด
ผลตามมาทันที ได้แก่ มรรคสมาธิ ซึ่ง
เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็จะเกิดมรรคญาณ คือ
ปัญญาที่กำจัดอาสวะ ตามติดต่อมาใน
ทันที, อานันตริกสมาธินี้ พระพุทธเจ้า
ตรัสว่าเป็นสมาธิเยี่ยมยอด ไม่มีสมาธิ
ใดเทียมเท่า (ขุ.ขุ.๒๕/๗/๕) เพราะทำกิเลส
ให้สิ้นไปได้ ประเสริฐกว่ารูปาวจรสมาธิ
และแม้แต่อรูปาวจรสมาธิของพระ
พรหม หรือที่จะทำให้ได้เกิดเป็นพรหม
อานันทเจดีย์ เจดีย์สถานแห่งหนึ่งอยู่ใน
เขตโกคนคร ระหว่างทางจากเมืองเวสาลี
สู่เมืองปาวา เป็นที่พระพุทธเจ้าตรัส
มหาปเทศ ๔ ฝ่ายพระสูตร
อานาปานสติ สติกำหนดลมหายใจเข้า
ออก (ข้อ ๙ ในอนุสติ ๑๐, ข้อ ๑๐ ใน
สังญญา ๑๐ เป็นต้น), หนังสือเก่ามัก
เขียน **อานาปานัสสติ**
อานาปานสติกัมมัฏฐาน กรรมฐานที่ใช้
สติกำหนดลมหายใจเข้าออก
อานาปานัสสติ สติกำหนดลมหายใจเข้า
ออก; **ดู อานาปานสติ**

อานิสงส์ ผลดีหรือผลที่น่าปรารถนาน่าพอใจ อันสืบเนื่องหรือพลอยได้ จากกรรมดี, ผลอกงยแห่งบุญกุศล, คุณ, ข้อดี, ผลที่เป็นกำไร, ผลได้พิเศษ; “อานิสงส์” มีความหมายต่างจาก “ผล” ที่เรียกชื่ออย่างอื่น โดยขอบเขตที่กว้างหรือแคบกว่ากัน หรือโดยตรงโดยอ้อม เช่น ทำกรรมดีโดยคิดต่อคนอื่นด้วยเมตตาแล้วเกิดผลดี คือ มีจิตใจชุ่มชื่นสบาย ผ่อนคลาย เลือดลมเดินดี มีสุขภาพ ตลอดถึงว่าถ้าตายด้วยจิตอย่างนั้น ก็ไปเกิดดี นี่เป็น**วิบาก** พร้อมกันนั้นก็ยังมีผลพวงอื่นๆ เช่น หน้าตาฟ่องใสเป็นที่รักใคร่ชอบใจของคนอื่น อย่างนี้เป็น**อานิสงส์** แต่ถ้าทำกรรมไม่ดีโดยคิดต่อคนอื่นด้วยโทสะแล้วเกิดผลร้ายต่อตนเองที่ตรงข้ามกับข้างต้น จนถึงไปเกิดในทุคติ ก็เป็น**วิบาก** และในฝ่ายร้ายนี้ไม่มี**อานิสงส์** (**วิบาก** เป็นผลโดยตรงและเป็นได้ทั้งข้างดีและข้างร้าย ส่วน**อานิสงส์** หมายถึงผลพวงพลอยหรืออกงยในด้านดีอย่างเดียว ถ้าเป็นผลพลอยด้านร้าย ก็อยู่ในคำว่า**นิสสันท์**), อนึ่ง**วิบาก** ใช้เฉพาะกับผลของกรรมเท่านั้น แต่**อานิสงส์** หมายถึงคุณ ข้อดี หรือผลได้พิเศษในเรื่องราวทั่วไปด้วย เช่น อานิสงส์ของการบริโภคอาหาร อานิสงส์ของธรรมข้อนั้นๆ จีวรที่เป็นอานิสงส์

ของกฐิน, โดยทั่วไป **อานิสงส์**มีความหมายตรงข้ามกับ **อาทินพ** ซึ่งแปลว่าโทษ ข้อเสีย ข้อด้อย จุดอ่อน หรือผลร้าย เช่นในคำว่า กามาทินพ (โทษของกาม) และเนกขัมมานิสงส์ (คุณหรือผลดีในเนกขัมมะ); ดู **ผล**, เทียบ **นิสสันท์**, **วิบาก**, ตรงข้ามกับ **อาทินพ**

อานุภาพ อำนาจ, ฤทธิ์เดช, ความยิ่งใหญ่
อานัญชาภิสังขาร ดู **อเนญชาภิสังขาร**
อาบัติ การต้อง, การล่วงละเมิด, โทษที่เกิดแต่การละเมิดสิกขาบท; อาบัติ ๗ คือ ปาราชิก สังฆาติเสส ฤทธัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต; อาบัติ ๗ กอนี้จัดรวมเป็นประเภทได้หลายอย่างโดยมากจัดเป็น ๒ เช่น ๑. **ครุกาบัติ** อาบัติหนัก (ปาราชิกและสังฆาติเสส) ๒. **ลหุกาบัติ** อาบัติเบา (อาบัติ ๕ อย่างที่เหลือ); คู่ต่อไปนี้ก็เหมือนกัน คือ ๑. **ทฤษฎุลาบัติ** อาบัติชั่วคราว ๒. **อทฤษฎุลาบัติ** อาบัติไม่ชั่วคราว; ๑. **อเทศนาคามินี** อาบัติที่ไม่พ้นได้ด้วยการแสดง ๒. **เทศนาคามินี** อาบัติที่พ้นได้ด้วยการแสดงคือเปิดเผยความผิดของตน; คู่ต่อไปนี้จัดต่างออกไปอีกแบบหนึ่งตรงกันทั้งหมด คือ ๑. **อเตกัจฉา** เยียวยาแก้ไขไม่ได้ (ปาราชิก) ๒. **สเทกัจฉา** เยียวยาแก้ไขได้ (อาบัติ ๖ อย่างที่เหลือ); ๑. **อนวเสส** ไม่มีส่วนเหลือ ๒. **สวเสส**

ยังมีส่วนเหลือ; **๑. อَابปฏิกรรม** หรือ **อปฏิกกรรม** ทำคืนไม่ได้ คือแก้ไขไม่ได้ **๒. สَابปฏิกรรม** หรือ **สปฏิกกรรม** ยังทำคืนได้ คือแก้ไขได้

อาการที่ภิกษุจะต้องอาบัติ มี ๖ อย่าง คือ **อลชฺชิตา** ต้องด้วยไม่ละอาย **๑** **อลญฺณตา** ต้องด้วยไม่รู้ว่สิ่งนี้จะเป็นอาบัติ **๑** **กุกฺกุกฺจปฺกตฺตา** ต้องด้วยสงสัยแล้วขึ้นทำลง **๑** **อกปฺปิย กปฺปิยสญฺญิตา** ต้องด้วยสำคัญว่ควรในของที่ไม่ควร **๑** **กปฺปิย อกปฺปิยสญฺญิตา** ต้องด้วยสำคัญว่ไม่ควรในของที่ควร **๑** **สติสมฺโมเสา** ต้องด้วยลืมสติ **๑**

อَابัตติซัหฺยาบ ในประโยคว่ “บอกอَابัตติซัหฺยาบของภิกษุแก่อนุปัสัหมัน” อَابัตติปาราชิก และอَابัตติสังฆาภิเสส; **ดู ทุฏฺฐุลาบัตติ**

อَابัตติที่เป็นโทษล่ำ อَابัตติปาราชิกและสังฆาภิเสส

อาปนะ ชื่อนิคม ซึ่งเป็นเมืองหลวงของแคว้นอังคฺตตราปะ

อาปัตตาทิกรรม อธิกรณคืออَابัตติ หมายความว่า การต้องอَابัตติและการถูกปรับอَابัตติ เป็นอธิกรณโดยฐานเป็นเรื่องที่จะต้องจัดทำ คือระงับด้วยการแก้ไขปลดเปลื้องออกจากอَابัตตินั้นเสีย มีการปลงอَابัตติ หรือการอยู่กรรมเป็นต้นตามวิธีที่ท่่านบัญญัติไว้

อาปุจฺจา บอกกล่าว, ถามเชิงขออนุญาต เป็นการแสดงความเอื้อเฟื้อ, แจ้งให้ทราบ เช่น ภิกษุผู้่ออนพรรษาจะแสดงธรรมต้องอาปุจฺจามภิกษุผู้มีพรรษามากวก่ก่อน

อาโปธาตุ ธาตุน้ำ, สภาวะที่มีลักษณะเอิบอาบ ดุดซึ่ม เกาะกุ่ม; ในร่างกายที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันซึ้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร, ข้อความนี้ เป็นการกล่าวถึงอาโปธาตุในลักษณะที่คนสามัญทั่วไปจะเข้าใจได้ และพอให้สำเร็จประโยชน์ในการเจริญกรรมฐาน แต่ในทางอภิธรรม อาโปธาตุเป็นสภาวะที่ลัสมผัสด้วยกายไม่ได้ มีในรูปธรรมทั่วไป แม้แต่ในกระดาศ ก้อนหิน เหล็ก และแผ่นพลาสติก; **ดู ธาตุ, รูป ๒๘**

อาพาธ ความเจ็บป่วย, โรค (ในภาษาไทย ใช้แก่ภิกษุสามเณร แต่ในภาษาบาลี ใช้ได้ทั่วไป); อาพาธต่างๆ มีมากมาย เรียกตามชื่ออวัยวะที่เป็นบ้ำง เรียกตามอาการบ้ำง บางที่แยกตามสมุฏฺฐานว่ ปิตตสมุฏฺฐานา อาพาธา, เสมฺหสมุฏฺฐานา อาพาธา, วาสสมุฏฺฐานา อาพาธา, สนนฺธิปาติกา อาพาธา, อุตฺตฺ-ปริณามชา อาพาธา, วิสมปรีหารชา อาพาธา, โอบกุกมิกา อาพาธา, กมฺม-วิปากชา อาพาธา

อาภัพ ไม่สมควร, ไม่สามารถ, ไม่อาจ

เป็นไปได้, เป็นไปไม่ได้ (จากคำบาลีว่า **อกพพ** เช่น ผู้กระทำมาตุฆาต ไม่สามารถบรรลุมรรคผล, พระโศดาบันไม่อาจเป็นไปได้ที่จะทำมาตุฆาต เป็นต้น); ไทยใช้เฉพาะในความว่า ไม่อาจจะได้จะถึงสิ่งนั้นๆ, ไม่มีทางจะได้สิ่งที่มุ่งหมาย (คล้ายคำว่า อับวาสนา หรือไม่มีวาสนา; ดู **อภิพบุคคล**)

อภิธาน ผู้มีรัศมีแผ่ซ่าน, เปล่งปลั่ง, ชื่อพรหมโลกชั้นที่ ๖; ดู **พรหมโลก** (พจนานุกรมเขียน **อภิธาน**)

อภา แสง, รัศมี, ความสว่าง

อามะ คำรับในภาษาบาลี ตรงกับ ถูกแล้ว, ใช่, ครับ, ค่ะ, จ้ะ, เออ ถ้าผู้ถูกกล่าวรับเป็นผู้น้อยกว่าหรือมีพรรษาน้อยกว่าหรือเป็นคฤหัสถ์พูดกับพระสงฆ์กล่าวต่อว่า **ภันเต** เป็น **อามะ ภันเต** ถ้าผู้กล่าวรับเป็นผู้ใหญ่กว่าหรือมีพรรษามากกว่า หรือเป็นพระสงฆ์พูดกับคฤหัสถ์ กล่าวต่อว่า **อาวุโส** เป็น **อามะ อาวุโส** (เขียนตามรูปบาลี เป็น อาม ภนฺเต, อาม อาวุโส)

อามัย ความป่วยไข้, โรค, ความไม่สบาย; ตรงข้ามกับ **อนามัย** คือความสบาย, ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ

อามิส เครื่องล่อใจ, เหยื่อ, สิ่งของ

อามิสทายาท ทายาทแห่งอามิส, ผู้รับมรดกอามิส, ผู้รับเอาสมบัติทางวัตถุ

เช่น ปัจจัย ๔ จากพระพุทธเจ้ามาเสพเสวย ด้วยอาศัยผลแห่งพุททธิกิจที่ได้ทรงบำเพ็ญไว้; โดยตรง หมายถึง รับเอาปัจจัย ๔ มาบริโภค โดยอ้อม หมายถึง ทำกุศลที่นำไปสู่วิภูษะ เช่น ให้ทานบำเพ็ญทานสมาบัติ ด้วยมุ่งหมายมนุษยสมบัติและเทวสมบัติ; พระพุทธเจ้าตรัสสอนภิกษุทั้งหลายให้เป็นธรรมทายาท มิให้เป็นอามิสทายาท; เทียบ **ธรรมทายาท**

อามิสบูชา การบูชาด้วยอามิส คือ ด้วยสิ่งของมีดอกไม้ ของหอม อาหาร และวัตถุอื่นๆ (ข้อ ๑ ในบูชา ๒)

อามิสปฏิสันถาร การต้อนรับด้วยสิ่งของ เช่น อาหาร น้ำบริโภค เป็นต้น (ข้อ ๑ ใน ปฏิสันถาร ๒)

อามิสสมโภช คบหากันในทางอามิส ได้แก่ ให้หรือรับอามิส

อายโกศล ดู **โกศล ๓**

อายตนะ ที่ติดต่อ, เครื่องติดต่อ, แตนต่อความรู้, เครื่องรู้และสิ่งที่รู้ เช่นตา เป็นเครื่องรู้ รูปเป็นสิ่งที่รู้, หูเป็นเครื่องรู้ เสียงเป็นสิ่งที่รู้ เป็นต้น, จัดเป็น ๒ ประเภท คือ **อายตนะภายใน ๖** **อายตนะภายนอก ๖**

อายตนะภายนอก เครื่องต่อภายนอก, สิ่งที่ถูกรู้มี ๖ คือ ๑. **รูป** รูป ๒. **สัทท** เสียง ๓. **คันธ** กลิ่น ๔. **รส** รส ๕.

โณฏฐัพพะ สิ่งต้องกาย ๖. **ธัมมะ** ธรรมารมณฺ์ คือ อารมณฺ์ที่เกิดกับใจ หรือสิ่งที่ใจรู้; **อารมณฺ์ ๖** ก็เรียก

อายตนะภายใน เครื่องต่อภายใน, เครื่องรับรู้ มี ๖ คือ ๑. **จักขุ** ตา ๒. **โสต** หู ๓. **ฆานะ** จมูก ๔. **ชีวนา** ลิ้น ๕. **กาย** กาย ๖. **มโน** ใจ; **อินทรีย์ ๖** ก็เรียก

อายาจนะ การขอร้อง, การวิงวอน, การเชื่อเชิญ

อายุ สภาวะธรรมที่ทำให้ชีวิตดำรงอยู่หรือเป็นไป, พลังที่หล่อเลี้ยงดำรงรักษาชีวิต, พลังชีวิต, ความสามารถของชีวิตที่จะดำรงอยู่และดำเนินต่อไป, ตามปกติท่านอธิบายว่า อายุ ก็คือ **ชีวิตินทรีย์** นั้นเอง; ช่วงเวลาที่ชีวิตของมนุษย์สัตว์ประเภทนั้นๆ หรือของบุคคลนั้นๆ จะดำรงอยู่ได้, ช่วงเวลาที่ชีวิตจะเป็นอยู่ได้ หรือได้เป็นอยู่; ในภาษาไทย **อายุ** มีความหมายเพี้ยนไปในทางที่ไม่น่าพอใจ เช่นกลายเป็นความผ่านล่วงไปหรือความลดถอยของชีวิต

อายุกษัย, อายุขัย การสิ้นอายุ, ความตาย

อายุกัป, อายุกัปปี กาลกำหนดแห่งอายุ, กำหนดอายุ, ช่วงเวลาแต่เกิดถึงตายตามปกติหรือที่ควรจะเป็น ของสัตว์ประเภทนั้นๆ ในยุคสมัยนั้นๆ; **ดู กัป**

อายุวัฒน์ ความเจริญอายุ, ยืดอายุ, อายุยืน

อายุสังขาร เครื่องปรุงแต่งอายุ, ปัจจัยต่างๆ ที่หล่อเลี้ยงชีวิตของสัตว์และพืชให้ดำรงอยู่และสืบต่อไปได้, มักพบในคำว่า “ปลงอายุสังขาร” และ “ปลงพระชนมายุสังขาร”; **ดู อายุ, อายุสังขาร โวสสังขนะ**

อายุสังขารโวสสังขนะ “การสลัดลงซึ่งปัจจัยเครื่องปรุงแต่งอายุ”, การปลงอายุสังขาร, การสละวางการปรุงแต่งอายุ, การเลิกความคิดที่จะดำรงชีวิตอยู่ต่อไป, ความตกลงปลงใจกำหนดการสิ้นสุดอายุ; ในพุทธประวัติ ที่ว่าพระพุทธเจ้าทรง “ปลงอายุสังขาร” หรือ “ปลงพระชนมายุสังขาร” คือ ทรงพิจารณาเห็นว่า บริษัท ๔ มีคุณสมบัติพร้อม และพรหมจริยะคือ พระศาสนานี้ เจริญแพร่หลายไปบุปผุ์ดีแล้ว จึงตกลงพระทัยว่า (อีก ๓ เดือนแต่นั้นไป) จะปรินิพพาน, อายุสังขาร-โอสสังขนะ หรือ อายุสังขารโอสสังขนะ ก็ว่า; **ดู อายุ, อายุสังขาร**

อายุสังขารวิภูฐาน การตั้งพระทัยว่าจะดำรงไว้ซึ่งอายุสังขาร, การที่พระพุทธเจ้าตั้งพระทัยกำหนดแน่ว่าจะดำรงพระชนม์อยู่ก่อน จนกว่าพุทธบริษัททั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา จะเป็นผู้ที่ได้เรียนรู้เชี่ยวชาญ แก่แล้วกล้า เป็นพหูสูต ทรงธรรม ปฏิบัติชอบ สามารถชี้แจงแสดงธรรม กำราบปรีปวาทที่เกิดขึ้นให้สงบได้โดยชอบธรรม ในระหว่าง

นี้แม้หากมีโรคาพาธเกิดขึ้น ก็จะไม่ทรง
ระงับยับยั้งเสียด้วยอิทธิบาทภาวนา จะ
ยังไม่ปรินิพพาน จนกว่าพรหมจริยะคือ
พระศาสนานี้ จะเจริญมั่นคง เป็น
ประโยชน์แก่พหูชน เป็นปึกแผ่นแน่น
หนา แพร่หลายไพบูรณ์; คำนี้ ท่านปรุ่
ขึ้นใช้ในหนังสือปฐมสมโพธิ เพื่อสื่อ
ความหมายที่กล่าวแล้ว; เทียบ *อายุสังขาร-
โอสถักษนะ*

อารมณฺ์ เครื่องยึดเหนี่ยวของจิต, สิ่งที่ยึด
ยึดเหนี่ยว, สิ่งที่ถูกรู้หรือถูกรับรู้ ได้แก่
อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น
รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณฺ์; ใน
ภาษาไทย ความหมายเลื่อนไปเป็น
ความรู้สึก หรือความเป็นไปแห่งจิตใจ
ในขณะหรือช่วงเวลาหนึ่งๆ เช่นว่า อย่า
ทำตามอารมณฺ์ วันนี้อารมณฺ์ดี อารมณฺ์
เสีย เป็นต้น

อารยะ คนเจริญ, คนมีอารยธรรม; พวก
ชนชาติ *อริยกะ* (ตรงกับบาลีว่า *อริยะ* แต่
ในภาษาไทยใช้ในความหมายต่างกัน)

อารยชน ชนที่เจริญด้วยขนบธรรมเนียม
อันดีงาม, คนมีอารยธรรม

อารยชาติ ชาติที่เจริญด้วยขนบธรรมเนียม
อันดีงาม

อารยธรรม ธรรมอันดีงาม, ธรรมของ
อารยชน, ความเจริญด้วยขนบธรรมเนียม
อันดีงาม; ในทางธรรม หมายถึง *กุศล-*

กรรมบท ๑๐

อารยอัษฎางคิกมรรค ทางมีองค์ ๘
ประการ อันประเสริฐ; *ดู มรรค*

อารักขกัมมัฏฐาน กรรมฐานเป็นเครื่อง
รักษาตน, กรรมฐานเป็นเครื่องรักษาผู้
ปฏิบัติให้สงบระงับและให้ตั้งอยู่ในความ
ไม่ประมาท ท่านจัดเป็นชุดขึ้นภายหลัง
ดังมีกล่าวถึงในอรรถกถา (วินย.อ.๓/๓๗๔)
และฎีกาพระวินัย (วินย.ฎี.๒/๖๗/๑๗๙) มี ๔
ข้อ เรียกว่า *จตุรารักขา* (เรียกให้สั้นว่า
จตุรารักข์ หรือจตุรารักข์) คือ พุทธานุสติ
เมตตา อสุภะ และมรณสติ, ต่อมาใน
ลังกาทวิป พระธรรมสิริเถระ ได้เขียน
อธิบายไว้ในคัมภีร์*ขุททกติกขา* และในพม่า
ที่เมืองร่างกุ้ง ได้มีพระเถระชื่ออัครธรรม
ถึงกับแต่งคัมภีร์ขึ้นอธิบายเรื่องนี้โดย
เฉพาะ เรียกว่า *จตุรารักขทีปนี*; ใน
หนังสือ*นวกโวกาท* มีคำอธิบายซึ่งเป็นพระ
ราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า “**อารักขกัมมัฏฐาน ๔**
๑. พุทธานุสติ ระลึกถึงคุณพระพุท
เจ้าที่มีในพระองค์ และทรงเกื้อกูลแก่ผู้
อื่น **๒. เมตตา** แผ่ไมตรีจิต คิดจะให้
สัตว์ทั้งปวงเป็นสุขทั่วหน้า **๓. อสุภะ**
พิจารณาร่างกายตนและผู้อื่นให้เห็นเป็น
ไม่งาม **๔. มรณัสสติ** นึกถึงความตาย
อันจะมีแก่ตน. กัมมัฏฐาน ๔ อย่างนี้
ควรเจริญเป็นนิตย”

อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา คือรักษาทรัพย์ที่แสวงหามาได้ด้วย ความหมั่น ไม่ให้เป็นอันตรายและรักษา การงานไม่ให้เสื่อมเสียไป, รู้จักเก็บบอมน ถนอมรักษาปิดช่องรั่วไหลและคุ้มครอง ป้องกันภัยอันตราย (ข้อ ๒ ในทิวฐธัมมิกัตถลัทธิวัตตนิกรรม ๔)

อารักขา การขอความคุ้มครองจากเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมือง เมื่อมีผู้ปองร้ายข่มเหง หรือถูกลักขโมยสิ่งของ เป็นต้น เรียกว่า **ขออารักขา** ถือเป็นปฏิบัติชอบตามธรรมเนียมของภิกษุแทนการฟ้องร้องกล่าวหาอย่างที่ชาวบ้านทำกัน เพราะสมณะไม่พอใจจะเป็นถ้อยความกับใครๆ

อารักษ์, อารักขา การป้องกัน, การคุ้มครอง, การดูแลรักษา

อารัญญกัฏฐ ข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้อยู่ป่า, ธรรมเนียมที่ภิกษุผู้อยู่ป่าพึงถือปฏิบัติ ตามพุทธบัญญัติที่มาในวัตต-ชั้นธกะ จัดเป็นหัวข้อได้ดังนี้ ก. ๑. ภิกษุผู้อยู่ป่า พึงลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ เอาถุงบาตรสวมบาตรแล้วคล้องบ่าไว้ พาดจีวรบนไหล่ สวมรองเท้า เก็บงำเครื่องมือเครื่องดิน ปิดประตูหน้าต่างแล้วลงจากเสนาสนะ (ที่พักอาศัย) ไป ๒. ทราบว่า “บัดนี้จักเข้าหมู่บ้าน” พึงถอดรองเท้า เคาะต่ำๆ แล้วใส่ถุงคล้องบ่าไว้ นุ่งให้เป็น

ปริมณฑล คาดประคอดเอว ห่มสังฆาฏิ ซ้อนเป็นสองชั้นกลัดลูกตุ้ม ชำระบาตร แล้วถือเข้าหมู่บ้านโดยเรียบร้อยไม่รีบร้อน ไปในละแวกบ้านพึงปกปิดกายด้วยดี ส้ารวมด้วยดี ไม่เดินกระโหย่ง เมื่อจะเข้าสู่निเวศน์ พึงกำหนดว่า เราจักเข้าทางนี้ จักออกทางนี้ ไม่พึงรีบร้อนเข้าไป ไม่พึงรีบร้อนออกมา พึงยืนไม่ไกลเกินไป ไม่ไกลเกินไป ไม่นานเกินไป ไม่กลับออกเร็วเกินไป เมื่อยืนอยู่ พึงกำหนดว่า เขาประสงค์จะถวายภิกษาหรือไม่ ฯลฯ เมื่อเขาถวายภิกษา พึงแหวกสังฆาฏิด้วยมือซ้าย น้อมบาตรเข้าไปด้วยมือขวา ใช้มือทั้งสองข้างประคองบาตรรับภิกษา ไม่พึงมองดูหน้าสตรีผู้ถวาย พึงกำหนดว่า เขาประสงค์จะถวายแกงหรือไม่ ฯลฯ เมื่อเขาถวายภิกษาแล้ว พึงคลุมบาตรด้วยสังฆาฏิแล้วกลับโดยเรียบร้อยไม่รีบร้อน เดินไปในละแวกบ้าน พึงปกปิดกายด้วยดี ส้ารวมด้วยดี ไม่เดินกระโหย่ง ๓. ออกจากบ้านแล้ว (หลังจากฉันและล้างบาตรแล้ว) เอาบาตรใส่ถุง คล้องบ่า พับจีวร วางบนศิระ สะวมรองเท้าเดินไป ข. ภิกษุผู้อยู่ป่าพึงจัดเตรียมน้ำดื่มไว้ พึงจัดเตรียมน้ำใช้ไว้ พึงติดไฟเตรียมไว้ พึงจัดเตรียมไม้สไฟไว้ พึงจัดเตรียมไม้เท้าไว้ ค. พึงเรียนทางนักษัตรไว้ (ดูดาวเป็น) ทั้งหมดหรือบางส่วน พึงเป็นผู้ฉลาดในทิศ

อรัญญิกังคะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร คือ ไม่อยู่ในเสนาสนะใกล้บ้าน แต่อยู่ป่าห่างจากบ้านอย่างน้อย ๒๕ เส้น (ข้อ ๘ ในธุดงค์ ๑๓)

อรัณมกถา คำปรารภ, คำเริ่มต้น, คำนำ
อาราธนา การเชื้อเชิญ, นิมนต์, ขอร้อง, อ้อนวอน (มักใช้สำหรับพระสงฆ์และสิ่งศักดิ์สิทธิ์)

อาราธนาธรรม กล่าวคำเชิญหรือขอร้องพระให้แสดงธรรม (ให้เทศน์) ว่าดังนี้:

“พรหมาจ โลกาธิปตี สหมปติ
กตอญชลี อนุชิวริ อયાจถ
สนตฺธิช สตฺตาปฺปรชกฺขชาติกา
เทเสตุ ฐมมํ อนุกมฺปิมี ปช”

พึงสังเกตว่า กตอญชลี อนุชิวริ คำปกติเป็น กตญชลี (กตอญชลี) อนุชิวริ (ในพระไตรปิฎก ๓๓/๑๘๐/๔๐๓ ก็ใช้รูปปกติตามไวยากรณ์อย่างนั้น) แต่ที่มีรูปแปลกไปอย่างนี้ เนื่องจากท่านทำตามฉันทลักษณ์ ที่บังคับครุ-ลหุ เมื่อจะอ่านหรือนำไปสวดเป็นทำนอง จะได้ไม่ขัด

อาราธนาพระปริตร กล่าวคำเชิญหรือขอร้องให้พระสวดพระปริตร ว่าดังนี้:

“วิปตฺติปฏิพาหาย
สพฺพสมฺปตฺติสิทธิยา
สพฺพทฺกฺขวินาสาย
ปริตฺตํ พุรฺธ มงฺคลํ”

(ว่า ๓ ครั้ง แต่ครั้งที่ ๒ เปลี่ยน ทุกข

เป็น ภัย; ครั้งที่ ๓ เปลี่ยนเป็น โรค)

อาราธนาศีล กล่าวคำเชิญหรือขอร้องพระให้ให้ศีล, สำหรับศีล ๕ ว่าดังนี้: “มยฺ ภนฺเต, (วิสุ วิสุ รกฺขณฺตฺถาย), ติสฺรณฺนสฺส, ปญฺจ สีลาณี ยาจาม; ทฺตฺติยฺมฺปิ มยฺ ภนฺเต, (วิสุ วิสุ รกฺขณฺตฺถาย), ติสฺรณฺนสฺส, ปญฺจ สีลาณี ยาจาม; ตฺตฺติยฺมฺปิ มยฺ ภนฺเต, (วิสุ วิสุ รกฺขณฺตฺถาย), ติสฺรณฺนสฺส, ปญฺจสีลาณี ยาจาม;” (คำในวงเล็บจะไม่ใช้ก็ได้)

คำอาราธนาศีล ๘ ก็เหมือนกัน เปลี่ยนแต่ ปญจ เป็น อฏฺฐ

อาราธนาศีลอุโบสถ กล่าวคำเชิญพระให้ให้อุโบสถศีล ว่าพร้อมกันทุกคน ดังนี้: “มยฺ ภนฺเต, ติสฺรณฺนสฺส, อฏฺฐจฺงคสมฺนฺนาคตํ, อุโปสถํ ยาจาม” (ว่า ๓ จบ)

อาราม วัด, ที่เป็นที่ยำยินดี, สวนเป็นที่รื่นรมย์; ความยินดี, ความรื่นรมย์, ความเพลิดเพลิน; ในทางพระวินัยเกี่ยวกับของสงฆ์ หมายถึง ของปลูกสร้างในอารามตลอดจนต้นไม้; **ดู กัณธกฺกั**

อารามวัดถุ ที่ดินวัด, ที่ดินพื้นวัด

อารามิก คนทำงานวัด, คนวัด

อารามิกเปสกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือ แต่งตั้งจากสงฆ์ ให้มีหน้าที่เป็นผู้ใช้คนทำงานวัด, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา **เจ้าอธิการแห่งอาราม**

อากมัทธา ราชธานีซึ่งเป็นทิพยนคร

ของพวกเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา

อาลปะนะ คำร้องเรียก

อาลยสมุคฺขมาโต ความถอนขึ้นด้วยดีซึ่ง
อาลัย, การถอนอาลัยคือค้นหาได้เด็ด
ขาด (เป็นไวพจน์แห่ง*วิราคะ*)

อาลัย 1. ที่อยู่, ที่อาศัย, **แหล่ง 2.** ความ
มีใจผูกพัน, ความเยื่อใย, ความติดใจ
ปรารถนา, ความพิวพัน มักหมายถึง
ค้นหา; ในภาษาไทยใช้ในความหมายว่า
ห่วงใย หวนคิดถึง

อาโลก แสงสว่าง

อาโลกกถิน กถินคือแสงสว่าง, การ
เจริญสมถกรรมฐานตั้งใจเพ่งแสงสว่าง
เป็นอารมณ์ (ข้อ ๙ ใน กถิน ๑๐)

อาโลกเลณสถาน ชื่อถ้ำแห่งหนึ่งใน
มลยชนบท เกาะลังกา เป็นที่ทำ
สังคายนาครั้งที่ ๕ จารึกพระไตรปิฎก
ลงในใบลาน

อาโลกัตถุญา ความสำคัญในแสงสว่าง,
กำหนดหมายแสงสว่าง คือ ตั้งความ
กำหนดหมายว่ากลางวันไว้ในใจ ให้
เหมือนกันทั้งในเวลากลางวันและกลาง
คืน เป็นวิธีแก้ง่วงอย่างหนึ่ง

อาวรรณ เครื่องกัน, เครื่องกำบัง; ไทยมัก
ใช้ในความหมายว่า ห่วงใย, อาลัย, คิด
กังวลถึง

อาวัชนาการ ความรำพึง, การรำลึก, นึกถึง

อาวาส ที่อยู่, โดยปรกติหมายถึงที่อยู่

ของพระสงฆ์ คือ วัด

อาวาสปถิโพธ ความกังวลในอาวาส คือ
ภิกษุยังอยู่ในอาวาสนั้น หรือหลีกเลี่ยงไปแต่
ยังผูกใจอยู่ว่าจะกลับมา (เป็นเหตุอย่าง
หนึ่งที่ทำให้ภิกษุยังไม่เดาะ); ในการ
เจริญกรรมฐาน หมายถึงความห่วงใย
กังวลเกี่ยวกับที่อยู่อาศัย เช่นห่วงงาน
ก่อสร้างในวัด มีสิ่งของที่สะสมเอาไว้
มาก เป็นต้น เมื่อจะเจริญกรรมฐาน พึง
ตัดปถิโพธนี้ให้ได้; ดู *ปถิโพธ*

อาวาสมัจฉริยะ ตระหนี่ที่อยู่ ได้แก่หวง
แหน ไม่พอใจให้ใครๆ เข้ามาอยู่แทรก
แซง หรือกีดกันผู้อื่นที่มีใช้พวกของตนไม่
ให้เข้าอยู่ (ข้อ ๑ ในมัจฉริยะ ๕)

อาวาหะ การแต่งงาน, การสมรส, การพา
หญิงมาบ้านตัว

อาวาหิวาหมังคลาภิเชก พิธีรดน้ำเพื่อ
เป็นมงคลในการแต่งงาน, งานมงคล
สมรส (ใช้แก่เจ้า)

อาวุโส “ผู้มีอายุ” เป็นคำเรียก หรือทัก
ทาย ที่ภิกษุผู้แก่พรรษาใช้ร้องเรียก
ภิกษุผู้อ่อนพรรษากว่า (ภิกษุผู้ใหญ่ร้อง
เรียกภิกษุผู้น้อย) หรือภิกษุร้องเรียก
คฤหัสถ์ คู่กับคำ *ภนฺเต* ซึ่งภิกษุผู้อ่อน
กว่าใช้ร้องเรียกภิกษุผู้แก่กว่าหรือ
คฤหัสถ์ร้องเรียกภิกษุ; ในภาษาไทย
มักใช้เพี้ยนไปในทางตรงข้าม หมายถึง
แก่กว่า หรือแก่กว่าในวงงาน กิจการ

หรือความเป็นสมาชิก
อาศรม ที่อยู่ของนักพรต; ตามลัทธิของพราหมณ์ ในยุคที่กลายเป็นฮินดูแล้วได้วางระเบียบเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตของชาวฮินดูวรรณะสูง โดยเฉพาะวรรณะพราหมณ์ โดยแบ่งเป็นชั้นหรือช่วงระยะ ๔ ชั้น หรือ ๔ ช่วง เรียกว่า **อาศรม ๔** กำหนดว่าชาวฮินดูวรรณะพราหมณ์ทุกคนจะต้องครองชีวิตให้ครบทั้ง ๔ อาศรมตามลำดับ (แต่ในทางปฏิบัติ น้อยคนนักได้ปฏิบัติเช่นนั้น โดยเฉพาะปัจจุบันไม่ได้ถือกันแล้ว) คือ ๑. **พรหมจารี** เป็นนักเรียนศึกษาพระเวท ถือพรหมจรรย์ ๒. **คฤหัสถ์** เป็นผู้ครองเรือน มีภรรยาและมีบุตร ๓. **วานปรสถ์** ออกอยู่ป่าเมื่อเห็นบุตรของบุตร ๔. **สันยาสี** (เขียนเต็มเป็น **สันนยาสี**) เป็นผู้สละโลก มีผ้านุ่งผืนเดียว ถือภาชนะขออาหารและหม้อน้ำเป็นสมบัติ จาริกภิกขาจารเรื่อยไปไม่ยุ่งเกี่ยวกับชาวโลก (ปราชญ์บางท่านว่าพราหมณ์ได้ความคิดจากพระพุทธรศาสนาไปปรับปรุงจัดวางระบบของตนขึ้น เช่น สันยาสี ตรงกับภิกษุ แต่หาเหมือนกันจริงไม่)

อาสนะ ที่นั่ง, ที่สำหรับนั่ง

อาสภิวาจา วาจาอาภยาญ, วาจาที่ยังยองอาจ ที่เปล่งออกมาอย่างหนักแน่น แกล้วกล้าและจะแจ้งชัดเจน อันประกาศ

ความจริง หรือความสำเร็จ ที่แน่แท้ ซึ่งไม่มีใครอาจคัดค้านได้, อาสภิวาจาที่อ้างอิงบ่อยที่สุดในคัมภีร์ทั้งหลาย ได้แก่พระดำรัสของพระโพธิสัตว์ ที่ประกาศพระองค์ว่าเป็นเอกในโลก ตามเรื่องว่าพระมหาบุรุษเมื่อประสูติจากพระครรภ์ของพระมารดา อย่างพระบาทไป ๗ ก้าวแล้วทรงหยุดประทับยืนตรัสอาสภิวาจาว่า “อคุโคหมสุมิ โลกสฺส” ดังนี้เป็นต้น แปลว่า “เราเป็นอัคนุบุคคลของโลก ฯลฯ”, พระสารีบุตรก็เคยเปล่งอาสภิวาจา ประกาศความเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า สมณะหรือพราหมณ์อื่นใดที่จะยิ่งไปกว่าพระผู้มีพระภาคในสัมโพธิญาณนั้น มิได้มีแล้ว จักไม่มีและทั้งไม่มีอยู่ในบัดนี้, คำว่าอาสภิวาจาบางครั้งมาด้วยกันกับคำว่าลีหนาท (การบันลืออย่างราชสีห์) คือ ถ้อยคำที่แสดงความแกล้วกล้ามั่นใจ เป็นอาสภิวาจา กิริยาที่ประกาศความจริงความมั่นใจ ออกไปแก่ที่ประชุมหรือแก่ชนทั้งหลาย เป็นลีหนาท; ดู **ลีหนาท**

อาสวะ 1. ความเสียหาย, ความเดือดร้อน, โทษ, ทุกข์ **2.** น้ำดองอันเป็นเมรัย เช่น **ปุปฺผาสโว** น้ำดองดอกไม้, **ผลาสโว** น้ำดองผลไม้ **3.** กิเลสที่หมักหมมหรือดองอยู่ในสันดาน ไหลซึมซาบไปย้อมจิตต์เมื่อประสบอารมณ์ต่างๆ, **อาสวะ ๓**

คือ ๑. กามาสวะ อาสวะคือกาม ๒. ภวาสวะ อาสวะคือภพ ๓. อวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชา; อีกหมวดหนึ่ง อาสวะ ๔ คือ ๑. กามาสวะ อาสวะคือกาม ๒. ภวาสวะ อาสวะคือภพ ๓. ทิฏฐาสวะ อาสวะคือทิฏฐิ ๔. อวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชา

อัสวักขยญาณ ความรู้เป็นเหตุสิ้น อาสวะ, ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอัสวะทั้งหลาย, ความตรัสรู้ (เป็นความรู้ที่พระพุทธเจ้าได้ในยามสุดท้ายแห่งราตรี วันตรัสรู้) (ข้อ ๓ ในญาณ ๓ หรือวิชชา ๓, ข้อ ๖ ในอภิญญา ๖, ข้อ ๘ ในวิชชา ๘, ข้อ ๑๐ ในทศพลญาณ)

อัสถุ ไม่มีสัญญา, หมดสัญญา; เป็นคำใช้ในภาษาไทย หมายความว่า ความตาย, ตาย

อัสถย ไม่มีสัตย์, ไม่ซื่อตรง, กลับกลอก

อัสันทิ ม้านั่งสี่เหลี่ยมจัตุรัส นั่งได้คนเดียว (ศัพท์เดิมเรียก *อัสันติก*, ส่วน *อัสันทิ* เป็นเตียงหรือเก้าอี้นอน)

อัสันนกรรม กรรมจวนเจียน, กรรมใกล้ตาย หมายถึงกรรมที่เป็นกุศลก็ดี ออกุศลก็ดี ที่ทำเมื่อจวนตายยังจับใจอยู่ใหม่ๆ ถ้าไม่มีครุกรรม และพหุกรรม ย่อมให้ผลก่อนกรรมอื่นๆ เหมือนโคที่ยัดเยียดกันอยู่ในคอกเมื่อคนเลี้ยงเปิดคอกออก ตัวใดอยู่ใกล้ประตู ตัวนั้น

ย่อมออกก่อน แม้จะเป็นโคแก่ (ข้อ ๑๑ ในกรรม ๑๒)

อ اسا ความหวัง, ความต้องการ; ไทยว่ารับทำโดยเต็มใจ, สมัคร, แสดงตัวขอรับทำการนั้นๆ

อสาพะ เดือน ๘ ทางจันทรคติ

อสาพหุชา “การบูชาในเดือน ๘” หมายถึง การบูชาในวันเพ็ญเดือน ๘ เพื่อรำลึกถึงคุณพระรัตนตรัยเป็นการพิเศษเนื่องในวันที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา คือ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ทำให้เกิดมีปฐมสาวก คือ พระอัญญาโกณฑัญญะ และเกิดสังฆรัตนะคำรบพระรัตนตรัย

อสาพหุปรณมี วันเพ็ญเดือน ๘, วันกลางเดือน ๘, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘

อสาพหมาส ดู *อสาพะ*

อหัจจบาท เตียงที่เขาทำเอาเท้าเสียบเข้าไปในแม่แคว ไม่ได้ตั้งสลัก

อาหาร ปัจจัยอันนำมาซึ่งผล, เครื่องค้ำจุนชีวิต, เครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตมี ๔ คือ

๑. กวพิงการาหาร อาหารคือคำข้าว ๒.

ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ ๓. มโน-

สัญเจตนาหาร อาหารคือมโนสัญเจตนา

๔. วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาณ

อาหารปริเยณฺฐิทุกฺข์ ทุกข์เกี่ยวกับการแสวงหาอาหาร, ทุกข์ในการหากิน ได้แก่ แก่ อาชีวทุกข์ คือ ทุกข์เนื่องด้วยการ

เสียงชีวิต

อาหารรูป คฺที่ รฺป/๒๘

อาหารแปฏิกูลสัตถุญา กำหนดหมายความเป็นแปฏิกูลในอาหาร, ความสำคัญหมายในอาหารว่าเป็นของแปฏิกูลพิจารณาให้เห็นว่าเป็นของน่าเกลียดโดยอาการต่างๆ เช่น แปฏิกูล โดยบริโภาค, โดยประเทศที่อยู่ของอาหาร, โดยสิ่งสมอยู่ยาวนาน เป็นต้น (ข้อ ๓๕ ในกรรมฐาน ๔๐)

อาหุติ การเช่นสรวง

อาหุเนยฺโย (พระสงฆ์) เป็นผู้ควรแก่ของค่านับ คือ มีคุณความดีสมควรแก่การที่ประชาชนจะนำของถวายมาแสดงความนับถือเชิดชูบูชา ถึงจะต้องเดินทางมาแม้จากที่ไกล (ข้อ ๕ ในสังฆคุณ ๙)

อาพกะ ชื่อแคว้นหนึ่ง ตั้งอยู่ที่ลุ่มน้ำโคธาวรี ตรงข้ามกับแคว้นอัสสกะ

อาพารดาบส อาจารย์ผู้สอนสมบัติที่พระมหาบุรุษเสด็จไปศึกษาอยู่ด้วยคราวหนึ่ง ก่อนที่จะทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา, ท่านผู้นี้ได้สมบัติถึงขั้นอาภิกขุ-จัญญาตณณาน; เรียกเต็มว่า **อาพารดาบส กาลามโคตร**

อำมาตย์ คฺ อมาตยฺ

อิจฉา ความปรารถนา, ความอยากได้; ไทยมักใช้ในความหมายว่าริษยา

อิฏฐารมณ “อารมณ์ที่น่าปรารถนา” สิ่งทีคนอยากได้อยากพบ แสดงในแง่กามคุณ

๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่ารักใคร่ น่าชอบใจ แสดงในแง่โลก-ธรรม ได้แก่ ลาภ ยศ สรรเสริญ และความสุข; ตรงข้ามกับ **อนิฏฐารมณ**

อิถถิภาวะ ความเป็นหญิง, สภาวะที่ทำให้ปรากฏลักษณะอาการต่างๆ อันแสดงถึงความเป็นเพศหญิง เป็นภาวรูปอย่างหนึ่ง; คู่กับ **ปฺริสภาวะ**; คฺ อุปาทยารูป

อิทธาภิสังขาร การปรุงแต่งฤทธิ์ขึ้นทันใด, การบันดาลด้วยฤทธิ์

อิทธิ ความสำเร็จ, ความรุ่งเรืองงอกงาม; อำนาจที่จะทำอะไรได้อย่างวิเศษ

อิทธิ ๒ คฺ ฤทธิ ๒

อิทธิบาท คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ, คุณเครื่องสำเร็จสมประสงค์, ทางแห่งความสำเร็จ มี ๔ คือ ๑. **นันทะ** ความพอใจรักใคร่สิ่งนั้น ๒. **วิริยะ** ความพยายามทำสิ่งนั้น ๓. **จิตตะ** ความเอาใจฝักใฝ่ในสิ่งนั้น ๔. **วิมังสา** ความพิจารณาใคร่ครวญหาเหตุผลในสิ่งนั้น; จำง่าย ๆ ว่า มีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝักใฝ่ ใช้ปัญญาสอบสวน; คฺ โภธิปักษิยธรรม

อิทธิบาทภาวนา การเจริญอิทธิบาท, การฝึกฝนปฏิบัติให้อิทธิบาทเกิดมีขึ้น

อิทธิปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์คือฤทธิ์, แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์ เช่น ล่องหน ดำดิน เหาะได้ เป็นต้น (ข้อ ๑ ในปาฏิหาริย์ ๓)

อิทธิวิธา, อิทธิวิธิ แสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ เช่น นิรมิตกายคนเดียวเป็นหลายคนหลายคนเป็นคนเดียว ล่องหน ดำดิน เดินน้ำ เป็นต้น (ข้อ ๑ ในอภิญาญา ๖, ข้อ ๓ ในวิชชา ๘)

อิทัปปัจจยตา “ภาวะที่มีอันนี้ๆ เป็นปัจจัย”, ความเป็นไปตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย, กระบวนธรรมแห่งเหตุปัจจัย, กฎที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี, เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; เป็นอีกชื่อหนึ่งของหลัก **ปฏิจจสมุปบาท** หรือ **ปัจจยการ**

อินเดีย ชื่อประเทศ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศไทย ถัดจากประเทศพม่าออกไป มีเมืองหลวงชื่อ **นิวเดลี (New Delhi)** อยู่ห่างจากกรุงเทพฯ ประมาณ ๓,๑๐๐ กิโลเมตร อินเดียมีเนื้อที่ทั้งหมด ๓,๒๘๗,๕๙๐ ตารางกิโลเมตร มีพลเมืองใน พ.ศ. ๒๕๒๔ ประมาณ ๖๓๘ ล้านคน (พ.ศ. ๒๕๔๙ ประมาณ ๑,๐๙๕ ล้านคน) ครั้งโบราณเรียก **ชมพูทวีป** เป็นประเทศที่เกิดพระพุทธศาสนา, พุทธคยา สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า อยู่ห่างจากกรุงเทพฯ ประมาณ ๒,๐๐๐ กิโลเมตร; ดู **ชมพูทวีป**

อินทปัตถ์ ชื่อนครหลวงของแคว้นกुरु ตั้งอยู่ ณ บริเวณเมืองเดลี นครหลวงของอินเดียปัจจุบัน (แคว้นกुरुอยู่แถบลุ่มน้ำ

ยมนาตอนบน รามณฑลปัญจาบลงมา) **อินทร์** ผู้เป็นใหญ่, จอมเทพ, ชื่อเทวราชผู้เป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และมีอำนาจบังคับบัญชาเหนือเทพชั้นจาตุมหาราชิกา; เรียกตามนิยมในบาลีว่า **ท้าวสักกะ**; ดู **ดาวดึงส์**, **วัตรบท ๗**, **จาตุมหาราชิกา**

อินทรีย์ปโรปริยัตตญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความหย่อนและยิ่งแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย คือรู้ว่า สัตว์พวกไหนมีอินทรีย์ (คือศรัทธาเป็นต้น) อ่อน พวกไหนมีอินทรีย์แก่กล้า พวกไหนมีจริตมีอัธยาศัย เป็นต้น อย่างไรก็ตาม พวกไหนสอนยาก พวกไหนสอนง่าย ดังนี้ เป็นต้น (ข้อ ๖ ในทศพลญาณ)

อินทรีย์ ความเป็นใหญ่, สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน, ธรรมที่เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่อย่างหนึ่งๆ เช่น ตาเป็นใหญ่หรือเป็นเจ้าการในการเห็น หูเป็นใหญ่ในการได้ยิน วิริยะเป็นเจ้าการในการครอบงำเสียซึ่งความเกียจคร้าน เป็นต้น

อินทรีย์ ๕ ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน โดยเป็นเจ้าการในการทำหน้าที่และเป็นหัวหน้านำสัมปยุตตธรรมในการครอบงำกำจัดธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ มี ๕ อย่าง ได้แก่ **ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา** (ข้อธรรมตรงกับ **พละ ๕**), ธรรม ๕ อย่างชุดเดียวกันนี้ เรียก

ชื่อต่างกันไป ๒ อย่าง ตามหน้าที่ที่ทำ คือ เรียกชื่อว่า *พละ* โดยความหมายว่าเป็นกำลังให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคง ซึ่งธรรมที่ตรงข้ามแต่ละอย่างจะเข้าครอบงำไม่ได้ เรียกชื่อว่า *อินทรี* โดยความหมายว่าเป็นเจ้าการในการครอบงำเสีย ซึ่งธรรมที่ตรงข้ามแต่ละอย่าง คือ ความไร้ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่าน และความหลงมกมาย ตามลำดับ; **ดู โพรธิปักขิยธรรม**

อินทรี ๖ สภาวะที่เป็นใหญ่หรือเป็นเจ้าการในการรับรู้ด้านนั้นๆ ได้แก่ *อายตนะภายใน ๖* คือ จักขุ-ตา โสตะ-หู ฆานะ-จมูก ชิวหา-ลิ้น กาย-กาย มโน-ใจ

อินทรี ๒๒ สภาวะที่เป็นใหญ่ในการทำกิจของตน คือ ทำให้ธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เป็นไปตามตน ในกิจนั้นๆ ในขณะที่เป็นไปอยู่นั้น มีดังนี้ **หมวด ๑:**

๑. จักขุนทรี (อินทรี คือ จักขุปสาท)
๒. โสตินทรี (อินทรี คือ โสตปสาท)
๓. ฆานินทรี (อินทรี คือ ฆานปสาท)
๔. ชิวหินทรี (อินทรี คือ ชิวหาปสาท)
๕. กายินทรี (อินทรี คือ กายปสาท)
๖. มนินทรี (อินทรี คือ ใจ) **หมวด ๒:**
๗. อิตถินทรี (อินทรี คือ อิตถิภาวะ)
๘. ปุริสินทรี (อินทรี คือ ปุริสภาวะ)
๙. ชีวิตินทรี (อินทรี คือ ชีวิต)

หมวด ๓: ๑๐. ลุขินทรี (อินทรี คือ

ลุขเวทนา) ๑๑. ทุกชินทรี (อินทรี คือ ทุกขเวทนา) ๑๒. โสมนัสสินทรี (อินทรี คือ โสมนัสสเวทนา) ๑๓. โทมนัสสินทรี (อินทรี คือ โทมนัสสเวทนา) ๑๔. อุเปกชินทรี (อินทรี คือ อุเปกขาเวทนา) **หมวด ๔:** ๑๕. สัทธินทรี (อินทรี คือ ศรัทธา) ๑๖. วิริยินทรี (อินทรี คือ วิริยะ) ๑๗. สตินทรี (อินทรี คือ สติ) ๑๘. สมาธินทรี (อินทรี คือ สมาธิ) ๑๙. ปัญญินทรี (อินทรี คือ ปัญญา) **หมวด ๕:** ๒๐. อนัญญาตัญญูสสามิตินทรี (อินทรี แห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สัจธรรมที่ยังมิได้รู้ ได้แก่ โสตาปัตติมคคณฺณ) ๒๑. อัญญินทรี (อินทรี คือ อัญญา หรือปัญญาอันรู้ทั่วถึง ได้แก่ ญาณ ๖ ในท่ามกลาง คือ โสตาปัตติผลณฺณ ถึง อรหัตตมคคณฺณ) ๒๒. อัญญาตาวินทรี (อินทรีแห่งท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว กล่าวคือ ปัญญาของพระอรหันต์ ได้แก่ อรหัตตผลณฺณ

อินทรีรูป **ดูที่ รูป/๒๘**

อินทรีสังวร สำรวมอินทรี ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้ยินดียินร้าย ในเวลาเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้ธรรมารมณด้วยใจ, ระวังไม่ให้กิเลสครอบงำใจในเวลารับรู้ อารมณทางอินทรีทั้ง ๖ (ข้อ ๑ ใน

อปฺณณกปฏิปทา ๓, ข้อ ๒ ในปาริสุทธิ-
ศีล ๔, ข้อ ๒ ในองค์แห่งภิกษุใหม่ (๕),
ที่เป็นข้อ ๒ ในปาริสุทธิศีล ๔ นั้น เรียก
เต็มว่า *อินทริยสังวรศีล* แปลว่า ศีลคือ
ความสำรวมอินทริย์

อิริยาบถ “ทางแห่งการเคลื่อนไหว”, ท่า
ทางที่ร่างกายจะเป็นไป, ท่าที่เคลื่อนไหว
ตั้งวางร่างกายอย่างใดอย่างหนึ่ง, อิริยาบถ
หลักมี ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน, อิริยาบถ
ย่อย เรียกว่า จุณณียอิริยาบถ หรือ
จุณณิกอิริยาบถ ได้แก่ ท่าที่แปรเปลี่ยน
ยกย้ายไประหว่างอิริยาบถทั้ง ๔ นั้น

อิรุพเพท คำบาลีเรียกคัมภีร์หนึ่งในไตร-
เพท ตรงกับที่เรียกอย่างสันสกฤตว่า
ฤคเวท; ฤ ไตรเพท

อิสวร พระเป็นเจ้าของศาสนาพราหมณ์
ตามปกติหมายถึงพระศิวะ ซึ่งเป็นเทพ-
เจ้าแห่งการทำลาย

อิสระ ผู้เป็นใหญ่, เป็นใหญ่, เป็นใหญ่ใน
ตัวเอง, เป็นไทแก่ตัว ไม่ขึ้นแก่ใคร

อิสรภาพ ความเป็นอิสระ

อิสราธิบตี ผู้เป็นเจ้าใหญ่เหนือกว่าผู้เป็น
ใหญ่ทั่วไป, ราชา, พระเจ้าแผ่นดิน

อิสริยยศ ยศคือความเป็นใหญ่, ความ
เป็นใหญ่โดยตำแหน่ง ฐานันดร เป็นต้น;
ดู *ยศ*

อิสตา ความริษยา, ความรู้สึกไม่พอใจ
เมื่อเห็นเขาได้ดี, เห็นเขาได้ดีทนอยู่ไม่

ได้, ไม่อยากให้ใครดีกว่าตน, ความคิด
ตำหนิผู้ที่ดีกว่าตน; ความหึงหวง (ข้อ
๓ ในมละ ๙, ข้อ ๘ ในสังโยชน์ ๑๐
ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๗ ใน
อุปกิเลส ๑๖)

อิสิ, อิสี ผู้แสวงหาคุณความดี, ผู้ถือบวช,
ฤๅษี

อิสิคิลิบรรพต ภูเขาชื่ออิสิคิลิ เป็นภูเขา
ลูกหนึ่งในห้าลูก ที่เรียกเบญจคีรี ล้อม
รอบพระนครราชคฤห์

อิสิปตนมฤคทายวัน ป่าเป็นที่ให้อภัยแก่
เนื้อ ชื่ออิสิปตนะ อยู่ใกล้เมืองพาราณสี
เป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง
ปฐมเทศนา ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร
โปรดพระปัญจวัคคีย์ บัดนี้เรียก *สารนาถ*

อุกกลขนบท ชื่อชนบทที่พ่อค้า ๒ คน
คือ ตปุสสะ กับ ภัลลิกะ เดินทางจากมา
แล้ว ได้พบพระพุทธเจ้าขณะที่ประทับอยู่
ภายใต้ต้นราชายตนะ ภายหลังตรัสรู้
ใหม่ ๆ

อุกโกฏฺฐนะ การรื้อฟื้น, การฟื้นเรื่อง, ฟื้นคดี

อุกขิตฺตโก “ผู้อันสงฆ์ยกแล้ว” หมายถึง
ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทำอุกเขปนียกรรมตัด
สิทธิแห่งภิกษุชั่วคราว (จนกว่าสงฆ์จะ
ยอมระงับกรรมนั้น)

อุกเขปนียกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่
ภิกษุอันจะพึงยกเสีย หมายถึงวิธีการลง
โทษที่สงฆ์กระทำแก่ภิกษุผู้ต้องอาบัติ

แล้ว ไม่ยอมรับว่าเป็นอาบัติหรือไม่ยอม
ทำคืนอาบัติ หรือมีความเห็นชั่วร้าย
(ทิวฏฐิบาป) ไม่ยอมสละซึ่งเป็นทางเสีย
สึลสามัญญตา หรือทิวฏฐิสามัญญตา
โดยยกเธอเสียจากการสมโภคกับสงฆ์
คือ ไม่ให้ฉันร่วม ไม่ให้อยู่ร่วม ไม่ให้มี
สิทธิเสมอกับภิกษุทั้งหลาย พุดง่ายๆ
ว่า ถูกตัดสิทธิแห่งภิกษุซึ่งคราว

อุคคหนิมิต นิมิตติดตา หมายถึงนิมิต
(อารมณกรรมฐาน) ที่นึกกำหนดจน
แม่นยำ หรือที่เพ่งดูจนติดตาติดใจ แม้
หลับตาก็เห็น (ข้อ ๒ ในนิมิต ๓)

อุคคหนิมิต ผู้อาจรู้ได้ฉับพลันแต่พอ
ท่านยกหัวข้อขึ้นแสดง คือมีปัญญา
เฉียบแหลม พุดให้ฟังเพียงหัวข้อก็เข้าใจ
(ข้อ ๑ ในบุคคล ๔)

อุจจารธาตุ ในคำว่า “โรคอุจจารธาตุ”
หมายถึงโรคท้องเสีย ท้องเดิน หรือท้อง
ร่วง

อุจเจททิวฏฐิ ความเห็นว่าขาดสติ เช่น
เห็นว่าคนและสัตว์จู่ติจากอรรถภาพนี้แล้ว
ขาดสติ; ตรงข้ามกับ **สัตตตทิวฏฐิ** (ข้อ ๒
ในทิวฏฐิ ๒)

อุชเชนี ชื่อนครหลวงของแคว้นอวันตี
บัดนี้เรียกว่า **อุชเชน** (Ujjain); ดู **อวันตี**

อุชุปฏิปนโน (พระสงฆ์) เป็นผู้ปฏิบัติ
ตรง คือ ไม่ลวงโลก ไม่มีมายาสาไถย
ไม่อำพราง หรือดำเนินทางตรง คือ

มัชฌิมาปฏิปทา (ข้อ ๒ ในสังฆคุณ ๙)
อุฏฐานสัจญามนสิการ ทำในพระทัย
ถึงความสำคัญในอันที่จะลุกขึ้น, ตั้งใจ
ว่าจะลุกขึ้นอีก

อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความ
หมั่น คือ ขยันหมั่นเพียรในการ
ประกอบอาชีพที่สุจริต ในการศึกษาเล่า
เรียน และในการทำธุระหน้าที่การงาน
รู้จักใช้ปัญญาสอดส่อง หาวิธีจัดการ
ดำเนินการให้ได้ผลดี (ข้อ ๑ ในทิวฏฐิ-
ธัมมิกัตถสังวัตตนิททธรรม ๔)

อุณหะ ร้อน, อุณหภูมิ

อุณหิส กรอบหน้า, มงกุฎ

อุทรทวาร ประตูด้านเหนือ

อุทรทิส ทิศเบื้องซ้าย, ทิศเหนือ; ดู **อุตตรทิส**

อุตกฤษฏ์ อย่างสูง, สูงสุด (พจนานุกรม
เขียน **อุกฤษฏ์**)

อุตตระ ดู **โสมะ**

อุตตรทิส “ทิศเบื้องซ้าย” หมายถึงมิตร;

ดู **ทิสทก**

อุตตรนิกาย ดู **อุตตรนิกาย**

อุตตรนิคม ชื่อนิคมหนึ่งในโกถิยชนบท

อุตตรา อุบาสิกาสำคัญ มีชื่อซ้ำกัน ๒ ท่าน
เรียกแยกกันด้วยคำเติมข้างหน้า หรือ
เติมข้างหลัง ได้แก่ ขุชชุตตรา (อุตตรา
ผู้ค่อม) กับ อุตตรานันทมารดา (อุตตรา
มารดาของนันทะ); ดู **ขุชชุตตรา**, **นันท-
มารดา 2**.

อุตตรานันทมารดา ดู **นันทมารดา 2.**

อุตตราวัฏฏ์ เวียนซ้าย, เวียนรอบโดย
หันข้างซ้าย คือ เวียนเลี้ยวทางซ้ายย้อน
เข็มนาฬิกา (พจนานุกรมเขียน **อุตตราวัฏฏ์**);
ตรงข้ามกับ **ทักษิณวัฏฏ์**

อุตตราสังค ผ้าห่ม, เป็นผ้าผืนหนึ่งใน
จำนวน ๓ ผืน ของไตรจีวร ได้แก่ ผืนที่
เรียกกันสามัญว่า จีวร (พจนานุกรม
เขียน **อุตตราสังค**)

อุตตริมนุสสธรรม ธรรมยวดยิ่งของ
มนุษย์, ธรรมของมนุษย์ผู้ยอดเยี่ยม,
ธรรมล้ำมนุษย์ ได้แก่ ฌาน วิโมกข์
สมาบัติ มรรคผล, บางที่เรียกให้ง่ายว่า
ธรรมวิเศษ บ้าง คุณวิเศษ หรือ คุณ
พิเศษ บ้าง (พจนานุกรมเขียน **อุตริ-**
มนุสสธรรม)

อุตตริกาย “นิกายฝ่ายเหนือ” หมายถึง
พระพุทธศาสนาอย่างที่น่าเชื่อถือกันแพร่
หลายในประเทศฝ่ายเหนือ มี จีน
เกาหลี ญี่ปุ่น เป็นต้น ที่เรียกตัวเองว่า
มหายาน ใช้ภาษาสันสกฤต

อุตราบถ “หนเหนือ”, ดินแดนแถบเหนือ
ของชมพูทวีป; คำอธิบาย ดู **ทักษิณาบถ**

อุตราวัฏฏ์ ดู **อุตตราวัฏฏ์**

อุตสาหะ ความบากบั่น, ความพยายาม,
ความขยัน, ความอดทน

อุตุ 1. ฤดู, ดินฟ้าอากาศ, สภาพแวดล้อม,
เตโชธาตุ, อุณหภูมิ, ภาวะร้อน

เย็น, ใ้อุ่น **2.** ฤดู,
อุตุกาล ฤดูฤดูกาล, วัฏคราว

อุตุขรูป ดูที่ **รูป/๒๘**

อุตุปริณามชา อาพาธา ความเจ็บไข้เกิด
แต่ฤดูแปรปรวน, เจ็บป่วยเพราะดินฟ้า
อากาศผันแปร; ดู **อาพาธ**

อุทก น้ำ

อุทกสถิติกา ผ้าอาบ, เป็นจีวรเป็นอย่าง
หนึ่งในจีวร ๕ อย่างของภิกษุณี; ดู **สัง-**
กัจฉิกะ ด้วย

อุทกุกเขป เขตสามัคคีชั่วคราวน้ำสาตแห่ง
คนมีอายุและกำลังปานกลาง หมายถึง เขต
ชุมนุมทำสังฆกรรมที่กำหนดลงในแม่น้ำ
หรือทะเล ชาตสระ (ที่ซึ่งน้ำเกิดเองตาม
ธรรมชาติ เช่น บึง หนอง ทะเลสาบ)
โดยพระภิกษุประชุมกันบนเรือ หรือ
บนแพ ซึ่งผูกกับหลักในน้ำ หรือทอด
สมออยู่ห่างจากตลิ่งกว่าชั่ววิดน้ำสาต
(ห้ามผูกโยงเรือหรือแพนั้น กับหลักหรือ
ต้นไม้ริมตลิ่ง และห้ามทำในเรือหรือแพ
ที่กำลังลอยหรือเดิน); อุทกุกเขปนี้ จัด
เป็นอพัทธสีมาอย่างหนึ่ง

อุททกดาบส อาจารย์ผู้สอนสมาบัติที่
พระมหาบุรุษเสด็จไปศึกษาอยู่ด้วย
คราวหนึ่ง ก่อนที่จะทรงบำเพ็ญทุกร-
กิริยา, ท่านผู้นี้ได้สมาบัติถึงขั้นเนว-
ลัญญานาสนัญญาตนะ; เรียกเต็มว่า
อุททกดาบส รามบุตร

อุทเทศาจารย์ อาจารย์ผู้บอกธรรม, อาจารย์สอนธรรม (ข้อ ๔ ในอาจารย์ ๔); คู่กับ *ธรรมันตวาสิก*

อุทเทศ ดู *อุเทศ*

อุทเทศภัก อาหารอุทิศสงฆ์หรือภักที่ ทายกถวายตามที่สงฆ์แสดงให้ หมายถึง ของที่เขาถวายสงฆ์แต่ไม่พอแจกทั่วกัน ท่านให้แจกไปตามลำดับ เริ่มตั้งแต่พระ สังฆเถระลงมา ของหมดแล้วลำดับไหน กำหนดไว้ เมื่อของมีมาอีกจึงแจกต่อไป ตั้งแต่ลำดับที่ค้างอยู่ อย่างนี้เรื่อยไปจน ทั่วกัน แล้วจึงเวียนขึ้นต้นใหม่อีก; เทียบ *สังฆภัก*

อุทเทศวิภังคสูตร ชื่อสูตรที่ ๓๘ แห่ง มัชฌิมนิคาย อุปริปถณาสกั พระสุตตันต-ปิฎก พระพุทธเจ้าทรงแสดงเรื่อง วิญญูญาณไว้โดยย่อ ภิกษุทั้งหลายอยาก ฟังโดยพิสดาร จึงขอให้พระมหากัจจายนะ อธิบายความ พระมหากัจจายนะแสดง ได้เนื้อความถูกต้องชัดเจนดีมาก จนได้ รับคำยกย่องชมเชยจากพระพุทธเจ้า

อุทเทศิกเจดีย์ เจดีย์สร้างอุทิศพระพุทธ-เจ้า, เจดีย์ที่สร้างเป็นเครื่องเตือนจิตต์ ให้ระลึกถึงพระพุทธเจ้า ได้แก่ พระ พุทธรูป (ข้อ ๔ ในเจดีย์ ๔)

อุทธรณ์ การยกขึ้น, การรื้อฟื้น, การขอ ร้องให้รื้อฟื้นขึ้น, ขอให้พิจารณาใหม่

อุทธรโลมิ เครื่องลาดที่มีขนตั้ง

อุทธังโถโตกนิฏฐคามิ พระอนาคามีผู้ จะปรินิพพาน ต่อเมื่อเลื่อนขึ้นไปเกิดใน ชั้นสูงขึ้นไปจนถึงชั้นอกนิฏฐะ (ข้อ ๕ ในอนาคามี ๕)

อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน, จิตต์ล้า, ใจ วอกแวก (พจนานุกรมเขียน *อุทธัจ*); (ข้อ ๙ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระ อภิธรรม); ดู *เยวาปนกธรรม*

อุทธัจจกุกกัจจะ ความฟุ้งซ่านและ รำคาญ, ความฟุ้งซ่านและความเดือด ร้อนใจ (ข้อ ๔ ในนิวรรณ์ ๕)

อุทธัมภากิยสังโยชน์ สังโยชน์เบื้องสูง ได้แก่ กิเลสผูกใจสัตว์อย่างละเอียดมี ๕ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา พระอรหันต์จึงละได้; ดู *สังโยชน์*

อุทยมาณพ คิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถาม ปัญหากะพระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

อุทยัพพญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความเกิด และความดับแห่งสังขาร; ดู *อุทยัพพยา-นุปีสสนาญาณ*

อุทยัพพยานุปีสสนาญาณ ปรีชาค้ำนึ่ง เห็นความเกิดและความดับแห่งสังขาร, ญาณที่มองเห็นนามรูปเกิดดับ (ข้อ ๑ ในวิปีสสนาญาณ ๙)

อุทยาน “สถานที่ซึ่งชนทั้งหลายแหงนชม [ดอกไม้ และผลไม้ เป็นต้น]เดินไป”, สวน หลวงที่เป็นสาธารณะ, สวนสาธารณะที่

ทางการบ้านเมืองจัดดูแล (บาลี: อุชฺฌยาน,
สันสกฤต: อุชฺฌยาน)

อุทฺร ท้อง

อุทฺริยะ อาหารใหม่, อาหารที่รับประทาน
เข้าไปแล้วอยู่ในท้อง ในลำไส้ กำลังผ่าน
กระบวนการย่อย แต่ยังไม่กลายเป็น
อุจจาระ

อุทฺถึ การขึ้น, การโผล่ขึ้น, พระอาทิตย์
แรกขึ้น

อุทฺทาน วาจาที่เปล่งขึ้นโดยความเบิกบาน
ใจ มักเป็นข้อความยาว ๑ หรือ ๒ คาถา;
ในภาษาไทย หมายถึงเสียงหรือคำที่เปล่ง
ออกมาเวลาดีใจ แปลกใจ หรือตกใจ
เป็นต้น

อุทฺทาหรณั ตัวอย่าง, การอ้างอิง, การยก
ขึ้นให้เห็น

อุทฺทิส เจาะปะ, เจาะจง, เฟ่งเล็งถึง, ทำเพื่อ,
หมายใจต่อ, มุ่งให้แก่, มุ่งไปยัง, มุ่งไปที่
(ตั้งตัวอย่างในประโยคต่างๆ ว่า “เขาออก
บวชอุทิศพระพุทฺธเจ้า”, “เธอให้ทานอุทิศ
หมู่ญาติ”, “พระเถระเดินทางไกลจากเมือง
สาวัตถีถึงอุทิศหมู่บ้านนั้น”, “นายวาณิชลง
เรือออกมหาสมุทรอุทิศสุวรรณภูมิ”);
ในภาษาไทย มักใช้ในความหมายที่
สัมพันธ์กับประเพณีการทำบุญเพื่อผู้
ล่วงลับ หมายถึง ตั้งใจทำการกุศลนั้น
โดยมุ่งให้เกิดผลแก่ผู้ตายที่ตนนึกถึง

อุทฺทิสตมังสะ เนื้อสัตว์ที่เขาฆ่าเจาะจง

เพื่อถวายภิกษุ ท่านมิให้ภิกษุฉัน, หาก
ภิกษุฉันทั้งได้เห็น ได้ยิน หรือสงสัยว่า
เขาฆ่าเพื่อถวายตน ต้องอาบัติทุกกฏ;
ตรงข้ามกับ *ปวัตตมังสะ*

อุทฺเทน พระเจ้าแผ่นดินแคว้นวังสะ ครั้ง
พุทฺธกาล ครองราชสมบัติอยู่ที่กรุงโกสัมพี

อุทฺเทนเจติยั เจติยสถานแห่งหนึ่ง อยู่ทาง
ทิศตะวันออกเฉียงของเมืองเวสาลี นคร
หลวงของแคว้นวัชชี เป็นสถานที่แห่ง
หนึ่งที่พระพุทฺธเจ้าเคยทรงทำนิมิตต์
โอกาสแก่พระอานนท์

อุทฺเทศ การยกขึ้นแสดง, การยกขึ้นชี้แจง,
ข้อที่ยกขึ้นแสดง, หัวข้อ, การเรียนการ
สอน, การสวดปาฏิโมกข์, ปาฏิโมกข์ที่ยก
ขึ้นสวด, หมวดหนึ่งๆ แห่งปาฏิโมกข์ที่จัด
ไว้สำหรับสวด, ในคำว่า “สงฆ์มีอุเทศเดียว
กัน” หมายความว่า ร่วมฟังสวดปาฏิโมกข์
ด้วยกัน; อุเทศในปาฏิโมกข์จัดโดยย่อมี
๕ คือ ๑. *นิทานุทเทศ* ๒. *ปาราชิกุทเทศ*
๓. *สังฆาทิเสสุทเทศ* ๔. *อนิยตุทเทศ* ๕.
วิตถารุทเทศ, อุเทศที่ ๕ นั้น รวมเอา
นิสัคคิยุทเทศ ปาจิตติยุทเทศ ปาฏิเทส-
นียุทเทศ เสชียุทเทศ และสมณุทเทศ เข้า
ไว้ด้วยกัน ถ้าแยกออกนับโดยพิสดารก็
จะเป็น ๙ อุเทศ การรู้จักอุเทศหรือ
อุเทศเหล่านี้เป็นประโยชน์สำหรับการ
ตัดตอนสวดปาฏิโมกข์ย่อได้ในคราวจำ
เป็น; ดู *ปาฏิโมกข์ย่อ*

อุบล บัว, ดอกบัว

อุบลวรรณา พระมหาสาวิกากองค์หนึ่ง เป็นธิดาเศรษฐีในพระนครสาวัตถี ได้ชื่อว่า **อุบลวรรณา** เพราะมีผิวพรรณดั่งดอกนิลอุบล (อุบลเขียว) มีความงามมาก จึงเป็นที่ปรารถนาของพระราชานในชมพูทวีปหลายพระองค์ ต่างส่งคนมาติดต่อท่านเศรษฐีเกิดความลำบากใจ จึงคิดจะให้ธิดาบวชพอเป็นอุบาย แต่นางเองพอใจในบรรพชาอยู่แล้วจึงบวชเป็นภิกษุณีด้วยศรัทธาอย่างจริงจัง คราวหนึ่งอยู่เวรจุดประทีปในพระอุโบสถ นางฟังดูเปลวประทีปถือเอาเป็นนิมิตเจริญญาณมีเตโชกสิณเป็นอารมณ์ได้บรรลุพระอรหัตต์ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางแสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ และเป็นอัครสาวิกาฝ่ายซ้าย

อุบัติ เกิดขึ้น, กำเนิด, เหตุให้เกิด

อุบาทว์ ดู **อุปัทวะ**

อุบาย วิธีสำหรับประกอบ, หนทาง, วิธีการ, กลวิธี, ไทยใช้หมายถึง เล่ห์เหลี่ยมด้วย

อุบาสี พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เดิมเป็นกัลบกของเจ้าศากยะ ได้ออกบวชที่อนุปิยอัมพวัน พร้อมกับพระอานนท์และพระอนุรุทธะ เป็นต้น มีอุปชฌาย์ชื่อพระกัปปิตก ครั้นบวชแล้ว เรียนกรรมฐาน จะไปอยู่ป่า พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาต ท่านเล่าเรียนและเจริญ

วิปัสสนาไม่ช้าก็สำเร็จพระอรหัตต์ เป็นผู้มีความรู้ความเข้าใจเชี่ยวชาญในพระวินัยมาก จนพระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุผู้ทรงพระวินัย (วินัยธร) พระอุบาสีเป็นกำลังสำคัญในคราวทำปฐมสังคายนา คือเป็นผู้วิสันหาพระวินัย

อุบาสก ชายผู้นั่งใกล้พระรัตนตรัย, คนใกล้ชิดพระศาสนา, คฤหัสถ์ผู้ชายที่แสดงตนเป็นคนนับถือพระพุทธศาสนา โดยประกาศถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ปฐมอุบาสกผู้ถึงสรณะ ๒ ได้แก่ ตปุสสะและภัลลิกะ ปฐมอุบาสกผู้ถึงไตรสรณะ คือบิดาของพระยสะ

อุบาสกผู้เป็นอริยสาวก ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะ รวม ๑๐ ตำแหน่ง เช่น ตปุสสะและภัลลิกะ สองวาณิช เป็นเอตทัคคะ ในบรรดาอุบาสกสาวกผู้ถึงสรณะเป็นปฐม สุกตตะอนาถปิณฑิก-คหบดี เป็นเอตทัคคะ ในบรรดาอุบาสกสาวกผู้เป็นทายก

อุบาสกที่พระพุทธเจ้าตรัสยกย่องว่าเป็น “ตุลา” คือเป็นตราฐ หรือเป็นแบบอย่างสำหรับอุบาสกทั้งหลาย เป็นอัครอุบาสก ๒ ท่าน ได้แก่ จิตตคฤหบดี และเจ้าชายหัตถกะอาฬวกะ; ดู **ตุลา, เอตทัคคะ**

อุบาสกธรรม ดู **สมบัติของอุบาสก**

อุบาสิกา หญิงผู้หนึ่งใกล้พระรัตนตรัย, คนใกล้ชิดพระศาสนาที่เป็นหญิง, คฤหัสถ์ผู้หญิงที่แสดงตนเป็นคนนับถือพระพุทธศาสนา โดยประกาศถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ

ปฐมอุบาสิกา ได้แก่ มารดา (นางสุชาดา) และภรรยาเก่าของพระยสะ

อุบาสิกาผู้เป็นอริยสาวิกา ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะ รวม ๑๐ ตำแหน่ง เช่น นางสุชาดา เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิกาสาวิกาผู้ถึงสรณะเป็นปฐม นางวิสาขา เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิกาสาวิกาผู้เป็นทายิกา

อุบาสิกาที่พระพุทธเจ้าตรัสยกย่องว่าเป็น “ตุลา” คือเป็นตราชู หรือเป็นแบบอย่างสำหรับอุบาสิกาทั้งหลาย เป็นอัครอุบาสิกา ๒ ท่าน ได้แก่ ชุชชุตตรา และเวพุกัณฐิกีนันทมารดา; ดู *ตุลา, เอตทัคคะ*

อุเบกขา 1. ความวางใจเป็นกลาง ไม่เอนเอียงด้วยชอบหรือชัง, ความวางใจเฉยได้ไม่ยินดียินร้าย เมื่อใช้ปัญญาพิจารณาเห็นผลอันเกิดขึ้นโดยสมควรแก่เหตุ และรู้ว่าพึงปฏิบัติต่อไปตามธรรม หรือตามควรแก่เหตุนั้น, ความรู้จักวางใจเฉยดู เมื่อเห็นเขารับผิดชอบตนเองได้ หรือในเมื่อเขาควรต้องได้รับผลอันสมควรแก่ความรับผิดชอบของเขาเอง,

ความวางที่เฉยคอยดูอยู่ในเมื่อคนนั้นๆ สิ่งนั้นๆ ดำรงอยู่หรือดำเนินไปตามควรของเขาตามควรของมัน ไม่เข้าข้างไม่ตกเป็นฝ่าย ไม่สอดแล ไม่จู้จี้สาระเน ไม่ก้าวก่ายแทรกแซง (ข้อ ๔ ในพรหมวิหาร ๔, ข้อ ๗ ในโพชฌงค์ ๗, ข้อ ๑๐ ในบารมี ๑๐, ข้อ ๕ ในวิปัสสนูปกิเลส ๑๐) **2.** ความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ เรียกเต็มว่า *อุเบกขาวทนา* (= อทุกขมสุข); (ข้อ ๓ ในเวทนา ๓)

อุโบสถ 1. การสวดปาฏิโมกข์ของพระสงฆ์ทุกกึ่งเดือน เป็นเครื่องชักจูงตรวจสอบความบริสุทธิ์ทางวินัยของภิกษุทั้งหลาย และทั้งเป็นเครื่องแสดงความพร้อมเพรียงของสงฆ์ด้วย, อุโบสถเป็นสังฆกรรมที่ต้องทำเป็นประจำสม่ำเสมอและมีกำหนดเวลาที่แน่นอน มีชื่อเรียกย่อยออกไปหลายอย่าง การทำอุโบสถจะมีการสวดปาฏิโมกข์ได้ต่อเมื่อมีภิกษุครบองค์สงฆ์จตุรวรรค คือ ๔ รูปขึ้นไป ถ้าสงฆ์ครบองค์กำหนดเช่นนี้ทำอุโบสถ เรียกว่า *สังฆอุโบสถ* (มีรายละเอียดวิธีปฏิบัติตามพุทธบัญญัติในอุโบสถชั้นธกะ, วินย.๔/๑๔๗/๒๐๑); ในกรณีที่มีภิกษุอยู่ในวัดเพียง ๒ หรือ ๓ รูป เป็นเพียงคณะ ท่านให้บอกความบริสุทธิ์แก่กันและกันแทนการสวดปาฏิโมกข์ เรียกอุโบสถนี้ว่า *คณอุโบสถ* หรือ

ปารีสุทธิอุโบสถ กล่าวคือ ถ้ามี ๓ รูป ฟังให้รูปที่สามารถตั้งญัตติว่า “สุณนตุ เม อายสมนตนา, อชฺชุปสโต **ปณฺณรโส**, ยทายสมนตนา ปตฺตกถลฺ, มยฺ อณฺณ-มณฺณํ ปารีสุทธิอุโปสถํ กเรยฺยาม.” (**ปณฺณรโส** คือ ๑๕ ค่ำ ถ้า ๑๔ ค่ำ เปลี่ยนเป็น **จาตุทฺทโส**) จากนั้น ทั้งสาม รูปฟังบอกความบริสุทธิของตนไปตามลำดับพรรษา (พระเถระว่า “**ปารีสุทธิ อหิ อวฺโส, ปารีสุทธิ ติ มฺ ชาเรถ**” ว่า ๓ ครั้ง; รูปอื่นเปลี่ยน **อวฺโส** เป็น **ภนฺเต**), ถ้ามี ๒ รูป ไม่ต้องตั้งญัตติ เพียงบอกความบริสุทธิของตนแก่กัน (พระเถระว่า “**ปารีสุทธิ อหิ อวฺโส, ปารีสุทธิ ติ มฺ ชารหิ**” ว่า ๓ ครั้ง; รูปที่อ่อนพรรษา เปลี่ยน **อวฺโส** เป็น **ภนฺเต** และเปลี่ยน **ชารหิ** เป็น **ชาเรถ**); ถ้ามีภิกษุอยู่ในวัด รูปเดียว ท่านให้ทำเพียงอธิษฐาน คือตั้งใจกำหนดจิตว่า วันนี้เป็นอุโบสถของเรา (“**อชฺช เม อุโปสโต**”) อุโบสถที่ทำอย่างนี้ เรียกว่า **ปกฺคฺลอุโบสถ** หรือ **อธิษฐานอุโบสถ**; อุโบสถที่ทำในวันแรม ๑๔ ค่ำ เรียกว่า **จาตุทฺทสิก-** ทำในวันขึ้น หรือแรม ๑๕ ค่ำ เรียกว่า **ปณฺณรสิก-** ทำในวันสามัคคี เรียกว่า **สามัคคีอุโบสถ**

2. อุโบสถ คือ การอยู่จำรักษาองค์ ๘ ที่ โดยทั่วไปเรียกกันว่า **ศีล ๘** ของอุบาสก อุบาสิกา นั้น จำแนกได้เป็น ๓ ประเภท

คือ **๑. ปกฺติอุโบสถ** อุโบสถที่รักษาตาม ปกฺติชั่ววันหนึ่งกับคืนหนึ่ง ปัจจุบันนิยม รักษากันเฉพาะในวันขึ้นและแรม ๘ ค่ำ วันจันทร์เพ็ญ คือ ขึ้น ๑๕ ค่ำ และวันจันทร์ดับ คือ แรม ๑๕ ค่ำ หรือ ๑๔ ค่ำ (ปกฺติอุโบสถอย่างเต็ม มี ๘ วัน คือ วัน ๕ ค่ำ ๘ ค่ำ ๑๔ ค่ำ และ ๑๕ ค่ำ ของทุกปี) ถ้าเดือนขาดรักษาในวัน แรม ๑๓ ค่ำเพิ่มด้วย) **๒. ปฏฺิษาคร-อุโบสถ** อุโบสถของผู้ตื่นอยู่ (คือผู้ กระตือรือร้นชวนชวายนในกุศล ไม่หลับ ไหลด้วยความประมาท) ได้แก่ อุโบสถ ที่รักษาครั้งหนึ่งๆ ถึง ๓ วัน คือ รักษา ในวันอุโบสถตามปกฺติ พร้อมทั้งวันก่อน และวันหลังของวันนั้น ซึ่งเรียกว่า **วันรับ** และ **วันส่ง** ด้วย เช่น อุโบสถที่รักษาใน วัน ๕ ค่ำ มีวัน ๗ ค่ำ เป็นวันรับ วัน ๙ ค่ำ เป็นวันส่ง (เดือนหนึ่งๆ จะมีวันรับ และวันส่งรวม ๑๑ วัน, วันที่มิใช่วัน อุโบสถ ในเดือนขาดมี ๑๐ วัน เดือน เต็ม ๑๑ วัน) **๓. ปาฏิหาริยอุโบสถ** อุโบสถที่ฟังนำไปซ้ำอีกๆ หรือย้อนกลับไป นำเอามาทำ คือรักษาให้เป็นไปตรง ตามกำหนดดังที่เคยทำมาเป็นประจำใน แต่ละปี หมายความว่า ในแต่ละปีมีช่วง เวลาที่กำหนดไว้เฉพาะที่จะรักษาอุโบสถ ประเภทนี้ อย่างสามัญ ได้แก่ อุโบสถที่ รักษาเป็นประจำตลอด ๓ เดือน ใน

พรรษา (อย่างเต็มได้แก่รักษาตลอด ๔ เดือน แห่งฤดูฝน คือ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒, ถ้าไม่สามารถรักษาตลอด ๔ เดือน หรือ ๓ เดือน จะรักษาเพียง ๑ เดือน ระหว่างวันปวารณาทั้งสอง คือ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ก็ได้, อย่างต่ำสุดพึงรักษาทั้งเดือนต่อจากวันปวารณาแรกไป คือ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึง แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑); อย่างไรก็ตาม มติในส่วนรายละเอียดเกี่ยวกับอุโบสถ ๒ ประเภทหลังนี้ คัมภีร์ต่างๆ ยังแสดงไว้แตกต่างกันบ้าง ท่านว่าพอใจอย่างไร ก็พึงถือเอาอย่างนั้น เพราะแท้จริงแล้ว จะรักษาอุโบสถในวันใดๆ ก็ใช้ได้ เป็นประโยชน์ทั้งนั้น แต่ถ้าวินัยได้ในวันตามนิยามก็ย่อมควร **3.** วันอุโบสถสำหรับพระสงฆ์ คือ วันจันทร์เพ็ญ (ขึ้น ๑๕ ค่ำ) และวันจันทร์ดับ (แรม ๑๕ ค่ำ หรือ ๑๔ ค่ำเมื่อเดือนขาด), สำหรับคฤหัสถ์ คือ วันพระ ได้แก่ วันขึ้นและแรม ๘ ค่ำ วันจันทร์เพ็ญ และวันจันทร์ดับ **4.** สถานที่สงฆ์ทำสังฆกรรม เรียกตามศัพท์ว่า *อุโบสถาคาร* หรือ *อุโบสถักกะ* (โรงอุโบสถ), ไทยมักตัดเรียกว่า *โบสถ์*

อุโบสถกรรม การทำอุโบสถ; **อุโบสถ**

อุโบสถศีล ศีลที่รักษาเป็นอุโบสถ หรือ

ศีลที่รักษาในวันอุโบสถ ได้แก่ ศีล ๘ ที่อุบาสกอุบาสิกาสมาทานรักษาเป็นการจำศีลในวันพระ คือขึ้นและแรม ๘ ค่ำ ๑๕ ค่ำ (แรม ๑๔ ค่ำในเดือนขาด)

อุปกะ ชื่ออาชีวกผู้หนึ่งซึ่งพบกับพระพุทธเจ้าในระหว่างทาง ขณะที่พระองค์เสด็จจากพระศรีมหาโพธิ์ไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เพื่อโปรดพระปัญจวัคคีย์

อุปการะ ความเกื้อหนุน, ความอุดหนุน, การช่วยเหลือ

อุปกิเลส โทษเครื่องเศร้าหมอง, สิ่งทำจิตต์ใจให้เศร้าหมองขุ่นมัว รับคุณธรรมได้ยาก มี ๑๖ อย่าง คือ **๑. อภิชฌาวิสมโลภะ** ละโมบ จ้องจะเอาไม่เลือกควรไม่ควร **๒. โทสะ** คิดประทุษร้าย **๓. โกรธะ** โกรธ **๔. อุปนาหะ** ผูกโกรธไว้ **๕. มกขะ** ลบหลู่คุณท่าน **๖. ปลาสะ** ตีเสมอ **๗. อีสสา** ริษยา **๘. มัจฉริยะ** ตระหนี่ **๙. มายา** เจ้าเล่ห์ **๑๐. สาถยยะ** ใช้อวด **๑๑. ถัมภะ** หัวดี **๑๒. สารัมภะ** แข่งดี **๑๓. มานะ** ถือตัว **๑๔. อติมานะ** ดูหมิ่นท่าน **๑๕. มทะ** มัวเมา **๑๖. ปมาทะ** เล่นเล่หรือละเลย

อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา ดู *วิปัสสนูปกิเลส*

อุปมาตกรรม กรรมตัดรอน ได้แก่ กรรมที่เป็นกุศลก็ดี ที่เป็นอกุศลก็ดี ซึ่งมีกำลังแรง เข้าตัดรอนการให้ผลของ

ชนกกรรม หรืออุปัตถัมภกกรรม ที่ตรงข้ามกับตนเสีย แล้วให้ผลแทนที่ (ข้อ ๘ ในกรรม ๑๒)

อุปจาร เฉียด, จวนเจียน, ที่ใกล้ชิด, ระยะใกล้เคียง, ชาน, บริเวณรอบๆ; ดังตัวอย่างคำที่ว่า **อุปจารเรือน อุปจารบ้าน** แสดงตามที่ท่านอธิบายในอรรถกถาพระวินัยดังนี้

อาคารที่ปลูกขึ้นรวมในแคระยะน้ำตกที่ชายคาเป็นเรือน, บริเวณรอบๆ เรือนซึ่งกำหนดเอาที่แม่บ้านยืนอยู่ที่ประตูเรือนสาดน้ำล้างภาชนะออกไปหรือแม่บ้านยืนอยู่ภายในเรือน โยนกระดิ่งหรือไม้กวาดออกไปภายนอกตกที่ใด ระยะรอบๆ กำหนดนั้นเป็น **อุปจารเรือน**

บุรุษวัยกลางคนมีกำลังดี ยืนอยู่ที่เขตอุปจารเรือน ขว้างก้อนดินไป ก้อนดินที่ขว้างนั้นตกลงที่ใด ที่นั้นจากรอบๆ บริเวณอุปจารเรือน เป็นกำหนด **เขตบ้าน**, บุรุษวัยกลางคนมีกำลังดีนั้นแหละ ยืนอยู่ที่เขตบ้านนั้นโยนก้อนดินไปเต็มกำลัง ก้อนดินตกเป็น **เขตอุปจารบ้าน**; สีม่าที่สมมติเป็นตัจฉิรวาวิปवासนั้น จะต้องเว้นบ้านและอุปจารบ้านดังกล่าวนี้เสียจึงจะสมมติขึ้น คือใช้เป็นตัจฉิรวาวิปवासสีมาได้; **ตัจฉิรวาวิปवासสีมา** ด้วย

อุปจารภาวนา ภาวนาชั้นจวนเจียน คือ

เจริญกรรมฐานถึงขั้นเกิดอุปจารสมาธิ (ข้อ ๒ ในภาวนา ๓)

อุปจารสมาธิ สมาธิจวนจะแน่วแน่, สมาธิที่ยังไม่ดิ่งถึงที่สุด เป็นขั้นทำให้กิเลสมีนิวรณ์เป็นต้นระงับ ก่อนจะเป็นอัปปนา คือถึงฌาน (ข้อ ๑ ในสมาธิ ๒, ข้อ ๒ ในสมาธิ ๓)

อุปจารแห่งสงฆ์ บริเวณรอบๆ เขตสงฆ์ ชุมนุมนกัน

อุปฐาก ดู **อุปฏฐาก**

อุปติสสะ ดู **สารีบุตร**

อุปติสสปริพาชก คำเรียกพระสารีบุตร เมื่อบวชเป็นปริพาชกอยู่ในสำนักของสญชัย

อุปถัมภ์ การค้ำจุน, เครื่องค้ำจุน, อุดหนุน, ช่วยเหลือ, หล่อเลี้ยง

อุปธิ สิ่งงุ่นงั้น, สภาวะกัฬักิเลส, สิ่งที่ยังระคนด้วยกิเลส **1.** ร่างกาย **2.** สภาวะอันเป็นที่ตั้งที่ทรงไว้แห่งทุกข์ ได้แก่ กาม กิเลส เบญจขันธ์ และอภิสังขาร

อุปนาหะ ผูกโกรธไว้, ผูกใจเจ็บ (ข้อ ๔ ในอุปกิเลส ๑๖)

อุปนิสัย ความประพฤติที่เคยชินเป็นพื้นมาในสันดาน, ความดีที่เป็นทุนหรือเป็นพื้นอยู่ในจิตต์, ธรรมที่เป็นเครื่องอุดหนุน

อุปนิสินนทถา “ถ้อยคำของผู้เข้าไปนั่งใกล้”, การนั่งคูดสนทนาอย่างกันเอง

หรือไม่เป็นแบบแผนพิธี เพื่อตอบคำซักถาม แนะนำชี้แจง ให้คำปรึกษา เป็นต้น

อุปบารมี บารมีชั้นรอง, บารมีชั้นจวนสูงสุด คือ บารมีที่บำเพ็ญยิ่งกว่าบารมีตามปกติ แต่ยังไม่ถึงสุดที่จะเป็นปรมัตถบารมี เช่น สละทรัพย์ภายนอกเป็นทาน บารมี สละอวัยวะเป็นทานอุปบารมี สละชีวิตเป็นทานปรมัตถบารมี; ๓ **บารมี**

อุปปลกิริยา การทำนอกกริยานอกรอยของสมณะ, ความประพฤตินอกแบบแผนของภิกษุสามเณร ท่านจัดรวมไว้เป็น ๓ ประเภท คือ ๑. **อนาจาร** ประพฤติไม่ดี ไม่งาม และเล่นไม่เหมาะสมต่างๆ ๒. **ปาปสมาจาร** ความประพฤติเลวทราม คือ คบหากับคนชั่วในทางที่ไม่สมควร ทำตนเป็นกุกุสวก ๓. **อนเสนา** หาเลี้ยงชีพในทางที่ไม่สมควร เช่น เป็นหมอ เสกเป่าให้หวย เป็นต้น

อุปปลวณณา ๓ **อุบลวรรณา**

อุปปัชชเวทนิยกรรม กรรมให้ผลในภพที่จะไปเกิด คือ ในภพถัดไป (ข้อ ๒ ในกรรม ๑๒)

อุปปัตติเทพ “เทวดาโดยกำเนิด” ได้แก่พวกเทวดาในกามาพจรสวรรค์และพรหมทั้งหลาย (ข้อ ๒ ในเทพ ๓)

อุปปีพกรรม “กรรมบีบคั้น” ได้แก่กรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ซึ่งบีบคั้นการให้ผลแห่งชนกกรรมและอุปถัมภก-

กรรม ที่ตรงข้ามกับตน ให้แปรเปลี่ยนไป เช่น ถ้าเป็นกรรมดีก็บีบคั้นให้อ่อนลง ไม่ให้ได้รับผลเต็มที่ ถ้าเป็นกรรมชั่วยกก็ยกคั้นให้ทุเลา (ข้อ ๗ ในกรรม ๑๒)

อุปมา ข้อความที่นำมาเปรียบเทียบ, การอ้างเอามาเปรียบเทียบ, ข้อเปรียบเทียบ

อุปมา ๓ ข้อ ข้อเปรียบเทียบ ๓ ประการที่ปรากฏแก่พระโพธิสัตว์ เมื่อจะทรงบำเพ็ญเพียรที่ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม คือ

๑. ไม้สดชุ่มด้วยยาง ทั้งตั้งอยู่ในน้ำจะเอามาตีให้เกิดไฟ ก็มีแต่จะเหนียวเปล่า ฉนใด สมณพราหมณ์ ที่มีกายยังไม่หลีกออกจากกาม ยังมีความพอใจหลงใหลกระหายกาม ละไม่ได้ ถึงจะได้ส่วยทุกขเวทนาที่เผ็ดร้อนแรงกล้า อันเกิดจากความเพียรก็ตาม ไม่ได้ส่วยก็ตาม ก็ไม่ควรที่จะตรัสรู้ ฉนนั้น

๒. ไม้สดชุ่มด้วยยาง ตั้งอยู่บนบกไกลจากน้ำ จะเอามาตีให้เกิดไฟ ก็มีแต่จะเหนียวเปล่า ฉนใด สมณพราหมณ์ที่มีกายหลีกออกจากกาม แต่ยังมี ความพอใจหลงใหลกระหายกาม ละไม่ได้ ถึงจะได้ส่วยทุกขเวทนาที่เผ็ดร้อนแรงกล้า อันเกิดจากความเพียรก็ตาม ไม่ได้ส่วยก็ตาม ก็ไม่ควรที่จะตรัสรู้ ฉนนั้น

๓. ไม้แห้งเกราะ ทั้งตั้งอยู่บนบก

ไกลจากน้ำ จะเอามาสี่ให้เกิดไฟย่อมทำ
ไฟให้ปรากฏได้ ฉันทใด สมณพราหมณ์
ที่มีกายหลีกออกแล้วจากกาม ไม่มี
ความพอใจหลงไหลกระหายกาม ละ
กามได้แล้ว ถึงจะได้เสวยทุกขเวทนาที่
เผ็ดร้อนแรงกล้า อันเกิดจากความเพียร
ก็ตาม ไม่ได้เสวยก็ตาม ก็ควรที่จะตรัส
รู้ ฉันทนั้น

เมื่อได้ทรงพระดำริดังนี้แล้ว พระ
โพธิสัตว์ จึงได้ทรงเริ่มบำเพ็ญกุร-
กิริยา ดังเรื่องที่มาในพระสูตรเป็นอัน
มาก มีโพธิราชกุมารสูตร เป็นต้น แต่
มักเข้าใจกันผิดไปว่า อุปมา ๓ ข้อนี้
ปรากฏแก่พระโพธิสัตว์หลังจากทรงเลิก
ละการบำเพ็ญกุรกิริยา

อุปไมย ข้อความที่ควรจะนำสิ่งอื่นมา
เปรียบเทียบ, สิ่งที่จะหาสิ่งอื่นมา
เปรียบเทียบ, สิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ

อุปริมทิส “ทิศเบื้องบน” หมายถึงสมณ-
พราหมณ์; ดู *ทิสหก*

อุปวาณะ พระมหาสาวกองค์หนึ่งเกิดใน
ตระกูลพราหมณ์ผู้มั่งคั่ง ในนครสาวัตถี
ได้เห็นพระพุทธองค์ในพิธิถวายวัดพระ
เชตวัน เกิดความเลื่อมใส จึงได้มาบวช
ในพระศาสนาและได้บรรลุอรหัตตผล
ท่านเคยเป็นอุปฐากของพระพุทธองค์
แม้ในวันปรีนิพพานพระอุปวาณะก็
ถวายงานพัดอยู่เฉพาะพระพักตร์ เรื่อง

ราวเกี่ยวกับท่านปรากฏในพระไตรปิฎก
๔-๕ แห่ง เช่นเรื่องที่ท่านสนทนากับ
พระสารีบุตรเกี่ยวกับโพชฌงค์ ๗
ประการ เป็นต้น

อุปสมะ ความสงบใจจากสิ่งที่เป็นข้าศึก
แก่ความสงบ, การทำให้ใจให้สงบ, สภาวะ
อันเป็นที่สงบ คือ นิพพาน (ข้อ ๔ ใน
อริยฐานธรรม ๔)

อุปสมบท การให้กุลบุตรบวชเป็นภิกษุ
หรือให้กุลธิดาบวชเป็นภิกษุณี, การบวช
เป็นภิกษุ หรือภิกษุณี; ดู *อุปสัมปทา*

อุปสมมติฐาน ที่มั่นคือความสงบ,
ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจให้เป็นฐานที่มั่น
คือสันติ, ผู้มีความระงับกิเลสได้ใจสงบ
เป็นฐานที่มั่น (ข้อ ๔ ในอริยฐานธรรม ๔); ดู
อริยฐานธรรม

อุปสมานุสติ ระลึกถึงคุณพระนิพพาน
ซึ่งเป็นทีระงับกิเลสและกองทุกข์ (ข้อ
๑๐ ในอนุสติ ๑๐)

อุปสรรค ความขัดข้อง, สิ่งเข้าไปขัด
ข้อง, เครื่องกีดกัน, สิ่งขัดขวาง

อุปสัมบัน ผู้ได้รับอุปสมบทเป็นภิกษุ
หรือภิกษุณีแล้ว, ผู้อุปสมบทแล้ว ได้แก่
ภิกษุและภิกษุณี; เทียบ *อนุอุปสัมบัน*

อุปสัมปทา การบวช, การบวชเป็นภิกษุ
หรือภิกษุณี; วิธีอุปสมบททั้งหมด ๘ อย่าง
แต่เฉพาะที่ใช้เป็นหลักมี ๓ อย่าง คือ
๑. *เอหิภิกขุอุปสัมปทา* การอุปสมบท

ด้วยพระวาจาว่า “จงเป็นภิกษุมาเถิด” เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่ทรงบวชให้เอง **๒. ติสระณคณุปสัมปทา** หรือ **สรวณคณุปสัมปทา** การอุปสมบทด้วยถึงไตรสรณะ เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตให้พระสาวกทำในยุคต้นพุทธกาล เมื่อคณะสงฆ์ยังไม่ใหญ่นัก เมื่อทรงอนุญาตวิธีที่ ๓ แล้ววิธีที่ ๒ นี้ก็เปลี่ยนใช้สำหรับบรรพชาสามเณร **๓. ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา** การอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรม เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตให้สงฆ์ทำ ในเมื่อคณะสงฆ์เป็นหมู่ใหญ่ขึ้นแล้ว และเป็นวิธีที่ใช้สืบมาจนทุกวันนี้; วิธีอุปสมบทอีก ๕ อย่างที่เหลือเป็นวิธีที่ทรงประทานเป็นการพิเศษจำเพาะบุคคลบ้าง ขาดตอนหมดไปแล้วบ้าง ได้แก่ (จัดเรียงลำดับใหม่ เอา ข้อ ๓. เป็นข้อ ๘. ท้ายสุด) **๓. โอวาทปฏิคคหณุปสัมปทา** การอุปสมบทด้วยการรับโอวาท เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่พระมหากัสสปะ **๔. ปัญหาพยาครณุปสัมปทา** การอุปสมบทด้วยการตอบปัญหาของพระพุทธองค์ เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่โสปากสามเณร **๕. ครุธรรมปฏิคคหณุปสัมปทา** (หรือ อัญญุครุธรรมปฏิคคหณุปสัมปทา) การอุปสมบทด้วยการรับครุธรรม ๘ ประการ เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่พระนางมหาปชาบดีโคตมี **๖. ทูเตนะ**

อุปสัมปทา การอุปสมบทด้วยทูต เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่นางคณิกา (หญิงโสเภณี) ชื่อ อัชฌกาสี **๗. อัญญวาทิกาอุปสัมปทา** การอุปสมบทมีวาจา ๘ คือ ทำด้วยญัตติจตุตถกรรม ๒ ครั้งจากสงฆ์ทั้งสองฝ่ายคือจากภิกษุณีสงฆ์ครั้งหนึ่ง จากภิกษุสงฆ์ครั้งหนึ่ง ได้แก่การอุปสมบทของภิกษุณี **๘. ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา** (ข้อ ๓. เดิม)

อุปสัมปทาเปกษะ บุคคลผู้เพ่งอุปสมบท

คือผู้มุ่งจะบวชเป็นภิกษุ, ผู้ขอบวชนาค

อุปสัมปทาเปกขา หญิงผู้เพ่งอุปสัมปทา

คือผู้ขอบวชเป็นภิกษุณี

อุปสีวมาณพ ศิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน ๑๖

คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

อุปเสนวังคันทบุตร พระมหาสาวกองค์

หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ชื่อ วังคันทะ

มารดาชื่อนางสารี เป็นน้องชายของพระ

สารีบุตร เกิดที่หมู่บ้านนาลกะ เติบโตขึ้น

เรียนไตรเพทจบแล้ว ต่อมาได้ฟังธรรม

มีความเลื่อมใส จึงบวชในพระพุทธ-

ศาสนา หลังจากบวชได้ ๒ พรรษา จึง

สำเร็จพระอรหัต ท่านออกบวชจาก

ตระกูลใหญ่ มีคนรู้จักมากและทั้งเป็น

นักเทศน์ที่สามารถ จึงมีกุลบุตรเลื่อมใส

มาขอบวชด้วยจำนวนมาก ตัวท่านเอง

เป็นผู้ถือธุดงค์ และสอนให้สัททวิหาริก

ถือถูกต้องด้วย ปรากฏว่าทั้งตัวท่านและ
บริษัทของท่านเป็นที่เลื่อมใสของคนทั่วไป
ไปหมด จึงได้รับยกย่องว่าเป็น
เอตทัคคะในทางทำให้เกิดความเลื่อมใส
ทั่วทุกด้าน (คือไม่เฉพาะตนเองนำ
เลื่อมใส แม้คณะศิษย์ก็นำเลื่อมใสไป
หมด); *อุปเสนะวังคันตบุตร* ก็เขียน

อุปหัจจนิกาย พระอนาคามีผู้จะ
ปรีนิพพานต่อเมื่ออายุพันกึ่งแล้ว คือจะ
ปรีนิพพาน เมื่อใกล้จะสิ้นอายุ (ข้อ ๒
ใน อนาคามี ๕)

อุปัชฌาย์, อุปัชฌายะ “ผู้เพ่งโทษน้อย
ใหญ่” หมายถึงผู้รับรองกุลบุตรเข้ารับ
การอุปสมบทในท่ามกลางภิกษุสงฆ์,
เป็นทั้งผู้นำเข้าหมู่ และเป็นผู้ปกครอง
คอยดูแลผิดและชอบ ทำหน้าที่ฝึกสอน
อบรมให้การศึกษาต่อไป; อุปัชฌาย์ใน
ฝ่ายภิกษุณี เรียกว่า *ปวัตตินี*

อุปัชฌายมัตต ภิกษุผู้พอจะเป็น
อุปัชฌาย์ได้ คือมีพรรษาครบ ๑๐, พระ
ปุนอุปัชฌาย์

อุปัชฌายวัตร ธรรมเนียมหรือข้อปฏิบัติ
ที่สังฆวิหาริก ฟังกระทำต่ออุปัชฌาย์
ของตน, หน้าที่ต่ออุปัชฌาย์โดยย่อคือ
เอาใจใส่ปรนนิบัติรับใช้ คอยศึกษาเล่า
เรียนจากท่าน ขวนขวาย ป้องกัน หรือ
ระงับความเลื่อมเสีย เช่น ความคิดจะ
สึก ความเห็นผิด เป็นต้น รักษาหัวใจ

ของท่าน มีความเคารพ จะไปไหนบอก
ลาไม่เที่ยวตามอำเภอใจและเอาใจใส่
พยาบาลเมื่อท่านอาพาธ; เทียบ *สังฆ-
วิหาริกวัตร*

อุปัชฌายาจารย์ อุปัชฌาย์และอาจารย์
อุปัฏฐาก ผู้บำรุง, ผู้รับใช้, ผู้ดูแลความ
เป็นอยู่, ผู้อุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุ
สามเณร; ในพุทธกาล พระเถระมาก
หลายรูปได้เปลี่ยนกันทำหน้าที่เป็นพระ
อุปัฏฐากของพระพุทธเจ้า จนกระทั่ง
พรรษาที่ ๒๐ พระอานนท์จึงได้รับหน้า
ที่เป็นพระอุปัฏฐากประจำพระองค์
(อรรถกถาใช้คำเรียกว่า “นิพัทธอุปัฏฐาก”)
สืบมา ๒๕ พรรษา จนสิ้นพุทธกาล;
อุปฐาก ก็เขียน; *อุปัชฌาย์, อานนท์*

อุปัฏฐานศาลา หอฉัน, หอประชุม,
อาคารสำคัญในวัด ที่กล่าวถึงบ่อยใน
พระไตรปิฎก โดยพื้นเดิม เป็นศาลาโรง
ฉันหรือหอฉัน (โภชนศาลา) และขยาย
มาใช้เป็นศาลาโรงประชุมหรือหอประชุม
(สังฆนิบาตศาลา) ซึ่งภิกษุทั้งหลายมาเฝ้า
พระพุทธเจ้า ฟังพระองค์แสดงธรรม
และถกเถียงสนทนาธรรมกัน ตลอดจน
วินิจฉัยข้อวินัยต่างๆ เป็นส่วนประกอบ
สำคัญในวิถีชีวิตของพระสงฆ์ในยุค
พุทธกาล และเป็นที่เกิดขึ้นของพุทธพจน์
เป็นอันมากในพระธรรมวินัย, อุปัฏฐาน-
ศาลาเกิดมีขึ้นตั้งแต่ระยะแรกของ

พุทธกาล สืบเนื่องจากพุทธานุญาตให้พระสงฆ์มีเสนาสนะเป็นที่อยู่อาศัย คือในช่วงปีที่ ๒-๓ แห่งพุทธกิจ ขณะประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน เมืองราชคฤห์ คำร้องขอของเศรษฐีแห่งเมืองราชคฤห์ที่มีศรัทธาจะสร้างวิหารคือกุฎีที่พักอาศัย ถวายแก่ภิกษุทั้งหลาย ได้เป็นเหตุให้ทรงอนุญาตเสนาสนะแก่ภิกษุทั้งหลาย (วินย. ๗/๒๐๐/๘๖) ต่อจากนั้น ก็มีพุทธบัญญัติเกี่ยวกับสิ่งก่อสร้างต่างๆ ในวัด รวมทั้งพุทธานุญาตหอนั้นคืออุปัฏฐานศาลานี้ (วินย. ๗/๒๓๕/๙๘) แล้วในเวลาใกล้เคียงต่อจากนั้น อนาคติภคเศรษฐีก็ได้สร้างวัดพระเชตะวันขึ้นที่เมืองสาวัตถี ในคำบรรยายการสร้างวัดพระเชตะวันนั้น บอกด้วยว่าได้สร้างอุปัฏฐานศาลา โดยใช้คำพหูพจน์ (อุปัฏฐานศาลาโย, วินย. ๗/๒๓๕/๙๘) ซึ่งแสดงว่าที่พระเชตะวันนั้น มีอุปัฏฐานศาลาหลายหลัง, นอกจากอุปัฏฐานศาลาแล้ว ตามเรื่องในพระไตรปิฎกอาคารอีกชื่อหนึ่งรองลงไป ที่ภิกษุทั้งหลายมักไปนั่งประชุมสนทนาธรรมกัน ซึ่งบางครั้งพระพุทธเจ้าก็เสด็จไปทรงไถ่ถามและทรงชี้แจงอธิบาย ได้แก่ “มณฑลมาฬ” (โรงกลม) ซึ่งเป็นศาลาที่ นั่งพัก หรือเรียกอย่างชาวบ้านว่าศาลาที่ นั่งเล่น (นีสันทศาลา, อรรถกถาบางแห่งว่าเป็นอุปัฏฐานศาลาเช่นกัน) พระสูตร

ลำคัมภูบางสูตรก็เกิดขึ้นที่ศาลานั่งพัก แบบนี้; ในชั้นอรรถกถา นิยมเรียกที่ประชุมฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าว่า “ธรรมสภา” ดังนั้น อุปัฏฐานศาลาของพระไตรปิฎก จึงมักปรากฏในอรรถกถา ในชื่อว่าธรรมสภา ดังที่อรรถกถาบางแห่งไขความว่า “คำว่า ‘ในอุปัฏฐานศาลา’ หมายความว่า ‘ในธรรมสภามณฑป’” (อุ.อ.๑๒/๑๐๖); ดู **ธรรมสภา**

อุปัฏฐายิกา อุปัฏฐากที่เป็นหญิง

อุปัตติเหตุ เหตุที่เกิดขึ้น, เหตุการณ์ที่เกิดขึ้น เช่น ควรเทศนาให้เหมาะแก่อุปัตติเหตุ คือ แสดงธรรมให้เข้ากับเรื่องที่เกิดขึ้น; บัดนี้เขียน **อุปัตติเหตุ** และใช้ในความหมายที่ต่างออกไป

อุปัตถัมภกกรรม กรรมสนับสนุน ได้แก่กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลที่เข้าช่วยสนับสนุนซ้ำเติมต่อจากชนกกรรมเหมือนแม่นมเลี้ยงทารกที่เกิดจากผู้อื่น ถ้ากรรมดีก็สนับสนุนให้ดีขึ้น ถ้ากรรมชั่วก็ซ้ำเติมให้เลวลงไปอีก (ข้อ ๖ ในกรรม ๑๒)

อุปัทวะ อุบาทว์, สิ่งเลวร้ายที่ก่อความเดือดร้อนหรือกีดกันขัดขวางไม่ให้เป็นอย่างไปด้วยดี, บางทีพูดควบกับอันตราย เป็น **อุปัทวันตราย** (อุปัทวะและอันตราย)

อุปัสถะของภิกษุณี ส่วนที่อยู่ของ

ภิกษุณี ตั้งอยู่ในอาวาสที่มีภิกษุอยู่ด้วย แต่อยู่เอกเทศ ไม่ปะปนกับภิกษุ; เรียกตามศัพท์ว่า *ภิกษุญฺ์ปัสสยะ* (สำนักภิกษุณี)

อุปาทาน ความถ่อมมัน, ความยึดติดถือค้ำถือคาไว้ (ปัจจุบันมักแปลกันว่า ความยึดมัน) ไม่ปล่อยไม่วางตามควรแก่เหตุผล เนื่องจากติดใจหรือใฝ่ปรารถนาอย่างแรง; ความถ่อมมันด้วยอำนาจกิเลส มี ๔ คือ ๑. *กามอุปาทาน* ความถ่อมมันในกาม ๒. *ทิฏฐิอุปาทาน* ความถ่อมมันในทิฏฐิ ๓. *สีลัพพตอุปาทาน* ความถ่อมมันในศีลและพรต ๔. *อัตตวาทุอุปาทาน* ความถ่อมมันว่าทะว่าตน; ตามสำนวนทางธรรม ไม่ใช้คำว่า “ถ่อมมัน” หรือ “ยึดมัน” กับความมันแน่วในทางที่ดีงาม แต่ใช้คำว่า “ตั้งมัน” เช่น ตั้งมันในศีล ตั้งมันในธรรม ตั้งมันในสังขะ; ในภาษาไทย มักใช้ “อุปาทาน” ในความหมายที่แคบลงมาว่า ยึดติดอยู่กับความนึกคิดเอาเองว่าเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ หรือจะต้องเป็นไปเช่นนั้นเช่นนั้น

อุปาทานขันธ ขันธอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน, ขันธที่ประกอบด้วยอุปาทาน ได้แก่ *เบญจขันธ* คือ รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ ที่ประกอบด้วยอาสวะ

อุปาทายรูป รูปอาศัย, รูปที่เกิดสืบเนื่อง

จากมหาภูตรูป, อาการของมหาภูตรูป มี ๒๔ อย่าง; ดู *รูป ๒๘*

อุปาทิ 1. สภาที่ถูกรวมกิเลสถือครอง, สภาที่ถูกรูปาทานยึดไว้มัน, เบญจขันธ

2. กิเลสเป็นเหตุถ่อมมัน, ความยึดติดถือมัน, อุปาทาน

อุปาทินนกลังขาร ลังขารที่กรรมครอบครอง พุดเข้าใจกันอย่างง่าย ๆ ว่า ลังขารที่มีใจครอง เช่น คน ลัทธิ เทวดา (ข้อ ๑ ในลังขาร ๒)

อุปาทินนรูป, อุปาทินนกรูปล ดู *รูป ๒๘*

อุปายโกศล ดู *โกศล ๓*

อุปายาส ความคับแค้นใจ, ความสิ้นหวัง

อุปาลีปัญจกะ ชื่อตอนหนึ่งในคัมภีร์ปริวาร พระวินัยปิฎก

อุปาลิงค์ ชื่อนิกายพระสงฆ์ลังกาที่บวชจากพระสงฆ์สยาม (พระอุบาลีเป็นหัวหน้า นำคณะสงฆ์ไทยไปอุปสมบทกุลบุตรในประเทศลังกา เมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๖ ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ สมัยอยุธยาตอนปลาย)

อุปาสกัตตเทศนา การแสดงความเป็นอุบาสก คือ ประกาศตนเป็นอุบาสกโดยถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ

อุปาทนา ดู *รองเท้า*

อุปาสถขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๒ แห่งคัมภีร์มหาวรรค พระวินัยปิฎก ว่าด้วยการทำอุโบสถ คือ สวดปาฏิโมกข์และ

เรื่องสี่มา

อุโปสถิเกะ, อุโปสถิกภัต อาหารที่เขาถวายในวันอุโบสถ คือ วันพระ ในเดือนหนึ่งสี่วัน, เป็นของจำพวกสังฆภัตหรืออุทเทศภัตนั่นเอง แต่มีกำหนดวันเฉพาะคือ ถวายเนื่องในวันอุโบสถ

อุพพาหิกา กิริยาที่ถอนนำไป, การเลือกแยกออกไป, หมายถึงวิธีระงับวิวาทติกรรมในกรณีในที่ประชุมสงฆ์มีความไม่สะดวก ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งสงฆ์จึงเลือกภิกษุบางรูปในที่ประชุมนั้นตั้งเป็นคณะ แล้วมอบเรื่องให้นำเอาไปวินิจฉัย (เป็นทำนองตั้งคณะกรรมการพิเศษ)

อุพทกสถฐาคาร ท้องพระโรงชื่ออุพทก เป็นท้องพระโรง หรือหอประชุมที่สร้างขึ้นใหม่ของมัลลกษัตริย์แห่งเมืองปาวา มัลลกษัตริย์ทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าไปประทับพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ เพื่อเป็นสิริมงคลก่อนจะเปิดใช้งาน ณ ที่นี้ พระสารีบุตรได้แสดงสังคีตีสสูตร อันเป็นต้นแบบของการสังคายนา

อุภโตพยัญชนก คนมีทั้ง ๒ เพศ

อุภโตภาควิมุต “ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน” คือ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะมาเป็นอย่างมากจนได้สมบัติ ๘ แล้ว จึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไป

จนบรรลอรหัตผล; หลุดพ้นทั้งสองส่วน (และสองวาระ) คือหลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปรสมาบัตติ (เป็นวิกขัมภณะ) หนึ่งแล้ว จึงหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค (เป็นสมุจเฉท) อีกหนึ่ง; เทียบ **ปัญญาวิมุต**

อุภโตสุชาติ เกิดดีแล้วทั้งสองฝ่าย คือทั้งฝ่ายมารดาทั้งฝ่ายบิดา หมายความว่า มีสกุลสูง เป็นเชื้อสายวรรณะนั้นต่อเนื่องกันมาโดยตลอด ทั้งฝ่ายบิดาและฝ่ายมารดา, เป็นคุณสมบัติที่พวกพราหมณ์และกษัตริย์บางวงศ์ถือเป็นสำคัญมาก

อุภยัตตะ ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย, ประโยชน์ร่วมกัน, สิ่งที่เกิดขึ้นแก่ส่วนรวมเป็นคุณแก่ชีวิตทั้งของตนและของผู้อื่น ช่วยให้เป็นอยู่กันด้วยดีพากันประสพวิภูชัมมิกัตตะ สัมปรายิกัตตะ และปรมัตตะ ยิ่งขึ้นไป; ดู **อัตตะ**

อุมมัตตกสมมติ การที่สงฆ์สวดประกาศความตกลงให้ถือภิกษุเป็นผู้วิกลจริต; ดูที่ **ปกาสณียกรรม, อสัมมุขการณีย์**

อุยยานบาล, อุทยานบาล คนเฝ้าอุทยาน, เจ้าหน้าที่ดูแลรักษาอุทยาน; ดู **อุทยาน**

อุรุเวลกัสสป พระมหาสาวกองค์หนึ่งเคยเป็นนักบวชประเภทชฎิล นับถือลัทธินิวชาไฟ ถือตัวว่าเป็นพระอรหันต์สร้างอาคารมสังสอนลัทธิของตนอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลา เพราะ

เหตุที่เป็นชาวกัสสปโคตรและอยู่ ณ ตำบลอุรุเวลา จึงได้ชื่อว่า **อุรุเวลกัสสป** ท่านผู้นี้เป็นคณาจารย์ใหญ่ที่ชาวราชคฤห์นับถือมาก มีน้องสองคน คนหนึ่งชื่อน**นทีกัสสป** อีกคนหนึ่งชื่อ **คยากัสสป** ล้วนเป็นหัวหน้าชฎิลตั้งอาศรมอยู่ถัดกันไปบนฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ไม่ห่างไกลจากอาศรมของพี่ชายใหญ่ ต่อมาพระพุทธเจ้าได้เสด็จมาทรงธรรมานอุรุเวลกัสสปด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ต่างๆ จนท่านชฎิลใหญ่คลายพยศ ยอมมอบตัวเป็นพุทธสาวก ขอบรรพชา ทำให้ชฎิลผู้น้องทั้งสองพร้อมด้วยบริวารออกบวชตามด้วยทั้งหมด ครั้นบวชแล้วได้ฟังเทศนาอาทิตตปริยายสูตร จากพระพุทธเจ้า ก็ได้สำเร็จพระอรหัตทั้งสามพี่น้องพร้อมด้วยบริวารทั้งหมดหนึ่งพันองค์ พระอุรุเวลกัสสปได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางมีบริษัทใหญ่ คือ มีบริวารมาก

อุรุเวลา ชื่อตำบลใหญ่แห่งหนึ่ง ในแคว้นมคธ ตั้งอยู่ ณ ลุ่มแม่น้ำเนรัญชรา เป็นภูมิสถานที่สูงบนารัณรมย์ พระมหานรุษทรงเลือกเป็นที่บำเพ็ญเพียร ได้ประทับอยู่ ณ ที่นี้นานถึง ๖ ปี ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาและเปลี่ยนมาทรงดำเนินในมัชฌิมาปฏิปทา จนได้ตรัสรู้อรุณุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ภายใต้อร่มพระศรีมหาโพธิ์ ณ ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในตำบลนี้

อุสสวานันตिका กับปิยภูมิที่ทำการประกาศ ได้แก่ ภูมิที่ภิกษุทั้งหลายตกลงกันแต่ต้นว่าจะทำเป็นกับปิยภูมิ ในเวลาที่ทำ พอช่วยกันยกเสาหรือตั้งฝาที่แรกก็ร้องประกาศให้รู้กันว่า “**กปปิยภูมิ กโรม**” ๓ หน (แปลว่า “เราทั้งหลายทำกับปิยภูมิ”); ๓ **กปปิยภูมิ**

อุสิรรชชะ ภูเขาที่กั้นอาณาเขตของมัชฌิมชนบทด้านเหนือ

อุเน คณ จรณ การประพฤติ (วัตร) ในขณะอันพร่อง คือ ประพฤติในถิ่น เช่น อาวาส ที่มีปกติตตภิกษุไม่ครบองค์สงฆ์คือไม่ถึง ๔ รูป แต่ที่นิยมปฏิบัติกันมาไม่ต่ำกว่า ๕ รูป; เป็นเหตุอย่างหนึ่งของรัตติเจตแห่งมานัต; ๓ **รัตติเจต**

อุรุ ขาอ่อน, โคนขา

เอกฉันท มีความพอใจอย่างเดียวกัน, เห็นเป็นอย่างเดียวกันหมด

เอกเทศ ภาคหนึ่ง, ส่วนหนึ่ง, เป็นส่วนหนึ่งต่างหาก

เอกพีช ผู้มีพีชคืออรรถาพอันเดียว หมายถึง พระโสดาบันซึ่งจะเกิดอีกครั้งเดียวก็จะบรรลุพระอรหัตตผลในภพที่เกิดขึ้น (ข้อ ๑ ในโสดาบัน ๓, บางแห่งท่านจัดกลับเป็นข้อ ๓)

เอกภัตตะ ทรัพย์สินสิ่งเดียวซึ่งมีราคาเพียงพอที่จะเป็นวัตถุแห่งปาราชิก

เอกภัตติกะ ผู้ฉันทเดียว คือ ฉันทวันละ

มือเดียว เฉพาะมือซ้าย ก่อนเที่ยงวัน; เทียบ
เอกาสนิกะ; ๓ **นัมมือเดียว**
เอกวจนะ คำกล่าวถึงสิ่งของสิ่งเดียว
เอกโวการ, เอกโวการภ ๓ **โวการ**
เอกสิทธิ สิทธิพิเศษ, สิทธิโดยเฉพาะ
เอกเสสนัย อากาการกำหนดด้วยเหลือศัพท์
 เดียว, เป็นวิธีการอย่างหนึ่งในไวยากรณ์
 บาลี กล่าวคือ บุคคล วัตถุ หรือภาวะ
 บางอย่าง เป็นของควบคู่กันมาด้วยกัน
 เสมอ เมื่อเห็นอย่างหนึ่งก็เป็นอันรู้ถึงอีก
 อย่างหนึ่งด้วย หรือเป็นของชุดเดียวกัน
 จำพวกเดียวกัน เมื่อเรียกชื่ออย่างหนึ่ง
 จะหมายถึงอย่างหนึ่งอย่างใดในชุดหรือ
 ในจำพวกนั้นก็ได้ ในกรณีเช่นนี้ บางที
 ท่านกล่าวถึงหรือออกชื่อไว้อย่างใดอย่าง
 หนึ่งแต่เพียงอันเดียว ให้ผู้อ่านหรือผู้ฟัง
 หมายรู้อีกอย่างหนึ่งด้วย หรือให้เข้าใจ
 เอาเอง จากข้อความแวดล้อมว่า ในที่นั้น
 หมายถึงอย่างไหนข้อใดในชุดหรือใน
 จำพวกนั้น จึงเรียกว่า เหลือไว้อย่างเดียว
 หรือเหลือไว้ศัพท์เดียว เช่น ก) เป็นที่รู้
 กันดีว่าคู่พระอัครสาวกคือใคร ดังนั้น ใน
 คำสมาสบาลี เมื่อระบุนามพระอัครสาวก
 องค์เดียวแต่เป็นพหูพจน์ว่า **สาริปุตตา**
 “พระสาริปุตตรทั้งหลาย” ก็เป็นอันรวมอีก
 องค์หนึ่งที่ไม่ได้ระบุด้วย จึงหมายถึง
 พระสาริปุตตรและพระมหาโมคคัลลานะ
 ข) ตามสำนวนวิธีอธิบายธรรม เช่น ใน

หลักปฏิบัติจสมุขบาท คำว่า **นามรูป** เป็น
 เอกเสส หมายถึง นามหรือรูป หรือทั้ง
 นามและรูป คำว่า **สพายตนะ** ก็เป็น
 เอกเสส หมายถึงอายตนะที่ ๖ ก็ได้
 อายตนะทั้ง ๖ ก็ได้ ดังนั้น เมื่อพูดว่า
 นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสพายตนะ ถ้า
 พูดถึงอรูปภพ กรณีก็บังคับให้ต้องแปล
 ความว่า นามเป็นปัจจัยให้เกิดอายตนะที่
 ๖ (คือมโน) **ค)** ในสำนวนนิยมทางภาษา
 อย่างในภาษาบาลี คำพูดบางคำมีความ
 หมายกว้าง หมายถึงสิ่งของหรือสภาวะ
 สองสามอย่างที่ถือได้ว่าเป็นชุดเดียวกัน
 เช่น สுகติ หมายถึงโลกสวรรค์ก็ได้ โลก
 มนุษย์ก็ได้ (สวรรค์กับมนุษย์อยู่ในชุดที่
 เป็นสุคติด้วยกัน) เมื่ออย่างหนึ่งในชุด
 นั้น มีคำเฉพาะระบุชัดแล้ว คำที่มีความ
 หมายกว้าง ก็ย่อมหมายถึงอีกอย่างหนึ่ง
 ในชุดนั้น ที่ยังไม่ถูกระบุ เช่น ในคำว่า
 “**สุคติ (และ) โลกสวรรค์**” สวรรค์ก็เป็น
 สุกติ แต่มีคำเฉพาะระบุไว้แล้ว ดังนั้น
 คำว่า **สุคติ** ในกรณีนี้ จึงหมายถึง โลก
 มนุษย์ ซึ่งเป็นสุคติอย่างเดียวกับที่เหลือ
 นอกจากสวรรค์

เอกอุ เลิศ, สูงสุด (ตัดมาจากคำว่า **เอก-
 อุดม**)

เอกกคตา ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว
 คือ ความมีจิตต์แน่วแน่อยู่ในอารมณ์
 อันเดียว ได้แก่สมาธิ (พจนานุกรม

เขียน *เอกัคคา*); *ดู ฆาน*

เอกัณฑ์โลมิ เครื่องลาดที่มีชนตกไปข้างเดียวกัน

เอกายนมรรค ทางอันเอก คือ ข้อปฏิบัติอันประเสริฐที่จะนำผู้ปฏิบัติไปสู่ความบริสุทธิ์หมดจด หมดความทุกข์ และบรรลุนิพพาน ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔; อย่างกว้างขวาง เช่น ไนมหานิทเทศ หมายถึง โพธิปักขิยธรรม ด้วย

เอกาสนิกะ ผู้ฉันที่นั่งเดียว คือ ฉันทวันละมือเดียวครั้งเดียว ลุกจากที่แล้วไม่ฉันอีกในวันนั้น; เทียบ *เอภักตติกะ*; *ดู ฉันทมือเดียว*

เอกาสนิกังคะ องค์กรแห่งผู้ถือนั่งฉันทที่อาสนะเดียวเป็นวัตร คือ ฉันทวันละมือเดียว ลุกจากที่แล้วไม่ฉันอีกในวันนั้น (ข้อ ๕ ในรุดงค์ ๑๓)

เอตทัคคะ “นั่นเป็นยอด”, “นี่เป็นเลิศ”, บุคคลหรือสิ่งที่ยอดเยี่ยม ดีเด่น หรือเป็นเลิศ ในทางใดทางหนึ่ง เช่น ในพุทธพจน์ (อง.เอก.๒๐/๑๔๖/๓๑) ว่า “เอตทคัคคิ ภิกขเว มม สวากานํ ภิกขุณํ รตตตณฺณนํ ยทิตํ อญฺญาโกณฺทญฺเญ” (ภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุสาวกของเราผู้รัตตัญญู อัญญาโกณฑัญญะนี้ เป็นผู้ยอดเยี่ยม), (อง.เอก.๒๐/๓๘/๑๗) ว่า “เอตทคัคคิ ภิกขเว วุฑฺฒินํ ยทิตํ ปญฺญาวุฑฺฒิ” (ภิกษุทั้งหลาย บรรดาความเจริญทั้งหลาย ความเจริญเพิ่มพูนปัญญา นี้ เป็นเยี่ยม)

(อง.นวก.๒๓/๒๐๙/๓๗๗) ว่า “เอตทคัคคิ ภิกขเว ทานานํ ยทิตํ ธมฺมทานํ” (ภิกษุทั้งหลาย ในบรรดาทานทั้งหลาย ธรรมทานนี้เป็นเลิศ); ตามปกติ มักหมายถึง พระสาวกที่ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้ยอดเยี่ยมในทางใดทางหนึ่ง เช่น เป็นเอตทัคคะในทางธรรมกถึก หมายความว่า เป็นผู้ยอดเยี่ยมในทางแสดงธรรม เป็นต้น

พระสาวกที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นเอตทัคคะ ในบริษัท ๔ ปราภุในพระไตรปิฎก (อง.เอก.๒๐/๑๔๖/๓๑-๑๕๒/๓๓) ดังนี้

๑. ภิกษุบริษัท

พระอัญญาโกณฑัญญะ เป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุสาวกผู้รัตตัญญู, พระสารีบุตร ...ใน~ผู้มีปัญญามาก, พระมหาโมคคัลลานะ ...ใน~ผู้มีฤทธิ์, พระมหากัสสป ...ใน~ผู้ถือรุดงค์, พระอนุรุทธะ ...ใน~ผู้มีทิพยจักขุ, พระภททियะกาพิโคธาบุตร ...ใน~ผู้มีตระกูลสูง, พระลกฤษฏภททियะ ใน~ผู้มีเสียงไพเราะ, พระปิณฑโกลภาร์ทวาชะ ...ใน~ผู้บั่นลือลีฬหาท, พระปุณณมันตานีบุตร ...ใน~ผู้เป็นธรรมกถึก, พระมหากัจจนะ ...ใน~ผู้จำแนกความย่อให้พิสดาร, พระจุลลปันถกะ ...ใน~ผู้้นถมิตมโนมยกาย (กายอันสำเร็จด้วยใจ), พระจุลลปันถกะ ...ใน~ผู้ฉลาดทางเจโตวิวัฏฐิ (การคลี่ขยาย

ทางจิต คือในด้านสมาบัติ หรือเรื่องสมาธิ), พระมหาปันถกะ ...ใน~ผู้ฉลาดทางปัญญาวิวัฏฐ์ (การคลี่ขยายทางปัญญา คือในด้านวิปัสสนา; บาลีเป็นลัญญาวิวัฏฐ์ ก็มี คือ ชำนาญในเรื่องอรุณ-ณาน), พระสุภติ ...ใน~ผู้มีปกติอยู่ไม่ข้องเกี่ยวกับกิเลส (อรณวิหารี), พระสุภติ ...ใน~ผู้เป็นทักษิณเอย, พระเวทขทิวรณิยะ ...ใน~ผู้ถืออยู่ป่า (อาร์ญญกะ), พระกังขา-เรวตะ ...ใน~ผู้บำเพ็ญฌาน, พระโสณ-โกพิวิสะ ...ใน~ผู้ปรารภความเพียร, พระโสณกุกฺกัณณะ ...ใน~ผู้กล่าวกัลยาณพจน์, พระสีวลี ...ใน~ผู้มีลาภ, พระวักกलि ...ใน~ผู้มีศรัทธาสนิทแน่ว (ศรัทธาธิมุต), พระราหุล ...ใน~ผู้ใฝ่ต่อการศึกษา, พระรัฐपालะ ...ใน~ผู้ออกบวชด้วยศรัทธา, พระกุนทธานะ ...ใน~ผู้จับสลากเป็นปฐม, พระวังคีสะ ...ใน~ผู้มีปฏิภาณ, พระอุปเสนวังคันทบุตร ...ใน~ผู้ที่น่าเลื่อมใสรอบด้าน, พระทัฬพ-มัลลบุตร ...ใน~ผู้จัดแจกเสนาสนะ, พระปิลินทวัจฉะ ...ใน~ผู้เป็นที่รักใคร่ชอบใจของเหล่าเทพยดา, พระพาหิยทาร์จิริยะ ...ใน~ผู้ตรัสรู้เร็วพลัน, พระกุมารกัสสปะ ...ใน~ผู้แสดงธรรมวิจิตร, พระมหา-โกฏฐิตะ ...ใน~ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา, พระอาณนท ...ใน~ผู้เป็นพหูสูต, พระอาณนท ...ใน~ผู้มีสติ, พระอาณนท ...

ใน~ผู้มีคติ, พระอาณนท ...ใน~ผู้มีความเพียร, พระอาณนท ...ใน~ผู้เป็นอุปัฏฐาก, พระอรุเวลกัสสปะ ...ใน~ผู้มีบริษัทใหญ่, พระกาพุกทายี ...ใน~ผู้ทำสกุลให้เลื่อมใส, พระพักกุละ ...ใน~ผู้มีอาพาธน้อย, พระโสภิตะ ...ใน~ผู้ระลึกบุญเพนิวาส, พระอุบาลี ...ใน~ผู้ทรงวินัย, พระนันทกะ ...ใน~ผู้โอวาทภิกษุณี, พระนันทะ ...ใน~ผู้สำรวจระวางอินทริย์, พระมหากัปปิณะ ...ใน~ผู้โอวาทภิกษุ, พระสาคตะ ...ใน~ผู้ชำนาญไตรปิฎก, พระราธะ ...ใน~ผู้สืบทอดปฏิภาณ, พระโมฆราช ...ใน~ผู้ทรงจิวรเค้าหมอง

๒. ภิกษุณีบริษัท

พระมหาปชาบดีโคตมี เป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุณีสาวิกาผู้รัตตัญญู, พระเขมา ...ใน~ผู้มีปัญญามาก, พระอุบล-วรรณา ...ใน~ผู้มีฤทธิ์, พระปฎาจารา ...ใน~ผู้ทรงวินัย, พระธัมมทินนา ...ใน~ผู้เป็นธรรมกถึก, พระนันทา ...ใน~ผู้บำเพ็ญฌาน, พระโสณา ...ใน~ผู้ปรารภความเพียร, พระสกุลา ...ใน~ผู้มีทิพยจักขุ, พระภัททากุณฑลเกสา ...ใน~ผู้ตรัสรู้เร็วพลัน, พระภัททากปิลานี (ภัททากปิลานี ก็ว่า) ...ใน~ผู้ระลึกบุญเพ-นิวาส, พระภัททากัจจนา ...ใน~ผู้บรรลุมหาอภิญญา, พระกิสาโคตมี ...ใน~ผู้ทรงจิวรเค้าหมอง, พระสิคาลมารดา ...

ใน~ผู้มีศรัทธาสนิทหนั่ว (ศรัทธาธิมุต)

๓. อุบาสกบริษัฑ

ตปุสสะและภัลลิกะ สองวาณิช เป็นเอตทัคคะ ในบรรดาอุบาสกสาวกผู้ถึงสรณะเป็นปฐม, สุทัตตะอนาถปิณฑิกคหบดี ...ใน~ผู้เป็นทายก, จิตตะคหบดี ชาวเมืองมัจฉิกาสนธ์ ...ใน~ผู้เป็นธรรมกถึก, หัตถกะอาพวกะ ...ใน~ผู้สงเคราะห์บริษัทด้วยสังคหวัตถุ ๔, มหานามะเจ้าศากยะ ...ใน~ผู้ถวายของประณีต, อุคคะคหบดี ชาวเมืองเวสาลี ...ใน~ผู้ถวายของที่[ตัวผู้ถวายเอง]ชอบใจ, อุคคตะคหบดี ...ใน~ผู้เป็นสังฆอุปัฏฐาก, สุระอัมพัฏฐะ ...ใน~ผู้มีปสาทะไม่หวั่นไหว, ชิวโกโกมารภัจจ ...ใน~ผู้เลื่อมใส[เลือกตัว]บุคคล, นกุลบิดาคหบดี ...ใน~ผู้สนิทคุ้นเคย

๔. อุบาสิกาบริษัฑ

สุชาดาเสนานีธิดา เป็นเอตทัคคะ ในบรรดาอุบาสิกาสาวิกาผู้ถึงสรณะเป็นปฐม, วิสาขามิคารมารดา ...ใน~ผู้เป็นทายิกา, ขุชชุตตรา ...ใน~ผู้เป็นพหูสูต, สามาวดี ...ใน~ผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตา, อุตตรานันทมารดา ...ใน~ผู้บำเพ็ญฌาน, สุปวาสาโกถยธิดา ...ใน~ผู้ถวายของประณีต, สุปเปียอุบาสิกา ...ใน~ผู้เป็นศิลาอุปัฏฐาก, กาดิยานี ...ใน~ผู้มีปสาทะไม่หวั่นไหว, นกุลมารดาคหปตานี ...ใน

~ผู้สนิทคุ้นเคย, กาฬิอุบาสิกา ชาวกรุงฉนวนคร ...ใน~ผู้มีปสาทะด้วยลำดับคำกล่าวชวน; เทียบ *อสีติมหาสาวก*

เอตทัคคฐาน ตำแหน่งเอตทัคคะ, ตำแหน่งที่ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นเลิศในคุณนั้นๆ

เอหิปสฺสโก (พระธรรม) ควรเรียกให้มาดู คือ เชิญชวนให้มาชม เหมือนของดีพิเศษที่ควรป่าวร้องให้มาดู หรือทำทายต่อการพิสูจน์ เพราะเป็นของจริงและดีจริง (ข้อ ๔ ในธรรมคุณ ๖)

เอหิภิกขุ เป็นคำเรียกภิกษุที่ได้รับอุปสมบทจากพระพุทธเจ้าโดยตรงด้วยวิธีบวชที่เรียกว่า *เอหิภิกขุอุปสัมปทา*; *พระอัญญาโกณฑัญญะ* เป็นเอหิภิกขุองค์แรก

เอหิภิกขุอุปสัมปทา วิธีอุปสมบทที่พระพุทธเจ้าประทานด้วยพระองค์เองด้วยการเปล่งพระวาจาว่า “ท่านจงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว ท่านจงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด” วิธีนี้ ทรงประทานแก่พระ *อัญญาโกณฑัญญะ* เป็นบุคคลแรก; ดู *อุปสัมปทา*

เอหิภิกษุ ดู *เอหิภิกขุ*

โถกกันตिकाปีติ ปีติเป็นระลอก, ความอิมใจเป็นพักๆ เมื่อเกิดขึ้นทำให้รู้สึกชุ่มซ่า เหมือนคลื่นกระทบฝั่ง (ข้อ ๓ ในปีติ ๕)

โศกการาษ กษัตริย์ผู้เป็นต้นสกุลของ
คากยวงศ์

โศกาส ช่อง, ที่ว่าง, ทาง, เวลาที่เหมาะสม,
จังหวะ; ในวิธีระบอบนุวาทาธิกรณมี
ระเบียบว่า ก่อนจะกล่าวคำโจทนาคือคำ
ฟ้องขึ้นต่อหน้าสงฆ์ โจทก์พึงขอโศกาส
ต่อจำเลย คำขอโศกาสว่า “กโรตุ เม
อายุสมา โศกาส, อหนตฺ วตฺตุกาโม”
แปลว่า “ขอท่านจงทำโศกาสแก่ข้าพเจ้า
ข้าพเจ้าใครจะกล่าวกะท่าน” ถ้าโจทก์โดย
ไม่ขอโศกาส ต้องอาบัติทุกกฏ คำให้
โศกาส ท่านไม่ได้แสดงไว้ อาจใช้ว่า
“กโรมิ อายุสมโต โศกาส” แปลว่า
“ข้าพเจ้าทำโศกาสแก่ท่าน”; ภิกษุพร้อม
ด้วยองค์ ๕ แม้จะขอให้ทำโศกาสก็ไม่
ควรทำ (คือไม่ควรให้โศกาส) กล่าวคือ
เป็นผู้มีความประพฤติทางกายไม่
บริสุทฺธิ มีความประพฤติทางวาจาไม่
บริสุทฺธิ มีอาชีวะไม่บริสุทฺธิ เป็นผู้เขลา
ถูกชักเข้า ไม่อาจให้คำตอบข้อที่ชัก,
องค์ ๕ อีกหมวดหนึ่งว่า เป็นอสังขีเป็น
พาล มิใช่ปกติตตะ กล่าวด้วยปรารภ
จะกำจัด มิใช่เป็นผู้มีความปรารภใน
อันให้ออกจากอาบัติ

โศกาสโลก โลกอันกำหนดด้วยโศกาส,
โลกอันมีในอวกาศ, โลกซึ่งเป็นโศกาส
แก่สัตว์ทั้งหลายที่จะอยู่อาศัย, โลกคือ
แผ่นดินอันเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ทั้ง

หลาย, จักรวาล (ข้อ ๓ ในโลก ๓)

โศฆะ ห้วงน้ำคือสงสาร, ห้วงน้ำคือการ
เวียนว่ายตายเกิด; กิเลสอันเป็นจุด
กระแสน้ำหลากท่วมใจสัตว์ มี ๔ คือ
กาม ภพ ทิฏฐิ อวิชชา

โศฏฐะ อักษรเกิดที่ริมฝีปาก คือ อุ อุ
และ ปผพภม

โศตตปปะ ความกลัวบาป, ความเกรง
กลัวต่อทุจริต, ความเกรงกลัวความชั่ว
เหมือนกลัวอสรพิษ ไม่อยากเข้าใกล้
พยายามหลีกเลี่ยงให้ห่างไกล (ข้อ ๒ ในธรรม
คัมภรณโลก ๒, ข้อ ๔ ในอริยทรัพย์ ๗,
ข้อ ๓ ในสังฆกรรม ๗)

โศธานสโมธาน ชื่อปริวาสประเภท
สโมธานปริวาสอย่างหนึ่ง ใช้สำหรับอาบัติ
สังฆาติเสสที่ต้องหลายคราวแต่มีจำนวน
วันที่ปิดไว้เท่ากัน เช่น ต้องอาบัติ ๒ คราว
ปิดไว้คราวละ ๕ วัน ให้ขอปริวาสรวม
อาบัติและราตรีเข้าด้วยกันเพื่ออยู่เพียง ๕
วันเท่านั้น, (แต่ตามนัยอรรถกถาท่านแก้
ว่า สำหรับอันตราบัติมีวันปิดที่ประมวล
เข้ากับอาบัติเดิม); ดู *สโมธานปริวาส*

โศธิโสพรณา “แผ่โดยมีขอบเขต”, เมตตา
ที่ตั้งใจแผ่ไปต่อสัตว์ทั้งหลายอย่างจำกัด
ขอบเขต เช่นว่า ขอให้ชนชาวเขา จงมี
ความสุข, ขอให้เหล่าพ่อค้า จงมีความสุข,
ขอให้เต่าปลา จงมีความสุข, บางที่เรียก
“โศทิสสกพรณา” (แผ่ไปเจาะจง); เทียบ

อโนธิโสพรรณา, ทิสาพรรณา; ๓ *แผ่มตตา,*
วิกุพพนา, สีมาสัมภท

โอบนโยโก (พระธรรม) ควรน้อมเข้ามา
ไว้ในใจ หรือน้อมใจเข้าไปให้ถึงด้วย
การปฏิบัติให้เกิดขึ้นในใจ หรือให้ใจ
บรรลุถึงอย่างนั้น (ข้อ ๕ ในธรรมคุณ ๖)

โอบปาติกะ สัตว์เกิดผิดขึ้น คือ เกิดผิด
ขึ้นมาและโตเต็มตัวในทันใด ตายก็ไม่
ต้องมีเชื้อหรือซากปรากฏ เช่นเทวดา
และสัตว์นรก เป็นต้น (ข้อ ๔ ในโยนิ ๔);
บาลีว่า รวมทั้งมนุษย์บางพวก

โอบกุกมิกา อาพาธา ความเจ็บไข้เกิด
จากความพยายามหรือจากคนทำให้,
เจ็บป่วยเพราะการกระทำของคนคือตน
เองเพียรเกินกำลัง หรือถูกเขากระทำ เช่น
ถูกจองจำ ใส่ข้อหา เป็นต้น; ๓ *อาพาธา*

โอบาส 1. แสงสว่าง, แสงสุกใส ผุดผ่อง
(ข้อ ๑ ในวิปัสสนูปกิเลส ๑๐) **2.** การ
พูดหรือแสดงออกที่เป็นเชิงเปิดช่องทาง
หรือให้โอกาส เช่นที่พระพุทธเจ้าทรง
กระทำโอบาส ณ ที่ต่างๆ หลายแห่ง ซึ่ง
ถ้าพระอานนท์เข้าใจ ก็จะทูลขอให้ทรง
ดำรงพระชนม์อยู่ตลอด[อายุ]กับ

โอบมสวาท [โอบ-มะ-สะ-วาด] พูดเสียดแทง
ให้เจ็บใจหรือให้ได้ความอับยศ ได้แก่
การพูดแตกหรือประชดก็ตาม ด่าก็ตาม
กระทบถึง *อังกโกสวัตถุ ๑๐* ประการ มี
ชาติกำเนิด ชื่อ ตระกูล เป็นต้น ภิกษุ

กล่าวโอบมสวาทแก่ภิกษุต้องอาบัติ
ปาจิตตีย์ แก่อนุปลัมบันต้องอาบัติ
ทุกกฏตามสิกขาบทที่ ๒ แห่งมูสาวาท
วรรคปาจิตตียกัณฑ์

โอรส “ผู้เกิดแต่อก”, ลูกชาย

โอรัมภาคิยสังโยชน์ สังโยชน์เบื้องต่ำ,
กิเลสผูกใจสัตว์อย่างหยาบ มี ๕ อย่าง
คือ ลักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีสัพพต-
ปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ; ๓ *สังโยชน์*

โอบาท คำกล่าวสอน, คำแนะนำ, คำ
ตักเตือน; **โอบาทของพระพุทธเจ้า ๓** คือ
๑. เว้นจากทุจริต คือประพฤติชั่วด้วย
กายวาจาใจ (=ไม่ทำความชั่วทั้งปวง)
๒. ประกอบสุจริต คือประพฤติชอบ
ด้วยกายวาจาใจ (=ทำแต่ความดี) ๓.
ทำใจของตนให้หมดจดจากเครื่องเศร้า
หมอง มีโลภ โกรธ หลง เป็นต้น (=ทำ
จิตต์ของตนให้สะอาดบริสุทธิ์) โอบาท
๓ นี้ รวมอยู่ใน *โอบาทปาฏิโมกข์*

โอบาทปาฏิโมกข์ [โอบ-วา-ทะ-ปา-ติ-โมก]
หลักคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนา
หรือคำสอนอันเป็นหัวใจของพระพุทธ
ศาสนา ได้แก่ พระพุทธพจน์ ๓ คาถากึ่ง
ที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระอรหันต์ ๑,๒๕๐
รูปผู้ไปประชุมกันโดยมิได้นัดหมาย ณ
พระเวฬุวนาราม ในวันเพ็ญเดือน ๓ ที่
เราเรียกกันว่าวันมาฆบูชา (อรรถกถา
กล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงโอบาท-

ปาฏิโมกข์นี้ แก่ที่ประชุมสงฆ์ เป็นเวลา ๒๐ พรรษา ก่อนที่จะโปรดให้สวดปาฏิโมกข์อย่างปัจจุบันนี้แทนต่อมา), คาถาโอวาทปาฏิโมกข์ มีดังนี้

สพฺพปาปสฺส อกรรมํ กุสลสฺสุปสมฺปทา
สจฺจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนํ ฯ

ขณฺติ ปรมฺมํ ตโป ตีติกฺขา
นิพฺพานํ ปรมฺมํ วทนฺติ พุทฺธา
น หิ ปพฺพชฺโศ ปรุฬฺมาตี
สมโณ โหติ ปรี วิหฺเรนฺทุโต ฯ

อนฺุปวาโท อนฺุปมาโต ปาติโมกฺเข จ สํวโร
มตฺตตฺถนฺตฺตา จ ภตฺตสฺมี ปนฺตตฺถจ สยนาสนํ
อริจฺจิตฺต จ อาโยโค เอตํ พุทฺธาน สาสนํ ฯ

แปล: การไม่ทำความชั่วทั้งปวง ๑ การบำเพ็ญแต่ความดี ๑ การทำจิตดีของตนให้ผ่องใส ๑ นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

ขันติ คือความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยิ่ง, พระพุทธเจ้าทั้งหลายกล่าวว่า นิพพาน เป็นบรมธรรม, ผู้ทำร้ายคนอื่น ไม่ถือว่าเป็นบรรพชิต, ผู้เบียดเบียนคนอื่น ไม่ถือว่าเป็นสมณะ

การไม่กล่าวร้าย ๑ การไม่ทำร้าย ๑ ความสามารวมในปาฏิโมกข์ ๑ ความเป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร ๑ ที่นั่งนอนอันสงบ ๑ ความเพียรในอธิจิตต์ ๑

นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ที่เข้าใจกันโดยทั่วไป และจำกันได้มาก ก็คือ ความในคาถาแรกที่ว่า *ไม่ทำชั่ว ทำแต่ความดี ทำจิตดีใจให้ผ่องใส*

โอวาทปาติโมกข์ ดู โอวาทปาฏิโมกข์

โอวาทวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องให้โอวาทแก่นางภิกษุณี เป็นต้น, เป็นชื่อวรรคที่ ๓ แห่งปาจิตตियกัณฑ์ ในมหาวิภังค์ พระวินัยปิฎก

โอวาทานุสาสนี คำกล่าวสอนและพร่ำสอน, คำตักเตือนและแนะนำพร่ำสอน

โอษฐ์ ปาก, ริมฝีปาก

โอสถารณา การเรียกเข้าหมู่, เป็นชื่อสังฆกรรมจำพวกหนึ่ง มีทั้งที่เป็นอปโลกนกรรม (เช่น การรับสามเณรผู้กล่าวต่อพระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งถูกนาคสนะไปแล้วและเธอกลับตัวได้) เป็นญัตติกรรม (เช่น เรียกอุปสัมปทาเปกขะที่สอนซ้อมอันตรายิกกรรมแล้วเข้าไปในสงฆ์) เป็นญัตติทุติยกรรม (เช่น หมายบาตรแก่คฤหัสถ์ที่กลับตัวประพฤติดี) เป็นญัตติจตุตถกรรม (เช่น ระงับนิคหกรรมที่ได้ทำแก่ภิกษุ); คู่กับ *นิตสารณา*

โอฬาริกรูป ดูที่ รูป ๒๘

แถลงการจัดทำหนังสือ ประกาศพระคุณ ขอบคุณ และอนุโมทนา

หนังสือนี้เกิดขึ้นในเวลาเร่งด่วน แต่สำเร็จได้ด้วยความร่วมมือแรงร่วมใจของผู้ร่วมสำนักและด้วยการใช้วิธีลัดคือ ขอให้พระเปรียญ ๔ รูป แห่งสำนักวัดพระพิเรนทร์ นำคำศัพท์ทั้งหลายในหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* สำหรับนักธรรมชั้นตรี ชั้นโท และ ชั้นเอก รวม ๓ เล่ม ไปเรียงลำดับอักษรมา แล้วผู้จัดทำปรุงแต่งขยายออกเป็น *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* เล่มนี้

หนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* ๓ เล่มนั้น มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้จัดพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ ในคราวที่คณะสงฆ์เพิ่มวิชาภาษาไทยเข้าในหลักสูตรนักธรรมทั้งสามชั้น หนังสือแต่ละเล่มแบ่งออกเป็น ๓ ภาค ตามวิชาเรียนของนักธรรม คือ พุทธประวัติ (อนุพุทธประวัติ และพุทธานุพุทธประวัติ) ธรรม และวินัย รวม ๓ เล่ม เป็น ๙ ภาค มีศัพท์จำนวนมาก แต่คงจะเป็นเพราะการจัดทำและตีพิมพ์เร่งรีบเกินไป หนังสือจึงยังไม่เข้ารูปเท่าที่ควร ประจวบกับทางคณะสงฆ์ได้ยกเลิกวิชาภาษาไทยเสียอีก หนังสือชุดนี้จึงทั้งถูกทอดทิ้งและถูกหลงลืม เหตุที่ผู้จัดทำมานึกถึงหนังสือนี้ ก็เพราะระหว่างนี้ กำลังเขียน *สารานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับกลาง* ค้างอยู่ จึงมีความเกี่ยวข้องกับหนังสือจำพวกประมวลศัพท์และพจนานุกรมอยู่บ่อยๆ เมื่อปรารภกันว่าจะพิมพ์หนังสือเป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพท่านพระครูปลัดสมัย กิตติพิตโต เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ เวลาผ่านไปก็ยังไม่ได้หนังสือที่จะพิมพ์ ผู้จัดทำนี้รู้ตัวว่าอยู่ในฐานะที่จะต้องเป็นเจ้าการในด้านการพิมพ์ จึงได้พยายามมาแต่ต้นที่จะหลีกเลี่ยงการพิมพ์หนังสือที่ตนเขียนหรือมีส่วนร่วมเขียน ครั้นเห็นจวนตัวเข้า คิดว่าหากนำหนังสือศัพท์หลักสูตรภาษาไทย ๓ เล่ม ๙ ภาคนี้มาปรับปรุงตกแต่งเพียงเล็กน้อย ก็จะได้หนังสือที่มีประโยชน์พอสมควร และขนาดเล่มหนังสือก็จะพอเหมาะแก่งาน เมื่อนำมาหารือกันก็ได้รับความเห็นชอบ จึงเริ่มดำเนินการ เมื่อแรกตกลงใจนั้น คิดเพียงว่า นำคำศัพท์ทั้งหมดมาเรียงลำดับใหม่เข้าเป็นชุดเดียวกันเท่านั้นก็คงเป็นอันเพียงพอ จากนั้นโหมตรวจเกลากอีกเพียง ๔-๕ วัน ก็คงเสร็จสิ้น ทั้งตนเองก็จะหลีกเลี่ยงจากความเป็นผู้เขียนได้ด้วย แต่เมื่อทำจริงกลายเป็นใช้เวลาปรุงแต่งเพิ่มเติมอย่างหนักถึงค่อนข้างเดือนจึงเสร็จ จำต้องทำต้นฉบับไป ทอยยตีพิมพ์ไป ขนาดหนังสือก็ขยายจากที่กะไว้เดิมไปอีกมาก ศัพท์จำนวนมากภายในศัพท์หลักสูตร ที่ซ้ำกันและที่เป็นคำสามัญในภาษาไทย ได้ตัดทิ้งเสียมากมาย คำที่เห็นควรเพิ่มก็เติมเข้ามาใหม่เท่าที่ทำได้ทัน คำที่มีอยู่แล้วซึ่งเห็นว่ามิใช่ข้อควรรู้อีกก็เสริมและขยายออกไป กลายเป็นหนังสือใหม่ขึ้นอีกเล่มหนึ่ง มีลักษณะแปลกออกไปจากของเดิม หลีกเลี่ยงความเป็นผู้เขียนหรือร่วมเขียนไม่พ้น อย่างไรก็ตาม เนื้อหาในศัพท์หลักสูตรนั้นก็ยังคงเป็นส่วนประกอบเกือบครึ่งต่อครึ่งในหนังสือเล่มนี้ เนื้อหาที่มาจากหนังสือศัพท์หลักสูตรเหล่านั้น แยกตามแหล่งได้เป็น ๓ พวกใหญ่ คือ พวกหนึ่งเป็นความหมายและคำอธิบายที่ตัดจากหนังสือแบบเรียนนักธรรม มี *นวกวาท* และ *วินัยมุข* เป็นต้น ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพระนิพนธ์ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พวกที่สองได้แก่คำไทยสามัญหรือคำเกี่ยวกับภาษาและวรรณคดี ซึ่งคัดคำจำกัดความหรือความหมายมาจาก *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓* พวกที่สามคือนอกจากนั้นเป็นคำอธิบายของท่านผู้รวบรวมและเรียบเรียงหนังสือศัพท์หลักสูตรเหล่านั้นเอง ส่วนครึ่งหนึ่งที่เพิ่มเติม คัดหรือปรับปรุงจาก *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ของพระราชวรมุนี (ประยูรค์ ปยุตโต) คือผู้จัดทำนี้เองบ้าง ปรุงขึ้นใหม่สำหรับคราวนี้ ซึ่งบางส่วนอาจพ้องกับใน *สารานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับกลาง* อันเป็นวิทยาทานที่จะพิมพ์ออกต่อไปบ้าง ได้จากแหล่งอื่นๆ รวมทั้งแบบเรียนนักธรรมที่กล่าวมาแล้วบ้าง

หนังสือนี้เรียก *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ให้ต่างจาก *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ที่ได้จัดทำและตีพิมพ์ไปก่อนแล้ว เพราะ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* แสดงเฉพาะข้อที่เป็นหลักหรือหลักการของพระพุทธศาสนา อันได้แก่คำสอนที่เป็นสาระสำคัญ ส่วนหนังสือเล่มนี้รวมเอาสิ่งทั้งหลายที่เรียกกันโดยนามว่าพระพุทธศาสนาเข้ามาอย่างทั่วไป มีทั้งคำสอนประวัติ กิจการ พิธีกรรม และแม้สิ่งที่ไม่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาโดยตรง อย่างไรก็ตาม แม้ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* นี้จะมีขอบข่ายกว้างขวางกว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* แต่ก็หย่อนกว่าในแง่ความลึกและความละเอียด เพราะเขียน

แค่พอรู้ ตลอดจนมีลักษณะทางวิชาการน้อยกว่า เช่น ไม่ได้แสดงที่มา เป็นต้น การที่ปล่อยให้ลักษณะเหล่านี้ขาดอยู่นอกจากเพราะเวลาเร่งรัดและขนาดหนังสือบังคับแล้ว ยังเป็นเพราะเห็นว่าเป็นลักษณะที่พียงมีใน *สารานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับกลาง* หรือแม้ *ฉบับเล็ก* ที่ทำอยู่ก่อนแล้ว แต่ยังไม่เสร็จ อย่างไรก็ตามด้วยเนื้อหาเท่าที่มีอยู่นี้ หวังว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* คงจักสำเร็จประโยชน์พอสมควร โดยเฉพาะแก่ครูและนักเรียนนักธรรม สมตามชื่อที่ได้ตั้งไว้

การที่หนังสือนี้สำเร็จได้ นอกจากอาศัยคัมภีร์ภาษาบาลีที่ใช้ศึกษาค้นคว้าเป็นหลักต้นเดิมแล้ว ยังได้อาศัยอุปกรณ์แห่งแบบเรียน ตำรา และความช่วยเหลือร่วมมืองานของผู้เกี่ยวข้องหลายท่าน ดังได้กล่าวแล้ว ณ โอกาสนี้

จึงขออนุสรณ์พระคุณแห่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งได้ทรงพระนิพนธ์แบบเรียนนักธรรมไว้ อันอำนวยความสะดวกและคำอธิบายแห่งศัพท์ต่างๆ ที่เกี่ยวกับพระธรรมวินัย จำนวนมาก มีทั้งที่ทรงวางไว้เป็นแบบ และทรงแนะไว้เป็นแนว

ขออนุโมทนาต่อคณะกรรมการชำระปทานุกรม ซึ่งทำให้เกิดมี *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓* ที่อำนวยความสะดวกแห่งคำศัพท์ที่มีใช้ในภาษาไทย

ขออนุโมทนาขอขอบคุณคณะผู้จัดทำหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คือ อาจารย์แปลก สนธิรักษ์ ปธ. ๙ อาจารย์สวัสดิ์ พินิจจันทร์ ปธ. ๙ อาจารย์สิริ เพ็ชรไชย ปธ. ๙ และพระมหาจำลอง ฐิริปัญโญ (สารพัดนึก) พธ.บ., M.A. ผู้เก็บรวบรวมศัพท์และแสดงความหมายของศัพท์ไว้ได้เป็นจำนวนมาก

พระปริยญา ๔ รูป คือ พระมหาอินศร จินตปาณิโย พระมหาแถม กิตติภทฺโท พระมหาเฉลิม ญาณจารี และพระมหาอัมพร ธีรปาณิโย เป็นผู้เหมาะสมที่จะร่วมงานนี้ เพราะเคยเป็นนักเรียนรุ่นพิเศษแห่งสำนักวัดพระพิเรนทร์ ซึ่งได้มาเล่าเรียนตั้งแต่ยังเป็นสามเณร และได้อยู่ในความดูแลรับผิดชอบอย่างใกล้ชิดของพระครูปลัดสมัย กิตติพิตฺโต ในฐานะที่ท่านเป็นอาจารย์ใหญ่แห่งสำนักเรียน ทั้งสี่รูปนี้ นอกจากเป็นผู้จัดเรียงลำดับศัพท์ในเบื้องต้นแล้ว ยังได้ช่วยตรวจปฏิรูป และชวนช่วยในด้านธุรการอื่นๆ โดยตลอดจนหนังสือเสร็จ ชื่อว่าเป็นผู้ร่วมจัดทำหนังสือ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* นี้

คณะวัดพระพิเรนทร์ ทั้งฝ่ายพระสงฆ์และศิษย์ ได้ช่วยสนับสนุนด้วยการบริจาคร่วมเป็นทุนค่าตีพิมพ์บ้าง กระทำไวยาวัจกรอย่างอื่นบ้าง โดยเฉพาะในเวลาทำงานเร่งด่วนที่ต้องอุทิศเวลาและกำลังให้แก่งานอย่างเต็มที่เช่นนี้ ทางฝ่ายพระสงฆ์ พระภิกษุฉวภัลย์ สมจิตฺโต และทางฝ่ายศิษย์ นายสมาน คงประพันธ์ ได้ช่วยเหลืออำนวยความสะดวกเป็นอย่่างมาก แม้ท่านอื่นๆ ที่มีกุศลเจตนาสนับสนุนอยู่ต่างๆ มีพระภิกษุหลาย ปณฺญาทีโป เป็นต้น ก็ขออนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ขออนุโมทนาต่อทางโรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม ที่ตั้งใจตีพิมพ์หนังสือเล่มนี้ โดยฐานมีความสัมพันธ์กับวัดพระพิเรนทร์มาเป็นเวลานาน และมีความรู้จักคุ้นเคยกับท่านพระครูปลัดสมัยโดยส่วนตัว จึงสามารถตีพิมพ์ให้เสร็จทันการ แม้จะมีเวลาทำงานจำกัดอย่างยิ่ง ทั้งนี้ ขออนุโมทนาตลอดไปถึงผู้ทำงานทั้งหลาย มีช่างเรียง เป็นต้น ที่มีน้ำใจช่วยเหลือความที่ขอเพิ่มเติมเข้าบ่อยๆ ในระหว่างปฏิรูปโดยเรียบร้อย ทั้งที่เป็นเรื่องยุ่งยากสำหรับงานที่เร่ง

ทางฝ่ายการเงินแจ้งว่า ทุนที่มีผู้บริจาคช่วยค่าตีพิมพ์หนังสือยังมีไม่ถึง ๑๐,๐๐๐.๐๐ บาท (หนึ่งหมื่นบาท) “ทุนพิมพ์พุทธศาสนปกรณ” ได้ทราบจึงมอบทุนช่วยค่าตีพิมพ์เป็นเงิน ๒๐,๐๐๐ บาท (สองหมื่นบาท)

ทุนพิมพ์พุทธศาสนปกรณนั้น เกิดจากเงินที่พุทธศาสนิกชนชาวไทยในสหรัฐอเมริกา (ส่วนมาก คือ เมืองนิวยอร์ก ชิคาโก ฟิลาเดลเฟีย และบางเมืองในนิวเจอร์ซีย์) บริจาคเพื่อเป็นค่าเดินทางและค่าใช้จ่ายส่วนตัวของผู้จัดทำหนังสือนี้ในโอกาสต่างๆ และผู้จัดทำได้ยกตั้งอุทิศเป็นทุนพิมพ์หนังสือทางพระศาสนาซึ่งคิดว่าจะเป็นประโยชน์มากกว่า การนำทุนนั้นมาช่วยค่าพิมพ์หนังสือเล่มนี้ แม้เป็นเรื่องฉุกเฉินนอกเหนือจากโครงการ แต่ก็ยังอยู่ในวัตถุประสงค์ จึงขออุทิศกุศล ขออำนาจบุญราศีอันเกิดจากการจัดทำและจัดพิมพ์หนังสือนี้ จงเป็นพลวปัจจัย อนุโมทนาให้ท่านพระครูปลัดสมัย กิตติพิตฺโต ประสบสุขสมบัติในสัมปรายภพ ตามควรแก่คติวิสัย ทุกประการ

ผู้จัดทำ

ความเป็นมาของ พจนานุกรมพุทธศาสตร์

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ พระมหาประยุทธ์ ปยุตฺโต ได้จัดทำ พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา ไทย-บาลี-อังกฤษ เล่มเล็กๆ เล่มหนึ่งเสร็จสิ้น (เป็นฉบับที่มุ่งคำแปลภาษาอังกฤษ ไม่มีคำอธิบาย ต่อมาได้เริ่มขยายให้พิสดารใน พ.ศ. ๒๕๑๓ แต่พิมพ์ถึงอักษร ฐ เท่านั้นที่ชะงัก) และในเดือนกันยายน ปีเดียวกันนั้น ก็ได้เริ่มงานจัดทำ พจนานุกรมพระพุทธศาสนา ที่มีคำอธิบาย ๒ ภาษา คือ ภาษาไทยและภาษาอังกฤษ พร้อมทั้งหมวดธรรม แต่เมื่อทำจบเพียงอักษร บ ก็ต้องหยุดค้างไว้ เพราะได้รับการแต่งตั้งโดยไม่รู้ตัวให้เป็นผู้ช่วยเลขาธิการมหาวิทยาลัยสงฆ์ราชวิทยาลัย แล้วหันไปทุ่มเทกำลังและอุทิศเวลาให้กับงานด้านการศึกษาของมหาวิทยาลัยสงฆ์ จนถึง พ.ศ. ๒๕๑๕ จึงได้ทวนมาพยายามรื้อฟื้นงานพจนานุกรมขึ้นอีก

คราวนั้น พระมหาสมบุญ สมนฺโณ (ต่อมาเป็นพระวิสุทธิสโมโพธิ ดำรงตำแหน่งรองเลขาธิการมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย) มองเห็นว่างานมีค่าที่จะพิสดารและจะกินเวลายาวนานมาก จึงได้อาราธนาพระมหาประยุทธ์ (เวลานั้นเป็นพระศรีวิสุทธิโมลี และต่อมาเลื่อนเป็นพระราชมุนี) ขอให้ทำพจนานุกรมขนาดย่อมขึ้นมาใช้กันไปพลางก่อน พระศรีวิสุทธิโมลี ตกงานทำงานแทรกนั้นจนเสร็จ ให้ชื่อว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ มีลักษณะเน้นเฉพาะการรวบรวมหลักธรรม โดยจัดเป็นหมวดๆ เรียงตามลำดับเลขจำนวน และในแต่ละหมวดเรียงตามลำดับอักษร แล้วได้มอบงานและมอบทุนส่วนหนึ่งให้มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจัดพิมพ์เผยแพร่ จำหน่ายเก็บผลประโยชน์บำรุงการศึกษาของพระภิกษุสามเณร เริ่มพิมพ์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๕ จนถึง พ.ศ. ๒๕๑๘ จึงเสร็จ

ต่อมา พ.ศ. ๒๕๒๒ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ ขออนุญาตพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน ๘,๐๐๐ เล่ม นอกจากนั้น มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้จัดจำหน่ายเพิ่มขึ้น และผู้เรียบเรียงเองจัดแจกเป็นธรรมทานเพิ่มเติมบ้าง เป็นรายย่อย หนังสือหมดสิ้นขาดคราวในเวลาไม่นาน

ส่วนงานจัดทำ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับเดิม ยังคงค้างอยู่สืบมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๒๑ ผู้จัดทำจึงมีโอกาสรื้อฟื้นขึ้นอีก คราวนี้เขียนเริ่มต้นใหม่ทั้งหมด เน้นคำอธิบายภาษาไทย ส่วนภาษาอังกฤษมีเพียงคำแปลศัพท์หรือความหมายสั้นๆ งานขยายจนมีลักษณะเป็นสารานุกรม เขียนไปได้ถึงอักษร ข มีเนื้อความประมาณ ๑๑๐ หน้า กระดาษพิมพ์ดีดพับสาม (ไม่นับคำอธิบายศัพท์จำพวกประวัติ อีก ๗๐ หน้า) ก็หยุดชะงัก เพราะในปี พ.ศ. ๒๕๒๑ นั้นเอง มีเหตุให้ต้องหันไปเร่งรัดงานปรับปรุงและขยายความหนังสือพุทธธรรม ซึ่งกินเวลายืดเยื้อมาจนถึงพิมพ์เสร็จรวมประมาณสามปี งานพจนานุกรมจึงค้างอยู่เพียงนั้นและจึงยังไม่ได้จัดพิมพ์

อีกด้านหนึ่ง เมื่อวัดพระพิเรนทร์จัดงานรับพระราชทานเพลิงศพ พระครูปลัดสมัย กิตติหตุโต เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ ใน พ.ศ. ๒๕๒๒ พระราชมุนี ได้จัดทำพจนานุกรม ประเภทงานแทรกและเร่งด่วนขึ้นอีกเล่มหนึ่ง เป็นประมวลศัพท์ในหนังสือเรียนนักธรรมทุกชั้น และเพิ่มศัพท์ที่ควรทราบในระดับเดียวกันเข้าอีกจำนวนหนึ่ง ตั้งชื่อว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม มีเนื้อหา ๓๗๓ หน้า เท่าๆ กันกับพจนานุกรมพุทธศาสตร์ (๓๗๔ หน้า) เสมือนเข้าชุดเป็นคู่กัน เล่มพิมพ์ก่อนเป็นที่ประมวลธรรมซึ่งเป็นหลักการหรือสาระสำคัญของพระพุทธศาสนา ส่วนเล่มพิมพ์หลังเป็นที่ประมวลศัพท์ทั่วไปเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา อธิบายพอใช้ประโยชน์อย่างพินิจ ไม่กว้างขวางลึกซึ้ง

ใน พ.ศ. ๒๕๒๕ มีท่านผู้ศรัทธาเห็นว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ขาดคราว จึงขอพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้ทราบ ก็ขอร่วมสมทบพิมพ์ด้วย เพื่อได้ทำหน้าที่ส่งเสริมวิชาการทางพระพุทธศาสนา กับทั้งจะได้เก็บผลกำไรบำรุงการศึกษาในสถาบัน และได้ขยายขอบเขตออกไปโดยขอพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม ด้วย แต่ผู้เรียบเรียงประสงค์จะปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมหนังสือทั้งสองเล่มนั้นก่อน อีกทั้งยังมีงานอื่นอยู่ด้วย ยังเริ่มงานปรับปรุงทันทีไม่ได้ จึงต้องร้งรอนเวลาล่วงมาช้านาน ครั้นได้โอกาสก็ปรับปรุงเพิ่มเติม

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ก่อนจนเสร็จ แล้วเริ่มดำเนินการเกี่ยวกับการจัดพิมพ์ ระหว่างนั้น มีงานอื่นแทรกอยู่เรื่อยๆ ต้องรอโอกาสที่จะปรับปรุงอีกเล่มหนึ่งที่เหลืออยู่ และได้ตั้งใจว่าจะพิมพ์ตามลำดับเล่มที่ปรับปรุงก่อนหลัง

ในการพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ มีข้อพิจารณาที่จะต้องตัดสินใจและปัญหาที่จะต้องแก้ไขหลายอย่าง รวมทั้งการทดลองและตรวจสอบเกี่ยวกับความสามารถในการพิมพ์ด้วย ซึ่งล้วนเพิ่มความล่าช้าให้แก่การจัดพิมพ์ โดยเฉพาะคือการพิมพ์ภาษาบาลีด้วยอักษรโรมัน ซึ่งในการพิมพ์ครั้งใหม่มีตัวบาลีโรมันเพิ่มขึ้นเกินเท่าตัว หลังจากผ่านพ้นเวลาช้านานในการปรึกษาสอบถามและศึกษางานกับโรงพิมพ์ใหญ่โตบางแห่งแล้ว ก็พอยุติได้ว่า ในประเทศไทย คงมีโรงพิมพ์เพียง ๒ แห่งเท่านั้นที่มีอุปกรณ์ครบครันพอจะพิมพ์อักษรบาลีโรมันได้ตรงตามแบบนิยมอย่างแท้จริง แต่ที่ติดขัดปัญหาใหญ่กว่าแห่งหนึ่งต้องใช้ทุนพิมพ์อย่างมหาศาล อีกแห่งหนึ่งคงจะต้องพิมพ์อย่างช้าเป็นเวลาร่วมปี

เมื่อได้พยายามหาทางแก้ปัญหาต่อไปอีกระยะหนึ่ง ก็มาลงเอยที่ทางออกใหม่ คือ สั่งซื้ออุปกรณ์ประกอบด้วย จานบันทึกและแถบฟิล์มต้นแบบสำหรับใช้พิมพ์อักษรบาลีโรมันจากบริษัทคอมพิวเตอร์ ลีนเงิน ๒๔,๐๐๐ บาท และ ลินเวลารออีก ๒ เดือนเศษ อุปกรณ์จึงมาถึง ครั้นได้อุปกรณ์มาแล้วก็ปรากฏว่ายังไม่สมบูรณ์ ต้องให้นักเรียงพิมพ์ผู้สามารถหาวิธียกเยื้องใช้ให้สำเร็จผล ลินเวลาลึกเพลงทดลองอีกระยะหนึ่ง และแม้จะแก้ไขปัญหาลำเร็จถึงขั้นที่พอนับว่าใช้ได้ ก็ยังเป็นภาระเรียงพิมพ์ที่ยากมาก นักเรียงพิมพ์คอมพิวเตอร์ส่วนมากพากันหลีกเลี่ยงงานนี้ แม้จะมีนักเรียงพิมพ์ที่ชำนาญยอมรับทำงานนี้ด้วยมีใจสู้ ก็ยังออกปากว่าเป็นงานยากที่สุดที่เคยประสบมา ต้องทำด้วยความระมัดระวังตั้งใจเป็นพิเศษ และกินเวลามากถึงประมาณ ๓ เท่าตัวของการเรียงพิมพ์หนังสือทั่วไป

ระหว่างระยะเวลาเพียรแก้ปัญหาข้างต้นนี้ ในช่วงเดือน เมษายน - มิถุนายน ๒๕๒๗ มูลนิธิ “ทุนพระพุทธยอดฟ้า” ในพระบรมราชูปถัมภ์ ณ วัดพระเชตุพน ได้ขอพิมพ์หนังสือ *Thai Buddhism in the Buddhist World* ของพระราชชาวมุณี ในงานพระราชทานเพลิงศพ พล.ต.อ. ประเสริฐ รุจิรวงศ์ หนังสือเล่มนี้มีเนื้อหาที่ต้องใช้อักษรพิมพ์บาลีแบบโรมันกระจายอยู่ทั่วไป แม้จะไม่มากมายนัก แต่ก็ได้กลายเป็นดังสนามทดสอบและแก้ปัญหาในการใช้อุปกรณ์ที่สั่งซื้อมานี้ เป็นสนามแรก และนับว่าใช้ได้ผลพอสมควร

พอว่าหนังสือ *Thai Buddhism* สำเร็จ แต่ยังไม่ทันเสร็จสิ้น ก็ถึงช่วงที่ ดร. สุจินต์ ทั้งสุบุตร ติดต่อขอพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม ในงานพระราชทานเพลิงศพ อาจารย์จิตร ทั้งสุบุตร ผู้เป็นบิดา เวลานั้น พจนานุกรมเล่มหลังนี้ได้เคยปรับปรุงเพิ่มเติมไว้บ้างแล้วเล็กน้อย แต่ยังไม่ถึงเวลาที่ควรปรับปรุงจริงจังตามลำดับในโครงการ จึงตกลงว่าจะพิมพ์ตามฉบับเดิมโดยใช้วิธีถ่ายจากฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๒๒ แก้ไขแทรกลงบ้างเท่าที่จำเป็น แต่เมื่อต้นฉบับถึงโรงพิมพ์ โรงพิมพ์อ้างว่า ฉบับเดิมไม่ชัดพอที่จะใช้วิธีถ่าย จะต้องเรียงพิมพ์ใหม่ จึงกลายเป็นเครื่องบงคับว่าจะต้องพยายามปรับปรุงเพิ่มเติมให้เสร็จสิ้นไปเสียในการพิมพ์คราวนี้ทีเดียว เพื่อหลีกเลี่ยงการลงทุนลงแรงและเปลืองเวลาซ้ำซ้อนหลายคราว พอดีเกิดข้อยุ่ยากติดขัดทางด้านโรงพิมพ์เป็นอันมาก จนหนังสือเสร็จไม่ทันงานและต่อมาเจ้าภาพต้องเปลี่ยนโรงพิมพ์ กลายเป็นโอกาสให้รีบเร่งงานปรับปรุงเพิ่มเติมแข่งไปกับกระบวนการพิมพ์ แม้จะไม่อาจทำให้สมบูรณ์เต็มตามโครงการ แต่ก็สำเร็จไปอีกขั้นหนึ่ง และทำให้เปลี่ยนลำดับกลายเป็นว่าเล่มที่จะพิมพ์ที่หลังกลับมามีลำดับก่อน

นอกจากนั้น การพิมพ์ของเจ้าภาพครั้งนี้ ได้กลายเป็นการอุปถัมภ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยไปด้วย เพราะได้ลงทุนสำหรับกระบวนการพิมพ์ขั้นต้นและขั้นกลางเสร็จสิ้นไปแล้ว เมื่อพิมพ์ใหม่ไม่ต้องเสียค่าเรียงพิมพ์และค่าทำแผ่นแบบพิมพ์ใหม่อีก ลงทุนเฉพาะขั้นกระดาษขึ้นแผ่นพิมพ์และทำเล่ม เป็นการประหยัดค่าใช้จ่ายลงไปเป็นอันมาก

อนึ่ง ในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้มีข้อยุติที่สำคัญอย่างหนึ่งด้วย คือ การปรับปรุงชื่อของพจนานุกรมทั้งสองให้เรียกง่าย พร้อมทั้งให้แสดงลักษณะที่แตกต่างกัน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม เปลี่ยนเป็น พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ส่วน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ เรียกใหม่ว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม

งานปรับปรุงและจัดพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ผ่านเวลามาถึงบัดนี้ ๑ ปีเศษแล้ว กะว่าจะเสร็จสิ้นในระยะต้น พ.ศ. ๒๕๒๘ ระหว่างนี้ หนังสืออื่นๆ แม้แต่เล่มที่นับว่าพิมพ์ยาก ดังเช่นเล่มที่ออกชื่อแล้วข้างต้น ก็สำเร็จภายในเวลาอันสมควร ไม่ต้องนับหนังสือที่งานพิมพ์อยู่ในระดับสามัญ ซึ่งปล่อยงานให้ผู้ที่ขอพิมพ์รับภาระเองได้ เว้นแต่ตามปกติจะต้องขอพิสูจน์อักษรเพื่อความมั่นใจสักเที่ยวหนึ่ง

งานพิมพ์ระดับสามัญที่ผ่านไปในช่วงเวลานี้ รวมทั้งการพิมพ์ซ้ำ ธรรมเนียมชีวิต ประมาณ ๑๒ ครั้ง สมาคมศิษย์เก่ามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พิมพ์ซ้ำ ชาวพุทธกับชะตากรรมของสังคม ธรรมสถาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พิมพ์ซ้ำ (๒ ครั้ง) พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ มูลนิธิโกมลคีมทอง รวบรวมพิมพ์ ลักษณะสังคมพุทธ และสถาบันสงฆ์กับสังคมไทย สำนักพิมพ์เทียนวรรณพิมพ์ คำนิยมแบบพุทธ และ รากฐานพุทธจริยศาสตร์ทางสังคม เพื่อสังคมไทยร่วมสมัย ซึ่งวีระ สมบูรณ์ แปลจากข้อเขียนภาษาอังกฤษของพระราชวรมุนี ที่ต่อมา CSWR มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด นำลงพิมพ์ในหนังสือ *Attitudes Toward Wealth and Poverty in Theravada Buddhism* (ในชุด *CSWR Studies in World Religions*) ซึ่งจะพิมพ์เสร็จในต้นปี ๒๕๒๘

ความที่กล่าวมานี้ เป็นเครื่องแสดงให้เห็นการเกิดขึ้นของ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ท่ามกลางงานคู่เคียงและงานแทรกซ้อนทั้งหลาย พร้อมทั้งความยากและความละเอียดซับซ้อนของงานพิมพ์พจนานุกรมนี้ ที่ต่างจากหนังสือเล่มอื่นๆ

แม้ว่าพจนานุกรมทั้งสองนี้ จะเป็นผลงานธรรมทาน อุทิศแด่พระศาสนา เช่นเดียวกับหนังสืออื่นทุกเล่มของผู้เรียบเรียงเท่าที่เคยพิมพ์เผยแพร่มาแล้ว ผู้ประสงค์สามารถพิมพ์ได้โดยไม่ต้องมีค่าลิขสิทธิ์หรือค่าตอบแทนสมนาคุณใดๆ ก็จริง แต่ผู้เรียบเรียงก็ได้สละลิขสิทธิ์ที่จะปล่อยให้ใครๆ จะพิมพ์อย่างไรก็ได้ตามปรารถนา ทั้งนี้ เพื่อจะได้มีโอกาสควบคุมดูแลความถูกต้องเรียบร้อยของงาน ซึ่งผู้เรียบเรียงถือเป็นสำคัญอย่างยิ่ง

ไม่ว่าการพิมพ์จะยากลำบากและล่าช้าปานใด เมื่อดำเนินมาถึงเพียงนี้ ก็มั่นใจได้ว่าจะสำเร็จอย่างแน่นอน เจ้าภาพทั้งหลายผู้มีศรัทธาจัดพิมพ์เผยแพร่ ก็ได้สละทุนทรัพย์บำเพ็ญกุศลธรรมทานให้สำเร็จ เป็นอันลุล่วงกิจไปร้องโล่งไป คงเหลือแต่เพียงมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเท่านั้น ที่มีเค้าจะประสบปัญหาและกลายเป็นปัญหา เนื่องจากได้แจ้งขอพิมพ์พจนานุกรมทั้งสองนั้นอย่างละ ๑๐,๐๐๐ เล่ม ทั้งที่ตามความเป็นจริงยังไม่มีทุนทรัพย์ที่จะจ่ายเพื่อการนี้เลย ทั้งนี้เพราะเหตุว่า แม้แต่เงินทุนสำหรับใช้จ่ายในการดำเนินการศึกษาที่เป็นงานหลักประจำในแต่ละวัน ก็ยังมีไม่เพียงพอ การที่ตกลงใจพิมพ์พจนานุกรมจำนวนมากมายเช่นนั้น ก็เป็นเพียงการแสดงใจกล้าบอกความปรารถนาออกไปก่อน แล้วค่อยคิดแก้ปัญหาเอาทีหลัง

ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์

เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๒๗ พระราชวรมุนีได้เพียรพยายามครั้งล่าสุดในการหาโรงพิมพ์ที่สามารถพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ แต่ก็ประสบปัญหาเกี่ยวกับราคาค่าพิมพ์ที่สูงเกินไปบ้าง การพิมพ์ภาษาบาลีด้วยอักษรโรมันให้สมบูรณ์ไม่ได้บ้าง ในที่สุดจึงหาทางออกด้วยการให้สิ่งซึ่งอุปกรณ์สำหรับเรียงพิมพ์คอมพิวเตอร์ที่พอจะพิมพ์อักษรโรมันได้มาเป็นกรณีพิเศษ (ประกอบด้วยจานบันทึกและแถบฟิล์มต้นแบบ)

ช่วงเวลานั้น กระจ่างเป็นระยะที่คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ บังเอิญได้ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับพระราชวรมุนี และด้วยความมีน้ำใจศรัทธาไม่อุปถัมภ์พระศาสนาและเกื้อกูลแก่พระสงฆ์ ก็ได้มาถวายนกกำลังในการบำเพ็ญศาสนกิจด้วยการอุปถัมภ์เกี่ยวกับภัตตาหารและยานพาหนะเป็นต้นอยู่เนืองนิตย์ ครั้นได้ทราบเรื่องที่ว่าพระราชวรมุนีเพียรแก้ปัญหาอยู่ จึงได้ชวนช่วยช่วยเหลือทุกอย่างเท่าที่โยมอุปถัมภ์จะทำได้ โดยเฉพาะด้วยการช่วยติดต่อกับโรงพิมพ์ และอำนวยความสะดวกในการเดินทาง ครั้นได้ทราบต่อไปอีกว่า มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นหน่วยที่ขอพิมพ์พจนานุกรมนี้ มีเพียงกำลังใจที่จะขอพิมพ์หนังสือ แต่ยังไม่มีความพร้อมที่จะใช้พิมพ์ คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ก็ได้เื้ออำนวยความสะดวกอุปถัมภ์ในเรื่องนี้แก่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยด้วย

เบื้องต้น คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้แสดงจากเจตนาที่จะจัดหาทุนมาช่วยบ้างส่วนหนึ่ง ซึ่งคงจะเป็นทุนสำหรับจ่ายค่าอุปกรณ์สำหรับช่วยการเรียงพิมพ์อักษรบาลีแบบโรมัน ที่ได้ขอให้บริษัทอีสต์เอเชียติก จำกัด สิ่งซึ่งจากประเทศสหรัฐอเมริกา มูลค่า ๒๔,๐๐๐ บาท แต่ต่อมามีอีกเพียงสองสามวัน คือ ในวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๗ ท่านก็ได้ขยายความอุปถัมภ์ออกไปอีก โดยได้แจ้งแก่ผู้เรียบเรียงคือพระราชวรมุนี ว่าจะขอรับภาระดำเนินการรวบรวมทุนจัดพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ให้ทั้งหมด ภายในวงเงิน ๓๐๐,๐๐๐ บาท โดยท่านจะทำหน้าที่เป็นผู้ประสานงานบอกกล่าวกันในหมู่ญาติมิตรและผู้สันทนสนมคุ้นเคยให้ร่วมกันบริจาคด้วยวิธีจัดเป็นทุนรวม ๓๐๐ ทุนๆ ละ ๑,๐๐๐ บาท พระราชวรมุนีจึงได้นัดหมายพระเถระทางฝ่ายมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยไปรับทราบจุดเจตนา และจัดเตรียมอนุโมทนาบัตรให้สำหรับมอบแก่ผู้บริจาค

คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้บอกกล่าวเชิญชวนท่านผู้ศรัทธาในวงความรู้จักของท่าน ขอความที่ท่านใช้บอกกล่าวเชิญชวนตอนหนึ่งว่า “นับว่าเป็นโอกาสอันดีของเราทั้งหลาย ที่จะได้มีส่วนร่วมเป็นผู้พิมพ์หนังสือทางวิชาการที่สำคัญเล่มนี้ ผ่ากว่าไว้เป็นอนุสรณ์ในพระพุทธศาสนา เป็นเครื่องบูชาพระรัตนตรัยร่วมกัน อันจะยังประโยชน์ให้เกิดอันดีทางปัญญาบารมี แก่ตัวผู้บริจาคเองและบุตรหลาน ทั้งยังเป็น การช่วยสงเคราะห์พระเถระให้ได้มีหนังสือที่จำเป็นยิ่งขึ้นไว้ใช้โดยเร็ว นอกจากนั้นผลที่จะตามมาก็คือ รายได้จากการจำหน่ายหนังสือนี้ ก็จะได้ใช้ประโยชน์ในการบำรุงการศึกษาของพระเถระ ...”

การเชิญชวนบริจาคทุนสร้างพจนานุกรมฯ นี้ คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้เริ่มบอกกล่าวในหมู่ญาติมิตรสนิทก่อน ปรากฏว่ามีผู้ศรัทธาในทางบุญนี้มากเกินคาด การเชิญชวนจึงขยายวงกว้างออกไปจนได้เงินเกินกว่าที่กำหนดไว้ในเวลาอันรวดเร็ว

อนึ่ง ในระหว่างเวลารอคอยการพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม นี้ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยก็ได้ขอพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ เพิ่มเข้ามาอีก และก็ยังไม่มีทุนที่จะพิมพ์ฉบับหลังนี้อีกเช่นกัน ผู้เชิญชวนและรวบรวมทุนเห็นเป็นโอกาสอันดีที่ท่านผู้มีศรัทธาบริจาคทั้งหลายจะได้บุญกุศลจากการนี้กว้างขวางยิ่งขึ้น จึงได้เสนอพระราชวรมุนีขอให้ใช้เงินบริจาคซึ่งมีจำนวนมากพอนี้เป็นทุนพิมพ์ พจนานุกรมฯ ฉบับประมวลศัพท์ มอบให้มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อจำหน่ายหาผลกำไรบำรุงกิจการของมหาวิทยาลัยอีกเล่มหนึ่งด้วย และถ้าหากยังคงมีเงินเหลืออยู่บ้าง ก็ขอให้เก็บไว้ในบัญชีเดิมนี้เพื่อสมทบเป็นทุนพิมพ์ในคราวต่อไป

อนึ่ง ทุนพิมพ์พจนานุกรมฯ นี้ ผู้รวบรวมทุนได้แสดงความประสงค์ที่จะให้เก็บไว้เป็นทุนสำรองถาวร ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สำหรับพิมพ์ พจนานุกรมฯ ทั้งสองเล่มนี้โดยเฉพาะ เพื่อจะได้มีทุนพร้อมที่จะพิมพ์เพิ่มเติมได้โดยไม่ขาดระยะ ฉะนั้นจึงได้ขอความร่วมมือจากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยให้ช่วยสงวนรักษาทุนนี้ไว้ โดยในการจัดจำหน่าย ขอให้หักต้นทุนหนังสือทุกเล่มที่จำหน่ายได้ส่งคืนเข้าบัญชี “ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์” ซึ่งได้เปิดอยู่แล้วที่ธนาคารกรุงศรีอยุธยา สำนักงานใหญ่ ดังกล่าวข้างต้น ส่วนผลกำไรทั้งหมด มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยก็จะได้นำไปใช้ในกิจการของมหาวิทยาลัยตามต้องการ ทั้งนี้ผู้รวบรวมได้ขออาราธนาพระราชวรมุนี ซึ่งการทำงานของท่านได้เป็นเหตุให้ผู้รวบรวมเกิดความดำริที่จะตั้งทุนนี้ ให้โปรดเป็นหลักในการรักษาบัญชีร่วมกับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยสืบต่อไป

“ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์” นี้ เป็นผลแห่งความเสียสละและความสามัคคี อันเกิดจากความมีจิตศรัทธาในพระพุทธศาสนา และธรรมอันที่จะส่งเสริมความรู้ความเข้าใจในธรรมให้แพร่หลาย ซึ่งจะช่วยให้สำเร็จเป็นธรรมทานอันอำนวยประโยชน์แก่ชนจำนวนมาก ขอจุดเจตนาและบุญกิริยาที่กล่าวมานี้จึงเป็นปัจจัยดลให้ผู้ร่วมบริจาคทุกท่าน เจริญองกามในธรรมยิ่งขึ้นไป เพื่อได้ประสบแต่ความสุขและสรรพพร และขออัครทานคือการให้ธรรมแจกจ่ายความรู้และเผยแพร่ความดีงามครั้งนี้ จึงเป็นเครื่องค้าชู้ลัทธิธรรมให้ดำรงมั่นและแผ่ไพศาล เพื่อชักนำมหาชนให้บรรลุประโยชน์สุขอันไพบูรณ์ตราบชั่วกาลนาน